

कृष्णदास संस्कृत सीरीज

130

कुट्टनीमतम्

व्याख्याकारः सम्पादनम्

विद्याभ्युपगान्धर्वनमुखरायसामा

कृष्णदास अकादमी, वाराणसी

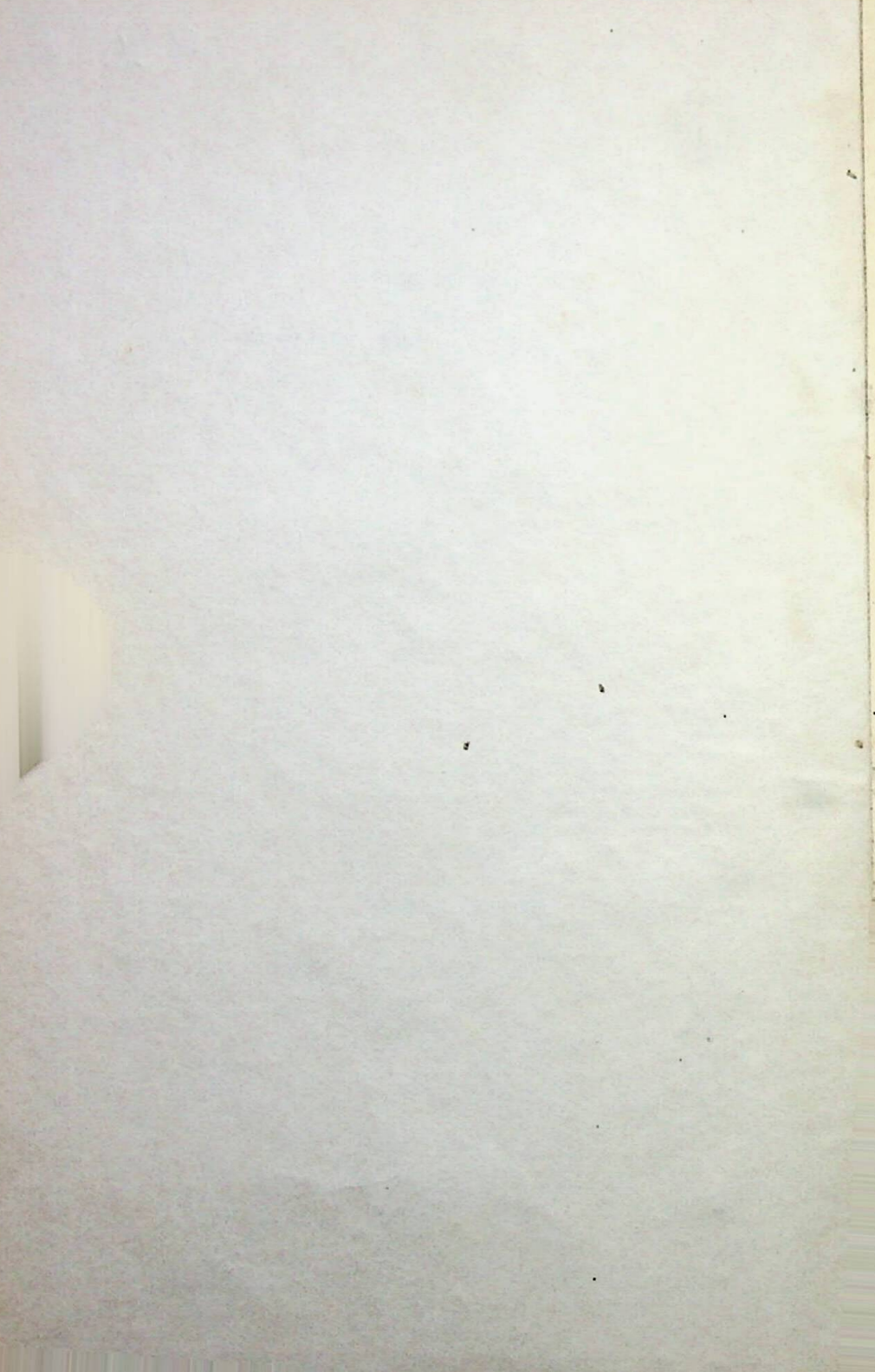

आशुतोष अवस्थी
अध्यक्ष
श्री नारायणेश्वर वेद वेदाङ्ग समिति (उ.प्र.)

आशुतोष अवस्थी
अध्यक्ष
श्री नारायणेश्वर वेद वेदाङ्ग समिति (उ.प्र.)

कश्मीरनरेशजयापीडमन्त्रिप्रवरदामोदरगुप्तविरचितम्

कुट्टनीमतम्

वा

शम्भलीमतमित्यपरनामधेयं निदर्शनकाव्यम्
'रसदोषिका'ख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम्

व्याख्याकारः सम्पादकश्च

त्रिपाठ्युपनामकतनसुखरामशर्मा

आपत्तौ अवस्थी

प्रध्वस्त

श्री. माधवप्रवर उव वेदाङ्ग समिति (स)

(If any defect is found in this book, please return the
copy by V. P. P. for postage to the publisher
for exchange free of cost.)

कृष्णदास अकादमी, वाराणसी

१९९१

प्रकाशक : कृष्णदास अकादमी, वाराणसी

मुद्रक : चौखम्बा प्रेस, वाराणसी

संस्करण : द्वितीय, वि० सं० २०४८

मूल्य : रु० ५४-०० (रुपये चौवन)

The Publication has been brought out with the Financial
assistance from the Govt. of India, Ministry
of Human Resource Development.

© कृष्णदास अकादमी

पो० बा० नं० १११८

चौक (चित्रा सिनेमा बिल्डिंग), वाराणसी-२२१ ००१

(भारत)

फोन : ५२३५८

अपरं च प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

के० ३७/६६, गोपाल मन्दिर लेन

पो० बा० १००८, वाराणसी-२२१ ००१ (भारत)

फोन : ३३३४५८

REPRINTED AND PUBLISHED FROM THE EARLIER
EDITION OF DHARMASUKHARAM TANASUKHA-
RAM TRIPATHI, BOMBAY.

KUTTANI-MATAM

OR

SHAMBHALI-MATAM

(*A Didactic Poem Composed about A. D. 755-786*)

By

DAMODARA GUPTA

(*The Chief Minister of King Jayapida of Kashmir*)

Edited

With A New Commentary Rasa-Dipika

By

TANASUKHRAM MANASUKHARAM
TRIPATHI, B. A.

(If any defect is found in this book, please return the
copy by V. P. P. for postage to the publisher
for exchange free of cost.)

KRISHNADAS ACADEMY

VARANASI-221 001

1991

© KRISHNADAS ACADEMY

Oriental Publishers & Distributors

Post Box No. 1118

Chowk, (Chitra Cinema Building), Varanasi-221 001 (India)

Phone : 52358

The Publication has been brought out with the Financial
assistance from the Govt. of India, Ministry
of Human Resource Development.

Second Edition

1991

Price : Rs. 54-00 (Rs. Fifty Four)

Also can be had from

Chowkhamba Sanskrit Series Office

K. 37/99, Gopal Mandir Lane

Post Box No. 1008, Varanasi-221 001 (India)

Phone : 333458

स जयति संकल्पभवो रतिमुखशतपत्रचुम्बनभ्रमरः ।

यस्यानुरक्तललनानयनान्तविलोकनं वसतिः ॥ १ ॥

कुट्टनीमते.

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
ART AND
ARCHAEOLOGY
OF THE
UNIVERSITY OF
CHICAGO
1892

FOREWORD.

With what a great longing, my father looked forward to the joy of seeing this work published ! He had great hopes of writing a masterly introduction, in which, he intended to present every thing that was worth knowing about the subject-matter of this poem. But this was not to be;—he passed off, leaving the writing of an introduction for a friend, and the duty of thanksgiving for me.

My father loved the work very much, and many happy hours of his life were spent in the company of our poet Damodar Gupta. He enjoyed the poem as he read it; he enjoyed it more and more in the course of writing the commentary as new beauties and parallel passages suggested themselves to him. He took great delight in it by reading select portions and explaining their finer beauties, which he intended to point out in his commentary, to friends of poetic taste, who enjoyed the readings so much that they often came to him simply to drink in the beauties of the poem, as served out by my father. At such readings imagination ran riot and fun flowed furiously, and time passed by unheeded. The excellence of the commentary is due to these meetings and my first thanks are due to all those who came to listen to his readings, and suggested to him points requiring special treatment in the commentary.

But foremost of all I must mention Babu Govind Dasji. As far as I know, it was he who first encouraged my father to publish this poem by supplying a complete Ms., and to write a commentary on it by getting a *tippani* written under his own supervision. My father was in regular correspondence with him and therein many a knotty point was discussed and settled. Besides Babu Govind Dasji kindly looked into proofs, supplied valuable information and made useful suggestions. For all this I express my sincere thanks to him on behalf of my father.

My best thanks are then due to Mr. Mangeshrao Telang for readily responding to my request for writing an introduction. Further, on behalf of my father, I thank him for being kind

THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF NATURAL HISTORY
NEW YORK

FOREWORD.

With what a great longing, my father looked forward to the joy of seeing this work published ! He had great hopes of writing a masterly introduction, in which, he intended to present every thing that was worth knowing about the subject-matter of this poem. But this was not to be;—he passed off, leaving the writing of an introduction for a friend, and the duty of thanksgiving for me.

My father loved the work very much, and many happy hours of his life were spent in the company of our poet Damodar Gupta. He enjoyed the poem as he read it; he enjoyed it more and more in the course of writing the commentary as new beauties and parallel passages suggested themselves to him. He took great delight in it by reading select portions and explaining their finer beauties, which he intended to point out in his commentary, to friends of poetic taste, who enjoyed the readings so much that they often came to him simply to drink in the beauties of the poem, as served out by my father. At such readings imagination ran riot and fun flowed furiously, and time passed by unheeded. The excellence of the commentary is due to these meetings and my first thanks are due to all those who came to listen to his readings, and suggested to him points requiring special treatment in the commentary.

But foremost of all I must mention Babu Govind Dasji. As far as I know, it was he who first encouraged my father to publish this poem by supplying a complete Ms., and to write a commentary on it by getting a *tippani* written under his own supervision. My father was in regular correspondence with him and therein many a knotty point was discussed and settled. Besides Babu Govind Dasji kindly looked into proofs, supplied valuable information and made useful suggestions. For all this I express my sincere thanks to him on behalf of my father.

My best thanks are then due to Mr. Mangesharao Telang for readily responding to my request for writing an introduction. Further, on behalf of my father, I thank him for being kind

enough to look into the proofs and suggest many valuable corrections and additions not only all over the book, but specially in matters relating to music and dancing.

Again on behalf of my father I thank Shri Kashishesha Venkatachala Shastri, the Palace Dharmadhikari of Mysore, for suggesting many valuable corrections in the commentary.

Lastly I will not forget to thank Dr. K.C. Pandya for sparing much of his valuable time for writing a beautiful and faithful sketch of my father's life.

A word has been left unsaid about the frontispiece picture. My father searched far and wide for a good picture by an Indian artist illustrating the invocation verse. Though he could have easily found one from modern picture post-cards, he disregarded them, and finally selected the present one, though not quite upto his ideal. This picture is one of those that are in the famous Ajanta Caves, and it is hoped that it will be found attractive.

Before closing this foreword, I pray for indulgence from all readers for delay in the publication of this book.

Bombay,
Gokulashtami
Samvat 1980. }

DHARMASUKHARAM.

CONTENTS.

Foreword	...
A Brief Sketch of the Life of Tanasukharam M. Tripathi	1
Introduction	11
A Critical Notice of the Manuscripts (in English)	29
Summary of the Poem (in Sanskrit)	1-16
The Text	1-458
Errata	459-463
Appendixes	465
I. A Note on the Manuscripts (in Sanskrit).	465
II. Various Readings in the Cambay Manuscript...	467
III. Index of Verses quoted in Other Works...	472
IV. Index of the Verses of the Text ...	474
V. Index of Important Words ...	493
VI. Index of Works and Authors quoted in the Commentary ...	537

तनसुखराम मनःसुखराम त्रिपाठी

जन्म २५-२-१८६७

वि. सं. १९२३ माघ कृष्ण ६

अवसान २५-३-१९२२

वि. सं. १९७८ फाल्गुण कृष्ण १२

A BRIEF SKETCH OF THE LIFE OF TANASUKHARAM MANASSUKHARAM TRIPATHI.

No sketch of the life of Tanasukharam could ever be adequate without a reference to that remarkable personage, Manassukharam, his father, who was one of the most distinguished figures of Bombay and of Gujarat during the closing decades of the last century. Manassukharam hailed from Nadiad, the most important town, though not the official capital, of the Kaira district in the Bombay Presidency. Long before the advent of "Satyāgraha" and Non-co-operation, that have during recent years brought Kaira and Nadiad to the forefront as possibly the best centre of Mahatma Gandhi's work and influence, Nadiad had a reputation of its own, not merely among the neighbouring districts as a trade-centre, but, what was more valuable, throughout the Gujarati-speaking world, as the *રત્નમિ* of Gujarat. And, indeed, the phalanx of her worthy sons that went out during the last half of the 19th century and that have earned rich distinction as poets and philosophers, as authors and politicians, as scholars and statesmen, has given such an undying glory to Nadiad as would give a just cause of pride to any city in the world. It is but right to observe that in winning and maintaining this glory both father and son, Manassukharam and Tanasukharam, have had their own individual share.

Manassukharam thus belonged to that worthy, but now almost extinct, generation, which in the palmy days of early British rule and under the first stimulus of what is called Western education, went out, with iron in their souls, as the first pioneers in education, in reform, in politics, and even in the Vernacular literatures. Himself a self-made man, in the true sense of the word: for, though belonging to the highest Brāhmana Community of Gujarat (known as the Vadanagarā Nāgar Brāhmana caste,) he had to struggle against extreme poverty and against all the other difficulties which even in

that happy age, poverty was heir to. And yet, when he died at the age of 67, he could look behind to a most energetic and remarkable career, having attained, long while ago, a considerable fortune, a leading place among the literati of Gujarât, a unique position as "Diwan-maker" in the less placid world of Native States' politics, and a name for organised benevolence, public as well as private.

Manassukharam had migrated to Bombay at an early age and had lived most of his life at Chinabag, where his home had gradually become a rallying-place of veteran Diwans and budding politicians, of men of light and learning who had made, or were about to make, their mark, of Pandits Shastries and Sanyâsis well-versed in Vedant and in subjects of kindred interest, as well as of many a well-known figure of the public life and of the merchantile world of the city of Bombay. The kindly hospitality of Dabilakshmi, more familiarly known as Dahibâ (Bâ in Gujarâti meaning mother), who was a model house-wife and universally loved for the amiableness of her disposition, must have added, as one can well imagine, only another charm to the home already so very distinguished.

Born, in 1867, of such parents and brought up thereafter in such a home, there was little wonder that young Tanasukharam should have developed a certain simplicity of manners, a shrewdness of mind and a love of learning, which only grew with years. After a successful career at the Elphinstone High School of Bombay, he joined the Elphinstone College which in those years could attract the best of the student world. Here Tanasukharam began to show a marked devotion to the study of Sanskrit literature and, having won in 1886 the Varjivandas Madhavdas Sanskrit Scholarship at the University Intermediate Examination, may be rightly said to have laid the foundation of that love of Sanskrit lore which distinguished him all throughout his later life.

In 1888 he took the B.A. degree of the University of Bombay, and, though he read for the Master's degree for some time, it was evident that he did not love examinations half as much as he loved learning itself. There is little doubt that while this love of Sanskrit learning must have been mainly fostered by his college studies and his college-teachers, among

whom should be mentioned the renowned Professor Peterson, the real edifice of his scholarship was all raised up in that wider University of the constant companionship of Sanskrit Pandits, Shastries and Sanyasis, to which he was gradually drawn in his post-graduate life. But of this a little later.

After leaving the University of Bombay, Tanasukharam joined his father's business, which at that time consisted chiefly of the Agentships in Bombay of several of the important native states of Cutch and Kathiawar. The office of the Bombay Agent of native states was at that time a much more important position than it can ever be to-day. Some of the ablest of our public men in those days were offered, and gladly accepted, such a position which was one of considerable influence and responsibility. Thanks to the training Manassukharam gave him, Tanasukharam discharged these functions with great success, and at the time of his father's death in 1907, was himself confirmed as Agent of the important State of Cutch. It must be recorded as a fact reflecting credit to both the parties that, just as Tanasukharam continued to perform this duty with great loyalty and devotion, through all the activities of his literary and scholarly pursuits to the end of his day in 1922, so His Highness the Maha Rao Saheb of Cutch on his part showed worthy appreciation of these services of the family by further bequeathing the Agentship, when Tanasukharam himself was no more, on the young shoulders of the only surviving son, Dharmasukharam.

It may also be worthy of note that the line of conduct laid down by the wisdom and foresight of Manassukharam was so well followed by Tanasukharam, as regards the management of his property and investments, that, during the critical period of 1907 to 1922, when Bombay was so often deeply shaken by speculation-manias and monetary crises, and when many a respectable and well-to-do investor succumbed to the feverish madness to get suddenly rich, Tanasukharam managed to keep his head on his shoulders and hastened slowly, but steadily, on the road to prosperity.

However, he was not equally fortunate in escaping other physical ills. Though built on a large and massive frame and with an inclination to stoutness, his constitution never possess-

ed its proportionate share of strength and energy, and the vigorous good health of Manassukharam was hardly ever known to him. Indeed, from his very youthful days disease began to lay a heavy hand on him, which considerably limited his capacity of hard work. With advancing years and with increased carefulness the battle was only prolonged, until his career was suddenly cut short at a time when, in the prime of his life, he was best equipped to carry out the large programme of literary work that he had set before himself in his more youthful days.

This really happened during what may be called the formative period of his life, which may be roughly put as the one from 1890 to 1907 A. D.—the year which saw the death of his father. During this rather long period, Tanasukharam gradually found himself drawn more and more towards a closer view of almost all the different branches of knowledge that are covered by the term Sanskrit learning. While the poetic literature must naturally have been his first love, not only on account of the romance of youthfulness but also on account of a deeper appreciation of the Muses which he enthusiastically retained all along his life, and while the Vedantic literature may have attracted him on account of its being almost a hobby with his father, there is no doubt that the other subjects that claimed his interest were mainly due to the scholarly bent of his own mind, which revelled in logical subtleties and metaphysical studies no less than in purely imaginative and emotional works of poetry. This led him to seek the company of scholars well-versed in such subjects, till almost a daily companionship grew up, and was maintained for years, with such erudite scholars of Sanskrit as पण्डित गङ्गुलालजी, पण्डित ज्येष्ठाराम शुक्लजी, स्वामी श्रीकृष्णानन्द सरस्वती and स्वामी श्रीमंगलगिरि.

No doubt there were many others as well, for his eager and curious mind seldom missed opportunities of improving his knowledge with the help of those Pandits and Sanyasis who, though usually unknown to newspaper—fame of the modern age, carry the torch of Sanskrit learning from place to place, and effectively, though unobtrusively, keep the light of ancient Hindu Thought still burning.

Thus it was at the feet of such acknowledged masters that he began to drink in the glory of this great learning and succeeded in equipping his mind with an almost encyclopædic knowledge of many a subject of Indian antiquities and Oriental history. Very early indeed he astonished people by the minuteness and the depth of his knowledge, till at the end of the period named, his studies had extended beyond the धर्मशास्त्रs and the Purans, beyond Vedant and the दर्शनs, to काव्यशास्त्र, नाट्य शास्त्र and संगीतशास्त्र, the Tantras and कामशास्त्र, and even to ज्योतिःशास्त्र and वैद्यकशास्त्र.

Indeed his interest in the last, which was stimulated by the needs of his own body, took a somewhat practical turn. Having a high opinion of the ancient Indian System of Medicine and sincerely believing in the efficiency and in the economy of Ayurvedic treatment, he collected several valuable Indian drugs (the use of which was freely permitted to those in need) and even founded at Nadiad a free Indian dispensary, conducted by a trained Vaidya and supported privately.

These literary and philosophic studies bore very little fruit of a creative nature till his father's death in 1907 A. D., as is shown by the fact that his literary work before this date was very little. The importance of this period can not however be overrated, as it left Tanasukharam not only with the reputation of a Sanskrit scholar but also trained him and his intellect for all the work that he afterwards carried out with such conspicuous ability and thoroughness.

Those who came across Tanasukharam in 1908 and had any opportunity of knowing him with intimacy must have remarked on the wonderful enthusiasm with which his heart was then filled up; he was fond of making large plans of literary work, many of which were brilliantly conceived and could have been most usefully carried out. Though he took some time, as every one would have done, in finding out right direction of his life's work as well as in fitting his means to that end his heart was full of hope just as his mind was full of projects of literary work. The succeeding period of eight years, 1907 to 1915 A. D., was marked by the greatest activity, and it is to

this period that the greater portion of his work has to be assigned.

For in 1915, when he was just forty-eight, there came up, without any warning, the most painful shock to all his hopes and ambitions in the form of a severe attack of paralysis, which might almost have been fatal, and which at least left him permanently crippled in strength and spirit. Even in this weakened and depressed condition he continued to find time for and some solace in his favourite studies, and before the long-feared second stroke, and with it the end, actually came in March 1922, he had the satisfaction of having concluded some very important work, including all that was required for editing the present volume.

It is only to be expected that an active, critical and versatile mind like his should, no sooner it addressed itself to penmanship, find itself unable to confine itself to only one or two subjects. This is evidenced by the wide range of subjects on which he wrote as also by another significant fact that his published work includes a very large proportion of writings in Gujarâti, his mother-tongue.

It can however be safely asserted that the most enduring part of his writings is the one that shows the scholar, the research-worker and the learned critic: the expounder of ancient learning the indefatigable investigator of manuscripts, of Shilâlekhas, of Tâmrâlekhas and of all inscriptions of an antiquarian interest; and the scholarly enthusiast who delighted in collecting under his roof possibly the best Sanskrit library in Bombay, embracing manuscripts of rare value as well as works of print.

If an arbitrary division be made between his Sanskrit and Gujarati publications, the first that comes up for notice, among the Sanskrit publications, is his edition in 1908 of शास्त्रसिद्धान्त लेखनात्मक संग्रह, a work composed by a Sanyasi वासुदेव ब्रह्मेन्द्र सरस्वती being a prose abridgement of सिद्धान्तलेखनसंग्रह of the "renowned scholar and voluminous writer of the 16th century," Appaya Dikshita. Tanasukharam also contributed a small English introduction to this work, which was published by पण्डित ज्येश्ठाराम

सुबुद्धी of Bombay, and its interest lies mainly in its being "a collection of different opinions on several Vedantic topics, arising from different standpoints," and recapitulating "arguments in support of each."

In 1913 was published a Sanskrit article in विज्ञानचिन्तामणि (सं १९६९ आवण and the following two numbers) on "महाकविमैत्रः"

This was followed by a work of first-rate importance namely the edition, in the Gaekwad's Oriental Series (No. 3), of the classical work of तर्कसंग्रह of आनन्दज्ञान *alias* आनन्दगिरि, as he is more popularly known. The introduction of 22 pages at the commencement as well as the various indexes at the end will bring home to every reader the labour as well as the research which this publication entailed.

Tanasukharam's last two works were excursions in a totally different field of human knowledge, and it will be no small a surprise to many readers to see the vast knowledge he brings to bear upon a subject that is ordinarily so remote to the scholar in his closet. In 1921, he edited नागरसर्वस्वम्, a work of पद्मश्री dealing with what may be called sexual science, with a commentary by जगज्ज्योतिषेन्द्र. Tanasukharam contributed an illuminating टिप्पणी and an introduction (भूमिका) in Sanskrit, in the course of which he states that it is the seventh Sanskrit book of the kind published, (the other six being अनंगरङ्ग, रतिमञ्जरी, कामसूत्र, रतिशास्त्र, रतिरहस्य and शृङ्गारदीपिका,) and that it is now printed for the first time. It is published by the "Gujarati" Press and is for "Private Circulation only."

The present work on कुट्टनीमतम् is the last of the series which he edited, annotated and introduced, but he did not live to see the day of its actual publication.

His Gujarati writings were more varied and more voluminous, a good many of which will still attract and interest the scholar as well as the ordinary thoughtful reader. The contributions from his pen chiefly appeared in the Anglo-Gujarati weekly paper, the "Gujarati", and in the monthly periodicals समाजोच्च, बुद्धिप्रकाश, वसंत and साहित्य.

He wrote on a variety of topics of literary and antiquarian interest, also reviews, criticisms, and चर्चापत्रs initiating discus-

sions and reviewing literary activities in Gujarat. A special mention ought to be made of his very interesting obituary notes on eminent scholars like શાહી વ્રજલાલ કાઠીદાસ, શ્રીમાન્ નૃસિંહાચાર્યજી, વૈયરાજ મટ્ટ રઘુનાથ ઇન્દ્રજી, (more familiarly known as કતામટ્ટ), સ્વામીશ્રી કૃષ્ણાનન્દ સરસ્વતી, and on Gujarati men of letters like ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મનઃસુલ્કરામ, and ઇચ્છારામ દેસાઈ.

Of the other writings the following may be mentioned as deserving of attention and as indicating the same spirit of investigation and the same high scholarship that characterise his Sanskrit works.

મહાભાષ્યકાર પતંજલિનું જીવનચરિત્ર (સમાલોચક, July 1897; January, 1898.)

શાહી વ્રજલાલ કાઠીદાસનું જીવનચરિત્ર (Printed with Śastri's વૈશેષિક-તર્કસાર, about 1898).

દૃષ્ટિપ્રભાકર (from Hindi, સુદર્શન, April 1900; it is also printed separately, the first 336 pages are done by the late Manilal Nabhubhai Divedi, the remaining 24 pages and the Introduction being Tanasukharam's contribution.)

પ્રાચીનગુર્જર સુભાષિત (સમાલોચક, July and October 1905, January and July 1907, January 1908.)

ઉક્તિપ્રસંગાવલિ (Ibid, January 1908).

ઉદ્દેશ્ય-વિધેય (વસન્ત, 1908.)

ગુહિલવંશ અને નાગરો (ગુજરાતી 28th November 1909 and 3rd March 1910)

નવી કવિતાની લઘુપરીક્ષા (ગુજરાતી Diwali Number 1909.)

શું આદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ (વસન્ત 1910.)

અધ્યાહાર (ibid)

હરરાજ્યમાં મોરલીધરના મંદિરમાં રક્ષિત શિલાલેખ (સં ૧૩૧૪) તથા ચાલુક્ય-શાલા (વાઘેલ) વંશનો ઇતિહાસ (બુદ્ધિપ્રકાશ April 1910)

ઔચિત્યચર્ચા on the lines of શ્રેમન્દ્ર (સમાલોચક April and October 1910)

વીરબલ (ગુજરાતી Diwali Number 1910)

મહાત્મા દાદુ-દયાલ અને દાદુપન્થ (ibid 1911)

શબ્દલેખનપદ્ધતિ (જોડણી) (ibid 7 April 1912 et seq.)

मीराबाई (53 pages, बृहत्काव्यदोहन vol. 7)

अर्थशास्त्र कामशास्त्र ने न्यायशास्त्रना कर्ताओ (बुद्धिप्रकाश April 1913.)

संगीतसूत्र (गुजराती Diwali Number 1913.)

संघात (वसन्त 1913)

पृथ्वीराज रासो (साहित्य, September 1914)

पोरबन्दरराज्यमां कांटेला गाममां महाकालेश्वर मंदिरनो सं. १३२० नो शिलालेख.
(बुद्धिप्रकाश, January, February, March 1915)

प्रबोधचन्द्रनी प्रस्तावना (साजन खोजानां काव्योनी साथे 1918.)

गुर्जरदश (गुजराती) (Posthumous: गुजराती, Diwali, 1922.)

In personal life he was very simple, always affable and courteous, and very often delightfully jovial. His conversation was most interesting, not only on account of the vast store of his knowledge which enriched it, but also on account of the genial humour, the brilliant wit and even the caustic sarcasm which characterised it. Had he yielded himself to the temptation, he might easily have been a wit and even a satirist. He was a good friend and, particularly in earlier years, very social.

In his home-life he was conservative and rigidly followed most of the traditions set up by his illustrious father. His charities though usually private, were judicious, and, like Manassukharām, he continued to help the poor and the students, not only by private monetary assistance but also by lodging many of them at his own place in Bombay. He gave liberally to Pandits and Shastries too, and no deserving Brahman usually left his threshold without receiving some "Dakshina"

He was married twice: his first wife died young, leaving behind her one son and two daughters. By his second marriage he had five daughters. His death took place at his own residence at Chinabag, on the 25th of March 1922.

His loss is mourned not only by the members of his family and his caste, but also by a large circle of friends and admirers as well as by many of those who derived benefit by his charities. To these one may also add the names of those concerned with the charitable institutions, which were founded principally by the initiative of his great father but in the conduct of which he took

a keen personal interest. These were, in addition to a few trust funds for social and charitable objects, the Dahilaxmi Free Reading Room and Library at Nadiad, and the very important institution known as the Forbes Gujarati Sabha of Bombay."

KANTILAL CHHAGANLAL PANDYA.

25th February 1924.

INTRODUCTION.

I. HISTORY.

Kuṭṭanimatam was well known to ancient authors, as we find that they have quoted from it so often (vide appendix १). Then it some how passed into obscurity and remained so for a long time till again Dr. Peterson lighted upon this poem 'buried' in the *Śāntinātha Temple Bhândār* at Cambay. There he discovered a palm leaf Ms. of the poem during his research for Sanskrit Mss. in 1883. In this Ms. which is incomplete, the title of the poem is mentioned as *Shambhalimatam*, and under that name Dr. Peterson took notice of it in his report.*

Next in 1886 Pandit (afterwards Mahāmahopādhyāya) Durgāprasād of Jeypore was fortunate enough to get two Mss. of the poem. Though the Mss. were incomplete and inaccurate in many places, yet the poem was published in 1887 in the *Kāvya-mālā Guṇa* III with a view that this ancient and beautiful poem may be preserved even in its incomplete form. In these two Mss. the title of the poem is mentioned as *Kuṭṭanimatam* and it was published under that name.

After editing *Tarkasangraha* in the G. O. Series Mr. Tanasukharam thought of rescuing rare Sanskrit works from oblivion by editing and publishing them. Many of his friends pressed him to carry out this idea and to give to the public the full benefit of his vast knowledge acquired by years of close study and research. For this purpose he took up several works. *Kuṭṭanimatam* was one of them as by the courtesy of Babu Govindadas, Mr. Tanasukharam had already acquired a transcript of a complete Ms. of this very ancient Sanskrit poem. As the poem is written in a terse classical style, Mr. Tanasukharām thought that in order to make the Sanskrit poem accessible to ordinary student, it would be better to publish it with a commentary; so his ever obliging friend, Babu Govindadas, supplied him with a *tippaṇi*, prepared by a Śāstri under his own super-

* See Dr. Peterson's report on the Search for Sanskrit Mss. in the Bombay Circle 1883-84. page 23.

vision. At first he thought of publishing the poem with this gloss only, but on finding it meagre, he wrote a fresh commentary and put it in print in the present form with several useful appendixes and indexes. But it is most unfortunate that Mr. Tanasukharâm did not live to write an introduction* embodying the results of his extensive researches.

After Mr. Tanasukharâm's death, his son and my friend Mr. Dharmasukharâm requested me to write an introduction to the book. Although fully conscious of my inability to write a learned introduction, I could not but comply with his wish. bound as I was by ties of sincere and intimate friendship with his deceased father, Mr. Tanasukhbhai, by which name I used to address him. With these preliminary remarks and historical survey, I shall now turn to the poem.

II. TITLE OF THE POEM.

In the present edition of the poem the title *Kuṭṭanimatam* is adopted in preference to that of *Sambhalimatam*, as that is the title in the colophone of the complete Ms. and as Kalhana in his *Rajatarangini*† mentions the title of the Poem as *Kuṭṭanimatam* while referring to its author as Damodara Gupta. The words *Sambhali* and *Kuttani* are synonymous and mean "a procuress," and "mata" means "advice" or "counsel." Thus the title signifies "An advice given by a procuress." A perusal of the poem will show that the title is appropriate as the poet has described vividly the cunning advice given by a procuress to a dancing girl who finding herself destitute of lovers applied to her for counsel.

III. TIMES.

From *Rajatarangini* (The Annals of Kashmir) by Kalhana we are able to gather much information about the general condition of the times when *Kuṭṭanimatam* was written. According to it the two or three kings who ruled before Jayâpida were

---

* That if he had been spared he would have written a learned introduction, full of research, to this edition can be easily inferred by one who would read his most useful introduction to the Ānandajñāna's Tarkasān graha—No. III in Gaekwad's Oriental Series. I would also request the reader to go over the final portions of the Tika of this work pages 450 to 458.

† See Kalhana's *Rajatarangini* Chap. IV verse 496.

unjust, cruel voluptuous and licentious. Jayâpida who had gathered about him poets, learned men and other good people, and who had appointed our poet Dâmodara Gupta as his chief minister, was very virtuous in the beginning, but turned vicious in the latter part of his life, and became addicted to sensual pleasures. He was succeeded by Lalitâditya, about whom Kalhana says—"He gave himself up to the company of wicked women, and made friends with those who were well-versed in stories about courtezans. He was not satisfied with a few women....."

The example of the king seems to have been followed by many others. Young princes and rich men alike followed in his footsteps.

The vice seems to have permeated the lower strata of society also. The characters mentioned in our poem are high class people; but the life and customs described therein are general and not applicable to a special class.

All this shows that sensual vice was very prevalent and the tone of public morality very low in Kashmir in the times of Dâmodara Gupta. Though many other poets and learned men flourished in those times, specially at the court of Jayâpida, and though many works must have been written by them, no work (except *Kuṭṭanimatam*) has yet come to light. Hence we are unable to get any more information or evidence about the social condition of those times.

IV. AIM OF THE AUTHOR.

Being dissatisfied with this moral degeneration Dâmodara Gupta came forward to expose the practices of all such vicious persons by writing this *Kuṭṭanimatam*. He has not spared vice in any state of life. This will be evident from the various characters vividly painted by him with sarcastic humour in forcible and chaste Sanskrit. It is more than probable that Dâmodara Gupta has drawn the characters of the poem from real life but we have no means of identifying them.

The poet vividly describes through the mouth of a procuress by name Vikarâla the various cunning arts, wiles, and devices which are resorted to by courtezans to decoy and lead to ruin guileless weak-minded young men. He has not given anywhere in the poem his reason for writing on such a subject. Only in

the last verse of the poem the poet says, "Whosoever reads this poem carefully, and follows the implied advice given therein, will not be liable to be cheated by rogues, wicked women and deceitful procuresses." Thus the object of the poem seems to expose the methods used by votaries of vice, and thus give a timely warning to unwary and inexperienced young men in order to save them from ruin.

V. AIM OF THE EDITOR.

From the moral point of view, the subject of the poem may appear objectionable, and the wisdom of printing it questionable, but the object of the work is really to check vice by representing it in its true colours and thus to promote the cause of morality. Treatises on the Science of Love are composed in the East and freely circulated there, and there are no prudes in the East to rail at them. Looked at from a proper standpoint, they furnish materials for the study of the development of social virtues, vices, habits and customs of the people. From this sociological point of view the present poem is worth a close study, as it describes many social customs and the state of Society, religion, literature, politics etc. of the people of India generally, and of Kashmir particularly in the eighth century. The book incidentally refers also to the names of several ancient writers on music, dramaturgy and the Science of Love.

I need not apologise to the reader for quoting the following two passages from Capt. Sir Richard F. Burton's translation of the Arabian Nights. (References are taken from the twelve volume edition, published by H. S. Nichols Ltd.)

"As Sir Willam Jones observed long ago, 'that anything natural can be offensively obscene never seems to have occurred to the Indians or to their legislators; a singularity (?) pervading their writings and conversation, but no proof of moral depravity, ... For instance, the European novelist marries off his hero and heroine and leaves them to consummate marriage in privacy; even Tom Jones has the decency to bolt the door. But the Eastern story-teller, especially this unknown "Prose Shakespere," must usher you, with a flourish, into the bridal chamber and narrate to you, with infinite gusto, everything he sees and hears. Again we must remember that grossness and indecency, in fact *les turpitudes*, are matters of time and place;

what is offensive in England is not so in Egypt; what scandalises us now would have been a tame joke *tempore Elisæ*. (Vol. I. p. xxv in Foreword).

The other quotation, regarding Eastern works on Kâma-śāstra runs as follows:—

"Moslems and Easterns in general study and intelligently study the art and mystery of satisfying the physical woman. In my Foreword I have noticed among barbarians the system of "making men," that is of teaching lads first arrived at puberty nice conduct of the *instrumentum paratum plantandis civibus*; a branch of the knowledge-tree which our modern education grossly neglects, thereby entailing untold miseries upon individuals, families and generations. The mock virtue, the most immodest modesty of England and of the United States in XIXth century, pronounces the subject foul and fulsome: "Society" sickens at all details; and hence it is said abroad that the English have the finest women in Europe and least know how to use them. Throughout the East such studies are aided by a long series of volumes, many of them written by learned physiologists, by men of social standing, and by religious dignitaries in high office." (Vol. VIII. p. 179-180 in Terminal Essay.)

Taking all the above points into consideration, I venture to think that the publication of the poem is not only harmless but is positively beneficial, and that it will, therefore, be welcomed by all, at least by lovers of Eastern Lore.

VI. THE STORY.

Before making any remarks on the poem or its author, I think a brief outline of the story of the poem will help the reader to understand it better. After the usual invocation (Verses 1-2) the story begins—

A dancing girl, named Mâlâtî, living in Benares, finding herself unable to attract lovers to herself seeks the advice of an old procuress by name Vikarâlâ (verses 3-43).

Vikarâlâ, after describing Mâlâtî's beauty, advises her to try to ensnare Chintâmanî, the son of the king's high official, Bhatta (vs. 44-61). After a lively description of the dress and character of Chintâmanî (vs. 62-67), Vikarâlâ proceeds to describe the various cunning arts by which to win his regard (vs. 68-174). One of the ways, she suggests, would be to

narrate the following story of Hâralatâ to Chintâmani in order to impress upon his mind that the love of a prostitute also can be faithful and all-absorbing.

Sundarasena, son of a devout Brahmin named Purandara and a resident of Pâtaliputra sets out on a travelling tour with his friend Gunapâlita in order to see different countries. He arrives at Arbudâchala and admires the natural beauty of the place. There does he meet in a garden a young and beautiful dancing girl named Hâralatâ. Being mutually attracted they fall in love with each other and Sundarasena passes a year in happiness in her company. Then does Sundarasena's father send a messenger to him with a letter upbrading him for wasting his life in debauchery. He asks him to at once return home as he has become too weak owing to old age to be able to bear the burden of maintaining the family. Filial duty compels Sundarasena to part from his beautiful beloved most unwillingly. On the day of Sundarasena's departure Hâralatâ sets out with Sundarasena to see him off and accompanies him up to a banyan tree on the out-skirts of the city. There Sundarasena bids her his last adieu and goes his way. Hâralatâ unable to bear the pangs of separation becomes heart broken and dies on the spot. Sundarasena who is proceeding towards his native place with his friend learns the news of her sudden death from a traveller who overtakes him on the road. He returns with his friend to the place and after cremating her body becomes a Sanyasi. (vs. 175-497)

Then, in case the tale of Hâralatâ should have no effect on Chintâmani's mind Vikarâlâ advises Mâlatî to use other devices to cheat Chintâmani of his wealth and not to scruple, when her purpose is thoroughly accomplished, to leave him to his fate and find out another rich man (vs. 498-735). Then Vikarâlâ with a view to strengthen the impression of her advice on Mâlatî's mind relates the following story of Manjari in illustration of her precept. (v. 736).

A prince by name Samarabhata, the son of king Simhabhata, visited the ancient and celebrated temple of Vishveshvara in Benares. There did he meet dancing girls, music masters, traders and other persons of different classes. They all honoured the prince with greetings suitable to his rank. When he made enquiries about the state of music and dancing in the temple, a

dancing master, there present, told him that those arts were not well cultivated by the dancing girls, as they, being actuated by mercenary motives only, spent most of their time in the company of their paramours. He then introduced to the prince one of his pupils Manjarī, as being a good dancer and an excellent actress. Her beauty was to his liking and in order to indicate that she had his approval he touched her with the end of his cane. When the officer attending upon the prince observed his inclination towards Manjarī he gave a long lecture showing the undesirability of association with dancing girls, and recommending association with concubines. Whereupon the mother of the dancing girl Manjarī severely and sarcastically criticised the speech of the king's officer maintaining the superiority of association with dancing girls. Here upon the dancing-master intervened, preventing Manjarī's mother from pursuing the topic, and requested the prince to see his pupils and others act a scene from *Ratnāvalī*, a drama of *Śhrī Harsha*. The prince consented, saw the performance, pronounced his criticisms on it and gave a proper present to the dancing master. The prince then incidentally described the pleasures of hunting to the audience with great vivacity. After some time the prince returned to his capital, but the memory of Manjarī did not leave him, and, whenever he was so minded he would discuss her exquisite beauty with his officer. In the meanwhile Manjarī sent a female messenger to the prince with a love-message, informing him of her love-lorn state. The prince ordered Manjarī to be brought to him. Manjarī came, pleased him with various love-sports induced him by her blandishments to make her various presents, and finally left him when he was too impoverished to meet her demands (737-1056).

Vikarāla here concludes her lecture to Mālatt desiring her to follow her advice if she would amass immense wealth. Mālatt then returns home impressed with the efficacy of Vikarāla's advice (1057-1058).

In conclusion the author says that any one who reads this poem would not fall a victim to the deceit of rogues, panderers and procuresses (1059).

This is the bare outline of the poem stripped of all its poetical embellishments. The poet has beautified this simple

story by introducing various scenes and incidents which are described by him faithfully and artistically. For a fuller summary of the poem, I refer the reader to the Sanskrit table of contents. (pages 1-16).

VII. THE POET.

I shall now make an attempt to give some account of the poet, from available sources.

(1) Date and contemporaries:—According to Rājataranginī Dāmodara Gupta was a minister of king Jayāpīḍa, and the following poets and learned men were his contemporaries—

i Kshīra Pandit—A grammarian, author of the *Dhātupāṭha* and various grammatical treatises on Pāṇinī. Under him Jayāpīḍa studied Patanjali's *Mahābhāṣya*.

ii Bhaṭṭa Udbhata—The author of *Udbhatāṅkārā* a work on poetics.

iii Manoratha—A poet some of whose verses are quoted by Kshemendra in his *Auchitya Vichara Charchā*.

iv Vāmana—The author of the *Alankāra Sūtras* and joint author of *Kāśikā Vṛitti* on Pāṇinī's *Aṣṭādhyāyee*.

v-vi-vii. Sankhadatta, Chataka and Sandhimān were poets at the court of Jayāpīḍa, but nothing more than their names is known to us.*

According to Kalhana's Chronology, Jayāpīḍa reigned from 751 to 782 A.D. but modern research finds this chronology faulty, and points to the conclusion that Jayāpīḍa reigned from about 779 to 813 A. D. (Cf. Introduction to Rājataranginī by Stein) and so we may say that our author also flourished about this period.

* क्षीराभिषाच्छब्दविचोपाध्यायात्संभृतश्रुतः ।

ध्रुवेः सह ययौ वृद्धिं स जयापीडं पण्डितः ॥ ४८९ ॥

* * *

विद्वान्दीनारलक्षणे प्रत्यहं कृतवितनः ।

मद्वोऽभूदुद्भटस्तस्य भूमिभर्तुः समापतिः ॥ ४९५ ॥

स दामोदरगुप्ताख्यं कुट्टनीमतकारिणम् ।

कविं कविं बलिरिव ध्रुवे भीमचिवं व्यधात् ॥ ४९६ ॥

मनोरथः शङ्खदत्तश्चटकः सन्धिमास्तथा ।

वसूवुः कवयस्तस्य वामनाद्याश्च मंत्रिण ॥ ४९७ ॥ राज० ४ तरङ्गः ।

(2) Predecessors mentioned by Dāmodara Gupta:—He mentions the names of the following ancient authors in his *Kuṭṭanīmatam*.

Kohala (vs. 82, 876)—A writer on music and drama (see *ṭika* on verse 82.) Also quoted by later writers such as Sārṅga-deva in his *Saṅgīta Ratnākara* etc.

Brahmā (v. 75)—The first writer on Dramaturgy.

Nārada (v. 75)—A writer on music. *Nāradi Śikshā* and *Saṅgīta Makaranda* are also known as the works of Nārada. But nothing can be said regarding the identity of these authors with the Nārada mentioned here.

Vātsyāyana (vs. 77 and 123)—Author of *Kāmasūtras*.

Dattakāchārya (vs. 77)—A writer on *Kāmasūtra*; his work is now unknown.

Bharat (vs. 82, 124, 876, 1009.)—The author of a very ancient work called *Bharat Nāṭya Sastra* which treats of dramaturgy, poetics and music.

Manodaya, Dattaka, Vitaputra (v. 123) and Rājputra (v. 123 and 77)—Writers on *Kāmasāstra* whose works are not available now.

Viśakhila (v. 124)—A writer on arts, mentioned in *Kāvya-lankāra Sūtra Vṛtti* 1-3-7.

Dantil (v. 124)—A great writer on music. He is said to have been the pupil of Kohal. Chatura Kallinatha gives quotations from Dantil's work in his commentary on Sārṅgadeva's *Saṅgīta Ratnākara*, a standard work on music written in the 13th century.

Vyāsa (v. 247)—The author of the *Mahā-bhārata* and the eighteen Purāṇas.

Matanga (v. 877)—An ancient writer on music mentioned by later writers such as Sārṅgadeva and others.

Besides these he mentions the name of Harsha (v. 800) and describes the actual performance of one act of *Ratnāvali* in the poem (vs. 881 to 928).

(3) Fame among successors:—In ancient times our author seems to have been widely known, and admired by critics including even Mammata. The appendix at page 472 will give the reader some idea of the popularity of our poet. This appendix gives only direct quotations but there must be many authors, who have mentioned *Kuṭṭanīmatam* (e. g. Nāgarasarasva. Pari

37-v. 16), or have adopted ideas from it. But his fame was not lasting. The verse No. 97 हृदयमधिष्ठितादौ मालत्याः... etc. is quoted in the *Kāvya-prakāśa* as an example of the 4th kind of Atiśayokti Alankāra, by Mammata (circ. 11th century A. D.). माणिक्यचन्द्र (circ. 1216 A. D.) probably the earliest commentator on *Kāvya-prakāśa* (as he does not mention any commentary before him) does not indicate the source of this or any other verse in his tika. गोविन्द (circ. 14th century A. D.) also in his tika “प्रदीप” does not mention any source. One commentator महेश्वर takes the reading मालत्याः instead of मालत्याः and thinks that the verse belongs to the मालविकाग्निमित्र नाटक. While other commentators कमलकरभट्ट (circ. 1612 A. D.) and स्यासागर attribute this verse to the मालतीमाधव नाटक, and comment accordingly.* पद्मश्री (circ. 1000 A. D.) in his नागरस्तवस्व (परि. ३७ श्लो. १६.) acknowledges having read *Kuṭṭanīmatam* but जगज्योतिर्मल्ल (circ. 1617 to 1633 A. D.) its commentator, shows complete ignorance of the poem, fumbles in his commentary, and interprets the word wrongly. Thus we can mark the gradual decrease of the popularity of our poet, but now, as the poem is resurrected, let us hope that our poet will once more have a fitting recognition.

(4) His life:—As is usual in the case of ancient poets and other learned men in India, there is no biographical material extant for writing a sketch of life of this great poet. The only external source known to us is *Rājataranginī*, but its author in his whole voluminous writing has only one couplet to say about our poet.

स दामोदरगुप्ताख्यं कुट्टनीमतकारिणम् ।

कविं कविं बलिखि धुर्यं धीसचिवं व्यधात् ॥ ४९६ ॥

From this, all that we know is that the author of *Kuṭṭanīmatam* was Jayapīḍa's minister. Kalhaṇa has no word to say about the parents or children of the poet, about his life, private or public, about his fitness for writing such a poem as *Kuṭṭanīmatam* or even about the names of the poet's other works.

Nor can any important information be gleaned from the poem itself. Only once in the whole poem (in the 2nd verse) he states that the poem *Kuṭṭanīmatam* was composed by himself. The colophone even, which is इति श्री काश्मीरमहामण्डलमहीमण्डन राजजयापीठमन्त्रिप्रवर दामोदरगुप्तकविरचितं कुट्टनीमतं समाप्तम् । does not make us any the wiser, in this respect.

* Cf. Jhalakikara's Edition page 768.

(5) Other works:—No other work than the present poem has yet come to light under the authorship of Dâmodara Gupta. Four verses which are not found in the present poem are quoted by Vallabhadeva in his *Subhâshitâvali* under the name of Dâmodara Gupta. Mr. Tanasukharam has given these verses on page 473 of this book. From this we may infer that Dâmodara Gupta may have written some other works, but we know nothing about them.

With this meagre information, we have to content ourself for the present, and we now leave the book to the careful perusal and consideration of our readers.

VIII. THE POEM.

(1) General Character etc.—Various definitions of poetry have been put forward, but as none has been found fully satisfactory to all, we shall leave it to the reader to form his own opinion about the quality of this poetry, after reading it carefully. However it may be useful to some to know that many learned men have praised the poem, and Mr. Tanasukharam, no mean critic of poetry, thought it worthy of writing a commentary on it. In this connection the following rough note about this poem by Mr. Tanasukharam may be given here.—“This work has an ethical aim and our author like all true Indian artists, who couple with their art one of the four aims of this life, has made ‘the eternal principles of right and wrong’ go hand in hand with ‘luxurious ease and langour’ of true poetry in which verses have a sweet flow. . . .” Here the author has very cunningly and artistically interwoven the main aim of life namely Dharma, with the secondary aim namely Kama. He has wisely adopted the direct method of illustrating moral truths with practical consequences to the several characters in the poem. Had he merely given moral truths in the form of maxims, the poem would not have been so much interesting and would also have lost its value as a piece of art. A mere faithful description of nature, is not considered good poetry in India as in the West, but a happy blending of nature and poet’s interpretation thereof, is required. Besides, the deeper the meaning of the poem the higher the value of it. The poem contains many “suggested meanings” (अन्वये), which a close study of the commentary will reveal to the reader, and help him to understand and appreciate

the beauties of this Dhvani-Kavya. Again the poem is a Padya-Bandha-Kavya, a Laghu-Kavya, and a Khanda-Kavya, and fulfills all the tests laid down by Sanskrit authorities in this respect. Again as the object of the story is to give moral instruction, it is a Nidarshana—Katha according to Hemchandra as mentioned by him in his Kavyanushasanam.*

(2) The Language.—Generally the language is easy and long compounds are avoided. At places some rare words are used, but they do not obscure the sense of the sentences. The words here have their natural and simple meanings, and rarely, if at all, we have to resort to farfetched meanings. The poet has thus succeeded in rendering his poetry beautiful even in simple garb.

(3) Poetical Powers etc.—The poem contains a large variety of subjects, characters and incidents, but nowhere does the pen of the poet fail. In his descriptions, either of nature or of persons, is he equally at home, and by his rare powers of imagination and expression does he bring out the intended picture fully and clearly before our mind. As illustrations of this remark we refer the reader to the following passages:—The description of Chintamani (vs. 62-67); the letter written by the Brahmin Purandarasena to his son Sundarsena (vs. 410-424); Gunapalita's advice to his friend Sundarsena (vs. 428-445); Vikarala's advice to Malati of the various cunning devices to cheat lovers (vs. 478-736); the description of the prince Samarabhata (vs. 737-742); the conversation among the dancing girls and their paramours (vs. 811-859); the speech of Manjari's mother (vs. 862-864); and the like passages. I have drawn the reader's attention merely to the above passages as specimens, for the whole poem bears witness to the poet's art.

(4) Characterization.—Unlike those of many a Sanskrit writer, the characters of the poem are living and faithful to life; so much so that, if we imagine that some of them were real persons living in the poet's time, we shall not be far wrong. Here is another rough note of Mr. Tanasukharam:—"Aim of

---

* नि. सा. प्रेस edition page 339—तिरश्चामतिरश्वा वा चष्टमिर्यत्र कार्यमकार्यं वा निश्चि-
यते तत्पञ्चतन्त्रादिवत्-धूर्तवित्-कुट्टनीमत-मयूरमाचरिकादिवच्च निदर्शनम् ॥

poetry is to produce in the minds of readers, unconsciously, the tendency to follow good and shun wickedness." Even though the main sentiment (रस) of the poem is love (शृंगार), our poet by his clever characterization, achieves this aim very successfully, for by the end of the poem a state of mind inclined to virtue predominates.

(5) Sentiments.—Mr. Tanasukharam notes:—"Man's nature is intellectual and emotional. Intellect finds its scope in philosophy, and emotion in poetry. Of these that of love (शृंगार) is the chief as it is universal. Knowledge and devotion (ज्ञान and भक्ति) are the other phases of love, in as much as love is their bases but the object different. It is thus that शृंगार conduces to भक्ति in some systems of God-worship." By this we do not claim that the शृंगार of this poem will directly lead one to ज्ञान and भक्ति, but indirectly it will pave the way towards them, by showing the reader the vile ways of the rogues. Some notable places in the poem where poetical sentiments are well described are as follows:—In the narrative of Hāralatā, the erotic, the pathetic, and the quietistic sentiments are prominently introduced. In the narrative of Manjari the erotic, the marvellous and the terrific are introduced. There are many passages in the poem which manifest one or the other poetical sentiment or emotion, but it is not possible to notice them here in detail for want of space. The passages noticed by me above are, I think, sufficient to convince the reader of the poetical genius of Damodar Gupta, and the high merits of the poem.

(6) Some Specimens.—Below I give a translation of some of the very beautiful verses, but as the poem throughout contains striking original ideas, and descriptions of human nature as manifested in its different phases, both set in highly poetical language, decorated with various figures of speech and allusions to many Shastras and Puranas, I am afraid my translation will fail to do justice to the original.

Verse 1.—"May the Mind-Born be victorious, who is like the bee kissing the mouth-lotus of Rati, and who resides in the side-glances of women in love."

Here by the expression "Mind-Born" the poet suggests that love springs up and exists only in the mind. The comparison

of Cupid with a bee suggests that as the bee repeatedly flutters round the lotus and sucks its juice often, so does Cupid kiss the lips of his wife Rati, repeatedly, which heightens the pleasure. Here I would invite the reader's attention to the beautiful picture of a Venus given just at the beginning.

Vs. 27-30.—Here is a humorous description of Vikarâlâ.—“Mâlâti saw Vikarâlâ seated in a cane-chair. She had a few projecting teeth. Her chin was depressed. She had a big flat nose. The skin hung loose on her body where the fleshless breasts could be marked by long and thick teats. Her eyes were red and sunken. The lobes of her ears were long and without ornaments. She had a few gray hairs. The veins of her body were visible. Her neck was long and slender and she had clothed herself in two white garments. Her necklace consisted of roots of various medicinal plants and stones used as charms. She had a tiny ring of gold wires on her finger. She was surrounded by a retinue of concubines, and she had her eyes fixed on the presents brought to her by paramours.”

Vs. 44-45. “O fair lady ! This your braid of hair makes your lovers your servants and resembles the volume of smoke coming out from the burning of Cupid (by Shiva). O thin-bellied one ! This your slowly rising eyebrow, the home of love sports, having pretty glances, accompanied by sweet smile, conquers even calm people...” The whole description of Malati's beauty is in this fashion.

V. 97. This verse is quoted in Kavyaprakasha. “O lover of beautiful women ! The heart of Malati was first taken hold of by Cupid, and then by you on coming under her vision.”

V. 103.—A very sweet sounding and pathetic verse. “The girl speaks thus day and night—‘O friend ! remove camphor (paste), do take away the garland, what's the use of lotuses,—enough—with them’ ”.

V. 116.—“Even Cupid all at once becomes the mark of his own arrows on seeing the thighs, like plaintain trees, of her whose body is like that of Rambha.” Verses following this are in the same strain.

Vs. 131-132.—An indifferent lover is to be scolded thus by a दूती.—“I am thin (through grief) because, she is enamoured

of you, a beast,—just as lotuses are of the hot-rayed one, and the digit of moon is of the head of Shambhu which is full of ashes. What wonder is there if the Malati-creeper is censured, when it clings to a Khadir tree which is crooked, juiceless, hard, difficult to hold, and non-greasy (अजिम्ब).”

Vs. 225-226.—Here is somewhat of the common experience of travels. “Then if another house-holder, being requested often, somehow, scornfully points to a dirty corner and asks you to sleep there, then the house-wife quarrels all night with her husband, and says “Why have you given shelter to this stranger ?” ”

Vs. 372-373.—An appropriate blessing on lovers.—“May your youth, pleasant on account of unrestrained love sports, and sweet on account of the ties of natural love, pass without meeting with any obstruction from some other works. May your love sports be pitiless, where the desire is not quenched, shameless, where the clothing has become disarranged, and where love is constantly gathering force.”

Vs. 452-456.—A lover's pathetic farewell. “O beloved ! What shall I do when the arrow like order of the father, against which there is no remedy and which cuts off the knot of love, must prevail unrestrained ? I know your love for me is based upon neither money nor residence at one place, nor flattery, nor compulsion (by elders), nor beauty, nor fame; yet this present difficulty has by destiny presented itself, the consequence or which is inevitable. O thou beautiful-teethed love ! please do not give thought to whatever harsh words I may have used towards you in a love quarrel, jestingly or in earnest being moved by doubts. I have deposited this my heart in your heart, and to protect a deposit is difficult, therefore, you should act carefully and in such a way that the deposit does not drop off from its place.” How simple and touching this parting speech ! What pure love it conveys ! It is full of suggested meaning which every man of poetic taste will understand and enjoy.

V. 670.—“The rogue made me, who was sitting on the creeper-swing, excited by digging his nails into my sides under the pretence of swinging the creeper.”

V. 675.—“The essence of life is youth, and the essence of seasons is that one whose friend is the flower-arrowed (i. e. Spring), and O fair lady ! the essence of living is the tasting of the nectar of love sports.”

V. 680.—“That moment of time is the essence of a hundred years, in which the expectant fair lady is seen tremblingly coming to the first rendezvous.”

V. 714.—“Let the bee, wandering in many gardens, suck at pleasure the juice from (other) flowers, (but as) it has experienced the special flavour, it will come back to the Malati flower.”

V. 716.—“Intense love becomes more intense by its having the slight bitterness of a small quarrel just like fire on the shaking of the logs.”

V. 719.—“That meritorious deed, whose fruit is the embrace of the lover who has come unexpectedly, is very difficult to know even for great Munis like Manu and others, who know all (the events of) the three times.”

V. 724.—“The fruit of childhood is wilfulness, that of youth is the enjoyment of pleasant love sports, that of old age is the pacification (of the senses), and the fruit of the whole life is-achieving the welfare of others.”

Vs. 791-792.—“What avails it to a ploygamous man, to become eager for love sports, when, though surrounded by ladies, one is angry on being Khandita, one is dull being slighted in love, one is disgusted by not getting a place near her lover, another one has quarreled, and another one being newly married is overwhelmed with shame.”

Vs. 899-900.—“The thrown-up necklace, strikes in anger the lovely bodice now at the (joyous) time of the dance with lively steps, addressing (the bodice),—‘I, though tormented, stayed on, on the region of the breasts at the time of union when there was the pain from hard pressing by hands, whilst you were pulled off and cast aside somewhere; but now you come between me (and the breasts).’”

I think these specimens are sufficient to convince the reader of the poet's genius. Many of the pieces are of exquisite beauty, an idea of which cannot be adequately given in a translation.

I must therefore request the reader to enjoy the pleasure of Damodar Gupta's poetry by perusing the original itself, with the help of the commentary.

IX. THE COMMENTARY.

To write a new commentary in Sanskrit on an ancient poem, the text of which is obscure in many places, is not an easy task at any time, and specially for a man educated in these times under the modern system of education. But in spite of all these handicaps and many others, incidental to his worldly position and business, Mr. Tanasukharam has indeed achieved a wonderful success. True, Mr. Tanasukharam had a tippani before him, to start with, but it will be apparent to every reader that the extent and the merit of the commentary far exceeds those of the tippani.

This tippani, written by Ratna Gopal Bhatta, a pandit of Benares, under the direct supervision of Babu Givind Das, is very brief. In fact it is of very little help to understand the deep meaning and appreciate the beauties of the poem. Besides it has made no attempt at restoring the correct readings. When a learned Pandit of the old school could only do thus much, and when we know the handicaps of Mr. Tanasukharam, we cannot sufficiently admire this achievement of Mr. Tanasukharam. This commentary is his first (and unfortunately the last) attempt. Upon the tippani and a mere sketch by him, Mr. Tanasukharam reared this splendid edifice of his commentary, by making additions suggested by the materials stored up in his mind during his vast reading, and by putting finishing touches to the commentary as it went through the press. In the commentary the portions written by Mr. Tanasukharam are enclosed in square [] brackets, while those by Pandit Ratna Gopal Bhatta are not enclosed.

In the commentary Mr. Tanasukharam has as far as possible explained the Dhvani or suggested meanings of the poetical expressions throughout the poem. He has explained the figures of speech by applying their definitions as given in the standard works on Alankaras. He has quoted authorities from Koshas to determine and support the meanings of words where necessary. He has solved many grammatical difficulties in the text. He

has explained many technical terms of music, dramaturgy, arts, Kamashastra etc. with appropriate quotations from rare works, many of which are not only not printed, but even the names of which are not known to us. He has done all this in a very simple and attractive style, and has spared no pains to arrive at the correct readings. In short, taking the renowned commentators Mallinatha, Raghavabhatta, and Purna-Sarasvati as his ideals, Mr. Tanasukharam has tried to make the commentary very exhaustive and useful to students of Sanskrit literature.

In the end I must thank Mr. Dharmasukharam for selecting me to write the introduction, and my friend Mr. Dinkar V. Gokhale for pressing and encouraging me to undertake the work, thus giving me the opportunity of doing my duty to my departed friend by rendering my humble help to bring out this edition which Mr. Tanasukhabhai had set his heart upon publishing.

MANGESHARAO RAMAKRISHNA TELANG.

A CRITICAL NOTICE OF THE MANUSCRIPTS.

The present edition of *Kuttanīmatam* is based upon transcripts of two very old manuscripts and one paper manuscript and the incomplete edition published in the *Kāvya-mālā* Series. The readings of various manuscripts are marked as follows:—

गो The only complete manuscript is that whose readings are marked here गो. It is a copy of an ancient Nepalese paper manuscript written in Nevari characters brought by M. M. Haraprasád Shāstri, C. I. E. from Nepal and now in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Calcutta. It is very beautifully copied in Devanagari characters and belongs to Bábu Govind Das, Durgakunda, Benares City, who is well-known as a collector of rare manuscripts and who has laid the Indian public under great obligation by freely placing his manuscripts at the disposal of publishers, thus enabling them to bring to light the valuable store of our Sanskrit literature. It has 144 pages and is numbered VII 46.

गो २ The same copy has some various readings, noted above the particular places, from some other manuscript and they are marked गो २ in the present edition. Many readings of this agree with का and some with the प manuscript.

¶ The second transcript is a good and careful copy made from an ancient palm-leaf manuscript in the Sanghavinā Pādāno Bhāndāra at Pātana (in Gujarata). It was kindly placed at my disposal by my late lamented friend Mr. Chimanlal D. Dalal M. A. whose services in bringing to light the contents of the many Bhāndārs at Pātana and Jesalmere and initiating the Gāekwād Oriental Series will never be forgotten.

It is a nearly complete manuscript, only one page containing the four last verses and the colophon being missing. It has in many places supplied very good

अशतोष अवस्थो

95236

श्री. नारायण गणेश्वर उर्फ पदार्थ सागर (उप.)

and probably the correct readings, though different from the manuscript. In the latter part of the original manuscript many letters have become faint and some five leaves at the end have become broken, giving rise to lacunæ. These all are not marked in the present edition.

स्तं The third transcript is a copy of an ancient palm-leaf manuscript (written about in the thirteenth century) in the Śāntinātha Temple Bhāṇḍār at Cambay (Gujarata), the same which had first drawn the attention of Dr. Peterson in 1883 to this work. The custodian of the Bhāṇḍār at present is Mr. Nagindās Dipchand. The original manuscript is in length about one hand and about two inches broad. It has become fragile owing to lapse of time.

A fac-simile of its first page is reproduced herewith.

As I could get access to this manuscript after a greater portion of the work was printed, its different readings commencing only from the verses 739 could be marked in the footnotes in the present edition while the remaining have been given separately at the end.

It is noted by me that this manuscript and the Pātana manuscript generally agree in their readings, and perhaps one was copied from the other or both were separately copied from one original. This manuscript has, in course of time, lost some of its ending pages and therefore is available only up to the 1045th verse. It appears to be the practice of the owners to throw away mutilated pages when rearranging or renumbering their manuscripts, and the same seems to have happened in this case.

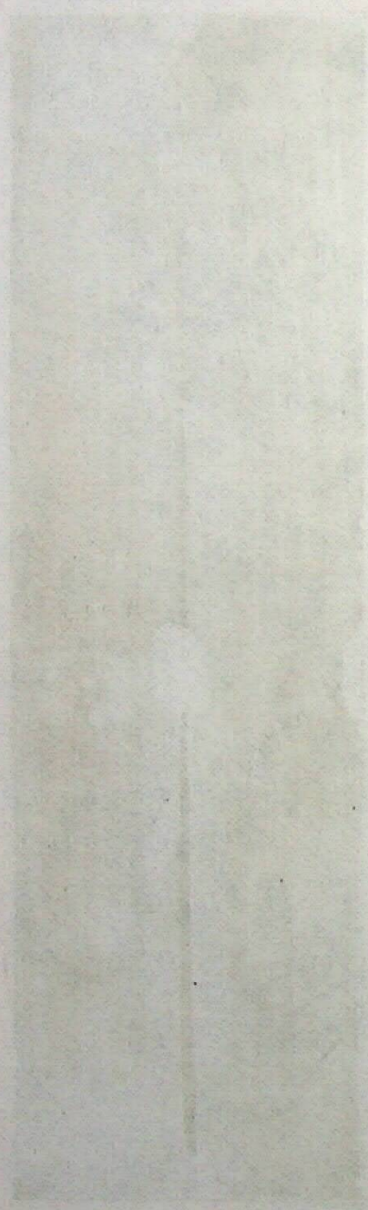
The transcript of this copy was made for me by the learned Shāstri, Mr. Bhadrashankara Jayashankara of Cambay. The access to the original manuscript, I owe to the great kindness of Mr. Vināyak Krishn

The fac-simile of the 1st page of palm-leaf manuscript (स्तं)

तालपत्ररूपप्रथमपत्रस्य प्रतिकृतिः ।

Námjoshi, the Administrator of the Cambay State and Mr. Nagindás Dipchanda, the present custodian of the Manuscripts known as belonging to the Shántinátha Temple Bhandâr at Cambay in Gujarata.

का The Kāvya-mālā edition in the third Guchha of the series (A. D. 1887). It was based on two old incomplete manuscripts secured by Pundit Durgāprasāda of Jay-pore. This edition is incomplete, wanting in many verses in the middle and hopelessly incorrect after the 935th verse of the present edition. The last verse in the Kāvya-mālā Edition bears the number 927 which corresponds to the 950th verse of the present edition.

कापा This sign is used for some of the various readings noted at the foot of the Kāvya-mālā edition.

In collating all these manuscripts, all the important different readings not adopted are given at the foot, but some of them clearly incorrect have been also noticed simply to show, how and what sort of mistakes are committed by copyists through ignorance or want of practical knowledge.

The text having been thus edited after a careful consultation of all these valuable and old manuscripts, I think, I was fortunate to pitch upon the happiest reading possible in this standard edition of a classical work.

I may be allowed to add humbly, that the work of writing notes in Sanskrit necessarily led me to try to find out the correct readings where they materially differed, and I hope to have mostly succeeded in it. Some doubt, however, lingers only in the case of three verses viz. 684, 919 and 979. In the verse 82 विदस्यके is the reading of का, नृद्वयके of गो, पिद्वयके of प and सेगदके of स्तं but a careful examination of the sense leads me to take 'शिद्वयके' as the true reading.

Before closing this notice about the manuscripts of the text of कुट्टनीमतम् it remains for me to add that, to

make this edition as complete as possible, I tried hard to obtain some information about their existence in Kashmira, the mother-land of the poem, and if possible to get a transcript of it, but unfortunately none was received.

COMMENTARY.

Babu Govinda Das was also kind enough to place at my disposal a *विष्णु* on the Kuttanimatam, (No. VII 47) written by Pandit Ratnagopala Bhatta of Benares at his request. It was thought advisable to print it with the text. But it was found by me too insufficient, and so I proposed to make more additions to it where necessary. But after the 100th verse was reached, the development of the beauty of the poem tempted me to write more.

In former times the * * *

---

* This critical notice is published as found jotted down roughly by Mr. Tripathi. As the last sentence is incomplete it must be inferred that he wanted to add something more. But alas ! death would not permit him to complete it.

अथ कुट्टनीमतस्य विषयानुक्रमणी

	आर्याङ्काः	पृष्ठाङ्काः
मङ्गलाचरणम् (कामदेवस्य) ...	१	१
ग्रन्थकर्तुः कवेः प्रार्थना (काव्यारम्भः ।)	२	१
वाराणसी (काशी) नगरीवर्णनम् ...	३-१९	२-७
तत्र मालत्याख्याया वेश्याया वर्णनम् ...	२०-२१	७
तथा कदाचिदन्येन स्वप्रसङ्गाद्वीतायाः “ वारवनि- ताभिः कामुकहृदयार्जनोपाया वेदितव्याः ” इत्यर्थकाया आर्यायाः श्रवणम् ...	२२-२३	८
तेन तस्याः कुट्टनीमतस्य (कुट्टन्युपदेशस्य) जिघृक्षया विकरालानामकुट्टनीयद्गमनम् ...	२४-२६	८
तत्र विकरालानाम्नाः कुट्टन्या वर्णनम् ...	२७-३०	८-९
तद्गृहे मालत्या आसनग्रहणम् ...	३१	९
ततो मालतीवचनारम्भः ...	३२	९
तत्रादौ विकरालाप्रशस्तिः ...	३३-३९	९-१०
ततः मालत्या स्वाभिप्रायप्रकटनम् ...	४०-४२	१०-११
विकरालाकृतं मालतीसान्त्वनम् ...	४३	११
ततो विकरालायाः प्रतिवचनम्-तत्रादौ कामिजनव- शीकरणकमालतीसौन्दर्यवर्णनम् ...	४४-५७	११-१३
तत्र चिकुरभरः ...	४४	११
कटाक्षः ...	४५	११
वदनकान्तिः ...	४६	११
दशनपङ्क्तिः ...	४७	११
समुल्लापः ...	४८	११
स्तनौ ...	४९	१२
बाहू ...	५०	१२
मध्यदेशः ...	५१	१२
रोमराजिः ...	५२	१२

			आर्याङ्काः	पृष्ठाङ्काः
जघनम्	...	...	५३	१३
ऊरु	...	...	५४	१३
जङ्घे	...	...	५५	१३
चरणौ	...	...	५६	१३
गमनम्	...	...	५७	१३
भट्टसुनोश्चिन्तामणेः प्रभूतार्थलाभाय आकर्षणोपदेशो				
मालतीं प्रति विकरालाकृतः	...	...	५८-६१	१४
भट्टसुनोर्धेषवर्णनम्	...	...	६२-६७	१४-१६
तस्य चेष्टितवर्णनम्	...	...	६८-८७	१६-२१
वर्णितस्य भट्टपुत्रस्य त्रशीकरणोपायकथनप्रस्तावः	...	...	८८	२१
तदर्थमादौ दूतीसंप्रेषणोपदेशः	...	...	८९	२१
भट्टसुनुं प्रति प्रेषिताया दूत्याः कर्तव्यस्योपदेशः	...	...	९०	२१
दूतीवक्तव्यवचनप्रकारोपदेशः	...	...	९१-१०६	२२-२४
तत्र भट्टपुत्रदर्शनेन धन्यत्वकथनम्	...	...	९१	२२
वैश्याकुचरितवासितमनसामग्रे वैश्याया विरहव्य-				
थावर्णनस्य अनौचित्यप्रकाशनम्	...	...	९२-९५	२२
तथापि दुराशया तत्कथनम्	...	...	९६	२३
विरहाक्रान्तमालत्या अवस्थावर्णनम्	...	...	९७-१०५	२३-२४
मालतीजीवितरक्षणार्थं प्रार्थना	...	...	१०६	२४
मालतीगुणकथनप्रस्तावो दूतीकृतः	...	...	१०७-१२५	२५-२९
तत्र मालतीगुणानां वर्णनम्	...	...	१०८	२५
तत्र गात्रम्	...	...	१०८	२५
लावण्यम्	...	...	१०९	२५
अलकावलिः	...	...	११०	२५
वदनम्	...	...	१११	२६
नेत्रे	...	...	११२	२६
अधरः	...	...	११३	२६
मण्यः	...	...	११४	२६
नितम्बः	...	...	११५	२६

	आर्याङ्काः	पृष्ठाङ्काः
ऊरुयुगलम्	११६	२७
समग्ररूपवर्णनम्	११७-१२२	२७-२८
मालत्याः कामशास्त्रादिनानाकलाप्रावीण्यवर्णनम् ...	१२३-१२५	२८-२९
अपुण्यकृद्भिर्मालतीसङ्गस्य दुष्प्रापत्ववर्णनम् ...	१२६-१२७	२९
एवं प्रार्थितोऽपि भट्टतनयो यद्युदासीनः स्यात्तदा दूतीकर्तव्यतदुपालम्भरूपोपायान्तरोपदेशः ...	१२८	२९
दूतीकर्तव्योपालम्भप्रकारवर्णनम्	१२९-१३३	२९-३०
पुनः दूतीकर्तव्यसामप्रकारवर्णनम्	१३४-१३७	३०-३१
प्रलोभितस्य भट्टतनयस्य गृहागमने कर्तव्याना- मभ्युत्थानाद्युपचाराणामुपदेशो विकरालाकृतः ...	१३८-१४०	३१-३२
ततो मालतीमात्रा विधेयानां स्वागतचाटुभाषणा- दीनामुपदेशः	१४१-१४८	३२-३३
मालत्या नायकोपसर्पणप्रकारोपदेशः	१४९-१५०	३३
वेश्योचितरतक्रमोपदेशः	१५१-१६४	३४-३८
ततो नायकस्य आकर्षणार्थं रागविवृद्धयर्थं च ईर्ष्यायुक्तवचनोपदेशः	१६५-१६९	३८-३९
ततः प्रेमस्थैर्यार्थं नायकप्रार्थनोपदेशः	१७०-१७२	३९
गणिकास्वपि दृश्यमानाः स्नेहदाक्षिण्यादिगुणाः कपटमूला इव नैसर्गिका अपि वर्तन्ते इति समर्थनम्	१७३-१७४	३९-४०
मालत्या गणिकाप्रेमस्थैर्यनिदर्शनार्थं कर्तव्यो हा- रलताख्यानोपक्रमः	१७५	४०

(हारलताख्यानम्)

तत्रादौ पाटलिपुत्रमहानगरवर्णनम्	१७६-१९२	४०-४५
ततः पुरन्दराख्यब्राह्मणवर्णनम्	१९३-१९६	४५-४६
पुरन्दरद्विजवंशवर्णनम्	१९७-२००	४७
पुरन्दरपुरत्रसुन्दरसेनवर्णनम्	२०१-२०९	४७-४९
गुणपालितनाम्नः सुन्दरसेनसुहृदो वर्णनम्	२१०	४९
प्रसङ्गतः केनचिद्वीर्यमानाया देशान्तपर्यटनस्तु- तिविषयकाया आर्वायाः सुन्दरसेनेन भ्रवणम् ...	२११-२१२	४९-५०

आर्याङ्काः पृष्ठाङ्काः

ततः सुन्दरसेनकृतं पृथ्वीपर्यटनप्रयोजनवर्णनं पर्यटनार्थं गुणपालिताभ्यर्थनं च ...	...	२१३--२१६	५०
प्रवासे पथिकैरनुभूयमानानां दुःखानां वर्णनं गुणपालितकृतम् ...	...	२१७--२३०	५०-५२
ततः सुन्दरसेनेन “अभोष्टकार्यनिविष्टमनसां शयनासनादिसुखचिन्ता नास्ति” इति तात्पर्यवत्या आर्यायाः प्रसङ्गतः श्रवणं, तथा तदनुरोधेन सुन्दरसेनकृतो गुणपालितेन सह पृथ्वीपरिभ्रमणनिश्चयः ...	...	२२१--२३३	५३
सुहृत्सहितस्य सुन्दरसेनस्य नानाकौतुकावलोकन- परस्य निखिलमहीतलभ्रमणम् ...	...	२३४--२३७	५३-५४
पर्यटतः समुद्रदः सुन्दरसेनस्य अर्बुदाचले गमनम् ...	...	२३८	५४
गुणपालितकृतमर्बुदाचलवर्णनम् ...	...	२३९--२४६	५४-५६
अर्बुदाचलस्थशमिनां वर्णनम् ...	...	२४८--२४९	५६
अर्बुदाचलोपत्यकावर्णनम् ...	...	२५०--२५३	५७-५८
एवं वर्णयति गुणपालिते “येऽर्बुदाचलपृष्ठभागं नावलोकयन्ति तेषां बहुदेशपर्यटनं व्यर्थमेव” इत्येदर्थिकायाः केनचित्स्वप्नस्तावेन गीतायाः आर्यायाः सुन्दरसेनेन श्रवणम् ...	...	२५४--२५५	५८
ततः सुहृत्समवेतस्य सुन्दरसेनस्य अर्बुदाचलशि- खरस्थितदेवाल्यादिशोभावलोकनार्थं संचारः ...	...	२५६--२५७	५८
ततः सुन्दरसेनेन उद्याने रममाणाया अतिमनो- हरूपवत्या हारलताख्यवेद्याया अवलोकनम् ...	...	२५८--२६१	५८-५९
हारलतादर्शनानन्तरं स्मरवशीभूतेन सुन्दरसेनेन कृतं तत्सौन्दर्यवर्णनम् ...	...	२६२--२६६	५९-६०
सुन्दरसेनस्यानुरागं ज्ञात्वा स्मरवशीभूताया हारलतायाः सात्त्विकभावादिविविधकामा- वस्थावर्णनम् ...	...	२६७--२७५	६०-६२

आर्याङ्काः पृष्ठाङ्काः

हारलताया मदनविह्वलतामवगम्य “वेश्यानां सद्भावजन्योऽनुरागो न हितावहः किन्तु कृत्रिम एव” इति तत्सख्या शशिप्रभया-			
हारलतां प्रति कृत उपदेशः	...	... २७६-२८१	६३-६४
स्वस्याः स्मरवेदनासहनाक्षमत्वात् तच्छमनाय शोभं यत्नं कुरु इति हारलतायाः, स्वसखीं शशिप्रभां प्रत्युक्तिः	... ..	... २८२-२८४	६४-६५
ततो हारलतायाः सख्या शशिप्रभया सुन्दरसेनं प्राति हारलताया विरहावस्थावर्णनपुरःसरं कामोपशान्त्या-तद्व्रक्षणार्थं कृता अभ्यर्थना	...	... २८५-३००	६५-६९
तदनु हारलतासख्याः शशिप्रभाया वचसि कृता-दरं सुन्दरसेनमवगम्य गणिकासंगवारणाय नानादोषप्रदर्शनपुरःसरं गुणपालितेन कृता गणिकानिन्दा	... ..	... ३०१-३२४	६९-७८
एतस्मिन्नवसरे केनचित्पुरुषेण स्वप्रस्तावाद्गीतस्य “स्वयमुपागतां स्मरवशां सुन्दरीं तरुणीं परित्यक्तुकामः पुरुषः मूर्ख एव” इत्यर्थकस्य आर्यात्रयस्य सुन्दरसेनेन श्रवणम्	...	... ३२५-३२८	७८-७९
ततो गुणपालितेन सह हारलताभवनं प्रति गमनाय सुन्दरसेनकृतो निश्चयः	...	... ३२९-३३०	८०
तदनु गणिकावासवीथीप्रवेशसमये मार्गे सुन्दरसेनेन दृष्टानां वेश्यानां विटानां च परस्परोपा-लम्भकलहादीनां वर्णनम्	...	... ३३१-३६८	८०-८९
स्वगृहागतस्य सुन्दरसेनस्य हारलताकृतः सत्कारः	...	... ३६९	८९
अनन्तरं सुन्दरसेनः प्रति हारलतायाः सख्याश्चा-द्वक्तिः, ततो निर्गमनं च	...	... ३७०-३७४	९०-९१
ततो हारलतासुन्दरसेनयोः कामशास्त्रानुसारेण विविधसुरतप्रकारवर्णनम्	...	... ३७५-३९०	९१-९९
प्रभाते हारलतायाः शय्यागृहान्निर्गमनम्	...	... ३९१	९९

ततः स्वकर्तव्यानुष्ठानाय निर्गतेन सुन्दरसेनेन मार्गे नानागणिकाभिः स्वकामुकैः सह सुरत- प्रसङ्गे अनुभूतानां नीचरतादीनां कृतस्य वर्णनस्य श्रवणम् ३९२-४०४ ९९-१०४
एवं सुन्दरसेनेन हारलतासंगमे सार्धसंवत्सरपर्य- न्तं सुखेन कालहरणम् ४०५ १०४
एकदा स्वसुहृत्समेतेन उद्याने संचरता सुन्दरसेने- न स्वपितुः पुरन्दरब्राह्मणस्य सकाशादागतस्य हनुमन्नाम्नो लेखवाहकस्य दर्शनम् ... ४०६-४०९ १०४-१०५
ततः “ सदाचारं विहाय कुटिलवेद्यासंगमे कथ- मासक्तोऽसि, त्वयि कुटुम्भभरं विनिवेश्य परलोकाधनकामोऽस्मि, अतस्त्वया गृहं प्रति आगन्तव्यम् ” इति तात्पर्यकस्य पितृप्रेषि- तलेखस्य सुन्दरसेनेन वाचनम् ... ४१०-४२४ १०५-१०९
तत्समये “ अज्ञानेन कुमार्गपतितानां पुरुषाणां गुरुजनोपदेशानुसरणमेव हितम् ” इत्यर्थक- स्य केनचित्स्वप्रस्तावपठितस्य आर्यायुग्मस्य सुन्दरसेनेन श्रवणम् ... ४२५-४२७ ११०
तदा लब्धावसरेण गुणपालितेन स्वसुहृदुपदेशार्थं कृता विषयासक्तजननिन्दा, सद्गुणपुरु- षश्लाघां, कुलांगनास्तुतिश्च ... ४२८-४४५ ११०-११६
ततः “ पित्राज्ञा अनुलङ्घ्या, हारलतावियोगो जीवितापहारी ” इति किं कर्तव्यतामूढस्य सुन्दरसेनस्य गुणपालितं प्रति उक्तिः ... ४४६-४४८ ११६-११७
ततः पित्राज्ञानुसारेण स्वगृहगमनाय कृतनिश्चय- स्य सुन्दरसेनस्य हारलताकृतमनुगमनम् ... ४४९ ११७
पुरब्रहिःस्थितवटवृक्षतलं प्राप्य अश्रुपूर्णनयनेन सुन्दरसेनेन स्वप्रियां हारलतां प्रति “ स्मर्तव्योऽहम् ” इति तद्गुणवर्णनपूर्विका कृता प्रार्थना ४५०-४५६ ११७-११९

आर्याङ्काः पृष्ठाङ्काः

ततः सुन्दरसेनगुणवर्णनपूर्वकं “ लाघवात्प्रणया- द्वा यदसाधु प्रतिकूलं वा आचरितं तत्क्ष- न्तव्यम् ” इति सुन्दरसेनं प्रति हारलता- कृतमन्त्रिमभाषणम् ४५७-४६४ १२०-१२३
ततः “ अन्योन्यप्रेमपाशबद्धानां वियोगजनको मृत्युः विवेको वा ” इति तात्पर्यकाया आर्यायाः केनचित्स्वप्रस्तावेन पठनम् ... ४६५-४६६ २३-१२४
निरुक्तार्याश्रवणानन्तरं “ गच्छामि प्रिये, सुख- मास्व ” इत्युक्ता गते सुन्दरसेने प्रियविर- हसहनाक्षमाया हारलताया वटतरुमूले प्राण- वियोगः ४६७-४७२ १२४-१२६
ततः पश्चादागतपथिकं प्रति हारलतास्वास्थ्यवि- षये सुन्दरसेनकृतः प्रश्नः ४७३ १२६
पथिकेन सुन्दरसेनं प्रति हारलताया मरणवार्ता- कथनम् ४७४ १२६
हारलतामरणवार्ताश्रवणानन्तरं शोकविह्वलशरी- रेण सुन्दरसेनेन तद्विविधगुणवर्णनपूर्वकं कृतो विलापः ४७५-४८९ १२६-१३७
ततो गुणपालितेन विलपन्तं सुन्दरसेनमवधीर्य चितां विरचय्य हारलतादेहस्य अग्निसात्करणम् ... ४९० १३७
तदा चिताप्रवेशार्थं कृतमर्तौ सुन्दरसेने “ विवे- किमा पुरुषेण स्त्रीधर्मे अनुमरणे मतिर्न कार्या, किन्तु संसारमोक्षोपायः संन्यासो गृही- तव्यः ” इत्यर्थिकाया आर्यायाः केनचित्स्व- प्रस्तावात्पठनम् ४९२-४९१ १३८
निरुक्तार्याश्रवणोत्तरं सुन्दरसेनकृतः संन्यासग्रह- णनिश्चयः ४९३-४९५ १३९-१४०
तत आत्मानं त्रस्तुमनिच्छता बालसुहृदा गुणपा- लितेन सह संन्यासं गृहीत्वा सुन्दरसेनस्य वनं प्रति गमनम् ४९६-४९७ १४१

कु.भू.४

आशुतोष अवस्थी

अध्यक्ष

श्री नारायणेश्वर वेद वेदाङ्ग सामिति (उ.प्र.)

एवं हारलतोपाख्यानकथनानन्तरं नायकस्य विश्वासं दृढीकर्तुं मालतीप्रयोक्तव्यवाचोयुक्तीनामुपदेशो विकरालाकृतः	...	...	४९८-५११	१४१-१४९
पुनरपि नायकस्य विश्वासस्थैर्याय प्रातरुत्थानसमये नायकालिगनपूर्वकं मालतीकर्तव्यव्यवाङ्मन्त्रप्रचारस्योपदेशो विकरालाकृतः	...	...	५१२-५१८	१४९-१५२
एवं नानाविधोपचारैः संजातविश्वासस्य नायकस्य अनुरागवृद्धयै मालत्या धनलाभाय च कर्तव्यानां सौम्योपन्यासप्रकाराणामुपदेशो विकरालाकृतः	...	...	५१९-५२६	१५२-१५५
पुनरपि नायकस्य अनुरागवृद्धयै तद्धनापहाराय च स्थगिततन्वापि नायकश्राव्यवचसां मालत्या स्वमात्रा सह कर्तव्यस्य मिथ्यावाक्फलस्य उपदेशः	...	...	५२७-५५६	१५५-१६६
तत्र मालतीमातुश्चक्तिः	...	...	५२९-५४५	१५६-१६१
मालत्याः प्रत्युत्तरम्	...	...	५४६-५५६	१६१-१६६
मालतीवचनश्रवणानन्तरं मालतीगुणगौरववर्णनपूर्वकं परिणीतातोऽपि मालत्याः श्रेष्ठत्वविषये नायकस्य स्वगतविचाराः	...	...	५५७-५८४	१६६-१७७
एवं पूर्वोक्तयुक्तिप्रयोगेऽपि यदि स नायको धनं न ददाति, तदा “ रात्रौ त्वदभिसरणं कुर्वत्या मालत्या भूषणानि मार्गं चौरैरपहृतानि ” इति स नायकः सख्या वक्तव्यः इति करालाकृतो युक्त्यन्तरोपदेशः	...	...	५८५-६०४	१७७-१८८
निश्चययुक्तिरपि निष्फला चेत्तदा कृतपूर्वसङ्केतो वणिक् नायकस्य पुरतः ऋणशोधनार्थमायातुमभ्यर्थनीयः इति विकरालाकृतो युक्त्यन्तरोपदेशः	...	...	६०५-६१०	१८६-१८८
पूर्वोक्ता युक्तिरपि यदि निष्फला स्यात्, तदा “ मम प्राणबलभूयस्त्व आरोग्यरक्षणरूपे				

आर्याङ्काः पृष्ठाङ्काः

मे चाञ्छितार्थे सिद्धे त्वां बल्युपहारेण पूज- यिष्यामीति मया देवी प्रार्थितासीत्, परं सामग्रीसंपादनापेक्षितधनाभावात् पूजा न कृता, अतो देवीकोपशामकपूजाविधानार्थं आवश्यकं धनं त्वया देयम् ” इति नायको वक्तव्यः इति विकरालाकृतो युक्त्यन्त- रोपदेशः	...	...	... ६११-६१३ १८८-१८९
निष्कतोपायेऽपि निष्फले गृहं रिक्तं कृत्वा तस्य दाहेन सर्वनाशः स्पष्टं प्रकाशयितव्यः इति पुनरपि युक्त्यन्तरोपदेशः	...	...	... ६१४-६१५ १८९
एवंप्रकारैरपत्ततधनस्य नायकस्य पृथगासनप्र- त्युत्थानशैथिल्यादीनां निष्कासनोपायाना- मुपदेशः	...	...	... ६१६-६२५ १९०-१९४
एभिरुपायैरपि यदि स मूढकामुको गृहागमनाच्च विरमति, तदा चेटीद्वारा कारयितव्यानां तन्म- र्मभेदिभर्त्सनाप्रकाराणामुपदेशः	...	...	... ६२६-६६० १९८-२१८
एवं कृतेऽपि यदि स मूर्खः कामुको न बुध्यति, तदा “ यद्यपि मम हृदयं त्वयि आसक्तं, तथापि मातृवचोधीनतया त्वत्सङ्गपरित्यागो मयाऽवश्यं कर्तव्यः, तस्मात्कतिपयदिनप- र्यन्तं त्वया हतो गन्तव्यम् ” इति स वाच्य इति अन्तिमोपायस्थोपदेशः	...	...	... ६६१-६६३ २१९
इत्थं प्रकृतकामुके निर्वासिते पूर्वं भुक्त्वा परि- त्यक्तस्यापि पुनःप्राप्तवैभवस्य कामुकस्य संधानाय तथा तद्वनापहाराय च मालत्या प्रयोक्तव्यानां युक्तीनामुपदेशो विकरालाकृतः	...	...	... ६६४-७३५ २१९-२५५
तत्र प्रथमं तादृशकामुके दृष्टे मालत्या तेन सह पूर्वानुभूतानां सुरतविहारादिक्रीडानां कर्त- व्यस्य वर्णनस्थोपदेशः	...	...	... ६६५-६७१ २२०-२२३

आर्याङ्काः पृष्ठाङ्काः

ततः तस्याये पूर्वं तेन कामुकेन सह सहकार- तरुमूले स्थितया मालत्या श्रुतानां विलासि- जनानां कामोद्दीपकवचनानां कर्तव्यस्य वर्णनस्योपदेशः	६७२-६८४ २२४-२३१
पूर्वं मालत्या सह तेन कामुकेन कृतानां जल- क्रीडाविशेषाणां कर्तव्यस्य वर्णनस्योपदेशः	६८५-६९१ २३२-२३५
ततः सुश्लिष्टहावविधि-कामालसगात्रविजृम्भित- गूढस्थानप्रकटनादीनां स्वानुरागप्रकाश- कानां निरुक्तकामुकवशीकरणसाधनानां प्रयो- गस्योपदेशः	६९२-६९३ २३५-२३६
अनन्तरं “ तव वियोगे न मम दोषः, किन्तु त्वमन्यस्यामासक्तः इति कथितवतस्त्वद्वय- स्यस्य पैशुन्यमेव तत्र कारणम्, एवमेव दुर्जनाः साधून्वञ्चयन्ति, इदानीमनुतापेन मम सर्वाङ्गाणि पच्यन्ते, किं बहुना अहं भवद्गृहे दासीभावेनापि स्थास्यामि ” इति कामुकवशीकरणाय मालत्या कर्तव्यस्य प्रार्थनादिप्रकारस्योपदेशः	६९४-७३१ २३७-२५३
ईदृशैरुपायैः पुनर्वशीकृतो निरुक्तकामुको धनाप- हारं कृत्वा परित्याज्य इति मालतीं प्रति विकराला कृतः उपदेशः	७३२-७३५ २५३-२५५
ततो मालतीं प्रति स्वकृतोपदेशदाढ्याय दृष्टान्त- रूपेण विकरालाकृतो मञ्जर्याख्यानप्रारम्भः	७३६ २५५
(मञ्जर्याख्यानम्)	
सिंहभट्टनाम्नो राज्ञः पुत्रः समरभट्टाभिधान आसीत् । स कदाचिदल्पपरिवारः श्रीकाशी- विश्वनाथदर्शनाय देवमन्दिरं गतः ॥	७३७-७५५ २५६-२६३
तत्र समरभट्टस्य वर्णनम्	७३९-७४२ २५७-२५८
देवमन्दिरस्थविटचेटिकादिसंलापवर्णनम्	७४३-७५५-२५८-२६३

आर्याङ्काः पृष्ठाङ्काः

स राजपुत्रः समरभट्टो देवमन्दिरे नियोगिभिर्दत्ते आसने उपविश्य तत्रत्यान् वणिग्जननर्तक- प्रभृतीन् कुशलवार्तां पप्रच्छ ...	... ७५६-७६० २६३-२६५
तदा वैतालिकेन जयशब्दपुरःसरं कृता समरभ- ट्टराजपुत्रस्य प्रभाव-शत्रुविनाश-सौभाग्यकी- र्त्यादीनां श्लेषाद्यलङ्कारयुक्ता स्तुतिः ...	... ७६१-७८७ २६५ २७८
समरभट्टो वैतालिककृतस्तुतिसंतुष्टः तं साधुवादे- नाभिनन्द्य कदाचित्पुरः पठितं आर्यो युग्मं पुनः पठितुमादिदेश ...	... ७८८-७८९ २७९-२८१
ततः समरभट्टाज्ञामनुसृत्य वैतालिको बहुजानि- पुरुषविषयकं आर्योयुग्मं पपाठ ...	... ७९०-७९२ २७९-२८१
अनन्तरं समरभट्टो वैतालिकं प्रति स्वानुग्रह- बोधकं मस्तकचलने विधाय तत्र वर्तमानं नृत्याचार्यं “ अत्र कीदृशं सङ्गीतं वर्तते ” इति पृष्टवान् ...	... ७९३ २८२
नृत्याचार्योऽवादीत् “ अस्मिन्स्थाने वणिजो नायकाः, वेद्याः कपटनिपुणाः कामुकासका धनार्जनरताश्च, अतस्तासां चित्तस्थैर्याभावा- न्नाटये सौष्ठवं नास्ति, अहं च विद्यारसिके श्रीहर्षे दिवं गते उत्तेजनाभावादत्र तीर्थ- यात्रास्थानमिति कृत्वा आगतोऽस्मि ” इति ...	... ७९४-८०० २८२-२८५
पुनर्नृत्याचार्य उवाच “ तथापि जीविकार्थमेता- मम शिष्या नट्यो रत्नावलीनाटिकाभिनयम- भ्यस्यन्ति ” इति ...	... ८०१ २८६
ततो नृत्याचार्यो रत्नावलीनाटिकागतविविधभूमि- कानुकरणचतुरा नट्रीः निर्दिश्य सिंहलराज- कन्यारत्नावलीभूमिकाभिनयनिपुणां मञ्जरीं तत्कौशल्यवर्णनपूर्वकं दर्शयामास ...	... ८०२-८०९ २८६-२९२
एवं मञ्जरीदर्शने राजपुत्रस्तां साभिलाषमवलो- क्य वेत्रदण्डेन पस्पर्श ...	... ८१० २९५

आर्याङ्काः पृष्ठाङ्काः

ततः समरभटस्य मञ्जरीविषयकं भावं ज्ञात्वा तस्य सचिवेन वेश्यानिन्दापूर्वकं कृता कुल- टागमनप्रशंसा ८११-८१२	२९६
तत्र दूतीमुखेन परनारी प्रति प्रलोभनादिवाच्य- प्रकारवर्णनं समरभटसचिवकृतम् ... ८१३-८२९	२९८-३०८
कामुकं प्रति परकीयाविषये दूतीवचनप्रकारः ... ८३०-८३२	३०८-३०९
चौर्यसुरतकेलिसक्तयोः परकीयापरपुरुषयोः संभो- गशृङ्गारारम्भादिकवर्णनं समरभटसचिवकृतम् ... ८३३-८४३	३०९-३१६
परनारीकृतः शोकगर्मः कामुकोपालम्भः ... ८४४-८५५	३१७-३२२
एवमुक्तकुलटासंगमुखवर्णनेन समरभटसचिवकृतं वेश्यारतातिशायिकुलटसुरतोत्कर्षवर्णनम् ... ८५६-८६१	३२३-३२७
ततः समरभटसचिवकृतां वेश्यारतनिन्दां निरा- कृत्य स्वपक्षसमर्थनाय मञ्जरीजनन्या कृतं भाषणम् ८६२-८७४	३२९-३३५
तत्र समरभटसचिवस्य निन्दा ८६३	३३०
ग्राम्यरतवर्णनम् ८६४-८६५	३३०-३३१
ग्राम्यविटवर्णनम् ८६६-८६८	३३१-३३२
ग्राम्यदूतीवचनप्रकारवर्णनम् ८८९-८७४	३३३-३३५
तत उक्तप्रकारेण भाषमाणां मञ्जरीजननीं निवार्य नाट्याचार्येण समरभटस्य संगीतशास्त्रप्रावी- ण्यप्रशंसापूर्वकं स्वशिक्षितनटीकर्तृकस्य रत्ना- वली नाटिकैकाङ्कप्रयोगस्यावलोकनार्थं कृता तत्प्रार्थना तथा समरभटज्ञया अङ्कप्रयो- गारम्भश्च ८७५-८८०	३३६-३३८
ततो गीतवाद्यपुरःसरं रत्नावल्यङ्कप्रयोगः सूत्रधा- रनट्योः प्रवेशः संलापश्च, तथा पात्रागमन- सूचनानन्तरं तयो रङ्गाञ्जिष्मणम् ... ८८१-८८४	३३९-३४३
कथोद्घातमाश्रित्य प्रविष्टस्य अमात्ययौगन्धरा- यणस्य उदयनापराभिधानं वत्सराजं प्रति	

प्रासादारोहणेन वसन्तोत्सवावलोकनार्थं		
विशतिः, ततः स्वकार्यनिष्पत्त्यै निर्गमनं च ...	८८५-८८६	३४३-३४४
ततः प्रासादगतेन उदयनेन रङ्गं प्रविश्य		
आत्मना दृष्टस्य पौरजननृत्यादिक्रीडितस्य		
स्ववयस्यविदूषकं प्रति कृतं वर्णनम् ...	८८७-८९५	३४६-३५०
तदनु उदयनमहिष्या वासवदत्ताया प्रहितयोश्चे-		
त्यो रङ्गप्रवेशो वर्णनं च ...	८९६-८९७	३५१
उद्धलितनयनेन उदयनेन कृतं तयोश्चेत्योर्नृ-		
त्यस्य वर्णनम् ...	८९८-९०३	३५२-३५५
तत उदयनानुज्ञया विदूषकेन वसन्तकेन तयो-		
श्चेत्योर्मध्ये कृतं नृत्यम् ...	९०४	३५५
नृत्यसमाप्तौ चेटीभ्यामुदयननृपतिं प्रति “ अद्य		
मया त्वत्समक्षं मकरध्वजस्य पूजा कर्तव्या		
इति मे मनसि वर्तते ” इति वासवदत्तासं-		
देशनिवेदनं, ततश्चेत्यो रङ्गान्निष्क्रमणम् ...	९०५-९०९	३५६-३५८
ततश्चेटीसहिताया वासवदत्तायाः प्रवेशः, तथा		
पूजोचितवस्तुहस्तायाः सागरिकापरनाम्न्या		
रत्नावल्या अविदितं वासवदत्तानुगमनम् ...	९१०	३५९
ततः सागरिका उदयनस्य दृष्टिगोचरा यथा न		
भवेत्तथा यतमाना वासवदत्ता तत्र सागरिकां		
दृष्ट्वा क्षुब्धचित्ता तां ततोऽवरोधं प्रेषयितुं		
काञ्चनमालाख्यां चेटीमादिदेश ...	९११-९१२	३५९-३६०
ततः सा चेटी सागरिकां तत्स्थानाद्गन्तुमादिदेश ...	९१३	३६०
सागरिका तु तत्स्थलात्कानिचित्पदानि गत्वा		
तत्रत्यकामपूजाप्रकारावलोकनेच्छया सिन्दु-		
वारवृक्षतिरोहिता तस्यौ ...	९१४-९१५	३६०-३६३
अत्रान्तरे वासवदत्ता उदयनसमीपं गत्वा		
“ जयतु देवः ” इत्युवाच ...	९१६	३६३
ततः “ त्वत्कियमाणपूजासमाप्तौ त्वत्करस्पर्श-		
भगवान्मदनः स्विन्नो भविष्यतीति तर्कयामि ”		

आर्याङ्काः पृष्ठाङ्काः

इति उदयनेन वासवदत्तां प्रति प्रयुक्ता			
चाटूक्तिः	...	...	९१७-९१८ ३६२
ततो वासवदत्ताकृतां कामदेवपूजामदृष्ट्वा केवलं			
तत्कृतामुदयनपूजां दृष्टवत्या सागरिकया			
उदयनस्य मूर्तिमत्कामत्वेन ग्रहणम्	...	९१९	३६२
एवं शृङ्गाररसनिमग्ने उदयने वैतालिकः “नृपतयः			
सायन्तने आस्थाने उदयनं द्रष्टुकामाः सन्ति ”			
इति नेपथ्ये उच्चैरुवाच	...	९२०-९२१	३६३-३६४
वैतालिकेनोच्चारितं ‘ उदयन ’ इति वत्सराजस्य			
नामान्तरं श्रुत्वा सागरिका “ यं सत्कृत्य			
तातः (सिंहलेश्वरः) मां ददौ स एवाय-			
मुदयनः ” इति ज्ञात्वा सविस्मया प्रवृद्ध-			
रागा च भूत्वा केनाप्यहं नावलोकनीया इति			
मनसिकृत्वा रङ्गभूम्या निर्जगाम	...	९२२-९२४	३६५-३६६
तत उदयनोऽपि “ सन्ध्यातिक्रमकालः सम्प्राप्तः ”			
इति वयस्यं प्रत्युक्त्वा सर्वैः सह निश्चक्राम	...	९२५-९२८	३६६-३६८
इति रत्नावलीनाटिकाङ्कप्रयोगसमाप्तिः ।			
एवमङ्कप्रयोगे समाप्ते विकराला मञ्जर्याख्यानो-			
क्तसमरभटस्य अङ्कप्रयोगगुणवर्णनविषयकं			
भाषणमनुवदति	...	९२९-९४७	३६९-३७९
तत्र समरभटेन स्वस्य नाट्यप्रयोगगतगुणदोष-			
ज्ञानाभावकथनेन कृता विनयोक्तिः	...	९३०	३६९
ततः संतुष्टेन समरभटेन नाट्याचार्याय पारि-			
तोषिकदानम्	...	९३१	३७०
वाक्प्रपञ्चैकसाराणां स्वामिनां स्वसेवकान् प्रति			
धनदानं विना क्रियमाणानां मिथ्यासान्त्वना-			
दियुक्तोक्तीनामनुवादः समरभटकृतः	...	९३२	९३८
समरभटकृतं रत्नावल्यङ्कप्रयोगगतनाट्यगीतवाद्य-			
गुणनिरूपणम्	...	९३९-९४७	३७३-३७९

आर्याङ्काः

पृष्ठाङ्काः

एतस्मिन्नवसरे केनचित्स्वप्रस्तावात्पठितायाः

“रणशीर्यं नाट्यप्रेक्षणं काव्यरसाभिज्ञत्वं
मृगयाभ्यासः इत्येताः राजपुत्राणां परंपरा-
गताः कुलविद्याः” इति तात्पर्यवत्या
आर्यायाः समरभटेन श्रवणम् ... .. ९४८—९४९ ३७९—३८०

निरुक्तायार्थश्रवणप्रसङ्गेन समरभटकृतं भयानक-

रसगर्भं मृगयाभियोगवर्णनम् ... .. ९५०—९५७ ३८०—३८३

ततः पुनः प्रसङ्गतः केनचिद्गीतायाः “मृगया-
कथाश्रवणासक्तानां आहारादिक्रियोचितका-
लस्यापि विस्मरणं भवति” इति तात्पर्य-
काया आर्यायाः समरभटेन श्रवणम् ... .. ९५८—९५९ ३८४

निरुक्तायार्थमवधार्य मञ्जरी प्रेमदृशा अवलोकयतः

समरभटस्य स्वगृहं प्रति गमनम् ९६० ३८४

गृहं गत्वा निवर्तितभोजनेन मञ्जरीसक्तचेतसा
समरभटेन स्वसचिवं प्रति कृतं मञ्जर्या
लावण्यादिगुणवर्णनम् ... .. ९६१—९८८ ३८५—४०३

एवं मालतीगुणवर्णनपरे समरभटे मञ्जरीप्रेषितया
दूत्या तत्समीपमागत्य तं प्रति
मञ्जरीविरहावस्थावर्णनपूर्वकं तत्स्वीकारार्थं
कृता प्रार्थना ... .. ९८९—१०४१ ४०४—४३४

तत्र मञ्जरीदूतीकृतं मञ्जर्या विप्रलम्भशृङ्गार-
वर्णनम् ... .. ९९१—१०३० ४०५—४२८

एवं मञ्जर्यानुरागवर्णनेन समरभटस्य हृदयेऽनुक-

म्पामुत्पादयितुं दूतीकृता सज्जनस्वभावस्तुतिः ... १०३१—१०३२ ४२८—४२९

“यतस्त्वन्मूलकैव मञ्जर्या विरहपीडा अतस्त्व-
मेव तस्याः शरणम्” इति दृष्टान्तोपपत्ति-
पूर्वकं दूतीकृता मञ्जरीस्वीकाराभ्यर्थना ... १०३३—१०४१ ४३०—४३४

आर्याङ्काः पृष्ठाङ्काः

एवं दूतीवचनसमाप्ती केनचित्स्वप्रस्तावात्पठि- तायाः परस्परसंजातगाढप्रेम्णोः यूनोः काला- त्ययो विघ्नकरः” इति तात्पर्यंकाया आर्यायाः समरभटेन श्रवणम्, मञ्जरीदूतीकृतप्रार्थना- नुमोदनं च १०४२-१०४५ ४३५-४३६
ततो गृहं गत्वा प्रतिनिवृत्ताया मञ्जरीसमेताया दूत्याः समरभटनिकटागमनं तथा मञ्जरीं तत्र स्थापयित्वा “विजनस्थितमिथुनसंनिधौ परेण न स्थातव्यम्” इत्युक्त्वा प्रतिनि- वर्तनं च १०४६-१०५२ ४३६-४३८
ततः समरभटमञ्जरीः सुरतवर्णनम् ... १०५३-१०५५ ४३९-४४१
एवं सा मञ्जरी राजपुत्रं समरभटं नानासुरत- विलासैराराध्य तमपहृतसर्वस्वं चर्मास्थिशेषं च विधाय अल्पेनैव कालेन मुमोच इति मञ्जर्याख्यानोपसंहारो विकरालाकृतः ... १०५६ ४४२
“इत्थं मदुपदिष्टमार्गेण कामिजनेभ्यो धनं प्राप्य महतीं समृद्धिमेष्यसि” इत्युक्त्वा विकरा- लया मालतीं प्रति कृतस्योपदेशस्य समाप्तिः १०५७ ४४४
एवं विकरालोपदेशश्रवणेन गतमोहाया मालत्याः तत्पादवन्दनानन्तरं स्वगृहं प्रति गमनम् ... १०५८ ४४४
काव्यश्रवणफलनिरूपणपूर्वकं काव्यकर्तृदामोदर- कविकृतः काव्योपसंहारः १०५९ ४४५

अथ

दामोदरगुप्तविरचितं

* कुट्टनीमतम् ।

स जयति संकल्पभवो रतिमुखशतपत्रचुम्बनभ्रमरः ।

यस्यानुरक्तललनानयनान्तविलोकनं वसतिः ॥ १ ॥

अवधीर्य दोषनिचयं, गुणलेशे संनिवेश्य मतिमार्याः ।

कुट्टन्या मतमेतदामोदरगुप्तविरचितं शृणुत ॥ २ ॥

॥ अथ कुट्टनीमतटिप्पणम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

[मन्मथमपि भुवनानां लीलाहितसायकैर्विजेतारम् ।

मुकुलितकुचयुगविद्धं कुर्वाणा सा रतिर्जयति ॥]

[अथ मङ्गलं प्रयुङ्क्ते स इति ।] सः—आदेवादिपामरं विदितप्रभावत्वेन प्र-
सिद्धः, जयति—सर्वोत्कर्षेण राजते । संकल्पभवः—संकल्पात् मनोविकारात् भवति प्रव-
र्तत इति तथा । रतेः तन्नामकस्वकान्तायाः मुखमेव शतपत्रं कमलं, मयूरव्यंसकादित्वात्
समासः, तस्य चुम्बने भ्रमरः, कमलरसपानासक्तद्विरेफ इव तन्मुखास्वादप्रसक्त
इत्यर्थः । अनुरक्तानाम्—अनुरागविशिष्टानां, ललनानाम् कामिनीनां, नयनयोरन्तेन
प्रान्तभागेन, विलोकनम्—साकूतं कटाक्षविशेषः, तत् यस्य कामस्य वसतिः निवास-
स्थानं, तत उद्गमादिति भावः । ‘ विलोकितं ’ इति कचित् पाठः, तत्र भावे क्त स
एवार्थः ॥ १ ॥ [सविनयं श्रोतृन् प्रकृत आवर्जयति अवेति ।] अवधीर्य निरा-
कृत्य, दोषनिचयम् दोषसमूहम् । तथा च अत्र ग्रन्थे उपलभ्यमानानपि दोषान्
अननुलक्ष्यकृत्य, उपदेशफलकत्वेन ग्रन्थस्य परमोपयोगित्वात्, अवश्यमयं श्रोतव्य इति
आर्याः सज्जनाः प्रबोध्यन्ते ॥ [“ कुट्टनी शंभली समे ” इति अमरः, द्वे परनारी

॥ अथ पाठान्तराणि ॥

*शुंभलीमत(म्) (प) शंभलीमतम् (कापा) । ग्रन्थलेखनारम्भे ‘ श्रीकृष्णाय
नमः ’ इति (गो.) ‘ ॐ नमः शिवाय ’ इति (प) ।

१ विलोकितं (प) २ शुंभल्या मतं (प) । दामोदरविरचितं (प)

अस्ति खलु निखिलभूतलभूषणभूता विभूतिगुणयुक्ता ।
 मुक्ताभियुक्तजनता नगरी वाराणसी नाम ॥ ३ ॥
 अनुभवतामपि यस्यामुपभोगान् कामतः शरीरवताम् ।
 शशधरखण्डविभूषितदेहलयः किल न दुष्प्रापः ॥ ४ ॥
 चन्द्रविभूषितदेहा भूतिरताः सद्भुजङ्गपरिवाराः ।
 वारस्त्रियोऽपि यस्यां पशुपतितनुतुल्यतां याताः ॥ ५ ॥

पुंसा योजयिष्याम् । ' कुटणी ' इति भाषायाम् । तत्र कुट्टयति छिनत्ति नाशयति स्त्रीणां शीलमनयेति कुट्टनी । "णिनि कुट्टिनी इत्यपि रूपम्" इति वाचस्पत्यकोशे । शं सुखं भलते वदति इति शंभली; शंभं श्रेयोयुक्तं लाति इति वा । शंभलीति दन्त्या-
 दिरपि । शब्दकल्पद्रुमानुसारेण कोशान्तरेषु तत्पर्यायास्तु—माधवी, रङ्गमाता, अर्जुनी, कुम्भदासी, गणेशका, रतताली, चुन्दी (देश्या इति क्षीरः) इति च । " शंभली गणिकानामुपदेशदायिनी कुट्टनी इति कश्चित् " इति वासवदत्ताव्याख्यायां श्रीकृष्ण-
 सूरिः । मतम् अभिप्रायः सिद्धान्त इति यावत्] ॥ २ ॥ [कथामारभते अस्तीति ।]
 अत्र वर्णयिष्यमाणकथाप्रबन्धार्थवस्तुजातस्य अतिक्रान्तकालत्वेऽपि अधुनेव तदात्वेऽपि
 व्याख्यानस्या विद्यमानत्वात् अस्तीति वर्तमानत्वेन उक्तिः । विभूतिभिः संपद्भिः, गुणैः
 तत्संपाद्यसौन्दर्यादिगुणैः सर्वगुणगणविशिष्टजनैर्वा, युक्ता सहिता । मुक्ता अभियुक्ता
 जनता यस्याम् । जगति स्थितावपि संपादितब्रह्मज्ञाना मुक्ता इत्युच्यन्ते । ' युक्ता '
 इति पाठे योगयुक्तेत्यर्थः । अभियुक्ता विदुषी । जनता जनसमूहः; सामूहिकस्तल् ।
 नामेति प्रसिद्धौ ॥ ३ ॥ उपभुज्यन्त इति उपभोगा विषयाः स्वस्वन्दनव-
 नितादयः । कामतः स्वेच्छातः, आसक्तिपूर्वकं वा ॥ अप्यर्थो गम्यते । तथा च
 कामतोऽपि प्रवर्तमानाः काश्याः सर्वबन्धोन्मूलकत्वात् शिवसायुज्यं वाराणसीवसतयो
 लभन्त एवेति । अपि विरोधे, तथा च मोक्षप्राप्तिपदवीविरुद्धाचरणशीला अपि यत्र
 शिवाविमुक्ते अविमुक्ते केवलं निवासमात्रेण मोक्षप्राप्तिप्राप्त्यभाजो भवन्ति, तत्र निगृही-
 तचेतसां शिवपदप्राप्तौ न संशयसंकरः; तेन काश्याः सर्वतो माहात्म्यातिशयो गम्यते ॥
 शरीरवतां प्राणिनाम् । शशधरस्य चन्द्रस्य, खण्डेन कलया, विभूषितो देहो ललाटरूपो
 यस्य, तस्मिन् भगवति महादेवे; लयः सायुज्यम् । यद्वा चन्द्रकलाविभूषितस्य शिवस्य
 शरीरे इति । न दुष्प्रापः अतिसुलभः । मुक्तिमुक्ती उभे अपि यत्र तिष्ठत इति
 भावः ॥ ४ ॥ [यस्यां अधमा अपि वारस्त्रियः शिवतुल्याः किमु वाच्यमन्येषां इति

अतितुङ्गसुरनिकेतनशिखरसमुत्क्षिप्तपवनचलिताभिः ।
 मञ्जरितमिव विराजति यत्र नभो वैजयन्तीभिः ॥ ६ ॥
 अविरलसञ्चरदवलाचरणतलालक्तकद्रवारुणितम् ।
 स्थलकमलवनीलक्ष्मीं विभर्ति वसुधातलं यत्र ॥ ७ ॥
 यत्र च रमणीभूषणरववधिरितसकलदिङ्मनभोभागे ।
 शिष्याणामाचार्यैर्नावद्यं वार्यते पठताम् ॥ ८ ॥
 विन्ध्यधराधरभूरिव या राजति मत्तवारणोपेता ।
 बहुलनिशीथवतीव प्रोज्ज्वलधिष्ण्योपशोभिता या च ॥ ९ ॥

श्लेषद्वारा पूर्वोक्तमेव समर्थयति चन्द्रेति ।] चन्द्रः स्वर्णं भूषणविशेषो वा, पक्षे
 सुधांशुः; “चन्द्रः कर्पूरकापिलसुधांशुस्वर्णवारिधु” इति मेदिनी । भूतिः ऐश्वर्यं
 भस्म च । भुजङ्गाः खिङ्गाः सर्पाश्च, “वेद्यापतिर्भुजङ्गः स्यात् खिङ्गः” इति कोषः;
 “भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः” इति अमरः । [वारस्त्रियः—वारस्य वृन्दस्य उपभोग्याः,
 यद्वा वारो गणिकाध्यक्षः तं प्रतिबद्धा स्त्री (इति सर्वानन्दः) ताः—वेद्याः । पशुपतिः
 शिवः ।] [अत्र अभङ्गशब्दश्लेषः । दण्डिपरिभाषया तु श्लेषोपमा ।] ॥ ५ ॥
 अतितुङ्गानां अत्युच्चानां, सुरनिकेतनानां देवमन्दिराणां, शिखरेषु ऊर्ध्वभागेषु, समु-
 त्क्षिप्ताः प्रोन्नमिताः, अत एव पवनचलिताः, ताभिः वैजयन्तीभिः पताकाभिः, मञ्ज-
 रितमिव संजातमञ्जरीकमिव ॥ ६ ॥ [अविरलं निबिडम् ।] ‘अविरतं’ [इति पाठे]
 निरन्तरं, संचरन्तीनां अवलानां चरणतलयोः, संसक्तालक्तकद्रवेण लाक्षारसेन, अरुणितं
 अरुणवर्णं, वसुधातलं भूभागः, स्थलकमलवन्याः भुवः, लक्ष्मीमिव लक्ष्मीं शोभां,
 विभर्ति । ‘स्थलकमललतालक्ष्मीं’ इति पाठे स्थलकमलपरम्पराशोभां इत्यर्थः । [अत्र
 स्थलकमलेत्यादिसाभिप्रायविशेषणत्वात् परिकरालंकारः ।] ॥ ७ ॥ अङ्गनानां
 अलङ्काराणां शब्दैः, बधिरिते परिपूर्णं अश्रूयमाणशब्दान्तरे इति यावत्, सकलदिशां
 नभसश्च, भागे आभोगे, छात्राणां, संजातमपि, (अवद्यं) स्वलनं अपाठः, अध्यापकैर्न
 वार्यते अश्रुतत्वात् । ‘शिष्याणां नाचार्यैरवद्यमवधार्यते पठताम्’ इति पाठान्तरम् ।
 [उदात्तालंकारः ।] एतेन नगरीसौभाग्यसंपत्तिः बोधिता ॥ ८ ॥ [इतो नवभिः

७ अविरत (गो. का.) । स्थलकमललतालक्ष्मीं (गो. टि.) । ० वतीं लक्ष्मीं (प)
 ८ शिष्याणां नाचार्यैरवद्यमवधार्यते पठनम् (प) शिष्या...पठताम् (गो. २) ९ दिव्य-
 धराधर (का) [श्लेषासमर्थकः पाठः ।]

यतिगणगुणसमुपेता या नित्यं छन्दसामिव प्रचितिः ।

वनपङ्क्तिरिव ससाला; तुरुष्कसेनेव बहुलगन्धर्वा ॥ १० ॥

तारागणोऽकुलीनः, प्रियदोषा यत्र कौशिकाः सततम् ।

गद्ये वृत्तच्यवनं, परगृहरोधस्तथाऽक्षेषु ॥ ११ ॥

श्लेषोपमयैव तामेव वाराणसीं प्रशंसति । श्लेषोपमायां श्लेषपदं अर्थश्लेषपरम् । शब्द-
श्लेषे तु समानोपमा ।] मत्तवारणः प्रासादप्रावारकः, [“ प्रासादवीथीनां वरण्डकः
इति तट्टीका (=कुट्टनीमतटीका) ” इति शब्दकल्पद्रुमः । यद्वा, “मत्तवारणमिच्छन्ति
दानक्लिन्नकरे द्विपे । महाप्रासादवीथीनां वरण्डे चाप्यपाश्रये ॥ ” इति विश्वप्रकाशः ।
“वरण्डकरतु मातङ्गवेद्यां यौवनकण्टके ।” इति विश्वलोचने । तेन प्रासादश्रेणिपुरो-
वर्तिन्यो बहुदासनवेद्यो मत्तवारणाः ।] पक्षे मत्तगजः । बहुलनिशीथवतीव कृष्णपक्ष-
निशेव, “ बहुला नीलिकायां स्याद्वेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां, भूमि
विहायसि नपुंसकम् ॥ पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत् प्राज्यकृष्णयोः । ” इति मेदिनी ।
धिष्ण्यैः वेष्मभिः, पक्षे नक्षत्रैः; उपशोभिता । “ धिष्ण्यं स्थाने गृहे मेऽग्नौ ” इति
अमरः ॥ ९ ॥ यतीनां संन्यासिनां, गणः समूहः, तद्गुणेन शान्त्यादिना; पक्षे—यतिः
पाठविच्छेदस्थलं, गणाश्च “ धीश्रीद्धी मू ” इत्यादिना पिङ्गलनिर्दिष्टा मगणाद्या अष्टौ,
तद्गुणेन योग्यस्थाननिवेशनरूपेण, समुपेता । छन्दसां प्रचितिः छन्दःशास्त्रम् ॥ ससाला
सप्राकारा, “ प्राकारो वरणः सालः ” इति अमरः, पक्षे सवृक्षा । ‘ सशाला ’ इति
तालव्यमध्यकपाठोऽपि, तत्र पाठालयसहितेत्यप्यर्थः काश्या विद्याप्रधानस्थानत्वात् ।
“ तालव्यो नृपक्षयोः शालो वृक्षे वृत्तौ द्रुमेदे च । तालव्यदन्य उक्तस्तथा स्त्रियां
वृक्षशालायाम् ॥ ” इति ऊष्मविवेकः ॥ तुरुष्कदेशराजसेनेव, बहुलगन्धर्वा बहुला
बहवो गन्धर्वा यरयाम्, गन्धर्वा गायकाः, पक्षे अश्वाः तद्देशस्य प्रसिद्धाश्चत्वात्; “गन्ध-
र्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगभेदे तुरङ्गमे ॥ ” इति हैमः(?) । [तुरुष्कदेशः
सम्प्रति लोके तुर्कीस्थान इति प्रसिद्धः] ॥ १० ॥ [अत्र (११-१६) आर्यासु
श्लेषमुखेन व्यतिरेकव्यञ्जनया वर्णनीयाया नगर्या उत्कर्षो ध्वन्यते । एषु श्लेषमूलकः
परिसंख्यालंकारः; तदुक्तं अलंकारसर्वस्वे—“ एकस्यानेकप्राप्तावेकत्र नियमनं परि-
संख्या । ” “ श्लेषसंपृक्तत्वमस्या अत्यन्तचारुत्वनिबन्धनम् । ” इति च तत्रैव स्पष्टम् ॥]
तारागणो नक्षत्रसमूहः, अकुलीनः तस्य आकाशस्थितत्वात् न कौ पृथिव्या
लीनत्वम् । “ गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी ” इति अमरः । न तु कश्चन असत्कुलोत्पन्नः ॥

शूलभृतो ध्यानस्थाः, पदवेदिषु यत्र धातुवादित्वम् ।

सुरतेष्ववलाक्रमणं, दानच्छेदो मदच्युतौ करिणाम् ॥ १२ ॥

तीव्रकरत्वं भानोरविवेको यत्र मित्रहृदयानाम् ।

योगिषु दण्डग्रहणं, सन्धिच्छेदः प्रगृह्येषु ॥ १३ ॥

प्रियं दोषा रात्रिर्दोषा तथाभूताः, कौशिका उल्काः; अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि अव्य-
य 'दोषा' शब्दस्य वृत्तौ शक्तिमत्परत्वम् । [यद्वा, "दोषा रात्रौ भुजेऽपि च । " इति
विश्वलोचनकोशात् आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः दोषाशब्दः,] न तु केचन प्रिया दोषा दुर्गुणा
येषां तादृशाः ॥ गद्ये संस्कृतभाषादिनिर्मिते, वृत्तच्यवनं छन्दोभङ्गः, तत्र छन्दसो
नियमाभावात्; न तु मनुष्येषु सदाचारभङ्गः; "वृत्तं पद्ये चरित्रे च" इति अमरः ।
अक्षेषु पाशकक्रीडायां, परगृहरोधः परस्य गृहस्य रोधः, नायकेन प्रतिनायकाङ्गीकृतच-
तुष्पटचतुरस्रविभागेषु शारिकासंचारस्य युक्त्या प्रतिबन्ध इत्यर्थः; न तु विरोधादिना
अन्यवेश्मप्रतिबन्ध इति ॥ ११ ॥ ध्यानस्थाः क्षपणकादयः, शूलं त्रिशूलायुधं, विभ्रति
इति तथा; न तु केचन शूलाख्यरोगविशेषपीडिताः, भगवतो मृत्युञ्जयकृपापात्रत्वात्
काशिकसदाचारिणाम् । "शूलं रुगायुधम्" इति अमरः । ["शूलभृति व्यालास्था"
इति पाठे महादेवे सर्पस्थितिः, न तु अत्र व्यालानां दुष्टानां, आस्था अवस्थानं इत्य-
भिप्रायः । "व्यालो दुष्टगजे सर्पे शठे श्वापदसिंहयोः" इति हैमः ।] पदवेदिनः
शब्दशक्तिज्ञा वैयाकरणाः तेषु, धातुवादित्वं धातवो भूवादयः तद्विषये वादशीलत्वम्;
न तु पारदादीनां अन्यधातूनां ओषधियुक्त्यादिना रजतत्वादिसम्पादकत्वरूपं वञ्चकत्वं
केषुचित् ॥ अश्वलानां स्त्रीणां, आक्रमणं वशीकारादिः, न तु दुर्बलानां विषये बला-
त्कारः । करिणां मदच्युतौ सत्यां दानस्य मदोदकस्य च्छेदः [कालान्तरे अप्रवृत्तिः,]
न तु उदारानां दानस्य ब्राह्मणादिषु द्रव्यादिनिवेदनस्य छेदो भङ्गः, वृत्त्यादिछेदस्य
पातकत्वात् ॥ १२ ॥ भानोः तीव्रकरत्वं ग्रीष्मे प्रखरकिरणत्वं; न तु राज्ञो द्रुप्तसहक-
रग्राहकत्वम् । कराः किरणाः, पक्षे करो राजग्राह्यो भागः; "बलिहस्तांशवः कराः"
इति अमरः । मित्रान्तःकरणानां, अविवेकः परस्परं भेदशून्यो व्यवहारः; न तु केषुचित्
अविवेकः प्रमादादिः; [यद्वा मित्रसहृच्छब्दौ पर्यायौ, तस्मात् तत्प्रयोगे विवेको
न ॥] योगिषु संन्यासिषु दण्डस्य वेणुदण्डस्य धारणम्; न तु केचन अपराधेन
दण्ड्यन्ते । प्रगृह्येषु व्याकरणप्रसिद्धप्रगृह्यसंश्लेषु [स्वरसन्धिराहित्ययोग्येषु शब्दभेदेषु]
संधेः सूत्रप्राप्तयणादेः अविधानं, तत्र प्रकृतिभावविधानात्; न तु चौरादिकृतं गृहमि-

छन्दःप्रस्तारविधौ गुरवो यस्यामनार्जवस्थितयः ।
 वीणायां परिवादो, द्विजनिलयेष्वप्रसन्नत्वम् ॥ १४ ॥
 अनुरूपपट्टघटना सत्कविकृतरूपकेषु लोके च ।
 रमणीवचने यस्यां माधुर्यं काव्यबन्धे च ॥ १५ ॥
 यस्यामुपवनवीथ्यां तमालपत्राणि युवतिवदने च ।
 नखरप्रहाररणितं तन्त्रीवाद्येषु सुरतकलहेषु ॥ १६ ॥
 नन्दनवनाभिरामा विबुधवती नाकवाहिनीजुष्टा ।
 अमरावतीव याऽन्या विश्वसृजा निर्मिता जगति ॥ १७ ॥
 तस्यां खगपतितनुरिव विलासिनां हृदयशोकसंजननी ।
 आकृष्टेश्वरहृदया प्रालेयनगाधिराजतनयेव ॥ १८ ॥

व्यादिभेदनं मैत्र्यादिभेदो वा ॥ १३ ॥ छन्दसां प्रस्तारविधौ [लघुगुर्वर्णज्ञापन-
 क्रियाभेदे] निखिलभेदबोधकनिदर्शनेलेखे, गुरवो गुर्वक्षरसूचकरेखाः, अनार्जवस्थितय,
 न आर्जवं ऋजुता यामु ता अनार्जवाः तथा स्थितयो येषां ते वक्राकारा इत्यर्थः,
 [प्रस्तारे गुर्वक्षरस्यऽचिह्नत्वात्,] न तु ब्राह्मणादयोऽध्यापका वक्रस्थितयः । परिवादो
 [परितो वादः] वीणासप्तसूत्र[तन्त्री]ध्वनिः; न तु कस्यचित् [परिवादः—परीवाद-
 इत्यपि] निन्दा श्रूयते । [तथा च “परीवादो वीणासु” इति वासवदत्तायां चि-
 न्तामणिवर्णने । तट्टीकायां—“परीवादो वीणावादनवस्तु” पक्षे अपवादः; “परी-
 वादोऽपवादे स्याद्वीणावादनवस्तुनि” इति मेदिनी इति ।] द्विजनिलयेषु ब्राह्मणगृहेषुः,
 अप्रसन्नत्वं—नास्ति प्रसन्ना सुरा येषु तेषां भावः, अविद्यमानमद्यत्वमित्यर्थः;
 “गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बर्यः” इति अमरः; न तु केषुचिदप्रसन्नत्वं दुःखित्वमि-
 त्यर्थः ॥ १४ ॥ वृत्तं चरित्रं वर्तनं च, रूपकेषु हृदयकाव्येषु । माधुर्यं सरसत्वं, काव्य-
 गुणश्च; [तल्लक्षणं तु “चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते” इति साहित्यदर्पणे
 ॥ १५ ॥ उपवनं कृत्रिमः आरामः, तस्य वीथ्यां श्रेण्याम् ।] तमालपत्राणि तापि-
 च्छवृक्षाः, मकरिकादिचित्रकाणि च । “तमालपत्रं तापिच्छे तिलके पत्रकेऽपि च”
 इति विश्वः । [रणितं ध्वनिविशेषः] ॥ १६ ॥ नन्दनं मनोहारि, पक्षे तन्नामकं वनं
 उपवनम् । विबुधाः पण्डिताः, पक्षे देवाः । नाकवाहिनी गङ्गा, पक्षे देवसेना । [अत्रापि
 श्लोपोपमा ।] ॥ १७ ॥ [त्रिभिः विशेषेण कुट्टनीमतं शातुकामां मालतीं वर्णयति

१५ रूपके च (गो. का.) । रमणीवदने (प) १६ कणितं (प) कलितं
 (गो २) । वाद्ये च.....हे च (प) १७ प्रजासृजा (प)

संसक्तभोगिनेत्रा मन्दरधरणीभृतो यथा मूर्तिः ।

उपरिगता शूलानामन्धासुरगात्रलेखेव ॥ १९ ॥

समुवास वाररामा मानसवसतेः शरीरिणी शक्तिः ।

निःशेषवेशयोषिद्विभूषणं मालती नाम ॥ २० ॥ (विशेषकम्)

पेशलवचसां वसतिर्लीलानामालयः, स्थितिः प्रेम्णः ।

भूमिः परिहासानामावसथो वक्रकथितानाम् ॥ २१ ॥

तस्यामित्यादिना । खगपतिः गरुडः ।] विलासिनां विलसनशीलानां, [भोगिनां;] पक्षे विलेपु आसत इति विलासिनः सर्पाः । “ रलयोर्दलयोस्तद्वज्रययोर्ववयोरपि । शसयोर्मनयोश्चान्त्ये सधिसर्गाविसर्गयोः ॥ सत्रिन्दुकात्रिन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्पनम् ” इति अभियुक्तोक्तेर्ववयोरभेदः । हृदयशोकसंजननी दर्शनमात्रेण कामार्तिचिन्तोद्देगकारिणी, अन्यत्र भयजननी । [तथा च वासवदत्तायां कुसुमपुरवर्णने—“ वलान्द्रुजङ्गेन गरुडेनेव विलासिहृदयतापकरेण “वेश्याजनेन ” इति ।] ईश्वरो धनिकः, अन्यत्र महादेवः । प्रालेयनगाधिराजतनया [हिमाचलसुता] पार्वती । [अत्र पूर्वार्धे समानोपमा, उत्तरार्धे श्लेषोपमा, दण्ड्यभिप्रायेण वेदितव्या] ॥ १८ ॥ संसक्तानि संलभानि समासक्तानि, भोगिनां कामिनां, नेत्राणि लोचनानि यस्याम्; अन्यत्र—[समुद्रमथनसमये] संसक्तं संबद्धं, वासुकिर्षरूपं नेत्रं मन्थनरज्जुर्यस्याम्; “ नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ” इत्युक्तेः । “ नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु, नेतरि वाच्यवत् ” ॥ इति मेदिनी ॥ शूलानां वेश्यानां, [“मृत्यो प्रहरणे शूलः केतने योगरोगयोः । खलादेश्च वधार्थाय कीलके पण्ययोषिति ॥ ” इति विश्वप्रकाशः ।] उपरिगता शेलरीभूतेत्यर्थः, पक्षे शिवायुधत्रिशूलानामित्यर्थः । अन्धकासुरशरीरं शिवेन त्रिशूलेपरिस्थापितमिति पुराणप्रसिद्धिः । [तथा च वासवदत्तायां कुसुमपुरवर्णने—“ अन्धासुरेणैव शूलानामुपरिगतेन वेश्याजनेन ” इति ॥ १९ ॥ वाररामा वारस्त्री ।] मानसवसतिः कामः । वेषयोषितो वेश्याः ॥ २० ॥ पेशलवचसां चारुक्तीनाम्, चारुक्तिषु प्रवीणेत्यर्थः, “ चारौ दक्षे च पेशलः ” इति कोषः । आवसथो निवासस्थानम्; [वक्रकथितं वक्रोक्तिः, सा च चतुरालपालंकारविशेषः, साकूतवचः, शब्दस्य

२० वेश्ययोषिद्विं (प) २१ वक्रकवितानाम् (गो. का.) वक्रकथिकानाम् (गो २) ।

सा शुश्राव कदाचिद्धवलालयपृष्ठदेशमधिरूढाम् ।
 केनापि गीयमानां प्रसङ्गपतितामिमामार्याम् ॥ २२ ॥
 यौवनसौन्दर्यमदं दूरेणापास्य वारवनिताभिः ।
 यत्रेन वेदितव्याः कामुकहृदयार्जनोपायाः ' ॥ २३ ॥
 श्रुत्वाऽथ विपुलजघना मनसीदं मालती चकार चिरम् ।
 अतिसाम्प्रतमुपदिष्टं सुहृदेवानेन साधुना पठता ॥ २४ ॥
 तद्रूढत्वा पृच्छामो विकरालां कलितसकलसंसाराम् ।
 यस्याः कामिजनौघो दिवानिशं द्वारमध्यास्ते ॥ २५ ॥
 इति मनसि सा निवेश्य, द्रुततरमवतीर्य वेश्मनः शिखरात् ।
 विकरालाभवनवरं परिजनपरिवारिता प्रययौ ॥ २६ ॥
 अथ विरलोन्नतदशनां निम्नहनुं स्थूलचिपिटनासाग्राम् ।
 उल्बणचूचुकलक्षितशुष्ककुचस्थानशिथिलकृत्तितनुम् ॥ २७ ॥
 गम्भीरारक्तदृशं निर्भूषणलम्बकर्णपालीं च ।
 कतिपयपाण्डुरचिकुरां प्रकटशिरां संततायतग्रीवाम् ॥ २८ ॥

अभिधेयस्य च वक्रता लोकोत्तीर्णेन रूपेण अवस्थानम् वा ॥ २१ ॥ [द्वाभ्यां कथाबीजं
 निक्षिपति सा इति ।] पृष्ठदेशं उपरितनभागम् । प्रसङ्गपतितां स्वावसरतः स्मृतिपथमा-
 रूढाम् ॥ २२ ॥ अर्जनं वशीकरणम् । [वेश्यानां न केवलं सौन्दर्यमेकमेव कामुका-
 कर्षकं, अपि तु अन्यदपि गुरूपदेशगम्यं वर्तते । गुरुरत्र कुट्टनी] ॥ २३ ॥ अतिसाम्प्रतं
 युक्ततरम् । साधुना सज्जनेन, सन्तोषभरेणेत्यमुक्तिः ॥ २४ ॥ कलितः परिज्ञातः ।
 [कामिजनौघः विलासिपुरुषसमूहः,] द्वारमध्यास्ते द्वारे तिष्ठति, तत्समागमाभिलाषया
 इत्यर्थः । लोकोक्त्यनुसारेणेदम् । “ अधिशीङ्स्थासां कर्म ” इति कर्मत्वम् ॥ २५ ॥
 परिजनपरिवारिता सहचरीगणसहिता ॥ २६ ॥ [चतुर्भिर्गुरुत्वयोग्यां वृद्धां विकरालानाम्नीं
 वर्णयति अथेति ।] उल्बणचूचुकाम्यां अतिश्याम(?) [उत्कट] कुचाग्राभ्यां, लक्षितं स्पष्टं
 परिदृश्यमानं, शुष्कं कुचस्थानं यस्यास्तादृशी-शिथिला श्लथा अमांसलतया लम्बमाना,
 कृत्तिः चर्म, यस्यास्तादृशी-च तनुर्यस्याः ताम् ॥ २७ ॥ गम्भीरे अन्तःप्रविष्टे । कर्णपाली

२२ बेवालय (गो २) । पठितामिं (प) २५ तद्रूढां पृ० (गो २) (कापा.) ।
 विकरालीं (गो २) (कापा) २६ विकराली (गो २) २८ पालिं (कापा) ।
 सन्नतायत (गो २)

सितधौतवसनयुगलां विविधौषधिमणिसनाथगलसूत्राम् ।
 तन्वीमङ्गुलिमूले तपनीयमयीं च बालिकां दधतीम् ॥ २९ ॥
 गणिकागणपरिकरितां कामिजनोपायनप्रसक्तदृशाम् ।
 आसन्ध्यामासीनां विलोकयामास विकरालाम् ॥ ३० ॥ (कुलकम्)
 अवलोक्य सा विधाय क्षितिमण्डललीनमौलिना प्रणतिम् ।
 परिपृष्टकुशलवार्तां समनुज्ञाताऽऽसनं भेजे ॥ ३१ ॥
 अथ विरचितहस्तपुटा सप्रश्रयमासनं समुत्सृज्य ।
 इदमूचे विकरालामवसरमासाद्य मालतीं वचनम् ॥ ३२ ॥
 “विदधासि हरिमकौस्तुभमं हरिं हरिमगजनाथमरेन्द्रम् ।
 अद्रविणं द्रविणपतिं नियतं मतिगोचरे पतितम् ॥ ३३ ॥
 अयमेव बुद्धिविभवं हृतविभवस्ते पटच्चरावरणः ।
 कामुकलोकः कथयति सत्रागारेषु सुञ्जानः ॥ ३४ ॥

कर्णाधस्तनभागः । कतिपये-परिकल्पनीयाः-न तु सर्वे, पाण्डुराः जराजीर्णतया श्वेताः, चिकुराः केशाः, यस्यास्तां मिश्रचिकुरां इत्यर्थः ॥ २८ ॥ नानाप्रकारौषधिमणिभिः वशीकरणादिसाधनवृक्षादिमूलाश्मजातिविशेषखण्डैः, सनाथं सहितं, गलसूत्रं यस्याः । तपनीयमयीं सुवर्णनिर्मिताम् । बालिकां सूत्रमुद्रिकाम् ॥ २९ ॥ परिकरिता परिवारिता, परिकरः संजातोऽस्या इति, तारकादित्वादितच् । ‘परिकलितां’ इति पाठे गणिकागणेन कुट्टनीकलनप्रसङ्गे कनिष्ठिकामारोपितामित्यर्थः । [उपायनं उपहारः ।] आसन्दी वेत्रासनम् ॥ ३० ॥ सप्रश्रयं सविनयम् । [अवसरमासाद्य स्वप्रथमं आगतेषु सिद्धे स्वस्वकार्ये गतेषु ।] ॥ ३२ ॥ [इतः सतभिः कुलकेन विकरालापरिक्रमं प्रस्तौति विदधासीति ।] हरिं नारायणम् । हरिं सूर्यम्, अहरिं सप्ताश्वहीनम् । द्रविणपतिं कुबेरम् । नियतं निश्चितम् । मतिगोचरे बुद्धिवैभवविषये, पतितं समागतम् । तव मतिमायावशीकृता हर्षादयोऽपि तथा भवन्ति किमुतान्ये इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पटच्चरं जीर्णवस्त्रम् । कथयति सर्वान् ज्ञापयति । सत्रागारेषु पक्वान्नदानशालासु ॥ ३४ ॥

२९ बालिकां (प.) ३० परिकलितां (गो २) (कापा) ३१ अथ सा विधाय दूरात् क्षिं (गो २) (कापा) ३२ विकरालीं (गो २) ३३ रविमगजं (प. गो २)

उपसंहृतान्यकर्मा धनवर्मा नर्मदाङ्घ्रियुगलस्य ।
 सकलसमर्पितसंपद्यदुपेतः पादपीठत्वम् ॥ ३५ ॥
 यदुपनतो नयदत्तः सागरदत्तस्य मध्यमः पुत्रः ।
 प्रीणाति मदनसेनां विधाय पितृमन्दिरं रिक्तम् ॥ ३६ ॥
 यल्लीलार्पितचरणौ मञ्जर्या भट्टपुत्रनरसिंहः ।
 परितोषं व्रजति परं मृदु मृद्वन् पाणियुगलेन ॥ ३७ ॥
 यन्निःशेषितविभवो दीक्षितभवदेवपुत्रशुभदेवः ।
 निर्भर्त्सितोऽपि नोज्झति केसरसेनागृहद्वारम् ॥ ३८ ॥
 अन्या अपि कामिजनं साधारणयोषितो यदाक्रम्य ।
 विदधति कर्पटशेषं विलसितमेतत्तवोपदेशानाम् ॥ ३९ ॥ (कुलकम्)
 हीनान्वयजन्मानो गुणहीना रोगिणो निराकृतयः ।
 उपसेविता मयाऽपि प्रकटीकृतरागसौष्टवं पुरुषाः ॥ ४० ॥
 मातः, किं विदधामो, हतधातुर्वामताभियोगेन ।
 नासादयाम इष्टं निजतनुपण्यप्रसारकेणापि ॥ ४१ ॥

धनवर्मादयः तात्सामयिका नवतरुणाः । नर्मदादयः काश्चन वेषयोषितः । सकलं समर्पिता
 संपद येन तथा सन् पादपीठत्वं पादालम्बनत्वम्, अत्यासक्त्या चरणवाहकत्वं इत्यर्थः;
 [यद्वा, अस्मिन्नर्थे सप्तत्रिंशत्तम्यार्यायाः पुनरुक्तत्वापातात्, पादपीठत्वं उपेतः पादनिवे-
 शस्थानत्वं प्राप्तः, अर्थात् तस्याः पादप्रहारैः तिरस्कृतः इति ।] ॥ ३५ ॥ रिक्तं धनही-
 नम् ॥ ३६ ॥ मृद्वन् परामृशन् ॥ ३७ ॥ निर्भर्त्सितोऽपि वचनादिना तिरस्कृतोऽपि ।
 एतावता तस्या बुद्ध्या वशीकरणवैभवं प्रतिपादितम् ॥ ३८ ॥ साधारणयोषितो वेद्याः ।
 आक्रम्य वशीकृत्य । [कर्पटशेषं धनवस्त्राद्यपहारेण दुष्टजीर्णवस्त्रमेव विभूतिर्यस्य तादृशं,
 आच्छादनमात्रश्रीकम् ।] विलसितं फलम् ॥ ३९ ॥ रागः प्रीतिः, तस्याः सौष्टवं अतिशय
 ॥ ४० ॥ [मातःशब्दः वृद्धस्त्रीणां उक्तिमात्रे ।] धातरि क्रोधेन [धिक्कारे] हतत्वोक्तिः ।
 [वामताभियोगेन प्रतीपाभिग्रहेण, वक्रतया । तनुपण्यं शरीररूपं विक्रयं, तस्य प्रसारकं
 लोकदृष्टिगोचरीकरणम् ।] निजतनुदानार्थमुद्यता अपि वयं स्वेष्टं प्रियं न प्राप्नुमः,

३६ उपगतो (का) । प्रीणयति (प. गो २) ३८ केशवसेना (गो. का)
 ४१ किञ्चिदधीमहि (प) । नासादयामि दृश्यं (गो २) 'म दृश्यं (का) ।

तत्कुरु मातरनुग्रहमभिधत्स्व ममापि देहि नो भोग्यान् ।

तेषां च वेशचेष्टितमनसिजशरजालपातनोपायान् ॥ ४२ ॥”

इति गिरमुदीरयन्तीं सप्रेमामृश्य पाणिना पृष्ठे ।

रुचिरवचो विकराला रुचिराकृतिमालतीमूचे ॥ ४३ ॥ (कुलकः)

“ अयमेव दह्यमानस्मरनिर्गतधूमवर्तिकाकारः ।

चिकुरभरस्तव सुन्दरि कामिजनं किङ्करीकुरुते ॥ ४४ ॥

अयमेव ते कृशोदरि मन्दोलसितभ्रु विश्रमाधारः ।

अधरीकरोति धीरान् मधुरस्मितमुभगवीक्षितविशेषः ॥ ४५ ॥

इयमेव वदनकान्ती रतिकान्ताकृतमतितरां कुरुते ।

श्रुतिपथमप्युपयाता नियतं तव कामिनां मनसि ॥ ४६ ॥

इयमेव दशनपङ्की रुचिराचिरकान्तिदामसमकान्तिः ।

उत्पादयति नितान्तं तव मन्मथदाहवेदनां पुंसाम् ॥ ४७ ॥

इदमेव समुल्लपितं लीलावति विजितपरभृतध्वनितम् ।

तव निःशेषभुजङ्गव्याकर्षणसिद्धमन्त्र उच्चरितः ॥ ४८ ॥

त्वदायत्तत्वात् तादृक्सौभाग्यस्य इति कुरुणोक्तिः ॥ ४१ ॥ मनसिजः कामः ॥ ४२ ॥

[तव मालत्या एकैकमप्यङ्गं कामिजनवशीकरणायालमिति किं मयोपदेष्टव्यं वर्तते इति कृत्वा इत आसत्पञ्चाशत्तमश्लोकं तस्याः केशादिपादान्तं स्तोत्रं विकराला प्राह अयमिति । चिकुरभरः केशपाशः । वशीकरणार्थं दशाङ्गादयो धूपाः कामतन्त्रे प्रसिद्धाः । धूमवर्तिका लक्षणया धूमलेखा इत्यर्थः] ॥ ४४ ॥ मन्दोलसितभ्रु मन्दमुल्लसिता भ्रूर्यस्यास्तत्संबुद्धौ, यद्वा क्रियाविशेषणम् । [विश्रमः विलासः शृङ्गारचेष्टा, “ कामौत्सुक्यकृताकारं रूपयौवनसंपदा । अनवस्थितचेष्टत्वं विश्रमः परिकीर्तितः ॥ ” इति भरतः । मधुरस्मितेन सुभगः सुन्दरो वीक्षितविशेषः लोकोत्तरं वीक्षितम् । अधरीकरोति [हीनतामापादयति] वशीकरोति ॥ ४५ ॥ [रतिकान्तः स्मर, तस्य,] आकृतं सामिप्रायचेष्टाम् । श्रुतिपथमुपयाताऽपि श्रुतमात्राऽपि यदि वदनकान्तिर्मदनपारवश्यं करोति ततो विलोकिता चेन्न जाने किं करिष्यति ॥ ४६ ॥ अचिरकान्तिः विद्युत्, दाम माला ॥ ४७ ॥ समुल्लपितं वाग्विलासः ।

४२ वेष (प) ४३ विकराली (गो २) ४५ अधरीकुरुते (प.) ४६ दशनकान्ती (का) [अस्मिन्पाठे समनंतरश्लोकेन पुनरुक्तिः ।] नवकामिनां (प.) ४७ चिरका-

इदमेव मकरकेतननिकेतनं स्तनयुगं तवाभोगि ।

भोगवति भोगसाधनभंपरोपायग्रहो व्यर्थः ॥ ४९ ॥

इदमेव बाहुयुगलं मृणालपरिकोमलं तव वरोरु ।

कस्य न जनयति मदनं वरकटकं भूषितं सुतनु ॥ ५० ॥

अयमेव मध्यदेशः कंदर्पादेशकरणचतुरस्ते ।

प्रकृशोऽपि शरीरवतो दशमीं प्रापयति मन्मथावस्थाम् ॥ ५१ ॥

इयमेव रोमराजिः संकल्पजचापयष्टिगुणशोभाम् ।

दधती विदधाति तव स्मरसायकशल्यविक्रवान् यूनः ॥ ५२ ॥

विजितादिशब्देन सादृश्यं प्रतिपाद्यते । परभृतः कोकिलः । भुजङ्गा विटाः, [पक्षे सर्पाः] ॥ ४८ ॥ मकरकेतननिकेतनं कामायतनम् । [तथा च मदालसाचंघ्रां रूपकम् “कुचक्रीडासौधः स्मरवसतिहेतोर्विरचितः । कृतात्रारोहार्थं वलिकपटनिश्रेणिसरणिः । मृदुर्बद्धा रज्जुस्तदुपरि करालम्बनकृते । किमेषेत्याशङ्कामकुरुत तदा लोमलतिका ॥ (१-७६) । अपि चान्यत्र—“कामिनीस्तनकान्तारे वसति स्मरतस्करः । मनो मागा विवह्रं स दिवाऽपि कुस्ते जगत् ” ॥ इति ।]-आभोगि विशालम् । भोगवति विलासशीले ॥ ४९ ॥ [मृणालं त्रिसं कमलमूलम् ॥ ५० ॥] [आदेशः आज्ञा, तस्य करणे पण्डितः, अत एव] दशमीमित्यादि । अप्राप्तौ प्रलयावधि प्राणिनः पीडयतीत्यर्थः । “अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशाः ॥” इति साहित्यदर्पणे । [विभावनालंकारः, तल्लक्षणं “हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता ।” इति कुवलयानन्दे । एतेन तस्या मध्यस्य बलातिशयो व्यज्यते । काव्यादर्शानुसारेण तु अत्र विशेषोक्तिः, तत्र तल्लक्षणं तु “गुणजातिक्रियादीनां यत्तु वैकल्यदर्शनम् । विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥” इति ।] ॥ ५१ ॥ संकल्पजः कामः, तस्य, चापयष्टेः—धनुषो गुणस्य, प्रत्यञ्चायाः, शोभां दधती, [तत्प्रत्यञ्चास्थानीयानां भ्रमराणां रोमराजेश्च कृष्णवर्णत्वात् । ‘स्मरसायकवि-

न्तिकान्तिसम० (प) । मन्मथवेदनां (प) ४८ मन्त्रतां याति (प) मन्त्रवच्चरितम् (गो) । ४९-५० योग्येत्ययः (प) पुस्तके ।

५० मृणालतनुसुन्दरं तवाभोगि (गो. का.) [अस्मिन् पाठे अन्तिमपदयोः पूर्वश्लोकस्थपदाभ्यां पुनरुक्तिः ।] कनकाङ्गदभूषणं सुतनु (गो. का.) । ५१ शरीरभृतो (प) (गो २)

इदमेव पृथुलजघनं कलधौतशिलातलाभिरमणीयम् ।
 तव तरुणवशीकरणं यतिसंयतिनाशकारि करभोरु ॥ ५३ ॥
 इदमेव तवोरुयुगं रम्भास्तम्भोपमं मनोहारि ।
 वद सुन्दरि नाभिमतं मदनज्वरतापशान्तये कस्य ॥ ५४ ॥
 यौवनकल्पतरोस्ते कनकलताविभ्रमं सुवृत्तमिदम् ।
 जङ्घनायुगलं नेच्छति कामफलप्राप्तये क इह ॥ ५५ ॥
 निर्जितदाडिमरागं विजितस्थलकमलिनीविलासमिदम् ।
 तव तरुणि चरणयुगलं कस्य न मानसमलङ्कृते ॥ ५६ ॥
 न्हेपयति वारणेन्द्रं हंसं हसति प्रयातमिदमेव ।
 तव लीलावति ललितं यूनां हृदयानि मथ्नाति ॥ ५७ ॥

ल्लवान्' कामशरपरवशान्, यूनः तरुणान् ॥ ५२ ॥ कलधौतं सुवर्णम् । संयतिः—
 संयमः, समाधिः । [“ वेधा द्वेधा भ्रमं चक्रे कान्तासु कनकेषु च । ” इत्युक्तेः । इतः
 क्रमेण वर्णितानां जघनोरुजङ्घाचरणानामङ्गानामयं विवेकः—जघनं काञ्चीपदं, यत्र
 काञ्ची निबध्यते, अतः कट्यधोगतः पुरोवर्ती प्रदेशः; तस्य पश्चाद्गतो नितम्बः । ऊरुस्तु
 जानुनः ऊर्ध्वगतो भागः । जङ्घा जानुनः अधोवर्ती आगुल्फो भागः, यानुद्दिश्य “तूणी-
 रलावण्येन जङ्घे ” इति दशकुमारचरितपूर्वपीठिकायां पञ्चमोच्छ्वास उक्तिः । चरणस्तु
 गुल्फाधः समग्रो भागः । एवं काव्यादिषु प्रायः सुन्दरीशरीरोत्तरार्धाङ्गानि—नाभिः
 वलित्रयं रोमावलिः जघनं मदनमन्दिरं ऊरु जानुनी जङ्घे गुल्फौ चरणौ पादाङ्गुल्यः
 नखाः इति क्रमेण वर्ण्यन्ते] ॥ ५३ ॥ रम्भास्तम्भः कदलीप्रकाण्डः उपमा यस्य
 तादृक् । [कदल्याः शीतलत्वं प्रसिद्धम्] ॥ ५४ ॥ कनकलतायाः विभ्रम इव विलास
 इव विभ्रमो यस्य तत् । कल्पतरोर्लतायोगो युक्त एव । [तयोः सयोगे च अवश्यं फलेन
 भवितव्यमिति] ॥ ५५ ॥ [निर्जितदाडिमरागं इत्यनेन चरणयोः स्वाभाविको रक्ति-
 मातिशयः सूच्यते । विलासो लीला शोभेति यावत् ।] कस्येति—दृष्टं सत् कस्य मानसं
 नालङ्कृते, अपि तु सर्वस्यापि मनोऽधिष्ठितं भवति ॥ ५६ ॥ [गमनक्रियां वर्णयति

५३ 'मेवचपृथुज० (गो २ का) । तरुणि वशीकरणं (गो. का.) ५४ रम्भा-
 गर्भोपमं (प. गो २) । ज्वरशान्तये (का) [प पुस्तके ५५ अंकः प्रमादात् अष्ट इति
 पुरोवर्त्यङ्गेषु एकाधिक्यम्] ५६ तव चरणसरोजयुगं (प. गो २)

तदपि यदि ते कुतूहलमस्त्यवधानं संविधाय तनुमध्ये ।
 आकर्ण्य, कथयामि स्वबुद्धिविभवानुसारेण ॥ ५८ ॥
 स्वीकुरु तावत्प्रथमं नृपसेवकभट्टसूनुमतियत्नात् ।
 स्वाधीनामतिविपुलां यदि संपदमीहसे सुतनु ॥ ५९ ॥
 प्रत्यासन्नग्रामे स्वयं प्रभुः पितरि नित्यकटकस्थे ।
 भट्टसुतश्चिन्तामणिराकृष्टो भवति पुत्रि नियमेन ॥ ६० ॥
 शृणु तस्य चारुहासिनि वेषग्रहणं च चेष्टितं चैव ।
 निपतति तथा च तूर्णं प्रियसुरभिः शरासनप्रसरे ॥ ६१ ॥
 स्थूलस्थापितचूडः पञ्चाङ्गुलमात्रकेशविन्यासः ।
 लम्बश्रवणनिवेशितकरपत्रकघटितदन्तपङ्क्तिश्च ॥ ६२ ॥

नृपयतीति ।] ललितं विलासः, मथ्नाति वशीकरोति ॥ ५७ ॥ [तथापि “ पृच्छते हि हितं ब्रूयात् ” इति न्यायात् अविकलं ४१ आर्यास्थप्रश्नस्य उत्तरं दातुमुपक्रमते । [स्वबुद्धिविभवानुसारेण यावत्स्वबुद्धिवैभवं अखिलं कथयामि, न हि तवाप्रकाश्यं किञ्चिदित्यर्थः] ॥ ५८ ॥ [राजपुरुषस्य भट्टनाम्नः पुत्रम् ।] स्वाधीनामिति यदि विपुलां श्रियं स्वकरगतां कर्तुं वाञ्छसीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ‘ प्रत्यासन्ने ’ इत्यनेन सामग्रीकेशः ‘ पितरि ’ इत्यनेन गुरुजनबाधश्च निवारितः । [नित्यकटकस्थे—अनिशं दूरे सेनायां राजधान्यां वा वर्तमाने सति । चिन्तामणिः तन्नामा,] आकृष्टः अधीनः । [यद्वा, भट्टसुतः आकृष्टः वशीकृतः सन्, नियमेन, चिन्तामणिः तद्वत् सर्वाभिलषितार्थपूरकः, भवति भविष्यति, “ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ” इति लट् ।] नियमेन निश्चितम् ॥ ६० ॥ तथा च तद्वेषचेष्टाशाने तदनुसारेण आचरणे । प्रियसुरभिः प्रियवसन्तः कामः, तस्य शरासनप्रसरे तत्पारवश्ये इत्यर्थः, निपतति कामैकायत्तो भवतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ [इत आसत्ताशीतितमं श्लोकं तस्य भट्टपुत्रस्य वेशचेष्टे परिचाययति स्थूलेति । तत्रादौ पङ्क्तिः कुलकेन तद्वेशस्य वर्णनं, शेषैः चेष्टायाः ।] स्थूलस्थापितचूडः दीर्घविततशिख इत्यर्थः । पञ्च अङ्गुलयः प्रमाणमस्य स पञ्चाङ्गुलः, पञ्चाङ्गुल एव पञ्चाङ्गुलमात्रः, तादृक् केशानां विन्यासो यस्य । करपत्रसदृशविततकोणत्वात् करपत्रकः—तथाभूतः,

५८ ‘हलमवधानं संविधाय (गो. का.) संनिधाय (गो २ कापा) ६० ‘सन्ने (गो २) । भवति नियमेन (का) ६१ यथा च (गो २) च यथा (प) । प्रियं-कुसुम (प) ६२ स्थापितकूलकपञ्चाङ्गुलकेशमात्रवि० (प) । घटितदशनप० (गो २ कापा)

करशाखापितमुद्रिकचामीकरकण्टसूत्रिकाभरणः ।

परिमृष्टगात्रकुङ्कुमकिञ्चित्पिञ्जरितवसनसंवीतः ॥ ६३ ॥

प्रविलम्बिकुसुमदामकगलपण्डनजातरूपकृतशोभः ।

अन्तर्निविष्टसिक्थकतौरुष्किकखुम्भिकादिचरणत्रः ॥ ६४ ॥

नानावर्णविवेष्टितबहलदशापाशवद्धतकेशः ।

एकस्मिन् दलवीटकमपरस्मिन् सीसपत्रकं कर्णे ॥ ६५ ॥

उच्चण्डकनकगर्भितकुङ्कुमपिञ्जरितवसनपरिधानः ।

स्थूलतरकाचवर्तकमालां च गले दधानेन ॥ ६६ ॥

[तेन] घटितः सुभगः, दन्तपङ्क्तिः कंकटिका [तदाकारो भूषणविशेषः] [वस्तुतस्तु दन्तपङ्क्तिः दन्तनिर्मिता पङ्क्तिः, पङ्क्तिश्च भूषणविशेषस्य नाम, तस्याः महाव्युत्पत्तिसंशकबौद्धकोशरूपग्रन्थे अलंकारवर्गे पठितत्वात् ।] ॥ ६२ ॥ [करशाखा अंगुलिः ।] चामीकरं सुवर्णम् । परिमृष्टं कृतोद्धर्तनम् । पिञ्जरितं [पीतरक्तीकृतं] पिशङ्गवर्णम् ॥ ६३ ॥ जातरूपं सुवर्णम् । सिक्थं मधूच्छिष्टं, [मीणमोम—इति प्रसिद्धम् ।] तच्च मार्दवाद्यर्थमन्तः पूर्यते । [“ सिक्थः पुलाके मदने क्लीबेथो वर्णकम्बले । द्वयोर्दर्मेषु च, कुथः सक्तूनां द्रवताविधौ ॥ ” इति मङ्गकोशः (॥ ३७ ॥)] [सिक्थ] “ पुलाके ओदननिष्पत्तिपरीक्षा । “ अन्तर्निविष्टसिक्थिततौरुष्किकखुम्भिकादिचरणत्रः ” । इत्यादौ मदने नपुंसकम् । एतत्तु मचनमिति वैद्याः । मच मुचि कल्क इति धात्वर्थानुगुण्यमस्मिन्नेव पक्षे दृश्यते” इति मङ्गकोशटीकायाम् ।] तौरुष्ककं तुरुष्कदेशसंयन्धि । [तुरुष्कः शिलारस इति प्रसिद्धं शिहकं, तेन निर्मितं लेपनद्रव्यं तौरुष्किकम् । यद्वा, तुरुष्कः महाव्युत्पत्तिग्रन्थे पठितः धूपविशेषः, तेन निर्वातितं लेपनद्रव्यं तौरुष्किकम् ।] खुम्भिका नालकं लोहपट्टिका । [चरणत्रः चरणं त्रातीति उपानत् ।] ॥ ६४ ॥ नानावर्णेन, विवेष्टितेन ग्रथितेन, बहलदशापाशेन भास्वरवर्णप्रान्तभागेन सूत्रेण, बद्धाः संयताः, तताः दीर्घाः, केशा यस्य । दलवीटकं पल्लवान्तःस्थितताम्बूलम् [तत्सदृशं भूषणविशेषोऽपि दलवीटकम्,] सीसपत्रकं भूषणविशेषः । दधानेन इत्यनेनान्वयः ॥ ६५ ॥ उच्चण्डेत्यादि । विद्योतमानसुवर्णसूत्रनि-

६३ शाखाश्रित (प) । पिञ्जरितसर्वाङ्गः (गो २ का) । ६४ खुम्भिकादिचरणवः (प) सिक्थस्तौरुष्किकखुम्भिकादिचरणान्तः (कापा) अन्तर्निविष्टसिक्थिततौरुष्किकखुम्भिकादिचरणत्रः (मङ्गकोशटीका पाठः ।) ६५ विवेष्टित (प. कापा) । नतकेशः (प) । ६६ काचचर्चक (का)

वृश्चिकरञ्जितकररुहकरमूलनिबद्धशङ्खचक्रेण ।

प्रथमवयस्त्वं भजता ताम्बूलकरङ्कवाहिनाऽनुगतः ॥ ६७ ॥ (कुलकम्)

श्रेष्ठिवणिग्विटकितवप्रधानरङ्गस्य सुमहतो मध्ये ।

शूलपालस्थापितकतिपयबद्धोरुपीठिकासीनः ॥ ६८ ॥

उत्सङ्गार्पितखड्गैरयथातथभाषिभिर्मदौद्धत्यम् ।

विभ्राणैरनुजीविभिरधिष्ठितः पञ्चषैः पुरुषैः ॥ ६९ ॥

चतुरतरसेवकार्पितपृष्ठपरिक्षिप्तपूर्वदेहार्थः ।

अन्तर्धृतताम्बूलप्रोच्छूनकपोलकलितकरपर्णः ॥ ७० ॥

अनपेक्षितप्रसङ्गः पुनः पुनः पठति सोन्नतभ्रूकः ।

गाथाश्लोकप्रायं भावितचेता यथातथाऽधीतम् ॥ ७१ ॥

मितप्रान्तमध्यभागकाश्मीररञ्जितदुकूलधारीत्यर्थः । काचवर्तकाः काचमणयः ॥ ६६ ॥
 वृश्चिकः कुरवकः, [रक्तपुनर्नवा वा, यस्याः पत्रपुष्पाणि रक्तवर्णानि भवन्ति,
 “ वृश्चिकस्तु द्रुणे राशौ शूककीटि तथौपधे । ” इति विश्वः ।] शङ्खचक्रादि च हीनदृ-
 ष्ट्याद्यवरोधाय धार्यते ॥ ६७ ॥ [इतः षडशीतितम्यार्यापर्यन्तं भट्टपुत्रस्य नानावि-
 धचेष्टावर्णनेन तस्य मौख्यमिथ्याभिमानभीस्तादयो वर्ण्यन्ते ते यथायथमूह्याः ।] श्रेष्ठी
 धनिकः, [विटः कामतन्त्रकलाकोविदः, यद्वा विट् शब्दे इति धातोः नायकनायिकयोः
 सन्देशं परस्परं विटति कथयति इति विटः । कितवः द्यूतकृत् धूर्तो वा ।] श्रेष्ठयादयः
 प्रधाना अधिका यत्र तादृशस्य रङ्गस्येत्यर्थः । रङ्गः [रज्यते जनोऽस्मिन् इति] नृत्य-
 शाला । शूलपाला वेश्याध्यक्षाः । [शूलपालः इत्यपि शब्दः; तथा च वासवदत्तायां
 विन्ध्याटवीवर्णने “ शूलपालचित्तवृत्तिमिव फलितगणिकारिकां ” इति प्रयोगः शिवरा-
 मादिभिः कैश्चित् टीकाकारैः गृहीतः ।] कतिपयैः द्वित्रैः, बद्धा आनीय धृता, उरुपी-
 ठिका विपुलं आसनम् ॥ ६८ ॥ [अनुजीविभिः सेवकैः ।] पञ्च वा षड् वा पञ्चषाः,
 तैः रक्षाधिकृतैः, अधिष्ठितः अनुगतः ॥ ६९ ॥ [पृष्ठं पञ्चाद्रागावष्टंभार्थं तूलादिमयः
 वस्तुविशेषः, (तकिआ) इति भाषायाम् ।] प्रोच्छूने प्रोत्फुल्ले, कपोले, कलितं परामृष्टं,
 करपर्णं करपल्लवो येन; कलितं धृतं करे पर्णं येन इति वा ॥ ७० ॥ अनपेक्षितप्रसङ्गः

६८ कतिपयबद्धोरु (प) वन्धोरु (गो २) ६९ महौद्धत्यम् (प) ७० पूर्वदेहांशः
 (गो. का.) । ताम्बूलश्चोच्छून (गो. का.) ताम्बूलः प्रोत्फुल्लकपोलगलित (गो २)
 ताम्बूलप्रोत्फुल्लकपोलगलित (काषा) । ७१ सोन्नतिभ्रूकः (प) । गाथां श्लोकप्रायां...
 धीताम् (गो. का.) । यथायथाधीतम् (")

विस्मयलोलितमौलिः पार्श्वगतांस्ताडयन् रसावेगात् ।

हा कटु साध्विति वादैरन्तरयति परमुभाषितश्रवणम् ॥ ७२ ॥

इदमुक्तो रहसि रुषा तातेन नृपो, नृपेण तातोऽपि ।

इति पितुराविष्कुरुते महीधृतः प्रणयविश्वासौ ॥ ७३ ॥

पत्रच्छेदमजानञ्जानन् वा कौशलं कलाविषये ।

प्रकटयति जनसमाजे बिभ्राणः पत्रकर्तरीं सततम् ॥ ७४ ॥

‘ ब्रह्मोक्तनाट्यशास्त्रे गीते मुरजादिवादने चैव ।

अभिभवति नारदादीन् प्रावीण्यं भट्टपुत्रस्य ॥ ७५ ॥

अनालोकितारवसरः [अग्रस्तुतं इति यावत् ,] ‘ (गाथां) श्लोकप्रायां ’ [इति पाठे] श्लोकबहुलां वृत्तगन्धिं वा । [गाथा-संस्कृते या आर्या सा प्राकृते गाथा,] भावितचेताः आनन्दपरिपोषितमनाः । [यथातथा अशुद्धत्वेन पठति इत्यन्वयः] ॥ ७१ ॥ रसावेगात् आनन्दानुभूतिपारवश्यात्, [वादैः उक्तिभिः] ॥ ७२ ॥ इदमिति । अनेन रहस्यालपप्रकाशनेन तातनृपयोः परस्परं सौहार्दातिशयं बोधयति, [तेन अस्य स्वतः पराक्रमशून्यत्वं व्यज्यते] ॥ ७३ ॥ पत्रच्छेदः [पत्रच्छेद्यं नाम कलाविशेषः, येन भूर्जपत्रादीनां स्वाभिप्रायद्योतनाय तत्तदाकृत्या कर्तनं क्रियते ।] [वा इति विकल्पेन तस्य यत्किञ्चिज्ज्ञत्वं सूचितम् ।] पत्रकर्तरी पत्राकारा कर्तरी पत्रसहिता वा । [वस्तुतस्तु लघुकर्तरी या पत्रच्छेदे उपयुज्यते ।] [सततं हस्ते कर्तरीधारणेनैव पत्रच्छेद्यकलायां स्वकौशलमस्तीति सूचयति, न तु क्रियया प्रकटयति अज्ञानात् इति भावः ।] ॥ ७४ ॥ [इतः षट्सु तत्सेवकैः कृतायाः भट्टपुत्रस्य व्याजस्तुत्याः अनुवादः, तद्वारा च तत्रतत्र अज्ञानेऽपि तस्य मिथ्याभिमानिता दर्शिता ।] भट्टपुत्रस्य तस्य, प्रावीण्यं अभिरुता कर्तृ, नाट्यशास्त्रपरमाचार्यनारदादीनपि अभिभवति, केवलमभिमानवशात् स्वस्मिन्स्थाऽभिमन्यते इत्यर्थः ॥ [नाट्यशास्त्रस्य ब्रह्मा आद्याचार्यः, तदुक्तं भरतेनैव नाट्यशास्त्रे “ नाट्यशास्त्रं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ॥ ” (अ. १ श्लो. १) “ श्रूयतां नाट्यवेदस्य संक्षेपो ब्रह्मनिर्मितः ॥ ७ ॥ ” इत्यादि च । “ नाट्यमेदान् ददौ पूर्वं भरताय चतुर्मुखः । ” इति स्कन्दपुराणे च । नारदः गान्धर्वशास्त्रप्रणेता, तथाहि “ नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु ” इति कादंबरी चंद्रापीडविद्याग्रहण-

वसुनन्दचित्रदण्डकमुक्तायुधखड्गधेनुबन्धेषु ।
 त्यजति पुरतोऽस्य नियतं भार्गवतां परशुरामोऽपि ॥ ७३ ॥
 वात्स्यायनमयमबुधं बाह्यान्दूरेण दत्तकाचार्यान् ।
 गणयति मन्मथतन्त्रे पशुतुल्यं राजपुत्रं च ॥ ७४ ॥
 यः प्रार्थितोऽपि यत्नात् कवचं राधासुतो ददाति स्म ।
 अविचिन्तितवसुवर्षस्यागुणं हसति तस्यायम् ॥ ७५ ॥
 प्रपलायनैकहृदये यो विक्रममातनोति हरिणोऽपि ।
 सिंहस्य तस्य शौर्यं त्रपाकरं भवति भट्टपुत्रस्य ॥ ७६ ॥
 आखेटकेऽपि कौतुकमस्त्येव, जयश्च चञ्चले लक्ष्ये ।
 भट्टभयेन न खेलति भट्टसुतः किन्त्वितिप्रकटम् ॥ ७७ ॥

प्रस्तावे ।] ॥ ७५ ॥ वस्वादीनि परिक्रममण्डलविशेषनामानि । [यद्वा, वसुः
 नन्दः चित्रश्च चारीभेदाः, दण्ड एव दण्डकः युद्धे व्यूहविशेषः, मुक्तायुधानि चक्रा-
 दीनि, धेनुः छुरिका, खड्गादीनि अमुक्तायुधानि, तेषां बन्धेषु प्रयोगेषु ।] परशुरा-
 मोऽपि भार्गवतां आयोधनासाधारण्यं सर्वश्रेष्ठ्यप्रसिद्धिं जहातीत्यर्थः ॥ ७६ ॥ काम-
 सूत्रकर्ता वात्स्यायनः [मल्लनागनामा], [पाटलिपुत्रिकाणां गणिकानां नियोगात्]
 कामशास्त्राङ्गभूतस्य वैशिकसंज्ञकस्य पञ्चाधिकरणस्य पृथक्कर्ता [माथुरो] दत्तकाचार्यः ।
 दत्तिलाचार्यान् इति पाठान्तरम् । [तदशुद्धं, दत्तिलस्य गानाचार्यत्वात्] । तन्त्रं
 शास्त्रम् । पशुतुल्यं मुग्धम् । राजपुत्रः कश्चन पुरातनः कामशास्त्राचार्यः, [कस्यचित्
 कलाशास्त्रविषयकग्रन्थस्य च कर्ता, स्मृतश्चायं पालकाप्यीये हस्त्यायुर्वेदे (३।८।९९।)]
 ॥ ७७ ॥ राधासुतः कर्णः । [अविचिन्तिता न गणिता, वसोः धनस्य, वर्षा वर्षणं,
 येन सः; अविवेकेन प्रभूतधनव्ययकर्ता इत्यर्थः ।] [' वसुवर्ष्मा ' इति पाठे] वसु
 धनं, वर्ष्म शरीरम् । त्यागो दानम् । [तस्य बहुप्रार्थनया कवचमात्रस्य दातुः ।]
 ॥ ७८ ॥ त्रपाकरं लज्जाकरम् । पलायनप्रसक्तेऽपि हरिणे विक्राम्यतः सिंहस्य शौर्यं
 श्रुत्वा लज्जते स्वयं (स्य?) तादृग्दीनपरिरक्षकत्वाभिमानात् । [अनया व्याजस्तुत्या
 तस्य भीरुत्वं ज्ञापितम् ।] ॥ ७९ ॥ [आखेटकः मृगया, ' शिकार ' इति भाषा-

७६ धेनुकाबन्धे (प) । ' स्य नित्यं (का) ७७. बाह्यं दूरेण दत्तिलाचार्यं (प) ।
 दत्तिलाचार्यान् (कापा) ७८. [अयं श्लोकः का.पुस्तकेषु अष्टः ।] वसुवर्ष्मा (गो) ७९
 ' करं भट्ट ' (प) ८० जयश्च चललक्ष्ये (का) । भट्टतनयेन खेलति (का) [अपार्थक्रोयं
 पाठः] । किं न्वति (गो २. कापा) पाठः ।

इति निजसेवकनिगादितरामणिक्यवचनजनितपरितुष्ट्या ।

अन्तर्मुदितो ब्रूते मामेष खलीकरोतीति ॥ ८१ ॥ (कुलकम्)

‘कतमत कतमल्लग्नं प्रस्थानं, का च नर्तकी भद्रा ।

विटखटके का नृत्यति कोहलभरतौदितक्रियया ॥ ८२ ॥

याम् । चललक्ष्यवेधनं दुष्करं कर्म, तत्र जयः । किन्तु पितृभयेनैव स न मृगयाक्रीडनं करोति इत्यर्थः ।] ॥ ८० ॥ [एषः निजसेवकः प्रस्तोता ।] खलीकरोतीति नाहं तादृग्गुणः, केवलं त्वया श्लाघा क्रियते इत्यादि सौजन्येन [विनयेन वा] वक्तव्यार्थः । [अत्र रामणिक्य इति प्रयोगः चिन्त्यः ।] [अनेन कुलकेन भट्टपुत्रः दानवीरः कलावीरः गानवीरः अहिंसावीरः—इत्यादिवीरनायकसमष्टित्वं व्याजेन सूचितम् ।] ॥ ८१ ॥ लग्नं परिज्ञातम् । प्रस्थानं नाट्यादिशास्त्रदुर्गमविषयः । [नर्तकीलक्षणं भारतीये नाट्यशास्त्रे चतुर्विंशतितमे अध्याये—“ यौवनादिगुणोन्मत्ता नृत्तगीतविचक्षणा । सदा प्रगल्भा च तथा त्यक्तालस्या जितश्रमा ॥ ३३ ॥ समागतासु नारीषु रूपयौवनकान्तिषु । न दृश्यते गुणैस्तुल्या नर्वकी सा प्रकीर्तिता ॥ ३४ ॥ ” इति । भद्रा श्रेष्ठा साध्वी । विटखटके विटानां खटके, खट आकाङ्क्षायां इति धातोः खटके तैः आकाङ्क्षिते द्रष्टुं अभिलषिते तत्तत्तर्तनभेदे ।] [विटलक्षणं नाट्यशास्त्रे—“ वेद्योपचारकुशलो मधुरो दक्षिणः कविः । ऊहापोहक्षमो वाम्नी चतुरश्च विदो भवेत् ॥ ” (२४।१०४) इति ।] ‘ शृङ्गाटके का नृत्यति ’ [इति पाठे] अप्रतिरुद्धगमनागमनस्थाने सर्वाभिज्ञजनदृष्टिगोचरेऽपि देशे अतिप्रावीण्येन अस्वलितं नर्तितुं का कुशलेत्यर्थः; “ शृङ्गाटकचतुष्पथे ” इत्यमरः, छन्दोऽनुरोधात् [अत्र] मध्यह्रस्वत्वम् ॥ ‘ विटखटके ’ इति पाठे खटसदृशत्वात् खटकः खटोऽन्धकूपः, “ खटस्तृणे कफे । टङ्केऽन्धकूपे प्रहारे ” इति हैमः; तथा च विटानां तदभिज्ञजनानां अपि इत्यर्थः, अन्धकूपवत् दुर्गमे विषयेऽपि नर्तितुमभिज्ञा केति कथञ्चिदर्थकल्पना ॥ कोहलभरतौ नाट्याचार्यौ, [तत्र कोहलः भरतपुत्रः कोहलरहस्यकर्ता । तदुक्तं तत्रैव—“ सुखोपबिष्टं वरदं कोहलं भरतात्मजम् । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा मतङ्गः परिपृच्छति ॥ ” इति । अपि च “ आत्मोपदेशसिद्धं हि नाट्यं प्रोक्तं

८१. रामणिका (गो) रमणीयवचःश्रवणपरितुष्टा (का) [असम्बद्धः पाठः] अन्तर्मुदितो (का) । मामेव (का) । संदानितकम् (गो. का) ८२. कतमे कतं (प) । प्रस्थाने (का) । भर्ता (का) । शृङ्गाटके (गो) पिङ्गाटके (प) ।

कीदृक् त्वं न(ल?)यमार्गे धेनुकरचिते च तालके कीदृक् ।

प्रेङ्गणकादावेवं पृच्छति नृत्योपदेशकं यन्त्रात् ॥ ८३ ॥

सुमनोमालां कण्ठात् सादरचेता ददाति नर्तक्यै ।

अपनीय सताम्बूलामनवसरे साधुवादं च ॥ ८४ ॥

‘भुजवलनगात्रसंस्थितिलालित्योद्बहनपार्श्ववर्लितानि ।

अनयैव निर्मितानि स्थानकशुद्धिश्च चातुररुधं च ॥ ८५ ॥

स्वयंभुवा । शेषः प्रस्तारतन्त्रेण कोहलः कथयिष्यति ॥ ” इति भारतीयनाट्यशास्त्रे (३७।१८)] ॥ ८२ ॥ बन्धादिविशेषस्य धेनुकसंज्ञा । प्रेङ्गणकम् उपरूपक-विशेषः, “ गर्भावमर्शरहितं ” इत्यादि तल्लक्षणं साहित्यदर्पणे । [अत्र तालकपदसन्निधानेन ‘ नय ’ स्थाने ‘ लय ’ इति पाठ उचितः स्यात् “ नृत्यं ताललयाश्रयम् ” इति दशरूपकोक्तेः । लयश्च नृत्यगीतवाद्यानां साम्यम्; यद्वा “ तालान्तरालवर्ती यः कालोऽसौ लय ईरितः । ” इति, “ तालकालान्तरस्थायी द्रुतमध्यविलम्बितः । त्रिधा लय इति प्रोक्तो बदरामलवित्त्ववत् ॥ ” इति च लक्षितः, चञ्चत्पुटचाचपुटादिभेदवान् ॥ ताल एव तालकः, स तु नर्तनगलवादनक्रियाणां कालेन मानम् । धेनुकरचितः धेनुकनाम्ना केनचित् वाग्येयकारेण कल्पितः, यथा सङ्गीतरत्नावलिकर्त्रा सोमकीर्तिनामा, संगीतरत्नाकरकारेण निःशङ्कलीलश्च कल्पितः, तथा ॥ प्रेङ्गणकशब्दो यद्यपि उपरूपकविशेषे रूढः तथापि नृत्ये तस्याप्रस्तुतत्वात् यौगिकोऽर्थोऽत्र ग्राह्यः, स च प्रपूर्वक-इलिधातोः प्रकर्षेण चलनार्थकात् नृत्यं इति । ‘ नयमार्गे ’ इति पाठे ‘ नृत्यस्य ’ इति पदं अध्याहृत्य तस्य नीतौ अभिनये इत्यर्थः । कीदृक् कीदृशं ते प्रावीण्यं इत्यर्थः ।] ॥ ८३ ॥ अपनीय अपवार्य । अनवसरे गुरुजनादि-समक्षतायां लज्जादिना दातुमयोग्ये समये । साधुवादः प्रशंसा ॥ [यद्वा कण्ठादपनीय स्वकण्ठादुत्तार्य । अनवसरे प्रशंसोचितकालमुल्लंघ्य यत्रकुत्रापि । अनेन तस्य संगीतशास्त्रज्ञानं ध्वन्यते ॥] ॥ ८४ ॥ तमेव भुजइत्यादिद्वाभ्यां दर्शयति । [भुजवलनं नृते हस्तयोः प्रकारविशेषैः चालनम् । तच्च सप्ततिविधं संगीतरत्नाकरे प्रोक्तम् ।] ‘ भुजपतनं ’ [इति पाठे] नृत्यपूर्वावस्थासु कटिभागतो बाह्वोः स्खलनं, भावाभिव्यञ्जकतया चालनं च । गात्रसंस्थितिः सामग्र्यवधानार्थमङ्गलतिकायाः सरलमव-

८३. कीदृक्षो (का) ईदृक्षे (कापा) कीदृगियं लयमार्गे धवलुकरचिते च भाणके कीदृक् । प्रेङ्गणकादा (युग्मम्) (प) । तानके (गो २. कापा) ८५. भुजपतन (गो) पतनमात्र (का) । अनयैव (प) । चातुरस्यं (प. कापा)

प्रविभक्तैर्भावसरैरभिनवभङ्ग्या परिक्रमैश्चित्रैः ।

रम्भामप्यतिशेते किमुतेतरमर्त्यनर्तकीलोकम् ॥ ८६ ॥

इत्यपसारकविरतावचिरतमुच्छलितकण्ठमत्सुचैः ।

वर्णयति भावितात्मा लक्षितपदमात्रया पात्रम् ॥ ८७ ॥

प्रायेण भट्टतनयो भवतीदृशवेषचेष्टितो भट्टे ।

तं मदनवागुरान्तः पातयसि यथा तथा ब्रूमः ॥ ८८ ॥

चतुरा प्रागल्भ्यवती परचित्तज्ञानकौशलोपेता ।

योज्या तस्मिन् दूती वक्रोक्तिविभूषिता प्रयत्नेन ॥ ८९ ॥

स उपेत्य तथाऽवसरे ताम्बूलं सुमनसश्च दत्त्वेत्थम् ।

अभिधातव्यः सुन्दरि मकरध्वजदीपकैर्वचनैः ॥ ९० ॥

स्थापनम् । स्थानकशुद्धिः—तत्तदग्रे क्रियमाणकौशलप्रदर्शनेषु असंकीर्णतादोषनिरासश्च । चातुरस्यं चतुरस्रता, सर्वत्र कौशल्यं, अभिज्ञता । [भुजबलनादिषु तादृशं नैपुण्यमस्या येन तानि सर्वाणि अनयैव प्रथमं उद्भाषितानि इति वक्तुमुचितं इति भावः ।] ॥ ८५ ॥ प्रविभक्तैः पृथक्पृथक्गमिभ्यक्तैः । [भावाः रत्यादयो मानसविकाराः । रसाः शृंगारादयः प्रसिद्धाः । भङ्ग्या रचनया । परिक्रमाः नृत्ते चारीति प्रसिद्धा गतिविशेषाः ॥ ८६ ॥] [अपसारकः नृत्तावसाने नर्तक्याः निर्गमनसूचकं गीतवादनं स्यात्, तत्समाप्तौ । उच्छलितः उच्चैःकृतः । भावितात्मा नृत्तेन वासितान्तःकरणः । लक्षितपदमात्रया—पदभृता मात्रा पदमात्रा, लक्षिता चासौ पदमात्रा पदा कालमानं तथा तन्मात्रेण, न तु कौशल्यग्रहणात्, वर्णयति गुणवर्णनं करोति । पात्रं नर्तकी, “पात्रं स्यान्नर्तनाधारो नृत्ते प्रायेण नर्तकी” । (७।१२३४) इति सङ्गीतरत्नाकरेदि- ॥ ८७ ॥] [वागुरा मृगादिवन्धनसाधनम् ।] ॥ ८८ ॥ [इतः करालिका वर्णितस्य भट्टपुत्रस्य वशीकरणोपायान् क्रमेण वर्णयति । तत्रादौ दूतीयोजनमाह चतुरेति । चतुरेत्यादिगुणवर्णनं दूत्या योग्यताद्योतनार्थम् । प्रागल्भ्यवती धृष्टा ।] [वक्रोक्तिः कुटिलवचनं,] विभूषिता निपुणा । [तदुक्तम्—“पटुता धृष्टता चेतीक्षितशक्त्यं प्रतारणम् । देशकालज्ञता चैव दूतीकृत्ये गुणा मताः ॥ ” इति ।] ॥ ८९ ॥ मकरध्वजः कामः ॥ ९० ॥

८६. अभिनय (प. गो २. का) । भक्त्या (गो २. का) । “नर्तकी” (का) । लोकः (प) ८७. विरताद (गो. का.) । “रतमुत्सनायुकम्” (प. गो २) । पातम् (गो २. का) यातम् (गोपा. कापा) ८८. वेषवेष्टितो वत्से (प) । तथा कुर्मः (प) ९०. समुपेत्य (का) । दत्त्वेदम् (कापा) ।

‘जन्मसहस्रोपचितैः पुण्यचयैश्च फलितमस्माकम् ।

यस्त्वं नयनानन्दन नयनावसरं समेतोऽसि ॥ ९१ ॥

चाटुक्रममनुरागं प्रणयरूपौ विरहजनितशोकार्तिम् ।

प्रकटयति वाररमणी नटीव शिक्षाभियोगेन ॥ ९२ ॥

प्रवयसि यौवनशालिनि हीनकुले सत्कुलप्रसूते च ।

रोगवति दृढशरीरे समचित्ता योगिनश्च गणिकाश्च ॥ ९३ ॥

उपचरिताऽप्यतिमात्रं पुण्यवधूः क्षीणसंपदः पुंसः ।

पातयति दृशं व्रजतः स्पृहया परिधानमात्रेऽपि ॥ ९४ ॥

इत्थं दृढतरवासितमनसां पुंसामसाम्प्रतं पुरतः ।

वेशविलासवतीनामशरीरशरव्यथाकथनम् ॥ ९५ ॥ (कुलकम्)

उपचितैः संपादितैः । नयनावसरं लोचनविषयत्वं, प्राप्तोऽसि इत्यर्थः, दृष्टोऽसि इति यावत् ॥ ९१ ॥ नटीव नर्तकीव, वाररमणी वेश्या, शिक्षाभियोगेन शिक्षणप्राप्तकौशलसम्बन्धे (कार्यवशादवसरेषु,) चाटुक्रमं प्रशंसापुरस्कृतं, अनुरागं आसक्तिं, प्रणयरूपौ स्नेहक्रोधौ विरहजनितं शोकं दुःखं, तत्सहितामार्तिं मनोव्यथां च, केवलं प्रकटयति अभिनयमात्रम्, न तु तस्यास्ते मानसतो भवन्ति ॥ तथा च मया वस्तु सदेव प्रतिपाद्यते, न शङ्कास्पदं किञ्चित् इति उदासीनताप्रकाशनप्रवीणा दूती विधेयेति ॥ ९२ ॥ [प्रवयसि वृद्धे ।] योगिनो ब्रह्मज्ञानिनो, गणिका वेश्याश्च, समचित्ताः तुल्यदर्शनाः इत्यर्थः एकत्र ज्ञानसारत्वात्, अपरत्र द्रविणप्रवणत्वात् । [अत्यन्तविरुद्धयोगिसाहस्यप्रदर्शने स्तुतिद्वारा निन्दा अभिव्यञ्जिता] ॥ ९३ ॥ उपचरिताऽपि पूर्वं द्रव्यादिभिः सेविताऽपि पुण्यवधूः वेश्या, परिधानमात्रेऽपि केवले दुकूलवसनेऽपि, दृशं पातयति जिघृक्षा इत्यर्थः ॥ ९४ ॥ [इत्थं पूर्वश्लोकत्रयवर्णितप्रकारेण,] दृढतरं वासितं संस्काराधिष्ठितं मनो येषां तेषां पुरतः असाम्प्रतम् अप्राप्तप्रसरत्वात् अस्थाने । [वेशेन अकरणेन विलासः विलसनं तद्वती वेशविलासवती वेश्या ।] अशरीरः कामः, तत्त्वं

९२. चाटुक्तिः सानुरागं (गो २. कापा) । प्रणयरूपौ (प) । विदधाति (गो कापा) । शिक्षाभियोगेन (प) ९३. गणिका च (कापा) ९४. मात्रं प्रकटवधूः (प) ९५. युक्तं दं (कापा) । साम्प्रतं कुरुते (कापा)

केवलमगणितलाघवदूरपरित्यक्तधीरताभरणा ।
 मुखरयति मां दुराशा दग्धसखी, तेन कथयामि ॥ ९६ ॥
 हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापवाणेन ।
 चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषयं त्वया भजता ॥ ९७ ॥
 क्षणमुत्कण्टकिताङ्गी, क्षणपुलकणदाद्वेदनावस्था ।
 क्षणमुपजातोत्कम्पा, स्वेदाद्रिवपुः क्षणं भवति ॥ ९८ ॥
 मुहुरविभावितहास्या, मुहुरुज्झितधीरभावमत्युच्चैः ।
 रोदिति, गायति च पुनः, पुनश्च मौनावलम्बिनी भवति ॥ ९९ ॥
 पतति मुहुः पर्यङ्के, मुहुरङ्के परिजनस्य, मुहुरवनौ ।
 किसलयकल्पिततल्पे मुहुरम्भसि मुहुरनङ्गसंतप्ता ॥ १०० ॥

ख्यथा तदाक्रान्तिः ॥ ९५ ॥ अगणितं अविचारितं, लाघवं अपकर्षः । [दुराशा
 दुष्पूरा आशा, दग्धसखी—वक्त्र्याः प्रोत्साहकत्वात् सखित्वं, दुष्पूरत्वाच्च दग्धत्वम् ।]
 ॥ ९६ ॥ [इतः १०५ श्लोकाङ्गं यावत् नायिकाविरहवर्णनम् ।] [चापश्च वाणाश्च
 चापवाणाः, कुसुमान्येव चापवाणा यस्य स कुसुमचापवाणः मदनः; “ कुसुमेपुरन-
 न्यजः । पुष्पधन्या रतिपतिः । ” इति अमरः । चरमं पश्चात् ।] भवति लोचनगो-
 चरत्वे संपन्ने तत्समकालमेव सा कामपरवशा जाता इत्यर्थः । [अत्र कार्यकारणपौर्वा-
 र्यविध्वंसरूपोऽतिशयोक्त्यलङ्कारभेदः ।] [तेन भट्टपुत्रेण शीघ्रं मालतीहृदयमाक्रान्तमिति
 ध्वन्यते ।] ॥ ९७ ॥ [इतः अष्टभिः तस्याः अभिलाषापरनामकपूर्वानुरागजन्यां विप्र-
 लम्भावस्थां वर्णयति क्षणमिति । उत्कण्टकिताङ्गी संजातपुलका । उत्वणा स्पष्टा । अत्र
 पुलकादयोऽनुभावाः] ॥ ९८ ॥ [अथ त्रिभिः विरहजन्याश्चेष्टा वर्णयति मुहुरिति ।
 अविभावितं अदृश्यमानम् । ‘ दूरविभावितकादर्या ’ इति पाठे तु ।] दूरविभावितं—
 दूरं अतिशयेन, विभावितं लोकलोचनगोचरीभूतं, परां काष्ठामारुढम् इति यावत्, कार्यं
 यस्याः ॥ [मुद्रितपाठे हास्यस्यापि रुदनादिवत् वदनधर्मेत्वात् न प्रक्रममङ्गो दोषः,
 ‘ मुहुः ’ पदपुनरुक्तिश्च अर्थस्य पुष्टिदा ।] [अनेन उद्देगावरथा सूचिता ।] ॥ ९९ ॥

९६. दग्धवती (का) ९७. त्वया व्रजता (गो २. कापा) ९८. वेदनावस्था
 (प. का) । सुपयाताकम्पा (प) ९९. दूरविभावितकादर्या मुहुः (गो. का.) । गायति
 हृष्यति मुह्यति च स्तम्बिनी भवति (गो. का.) [मूलपाठः ग पुस्तके, तत्रत्यभेदः गो २
 कापा इत्यत्र पाठान्तररूपः ।]

महिषीव पङ्कदिग्धा, हंसीव मृणालवलयपरिवारा ।

सुभग, मयूरीवासौ भुजङ्गविद्वेषिणी जाता ॥ १०१ ॥

कदली चन्दनपङ्कः पङ्केरुहनीरहारघनसारम् ।

सुन्दर शशधरकान्तं नो शान्त्यै मदनहुतभुजस्तस्याः ॥ १०२ ॥

अपसारय घनसारं, कुरु हारं दूर एव, किं कमलैः ।

अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला ॥ १०३ ॥

संकल्पैरुपनीतं त्वामन्तिकमुल्लसन्मनोवृत्तिः ।

दृढमालिङ्गति, पश्चात् स्वभुजापीडेन याति वैलक्ष्यम् ॥ १०४ ॥

कुसुमामोदी पवनः, पिककूजितभृङ्गसार्धरसितानि ।

इयमियती सामग्री घटिता विधिनैव तद्विनाशाय ॥ १०५ ॥

अबलां बलिना नीतां दशमिमां मकरकेतुना रक्ष ।

आपत्पतितोद्धृतये भवति हि शुभजन्मनां जन्म ॥ १०६ ॥

पङ्कदिग्धा संतापापनयनाय लिप्तकपूरचन्दनादिशीतपदार्थद्रवा, संतापव्यथिततया धूलि-
धूसरिता वा, पक्षे जातिस्वभावात् सुखार्थं कर्दममग्नतया तल्लिप्तशरीरा । वलयं कटकः,
पक्षे समूहः । परिवारः समीपवर्ती । भुजङ्गा विटाः, तद्विद्वेषिणी त्वय्येवासक्तत्वात्;
अन्यत्र भुजङ्गाः सर्पाः ॥ १०१ ॥ हारः पुष्पमौक्तिकादीनाम् । घनसारः कपूरः,
समाहारेकवचनम् । शशधरकान्तं चन्द्रमणिः ॥ १०२ ॥ [तस्याः प्रलापावस्थां वर्ण-
यति अपेति । अपसारय दूरीकुरु । अलंअलं इति द्विरुक्तिः अवधारणार्थम् । आलि
सखि । अत्र रकारल्लकारयोरवृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः शब्दालङ्कारः । स च तयोः विप्रल-
म्भशृङ्गारगतमाधुर्यव्यञ्जकत्वात् विप्रलम्भशृङ्गारसमुपकरोति ॥ १०३ ॥] [प्रलु-
रागातिशयमाह सङ्कल्पैरिति ।] स्वभुजापीडेन बाहोः परस्परं संघट्टनेन । वैलक्ष्यं लजां
विस्मयं वा ॥ [संकल्पैरुपनीतं ध्यानबलात् साकारीव कृतम् । लब्धस्यापि आश्ले-
षानुपलब्ध्या विशेषोक्तिः अलंकारः । तेन च कारणं व्यज्यते ॥ १०४ ॥] कुसु-
मामोदी अत्यन्तचित्तसमाकर्षितगन्धवाही । [पिकः कोकिलः ।] [समुच्चयालंकारः ।
तेन विरहपीडाया अत्यन्तदुःसहत्वं व्यज्यते] ॥ १०५ ॥ [अतः साम्ना जीवरक्षणं

१०२ कदलीचम्पकचन्दनपङ्के० (गो. का) । नीरघनसारम् (का) साराः
(कापा) १०५. घटिता कामेन (गो २) देवेन (कापा) १०६. आपद्यबलोद्धृतये
(गो. का) [अस्मिन्पाठेऽर्थान्तरस्यास्य न बलवत्प्रतीतिः ।]

नो गृह्णन्ति यथार्था अर्थिजनैर्निगदिता गिरः प्रायः ।

मालत्या गुणलेशं शृणु धृष्टतया तथापि कथयामि ॥ १०७ ॥

आस्फालयतो नूनं धनुरतनोः कौमुद्यं रजः पतितम् ।

संगृह्य सा सुगात्री विश्वसृजा निर्मिता तेन ॥ १०८ ॥

उपहसति गिरिसुताया लावण्यं, येन सततलघ्नेन ।

न द्रवतामुपनीतं भोगीन्द्रविभूषणस्य देहार्धम् ॥ १०९ ॥

शशधरविम्बाधिगतां छायामिव सैंहिकेयवदनस्य ।

अलिपटलनीलकुटिलामलकावलिमलिकसन्निधौ वहति ॥ ११० ॥

प्रार्थयते अबलामिति । अर्थान्तरन्यासालंकारः । तेन सामान्येन समर्थनात् प्रस्तुतस्य अवश्यकरणीयत्वं व्यज्यते ॥ १०६ ॥ [स्वार्थपरायणाः इष्टसिद्धयर्थं अलीकपि वदन्तीति लोकव्यवहारं समालोच्य स्वस्या अर्थित्वेन संभाव्यमानं मिथ्याभाषित्वारोपं निवारयितुं मालत्याः प्ररोचकगुणवर्णनरूपं दानप्रयोगं चतुरा दूती करोति इतः ऊनविंशतिभिः आर्याभिः ।] [' यथार्थान् ' इति पाठे] अर्थिजनैः निगदिता उक्ताः, गिरो वाचः कर्त्र्यः, प्रायो यथार्थान् वास्तविकार्थान् नो गृह्णन्ति, तेषां स्वार्थप्रवणत्वात् तदुच्चरितवाचो बहुशः संवादिन्यो न भवन्ति इत्यर्थः । यद्यपीत्थं स्थितिः तथापि मया वर्णयिष्यमाणो गुणौघः तात्त्विक एव इति समर्थयितुमयमुपक्रमः । [धृष्टतया निर्लज्जतया, यतः स्वसख्युः स्वमुखेन प्रशंसाऽनुचितेति ।] ॥ १०७ ॥ अतनुः कामः । [नूनपदमत्र उत्प्रेक्षाद्योतकम् ।] ॥ १०८ ॥ [लावण्यं स्त्रीणां गुणविशेषः, तच्च—“मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥ ” इति लक्षितम् । न द्रवतामुपनीतं लयं न गमितं,] भोगीन्द्रविभूषणः शिवः, [तस्य देहस्य शेषं अर्धं अविकृतं इति गौरीलावण्यं मालती उपहसति ।] ॥ १०९ ॥ [इतः तस्याः शोभनावयवान् वर्णयति शशेति ।] सैंहिकेयो राहुः, तस्य तमोरूपत्वात् तद्वदनच्छायाऽतिश्यामा भवति इति वदनशशधरविम्बसंनिहित(संनिधान?)संभाविततया अतिश्यामचूर्णकुन्तललावण्यायास्तदु-

१०७. यथार्थान् (गो. का) १०८. संहस्य (कापा) । सुमध्या (प. कापा) । [शरीरैकदेशव्यञ्जकत्वादयं पाठो न समीचीनः ।] *तनेन (प) ता जगति (गो २ कापा) ११० विम्बाधिगतां (प)

सरसिजमस्थिरशोभं, विभ्रमरहितं च मण्डलं शशिनः ।
 केन समेतु समत्वं हृदयप्रिय मालतीवदनम् ॥ १११ ॥
 अलिरुपरि तदीक्षणयोभ्रान्त्वा सौगन्ध्यसूचितविशेषः ।
 निपतति कर्णाभ्युरुहे, निर्गुणताऽप्यवसरे साध्वी ॥ ११२ ॥
 बिभ्राणेऽरुणिमानं सहजं जितबन्धुजीवरुचिमधरे ।
 यदलक्तकविन्यसनं तत्तस्या मण्डनक्रीडा ॥ ११३ ॥
 चित्रमिदं यत् कृशता तस्या बलिपरिगृहीतमध्यस्य ।
 अथवा नो विधिविहिता महताऽप्यपनीयते तनुता ॥ ११४ ॥
 आस्तामपरस्तावत्तस्याः स्मरवसतिपृथुतरनितम्बः ।
 श्लथयति कपिलमुनेरपि दृक्पथपातितः समाधानम् ॥ ११५ ॥

पमानकत्वम् । अलिकं ललाटम् ॥ ११० ॥ मालतीवदनस्य स्थिरशोभत्वात् विलास-
 विभासित्वाच्च [तत्] तादृशोपमम् इति असंभवः । [अत्र उपमानयोः निन्दया प्रतिक्षेपेन
 निन्दोपमा, यद्वा व्यतिरेकालंकारः, तेन उपमेयस्य सातिशयत्वं व्यज्यते] ॥ १११ ॥
 अलिः इत्यादि । भ्रमरस्यापि भ्रम इति सर्वथा कमलतुल्ये तदीक्षणे इति बोधितम् ।
 [विशेषः भेदः ।] साध्वी हितकारिणी, भ्रमरभयस्य तदानीं वारणात् । [पादत्रये
 उन्मीलितालंकारः, “भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्ताबुन्मीलितविशेषकौ ।” इति कुवलयान-
 न्दीयलक्षणात्, समग्रे तु अर्थान्तरन्यासः, अतः तयोः अत्र सङ्करः] ॥ ११२ ॥
 [बन्धुजीवः रक्तपुष्पो वृक्षविशेषः, दोषहरिया बपोरिया वा इति भाषायां प्रसिद्धः,
 तत्पुष्पमपि बन्धुजीवम् । अधरस्य रक्ततापादनाय तत्र पादे इव अलक्तकं दीयते ।]
 मण्डनक्रीडा तदधरस्य स्वभावसुन्दरत्वात् केवलं शोभार्थं विन्यासविलासः [तथा च
 सुरयोत्सवकाव्ये—“विद्रुमादपि निसर्गसुन्दरे दन्तवाससि विशालचक्षुषः । मण्डनैक-
 सया वयस्यया यावकः स्थितिरिति न्यधीयत ॥” (६।६५) इति ।] ॥ ११३ ॥
 बलयः त्रिवलयः, बली बलवांश्च । [अत्र आक्षेपार्थान्तरन्यासालंकारयोः सङ्करः, ‘अथवा’
 इत्यनेन पूर्वोक्तचित्रत्वस्य विचारणात् निषेधात्, पूर्वार्धे विशेषस्य उत्तरार्धे सामान्यस्य
 च न्यासात्] ॥ ११४ ॥ अपरः अन्योऽवयवः । समाधानम् समाधिम् ॥ ११५ ॥

११२. विशेषे (गो २) ११३ विन्यासः (गो २) ११४. निहिता
 (कापा)

तस्या रम्भावपुषो रम्भोपममूरुयुगलमवलोक्य ।
 मकरध्वजोऽपि सहसा निजसायकलक्ष्यतां याति ॥ ११६ ॥
 जघनभरालसथाता नायाता सा विलोचनावसरम् ।
 तिष्ठति तेन मनोहर शरजन्मा ब्रह्मचर्येण ॥ ११७ ॥
 यदि कथमपि मधुमथनः पश्यति तामसमवाणसर्वस्वम् ।
 तदसारभारभूतामिव लक्ष्मीमुरसि विनिहितां मनुते ॥ ११८ ॥
 यदि पतति सा कथञ्चिद्वीक्षणविषये हरस्य तदवश्यम् ।
 त्रिभुवनमशिवं कुरुते वामेतरदेहभागमासाद्य ॥ ११९ ॥
 सौन्दर्यं तत्तादृशमशेषयोषिद्विलक्षणं मृजतः ।
 यन्निष्पन्नं धातुस्तन्मन्ये काकतालीयम् ॥ १२० ॥

[इतो देवानामपि मोहकारिणी सेति किमु त्वादृशमिति वर्णयति । तत्रादौ जगज्जेतुः कामस्यैव तद्वशित्वमाह तस्या इति । रम्भावपुषः] रम्भा काचन रूपिणी स्वर्गाङ्गना, तस्या वपुर्विव वपुर्यस्याः सा; रम्भोपमं कदलीतुल्यम् । मकरध्वजः कामः । निजसायकलक्ष्यतां वशीभावम् ॥ ११६ ॥ [अथ देवेषु ब्रह्मचर्यत्वेन प्रसिद्धस्य कार्तिकस्वामिनोऽवस्थामाह ।]
 [जघनभरेण अलसं मन्दमन्दं यातं गमनं यस्याः सा ।] शरजन्मा कार्तिकेयः ॥ ११७ ॥
 [क्रमेण सपत्नीकदेवेषु प्रमुखाणां तद्दर्शनजं विकारमाह ।] मधुमथनो नारायणः । असमवाणः पञ्चवाणः । [पश्यति पश्येत्, तत् तदा, मनुते मन्वीत । अत्र कार्यनिबन्धनः अप्रस्तु-
 तप्रशंसालंकारः श्रेयः, नायिकासौन्दर्यं वर्णनीयत्वेन प्रस्तुते लक्ष्मीपतेः तन्मूलकगर्वशा-
 न्तिरूपकार्यस्य संभवाभिधानत्वात्] ॥ ११८ ॥ वामेतरो दक्षिणः, वामस्य पार्व-
 तीरुद्धत्वाद्वक्षिणस्य [सौन्दर्यवत्त्वात् शिवेन पार्वतीवत् तस्याः स्वीकरणे] तथा रोधे,
 प्रतिपाद्यं [शिवलयरूपं] सुलभं । [अत्र पूर्वस्मिन् श्लोके च कुवलयानन्दानुसारेण
 संभावनालंकारः, “ संभावना यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये । ” इति तल्लक्षणात् ।
 काव्यप्रकाशानुसारेण यद्यर्थतिशयोक्तिः ।] ॥ ११९ ॥ काकतालीयम् आकस्मिकघटन ।
 [अत्र प्रत्ययार्थोपमा कुवलयानन्दमतेनं । “ काकागमनमिव तालपतनमिव इत्येवं
 काकागमनतालपतनसदृशार्थक—इवार्थविषयात् काकताल—इति समासात्, “ समासाच्च

११७ नो याता (प. कापा) विलोचनप्रसरम् (प. गो २) ११८ भारभूतं
 लक्ष्मीवपुर्हरसि विनिहितं (प. गो २) तदसारभूतमेव स लक्ष्मीवपुर्हरसि...तं (कापा)
 ११९. विषयं (प. कापा)

सहजविलासनिवासं तस्या वपुरनभिबीक्षमाणस्य ।

मन्ये नाकाधिपतेः सहस्रमपि चक्षुषां विफलम् ॥ १२१ ॥

शिथिलयतु कुसुमचापं, क्षिपतु शरान्बाणधौ मनोजन्मा ।

संसारसारभूता विलसति भुवि मालती यावत् ॥ १२२ ॥

वात्स्यायनमदनोदयदत्तकविटपुत्रराजपुत्राद्यैः ।

उल्लपितं यत्किञ्चित् तत्तस्या हृदयदेशमध्यास्ते ॥ १२३ ॥

भरतविशाखिलदन्तिलवृक्षायुर्वेदचित्रसूत्रेषु ।

पत्रच्छेदविधाने भ्रमकर्मणि पुस्तसूदशास्त्रेषु ॥ १२४ ॥

तद्विषयात् ” इत्यनेन इवार्थे लप्रत्यये काकतालीयं इति रूपम् ” इति काकतालीय-
वादे ।] ॥ १२० ॥ [नाकाधिपतिः स्वर्गाधिपः इन्द्रः ।] ॥ १२१ ॥ [बाणधिः
तूणीरम् । अत्र प्रतीपालंकारः, उपमेयभूतायाः मालत्या एव उपमानप्रयोजनधूर्व-
हत्वात् । लक्षणभेदेन तु आक्षेपालंकारः ।] ॥ १२२ ॥ वात्स्यायनादीनि काम-
शास्त्राचार्यनामानि, [तत्र वात्स्यायनः कामसूत्रप्रणेता, मदनोदयः एतन्नामकग्रन्थात्
प्रसिद्धस्तत्कर्ता, मदनोदयात् समुद्धृत एकः श्लोको राघवभट्टेन शाकुंतलटीकायाम्
(१२६) । दत्तकः वैशिकशास्त्रकर्ता ।] तदाद्यैर्यत् किञ्चित् अखिलमुल्लपितं स्वयु-
द्धिवैभवेन शास्त्रेषु निबद्धं तत्सर्वं तस्याः स्वभावत एव मानसविलासशीलम् ॥ १२३ ॥
[न केवलं सा कामशास्त्र एव प्रवीणा किन्तु नानाकलास्वपि विचक्षणा इति
द्वाभ्यामाह भरतेति । तदुक्तं कामशास्त्रे (१३)—“ आभिरभ्युच्छिता वेश्या शीलरूप-
गुणान्विता । लभते गणिकाशब्दं स्थानं च जनसंसदि ” ॥ इति । भरतः रागमा-
लानाटयशास्त्रयोः कर्ता, तेन गीते वाद्ये नृत्ये इति कलात्रये सा निपुणा इति लभ्यते ।
एवमग्रेऽपि । विशाखिलः कलाशास्त्रकर्ता, तदुक्तं काव्यालंकारवृत्तौ (१३।७)
“ विशाखिलादिप्रणीतानि कलाशास्त्राणि ” इति । दन्तिलः कोहलशिष्यः सङ्गीता-
चार्यः । चित्रं आलेख्यकला । सूत्रं सीव्यं, सूचीवान् कर्म; यद्वा सूत्रक्रीडा—अंगुलि-
न्यासात् सूत्रेण नानाकारप्रदर्शनम् । पत्रच्छेदविधानं पत्रच्छेदं पूर्वं व्याख्यातम् ।
भ्रमकर्म ऐन्द्रजालिकम् यानविधिः वा । पुस्तं काष्ठपुत्तलिकादिरचनं, तदुक्तं—“ मृदा
वा दारुणा वाऽथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वाऽपि पुस्तमित्यभि-
धीयते ” ॥ इति अमरव्याख्यासुधायाम् । सूदशास्त्रं नलादिपाकशास्त्रम् ॥]

१२२ विचरति (प. का) १२३. उच्छ्रसितं (प. गो ३) १२४ दत्तिल (प)

आतोद्यवादनविधौ नृत्ते गीते च कौशलं तस्याः ।

अभिधातुं यदि शक्तो वदनसहस्रेण भोगिनामीशः ॥ १२५ ॥

(युगलम्)

परिगलदालोलांशुकमपयन्त्रणमुरासि मालती रभसात् ।

निपतति नापुण्यवतां रतिलालसमानसा रहसि ॥ १२६ ॥

रतिरसरभसास्फालनचलवलथनिनादमिश्रितं तस्याः ।

तत्कालोचितमणितं श्रुतिपथमुपयाति नाल्पपुण्यस्य ॥ १२७ ॥

इत्थमभिधीयमानः शुभमध्ये यदि भवेदुदासीनः ।

एवं ततोऽभिधेयः संदर्शितकोपया दूत्या ॥ १२८ ॥

किं सौभाग्यमदोऽयं यौवनलीलाभिरूपतादर्पः ।

सहजप्रेमोपनतां मालतिकां न बहु मन्यसे येन ॥ १२९ ॥

न गणयति या कुलीनान् द्रविणवतः शास्त्रवेदिनः प्रणतान् ।

सा भवदर्थे शुष्यति, कुस्थाननिवेशितं धिगनुरागम् ॥ १३० ॥

कमलवनी तीव्ररुचौ, बहुभस्मानि शंभुशिरसि शशिलेखा ।

सा च त्वयि पशुकल्पे, यदभिरता तेन मे कुशता ॥ १३१ ॥

॥ १२४ ॥ वीणामुरज्वंशीकांस्यादि चतुर्विधवाद्यं आतोद्यम् । [आतोद्यादित्रयेण तौर्यत्रिकं संपूर्णं सङ्गीतशास्त्रमुक्तम् ।] भोगिनामीशः [रत्नराजः] शेषः । [वदन-सहस्रपदेन काव्याल्लिंगालंकारः, यदीत्यादिना संभावनालङ्कारश्च] ॥ १२५ ॥ अपय-न्त्रणं विशब्धं अपशङ्कम् । [रभसात् वेगेन । रतिलालसमानसा इत्यनेन रत्यावेगात् नापिकायाः स्वयमभिसारो द्योतितः, स च कामुकप्रार्थनातो वरः ।] ॥ १२६ ॥ रसोऽति-श्रुतिः । [आस्फालनं परस्परसंग्रहः ।] मणितं रतिकृजितम् । पुण्यवतैव श्रूयते इत्यर्थः ॥ १२७ ॥ [दानप्रतिनिधौ प्रलोभने निष्फले दण्डप्रतिरूपोपालम्भप्रयोगं उपदिशति इत्थमिति । उदासीनः अधिकृतः] ॥ १२८ ॥ ' यौवनशील ' इति पाठे सम्बुद्धि-बोद्ध्या । [अभिरूपता रम्यता । दर्पः गर्वः अहङ्कारः सर्वाधिकत्ववीः ।] ॥ १२९ ॥ शुष्यति ताम्र्यति । [अत्र अर्थान्तरन्यासः ।] ॥ १३० ॥ [पूर्वोक्तमेव समुच-

पुस्तका (प) । युग्मम् (प) । १२६. ' शुभपरि (प. कापा) १२७. मणितं (गो२. कापा) रणितं (कापा) १२९. यौवनशीला (गो २) १३०. शल (का) । प्रण-यान् (गो २) प्रयतान् (प) १३१ कमलवती (प. का)

असरलमरसं कठिनं दुर्ग्रहमस्निग्धमाश्रिता खदिरम् ।

यदुपैति वाच्यपदवीं मालतिका तत्किमाश्चर्यम् ॥ १३२ ॥

अथवा कः खलु दोषो, यदतुल्यतयोपजनितवैलक्ष्यः ।

स्त्राधीनामपि सरसां परिहरति मृणालिकां ध्वाङ्कः ॥ १३३ ॥

माऽत्र करिष्यसि खेदं निष्ठुरमुक्तोऽसि यन्मया सुभग ।

यूनां हि रक्ततरुणीसुहृदभिहितपरुषमाभरणम् ॥ १३४ ॥

यालंकारद्वारा समर्थयति कमलेति । तल्लक्षणं तु—“तत्तिसद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्त-
त्करं भवेत् ।” इति काव्यप्रकाशे । ‘कमलवती’ [इति पाठे] कमलिनी । तीव्ररुचिः
सूर्यः । पशुकल्पे पशुतुल्ये परव्यथानभिज्ञे इत्यर्थः । तेन तज्जन्यशोकेन । [अपि च
अत्र कोमलानां कमलवत्यादीनां अननुरूपैः तीक्ष्णकरादिभिः वस्तुगत्या सत्थायाः
घटनायाः वर्णनात् विपमालंकारः, तेन स्वस्य कार्यस्य समर्थनात् काव्यलिङ्गश्च,
त्रयाणामत्र सङ्करः ॥ कार्यभावेऽपि एवमुक्तिः दूतीधौर्त्यम् ।] ॥ १३१ ॥
असरलम् अत्रुपप्रकृतिकम्, अरसं प्रीतिविवर्जितम्, अस्वादं च; कठिनं कर्कशम्,
दुर्ग्रहं युक्तयाऽनुकूलयितुं दुःशकम्, अस्निग्धं रुक्षम् । [खदिरः वृक्षविशेषः
‘खेर’ इति भाषायां प्रसिद्धः । मालतिका मालती जातिः ‘चंबेली’ इति भाषायां
प्रसिद्धा लता ।] तथा च खदिरतुल्यम् त्वामाश्रिता, वाच्यपदवीं निन्दापरंपरां यत् सहते
तत्स्वकृतापराधफलत्वात्, [यद्वा अनिष्टयोगेन तदनु रूपफलप्राप्त्या,] अद्भुतं न भवति ।
[अत्र वाच्येन अप्रस्तुतेन मालतीलतावृत्तान्तेन सादृश्यात् प्रस्तुतं मालतीनायिकादशावि-
शेषः व्यङ्ग्यं, तेन अत्र अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः स च अत्र श्लिष्टविशेषणादिनिबन्धनः सन्
कामपि विच्छिन्ति विभर्ति] ॥ १३२ ॥ [अतुल्यता इयं मत्तः अधिकरूपगुणवती
इति-अस्पष्टता । वैलक्ष्यं विस्मयभावः । मृणालिका कमलिनी । ध्वाङ्कः काकः ॥ अत्र
पूर्वं उक्तं मालतीदोषवत्त्वं निषिध्य अप्रस्तुतप्रशंसामुखेन नायकदोषविधानात् तद्वटित
आक्षेपालंकारः । स च “आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् ।” इति कुव-
लयानन्दे । एतेन भट्टपुत्रः अरसिकः पशुतुल्यः नायकगुणहीनश्च इति व्यञ्जितम्]
॥ १३३ ॥ [अत्र मालतीसंयन्धनुरागविषये । रक्ता अनुरक्ता । तरुणीसुहृत् सखी ।]
(अभिहित) परुषं कर्कशोक्तिः ॥ [प्रकारान्तरेण पुनरपि आक्षिपति मा इति । अत्र

चन्द्रमसेव ज्योत्स्ना, कंसासुरवैरिणेव वनमाला ।

कुसुमशरासनलतिका कुसुमाकरवल्लभेनेव ॥ १३५ ॥

मदलीला हलिनेव, स्तनयुगलेनेव हारलता ।

रम्याऽपि सा सुगात्री रम्यतरा भवतु सङ्गता भवता ॥ १३६ ॥

(युग्मम्)

किं बहुना, यदि यूनामुपरि विधातुं समीहसे चरणम् ।

तत्कुरु रमणीरत्नं प्रेमोज्ज्वलमङ्कृतस्तूर्णम् ॥ १३७ ॥

अथ तद्वचनश्रवणप्रविजृम्भितमदनभट्टदायादः ।

उपचरणीयः सुन्दरि निजवसतिमुपागतस्त्वयाऽप्येवम् ॥ १३८ ॥

दूरादभ्युत्थानं, प्रणमनमात्मासनप्रदानं च ।

प्रविधेयमञ्चलेन प्रस्फोटनमाङ्घ्रियुगलस्य ॥ १३९ ॥

आक्षेपरूपकदृष्टान्तालंकाराणां समुच्चयः । ॥ १३४ ॥ [एवं सामादि उपायत्रयं प्रयुज्य बहूपमासङ्गताशीरलंकारेण युग्ममाह चन्द्रेति । ज्योत्स्ना चन्द्रिका । कंसासुरवैरी कृष्णः । वनमाला “आपादपद्मं या माला वनमालेति सा मता ।” इति, यद्वा “पत्रपुष्पमयी माला वनमाला प्रकीर्तिता ।” इति, सा च कृष्णवक्षसि नित्यं वर्तते ।] कुसुमाकरवल्लभः [वसन्तप्रियः] कामः ॥ १३५ ॥ हली बलरामः ॥ १३६ ॥ [उपसंहरति] किमिति । मालतीप्रीतिपात्रतया निखिलतरुणमण्डलीशेखरीभवितुं यदि वाञ्छसि इत्यर्थः । [रमणीरत्नं सुन्दरीपु श्रेष्ठा, “जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते ” । इति उक्तेः । तथा च वराहमिहिरः—“स्त्रीणां गुणा यौवनरूपवेषदाक्षिण्यविज्ञानविलासपूर्वाः । स्त्रीरत्नसञ्ज्ञा च गुणान्वितासु, स्त्रीव्याधयोऽन्याश्चतुरस्य पुंसः ॥ ” (बृहत्संहितायां ७७।१३) इति ।] अङ्कतः अङ्के [सार्वविभक्तिकः तसिल् ।] तूर्णम् शीघ्रम् ॥ १३७ ॥ अथ इति । तस्या वचनश्रवणेन, प्रविजृम्भितः उद्दीपितो, मदनो यस्य सः; भट्टस्य दायादः [दायं पैतृकं धनं आदत्ते इति दायादः] सुतः । उपचरणीयः स्वागतादिविधानेन सेव्यः ॥ १३८ ॥ [वशीकार्यस्य गृहागमनं शुश्रूषाप्रकारं युग्मेनोपदिशति दूरादिति ।] उपचारा-
नेव दर्शयति दूरात् इत्यादि । [अञ्चलेन परिहितवस्त्रप्रान्तेन ।] प्रस्फोटनं प्रोञ्छनम्

१३६. हारलतिका च (कापा) । साधुगात्री (कापा) १३७. प्रेमोज्ज्वलसंगतं (का) १३८. श्रवणात् परिचुम्भितमदनं (कापा) । सुस्तनि (गो २)

ईषदयत्नप्रकटितकक्षोदरबाहुमूलकुचयुगलम् ।

संदर्श्य झटिति यास्यसि नायकदृग्गोचरात्तूर्णम् ॥ १४० ॥

अथ पर्यङ्कसनाथं दीपोज्ज्वलकुसुमधूपगन्धाढ्यम् ।

विततवितानकरम्यं प्रवेशितो वासकागारम् ॥ १४१ ॥

मात्रा ते गुरुजघने सादरभवतारणादिकं कृत्वा ।

अभिनन्दनीय एभिर्वचनविशेषैः प्रयत्नेन ॥ १४२ ॥

(युगलकम्)

‘अद्याशिषः समृद्धाः, परितुष्टा इष्टदेवता अद्य ।

कल्याणालंकारो यदलंकृतवानिदं वेदम् ॥ १४३ ॥

अनुरूपपात्रघटनं कुर्वाणस्याद्य कुसुमवाणस्य ।

सुचिराद्भूत संजातः शरासनाकर्षणश्रमः सफलः ॥ १४४ ॥

विन्यस्य शिरसि चरणं सुभगा गणिकाजनस्य सकलस्य ।

सौभाग्यवैजयन्तीं सम्प्रति वत्सा समुत्क्षिपतु ॥ १४५ ॥

दुहितर एव श्लाघ्यां धिग्लोकं पुत्रजन्मसंतुष्टम् ।

जामातर आप्यन्ते भवाद्दशा यदभिसम्बन्धात् ॥ १४६ ॥

॥ १३९ ॥ [ईषत् रागवर्धनार्थम् । अयत्नं अनिच्छितमिव ।] ‘युगलान्तम्’ प्राप्य-
ङ्गत्वात् एकवद्भावः । ॥ १४० ॥ [इतः तन्मातृकार्यमाह अथेति ।] [वितानकं उल्लेखः
‘चंदरवा’ इति भाषायाम् । वासकागारं वासगृहं रतालयम्, “भोगावासो वासगृहम् ।”
इति हारावली ।] ॥ १४१ ॥ [माता जननी, यद्वा मातृस्थानीया वृद्धा समय-
मातृका ।] अवतारणादिकं [अर्चनादि,] स्वागतविधानलोककुट्टस्थवरोधकनी-
राजनादिकरणम् ॥ १४२ ॥ कल्याणालङ्कारः मङ्गलस्यापि कान्तिदायकः । [अलं-
कृतवान् [स्वागमनेन शोभितवान्,] समागत इत्यर्थः ॥ १४३ ॥ [अनुरूपपात्रेण
योग्यभाजनेन, घटनं संयोजनम् ।] ॥ १४४ ॥ [“सर्वोन्नतत्वं सौभाग्यं तद्वान्
सुभगा उच्यते ।” इति दिवाकरः, स्त्री सुभगा ।] वैजयन्तीं पताकां, समुत्क्षिपतु समु-
ह्लासयतुः सर्वेष्वपि गणिकागणेषु सौभाग्यभाजनं भवतु इत्यर्थः ॥ १४५ ॥ [अत्र

१४०. प्रकटं कं (प) । कुचभागम् (प. कापा) । गोचरा तूर्णम् (कापा)

१४१ वासकावासम् (प. कापा) १४३ निमं देशम् (गो २) १४४ घटनां (प. कापा) ।
अचिरात् (कापा) । सनस्य श्रमः (कापा) १४६ जनन (गो २) । परितुष्टम् (कापा)

दृढपरिचया गुणज्ञा भवद्विधा मानदा यदपि ।

तदपि हृदयाभिनन्दन दुहितृस्नेहादहं वच्मि ॥ १४७ ॥

सहजप्रेमोपनता न्यस्ता त्वयि मालती, तथा कार्यम् ।

न यथा भवति वराकी त्वद्विप्रियजन्मनां शुचां वसतिः ॥ १४८

मृदुधौतधूपिताम्बरमग्राभ्यं मण्डनं च विश्राणा ।

परिपीतधूपवर्तिः स्थास्यसि रमणान्तिके सुतनु ॥ १४९ ॥

सस्नेहं सत्रीडं ससाध्वसं सस्पृहं च पश्यन्ती ।

किञ्चिद्दृश्यशरीरा प्रविरलपरिहासपेशलालापा ॥ १५० ॥ (युग्मम्)

अनिष्टसाधनतया प्रतीयमानस्य दुहितृजन्मदोषस्य तादृशजामातृलाभरूपेष्टसाधनत्वावगमेन अनुमत्या अनुशालंकारः । तल्लक्षणं—“ दोषस्याभ्यर्थनाऽनुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात् । ” इति कुवलयानन्दे ॥ १४६ ॥ मानदाः अप्रार्थिता अपि उचितं सन्मानादिकं कुर्वन्ति । तदपि तथापि, सुतास्नेहो मुखरयतीति वच्मि इति भावः ॥ १४७ ॥] न्यस्ता त्वद्विस्तारिता । अत्यन्तं कृपाकुलकलितान्तःकरणतया स्नेहभाजनत्वसूचनाय वराकी इति उक्तम्, अनु-
कम्पापात्रं इत्यर्थः । त्वद्विप्रियं अनिष्टम्, वियोग इति यावत्; [यद्वा जाते स्वल्पेऽपि त्वया तथा करुणया वर्तितव्यं यथा तस्याः शोको न उद्भवेत् इति भावः ।] ॥ १४८ ॥
[एवं मात्रा प्रस्तावे कृते इतः १६४ आर्यापर्यन्तं वेद्यायाः रतप्रपञ्चमाह, तत्रादौ नायकोपसर्पणप्रकारं द्वाभ्यामुपदिशति मृदु इति । तत्रादौ परिधानीयं वस्त्रं विशिनष्टि—
मृदु कोमलं, स्पृष्टं सत् सुखावहम्; धौतं अत एव निर्मलम्; धूपितं अतः सुवासितम् ।
मण्डनं भूषणं, अग्राभ्यं सूक्ष्मशिल्पनिर्वर्तितम् । परिपीतधूपवर्तिः मुखसौगन्ध्यप्रतिपादनार्थं
परि सामस्त्येन पीता गृहीता धूपवर्तिः द्रव्यविशेषो यथा सा; ‘धूमवर्तिः’ इत्यपि शब्दः,
तथा च हरविजये—“ किं धूमवर्तिमिव तामपि कालरात्रिमेकः पिबामि भवतामधुना
पुरस्तात् । ” (३५ । ४८ ।) इति । धूपवर्तिः नानाविधा, तासु एका यथा नागरस-
र्वस्वे—“ कर्पूरागुरुचंदनमुस्तकपूतिप्रियङ्गुवालं च । मांसी चेति नृपाणां योग्या रतिनाथ-
धूपवर्तिरियम् ॥ ” (४ । १६ ।) इति ॥] १४९ ॥ [पूर्वेण वेषादिकं उक्त्वा
अनेन चेष्टामाह सस्नेहमिति । स्नेहः अनुरागः, व्रीडा लज्जा, साध्वसं भयं, स्पृहा तृष्णा
अभिलाषा । अनेन भाववाही दृष्टिचारः उक्तः । भारतीये नाट्यशास्त्रे अष्टमाध्याये तासां
लक्षणानि, यथा—“ व्याकोशमध्या मधुरा स्मितताराऽभिलाषिणी । सानन्दभ्रुकृता

१४७. ‘धा नार्थनाहं यं (प) । ‘पि च नयनानन्दन (कापा) । वक्ष्ये
(गो. का.) । १४८. प्रेमोपहृता (प) १४९ वर्ति (प)

मातरि निर्यातायां, परिजनमुक्ते च वासकस्थाने ।
 अभियुञ्जाने रमणे, वामाचरणं क्षणं कार्यम् ॥ १५१ ॥
 रतिसङ्गरनिहितमतावाकर्षति रभसतः पुरस्तस्मिन् ।
 कुट्टमितमाचरन्ती जनयिष्यसि किञ्चिदङ्गसङ्कोचम् ॥ १५२ ॥
 प्रारब्धे सुरतविधौ क्रमदर्शितचित्तयोनिसंवेगा ।
 अपशङ्कमर्पयिष्यसि निर्व्याजं पुत्रि गात्राणि ॥ १५३ ॥
 यद्यद्वाञ्छति हन्तुं यद्गुं यच्च विलिखितुं गात्रम् ।
 तत्तदपसारणीयं सावेगं, दौकनीयं च ॥ १५४ ॥
 दंशे सव्यथहुंकृतिमामर्दे विविधकण्ठरसितानि ।
 नखविलिखने च सीत्कृतिमाघातेष्वल्वणं कणितम् ॥ १५५ ॥

दृष्टिः स्निग्धैवं रतिभावजा ॥ ५३ ॥ किञ्चिदञ्चितपक्षमात्रा पतितोर्ध्वपुटा द्विया ।
 त्रपाधोगततारा च दृष्टिर्लज्जान्विता तु सा ॥ ६३ ॥ विस्फारितोभयपुटा भयकम्पिततारका ।
 निष्क्रान्तमध्या दृष्टिस्तु भयभावे भयान्विता ॥ ५८ ॥ ” इति ।] स्नेहादयः तात्कालि-
 कविधेयाः । [अतिहासे ग्राभ्यत्वं स्यात् इति तदभावसूचनाय प्रविरलेत्याद्युक्तं तेन
 पेशलो मनोशः आलापो यस्याः सा, यद्वा मध्ये मध्ये नर्मवाक्यं प्रयुञ्जाना । “ सहा-
 स्ववचनप्रायं नर्मच्छन्ति मनीषिणः । ” इत्युक्तेः ॥] ॥ १५० ॥ [इतः १६४
 आर्यापर्यन्तं वेद्योचितं रतक्रमं समुपदिशति मातरीति ।] [परिजनः दास्यादिः ।]
 अभियुञ्जाने विलासार्थं उपक्रममाणे । वामाचरणं [प्रतीपाचरणं, स्वाङ्गसमर्पणप्राप्ति-
 कृत्यम्,] उद्दीपनाय अनुञ्जितरसं निषेधादि । [क्षणं न तु दीर्घकालम् ।] ॥ १५१ ॥
 [रतिसङ्गरः रतियुद्धं संभोगः । रभसतः हर्षात् वेगात् वा । पुरः अग्रतः ।] कुट्टमितं
 संभोगसामयिकोऽङ्गना [शृंगार] चेष्टाविशेषः, [स्वभावजभावेषु एकः ।] “ के-
 शस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि संभ्रमात् । प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम् ॥ ”
 इति साहित्यदर्पणे ॥ १५२ ॥ चित्तयोनेः कामस्य, [चित्तस्य योन्याश्च इति शब्दसूचनम्,]
 [चित्तं च योनिश्चेति द्वन्द्वो वा ।] संवेगोऽभिनिवेशावेशः । निर्व्याजं अकपटम्
 ॥ १५३ ॥ हन्तुम् उपपीडयितुम् । विलिखितुं नखरादिभिः इति शेषः । दौकनीयं
 साम्मुख्यं नेयम् ॥ १५४ ॥ उल्वणम् अधिकतरम् । हुंकृतिप्रभृतयो-मणितपर्याया

१५१ णं त्वया (प) १५२ विहित (प. का) । पुनः (प. कापा) १५३ यो-
 निसंयोगा (प. कापा) १५५. लिखनेषु (गो २) । सीत्कृतं (प) । नखरक्षतेषु सी-
 त्कृतं (कापा)

ह्रस्वायासश्वासान् मुञ्चन्ती पुलकदन्तुरशरीरा ।

स्विद्यत्सकलावयवा प्रकरिष्यसि रागवृद्धये पुंसाम् ॥ १५६ ॥

(युग्मम्)

अव्यक्तध्वनयः । [दंशे दशनैः इति शेषः दशनच्छेदे । तत्स्थानानि तु—“ कक्षो-
दरस्तनयुगं च कपोलभागौ । कण्ठं च दन्तपरिपीडनसत्पदानि ॥ ” (२ । ७३)
इति शृंगारदीपिकायाम् । नायकेन तत्प्रयोगे नायिकाया हुंकृतिः स्वभावतो भवति ।
तथा च अनङ्गरङ्गे—“ हिंकारसीत्कारविशेष उक्तो दन्तार्पणे कामकलाविदग्धैः ॥ ” इति
(९ । ३०) । आमर्दे स्तनादीनां बलात् निष्पीडने, यथायोग्यं नानाप्रकाराणि कण्ठश-
ब्दितानि, तानि च “ परभृतलावक ” (१५७) इत्यादिना स्वयमेव वक्ष्यति ॥
नखविलिखने नखक्षते । तत्स्थानानि तु—“ कक्षाकण्ठकपोलं च नाभिः श्रोणिकुचौ तथा ।
भगस्कन्धौ कर्णमूले त्रयोदश नखालयाः ॥ ” इति स्मरदीपिकायाम् । नखक्षता रागा-
धिक्ये प्रायः नायकेनैव क्रियन्ते । तत्र नायिकायाः सीत्कृतिः—नखजपीडानुभवस्त्वं
सीच्छब्दाभिनेयं शब्दितं । सीत्कृतिहुंकृतीत्यादिशब्दाः तत्तद्वृत्तीनां अनुकाराः ।
सूक्ष्मेक्षिकावाद्भिः तेषां भेदाः प्रतिपादिताः । हुंकृतिः प्रतिषेधार्थिका कपोतरुतवच्च, तथा
च नैषधीयचरिते—“ आलीव पश्य प्रतिषेधतीयं कपोतहुंकारगिरा वनाली ॥ ”
(३ । १४) इति; यद्वा भृङ्गरुजावत्, यथा “ क न भ्रमरयोषितां गलदहंकृतिहुं-
कृतिः । ” (१०६) इति शंभुकृतान्योक्तिमुक्तालतायाम् । सीत्कृतविषयं कस्यचित्
पद्यं, “ समादिष्टं शिष्टैरसमभिह यन्निर्वृतिपदं, पुनर्दग्धोऽप्याशु प्रभवति यतो मन्म-
थतरुः । श्रुते यस्मिन्कामी भवति कृतकृत्यो रतिमुखे, स सीत्कारः पायादमृतविजयी
सुन्दरदृशाम् ॥ ” इति । सीत्कृतिलक्षणं तु—“ यूनोः प्रहणनाजातपीडाव्यक्तिकृते भवेत् ।
गलादिजातो यः शब्दविशेषस्तद्धि सीत्कृतम् ॥ ” इति रतिरत्नप्रदीपिकायाम् । तच्च
हिंकृतादिभेदेन सप्तदशधा तत्र कथितम् ॥ यद्वा, “ वंशविस्फुटनवच्च सीत्कृतम् । ” इति
रतिरहस्ये (१० । ५६) । आघातेषु—स्कन्धौ शिरः स्तनान्तरं पृष्ठं जघनं पार्श्वे इति
तत्स्थानानि, तत्र अपहस्तकादिचतुर्विधभेदेन प्रहणेषु ताडनेषु; उल्बणं स्फुटं, कणितं
नूपुराणामिव ध्वनिः, यथा विद्धशालभञ्जिकायां—“ अमन्दमणिनूपुरकणनचारुचारी-
क्रमम् ” इति । १५५ ॥] [ह्रस्वान् लघून् वारंवारमित्यर्थः,] आयासः भ्रमः,
तदभिव्यञ्जकश्वासान् ।] दन्तुरं व्याप्तम् । अवयवा अङ्गानि । [हुंकृत्यादेः प्रक-

परभृतलावकहंसकपारावततुरगहृदयनिःस्वनितम् ।

अनुकार्यमुचितकाले कलकण्ठि रुतैस्त्वया रसतः ॥ १५७ ॥

‘मामा मामतिपीडय, मुञ्च क्षणमदय, नो समर्थाऽस्मि ।’

इति गद्गदास्फुटाक्षरमभिधातव्यस्त्वया कामी ॥ १५८ ॥

अनुबन्धमानुकूल्यं वामत्वं प्रौढतामसामर्थ्यम् ।

सुरतेषु दर्शयिष्यसि कामुकभावं स्फुटं बुद्ध्या ॥ १५९ ॥

रिष्यसि इत्यत्रान्वयः ।] ॥ १५६ ॥ परभृतादिस्वनितानि उद्दीपकानि भवन्ति इति रसतः प्रीतिप्रदर्शनपुरःसरं कर्तव्यत्वेन विहितानि । [परभृतः कोकिलः,] लावकः [चित्रदेहः] लावाख्यः पक्षी, अन्ये प्रसिद्धाः । [“ तिरश्चां वाशितं रुतम् । ” इति अमरः ।] [अन्यत्रापि—“ लावकोकिलकपोतहंसिकानीलकण्ठरुतसन्निभात् क्रमात् । संदधाति किल हिङ्गतादिकं चित्रभोगसमये विलासिनी ॥ ” इति अनङ्गरङ्गे (१०।४९)] “ तत्र (समतलकरताडने) लावकहंसकृजितं त्वरयैव ” (२ । ७) इति वात्स्यायनः । अन्येषां प्रकाराणां एवमेव विवेक ऊह्यः ॥ अत्र कुट्टनीमते अश्वहेषाध्वनिः कव्य-नुभवमूलकः शेषः, अन्यत्रानुल्लेखात्, यद्वा तत् अभ्रस्तनितस्थानीयम्; तच्च सबलायाः चण्डवेगायाः संभवति ॥] [पूर्वोक्तं (१५५) सीतकृतादितः रुतानां भेद एव । तदुक्तं वात्स्यायनेन—“ पारावतपरभृतहारीतशुकमधुकरदात्यूहहंसकारण्डकलावकविस्तानि सीतकृतभूयिष्ठानि विकल्पशः प्रयुज्यीत ॥ ” इति । तत्र जयमङ्गलः—“ सीतकृतं हि स्वरान्तरसंश्लिष्टं मनोहारि स्यात्, विभागश्लिष्टगीतवत् । ” इति । अत्र स्वरान्तरं रुतम्] ॥ १५७ ॥ [इदं “ यदा रागस्योद्रेकात् नायकः पौनःपुन्येन प्रहरेत् तदा वारणार्थानां प्रयोगो युक्तः—“ सह खिलाम्यां श्वसितरदिताभ्यां वर्तते यत्र स्तनितं तेन योजितः ” इति जयमङ्गलोक्तिसमानम् । गद्गदास्फुटाक्षरं इत्यनेन श्वसितरदिते लक्ष्येते ॥ तथा च गूर्जेश्वरमहामात्यवसन्तपालविरचिते नरनारायणानन्दकाव्ये— ‘ अलमलमिति वाचमाचरन्त्यो, रभसं तु प्रसभं रते वहन्त्यः । कृतकरदितच-ञ्चवोऽपि चञ्चच्चटवो यूनि मुदं ददुस्तरुण्यः ॥ ” (६ । ४८ ।) इति । १५८ ॥] अनुबन्धं अनुरागं, [आनुकूल्यं प्रियस्य सुरताङ्गकर्मजनकव्यापारवत्ता, तथा च माघः—“ यद्यदेव रुच्ये रुचिरेभ्यः सुभ्रुवो रहसि तत्तदकुर्वन् । आनुकूलिकतया हि नराणामाक्षिपन्ति हृदयानि तरुण्यः ॥ ” (१० । ७९) इति । (कचित्) वामत्वं प्रतिकूलत्वं निषेधवत्त्वं, [तदुक्तं शृङ्गारतिलके “ वामता दुर्लभत्वं च स्त्रीणां या च

असमञ्जसमश्लीलं दूरोज्जितधैर्यमविनयप्रसरम् ।
व्यवहारमाचरिष्यसि वृद्धिमुपेते रतावेगे ॥ १६० ॥
अविचेतितनखरक्षतिरामीलितलोचना निरुत्साहा ।
नायककार्यसमाप्तौ स्थास्यसि शिथिलीकृतावयवा ॥ १६१ ॥
झटिति नितम्बावरणं, निःसहतनुतां, स्मितं सवैलक्ष्यम् ।
खेदालसां च हृष्टिं, जनयिष्यसि मोहनच्छेदे ॥ १६२ ॥

निवारणा । तदेव पञ्चबाणस्य मन्ये परममायुधम् ॥ ” (२ । ३०) इति]
[प्रौढता प्रागल्भ्यं, असामर्थ्यं अशक्तिमत्ता असहिष्णुता वा ।] भावः अभिप्रायः ।
[स्फुटं व्यक्तम् ।] [‘स्वयं’ इति पाठे स्वत एव, तथा च नरनारायणानन्दकाव्ये—
“ रुचितमभिषेपे यद्यदासीत्प्रमदास्तत्तदनुक्तमेव चक्रुः । हृदयमपि विदन्त्यमूर्यदेशां
नियतं सन्ततमन्तरा वसन्त्यः ॥ ” (६ । ४४) इति ।] ॥ १५९ ॥ [रतकाले
नायकवेगे वृद्धिमाते तद्रञ्जनार्थं कर्तव्यविशेषमाह असमञ्जसमिति । असमञ्जसं अनुचितं
असङ्गतं वा, अश्लीलं व्रीडादिसम्पादकं, दूरोज्जितधैर्यं विलम्बाद्यसहत्वं, अविनयप्रसरं
स्वापकर्षभावरहितं, व्यवहारं वाचि क्रियायां च । अत्र “शास्त्राणां विषयस्तावद्यावनन्दरसा
नराः । रतिचक्रे प्रवृत्ते तु नैव शास्त्रं न च क्रमः ॥ ” इति वात्स्यायनोक्तेरेव (२।२)
विस्तरः; वात्स्यायने ‘नराः’ इति स्त्रीणामप्युपलक्षणम् ॥ असमञ्जसं यथा विपरी-
तरतादिः; अश्लीलं—तदधिकृत्य उक्तं काव्यप्रकाशे सप्तमोऽङ्गासे—“ अश्लीलं कचिदुप-
यथा सुरतारम्भगोष्ठ्यां, “ द्ययैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु ” इति कामशास्त्रस्थितौ । ”
इति, यद्वा यथा साधनचुम्बनादि च; दूरोज्जितधैर्यं यथा रतयाचनादिकं;
अविनयप्रसरं यथा प्रिये ताडननखक्षतादिकरणम् । अन्यदा यदसमञ्जसादिकं गण्यते तत्
सुरते तादृक् न । तथा च माघकाव्ये—“ अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लजेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ ” (२।४४) इति, वैयात्यं धार्ष्ट्यम् ॥
कविश्च स्वयमेव अत्र हारलतासुरतवर्णने—“ अविनय एव विभूषणमश्लीलाचरणमेव
बहुमानः । निःशङ्कतैव सौष्ठवमनवस्थितिरेव गौरवाधानम् ॥ ” (३७६) इति
व्याकरोति ।] ॥ १६० ॥ अविचेतिता ज्ञाताऽप्युपेक्षिता । नायककार्यसमाप्तौ
रतावसाने । [तदुक्तं रतिरहस्ये (१० । ४४) “ खल्लता वपुषि, मीलनं
दृशोः, मूर्च्छना च रतिभावलक्षणम् ॥ ” इति; रतिभावः सुरतवृत्तता ।] ॥ १६१ ॥
[निःसहतनुता खिन्नाङ्गता । सवैलक्ष्यं सत्रीडम् ।] [खेदालसां मुकुलिताम् । तथा च

१६० रसावेगे (गो २ का) रताधीरा (प) रतावसरे (कापा) १६१ अविचेदितन-
खरं (गो २) अविचेदितनखर (प. कापा) । समाप्त्यै (दन्ता) १६२ झगिति (प. ता)

वृत्ते रताभियोगे, स्पृष्ट्वा सलिलं विविक्तभूभागे ।

प्रक्षाल्य पाणिपादं, स्थित्वा क्षणमासने, समूह्य कचान् ॥ १६३ ॥

उपयुक्तवदनवासा शय्यामारुह्य दर्शितप्रणया ।

इति वक्ष्यसि तं रमणं दृढतरमालिङ्ग्य रभसतः कण्ठे ॥ १६४ ॥

(युग्मम्)

‘ भट्टसुत नूनमिष्टा तव जाया यदनुरक्तहृदयस्य ।

जनयति परितुष्टिमलं, नापररामापरिष्वङ्गः ॥ १६५ ॥

सफलं तस्या जन्म, स्पृहणीया सैव सकलललनानाम् ।

गौरी तयैव महिता, सुभगङ्करणं तपस्तया चरितम् ॥ १६६ ॥

सैवैका गुणवसतिस्तस्या एवान्वयः सदा श्लाघ्यः ।

यस्याः शुभशतभाजः पाणिग्रहणं त्वया विहितम् ॥ १६७ ॥

(युग्मम्)

तिष्ठतु सा पुण्यवती वंशद्वयभूषणं वरारोहा ।

या नापयाति भवतो लक्ष्मीरिव नरकवैरिणो हृदयात् ॥ १६८ ॥

भरतः—“ रतान्ते च श्रमे चैव सुखसंभोगभावने । गन्धे स्पर्शे च हर्षे च मुकुला
दृष्टिरिष्यते ॥ ” इति] ॥ मोहनं सुरतम्, [तस्य च्छेदे समाप्तौ ।] ॥ १६२ ॥
[सुरतावसानिकं कृत्यान्तरमुपदिशति । वृत्ते इति ।] विविक्ते पूर्वमनधिष्ठिते
पूतभूभागे, [यद्वा विजने एकान्ते इत्यर्थः ।] समूह्य संयम्य ॥ १६३ ॥ [वदनवासः
ताम्बूलादिभिः मुखस्य सुगन्धीकरणम् ।] ‘ उपयुक्तरदनवासा ’ [इति पाठे] वासयो-
गाधिवासितरदना इत्यर्थः । [रभसात् वेगात् हर्षात् वा, “ रभसो वेगहर्षयोः ” इति
विश्वः ।] ॥ १६४ ॥ [“ तत्र अनुकूलभिः कथाभिरनुवर्तेत । ” इति वात्स्यायनोक्तं
(२ । १०) प्रस्तुते प्रपञ्चयति । तत्रादौ आकर्षणार्थं रागविवृद्धयर्थं च सेष्योक्तिं अनुव-
दति पञ्चभिः भट्टेति । जाया परिणीता । अलं पर्याप्तं अव्ययम् ।] परितुष्टिं सन्तोषम् ।
[अपरा च त्वया न सेव्यते इत्यर्थः ।] ॥ १६५ ॥ महिता पूजिता । सुभगङ्करणं सौभा-
ग्यजनकम् ॥ १६६ ॥ अन्वयो वंशः । [शुभशतं बहुपुण्यम् ।] पाणिग्रहणम् विवाहः
॥ १६७ ॥ तिष्ठतु आस्ताम् [दूरे तस्याः वार्ता] । [पितृवंशः मातृवंशश्च इति

१६३ विकृष्टभूभागे (प. कापा) । समर्थ कचान् (प. कापा) १६४ युक्तरदन
(गो. का.) । इत्थं वक्ष्यसि रमणं (गो २) १६८ तिष्ठति (कापा)

पातयसि कुवलयनिभे कौतुकमात्रेण लोचने यामु ।
ता अपि सत्यं सुन्दर हर्षोच्छलिता न मान्ति गात्रेषु ॥ १६९ ॥
(संदानितकम्)

तनुरपि नाथप्रणयः प्रायो मुखरीकरोति लघुमनसः ।
स्वार्थनिवेशितचित्ता करोमि तेऽभ्यर्थनां तेन ॥ १७० ॥
तीव्रस्मरतारुण्याच्चापलतः कौतुकेन घृणया वा ।
मद्भाग्यसंपदा वा दूत्या वा कौशलात् स्वभावाद्वा ॥ १७१ ॥
योऽयं प्रेमलवांशः प्रदर्शितोऽस्मासु जीवनोपायः ।
बाधा नात्र विधेया गणिकाजनभावमन्यथा बुद्ध्वा ॥ १७२ ॥
(युग्मम्)

येन स्नेहः क्रोधः शाठ्यं दाक्षिण्यमार्जवं व्रीडा ।
एतानि सन्ति तास्वपि जीवद्धर्मोपनीतानि ॥ १७३ ॥

वंशद्वयम् । वरः सुन्दरः आरोहो नितम्बः यस्याः सा वरारोहा ।] नरकवैरी [नरको
निरयः यद्वा तन्नामको दानवः, तस्य वैरी] नारायणः ॥ १६८ ॥ पातयसि प्रक्षि-
पसि, कुवलयाभ्यां तुल्ये कुवलयनिभे, कौतुकमात्रेण केवलं कुतुकात्, न तु आसक्त्या-
दिना । उच्छलिताः परिपूर्णाः, गात्रेषु न मान्ति उल्लङ्घितमानमानसोल्लासहासा भवन्ति
इत्यर्थः । [संदानितकं—चतुर्भिः वृत्तैः एकान्वयसम्बन्धेन भवति, चतुःश्लोकसम्बद्ध-
गुच्छकः, अस्थैव चकलकं इत्यपि संज्ञा कश्मीरेषु ।] ॥ १६९ ॥ [प्रणयः प्रीतिः ।]
लघुमनसः [लघु निःसारं मनः चेतः येषां ते, निकृष्टा इत्यर्थः, प्रस्तुते] अनुकंपनीयाः
याः । [अभ्यर्थनां प्रार्थनाम् ।] ॥ १७० ॥ तीव्रः स्मरः कामो यस्मिन् तस्मात् ता-
रुण्यात्, [चापलतः चित्तचाञ्चल्येन, कौतुकेन कुतूहलात्,] घृणया निःसीमानुजिघृक्षया
अनुकम्पया, [भाग्यसंपदा पूर्वतनसुकृतसमृद्ध्या, दूत्याः पूर्वं स्वप्रेषितायाः कौशलात्
चातुर्यात्, स्वभावात् निसर्गतः ।] ॥ १७१ ॥ [प्रेमलवांशः अल्पमात्रं प्रेम, स
एक एव तस्या जीवनोपायः प्राणधारणसाधनम् । बाधा कदापि निषेधः । अत्र प्रेमवि-
षये । भावं चित्ताभिप्रायम् ।] अन्यथा केवलस्वार्थप्रवणतादिरूपम् ॥ १७२ ॥ [येन
यतः, शाठ्यं धौर्त्यं, दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तित्वं, आर्जवं सरलशायित्वं । यथा गणिका-

१६९ हर्षोल्लसिता (गो. प. कापा) १७० करोति (प) १७१ कौतुकेन प्रणयाद्वा ।
(कापा) १७२ जनवृत्तम् (गो २) जनहृदयम् (कापा)

निर्व्याजसमुत्पन्नप्रबलप्रेमाभिभूतहृदयानाम् ।

दयितविरहाक्षमाणां गणिकानां तृणसमाः प्राणाः ॥ १७४ ॥

अत्राकर्ण्य साद्भुतमाख्यानं वर्णयामि यद्वृत्तम् ।

अद्यापि विभर्ति वटो विशेषणं यदभिसम्बन्धात् ॥ १७५ ॥

‘ अस्ति महीतलतिलकं सरस्वतीकुलगृहं महानगरम् ।

नाम्ना पाटलिपुत्रं परिभूतपुरन्दरस्थानम् ॥ १७६ ॥

त्रिभुवनपुरनिष्पादनकौशलमिव पृच्छतो विरिञ्चस्य ।

दर्शयितुं निजशिल्पं वर्णकमिव विश्वकर्मणा विहितम् ॥ १७७ ॥

न्ययोषित्सु तथा तासु गणिकासु अपि । गणिका-भर्तृत्वेन गणः समुदायोऽस्ति अस्याः इति सा वेद्या ।] जीवतां धर्मेण सन्निसर्गेण (उपनीतानि) संपादितानि स्नेहादीनि तासामपि भवन्ति, तेन ताः सर्वाः केवलं द्रविणप्रवणाः एव भवन्ति इति न शङ्कनीयं इत्यर्थः । [एतेषां गुणदोषाणां स्त्रीसामान्यत्वात् गणिकासु दृश्यमाना गुणा न सर्वथ कपटमूलाः, दोषाश्च क्षम्या इति भावः ।] ॥ १७३ ॥ [तास्वपि कंचिद्विशेषं दर्शयति निर्व्याजेति । निर्व्याजं निरुपधि निष्कपटं,] अभिभूतम् आक्रान्तम् । तृणसमा इति प्रिय-प्रेम्णोऽग्रे प्राणानपि गणिका न गणयन्ति इत्यर्थः ॥ १७४ ॥ [साद्भुतं आश्चर्ययुक्तम् । वटः न्यग्रोधवृक्षः वट इति प्रसिद्धः ।] विशेषणं तदाख्यायिकोपज्ञं स्मारकाभिज्ञापनं व्यपदेशं [‘वेद्यावट’ इति विशिष्टं नाम] विभर्ति ॥ १७५ ॥ [नायकमनःसमाधानार्थं मालती हारलतोपाख्यानमारभते । तत्रादौ तन्नायकनिवासस्थलं पाटलिपुत्रं नाम नगरं वर्णयति १९२ आर्यां यावत् ।] [महीतलतिलकं महीतलस्य तिलकं तिलकमिव, यथा स्त्रियः ललाटे तिलकं विशेषकं तद्वत्; यद्वा, महीतले तिलकं श्रेष्ठम्, “ तिलकं द्रुमभेदे च...ललामेऽस्त्री तु चित्रके । ” इति विश्वलोचने ।] सरस्वती-कुलगृहं विद्यानित्यनिवासस्थानम् । [महानगरं शाखानगरयुक्तं पत्तनम् । पाटलिपुत्रं अधुना पत्तनशब्दात् ‘ पटना ’ इति प्रसिद्धम्, प्राचीनकाले गङ्गाशोणयोः सङ्गमे स्थितम्; तन्निर्माणकथा च कथासरित्सागरे तृतीयतरङ्गे द्रष्टव्या । परिभूतं विजितं, पुरन्दरस्थानं अमरावती ।] ॥ १७६ ॥ विरिञ्चस्येति सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी, [यद्वा उद्देश्यविधेयभावरूपसम्बन्धे षष्ठी,] पृच्छते विरिञ्चाय ब्रह्मणे दर्शयितुं इत्यर्थः । वर्णकं [अनुकरणार्थं मूलभूतं] चित्रकम् । [उक्तं च—“ रूपातिशयकर्तृणां

अश्रेयोभिरनाश्रितमभिभूतं नाभिभूतिदोषेण ।
 न स्वीकृतमुपसर्गैः, कलिकालमलैरनालीढम् ॥ १७८ ॥
 पातालतलं भोगिभिरम्भोधिर्विविधरत्नसंघातैः ।
 सुरसदनं विबुधगणैर्द्रविणोपचयैः पुरं कुबेरस्य ॥ १७९ ॥
 महिलाभिरसुरविवरं कटकं हि हिमाचलस्य गन्धर्वैः ।
 हरिनगरं क्रतुयूपैः, शम्भुविभवैर्मुनिजनस्थानम् ॥ १८० ॥

प्रतिच्छन्दो हि कारणम् ॥ ” इति ।] [विश्वकर्मा सुराणां शिल्पी, शिल्पं च आलेख्यं लेख्यं दाक्षकर्म चितिकर्म पाषाणकर्म रौप्यकर्म देवकर्म चित्रकर्म इति भेदैः अष्टविधम् ।] ॥ १७७ ॥ [अश्रेयः अमङ्गलम् । अभिभूतिः पराभवः ।] उपसर्गैः उत्पातैः, “ अजन्यं क्लीब उत्पात उपसर्गः समं त्रयम् । ” इति अमरः । [मलम् दोषः,] अनालीढम् असृष्टम् अव्यातम् ॥ १७८ ॥ [इतो द्वाभ्यां हेतुरूपाकालंकारमुखेन तन्निवासिनः तत्समृद्धिं च वर्णयति पातालेति ।] भोगिभिः इत्यादौ उपलक्षणे तृतीया, तथा च तत्सहितं पातालतलम् इत्याद्यर्थः । [भोगिभिः विलासिभिः, पक्षे सर्वैः । सुरसदनं अमरावती, “ विबुधः पण्डिते देवे ” इति विश्वलोचनः । कुबेरस्य पुरं अलका ।] ॥ १७९ ॥ महिलाभिः [मह्यन्ते पूज्यन्ते कामिजनेन इति, महेला इत्यपि शब्दः, ताभिः] अङ्गनाभिः । असुरविवरं अतलं भूविवरविशेषः, [अतलादिषु सप्तसु अपि पातालेषु प्रत्येकं ‘ पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसाम् ’, तेषु असुरवर्गवसतिप्रवेशार्थं भूगर्भमार्गः असुरविवरं, तत्तत्पुरेषु च महिलानां सुन्दरीणामेव प्राचुर्यम् । अत एव हर्षचरिते चतुर्थोच्छ्वासे चक्रवर्तिदर्शनार्थं आगच्छन्ति सामन्तान्तःपुरसहस्राणि “ असुरविवराणीव अपावृतानि ” इत्युत्प्रेक्षितं भट्टबाणेन । पुनश्च स एव तत्र षष्ठे गजाध्यक्षस्कन्दगुप्तविजितौ प्रमाददोषाभिषङ्कोदाहरणेषु—“ असुरविवरव्यसनिनं चापजन्धुरपरिमितरमणीमणिनूपुरझणझणाह्लादरम्यया मागधं गोधनसुरङ्गया स्वविषयं मेकलाधिपमन्त्रिणः । ” इति । एतदाद्यनुसारेण ‘ असुरविवर ’ शब्दः तत्रतत्र व्याख्येयः; यथा तत्रैव प्रथमे बाणमुद्धत्सहायपरिगणने “ असुरविवरव्यसनी लोहिताक्षः, ” इति, तृतीये च स्थाण्वीश्वराख्यजनपदवर्णने—“ असुरविवरमिति वातिकैः, शाक्याश्रम इति शमिभिः, ” इति, तत्र वातिकैः वातविशेषग्रहीतैः असुरविवरान्तेष्वणग्रहीतैः इत्यर्थः; अतः हर्षचरितसङ्केते “ वातिकैर्विवरव्यसनिभिराचार्यैः ” इति शङ्करकृतव्याख्यानं उपेक्षणीयम् ॥ एवमेव कादंबरीकथायां जरद्वद्रविडधार्मिकवर्णने

तिष्ठन्नु सकलशास्त्रव्यालोकनविमलबुद्धयो विप्राः ।
 सदसद्वर्णनिर्णीतौ ललना अपि निकषभूमयो यत्र ॥ १८१ ॥
 कलिबालोदितभीत्या क्रतुहुतबहुभूमकम्बलावरणः ।
 तिष्ठन्निभृतोऽपि वृषश्चरितैरनुमीयते यत्र ॥ १८२ ॥
 अपहरति पिधातुमिव स्वकलङ्कं शशधरः प्रसार्य करान् ।
 रात्रौ यत्र बधूनां लावण्यं वदनकोशेभ्यः ॥ १८३ ॥

“लम्नासुरविवरपिशाचेन” इत्यस्यार्थः उन्नेयः ।] कटकं मध्यभागः, [गन्धर्वैः गायकैः ।] हरिनगरं हरिद्वारनगरं, [यद्वा रामाभिधानस्य हरेः नगरं अयोध्या, तत्रैव बहुभिः सूर्यवंश्यै राजभिः कृतासंख्ययज्ञत्वात्; क्रतुयूपः क्रत्वर्थं यज्ञार्थं यूपः यशियपशु-बन्धनार्थं दारुनिर्मितः कीलविशेषः । शम एव विभवः धनं येषां ते शमविभवाः मुनीन्द्राः तैः, मुनिजनस्थानं बदरिकाश्रमः ॥ अत्र श्लोकद्वये विविधारोपात् मालारूपकं, प्रस्तुतनगरं च पातालतलादि कथं भवतीति विरोधालंकारः, प्रस्तुतस्य नानाविधसमृद्धि-मत्त्वख्यापनपरिणामाच्च व्यङ्ग्य उदात्तालंकारः] ॥ १८० ॥ [निकषः सुवर्णादि-कषपापाणः ।] निकषभूमयः परीक्षणस्थानानि [इत्यर्थः ।] [अत्र आक्षेपालंकारो व्यंग्यः उक्तार्थस्य प्रतिषेधाभावात् ॥ कालिदासोक्तिस्तु—“तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्वर्णकहेतवः । हेमः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा ॥ ” इति रघु-वंशे (१ । १०)] १८१ ॥ क्रतु इत्यादि—यज्ञीयवैश्वानरधूम एव कम्बलतुल्यं आवरणं प्रावारो यस्य, ततश्च कलिना द्रष्टुमपि अशक्य इत्यर्थः । निभृतः गुप्तः । वृषः धर्मः । चरितैः अनुमीयते—धर्मः स्वरूपतोऽदृश्योऽपि कलिभीत्या मन्ये यज्ञी-यधूमाच्छन्नः सम्पन्नो निभृतश्चरति, जनसदाचारैश्च निश्चीयते । तत्रत्याः सर्वे धार्मिकाः इत्यर्थः । [अत्र व्यंग्योत्प्रेक्षारूपकालंकाराभ्यामनुप्राणितः अनुमानालंकारः । न च अनु-मानस्य अनलंकारत्वं शङ्कनीयम्, कविप्रतिभोत्थापितस्य शब्दार्थरचनावैचित्र्यस्य वक्रो-क्त्यपरनाम्न एव काव्यालंकारबीजभूतत्वात् । शास्त्रीयानुमाने तु न वैचित्र्यस्य अवकाशः । काव्येषु एतादृशस्थलेषु विशेषेण अलंकारान्तरेण प्रयोजितेषु अनुमानेषु तत्सत्त्वं स्फुटमे-व ॥] १८२ ॥ [पिधातुं अपवरितुम् ।] कराः किरणाः हस्ताश्च । [“मुक्ताफलेषु छायायास्तरत्नविभवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु लावण्यं तदिहोच्यते ॥ ” इति लक्षितं रसान्वसुधाकरे । कोशः, कोष इति मूर्धन्यान्तोऽपि अयं, अर्थसङ्ग्रहः । अपहरति इव इत्यन्वयः । अत्र श्लेषमूलिका क्रियोत्प्रेक्षा । रात्रौ निशि, सा च चौर्यानुकूलसमयरूपा

१८१ शुद्धबुद्धयो (कापा) १८२ क्रतुहुतबहुभूम (प) । 'तोऽपि कृतश्च' (प)

तिमिरपटलासिताम्बरमपहरदभिसारिकाजनौघस्य ।

निजतनुकान्तिवितानं वल्लभसंभोगविहितये यत्र ॥ १८४ ॥

यत्र नितम्बवतीनां विचलन्नयनान्तशितशरैर्व्रणितः ।

शिथिलयति पथिकलोकः स्वकलत्रसमागमोत्कण्ठाम् ॥ १८५ ॥

यत्र च कुलमहिलानामल्पत्वं वचसि पाणिपादे च ।

स्वच्छत्वमाशयेषु व्यालोलविशालनेत्रे च ॥ १८६ ॥

इति साभिप्रायत्वात् काव्यलिङ्गालंकारश्च] ॥ १८३ ॥ तिमिर इत्यादि—निजतनोः
[कान्तातनोः] कान्तेः, वितानं [विस्तारः] समूहः कर्तुं, [“ मन्मथोन्मे-
पणा शोभा विस्तृता कान्तिरुच्यते । ” इति कान्तिः,] तिमिरपटलं [एव]
असिताम्बरं [कृष्णवर्णांशुकं] कर्म, प्रियसंभोगस्य विहितये विधानाय,
तत्साहाय्येन निःशङ्कं सङ्केतगमनादिसिद्धेः इति भावः । [तनुकान्तिः रात्र्यन्ध-
कारे मार्गदर्शिका भवति इत्यर्थः । अभिसारिका—“ उद्दाममन्मथमहाज्वरवे-
पमाना रोमाञ्चकण्टकितगात्रलतां वहन्ती । निःशङ्किनी व्रजति या प्रियसङ्ग-
माय सा नायिका निगदिता त्वभिसारिकेति ॥ ” इति भरतकारिकायां लक्षिता ।
‘ विहितये ’ इति पाठे तु कान्तिना अन्धकारावरणनाशे प्रियगृहं प्रकाशं गन्तुं न पार्यते
अतः वल्लभसंयोगाभावरूपं अनिष्टं जायते इति भावार्थः । अस्मिन् पाठे कान्तिगुणस्य
दोषत्वकल्पनात् लेशालंकारः । मूलपाठे तु वल्लभसंभोगकार्यस्य स्वतनुकान्त्यैव सौकर्यात्
समाधिः अलंकारः ।] ॥ १८४ ॥ [शितः तीक्ष्णः,] व्रणितः आहतः । स्वकल-
त्राणि स्वस्त्रियः । तथा च तासामेव नितम्बवतीनां वक्ष्यः पान्थलोकः संपद्यते इति
भावः ॥ १८५ ॥ [इतः त्रिभिः अल्पत्वस्वच्छतादयः केचन गुणाः न केवलं शरीरे
एव, अपि तु तन्मानसेऽपि इति तासामुत्कर्षो ध्वन्यते ।] वचसि अल्पत्वेन
वाचाट्वाभावबोधनपूर्वकं वाग्मित्वं, पाण्योः पादयोश्चाल्पाकारत्वेन सौलक्ष्ण्यं प्रति-
पाद्यते । [पाणिपादे इत्यत्र] प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । ‘ आशये च ’ इति [पाठे]
अत्र चोऽप्यर्थे, तथा च अन्तःकरणे सर्वत्र च निष्कलङ्कत्वं, न तु बहिः सदाचारदर्श-
नेऽपि कुटिलाशयत्वम् । ‘ विशालनेत्रे च ’ इत्यत्र ‘ च ’ एवार्थे, तथा च लोचनयोरेव
विशालत्वं, तेनान्यत्र चाञ्चल्यं वार्यते । “ स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा जातिः प्रायेण ”
इति वामनोक्तौ [काव्या० सू० ५ । १ । १७] ‘ प्रायेण ’ इत्युक्तत्वात् जातिविव-

१८४ विहितये (कापा) १८५ विगलन् (प) । नयनांशु (प. कापा) १८६ शये
च व्यालोलत्वं विशां (गो. का.)

स्तनजघनचिकुरभारे घनता जीवेशसहजरागे च ।

कुलदेवतार्चनविधौ बलिशोभा मध्यभागे च ॥ १८७ ॥

गम्भीरता स्वभावे चेतोभववाणतूणनाभौ च ।

विस्तीर्णता नितम्बे गुरुजनपूजानुरक्तचित्ते च ॥ १८८ ॥

हरिणायतेक्षणानां विच्छित्तिः, कोशहरणमस्त्रेषु ।

कुटिलत्वमलकपङ्क्तौ, बालानां कामचेष्टितं यत्र ॥ १८९ ॥

संयमनमिन्द्रियाणामिन्नोपघातग्रहस्तमिस्रस्य ।

स्तब्धत्वं तालतरौ, हारलतास्तरलसङ्गता यस्मिन् ॥ १९० ॥

क्षयाऽत्र एकवचनम् । [इतः १९१ आर्यापर्थन्तं पूर्ववत् परिसंख्यालंकारः, प्रायः श्लेषमूलकः ।] ॥ १८६ ॥ घनता निविडत्वं सान्द्रत्वं च । [जीवेशसहजरागे प्राणप्रिये नैसर्गिकप्रीत्याम् ।] बलिः उपहरणीयद्रव्यम्, बलयस्त्रिवलयः । [मध्यभागः कटिः] ॥ १८७ ॥ गम्भीरता गूढता निम्नता च । चेतोभवस्य बाणानां तूणः इषुधिः—तत्त्वरूपे तदुपमे इत्यर्थः—नाभौ तुन्दकूपिकापदवाच्याङ्गविशेषे । नामेः उद्दीपकत्वात् कामबाणेषुधित्वरूपणम् । विस्तीर्णता विशालता, विपुलभक्तिशालिता च ॥ १८८ ॥ हरिणेति । हरिणस्य आयते दीर्घे ईक्षणे इव ईक्षणे यासां तासाम् । [अनेन हरिणाक्षी इति लुप्तोपमायां आयतत्वं समानधर्मत्वेन कविसम्मतं इति बोध्यम् ।] विच्छित्तिः शोभातिशयः, न तु अन्यत्र अन्तःकरणादीनां विच्छेदः खण्डनम् । कोशस्य शङ्खाधानस्य हरणं शस्त्रतः पृथक् स्थापनं, न तु अन्यधनापहारः । कुटिलत्वं वक्राकारत्वम् अलकेषु, न तु अन्यत्र खलत्वम् । कामवेष्टितं यथेष्टं क्रीडा, बाल्यावस्थायाः तत्प्रधानत्वात्, [बालानां शिशूनां,] न तु जनानां [यथेच्छाचारः,] यद्वा बालानां स्त्रीकेशानां कामोद्दीपकत्वं इत्यर्थः ॥ १८९ ॥ संयमनं विषयम्यो निग्रहः, न तु अपराधे बन्धः । इनः सूर्यः, [तदुपघातः] तदवरोधः तदाच्छादनं, तद्रूपो ग्रहः उपरागः, तमिस्रस्य राहोः, न तु स्वाभिप्रातिकृत्याचरणाग्रहः कस्यचन । “ इनः सूर्ये प्रभौ ” इति, “ उपरागो ग्रहः ” इति च अमरः । स्तब्धत्वं सरलप्रांशुत्वं, तालतरौ, न तु अन्यत्र प्रतिकूलवृत्तिः, [पक्षे स्तब्धत्वं भयविषादादिजन्यं निश्चेष्टत्वम् ।] तरलेन मध्यनायकेन [मध्यमणिना, सङ्गताः] सहिताः, हारलताः, न तु कश्चन चञ्च-

१८७ पीनपयोधरभारे (प. कापा) । मध्यदेशे (कापा) १८९ हरणमञ्जेषु (प. कापा) १९० सालतरौ (प. गो २) । लता तं (प. गो २)

भुजगाः पररन्ध्रदृशः, खण्ड्यन्ते प्रियतमाधरा यत्र ।

सूचीव्यथानुभूतिर्नृत्याभ्यासप्रवृत्तानाम् ॥ १९१ ॥

नतवपुर्ग्यतिसरला, मन्थरगमनाऽपि नर्मदा यस्मिन् ।

गुरुजनशास्त्ररताऽपि स्वभावमुग्धाऽङ्गनाजनता ॥ १९२ ॥

तस्मिन्मखशतपूतः पुरुहूत इव द्विजन्मनां प्रवरः ।

गुरुरिव विद्यावसतिर्वसति स्म पुरन्दरो नाम्ना ॥ १९३ ॥

धर्मात्मजस्य सत्यं, त्रिपुररिपोर्विजितकुसुमचापत्वम् ।

हरिनाभिपङ्कजभुवो नियतेन्द्रियतां जहास यः सततम् ॥ १९४ ॥

लसहचारी । “तरलो हारमध्यगः” इत्यमरः ॥ १९० ॥ रन्ध्रं सुपिरं, तद्दर्शिनः सर्पाः, न तु केचन कस्यचित् प्रमादतः सदाचारस्खलनप्रदर्शिनः । अधराः ओष्ठाः, रतौ दन्तैः खण्ड्यन्ते [दश्यन्ते], न तु केचन निराक्रियन्ते । सूच्याम् आङ्गिकाभिनयविशेषे, व्यथायाः शिक्षणव्यथायाः, अनुभवः, तत्र प्रवृत्तानां, न तु सूचीतुल्यपापकणिकादुःखानुभवः कस्यचित् । “सूची तु सीवनद्रव्येऽप्याङ्गिकाभिनयान्तरे ।” “स्त्री सूचिर्नृत्यभेदे च व्यधनीशिलयोरपि ।” इति मेदिनीरत्नकोशौ । [नृत्ये पदार्थानां आङ्गिकाभिनये या करवर्तना (करचालनं) भावि वाक्यं उपजीव्य प्रक्रियते सा भावार्थसूचनात् सूची, तदुक्तं सङ्गीतरत्नाकरे—“वर्तना सा भवेत् सूची भाविवाक्योपजीवनात् ।” (७ । २७) इति । नृत्यलक्षणमपि तत्रैव—“आङ्गिकाभिनयैरेव भावानेव व्यनक्ति यत् । तन्मूल्यां मार्गशब्देन प्रसिद्धं नृत्यवेदिनाम् ॥ ” (७ । २८) इति । नृत्यस्यैव मार्ग इत्यपरं नाम । नृत्तं तु अभिनयवर्जितं गात्रविक्षेपमात्रम् ॥] ॥ १९१ ॥ नतवपुः निम्नोन्नतशरीरा, अपि, सरला ऋजुः, अपिः विरोधे; अर्थान्तरे नतवपुः सुशोभनलक्षणाङ्गविन्यासवती । मन्थरं मन्दं गच्छति सा, कथं नर्मदा तन्नामसरितः तीव्रप्रवाहत्वात् इति; अर्थान्तरे नर्मदा परिहासप्रवीणा इत्यर्थः; “द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा ली(ले)ला च नर्म च ।” इति अमरः । गुरुजनानां शास्त्रेषु [यद्वा, गुरुजनेषु शास्त्रेषु च,] रता प्रीताऽपि, कथं मुग्धा बालिशा, अर्थान्तरे मुग्धा सुभगा; “मुग्धः सुन्दरमूढयोः” इति कोशः । गुरवः श्वशुरादयोऽपि, शास्त्रं शासनमपि । [अङ्गनाजनता ललनासमूहः । विरोधालंकारः श्लेषमूलकः ।] ॥ १९२ ॥ [उपाख्याननायकस्य पितरं अष्टकेन वर्णयति तस्मिन्निति ।] मखो यज्ञः, शतं बहुसंख्या । पुरुहूतः इन्द्रः । पक्षे शतं शतसंख्या, [शताश्वमेधी इन्द्रपदं प्राप्नोति इति ।] [द्विजन्मनां ब्राह्मणानाम्] । गुरुः बृहस्पतिः ॥ १९३ ॥ धर्मात्मजो युधिष्ठिरः । त्रिपुररिपु शिवः ।

१९२ मर्मदा (प) । भावसुभगा (कापा) १९३ प्रथमः (कापा) १९४ चरितेन

न्यकृतवृष इति शर्वे, याचक इति कौस्तुभाभरणे ।

पीडितवसुधासुत इति कपिले, न बभूव यस्य बहुमानः ॥ १९५ ॥

मार्गानुगतौ लुब्धो यः प्राणिवपुर्विनाशविमुखोऽपि ।

परिहृतपरदारोऽपि स्वाकाङ्क्षितगुरुजनप्रमदः ॥ १९६ ॥

हरिनाभिपङ्कजभूः ब्रह्मा । तत्तुल्यसत्यादिशीलत्वात् तान् जहास । [अत्र हसतेः सादृश्यसूचकत्वात् आर्थी मालोपमा ॥ वस्तुतस्तु, जत्यत्वेन प्रसिद्धः युधिष्ठिरः अश्वत्थामनामकहस्तिवधे एकदा “नरो वा कुञ्जरो वा” इतिरूपं अर्धसत्यं उवाच, कामदाहकः शिवः पार्वतीं अर्धाङ्गीकृतवान्, संयमी ब्रह्मा स्वपुत्रीं सरस्वतीं कामितवान् इति स्वधर्मे तेषां स्खलनैः तान् जहास, स्वस्मिन् तादृशस्य एकस्यापि स्खलनस्य अभावात् इति व्यतिरेकध्वनिः ॥] ॥ १९४ ॥ न्यकृतः पीडितः, आरोहार्थं अधः कृतश्च, वृषो धर्मो नन्दीश्वरश्च; [शर्वः शिवः ।] कौस्तुभाभरणो नारायणः, स हि [वामनस्वरूपेण] बलिं वसुधां याचितवान्, अयं तु न याचक इति । कपिलो नारायणावतारो मुनिसत्तमः; [यद्वा कपिलः इन्द्रः “कपिलः कपिलो वर्णः कपिलः पाकशासनः । ” इति वैजयन्ती ।] कदाचिदिन्द्रो मलसम्बन्ध्यश्चमपहृत्य तत्समीपे बन्ध, तमन्वेषमाणाः सगरात्मजा वसुधां न्यखनन्, तत्समीपेऽश्वं दृष्ट्वा तमेवापहृतारं शङ्कमानाः तत्क्रोधदृष्ट्या भस्मीभूताः इति पौराणिकी कथा । [तथा च श्रीरामायणे वालकाण्डे—“तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः ॥ ३ ॥ पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दष्ट एव सनातनः । सगरस्य च पुत्राणां विनाशो दीर्घदर्शिनाम् ॥ ४ ॥ ” (सर्ग ४०) इति ।] तथा च वसुधा सगरसुताश्च तेन पीडिताः, अयं तु न तथा इति तत आधिक्यम् । यद्वा, वसुधासुतो मङ्गलप्रदः, मङ्गलेन च सुखं लक्ष्यते; तथा च तेन सुखस्यापि शानिनां परिहरणीयताभिधानात् कथञ्चित् प्रतिपाद्यनिष्पत्तिः । शब्दमात्रसाम्येऽपि तत्त्वव्यवहारस्य साहित्यमर्यादासिद्धत्वात् केवलं बुद्धिपाटवेन तेभ्य आधिक्यं प्रतिपादितम् । [अत्रापि पूर्ववत् आर्थी मालोपमा व्यतिरेकध्वनिश्च ।] ॥ १९५ ॥ मार्गस्य मृगसमूहस्य, वेधार्थं अनुगमने, लुब्धो व्याधः; पक्षे—मार्गस्य सदाचारस्य आचरणे समासक्तः । [प्राणिनां सजीवानां वपुषां देहानां विनाशः हिंसा ।] स्वाकाङ्क्षिताः [स्वेन] अभिलाषविषयीकृताः, गुरुजनानां, प्रमदाः स्त्रियः, येन; परिहारे—स्वाकाङ्क्षितः [स्वेन] आशंसितः, गुरुजनानां, प्रमदः हर्षो येन, गुरुभक्तत्वात् ॥ [अत्रापि श्लेषमूलको विरोधालं-

पंकजभुवो जितेन्द्रियत्वं (कापा) १९६ मार्गानुसृतौ (प. कापा)

यस्यान्वये महीयसि सरसीव समस्तसत्त्वनिजवसतौ ।
 सञ्चरितजन्मभूमौ, विनिवारितकलिमलप्रसरे ॥ १९७ ॥
 पितृतर्पणप्रसङ्गे खड्गग्रहणं न शौर्यदर्पेण ।
 जुटनं मेखलिकानां वटुकजने, नो रताभिसंमर्दे ॥ १९८ ॥
 श्रुतिभेदेषु विवादो, नो रिक्थविभागमन्युना कलितः ।
 तेजस्विता हविर्भुजि, न शमैकरतेषु भूमिदेवेषु ॥ १९९ ॥
 जरतामेव स्खलनं, जपतामेवाधरस्फुरणम् ।
 यजतामेव समिट्टुचिरेणाजिन एव कृष्णसंपर्कः ॥ २०० ॥
 तस्याभूत् सकलकलोद्भासितपक्षद्वयस्य सुत एकः ।
 नान्ना सुन्दरसेनः कच इव वचसामधीशस्य ॥ २०१ ॥

कारः ।] ॥ १९६ ॥ सत्त्वं गुणः, सत्त्वाः प्राणिनः च; ते च जलाश्रयेण तिष्ठन्ति, [इति
 श्लेषोपमा ।] ॥ १९७ ॥ [इतः त्रिभिः श्लोकैः परिसंख्यालंकारद्वारा तद्वंशस्य अन्येभ्यो
 व्यतिरेकः उत्कर्षश्च सूच्यते ।] खड्गस्य [गण्डकस्य गेडा इति भाषायां प्रसिद्ध-
 नान्नः प्राणिनः, तत्र उद्भिन्नशृंगिणः खड्गाः, त एव बालाः गण्डाः इति विवेकः, तस्य
 खड्गस्य शृङ्गेण निर्मितपात्रस्य] खड्गपात्राख्यद्रव्यविशेषस्य शृङ्गादिखड्गस्य वा
 ग्रहणं, केषुचित् तत्समेषु [पितृतर्पणे वा] तद्रूपनियमात्; न तु शौर्याभिमानेन
 शस्त्रग्रहणम् । मौखीनां मेखलानां जीर्णतावस्थासु, वटुकजने ब्रह्मचारिजने, जुटनं
 भङ्गः; न तु सुतसंमर्दप्रसङ्गे रशानानाम् [अनेन तद्वंश्यानां वंशित्वं सूचितम् ।]
 ॥ १९८ ॥ श्रुतिभेदेषु वेदाक्षरविपर्यासादिषु, विवादः प्रमाणनिर्वचनादिरूपः शास्त्रार्थः;
 न तु वित्तविभागग्रहणार्थं क्रोधान्धतया राजद्वारे व्यवहारः । [“ रिक्थमृक्थं धनं
 वसु ” इति अमरः ।] तेजस्विता प्रकाशनशीलता कोपाकान्तिश्च; [शमः अन्तरि-
 न्द्रियनिग्रहः,] भूमिदेवा ब्राह्मणाः ॥ १९९ ॥ जरतां वृद्धानामेव, वयःकृतं स्खलनं
 पादादीनां; न तु सर्वेषां शास्त्रादिषु अपभ्रंशः । जपशीलानामेव, मन्त्राक्षरोपांशुस्वारणे
 अधरोष्ठस्फुरणं, न तु रोपावेशतः । यागशीलानामेव, समिट्टुचिः समिधां तत्रोपयोगात्;
 न तु प्रजानां वैमनस्यादिना, समिति युद्धे, रुचिः; “ इध्ममेधः समित् क्षियाम्, ”
 “ समित्याजिसमिद्धुधः ” इत्युभयत्र चामरः । मृगाजिने कृष्णस्य द्यामतायाः रोमसु
 संबन्धो, न तु जनाचरिते द्यामिकासम्पर्कः ॥ २०० ॥ [इतो नवभिः तत्सुतस्य

१९८ दर्पे च (प. का) १९९ ‘मन्युना जनिः (प) । विभागजनितमन्यूनाम्
 (कापा) २०० ‘लनं पठतमेवा’ (कापा)

पशुपतिनयनहुताशनभस्मितमवधार्य यं वपुष्मन्तम् ।
 अपरमिव कुसुमचापं रतिरतये निर्ममे धाता ॥ २०२ ॥
 तिष्ठन्तु तावदन्याः कुलललनां यस्य रूपमवलोक्य ।
 साऽपि महामुनिदयिता कृच्छ्रेण ररक्ष चारित्रम् ॥ २०३ ॥
 कलधौतफलकशोभां बिभ्राणं यस्य पृथुतरं वक्षः ।
 दृष्ट्वा, चिराय लक्ष्मीर्हरिहृदये दुःस्थितिं मेने ॥ २०४ ॥
 कथमीदृग्यदि न कृतः शशिशकलैरथ कृतः कथं व्यथकः ।
 इत्थं यमीक्षमाणो निर्णयमगमन्न कामिनीसार्थः ॥ २०५ ॥
 यो जग्राह हिमांशोः प्रसन्नमूर्तित्वमचलतः स्थैर्यम् ।
 जलधरत उन्नतत्वं, गाम्भीर्यं यादसां पत्युः ॥ २०६ ॥

उपाख्याननायकस्य रूपगुणान् वर्णयति तस्येति ।] सकलाभिः कलाभिः विद्याविशेष-
 स्वरूपाभिः, [पक्षे षोडशभिः] प्रभाशाल्यंशैश्च, प्रकाशितं, पक्षद्वयं मातापितृकुलद्वयं
 शुक्लकृष्णाभिधमासार्धभागद्वयं च, येन तस्य; बृहस्पतेः कचाभिधानसुत इव, तस्य
 द्विजपुङ्गवस्य सुन्दरसेनाभिधः एकः सुतोऽभवत् ॥ २०१ ॥ [वपुष्मन्तं अपरं कुसु-
 मचापमिव इति अत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा । इवशब्दोपादानाच्च नात्र अधिकताद्रूप्यरूप-
 कम् ।] ॥ २०२ ॥ महामुनिपदेन वसिष्ठोऽत्रिर्वा ग्राह्यः, [तस्य दयिता अरुन्धती
 अनसूया वा । चारित्रं प्रकृते सतीत्वरूपम् ।] ॥ २०३ ॥ कलधौतं सुवर्णं, [फलकं
 पट्टिका । अस्य वक्षःस्थलस्य विशालतां दृष्ट्वा लक्ष्मीः विष्णुवक्षसि स्वस्थितिं दुःस्थितिं
 अल्पावकाशत्वात् कष्टं मेने इत्यर्थः । अत्र उपमा व्यज्यते ।] ॥ २०४ ॥
 [यदि अयं सुन्दरसेनः, शशिशकलैः चन्द्रखण्डैः धात्रा न रचितः तर्हि स कथं ईदृक्
 चन्द्रवत् नेत्राह्लादजनकस्वरूपः, तेन तैरेव कृतश्चेत् अथ कथं स व्यथकः । मदनपी-
 डाजनकत्वेन तापदः, इति विचारप्रकारेण कामिनीनां 'अयं शशिशकलैः कृतो न वा'
 इति निर्णयः निश्चयो नाभूत् इत्यर्थः । अत्र विकल्पालंकारः, " विरोधे तुल्यबलयोर्वि-
 करूपालंकात्मिकता ।" इति कुवलयानन्दे तल्लक्षणात् ॥] ['कथमाद्रता दिनकृतः । इति
 पाठे तु] तेजस्वितया सूर्यत्वेन भानं, चन्द्राननसुन्दरत्वेन कलाधरकलानिर्मिततया भानं;
 तत्र सरसस्वभावत्वात् अप्राप्त्या संतापकत्वाच्च सूर्याचन्द्रमसोः स्वरूपत्वं विशयविषयी-
 कृतम् इति, तस्य विलक्षणरूपेणैव कामिनीकदम्बस्य भानम् । [अस्मिन् पाठे सस-
 न्देहालंकारः ।] ॥ २०५ ॥ [तस्य सात्त्विकान् गुणान् वर्णयति य इति । प्रसन्नमू-

२०४ शकलशोभां (कापा) । मनुते (कापा) २०५. कथमाद्रता दिनकृतः (गो. का)

यो विनयस्य निवासो, वैदग्ध्यस्याश्रयः, स्थितेः स्थानम् ।

प्रियवाचामायतनं, निकेतनं साधुचरितस्य ॥ २०७ ॥

यो मदनः प्रमदानां, तुहिनकरः साधुकुमुदखण्डस्य ।

निकषोपलो गुणानां, मार्गतरुः पथिकलोकस्य ॥ २०८ ॥

सज्जनगोष्ठीनिरतः, काव्यकथाकनकनिकषपाषाणः ।

प्रणयिजनकल्पवृक्षो, लक्ष्मीलीलाविहारभूमिश्च ॥ २०९ ॥

जलधिरिव तुहिनभासः सहवृद्धिपरिक्षयः सुहृत्तस्य ।

सकलोपधाविशुद्धो बभूव गुणपालितो नाम्ना ॥ २१० ॥

तेन समं स कदाचित् तिष्ठन् रहसि प्रसङ्गतः पतिताम् ।

केनापि गीयमानापशृणोदार्यामिमां सहसा ॥ २११ ॥

तिष्ठत्वं माधुर्यं, हिमांशुः चन्द्रः । अचलः पर्वतः, स्थैर्यं “धर्मार्थकामसंयुक्ताच्छुभाशुभसमु-
त्थितात् । व्यवसायादचलनं स्थैर्यमित्यभिसंज्ञितम् ॥ ” इति भरतोक्तम् (२२।३५) ।
उन्नतत्वं उच्चैरवस्थानम् । गाम्भीर्यं “ यस्य प्रभावादाकारात्क्रोधहर्षभयादयः । भावस्था
नोपलभ्यन्ते तद्गाम्भीर्यमिति स्मृतम् ॥ ” इति भरतोक्तम् (२२।३६) ।] यादसां
[जलानां] पतिः समुद्रः । [अत्र उपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।] ॥ २०६ ॥ [विनयः
महाजनसन्निधौ स्वोत्कर्षाननुसन्धानरूपा नम्रता । वैदग्ध्यं चातुर्यम् । स्थितिः न्याय्यपथ
स्थितिः, “संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।” इति अमरः । प्रियवाक् हृद्यवचनम् ।
साधुचरितं सत्कर्म ।] ॥ २०७ ॥ [तुहिनकरः शीतगुः चन्द्रः । मार्गे स्थितः तरुः मार्ग-
तरुः । अत्र मालारूपकम् ।] ॥ २०८ ॥ [गोष्ठी सभा । निरतः आसक्तः । काव्यं पद्यमयं,
कथा गद्यमयी, तत्परीक्षाकर्मणि कुशलः । प्रणयिजनः प्रेमपात्रीभूतः याचको वा ।
लक्ष्मीः रूपगुणादिप्रकारा सर्वविधा लक्ष्मीः शोभा, तस्या लीलया खेलार्थं, विहारभूमिः
विनोदाय भ्रमणस्थानम् ।] [एताभिः नवभिः आर्याभिः सुन्दरसेनस्य अनेकगुणसम्प-
त्तिवर्णनेन तस्य उत्तमनायकत्वं व्यञ्जितम् । तथा च दशरूपके—“ नेता विनीतो मधुर-
स्त्यागी दक्षः प्रियंवदः । रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढदंशः स्थिरो युवा ॥ (२।१) बुद्धयु-
त्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः । शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ॥ ”
(२।२) इति । प्रकृते ते यथायथमूढाः ॥ २०९ ॥ [तन्मित्रं नायकसहायं एकेन वर्णयति
जलधिरिति] सकलानु उपधासु शीलादिपरीक्षोपायेषु, परीक्षया विशुद्धः शीलादिसं-
पन्नतया परिज्ञातः । “उपायपूर्वं आरम्भ उपधा” इति अमरः ॥ २१० ॥ [रहसि एकान्ते ।]

‘देशान्तरेषु वेषस्वभावभणितानि ये न बुध्यन्ते ।
 समुपासते न च गुरून् विषाणविकलास्त उक्षाणः ॥’ २१२ ॥
 आकर्ण्यथ तमूचे वचनमिदं सुन्दरः सुहृन्मुख्यम् ।
 शोभनमेतद्वीतं गुणपालित साधुनाऽनेन ॥ २१३ ॥
 साधूनामाचरितं खलचेष्टां विविधलोकहेवाकान् ।
 नर्म विदग्धैर्विहितं कुलटाजनवक्रकथितानि ॥ २१४ ॥
 गुरुगूढशास्त्रतत्त्वं विटवृत्तं धूर्तवञ्चनोपायान् ।
 वारिधिपरिखां पृथ्वीं जानाति परिभ्रमन् पुरुषः ॥ २१५ ॥
 (युगलकम्)
 अत उज्झित्य गृहस्थितिमुखलेशं विविधलाभपरिणामे ।
 स्थापय गमनारम्भे वयस्य हृदयं मया सहितः ॥ २१६ ॥
 इत्थं निगदितवन्तं सुहृदुत्तरलाभलालसात्मानम् ।
 ऊचे सुन्दरसेनं लज्जित इव सहचरो वचनम् ॥ २१७ ॥
 ‘अभ्यर्थनानुबन्धो लज्जाकर एव मादृशां किन्तु ।
 आकर्ण्य कथयामः पथिकानां यानि दुःखानि ॥ २१८ ॥

सहसा अकस्मात् ॥ २११ ॥ भणितानि सरसोक्तयः । विषाणविकलाः शृङ्गविहीनाः, उक्षाणो वृषभाः । [अत्र न्यूनाभेदरूपकालंकारः ।] ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ [युगलकेन प्रवासलाभानाह साधूनामिति ।] हेवाकः उत्कण्ठा [अभिलाषो वा] । नर्म [अग्राभ्यः] परिहासः । [कुलटा असती, वक्रकथितं व्यङ्ग्योक्तिः ।] ॥ २१४ ॥ [गुर्विति—गुरौ गूढं गुरुगम्यं गुरुणैव प्रकाश्यं यत् शास्त्रतत्त्वं रहस्यम् । विटवृत्तं कामतन्त्रकोविदानां चरितम् । वारिधिपरिखां समुद्रखेयाम् ।] ॥ २१५ ॥ गृहस्थितौ संजायमानं मुखस्य लेशं लवं, उज्झित्य । विविधो लाभो यस्मिन् तादृशः परिणामः फलावस्था यस्य तस्मिन् गमनारम्भे इति ॥ २१६ ॥ [सुहृदुत्तरेति मित्रोत्तराभिलाषिणम् । लज्जित इव मन्दंमन्दं इत्यर्थः ।] २१७ ॥ अभ्यर्थनानुबन्धो यद्भवतोक्तं तदनुकूलवाक्यपरम्पराप्रयोगः ॥ [यद्वा अभ्यर्थनायाः प्रार्थनायाः, अनुबन्धः

२१३ स ऊचे (गो. कापा) २१४ लोकविन्यासान् (कापा) २१५ गुरुगूढशास्त्रचर्चा (प.) गुरुगूढशास्त्रचर्चा (गो२.) गुरुगूढशास्त्रचर्चा (कापा) २१६ अत उत्सृज्य (प. कापा) २१७ सुहृदुत्तमं (प.) २१८ कथयामि च (कापा)

कर्पटकावृतमूर्तिर्दूराध्वपरिश्रमावसितशक्तिः ।

पांसूत्करधूसरितो दिनावसाने प्रतिश्रयाकाङ्क्षी ॥ २१९ ॥

मातर्भगिनि दयां कुरु, मामैवं निष्ठुरा भव, तवापि ।

कार्यवशेन गृहेभ्यो निर्यान्ति भ्रातरश्च पुत्राश्च ॥ २२० ॥

किं वयमुत्पाद्य गृहं प्रातर्गन्तारं ईदृगेव सताम् ।

भवति निवासो यस्मिन्निज इव पथिकाः प्रयान्ति विश्रामम् ॥ २२१ ॥

अत्र रजनीं नयामो यथाकथञ्चित् तवाश्रमे मातः ।

अस्तं गतो विवस्वान्, वद् संप्रति कुत्र गच्छामः ॥ २२२ ॥

इति बहुविधदीनवचाः प्रतिगेहद्वारदेशमधितिष्ठन् ।

निर्भर्त्स्यते वराको गृहिणीभिरिदं वदन्तीभिः ॥ २२३ ॥

(कुलकम्)

अनुवर्तनं वारंवारं कथनं, मादृशां मुहृदां, लज्जाकरः त्रपावह एव, मुहृदा सकृदुक्तेऽपि मित्रेण तस्य अवश्यकरणीयत्वात्; तथापि किमपि यत् कार्यं तत् तद्गुणदोषान् विमृश्य करणीयं इति, त्वया प्रवासगुणे उक्तेऽपि तद्गतदोषान् मया अवश्यंवाच्यान् शृणु इत्यर्थः; यद्वा, अभ्यर्थनायां प्रार्थितविषये, अनुबन्धः दोषोत्पादः, ततश्च तदनङ्गीकारः, इत्यादि; “दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे । मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ॥” इति अमरः । पथिकानां प्रवासिनाम् ।] ॥ २१८ ॥ [इतः रसमयैः द्वादशभिः तानि पथिकदुःखानि वणयति, तत्रादौ पञ्चभिः कुलकं, तत्र मध्यत्रये कुत्रापि निवासस्थानं याचमानानां दीनवचनानुवादः ।] अवसिता ध्वस्तप्राया । [पांसुः धूलिः,] उत्करः समूहः । प्रतिश्रयो निवासस्थानम् ॥ २१९ ॥ [मातः वृद्धस्त्रीणां सम्बोधने, भगिनि समवयस्कस्त्रीणां सम्बोधने । “आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पश्यति ।” इति सत्सरणेः स्मरणमनुसंदधाति तवापीति ।] ॥ २२० ॥ [तदनादृत्य प्रतीकारे किमित्यादि क्रोधोक्तिः, सा च गन्तारइत्यन्ता लोकोक्तिः । ईदृगेवेत्यादिसदाचरणकथनेन यूयं असज्जनाः इति सूच्यते । निजे स्वीये गृहे । ‘विश्रामः’ इति अपाणिनीयमपि रूपं कालिदासभवभूत्यादिमहाकविभिः प्रयुक्तत्वात् प्रयुक्तम् । द्विरूपकोशे तु—“विश्रामो विश्रमश्च” इति उभयम् ।] ॥ २२१ ॥ [अत्रेत्यादि दैन्यवचनम् ।] ॥ २२२ ॥ निर्भर्त्स्यते वाग्बाणैः तिरस्क्रियते । वराकः दीनां अवस्थां

२२२ अथ (प. का) । तवाश्रये (प. गो २) “चिद्वदाशु हे” (कापा) २२३

प्रतिगेहे (प)

न स्थित इह गेहपतिः, किं रटसि वृथा, प्रयाहि देवकुलम् ।
 कथितेऽपि नापगच्छति, पश्य मनुष्यस्य निर्बन्धम् ॥ २२४ ॥
 अथ यदि कथञ्चिदपरः पुनःपुनर्याचितो गृहस्वामी ।
 निर्दिशति सावधीरणमत्र स्वपिहीति जीर्णगृहकोणे ॥ २२५ ॥
 तत्र कलहायमाना तिष्ठति गृहिणी विभावरिी सकलाम् ।
 अज्ञाताय किमर्थं वासो दत्तस्त्वयेति सह भर्ता ॥ २२६ ॥
 ईदृग्यं सरलात्मा किं कुरुषे भगिनि तावको भर्ता ।
 स्थास्यसि गेहेऽवहिता, भ्रमन्ति खलु वञ्चका एवम् ॥ २२७ ॥
 इति भाजनादियाच्चां बुद्धौ विनिधाय निकटवर्तिनो गेहात् ।
 नारीजनः समेत्य ब्रूते तामाप्तभावेन ॥ २२८ ॥ (युग्मम्)
 गृहशतमधिकमटित्वा कलमकुलत्थाणुचणमसूरादि ।
 एकीभूतं सुङ्गे क्षुधोपतप्तोऽध्वगो भैक्षम् ॥ २२९ ॥
 परवशमशनं, वसुधा शयनीयं, सुरनिकेतनं सद्यः ।
 पथिकस्य विधिः कृतवानुपधानकमिष्टकाखण्डम् ' ॥ २३० ॥

आपन्नः ॥ २२३ ॥ [रटसि उच्चः वदसि, वृथा निष्फलम् ।] देवकुलं देवमन्दिरम् । निर्बन्धः आग्रहातिशयः ॥ २२४ ॥ [सावधीरणं सतिरस्कारम् ।] ॥ २२५ ॥
 सकलां विभावरिी—अत्र अत्यन्तसंयोगे द्वितीया, तेन क्षणैकमपि कलहतो न अतिचारततः प(तः)त्रागारेऽपि न स्वापोपलब्धिः इति । अज्ञाताय इत्यनेन मुख्यं कलहे कारप्रदर्शितम् ॥ २२६ ॥ अवहिता सावधाना । [वञ्चकः धूर्तः ।] ॥ २२७ ॥ [आयथार्यवक्ता ।] ॥ २२८ ॥ [अटित्वा भ्रान्त्वा । कलमः शालिः, कुलत्थः धानविशेषः ' कलथी ' इति भाषायाम् ।] अणुः व्रीहिविशेषः, [चीना इति ख्यातः इति अमरसुधा ।] [मसूरः व्रीहिभेदः । अध्वगः पथिकः ।] भैक्षं भिक्षासमूहरूपम् ॥ २२९ ॥
 शयनीयं शय्या । सुरनिकेतनं देवमन्दिरम् । उपधानकं उपधीयते आरोप्यते शिरो इति उपधानकं उच्छीर्षकम्, [इष्टका ईट इति भाषायाम् ।] ॥ २३० ॥

२२५ शीर्णगृहं (प. काया) २२७ किं कुर्मो (गो. प) २२८ भोजनं (गो. २. कापा) । नारी समभ्युपेता (प. कापा)

इति निगदितवाति तस्मिन्सुन्दरसेनस्य चोत्तरावसरे ।

इयमुपगीता गीतिः केनापि कथाप्रसङ्गेन ॥ २३१ ॥

‘निजवरभवनं सुरगृहभुर्वीतलमतिमनोहरं शयनम् ।

कदशनममृतमभीप्सितकार्यैकनिविष्टचेतसां पुंसाम् ’ ॥ २३२ ॥

तां च श्रुत्वा सुहृदं पौरन्दरिरिदमुवाच परितुष्टः ।

मम हृदयगतं प्रकटितमेतेन, सहैव भवतु गच्छामः ॥ २३३ ॥

अथ सहचरद्वितीयः क्लेशसमुद्रावतरणकृतचित्तः ।

निरगात्सुन्दरसेनः कुसुमपुरादविदितः पित्रा ॥ २३४ ॥

पश्यन् विदग्धगोष्ठीरभ्यस्यन्नायुधानि विविधानि ।

शास्त्रार्थानधिगच्छन् विलोकयन् कौतुकान्यनेकानि ॥ २३५ ॥

जानन् पत्रच्छेदनमालेख्यं सिक्थपुस्तककर्माणि ।

वृत्त्यं गीतोपचितं तन्त्रीमुरजादिवाद्यभेदांश्च ॥ २३६ ॥

[गीतिः आर्याभेदः, तल्लक्षणं तु—“ यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीयान्तिमयोगीतिर्हि गायकप्रीत्यै ॥ ” इति ॥ २३१ ॥ सुरगृहं देवालयः निजभवनतुल्यं सुखदम् । कदशनं कुत्सितं दुष्टं साधितं भोजनम् । अभीति—इष्ट-सिद्धिपरायणानाम् ॥ अत्र इवादिपदानुपादानेऽपि तदर्थवत्त्वात् लुतोपमा व्यङ्ग्या ।] ॥ २३२ ॥ पौरन्दरिः पुरंदराभिधविप्रकुमारः सुन्दरसेनः, [भवतु तदेव भवतु इत्यर्थः ।] ॥ २३३ ॥ [अविदितः पित्रा, पितरं अष्टद्वैव । कुसुमपुरात् पाटलिपुत्रात् ; तत्र ‘ पाडल ’ इति प्रसिद्धानां पाटलिद्रुमाणां अत एव पाटलिकुसुमानां प्राचुर्यात् कुसुमपुरं इति पाटलिपुत्रस्य अपरं नाम ॥ २३४ ॥ त्रिभिः प्रवासजातं विशेषज्ञानलाभार्थं वर्णयति पश्यन्निति । गोष्ठी सभा । कौतुकं अद्भुतं अतिशायि वृत्तं वा ।] ॥ २३५ ॥ [आलेख्यं चित्रकर्म, “ रूपभेदाः प्रमाणानि भावलावण्ययोजनम् । सादृश्यं वर्णिका भङ्ग इति चित्रं षडङ्गकम् ॥ ” इति । सिक्थपुस्तककर्माणि—तत्र सिक्थकर्म मधूच्छिष्टेन नानापुत्तलादिक्रीडनकविधानकला, तच्च अन्यत्र चतुःषष्टिकलासु न पृथक् परिगणितम्, पुस्तकक्रियायामन्तर्भावात् ; पुस्तकर्म व्याख्यातम् १२४ आर्याटिप्पण्याम् ; यद्वा सिक्थपुस्तं सिक्थेनैव लेप्यकर्म । गीतोपचितं गीतविशिष्टं, न तु शुद्धं । तन्त्री

२३१ ‘सेनं तथोत्तरा’ (प) २३३ तामुपश्रुत्वा च (प) समुपश्रुत्वा च (कापा) । सहैव गच्छामः (प)

बुध्यन् वञ्चकभङ्गीर्विटकुलटानर्मवक्रकाथितानि ।

वभ्राम सुहृत्सहितः सुन्दरसेनो महीमखिलाम् ॥ २३७ ॥

(विशेषकम्)

अथ विदितसकलशास्त्रो विज्ञाताशेषजनसमाचारः ।

निजगृहगमनाकाङ्क्षी स शिलोच्चयमर्बुदं प्राप ॥ २३८ ॥

तत्पृष्ठदेशदर्शनलोलमतिं सुन्दरं परिज्ञाय ।

गुणपालितो वभापे विलोक्यतामद्रिराज इति ॥ २३९ ॥

‘एष सुतः सानुमतः स्यन्दच्छीताच्छसलिलसंपन्नः ।

लोकानुकम्पयेव प्रालेयमहीभृता मरौ न्यस्तः ॥ २४० ॥

शिशिरकरकान्तमौलिः कटकस्थितपवनभोजनः सगुहः ।

विद्याधरोपसेव्यो विभर्ति लक्ष्मीमयं शम्भोः ॥ २४१ ॥

वीणा, मुरजः मृदङ्गः ।] ॥ २३६ ॥ (वञ्चक) भङ्गीः कौटिल्यविलासान् [कुटिलानां सरणीः] ॥ २३७ ॥ [अथेति, प्रवासेन इत्यध्याहार्यम् ।] समाचारः वृत्तम् । शिलोच्चयं पर्वतं, [अर्बुदं ‘आबु’ इति सम्प्रति प्रसिद्धम् । स च गूर्जरदेश (गुजरात) मरुदेशयोः (मारवाड) सीमाभूतः] ॥ २३८ ॥ पृष्ठदेशः पश्चात्तनभगाः । लोलमतिं लालसम्, “ लोलश्चलसतृणयोः ” इति अमरः ॥ २३९ ॥ [इतश्चतुर्दशभिः अर्बुदा-चलं वर्णयति एष इति । सानुमतः असङ्ख्यशृङ्गत्वात् सानुमान् हिमालयः तस्य सुतः पुत्रः, तदुक्तं सोमेश्वरदेवेन वस्तुपालकारिततत्रत्यधर्मस्थानप्रशस्त्याम्—“ गौरीवरश्च-शुरभूधरसंभवोऽयमस्त्यर्बुदः ककुदमद्रिकदम्बकस्य । मन्दाकिनीं घनजटे दधदुत्तमाङ्गे यः श्यालकः शशिमृतोऽभिनयं करोति ॥ ३० ॥ ” इति ।] प्रालेयमहीभृत् हिम-गिरिः । [भ्रियन्ते प्राणिनः तृणया यत्र स मरुः निर्जलः देशविशेषः ‘मारवाड’ इति सुप्रसिद्धः । अत उद्प्रेक्षा लोकानुकम्पयेव इति ।] २४० ॥ शिशिरकरकान्तानि चन्द्रकान्तमणयः, मौलिषु शिखरेषु, यस्य; पक्षे—शिशिरकरेण चन्द्रेण, कान्तः मनोहरः, मौलिर्यस्य । कटकेषु नितम्बभागेषु [पर्वतमध्यभागेषु,] स्थिताः, पवनभोजनाः पवना-शिनः तपस्विनो यस्य; पक्षे—कटकस्थाने कङ्कणस्थाने, स्थिताः, पवनभोजनाः सर्पाः यस्य । गुहाभिः गह्वरैः सहितः, पक्षे—गुहेन षडाननेन सहितः । विद्याधरैः देवयो-

२३७ वञ्चकवृत्तीः (कापा) २३८ शिलोच्चयनाथम् (प.) शैलोच्चयनाथमर्बुदं (कापा) २३९ लोलमलं (प. कापा) २४० स्यन्दत्स्फीता (कापा)

अत्र तरुशिखरसङ्गतमुमनस इति जातविस्मयो मन्ये ।
 अभिलषति समुच्चैतुं तारा निशि मुग्धकामिनीलोकः ॥ २४२ ॥
 आश्चर्यं यदुपान्ते तिष्ठन्त्येतस्य सप्त मुनयोऽपि ।
 अथवा कस्याकर्षं न करोति समुन्नतिर्महताम् ॥ २४३ ॥
 अवगम्य निरवलम्बनमम्बरमार्गं पतङ्गतुरगाणाम् ।
 अयमवनिधरो मन्ये विश्रान्त्यै वेधसा विहितः ॥ २४४ ॥
 इममाश्रित्य हिमांशोरोषधयः सन्निकर्षमुपयाताः ।
 प्रत्यासत्तिः प्रभुणा प्रायोऽनुग्राहकवशेन ॥ २४५ ॥

निविशेषैः [यद्वा, गुटिकाङ्गनादिविद्यासिद्धिमद्भिः योगिविशेषैः] उपसेव्यः शोभितः,
 पक्षे—तैः [देवांशकविशेषैः] सेवितः । [अत्र आर्था श्लेषोपमा ।] ॥ २४१ ॥
 [इतः पञ्चभिः तस्य अत्युच्चत्वं नानाभङ्ग्या वर्णयति] अत्रेति । कामिनीलोकः ताराः
 तरुमौलिसङ्गतानि पुष्पाणि [इति] मत्वा समुच्चिचीषति यतोऽसौ मुग्धः बालिशः [मूढः,
 यद्वा] स्वरूपतो रूपी [प्रशस्तरूपवान् इति, सुन्दरः ।] [अत्र काव्यलिङ्गभ्रान्तिमदुपे-
 क्षालंकाराः ।] ॥ २४२ ॥ अस्यात्युन्नतत्वात् सप्तर्षयः उपान्तवर्तिन इव उपलक्ष्यन्ते ।
 तदेतत्समर्थनाय अथवेत्यादिना अर्थान्तरितम् ॥ [यत् एतस्य शिलोचयमात्रस्य अर्बु-
 दाचलस्य, उपान्ते समीपे, सप्त मुनयोऽपि ब्रह्मणः पुत्रत्वेन प्रसिद्धाः तपोबलादिना
 प्राप्तसर्वोच्चस्थानाः अपि, तद्भृत्याः इव तिष्ठन्ति तत् आश्चर्यं अद्भुतम्, विरुद्धदर्शनात् ।
 ते च “ मरीचिरग्निः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः । वसिष्ठश्चमहाभाग सप्तैते ब्रह्मणः
 सुताः ॥ ” इत्युक्ताः; पक्षे सप्तर्षिनामा तारासमूहविशेषः, सूर्यमण्डलादपि अत्युच्चैः
 स्थितः; तत्क्रमस्तु ध्रुवात् पूर्वभागे मरीचिः, ततः क्रमात् सारुन्धतीको वसिष्ठः, अङ्गि-
 राः, अग्निः, पुलस्त्यः, पुलहः, क्रतुः चेति । पूर्वोक्तमेव अर्थान्तरन्यासेन आक्षि-
 पति अथवेति । आकर्षं समीपानयनम् । अत्र अथवेति आक्षेपवाचकपदसत्त्वात् आक्षे-
 पार्थान्तरन्यासालंकारयोः संसृष्टिः] ॥ २४३ ॥ अवलम्ब्य निश्चित्य, अम्बरमार्गं
 आकाशमार्गं, [पतङ्गः सूर्यः,] [उत्प्रेक्षया तस्य अत्युच्चत्वं व्यञ्जितम् ।] ॥ २४४ ॥
 अस्य अत्युच्चत्वात् तत्संबन्धेन ओषधयः ओषधीशस्य [चन्द्रस्य] सान्निध्यं प्राप्ता इति
 अनुग्राहकाधीनतया प्रभुणा सान्निध्यसंपत्तिर्युक्तैवेति । [अनुग्राहकः प्रभोः कृपाप्रा-
 पको मध्यस्थः, अत्र तादृशः अर्बुदः । अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । अस्यामार्यायां उत्तरार्धे

२४२ मुग्धकामिनीसार्थः (गो २) २४४ अवलम्ब्य (गो. का) २४५ स-
 न्निधानमुप (काया)

ध्वजिनीव दानवानां मिष्टकसमधिष्ठिता, त्रियामेव ।

उद्यातरोहिणीका, रम्येयमुपत्यका भाति ॥ २५३ ॥

(संदानितकम्)

इति दर्शयति वयस्ये, सुन्दरसेने च पश्यति प्रीत्या ।

स्वप्रस्तावोपगता गीतिरियं केनचिद्रीता ॥ २५४ ॥

‘अतिशयितनाकपृष्ठं पृष्ठं ये नार्जुदस्य पश्यन्ति ।

बहुविषयपरिभ्रमणं मन्ये क्लेशाय केवलं तेषाम् ॥ २५५ ॥

आकर्ण्य च स वभाषे, महात्मनाऽनेन युक्तमुपगीतम् ।

शिखरिशिरः पश्यामो वयस्य रम्यं समारूढ ॥ २५६ ॥

अथ गिरिवरमारूढो विलोकयन् विविधविबुधभवनानि ।

वापीरुद्यानभुवः सरांसि सरितश्चचार विस्मेरः ॥ २५७ ॥

अचिराभामिव विघनां, ज्योत्स्नामिव कुमुदबन्धुना विकलाम् ।

रतिमिव मन्मथरहितां, श्रियमिव हरिवक्षसः पतिताम् ॥ २५८ ॥

कोराटी’ इति व्यवह्रियमाणानां] च व्रातैः समूहैः; पक्षे अर्जुनस्य पार्थस्य, बाणानां शराणां, समूहैः संछन्ना समावृता; [वरूथिनी सेना ।] ऋक्षाणां भल्लकानां [‘रिंछ’ इति भाषायां प्रसिद्धानां,] पक्षे नक्षत्राणां सहस्रेण परिपूर्णा ॥ २५२ ॥ [ध्वजिनी सेना । मिष्टकः मिष्टत्वात् आम्रः स्यात् तदृक्षैः, दानवविशेषेण च;] [‘मस्तकसमधिष्ठिता’ इति पाठे] मस्तकैः देवदारुवृक्षैः [मस्तकरूपेण तत्तदधिकारस्थानेषु स्थितैः] प्रधानाधिकारिमिश्र समधिष्ठिता । [‘अक्षाङ्क’ इति पाठे अक्षनामानः विभीतकवृक्षाः, पक्षे अक्षनामा दानवः ।] [त्रियामा रात्रिः,] रोहिण्यो लताः, [यद्वा रोहिणीका ‘कुटकी’ ‘कडु’ इति वा भाषायां प्रसिद्धः लघुवृक्षविशेषः,] रोहिणी नक्षत्रविशेषश्चेति सर्वत्र यथा-योग्यमन्वयः । [उपत्यका अत्रेः अधः आसन्ना भूमिः ।] ॥ २५३ ॥ [प्रस्तावः प्रसङ्गः ।] ॥ २५४ ॥ नाकपृष्ठं स्वर्गभूम्युपरितनभागः, तत् अतिशयितं अधरीकृतं [अतिक्रान्तं] येन, ततोऽप्यतिसुन्दरं इत्यर्थः । विषयाः देशाः, “देशविषयौ तूपवर्तनम्” इति अमरः ॥ २५५ ॥ विबुधभवनानि देवप्रासादाः । [वापी दीर्घिका । उद्यानं राशः सर्वोपभोग्यं वनम् ।] विस्मेरः साश्चर्यः ॥ २५७ ॥ [चतुर्भिः तत्र दृष्टिपथं उपयातां नायिकां वर्णयति

२५३ ध्वजिनीव दामवानासृष्टकसमं (प.) ‘वानां मस्तकसमवेष्टिता । (गो २) सृष्टाङ्कसमं; अक्षाङ्कसमं (कापा) २५५ बहुदेश (गो २) २५७ रसितश्च जातविस्मेरः (प.)

हस्तोच्चयं विधातुः, सारं सकलस्य जन्तुजातस्य ।

दृष्टान्तं रम्याणां, शस्त्रं संकल्पजन्मनो जैत्रम् ॥ २५९ ॥

विकसितकुसुमसमृद्धिं, शृङ्गाररसापगैककलहंसीम् ।

लीलापल्लववल्लीं, त्रतिनामवधानवर्मणां भल्लीम् ॥ २६० ॥

विचरन्नुपवनमण्डपपुष्पप्रकराभिरामभूपृष्ठे ।

रममाणां सह सख्या ललनामालोकयामास ॥ २६१ ॥

(कुलकम्)

अवलोकयतस्तस्य स्मरसायकवेध्यतामुपगतस्य ।

इदमभवन्मनासि चिरं विस्मयभाराभिभूयमानस्य ॥ २६२ ॥

केदं खलु विश्वसृजः कौशलमत्यद्भुतं जातम् ।

येन विरुद्धानामपि घटितैकत्र स्थितिस्तथाहीयम् ॥ २६३ ॥

ललितवपुर्निर्दोषा स्फुरदुज्ज्वलतारकाभिरामा च ।

निर्वाच्यवदनकमला जितवीणा कणितवाणी च ॥ २६४ ॥

अचिरामेति । अचिरामा क्षणप्रभा विद्युत्, विधना तत्पतित्वेन कल्पितेन मेघेन रहिता ।
कुमुदबन्धुः चन्द्रः । मालापूर्वकः उपमालंकारः, अत्र घनादिन्यूनत्ववर्णनं नायिकायाः
प्रियाभावसूचनेन एकाकित्वरूपसाधर्म्यसंपादनार्थं इति न दोषः इति प्राचां मतानुसारेण;
वस्तुतस्तु अत्र उपमावाचकशब्दोपादानात् न्यूनताद्रूप्यरूपकवत् न्यूनोपमा ग्राह्या, न तु
विनोक्तिः ।] ॥ २५८ ॥ [इत आर्याद्वये रूपकम् ।] हस्तोच्चयो हस्तकौशलम् । वर्ण-
यिष्यमाणा हारलतानाम्नी काचित् हस्तोच्चयादिरूपेण निरूपिता । जातं समूहः,
“ जातं जनिसमूहयोः ” इति विश्वः । दृष्टान्तं निदर्शनम् । [जैत्रं जयनशीलम्]
॥ २५९ ॥ [कुसुमसमृद्धिः वसन्तर्तुः । विविधलीलारूपा ये पल्लवाः तेषां वल्ली,
लीलावती इत्यर्थः । त्रती तपस्वी, अवधानं समाधिः वर्म कवचं यस्य स अवधानवर्मा ।
“ अवधानसमाधानप्रणिधानानि तु समाधौ स्युः । ” इति हैमः । भल्ली ‘ माला ’ इति
प्रसिद्धं भेदकं शस्त्रम् ।] ॥ २६० ॥ ॥ २६१ ॥ विस्मयेत्यादि । संजाताश्चर्याति-
शयस्य इति अर्थः ॥ २६२ ॥ ॥ २६३ ॥ [इतः त्रिषु विरोधाभासालंकारमालया नायकस्य

२५९ हस्तोच्चयः (गो. कापा.) हस्तवोलकं (का.) । अश्रं (कापा) २६०
विलसित (कापा) । शृङ्गारसरोवरैक (कापा) २६१ प्रसरां (गो २) २६२
स्मरमार्गणं...मुपेतस्य (प.) इदमासीन्मं (प. कापा) २६३ “ द्रुतं समुपजातम् (प. कापा)

प्रकटितविग्रहसंस्थितिरतिशोभाघटितसन्धिवन्धा च ।
 उन्नतपयोधराढ्या शरदिन्दुकरावदाता च ॥ २६५ ॥
 अभिमतसुगतावस्थितिरभिनन्दितचरणयुगलरचना च ।
 अतिविपुलजघनदेशा विध्वस्तशरीरविहितशोभा च ॥ २६६ ॥
 आविर्भवदनुरागे तस्मिन्नथ वलितलोचना सहसा ।
 सापि बभूव मृगाक्षी हस्तगता कुसुमचापस्य ॥ २६७ ॥

तद्दर्शनजनिताश्चर्यातिशयो व्यज्यते ।] निर्दोषा बाहुहीना कथं ललितवपुः, अथ च रात्रिहीना कथं स्फुरन्तीभिः तारकाभिः नक्षत्रैः अभिरामा । निर्वाच्यं निरभिधेयं कथं वदनमिति कथं निर्वाच्यवदनकमला । यदि जिता वीणा यथा सा, तर्हि कथं कण्ठिता वीणाशब्दतुल्या [यद्वा कणः वीणाध्वनिः संजातोऽस्यास्तादृशी, कणशब्दाच्चारकादित्वात् इतच् ।] वाणी यस्याः सेदृशी । (२६४ ।) प्रकटिता विग्रहस्य युद्धस्य संस्थितिर्यथा सा, कथम् अतिशोभया घटितः सन्धिवन्धः संमेलो यस्याः तादृशी । उन्नतैः पयोधरैः परिपूर्णं, कथं शरदिन्दुकरैः शुभ्रा, मेघानां वर्षासु समुपलब्धेः । (२६५ ।) अभिमता सुगतावस्थितिः बुद्धावस्थितिः यस्याः सा, कथं ' अभिनन्दितचरणरचनशोभा ' [इति पाठे] चरुणो वेदशाखा, वेदस्य तेन निन्दितत्वात् तथा भवितुं सा नार्हति; ' चरणयुगलरचना च ' इति [मूल] पाठे ऋक्सामरूपतया ऋग्यजुःरूपतया मन्त्रब्राह्मणरूपतया वा [चरण] युगलत्वं निर्वहति । अतिविपुलजघनभागा च सुलक्षणा सुन्दरी भवति इति तादृशी, कथं विध्वस्ता शरीरशोभा यस्याः सा तथा,—इति विरोधपरम्परा (२६६ ।) । निर्दोषा दोषैर्हीना, तारका नेत्रकनीनिका, स्फुरन्त्या उज्ज्वलया तथा मनोज्ञा । निर्वाच्यं वर्णनीयं वदनकमलं यस्या सा; जितवीणा वीणाधिकमधुरध्वनिः, कण्ठितवाणी वीणाकण्ठिततुल्यवाणी । (२६४ ।) विग्रहसंस्थितिः शरीरविन्यासः, सन्धिवन्धोऽवयवसंश्लेषः । पयोधरौ स्तनौ । (२६५ ।) सुगतं [सु] शोभनं [गतं] गमनम्, चरणौ पादौ । विध्वस्तं शिवेन दग्धं शरीरं यस्य तेन कामेन सम्पादितशोभा च—इति विरोधपरम्परापरिहारः ॥ २६४ ॥ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ [आविर्भवदनुरागे इति । अत्रेदं बोध्यं—प्रथमं सुन्दरसेने एव रागाविर्भावः, तस्य प्रथमं नायिकादर्शनात्, तथापि "पूर्वं नारी भवेद्रक्ता पुमान् पश्चात्तद्विज्ञितैः ।" इति कविसमयात् पूर्वरागः प्रथमं स्त्रिया एव वर्णितः चमत्काराधायकः इति कृत्वा कविना नायिकानुरागवर्णनं प्रस्तुतम् इति ॥] हस्तगता वशवर्तिनी

२६५ रतिशोभनध' (प) । कलावदाता (कापा) २६६ चरणरचनशोभा च (कापा) (गोति)

तरुमूलमाश्रिताया विस्मृतसकलान्यकर्मणः सपदि ।
 तस्या गात्रलतायामङ्कुरितं सात्त्विकैर्भावैः ॥ २६८ ॥
 सैवोपवनसमृद्धिस्तस्मिन्नेव क्षणे स्मरं स्मृत्वा ।
 तां व्यथयितुमारेभे, प्रभोर्हि कृत्यं करोति खलु सर्वः ॥ २६९ ॥
 गात्रसिरासंधिभ्यः प्रस्वेदजलं विनिर्ययौ तस्याः ।
 अन्तर्ज्वलितमनोभवहव्यभुजा दह्यमानेभ्यः ॥ २७० ॥
 कुसुमशरजालपतिता मुहुर्मुहुर्विदधती विवृत्तानि ।
 अनिमेषं पश्यन्ती मत्स्यवधूमनुचकार सा तन्वी ॥ २७१ ॥
 स्तब्धतनुं सोत्कम्पां पुलकवतीं स्वेदिनीं सनिःश्वासाम् ।
 विदधे तामसमशरः, क्रीडति हि शठो विशिष्टमासाद्य ॥ २७२ ॥

आसक्ता इत्यर्थः ॥ २६७ ॥ [सपदि तत्क्षणम् ।] सात्त्विकैः भावैः स्त-
 म्भादिभिः, [ते च—“ स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वै-
 वर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥ ” इति । “ अत्र सत्त्वं जीवच्छरीरं
 तस्य धर्माः सात्त्विकाः, तथाच शारीराः भावाः स्तम्भादयः सात्त्विका भावाः ” इति
 रसतरङ्गिणीकारः । स्थायिनो व्यभिचारिणश्च भावा आन्तरा एव इति विवेकः ।]
 अङ्कुरितं प्रादुर्भूतम् । [गात्रलता इत्यत्र शब्दोपात्तं, अङ्कुरितं इत्यत्र च श्लेषा-
 मर्थ्याक्षितं रूपकं, तरुमूलं इत्यत्र च प्रियरूपविषयनिगरणव्यञ्जनात् रूपकातिशयो-
 क्तिध्वननेन एकदेशविवर्तिरूपकालंकारः अत्र बोध्यः ।] ॥ २६८ ॥ [उपवनसमृ-
 द्धिः वसन्तकृता, वसन्तस्य च मित्रं स्मरः, अतः सोऽपि प्रभुः । स्मरं स्मृत्वा अर्थात्
 तस्य कामिपीडनरूपनिदेशं स्मृत्वा । तथाहि माघः—“ प्रभुचित्तमेव हि जनोऽनुवर्तते ।”
 इति (१५।४१) । अर्थान्तरन्यासालंकारः ।] ॥ २६९ ॥ [इतः षडभिः तान्
 सात्त्विकभावान् वर्णयति ते यथायथमूह्याः ।] [सिरा ‘ शिरा ’ इति तालव्यादिरपि—
 नाडी । हव्यभुक् अग्निः । वयुलादिकाष्टविशेषेषु दह्यमानेषु तद्वन्निभ्यः छिन्नभागैर्भ्यो
 वा तैलरूपं जलं निःसरतीति प्रसिद्धम् ।] ॥ २७० ॥ विवृत्तानि परावर्तनानि । [मत्स्य-
 वधूः मत्सी, तस्या अनिमेषचक्षुर्द्वं प्रसिद्धमेव । अनेन चक्षुश्चेष्टानिरोधः प्रलयविशेष
 उक्तः । उपमालंकारः ।] ॥ २७१ ॥ [असमशरः पञ्चबाणः कामः । शठः धूर्तः,
 विशिष्टं विशेषं प्राप्य, क्रीडति यथेष्टं तथा रमते—तेन स्वेच्छवर्तनं कारयति । अर्थान्तर-

२६८ भासिताया (कापा) २६९ स्मरं समाश्रित्य (प. का. गो २) प्राप्य
 (गो २ कापा) । प्रभवत्कृत्यं (प) २७० गात्रसरसन्धनेभ्यः (प. कापा)

उच्छ्वासैरुलसनं कुचयुगले, सौष्टवं विलासानाम् ।
 अभिलषितेन, प्रेम्णा स्निग्धत्वं चक्षुषोर्मनोहारि ॥ २७३ ॥
 अनुरक्त्या वदनरुचिं, वचसि च गमने च साध्वसस्खलनम् ।
 तस्या मदनः कुर्वन्नुपनिन्ये चारुतामवधिम् ॥ २७४ ॥

(युग्मम्)

पार्श्वगतेऽपि प्रेयसि कामशरासारताड्यमानाऽपि ।

न शशाक साऽभिधातुं चित्तगतं प्रणयभङ्गतो भीता ॥ २७५ ॥

न्यासालंकारः, अनेन प्रबला दुरवस्था गम्यते । केपाञ्चित् मते नात्र समुच्चार्यलंकारः, स्तम्भादीनां स्वाभाविकत्वात् तन्नामनिर्देशमात्रे वैचित्र्याभावात् ।] ॥ २७२ ॥
 उच्छ्वासैः इत्यादि । नवीनानुरागावस्थायां उच्छ्वासादिना नूतनमेव मीगन्धं संपन्नं इति, तच्च लोकानुभूतिविषय एव ॥ [हारलतायाः तरुणिमोदमेन कुचयोः उच्चत्वं, विलासानां सौष्टवं, नयनयोः स्नेग्धं, वदनस्य कान्तिः, वाग्गमनयोः स्खलनं च जातान्येवासन्, तथापि सुन्दरसेनदर्शनात् मदनेन उत्पादितभावत्वात् तत्रतत्र जातानुभावैः तदिदं सर्वं रामणीयकसीमानं प्राप्तं इत्यभिप्रायः । तथाहि—उच्छ्वासैः कुचयोः अधिकतरं उन्नतत्वं, अभिलाषेण सङ्गमोपायव्यवसायेच्छासम्भवेन विलासानां शृङ्गारभावजक्रियाणां अधिकतर-चारुताविद्धत्वं, सञ्जातस्नेहे तत्प्रदर्शनाय नेत्रयोः अधिकतरं रागप्रत्यायकं स्नेहवत्त्वं (२७३); तथा अनुरागबलेन वदने अधिकतरं कान्तिमत्त्वं, वाण्यां गतौ च—वाचि ' प्रियः किं कथं मनुयात् ' इति साध्वसेन भयेन, गतौ च यौवनोद्गमरूपवयोविशेषेण यद्भयं तेन स्खलनात् अधिकतरं स्खलनं च प्रादुरभवन्; एवं कामकृतविडम्बनेन तस्याः तनोः अवयवविशेषाः चेष्टाविशेषाश्च अत्यन्तं सौन्दर्यं व्यञ्जयामासुः इति भावार्थः । अत्र यौवनेन आरब्धस्य नायिकाचारुतारूपकार्यस्य मदनजनितविक्रियारूपकारणान्तरसन्निध्यात् तस्य शीघ्रं सुष्ठु निष्पन्नत्वात् समाधिरलंकारः ॥] २७४ ॥ [कामशरासारः कामबाणानां वेगेन अविच्छेदेन वा वृष्टिः ।] चित्तगतं मनोभिलषितम् । प्रणयः प्रीतिः । [मदनपीडितायाः सत्याः समीपवर्तिनं प्रियं प्रति स्वाभिलाषकथने प्रवृत्तियुक्तैव तथापि प्रथमसमागमे एवं कृते स्वस्याः लघुता निर्लज्जता वा व्यक्तीकृता स्यात्—तथाहि " सर्वा एव हि कन्याः पुरुषेण प्रयुज्यमानं वचनं विषहन्ते, न तु लघुमिश्रामपि

२७३ 'वं विलसितानि (गो. का) । स्निग्धं वचनं मं (गो. का) २७४ वचनरुचिं (प. का) । तामधिकम् (प. गो २) अधिकाम् (कापा) २७५ समभिधातुं (गो) । भीत्या (प. गो २. कापा) [अपपाठोऽयं] ।

अथ विदितचित्तवृत्तिः सक्तदृशं प्रियतमे समाकृष्य ।
 मदनेन दह्यमानां विहसितविशदं जगाद तामालो ॥ २७६ ॥
 'अयि हारलते संहर हरहुङ्कृतिदग्धदेहसंक्षोभम् ।
 सद्भावजाऽनुरक्तिर्न हि पथ्यं पण्यनारीणाम् ॥ २७७ ॥
 अवधीरय धनविकलं, कुरु गौरवमकृशसंपदः पुंसः ।
 अस्मादृशां हि मुग्धे धनसिद्धयै रूपनिर्माणम् ॥ २७८ ॥

वाचं वदन्तीति घोटकमुखः । ” इति कन्याविलम्बणे वात्स्यायनः, तेन च प्रियमनसि
 अन्यथाभावः उदियात् इति प्रणयस्य प्रेम्णः भङ्गात् भेदात् भीता सती न किञ्चित्
 जगाद ॥ अत्र स्वाभिप्रायप्रकाशने कारणकलापे सत्यपि तत्कार्यानुत्पत्तेः विशेषोक्तिः
 अलंकारः, स च 'प्रणयभङ्गतो भीता' इत्यनेन उक्तनिमित्तः । अनेन अस्याः
 बालात्वं व्यञ्जितम् । तथा च श्रीहर्षः—“का नाम बाला द्विराजपाणिग्रहाभिलाषं
 कथयेदलजा । ” (नैषध० ३ । ५१) इति ॥] २७५ ॥ [विहसितं मध्यमो
 हासः, “आकुञ्चितकपोलाक्षं सत्वनं निःस्वनं तथा । प्रस्तावोत्थं सानुरागमाहुर्विहसितं
 बुधाः ” ॥ इति लक्षितम् ॥ आली—‘आलिः’ इत्यपि शब्दः—सखी ॥] २७६ ॥
 अयीत्यादि । [हरः महादेवः, हुङ्कृतिः क्रोपातिरेकजनितः हुम् इति शब्दविशेषः ।]
 वेश्यानां वस्तुतश्चित्तानुगतोऽनुरागो न हि पथ्यं कल्याणकारी, अपि तु कृत्रिमैव
 प्रीतिस्तासां हितावहेति । [अयि कोमलामन्त्रणे । हरहुङ्कृतिदग्धदेहः कामदेवः,
 अनया पर्यायोक्त्या नष्टदेहात्मकात् क इव क्षोभः इति व्यज्यते । सद्भावजा—सद्भावः
 अभिमानः, इदमेव मे प्रियं नान्यदिति अभिप्रायः अभिमानः, तज्जा आभिमानिकी
 अनुरक्तिः प्रीतिः । तथाहि वात्स्यायनः—“अभ्यासादभिमानाच्च तथा संप्रत्ययादपि ।
 विषयेभ्यश्च तन्त्रज्ञाः प्रीतिमाहुश्चतुर्विधाम् ॥ ” (२ । १) इति । तत्र प्रथमा कर्मा-
 भ्यासात्, द्वितीया सङ्कल्पात्, तृतीया स्वभावात् निसर्गतो वा, चतुर्थी अन्योन्यदा-
 नमानादिव्यवहारविशेषात् जायते । प्रस्तुते द्वितीया उद्दिष्टा । तामधिकृत्य वात्स्याय-
 नः—“अनभ्यस्तेष्वपि पुरा कर्मस्वविषयात्मिका । सङ्कल्पाजायते प्रीतिर्या सा स्यादाभि-
 मानिकी ॥ ” इति । इयमेवान्यत्र ‘समा’ इति व्यवहृता, यथा अनङ्गरङ्गे—“समयो-
 गात्समा स्मृता ॥ ” (४ । २७) इति ॥ पथः अनपेतं पथ्यं, नहि पथ्यं अपथ्यं अहितावहम्;
 पण्यनारीणां रूपाजीवानां वेश्यानाम्; नहि पथ्यमिति अनेन श्रीमतः अपहाय यत्र कुत्रापि
 अनुरागबन्धनं वेश्यानां न पन्थाः इति सूचितम् । अर्थान्तरन्यासः स्पष्टः ॥] २७७ ॥
 [इत उक्तं विवृणोति अवेति । गौरवं बहुमानं,] अकृशाः अन्यूनाः संपदो यस्य तस्य

२७७ नहि पथ्यं (प) नहि रम्या (का)

अभिरामेऽभिनिवेशं विदधाना विविधलाभनिरपेक्षा ।
 उपहस्यसे सुमध्ये विदग्धवाराङ्गनावारैः ॥ २७९ ॥
 येषां श्लाघ्यं यौवनमभिमुखतामुपगतो विधियेषाम् ।
 फलितं येषां सुकृतं जीवितसुखितार्थिता येषाम् ॥ २८० ॥
 तेऽवश्यं स्वयमेव त्वामनुबध्नन्ति मदनशरभिन्नाः ।
 न हि मधुलिहः कृशोदरि मृग्यन्ते चूतमञ्जरी ॥ २८१ ॥

(युगलकम्)

इति गदितवतीमालीं कामशरासारभिन्नसर्वाङ्गी ।
 अव्यक्तस्खलिताक्षरमूचे कृच्छ्रेण हारलता ॥ २८२ ॥

विन्नवित्तस्य । [मुग्धे तत्त्वानभिज्ञे, रूपं आजीवो जीवनसाधनं यासां ताः रूपाजीवा
 वेद्या एव वयम् इति भावः ॥] २७८॥ अभिरामे मनोज्ञे, केवलं तारुण्यलब्धा सती-
 अभिनिवेशं विदधाना अनुरक्ता, [उपहस्यसे उपहसिष्यसे इत्यर्थः, “ वर्तमानसा,
 मीप्ये वर्तमानवद्वा ” इति लट्, तेन वर्तमानसमीपमविष्यत्कालद्योतनात् ।] विदग्धैः
 स्वव्यवहाराभिज्ञैः, वाराङ्गनानां, वारैः वरसमूहैः विटैः इति अर्थः; [यद्वा वाराङ्ग-
 नानां वारैः समूहैः विविधवेद्यागणैः इत्यर्थः ॥] २७९ ॥ [येषां कामुकानां, श्लाघ्यं
 सुरूपप्राप्त्या आश्रयबलेन वा प्रशस्यं; अभिमुखतां उपगतः प्रसन्न इति यावत्; जीवितं
 जीवनं तस्य सुखिता आनन्दः ॥] २८०॥ अनुबध्नन्ति प्रार्थयन्ति [वस्तुतः अनुवर्तन्ते
 अनुषजन्ते वा, पूर्ववत् वर्तमानसामीप्ये लट्प्रयोगः तेन अनुषजिष्यन्ते अनुगमिष्यन्ति
 इति वाऽर्थः ॥ प्रतिज्ञामात्रेण नेदं प्रत्यायकं चेत् स्वोक्तसमर्थनार्थं वैधर्म्येण अर्थान्तरं
 न्यस्यति नहीति । मधुलिहः भ्रमराः, मधुशब्दप्रकृतिककर्मषष्ठ्यन्तात् लिहधातोः
 “ क्तिप् च ” (पा० सू० ३।२।१६) इति क्तिप्; मधु लेढि आस्वादते इति
 लौकिकविग्रहः, कुम्भं करोतीति कुम्भकारः इतिवत्, सत्सासस्तु षष्ठ्यन्तपदस्यैव । कृशो-
 दरि निम्नोदरि इत्यर्थः, मृग्यन्ते अन्विष्यन्ते, चूतः आम्रः । तथा च कालिदासः—
 “ न रत्नमन्विच्छति मृग्यते हि तत् । ” (कुमार० ५।४५) इति । अन्यत्र च—
 “ नानीयन्ते मधुनि मधुपाः पारिजातप्रसूनैः, नाभ्यर्थ्यन्ते दुहिनश्चिना चन्द्रिकाभि-
 श्रकोराः । ” इति । अर्थान्तरन्यासालंकारः ॥] २८१ ॥ [कृच्छ्रेण कष्टेन ॥]

२७९ विनिवेशं (प. गो २. कापा) । विभवलाभ (गो २) २८० सुकृतैः
 (प. गो २. का) २८१ मञ्जुलेहाः सुन्दरि (प. कापा)

‘सखि कुरु तावद्यत्नं पटुतरमतिवेदनाप्रतीकारे ।

क्रोडीकृता विपस्या न भवन्त्युपदेशयोग्या हि ॥ २८३ ॥

अस्वायत्तः प्रेयान् मृदुपवनः सुरभिमास उद्यानम् ।

इयती खलु सामग्री भवति क्षीणायुषामेव ॥’ २८४ ॥

मत्वा मदनाशीविषविषवेगाकुलितविग्रहामालीम् ।

समुपेत्य शशिप्रभया पौरन्दरिरभिदधे कृतप्रणतिः ॥ २८५ ॥

‘यदि नाम रुणद्धि गिरं गणिकाभावोपजनितवैलक्ष्यम् ।

तदपि कथनीयमेव, स्निग्धापदि न हि निरूप्यते युक्तम् ॥ २८६ ॥

एतावति संसारे परिगणिता एव ते मुजन्मानः ।

आपन्नपरित्राणे व्याकुलमनसः स्फुरन्ति ये बुद्धौ ॥ २८७ ॥

॥ २८२ ॥ [पटुतरं तीक्ष्णं चातुर्ययुक्तं वा, प्रतीकारे प्रतिकरणे निग्रहे । अर्यान्तरन्यासेन तदेव समर्थयति क्रोडीति ।] क्रोडीकृताः अङ्गीकृताः आक्रान्ताः, [उपदेशः हिताहितविवेककथनम् । विपन्नानां विपत्तिप्रतीकार एव अभीष्टः, न तेषां शुष्कोपदेशश्रवणेन किमपि प्रयोजनं इति भावः ॥] २८३ ॥ [अस्वायत्तः अस्वाधीनः प्रेयान् प्रियः, सुरभिमासः चैत्रः । समुच्चयालंकारः, अत्र मृदुपवनादीनां स्वतःशोभनत्वेऽपि विरहिणीविषयतया अशोभनता ज्ञेया, अतः अशोभनसमुच्चयोऽयम् ॥] २८४ ॥ [आशीः तालुगता दंष्ट्रा तत्र विषं यस्य सः आशीविषः सर्पः, विग्रहः देहः । पौरन्दरिः पुरन्दरस्यापत्यं सुन्दरसेनः ॥ “विज्ञातनायिकाचित्ता सखी वदति नायकम् ।” (१।५३) इति शृंगारतिलकोक्तन्यायेन शशिप्रभया अभिदधे इति । ॥] २८५ ॥ [रुणद्धि गिरं वक्तुं न ददाति, अस्या गणिकात्वात् कथं मुजातेन सा स्वीकरिष्यते इति] वैलक्ष्यं लज्जा । [मित्रविपत्तौ तद्वरीकरणार्थं इदं युक्तं न वेति न विचार्यते । तथा च माघः—“विपदि न दूषिताऽतिभूमिः ।” (८।२०) इति, (अतिभूमिः अमर्यादा ।) अत्रापि समर्थसमर्थकयोः सामान्यविशेषसम्बन्धे अर्थान्तरन्यासालंकारः ॥] २८६ ॥ [आपन्नाः विपद्गस्ताः । एतावति महति इत्यर्थः, परिगणिताः

२८३ यत्नं बहु मनसिजवे° (गो २) बहुमतमति वे° (कापा) । क्रोडीकृता (प.) २८४ सुरभिकुसुममुद्यानम् (प.) । इयमियती सा° (गो २ कापा) २८५ मदनाशी-विषवेगा° (प.) । स उपेत्य (प.) २८६ गणिकाभावोऽपि जनित° (प.) । कथितव्यमेव (प. कापा) । २८७ ते मुजनाः (का) । आपत्सु परित्राणव्याकुलमनसां (प.) । कोमलमनसः (कापा)

यस्मिन्नेव मुहूर्ते चक्षुर्विषयं गतोऽसि मे सख्याः ।

तत एवारभ्य गता विधेयतां दग्धमदनस्य ॥ २८८ ॥

रोमोद्गमसन्नहनं भित्त्वाऽन्तर्विग्रहं परापतिताः ।

तस्या मानससम्भवकोदण्डविनिर्गता इषवः ॥ २८९ ॥

किं वा वदतु वराकी, कुत्र समाश्वसितु, यातु कं शरणम् ।

पीडयति भृशं यस्मान्नित्यं शुचिदक्षिणो मृदुः पवनः ॥ २९० ॥

वचसि गते गद्गदतामुज्झितमौनव्रताश्रिराय पिकाः ।

हृष्टा व्यथयन्ति सर्वा जातावसरा निर्गलं विरुतैः ॥ २९१ ॥

परिसङ्ख्याताः विरलाः । बुद्धौ स्फुरन्ति स्मृतिमुपगच्छन्ति ॥] २८७ ॥ [चक्षु-
र्विषयं गतः दृष्टः । दग्धशब्देन निन्दा गम्यते ॥ २८८ ॥ सात्त्विकभावेऽपु पुलकोद्गमं वर्ण-
यति रोमेति ।] अन्तर्विग्रहं विग्रहान्तरं इत्यर्थः, [अर्थात् प्रकृते अन्तःकरणम् । रोमोद्ग-
मस्य पुलकानां उद्गमस्य, सन्नहनं बन्धः, स कीदृशः, अन्तःकरणं भित्त्वा परापतिताः
प्रतिनिवृत्ताः कामबाणा एव । अत्र रूपकालंकारः, पुलकानां इषुफलानां च ताद्रूप्यम् ।
अनेन सा कामबाणभिन्ना इति सूचितम् ॥] २८९ ॥ [वराकी दीना,
भृशं अत्यर्थम्, मृदुः कोमलः, अतएव शुचिदक्षिणः शृङ्गारसानुकूलः, “ शुचिः
शुद्धे सितेऽनले । ग्रीष्मापादानुपहतेषूपधाशुद्धमन्त्रिणि । शृङ्गारे च ” इति हैमः,
“ दक्षिणः सरलवामपरच्छन्दानुवर्तिषु ” इति च विश्वलोचने । अपि च शुचिदक्षिणोऽ-
मृदुः इति शुचिः अग्निः ग्रीष्मः तद्वत् दाहे दक्षिणः निपुणः अत एव अमृदुः तीक्ष्णः सन्
पीडयति इत्यपि श्लेषेण सूच्यते ॥ २९० ॥ [सात्त्विकेषु भावेषु स्वरभङ्गं कथयति वच-
सीति । जातावसराः कलकण्ठत्वे पराभवहेत्वपगमात् प्राप्तसमयाः, निर्गलं निर-
ङ्कुशं, विरुतैः विरावैः कलशब्दैः । कलकण्ठ्या तथा मूकीकृताः कोकिलाः लब्धच्छिद्रा-
अधुना वैरनिर्यातनं कुर्वन्ति इति भावः । अत्र क्षुद्रैः तिर्यग्भिरपि तद्व्यथोत्पादनस्य
प्रियविरहजनितस्वरभङ्गेन समर्थनात् काव्यलिङ्गालङ्कारः ॥] २९१ ॥ [गतौ वेपथुः
जन्यं स्वालित्यं वर्णयति स्वलितेति । एवमेव पूर्वं तद्रमनलीलया पराजिता हंसाः
“ प्रादुःष्यात्क इव जितः पुरः परेण । ” (८।१२) इति माघोक्त्यनुसारेण अन्तर्हिताः,

२८८ यदवधि दृष्टोऽसि मे सख्या (गो २ का) चक्षुर्विषयोऽसि मम सख्याः (कापा)
२८९ भित्त्वा पीडयन्ति (प) । तस्यां (प. कापा) । विनिःसृता इषवः (प) २९० किं
विदधातु वराकी (प. कापा) । नित्यशुचिर्दक्षिणो मृदुपवनः (प.) यस्या नित्यशुचि-
र्दक्षिणः पवनः (कापा) । २९१ प्राप्तावसरा (गो २)

स्खलिताकुलिते गमने तन्वङ्ग्या अगणितश्रमा हंसाः ।
 सुचिरालुब्धावसराः कुर्वन्ति गतागतानि परितुष्टाः ॥ २९२ ॥
 उष्णोच्छ्वसितसमीपे विदह्यमानोऽपि मधुकरस्तस्याः ।
 अलककुमुमं न मुञ्चति, कृच्छ्रेष्वपि दुस्त्यजा विषयाः ॥ २९३ ॥
 नो वारयसि तथा मां साम्प्रतमिति कथयतीव मधुलेहः ।
 निःसहवपुषः कर्णे श्रुतिपूरकपुष्पसंगतो गुञ्जन् ॥ २९४ ॥
 प्रशिथिलभुजलतिकायास्तस्याः पतितस्य हेमकटकस्य ।
 यत्प्रापणं पृथिव्यास्तस्मिन्खलु मुक्तहस्तता हेतुः ॥ २९५ ॥

अधुना निर्भीकं प्रकटं गमनानि आगमनानि च कुर्वन्ति इत्यर्थः ॥ २९२ ॥ विरहजनितं
 अन्तस्तापं वर्णयति उष्णेति । अलककुमुमं अलकाः केशाः तत्र शोभार्थं निहितं पुष्पं,
 अत्र जातावेकवचनम् । कृच्छ्रेषु कष्टेषु शरीरपीडासु अपि, विषयाः विशेषेण सिन्वन्ति
 बध्न्वन्ति पुरुषं ते विषयाः रूपादिगुणयुक्ताः पदार्थाः, दुस्त्यजाः दुःखेन त्यक्तुं शक्याः ।
 अर्थान्तरन्यासालंकारः ॥ २९३ ॥ तथा पूर्ववत्, साम्प्रतं सम्प्रति अस्मिन्काले, मधु-
 लेहः भ्रमरः, लेढि इति लेहः, “स्याद्वयधा ” इत्यादिना (पा. सू. ३।१।१४१)
 णप्रत्यये उपधागुणः, ततो मधुनो लेहः आत्वादयिता इति, धरतीति धरः, गङ्गायाः
 धरः गङ्गाधरः इतिवत् षष्ठीतत्पुरुषः । निःसहं वपुः यस्याः तस्याः निःसहवपुषः स्वश-
 रीरधारणमपि भारभूतं यस्याः तस्या इत्यर्थः, श्रुतिपूरकं कर्णपूरकं कर्णपूरं कुवलयं,
 “कर्णपूरं कुवलयेऽप्यवतंसशिरीषयोः । ” इति विश्वलोचने । उत्प्रेक्षालंकारः । अत्र
 शरीरधर्मत्वे सति चेष्टानिरोधः इति लक्षितः प्रलयाख्यः सात्त्विको भावो वर्णितः ।
 भ्रमरबाधावर्णनं शाकुन्तले यथा—“चलापाङ्गं दृष्टः सृशसि बहुशो वेपथुमतीं, रहस्या-
 ख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः । करो व्याधुन्वत्याः पित्रसि रतिसर्वस्वमधरं, ”
 (१।१९) इति ॥ अपिच—“ विलेलंतां चक्षुषि, हस्तवेपथुं, भ्रुवोर्विमङ्गं, स्तनयुग्म-
 बलिगतम् । विभूषणानां कणितं च, षट्पदः गुरुर्यथा नृत्यविधौ समादधे ॥ ” (११।
 ३७) इति भट्टिकृतरावणवधकाव्ये ॥ २९४ ॥ कटकं वलयं नाम प्रकोष्ठाभरणम् ‘कङ्क’
 इति भाषायाम् ।] मुक्तहस्तता विरहहस्तता उदारता च । [अनेन
 तस्याः तानवाख्यः संचारिभावावस्थाविशेषः उक्तः कृशतानाम्नी पञ्चमी स्मरदशा वा
 उक्ता । कृशात् बाहोः कटकस्य भ्रंशः स्वाभाविक एव, अतः अत्र वैचित्र्यार्थं मुक्त-
 हस्तता इति श्लिष्टपदद्वारा काव्यलिङ्गालङ्कारः सम्पादितः । कालिदासस्तु “...मुहुर्म-
 णिबन्धनात् कनकवलयं सस्तंसस्तं मया प्रतिसार्यते । ” (शाकुं० २।१३) इत्येतावत्

रशनागुणेन विगलितमेकपदे तन्निमित्तम्बतश्चित्रम् ।

पतनाय नियतमथवा निषेवणं गुरुकलत्रस्य ॥ २९६ ॥

अङ्गीकृत्य मनोभवमुरसि तथा लालितोऽपि हतहारः ।

तापयति सखीं तत्क्षणमन्तर्भिन्नात्कुतः कुशलम् ॥ २९७ ॥

वाससितं स्वेदजलं कज्जलमलिनाश्रुवारिणा मिश्रम् ।

कुचतटपतितं तस्याः प्रयागसंभेदसलिलमनुकुरुते ॥ २९८ ॥

अवर्णयत् ॥ २९५ ॥ [अन्यत्रापि तत् वर्णयति रशनेति । रशना रसना वा स्त्रीकटि-
भूषणं काञ्ची, तस्याः गुणः बन्धनरज्जुः । एकपदे तत्कालं युगपत् । नितम्बः निभृतं
तम्यते काङ्क्षयते कामुकैः इति नितम्बः स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागः । इदमपि महचित्रं यत् रश-
नाऽपि विस्तारितमिवात् विगलिता । अथवा इदं न चित्रं इति आक्षिपति पतनायेति ।]
गुरुकलत्रस्य गुरुभार्यायाः, निषेवणं कामभावो (वनयो ?) पसेवनं, पतनाय पातित्याय,
नियतं निश्चितं, [तथाहि याज्ञवल्क्यः “ ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते
महापातकिनो यश्च तैः संपिबेत्समाः ॥ ” (सह संवसेत् इति पाठान्तरम्) (३।२२७)
इति ।] तथाऽत्रापि रशनागुणेन काञ्च्या, गुरुणो विशालस्य, तस्याः कलत्रस्य श्रोणि-
भागस्य, सम्बन्धः संपादितः इति पतनम् अधः स्खलनं, नाश्चर्यकारीति । [“ कलत्रं
श्रोणिभार्ययोः ” इति अमरः ।] [आक्षेपश्लेषार्थान्तरन्यासानां सङ्करः] ॥ २९६ ॥ [विरहे
स्त्रीणां अलंकारधारणं अनुचितं, तत्र केषाञ्चित् अलंकाराणां दूरीभावः विरहजनितका-
र्यात् स्वयमेव जातः इति द्वाभ्यां उक्तम् । अधुना अपरस्य स्थितिं कथयति अङ्गीति ।
तथा चार्थे । किञ्च प्रियवत् उरसि संस्थापनेन लालितोऽपि हारः, अधुना तस्याः शत्रुं
मनोभवं कामदेवं, अङ्गीकृत्य तत्पक्षं स्वीकृत्य, शत्रुभूतः सन्, अतएव हतः कृतम-
नोभङ्गः, एनां मत्सखीं तापयति, स्वीया अपि प्रतिपक्षीभूता इति करुणं वर्तते इति
भावः । अर्थान्तरन्यासेन समाधत्ते अन्तरिति ।] अन्तर्भिन्नः [भेदं प्रातः] सच्छिद्रः
[हारवर्तिमुक्तानां तथात्वात्, पक्षे] अन्तः गृहे मनसि वा परस्परं कलहादिना विरुद्धश्च ।
[कुशलं क्षेमम्] ॥ २९७ ॥ [स्वेदाश्रुसात्त्विकभावौ एकेनाह वासेति । वासेन तस्याः
शरीरे अवस्थानेन सितं श्वेतं, तस्याः अङ्गस्य गौरत्वात्, स्वेदजलं बाहुल्यात् ललाटतः
कपोलतलं प्राप्य तत्र चक्षुर्वर्तिकजलात् जातमलिम्ना अश्रुजलेन मिश्रं सत् कुचतटे प-
तितम् । प्रयागः तीर्थराजः संप्रति ‘ अल्लाहाबाद ’ इत्यपरनाम्ना प्रसिद्धः तत्र] संभेदः
[गङ्गायमुनयोः] सङ्गमः [तस्य सलिलं श्वेतकृष्णवर्णं जलं तदनुकुरुते तत्साम्यं

पिकरुतमलयसमीरणमुमनःस्मरभृङ्गदहनपरिकलिता ।

पञ्चतपश्चरति भवत्परिरम्भणसौख्यलम्पटा बाला ॥ २९९ ॥

न परां पतति वराकी दशमीं यावन्मनोभवावस्थाम् ।

त्रायस्व सुभग तावच्छरणागतरक्षणं व्रतं महताम् ॥ ३०० ॥

अथ तद्वचसि कृतादरमुद्भूतमनोभवं समवधार्य ।

अवगीतिभीतचेता ऊचे गुणपालितः सुहृदम् ॥ ३०१ ॥

विभर्ति । प्रयागे गङ्गायमुनासङ्गमस्य कालिदासेन मनोहरतयोत्प्रेक्षितं वर्णनं रघुवंशे त्रयोदशसर्गे (श्लो० ५४-५७) । अत्र उपमालङ्कारः, स्वेदजलस्य क्रमेणानेकाश्रयसंबन्धोक्तेः पर्यायालंकारभेदः ।] २९८ ॥ [उपसंहरति पिकेति । पिकरुतं कोकिलकुहूशब्दः, मलयसमीरणः मलयपर्वतवायुः, मुमनांसि मल्लिकादिपुष्पाणि, स्मरः पुष्पायुधः, भृङ्गाः भ्रमराः, एतानि पञ्च तस्याः कामपीडितायाः तापकत्वात् दहनाः अग्नयः तैः] परिकलिता परिवारिता, [वस्तुतः परिबाधिता,] [पञ्चतपः पञ्चातपो वा पञ्चाग्निसाध्यः तपोविशेषः, तत्प्रकारस्तु “ यंज्ञियैर्दारुभिः शुष्कैश्चतुर्दिक्षु चतुष्कृतम् । वह्निसंस्थापनं, ग्रीष्मे तीव्रांशुस्तत्र पञ्चमः ॥ ... तन्मध्यस्था सूर्यविम्बं वीक्षन्ती बहुलांशुका । ” इति कालिकापुराणे ।] परिरम्भणं आलिङ्गनं, लम्पटा आसक्ता । [रूपकालंकारः स्पष्टः, चरति इति चरतीवेत्यर्थात् उत्प्रेक्षा व्यङ्ग्या ॥] २९९ ॥ [अन्तिमप्रार्थनं करोति नेति । परा दशमी मनोभवावस्था मरणरूपा दशमी कामदशा, तदुक्तं—“ नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽर्थसङ्कल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रिष्वपानाशः । उन्मादो मूर्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः ॥ ” इति । शृङ्गारतिलके तु—“ अभिलाषोऽथ चिन्ता स्यात्स्मृतिश्च गुणकीर्तनम् । उद्वेगोऽय प्रलापः स्यादुन्मादो व्याधिरेव च ॥ जडता मरणं चैव दशमं जायते ध्रुवम् । ” (२।५) इति । सुभग सौभाग्यैश्वर्ययुक्त । स्वप्रार्थनां अर्थान्तरन्यासेन द्रढयति शरणेति, तथाहि कालिदासः “ क्षुब्धेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव । ” (कुमार० १।१२) इति ।] ३०० ॥ [एतदुक्त्यवसाने नायके भावोद्गमं संलक्ष्य शशिप्रभया स्वसख्याः हारलतायाः नामनिवासस्थानादीनां निरूपणं कृत्वा निर्गतम् इति अध्याहार्यम् ।] [अथ शशिप्रभायाः गमनात् पश्चात्, सुहृदं ऊचे इत्यन्वयः । “ पापाज्जिवारयति योजयते हिताय ” सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ” इति न्यायेन इति भावः ।]

२९९ परिकरिता (प) ३०० परापतति (गो. का) । रक्षणव्रतं (गो. का)

‘यद्यपि मारप्रसरो दुर्वारः प्राणिनां नवे वयसि ।

चिन्त्यं तदपि विवेकिभिरवसानं वारयोषितां प्रेम्णः ॥ ३०२ ॥

वारस्त्रीणां विभ्रमरागप्रेमाभिलाषमदनरुजः ।

सहृद्विषयभाजः प्रख्याताः संपदः सुहृदः ॥ ३०३ ॥

ताभिरवदातजन्मा करोति सङ्गं कथं यासाम् ।

क्षणदृष्टोऽपि प्रणयी, रूढप्रणयोऽपि जन्मनोऽपूर्वः ॥ ३०४ ॥

प्रद्युम्नः प्रद्युम्नो विरूपकः खलु विरूपकः सततम् ।

सुस्निग्धः सुस्निग्धो रूक्षो रूक्षस्तु गणिकानाम् ॥ ३०५ ॥

अवगीतिः वेश्यानुसरणनिन्दा ॥ ३०१ ॥ [मारप्रसरः कामविकारः, दुर्वारः अप्रतिनि-
पेध्यः, नवे वयसि तारुण्ये ।] अवसानं परिणामफलम् ॥ ३०२ ॥ [“विभ्रमस्तु वि-
लासे स्याद्विभ्रमो भ्रान्तिहावयोः ।” इति विश्वलोचने, अपिच “विभ्रमो भ्रूसमुद्भवः”
इति विभ्रमाः भ्रूविलासाः; रागः चित्तानुरञ्जनं, प्रेम प्रियतर्पणहेतुभूतः भावः स्नेहो
वा, अभिलाषः प्रियकर्तृकालिङ्गनादितृष्णा, मदनरुक् कामव्यथा; अत्र रसाणवसु-
धाकरे प्रेमरागादीनां भेदः उक्तः, यथा—“अङ्कुरपल्लवकलिकाप्रसूनफलभोगभागियं
क्रमतः । प्रेमा मानः प्रणयः स्नेहो रागोऽनुराग इत्युक्तः ॥ ” (२।१०९) इति ।
(इयं रतिः ।) “ स प्रेमा भेदरहितं यूनोर्यद्भावबन्धनम् । ” “ दुःखमप्यधिकं चित्ते
सुखत्वेनैव व्यज्यते । येन स्नेहप्रकर्षेण स राग इति गीयते ॥ ” इति च ॥ वस्तुतस्तत्र
विभ्रमादयः संभोगावस्थाः, ताश्च “प्रेमाभिलाषो रागश्च स्नेहः प्रेम रतिस्तथा ।
शृङ्गारश्चेति संभोगः सप्तावस्थः प्रकीर्तितः ॥ प्रेमा दिदृक्षा, रम्येषु तच्चित्तमभिलाषकः ।
रागस्तत्संगबुद्धिः स्यात्, स्नेहस्तत्प्रवणक्रिया ॥ तद्वियोगासहं प्रेम, रतिस्तत्सहवर्तनम् ।
शृङ्गारस्तत्समं क्रीडा, संभोगः सप्तधाक्रमः ॥ ” इति रसरत्नाकरात् किरातटीकायां
मल्लिनाथः । प्रकृते विभ्रमः विलासः रतिः, मदनरुक् च प्रेम ।] संपदः संपत्तेः, सुहृदः
मित्रकल्पाः, सहृद्विषयभाजः अन्वयव्यतिरेकिणः । तथा च सम्पत्सत्त्वे तासां
विभ्रमादिविकासो नान्यथा इत्यर्थः ॥ ३०३ ॥ अवदातजन्मा सत्कुलोत्पन्नः ।
[प्रणयः स्नेहः ।] जन्मनोऽपूर्वः अदृष्टचरः ॥ ३०४ ॥ प्रद्युम्नः कामः कामस-
दृशश्च । कामकल्पादयो यथारूपमेव उदासीनतया ताभिर्व्यवह्रियन्ते, न तु तासु
कश्चित् आन्तरो भावविकारादिः अर्थग्रहणैकासक्तत्वात् इत्यर्थः । [यद्वा गणि-
कानां स एव प्रद्युम्नः कामदेवः तत्तुल्य इत्यर्थः, यः, प्रद्युम्नः प्रकर्षेण द्युम्नं धनं यस्य

३०२ वेशयोषितां (प) वेशयोषितः (कापा) ३०४ कुर्वीत समागमं (कापा)

यासां जघनावरणं परकौतुकवृद्धये न तु त्रपया ।

उज्ज्वलवेषा रचना कामिजनाकृष्टये न तु स्थितये ॥ ३०६ ॥

मांसरसाभ्यवहारः पुरुषाहतिपीडया न तु स्पृहया ।

आलेख्यादौ व्यसनं वैदग्ध्यख्यातये न तु विनोदाय ॥ ३०७ ॥

सः, “ हिरण्यं द्रविणं द्युम्नं ” इति अमरः; एवं स एव च विरूपकः विशेषेण रूप-
मस्यास्तीति अतिरूपवान्, यः विरूपकः विविधा बहवो रूपकाः नाणकविशेषाः यस्य
सः, रूपमेव रूपकं, स्वार्थे कन्, “ रूपं श्लोके यशोनाटकादौ सौन्दर्यशब्दयोः ।
ग्रन्थावृत्तौ तथाऽऽकरे स्वभावे नाणके मृगे ॥ ” इति महीपः । सुस्निग्धः स्नेही सः,
यः सुस्निग्धः, द्रव्येण इति शेषः; रूक्षः कटोरः, तु अप्यर्थे, अरूक्षः इति च्छेदः
स्निग्धः इत्यर्थः, यः धनी इति शेषः । तथा च क्षेमेन्द्रः—“ वित्तेन वेत्ति वेश्या स्मर-
सदृशं कुष्ठिनं जराजीर्णम् । वित्तं विनाऽपि वेत्ति स्मरसदृशं कुष्ठिनं जराजीर्णम् ॥ ”
इति । अत्र प्रद्युम्नादिपदचतुष्टयस्य अर्थभेदेन पुनरावृत्तत्वात् यमकशब्दालंकारभेदः
यमकावलिः, तथाहि “ पदेषु यत्र सर्वेषु सादृश्यं दृश्यते यदि । यमकावलिरुद्दिष्टा
श्लिष्टा यमककोविदैः ॥ ” इति; न च लाटानुप्रासः, तत्र पदानां तात्पर्यमात्रभेदेन
इष्टत्वात्; अत्र च समानपदानां भिन्नार्थत्वात्; तद्वैपरीत्ये भासमानसमानार्थं पदभेदे
पुनरुक्तवदाभासः, यथा—“ द्विषामरीणां त्वं सेनां बाहिनीमुदकम्पयः । ” (५५)
इति आनन्दवर्धनीये देवीशतके । पुनश्च अत्र यः धनी स एव तासां कामदेवः
इत्याद्यर्थे सश्लेषं रूपकं, यः धनी स तासां कामदेवतुल्यः इत्यर्थग्रहणे तु उपमा ॥]
[नात्र कथितपदत्वं दोषः, पदानामर्थान्तरत्वात् ।] ॥ ३०५ ॥ [इतः पञ्चके
परिसङ्ख्यालंकारद्वारा तासां गुणकर्मणां निरूपणेन ताः निन्दति यासामित्यादिना ।]
कौतुकं आसक्तिप्रयोजकं आश्चर्यम् । स्थितये लोकमर्यादायै ॥ [उज्ज्वलवेषा रचना वस्त्रा-
लंकारादिना शरीरप्रसाधनं, स्थितये स्वप्रतिष्ठानुरूपा मर्यादा इति ।] ॥ ३०६ ॥ [मां-
सस्य तद्रसस्य च भक्षणं, अनेककामुकसंसेवनजन्यशरीरपीडाशमनार्थं, न तु तद्वाञ्छया ।]
व्यसनम् [चित्तस्य विविधस्थापनादिकं] आसक्तिप्रदर्शनं [वा] । वैदग्ध्यं प्रावीण्यम् ।
विनोदः स्वमनोनुरञ्जनम् ॥ [इयं ललितारख्या गीतिः गाथिनी वा इति गीतिभेदः ।]
॥ ३०७ ॥ [इतः त्रिषु श्लेषमूलकपरिसंख्या] रागः रक्तिमा प्रीतिश्च; सरलत्वं ऋजुता

३०६ वेषाचरणं (गो २) वेषावरणं (कापा) ३०७ विनोदः (प. कापा)
[अस्मिन्पाठे प्रक्रमभंगो दोषः] ।

रागोऽधरे न चेतसि, सरलत्वं भुजलतासु न प्रकृतौ ।
 कुचभारेषु समुन्नतिराचरणे नाभिनन्दिते सन्निः ॥ ३०८ ॥
 जघनस्थलेषु गौरवमाकृष्टधनेषु नो कुलीनेषु ।
 अलसत्वं गमनविधौ नो मानववञ्चनाभियोगेषु ॥ ३०९ ॥
 वर्णविशेषापेक्षा प्रसाधने नो रतिप्रसङ्गेषु ।
 ओष्ठे मदनासङ्गो नो पुरुषविशेषसंभोगे ॥ ३१० ॥
 या बालेऽपि सरागा, वृद्धेष्वपि विहितमन्मथावेगा ।
 क्लीबेष्वपि कान्तदृशः, साकाङ्क्षा दीर्घरोगेऽपि ॥ ३११ ॥
 स्वेदाम्बुकणोपचिता अनार्द्रतानिजनिवासमनसश्च ।
 आविष्कृतवेपथवो वज्रोपलसारकठिनाश्च ॥ ३१२ ॥
 जघनचपला अनार्याः, परभृतयः कृतकनेत्ररागाश्च ।
 सर्वाङ्गार्पणदक्षा असमर्पितहृदयदेशाश्च ॥ ३१३ ॥

अकुटिलता च, [प्रकृतौ स्वभावे] । समुन्नतिः उत्तुङ्गता उत्कर्षश्च ॥ ३०८ ॥ गौरवं
 पीवरत्वं समादरश्च । अलसत्वं मन्थरगामित्वं दीर्घसूत्रता च, [अभियोगः अभिनि-
 वेशः । नो न] ॥ ३०९ ॥ वर्णः शुक्लादिः द्विजादिश्च, [नो इत्यादि वेश्यानां
 सर्वसाधारणत्वात्] । ओष्ठे मदनासङ्गो वाङ्मात्रे कामसम्बन्धः, [यद्वा मदनस्य
 मधूच्छिष्टस्य आसङ्गः निवेशनं दंशेन शीतेन वा जातस्य विरोपणार्थं, “ मदनः
 स्मरधत्तरवसन्तद्रुमसिक्थके ” । इति विश्वलोचने ।] ॥ [पुरुषविशेषाणां रूपगुणयौ-
 वनादिसंपन्नानाम् ।] ॥ ३१० ॥ [इतः पञ्चके विरोधाभासालंकारेण अप्रथमे श्लेषानुग-
 हितेन च तेन तासां अनभिनन्दनीयानि चरितानि उद्धाटयति या इति ।] केवलं
 द्रव्यमोषणासक्तत्वेन बालवृद्धादिष्वना(दिष्या ?) त्याभाजः । [यदुक्तं—“ सर्वाङ्गना
 तु वेश्या ” इति (काव्यालंकारे १२।३९)] ॥ ३११ ॥ आर्द्रता क्लिन्नता सरसता
 च । [अनार्द्रतायाः निजनिवासः स्वगृहं मनो यासां ताः ।] [अत्र चः अप्यर्थकः,]
 वेपथुः कम्पः, स च पुरुषप्रतारणावैव आविष्कियते ताभिः, वज्रोपलो हीरकमणिः, सारः
 [स्थिरांशः] ॥ ३१२ ॥ जघनचपलानामच्छन्दसो आर्याच्छन्दोऽन्तर्गतविशेषरूपतया
 कथं अनार्याः आर्याच्छन्दोभिन्नाः, [तल्लक्षणं तु “ प्राक्प्रतिपादितमर्थे प्रथमे चरमदले

३१० रतिप्रबन्धेषु (गो. का) । विशेषजनितसंभोगे (प) ३११ मन्मथावेशा
 (गो २) ३१२ चित्ता न चार्द्रता (गो. का.)

न कुलसमुत्पन्ना अपि भुजङ्गदशनकृतवेदनाभिज्ञाः ।

कन्दर्पदीपिका अपि रहिताः स्नेहप्रसङ्गेन ॥ ३१४ ॥

उज्जिततट्टषयोगा अपि रतिसमये नरविशेषनिरपेक्षाः ।

कृष्णैकाभिरता अपि हिरण्यकशिपुप्रियाः सततम् ॥ ३१५ ॥

तु चपलायाः । लक्ष्माश्रयेण सोक्ता विद्युद्धधीभिर्जघनचपला ॥ ” इति छंदोर्मज्याम् ; प्राक्प्रतिपादितं आर्यासामान्यलक्षणं, चतुर्थपादे पंचदशमात्रात्मके जगणसत्त्वं ‘चपला-
लक्षणं इत्यर्थः ॥] जघनेषु चपलाः चञ्चलाः व्यभिचारिण्यः इत्यर्थः, अनार्या हीनप्रकृतयः
[विवेकशून्या वा । तथाच नलचम्प्यां कुण्डिननगरवर्णने—“ सर्वतोमुखजघनचपला-
भिरप्यनार्याभिः कर्णाटचेटीभिर्भरितं ” इति ।] परेण काकेन भृतिः पोषो यासां
तादृश्यः कोकिलास्वरूपाः, कथं कृतकः कृत्रिमो नेत्ररागो नेत्ररक्तिमा यासां
तथा; तासां जात्यैवारक्तनेत्रत्वात्, [“ कोकिलः परपुष्टश्च कृष्णः परभृतोऽसितः ।
वसन्तदूतस्ताम्राक्षः ” इति धन्वन्तरीयनिघण्टो;] परभृतयः परा भृतिः मूल्यं यासां,
तथा केवलं प्रलोभनायैव प्रकटितनेत्रप्रीतयः, [चः अप्यर्थे] । वञ्चनाय [प्रलो-
भनाय वा] पुरुषेभ्यः सर्वाङ्गसमर्पणप्रदर्शनप्रवीणाः, अथ च रूपकोलुण्ठनप्रव-
णान्तःकरणतया असमर्पितो न आसक्तीकृतो [यद्वा अनासक्तः असम्प्रापितः]
हृदयदेशो याभिस्ताः ॥ [अपि च हृदयदेशपदेन कुचाभोगसूचनमपि कृतम् ।
यथोक्तं पञ्चायुधप्रपञ्चभाषणे—“ तथाहीयं मर्दनापातभीता—आश्लेषेऽपहरत्यतीव हृदयं ”
इति । ॥ ३१३ ॥ नकुलेषु [‘नोलिया’ इति ख्यातेषु] बभ्रुषु समुत्पन्नाः कथं
सर्पदर्शनेन पीडाभाजः, तज्जातेः सर्पघातकत्वात्; न कुले सद्दंशो उत्पन्नाः हीनजाति-
त्वात्, भुजङ्गस्य जारजातीयस्य अवलोकनज्ञाने कुशलाः । [दशनपदस्थाने दर्श-
नपदभ्रान्त्या व्याख्यातं, वस्तुतस्तु भुजङ्गानां विटानां दशनैः दन्तक्षतैः कृतानां
वेदनानां अभिज्ञाः] कामस्य दीपिकाः प्रकाशिकाख्यबृहद्दीपस्वरूपाः, कथं
स्नेहस्य तैलस्य संबन्धेन हीनाः तन्मात्रप्रकाश्यत्वात् तासाम्, दीपिका उद्बोध-
यिष्यः, स्वयं च रागाहीनाः । स्नेहस्तु—“ विस्मये परमां काष्ठामारूढे दर्शनादि-
भिः । येनान्तरङ्गं द्रवति स स्नेह इति कथ्यते ॥ ” इति लक्षितः ॥ ३१४ ॥
कामशास्त्रोक्तवृषलक्षणाक्रान्तपुरुषयोगो यामिः परिहृतस्ताः कथं नरविशेषे अनाग्रहाः,
[“ उपकारपरो नित्यं स्त्रीवशः श्लेष्मलस्तथा । दशाङ्गुलशरीरश्च धीमान् धीरो वृषो
मतः ॥ ” इति स्मरदीपिका ।] वृषो धर्मः, तासां तेन शून्यत्वात्; कोऽपि पुरुषो भवद्व

मेरुमहीधरभुव इव किम्पुरुषसहस्रसेवितनितम्बाः ।
 नीतय इव भूमिभृतां सुपरिहृतानर्थसंयोगाः ॥ ३१६ ॥
 बहुमित्रकरविदारणलब्धाभ्युदयाः सरोरुहिण्य इव ।
 डाकिन्य इव च रक्तव्याकर्षणकौशलोपेताः ॥ ३१७ ॥
 प्रतिपुरुषं सन्निहिताः कृत्यपरा विविधविकरणोपचिताः ।
 बहुलार्थग्राहिण्यः प्रकृतय इव दुर्ग्रहा गणिकाः ॥ ३१८ ॥
 (अर्थचतुष्टयवाचिनीयमार्थाः ।)

तत्र नापेक्षा [युवादिष्वेव], द्रव्यप्राप्त्यैकासक्तत्वात्; “सुकृते वृषमे वृषः” इति अमरः । भगवति श्रीकृष्णे केवलम् अभिरताः प्रीताः कथं हिरण्यकशिपुमहासुरस्य प्रियाः, तस्य तद्विरोधित्वात्; कृष्णं पापरूपं अभितः सर्वतो रतं यासां ताः, तथा सुवर्णान्नाच्छादनग्रहणप्रवीणाः; “कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम्” इति अमरः ॥ ३१५ ॥ [त्रिभिः श्लेषोपमया आह मेरु इति ।] किंपुरुषाः [कुत्सिताः पुरुषाः] निन्द्यपुरुषाः, [अश्वमुखा अनश्वमुखा इति भेदद्वयेन प्रसिद्धाः किन्नरनामानः] देवयो- निविशेषाश्च । [भूमिभृतो राजानः ।] अनर्थः द्रव्यविहीनः [तस्य] संयोगः समा- गमः, पक्षे अनर्थस्य नाशस्य [भयोत्पत्तेः वा] संयोग उपलब्धिः परिहृतो वर्जितो यामिस्ताः । [“स्वतः परतो वा भयोत्पत्तिरित्यनर्थः” इति कौटिल्यः (९।७)] ॥ ३१६ ॥ मित्राणि समागमसमये मुहूर्द्रूपेण व्यवह्रियमाणाः पुरुषाः, मित्रः सूर्यः, करा हस्ताः किरणाश्च, विदारणं नखक्षतादिः पत्रोद्घाटनं च, अभ्युदयः संपत्तिः विकासश्च । [डाकिनी देव्या अनुचरीभेदः, सा च रक्तपाननिरता भवति ।] रक्तः आसक्तः, रक्तं च रुधिरम्; “रक्तोऽनुरक्तं नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु ।” इति मेदिनी । [तथा च वासवदत्तायां कुसुमपुरवर्णनान्तर्गतवेद्याजनवर्णने “जलौकसेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन” इति] ॥ ३१७ ॥ प्रतिपुरुषं प्रतिमनुजं प्रतिजीवात्मानं व्याकरणस्थप्र- तिप्रथमपुरुषादि, साधारणतया प्रतिमनुजं च । कृत्यपराः उल्लुण्ठनरूपस्वकार्यकुशलाः, कार्यविधायिन्यः प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति सांख्यसिद्धान्तात्, कृत्यप्रत्ययाः परा उत्तरस्था याम्यस्ताः । विकरणानि सत्त्वरजस्तमःसाम्यावस्थारूपप्रकृतेः महत्तत्त्वादिरूपेण परिणामाः, स्तम्भस्वेदादिनानाविकाराः, शब्दादि[दश विकरणाख्य] प्रत्ययाः, शैत्यादिविकृतयश्च । बहुलोऽर्थो बहु द्रव्यम्, वस्तु, अभिधेयः, प्रयोजनं च । प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमः-साम्या-

३१८ विविधकरणोपचिताः (गो. का) विकरणोपेताः (कापा) । (अर्थ- चतुष्टयमत्र । का)

वस्था, व्याकरणप्रत्ययोद्देश्यं, स्वभावश्च ॥ [“ प्रकृतिस्तु सत्त्वरजस्तमसां साम्यमात्रके । स्वभावामात्यपौरुषे लुङ्गे योनौ तथाऽऽत्मनि ॥ ” इति विश्वलोचने । अत्र उपमान-भूतप्रकृतिशब्दस्य नानार्थत्वात् विशेषणानां च श्लिष्टत्वात् तन्मूलकाः चत्वारोऽर्थभेदाः अस्याः आर्यायाः । तत्र प्रथमः कोशानुक्तवैयाकरणपरिभाषितप्रकृतिपरः, द्वितीयः सांख्योक्तप्रधानापरनामकप्रकृतिपरः, तृतीयः स्वभावार्थकः, चतुर्थः राजनीतिसम्मतमा-त्यादिप्रकृतिपरः इति श्रेयम् । तत्र श्लिष्टानां विशेष्यपदानां अर्थाः क्रमादेवं बोध्याः— प्रकृतिः (१) अर्थावबोधहेतुः प्रत्ययविधानावधिभूतः शब्दविशेषः, नामधातुभेदेन द्विविधः प्रातिपदिकसंज्ञकः; (२) सांख्योक्ताः अष्ट प्रकृतयः, तथाहि सांख्यतत्त्व-विवेचने—“ अव्यक्तबुद्ध्यहंकारास्तन्मात्रादिपञ्चकम् । अष्टौ प्रकृतयस्त्वेताः सप्त च व्यक्तामियात् । ” इति । (३) स्वभावः; (४) “स्वाम्यमात्यसुहृत्कोपराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः” इत्यमरः । विशेषणानां तु प्रथमार्थे (१) प्रथममध्यमो-त्तमपुरुषाणां समीपस्थाः, यथा यातीत्यादौ; कृत्यप्रत्ययाः तव्यदादयः पराः उत्तराः यासां ताः कृत्यपराः, यथा कर्तव्यमित्यादौ; विकरणाः विकरणप्रत्ययाः शप्श्यानादयः तैः उपचिताः वृद्धिगताः ताः, यथा भवति दीव्यति इत्यादौ; बहुलानां अर्थानां ग्राहिण्यः बोधिकाः, यथा हरति इत्यादौ ह्रजः प्रापणस्वीकारस्तेयादयः अर्थाः; दुर्ग्रहाः दुरिति उपसर्गस्य ग्रहः ग्रहणं यासु ताः । (२) द्वितीयार्थे पुरुषाः सांख्यस्मृताः बहवः क्षेत्रज्ञाः तान् सन्निहिताः; कृत्यं सुखदुःखमोहात्मकमहदादिकार्यं तत्परायणाः; षोडशविकारैश्च उपेताः, तदुक्तं सांख्यतत्त्वविवेचने—“ एकादशेन्द्रियाणि च महाभूतानि पञ्च च । विकाराः षोडशैवैते न तु प्रकृतिताजुपः ॥ ” इति; दृश्यत्वपरिणामित्वविशिष्टानां पदा-र्थानां ग्राहिण्यः तेषां कारणत्वात्; दुर्ग्रहाः शास्त्राभ्यासेन दुःखेन शान्तुं शक्याः इति । (३) तृतीयेऽर्थे स्वस्वविशिष्टो भावः प्रतिपुरुषं वर्तत इति प्रसिद्धं, तेन च सर्वोऽपि स्वस्वकर्मपरो भवति, उक्तं च “ न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठ-त्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ” (गीता ३।५) इति । विकरणाः विकाराः क्रोधलोभादयः तैः उपचिताः पुष्टाः, नानाविधविषयसेविन्यः; दुर्ग्रहा दुःखेन नियमितुं शक्याश्च इति । (४) चतुर्थेऽर्थे राज्याङ्गानि प्रकृतयः तु प्रजान्तर्गतप्रतिपुरुषसम्बद्धाः; स्वस्वप्रयोजनपरायणाः; विकरणानि विविधानि उप-करणानि तैः उपचिताः पुष्टिं नीताः; प्रजाभ्य एव बहुलस्य द्रव्यस्य ग्राहिण्यः; दुर्ग्र-हाश्च अपराजेयाः इति ॥ विशेष्यपक्षे तु वेश्याः पुरुषमात्रसमीपं गच्छन्ति; कृत्यं पुरुषाणां मोहनाकर्षणादि तत्र प्रयत्नवत्यः; विकरणानि विशिष्टा इन्द्राण्यादिरतिबन्धाः तैः उपचिताः तत्तज्ज्ञानवत्य इत्यर्थः; बहुलस्य प्रभूतस्य अर्थस्य द्रव्यस्य ग्राहिण्यः

सादरमाकृष्य चिरं कुसुमस्तवकं च नरविशेषं च ।

रिक्तीकर्तुं निपुणाः क्षुद्राः क्षुद्राश्च चुम्बन्ति ॥ ३१९ ॥

परमार्थकठोरा अपि विषयगतं लोहकं मनुष्यं च ।

चुम्बकपाषाणशिला रूपाजीवाश्च कर्षन्ति ॥ ३२० ॥

संग्रहणशीलाः; दुर्ग्रहाश्च वशीकर्तुमशक्याः भावचरितादिभिः ज्ञातुमशक्या वा इति ॥
अत्र श्लेषोपमा ॥] [अस्या आर्यायाः मुक्तकत्वे—प्रकृतय इव गणिकाः श्लेषगर्भत्वात्
गणिका इव प्रकृतयः इति व्यत्ययेन पठने दण्डिमतेन अन्योन्योपमा, मम्मटमतेन
उपमेयोपमा च व्यङ्ग्या बोध्या] ॥ ३१८ ॥ रिक्तीकर्तुं नीरसतायै दारिद्र्याय च,
[न तु स्नेहेन आनन्दाय, चुम्बन्तीत्यन्वयः] । [निपुणाः दक्षाः,] क्षुद्राः मधुमक्षिकाः,
क्षुद्राः वेद्याः; “क्षुद्रा व्यङ्गा नदी वेद्या सरघा कण्टकारिका ।” इति अमरः ।
[अत्र प्रस्तुतानां वेद्यानां अप्रस्तुतानां मधुमक्षिकाणां च रिक्तीकरणायैव चुम्बनक्रिया-
रूपैकधर्मोक्तिः दीपकालंकारः, केवलं प्रस्तुतानां अप्रस्तुतानां वा तादृशोक्तौ तुल्ययो-
गिता; एतयोः औपम्यं गम्यम्, “वदन्ति वर्ण्यवर्ण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः ।”
इति दीपकलक्षणं कुवल्यानन्दे ।] ॥ ३१९ ॥ परमार्थं परिणामे वस्तुतश्च, कठोराः
निर्घृणाः कठिनाश्च । [विषयः इन्द्रियार्थः पदार्थविशेषश्च । चुम्बकपाषाणशिला लोह-
चुम्बक इति ख्यातो धातुविशेषः ।] रूपाजीवाः [रूपमेव आजीवः जीवितसाधनं
यासां ताः] वेद्याः । [अत्र विरोधानुप्राणितः दीपकालंकारः ।] [वासवदत्तायां
दूतीसंवादे तु प्रियतमं प्रति संवादः—“प्रस्तर इव क्रूरोऽसि, न चाकर्षकचुम्बकद्राव-
केष्वेकोऽसि, भ्रामकोऽसि परं कितव ।” इति । तत्र तट्टीकाकाराणामाशयो यथा—
आकर्षकचुम्बकद्रावकभ्रामकाः शिलाविशेषाः नायकविशेषाश्च । तत्र शिलाविशेषेषु स
आकर्षकः यत्सम्बन्धात् प्रत्युत्तमपि लोहं निःसरति, स चुम्बकः यत्सम्बन्धात् लोहं उप-
गच्छति सूर्यकान्तो मणिर्वा, स द्रावकः यत्सम्बन्धात् लोहं द्रवति चन्द्रकान्तो मणिर्वा,
भ्रामकः सः यत्सम्बन्धात् लोहं भ्रमति ‘गुरिया’ इति ख्यातः ॥ नायकविशेषेषु
तु—“दूरादाकर्षणे शक्तो यः स आकर्षकः स्मृतः । सर्वेषां स्पर्शलोलत्वं कुर्वते यः स
चुम्बकः ॥ कृतार्थयति यो दृष्ट्या स द्रावक इति स्मृतः । भ्रामको मधुराभाषः
संस्तवद्वेषभाजनम् ॥ इति भोजः ।” इति । यद्वा,—कामकलाकौशलेन यो नारीमा-
कर्षति स आकर्षकः, रतिकौशलेन यश्चुम्बति स चुम्बकः, ओषधिविशेषयोगेन कुच-
मर्दनेन वा यः कठिनकामिनीं द्रावयति स द्रावकः, अन्यासक्तो योऽन्यनारीं
भ्रामयति प्रतारयति स भ्रामकः, इति दर्पणे च शिवरामः ॥ अत्र अयं विशेषो

पुरुषाक्रान्ताः सततं कृत्रिमशृङ्गाररागरमणीयाः ।

आहन्यमानजघनाः करेणवो वारयोषाश्च ॥ ३२१ ॥

उचितगुणोत्तिष्ठा अपि पुरतो विनिवेशिते सुवर्णलवे ।

झगिति पतन्ति मुखेन प्रकटप्रमदा यथा च तुलाः ॥ ३२२ ॥

बहिरुपपादितशोभा अन्तस्तुच्छाः स्वभावतः कठिनाः ।

वेश्याः समुद्भि(द्र?)का इव कणान्ति यन्त्रप्रयोगेण ॥ ३२३ ॥

बोध्यः—अतिदेशन्यायेन इमे भेदाः युवतीनां अपि उद्भाविष्युं योग्याः । तथाहि पुरुषान् स्वरूपमहिम्ना दूरादपि आकर्षितुं समर्था आकर्षिणी । आकृष्य नरान् तान् स्वसंलग्नान् करोति या सा चुम्बिका, आलोकमात्रेण स्पर्शमात्रेण वा तान् द्रावयितुं शक्ता द्राविणी, मोहयित्वा समागमादानेन भ्रामयति सा भ्रामिका इति ॥ एवं प्रस्तुते वेश्याः चुम्बकपापाणशिलावत् पुरुषान् अन्यविषयेभ्यः स्वं प्रति आकृष्य तान् स्वासु संसक्तान् कुर्वन्ति इति भावार्थः । अत्र व्यञ्जितसाम्येन वेश्यानां शिलावत् कठोरहृदयत्वं परमार्थत एव इति सूचितम् ॥] ॥ ३२० ॥ आक्रान्ताः परिकरिताः अधिष्ठिताश्च । कृत्रिमः केवलं वञ्चनायैव संपादितः नान्तरः, कृति-संपादितश्च; शृङ्गारः रसविशेषः, [“ स्त्रीपुंसयोर्मिथो रागवृद्धिः शृङ्गार उच्यते । ” इति रसरत्नहारे;] [सिन्दूरदानादिना यद्वा द्विरदभूषणैः, “ शृङ्गारः सुरते नाट्यरसे द्विरदभूषणे । शृङ्गारं चूर्णसिन्दूरे लवङ्गकुसुमे मतम् ॥ ” इति विश्वलोचनः ।] वेषरचना च, रागः प्रीतिः रञ्जनं च । आहन्यमानं ताड्यमानं [सुरतक्रियायां अन्यदा वा समतलादिना] जघनं कटिपुरोभागः [तस्य मदनभूमित्वात्,] पृष्ठप्रान्तभागश्च यासाम् । [गतिसंवर्धनार्थं करेणवः तोत्रेण जघने हन्यन्ते, तथा च मुद्राराक्षसे द्वितीयाङ्के विराधगुप्तोक्तिः—“ अथ जघनाभिघातमुत्प्रेक्षमाणा गजवधूरतिजघनतया गत्यन्तरमारूढवती ” इति । अत्र गम्योपमया वेश्यानां युवतिचरमभेदवद्वस्तिनी-साम्येन तद्वत् तासां सुरते दुःसाध्यत्वमपि सूचितम् ।] [अत्र श्लेषविद्धं दीपकम् ।] ॥ ३२१ ॥ उचितेन अभ्यस्तेन योग्येन च, गुणेन सौन्दर्यादिना वर्तित-सूत्रेण च, उत्तिष्ठाः प्रवृत्तक्रामाः प्रोन्नमिताश्च; विनिवेशिते निमित्ततया नियमिते स्थापिते च । [झगिति झटिति शीघ्रम्,] पतन्ति वेश्या भवन्ति अथो भवन्ति च । [प्रकटप्रमदा वेश्याः, तुलाः तोलनयन्त्राणि । श्लेषसङ्कीर्णोपमा ।] ॥ ३२२ ॥ बहिरिस्त्रादि । बहिरेव संपादितरूपशोभा इत्यर्थः, तुच्छाः निःसाराः रिक्ताश्च, कठिनाः

३२२ 'मदाः कलाधिकाश्च तुलाः (कापा) ३२३ भणति (कापा)

वध्नन्ति येऽनुरागं दैवहतास्तासु वारवनितासु ।

ते निःसरन्ति नियतं पाणिद्वयमग्रतः कृत्वा ॥' ३२४ ॥

इदमुपदिशति वयस्ये सुन्दरसेने च मन्मथव्यथिते ।

प्रस्तावादुपगतुं गीतित्रयमभ्यधायि केनापि ॥ ३२५ ॥

‘ तरुणीं रमणीयाकृतिमुपनीतां स्मृतिभुवा वशीकृत्य ।

परिहरति यो जडात्मा प्रथमोऽसौ नालिको विना भ्रान्तिम् ॥ ३२६ ॥

इदमेव हि जन्मफलं जीवितफलमेतदेव यत् पुंसाम् ।

लडहनितम्बवतीजनसंभोगसुखेन याति तारुण्यम् ॥ ३२७ ॥

अनार्द्रमनसो दृढाश्च । [विरोधालंकारः व्यङ्ग्यः तद्द्योतकापिशब्दानुपादानात् ।]
समुद्रिका क्रीडासाधनरूपः संपुटकः, स्त्रीत्वं अपचयविवक्षातः, कणन्ति अनुकूलभाषिण्यो
भवन्ति शब्दायन्ते च, यन्त्रप्रयोगः छलव्यापारः कलाप्रयुक्तिश्च । [यथा यन्त्रगरुडय-
न्त्रपुत्तलकादिषु ।] [श्लेषोपमा] ॥ ३२३ ॥ [दैवं भाग्यं विधिः वा ।] पाणिद्व-
यमग्रतः कृत्वा भिक्षार्थं हस्तद्वयं प्रसार्य ॥ ३२४ ॥ [मननं मत् चेतना, मथतीति
मथः, मतो मथः मन्मथः, “ मन्मथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे । ” इति ।]
[गीतिः आर्याछन्दोभेदः, तल्लक्षणं तु—“ यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृती-
येऽपि । अष्टादश द्वितीये तावत्यः स्युस्तुरीयके गीतिः ॥ ” इति ॥ ३२५ ॥ तरुणी—
“ बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश । तस्मात्परं च तरुणी यावता त्रिंशता भवेत् ॥
तदूर्ध्वमधिरूढास्याद्यावत्पञ्चाशता भवेत् । वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सवव-
ञ्चिता ॥ ” इति नागरसर्वस्वे; अन्यत्र तरुणी योग्या इति अधिरूढा प्रौढा इति च
व्याहृता । उपनीतां समीपं प्रापितां, स्मृतिभूः मनसिजः सङ्कल्पयोनिः स्मरः । प्रथमः
अग्रणीः ।] नालिकः अलिकं ललाटं तद्विहीनः, अभाग्य इत्यर्थः, [वस्तुतस्तु
नलं एव नालं अस्ति अस्य इति ठन् प्रत्यये नालिकः महिषः, तेन मूर्खः इत्यर्थः,
मध्यदीर्घो नालीकशब्दोऽपि एतदर्थकः, “ नालीकः पिण्डजेऽप्यज्ञे नालीकः शरश-
ल्ययोः । ” इति विश्वलोचने । विना भ्रान्तिं निःसन्देहम् । तथा च भारविः—“ उप-
गतमवधीरयन्त्यभव्याः । ” (१०।५१) इति । “ सौन्दर्यवल्लीव विलासविज्ञा
तारुण्यसंपन्नमनोहरश्रीः । समागतेयं विजनेऽमिलाषादुपेक्ष्यते केन विचक्षणेन ॥ ” इति
च पुरुषपरीक्षायाम् । (४३।६) ॥ ३२६ ॥ [जन्म देहोत्पत्तिः, जीवितं देहधार-
णम्,] लडहाः सुन्दर्यः, [लडहस्तु पुमानयम् । विलासे भेद्यलिङ्गं तु, सुन्दरे शब्दवित्

३२५ इत्युपदिशति (कापा) । 'दुपयातं (प.) 'दुपजातं (काया)

सुमनोमार्गणदहनज्वालावलिदहमानसर्वाङ्गयः ।

प्रबलप्रेमप्रवणाः प्रमदाः स्पृहयन्ति नाल्पपुण्येभ्यः ॥' ३२८ ॥

पुनः । व्याचष्टे हर्षनन्दीमं, विलासवति नप् पुनः ॥ ” इति केशवः । केचित्तु ‘लडहः’ अयं मनोहरार्थः देश्यः शब्दः, देश्यस्तु विशिष्टदेशे भवः, लटभः इति संस्कृतम् इति । “लडहः सुकुमारः, सुकुमारशब्दस्य प्राकृते लडहादेशः” इति काव्यप्रकाशटीकासुधासागरे । अतः केषाञ्चिन्मते लडहादिदेश्यशब्दप्रयोगे देश्याख्यः पददोषः । तथाहि सरस्वतीकण्ठाभरणे—“तद्देश्यमिति निर्दिष्टं यदव्युत्पत्तिमतपदम् ॥ ” (१।१४) यथा—‘गह्रौ लावण्यतल्लौ ते, लडहौ मडहौ भुजौ । नेत्रे वोसट्टकन्दोट्टमोट्टायितसखे सखि ॥ ” इति । अव्युत्पत्तिमत् प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वयमित्यर्थः । “व्युत्पन्नानां अन्यादृशी च्छाया, देश्यानां च न तादृशी, इति देश्यवेद्यपदसमभिव्याहारे प्रायेण छायावैरूप्यं बन्धस्य भवतीति सहृदयहृदयसाक्षिकं दोषबीजम् । तल्लं अल्पसरः, मडहं कृशं, वोसट्टं विकसितं, कन्दोट्टं नीलोत्पलं, मोट्टायितं विलासः । ” इति तट्टीकायां रत्नधरः । तदुक्तं रुद्रटेनापि—“प्रकृतिप्रत्ययमूला व्युत्पत्तिर्यस्य नास्ति देश्यस्य । तन्मडहादि कथंचन रूढिरिति संस्कृते रचयेत् ॥ ” (काव्यालंकारे ६।२७) इति ॥ एतादृशपदप्रयोगाणां अदुष्टत्वमपि तत्रैव सरस्वतीकण्ठाभरणे समाहितं, यथा—“यदव्युत्पत्तिमद्देश्यमिति पूर्वं निरूपितम् । महाकविनिबद्धं सत्तदप्यत्र गुणीभवेत् ॥ ” (१।१०४) इति । तथा च वामनीयकाव्यालंकारसूत्रे—“अतिप्रयुक्तं देशभाषापदम् ॥ ” (५।१।१३) इति । एवंरीत्या हर्षचरिते सप्तमोच्छ्वासे—“...तुन्दिलचुन्दी-जनजनितजनहासे ” इत्यत्र कुट्टन्यर्थकस्य चुन्दीशब्दस्य, स्तुतिकुसुमाञ्जलौ च—“काला यथोक्तिरमृदुः क्षतसेवकाला । ” (३०।५६) इत्यत्र अपवादार्थकस्य आलाशब्दस्य, अन्यत्रापि लहर्यादितत्तद्देश्यशब्दप्रयोगाणामदुष्टत्वं बोध्यम् ॥] नितम्बिन्यः तासां, जनस्य समूहस्य, [यद्वा नितम्बिन्य एव जनः लोकः, “जनो लोके महर्लौ-कात्परे लोके च पामरे । ” इति विश्वलोचने, तस्य] संभोगमुखेन, याति अति-क्रामति ॥ ३२७ ॥ सुमनोमार्गणः [पुष्पबाणः] कामः । [प्रमदाः सामान्ये बहुवचनम् । यत् कामपीडिता नत्वर्थार्थिनी प्रणयिनी प्रमदा पुरुषविशेषं कामयेत् तत् तस्य कस्यापि महतः पुण्यस्यैव फलं इति ज्ञेयं इति भावः । तथा च मुकुन्दा-नन्दभागे—“परिरम्भकेलिपरिहासभाषणैर्भृशमाहतोऽपि न वशं समेति यः । स वधू-ज्जोऽपि यतते यदि स्वयंग्रहणाय तत्पुरुषपुण्यगौरवम् ॥ ” (१९४) इति ।]

एवमुपश्रुत्य वचः समुवाच पुरन्दरात्मजः सुहृदम् ।
 'मम हृदयादिव कृष्टा गीतमिदं साधुनाऽनेन ॥ ३२९ ॥
 तदतनुसायकविकलां हारलतां हरिणशावतरलाक्षीम् ।
 आश्वासयितुं यामो, गुणपालित किं विकल्पितैर्बहुभिः॥' ३३० ॥
 अथ तत्र काऽपि गणिकाऽगणयन्ती परिचितं हृतद्रविणम् ।
 प्रविशन्तमेव मन्दिरमीर्ष्याव्याजेन निरुरोध ॥ ३३१ ॥
 काचिद्वञ्चकदत्तं लुण्डीकृतजीर्णवसनमवलोक्य ।
 वेश्या विषीदति स्म क्षपाक्षये व्यर्थकर्तव्या ॥ ३३२ ॥
 दैवस्मृत्याऽऽपतितं दृष्टिपथं भग्नमूल्यविटमेका ।
 ज्वलिता रुषा भुजिष्या जग्राह जवेन धावित्वा ॥ ३३३ ॥

॥ ३२८ ॥ [" महासत्त्वानां दैववशात् विकारोदयेऽपि परप्रेरणया प्रथमप्रवृत्तिः किमपि गौरवं आविष्करोति । " इति प्रकृते गीत्युपश्रुत्या नायकप्रवृत्तिमाह एवमिति । इदं मम हृदयात् कृष्टा इव अनेन साधुना गीतम् इत्यन्वयः । साधुः इति उक्तिः तस्य स्वमतानुकूलत्वात् । यथा हारलता स्वसख्या वेश्याधर्मं बोधिताऽपि न तदङ्गीचकार, तथा नायकोऽपि सुहृदा वेश्याकूटचरितं अवबोधितोऽपि (३०२-३२४) कामाकृष्टः सहजप्रेमवशः उपश्रुत्याऽनुमोदितः न तत् स्वीचकार इति भावः] ॥ ३२९ ॥ [विकलां व्याकुलां, हरिणशावतरलाक्षी इत्यत्र वाचकलुप्तोपमा । तरलं लोलं चञ्चलम् । विकल्पितैः ऊहापोहैः ।] ॥ ३३० ॥ [एवं निर्णीय सुहृदा सह हारलतामन्दिरं प्रति प्रस्थितेन सुन्दरसेनेन वेश्यावाटे यद्यत् दृष्टं श्रुतं च तत् प्रघट्टकेन वर्णयति अथेति । इतः ३४२ आर्या यावत् वेश्याविटकर्तृकाणि विविधदृश्यानि आह ॥ अथ आरम्भे अनन्तरं वा । अगणयन्ती अनादरं कुर्वन्ती । ईर्ष्या अक्षान्तिः परोत्कर्षासहिष्णुत्वं, तस्य व्याजेन छलेन, प्रथमं आगतः कामुकः त्वां दृष्ट्वा तव ईर्ष्यां द्वेषं वा करिष्यतीति रूपेण मिथ्याभाषणादिना ।] ॥ ३३१ ॥ लुण्डीकृतं कन्दुकाकारेण दत्तम्, तथा च तदानीमनुद्धाटितत्वात् अज्ञातसारम् इत्यर्थः ।] क्षपाक्षये रात्र्यपगमे । विषादः "प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्त्वसंक्षयः । " इति लक्षितः ।] ॥ ३३२ ॥ [दैवस्मृत्या विधेः आभिमुख्येन दिष्ट्या । भग्नमूल्यः भग्नं विनाशितं अदानात् मूल्यं वेतनं पणं वा येन सः, विटः धूर्तः । भुजिष्या

३२९ गीतिरियं केनचिद्गीता (कापा) ३३० तदसमवाणसमर्पितहा (कापा)
 ३३२ दत्तं पुञ्जीकृतं (प. का) । वृत्तकर्तव्या (प. गो २) ३३३ देव (गो) ।
 विटमेकम् (कापा)

अन्तःस्थितकामिगृहद्वारगतं लुप्तविचनरमन्या ।

समुवाच कुट्टनी व्रज कल्लोलकल्पदेहेति ॥ ३३४ ॥

प्रकटितदशननखक्षतिरभिदधती राजपुत्ररतियुद्धम् ।

अपरा पुरः सखीनां वारवधूराततान सौभाग्यम् ॥ ३३५ ॥

अन्या कामिस्पर्धावर्धितभाटी समुत्सुका चण्डी ।

सौभाग्यगर्वदर्पं समुवाह विलासिनीमध्ये ॥ ३३६ ॥

एकगणिकानुबन्धक्रोधोद्यतशस्त्रकामिनोः काऽपि ।

सम्भ्रमतो धावित्वा निवारयामास कुट्टनी कलहम् ॥ ३३७ ॥

धनमाहृत्य बहुभ्यो भुज्यत एकेन केनचित्सार्धम् ।

इति धनवन्तं कामिनमावर्जयति स्म काऽपि वारवधूः ॥ ३३८ ॥

वेद्या, “ भुजिष्या प्रैष्यमात्रे स्यात् स्वतन्त्रायामपि स्मृता । ” इति धरणिः । तदुक्तं—
 “ उत्क्रोच-पारितोषक-भाट-सुभाषित-परार्थ-चौर्याशाः । तत्क्षणमेव ग्राह्याः पडन्यकाले न
 लभ्यन्ते ॥ ” इति ।] ॥ ३३३ ॥ [अन्तः स्थितः कामी यत्र तत् गृहं तस्य ।] कल्लोलवत्
 [महाजलतरङ्गवत्] स्वच्छः आकल्पो वेषः तथा देहो यस्याः सा धृतश्वेताम्बरा इत्यर्थः ।
 [यद्वा, कल्लोल इति संबोधनं, हे शत्रो इत्यर्थः; “ कल्लोलः ख्यातं उल्लोलप्रमोदपरि-
 पन्थिषु । ” इति विश्वलोचने; अकल्पदेह इत्यपि तस्यैव संबुद्धिः, अकल्पः स्वकार्ये
 असमर्थः देहो यस्य सः, क्लीव इति यावत्; “ अथ कल्पः स्यान्न्याये देवद्रुमे विधौ । ”
 सामर्थ्ये वर्णने तथा । ” इति केशवः ।] ॥ ३३४ ॥ [प्रकटितेति । स्वशरीरे बहूनि दश-
 ननखक्षतानि दर्शयन्ती सती, ततः स्वस्याः केनचित् राजपुत्रेण महापुरुषेण साकं रतिरूपं
 सुरतरूपं युद्धं, “ मोहनं मदनयुद्धमूचिरे ” इति रतिरहस्ये (१०।५२), तत् प्रत्याय-
 यन्ती, यतः क्षत्रिया एव निर्दयाः अधिकप्रगल्भा वा भवन्ति इति, स्वस्याः अन्याभ्यः
 सामान्यपुरुषसंविताभ्यः सौभाग्यं भाग्योत्कर्षं आततान विस्तारयामास ।] ॥ ३३५ ॥
 [समुत्सुका अर्थग्रहणे त्वरावती इत्यर्थः, चण्डी कोपनशीला च, ततः चातुर्येण उत्पा-
 दिता या कामिनोः] स्पर्धा उत्कर्षेच्छया संघर्षः, [तथा इत्यादि,] भाटी मूल्यं, [विला-
 सिनी वेद्या ।] ॥ ३३६ ॥ [अनुबन्धः प्रवृत्तस्य एकस्य अनु पश्चात् अपरस्य प्रवर्त-
 नम् । सम्भ्रमतः भयात् एकस्यापि वधस्य । “ सम्भ्रमस्त्वादरे पुंसि संवेगे साध्वसेऽपि
 च । ” इति विश्वलोचने ।] ॥ ३३७ ॥ आवर्जयति स्म धनमाहृत्य इत्यादिनय-

३३६ समुच्छ्रिता (कापा) । काखेडा (प) ३३७ वन्दे (गो. का) ।
 कुट्टिनी (प) ३३८ स्म वार (गो. का)

गायन्मात्रागाथा द्विपदिकया सौष्ठवेन विट एकः ।
 बभ्राम पुरो दास्या विदधद्विकृतीरनेकविधाः ॥ ३३९ ॥
 कश्चित्पण्यस्त्रीणां विभवोपचितान्यपुरुषयोजनया ।
 विदधाति स्माराधनमधनत्वमुपागतः कामी ॥ ३४० ॥
 त्वयि सक्तेन मया गृहमुज्झितमधुना परेव जाताऽसि ।
 इति ढौकमलभमानः कश्चिद्गणिकामुपालेभे ॥ ३४१ ॥
 उषितामपरेण समं वृद्धविटानां पुरः पराजित्य ।
 त्याजयति स्म भुजङ्गः कश्चिद्गणिकां द्विगुणभाटीम् ॥ ३४२ ॥

व्यवहारप्रदर्शनेन वशयितुं प्रसादयामास । [यद्वा, एकेन केनचित्—यत्र स्वमनो लभं तेन स्वहृदयाधिष्ठितेन; कासुचित् वेश्यासु दृष्टमिदं यत् नानाकामिभ्यः धनं संगृह्य ताः तत् स्वाभिमतस्य एकस्य अर्थं व्ययीकुर्वन्ति इति; इति हेतौ, अपरान् विहाय धनवन्तं श्रीमन्तमेव इत्यर्थः, आवर्जयति स्म वशीभूतं अकरोत् ।] ॥ ३३८ ॥ [इतः चतुर्भिः विटवृत्तानि आह गायन् इति । मात्रागाथाः—गाथा गीतसामान्येऽपि, अतः मात्रागाथाः मात्रागणवटिता गाथाः, आर्याः इत्यर्थः; द्विपदिकया द्विपदिकाख्यगीत्या तत्पद्धत्या इत्यर्थः, “तल्लक्षणं चाह भगवान् भरतमुनिः—‘शुद्धा खण्डा च मात्रा च संपूर्णेति चतुर्विधा । द्विपदी कर’ इत्येन तालेन परिगीयते ।’ इति ” इति विक्रमोर्वशीयप्रकाशिकायां रङ्गनाथः । िटः—वर्णितश्चैतादृशः कलाविलासे क्षेमेन्द्रेण—“भक्षितनिजवहु-विभवाः परविभवक्षपणदीक्षिताः पश्चात् । अनिशं वेश्यावेशस्तुतिमुखरमुखा विटाश्चिन्त्याः ॥ ” (९।३९) इति । दास्याः वेश्यायाः, “दासी बाणा(ला?)भुजिष्ययोः ” इति मेदिनी, भुजिष्या तु वेश्या इति पूर्वं (३३३ श्लो. टि.) उक्तमेव । अत्रेदं भाति भुजिष्याशब्दस्य दासीवेश्योभयपरत्वात् दास्यर्थवाचकशब्दाः वेश्यावाचका अपि व्यवहारार्थं क्रोषविशेषेषु च संग्रहीताः ।] विकृतिः अङ्गाभिनयादिचेष्टा, [‘चाळा ’ इति भाषायाम् ।] ॥ ३३९ ॥ [कश्चित् दरिद्रीभूतः कामी वेश्याः धनिभिः संयोज्य विनिमये तथा रतं विनामूल्यं प्राप्नोति स्म इति भावः । “आराधनं तु पूजायां पाकप्रापणयोरपि । ” इति विश्वलोचनः ।] ॥ ३४० ॥ [उज्झितं त्यक्तम् ।] ढौकः [गतिः, तस्याः प्राप्तिः,] परिसरः सान्निध्यं समागमादिकमिति यावत् ॥ ३४१ ॥ [वारवञ्चनकुपितः कश्चित् भुजङ्गः कामी एकां स्वेन सङ्केतं कृत्वा आदौ एव मूल्यं गृहीत्वा

दृष्ट्वा त्वया विशेषक वलयकलापी शशिप्रभाभुजयोः ।

बाढं भणभण कीदृक्कानु तरः सोमयाऽऽदत्तः ॥ ३४३ ॥

अद्य चतुर्थो दिवसश्चीनाम्बरयुगलकस्य दत्तस्य ।

तदपि परुषाभिधाना वद मदनक किं करोम्यत्र ॥ ३४४ ॥

स्नेहपरा मयि केली, कलहंसक, किन्तु राक्षसी तस्याः ।

माता नात्मीकर्तुं वर्षशतेनापि शक्यते पापा ॥ ३४५ ॥

रात्रौ तु अन्येन सह उपितां, उपस्थिते विवादे व्यवहारे, वृद्धविटाः वेद्यादिव्यवहारे कुशलाः येऽत्र प्राङ्निवाकपदे वृताः, अधिकरणिकत्वेन कल्पिता वा, तेषां पुरः, तां पराजित्य तदुक्तिः अतथ्या इति निर्णाय्य दण्डरूपेण स्वदत्तात् द्विगुणं द्रव्यं तस्या अगृह्णात् इति छायाः ।] ॥ ३४२ ॥ [इतः द्वादशसु विटानां परस्परालापाः विव्रियन्ते दृष्ट्वा इत्यादि । विशेषक इति विटविशेषसम्बुद्धिः, त्वया, शशिप्रभाभुजयोः, [य इति अध्याहार्यं,] वलयकलापी मयूराकारं भूषणं, [एतन्नामकं बाहुविभूषणं, तथा च तन्नामसंकीर्तने भरतः—“शङ्खकलापी कटकं तथा स्यात्पद्मपूरकम् । खर्जूरकांसो-पितिकं बाहुनानाविभूषणम् ॥ ” (२१।२८—२९) इति, अत्र शङ्खकलापी एव वलयकलापी वलयानां शङ्खनिर्वृत्तत्वात् । दत्तः इति काकाक्षिगोलकन्यायेन उभयत्र सम्बध्यते, तं इत्यध्याहर्तव्यं, दृष्ट्वा, सोमया तन्नामिकया अपरया तत्परिचितवेद्यया, कीदृक् कीदृशः, तरः भूषणविशेषरूपा भाटी, क कुत्र कस्मिन् देशे, आदत्तः इत्यत्र विश्लेषः गृहीत इत्यर्थः, तत्, बाढं कामं, वद । भणभण इति द्विरुक्तिः श्रवणोत्सुक्यात् शीघ्रं उत्तरदानं सूचयति । ‘ दृष्टस्त्वया ’ इति पाठस्तु सरलः, तत्र अग्रे ‘ वलयकलापः ’ इति पाठः योग्यः ।] ॥ ३४३ ॥ [कश्चिदन्यस्याः दुर्नयं मित्रं प्रत्याह अद्येति । चीनाम्बरं चीनदेशे निर्मितं वस्त्रं, तत् अतिसूक्ष्मं महर्षं च भवति ।] [परुषं कर्णकटु अभिदधती—नानुकूला इत्यर्थः, “ अपमानितश्च नार्या विरज्यते ” इति । यथोक्तं मृच्छकटिके—“ स्त्रीभिर्विमानितानां कापुरुषाणां विवर्धते मदनः । ” (८।९) इति ।] ॥ ३४४ ॥ राक्षसी तत्तुल्या घोरा [समागमार्गलरूपा इत्यर्थः, माता कृत्रिमा जननी व्याख्यातपूर्वा (आ. १४२) ।] आत्मीकर्तुं अनुकूलयितुम् । [पापा अतिपापसम्पन्ना अतिदुष्कृत्यकारिणी दुष्टा इति क्रोधोक्तौ ।] [तथा च

३४३ दृष्ट्वा त्वया (प.) दृष्टस्त्वया (गो २) । कीदृग् भदतरा सामया दत्ता (प.) कीदृक् कानुतरः सोमया दत्ता (कापा) । ३४४ ‘ वसश्चित्रा ’ (गो २. का) । ३४५ ‘ हंसक किन्नरी (कापा) ।

सुमनः कुङ्कुमवासः सज्जीकुरु किमिति तिष्ठसि विचिन्तः ।
 अद्य तव दयितिकायाः किञ्जल्कक नर्तनावसरः ॥ ३४६ ॥
 यदि नाम पञ्च दिवसांस्त्वयि कुरुते प्रेम धनलवं दृष्ट्वा ।
 तदपि न रागवती सा, कन्दर्पक किं वृथा गर्वः ॥ ३४७ ॥
 जीवन्नेव विलासक परिहर हरेण मूढ हरिसेनाम् ।
 वद्धावेशस्तस्यां व्यापृतपुत्रो महाविषमः ॥ ३४८ ॥
 केसरया क्षणदत्तं कृत्वांशुकमुपरि कामिजालस्य ।
 स्तब्धग्रीवं भ्रमतश्चन्द्रोदय पश्य माहात्म्यम् ॥ ३४९ ॥

शृङ्गारभूषणभाणे—“रसश्लोकैरभिनन्दितानां वाराङ्गनाचन्दनवल्लरीणाम् । मुहुर्वमन्त्यो
 गरलं मुखेन स्वमातरः कालभुजङ्गय एव ॥ (२४) ॥ अपि च अयमाजन्मसिद्धः
 स्वभावः—तरुणं वा ललितं वा गुणोन्नतं वा कुलप्रसूतं वा । अपहाय मातृलोको धनिनं यं
 कश्चिदेव कामयते ॥ (२५) ॥ ” इति ।] ३४५ ॥ [सुमनः स्वस्थचित्त इति सम्बो-
 धनं, यद्वा सुमनःकुङ्कुमवासः इत्येकं पदं, सुमनोभिः पुष्पैः अलङ्कृतं कुङ्कुमेन केश-
 रेण च रञ्जितं वासः वस्त्रम् । नर्तने तादृशं वस्त्रं परिधीयते । दयितिका इति वेश्याविशेष-
 नाम ।] ३४६ ॥ [रागवती स्नेहवती । गर्वः इष्टलाभादिना अन्येषामवज्ञा । तथाहि
 समयमातृकायां—“वेश्यालताः सरागं पूर्वं तदनु प्रलीनतनुरागम् । पश्चादपगतारागं
 पल्लवमिव दर्शयन्ति निजचरितम् ॥ ” इति ।] ३४७ ॥ [जीवन्नेव “लक्षणहेत्वोः”
 (पा. ३ । २ । १२६) इति हेतौ शत्रुप्रत्ययः । परिहरणहेतुकं यतः जीवनं इत्यर्थः ।
 यावत् प्रतिस्पर्धिना व्यापृताख्यस्य पुत्रेण न व्यापाद्यसे इति भावः ।] वद्धावेशः धृता-
 ग्रहः अत्यासक्तः, [महाविषमः अप्रघर्ष्यः ।] ॥ ३४८ ॥ [क्षणे महोत्सवे, यथा वर्षार्धि-
 मङ्गलदिने ‘जन्मगांठ’ इति भाषायां, होलिकादिसर्वसामान्ये वा; दत्तं वितीर्णं, अंशुकं
 वस्त्रं, उपरि कृत्वा उत्तरीयरूपेण सर्वदृश्यं धृत्वा; स्तब्धा ग्रीवा यथा स्यात् तथा, स्तब्ध-
 ग्रीवता हि गर्विणः स्वभावानुभावः, तेन सगर्व इत्यर्थः; भ्रमतः पर्यटतः कामिजालस्य
 तन्नाम्नः, माहात्म्यं महत्तां, भोः चन्द्रोदय, पश्य; इति कस्यचित् काक्वा वक्रोक्तिः; तेन
 दत्तवस्त्रप्रदर्शनेन सा मध्येवानुरक्ता इति तस्य अभिमानं मिथ्यैव, वस्तुस्थित्या तस्याः

३४६ विचित्तः (प. कापा) ३४७ न रङ्गवती (कापा) ३४८ जीवद्वेषि नल-
 वक (प)

कौमारकं विहन्तुं रतिसमये मदनसेनायाः ।

इच्छामि किन्तु तस्या मात्राऽतीव प्रसारितं वदनम् ॥ ३५० ॥

विभ्रम कियतस्तपसः फलमेतद्यदुपभुज्यते मदिरा ।

स्वकरेण पीतशेषा मदधूर्णितमदनसेनया दत्ता ॥ ३५१ ॥

कुवलयमालानिलयो लीलोदय किमिति सम्प्रति त्यक्तः ।

किं विदधामस्तस्मिन्भ्रातर्दास्या विना मूल्यम् ॥ ३५२ ॥

अनेवंविधत्वात् इति सूचितम् ।] ३४९ ॥ [अभुक्तपूर्वायाः मदनसेनायाः] कौमारकं बाल्यं तद्विहन्तुम् अपसारयितुं [हर्तुं], प्रथमसमागमाय इति यावत् । वदनं अतीव प्रसारितं—बहुद्वयं याचितम् ॥ ३५० ॥ [मदधूर्णितमदनसेनया पीतशेषा मदिरा स्वकरेण दत्ता यत् उपभुज्यते इत्याद्यन्वयः । मदेन मद्येन मद्यपानेन, यद्वा “ मदिरादि-कृतो मोहो हर्षव्यतिकरो मदः । ” तेन धूर्णिता उन्मत्ता । निपीतपरिशेषस्य मधुनः अङ्गनास्यश्वसितसौरभमिश्रणात् नवसुधास्यन्दिबिम्बाधरससंक्रान्त्या वा लोकोत्तरगन्धरसस्पर्शवीर्यविपाकादिरूपः परमोत्कर्षः व्यज्यते, अत एव विभ्रमस्य तादृशपानं महत्तपःपुण्यफलत्वेन उत्प्रेक्ष्यते ॥] [मधुपानं प्रायः रतारम्भात् पूर्वं क्रियते, यतः सर्व-जात्योः नायकनायिकयोः तत् द्वीविमोहविरहहृदयपाटवोत्पादत्रपानिगलनिरर्गलनिधुवन-फलकम् । तथाहि कालिदासः—“ आसेवन्ते मधु रतिफलं ” (मेघ० २ । ५) इति । माघोऽपि “ आचार्यत्वं रतिषु विलसन्मन्मथश्रीविलासाः, द्वीप्रत्यूहप्रशमकुशलाः शीघ-वश्चक्रुरासाम् ॥ ” (९ । ८) इति । क्वचित् रतश्रमापनोदित्वात् रतान्तेऽपि क्रियते ॥ तच्च नानाप्रकारेण—यथा क्वचित् प्रथमं प्रियेण मधु पीत्वा तत् प्रेमादरपुरःसरं प्रियायै दीयते, क्वचित् समानकालं पृथक्पात्रैः युगपद्वा एकपात्रेण पीयते, कदाचित् प्रिययैव आदौ तदनु प्रियेण—तदपि प्रियापीतशेषगर्भपात्रात् किंवा साक्षाद्वयितामुखकमलपात्रात् । अत्र उत्तरोत्तरस्य उत्कर्षः बोध्यः ॥ उक्तं च शृङ्गाररसज्ञैः “ प्रियामुखोच्छिष्टं हि पवित्रम् ” इति, स्मृतिरपि—“ रतिकाले मुखं स्त्रीणां शुद्धमाखेटके शुनाम् । ” इति ।] ३५१ ॥ [निलयः वेश्म । दास्याः वेश्यायाः । दासीपदप्रयोगेण धिक्कारश्च व्यञ्जितः ॥, उक्तं च लोकोक्तिमुक्तावल्यां—“ यूनामकिञ्चनानां का वाञ्छा वारसुन्दरीवीथ्याम् । कार्पासपण्यवीथ्याः कौलेयस्यापि कोऽपि सम्बन्धः ॥ ” (९२) इति; कौलेयः श्वा ॥]

३५० कौमारकं विधातुं वाञ्छसि किल रमण मद० (प) विहातुं (कापा) ३५१ दुपभुज्यते (प) । तदेवदत्तया (प) ३५२ माला निलये...त्यक्ता (प) । किं विदधीमहि तं (प)

मुषिताशेषविभूतेरिन्दीवरकस्य यामिनी याति ।
 संवाहयतः सम्प्रति मञ्जीरक तिलकमञ्जरीचरणौ ॥ ३५३ ॥
 अद्यापि बालभावं निखिलं न जहाति बालिका तदपि ।
 प्रौढिम्ना मकरन्दक सकला ललना अधः कुरुते ॥ ३५४ ॥
 कुब्जे गत्वा वक्ष्यसि तं निर्दयचित्तनर्तनाचार्यम् ।
 हारा सुकुमारतनुः किमियं सम्मर्दकारिता भवताम् ॥ ३५५ ॥
 निःसारोऽभिनिवेशः शुक्रशावकपाठने सुरतदेवि ।
 तिष्ठति बहिरूपविष्टः प्रतीक्षमाणस्तव प्रेयान् ॥ ३५६ ॥
 वीणावादनखिन्ना पतिताऽऽस्ते वासभवनपर्यङ्गे ।
 उत्थापय तां त्वरितं स्मरलीलां मत्त आयातः ॥ ३५७ ॥
 किमिदं यथास्थितत्वं तव माधवि यन्मुहुर्वदन्त्या मे ।
 परिधत्से नाभरणं श्रीविग्रहराजसूनुना दत्तम् ॥ ३५८ ॥

३५२ ॥ [विभूतिः सम्पत्तिः । एकदा तस्याः प्रभुरपि तथैव अपहृतसंपत् तस्या एव दासः जातः इति भावार्थः] ॥ ३५३ ॥ [इतः ३६२ तमाङ्कां आर्यां यावत् चेत्यादीनां उक्तयः, तत्र प्रथमं मातुः कामुकं प्रति उक्तिः । [बालिका वयसा यथार्थनाम्नी काचित् । गुणेषु तु] प्रौढिम्ना प्रौढभावेन । [नायिकासु “ प्रौढा ह्यधिककन्दर्पा पत्या-वल्लिलकेलिकृता । ” इति रसरत्नहारे, तस्याः भावः प्रौढिमा । बाला मुग्धा अपि प्रौढा इति विरोधः, तेन च तस्या असाधारण्यसूचनेन व्यतिरेको व्यङ्ग्यः ।] ॥ ३५४ ॥ [चेटीं प्रति माता । निर्दयचित्तत्वं शिक्षकधर्मः । हारा तन्नाम्नी ।] सम्मर्दकारिता [योग्यतामतिक्रम्य] अतिशिक्षण [रूपं] पीडनं [यद्वा नृत्ये स्खलने बोधितार्थग्रहण-विलम्बे वा संताडनम् ।] ॥ ३५५ ॥ [नायिकां प्रति माता । निःसारः अयुक्तः, “ सारं न्याय्ये जले वित्ते सारं स्याद्वाच्यवद्वरे । ” इति विश्वलोचनः । अभिनिवेशः संलग्नचित्तत्वम् । प्रतीक्षमाणः समागमकालं प्रतिपालयमानः, उपविष्टः तन्नामा, प्रेयान् प्रियः ।] [अनेन तस्याः शुक्रसारिकाप्रलापनकलाकौशल्यं व्यञ्जितम् ।] ॥ ३५६ ॥ [चेटीं प्रति माता । पतिता खेदापनयनाय यथासुखं शयिता । मत्तः कामुकनाम ।] ॥ ३५७ ॥ [नायिकां प्रति माता । यथास्थितत्वं स्तब्धत्वम् । इदं वचनं नायकश्रवणगोचरं यथा

३५४ जहाति मदनिका (प) । सकलां ललनां (गो. का) ३५५ किमिति भ्रममय कारिता (प. कापा) ३५६ निःसर कोभिनिवेशः (प. कापा) ३५७ “ लां भट्ट-पुत्र (प. गो २. कापा)

ईदृक्शून्यमनस्त्वं किं कुर्मो मातरिन्दुलेखायाः ।

पानक्रीडासक्त्या पतिताऽपि न चेतिता कनकताडी ॥ ३५९ ॥

नकुलः पयो न पायित इति रोषवशादियं हि दुःशीला ।

नाश्नाति कामसेना पुनःपुनः प्रार्थ्यमानाऽपि ॥ ३६० ॥

श्रीबलसुतपरिपालित ऊर्णायुः किमनया विजेतव्यः ।

मुकुला मुक्तमुखस्थितिर्हर्निशं मेघपोषणे लया ॥ ३६१ ॥

आताम्रतामुपगतमुच्छूनं करतलं च तत्र ललिते ।

मा पुनरतिचिरमेवं प्रविधास्यसि कन्दुकक्रीडाम् ॥ ३६२ ॥

स्यात् तथा उक्तं, तेन च केनापि कारणेन दृष्टा सा अधिकधनदानेन प्रसादनीया इति सूचितम् ॥] ॥ ३५८ ॥ [मातरं प्रति चेद्रीवचनं कामुकस्य श्राव्यम् ।] शून्यमनस्त्वं असावधानता । [पानक्रीडा मधुपानम् । चेतिता ज्ञाता ।] कनकताडी भूषणविशेषः, [कनकमयी ताडी लब्धामलकाकारं कर्णपालीभूषणम् । अनेन त्वया कामुकेन अन्यत् क्रीत्वा प्रियायै समर्पणीयं इति व्यञ्जितम् ।] ॥ ३५९ ॥ [चेद्याः मातरं प्रति कामुकश्राव्यम् । नकुलः कुक्कुरादिवत् क्रीडनार्थं पालितः वधुः, पयः दुग्धं, रोषवशात् इति दुःशीलत्वे सद्भावविपर्यये हेतुः । इदं कामुकरागवर्धनार्थं व्याजः, कामुकस्यैव प्रणयेन सा आहारं निर्वर्तिष्यते इति धनदानाद्युपायेन तस्या रोषः तेन परिहर्तव्यः इति सूचयति ॥] ॥ ३६० ॥ [रागवर्धनार्थं नायिकायाः अन्यकार्यव्यापृतिव्याजेन समयावकाशाभावं कथयति—श्रीत्रलेति । तथाहि समयमातृकायां—“ प्रथमं प्रार्थिता वेश्या न क्षणोऽस्तीत्युदाहरेत् । जनस्यायं स्वभावो हि सुलभामवमन्यते ॥ ” (५।६८) इति क्षेमेन्द्रः । यद्वा मेघयुद्धावलोकनव्याजेन नायकस्य तस्यां प्रीतिकौतुकजननार्थं इयं विटस्योक्तिः, तथा च कामसूत्रे—“ लावककुक्कुटमेघयुद्धशुकसारिकाप्रलापनप्रेक्षणकलव्यपदेशेन पीठमर्दो नायकं तस्या उदवसितमानयेत् । ” (६।१) इति । यद्वा सा मेघादियुद्धकलाप्रावीण्यवतीति सूचयन्त्याः मातुः कामुककर्णगामिनी उक्तिः इयं—श्रीति ।] ऊर्णायुः इत्यादि । [ऊर्णायुः मेघः ‘ मँढो ’ इति भाषायाम् ।] अनया किं तत्सौभाग्यसंपत्तिः संपादनीया यस्यक्तान्यसर्वकर्मा सुखानपेक्षा तत्पोषणे [स्वीयमेघस्य पोषणादौ] एव व्यावृता ॥ ३६१ ॥ [मातुः

३५९ कनकताडी (गो. का.) [तत्कारनकाराक्षरयोः लेखनकारसंज्ञमूलोऽयं अपपाठः ।] ३६० पुनर्वाच्यमानापि (गो. का.) ३६१ श्रीधरसुत (प.) । किं मया (प.) । वकुला (प.) ३६२ आताम्रतामुपगतं प्रोच्छूनं (प. काया)

अभिराम कनकभाटी प्रथममियं गृह्यते, समुत्पन्ने ।
 स्नेहे तु कुसुमदेव्यास्त्वं प्रभवसि जीवितस्यापि ॥ ३६३ ॥
 ग्रहणकर्मण्य तावद्यदि कौतुकमुपरि चन्द्रलेखायाः ।
 निर्वर्तितकर्तव्यो दास्यसि किञ्चिद्यथाभिमतम् ॥ ३६४ ॥
 न परमदाता मातः सूनुरसौ वासुदेवभट्टस्य ।
 निर्लज्जः शठवृत्तिः पुनःपुनर्वार्यमाणोऽपि ॥ ३६५ ॥
 क्षपयति वसनानि सदा हठेन सकलानि सुरतसेनायाः ।
 न ददात्येकामूर्णामुरणः परमसि कार्पासम् ॥ ३६६ ॥ (युग्मम्)

वेश्यादारिकाविशेषं प्रति उक्तिरियम् । उच्छ्रूयं शोथवत् ।] [कन्दुकक्रीडाया मनो-
 हारि वर्णनं दशकुमारचरिते षष्ठ उच्छ्वासे द्रष्टव्यम् । तस्या विस्तरस्तु कन्दुकतन्त्रे ।]
 ॥ ३६२ ॥ [द्वाभ्यां मातुः प्रथमकामुकं प्रति उक्तिविशेषमाह । कनकमयी महती
 भाटी गृह्यते तत्र दुःखितमनसा न भाव्यं, पश्चात् समुत्पन्ने स्नेहे विलम्बे समारूढे, त्वं
 तु तस्या जिवितस्यापि] प्रभवसि प्रभुः भवसि [भविष्यसि इत्यर्थः, किमु तत्र वाच्यं
 तस्याः अन्येषां क्षुद्रघनानां इति बहुमूल्यग्रहणाय छलोक्तिः ।] ॥ ३६३ ॥ ग्रहणकं
 पुरस्कारद्रव्यम् [रतमूल्यं वा,] [तावत् आदौ एव, कौतुकं कुतूहलं तत्समागमस्य
 इति, यद्वा अभिलाषः । निर्वर्तितकर्तव्यः संप्राप्तसुरतः, किञ्चित् उपदारूपं ' बक्षीस ' इति
 भाषायाम्, यथाभिमतं स्वेच्छानुरूपम् । इदमपि अधिकग्रहणोपायः ।]
 ॥ ३६४ ॥ [त्रिभिः वैशिकशठस्य अधमवैशिकस्य वा आचरणं वक्ति, तत्र युग्मकेन
 चेटी मातरं प्रति तच्छाठ्यं प्रकाशयति नेति । न परमदाता-परमस्य उत्कृष्टस्य दाता
 न-दातव्यमिति तुच्छमेव ददाति इत्यर्थः, अतः वारंवारं निवार्यमाणोऽपि निष्प्रपः
 कुटिलवर्तनः स कुचादिस्पर्शनाद्यर्थं सुरतसेनायाः वस्त्राणि बलात् समाकर्षति, अतः
 एवंविधः स केनापि प्रकारेण निष्कास्यः इति भावः ।] [शठवृत्तिः " वाचैव
 मधुरो यस्तु कर्मणा नोपपादयेत् । योषितां कञ्चिदप्यर्थं स शठः परिकीर्तितः ॥ "
 (२३ । २९८) इति नाट्यशास्त्रे । निर्लज्जस्तु- " वार्यमाणो दृढतरं यो नारीमुपस-
 र्पति । सचिह्नः सापराधश्च स निर्लज्ज इति स्मृतः ॥ " (२३ । ३०१) इत्यपि
 तत्रैव ।] ॥ ३६५ ॥ [तन्निलज्जत्वं प्रकाशयति क्षपयतीति ।] न ददातीति । [कार्पासं
 कर्पासं इत्यपि कर्पासबीजं ' कपासीआ ' इति भाषायां इत्यर्थः ।] तथा च कर्पास-

३६३ डोंव भाटी (प) । समुत्पन्ना (प) ३६४ चन्द्रसेनायाः (प) । दास्यसि पश्चाद्यं
 (प) ३६५ सूनुरस्यं नगररोटभट्टस्य ।...पुनरेति निवार्यमाणोऽपि (प) ३६६ कर्पासं (का)

भगिनि न मुञ्चति वेद्यं क्षणमपि पटराजपुत्रोऽसौ ।

भग्नान्यनरावसरो, नग्नेनाधिष्ठितं तीर्थम्' ॥ ३६७ ॥

इत्थंप्राया वाचः शृण्वन्विटकुट्टनीसमुद्रीणाः ।

तं वेशसन्निवेशं पश्यन् प्रविवेश दारिकावेशम् ॥ ३६८ ॥ (कुलकम्)

आकृष्टमिद्योत्कतया स्नपितामिव स्निग्धचक्षुषः प्रसरैः ।

तमुपागतमत्यर्थं हारलता पूजयामास ॥ ३६९ ॥

भक्षकोऽपि उरणो [मेघः] नैकमपि ऊर्णासूत्रं वितरति यथा, तथा वासुदेवभट्ट-
सूनुः केवलं स्वार्थमात्रप्रसक्तो न किञ्चिदपि वितरति, सुरतसेनायाः वसनादिकं नाश-
यति मात्रम् । तथा च न आसक्तिः तत्र विधेया इत्यर्थः; लोकोक्तिरूपेणेत्यम् उक्तिः,
[तेन अत्र लोकोक्तिरलंकारः, तल्लक्षणं तु “लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति भण्यते ।”
इति कुवलयानन्दे । लोकोक्तिस्तु आभाणकः ‘कहावत’ इति भाषायाम् । अत्र च उप-
मानोपमेयवाक्ययोः दानाभावरूपः समानो धर्मः पृथक् निर्दिष्टः, तेन प्रतिवस्तूपमाऽपि ।
॥ ३६६ ॥ [एका गणिका अपरां प्रति कामुकशाठ्यं आक्रोशेन निरूपयति ।] भगिनि
इत्यादि । [भग्नान्यनरावसरः अदत्तापरकामुकप्रवेशावसरः । अत्र ‘भग्नान्यतरासङ्गो’
इति पाठे भग्नान्यावतरणासङ्गः इत्यर्थः, तरः अवतारः प्रवेशः । ‘नग्नेनाधिष्ठितं यथा
तीर्थं’ इति पाठे] यथा नम्रकः [विवक्षो भिक्षुविशेषः ‘बावो’ इति भाषायां,]
तीर्थं [पुण्यक्षेत्रं] अपैतुकमपि अधिष्ठितिमात्रेण स्वीयं अभिमन्यते, न च तत्र अन्यस्मै
स्थानावकाशं ददाति, तथा स मद्गृहं स्वीयं अभिमन्यमानः वार्यमाणोऽपि न मुञ्चति
[तिरस्कृतोऽपि न त्यजति निरन्तरत्वसन्निध्येन च अन्यस्मै प्रवेशं न ददाति] इत्यर्थः ।
[मूलपाठे पूर्ववत् लोकोक्तिप्रतिवस्तूपमालङ्कारयोः संसृष्टिः ।] [तथा च समय-
मातृकायां—“न भवत्येव धूर्तस्य वेश्यावेश्मन्यमातृके । जुलीमुप्तस्य हेमन्ते मार्जारस्ये-
व निर्गमः ॥ ” (१ । ४३) । अत एव प्रस्तुते मातरं मुक्त्वा अन्यां प्रति उक्तिः
भगिनीत्यादिना] ॥ ३६७ ॥ उद्रीणां उद्धारिताः । [न च समुद्रीणां इत्यस्य ग्राम्यत्वं,
तदुक्तं “निष्ठयूतोद्रीर्णवान्त्यादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयात् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां
विगाहते ॥ ” इति ।] [वेशसन्निवेशः वेशानां वेश्यागृहाणां, “नेपथ्ये गृहमात्रे च
वेशो वेश्यागृहेऽपि च । ” इति रभसः, संनिवेशः रचनाप्रकारः यत्र सः, वेश्यावी-
थिका ।] दारिका बाला, बालवेश्या हारलता इत्यर्थः ॥ ३६८ ॥ [इतः षड्भिः

३६७ क्षणमपि मे कपटराजं (प) । भग्नान्यतरासङ्गो (गो. का) । ‘ष्ठितं यथा तीर्थं
(गो.) ३६८ दयितिकावेशम् (प) ३६९ गतमत्यन्तं (गो २ का) गतमभ्यर्थं (प)

सुविहितसमुचितसंस्थितिरवनतशिरसा प्रणम्य तत्सख्या ।

इदमभिदधेऽतिनम्रं सुन्दरसेनः शुभावसरे ॥ ३७० ॥

‘ प्रियदर्शन किं बहुभिः स्मरपीडितदीनवचनसन्दर्भैः ।

इयमास्ते हारलता, जीवनमस्यास्त्वदायत्तम् ॥ ३७१ ॥

निर्यन्त्रकेलिविशदं सहजप्रेमानुबन्धरमणीयम् ।

कार्यान्तरान्तरायैरनुपहतं यातु यौवनं युवयोः ॥ ३७२ ॥

हारलतासुन्दरसेनयोः समागमं वर्णयति आकृष्टेति । उत्कृता उत्कृष्टितमनस्ता । स्वस्याः प्रेमाद्रेः नेत्रावलोकनैः आप्लावितस्य इव तस्य हारलता समादरवचनादिसम्मानक्रियाभिः स्वागतं चकार इत्यर्थः । उपेक्षालंकारः ॥] ३६९ ॥ [शुभावसरे—सहज-प्रेमाकृष्टया मनोरथविषयप्रियतमजनसमागमेन प्रशस्ते मङ्गले वा समये ।] ३७० ॥ [प्रियदर्शन इति संबोधनेन दर्शनमात्रेणैव सर्वसन्तापशान्तिः ध्वनिता । अत एव, सम्प्रति अलं तदनुभूतमदनव्यथाप्रकाशकदुःखज्ञापकवाक्यप्रपञ्चैः दुरुक्तैः, तथाकृते वृथा दुःखेन कालहरणमेव स्यात् इत्यर्थः ।] [‘स्मरपीडितवचनचातुसन्दर्भैः’ इति पाठे] चाटवः प्रियोक्तयः, सन्दर्भः ग्रथनम् । [जीवनेत्यादिना उपक्षेप्यं सुन्दरसेनवियोगे हारलतायाः मरणं सूचितम् ॥] ३७१ ॥ [इतः द्वयोः सखीकर्तृकस्वेष्टाशंसा ।] निर्यन्त्रकेलिः अप्रतिबन्धो विलासः [विहारो वा,] [सहजप्रेम नैसर्गिकी प्रीतिः, तल्लक्षणं तु—“ दम्पत्योः सहजा तु या । सान्द्रा निगडभूता च प्रीतिर्नैसर्गिकी मता ॥ ” (४ । २६) इति अनङ्गरङ्गे । अर्थप्राप्तिमुद्बुद्धोष्ठीसेवाव्यापृतीत्यादीनि] कार्यान्तराणि अन्यकार्याणि एव विघ्नाः तैः, [अनुपहतं अविच्छिन्नं, तथा च मुद्राराक्षसे—“ परायत्तः प्रीतेः कथमिव रसं वेत्ति पुरुषः । ” (३ । ४) इति;] [‘अपरिहृतं’ इति पाठे] अत्याजितं; [अयं पाठः विरुद्धार्थकः इति त्याज्यः । यातु परिमुक्तं भवतु; यौवनं तारुण्यं, रतिरसायनं वयः; यथा लक्षितं सहृदयलीलायां—“ वाल्यानन्तरं गात्राणां वैपुल्यसौष्टवविभक्तताविधायी स्फुटितदाडिमोपमः स्मरवसतिः अवस्थाभेदः यौवनम् । ” इति । युवयोः सर्वप्रकारेण सदृशयोः; तथा च मृच्छकटिके “ सदृशजनसमाश्रयः कामः । ” (८ । ३३) इति, अथवा परस्परदर्शनानुबद्धरतिपरिपोषयोः भवतोः । आशीरलंकारः, तल्लक्षणं काव्यादर्शं “ आशीर्नामामिलिषिते वस्तुन्याशंसनं ” इति; अयं अलंकारः कैश्चित् नाङ्गीकृतः, कैश्चित् प्रेयोलंकारभेदत्वेन अन्यैः नाट्यालंकारत्वेन वा

३७० संविहित (प) । शुभेऽवसरे (प) ३७१ स्मरपीडावचनचातुसन्दर्भैः (गो) स्मरपीडनव...भैः (का) ३७२ आर्था (काया) । ‘अपरिहृतं (गो. का)

निर्दयमविरतवाञ्छं स्रस्तत्रपमव्यवस्थितावरणम् ।

उपचीयमानरागं सततं भूयाद्भवत्सुरतम् ॥ ३७३ ॥

इति दत्त्वाऽऽशिषमन्तर्निर्याते परिजने, तदङ्गेषु ।

विस्त्रम्भविविक्तरसो बबूधे कुसुमायुधः सुरताम् ॥ ३७४ ॥

(विशेषकम्)

यदमन्दमन्मथोचितमनुरूपं यत्तथानुरागस्य ।

यद्यौवनाभिरामं, यच्च फलं जीवितव्यस्य ॥ ३७५ ॥

उक्तः ।] ॥ ३७२ ॥ [भवतोः अतिस्नेहाकान्तत्वात् धृष्टयोः उभयोः; निर्दयं अचि-
न्तितमार्दवं, तदुक्तं भारविणा—“आहता नखपदैः परिरम्भाश्चुम्बितानि घनदन्तनिपातैः ।
सौकुमार्यगुणसंभृतकीर्तिर्वाम एव सुरतेष्वपि कामः ॥” (किरात० ९।४९) (वामः क्रूरः
इत्यर्थः); अविरतवाञ्छं—न विरता विश्रान्ता समाप्तिं इता वाञ्छा स्तुहा यत्र तत्,
अप्राप्तवृत्तिकं सत् पौनःपुन्येन अभिलष्यमाणं; स्रस्तत्रपं विगलितलज्जाभावं सधाष्ट्यं
इति यावत्, तच्च न मधुपानाद्युपायेन अपि तु एकीभूतहृदयत्वात्; अव्यवस्थिता-
वरणं निर्दलितवस्त्रादिसंनिवेशं, आवरणं केशभूषणादीनामुपलक्षणं; उपचीयमानरागं
वर्धमानस्नेहं, “दुःखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव रज्यते । येन स्नेहप्रकर्षेण स राग इति
कथ्यते ॥ ” इति रसार्णवसुधाकरे, उपचीयमानेतिविशेषणेन च “अचिरेणैव संसक्त-
श्चिरादपि न नश्यति । अतीव शोभते योऽसौ माञ्छिष्टो राग उच्यते ॥ ” इति तस्य
उत्तमरागत्यं ध्वनितम् । सततं निरन्तरं; सुरतं—प्रेक्षणभाषणाश्लेषणचुम्बनाद्यनेकभेद-
भिन्नं बाह्यं, उत्तानकादिभेदेन पङ्क्तिं आभ्यन्तरं च, इति द्विविधम् ।] ॥ ३७३ ॥
[आशीः शुभाशंसनं, यथा शृंगारतिलकभाषणे—“विगलितत्रययोः प्रणयाद्रयोः शयनमे-
कमजस्रमुपेयुषोः । भगवतः कृपयैव मनोभुवो भवतु वामनिशं सुरतोत्सवः ॥ ” (१२९)
इति । अन्तः गृह्याभ्यन्तरे । विस्त्रम्भेण प्रणयेन, विविक्तः पवित्रः शुद्धः, रसः स्वादः,
रसान्तरं वा यत्र तादृशः कुसुमायुधः मदनः, वृद्धिमायः; “विस्त्रम्भः केलिकलहे विश्वासे
प्रणये बधे । ” “विविक्तं विजने पूतेऽप्यसंपृक्तविवेकिनि । ” “रसः स्वादेऽपि तित्कादौ
शृङ्गारादौ द्रवे विषे । ” इति च विश्वलोचनः । यथाऽऽह मृच्छकटिके—“विविक्त-
विश्रम्भरसो हि कामः । ” (८ । ३०) इति ॥ एतेन अयं उत्कृष्टः शृङ्गाररसः, नात्र
तदाभासलेशोऽपीति सूचितम् ॥] ॥ ३७४ ॥ [इतः आर्याषोडश्या आशीरनुरूपं

३७३ ध्वस्तत्रपम् (प) । ताचरणं (प. कापा) ३७५ मन्मथोदित (कापा) ।
यद्यौवनेऽभि (प)

अविनय एव विभूषणमंश्रीलाचरणमेव बहुमानः ।

निःशङ्कतैव सौष्टवर्मनवस्थितिरेव गौरवाधानम् ॥ ३७६ ॥

केशग्रहणमनुग्रहं उपकारस्ताडनं, मुदे दंशः ।

नखविलिखनमभ्युदयो, दृढदेहनिपीडनं समुत्कर्षः ॥ ३७७ ॥

उभयोर्गाढरागत्वात् प्रौढमन्मथरसं प्रगल्भाख्यतरुणीरतं ललितरीत्या वर्ण्यते । तच्च हारलतायाः मुग्धात्वेऽपि गणिकात्वात् बाल्ये एव अधीतसकलकामतन्त्रत्वात् सुन्दरसे-
नस्यापि अनङ्गागमपारीणत्वात् च न विरुद्धम् । तदुक्तं रतिरहस्ये (४ । ४)—
“ यौवनस्था सद्भावारब्धगाढोद्भटरतिमुखिता ” इति ॥ तत्रादौ पङ्क्तिभिः कुलकेन
प्रस्तुतसुरतस्य वैशिष्ट्यं प्राह यदिति । अमन्दः चण्डवेगो मन्मथः कामः । तथा
तथाविधम् तादृक् । यौवनेन तरुणावस्थया अभिरामं सुन्दरं, तरुणयोः सुरतस्यैव
परमानन्दावहत्वेन यथार्थत्वात् । “ सौन्दर्यं प्रीतिसंपत्तिश्चण्डवेगोऽथ यौवनम् । एकै-
कमनुरागाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥ ” इति भावः] ॥ ३७५ ॥ [इतः अन्तर्विशे-
षकम् । यस्मिन् सुरते, अविनय एवेत्यादि पूर्वार्धं व्याख्यातप्रायं ‘ असमञ्जसमिति
(१६०) आर्याटिप्पण्याम् । निःशङ्कता निर्भयत्वं, “ शङ्का त्रासे वितर्के च ” इति
विश्वलोचनः, सौष्टवं भद्रभावः आतिशयितत्वं अतिशयो वा । अनवस्थितिः एकस्थले
स्थित्यभावः, चाञ्चल्यं इति यावत्, गौरवाधानं महत्तासंपादकम् ॥ अविनयादि भूषणा-
दिकं नास्ति तथापि तदुक्त्या अत्र विरोधः, एवकारोपादानेन रूपकं च ॥ एतच्छायः
श्लोकः सुभाषितावल्यां भट्टपरिभूतस्य—“ यद्भूरुक्तविनयं यदनुष्ठितेच्छं, यन्निर्दयं यद-
समाधि यदस्तलजम् । यद्रागनिघ्नहृदयं यदपोढधैर्यं, तत्तद्भूव सुरतेषु गुणो, न दोषः ॥ ”
इति ।] ३७६ ॥ [केशग्रहणं—शिरोहृदयोपस्थानां त्रीणां कामस्थानानां आद्य-
शिरःस्थशशिकलापीडनाय यत् कचाकर्षणं, तत् न अन्यत्र इव अवमानं प्रत्युत
अनुग्रहः कृपा एव तस्य नायिकाद्रावणफलत्वात् ॥ केशग्रहणप्रपञ्चः अनङ्गरङ्गं पञ्चसा-
यकं च विहाय अन्यकामशास्त्रीयप्रबन्धेषु न दृष्टः इति सः प्रथमप्रबन्धात् उद्घ्रियते—
“ लिंगा घनाः कुञ्चितनीलवर्णाः केशाः प्रशस्तास्तरुणीजनानाम् । प्रेमप्रवृद्धये विधि-
नैव मन्दं ग्राह्या नैश्शुम्भनदानकाले ॥ (९ । ३७) । चिकुरान् परिगृह्य चुम्बति
करयुग्मेन पतिः प्रियां यदि । समहस्तकमित्यथैकतो यदि हस्तेन तरङ्गरङ्गकम् ॥
(३८) । परिवेष्ट्य करेण कुन्तलान्मदनातौ यदि धारयेत् प्रियाम् । रतिकेलिक-
लापकोविदाः कथयन्तीति सुजङ्गवल्लिकम् ॥ (३९) । कर्णप्रदेशस्थकचान् विगृह्य
परस्परं चुम्बति यत्र नारी । पतिश्च रागात्सुरतावतारे कामावर्तसः स कचग्रहः स्यात् ॥
(४०) ” इति ॥ उक्तं आर्यासप्तशत्यां अपि—“ न च दूती, न च याञ्चा, न

विगलल्लोलं चुम्बनमवयवनिष्पेषानिःस्पृहो मर्दः ।

अन्तःप्रवेशनेच्छं निर्भरपरिरम्भणं यस्मिन् ॥ ३७८ ॥

चाङ्गलिर्न च कटाक्षविक्षेपः । सौभाग्यमानिनां सखि कचग्रहः प्रथममभियोगः ॥ ”
 (३२६) इति; अभियोगः वक्ष्यतासंपादनोपायः इति तटीका । अत एव अत्र
 आदौ कविना तदुद्दिष्टम् ॥ तथा ताडनं कराघातः, तत् च चतुर्विधं—उत्सङ्गोप-
 विष्टायाः पृष्ठे मुष्टिना मुष्टिः, विषदन्त्या मूर्ध्नि फणाकृतिहस्तेन प्रसृतकं, युक्त्यन्त्रायाः
 स्तनान्तरे स्तनयोः वा अपसारणार्थं यो हस्तप्रयोगविशेषः तेन अपहस्तकं, सुरतावसाने
 पार्श्वयोः जघने च समीकृततलेन समतलं इति च; तत् न तिरस्करणं प्रत्युत उपकारः
 हितसंपादनं, यथासंभवं तस्यतस्य क्रीडार्थत्वात् रागसंवर्धनार्थत्वात् च । दंशः ओष्ठकपो-
 लादिषु दन्तैः पूर्वं व्याख्यातः १५५ आर्याटिप्पण्यां, स न पीडायै प्रत्युत मुदे हर्षाय
 एव, तस्य कामोद्बोधकत्वात्; स्त्रियोऽपि प्रियरदच्छदं प्रीतिक्रोमे दन्तैः सताण्डवभ्रु
 दशन्ति । नखविलिखनं कुचनितम्नादिषु कामाङ्कुशैः नखैः तत्रैव पूर्वमुक्तं, तत् अभ्यु-
 दयः न अवशालिङ्गं प्रत्युत उन्नतिकारणं, अनुरागातिशयप्रकाशकत्वात् । दृढं बलवत्,
 यत्, देहस्य तदवयवानां स्तनादीनां इत्यर्थः, निपीडनं अतिमर्दनं, यद्वा दृढं यत्
 देहपीडनं आलिङ्गनं प्रसिद्धं, तद्भेदाः कामसूत्रादिषु प्रपञ्चिताः ततो ज्ञेयाः, तत्
 देहपीडनं न तु दण्डरूपं अपि तु समुत्कर्षः प्राशस्त्यं, तस्य द्विविधसुरतनाय्यस्य
 आरम्भकत्वात् ॥ अत्र पूर्ववदेव विरोधरूपकौ ॥ एतद्विषये शृङ्गारदीपिका (१ ।
 २०)—“ हास्यैर्वचोभिर्धनमुष्टिवातेर्नखशतैर्दन्तनिपीडनैश्च । विश्वासवाचा मणितैः
 प्रसिद्धैर्वशं नयेत प्रियवाक् प्रगल्भाम् ॥ ” इति । तथा च माघः—“ बाहुपी-
 डनकचग्रहणाभ्यामाहतेन नखदन्तनिपातैः । बोधितस्तनुशयस्तदणीनामुन्मिमील विशदं
 विषमेषुः ॥ ” (१० । १२) इति] [एतदर्थार्थः सुवृत्तिलके समुदाहृते
 साहित्यस्य श्लोकेऽपि, स च “ कचग्रहमनुग्रहं, दशनखण्डनं मण्डनं, दृगञ्जनमव-
 ञ्जनं, सुखरसार्पणं तर्पणम् । नखार्दनममर्दनं, दृढमपीडनं पीडनं, करोति रतिसङ्गरे
 मकरकेतनः कामिनाम् ॥ ” इति ।] ३७७ ॥ विगलत् अतिप्रसक्तं, लोलं सतृष्णं,
 [यद्वा विगलल्लोलं इत्येकं पदं, विगलन्ती मुक्तात् बहिः निर्गच्छन्ती स्रवन्ती वा
 लोला जिह्वा यत्र तत्, “ लोला जिह्वाश्रियोर्लोलः सतृष्णचलयोस्त्रिषु । ” इति
 विश्वलोचने; अनेन ओष्ठचुम्बनात् अधिकं मतं जिह्वायुद्धं नाम अन्तर्मुखचुम्बनदशन-
 चुम्बनजिह्वाचुम्बनतालचुम्बनेति चतुर्विधं लक्षितम् । तथा च नैषधकाव्ये—“ प्रस्मृतं
 न त्वया तावद्यन्मोहनविमोहितः । अतृप्तोऽधरपानेषु रसनामपि तव ॥ ” (२० ।

३७८ निगलनलोलं (प) । निष्पेषस्पृहो (प. कापा) । प्रवेशमिच्छन् (गो २. का)

यदनङ्गैरिव विहितं, रागैरिव दीप्तिमत्त्वमुपनीतम् ।

प्रेमभिरिव निस्खलितं, शृङ्गारैरिव विकासमानीतम् ॥ ३७९ ॥

७८) इति, जिह्वाग्रलेहनामपि कामशास्त्रेषु उक्तम् ।] [चुम्बनस्थानानि तु रति-
रहस्ये—“ नयनगलकपोलं दन्तवासो मुखान्तः स्तनयुगलललाटं चुम्बनस्थानमाहुः ।
दधति जघननाभीमूलकक्षासु चुम्बनव्यतिकरमुखमुच्चैर्देशसात्म्येन लाटाः ॥ ” (७ ।
१) इति ।] [अवयवानां अङ्गप्रत्यङ्गानां निष्पेक्षः निर्दलनं तत्र] निःस्पृहः
निरपेक्षः निर्दयः, [मर्दः मर्दनं पीडनं ।] [प्रियगात्ररूपसुखग्रहग्रस्ततया तदंगं
प्रविविक्षतोऽरिव अमेदं अभिलषतोऽरिव, अङ्गानां अपरस्य अङ्गेषु प्रवेशने इच्छा
यत्र तादृशं, निर्भरं गाढं दृढं, परिभ्रमणं आश्लेषः, स्वदेहे परदेहस्य विलयं कर्तु-
मिच्छन्निव इत्यर्थः । अत्र क्षीरजलकाख्यालिंगनव्याख्याने जयमङ्गलः—“ रागान्ध-
त्वादनपेक्षितास्थिभङ्गदोषौ परिष्वजमानौ परस्परमनुविशत इव, बाहुयन्त्रेण अतिपी-
डनात् मृत्पिण्डौ इव क्षीरोदकवच्च तादात्म्यं प्रतिपद्येते इव; यथोक्तं—‘ भावासक्ताः
कामुकाः कामिनीनामिच्छन्त्यङ्गेष्वम्भसीव प्रवेष्टुम् । ’ इति । ” इति ॥ माघस्तु एव-
मुपेक्षते—“संप्रवेष्टुमिव योषित ईषुः श्लिष्यतां हृदयमिष्टतमानाम् । आत्मनः सततमेव
तदन्तर्वर्तिनो न खलु नूनमजानन् ॥ ” (१० । ४८) इति ॥ इदं आर्याद्वयोक्तं केश-
ग्रहणादि बाह्यरताष्टाङ्गवर्णनपरं प्रवृद्धरागकालद्योतकं इति ध्येयम्] ॥ ३७८ ॥ यदन-
ङ्गैरिति । [यत् सुरतं,] एकेन अनङ्गेन तथासम्पादनमशक्यमिति अनङ्गसमूहेन इव
सम्पादितं इत्यर्थः । [एवमेवात्र रागप्रेमशृङ्गारशब्देषु बहुवचनप्रयोगो बोध्यः । दीप्तिमत्त्वं
परमोत्कर्षम् । निस्खलितं निश्चलीकृतं, यद्वा स्खलितशून्यं स्वातिरिक्तपदार्थान्तरसंबन्ध-
शून्यं इति यावत् । विकासं प्रफुल्लताम् ।] [अनेन अनङ्गः सुरतस्य उत्पादकः, रागः
तद्वर्धकः, प्रेमा तत्स्थैर्यकारकः, शृङ्गारश्च तद्गुणसम्पादकः इति उपदिष्टम् ॥ रागप्रेमादीनां
सूक्ष्मभेदस्तु—“ स्याद्दृढेयं रतिः प्रेमा, प्रोद्यन् स्नेहः, क्रमादयम् । स्यान्मानः, प्रणयो,
रागोऽनुरागो, भावः, इत्यपि ॥ ५३ ॥ बीजमिक्षुः, स च रसः, स गुडः, खण्ड एव
सः । स शर्करा, सिता सा च, सा यथा स्यात् सितोपला ॥ ५४ ॥ अतः प्रेमविलासाः
स्युर्भावाः स्नेहादयस्तु षट् । प्रायो व्यवह्रियन्तेऽमी प्रेमशब्देन सूरिभिः ॥ ५५ ॥ ” इति
उज्ज्वलनीलमणौ स्थायिभावप्रकरणे विवृतः ।] स्नेहलक्षणादि च तत्र—“ आरुह्य परमां
काष्ठां प्रेमा चिद्दीपदीपनः ॥ हृदयं द्रावयन्नेष स्नेह इत्यभिधीयते । अत्रोदिते भवेज्जातु
न तृप्तिदर्शनादिषु ॥ ” इति । प्रेमा तु तत्रैव—“ सर्वथा ध्वंसरहितं सत्यपि ध्वंसकारणे ।
यद्भावबन्धनं यूनोः स प्रेमा परिकीर्तितः । ” “ प्रौढः प्रेमा स यत्र स्याद्विश्लेषस्यास-

अप्रागल्भ्यं व्यसनं, धैर्यमकार्यं, विवेक उपघातः ।
 हेपणमगुणो यस्मिंस्तत्सुरतं प्रस्तुतं ताभ्याम् ॥ ३८० ॥ (कुलकम्)
 प्रारब्ध एव तावत्प्रज्वलितो धगिति मनसिजो यस्मिन् ।
 तस्य विशेषावस्था वक्तुमशक्याः प्रवृद्धस्य ॥ ३८१ ॥
 सहजरसेन जडीकृतमिति यूनोः कामशास्त्रनिर्णीते ।
 नानाकरणग्राभे लालित्यमवाप पाण्डित्यम् ॥ ३८२ ॥
 अभिधेयमनाख्येयं प्रविचार्य च्छादनीयमविषह्यम् ।
 न बभूव तयोस्तस्मिन्नारब्धे सुरतपरिमर्दे ॥ ३८३ ॥

हिण्णुता । ” इति च । एतेषां मन्दादिभेदाः तत्रैव द्रष्टव्याः ।] ॥ ३७९ ॥ [पूर्वं
 (३७६-३७७) लोके केचित् ये दोषत्वेन मताः ते सुरतप्रसङ्गे तु गुणा एव इति
 रहस्यं दर्शितं, सम्प्रति केषाञ्चित् गुणानां तु तत्र दोषत्वमपि इति वस्तुस्थितिमावि-
 ष्करोति अप्रागल्भ्यमिति ।] अप्रागल्भ्यं लज्जादिना अप्रौढिः, व्यसनं नाशकं, तद्वत्
 परिहरणीयमित्यर्थः । [धैर्यं पीडादौ विकारस्य अप्रदर्शनं, अकार्यं इति अधर्मादिवत्
 भावरूपं कुकर्म इत्यर्थः । विवेकः इदं मया कर्तव्यं न वा इति विचारः, उपघातः
 कार्ये अयोग्यतासंपादकः ।] हेपणं लज्जाकरं, [ह्रीघातोः हेतुमणिजन्तात् भावे ल्युट्,
 यद्वा लज्जाकरणं करणे ल्युट्; अगुणः दोषः । प्रस्तुतं आरब्धम् ।] [अत्र लेशालं-
 कारो गम्यः ।] ॥ ३८० ॥ [धक् धग् इति प्रज्वलिताग्निशब्दानुकरणम् । अतिश-
 योक्तिर्व्यङ्ग्या ।] ॥ ३८१ ॥ [सहजरसः शृङ्गाररसः, तस्य सर्वप्राणिषु विद्यमानत्वेन
 तत्त्वभावत्वात्, तेन जडीकृतं कुण्ठितं, इति प्रकारे, कुण्ठितप्रकारं इति यावत्, “ इति
 हेतौ प्रकारे च प्रकाशाद्यनुकर्षयोः । इति प्रकरणेऽपि स्यात्समाप्तौ च निदर्शने । ” इति
 विश्वलोचने, यत् यूनोः तरुणयोः तयोः, पाण्डित्यं नानाविषयेषु ज्ञानात्मकं क्रियात्मकं
 च नैपुण्यं, तत्, कामशास्त्रनिर्णीते अनङ्गागमप्रतिपादिते, नानाकरणानां तत्र वर्णितानां
 उपविभागादिना चतुरशीतिसङ्ख्याकभेदानां नागरकादिरतिबन्धानां ग्रामे समूहे,
 लालित्यं मनोहरत्वं, अवाप प्राप ॥ कुण्ठितमपि लालित्यं अवाप इति विरोधः, अन्यत्र
 कुण्ठितं सुरते तादृशं न इति समाधिः । एतेन तौ सुरतरसे तथा निमग्नौ यथा वेद्या-
 न्तरं न किञ्चिदपि विविदतुः इति ध्वन्यते ।] ॥ ३८२ ॥ [अनाख्येयं अनभिधेयं

३८१ जगिति (प) । शक्या (प) ३८२ निर्णीतौ (गो. का) । मालिन्य-
 मवाप (प) इयाय (गो २. कापा) ३८३ अविधेयमनाख्येयमविचार्य छादनीयं (प) ।
 तस्मिन्नाविद्धारब्धसुरतसंमर्दे (प)

अत्यभ्यस्ता याऽन्या सुरतविधौ विविधचाटुपरिपाटी ।

तामालूनविशीर्णां चकार सहजः स्मरावेगः ॥ ३८४ ॥

सद्भावरागदीपितमदनाचार्योपदिष्टचेष्टानाम् ।

कः परिगणनं कर्तुं रतिचक्राविष्टरमणयोः शक्तः ॥ ३८५ ॥

बाला मृदुगात्रलता दृढपुरुषाक्रान्तविग्रहा न परम् ।

न व्यथिता, मुदमाप, प्रभवति खलु चित्तजन्मनः शक्तिः ॥ ३८६ ॥

प्रविचार्य सम्यक् विचार्य वक्तव्यं, च्छादनीयं गोपनीयं अकथ्यं, अविपक्षं उक्तं श्रुतं वा सोढुं अशक्यं; अनेन सुरते वाक्प्रचारप्रकारः प्रदर्शितः ।] ॥ ३८३ ॥ [तथापि चाटूक्तीनां अप्रसरं प्राह अत्यभ्यस्तेति ।] अत्यभ्यस्ता पूर्वं मनोऽभि-
थ्याता, [यद्वा पौनःपुन्येन प्रकटिता, अन्या भिन्ना सुरतविधेः पूर्वं भिन्नप्रकारा,
चाटुः प्रियवचनं, “ अस्त्री चाटुश्चाटुः श्लाघा प्रेम्णा मिथ्याभिर्शंसनम् । ” इति कोशः,
तेषां] परिपाटी परम्परा [तां], आलूनविशीर्णां [सर्वतोऽपि] छिन्नभिन्नां, [सहजः
नैसर्गिकः अकृत्रिमः, स्मरावेगः मदनसंरम्भः, सुरतविधौ चकार इत्यन्वयः । सुरते
चाटोः अप्रवेशः जातः इति भावः ।] ॥ ३८४ ॥ [सद्भावः सदभिप्रायः, रागः
प्रेम, उभाभ्यां दीपितः उत्साहितः, मदनः कामदेवः, स एव आचार्यः अध्यापकः,
“ उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्दिजः । साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ ”
(२ । १४०) इति मनुना उक्तः, तेन उपदिष्टाः चेष्टाः क्रियाः तासां, परिगणनं
सङ्ख्याज्ञानम्]; रतिचक्रं सुरतप्रबन्धः, [रागोत्पीडः इति कामसूत्रटीकायां जयम-
ङ्गलः । रमणयोः प्रिययोः । तदुक्तं—“ शास्त्राणां विषयस्तावद्यावन्मन्दरसा नराः ।
रतिचक्रप्रवृत्तस्य नास्ति शास्त्रं न च क्रमः ॥ ” (कामसूत्रं २।२) इति, “ नास्त्यत्र
गणना काचिन्न च शास्त्रपरिग्रहः । प्रवृत्ते रतिसंयोगे राग एवात्र कारणम् ॥ स्वप्रेष्वपि
न दृश्यन्ते ते भावास्ते च विभ्रमाः । सुरतव्यवहारेषु ये स्थुस्तत्क्षणकल्पिताः । ”
(कामसूत्रं २।७) इति च ।] ॥ ३८५ ॥ [मृद्वी बाला नलिना पुरुषेण आक्रान्तश-
रीरा सती, न न व्यथिता—“ द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं दृढं सूचयतः ” इति न्यायेन व्यथितैव
पीडितैव, परं पूर्वोक्तस्य क्षेपे—तथापि, मुदं हर्षं प्राप, तत्र हेतुः, चित्तजन्मनः
स्मरस्य, शक्तिः बलं, प्रभवति प्रकृष्टा समर्था भवति; “अचिन्त्यशक्तिर्भगवाननङ्गः ।”
इति भावः । तदुक्तं केनचित् कविना—“या म्ना चन्दनपङ्कजमुपतितं भारं गुरुं मन्यते,

३८४ अभ्यस्ता या तन्व्या (प) प्रत्यभ्यस्तायान्यं (कापा) । ३८६ विग्रहा
सपदि । न व्यथिता (प) विग्रहा न परम् । प्रव्यथिता (गो) । प्रभवति ननु (प) ।

किं रमणीं रमणोऽविशदुत रमणं सा न जानीमः ।

स्वावयवावगमस्त्वप्रकाशमगमत्तयोस्तदा निपुणम् ॥ ३८७ ॥

तस्या निमीलितदृशो निस्पन्दतनोर्वभूव सुरतान्ते ।

लिङ्गमनङ्गच्छाया जीवितसत्तानुमानस्य ॥ ३८८ ॥

मुप्ता कोमलपद्मपत्रशयने खेदं परं गच्छति । सा सर्वाङ्गभरं प्रियस्य सहते केनाऽप्यहो हेतुना, चित्रं पश्य, किमत्र चित्रमथवा, कामस्य किं दुष्करम् । ” इति । तथा च पञ्चायुधप्रपञ्चभागे—“सहजप्रेमरसानां गुरुरपि लघुतामुपैति तनुरङ्गे । कुसुममसोदनखाङ्गे नुन्दिलमधुपौल्लघूद्वहति ॥ (३३) इति । अत्र विरोधः काव्यलिङ्गं च अलंकारो । ‘ न परम् । प्रव्यथिता ’ इति पाठे—व्यथां न प्राप्ता, मुदं हर्षं, परं तु, प्राप्ता इत्यर्थः । तत्र अबलायाः बलिना आक्रमणे कृते पीडाप्राप्तिनिश्चयेऽपि तदप्राप्त्या विशेषोक्तिः, इष्टप्राप्तिहर्षेण प्रहर्षणालंकारो व्यङ्ग्यः, काव्यलिङ्गं च ।] ॥ ३८६ ॥ [सुरतयोगे तयोः देहसायुज्यरूपं अद्वैतं जातं इति अत्र वर्णयति, ततः किमु वाच्यं हृदयाद्वैतं निर्वृत्तं इति च ध्वनयति । अविशत् तृणातिशयेन ऐक्यं अभिलषन् अनुप्राविशत् । पूर्वार्धे विशदयति स्वेति । अयं अवयवो मम अयं परस्य इति भेदबोधः, तु, निपुणं अत्यन्तं इत्यर्थः, अप्रकाशं अविभाव्यतां अविवेचनीयतां, गतः, तदा सुरतसम्प्रयोगे । अनुभवगोचरमिदं प्रायः विपरीतरतरक्तमानसानां प्रगल्भारतसूचकं च । तथाहि रुद्रटः—“ लब्धायतिः प्रगल्भा रतिकर्मणि पण्डिता विभुर्दक्षा । आक्रान्तानायकमना निर्व्यूढविलासविस्तारा (१२ । २४) ॥ सुरते निराकुलाऽसौ द्रवतामिव याति नायक-स्याङ्गे । न च तत्र विवेक्तुमलं कोऽयं काऽहं किमेतदिति ॥ ” (१२ । २५) इति । अपि च सुभाषितावल्यां रसकवेः अमरकस्य पद्यं—“ आलिङ्ग्य रभसाद्विलीयत इवाक्रान्ताऽप्यनङ्गेन या, यस्याः कृत्रिमचण्डवस्तुकरणाकृतेषु खिन्नं मनः । कोऽयं काऽहमिति प्रवृत्तसुरता जानाति या नान्तरं, रन्तुः सा रमणी स एव रमणः शेषौ तु जायापती ॥ ” इति । एतेन शुद्धत्वात् अयं उत्कृष्टशृङ्गारः, नात्र तदाभासलेशोऽपि इति सूचितम् । अत्र सन्देहालङ्कारः ।] ॥ ३८७ ॥ [एवं सुरतं वर्णयित्वा तस्याः सुरतवृत्तिं वर्णयति] तस्या इति । [निस्पन्दा—स्पन्दः किञ्चिच्चलनं ‘ स्पदि किञ्चिच्चलने ’ घञ्, निवृत्तः स्पन्दो यस्याः सा निस्पन्दा अत्यन्तनिश्चला मृतवत् ।] अनङ्ग-च्छाया शरीरे कामकान्तिः, [कामावेशेन जातविशेषा शरीरमात्रव्याप्ता कान्तिः,] जीवितसत्तायाः अनुमानस्य तदात्मकज्ञानस्य, लिङ्गं हेतुः, बभूव । तया तस्याः

३८८ अनङ्गावस्था (प. कापा) । निःस्पन्द (प) । मानस्य (गो २) मानेऽस्य (कापा) मानेन (गो. का)

श्रमजलविन्दूपचिता वृत्तस्मरणेन जातवैलक्ष्या ।

सा शुशुभे विपरीता पर्याकुलकेशभूषणा नितराम् ॥ ३८९ ॥

सुखजीवितत्वं निश्चायितमित्यर्थः । [तस्याः परां तृप्तिं प्राप्तायाः, अत एव निमीलितदृशः सुरतरसमुखानुभूतिपारवश्यात् मुद्रितलोचनायाः निश्चलशरीरायाश्च, अत एव जडस्य तु मृतवद्भासमानायाः, यथा कविरेव अग्रे (३९९ आ०) “ सुरतरसमीलिताक्षी मृतेति भीतेन मुक्ताऽस्मि ॥ ” इति, नागरिकस्य तु इयं जीवतीत्यनुमितेः लिङ्गं तस्याः अनङ्गच्छाया बभूव । अनेन तस्याः सुरतसौख्यातिशयः असामान्य इति व्यज्यते ।] [अत्र शुद्धः अनुमानालंकारः । रतिलाभलक्षणं च रतिरहस्ये (१० । ४४)—“ सस्तता वपुषि, मीलनं दृशोः, मूर्च्छना च रतिभावलक्षणम् ॥ ” इति, रतिभावः सुरततृप्तिः ॥] ॥ ३८८ ॥ [पुरुषायितं सुरतान्तावस्थाया वैलक्षण्यात् तामपि वर्णयति श्रमेति । विपरीता पुरुषायिता । एतदुचितसमयः अनङ्गरङ्गे (१० । ३१)—“ जातश्रमं वीक्ष्य पतिं पुरन्ध्री स्वेच्छात एवाथ रतेष्वतृप्ता । कन्दर्पवेगाकुलिता नितान्तं कुर्वीत तुष्टयै पुरुषायितं सा ॥ ” लक्षणं तु—“ उत्तानसुप्तं दयितं भुजाभ्यामालिङ्ग्य लिङ्गं विनिवेश्य गुह्ये । भजेन्नितम्बं परिचालयन्ती नारी तदा स्याद्विपरीतबन्धः ॥ ” इति । नायिकाया जघनचालनादिपरिश्रमेण स्वेदोपचयः, केशभूषणादीनां च अव्यवस्थितिः । वृत्तस्मरणेन—रतावेगे अनुभावितेन तदन्ते स्मृतिपथमागतेन स्वस्याः पुरुषवत् आचरितेन, जातवैलक्ष्या लज्जिता । नितरां अतिशयेन, शुशुभे कान्तिं आप ॥] [अस्य चतुरया प्रगल्भया संसेव्यमानस्य बन्धस्य आदिमध्यावसानलीलाः सुभाषितादिभ्यो रसयितव्याः । आरम्भस्य यथा—“ पातितोऽसि कितवाधुना मया, हन्मि, संवृणु, कृतोऽसि निर्मदः । निन्नती कणितकङ्कणं मुहुः, कृष्णकुन्तलविचुम्बिताधरा, सान्द्रदोलितनितम्बमाकुला । ” इति रतिरहस्ये (१० । ४९), मध्ये यथा—“ चलत्कुचं व्याकुलकेशपाशं स्विद्यन्मुखं स्वीकृतमन्दहासम् । पुण्यातिरेकात् पुरुषा लभन्ते पुंभावमम्भोरुहलोचनानाम् ॥ ” इति; यथा वा—“ जलधरैः स्थगितं शशिमण्डलं, नटनशालि युगं च रथाङ्गयोः । सरतहंसमभूत्कमलद्वयं, वपुषि नर्मविशेषपुष्पि स्त्रियाः ॥ ” (६ । ७०) इति जानकीपरिणयकाव्ये । अवसाने तु यथा—“ आलोलामलकावलीं विवृलितां विश्रचलकुण्डलं, किञ्चिन्मृष्टविशेषकं तनुतरैः स्वेदाभ्रसां जालकैः । तन्व्या यत्सुरतान्ततान्तनयनं वक्त्रं रतव्यस्यै, तत्त्वां पाठु चिराय किं हरिहरब्रह्मादिभिर्देवतैः ॥ ” इति अमरकशतके

३८९ शुशुभे रतविरतौ (काप्य) रतिविरतौ (प) ।

निर्व्याजार्पितवपुषोर्निर्वृतिधयमेव गणयतोर्विश्वम् ।
 क्षणदा विरराम तयोरक्षीणाकाङ्क्षयोरेव ॥ ३९० ॥
 मोहनविमर्दस्त्रिणा विजृम्भमाणा स्वलद्रतिर्मन्दम् ।
 निद्राकषायिताक्षी हारलता वासवेश्मनो निरगात् ॥ ३९१ ॥
 'परिचितपार्श्वगताऽहं, तेन समं पानभोजनं कृत्वा ।
 नीता निशा कथाभिर्मोहनकार्यं तु यत्किञ्चित् ॥ ३९२ ॥

(३) । ['रतविरतौ' इति पाठे तु वृत्तं निष्पन्नं यत्संभोगकार्यं, अन्यत् समानम् ॥] ३८९ ॥ [परस्परं निर्व्याजेन वञ्चनाराहित्येन ।] निर्वृतिः आनन्दः [सौख्यं, " निर्वृतिः सुस्थितायां स्यादस्तंगमनसौख्ययोः । " इति विश्वः ।] [क्षणदा क्षणं उत्सवं ददातीति रात्रिः, अक्षीणाकाङ्क्षयोः अतृप्तयोः ॥ तथा च तयोः क्षणदा एव क्षयमाप, न तु विलासाकाङ्क्षा इति भावः । सुखिनां भूयानपि कालो लघीयानिव भवतीति भावः । तथा च उत्तररामचरिते भवभूतिः—“ किमपि किमपि मन्दमन्दमासत्तियोगादविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण । अशिथिलपरिरम्भ- व्यापृतैकैकदोणोरविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥ ” (१ । २७) इति । अस्य श्लोकस्य वाणीविनोदपरं सुरतव्यापारपरं चेति द्विविधं व्याख्यानं तन्नाटकस्य वीरराघवकृतव्याख्यायां द्रष्टव्यम् ॥] ३९० ॥ [एवं सुग्धासुरतपरकाव्यान्तर- वर्णनवैलक्षण्येन प्रगल्भासुरतवर्णनं समाप्य, चरमं शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धायाः हारल- ताया रतालयात् प्रातः निर्गमनं प्रथमं प्राह मोहनेति ।] मोहनं सुरतं, [तत्र यः विमर्दः पीडनं गजेन कमलिन्या इव, तेन स्त्रिणा क्लान्ता, विजृम्भमाणा मुखं व्यायतं कुर्वती निद्रानिधूननाय, स्वलद्रतिः गमने स्वलनवती निद्राशेषत्वात् निधुवने वा प्राप्तश्रमयोः पादयोः गमनासमर्थत्वात्,] निद्रया [सुरतावृत्त्या] तदप्राप्त्या इत्यर्थः, [यद्वा नेत्रयोः अल्पनिद्राया अवस्थितेः, यद्वा रतिश्रमसंचारिभावस्य अनुभावः निद्रा तथा,] कषायिते आरक्ते अक्षिणी यस्याः सा; [वासवेश्मनः रतालयात्, मन्दं अलसं यथा स्यात्तथा स्वैरं, निरगात् बहिः अगच्छत् ॥ स्वभावोक्तिः अलंकारः, अस्थैव जातिः इति अपरं नाम । केषाञ्चित् मते नास्य अलंकारत्वं, तत्तु सामान्यवर्ण- नपरस्य वस्तुवैचित्र्यरहितस्य वा इति विज्ञेयम् ॥] ३९१ ॥ [ततः सुन्दरसेनस्यापि स्वग्रहं प्रातः प्रत्यागच्छतः तत्र वेशवीथ्यां यत् श्रवणपतितं अभूत् तत् द्वादशार्थाभिः

३९० वि(नि?)वृत्तिमय (प) । रेव (प. गो२) रेवम् (गो. का) ३९१ दोषं लविमर्दं (कापा) । लता वेश्म (गो.) ३९२ पार्श्वमिता (प) । कार्यं च (गो. का)

अविदग्धः श्रमकठिनो दुर्लभयोषिद्युवा जडो विप्रः ।
 अपमृत्युरूपक्रान्तः कामिव्याजेन मे रात्रौ ॥ ३९३ ॥
 नेच्छाविरतिः क्षणमपि, न च शक्तिर्वस्तुशून्यरतियत्नैः ।
 केवलमलमद्याहं कदर्थिता वृद्धपुरुषेण ॥ ३९४ ॥
 मद्यवशादभियोक्तारि मृतकल्पे तल्पभागमशयाः ।
 अविरोधितनिद्रायाः सुखेन मे यामिनी याता ॥ ३९५ ॥
 सुकुमारसंप्रयोगः पेशलवचनः सवक्रपरिहासः ।
 कुशलवशेन समेतो भ्रम सखि रमणो मनोहराकारः ॥ ३९६ ॥

अनुवदति परिचितेति । अहं आसमिति शेषः । समं सह, पानं मदिरादेः । मोहन-
 कार्यं सुरतं, यत्किञ्चित् अल्पमेव, जातम् । मन्दवेगशीघ्रकालकामिसङ्गता नीचरतात्
 असन्तुष्टा इयम् ।] ॥ ३९२ ॥ श्रमकठिनः श्रमेण कठिनो दृढगात्रः, [अतः दुःसहः,
 यद्वा श्रमे श्रमवति कृत्ये कठिनः कर्कशः; दुर्लभा योषित् यस्मै सः, तथा च अत्या-
 तुर इत्यर्थः । अत एव कदर्थनाकरत्वात् अपमृत्युरूपः, [तत्प्रापकत्वात्,] [युवा
 वर्धमानयौवनः ।] उपक्रान्तः आगतः । [प्राप्तचण्डवेगचिरकालकामुका उच्चरतात्
 असन्तुष्टा इयम् । अविदग्धादिष्विदृशेषणैः असत्समुच्चयालङ्कारः; कामिव्याजेन अपमृत्युः
 इति कैतवापह्नुतिः, अत्र व्याजपदेन नायं कामी किन्तु दुर्मरणकारी इत्यपह्नुतः प्रतीयते
 इति द्वयोरत्र संसृष्टिः ।] ॥ ३९३ ॥ [इच्छायाः सुरतलिप्सत्वाः, क्षणमपि, विरतिः उपरमो
 न, तस्या उत्कटत्वात् । वस्तुशून्याः संभोगौपयिकसामर्थ्यरूपवस्तुरहिताः, संभोगाक्षमाः
 इत्यर्थः, ये रतियत्नाः तत्प्राप्त्यर्थं कृता नानाविधा उपायाः तैः, अद्य अस्यां रात्रौ,
 वृद्धपुरुषेण जराक्षीणवीर्यत्वात् ध्वजोत्थानशून्येन, अलं भृशं अत्यर्थं, कदर्थिता अनुचि-
 तव्यापारवती कृता अर्दिता वा । “असम्भोगो जरा स्त्रीणां ” इत्यनुभूतं इति तात्पर्यम् ।
 तथा च भट्टवृद्धेः वृद्धरतवर्णनम्—“ यत्नोत्थापनमात्रनिःसहजरचर्मावशेषश्लथभ्रश्यच्छे-
 पसि दुर्बलाङ्गवलनव्यर्थोद्यमालिङ्गने । लज्जाधायिनि खिद्यमानयुवतौ वृद्धस्य कृच्छ्रे
 रते यत्स्यात् तत्प्रतिभाव्यं, किं नु हसितुं युक्तं किमारोदितुम् । ” इति । रतशक्ति-
 शून्यवृद्धसमागमेन कदर्थिता इयम् ।] ॥ ३९४ ॥ [अभियोक्तारि सम्प्रयोगकर्तारि
 कामुके, तल्पभागे शय्यैकदेशे, रतान्ते मद्यपानेन नष्टसंशत्वात् मृतवत् जाते । रतोत्तरं
 अनायासिता सुखसुप्ता इयम् ।] ॥ ३९५ ॥ [सुकुमारः—न मन्दवेगः नापि चण्ड-

३९३ अपमृत्युमप (प) ३९४ रयत्नेति (प) ३९५ भागमधिकृते—अनिवा-
 रितनिद्रायाः (प) ३९६ शकुनवशेनोपनतो (प) । मनोभवाकारः (प)

पल्यङ्गाङ्गुनिलीनः पराङ्मुखो मुक्तमन्दनिःश्वासः ।

मद्याचनया नितरां निःस्वेदः स्वेदसलिलसंसिक्तः ॥ ३९७ ॥

पर्यस्तमितानङ्गो व्यपगतनिद्रः क्षपाक्षयाकाङ्क्षी ।

ग्रामोषितः प्रहीणो निष्प्रतिपत्तिः स्थितोऽथ सखि मनुजः ॥ ३९८ ॥

(युगलकम्)

शृणु सखि कौतुकमेकं ग्रामीणककामिना यदद्य कृतम् ।

सुरतरसमीलिताक्षी मृतेति भीतेन मुक्ताऽस्मि ॥ ३९९ ॥

वेगः किन्तु मध्यवेगः, सम्प्रयोगः रतं यस्य सः; पेशलवचनः चाट्टक्तिः; सवक्रपरिहासः वक्रोक्तिवचनोपन्यासैः परिहासजनकः, वाग्विदग्ध इति यावत् । कुशलवशेन भद्रप्राप्त्यधीनतया, सौभाग्येन इति यावत् । रमणः कामुकः, मनोहराकारः सुन्दरः । लब्धोत्तमनायका समरतात् हर्षिता इयम् ।] ॥ ३९६ ॥ [अथ तिसृषु ग्रामीणकर्तृकरतजातिः, तत्र युगलके अप्राप्ततरतस्य, तृतीये प्राप्ततरतस्य । “ विरमति कथनं विना न खेदः ” इति न्यायेन कचित् सखीं वक्ति पल्यङ्गेति । पल्यङ्गः खट्वा ‘ पलंग ’ इति भाषायां तस्य अङ्गे मध्यभागे, निलीनः शयानः, नायिकायाः नागरिकतया अभिभूतः तत्पराङ्मुखः, अत एव अकिञ्चित्करत्वात् निःश्वासवान्,] मद्याचनया ममैव कार्यप्रार्थनया, [निःस्वेदः शान्तस्मरतापः, ‘ स्वेदः स्वेदनधर्मयोः ’ इति विश्वलोचने,] भव्यस्वभावात् स्वेदार्द्रः । ॥ ३९७ ॥ [एवं अस्तमदनोदयोऽपि, तच्चिन्तया अप्राप्तनिद्रः, अत एव अरुणोद्गमाकाङ्क्षी, ग्रामोषितः कश्चित् ग्रामवासी, मनुजः मनुष्यः इति अवहेलनोक्तिः, अद्य अस्यां रात्रौ, मयैव प्रहीणः त्यक्तः,] [दत्तभाटकः अप्राप्ततरतश्च सन्] निष्प्रतिपत्तिः कर्तव्यमूढः, स्थितः आसीत् । अतिमूढग्रामीणकसंगता परिहासवती इयम् ।] ॥ ३९८ ॥ [ग्रामीणकः—ग्रामे भवः ग्रामीणः, स एव ग्रामीणकः । सुरतरसेन मीलितनयना अहं मृतेति अनुमीय, भीतेन त्रस्तेन, शीघ्रमेव त्यक्ता । मां मृतां ज्ञात्वा स पलायनं चकार । तथा च गाथासप्तशत्याम् (४ । ६०) “ अजं मोहणमुत्तं भिअत्ति मोत्तू पलाइए हलिए । दरफुडिअनोडभारोअराहि हसिअं व फलहीहिं ॥ ” (आर्या मोहनसुतां मृतेति मुक्त्वा पलायिते हलिके । दरस्फुटितफ-

३९७ पर्यकासनलीनः (प) । मनोदनया सुतरां निर्व्यदस्वेद (प) । ३९८ नङ्गोऽप्यपगतनिद्रः (गो. का.) ३९९ [इयं प पुस्तके ३९३ अंकान्तरं] ग्रामेयककामिना (प) । सुरतमुख (प) । ग्राम्येण तु कामिना***भीत्या विमुक्ताऽहम् (इति कचित् सुभाषितपाठः) ।

अविदितदेशप्रकृतेः शठात्मकाहुर्विदग्धतोऽस्माभिः ।

अनुभूतो राजसुतादा भण्डविडम्बनाक्लेशः ॥ ४०० ॥

मियसखि लोकसमक्षं नगरप्रभुणा हठेन नीताऽस्मि ।

एवं तु नो कदाचिद्विगुणार्थप्रार्थने कृतो न्यायः ॥ ४०१ ॥

लोदराभिः हसितं इव कार्पासीभिः ॥) 'बोडं' कर्पासफले देश्यम् । अत्र हलिकः क्षेत्रिकः, न स ग्लेच्छ एव । अत्र सुरततृप्तिमुत्तिमरणदशयोः विवेकाभावेन जडहलिकस्य पलायने तन्मौर्ख्यं दृष्ट्वा समीपस्थाभिः सखीभिरिव कार्पासीलताभिः हसितमिव इत्युत्प्रेक्षा, तत्र सादृश्यबीजं तु कार्पासफलस्फोटेन बहिर्भूतकर्पासस्य श्वेत्यं; हासस्य च श्वेत्यं कविसमयप्रसिद्धं, यदाह विश्वनाथकविराजः—“मालिन्यं व्योम्नि पापे, यशसि धवलता वर्ण्यते हासक्रीत्योः ।” (७ । २३) इति । अतः 'दरफुडिअवेण्टभारोणआइ' (दरस्फुटितवृन्तभारावनतया) इति क्वचित् पाठः स न रसावहः । एतदार्याव्याख्यानावतरणे “कोऽप्यात्मनो विश्वत्वं ख्यापयन् सखायमाह” इति गङ्गाधरोक्तिः न तत्त्वस्पर्शिनी अस्याः अतिजडहलिकपरत्वात् ॥ “ग्रामेयककाभिना” इति पाठे “कत्र्यादिभ्यो ढकन्” (पा. ४ । २ । ६५) इति ढकणि ढकारस्यैयादेशे ग्रामेयक इति रूपम् ॥ अत्र हीनपात्रत्वात् शृङ्गारस्य रसाभासेऽपि अद्भुतहास्ययोः शबलत्वं स्पष्टमेव । तेन न रसक्षतिः । यद्वा भावप्रकाशकारमतेन “शृङ्गारो हास्यभूयिष्ठः शृङ्गाराभास ईरितः” इत्युक्तेः अस्तु शृङ्गाराभासत्वम् । ग्रामीणसंगता तन्मौर्ख्येण विस्मिता इयम् ।] ॥ ३९९ ॥ [अज्ञातदेशस्वभावात्, धूर्तात्, अत एव दुर्विदग्धात् गर्वितात्, कस्मादपि राजपुत्रात्, अस्माभिः गृहस्थिताभिः सर्वाभिः एव, आः सन्तापे, भण्डः 'भांड' इति प्रसिद्धः अश्लीलभाषी, तत्कृता या विडम्बना तिरस्करणं तस्य क्लेशः बाधा अनुभूतः । तादृशात् केवलं अश्लीलवाक्यश्रवणादिकं एव प्राप्तं, नान्यत् किमपि इति भावार्थः । भण्डविडम्बिता विषण्णा इयम् ।] ['राजसुतादवभाण्डविडम्बनाक्लेशः' इति पाठे] अवभाण्डं भाटकरूपेण दत्तं रिक्तं भाण्डम्, [यद्वा अवभाण्डं कूटभूषणं, “भाण्डं भूषणमात्रेऽपि, भाण्डं मूलवणिग्धने । नदीपात्रे, तुरङ्गाणां भूषणे, भाजनेऽपि च ॥ ” इति विश्वः ।] ॥ ४०० ॥ [नगरप्रभुः नगराध्यक्षः तेन, हठात् बलात्कारेण मदिच्छाविरुद्धं, लोकसमक्षं नीता—तेनैव न्यायो न कृतः परन्तु पञ्चकुलं आहूतम् । विवादवस्तु तु] विगुणः

४०० अवभाण्डविडम्बनावेशः (गो) अधिभा° (का) ४०१ एवं बंधकदातुद्धि (द्वि?) .....ने कृतो न्यायः (प) कृतोऽन्यायः (का) । एवं तु ननु (कापा) ।

आकर्षन्ती जघनं व्रजसि यथा विलिखिता नखैस्तिलशः ।
मन्ये तथोपभुक्ता केरलि केनापि दाक्षिणात्येन ॥ ४०२ ॥
अधरे बिन्दुः, कण्ठे मणिमाला, स्तनयुगे शशश्लुतकम् ।
तव सूचयन्ति केतकि कुसुमायुधशास्त्रपण्डितं रमणम् ॥ ४०३ ॥

अयोग्यः, [तादृशस्य अधिकस्य इति यावत् अर्थस्य कामिदातव्यस्य द्रव्यस्य प्रार्थनम् ।
पूर्वं एवं कदापि नाभूत्, एवं लोकसमक्षम् । तथा च एवं मेऽवमानना कृता । यद्वा
कृतः अन्यायः इति च्छेदः, एवंप्रकारेण अन्यायः औचित्यशून्यं पूर्वं नो कृतं इत्यर्थः ।
लोकापवादेन अवमानिता इयम्] ॥ ४०१ ॥ [कामुकेन, नखैः, तिलशः निविडं
इति यावत्, विलिखिता दत्तक्षता, अतः जघनं आकर्षन्ती महाकृच्छ्रेण इत्यर्थः, व्रजसि
गमनं करोषि, तथा तेन, मन्ये अनुमिनोमि, केरलि वाराङ्गनाविशेषसम्भोधनं, न तु
केरलदेशवासिनि, केनापि दाक्षिणात्येन मगधात् दक्षिणे उत्कलदेशः तत्रत्येन, यतः तद्दे-
शोद्भवाः प्रायः नखदन्ततोषिण्यो भवन्ति तेन तत्रत्यस्य कामुकस्य तत्परायणत्वं; त्वं,
उपभुक्ता सम्प्रयुक्ता कृतसम्भोगा, इति । अनुमानालङ्कारः । विदेशीयकामुकसम्भोगेन
प्राप्तनूतनविलासा इयम् ।] ॥ ४०२ ॥ बिन्दवादयः सुरतचिह्नविशेषाः । तल्लक्षणानि च
कामसूत्रे [द्वितीयाधिकरणे] चतुर्थपञ्चमाध्याययोः द्रष्टव्यानि । [बिन्दुः—अधरमवष्टभ्य
तन्मध्ये राजदन्ताभ्यां निष्पादितः क्षतः; मणिमाला—दन्तावलिभ्यां निष्पादिता दश-
नाङ्कावलिः, सैव प्रतिदंशशृङ्खलया कृता—बिन्दुमाला । अनयोः भेदे बहवः कामशास्त्र-
प्रकरणकारा भ्रान्ताः । देवरायमहाराजप्रणीतरतिरत्नप्रदीपिकायां स्पष्टं भेदनिरूपणं,
यथा—“ मध्येऽधरं रदद्वन्द्वसंदंशेनाल्पखण्डनात् । जातं दशनविच्छेद्यं बिन्दुं वात्स्या-
यनोऽब्रवीत् ॥ “रदनद्वयदंशेन मालाकाराश्च बिन्दवः । ऊर्वोर्ललाटे च कृता बिन्दु-
मालेति तां विदुः ॥ सिताग्रैर्दशनैः सर्वैर्युगपद्दंशना कृता । बिन्दुमालेव मुनिभिर्मणि-
मालेति सोदिता ॥ ” इति चतुर्दशपरिच्छेदे । इमे दशनच्छेद्ये गलकक्षवंक्षण(ऊर्ध्व-
सन्धि)प्रदेशेषु भूषणतां प्रयातः । तत्र मणिमाला अभ्याससाध्या ॥ शशश्लुतं नख-
विलेखनविशेषः, तल्लक्षणं—“ लेखाः स्तनास्ये विरला मयूरपदं नखाग्रैः सकलैर्नि-
षक्ताः । शशश्लुतं पञ्चनखव्रणानि सान्द्राणि तच्चूचुकचिह्नमाहुः । ” इति हरविजयम-
हाकाव्यटीकायां (२७।७०) कस्यचित् । मयूरपदशशश्लुते रागवर्धनात् रमणीनां
बहुमते ॥ प्रकृते स्वरतिकलाचातुर्यज्ञापनाय कामिना बिन्दुमणिमाले सर्वदृग्गो-

४०२ यथा विक्षता (प) भुक्ता त्वं करेलि दा° (प) ४०३ कुचयुगे (प) केरलि
(गो. का)

इति शृण्वन्नुषसि गिरो निर्वृत्तनिशाभियोगगणिकानाम् ।
 सोऽपि यथाक्रियमाणं प्रविधातुं निर्जगाम कर्तव्यम् ॥ ४०४ ॥
 (कुलकम्)

सुरचितरागोपचितेः स्वीकृतमनसस्तया समं तस्य ।
 यौवनसुखमनुभवतो जगाम संवत्सरः सार्धः ॥ ४०५ ॥
 विस्मम्भकथाः कुर्वन् विचरन्नुद्यानवेदिकापृष्ठे ।
 सहचरकरसक्तकरः सुन्दरसेनः कदाचित्तु ॥ ४०६ ॥
 स्थूलघनतन्तुसन्ततितोनिततूलाम्बरावरणम् ।
 यष्टिप्रान्तनियञ्चितदलवृन्तककुतुपतुम्बिककटित्रम् ॥ ४०७ ॥

चरे अधरे गले च कृते, शशप्लुतं तु दीर्घकालस्थायि परोक्षेऽपि कामुकक्रीडास्मा-
 रकं इति कृतम् ॥ नागरेण रमणेन लालिता सौभाग्यगर्विता इयम् ।] ॥ ४०३ ॥
 [इति एवंप्रकाराः । उषसि प्रातःकाले । निशाभियोगः निशायां रात्रौ अभियोगो
 मर्दनं सुरतं इति यावत् । यथाक्रियमाणं क्रियमाणं अनतिक्रम्य वर्तते इति, कर्तव्यं
 नित्यं सन्ध्यावन्दनादिकं कर्म ॥] ४०४ ॥ [एवं तस्य सुखातिशयेन कालापगमस्य
 अवधिमाह सुरचितेति । [सुरचिता सुष्ठु उत्पादिता या रागोपचितिः स्नेहवृद्धिः इति
 कर्मधारयसमासः, तस्मात्, हेतौ पञ्चमी, स्वीकृतमनसः वशीकृतचेतसः तस्य । तया
 समं तया सह । यौवनसुखं युवावस्थोचितविलासादिजन्यं आनन्दं, अनुभवतः । सार्धः
 संवत्सरः अष्टादश मासाः ।] ॥ ४०५ ॥ [अत्रान्तरे भाविर्विरहबीजं पितुः सन्देशप्राप्तिं
 प्राह विस्मम्भेति । यद्वा शृङ्गारे रूढपदस्य नायकस्य शान्तरसे प्रवेशं निगमयितुं वृत्तान्तरं
 कथयति विस्मम्भेति ।] विस्मम्भकथाः विश्वासेन रहस्यालापाः । [उद्यानं राशः
 साधारणं वनं, तत्र वेदिका उपवेशनस्थानं, तस्य पृष्ठे पृष्ठभागे ।] ४०६ ॥ [द्वाभ्यां
 तत्पितुः सन्देशहरं दूतं वर्णयति] स्थूलानां, घनानां दृढानां च, तन्तूनां
 सन्तत्या परम्परया, तोलि(नि ?)तम् परिस्थूतं [तुद्धातोः] तूलपूर्णं [कार्पासगर्भं]
 अम्बरं आवरणं यस्य तम् । नियन्त्रितं बद्धं । दलवृन्तकं व्यजनं, [दलं तालदलं ग्राह्यं,
 तस्य वृन्तकं प्रसवबन्धकं, तस्य व्यजनोपयोगात् तालवृन्तकं दलवृन्तकं वा लक्षणया

४०४ निशानियोग (कापा) ४०५ स्वचित्त (गो २. का) ४०६ 'सैनः
 किल कदाचित् (गो. का) ४०७ संततितानितनानापटञ्चरावरणम् (प) संततितो-
 लिततूलाम्बरा' (गो. का) । दलवीटककुतपतुम्बिकप्रायम् (प)

त्रुटितचरणत्रसङ्गतसंस्फुटिताभ्यक्तपादमलिनतनुम् ।
 त्वरितगतिलेखवाहकमारादायान्तमद्राक्षीत् ॥४०८॥ (तिलकम्)
 प्रत्यासन्नीभूतं क्रमेण पौरन्दरिः परिज्ञाय ।
 साकूतमना ऊचे ' वयस्य हनुमानयं प्राप्तः ' ॥ ४०९ ॥
 अवनितललीनशिरसा कृतनतिना तेन विनिहितं भूमौ ।
 उत्क्षिप्य झटिति लेखं सुन्दरसेनस्तु वाचयामास ॥ ४१० ॥
 ' स्वस्ति श्रीकुसुमपुरात् पुरन्दरः सुन्दरं समभिधत्ते ।
 अन्तर्जृम्भितशोकग्रस्ताविस्पष्टवर्णपदम् ॥ ४११ ॥
 कुलमकलङ्कः न गणितमवधीरितमग्रजन्मनामुचितम् ।
 नावेक्षितमवगीतं, शठसेवितवर्त्मनि त्वया पतता ॥ ४१२ ॥

व्यजनवाचकं, " व्यजनं तालवृन्तं तत् " इति कोशः, दलवृन्तशब्दस्तु अदृष्टचरः ।
 कुतुपः चर्मनिर्मितं अल्पं धृतादिपात्रम् ।] [' कुतपः ' इति पाठे] कुतपः नेपालक-
 म्बलः [छागकम्बलो वा । " कुतपो भागिनेये स्यादष्टमांशे दिनस्य च । कुतपस्तपने
 छागकम्बले कुशवाद्ययोः ॥ " इति विश्वलोचने । तुम्बिकं दुधी इति प्रसिद्धालाबूफल-
 निर्मितं जलपात्रम् ।] कटित्रं [कटिं त्रातीति, कटिबन्धनस्य मार्गश्रमाल्पीकरणात् तद्र-
 न्धने उपयुक्तं] लघुवस्त्रम् [' केडीउं ' इति भाषायाम् ।] [इदं जातिवर्णनम् ।]
 ॥ ४०७ ॥ [चरणत्रः उपानत् ।] संस्फुटितः सपादस्फोटः, [अत एव] अभ्यक्तो
 रजसा कीर्णः, [वस्तुतः विरोपणद्रव्यलितः । त्रुटितादिपादश्चासौ मलिनतनुश्च तम् ।
 त्वरितगतिश्चासौ लेखवाहकश्च तं; आरात् दूरात् ।] [इयमपि जातिः ।] ॥ ४०८ ॥
 प्रत्यासन्नीभूतः समीपगतः । [साकूतमनाः विदिततदभिप्रायः इत्यर्थः ।] हनुमान् तत्स-
 दृशः इत्यर्थः [तस्य विलक्षणरूपवेशत्वात् दूतत्वाच्च तथारूपकोक्तिः । हनुमान् इत्यपि
 रूपम् । वस्तुतः हनुमान् इति दूतस्य नाम ।] ॥ ४०९ ॥ [उत्क्षिप्य हस्तेन गृहीत्वा ।
 " विवक्षितार्थकलिता पत्रिका लेख ईरितः । " इति रसार्णवसुधाकरे ।] ॥ ४१० ॥
 [स्वस्ति अव्ययम्, सर्वत्र लेखारम्भे प्रयुज्यते; सुशोभनं अस्ति वर्तते इति मङ्गलशापकं,
 यद्वा सु अस्ति वर्तताम् इति आशीर्वादात्मकम् । अन्तर् इत्यव्ययं, मनसि इत्यर्थः ।
 जृम्भितः विकसितः, शोकः इष्टालाभतन्नाशादिजन्यो मनोविषादः ।] ग्रस्तं परिक्षिप्तं ।
 ॥ ४११ ॥ [कुलं गोत्रम् । अग्रजन्मा चातुर्वर्ण्ये प्रथमं जातः ब्राह्मणः । अवगीतं

४०८ संगतविस्फुटितां (प) स्फुटिताभ्यक्तान्त (कापा) । लेखहारक (प)
 ४१० सुन्दर इति वां (प) ४१२ नापेक्षित (प. कापा)

वंशेऽकुटिलगतीनां द्विजिह्वातादोषरहितचरितानाम् ।

अपरविनाशरतानामुत्पन्नः कथमसि भुजङ्गः ॥ ४१३ ॥

क पुरोडाशपवित्रितवेदपदोद्गारगर्भवदनं ते ।

क च मदिरासववासितवारवधूमुखरसास्वादः ॥ ४१४ ॥

क कुशविपाटनजन्मा सहस्रोदितवेदनाचमत्कारः ।

क च दासीरतसङ्गरनिर्दयनखरक्षतिः प्रीत्यै ॥ ४१५ ॥

गर्हितं जनापवादः । शठः धूर्तः दुर्जनः इति यावत् ॥ अत्र शोकः भावः ।] ४१२ ॥

[वंशे अन्वये कुले ।] अकुटिला निःछला अवक्रा च । द्विजिह्वा सूचकता पिशुनता सर्परूपता च; “द्विजिह्वो सर्पसूचकौ” इति अमरः । न परस्य विनाशे रतानां, परोऽन्यः पुरुषः स्वर्गलोकोऽपि । भुजङ्गो [भुजं कुटिलं गच्छति इति] जारः सर्पश्च । [अत्र अकौटिल्यादिगुणवैशिष्ट्यकारणात् तद्विपरीतगुणवतः भुजङ्गरूपकार्योत्पत्तेः असम्भवेऽपि तादृशस्य उत्पत्तिकथनात् विभावनालङ्कारः, “क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि कार्योत्पत्तिर्विभावना । ” इति काव्यप्रकाशे; पुनः “अनुरूपसंसर्गो विषमम्” इति रसगङ्गाधरी-विषमलक्षणानुसारेण अत्र उत्पत्तिलक्षणस्य संसर्गस्य अयोग्यत्वं, कारणात् स्वगुणविलक्षणगुणकार्योत्पत्त्या इति विषमोऽपि; भुजङ्ग इति पदे तु रूपकातिशयोक्तिः । एवं श्लेषानुप्राणितः विभावनादित्रयाणां अत्र सङ्करः, तेन विवक्षितार्थस्य तच्चरितगर्ह्यत्वस्य उत्कटप्रतीतिः क्रोधरूपः भावः परं व्यञ्जितः ।] ॥ ४१३ ॥ [इतः नवभिः विषमालङ्कारभङ्ग्या तस्य भूतवर्तमानप्रवृत्त्योः घटनानुरूपत्वं, तयोः अत्यन्तविरुद्धत्वात् ऐकाधिकरण्यस्य असम्भवेऽपि तथादर्शनात् विस्मयात्मकं अद्भुतं च प्रकाशयति केत्यादिना । तत्रापि पूर्वार्धे कृतविप्रोचिताचाराणां उत्तरार्धे तु क्रियमाणतद्विरुद्ध-व्यापाराणां वर्णनम् । पुरोडाशः सोमरसः, “पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तितः । ” इति विश्वः, तेन पवित्रितं वदनम्;] उद्गारः मधुरध्वनिः । [केति-द्रौ कौ महदन्तरं सूचयतः, एवमन्यत्रापि । मदिरा-सवो-मदिरा शीघ्रः मद्यसामान्ये, “शीघ्ररिक्षुरसैः पकैरपकैरासवो भवेत् । ” इति परिभाषाप्रदीपे, “यदपक्वौषधान्भुज्यां सिद्धं मद्यं स आसवः । ” इति भावप्रकाशे । एतेन द्विविधमपि मद्यमुक्तम्; तत्र मदिरा मद्यं वा उन्मादजनकं, आसवस्तु केवलं उद्दीपक इति विवेकः । तत्र सुरापानं ब्राह्मणानां निषिद्धं, न क्षत्रियवैश्ययोः इति ज्ञेयम् ॥ ताभ्यां वासितं सुरभीकृतं, यत् वारवधूमुखं वेद्यावदनं, तस्य यः रसः अर्थात् अधररसः, तस्य आस्वादः पानानुभवः ।] ॥ ४१४ ॥ [कुशाः दर्भाः, विपाटनं

क त्रेतानलधूमक्षोभितनयनाम्बुधौतवदनत्वम् ।

क च गणिकानिर्भर्त्सनशोकभरायातवाष्पसलिलौघः ॥ ४१६ ॥

क वषट्कारध्वानः षट्कर्मविभूषणं श्रवणपूरः ।

क च साधारणवनिता रतिमणिता कर्णनौत्सुक्यम् ॥ ४१७ ॥

काचार्यप्रतनुलताताडनसंक्षोभसम्भवः कम्पः ।

क च कुपितवारललनानिष्ठुरपादप्रहारविषहत्वम् ॥ ४१८ ॥

लवनं, कुशानां तीक्ष्णधारत्वात् तद्विपाटने अङ्गुलिक्षतः जायेत तेन तत्कर्म निपुणतया क्रियते इति कुशान् लाति इति कुशलः इति शब्दः निपुणार्थे रूढः । सहस्रोदिता आकस्मिकी, वेदना व्यथा । दासी-भुजिष्या-वेद्या; यथा मेघदूतस्थ-“ तत्रावश्यं ” इति श्लोकगत-“ वलयकुलिशपदव्याख्याने “ वज्रपर्यायत्वात् कुलिशशब्देन हीरका उच्यन्ते ” इति तटीकायां महिमसिंहगणिः, तथा “ भुजिष्या प्रैष्यमात्रे स्यात् स्वतन्त्रायामपि स्मृता ” इति धरणिशोक्त्या भुजिष्याशब्दस्य दासीवाचकत्वात् वेद्या-वाचकत्वाच्च ये दासीवाचकशब्दाः ते सर्वेऽपि वेद्यावाचकाः इति विशेष्यम् ॥ सङ्गरः युद्धम् । तत्र उन्मत्तया चण्डवेगया प्रौढया रुष्टया वा प्रियशरीरे नखदन्तक्षतादि क्रियते ॥ यत्र कुशक्षतः वेदनयै अभूत् तत्रैव नखक्षतः प्रीत्यै भवति इति विरोधोऽपि व्यङ्ग्यः, तेन च आश्चर्यम् ।] ॥ ४१५ ॥ [त्रेतानलः त्रेताग्निः गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निनामकं अग्नित्रयं आहिताग्नीनां, क्षोभितं व्याकुलतां नीतम् । निर्भर्त्सनं तिरस्कारः । अनेन गणिकायां रागातिशयो व्यज्यते ।] ॥ ४१६ ॥ [वषट्कारः यागे देवतायै हविर्दानसमये प्रयुज्यमानः शब्दः यथा इन्द्राय वषट् इत्यादौ । तथाहि वाग्धेन्वाः चत्वारः स्तनाः, तत्र स्वाहाकारवषट्काराभ्यां देवा आकार्यन्ते, स्वधाकारेण पितरः, हन्तकारेण हर्षद्योतकेन मनुष्याः आकार्यन्ते । ध्वानः ध्वनिः । षट्कर्माणि विप्राणां तु “अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहश्चापि षट् कर्माण्यग्रजन्मनः ।” इति (मनुस्मृतिः १०।७५) । श्रवणपूरः उच्चघोषतया श्रवणं पूरयति आप्यायति इति, यद्वा न केवलं स कर्मभूषणं अपि तु कर्णपूरः कर्णाभरणविशेषः इत्यपि शब्दसामर्थ्यात् सूच्यते ।] साधारणवनिता [सामान्या] वेद्या, [तस्याः रतिकाले मणितं पूर्वं व्याख्यातं (आ. १५५) तेषां आकर्णने, औत्सुक्यं उत्कण्ठा ।] ॥ ४१७ ॥ [पञ्चभिः स्वभ्यस्तत्राल्यकालिकाचरणस्मरणपूर्वकं तद्विरुद्धाचरणं दर्शयति काचार्येति । आचार्यः गुरुः,

क हरिणचर्मावरणं स्मृतिशास्त्रनिवेदितं व्रतं चरतः ।

क च पण्यस्त्रीगात्रस्पृष्टाम्बरधारणेषु बहुमानः ॥ ४१९ ॥

समिधामेव च्छेदनमभ्यस्तं शैशवात्समारभ्य ।

शठवनिताधरखण्डन उत्पन्नं कौशलं कुतो भवतः ॥ ४२० ॥

शुश्रूषणमेव गुरोः परिशीलितममलचेतसा सततम् ।

कुटिलमतयो भुजिष्याः कथं त्वयाऽऽराधिता निपुणम् ॥ ४२१ ॥

“उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ।”
(मनुस्मृतिः २।१४०) इति लक्षितः, तस्य प्रतनुः अस्थूला, लता शाखा “अमे शाखालते” इति अमरः, वेत्रलता कशारूपा या शिष्याणां ताडने उपयुज्यते ‘सोट्टी’ ‘छडी’ वा इति भाषायाम्, तथा ताडनं इत्यादि । कम्पः त्रासेन वेपथुः । कुपिता—नेयं प्रणयकलहकुपिता तस्याः पादप्रहारसंभवात्, परन्तु प्रियस्य अल्पदोषे महादोषे वा क्रोधा-क्रान्ता । निष्ठुरः निर्दयः । पादेत्यादि तूष्णीं लताघातसहनम् । ताडनस्य सहनासहनयोः कथनात् अत्रापि विरोधः व्यङ्ग्यः, महदाश्चर्यं न फलम् ।] ॥ ४१८ ॥ [स्मृतिशास्त्रैः गौतमबोधायनादिभिः ऋषिभिः श्रुतिमवलम्ब्य प्रणीतैः स्मृत्याख्यशास्त्रैः, यद्वा स्मृतिभिः शास्त्रैश्च धर्मसूत्रादिभिः, निवेदितं उपदिष्टं अनुशासितं; व्रतं ब्रह्मचर्यादि, यद्वा लब्धा-श्वलायनस्मृत्युक्तानि महानाम्न्यादीनि चत्वारः व्रतविशेषाः, यद्वा उपनयनात् उपा-कर्मान्तं क्रमेण आचरितव्यं सावित्रीव्रतं वेदाब्दव्रतं आरण्यकव्रतानि च; तत् सर्वं चरतः तदनुष्ठानपरायणस्य । हरिणचर्मावरणं—उपनयनसंस्कारसमये प्रदत्तं आव्रतसमा-प्ति धारणीयं ऐणेयं त्रिभिः खण्डैः स्यूतं अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलपरिमाणं प्रावरणं, तच्च ब्राह्मणानां कृष्णाजिनं ऐणेयं विहितं; एणी बिन्दुरहिता मृगी, तत्सम्बन्धि ऐणेयं; तथाहि याज्ञवल्क्यः—उपनीतः “दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ।” (१।१।२९) इति । पण्यस्त्री—मूल्यप्राप्त्या रमणी, वेश्या; अम्बरं वस्त्रं; बहुमानः चित्तोन्नतिः । उत्तरार्धच्छायावाहिनी अत्रैव ३४९ तमा आर्या ।] ॥ ४१९ ॥ [समिधां होमार्थं उपयुज्यमानानां परिमाणविशेषयुक्तानां प्लक्षादिकाष्टविशेषाणाम् । शठवनिता कुलटा वेश्या ॥ अधरखण्डनं अधरस्य दंशनं दशनच्छेद्यम् ।] ॥ ४२० ॥ [शुश्रूषणं शुश्रूषणशब्दः गुरूपदिश्यमानवेदशास्त्रादिशुश्रूषाहेतुके सेवने रुढः—परिचर्या सेवा, परि-शीलितं अभ्यस्तं, अमलचेतसा अकुटिलमतिना,] भुजिष्या दासी [वेश्या, आराधिताः

४२० धर(वेद्धन)मु (प) ४२१ मचलचेतसा (का.) । निपुणाः (का)
निपुण (कापा)

आम्नायपाठ एव स्फुटतरपदसौष्टवं तव ख्यातम् ।
 प्रकुपितवेश्यानुनये क शिक्षितं वचनचातुर्यम् ॥ ४२२ ॥
 अथवा किं क्रियतेऽस्मिन्नवदातकुलेऽपि लब्धजन्मानः ।
 सदसंस्तुता भवन्ति प्रागुपचितकर्मदोषेण ॥ ४२३ ॥
 त्वयि विनिवेश्य कुटुम्बं परलोकहितार्जनैकविहितास्थः ।
 स्थास्यामीति समीहितमनुदिवसं, तद्विसंवदितम् ॥ ' ४२४ ॥

सन्तोषिताः, निपुणं सकौशल्यं चातुर्येण ।] ॥ ४२१ ॥ [आम्नायपाठे वेदमन्त्रोच्चारणे, स्फुटतरपदसौष्टवं—पाणिनीयादिशिक्षानुसारेण प्रत्येकं वर्णानां यथास्थानादिना व्यक्ततया पदानां च यथास्वरं उच्चारणेन, सौष्टवं अतिशयः, यथोक्तं पाणिनीयशिक्षायां “ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः ॥ ” (३३) इति; यद्वा “ अभ्यासार्थं द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थं तु मध्यमा शिष्याणामुपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलम्बिता ॥ ” इति तत्तद्व्याख्येयणेन, पस्पशाह्निके महाभाष्ये उक्तसंबुताद्यष्टादशदोषराहित्येन च उच्चारणेन यत् सौष्टवं तद्वत्त्वं; ख्यातं प्रसिद्धम् । अनुनयः क्रोधापनयनं सान्त्वनं, वचनचातुर्यं चाटुक्तिप्रयोगवैचित्र्यम् ।] ॥ ४२२ ॥ [पूर्वोक्तं विरुद्धाचरणदर्शनमूलं सर्वं आश्चर्यं कर्मदोषेण समाधत्ते अथवेति । अस्मिन् एतादृशविपरीताचारविषये, किं क्रियते—कः उपायः । अवदातकुले विशुद्धवंशे, लब्धजन्मानः उत्पन्नाः, यत्, सदसंस्तुताः] सद्भिः अपरिचिताः निन्दिताश्च, [भवन्ति तत् केवलं, प्रागुपचितानां सच्चित्तानां प्रारब्धोन्मुखानां, कर्मणां दोषेण एव जायते । आक्षेपालंकारः ॥ ४२३ ॥ चिरसेवितं स्वसंकल्पं, तद्वज्जेन नैराश्यं च प्रकटयन् उपसंहरति त्वयीति । त्वादृशे सुपुत्रे कुटुम्बभरं विन्यस्य, परलोकाय स्वर्गाय तदाप्तये इत्यर्थः; यत् हितं पथं इष्टसाधकं, तस्य अर्जने प्रातौ, विहिता कृता, आस्था यत्नं, येन सः—स्वर्गाप्तिसाधनपरः—भविष्यामि इति, अनुदिवसं प्रतिदिनं, समीहितं इच्छाविषयीकृतं ध्यातं; “ तथा च शङ्खलिखितौ—‘ पुत्रमुत्पाद्य, संस्कृत्य, वेदमध्याप्य, वृत्तिं विधाय, दारैः संयोज्य गुणवति पुत्रे कुटुम्बमाविश्य, कृतप्रस्थानलिङ्गो वृत्तिविशेषाननुक्रमेत् ’ इति ” इति, धर्माकृतं, मनुस्तु—“ महर्षिपितृदेवानां गत्वाऽऽनृत्यं यथाविधि । पुत्रे सर्वं समावेश्य वसेन्माध्यस्थ्यमाश्रितः ” ॥ (४।२५७) इति । तत् त्वया, विसंवदितं असिद्धिविषयीकृतम् ॥ “ प्रीणाति यः सुचरितैः पितरं स पुत्रः ” इति नयविरुद्धेन तव कुचरितेन

४२३ तवाख्यातं (प) ४२४ जैनैकनिरतात्मा (प) ° कविहिताशः (कापा)

इत्यवगतलेखार्थं सुन्दरसेने विधेयसंमूढे ।

आर्यामगायदन्यः स्वावसरे गीतिपरिकलिताम् ॥ ४२५ ॥

‘विषयतिमिरावृताक्ष्णामवटे पततामदृष्टमार्गिणाम् ।

पुंसां गुरुजनवचनद्रव्यशलाकाञ्जनं शरणम् ॥ ४२६ ॥

उद्वेजयति तदात्वे सुखसम्पत्तिं करोति परिणामे ।

कटुकौषधप्रयोगो गुरुनिगदितकार्यनिष्ठुरं वचनम् ॥ ४२७ ॥

लब्ध्वा वचमोऽवसरं मित्रमवादीत्पुरन्दरापत्यम् ।

पुनरपि न हि खिद्यन्ते प्रियजनहितभाषणे सन्तः ॥ ४२८ ॥

नष्टपरलोकः हताशोऽहं जातः इति तात्पर्यार्थः ।] ४२४ ॥ [अवगतः विदितः ।
लेखार्थः—क्रोध (४१२) विस्मय (४१३) निर्वेदादि (४२२) भावानां प्रका-
शकः । विधेयसंमूढे इतिकर्तव्यतामतिशून्ये । गीतिपरिकलितां आर्या—सगीतिं आर्या,
प्रथमं आर्या ततः गीतिं च ।] ४२५ ॥ [विषयाः इन्द्रियार्थाः; तद्रूपति-
मिरेण अन्धकारेण, अपि च तिमिराख्येन ‘नजला’ इति भाषायां प्रसिद्धेन साकल्येन
दृष्टिरोधफलकेन नेत्ररोगविशेषेण; आवृताक्ष्णां पिहितनेत्राणां उपहतदर्शनानां; अवटे
श्वभ्रे गतं ॥ गुरुजनवचनमेव द्रव्यं, तेन निर्मिता शलाका अञ्जनवर्तिः । यथोक्तं गुरु-
गीतायां (४७)—“अज्ञानतिमिरान्धस्य शानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै
श्रीगुरवे नमः ॥ ” इति । रूपकालङ्कारः ॥] ४२६ ॥ तदात्वे तस्मिन् ग्रहणसमये,
“तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्” इति अमरः । [सुखसम्पत्तिं देहस्य व्याधिनाशेन मन-
सश्च आधिनाशेन शान्तिप्राप्तिम् । कटुकः—वाय्वभिगुणभूयिष्ठः षड्सान्यतमो रसः,
तस्य लक्षणं सुश्रुते सूत्रस्थाने (अ. ४२) “यो जिह्वाग्रं बाधते, उद्वेगं जनयति,
शिरो गृह्णीते, नासिकां च सावयति, स कटुकः” इति, तद्वत् यत् औषधं “वैद्यो
व्याधिं हरेद्येन तद्द्रव्यं प्रोक्तमौषधम् ।” इति आत्रेयसंहितायां, तस्य प्रयोगः । गुरुनिग-
दितं च तत् कार्यनिष्ठुरं निर्वर्तनविषये कष्टकरं च इति गुर्वादि ॥ काव्यलिङ्गानुप्राणितो
रूपकालङ्कारः ॥] ४२७ ॥ [प्रस्तावगीतेन लब्धावकाशः मित्रं कर्तुं गुणपालितः,
“न कालविज्ञोऽवसरं जहाति ।” (राष्ट्रीढवंशकाव्ये १६ । ३६) इति नीतिवित्,
पुरन्दरापत्यं सुन्दरसेनं, पुनरपि—प्रथमं (३०२-३२४ आर्याभिः) कृतोपदेशस्य अग्र-
हणेन अवमानितोऽपि, भूयः, अवोचत् । यद्वा पुनरपि प्रियजनहितभाषणे इत्यन्वयः ।

४२५ गीतिसन्मिश्रां (प) ४२७ सुखसंवृद्धिं (गो. का) सुखसंवृत्तिं (कापा)
४२८ लब्ध्वाथ वचोवसरं (प) लब्ध्वापि व (कापा)

‘ अगणितसहचरचक्षो दुर्व्यसनमहाब्धिमग्नवपुषस्ते ।

मन्युव्यथितस्य पितुर्यदि परमवलम्बनं वचनम् ॥ ४२९ ॥

निजवंशदीपभूतः कृतचरितालंकृतो महासत्त्वः ।

सुन्दर सम्प्रति तातः स्पृष्टो दुष्पुत्रदोषेण ॥ ४३० ॥ ”

पुत्राभावः श्रेयान्न कुसुतता पुत्रिणः कुलीनस्य ।

अन्तस्तापयति भृशं सच्चरितकथाप्रसङ्गेन ॥ ४३१ ॥ ”

संव्यवहारत एव प्रायो लोके गुणः सुखानियतः ।

येन तु सुतेन जननी बन्ध्यात्वं श्लाघते स पापीयान् ॥ ४३२ ॥

स्वप्रियस्य यत् हितं परिणाममुखं, तस्य आफलोदयं वारंवारं कथने सत्पुरुषाः क्लेशं न गणयन्ति । तदुक्तं—“ भूयोऽपि पथ्यं वक्तव्यम् ” इति । अर्थान्तरन्यासालंकारः ।] ४२८ ॥ [तत्रादौ तदेव स्वावमाननं स्मारयति अगणितेति । सहचरः मित्रम् । दुर्व्यसनं अग्राह्यस्त्रियां आसक्तिः, गणिकासङ्गरूपः सुचरितभ्रंशो वा । परं मुख्यं दृढं वा, अवलम्बनं सहायकं निमज्जतः रज्जुः इव, ते तव, यदि किमपि भवति तर्हि तत्, मन्युः शोकः “ मन्युः पुमान् कुपि । दैन्ये शोके च यशे च । ” इति मेदिनी, तेन व्यथितस्य पीडितस्य पितुः वचनं लेखेन गोचरीकृतं एव भवति इति शेषः । रूपकालंकारः ॥] ४२९ ॥ [कृते सत्ययुगे यत् चरितं धर्ममात्रमयं, तत्र धर्मस्य चतुष्पात्वात्, तेन अलंकृतः शोभितः । महान्तः सत्त्वाः सहजा गुणा यस्य स महासत्त्वः, “ सत्त्वं प्राणात्मभावयोः । द्रव्ये बले पिशाचादौ सत्तायां गुणवितथोः ॥ स्वभावे व्यवसाये च ” इति विश्वलोचने । यद्वा महत् सत्त्वं यस्य सः, सत्त्वं च “ चित्तस्वाविकृतिः सत्त्वं विकृतेः कारणे सति । ” इति लक्षितम् ॥ सुन्दर इति वात्सल्येन नामैकदेशग्रहणं, नाम्नाऽभिमुखीकरणं च स्ववचने आवर्जनार्थम् । दुष्पुत्ररूपदोषेण ।] ४३० ॥ [चतुर्भिः कुपुत्रनिन्दा पुत्राभावेत्यादिभिः । पुत्रिणः पुत्रवतः पितुः, कुलीनस्य सत्वंशे जातस्य । या इति शेषः । अत्र पुत्राभावाख्यदोषस्य गुणत्वकल्पनात् लेशालंकारः ।] ४३१ ॥ संव्यवहारत इति । गुणः, संव्यवहारतः व्यवहारेण, प्रसिद्धयति; किं च प्रायः सुखानियतः सुखे कारणं न । [दुःखदोऽपि कश्चित् लोकव्यवहारतः गुणः, सुखदोऽपि कश्चित् लोकापवादतः न गुणः, इति गुणत्वे प्रमाणं संव्यवहार एव, न तु सुखं इति भावः । तेन वेश्यासंगमे सुखभावाङ्गीकारेऽपि लोकव्यवहारनिवृत्त्यात् स दोष एव इति फलितम् ।] परन्तु येन

४३१ दुःसुतता (प) । प्रसंगेषु (प) । ४३२ सांव्यवहारिक.....गुणोन्नतिनि-
यता (प) सांव्यवहारित (का)

विफलं शास्त्रज्ञानं, गुरुगृहसेवाऽपि नोपकाराय ।
 विषयवशीकृतमनसो न्याय्यं पन्थानमुत्सृजतः ॥ ४३३ ॥
 जीवन्नेव मृतोऽसौ यस्य जनो वीक्ष्य वदनमन्योन्यम् ।
 कृतमुखभङ्गो दूरात्करोति निर्देशमङ्गुल्या ॥ ४३४ ॥
 नोपनिहन्तुं विषयाः शक्याः सत्यं, तथापि निपुणधियः ।
 अभिधेयतां न गच्छन्त्यपवादविशेषिताभिधानस्य ॥ ४३५ ॥
 गुरुरपरिचर्या, जाया कुलोद्गता, स्निग्धबन्धुसम्पर्कः ।
 ब्राह्मे कर्मणि सक्तिर्लोकद्वयसाधनं सुधियाम् ॥ ४३६ ॥

सुतेन लोके सुखकारणतया अभिमतेन माता वन्ध्यात्वं श्लाघते शंसति, स तु पापतरः ॥
 [तथाहि हरिवंशे कृष्णवाक्यं—“ नापुत्री विन्दते लोकान् कुपुत्राद्वन्ध्यता वरा । कुपुत्रो
 नरको यस्मात् सुपुत्रः स्वर्ग एव हि ॥ ” इति ।] ४३२ ॥ [‘नियतिवशीकृत’
 इति पाठे नियतिः “ भाव्यर्थः, अदृष्टविशेषः, ब्रह्मलिखितपद्धतिः वा, ” इति कादम्ब-
 रीस्थतच्छब्दव्याख्याने भानुचन्द्रगणिः । न्याय्यं न्यायात् नीतेः अनपेक्षं युक्तम् ।]
 ४३३ ॥ [जनः लोकः, यस्य वदनं वीक्ष्य कृतमुखभङ्गः विषादेन विह्वलमुखः,
 अन्योन्यं परस्परं, यस्य दूरात् अङ्गुल्या निर्देशं करोति—सोऽयं दुराचारः इति हस्तसंश-
 यैव परिचाययति, न तु नामापि गृह्णाति, तस्य दुष्टत्वात् ।] ४३४ ॥ [विषयापहृति-
 प्राबल्यं समाधत्ते नेति । विषयाः स्निग्धचन्दनवनितादयः, गुणगुणिनोरभेदेन तेषां मनोह-
 रणबलं इति यावत्, उपहन्तुं नाशयितुम् । निपुणधियः कुशलाः ।] अपवादेन
 [अयं दुर्जनः इत्यादिरूपया] निन्दया, विशेषितं दौर्गुण्यादिविशेषविशेषितं
 दत्तविशेषणं इति यावत्, यद् अभिधानं नाम, तस्य अभिधेयतां वाच्यतां, न
 गच्छन्ति निन्दाभाजो न भवन्ति इत्यर्थः । [विषयबलं न विजीयेत इति सत्यं
 तथापि कुशलाः विषयाभिभवेऽपि लोकापवादविषयीभूतां सीमां न व्रजन्ति इति
 भावः ।] ४३५ ॥ [गुरोः जन्मदातुः विद्यादातुः वा, परिचर्या शुश्रूषा, तत्र
 आद्यस्य स्वधर्मत्वात् इहलोकसाधनत्वं, अपरस्य मोक्षमार्गप्रदर्शकत्वात् परलोकसाधन-
 त्वम् ॥ कुलोद्गता सद्रंशजाता; जाया—यस्यां स्वयमेव पुनः पुत्ररूपेण जायते “ आत्मा
 वै पुत्रनामासि ” (कौशीतकीउप० २।११) इति श्रुतेः सा, विधिपरिणीता भार्या,
 सा च तृतीयपुरुषार्थवारिधितरीभूतत्वेन इहलोकसाधनं, यशदिषु सहधर्मचारितया

४३३ नियतिवशी० (का) ४३५ नो परिहर्तुं (प) । विशेषता (प) ४३६
 गुणोन्नता (का)

सुलभा तस्य विभूतिस्तस्य गुणा यान्ति जगति विस्तारम् ।
 बहु मनुते तं मुजनस्तस्मै स्पृहयन्ति बान्धवाः सततम् ॥४३७॥
 नासादयति स एकः सत्सेवितमार्गतः परिस्खलनम् ।
 मण्डयति सोऽन्ववायं, स निवासः शर्मणामशेषाणाम् ॥४३८॥
 स भवति विनयाधारो, युक्तायुक्ते विवेकिता तस्य ।
 वृद्धोपदेशवाचः श्रवणोदरपूरणं सदा यस्य ॥४३९॥ (विशेषकम्)

च परलोकसाधनं, तदुक्तं—“ भार्या मूलं गृहस्थस्य भार्या मूलं सुखस्य च । भार्या धर्म-
 फलावाप्त्यै भार्या सन्तानवृद्धये ॥ (अत्र भार्यायाः प्रथमे पादे अर्थसाधनत्वं, द्वितीये
 कामसाधनत्वं, तृतीये धर्मसाधनत्वं, तुरीये च स्वर्गसाधनत्वं प्रोक्तं बोध्यम् ।) परलो-
 कस्त्वयं लोको जीयते भार्यया द्वयम् ॥ ” इति स्कान्दे लोपामुद्राप्रशंसायाम् ॥ स्निग्धाः
 प्रीतिमन्तः, बन्धवः मातृपितृगोत्रीयाः स्वजनाः मित्राणि च तेषां, सम्पर्कः समागमः,
 तत्र आद्यानां व्यवहारसहायकत्वेन इहलोकसाधनत्वं, अपरेषां सदुपदेशदानादिना
 परलोकसाधनत्वम् ॥ ब्रह्मणः विप्रस्य मोक्षस्य च इदं ब्राह्मं, “ ब्रह्मा... यज्ञे विप्रे च... ”
 क्लीबं तु वेदे मन्त्रेऽन्ते... मोक्षे जपे धने चाथ । ” इति केशवः, कर्म तत्र, सक्तिः सङ्गः
 सभक्तिः दोषपरिहारपूर्वकं अनुष्ठानं, तत्र आद्ये अध्ययनादिपद्धिधर्मणि सक्तिः स्वधर्म-
 त्वात् इहलोकसाधनं, अपरस्मिन् विवेकादिचतुष्टये मोक्षप्रदायिनि सा परलोकसाधनं,
 सुधियां बुद्धिमतां, अस्तीति शेषः ॥ अत्र साधनं इत्येकवचनं गुरुपरिचर्यादिचतुष्टयस्य
 दण्डचक्रादिन्यायेन समुदायाभिप्रायकम् । ततः एतेषु एकस्मादपि स्वल्पेन लोकहानिः,
 किमु वाच्यं तव सर्वस्वल्पेभ्यः तथाहि—तव वेद्योपगमात् पितुः परिभवः (अग्रहेलनं),
 धर्मपत्नीत्यागः, बन्धुतावियोगः, स्वधर्मप्रमादश्च, प्रत्यक्षाः, तेन त्वया लोकाद्वयं हारितम्
 इति सूचितम् ॥ न च अत्र समुच्चयालंकारः, सर्वेषां समुदितत्वेन हेतुक्येणात् ॥ ४३६॥
 [तत्र आद्ये प्राधान्येन गुरुपरिचर्या ऐहिकसुखसाधनमिति प्रथमं तां मेनसि निधाय
 त्रिभिः विशेषकेण “ गुरुवचनमवश्यमेव पाल्यं ” इति नीतिं द्रढयितुं गुरुवचनसमादर-
 सुफलानि आह सुलभेति । विभूतिः सम्पत्तिः । विस्तारं जले तैलबिन्दुवत् । बहु मनुते
 बहुमानस्य पात्रं करोति । बान्धवाः सम्बन्धिनो जनाः । ४३७ ॥ अन्ववायं पूर्वजो-
 त्तरजानां समवायरूपं वंशम् । शर्म शृणाति हिनस्ति अशुभं इति, सुखम् ॥ ४३८ ॥
 विनयः अचापलं अनौदत्यम् । युक्तं शोभनं कर्म । विवेकिता सदसदां पृथक्तया
 ज्ञानम् ॥ यथोक्तं भाभिनीविलासे—“ गीर्भिर्गुरुणां परुषाक्षराभिस्तिरस्कृता यान्ति नरा

४३८ य एकः (का) । चान्ववायं (का) ४३९ भवति स (प) । श्रवणोदरतर्पणं (प)

प्राक्तनकर्मविपाकः क्षुद्रासु शरीरिणां यदासक्तिः ।

आयतनं तु सुखानां संसारभुवां कुलोद्भवा दाराः ॥ ४४० ॥

निर्विण्णे निर्विण्णा, मुदिते मुदिता, समाकुलाऽऽकुलिते ।

प्रतिबिम्बसमा कान्ता, संक्रुद्धे केवलं भीता ॥ ४४१ ॥

यावद्वाञ्छितसुरतव्यायामसहाऽविरुद्धसंभाषा ।

चित्तानुवृत्तिकुशला पुण्यवतामेव जायते जाया ॥ ४४२ ॥

महत्त्वम् । अलब्धशाणोत्कषणा नृपाणां न जातु मौलौ(लिं) मणयो वसन्ति (लभन्ते)॥ ” (१ । ७१) इति ॥] ४३९ ॥ [“ जाया कुलोद्भवा ” इति (४३६) उक्तं, तामुद्दिश्य इतः षडार्याः । तत्र प्रथमं सुखप्राप्तौ स्वीयासामान्ययोः अन्तरं आह प्राक्तनेति । प्राक्तनानां पुरातनानां पूर्वजन्मकृतानां, कर्मणां, विपाकः परिणामः यत्,] क्षुद्रासु वेश्यासु, [“क्षुद्रा वेश्यानटीकण्टकारिकासरघासु च । ” इति विश्वप्रकाशः, क्षुद्रापदप्रयोगेण अधमासु इत्यपि व्यज्यते, शरीरिणां देहवतां पुरुषाणां, आसक्तिः अतीव चित्तादिव्यासङ्गः; तथा च उक्तं काश्मीरिकमहाकविजह्णेन मुग्धोपदेशे—“ शापः कोऽपि महानयं, परिणतिर्दुष्कर्मणामीदृशी, यत्संत्यज्य कुलज्जनां बहुमुखो दासीजनः सेव्यते ॥ ” (२६) इति ॥ आयतनं निवासस्थानं, तु पूर्वोक्तव्यावृत्तौ, संसारभुवां ऐहिकानां, सुखानां आनन्दानां, कुलोद्भवाः सत्कुलजाः, दाराः परिणीता स्त्री, (दाराशब्दस्य नित्यबहुवचनत्वं आनुशासनिकम् ।) तासां धर्मशृङ्गारवत्तया प्रशस्तत्वात् । तथा च भरतः—“ निजा पाणिगृहीती स्याल्लोकद्वयसहायिनी । ऐहिकं सुखमाधत्ते स्वर्गं चामुष्मिकं तथा ॥ ” इति ।] ४४० ॥ [एवं कामशृङ्गारं विनिन्द्य युग्मेन धर्मशृङ्गारमूलां कुलजां अकुटिलमनस्कतया पतिप्राणां प्रशस्ताचरणां पुण्यलभ्यां प्रशंसन् धर्मानुगुणं रतिकरं रसिकसम्मतं च कुलपालिकावर्तनमनुवदति निर्विण्णे इति । पत्न्यौ, निर्विण्णे स्निग्धचित्ते, साऽपि तथा । मुदिते प्रहृष्टचित्ते । आकुलिते क्षुभितचित्ते । प्रतिबिम्बसमा छायातुल्या; तथा चोक्तं—“ दृष्टा दृष्टे विषण्णा स्याद्विषण्णास्ये सदा प्रिये । छायेवानुगता पुण्या संपत्सु च विपत्सु च ॥ ” इति । तत्र एकमेवापवादमाह संक्रुद्धे इति । तस्मिन् कुपिते न सा प्रतिकुपिता परन्तु भीता भयाविष्टा भवति ।] ४४१ ॥ व्यायामः दैर्घ्यम् [“व्यायामः पौरुषे व्यामे स्पर्षायां दुर्गसञ्चरे । आकर्षणे च वज्रादेः स्याद्दीर्घीकरणेऽपि च । आयासेऽपि । ” इति केशवः, विलम्ब इति यावत् । प्रियस्य यावान् सुरतकाल इष्टः तावन्तं हर्षेण साऽपि सहते, न तु तस्य अल्पत्वे हस्तिनीव असन्तुष्टा दीर्घत्वे

सद्भावमेमरसं वलयावलिशब्दशङ्किता निभृतम् ।

*विदधानाऽङ्गसमर्पणमुन्मीलितकुसुमसायकाकृतम् ॥ ४४३ ॥

हाहा किमुद्धतत्वं, श्रोष्यति कश्चिद्भूतत्रय, स्वैरम् ।

निकटे परिवारजनो विस्मृत एव स्मरातुरस्य तव ॥ ४४४ ॥

वा पद्मिनीव निःसहा भवति, तस्याः प्रियप्रसादनैकचित्वात् । यद्वा सुरतव्यायामः सुरते वद्धादिकर्षणम् । तस्मादेव सन्तुष्टत्वात् च अविरुद्धसंभाषा न कदापि प्रतिकूलभाषिणी । अनुवृत्तिः अनुकूलतया वर्तनम् । पुण्यवान् कृतपुण्यः, अनेन विरलत्वं सूचितम् । जायते सम्पद्यते भवति । जाया पत्नी, तथाहि उक्तं महाभारते—“आत्मा हि जायते तस्यां तेन जायां विदुर्बुधाः । भर्ता तु भार्यया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥” (४।२१।४१-२) इति ॥ वेश्यायाः निर्वेदादिभावदर्शनानां सुरतविनोदादिकृत्यानां च कपटाश्रयत्वात् ताभ्यः स्वीया एव वरा इति सूचितम् ॥ कुलवधूं उद्दिश्य—“अनुकूलं विमलाङ्गीं कुलजां कुशलां सुशीलसम्पन्नान् । पञ्चलकारां भार्यां पुरुषः पुण्योदयालभते ॥” इति प्रसंगाभरणे ॥ अन्यत्र च, “दुःखार्ते मयि दुःखिता भवति या, हृष्टे प्रहृष्टा तथा । दीने दैन्यमुपैति, रोषपरुषे पथ्यं वचो भाषते । कालं वेत्ति, कथाः करोति निपुणा, मत्संस्तवे रज्यते । भार्या, मन्त्रिवरः, सखा, परिजनः, सैका बहुत्वं गता ॥” इति । “आधौ सिद्धौषधिरिव हिता, केलिकाले वयस्या, पत्नी त्रेतायजनसमये, क्षत्रियाण्येव युद्धे । शिष्या देवाद्विजयितृसाम-राधने, बन्धुरातौ, सीता सा मे शिशिरितमहाकानने का न जाता ॥” इति च चम्पू-रामायणे (४।४) । ४४२ ॥] [हारलतासक्तिशियिलीकरणाय त्रिभिः विशेषकेण कुलजायाः स्वीयायाः सुरतवैलक्षण्येन मनोहारित्वं निर्दिशति सद्भावेति । वलयावलेः करकङ्कणानां क्षणत्कारमात्रेऽपि श्वशुरादिगुरुजनः तच्छब्दं श्रोष्यतीति शङ्कान्विता सती, निभृतं निश्चलं निःशब्दं इति यावत् यथा स्यात् तथा, सद्भावः शोभनो भावो मनो-विकारो यत्र सः सद्भावः निष्कपटः, प्रेमरसो यत्र तथाविधं—प्रियाय स्वाङ्गानां सुम्बना-द्यर्थं कपोलकुचादीनां समर्पणं, विदधाना कुर्वाणा, कथं ? उन्मीलितं विकसितं, कुसु-मचापस्य मदनस्य, आकृतं अभिप्रायः अभिलाषो वा, यथा स्यात् तथा इति उन्मीलि-तकुसुमसायकाकृतं स्वस्याः कामातुरतासूचनं यथा भवेत् तथा, यद्वा यथा प्रियस्य कामो विकसितो भवेत् तथा इत्यर्थः ।] ॥४४३॥ [तदीयां लजावैवश्यव्रीडाव्यञ्जिकां उक्तिं अनुवदति हाहेति । “हाहा तु खेदने” इति विश्वलोचनः, किं कीदृशं, उद्धतत्वं

* इतः ४५४ आर्यापूर्वार्धपर्यन्तः पाठः काव्यमालामुद्रितपुस्तके प्रप्रष्टः । ४४३ 'कूलां (गो) ४४४ एहा किमिदमस्त्वं (प)

इति हुङ्कृतिसंवलितैरायासनिवेदितार्थपदवाक्यैः ।

द्विगुणीकरोति कुलजा नायककर्माणि मोहनप्रसरे ॥ ' ४४५ ॥

(कुलकम्)

इत्थमुदीरितवाचं सुहृदमवोचत् पुरन्दरस्थ सुतः ।

समुपस्थितजीवसमावियोगभयकम्पितो वचनम् ॥ ४४६ ॥

' तातादेशेऽलङ्घ्ये हारलताविरहपावके तीव्रे ॥

विधिवशवर्तिनि मरणे नो विघ्नः कार्यपरिणाशम् ॥ ४४७ ॥

उत्खण्ता प्रगल्भता मर्दनादिषु निर्दयता, गतत्रप निलज, स्वैरं मन्दं, “ स्वैरं त्वच्छन्द-
मन्दयोः” इति विश्वलोचनः, चुम्बनादिव्यापारं कुरु इति शेषः । तथाविशसौ कारणं दर्श-
यति निकटे इति । निकटे समीपे, परिवारजनः परिजनः भृत्यादिः, स्मरातुरस्य मदनावे-
शवतः । तथा च कस्यचित् प्राचीनस्य रसिकस्य पद्यं—“जागर्ति लोको, ज्वलति प्रदीपः,
सखीजनः पश्यति कौतुकेन । मुहूर्तमात्रं कुरु कान्त धैर्यं, बुभुक्षितः किं द्विकरेण मुहुः ॥”
इति । इदं पद्यं महाकविविहङ्गस्य इति केचित् ॥ अत्र यथास्थितो मूलपाठः चिन्त्यः
परिवारजन इत्यत्र स्मृधातुकर्मत्वेन पष्ठया दुर्वारत्वात् । तवेत्यतः पठ्यी न युक्ता “उभय-
प्राप्तौ कर्मणि ।” (पा. २।३।६६) इत्यनेन कर्मण्येव पठ्यी न कर्तरीति नियमात् । अतः
“ निकटे परिवारजने विस्मृतिरेव ” इति पाठः कर्तव्यः, तत्रापि परिवारजनस्य कर्मणः
अधिकरणत्वेन विवक्षायां सप्तमी, निकटे स्थिते परिवारजनविषये तव विस्मृतिरेव इति च
अर्थः ॥ ४४४ ॥ इति एवंप्रकारैः, हुङ्कृतिः निषेधसूचकः कण्ठध्वनिविशेषः, ताभिः,]
संवलितैः मिश्रैः । [आयासेन प्रयत्नेन, लजासत्त्वात्, निवेदितः प्रकटितः, अर्थः मनोगतं,
यैः तादृशानि पदानि वाक्यानि च यत्र तैः । पदसमूहो वाक्यम् । पदं, पदे, पदानि, वाक्यं,
वाक्ये, वाक्यानि च, इत्यर्थः, यच्चनस्योपलक्षणत्वात् ॥] द्विगुणीकरोति समुद्दीपयति [भूयो
जातस्पृहाणि करोति, नायककर्माणि चुम्बनादीनि, मोहनप्रसरे सुरतप्रवृत्तौ ।] [सत्सु
गृहवृद्धेषु “ भूषणं योषितां लजा ” इति कुलजानां नीतिः सुरतेऽपि न व्यभिचरतीति
भावः । तेन तासां मुग्धावत् सत्रीडसुरतप्रयत्नेन नायकस्मृतिरसः प्रगुणीभवति । मुग्धा
तु—“ यतते रतचेष्टायां गूढं लज्जामनोहरा । ” इत्युक्तं रसाणवसुधाकरे ॥ ४४५ ॥ एवं
नायकस्य नायिकायाश्च चक्षुरागमारभ्य तयोः प्रौढं संयोगशृङ्गारं वर्णयित्वा नायकप्रवा-
सजन्यविरहहेतुकं नायिकामृत्युफलं विप्रलम्भं संक्षेपगुणं कर्णरसोजीवितमुद्गावयति इत्थ-
मित्यादिना । जीवसमा प्राणप्रिया ॥ ४४६ ॥ आदेशः आज्ञा, अलङ्घ्ये अवश्यपालनीये,

४४५ 'रायासनिवेदितार्थे' (५) ४४७ तातादेशे लक्ष्ये (गो)

अनपेक्षितधनलाभां स्नेहैकनिबद्धमानसां दयिताम् ।

दैवाकृष्टो मुञ्चति घटितो वा लोहवज्रकणिकाभिः ॥ ४४८ ॥

अथ कृतगमनविनिश्चितरभिमतारामां चकार विदितार्थाम् ।

साऽपि तमनुववाज प्रस्तुतयात्रं शुचाऽऽकुलिता ॥ ४४९ ॥

आसाद्य वटस्य तलं बाष्पपयःकणक्षिताक्षिपश्माग्राम् ।

विघ्नितचरणविहारो हारलतामभिदधाति स्म ॥ ४५० ॥

“ पितृवचनमवश्यमेव पाल्यम् ” इति राधाविनोदटीकायाम् । पावकः अग्निः ॥ तथा च नलचंपवाम् (५. उ.) नलोऽप्येतदाकर्ण्य “ तदिदं संकटं ‘ इतो व्याघ्र इतस्तटी, इतो दवागिरितो दस्यवः, इतो दुष्टदंशक इतोऽप्यंधकूपः ” इति न्यायात् । इतः कर्णान्त-कृष्टशरासनो मर्मप्रहारी प्रहरति मकरध्वजः, इतश्चायमेतेषां अलंघनीय आदेशः । ” इति । “ तदेतदतिसंकटं यदिह कैश्चिदुक्तं जनैरितोऽपि विपमा तटी भयमितो महा-व्याघ्रतः ॥ ” (१।३३) इति च ॥ विधिः भाग्यं, “ विधिवेधसि काले ना, विधाने नियतो स्त्रियाम् ” इति विश्वलोचनः, भाग्याधीने दैवायत्ते मृत्युकाले इत्यर्थः । अत एव कार्यस्य हारलतात्यागरूपस्य, परिणामं अन्तं, आत्मनः गमनं वा मरणं वा अन्यत् किमपि वा भविष्यतीति न ज्ञातुं समर्थः इति भावः ॥ अलङ्घिते तातादेशे प्रिया-विरहतापः, विरहतापे च मरणं इति कारणमाला, तथापि मरणस्य विधिवशत्ववि-शिष्टोक्त्या कार्यस्य अनिश्चयेन कारणमाला व्यङ्ग्या ॥ ‘ अलङ्घये ’ इत्यत्र] ‘ लक्ष्ये ’ [इति पाठे] विधेये [इत्यर्थः ।] ॥ ४४७ ॥ [प्रियात्यागे न्यायमाह अनेति । दैवं भाग्यम् ।] [‘ बालोऽपि ’ इति पाठे] बालः कर्तव्यविमूढः । वज्रकणिकाभिः हीरककणैः, घटितः संयोजितः सुदृढं निबद्धः, [वज्रतुल्यकठिनहृदयः] इत्यर्थः ॥ ४४८ ॥ [अथेति अनन्तरम् । विनिश्चितः निश्चयः, अभिमतारामां प्रियरमणीं, हारलतां इत्यर्थः, विदितार्थी ज्ञाताभिप्रायाम् । प्रस्तुतयात्रं प्रवसन्तं] ‘ प्रस्तुतपात्रं ’ [इति पाठे] प्रकरणविषयं नायकं इत्यर्थः । [अयं पाठः अक्षरसंभ्रमादुद्भूतः त्याज्य एव ।] [शुचा शोकेन ।] ४४९ ॥ [वटस्य नगराद्वहिः स्थितस्य न्यग्रोधवृक्षस्य । “ पश्माक्षिलोन्नि किञ्जल्के तन्वाद्यंशेऽप्यणीयसि । ” इति अमरः । विघ्नितचरणविहारः, विहारः भ्रमणं “ विहारो भ्रमणे स्कन्धे सुगतालयलीलयोः । ” इति विश्वलोचनः, वियोगकालप्राप्त्या

‘आ क्षीरवतो वृक्षादा सलिलाद्वा प्रिये प्रियं यान्तम् ।
 अनुयायादिति वचनं तेन त्वमितो निवर्तस्व ॥ ४५१ ॥
 किं कुर्मो दैवहताः, प्रभवति यस्मिन्कृशोदरि प्रसभम् ।
 *प्रेमग्रन्थिच्छेत्ता गुरुशासनसायको निरावरणः ॥ ४५२ ॥
 न द्रविणलवप्राप्तिर्नैकाश्रयपरिचयो न चाटुगुणः ।
 न स्वामिसमादेशो नाकारविलोभनं न चाख्यातिः ॥ ४५३ ॥
 हेतुस्तव प्रवृत्तेरस्मात्, तथापि दैवयोगवशात् ।
 ईदृकोऽप्यनुबन्धो यस्य विपाकोऽप्रतीकारः ॥ ४५४ ॥ (गुग्मम्)

स्खलितगमनः, अभिदधाति स्म अवदत् ॥ ४५० ॥ [तत्र आदौ आदीर्घपथं अनुगमनं प्रतिषेधति आ इति । आ मर्यादीकृत्य । क्षीरवान् क्षीरी वृक्षः, स च पञ्चविधः, “न्यग्रो-
 घोदुम्बराश्वत्थपारीपत्रक्षपादपाः । पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षाः ।” इति, प्रस्तुते वटः ।
 आ सलिलाद्वा यथा शाकुन्तले चतुर्थे शार्ङ्गरवः “आ उदकान्तात् स्निग्धो जनोऽनु-
 गन्तव्यः” इति श्रूयते । तदिदं सरस्तीरम् । अत्र सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।” इति ।
 अनुयायात् अनुव्रजेत्, वचनं स्मृत्यादीनां, तथा च—“नदीतीरे गवां गोष्ठे क्षीरवृक्षे
 जलाशये । आरामेष्वथ कृपादौ दृष्टं बन्धुं विसर्जयेत् ॥” इति । ४५१ ॥ गमने निरुपा-
 यतां प्रतिपादयति किमिति । दैवहताः विधिवशवर्तिनः, प्रभवति प्रभुः इव आचरति,
 प्रभुशब्दात् आचारक्रिप्, प्रसभं बलात्, प्रेमग्रन्थिः प्रेममयो ग्रन्थिः, मोचयितुं अशक्यः
 दृढ इति यावत् । शासनं आदेशः आज्ञा, निरावरणः निर्निरोधः, सायकः खड्गश्च,
 “शरे खड्गे च सायकः ।” इत्यमरः, निरावरणः कोशरूपावरणरहितः घातयितुं कोशात्
 आकृष्टः । रूपकालंकारः । ॥ ४५२ ॥ [“अथवा स्नेहश्च निमित्तसव्यपेक्ष इति विप्र-
 तिषिद्धमेतत् । व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुर्न खलु बहिरुपाधीन्प्रीतयः संश्र-
 यन्ते ॥ ” (६।१२) इति उत्तररामचरिते, तान् उपाधीन् विशेषेण निर्दिशन्, तस्याः
 प्रीत्युद्गमे न कोऽपि उपाधिः कारणं इति स्वानुभवं स्पष्टतया कथयति नेति । न
 अर्थलाभः, न एकत्रावस्थानं, न प्रियवचनानि, न पित्रादिरूपप्रभोः आज्ञा, न सौ-
 न्दर्याकर्षणं, न च नापि, आख्यातिः प्रसिद्धिः; ॥ ४५३ ॥—तव मयि प्रीतिरूपप्रवृत्तेः
 कारणं; अर्थात् आवयोः उत्तमा साहजिका एव प्रीतिः सम्भूता । तादृश्याः प्रीतेः फलं
 आमरणं वियोगाभाव एव समुचितः तथापि, नियतेः हेतोः, ईदृक् एतादृशः, कोऽपि

* इतः पङ्क्तिचतुष्टयगतः पाठः प्रकरणापेक्षितः गो. पुस्तकेऽपि भ्रष्टः केवलं प. पुस्तके
 एव वर्तते ।

परुषं यदभिहिताऽसि प्रणयरूपा शङ्कितेन नर्मणि वा ।

सुदति न तत्स्मरणीयं दुर्भाषणकीर्तनोद्धाते ॥ ४५५ ॥

तव हृदये हृदयमिदं विन्यस्तं, न्यासपालनं कष्टम् ।

यन्नात्तथा विधेयं स्थानभ्रंशो यथा न स्यात् ॥' ४५६ ॥

अनिर्वचनीयः,] अनुबन्धः दोषोत्पत्तिः, “दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्” इति अमरः, [वियोगात्मकभवितव्यतारूपः इति तात्पर्यं,] [यस्य व्याधेरिव,] विपाकः परिणामः, [अप्रतीकारः “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्” (पा० ६।३।१२२) इति उपसर्गस्य विकल्पेन दीर्घः, अचिकित्स्यः अनिवार्यः इत्यर्थः, अर्थात् वियोगरूपः । अनिष्टस्य नामग्रहणायोग्यत्वात् साक्षात्तदुक्तेश्च हृत्तापकत्वात् विरहस्य अनभिधानं इति ज्ञेयम् ।] ४५४ ॥ [द्वाभ्यामुपसंहरन् स्वस्य अविस्मरणं प्रार्थयितुमनाः आदौ किमपि विस्मरणीयमेव संज्ञापयति परुषमिति । प्रणयरूपा प्रणयकलहे यः कोपोद्गमः तेन, शङ्कितेन वितर्कपूर्णचेतसा, मया, यत्, परुषं कठोरं, अभिहिता असि उक्ता असि, तत्, त्वया सख्या सह इति शेषः, नर्मणि परीहासप्रसङ्गे, दुर्भाषणकीर्तनोद्धाते वा तद्विपरीते क्रोधोक्तिसमुपक्रमे वा, न स्मरणीयं विस्मरणीयमेव, तत् संस्मृत्य दुःखं न कार्यं इति भावः । उद्धातः प्रस्तावः । सुदति शोभना दन्ता दशना यस्याः सा सुदती, “वयसि दन्तस्य दत्तु” (पा० ५।४।१४१) इति वयसि गम्ये दन्तस्य सुपूर्वस्य दन्तादेशः, तत्सम्बुद्धौ ।] ४५५ ॥ [अन्तिमप्रार्थनीयं पर्यायोक्त्या वक्ति तवेति । तव हृदये हृदयकोशे, इदं मम, हृदयं विन्यस्तं निक्षेपरूपेण ‘थापण’ इति भाषायां, विन्यस्तं निहितं स्थापितम् । प्रसिद्धं चेदं यत् परकीयन्यासस्य पालनं रक्षणं, कष्टं दुःखेन कार्यं इति । तथा च स्वप्नवासवदत्ते—“सुखमर्थो भवेद्दातुं सुखं प्राणाः सुखं तपः । सुखमन्यद्भवेत् सर्वं दुःखं न्यासस्य रक्षणम् ॥” (१।१०) इति । अतः यथा स्थानभ्रंशः न्यासस्य स्वस्थानात् भ्रंशः अनुपलम्भात्मकः न स्यात् तथा, यत्नात् सावधानतया, विधेयं करणीयम् । अहं कदापि न विस्मरणीयः इति ध्वननात् पर्यायोक्त्यलंकारः । “पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भङ्गयन्तराश्रयम्” इति कुवलयानन्दे । अपि च हृदयस्य न्यासरूपेण कथनात् रूपकं, तद्गुलाच्च अपरस्यापि अप्रस्तुतस्य द्रव्यालंकारादिन्यासस्य भ्रंशो न भवेत् तथा स रक्षणीयः इति अर्थपरिस्फूर्तेः समासोक्तिरपि; “समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत् । अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्रुम्बति चन्द्रमाः ॥”

४५५ यदभिहिता (प) । शङ्कितं च (गो) । द्वातौ (प)

अथ विरतवचोदयितं बाष्पभराश्लिष्टवर्णपदयोगम् ।

इति कथमपि हारलता संमूर्च्छितवर्णभारतीमूचे ॥ ४५७ ॥

‘अविशुद्धकुलोत्पन्ना देहार्पणजीविका शठाचरणा ।

क्वाहं रूपाजीवा, क भवन्तः श्लाघनीयजन्मगुणाः ॥ ४५८ ॥

यत्त्वं विषयविलोकनकुतूहलादागतोऽसि, विश्रान्तः ।

इयतो दिवसानस्मिन्स्तन्मम परजन्ममुकृतफलम् ॥ ४५९ ॥

गुरुसेवां बन्धुजनं स्वदेशवसतिं कलत्रमनुकूलम् ।

अनुषङ्गदृष्टपरिचित आस्थां प्रविधाय कः परित्यजति ॥ ४६० ॥

इत्यपि कुवलयानन्दे ॥] ४५६ ॥ [अथ अनन्तरं, बाष्पभरेण आश्लिष्टः संयुक्तः वर्णानां अक्षराणां अत एव पदानां च योगः प्रयोगः यस्य तं, विरतं समाप्तं वचः उक्तिः यस्य स विरतवचाः स चासौ दयितः प्रियश्च तं विरतवचोदयितं सुन्दरसेनं, हारलता,] संमूर्च्छिताः अस्पष्टाः [वर्णाः यत्र तादृशीं भारतीं वार्णीं, कथमपि— उपस्थितविरहेण उत्कण्ठासंसृष्टहृदयत्वात् बाष्पवृत्तिकलुषकण्टतया वैकल्यात् महता प्रयत्नेन, इति समनन्तरवर्णितप्रकारेण, ऊचे अवोचत् ।] ४५७ ॥ [इतः हारलतावाक्यसप्तकम् । तत्रादौ विषमालङ्कारेण अननुरूपयोः घटनं अनुवदति अविशुद्धेति । अविशुद्धं वेश्याकुलोत्पन्नत्वात् पितृशुद्धिरहितं अपवित्रम् । देहार्पणं कामुकेभ्यः उपभोगाय शरीरसमर्पणमेव जीविका वृत्तिः यस्याः सा, शठाचरणा सकपटव्यवहारा । रूपाजीवा गणिका । श्लाघनीयं उच्चं प्रशस्तं, जन्म जनिः जननवंशः इति यावत्, श्लाघनीयाः गुणाश्च यस्य सः । मानार्थे बहुवचनम् ।] ४५८ ॥ [अननुरूपयोः दीर्घकालं सङ्गतं असम्भवि अपि यत् निर्वृत्तं तत् स्वस्याः केनापि पुण्येन इति समाधत्ते यदिति । विषयाः देशाः । “रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलम् ।” (३।११९) इति साहित्यदर्पणे ।] विश्रान्तः स्थितः । [परं अन्यत्, “परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे, क्लीबं तु केवले ।” इति मेदिनी ।] ४५९ ॥ [तदेव समर्थयति गुर्विति ।] अनुषङ्गः सामान्यसम्बन्धः [प्रसङ्गः वा,] तेन दृष्टः ततः परिचितः तस्मिन् जने, आस्थां नियतबुद्धिं, [श्रद्धां वा, प्रविधाय कृत्वा, कः पुमान्, लोकद्वयसाधनत्वेन पूर्वं (आ. ४३६)] उक्तं गुरुपरिचर्यादित्रयं, सर्वाभिमतां स्वदेशवसतिं च परित्यजति; हेतुविशेषं विना न कोऽपि इत्याशयः,

४५७ भराकृष्टवर्णपदयोगात् (प) । संमूर्च्छितवस्तु (प) ४५९ यत् विषयाविलोकनकुतूहलाभ्यागतेन विश्रान्तम् । ...तन्मे परजन्ममुकृतशुभस्य फलम् (प)

यौवनचापलप्रेतद्यन्मादृशि भवति कौतुकं भवताम् ।

यत्तु सुखमनवगीतं तस्य स्थानं निजा दाराः ॥ ४६१ ॥

ते मधुराः परिहासास्ता वक्रगिरः स वामतासमयः ।

नो हृदये कर्तव्या रहसि क्षेमार्थिना भवता ॥ ४६२ ॥

स्वामिमतो हेतुश्च पूर्वस्यां उक्तः ।] ४६० ॥ [तस्य विरहजन्यशोकस्य लघूकरणाय स्वस्याः अन्यत्र तन्मनः प्रेरयितुं सयुक्तिकं वक्ति यौवनेति । मादृशि अशुद्धकुलोत्पन्नायां सामान्यायां, कौतुकं अभिलाषः, “ कौतुकं त्वभिलाषेऽपि, कुसुमे, नर्महर्षयोः । परम्परासमायाते मङ्गले, चातिशायिनि ॥ विवाहसूत्रे, विषयाभोगकाले, समुत्सवे । ” इति विश्वलोचने; तत् यौवनचापलं युवावस्थासम्बद्धं चित्तचाञ्चल्यं, अकृत्यं वा, न तु वास्तवसुखबुद्धिहेतुकम् । तथा च मृच्छकटिके चारुदत्तोक्तिः—“ गणिका मम मित्रमिति । अथवा यौवनमत्रापराय्यति, न चारित्रम् ॥ ” (९) इति । पुरुषाणां अनिन्द्यसुखाश्रयस्तु स्वीया जाया एव न सामान्या इति सिद्धान्तः । अनेन पूर्वं परोक्षे तन्मित्रेण यदुक्तं (आ. ४४०) तदवष्टम्भितं इत्यनुसन्धेयम् ।] ४६१ ॥ [“ साधारणस्त्री गणिका कलाप्रागल्भ्यधाष्ट्ययुक् । ” इति, “ किन्तु तासां कलाकेलिकुशलानां मनोरमम् । विस्मारितापरस्त्रीकं सुरतं जायते नृणाम् ॥ ” इति च शृङ्गारतिलके निरूपितं, तादृश्या वस्तुस्थित्या स्वीयासमागमेऽपि त्वत्परिहासादीनां प्रसङ्गेषु स्मृत्या तत्र विरसत्वोद्भूत्या बाधसंभवात् कथं निजदारेषु सुखसम्भूतिः इति नायकाशङ्कां निरसितुं स्वकेलीनां विस्मरणमेव प्रार्थयते ते इति । ते अनुभूतार्थविषयाः मधुराः हृदयङ्गमाः प्रीयमाणान्तकरणाः । परिहासाः ‘ परीहासः ’ इत्यपि रूपम्, ते वाचा क्रियया च इति द्विविधाः, तत्र वाग्विषयः प्रियाकर्तृको यथा बुद्धचरितकाव्ये—“ पश्य भर्तृश्रितं चूतं कुसुमैर्मधुगन्धिभिः । हेमपञ्जररुद्धो वा कोकिलो यत्र कूजति ॥ ” (४।४४) इति; अत्र ऋतुमत्या विदग्धया अप्राप्तरतः उपहस्यते । नायककर्तृकः स यथा नैषधीये महाकाव्ये—“ वनकेलौ स्मराश्वत्थदलं भूपतितं प्रति । देहि मह्यमुदस्येति मद्विरा ब्रीडिताऽसि यत् ॥ ” (२०।९६) इति; अत्र तु मुग्धा संभोगप्रार्थनेन उपहस्यते । यथा वा—“ निधिनिक्षेपस्थानस्योपरि चिह्नार्थमिव लता निहिता । लोभयति तव तनूदरि जघनतटादुपरि रोमाली ॥ ” [३३८] इति आर्यासप्तशत्याम् । अत्र शृङ्गारनिधीभूतं अनङ्गमंदिरं व्यङ्ग्योपहासेन लक्षितम् ॥ उभयकर्तृको यथा—“ मधु तिष्ठति वाचि योषितां, हृदये हालहलं महद्विषम् । ” (सौन्दरनन्दकाव्ये ८।३५) इति प्रियायाः उक्तिः, तत्र “ अत एव निपीयतेऽधरो,

लाघवतो यन्महतः प्रणयाद्वाऽसाधु यत्तवाचरितम् ।

प्रतिकूलं तत्र मया नाथाञ्जलिरेष विरचितो मूर्ध्नि ॥ ४६३ ॥

हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते ॥ ” इति प्रियस्य प्रत्युक्तिः । क्रियाविषयः परिहासः यथा—
एकयानयोग्ये निःश्रेणिकामार्गे द्वयोः प्रतिकूलगमने नायिका मुखस्पर्शनायकजङ्घाप्रदेशा
संवृत्ता, ततः क्रमेण मुखस्पर्शमुखे चेत्यादि रससदनभाणे (श्लो. ११५—११६ मध्ये
गद्यम्) ॥ ताः हृच्छुम्बिन्यः अत एव अविस्मरणीयाः । वक्रगिरः—वक्रभणितयः,
प्रसिद्धस्थानव्यतिरेकिण्यः समुज्ज्वला उक्तयः, साकृतवचांसि, व्यञ्जकवाचः; तासु प्रियस्य
यथा—“ जानाति किं न भवती रसिकेषु मुख्यमन्योपकारकरणे च सदा रतं माम् । ”
इति रससदनभाणे (१४५) परकीयां प्रति; प्रियायाः यथा—“ लीलाम्बुजे मम
रमस्व यथेष्टमस्मिन्मा गच्छ पटुपद परिभ्रमणेन किं ते । ” इति भिक्षाटनकाव्ये
(१४ । १७) शठं रमणं प्रति, यथा वा—“ अङ्गं चम्पकमालिकेति सहसा
गाढं न संश्लिष्यतां, कामं स्वाद्विति कोमलाधरदलं नो खण्डनीयं त्वया । तन्वंगी
तरलेति नैव विविधक्रीडारसैः खेद्यतां, इक्षुः स्वादुतमो भवेदिति समं मूलेन किं
खाद्यते ॥ ” इति अनङ्गजीवनभाणे; उभयोर्यथा—“ देहीति वाचि पदमद्य तवेन्दु-
मौले, चक्षुः पुनर्मृगदृशां मणिमेखलासु । पुंसो रसार्द्रहृदयस्य पुरो बधूनां वाक्ये च
चेतसि च कर्मणि चान्यदन्यत् ॥ ” (१।११) इति भिक्षाटनकाव्ये । एवं परि-
हासानां वक्रगिरां च मधुरो रसः प्रायः सरसकवीनां दाक्षिणात्यानां शृङ्गाररसप्रधान-
भाणादिप्रबन्धेषु आस्वादनीयः ॥] वामता—उद्दीपनाय अनुवृत्तेः अनङ्गीकरणं, विरुद्धा-
चरणं वा [तस्य समयः प्रसङ्गः, यथा—“ चुम्बनेषु परिवर्तिताधरं, हस्तरोधि रशनावि-
घटने । विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनमभूद्रूपतम् ॥ ” (१९।२७) इति
रघुवंशे; अत्र पूर्वार्धे वामतायाः उत्तरार्धे तत्फलस्य च वर्णनम् । परिहास—वक्रोक्ति-
वामतानां व्यञ्जकत्वप्राधान्यात् तेषां आलम्बनोद्दीपनत्वेन ते विरहेऽपि चित्तं अनुवर्धन्ति
इति, ते नो हृदये कर्तव्याः—हृदि अवकाशं न देयाः विस्मरणीया एव, कदा ? रहसि
एकान्ते स्वपत्नीसमागमे संप्रयोगे वा, न तु सर्वदा; किमर्थं ? क्षेमार्थिना लब्धायाः
स्वीयायाः लक्षणया तत्प्रीत्याः रक्षणार्थिना, कुशलार्थिना वा, भवता श्रीमता ।] ॥४६२॥
[एवं निर्बाधं सुखोपायमुक्त्वा स्वस्वलनादीनां क्षमां याचते लाघवतः इति । लाघवतः
स्वभावक्षुद्रतया, प्रणयात् स्नेहातिशयतः वा, यत्, तव महतः उदारशयस्य, असाधु-
यतः क्लेशकरं, प्रतिकूलं सुखविरोधि, आचरितं कृतं, मया स्यादिति शेषः, तत्र तस्मिन्

४६३ मन्मनसः...द्वा यन्मया तवाचरितम् (प) । यत्रवा (का) यत्र वा
(गो २. कापा)

दुःसञ्चारा मार्गा दूरे वसतिर्विसंष्टुलं हृदयम् ।

गुणपालितं तव सुहृदा भवितव्यमतोऽप्रमत्तेन ॥ ४६४ ॥

हृदयद्वय एकत्वं याते यूनोर्वियोगजं क्लेशम् ।

अनुभवतोरपरेण प्रसङ्गतः पठ्यते पथ्या ॥ ४६५ ॥

विषये, नाथ हे स्वामिन् मयि सर्वप्रकारेण स्वतन्त्र, वियोगखेदेन न तु प्रिय इति काकुः, मूर्ध्नि अञ्जलिः हस्तसंयोगः प्रणामः इति यावत्, विरचितः वद्धः; स च कोपोद्धतहृदयनमनहेतुः सद्यःप्रसादनः ॥ अत्र असाधुशब्दानन्तरं क्वचित् 'यत्र' इति, प्रथममुद्रितपुस्तके 'यत्र' इति च पाठौ ते लिखितप्राचीनपुस्तकीय 'त' अक्षरपाठसम्भ्रमेण उद्धूतौ ।] ४६३ ॥ ["अतिस्नेहः पापशङ्की ।" (शाकुंतले ४ ।) इति, "स्वयहोद्यानगतेऽपि लिङ्गे पापं विशङ्क्यते स्नेहात् ।" (नागानन्दे ५।१) इति (पापं व्यसनम्), "प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि ।" (किरात. ९।७०) इति च न्यायेन तस्य स्वयहं प्रति प्रवासे विघ्नापाताशङ्किनी तत्सहायं सम्बोधयति दुःसञ्चारा इति । दुःसञ्चाराः निम्नोन्नतत्वात् चौरसर्पादिभयेन वा विषमाः, मार्गाः पन्थानः; तत्रापि वसतिः स्वदेशः निवासस्थानं दूरे; तेन मे हृदयं] विसंष्टुलं भयाशङ्कि, [स्त्रीस्वभावत्वात्; यद्वा तत्रापि प्रियतमस्य हृदयं, विसंष्टुलं नूतनविरहाघातने स्वस्थानाद्भ्रष्टं अव्यवस्थितं; इति कष्टपरम्परा, समुच्चयालंकारः । अप्रमत्तेन सावधानेन ॥] ४६४ ॥ [कविः अत्रान्तरे कस्यचित्पथ्यापठनमाह हृदयेति । यूनोः हारलतासुन्दरसेनयोः द्वाभ्यां भिन्नाभ्यां हृदयाभ्यां स्नेहेन एकत्वं अद्वैतं प्राप्ते, पुनः तयोः दैववशात् प्राप्तात् वियोगात् जायमानं क्लेशं दुःखं अनुभवतोः सतोः, अपरेण केनचित्, प्रसङ्गतः स्वपाठप्रसङ्गेन निम्नोक्ता पथ्या आर्याछन्दोभेदः, तल्लक्षणं—“ओजे गणत्रयं पादे, द्वितीये तच्चतुष्टयम् । गुरुश्चतुर्थेऽपि तथा, किन्तु लोऽत्र तृतीयके ॥ विषमे जगणो नात्र, पथ्याऽऽर्या संप्रकीर्तिता ॥ ” इति मन्दारमरन्दचंप्वाम् । (ओजे विषमे प्रथमे तृतीये च पादे, गणः मात्रागणः । द्वितीये चतुर्थे च पादे गणचतुष्टयं गुरुश्च, किन्तु अत्र चतुर्थे पादे तृतीयः गणः लः लघुः एक एव । अतः चतुर्थपादे तृतीयगणस्य मात्रात्रयन्यूनत्वात् स पादः पञ्चदशमात्रात्मकः । विषमे विषमगणे प्रथमे तृतीये पञ्चमे सप्तमे च जगणो न भवति, इत्यर्थः ॥) अपि च पथ्या इति वाच्यबलेन हितावहोक्तिः इत्यपि सूच्यते । पठ्यते पठिता इत्यर्थः । इयमपि आर्या पथ्यैव, लक्षणसमन्वयात् । अत्र प्रस्तुतवर्णनपरेण पथ्यापदेन अस्या आर्यायाः पथ्यानामत्वरूपसूच्यार्थसूचनात्

‘अन्योन्यमुद्वेष्टितसद्भावस्नेहपाशबद्धानाम् ।

विच्छेदकरो मृत्युधीराणां वा परिच्छेदः’ ॥ ४६६ ॥

अथ तच्छ्रवणानन्तरमास्व सुखं दयितिके व्रजामीति ।

अभिधाय याति मन्दं सुन्दरसेने विवर्तितग्रीवम् ॥ ४६७ ॥

मुद्रालंकारः । तदुक्तं कुवलयानन्दे—“सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः । ” इति] ॥ ४६५ ॥ [तामेव पथ्यार्यां पठति अन्योन्यमिति । अन्योन्यं प्रति यानि मुद्वेष्टानि स्थूणानि खननन्यायेन स्थिरतां आपन्नानि चेष्टितानि यावन्ति कर्माणि, तैः यः सद्भावः निष्कपटः, स्नेहः “दर्शने स्पर्शने वाऽपि श्रवणे भाषणेऽपि वा । यत्र द्रवत्यन्तरङ्गं स स्नेह इति कथ्यते ॥ ” इति लक्षणलक्षितः, तद्रूपेण पाशेन बन्धनरज्ज्वा बद्धानां नियन्त्रितानां स्निग्धजनानां विच्छेदकः अत्यन्तवियोगप्रापकः, मृत्युः मरणं, वा विकल्पे, धीराणां— “विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः । ” (कुमार० १।५०) इति वर्णितानां ज्ञानेन द्वन्द्वोपपातेषु समचित्तवृत्तीनां, यद्वा पण्डितानां,] परिच्छेदः समागमः [वस्तुतः विवेकः । तथा चोक्तं—“ज्ञानाच्च रौक्ष्याच्च विना विमोक्तुं न शक्यते स्नेहमयस्तु पाशः । ” (सौन्दरनन्दकाव्ये ७।१५) इति ॥ परिसंख्यालंकारः—यथा— “परिसंख्या निषिध्यैकमेकस्मिन् वस्तुयन्त्रणम् । अत्र मृत्युर्विवेको वा दुःखस्यान्तं करिष्यति ॥ ” इति ॥ अत्रेदं अवधेयं—दृश्ये पताकास्थानेन यथा प्राकरणिकस्य भाविनः कर्तव्यस्य वाऽर्थस्य सूचनं क्रियते तथा श्रव्ये श्राव्ये वा काव्ये प्रसङ्गपठितैः श्लोकैः क्रियते, तदुदाहारणानि हर्षचरितादिषु । एवं प्रस्तुते तु हारलतायाः प्राणत्यागः सुन्दरसेनस्य वनप्रस्थानं च सूचिते ।] ॥ ४६६ ॥ [अथेति षड्भिः कुलकेन रतिसागरप्रविष्टां, प्रियेण अत एव प्राणैरपि वियुज्यमानां, दशम्या स्मरावस्थया च युज्यमानां हारलतां वर्णयन् कविः इतः ४९० तमीं आर्यां यावत्, इष्टजनवियोगजन्यदुःखातिशयेन मृतहारलतालम्बनकं तद्गुणादिस्मरणकथनोद्दीपितं तत्प्रियकृतपरिवेदनरोदनाद्यनुभावितं भ्रूपातादिभिः संचारितं, प्रवासजन्यविप्रलम्भेऽपि अस्य निरवधिकत्वात् एकत्र प्राणैर्देशान्तरगमनरूपमृतिपर्यवसानत्वात् शोकस्थायिभावं यमदैवतं अश्रुपाताद्यनुभावकं कषणाख्यं रसं निबध्नाति अथेति ॥ अथ तच्छ्रवणानन्तरं आस्वेत्यादि अभिधाय सुन्दरसेने विवर्तितग्रीवं मन्दं याति वटशालालम्बिभुजाभित्यादिवितीयान्तपदैः वर्णितं

४६६ अन्योन्यगूढ (गो. का) । बद्धस्य (गो. का) । ४६७ “न्तारमस्निग्धं (गो. का) । दयितिके (प) । याति सुन्दरसेनेऽपि वि० (का) [नीरसोऽयं पाठः] । निवर्तित (का) ।

वटशाखालम्बिभुजां श्वसितोष्णसमीरशुष्यदधरदलाम् ।
 पर्यस्तां विभ्राणां तन्मार्गविलोकनानिमेषदृशम् ॥ ४६८ ॥
 लोलायमानवेणीतिर्यक्तकण्ठभूषणविशेषाम् ।
 गलदश्रुवारिपूर्णां पतितां संशुष्कनिःसहाङ्गलताम् ॥ ४६९ ॥
 रुन्धानामिव हृदयं स्फुटदितरकरेण कुचयुगाश्रयिणा ।
 परिशेषितां विलासैरुत्सृष्टां जीवलोककर्तव्यैः ॥ ४७० ॥
 अङ्गीकृतां विपत्त्या, वशीकृतां मर्मघट्टनैर्विषमैः ।
 हारलतामपरिस्फुटमन्तःपरिकृष्यमाणभारत्या ॥ ४७१ ॥

अन्तःपरिकृष्यमाणभारत्या मामेत्यादि—तिरोहितेत्यन्तं अपरिस्फुटं अभिदधतीं हारलतां प्राणा जहुः—इति कुलकान्वयः ॥ ‘आस्त्व सुखं’ इति गमनकालीना आशीः । ‘आस्त्व सुखं’ इत्यस्य स्थाने ‘अस्निग्धं’ इति पाठे रुक्मं कटोरम् । दयायुक्ता दयिता तारकादित्वात् इतच्, ततः ‘अनुकम्पायां ठक्’ (पा. ५ । ३ । ७६) इति दयितिका, अनुकंपिता अनुकंपाविषया दयिता इत्यर्थः । मन्दं शोकभारगुरुतया शनैः शनैः, विवर्तितग्रीवं यावच्छब्ददर्शनार्थं मुहुर्मुहुः विवर्तिता वलिता ग्रीवा कन्धरा यथा स्यात् तथा, एतेन वलिताख्या दृष्टिः सूचिता, तल्लक्षणं—“ वलितं तन्निवृत्तस्य भूयस्त्र्यस्ता (प्रेयो)-वलोकनम् । ” इति । याति गमनं कुर्वति ॥ ४६७ ॥ सार्धेन आर्याद्वयेन करुणाक्रान्तहारलतादृश्यं अक्षरैश्चित्रयति वटेति । अधरदलं ओष्ठपल्लवः । पर्यस्तां परिवृत्तां, तन्मार्गस्य तस्य गमनपदव्याः, विलोकने तृष्णादीर्घेण चक्षुषा दर्शने, अनिमेषदृशं मीलनोन्मीलनचेष्टारहितां निश्चलां दृष्टिं, विभ्राणाम्; । ४६८ ॥ विगलितबन्धतया व्यालोलकेशपाशेन अव्यवस्थितकण्ठाभरणां, संशुष्केत्यादि—शुष्का अत एव स्वधारणे अशक्ता लता वल्ली तद्वत् भूमौ पतिता, ॥ ४६९ ॥ स्फुटत् विदलत् भिद्यमानं, यत् हृदयं तत्, अपरेण शाखानवलम्बिना करेण, रुन्धानां इव प्रतिबन्धन्तीं इव, शोकातिरेके हस्तस्य हस्तयोर्वा कुचयोरपरि स्थापनं स्त्रीस्वभावः, तन्मूलेयं क्रियोत्प्रेक्षा; परिशेषितां त्यक्तां, “ प्रियसन्निधौ अङ्गे क्रियायां वचने च सातिशयं विशेषोत्पत्तिः विलासः ” तैः विलासैः; जीवलोकः संसारः; ४७० ॥ अङ्गीकृतां अभ्युपगतां आक्रान्तां इति यावत्, विषमैः दारुणैः,] मर्मघट्टनं मर्मस्थलपीडा [तैः हृदयादिजीवस्थानप्रवेशकृन्तनैः, वशी-

४६८ ° दधरमुखीं (प) ४६९ दोलाय० (प) । तिर्यग्गत (प) । पतितां-शुक्लभागनिः (प. गो २.) ४७० परिशेषितां (गो. का) ४७१ अङ्गीकृतां नित्यत्या (प) । लतामपि रिक्तामन्तः (गो २. का)

‘मामा तावद्यात क्षणमेकं यावदेष निष्करुणः ।

वनगुल्मैर्न तिरोहित’ इत्याभिदधतीं जहुः प्राणाः ॥ ४७२ ॥ (कुलकम्)

अथ पश्चात्समुपेतं पप्रच्छ पुरन्दरात्मजः पथिकम् ।

‘दृष्टा शोकव्यथिता निर्वर्तमाना वराङ्गना भवता’ ॥ ४७३ ॥

स उवाच ‘वटतरोरध उर्व्यां पतिता विनिश्चलावयवा ।

तिष्ठति वनिता, नान्या नयनावसरं गताऽस्माकम्’ ॥ ४७४ ॥

इति तद्वचनाश्महतो विह्वलमूर्तिः पपात भूपृष्ठे ।

उत्थापितश्च सुहृदा सोऽभिदधे तेन शोकविकलेन ॥ ४७५ ॥

कृतां पराधीनां तत्पीडापराधीनां इत्यर्थः, अन्तःपरिकृष्यमाणभारत्या समासन्नमृत्युकाले परिशुष्यद्वाणीप्रचारतया, अपरिस्फुटं अव्यक्ताक्षरं, अभिदधतीं आलयन्तीम् ; । ४७१ ॥ तदुक्तिमेवाह मामेति प्राणान् प्रति, मामेत्यनौचित्येन वीप्सया निषेधः, मा यात विलम्बत, निष्करुणः निर्दयः निष्ठुरः, वनगुल्मैः वनजकाण्डरहितवृक्षजातिभिः, तिरोहितः अन्तर्धानं अदृष्टत्वं प्राप्तः । प्राणाः इति प्राणस्य उपाधिभेदेन प्राणापानसमानोदानव्यानाः इति पञ्चभेदवत्त्वात् बहुवचनं, तां जहुः—विरहनिःसहा सा वीतजीविता जाता इत्यर्थः । यतः वियोगासहत्वं कामुकानां रुढरागत्वलक्षणम् । उक्तं हि—“ इष्ट-प्रवासजनिता न्यथलाजनस्य दुःखानि नूनमतिमात्रमुदुःसहानि ॥ ” (शाकुं० ४।२) इति; “ माभूत्सजनसङ्गो, यदि सङ्गो मा पुनः स्नेहः । स्नेहो यदि विरहो मा, यदि विरहो जीविताशा का ॥ ” इति च । तथा च मदालसाचंष्वां—“ तत्तु प्रेमविडम्बनं विघटितं प्राणप्रिया योषितो वैवर्ध्यं जडतां तनोस्तु तनुतां विन्दन्ति यत्केवलम् । यावद्गोचरमाकलय्य सुदती देहं जहात्यप्रियं, सा नूनं दयिता, स एव दयितः, स्नेहस्य सा पूर्णता ॥ ” (४।६३) इति ।] ॥ ४७२ ॥ [अथेति प्रस्थितनायकवृत्तं वर्णयति । स स्वस्य पश्चात् आगतं कंचित् पथिकं हारलतां उद्दिश्य पृष्ठवान्—शोका-कुला काचित् सुन्दरी] निर्वर्तमाना स्वगृहं प्रति गच्छन्ती [त्वया दृष्टा इति ।] ४७३ ॥ [स उवाच पथिकः प्रत्यवदत् । विनिश्चलावयवा इत्यनेन सा मूर्छिता वा मृता वा इति स्वाज्ञानं सूचितम् ।] ४७४ ॥ [इति तत्प्रकारकं, वचनाश्म वाक्यरूपः प्रस्तरः दृढाघातकत्वात्, ‘ वचनास्त्रहतः ’ इति पाठे वाग्नाणविद्धः, सा मृतैवेति स्वयं

४७२ ‘दधतीं जहुः प्राणान् (५) [अत्रपाठः] ४७३ अथ वर्त्मनि (गो. का) ।
निर्वर्तमानाङ्गना (५) ४७५ वचनास्त्र (गो. का) । शोकदीनेन (५)

‘भवतु कृतार्थस्तातस्त्वमपि सुमित्रास्व साम्प्रतं प्रीतः ।
समकालमेव मुक्ता पापेन मयाऽमुमिश्र दारलता ॥ ४७६ ॥
हाहा हाव हतोऽसि, ध्वस्ता लीला, विलास किं कुरुषे ।
उच्छिन्ना विच्छित्तिर्भ्रम विभ्रम दश दिशो निराधारः ॥ ४७७ ॥

प्रतीत्य इति शेषः, विह्वलमूर्तिः कम्पितशरीरः । सः मुहूर्त् गुणपालितः । विकलः शिथिलधैर्यः ।] ४७५ ॥ [भवत्वित्यादिकं आर्यापञ्चकं दारलतात्यन्तिकवियोगस्य अप्रतिकार्यत्वात् सुन्दरसेनस्य विलपनोक्तिः, तदुक्तं उत्तररामचरितनाटके—
“ पुरोत्सीडे तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया । शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥ ”
(३।२९) इति ॥ तत्रादौ स्वप्रियायाः मरणे पत्रप्रेषण—तदनुमोदनाभ्यां निमित्तभूतौ तातमुहूर्त् पूर्वार्धेन व्याजोक्त्या उपालभमानः उत्तरार्धेन तत्र साक्षात्कारणभूतं स्वात्मानं निन्दति भवतु इति ।] कृतार्थः सम्पादितकर्तव्यः [कृतकृत्यः । प्रीतः आस्व्य प्रसन्नो भव, साम्प्रतं दारलतामृत्युना तस्या मम वियोगेन, सुमित्र इति सोल्लुण्ठना सम्बुद्धिः । तत्र हेतुमाह समेति । यतः मया पापेन कर्तृकर्मणोरभेदेन पापकर्मणा इत्यर्थः; अमुभिः मद्विप्रियैः तत्प्राणैश्च, समकालमेव मत्सख्यनिर्वहणार्थमिव मन्निर्गमनाव्यवहितक्षणे एव सा मुक्ता परित्यक्ता ॥ अत्र पूर्वार्धे “ व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनम् । ” इति व्याजोक्तिः, उत्तरार्धे सहोक्तिः, पूर्वार्धस्य उत्तरार्धेन समर्थनाच्च काव्यलिङ्गं, इत्येतेषां संसृष्टिः । सहोक्तिलक्षणं च “ सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः । ” इति कुवलयानन्दे ।] ४७६ ॥ [इतः त्रिभिः हावादिगुणक्रियाविशेषाणां तामाश्रित्य स्थितानां तया विरहितान् तत्सम्बन्धित्वात् तानपि स्ववत् अनुशोचति । लोकेऽपि मृतस्य बान्धवादयः अनुशोच्यन्ते इति स्थितिः ॥ यद्वा एतेषु ये स्वस्य प्रियतराः तेषामेव स्मृत्या आख्यानं क्रियते ॥ ध्वस्ता कथाशेषा जाता । हा इति शब्दः शोकपूर्वकसंशोधनवचनः, तदतिशये च द्विरुक्तिः ॥ अथ यौवने स्त्रीणां सत्त्वजा अलङ्कारा दश—“ भायो हावश्च हेलो च त्रयस्तत्र शरीरजाः ॥ शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता । औदार्यं धैर्यमित्येते सप्त भावाः स्वभावजाः ॥ ” इति शृङ्गारामृतलहरीम्; अत्र “ चित्तस्याविकृतिः सत्त्वं ” “ ततोऽस्या विकृतिर्भावो बीजस्यादिविकारवत् । ” इति सत्त्वभावयोः भेदः, ते च रत्याख्यं भावं भावयति सूचयति तस्मात् भावाः उच्यन्ते; स्वभावजाः अत्यन्तजाः इत्यर्थः । अत्र सत्त्वं जीवच्छरीरं स्वभावो वा इति सत्त्वजशब्देन दैहिका मानसा इति

द्विविधा अपि अलङ्काराः संगृहीताः, चित्तवृत्तेः वैशिष्ट्यादाह्लादकत्वाच्च तत्रापि अलं-
कारत्वं उपचर्यते । ते च भावाः चतुर्धा—“ चित्तगात्रवाग्बुद्धयारम्भसम्भवाः । ”
तत्र भावादयः चित्तजा दश, लीलादयः गात्रजा दश, आलापादयः वागारम्भा
द्वादश, रीत्यादयः बुद्धयारम्भाः त्रयः, इति मिलित्वा पञ्चत्रिंशत् रसार्णवसुधाकरे
उपभेदैश्च अधिकसङ्ख्याकाः कथिताः । तत्र वाग्बुद्धयारम्भाणां अन्यत्र अन्तर्भावं
मत्वा बहुभिः ते पृथक् न गणिताः, केवलं चित्तजापरनामकसत्त्वजाः गात्रजाश्च
प्रत्येकं दश मिलित्वा विंशतिरेव नायिकालङ्काराः प्रायः स्वीकृताः । तत्रापि गात्रजेषु
लक्षणदिभेदेन मद-तपन-मौग्य-विक्षेप-कुतूहल-हसित-चकित-केलयः इति अष्टानां
मध्ये अन्तर्भावादिना न्यूनाधिकस्वीकारेण गात्रजा लीलादयः परं अष्टादश-
सङ्ख्याका भवन्ति, संमिलिताः अष्टाविंशतिः ॥ तेषु आद्यौ भावहावौ उपलक्षणत्वे-
नादाय ते सर्वेऽपि भाषायां साधारणतया ‘ हावभाव ’ इति व्यवहियन्ते; यद्वा हावः
स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टा, भावश्च आन्तरो धर्मविशेषः चेष्टाद्वारा आत्मसुखप्रकाशकः इति
द्वयोर्मेलनेन ‘ हावभाव ’ इति व्यवहारः ॥ एतेषामेव नायिकालंकाराणां अनुभाव
इत्यपि संज्ञा, यतः आलम्बनोद्दीपनविभावैः उद्बुद्धं रत्यादिकं भावं बहिः प्रकटयन्तः
अनुभावरूपव्यापारवन्तः ते सन्ति, नायिका अलंक्रियतेऽनेन इति तेषां नायिकालं-
कारत्वमपि ॥ भरतेन तु लीलादीनामेव हावसंज्ञा कृता, तत्र नारीणां शृङ्गारचेष्टा
हावः इत्यर्थः ॥ केचित्तु—स्त्रीणां सत्त्वजा अलंकारा विंशतिः; तत्र भावादयः त्रयः
अंगजाः, शोमादयः सप्त अयत्नजाः, लीलादयो दश स्वाभाविकाः इति मन्यन्ते;
नाट्यालंकाराश्च इत्यपि व्यवहरन्ति, तत्र भावादयो लीलादयश्च प्राप्तसंभोगे अप्राप्तसं-
भोगे च भवन्ति, शोमादयः प्राप्तसंभोगतायामेव ॥ एषु भावादयः दश पुंसामपि
भवन्ति, गात्रजभावेषु अपि केचन तेषां सोपाधिका भवन्ति; स्त्रीणां तु सर्व एव ते
स्वभावजाः, तेषां च उद्दीपकान्वयव्यतिरेकाभ्यां आविर्भावतिरोभावाः, यद्वा, तेषां
बाल्ये अनुद्वेदः, यौवने आविर्भावः, वार्धके तिरोभावः इति संक्षेपः ॥ एतेषु मूले
सत्त्वजानां उपलक्षणेन हावः एक एव, लीलादयः गात्रजाश्च सर्व एव भावाः क्रमेण
सम्बोधिता ज्ञेयाः ॥ एतादृशां नाममात्रग्रहणे काव्ये न कश्चित् चमत्कारः इति न,
रामादिदेवनानां जपे यथा नामार्थमहिम्ना तदीयतत्तत्कल्याणगुणानां स्मरणं, तथा
एवंविधस्थलेऽपि तत्तन्नामव्यञ्जिततत्तत्पदार्थानां सर्वाङ्गीणतया प्रतीतौ तात्पर्यात् । अपरे
अपि अत्र समाधाने द्वे आदौ उक्ते । मूले हावस्तु—“ ग्रीवारेचकसंशुक्तो भ्रूनेत्रादिविष्ठा-
(का) सकृत् । अल्पालापः सशृङ्गारसं हाव इति कथ्यते ” इति लक्षितः । स च
यथा—“ अनिमिषदृशा सरस्यां पश्यन्ती चक्रवाकमिथुनानि । किञ्चिदुदञ्चत्पुलकैर्मु-

किलकिञ्चित् गच्छ वनं, मोहायितमशरणत्वमुपयातम् ।

कुट्टमित प्रव्रज्यां गृहाण, विब्वोक विश भुवो विवरम् ॥४७८॥

गन्धधूमविमाख्याति ॥ ” इति कर्णभूषणे ॥ प्रियाय चित्तवृत्तिसंयुक्तेन आह्वानफलकत्वात् हावः । भाव एव “ उद्भिद्योद्भिद्य विश्राम्यन् हावः, स एव प्रसरणेकस्वभावो हेला ” इति काव्यानुशासने हेमचन्द्रः ॥ लीला—“ अङ्गैर्वैरलंकारैः प्रेमनिर्वचनैरपि । प्र(प्री)तिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः ॥ ” (६८) इति रसरत्नहारे । यथा—“ चण्डांशो चरमाद्रिचुम्बिनि मनो जिज्ञासितुं सुभ्रुवा न्यञ्चत्कौतुकया तथा विरचिते वंशीरवे राधया । एष स्फूर्जति कस्य निःस्वन इति क्रोधाद्भ्रजन् काननं राधां वीक्ष्य लताप्रतानपिहितं स्मेरो हरिः पातु वः ॥ ” इति रसरत्नङ्गिण्याम् ॥ यथा वा—“ इयं चेष्टानुरागेण तथाऽनुकुर्वते प्रियम् । मुक्तास्यं सपत्न्योऽपि वीक्षन्ते सस्पृहं यथा ॥ ” इति ॥ विलासः—“ प्रियसम्प्राप्तिसमये भ्रूनेत्राननकर्मणाम् । तात्कालिको विशेषो यः स विलास इतीरितः ॥ ” इति रसार्णवमुधाकरे । यथा—“ दीर्घा वन्दनमालिका विरचिता दृष्ट्यैव नेन्दीवरैः, पुष्पाणां प्रकरः स्मितेन रचितो नो कुन्दजात्यादिभिः । दत्तः स्वेदमुचा पयोधरभरेणार्धो न कुम्भाभसा, स्वैरेवावयवैः प्रियस्य विशतस्तन्व्या कृतं मङ्गलम् ॥ ” इति अमरकशतके (४५) ॥ विच्छित्तिः—“ स्तोका माल्यादिरचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकत् ॥ ” (७०) इति रसरत्नहारे; (‘ स्तोकाप्याकल्पपरचना ’ ‘ आकल्पकल्पनाऽल्पाऽपि ’ इति प्रथमपादपाठान्तरे अन्यत्र ।) सा यथा—“ अधरे नववीटिकानुरागो नयने कजलमुज्ज्वलं दुकूलम् । इदमाभरणं नितम्बिनीनामितरद्रूपणमङ्गदूषणाय ॥ ” इति ॥ यथा वा विच्छित्तिप्रतिपादिका नागानन्दे (३।६) नायकस्य वक्रोक्तिः—“ खेदाय स्तनभार एव किमु ते मध्यस्य हारोऽपरस्ताम्यत्पूरुगं नितम्बभरतः काङ्क्षयाऽनया किं पुनः । शक्तिः पादयुगस्य नोरुयुगलं वोढुं कुतो नूपुरे, स्वाङ्गैरेव विभूषिताऽसि, वहसि क्लेशाय किं मण्डनम् ॥ ” इति ॥ विभ्रमः—“ प्रियागमनवेलायां मदनावेशभ्रमात् । विभ्रमोऽङ्गदहारादिभूषास्थानविपर्ययः ॥ ” इति रसार्णवमुधाकरे । यथा—“ आयाति प्रणयी तवेति वचनं श्रुत्वा सखीभाषितं, भूषान्यासविधिं तनौ मृगदृशा सम्पादयन्त्या तथा । केयूरं पदपङ्कजे परिहितं, बाहौ धृतं नूपुरं, काञ्ची कण्ठतटे न्यधापि, जघने न्यस्ताश्च पुष्पस्रजः ॥ ” इति कर्णभूषणे ॥ अस्यां आर्यायां वामनरीत्या अनुलक्षणः वर्णानुप्रासः शब्दालङ्कारः ।] हावादयः शृङ्गारचेष्टाविशेषाः ॥ ४७७ ॥ [किलकिञ्चित् किल अलीकेन किं-किञ्चित्-ईषत् चितं रचितम् : शृङ्गोदरादित्वात् साधु । ‘ किलकिञ्चित् ’ इत्यपि । “ स्त्रीणां किलकिञ्चित्ताख्यो भावो विशेषदृश्यता-

मावहति ” इति शाकुंतलटीकायां. अभिरामः । “ क्रोधश्रमत्रासहासशुक्रोद-
नसङ्करम् । अभीष्टसङ्गजाद्वर्षादुदेति किलकिञ्चित्तम् ॥ ” (७१) इति रसरत्नहारे ।
तद्यथा दानकेलिकौमुदीभाषिकायां—“ अन्तः स्मेरतयोज्ज्वला जलकणव्याकीर्णपक्ष्मा-
ङ्कुरा, किञ्चित्पाटलिताञ्जला रसिकतोत्सिक्ता पुरः कुञ्चती । रुद्धायाः पथि माधवेन
मधुरव्याभुगतारोत्तरा राधायाः किलकिञ्चित्तस्तवकिनी दृष्टिः श्रियं वः क्रियात् ॥ ”
इति; (अत्र अन्तःस्मेरतया इति स्मितं, जलकणेति रुदितं, किञ्चित्पाटलिता इति क्रोधः,
रसिकतोत्सिक्ता इति अभिलाषः, पुरः कुञ्चती इति भयं, मधुरा इति गर्वः, व्याभुगा इति
असूया ।) अपि च “यत्तु श्रीहर्षः—‘त्वयि वीर विराजते परं दग्धन्तीकिलकिञ्चित्तं किल ।
तरुणीस्तन एव दीप्यते मणिहारावलिरामणीयकम् ॥ ’ (नैषध० २।४४) इति तत्र,
सङ्गाभावात्; भविष्यत्सार्भाप्ये वर्तमानवदिति वदसि चेत् दृष्टान्तानुपपत्तिः ॥ ” इति
रसरत्नहारटीकायां शिवरामः ॥ मोट्टायितं—“तद्भावभाविता चित्ते बल्लभस्य कथादिषु ।
मोट्टायितमिति प्राहुः कर्णकण्डूयनादिकम् ॥ ” (७२) इति रसरत्नहारे । मुट् आक्षेपप्र-
मर्दनयोः, मुट् संचूर्णे वा, भावे घञ्, बाहुलकात् घञस्तुट्, ततो भृशादित्वात्
क्यङ्, ततो भावेक्तः । विलासार्थे इदं देश्यं इति केचित् (३२७. टि.) । अपरे तु
अङ्गप्रत्यङ्गानां मोट्टनात् मोट्टायितमित्याहुः । तद्यथा—“पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन
सृशेति सख्या परिहासपूर्वम् । सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्मात्येन तां निर्वचनं
जघान ॥ ” इति कुमारसंभवे (७।१९); (‘मानापनोदनविनोदनते गिरीशे ’
शिरश्चन्द्रं अनेन चरणेन सृशेति भावः ।) इदं पद्यं तु हेमचन्द्रेण विद्वत्स्योदाहरणत्वेन
अवतारितम् ॥ कुट्टमितं ‘कुट्टिमितं’ इत्यपि शब्दः, तल्लक्षणं—“ केशाधरादिग्रहणे
मोदमानेऽपि मानसे । दुःखितेव बहिः कुप्येद्यत्र कुट्टिमितं हि तत् ॥ ” इति
रसार्णवमुधाकरे । तद्यथा—“करोद्धत्यं हन्त स्थगय कबरी मे विघटते, दुकूलं च
न्यञ्चत्यघहर तवास्तां विद्वसितम् । किमारब्धः कर्तुं त्वमनवसरे निर्दय मदात्, पताम्येषा
पादे, वितर शयितुं मे क्षणमपि ॥ ” इति संमुक्ताया राधायाः पुनः संभोगारंभसं-
भवंतं कृष्णं प्रति उक्तिः ॥ (अनवसरे संभोगसमयाप्राप्तौ अपि ।) यथा वा माध्वे—
“पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः । कामिनः स्म कुरुते करभो-
रुहार्ति शुष्करुदितं च सुखेऽपि ॥ ” (१०।६९) इति । (अत्र कामिनः इत्यस्य पाणिरोधं
भर्त्सनाश्च इत्यत्र, सुखेऽपि इत्यस्य पाणिरोधादित्रयेऽन्वयः । नीक्विबन्धविघटने हस्तरोधं,
गाढालिंगने विमर्दं वा तर्जनाः, दन्तनखच्छेदेषु प्रहनेषु वा शुष्करुदितं—अनश्रुत्वात्
कृत्रिमरोदनं कुरुते स्म । अत्र पाणिरोधादिविशेष्याणि कोपव्यञ्जकानि, अविरोधि-
तवाञ्छादिविशेषणानि सुखव्यञ्जकानि इति ।) ॥ इदं पद्यं साहित्यदर्पणे किलकिञ्चित्तस्य

ललितमनाथीभूतं, विहृतस्य गतिर्न विद्यते कापि ।

शशधरविम्बद्युतिमुषि यातायामन्तकस्यान्तः ॥ ४७९ ॥

उदाहरणत्वेन उद्धृतं तच्चिन्त्यम् । यत्तु सरस्वतीकण्ठाभरणे—“केशस्तनाधरादीनां महादुःखेऽपि यत्पुनः । सुखाविष्करणं तन्व्यास्तच्च कुट्टमितं मतम् ॥ ” इत्यलक्षि, तन्न रमणीयं, तथात्वे सुखस्य आभासत्वात् नीरसतापत्तेः ॥ विव्वोकः विव्वोक इत्यपि—“इष्टेऽप्यनादरो गर्वान्मानाद्विव्वोक ईरितः । ” इति रसाणवसुधाकरे । गर्वाद्यथा—“पुंसाऽनुनीता शतसामवादैर्हर्षां निरीहेव चुचुम्ब काचित् । अर्थानभीष्टानपि वामशीलाः स्त्रियः परार्थानिव कल्पयन्ति ” ॥ इति ॥ एतद्विषये रसरत्नहारटीकायां शिवरामः—“यत्तु माधवः—‘किं तावत्सरसि सरोजमेतदारादाहोस्त्विन्मुखमवभासते युवत्याः । संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चिद्विव्वोकैर्बकसहवासिनां परोक्षैः ॥ ’ (८।२९) तन्न । विव्वोकस्य केवलं मुखवर्तित्वाभावात् । यच्चमरसिंहः—‘स्त्रीणां विलासविव्वोकविभ्रमा ललितं तथा । हेला लीलेयमी हावाः क्रियाः शृंगारभावजाः ॥’ इति तदपि न, आचार्यैः सर्वेषां भेदवर्णनात् ॥ ‘माधो बभ्राम विव्वोके तत्रैवामरनामकः । ताभ्यां समो मया दृष्टः श्रीहर्षः किलकिञ्चित्ते ॥ ’ इति । अत्र माघटीकायां मल्लिनाथेन “यद्यपि (‘मनाक् प्रियकथालापे) विव्वोकोऽनादरक्रिया ’ इत्युक्तं, तथापि विशेषवाचिनां सामान्ये लक्षणेति अदोषः । ” इति कथञ्चित् समाधानमुक्तम् ॥] ४७८ ॥ ललितं—“विन्यासभङ्गिरङ्गानां भ्रूविलासमनोहरा । सुकुमारा भवेद्यत्र ललितं तदुदाहृतम् ” ॥ इति रसाणवसुधाकरे । तद्यथा दशरूपककर्तुः धनञ्जयस्य—“सभ्रूभङ्गं करकिसलयावर्तनैरालपन्ती, सा पश्यन्ती ललितललितं लोचनस्याञ्चलेन । विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया स्वैरपातैर्निःसङ्गीतं प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी” ॥ इति । यथा वा—“कलकणितमेखलं चपलचारुनेत्राञ्चलं प्रसन्नमुखमण्डलं श्रवणसञ्चरत्कुण्डलम् । स्फुरत्पुलकबन्धुरं लपितशोभमानाधरं विहाररतिमन्दिरं व्रजति कस्य शातोदरी ” ॥ इति । केचित्तु सातिशयं विलासमेव ललितं आहुः तन्न, विलासः प्रियायाः प्रियसन्निधौ एव, ललितं तु अन्यत्रापि इति भेदात् ॥ मूले अनाथीभूतं अस्वामिकं जातम् ॥ विहृतं—अस्य स्थाने विकृतं इति क्वचित् पाठः स प्रमादजः । तल्लक्षणं—“हीमानेर्ष्यादिभिर्वित्र नोच्यते स्वविवक्षितम् । व्यज्यते चेष्टयैवेदं विहृतं तद्विदुर्बुधाः ” ॥ इति उज्ज्वलनीलमणौ । तत् लज्जया यथा—“निरुद्धय यान्तीं तरसा कपोतीं कूजत्कपोतस्य पुरो दधाने । मयि स्मिताद्र्दं वदनारविन्दं सा

४७९ इयं न विद्यते गतिः (प) । मुखि (प. कापा) (अयं पाठः पक्षयोः संग्रमेण लेखककृतः) । यातायामन्तकस्यान्तिकम् (प)

विनिवृत्त्य यामि दग्धुं मद्विरहात्पुनरुत्पन्नप्रमाणाम् ।

भवतु वराक्यास्तस्याः सप्तार्चिर्दानमात्रमुपकारः ॥' ४८० ॥

गत्वाऽथ तमुद्देशं यस्मिन्सा पञ्चभावमापन्ना ।

विललाप मुक्तकण्ठं विलुठन् भुवि सहचरेण धृतमूर्तिः ॥४८१॥

मन्दमन्दं नमयाम्बभूव ॥ (२।२८) इति भामिनीविलासे । (अत्र यान्तीं पलायमानां, कूजन् सुरतार्थं स्तवविशेषं महाशब्दं वा कुर्वन्, अत्र विवक्षितं स्वसुरतौत्कण्ठ्यं स्मितवदननमनाभ्यां व्यञ्जितम् ॥) तत् मानेन यथा—“ अद्यापि तन्मनसि सम्परिवर्तते मे रात्रौ मयि क्षुतवति क्षितिपालपुत्र्या । जीवेति मङ्गलवचः परिहृत्य रोपात् कर्णेऽर्पितं कनकपत्रमनाल्पन्त्या ॥ इति विह्वलपञ्चाशिकायाम्; (कनकपत्रस्य कर्णार्पणचेष्टया स्वस्याः सौभाग्यं अत एव पत्युः दीर्घजीवनं आशंसितम् ॥) तदीर्ष्या यथा—“ वीक्ष्य वक्षसि विपक्षकामिनीहारलक्ष्म दयितस्य भामिनी । अंसदेशविनिवेशितां क्षणादाचकर्ष निजबाहुवह्दरीम् ॥ ” (२।२२) इति भामिनीविलासे ॥ इति गात्रजा नायिकालंकाराः ॥ यद्यप्यत्र सर्वमिदं नातिप्रयोजकं तथापि काव्यस्य लोकव्यवहारादिज्ञापनेन व्युत्पत्त्याधायकत्वरूपहेतुमत्त्वात् संक्षेपेण इदमत्र उक्तम् । एवमेवान्यत्रापि बोध्यम् ॥ मूले—गतिः गमनस्थानं आश्रय इति यावत् । शशधरेत्यादिः उपमा । शशधरइत्यनेन पूर्णचंद्रता द्योत्यते तत्रैव शशभिर्व्यक्तेः । अन्तकः यमः । अन्तः समीपं, “ अन्तः स्वरूपे निकटे ग्रान्ते निश्चयनाशयोः । अवयवेऽपि ” इति हैमः ॥] ४७९ ॥ [वल्लभाः प्रियाश्च ते प्राणाः । दग्धुं निष्पुत्रायाः वेद्यायाः अन्तेष्ट्यां तत्प्रियस्यैव कर्तृत्वाधिकारात्, वराकी दीना । सप्तार्चिः—सप्ताः विस्तृताः काल्यादिसप्तसंख्याकजिह्वारूपाः वा । अर्चिषः ज्वालाः यस्य सः अग्निः; तस्य दानं दाहविधिः इत्यर्थः । उपकारः उप अधिकं करोतीति उपकारः कृतज्ञतया प्रतिकृतम् ॥] ४८० ॥ [तादृशदशविशिष्टायाः तस्याः दर्शनेन करुणारसपराधीनचेतसः चेष्टामाह गत्वेति । उद्देशं स्थलं, पञ्चभावं देहस्य उपादानकारणीभूतानि यानि पृथ्वीजलतेजोवाय्वाकाशाख्यानि पञ्चमहाभूतानि तेषां भावं—आत्मत्वं सत्तां स्वस्वरूपधृतिं—पञ्चभावं पञ्चतां पञ्चसु भूतेषु स्वस्वांशेन स्थितिं लयं इति यावत्, मृत्युं इत्यर्थः;] पञ्चभावो मरणं, “ स्यात् पञ्चता कालधर्मः ” इति अमरः । [विललाप स्रोद, मुक्तकण्ठं अत्युच्चैः, सहचरः सुहृत् मित्रं, धृतमूर्तिः अवष्टम्भितशरीरः ।] ४८१ ॥

४८० मद्विरहे मुक्तव० (प. कापा) ४८१ मुक्तनादं (प)

‘एते वयं निवृत्ता मुञ्च रूपं, देहि कोपने वाचम् ।

उत्तिष्ठ, किमिति तिष्ठसि भूमितले रेणुरूपितशरीरा ॥ ४८२ ॥

विनिमील्य दृशौ कस्मादप्रतिपत्त्या स्थिताऽसि शुभवदने ।

त्वदवारितगमनविधेरपराधितया न मेऽस्ति संयोगः ॥ ४८३ ॥

नाकाधिपतिपुरस्त्रीरभिभूयितुं त्वयि दिवं प्रयातायाम् ।

सत्स्वपि शरेषु पञ्चसु निरायुधः सारूपतं मदनः ॥ ४८४ ॥

[इतः सुन्दरसेनस्य विलापाष्टकम् । तत्रादौ तां जीवन्तीमिव भावयित्वा नायिकानुनयं कुरुते एते इति । एते अपरोक्षाः, वयं इति सोत्प्रासोक्तौ बहुवचनं, निवृत्ताः प्रत्यागताः, अतः मत्प्रवासजनितं रूपं रोपं—स्त्रीपुंसयोरेव मिथः अवज्ञादिजातं चित्तज्वलनं रोपः—तं, मुञ्च त्यज, प्रत्यागमनेन अपराधविगमे सति इति भावः; अत एव, कोपने क्रोधशीले भामिनि, वाचं प्रत्युत्तरं रोपापगमदर्शकं, देहि यच्छ । अपि च भूमेः उत्थानेनापि रोषमुक्तिं प्रत्याययितुं प्रार्थयते उत्तिष्ठेति । तथापि अनुत्थानं दृष्ट्वा एतावद्दीर्घरोपेण स्वावज्ञायाः हेतुं पृच्छति—किमितीति । किमितिः वस्तुस्वरूपानिश्रये । रेणुरूपितशरीरा पांसुधूसरितदेहा ।] ४८२ ॥ [कोपातिशयेन माऽस्तु वचनं, दृशाऽपि किं मां न पश्यसीत्याह विनिमील्येति । कस्मात् केन हेतुना, अप्रतिपत्त्या जडतया निश्चलतया, स्थिताऽसि वर्तसे; अथवा, अप्रतिपत्ति इति च्छेदः, न प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिः यस्मिन् कर्मणि तत् यथा भवति तथाभूतं रूपं निर्व्यापाररूपं, आस्थिताऽसि आश्रिताऽसि इत्यर्थः । शुभवदने—वदनस्य शोभा प्रियवचनानां उक्तिः, तदश्रवणेन अनुनयार्थं तथोक्तिः; मृतावस्थायामपि मुखच्छायाया अनष्टत्वात् वा शुभवदने इत्युक्तिः । तस्याः एवंविधासंभाव्यवर्तने स्वापराधमेव हेतुत्वेन संभाव्य तस्याः मरणानुसन्धायकं संयोगाभावं निश्चिनुते त्वदेति । अपराधितया मदीयावाच्याक्षम्यमहादोषानुसन्धानेन हेतुना, त्वदवारितगमनविधेः त्वया अप्रतिपिद्धप्रस्थानस्य, मे मम, त्वया सह संयोगः मेलनं, नास्ति न भवति । मरणं व्यञ्जितं फलं, तत्र हेतुः असंयोगः, तस्य मद्गमनं, तस्य त्वया अप्रतिपेधः, तस्य मम कोऽपि अपराधः इति हेतुहेतुमद्भावपरम्परा । अनुमानालंकारः ॥ लोकेऽपि अपराधिनः मुखं अपराधितेन न दृश्यते, तेन सह संभाषणं च न क्रियते इति प्रसिद्धेरपि अत्र पूर्वार्धे अनुसन्धानं द्रष्टव्यम् ॥ ‘त्वदवारितगमनविधेः’ इति पाठे त्वया वारिता गमनविधिः यस्य तस्य मम इत्यर्थः । पूर्वं गमनवारणस्यानुक्तेः अयं पाठः न समीचीनः ॥] ४८३ ॥ [व्यञ्जितं

वञ्चकवृत्ता वेश्या इत्यपवादो जनेषु यो रूढः ।

अपनीतोऽसौ निपुणं त्वया प्रिये जीवमोक्षेण ॥ ४८५ ॥

मृत्युं मुखेन वदन् तजातं अनिष्टं कथयन् शोचते नाकेति । न विद्यते अकं दुःखं यत्र सः नाकः स्वर्गः तस्य अधिपतिः इन्द्रः, तस्य पुरं अमरावती, तत्रत्याः स्त्रियः अप्सरसः, ताः स्वरूपकलाविज्ञानादिभिः अभिभवितुं पराजेतुं, त्वयि दिवं स्वर्गं प्रयातायां आरूढायां, साम्प्रतं त्वया विना इदानीं, मदनः मन्मथः, सत्सु विद्यमानेषु अपि, पञ्चसु शरेषु बाणेषु, ते च—“ अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥ ” इति, यद्वा “ उन्मादनः तापनश्च शोषणः स्तंभनस्तथा । सम्मोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः ॥ ” इति । यद्वा मतान्तरेण, “ द्रावणः क्षोभणश्चैव वशीकरण इत्यपि । आकर्षणश्च कामस्य बाणः सम्मोहनोऽपरः ॥ ” इति । निरायुधः प्रहरणविहीनः जातः, यतः त्वत्सदृश्या अपराया अभावेन जगतः उन्मादादि जनयितुं स न प्रभविव्यति ॥ उक्तं हि जनार्दनभट्टेन शृङ्गारशतके—“ वेणी खड्गसमा, भ्रुवौ परिलसद्वाणासनाभे शुभे, कर्णौ पाशसमौ, तथा विजयते नासा च तूष्णोपमा । मुग्धेऽपाङ्गविलोकनं शरसमं, जाने ततस्त्वं कृता प्रायः पञ्चशराभिघक्षितिभुजा शस्त्रस्य शाला निजा ॥ ” इति ॥ अत्र मूले विनोक्तिः अलंकारः, तल्लक्षणं तु—“ विनोक्तिश्चेद्विना किञ्चित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते । तच्चेत्किञ्चिद्विना रम्यं विनोक्तिः साऽपि कथ्यते ॥ ” इति कुवलयानन्दे; तन्मूलिका योगेऽपि मदनस्य आयुधयोगकल्पनात् असंबंधातिशयोक्तिः, शरेषु सत्सु अपि निरायुधः इति विरोधाभासश्च ॥] ४८४ ॥ [एवं रूपादीन् प्रशंस्य तस्याः सुचरितं अपि श्लाघते वञ्चकेति । वञ्चकं खलं धौर्त्ययुक्तं वागादीनां अहृदयपूर्वकव्यापारवत्, अमनस्कतया प्रवर्तितं वा वृत्तं चरितं यासां ताः वञ्चकवृत्ताः, वेश्याः “ वेशः भृतिः सोऽस्या जीवनं इति वेश्या ” इति दशरूपकावलोक्ये (३।४२); यद्वा वेशः नेपथ्यं जीवनं यस्याः सा वेश्या; यद्वा “ वेशो बलम् ” इति “ वेशन्तः ” (पा० ४।४।१३१) महाभाष्ये अस्य दिगादौ पाठात् “ दिगादि० ” (पा० ४।३।५४) इति यत्, वेशे यूनां बले भवा स्थिता इत्यर्थः, तद्वलसहिता इति यावत्,—यद्वा “ तस्मै हितम् ” (पा० ५।१।५) इति यत्, वेशाय यूनां बलाय हिता इत्यर्थः,—यद्वा “ तत्र साधुः ” (पा० ४।४।९८) इति यत्, बले साधुः इत्यर्थः,—यद्वा “ गोष्ठ्यचो ” (पा० ५।१।३९) इति यत्, वेशस्य निमित्तं संयोगः उत्पातो वा इत्यर्थः,—सर्वत्र ततष्टाप्; यद्वा वेशति इच्छति देहविक्रयेण घनादिकं इत्यर्थः, “ अघ्न्या० ” (उ० १।३४) यक्, गुणश्च नि-

वर्ण्यः सद्गत एकस्त्रिपुरान्तकनन्दनो महासेनः ।

हृदयं यस्य स्पृष्टं न मनागपि वामलोचनाप्रेम्णा ॥ ४८६ ॥

पातनात्, निरुक्तप्राभाण्मादयं धातुः इच्छार्थकः । अपवादः निन्दा,] रूढः प्रसिद्ध-
तमः [लब्धप्रतिष्ठः; तथाहि—“ एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्यं (‘चित्’) हेतोर्वि-
श्वासयन्ति पुरुषं न च (‘तु’) विश्वसन्ति । तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन वेश्याः
श्मशानमुमना (‘०नघटिका’) इव वर्जनीयाः ॥ ” (४ । १४) इति मृच्छकटिके,
“ हरिद्रवसोदराय रसनामात्रोपरिस्थायिने सत्यादन्यतमाय चित्तरणप्रत्यक्षचौराय
च । चित्रं दुर्मगुरुपवर्णनमहापाण्डित्यविद्याय ते व्याजानां प्रथमाय गर्भगणिकारागाय
तुभ्यं नमः ॥ ” इत्यादि मुखोपदेशे, “ वाग्भिः प्रीतिकरैर्विलोकनशतैः, संतर्जनैः
सस्मितैः, क्रोधैरौषधमंत्रतंत्रमणिभिः कृत्वा वशं नायकम् । हृत्वा तस्य समस्तवस्तु-
निचयं, त्यक्त्वा तमन्यं शटं सेवन्ते धनिनं, वृथैव सततं वाराङ्गनानां रतिः ॥ ”
(१ । ६४) इति हरिहरकृतशृङ्गारदीपिकायां च । “ वर्णनदयितः कश्चिद्धनद-
यितो दासकर्मदयितोऽन्यः । रक्षादयितश्चान्यो वेश्यानां नर्मदयितोऽन्यः ॥ ” इति क्षे-
मेन्द्रः; “ कपटानुरागकौसीदिकः खलु वेश्याजनः, तथाहि —आलपैर्मधुरैश्च काश्चिदपरा-
नालोकितैः सस्मितैरन्यान् विभ्रमकल्पनाभिरितरानंगैरनंगोज्ज्वलैः । आचारैश्चतुरैः
परानभिनवैरन्यान् भुवः कंपनैरित्थं कांश्चन रंजयति सुदृशो मन्ये मनस्त्वन्यथा ॥ ”
इति च वसन्ततिलकभाषणे । असौ अपवादः, अपनीतः दूरोत्सारितः प्रमार्जितः, निपुणं
अतिशयेन अत्यन्तं, यथा मृच्छकटिके वसन्तसेनया । प्रिये प्रेमसर्वस्वपरमालम्बनभूते,
स्वजातिगुणरहितत्वात् साभिप्रायमिदं सम्बोधनं, जीवमोक्षेण पतिव्रतावत् प्राणप-
रित्यागेन ॥ “ कुट्टनीमते ‘वञ्चकवृत्त्यो वेश्याः...वृत्तेः ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ इतीगन्तात्,
यद्वा ‘ वञ्चकवृत्ता’ इति पाठः । ” इति (४ । १ । ४५) दुर्घटवृत्तौ ।] ४८५ ॥ [एवं
रागविह्वलः विपरीतधर्माणं प्रशंसति वर्ण्य इति । वर्ण्यः श्लाघनीयः कीर्तनीयचरितः,
सद्गतः शोभनो नियमः यस्य सः, कनकरजतताम्रमयपुरत्रयस्य तदधिपतेः अमुरस्य च
अन्तकः नाशकः—त्रिपुरान्तकः शिवः, तस्य नन्दनः पुत्रः, महासेनः महती सेना
देवानां सेनापत्याधिकारत्वात् यस्य सः] महासेनः षडाननः [कार्तिकेयः । मनाक्
ईषत् लेशमात्रं, अपि; वामलोचना वामे सुन्दरे लोचने यस्याः सा रमणी, तस्याः
प्रेम्णा स्नेहेन न स्पृष्टं कामवशंवदो न जातः । तथाहि विक्रमोर्वशीयनाटके उर्वश्यु-
क्तिः—“पुरा भगवता महासेनेन शाश्वतं कुमारव्रतं गृहीत्वा अकलुषो नाम गन्धमादनक-

मन्येऽभीष्टवियोगं निमेषमपि दुःसहं समवधार्य ।

हरिणा वक्षसि लक्ष्मीर्विधृता गौरी हरेण देहार्थे ॥ ४८७ ॥

अयि लोकपाल, सा भुवि ललामभूता, तथा विना शून्यम् ।

विश्वमिति किं न चिन्तितमात्मस्थानं प्रियां नयता ॥ ४८८ ॥

च्छोऽध्यासितः ।” (अं. ४) इति । (यद्यपि “जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ।” इति अमरः, तथापि कच्छशब्दः नानाकोशानुसारेण समुद्रसरित्सरःपर्वतादीनां प्रान्त-देशे समीपभागे च वर्तते । प्रकृते गन्धमादनः हिमवत्पुरस्य ओषधिप्रस्थस्य उपवनं कैलासशिखरोद्देशवर्ति, तत्समीपस्थः प्रदेशः गंधमादनकच्छः ।) महाभारते वनपर्वणि कार्तिकेयस्तवे (अ. २३२) अपि स्कन्दनामसु—“ कामजित् कामदः कान्तः । (४। “खचारी ब्रह्मचारी च । ” (८) इति । (कामजित् कामस्य मदनस्य जित् जेता ।) ॥ “ धन्यास्ते भुवि ये निवृत्तमदना धिरदुःखितान्कामिनः । ” इति भावः ॥ अप्रस्तुतप्रशं-सालंकारः, अप्रस्तुतस्य कार्तिकेयस्य प्रशंसायाः प्रशंसनीयत्वेन प्रस्तुते तत्सरूपे अरागिणि पर्यवसनात् । यद्वा प्रियाप्रेमामृताप्राप्तिरूपदोषस्य तद्विरहजनितदुःखाभूमित्वव्यञ्जनेन गुणत्वकल्पनात् लेशालंकारो व्यङ्ग्यः ॥] ४८६ ॥ [तं विहाय अन्येषां देवानां प्रिया-विरहासहिष्णुतां पश्यति मन्ये इति । अभीष्टः प्रियतमः । निमेषं चक्षुषोः एकोन्मेष-निमेषकालः लवद्वयम् । समवधार्य ऊहापोहेन अनुभवेन वा सम्यक् निश्चित्य ॥ स्वसहशानां प्राकृतानां इत्थं विरहासहत्वे न किमपि आश्चर्यास्पदं इति अर्थात् आपद्यते ॥ हेतुत्प्रेक्षालंकारः, “ मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ ” (काव्यादर्शे २।२३४) इति ॥] ४८७ ॥ [उपसंहरन् तस्याः जीवितहरं यमं उपालभते अयीति । लोकानां प्राणहरत्वे अन्तकत्वे वा कथं लोकपाल इति ते नाम । इति सोलुण्ठनं सम्बोधनम् । लोकपालाः दश, प्राच्यादिदशदिग्भूपकन्यानां पतयः दिक्पालाः इति ख्याताः; ते च इन्द्रः, अग्निः, यमः, निर्ऋतिः, वरुणः, वायुः, कुबेरः, ईशानः, ब्रह्मा, शेषश्च इति; तेषु अन्यतमः] लोकपालः दक्षिणदिक्पतिः यमः, [यस्य देशं मृताः प्राणिनः तद्दूतैः नीयन्ते इति पुराणेषु प्रसिद्धम्, सोऽत्र सामान्योक्त्या लोकपाल इति सम्बोधितः । ललामं भूषणम् । “ ललामोऽङ्गी ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे । श्रेष्ठे भूषापुण्ड्रशृङ्ग-पुच्छचिह्नाश्चलिङ्गिणु ॥ ” इति यादवः । तद्रहितं विश्वं शून्यं निर्जनं, तथाहि मालतीमाधवे—“ असारं संसारं, परिमुपितरलं त्रिभुवनं, निरालोकं लोकं, मरणशरणं

भगवन्हुतवह, मामा लावण्यसमुद्रसारमुद्धृत्य ।

कथमपि विहितां धात्रा धक्ष्यस्येनां जगद्भूषाम् ॥ ४८९ ॥

इति विलपन्तं बहुविधमवधीर्य सुहृत् पुरन्दरस्य सुतम् ।

काष्ठैर्विरचय्य चितां तामकरोदग्निसाद्रुणिकाम् ॥ ४९० ॥

बान्धवजनम् । अदर्प कन्दर्प, जननयननिर्माणमफलं, जगज्जीर्णारण्यं, कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥ ” (५।२९) इति । प्रियां कर्मणतनुधारिणीम् इत्यर्थः, किं न चिन्तितं काक्ष्या न चिन्तितमेव इत्यर्थः । चिन्ता तु इष्टानिष्टपरिणामविचारः ॥ अत्र ‘सा भुवि’ इत्यादौ काव्यलिङ्गं, ‘तया विना’ इत्यादौ विनोक्तिः, ‘किं न चिन्तितं’ इत्यत्र काका वक्रोक्तिः, ततः यन्मरणं विवक्षितं तस्यैव, स्वलोकचारुतासम्पादनार्थं त्वया तन्नयनं कृतं इति व्यङ्ग्यार्थोपलब्धौ “आत्मस्थानं प्रियां नयता” इति भङ्गयन्तरेण उक्तत्वात्, पर्यायोक्तिः; एवं अत्र नाना अलंकाराः ॥ अपि च अत्र ‘सा भुवि ललामभूता’ इति प्रियाप्रशंसया शृङ्गारः, ‘तया विना विश्वं शून्यं’ इति अद्भुतः, ‘किं न चिन्तितं’ इति आक्षेपात् वीरः, ‘आत्मस्थानं नयता’ इति मृत्युबोधात् करुणः, इति नाना रसाः ॥] ४८८ ॥ [उन्मादातिशयेन तस्याः देहहरं अग्निं प्रार्थयते भगवन्निति । भगवन् इति उक्तिः; अग्नेः लोकपालत्वात्, तस्य चाटुर्वा । हुतवह अग्ने, स्वस्मिन् हुतं द्रव्यं देवेभ्यो वहतीति हुतवहः, आर्यैः मनुष्यजीवनस्य यज्ञरूपत्वात् जीवनान्ते जीवनसाधनं देहोऽपि अग्नौ एव हूयते, अतः स संस्कारः अन्त्या इष्टिः इति अन्त्येष्टिनाम्ना व्यवहियते, तेन च हुतद्रव्यवत् शरीरमपि लोकान्तरं नीयते इति मतिः, अतः ‘हुतवह’ इति शब्दसम्बोधनं साभिप्रायम् । लावण्यं पूर्वं (आ. १८३) उक्तं, सारं श्रेष्ठभागम् । कथमपि महीयसा प्रयत्नेन । विहितां घटितां निर्मितां, मा धक्ष्यसि इति वर्तमानसामीप्ये भविष्यत् । भूषां भूषणम् ॥ अत्र तस्याः दाहप्रतिषेधस्य लावण्यसारमुपादाय धात्रा कष्टेत्पादनेन समर्थनात् काव्यलिङ्गमलंकारः, तेन च भगवन् परमानुचितकारी मा भूः इति अभ्यर्थना द्योत्यते ॥] ४८९ ॥ [इति एवं प्रकारेण, विलपन्तं दुःखजं वचः उदीरयन्तं, बहुविधं गुणस्मरणान्योपालम्बदाहनिषेधाद्यनेकप्रकारं; अवधीर्य अविगणय्य अवज्ञाय, सुहृत् गुणपालितः, चिता “देहदाहाय काष्ठानां संचयः साम्रिकश्चिता । ” इति ।] अग्निसात् अभ्यधीनां अकरोत् ददाह इत्यर्थः । [“देये वा च ” (पा० ५।४।५५) इति चकारात् सातिप्रत्ययः । वेद्यानां वर्णान्तःपातित्वाभावात् न अग्निसंस्कारार्ह-

४९० मवधार्य (कापा) । बहुविधगतवीर्यपुहृत्पुरन्दरप्रभवम् (प)

तस्मिन्निद्धुताशनविनिपतने कृतमतौ शुचाऽऽकुलिते ।

मनसि स्फुरितामार्यां पपाठ कश्चित् प्रसङ्गेन ॥ ४९१ ॥

‘ अनुमरणे व्यवसायं स्त्रीधर्मे कः करोति सविवेकः ।

संसारमुक्त्युपायं दण्डग्रहणं व्रतं हित्वा ॥’ ४९२ ॥

ता इति चेत्, न, तासां जातिमत्त्वं प्रबन्धान्ते टीकायां वेद्याजातिविचारे वक्ष्यते इति ॥] ४९० ॥ [तस्मिन् सुन्दरसेने,] इद्धः प्रदीतः, [हुताशनविनिपतने अग्निप्रवेशे, शुचा शोकेन । मनसि स्फुरितां स्मरणपथं आगताम् ।] ४९१ ॥ [अनुमरणं तु—भर्तरि मृते तद्देहाप्राप्तौ तत्पादुकादिग्रहणेन पृथक् चित्तारोहणेन देहत्यागः इति विशिष्टार्थः; अत्र तु सामान्यार्थो ग्राह्यः—प्रियस्य प्रियाया वा मरणं अनु पश्चात् मरणं म्रियते अनेन इति करणार्थं ल्युट् तस्मिन् अग्निप्रवेशविषमक्षणादौ, तेन देहत्यागे वा इत्यर्थः ॥ तच्च स्त्रीधर्म एव, तदनुष्ठात्री च पतिव्रता भण्यते, तदुक्तं— “मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ।” इति । तथा च दशकुमारचरिते (उ०४)—“स्त्रीधर्मश्चैष यददुष्टस्य दुष्टस्य वा भर्तुर्गतिर्गन्तव्येति” ॥ इति । तथा च कालिदासोक्तिः—“ शशिना सह याति कौमुदी, सह मेघेन तडित् प्रलीयते । प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥” (कुमार० ४ । ३३) इति; एवं माघोऽपि प्रदोषवर्णनसर्गे—“ रुचिधाम्नि भर्तरि भृशं विमलाः परलोकमभ्युपगते विवि- शुः । ज्वलनं त्विषः, कथमिवेतरथा सुलभोऽन्यजन्मनि स एव पतिः ॥” (९ । १३) इति । मदालसाचंष्वा अपि—“मृतायां तन्वङ्गथां ध्रुवमनुचितं जीवनमिदं, शरीरस्य त्यागः परमनुचितानामनुचितः । प्रशस्यन्ते कान्ता जगति दयितेनानुमरणे, जनाः स्त्रीणामर्थे मृत- मुपहसन्तीव पुरुषम् ॥ ” (४।१११) इति ॥ कादंबर्यां तु महाश्वेताश्वसनप्रघटके अनुमरणमात्रस्य अति निष्प्रयोजनत्वं सोदाहरणं प्रतिपादितं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ इदं सहग- मनं अन्वारोहणं वा इत्यपि उच्यते ॥ तस्मिन्, व्यवसायं निश्चयं, सविवेकः युक्तायुक्त- दर्शनः । तथा च रघुवंशे तादृशं अजं प्रति वसिष्ठसन्देशे—“ रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृताऽपि लभ्यते । परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥” (८।८५) इति । तथा च “मृतोऽपि मानुषः शक्तो नानुगन्तुं मृतं जनम् । जायावर्जं च सर्वस्य याग्यः पन्था विमिद्यते ॥ ” इति स्मृतिः । संसारात् भवात्, मुक्तेः मोक्षस्य, उपायं तत्सिद्धौ साधनं । तथा च श्रुतिः—“न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानुषः ” इति (महानारायणोपनिषदि १०।५।) । दण्डग्रहणं—दण्डं

श्रुत्वा सुन्दरसेनः सुहृदमवोचद्वच्यपेतवैक्लव्यः ।

‘प्रतिबोधितं मनो मे धीरेणानेन युक्तमुपदिशता ॥ ४९३ ॥

क्षणदृष्टनष्टबलभजन्मजराव्याधिमरणपरिभूते ।

परिवर्तिनि संसारे कः कुर्यादाग्रहं मतिमान् ॥ ४९४ ॥

चतुर्थाश्रमलिङ्गं, तस्य ग्रहणं यत्र तत् व्रतं संन्यासः, तथा च वायुपुराणे—“चतुर्थ-
माश्रमं गच्छेत्संन्यस्य विधिना द्विजः । .. दण्डं च वैणवं सौम्यं सत्वचं समपर्वकम् ।
वेष्टितं कृष्णगोवालरज्ज्वा च चतुरंगुलम् ॥ ग्रन्थिभिश्च त्रिभिर्युक्तं जलपूतेन चोपरि ।
गृहीयादक्षिणे हस्ते मन्त्रेणैव तु धर्मवित् ॥” इति । संन्यासग्रहणविधिषु एको विधिः
दण्डग्रहणम् । स तु “इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारय ।” इति
दण्डं संप्राप्त्यर्थं “सखा मा गोपाय” इति मन्त्रेण दक्षिणहस्ते दण्डं धारयेत् इति ।
तच्च “सशिल्पं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः । एकदण्डं गृहीत्वा च भिक्षुधर्मं
समाचरेत् ॥” इति स्मृतेः । तत्र सर्वकर्मणां न्याससूचनार्थं शिखासूत्रत्यागः, गोसर्प-
निवारणार्थं बाह्यमनःकायनिग्रहसूचनार्थं च दण्डग्रहणं; उक्तं चेदं प्रकारान्तरेण
नारायणेन परमहंसोपनिषद्दीपिकायां—“मानसस्य ज्ञानदंडस्य चित्तविक्षेपेण विस्मृ-
तिर्मा भूदिति स्मारकः काष्ठदण्डो ध्रियते ।” (३) इति ॥ हित्वा विहाय ॥ ४९२ ॥
[तच्छ्रवणेन सुन्दरसेनस्य प्रबोधोत्पत्तिमाह श्रुत्वेति ।] वैक्लव्यं संमोहः [धैर्यशै-
थिल्यं वा, व्यपेतवैक्लव्यः अविह्वलः स्थिरचित्तः । युक्तं कर्तव्यं इत्यर्थः ॥ तथाहि
कालिदासः—“अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् । स्थिरधीस्तु
तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ ” (रघु० ८ । ८८) इति ॥ ४९३ ॥
“संसारदोषमवधारयतो यथावद्वैराग्यमुद्भवति चेतसि निष्प्रकम्पम् ।” इत्युक्तेः तस्य
वैराग्यगर्भं अनुतापं शमप्रकर्षं च आह क्षणेति । क्षणे एव, “अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा,
त्रिंशत् ताः कला । तास्तु त्रिंशत् क्षणः, ” इति अमरः, अल्पकालेन इत्यर्थः; आदौ
दृष्टः पश्चात् नष्टः अदर्शनं गतः इति यावत्, बल्लभः प्रियजनः चासौ जन्मादिना]
परिभूतः आक्रान्तः [च व्यक्तमध्यः तस्मिन्, तथा च श्रीआत्मपुराणे—“इमाः प्रिय-
तमा रामाः पुत्रपौत्रादयोऽपि च । आयुर्भूमिर्महाराज्यं हस्त्यश्वकनकादयः ॥ (१।२०७)
अद्य नासन्, पुनः श्वस्ते भवितारः, परेऽहनि । न भविष्यन्ति, तेनामी यम कष्टतमाः
स्मृताः ॥ ” (२०८) इति । जन्म जनिः । जरा वृद्धावस्था, यथा—“रूपस्य हन्त्री,
व्यसनं बलस्य, शोकस्य योनिर्निधनं स्तीनाम् । नाशः स्मृतीनां, रिपुरिन्द्रियाणा-

यातु भवान् कुसुमपुरं, वयमप्यन्त्याश्रमे समाश्रयणम् ।
अङ्गीकुर्मोऽविद्याप्रहाणसंसिद्धये नियतम् ॥' ४९५ ॥

मेषा जरा नाम, ययैष भग्नः ॥ ” (३।३०) इति बुद्धचरितकाव्ये ॥ व्याधिः रोगः,
यथा—“ रोगाभिधानः सुमहाननर्थः शक्रोऽपि येनैष कृतोऽस्त्वतन्धः । ” (३।४२)
इति तत्रैव । मरणं मृत्युः; तदुक्तं—“ अद्यैव हसितं गीतं पठितं यैः शरीरिभिः ।
अद्यैव ते न दृश्यन्ते कष्टं कालस्य चेष्टितम् ॥ ” इति, तथा “ व्याघ्रीव तिष्ठति जरा
परितर्जयन्ती, रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् । आयुः परिखवति भिन्नघटादि-
वाग्भो लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥ ” इति भर्तृहरिकृतवैराग्यशतके ।
परिवर्तिनि विवर्तनशीले नैकरूपिणि, यद्वा जन्मादीनां चक्रपरिवर्तनवत् क्रमेण पौनः-
पुन्येन प्रापके, यदुक्तं—“ पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजटरे शयनम् । ”
इति चर्पटपञ्जरिकांस्तोत्रे । आग्रहं आसक्तिः; मतिमान् मननशीलः विवेकी इति
यावत्, यद्वा “ तत्त्वमार्गानुसंधानादर्थनिर्धारणं मतिः । ” तद्वान् ज्ञानवान्, तदुक्तं
भगवद्गीतासु—“ इन्द्रियायैषु वैराग्यमनहंकार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधितुःखदो-
षानुदर्शनम् ॥ (१३।९) ... एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं ” (१३।१२) इति । विषय-
विरागहेतुकः शान्तोऽत्र रसः ।] ४९४ ॥ [एवं बुद्धः वैराग्यमात्रकारणकसंन्यासां-
गीकरणरूपां स्वमनीषां बोधयेन् मित्रं प्रत्यावर्तितुं प्रार्थयते यातु इति । भवान् इति
ब्रह्मानेन ताटस्थेन उक्तिः । अन्त्याश्रमः “ विरक्तः संन्यसेद्विजः ” इति अङ्गिरःस्मृतः
क्रमेण आश्रयणीयेषु ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थसंन्यासाख्यचतुर्विधाश्रमेषु अन्त्यं संन्या-
साश्रमं मोक्षसाधनम् ॥ अविद्या—जीवजगद्ब्रह्मस्वरूपाणां तत्त्वाग्रहणरूपा, तथा चोक्तं
नैष्कर्म्यसिद्धौ—“ ऐकात्म्याप्रतिपत्तिर्या स्वात्मानुभवसंश्रया । साऽविद्या संसृतेर्बीजं,
तन्नाशो मुक्तिरात्मनः ॥ ” (१।६) इति; यद्वा अविद्यादिषु पञ्चसु क्लेशेषु आत्मनो
मूलोच्छेदहेतुत्वात् शत्रुभूतेषु एकः । सा च चतुर्विधा—अनित्येषु नित्यत्वबुद्धिः, अशु-
चिषु शुचिताबुद्धिः, दुःखे तत्साधने च सुखतत्साधनत्वबुद्धिः, अनात्मनि आत्मत्वबुद्धिः
इति । तस्याः, प्रहाणस्य नाशस्य, संसिद्धये सम्यक् निर्वर्तनाय; तदुक्तं श्रीशङ्कराचार्यैः—
“ अनात्मभूते देहादावात्मबुद्धिस्तु देहिनाम् । साऽविद्या, तत्कृतो बन्धस्तन्नाशो मोक्ष
उच्यते ॥ ” इति । अविद्यानाशः परमानन्दप्राप्तेः उपलक्षणं, तथाहि वेदान्तानां
फलद्वयं—अविद्यामूलकसर्वानर्थनिवृत्तिः परमानन्दप्राप्तिश्च, यत् मोक्ष इत्यभिधीयते ॥
तथा चोक्तं आत्मपुराणे—“ अमृतत्वं हि मोक्षः स्यान्मोक्षो देहाद्यभावतः । अज्ञानस्य

सोऽवददभिजातजनो 'बाल्यात्प्रभृति त्वया न मुक्तोऽस्मि ।
 संन्यसनबुद्धिरधुना कथमुज्जसि विषयनिःस्पृहं सुहृदम्' ॥ ४९६ ॥
 "एवमि"ति सोऽभिधाय स्थिरमतिनियमैस्तपोधनैर्जुष्टम् ।
 गुणपालितेन सहितः सुन्दरसेनो जगाम वनम् ॥ ४९७ ॥
 एवं, भवन्ति वेश्याः स्वार्थैकरता व्यपेतसद्भावाः ।
 अभिलषितविषयसिद्धेः का हानिस्तदपि युष्माकम् ॥ ४९८ ॥

विनाशः स्यादात्मानन्दावबोधतः ॥ " (७।२००) इति ॥ प्रियतमात्यन्तिकवियो-
 गकारणकोऽत्र संन्यासः ॥] ४९५ ॥ अभिजातः कुलीनः सत्प्रकृतिः [चासौ
 जनश्च अभिजातजनः, सः गुणपालितः । " अभिजातः स्मृतो न्याये कुलीन-
 प्राप्तरूपयोः । " इति विश्वः । आत्रात्यमित्रं विषयोपभोगलालसाद्यन्यं समानशी-
 लव्यसनं मां सुहृदं, " दुःखे विपदि संमोहे कार्यकालात्ययेऽपि च । हितान्वेषी च
 हितकृद्यः सुहृत्सोऽभिधीयते ॥ " इति भावप्रकाशे लक्षितं, परिविव्रजिषुः त्वं कथं
 त्यजसि, काका त्यक्तुं नार्हसि इत्यर्थः । तथा चोक्तं—“अहितात्प्रतिपेक्षश्चहिते चानुप्रवर्त-
 नम् । व्यसने चापरित्यागस्त्रिविधं मित्रलक्षणम् ॥” (४।६४) इति बुद्धचरितकाव्ये ।
 इदं च सुष्ठु निर्व्यूढं यथार्थनाम्ना गुणपालितेन आदौ सुहृदः सुन्दरसेनस्य हारलता-
 दर्शने गणिकासक्तिं प्रतिपेक्षयता, मध्ये पित्रुपालंभसन्देसप्राप्तौ गणिकात्यागे तं प्रवर्त-
 यता, अन्ते निःसारसंसारत्यागे च तं अपरित्यजता ॥] ४९६ ॥ [आख्यानकं
 उपसंहरति एवमिति । एवं इति अङ्गीकारे, त्वदभिमतं मयाऽनुमन्यते इत्यर्थः ।
 स्थिरा दृढा, मतिः तत्त्वबुद्धिः, नियमाश्च येषां तैः; नियमास्तु शरीरातिरिक्तदेशकाला-
 दिसाधनापेक्षाः सन्धोपासनजपादयः, " शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तदयमः ।
 नियमस्तु स यत्कर्मानित्यमागन्तुसाधनम् ॥ " इति अमरः; यद्वा पातञ्जलयोगसूत्रोक्ताः
 पञ्च "शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥" (२।३२) इति ॥ तपोधनैः
 विषयविमुखैः शीतातपादिसहिष्णुभिः मुनिभिः, धनशब्देन तपसः समग्र-
 साधनधुरीणत्वं सूचितम् ।] जुष्टं सेवितम् । [गुणपालितेन " मित्रं तदेव न जहाति
 सुखेऽतिदुःखे । " (बिल्हणकाव्ये १३९) इत्युक्तिं सार्थयता ॥ अनेन हारलतो-
 पाख्यानेन विषयेषु दृढानुरागोऽपि भर्तृहृयैरेव क्वचित् निर्वेदादिद्वारा वैराग्यफलको
 भूत्वा भवसागरतरणोपायो भवतीति बोधितम् ॥] ४९७ ॥ [एवं हारलतोपाख्याने

४९६ जने (कापा) । त्वयाऽस्मि न विमुक्तः (प) । संन्यसनबुद्धिमधुना (प) ।
 मुज्जति (प. का) । सुन्दरः (प) ४९७ स्थितवति नियमैस्त० (प) । मित्रेण तेन
 सहितः (प) । (हारलतोपाख्यानम्) (प) । ४९८ भवन्तु (प) । स्वार्थैकदृशो (प)

रमणहृदयानुवर्तनचतुरचतुःषष्टिकर्मकुशलानाम् ।

न स्पृशति तत्त्वचर्चा पण्यवधूनां विदग्धचेतांसि ॥ ४९९ ॥

समाप्य तच्छृण्वणजनितनायकभावं स्थूणानिखननन्यानेन दृढीकर्तुं तत्प्रयोज्यां वाचोयुक्तिं विकराला मालतीं उपदिशति एवमित्यादि चतुर्दशभिरार्याभिः ।] [स्वार्थैकरताः स्वलाभैकदृष्टयः । व्यपेतसद्भावाः रागरहिताः, “ कामिताख्येन भावेन भाव्यमानता भावः ” इति जयमङ्गलः, स एव शोभनः—सद्भावः रागः ।] एवमित्यादि—एवमपि क्वचिदुपलब्धौ, प्रायस्ताः [वेश्याः] स्वार्थैकप्रवणाः [रागरहिताः] एव भवन्ति इति स्वीक्रियतां नाम, तथापि [युष्माकं मनोरञ्जनैकार्थिनां पुरुषाणां तासां भावविहीनत्वेऽपि का हानिः, काक्वा] न हानिः [इति भावः] । [तत्र हेतुं दर्शयति अभिलषितविषय-सिद्धेः इति; पुरुषाणां अभिलषितः इच्छाविषयीकृतः, यः विषयः सौन्दर्याद्युपभोगः वरस्त्रीविलासादिजन्यविषयानन्दः वा, तस्य सिद्धेः प्राप्त्या, हेतौ पञ्चमी ॥] ४९८ ॥ [तदेव समर्थयति रमणेति । रमणः कामुकः, तस्य हृदयं चित्तं मनोगतभावः, तस्य अनुवर्तनं आनुकूल्येन स्वस्य प्रवर्तनं, तस्मिन् चतुराः प्रवीणाः; चतुःषष्टिकर्मकुशलाश्च, तासां तादृशीनां, यद्वा रमणहृदयानुवर्तने चतुराणि पेशलानि यानि चतुःषष्टिकर्माणि आलिंगनादीनि तेषु कुशलानां प्रवीणानां; पण्यवधूनां पण्येन मूल्यान लभ्या प्राप्या वधूः पत्नी पण्यवधूः गणिका, तासां, तत्त्वचर्चा—सा रागवती न वा, तत्त्वहः परमार्थो माया वा, तत्प्रवृत्तिः रागात् वा लाभात् वा इत्यादीनां निर्णयपरा विचारणा सत्यत्वास-त्यत्वविचारणा; विदग्धचेतांसि चतुरजनमनांसि, न स्पृशति; स्वरञ्जनैकदृष्टयः ते तत्साधनगुणौचित्यचिन्तापरायणा न भवन्तीति सर्वेषामनुभवगोचरमेव इति भावः ।] [चतुःषष्टिशब्देन कामसूत्रस्य अवयवभूताः कलेत्यपराख्याः गीताद्यङ्गविद्याः पाञ्चालिकी चापरा लक्ष्यते; प्रकृते तु कर्मेति विशेष्यपदेन पाञ्चालेन बाभ्रव्येण स्वप्रणीतकामशास्त्रे वात्स्यायनीये च सांप्रयोगिकाधिकरणे प्रपञ्चितानि संभेदानि आलिङ्गनादीनि ६४ कर्माणि रागसंदीपनानि बोध्यानि । तानि च ‘ पाञ्चालिकी चतुःषष्टिः ’ इति प्रसिद्धानि ‘ नन्दिनी ’ इत्येकपदवाच्यानि च । यथाह वात्स्यायनः—“ आलिङ्गन—चुम्बन—नखच्छेद्य—दशनच्छेद्य—संवेशन—सीत्कृत—पुरुषायितौपरिष्ठाकानामष्टानामष्टधा विकल्पभेदादष्टावष्टकाश्चतुःषष्टिरिति बाभ्रवीयाः । ” इति (कामसूत्रे २। २) । तथा “ नन्दिनी सुभगा सिद्धा सुभगं करणीति च । नारीप्रियेति चाचार्यैः शास्त्रेष्वेषा निरुच्यते ॥ कन्याभिः परयोषिद्भिः गणिकाभिश्च भावतः । लक्ष्यते बहुमानेन चतुःषष्टि-विचक्षणः ॥ ” इति तत्रैव उद्धृतप्राचीनश्लोकानुसारेण यथा एतच्चतुःषष्टिविशः नारीणां

वलितभुताचित्रगतिस्थितिबोधैश्चोदनानुवृत्त्या च ।

रागस्पर्शेन विना विशति मनः सादिनां तुरगः ॥ ५०० ॥

गन्धोऽपि कुतः प्रेरणः परभृतहारीतगृहकपोतानाम् ।

उज्ज्वलयन्त्यसमेधुं विरुतविशेषैस्तथापि ते यूनाम् ॥ ५०१ ॥

बहुमतो भवति, तथैव तद्विज्ञा नायिकाऽपि तत्प्रयोगचातुर्यात् पुरुषाणां हृद्या पूज्या च भवतीति बोध्यम् ॥] ४९९ ॥ [उक्ततत्त्वचर्चानैष्कल्यं समर्थयितुं, रागो वा लाभो वा प्रवृत्तौ कारणं इति सामान्येन स्थितौ अपि, न किमपि तत्त्वतः वक्तुं शक्यते इति प्रतिपादयितुं, प्रथमं पूर्वोक्तस्य (४९८) सन्नायस्य रञ्जने अकारणत्वं, उत्तरोत्तरं पशुपक्षिमनुष्याणां त्रिभिः दृष्टान्तैर्दृढीकरोति वलितेति त्रिभिः आर्याभिः । रागस्पर्शेन विना स्वस्य रागरहितत्वेऽपि, चः स्वर्थकः, तुरगः तुरं त्वरितं गच्छतीति अश्वः, सादिनां अश्वारोहाणां, मनः विशति चित्तं गृह्णाति तद्रञ्जनं करोतीत्यर्थः । कथमित्याह—चोदनानुवृत्त्या कशाताडनरश्मिचालनादिना यत् सादिकतृकं चोदनं प्रेरणा, तस्य अनुवृत्त्या अनुसरणेन, वलितादिगतिविशेषानां, स्थितेः अवस्थानस्य च, बोधैः ज्ञानैः—कार्यकारणयोरभेदेन कार्ये कारणोपचारेण वा तत्तद्वोधपूर्वककृतिभिः इत्यर्थः ॥ वलितादयः अश्वानां गतिविशेषाः, तत्र वलितां वेगेन विक्षिप्तोपरिचरणं गमनम् । प्लुतं तु पञ्चसु धारासंज्ञकेषु अश्वगतिविशेषेषु एकं, तत् “पूर्वापरोन्नमनतः क्रमादारोहणं प्लुतम्-” इति—“त्वरया साम्येन (झम्पेन ?) गतिः प्लुतं, प्रवतेः क्तः, ‘पर’ इति ख्यातम् । ” इति अमरटीकायां सर्वानन्दः, “प्लुतं तु लंघनं पक्षि-भृगगत्यनुहारकम् । ” इति हैमः, शशगतिवत् तत् ; “चतुष्पादा प्लुता स्मृता ” इति अश्ववैद्यके ; इयं पुला-पुलका-पुलना-प्लुतादिनामभिः ख्याता । तल्लक्षणं तु हयलीला-वत्यां—“प्लुतां प्लवङ्गितामाहुर्वा धारा पुलनाभिधा ॥ क्षिपति समविशेषानुक्षिपत्यग्रपादान्, प्रसरति पुरतोऽश्वः साऽथ धारा पुलाख्या ॥” इति । चित्रं तु विलक्षणं मनोहारि गमनम् ॥] ५०० ॥ [अपरं पक्षिविषयकं दृष्टान्तमाह गन्ध इति । गन्धः लेशः, “गन्धो गन्धकसम्बन्धलेशोऽध्वाभोदगर्वयोः । ” इति विश्वलोचने । परभृतः परैः काकैः भृतः पुष्टः कोकिलः, गृहकपोतः गृहे पालितः कपोतः पारावतः ‘पारेवा’ ‘कबुतर’ वा इति लोके ख्यातः । उज्ज्वलयन्ति उद्दीपयन्ति । असमेधुः असमाः पञ्चत्वात् विषमसङ्ख्याका इषवः बाणा यस्य सः कामः । विरुतं कूजितम् । युवविषये रागाभावेऽपि परभृतादयः पक्षिणो विरुतैः माधुर्यात् सादृश्येन वा स्मारितप्रियासी-

५०० स्मरवलितप्लुतचित्रगतिस्थितिबोधैः (प) । निश्चितैरसादिनां तुरगः (प)

आहितमुक्ताहार्यः सम्यक्सकलप्रयोगनिष्पत्त्या ।

भावविहीनोऽपि नटः सामाजिकचित्तरञ्जनं कुरुते ॥ ५०२ ॥

येऽपि धनक्षयदोषं पश्यन्ति जडा विलासिनीश्लेघे ।

प्रष्टव्यास्ते भवता किमकृतकशिपुव्यया दाराः ॥ ५०३ ॥

तृकृतत्वात् यूनां कामोद्दीपनं कुर्वन्त्येव इति भावः । अत्र प्रेमरहितत्वेऽपि कोकिला-
दीनां युवसु तजनकत्वात् विभावनाच्छाया, एवं कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वेन असङ्गति-
च्छायाऽपि ॥] ५०१ ॥ [मनुष्येषु अपि इयमेव स्थितिः इति दर्शयितुं तद्दृष्टान्त-
माह आहितेति । आदौ आहितः स्थापितः गृहीतः, पश्चात् मुक्तः दूरीकृतश्च, आहार्यः
नेपथ्यजो विधिः येन सः,—आहितमुक्ताहार्यः । आहार्यः तु आङ्गिक-वाचिक-आहार्य-
सात्त्विकाख्येषु अभिनयेषु एकः, “आहार्याभिनयो नाम ज्ञेयो नेपथ्यजो विधिः ।”
(२१।३) इति भरतः; तन्नेपथ्यं तु चतुर्विधं-पुस्तं अलंकारः अङ्गरचना सजीव इति भेदैः;
तेषामपि बहव उपभेदा भारतीयनाट्यशास्त्रे (२१ अ०), तैः निर्धारिताः वेशालंकार-
वस्त्रवर्णादिरचनः । सम्यक् यथातत्त्वं यथावस्तु, सकलस्य सम्पूर्णस्य अङ्गोपाङ्गोपेतस्य
प्रयोगस्य अभिनयस्य निष्पत्त्या सिद्धया । भावविहीनः अनुरागरहितः । भावस्तु रसानु-
कूलः शरीरजो मानसो वा विकारः, स च बहुविधः, ते च रत्यादयः अष्ट स्थायिभावाः,
निर्वेदादयः त्रयस्त्रिंशद् व्यभिचारिणः, स्तम्भादयः अष्ट सात्त्विकाः भावाः; तथा चोक्तं
दशरूपके—“ये सत्त्वजाः स्थायिन एव चाष्टौ, त्रिंशन्नयो ये व्यभिचारिणश्च । एको-
नपञ्चाशदमी हि भावा युक्त्या निबद्धाः परिपोषयन्ति ॥” इति । तेषु स्थायिभावाः
रसोत्पादकत्वात् अन्यभावाश्रयत्वाच्च स्वामिन इव, अन्ये तु तत्परिजनतुल्याः ॥
नटः रङ्गावतारी अनुकार्यानुकरणकर्ता, “नट इति धात्वर्थभूतं नाटयति लोकवृत्तान्तम् ।
रसभावसत्त्वयुक्तं यस्मात्तस्मान्नटो भवति ॥ ” (?) (३५ । २७) इति भरतः ॥
सामाजिकानां नाट्यप्रेक्षकाणां, ते च “ये तुष्टौ तुष्टिमायान्ति शोके शोकं व्रजन्ति
च । दैन्ये दीनत्वमायान्ति गुणग्रहणतत्पराः ॥ व्यक्तरोषानुरागाश्च ते नाट्ये प्रेक्षका
मताः ॥” इति भरतेनोक्ताः, तेषां चित्तरञ्जनं मनोविनोदं कुरुते । स्वस्मिन् सामाजिकान्
उद्दिश्य भावाभावेऽपि यथा नटः सामाजिकानां चित्तरञ्जनं आहार्याद्यभिनयैः कुरुते,
तथा वेश्यायां रागाभावस्वीकारेऽपि सा विलासैः विदग्धान् रञ्जयत्येव इति भावः ॥]
५०२ ॥ [एवं रागविषयकं विचारं प्रतिषिध्य तासां पूर्वोक्तं (४९८) लाभप्रवृत्तिदोषं

५०२ आहितयुक्त्याहार्यः (प) युक्ताहार्यः (कापा) । प्रयोगसंपत्त्या (गो.
का) ५०३ दोषं प्रवदन्ति (प)

न च लाभ एक एव प्रवर्तने कारणं मनुष्येषु ।

रागादयोऽपि सन्ति वैशिकशास्त्रप्रणेतृभिः कथिताः ॥ ५०४ ॥

का वा विभूतिराप्ता मुन्दरसेनात्तया तपस्विन्या ।

यद्विरहकुलिशभिन्ना मुमोच सा जीवितं क्षणार्धेन ॥ ५०५ ॥

निवारयति ये इति । ये जडाः अज्ञाः मूर्खाः, उक्तं च—“ इष्टं वाऽनिष्टं वा सुखदुःखं वा (सुखमन्यद्वा?) न वेत्ति यो मोहात् । परवशगः स भवेदिह जडसंज्ञकः पुरुषः ॥” इति । विलासिनी—भूनेत्रचेष्टादीनां विशेषाः विलासाः, ते अस्याः सन्ति सा विलासिनी—प्रकृते वेश्या, तस्याः, श्लेघ्रे सन्धाने संयोगे आलिङ्गने वा, द्रव्यनाशरूपं दोषं पश्यन्ति, यथोक्तं—“वेश्याऽसौ मदनज्वाला रूपेन्धनसमेधिता । कामिभिर्धनं हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥” इति, तथा “हारहीरकहिरण्यभूषणैस्तोषमेति गणिका धनैषिणी ।” इति च । ते, भवता तत्त्वज्ञानार्थं इदं प्रष्टव्याः—किमित्यादि प्रश्नाकारः ।] कशिपु अन्नं आच्छादनं च, [तस्य व्ययः क्षयः न कृतो याभिः तादृशः दाराः धर्मपत्नी, किमित्यादि काकुगर्भा उक्तिः, किम् इति आक्षेपगर्भं पदं, तेन तामु अपि धनक्षयो भवति एव इति प्राप्यते । अतः धनक्षयदोषः न गणिकां एव सृशति इति भावः ॥] ॥ ५०३ ॥ [एवं परहृदयरञ्जने अपररागस्य अकिञ्चित्करत्वेऽपि अपरस्य प्रवृत्तौ क्वचित् लाभः क्वचित् रागो वा कारणं प्रसिद्धमेव इति निरूपयति न चेति । प्रवर्तनं तत्तत्कर्मसु प्रवृत्तिः । रागः अनुरागः प्रीतिः आसक्तिः । वैशिकशास्त्रं—वैशिकपुरुषसम्बद्धं शास्त्रं कामशास्त्रादि । तथाहि तं अधिकृत्य नाट्यशास्त्रे वैशिकाध्याये (२३) भरतः—“विशेषयेत्कलाः सर्वा यस्मात्तस्मात्तु वैशिकः । (२) वेश्योपचरणाद्वापि वैशिकः स उदाहृतः ॥ १ ॥ (३) यस्तुतौर्यक(कु?)लोपेतः सर्वशिल्पप्रयोजकः । स्त्रीचित्तग्राहकश्चैव वैशिकः स भवेत्पुमान् ॥ २ ॥” इति । स च त्रयस्त्रिंशदुणोपेतः । वैशिकशास्त्रप्रणेतारः दत्तकविशाखिलवात्स्यायनादयः ॥ अत्र ‘वैशिकशास्त्रवेदिभिः’ इति पाठः अज्ञानकल्पितः अस्वच्छः यतः प्रकृतानुपयोगी ॥ ‘सन्ति च वैशिकः’ इति पाठः मात्रासंपूरणार्थं भवितुं युक्तः ॥] ५०४ ॥ [प्रस्तुते समनन्तरोक्तहारलतोपाख्यानवृत्तं एव दृष्टान्तेन अनुसंदधाति केति । वा वितर्के, “वा स्वाद्विकल्पोपमयोर्वितर्कं पादपूरणे । समुच्चये च ” इति मेदिनी । विभूतिः द्रव्यादिसम्पत्तिः । आप्ता त्वयैव उच्यतां इति शेषः ॥] तपस्विनी अनुकम्प्या । [यस्य विरह एव कुलिशं वज्रं, तेन भिन्ना विदारिता ।] ॥ ५०५ ॥

५०४ प्रवर्तते (प. का) तनाक्षरयोर्लिपिसंभ्रमादयं पाठ उत्पन्न इति भाति । वैशिकशास्त्रवेदिभिः (का. अपपाठः) । कथितं (का पा) ५०५ मुमोच या (प. का)

उत्तमतरुणप्रकृतिः पुलकादिकसूचितान्यतरशक्तिः ।

स्फुटसन्निहितविभावो निवार्यते केन शृङ्गारः ॥ ५०६ ॥

अन्तःकरणविकारं गुरुपरिजनसङ्कटेऽपि कुलगानाम् ।

जानन्ति तदभियुक्ता भ्रूभङ्गापाङ्गमधुरदृष्टेन ॥ ५०७ ॥

[एवं पक्षेण कादाचित्की रागप्रवृत्तिं प्रतिष्ठाप्य, इतः पङ्क्तिः वस्तुतः स्वीयादि-त्रिविधानामेव नायिकानां प्रवृत्तिः रागतन्त्रा एव इति वेद्यासु रागाभावशङ्का न कर्तव्येति व्यञ्जयन्ती प्रपञ्चयति उत्तमेत्यादिभिः । तत्रादौ रत्यात्मकस्य शृङ्गारस्य लोकसिद्धं अनपह्नोयत्वं अगोपनीयत्वं अप्रतिषेध्यत्वं वा अनुवदति उत्तमेति । उत्तमः तरुणः युवा उत्तमा तरुणी युवती च उत्तमतरुणौ, तौ प्रकृतिः कारणं यस्य सः शृङ्गारः, एतेन जुगुप्सार-हितत्वात् सः 'शुचिः' इत्यपि उच्यते । शृङ्गारलक्षणं च—“रम्यदेशकलाकालवेषभो-गादिसेवनैः । प्रमोदात्मा रतिः सैव यूनोरन्योन्यसक्तयोः ॥ प्रकृष्यमाणः शृङ्गारो मधुरांगविचेष्टितः ।” इति दशरूपके (४।४८) । यथा वा काव्यालंकारे—“व्यवहारः पुनार्योरन्योन्यं रक्तयोः रतिप्रकृतिः । शृङ्गारः” (१२।५) इति । तथा] पुलकः रोमाञ्चः, [आदिना अन्ये स्तम्भादयः सप्त सात्त्विका भावा ग्राह्याः, तैः सूचिता व्यक्ताव्यक्ततया प्रकाशिता, अन्यतरा अपरा सामान्यव्यतिरिक्ता असामान्या इत्यर्थः, शक्तिः वीर्यं प्रभावः यस्य सः, तथा स्फुटाः सुव्यक्ताः, संनिहिता समीपगाः न दूरवर्तिनः, विभावाः यस्य सः तादृशः, विभावास्तु विशेषेण भावयन्ति रसं उत्पादयन्ति ये ते, ते च आलम्बनाः उद्दीपनाः इति द्विविधाः, तत्र यमालम्ब्य रस उत्पद्यते स आलम्बन-विभावः, यः रसं उद्दीपयति स उद्दीपनविभावः, प्रकृते नायकः नायिका च आल-म्बनविभावौ, स्त्रीविलासचन्द्रोदयवसन्तर्तुमद्यपाननृत्यादयः उद्दीपनविभावाः । तेषां अभावे दूरवर्तित्वे वा न शृङ्गाररसोत्पत्तिः, एतद्व्योतकौ स्फुटसंनिहितविशेषणौ । तादृशः शृङ्गारः—नवसु रसेषु शृङ्गं प्राधान्यं इत्यर्तिं गच्छति इति शृङ्गारः आद्यो रसः, यथोक्तं ध्वनिकारेण—“शृंगार एव 'मधुरः' परप्रह्लादनो रसः । ” (२।८) इति, यः रतिस्थायिभावकः, कान्ताद्यालम्बनः, सखचन्दनाद्युद्दीपितः, कटाक्षाद्यनुभाविताः, व्रीडादिसञ्चारितश्च रसः, केन निवार्यते प्रतिषिध्यते, आक्षेपेण न केनापि तत्प्रकाशो बाध्यः इत्यर्थः । अतः स उच्चैः उत्कर्षेण वा ज्वलति प्रकाशते इति 'उज्ज्वलः' इत्यपि उच्यते; तथा च अमरः—“शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ।” इति ।] ॥ ५०६ ॥ [स्त्रीपुंसरत्यात्मकस्य शृंगारस्य प्राबल्यं विवृणोति अन्तःकरणेत्यादिभिः पञ्चभिः ।

५०६ तान्यतनु (प) । विचार्यते (प) (लिपिसंभ्रमजोऽयं, पाठः) ५०७ बुध्यन्ति तद०

(प. कापा)

तत्रादौ रागज्ञानं आह अन्तरिति । कुलटा—कुलात् कुलान्तरं व्यभिचारार्थं अटति गच्छति भ्रमति वा इति पांसुला असती व्यभिचारिणी—तासां अन्तःकरणस्य हृदयस्य, विकारं विविधां विरुद्धां वा कृतिं विकृतिं भावं इति यावत्, गुरवः श्वसुरादयः ज्येष्ठाः, परिजना नियतसंनिधिर्वर्तिनः सेवकादयः, तैः सङ्गटे संवाधे संकीर्णतायां अपि; तदभियुक्ताः तासु रक्ताः तत्कामुका इति यावत्, यद्वा तस्मिन् अभियुक्ताः तत्कोविदाः; तासां भ्रूभङ्गः आरेचितादिकं भ्रूचेष्टितं, तद्युक्तं अपाङ्गे नेत्रप्रान्ते, मधुरं मनोहारि, यत् दृष्टं दर्शनं तेन—सभ्रूविलासकटाश्चावलोकितेन, स्निग्धदृष्टिना इति यावत् । अत्र भ्रूभङ्ग इत्यनेन उत्क्षेपादिसप्तभ्रूकर्मसु चतुरं निकुञ्चितं वा भ्रूव्यापारः उद्दिष्टः; तल्लक्षणादिकं भरते यथा—“चतुरं किञ्चिदुच्छ्वासान्मधुराश्रयता भ्रुवोः ॥ (८ । ११५) एकस्या उभयोर्वाऽपि मृदुभङ्गो निकुञ्चितः ॥” इति । “शृङ्गारे ललिते सौम्ये स्पर्शं च चतुरं भवेत् ॥ (८ । १२०) मोट्टायिते कुट्टमिते विलासे किलकिञ्चित् । निकुञ्चितं तु कर्तव्यम् ॥” इति च ॥ अपाङ्गः अपाङ्गति तिर्यक् चलति नेत्रं यत्र सः नेत्रप्रान्तः । अपाङ्गदर्शनं कटाक्षः, “अपाङ्गे तारविक्षेपः कटाक्ष इति कथ्यते ” इत्युक्तेः, (तारः तारा कनीनिका ।) तल्लक्षणं सङ्गीतरत्नाकरे—“यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् । तारकायाः कलाभिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥” (७ । ३८६) इति; अनेन कान्ताख्या शृङ्गाररसदृष्टिः लक्षिता, तथा च तत्रैव—“आपिबन्तीव दृश्यं या सविकासाऽतिनिर्मला । सभ्रूक्षेपकटाक्षा सा कान्ता मन्मथवर्धिनी ॥” (७ । ३८५) इति; भरतोऽपि—“हर्षप्रसादजनितकोपामर्षसमन्मथा । सभ्रूक्षेपकटाक्षा च शृङ्गारे दृष्टिरिष्यते ॥” (८ । ४४) इति । यद्वा एतदृष्टिमूलभूता स्निग्धाख्या स्थायिदृष्टिः (स्थायिभावव्यञ्जिका दृष्टिः) उक्ता, तथा च संगीतरत्नाकरे—“विकासि(स?)स्निग्धा(ग्ध?)मधुरा चतुरे बिभ्रती भ्रुवौ । कटाक्षिणी साभिलाषा दृष्टिः स्निग्धाऽभिधीयते ॥ अत्रैकभ्रूसमुत्क्षेपमाहुः कीर्तिभरादयः ॥” (७ । ३९८) इति; (अत्र चतुरे भ्रुवौ इति पूर्वोक्तचतुराख्यव्यापारविशेषवत्यौ भ्रुवौ ।) एवं भरतोऽपि—“व्याकोशा स्नेहमधुरा स्मितपूर्वाऽभिलाषिणी । अपाङ्गभ्रुकृता दृष्टिः स्निग्धेयं रतिभावजा ॥” (८ । ५३) इति; (व्याकोशा प्रफुल्ला, समन्मथविकासा) ॥ जानन्ति अवगच्छन्ति ॥ यथोक्तं—“स्वभावमधुराः स्निग्धाः (वक्त्राः) शंसत्यो रागमुल्बणम् । दशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥” (काव्यादर्शं २ । ३१६) इति । प्रकृता-यार्थसदृशी कस्याश्चिदुक्तिरपि—“यद्यपि गुरुजनपुरतः सततं विनिवार्यते द्विषा चक्षुः । प्रियमुखदर्शनलुब्धं तदपि सलीलं बलाद्बलति ॥” इति ॥ “चक्षुःप्रीतिर्मनःसंगः ” इत्यादिषोडशसंयोगशृंगाराणां मध्ये चक्षुःप्रीतेरेवाद्यत्वात् कटाक्षस्य अत्र ग्रहणम् ॥ मानसिको रतिभावः मधुरैः भाषणनेत्रादिविकाररूपवाक्याव्यापारैः व्यञ्ज्यः अनपह्व एव इति

अन्या विहाय पतिगृहमविचिन्तितकुलकलङ्कजनगर्हाः ।
 रागोपरक्तहृदया यान्ति दिगन्तं मनुष्यमासाद्य ॥ ५०८ ॥
 अपमानः पतिविहितो गुरुपरिकरतीव्रता गृहे दौःस्थ्यम् ।
 शीलक्षतये यासां तासामतिरागतोऽन्यनरसक्तिः ॥ ५०९ ॥
 या अप्यचलितवृत्ता भर्तुः परिचरणतत्पराः प्रमदाः ।
 ता अपि रागवियुक्तास्तिष्ठन्त्यौचित्यमात्रेण ॥ ५१० ॥

भावः ॥] ५०७ ॥ [यत् काश्चित् पतिं त्यक्त्वा कामुकैः सह देशान्तरगमन-
 रूपं साहसं कुर्वन्ति तदपि रागमूलकमेवेत्याह अन्या इति । कुलस्य कलङ्कं पितृमातृ-
 श्वशुरवंशानां दोषप्रतिः, जनगर्हा लोकनिन्दा । रागोपरक्तहृदयाः अनुरागिण्यः
 कामिन्यः । रागः तु—“इच्छायाः सहकारिसामर्थ्यादिना प्रचितायाः प्रवृत्त्यनुस्वायाः
 विवेकोपदेशादिभिः अनिवार्यः परिपोषः । ” इति नागानन्दविमर्शिन्याम् । दिगन्तं
 बहुदूरदेशं अपि, मनुष्यं बल्लभं इत्यर्थः । तदुक्तं कौमुदीभिन्नानन्दनाटके—“ पुरन्धी-
 णां प्रेमग्रहिलमविचारं खलु मनः । ” (४।२) इति, अपि च तत्रैव—“देसं वयंति
 विसमं सहंति णिव्वं भमंति दुहिआओ । तहवि महिलाण पिम्मं दइयंमि न सय-
 णवग्गंमि ॥” (४।५) (देशं व्रजंति विषमं, सहन्ते दुःखं, भ्रमंति दुःखिताः ।
 तथापि महिलानां प्रेम दधिते, न स्वजनवर्गे ॥) इति । उक्तमपि वादिराजसूरिविरचित-
 श्रीपार्श्वनाथचरित्रकाव्ये—“रूपं कुलं यौवनमाभिजात्यं नतभ्रुवस्तन्न विचारयंति । क-
 चिन्निष्ठेऽपि रसान्निविष्टाः कंदर्पदेवं परितर्पयंति ” ॥ (२।४६) इति] ५०८ ॥
 [पतिगृहे कदाचित् विद्यमानेषु अपि वैमनस्यकारणेषु यत् काश्चित् स्वधर्मं विहाय भ्रष्ट-
 शीला भवन्ति तत्रापि अन्यराग एव प्रभवति इति प्रकटयति अपमान इति । यासाम् ।
 अपमानः तिरस्कृतिः । पतीति श्वशुरादीनां उपलक्षणम् । गुरवः श्वश्रूश्चश्वशुरज्येष्ठादयः,
 तद्रूपः यः परिकरः परिवारः, तत्कृतोपालम्भनादिरूपा या तीव्रता तैक्ष्ण्यं उद्वेजकत्वम् ।
 अत एव, गृहे पतिगृहे, दौःस्थ्यं दुःस्थितिः गृहकार्यबाहुल्यात् उपालम्भादिश्रवणात्
 वा दुःखेन अवस्थानं; इमानि कानिचित् पतिगृहे विरागकारणानि; तासां अन्यनरे
 पतिव्यतिरिक्ते उपपत्तौ, अतिरागतः सक्तिः आसक्तिः मनःसङ्गः, शीलक्षतये पातिव्रत्य-
 रूपसुचरितस्य नाशाय, “ शुचौ तु चरिते शीलं ” इति अमरः, भवति जायते ।
 असतां योगे समुच्चयालंकारः ।] ५०९ ॥ [विरक्तानामपि अव्यभिचारिणीनां तत्त्वमाह—
 या इति । याः रागवियुक्ताः इति दूरेणान्वयः, भर्तरि प्रेमरहिताः इत्यर्थः, अपि, प्रमदाः

५०८ जनगेहाः (का) । मनुष्यलाभाय (गो. का) ५०९ गृहेऽपि दौर्गत्यं (प) । ०
 मपि (प) ५१० भर्तृश्रणाब्जतत्पराः प्रमदाः (गो २. का) । रागवियुक्ता (गो. का)

तस्मादस्त्वभिगमनं विविधनिमित्तं निवार्यते केन ।

निजपरपण्यस्त्रीणां रागाधीनं तु हृदयनिर्वहणम् ॥ ५११ ॥

एवंविधदृष्टान्तरूपपत्तियुतस्तैथेदृशैर्वाक्यैः ।

अन्यैरपि चाटुपदैरावर्जितमानसं गम्यम् ॥ ५१२ ॥

विहितस्वापविबोधं किञ्चित्प्रकटीकृतकृपगलान्या ।

उत्पादितजृम्भिकया परिभ्य घनं निशापगमे ॥ ५१३ ॥

स्त्रियः, अचलितवृत्ताः अनष्टचारित्राः । परिचरणं सपर्यां सेवा । तिष्ठन्ति वर्तन्ते, तत्तु औचित्यमात्रेण उचितस्य कर्म भावो वा इति कृत्वा; स्त्रीणां अव्यभिचारित्वं पतिसेवा च धर्म इति निःस्नेहत्वेऽपि उभयं परिपाल्यते ताभिः इति भावः ।] ॥५१०॥ [प्रकृतं उपसंहरति तस्मादिति । तस्मात् यस्मात् एवं सर्वत्र दृष्टं तस्मात्, अस्तु तिष्ठतु तत्, अलं तद्विषयकबहुविचारेण इत्यर्थः । विविधनिमित्तं रागप्राबल्यपति-विरक्त्याद्यनेककारणकं, अभिगमनं अभितो गमनं व्यभिचारः, केन निवार्यते केन प्रतिषेद्धुं शक्यः, न केनापि इत्यर्थः । सिद्धान्तयति निजेत्यादि । निजस्त्री स्वपाणियुद्गीती परिणीता स्वीया, परस्त्री अन्यभार्या परकीया, पण्यस्त्री मूल्यलभ्या रमणी वेश्या, तासां सर्वप्रकाराणां अपि,] हृदयनिर्वहणं मानसावर्जनं, [यद्वा हृदयस्य भावस्य इच्छाया वा, निर्वहणं सिद्धयन्तानुप्रेत्यत्वं-स्वेप्सितकामुकसंयोगान्तगमनं इति यावत्, तु अवधारणे “तु पादपूरणे भेदावधारणसमुच्चये । पञ्चान्तरे नियोगे च प्रशंसायां विनिग्रहे ॥” इति विश्वलोचने, रागाधीनं प्रीतिपरतन्त्रम् । त्रिविधा अपि नायिकाः रागतंत्रा एव ईप्सितं पराभियोगं अप्रतिबाधं साधयन्तीति स्थितं इति भावः ॥] ५११ ॥ [एवं विलासान्ते कर्तव्यायाः कथाचर्चायां मार्गं दर्शयित्वा तत्फलं बोधयन्ती विकराला प्रातः स्वापत्यागप्रकारं प्रदर्शयति एवमित्यादिना । एवंविधैः उक्तनिश्चितप्रकारकैः दृष्टान्तैः स्वेष्टस्थापकैः हारलतोपाख्यानादिसदृशैः उदाहरणैः, उपपत्तियुतैः सोपपत्तिकैः युक्तियुक्तैः, तथा ईदृशैः एवंविधैः ऊहापोहयुक्तैः, वाक्यैः वचनसन्दर्भैः, अन्यैरपि अत्रानुक्तैरपि प्रियवल्लभ-प्राणनाथ-हृदयेश्वरेत्यादिप्रसिद्धैः, चाटुपदैः नायकश्लाघापराश्वरसमूहैः,] “अस्त्रीं चाटुश्वदुः श्लाघा प्रेम्णा मिथ्याभिर्शंसनम् ।” इति कोशः । आवर्जितं प्रसादितं [मानसं अन्तःकरणं यस्य तं, गम्यं अभिगमनयोग्यं कामुकम्, समनन्तरार्यागतपरि-रभ्येति पदेन अन्वयः ॥] ५१२ ॥ [विहितः कृतः स्वापात् निद्रायाः विबोधः जाग-

५११ तस्मात्तास्त्वभिगमनं (गो) तस्मादात्माभिगमनविविधनिमित्तं (गो २. का) । विधार्यते केन (गो. का) ५१२ उपपत्तिषु (प) ५१३ विहितस्वापरबोधं (गो. का) । कृतध्रमं दाक्ष्यात् (गो. का)

विघटितविनिमुद्रदृशा विलोक्य ककुभः सुदीर्घनिःश्वासम् ।

वक्तव्यमिति भवत्या 'रजनि खले किं प्रभाताऽसि ॥ ५१४ ॥

रणं यस्य तं, निशापगमे प्रभाते, त्वया, किञ्चित् अल्पमात्रया प्रकटीकृतो प्रदर्शितो ह्रमः सन्तापः ग्लानिः व्यापारासहः अवसादश्च सुरतश्रमभरात् यया तया, तथा उत्पादितजृम्भिकया कृतः गात्रविनामः निद्रात्यागसूचकः सुखविकासादिरूपः शरीरविन्यासविशेषः यया तया । “जृम्भिका गात्रभंगः स्यात्” इति अजयः, स्त्रीजृम्भणे केशविक्षयनं बाहुमूलवक्षोदर्शनं नीविसंसनादि च रसिकहृदयहारीणि भवन्तीति तत्करणोपदेशः । वर्णितं तदन्यैः यथा—“आस्येन्दोः परिवेषवद्रतिपतेश्चाम्पेयकोदण्डवद्धम्मिल्लाम्बुमुचः क्षणद्युतिवदासजो क्षिपन्ती भुजौ । विस्लिष्यद्वलिलक्ष्यनाभि विगलनीव्युन्नमन्मध्यमं किञ्चिक्किञ्चिदुदञ्चदञ्चलमहो कुम्भस्तनी जृम्भते ॥” इति । “चक्रीकृतभुजलतिकं वक्रीकृतमध्यमुन्नमद्ग्रीवम् । नो हरति कस्य हृदयं हरिणदृशो जृम्भणारम्भः ॥” इति च ॥ जृम्भिकायां सुदीर्घाकृतभुजयोः कर्कटो हस्तो भवति, यथोक्तं भारतीये—“अंगुल्यो यस्य हस्तस्य ह्यन्योन्यान्तरनिःसृताः । स कर्कट इति ज्ञेयः करः कर्म च वक्ष्यते ॥ (९।१२६) एष मदनान्गमर्दे सुतोत्थितजृम्भणे बृहद्देहे । अनुधारणे च योज्यः शंखग्रहणेऽथ तत्त्वज्ञैः ॥” (१२७) इति ॥ “मियोऽन्तरा बहिश्चान्तर्भवंत्यंगुलयो यदा । हस्तयोः, कर्कटः सोऽयं चिन्ताजृम्भणयोर्मतः ॥” इति च हुंगरराजालंकाररत्नाकरे ॥ अशिथिलं दृढं परिरम्य आलिङ्ग्य, ॥ ५१३ ॥] विघटितविनिमुद्रदृशा उद्धाटितातन्द्रदृशा [शीर्षमुद्रनयनेन] [उन्मीलितचक्षुषा ककुभः दिशः, विलोक्य अवलोक्य प्रभातं जातं न वा इति दर्शनार्थं, भवत्या सुदीर्घनिःश्वासं आयतमुखमारुतं, प्रातःकाल इति समुपस्थितविरहजदुःखं सूचयितुं—तथाहि अहर्मुखं प्रत्यूषति रुजति कामुकान् इति ‘प्रत्यूष’ इत्यपि उच्यते, वक्तव्यं, किमिति तदाकारं आह—भोः रजनि रजन्ति अनुरक्ता भवन्ति रागिणः अस्यां इति साभिप्रायपदं रात्रे । खले इति रात्र्याः संवोधनं, खलति पापानि संचिनोति, चलति वा साधूनां निग्रहाय सा खला पैशुन्यकृत् पापा, तस्याः संबुद्धिः खले पैशुन्यकारिणि—आदौ संयोगमुखं प्रदाय इदानीं प्रियविप्रयोगदुःखदायिनी इति । किं प्रभाता असि । प्रभातोऽपि क्वचित् निशाभागत्वेन गण्यते यथा “प्रभातशेषा रजनी बभूव ।” इत्यत्र । अपि च रजनी प्रभाता जाता इति तस्याः स्वरूपविपर्ययेण खलत्वं उचितं, विरोधाभासोऽपि सूचितः ॥ तथाहि प्रार्थितं केनापि रसिकमित्रेण—“दूरारूढप्रणयमधुरप्रेमगर्भोक्तिभार्जा, गाढास्त्रेभ्यतिकरधृतैकात्म्यसंभावनानाम् । अव्युच्छिन्नाधरमधुरसासारके प्रार्थये त्वां, यूनां मा भूद्भगवति

अबला विषहेत कथं दृढशक्तिमनुष्यरतिरसप्रसरम् ।

मदनजनितोऽनुरागो न विदध्याद्यदि बलाधानम् ॥ ५१५ ॥

धन्या चक्राह्वधूः प्रियतमसंघटनसमयसंप्राप्त्या ।

शशिना वियुज्यमाना कुमुदिनि किं क्षीणपुण्याऽसि ॥ ५१६ ॥

विकसितसुरभिमनोहरसंस्थानं सरसकुसुममप्राप्तम् ।

न करोति तथा पीडामास्वादितविच्युतं यथा भृङ्ग्याः ॥ ५१७ ॥

निशे सङ्गमे ते प्रभातम् ॥ ” इति ।] ५१४ ॥ [इतः त्रिभिः प्रस्तुतं समर्थयति । तत्रादौ स्वस्याः मदनवेशरागं नायकरतिशक्तिप्रशंसागर्भं आह अबलेति । न विद्यते बलं वीर्यं यस्याः सा—अबला, तादृशां अतिसुकुमाराणां स्वाङ्गानामपि धारणे अशक्ता इव दृश्यमाना, कथं बलिनः पुरुषस्य रतावेगं सहेत, यदि तस्यां कामजः प्रेमा बलं न संचारयेत् इत्यर्थः । अबलाः शृङ्गारसेन सबला भवन्तीति भावः । उक्तं च अमरकशतके “शूरोऽस्ति (‘नन्वस्ति ’) पुङ्खितशरो मदनः सदायः । ” इति । ॥ ५१५ ॥ अत्र अप्रस्तुतचक्रवाकीकुमुदिन्यवस्थाकथनेन दिवसे प्रातर्विरहायाः स्वस्याः अधन्यत्वं सूचयति धन्येति । धन्या प्रशंसनीया, चक्राह्वः रथाङ्गनामा यामिनीविरही पक्षी, तद्रधूः चक्रवाकी ‘चक्रवी’ इति प्रसिद्धा । संघटनं संयोगः । रात्रौ चक्राह्वयोः वियोगः दिवसे तत्संयोगश्च प्रसिद्धः, तद्विपर्ययेण रात्रौ शशिसंयोगेन कुमुदिन्या विकसनं, प्रातस्तद्वियोगेन च मुकुलितत्वं प्रसिद्धम् । क्षीणपुण्या यतः प्रियवियोग-विपत्तिमती । किं प्रश्ने । अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः ।] ५१६ ॥ विकसितेति । [विकसितं च सुरभि च मनोहरं च संस्थानं अवयवसंनिवेशः यस्य तत् । आदौ आस्वादितं पश्चात् विच्युतं भ्रष्टं आस्वादितविच्युतम् । अतः आरूढपतितसत्पुरुषसदृशं,] विकसितं सुरभि सुगन्धं मनोहरसंस्थानं सुस्थितिमदपि अप्राप्तं कुसुमं कर्तुं भृङ्गीं न तथा पीडयति यथा आस्वादितं अनन्तरमेव विच्युतं कुसुमं पीडां करोति । प्रातःजनितोऽप्रातिरेव श्लाघ्या इत्यर्थः, [“नहि वन्ध्याऽऽनुते दुःखं यथा हि मृतपुत्रिणी । ” इति न्यायेन । उक्तं च—“न तथा बाधते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनो जनः । यथा भद्रां श्रियं प्राप्य तथा हीनः सुखैधितः ॥ ” इति । उक्तं च—“ अकृतलोहोऽपि वरं न पुनः संजातविघटितलोहः । उज्जितनयनस्ता-भ्यति तथा यथेहो न जात्यधः ॥ ” इति । रविगुप्तेनापि—“ अकृतप्रेमैव वरं. न

५१५ अवशा (कापा) । ममुष्य (गो. का) । जनितानुरागो (गो) तुलितानु-
(गो २. का) ५१६ चक्राह्व (गो २.) । चक्राह्वधूप्रियं (का) । संघटन (का)
५१७ स्थानं कुसुमं (गो. का) । विच्युति (गो २. का) । भृङ्गम् (गो) भृङ्गः (गो २. का) (अनर्थकः पाठः)

विज्ञापयाम्यतस्त्वां रचिताञ्जलिमौलिना विधाय नतिम् ।

परिचारकजनमध्ये गणनीयाऽहं प्रसादेन ॥ ५१८ ॥ (युग्मम्)

अथ दीपितरागाङ्गैरपहस्तितलाभविभ्रमोपचितैः ।

मृदुभिश्चित्तानुगतैरुपचारैः पातितस्य विश्वासे ॥ ५१९ ॥

‘अवलोकितोऽसि लम्पट किमपि वदन् कर्णसन्निधौ निभृतम् ।

शङ्करसेनाधात्र्या अद्य मया जालमार्गेण ॥ ५२० ॥

पुनः संजातविभ्रितः प्रेमा । उद्धृतनयनो हि यथा ताम्यत्येवं न जात्यधः ॥ ” इति ।
अत्र भृङ्गीकुसुमवृत्तान्तेन विप्रयोगान्तसंयोगात् असंयोग एव वरः इति सूचयति । अत्र
कुसुमाप्राप्तेः दोषत्वेऽपि गुणत्वकल्पनात् लेशालंकारोऽपि, तल्लक्षणं तु “लेशः स्याद्दोषगुण-
योगुणदोषत्वकल्पनम् ” इति कुवलयानंदे । अपि च अत्र अप्रस्तुतकुसुमभृङ्गीवृत्तान्तेन प्र-
स्तुतनायकनायिकावस्थानयोः गम्यत्वात् अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः । ननु समासोक्त्यलंकारः,
यतः स एतद्विपर्ययेण प्रस्तुतादप्रस्तुतप्रतीतौ प्रवर्तते इति ज्ञेयम् ॥ ५१७ ॥ [एवं वियो-
गदुःखं सूचयन्ती दीनताख्यापनेन नायकं दयार्द्रमानसं करोति विज्ञापयामीति । रचिता
अञ्जलिः हस्तयोः संयोगः यत्र तादृशेन मौलिना मस्तकेन, नतिं विधाय अधोमुखं शिरः
कृत्वा प्रणम्य, अञ्जलिलक्षणं तु—“ पताकाम्यां तु हस्ताभ्यां संश्लेषादञ्जलिः स्मृतः ”
(नाट्यशास्त्रे ९ । १२१) इति; पताको हस्तस्तु—“ प्रसारिताः समाः सर्वा यस्यांगुल्यो
भवन्ति हि । कुञ्चितश्च तथाऽंगुष्ठः स पताक इति स्मृतः ॥ ” (९ । १८) इति ।
परिचारकेत्यादि] परिचारकः सेवकः, [सेवकाविशेषमवेक्षणीया, प्रियादृष्ट्यभावेऽपि
सेवकदृष्टिर्मयि कृपया न त्याज्येति भावः । प्रसादः अनुग्रहः कृपा ।] ५१८ ॥ [आव-
र्जितमानसं नायकं भिक्षुपादप्रसारिकान्यायेन रूढरागं कर्तुं सेष्योक्तीः उपदेष्टुकामा कराला
उपक्रमते अथेत्यादि । अथ अनन्तरम् । उपचारैः अभ्युत्थानादिकैः सत्कारैः, कीदृशैः तैः,
दीपितरागाङ्गैः दीपितानि समुत्तेजितानि रागस्य स्नेहस्य अङ्गानि उपकारकाः यैः तैः,
तथा अपहस्तितः दूरीकृतः लाभस्य अर्थोदिप्राप्तेः विभ्रमः विशेषेण भ्रान्तिः तेन उपचितैः
पुष्टैः, लाभगन्धलेशविरहितैः इत्यर्थः, “विभ्रमस्तु विलसे स्याद्विभ्रमो भ्रान्तिहावयोः ॥”
इति विश्वलोचने; तथा मृदुभिः कोमलैः हृदयावर्जकैः इत्यर्थः; तथा चित्तानुगतैः कामु-
कमनोवृत्त्यनुवर्तिभिः,—एवंविधैः उपचारैः,] पातितस्य विश्वासे संप्रापितविश्वासस्य इत्य-
र्थः, [अपरवेद्यावत् इयं न वञ्चिका इति विशिष्टोपचारैः विश्वासितस्य, तदुक्तं—“उप-
चारः कर्तव्यो यावदनुत्पन्नसौहृदाः पुरुषाः ” । इति ।]—५१९ ॥ [नायकानुरागं

५१८ *लिमाविधाय (का) ११९ अपहस्तितमार्गसंभ्रमो (गो. का) ।
श्चित्तानुगतैः (गो. का) ५२० नियतम् (का) । संकटसेना (गो. २. का)

मालत्या सह किञ्चिदभिदधासि सखी ममेति न विरोधः

यत्तु चिरं स्निग्धदृशा पश्यसि तां तत्र मे शङ्का ॥ ५२१ ॥

त्वामागता न वीक्षितुर्मेनुबध्य न याचितः प्रयत्नेन ।

आहूय वद किमर्थं ताम्बूलं ग्राहिता कमलदेवी ॥ ५२२ ॥

वर्धयितुं सप्तभिः मानसूचकसेर्षोक्तिप्रकारं शिक्षयति अवलोकित इत्यादिना । तदुक्तं शृङ्गारतिलके—“स्नेहं(हो?) विना भयं न स्यान्मन्मथो नेर्ष्या विना । तस्मान्मानप्रकारोऽयं द्वयोः प्रीतिप्रवर्धनः ॥” (२।५३) इति । ईर्ष्याया सहिता उपन्यासाः सेर्षोयन्यासाः ईर्ष्यामानोद्भवाः उक्तयः; तथाहि—विप्रलम्भशृंगारस्य पूर्वानुराग—मान—प्रवास—करुणभेदेन चतुर्धा विभक्तस्य मध्ये यो मानविप्रलम्भः स सहेतुको निर्हेतुकश्चेति द्विप्रकारकः; तत्राद्यः ईर्ष्यामानसंज्ञकः अन्यनायिकास्निग्धदर्शनपरनायकदर्शनात् प्रत्यक्षात्, नायकस्य भोगचिह्नदर्शनेन गोत्रस्वलनश्रवणेन उत्स्वप्रायितश्रवणेन वा अनुमानात्, नायिकाया जायते । तदुक्तं रसार्णवमुधाकरे—“ईर्ष्याया संभवेदीर्ष्या त्वन्यासङ्गिनि बलभे । (२।२०३) असहिष्णुत्वमेव स्याद्वृष्टेरनुमितेः श्रुतेः ॥” इति । तत्र प्रथमो लघुमानः, दर्शनमात्रमतिक्रम्य वार्तालापादेः अनुरागवृद्धिसूचकतत्तच्छेष्टानां वा दर्शने मध्यमो मानः, शेषो गुरुमानः, तदुक्तं शृंगारतिलके—“स प्रायशो भवेन्नेधा कामिनीनां प्रियं प्रति । अवेक्ष्य दोषमेतस्य गरीयान्मध्यमो लघुः ॥ (२।३३) ; प्रतिनार्या(री?) गते कान्ते स्वयं दृष्टे नत्वाङ्किते । तद्वासोदर्शने गोत्रस्खलिते च गुरुर्यथा ॥ (२।३४) ; दृष्टे प्रियतमे रागादन्यया सह जल्पति । सख्याऽऽख्यातेऽथवा दोषे मानोऽयं मध्यमो यथा ॥ (२।३५) ; सखिलासं स्फुरच्चतुर्वीक्षमाणे परां प्रिये । किञ्चिदन्यमनस्केव जायते स लघुर्यथा ॥” (२।३६) इति । लम्पटकामुक । निभृतं गुप्तं, परेषामविदितं स्यात् तथा; ‘नियतं’ इति पाठे नियमेन वारंवारम् । धात्री उपमाता, “धात्री त्वामलकीक्षित्योरुपमातरि मातरि ॥” इति विश्वलोचने ।] जालमार्गेण लघुवातायनद्वारा, [गवाक्षेण । अत्र अन्यालापदर्शनजो मध्यम ईर्ष्यामानः ।] ५२० ॥ [पुनश्च—किञ्चित् अल्पं, अभिदधासि वदसि, तत्र सा मम सखी इति हेतोः न मे विरोधः त्वया सह कलहः । चिरं दीर्घकालं, स्निग्धदृशा स्निग्धदृष्टिः पूर्वं (आ. ५०७ टी.) व्याख्याता तया पश्यसि स्निग्धायाः दृष्टेः अविच्छेदपातं करोषि, इति दर्शनस्य अविश्वाततया औत्सुक्यापरिसमाप्तिः प्रकाशिता; तत्र तस्मिन् तव तादृशदर्शनकर्मणि, शङ्का वितर्कः तव तया सह संगमाभिलाषो वर्तते इत्यादिरूपा, “ शंका वितर्कभययोः ” इति वैजयन्ती । अत्र लघुः ईर्ष्यामानः ।] ५२१ ॥ [त्वां वी-

५२१ किञ्चिदभिदधासि (गो.) केलिं विदधासि (प)। सखे (गो.का)। दृगापश्यसि (प)

कञ्चुकमपकर्षन्त्याः प्रकटीभवदंसकक्षकुचपार्श्वम् ।

साभिनिवेशं दृष्टं भवता किं कुन्दमालायाः ॥ ५२३ ॥

परिहासेन गृहीता यद्यंशुकपल्लवे त्वया रामा ।

आच्छिद्यापक्रान्ता किं मामवलोक्य पृष्ठतः सहसा ॥ ५२४ ॥

विज्ञानेन ख्यातां कुसुमलतां त्वं तु वर्णयस्यनिशम् ।

नृत्यन्तीं मृगदेवीं विस्फारितलोचनः पश्यन् ॥ ५२५ ॥

क्षितुं तव दर्शनार्थं, तथागमने ताम्बूलदानं शिष्टाचार इति उचितम् ।] अनुवक्ष्य विशेष-
यतः, [वारंवारं; ताम्बूलं न च याचितः देहि इति न तथा प्रार्थितः । त्वया तु तां आ-
कारयित्वा ताम्बूलं दत्तं, तत् किमर्थं किं प्रयोजनं उद्दिश्य, तत् वद वाचा प्रकाशय ।
ताम्बूलदानं अभियोगसूचकं इति ईर्ष्याबीजं, यथाह वात्स्यायनः पारदारिकाधिकरणे—
“क्रमेण च विविक्षदेशे गमनं चुम्बनं आलिङ्गनं ताम्बूलस्य ग्राहणं दानान्ते द्रव्याणां परि-
वर्तनं गुह्यदेशाभिमर्शनं चेति अभियोगाः ।” (५।२) इति । अत्र दर्शनालपाभ्यां अधिकप-
रिचयदर्शनात् मध्यम ईर्ष्यामानः ।] ५२२ ॥ [कञ्चुकं चोलीं स्त्रीणां कुचादिगोपनवस्त्रं,
अपकर्षन्त्याः उत्तारयन्त्याः, प्रकटीभवत् चक्षुर्गोचरं भवत्, अंसौ भुजशिरसी च कक्षौ
बाहुमूले ‘काख’ इति भाषायां च, कुचौ च पार्श्वे कक्षाधोभागौ च अंसकक्षकुचपार्श्वं,
प्राण्यङ्गत्वात् एकवद्भावः । साभिनिवेशं आसक्त्या, किं किमर्थम् । तस्याः सौन्दर्येण
अपहृतचित्तस्त्वं मयि न्यूनप्रेमा इति भावः । अत्र दर्शनेर्ष्यामानो लघुः ।] ५२३ ॥
[रामाभिधानायाः चेलाञ्चलग्रहः त्वया यदि परिहासार्थं कृतः तर्हि, पृष्ठतः पृष्ठे, सार्वविम-
क्तिकस्तसिः, स्थितां मां दृष्ट्वा, किं किमर्थं, आच्छिद्य स्ववस्त्राकर्षणेन विस्फे-
कृत्वा, सहसा तत्कालमेव, “तत्कालमात्रे सहसा सहसाऽऽकस्मिकेऽपि च ।” इति
विश्वलोचने । अपक्रान्ता निर्गता । युवयोः प्रेमपरिचयं दृष्ट्वा कोपिष्यामि इत्येव अव-
धार्य इति भावः । अयं चेष्टेर्ष्यामानो मध्यमः ॥ ५२४ ॥ नृत्यन्तीं अङ्गप्रत्यङ्गसौष्टव-
प्रकाशकं नृत्यं कुर्वन्तीम् । विस्फारितलोचनः विकसितनेत्रः सन् येन सुष्ठु दर्शनं
भवेत् तथा, अनिशं निरन्तरं, पश्यन्, विज्ञानं कार्मणं—औपधमन्त्रादियौगैः उच्चाट-
नादि षट्कर्म, “विज्ञानं कार्मणे ज्ञाने” इति विश्वलोचने, तेन विज्ञानेन ख्यातां वशीक-
रणादिकर्मपाण्डित्येन प्रसिद्धां, वर्णयसि उद्योजयसि मृगदेवीवशीकाराय—इत्यतः अनु-

५२३ ‘कमाकर्ष० (प) । दंशकुच (गो. का) दंसकुच (कापा) ५२४ त्वया बाला
(प) । आच्छोत्थापक्रान्ता मामवलोक्य (प) क्रान्ता त्वामव (गो. का.) ५२५ त्वं नु
(प) [अक्षरसंभ्रमात् पाठः]

कारणमत्र न वेद्यहमृजुपन्थानं प्रसिद्धमुत्सृज्य ।

वक्त्रेण यदेषि सदा माधवसेनागृहाग्रेण ॥ ५२६ ॥

इति सेष्योपन्यासैरन्यैश्चामर्मवेधिलघुकोपैः ।

प्रणयप्रभवैर्विहिते क्षामोदरि रूढरागत्वे ॥ ५२७ ॥

श्रुतिविषयेऽन्तरिततनुर्जनितस्थितिरायताक्षि सह मात्रा ।

परुषगिरा त्वं कुर्या इत्थं मिथ्यावचःकलहम् ॥ ५२८ ॥

(अन्तःकुलकम्)

मीयते त्वं तस्यां अनुरक्तः इति । विस्फारितलोचनः इति विस्मिता दृष्टिः लक्षितः ॥ यद्वा मृगदेवीं विस्मयेन सर्वदा पश्यन् सन् कुसुमलताया विज्ञानं कलाकौशल्यसंपत्तिं मत्समक्षं श्लाघसे इत्यर्थः, तेन वस्तुतः मृगदेव्यां आसक्तः त्वं मद्वचनार्थं अपरस्याः स्तुतिं करोषि इति जाने इति भावः । “वर्णं त्वं स्तुतिविस्तारशुक्लाद्युक्तिदीपने ।” इति कविकल्पद्रुमः । अयं लघुः दर्शनेर्ष्यामानः ॥ ५२५ ॥ ऋजुपन्थानं येन शीघ्रं निर्बाधं गृहप्राप्तिः भवेत् तं सरलमार्गं, उत्सृज्य परित्यज्य, वक्त्रेण दूरगामिना, परन्तु माधवसेनागृहस्पर्शिना मार्गेण । अत्र तव तादृशाचरणे, कारणं विशिष्टहेतुं न वेद्मि, वक्तव्यता जानामि एव तत्कारणं यत् त्वं तत्रानुरागवान् इति । अयं नायकचेष्टाजन्यो मध्यम ईर्ष्यामानः ॥ ५२६ ॥ इति उक्तप्रकारैः, ईर्ष्यां परोत्कर्षासहिष्णुता, प्रकृते अनुरागविपयिणी, तया सहिताः अन्तर्निहिताक्षमाः उपन्यासाः कथनानि तैः सेष्योपन्यासैः, अनेन मध्यमो मानः सूचितः । यथा वक्ष्यति चायं कविः—“सत्यं प्रेमणि वृद्धे व्यथयति हृदयं मनागपि स्वलितम् ॥” (आ. ७१३) इति तथा प्रियस्वलनासहिष्णुत्वं प्रेमोत्कर्षप्रकाशकं मतम् । अन्यैश्च उपन्यासैरिति शेषः, कीदृशैः तैः, कोपस्य मर्मवेधित्वे विषट्कं स्यात्, रागवृद्धिश्च न स्यात् इति न तथाविधैः, अमर्मवेधीति लघोरेव विवरणं तेन मृदुकोपैः इत्यर्थः; उभयान् विशिनष्टि, प्रणयप्रभवैः प्रणयः प्रीतिः रतिकेलिप्रचिचयो वा तस्मात् प्रभवः उद्भवः येषां तैः स्नेहमूलकैः, तथा च बालरामायणे रावणोक्तिः—“ईर्ष्याधितं हि स्त्रीणां प्रकाशकं प्रेमभरस्य ” इति (५), तादृशैः कामवर्धनफलैः इति भावः, तदुक्तं शृङ्गारतिलके—“स्नेहं(हो?) विना भयं न स्यात्, मन्मथो नेर्ष्या विना । तस्मान्मानप्रकारोऽयं द्वयोः प्रीतिप्रवर्धनः ॥” (२।५३) इति । “प्रणयप्रकर्षेण स्वलितेषु कोपो भवति” इति वस्तुस्थित्या च । रूढरागत्वे विहिते कामुकस्य अनुरागवृद्धौ संपादितायां; क्षामोदरि हे तनूदरि कुशोदरि, ५२७ ॥ वियोगासहत्वं कामुकस्य रूढरागत्व-

५२६ चक्रेण (५) ५२७ विदिते (गो) विविधैः (५) । गूढरागत्वे (गो. का)
५२८ श्रुतविषयान्तरिततनुः (५)

‘अक्लेशोपनतधनः प्रेमप्रहो निरर्गलत्यागः ।

भट्टानन्दस्य सुतो निधिभूतोऽभव्यया त्वया त्यक्तः ॥ ५२९ ॥

व्यसनोपहतविवेको दानैकरतिः स्वदारविद्वेषी ।

मामविगणय्य मूढे निर्भर्त्सित एव केशवस्वामी ॥ ५३० ॥

लक्षणं, तस्मिन् सिद्धे अर्थागमोपायभूतं मात्रा सह कूटवाक्कलहं बोधयति श्रुती-
त्यादिना । आयताक्षि कमलपत्रवत् दीर्घनेत्रे, अन्तरिततनुः नायकदृष्ट्यगोचरा
सती, तथापि तस्य श्रुतिविषये जनितस्थितिः यथा स वार्तालापं शृणुयात् तथा नाति-
दूरे स्थिता, मात्रा सह, परुषगिरा कठोरवचनैः, मिथ्यावचःकलहं अवास्तवं विग्रहं,
स्वस्यां प्रभूतधनादिमतां कामुकत्वप्रदर्शनेन नायकप्रतारणाय तेन च अर्थावर्जनाय, इत्थं
वर्णयिष्यमाणवचनप्रकारैः, त्वं कुर्याः ॥ तथाहि वैशिके अर्थागमोपायप्रकरणे
वात्स्यायनः—“पूर्वयोगिनां च लाभातिशयेन पुनः सन्धाने यतमानानामावि-
ष्कृतः प्रतिषेधः । तत्सर्पिणां त्यागयोगिनां निदर्शनम् ॥” इति ॥ एतत्प्रसङ्गतः
समनन्तरान्तःकुलके बहुधनदातृणां विटानां प्रकाराः प्रदर्शिताः ॥ ५२८ ॥
इतः आरम्भमाणे अन्तःकुलके नानाविधा वेश्यानां अर्थदृष्ट्या गम्याः कामुका
वर्णिताः । तथा च वात्स्यायनः (अधि० ६. अ० १. प्र० ५०) “ केवलार्था-
स्त्वमी गम्याः—स्वतन्त्रः, पूर्वे वयसि वर्तमानो, वित्तवानपरोक्षवृत्तिरधिकरणवान-
कृच्छ्राधिगतवित्तः, संघर्षवान्, संततायः, सुभगमानी, श्लाघनकः, पण्डकश्च पुंशब्दा-
र्थी, समानस्पर्धी, स्वभावतस्त्यागी, राजनि महामात्रे वा सिद्धो, दैवप्रमाणो, वित्ताव-
मानी, गुरुणां शासनातिगः, सजातानां लक्ष्यभूतः, सवित्त, एकपुत्रो, लिङ्गी, प्रच्छन्न-
कामः, शूरो, वैद्यश्चेति ॥ ” (अपरोक्षवृत्तिः प्रत्यक्षाजिविकासाधनः, अधिकरणवान्
राज्याधिकारी, संघर्षवान् स्पर्धवान्, संततायः राजदत्तग्रामादेः निर्वाहभूमेः मूलधन-
वृद्ध्यादेर्वा अविच्छिन्नधनागमः, श्लाघनिकः स्वश्लाघाकर्तुः बहुप्रदः, पण्डकः नपुंसकः
पडि गतौ, तस्मात् अच्, गतौ वातादिदोषेण वीर्योत्पादकशक्तिहानिं प्राप्नोति अपण्डो य-
स्य सः; सजाताः सहोदराः तेषां लक्ष्यभूतः प्रधानः कुटुंबज्येष्ठः, महामात्रः अमात्यः,
लिङ्गी ब्रह्मचारी प्रव्रजितो वा ।) तत्र अयं ‘अकृच्छ्राधिगतवित्तः ।’ अक्लेशोपनतधनः
भूम्यगारादिभ्यः पितृश्वशुरादिभ्यो वा अप्रयासावाप्तद्रव्यः,] प्रवहः नम्रः, निरर्गलः अप्रति-
बन्धः त्यागो दानं यस्य सः, [निधिभूतः अपरिमितद्रव्यवान् ।] अभव्या भाग्यहीना
॥ ५२९ ॥ [व्यसनं पानस्त्रीमृगयादिषु आसक्तिः, तेन उपहतः नष्टः, विवेकः सारासारबुद्धिः
यस्य सः, अत एव दानैकरतिः प्रभूतधनदाता, स्वदारविद्वेषी स्वपत्नीपराङ्मुखः ततो वि-

५३० विवेको दैवैकगतिः (प) । केशवः स्वामी (प)

अगणितराजापायोऽविच्छिन्नायः स्वभावतस्त्यागी ।

किमुपेक्षितोऽनुरक्तो वामधिया शौलिककाध्यक्षः ॥ ५३१ ॥

पितुरेक एव पुत्रश्चतुर्थवयसो गदाभिभूतस्य ।

द्रविणवतः प्रभुरातो निराकृतो भूरिकामया सोऽपि ॥ ५३२ ॥

स्वकरेण परित्यक्ता त्वया विभूतिः करोमि किं पापा ।

सर्वभरेणोपनतं वसुदेवमनादरेण पश्यन्त्या ॥ ५३३ ॥

रक्तः अतः सुसाध्यः, मां अविगणय्य मम मतं अगृहीत्वैव, मूढे अल्पमते, त्वया निर्भर्त्सितः तिरस्कृतः ॥ अयं 'स्वभावतस्त्यागी' ॥ ५३० ॥ [अगणितराजापायः अधिकशुल्कादिग्रहणे उत्कोचादिग्रहणे वा तुच्छीकृतराजदण्डादिभयः, तत्र निर्भयः निःशङ्को वा; अविच्छिन्नः धारावाही,] आयः द्रव्यादेः लाभः [यस्य सः । एवं न केवलं धनहानिभयवर्जितः अपि तु मयि अनुरक्तः प्रीतिमान्, अत एव अवश्यं दाता, किं किमर्थं, त्वया वामधिया विपरीतमत्या सत्या, वद्धा वामा प्रतीपा च सा धीश्च वामधीः तया मूर्खतया, उपेक्षितः अनादृतः, शौलिककाध्यक्षः रक्षानिवेशो राजभागः 'शुल्कः' 'दाणः' इति भाषायां, 'जगातः' इति पारसीकभाषायां च प्रसिद्धः; शुल्के तदादाने नियुक्ताः शौलिकाः, "तत्र नियुक्ताः" (पा. ५।४।६९) इति ठक्, तेषां अध्यक्षः अधिपतिः, । 'शौण्डिकाध्यक्षः' इति पाठे सुराध्यक्षः, यः सुराकिण्वव्यवहारान् पश्यति सः, पानागारावेक्षकः ॥ अयं बहुगुणः 'राजनि महामात्रे वा सिद्धः,' 'संततायः,' 'स्वभावतस्त्यागी,' 'अधिकरणवान्' च ॥ ५३१ ॥ चतुर्थवयसः बाल्यकौमार्यौवन-वार्द्धक्यरूपेषु चतुर्षु चतुर्थं वयो यस्य सः वृद्धः; न केवलं वृद्धस्य अपि तु गदाभि-भूतस्य रोगाक्रान्तस्य, अतः मरणोन्मुखस्य इति अभिप्रायः; एक एव पुत्रः, तेन अतिवत्सलः अप्रतिपेक्ष्यतदीययावत्कृत्यः इत्यभिप्रायः । भूरिकामया वर्तमानकामुका-देव बहुधनलाभदुराशया ॥ अयं 'एकपुत्रः' ॥ ५३२ ॥ सर्वभरेण सर्वेषां अन्नव-स्त्रालंकारधनादीनां भरेण अतिशयेन समृद्धया, उपनतं संगतं, अत एव सार्थनामानं वसुदेवं, अनादरेण पश्यन्त्या उपेक्षयन्त्या, त्वया मात्रीभूतया, स्वकरेण इति लोकोक्तिः स्वयमेव इत्यर्थः, विभूतिः समृद्धिः, परित्यक्ता हस्तच्योतिता, अतः अस्मिन् विषये, अहं पापा इति लोकोक्तिः नैराश्यमूलकस्वविकारे, दुर्भाग्या इत्यर्थः, किं करोमि । "स्वयंकृतापराधोऽयं तत्र का परिदेवना । " इति भावः ॥ 'पापे' इति पाठे मातुः प्रमादेन स्वस्या भूरिवसुलाभहान्या तस्याः क्रोधमाश्रित्य संबोधनम् ॥ अयं 'सविचः'

५३१ स्वकरेण परित्यक्तो वामधिया शौण्डिकाध्यक्षः (गो. का) ५३२ तृतीयवयसो (का) । प्रभुरातो (प) । तोऽभूतिकामया (प) [दुरथः पाठः] ५३३ पापे (प)

पुरुषान्तरसंघर्षाप्रोत्सादितचित्तवृत्तिरनपेक्षम् ।

वसु विसृजति यो रभसात्तस्य न वार्ता त्वया पृष्टा ॥ ५३४ ॥

चित्रादिकलाकुशलः स्मरशास्त्रविचक्षणो वृषप्रकृतिः ।

उपकुर्वन्नपि सर्वो विद्वेषिगणे त्वया क्षिप्तः ॥ ५३५ ॥

चन्द्रवतीमाभरणं दत्तं मधुसूदनस्य पुत्रेण ।

पश्यन्ती बिभ्राणामपि रागिणि किं न ह्रीताऽसि ॥ ५३६ ॥

॥ ५३३ ॥ अन्यपुरुषेण कामुकान्तरेण संघर्षः स्वर्धा संघट्टः वा, “संघर्षः स्पर्द्धने घर्षे प्रमोदेऽपि प्रभञ्जने” इति विश्वलोचने; तेनापि अप्रोत्सादिता अविनाशिता चित्त-वृत्तिः मत्सङ्गबुद्धिः यस्य सः; अनपेक्षं निःस्पृहं यथा स्यात् तथा, वसु द्रव्यं, विसृजति ददाति, रभसात् वेगेन, तस्य वार्ता वृत्तान्तः ‘खबर’ इति भाषायाम् ॥ ‘पुरुषान्तर-संघर्षाप्रोत्साहितचित्तवृत्तिरनपेक्षम् ।’ इति पाठे अन्यकामिस्पर्धया उत्तेजितमनस्कतया निरपेक्षं, अन्यत् पूर्ववत् । एतस्मात् मूलपाठः बलवत्तार्यप्रत्यायकः । अयं ‘संघर्ष-वान्’ ॥ ५३४ ॥ आदिना गीतवाद्यादिका । स्मरशास्त्रं कामशास्त्रम् । विचक्षणः कुशलः । वृषप्रकृतिः वृषजातीयो नायकविशेषः, तदुक्तं स्मरदीपिकायां—“उपकारपरो नित्यं स्त्रीवशः श्लेष्मलस्तथा । दशांगुलशरीरश्च धीमान् धीरो वृषो मतः ॥” (१६) इति; रतिरहस्यादिमते तु नवांगुलगुह्यः सः, तेन शशहयजातीयविलक्षणः अल्लुदी-र्घगुह्यः प्रायः सर्वासां नायिकानां प्रियः । वर्धति वीर्यं इति च वृषः कामुकः । अत्र चित्रादिकलाकुशलत्वेन नायकस्य मोहकत्वं उक्तं, स्मरशास्त्रविचक्षणत्वेन च तस्य रमणत्वं, वृषप्रकृतित्वेन तस्य स्त्रीवशीकारित्वं चोक्तम् । एवं सति कामपुरुषार्थ-सिद्धये वेश्यादिभ्यः धनदानकारणाभावेऽपि उपकुर्वन् धनादित्यागपरः, एतादृशः-सर्वप्रकारैः लोभनीयोऽपि, सर्वः तन्नामा कामुकः, विद्वेषिगणे क्षिप्तः आत्मीयो न कृतः, प्रत्युत प्रकृते एव स्थिरबुद्धिः कृता ॥ अत्र आर्यायां स्त्रीषु सिद्धपुरुषाणां केचन गुणा उक्ताः, तथा च रतिरहस्ये—“शूरः समुचितभाषी रतितन्त्रज्ञः प्रियस्य कर्ता च ।... (१३ । २४) । अख्यानशिल्पकुशलः... (२५) । परिचारः स्मर-शीलः... (२७) । प्रेक्षणरसिको, वृष इति विख्यातः, सद्गुणाधिकः पत्युः । अभिमतमहार्हवेशाचारः सिद्धा इमे नराः स्त्रीषु” ॥ (२८) इति ॥ अयं ‘पूर्वं वयसि वर्तमानः’ ॥ ५३५ ॥ [इतः पंचकेन स्वकामुकेभ्यः प्राप्तप्रभृतद्रव्यादिकाः अन्याश्च कामुकोत्तेजनाय उदाहरति चंद्रेत्यादिना । अपि रागिणि धनविषये इति

५३४ ‘संघर्षाप्रोत्साहितचित्तवृत्तिरनपेक्षम्’ (गो. का) ५३५ ‘शास्त्रविलक्षणो’ (गो. का) । शर्वो (गो २) ।

ग्रामोत्पत्तिरशेषा प्रविशन्ती सिंहराजविनियोगान् ।
 मन्मथसेनावसं लघयति ते रूपसौभाग्यम् ॥ ५३७ ॥
 आस्तामपरो लाभो भट्टाधिपनन्दिसेनतनयेन ।
 शिवदेव्या उपचारः क्रियते यस्तेन पर्याप्तम् ॥ ५३८ ॥
 पश्येदं धवलगृहं पाशुपताचार्यभावशुद्धेन ।
 कारितमनङ्गदेव्या विभूषणं पत्तनस्य सकलस्य ॥ ५३९ ॥
 आपणिकार्थस्य कुतो राजा लभते चतुर्थमपि भागम् ।
 हृष्टपतिरामसेनप्रसादतो नर्मदा यमुपभुङ्क्ते ॥ ५४० ॥

सूचनं, प्रकृतकामुके इति प्रकाशं, तच्च वक्रोक्त्या । मधुसूदनस्य पुत्रेण दत्तं आभरणं
 विभ्राणां चन्द्रवतीं पश्यन्ती त्वं किं न ह्रीता असि इत्यन्वयः ।] ह्रीता लजिता ॥
 [अत्र कामुकः 'स्वतंत्रः' ॥ ५३६ ॥ सिंहराजः कश्चित् ग्रामपतिः ।] विनियोगः
 समर्पणम् । [आवासं गृहम् । ते तव, रूपसौभाग्यं रूपेण मत्संबन्धिरूपेण यत् सौभाग्यं
 सुभगत्वं तत् ।] ['ग्रामोत्पत्तिमशेषां पश्यन्ती' इति पाठे] लघयतीति—त्वं केवलं
 पश्यन्ती किमपि कर्तुमसमर्था विलोकयन्ती एव तिष्ठसि, यद्वस्तु ते त्वरूपं संपत्तिगर्वं
 लघूकरोति इत्यर्थः ॥ [अत्र कामुकः 'संततायः' ॥] ५३७ ॥ उपचारः
 सेवा । [तेन पर्याप्तं तावतैव अलं, नायकेन तस्यै उपचारमात्रनिमित्तेन यत् दीयते
 तदेव तावत् प्रभूतं, अतः उपचारव्यतिरिक्तस्य लाभस्य वार्ता तु दुर्निरूपा इत्याशयः ।
 शिवदेवीसौभाग्यमुद्दिश्य सामूयोक्तिरियम् । 'हेडाबुकनन्दिषेण' इति पाठे हेडाबुकः
 हेडाबुक्को वा अश्वविक्रेता । अयं 'वित्तावमानी,' पाठान्तरे तु 'सुभगमानी']
 ॥ ५३८ ॥ [धवलगृहं सौधम् । पाशुपताचार्यः—पशुः संसारबद्धः जीवः, तेषां
 पतिः नियन्ता ईश्वरो वा पशुपतिः शिवः, तं अधिकृत्य प्रवृत्तं दर्शनं पाशुपतं शैवशास्त्रं,
 तस्य आचार्यः तन्मन्त्ररहस्यसिद्धान्ताद्युपदेष्टा पाशुपताचार्यः । भावशुद्धः एतन्नामा,
 अत्र भावः पण्डितार्थवाचकः शैवाचार्याणां मानद उपाधिः, यया न्यायभूषणकर्ता
 भाव—सर्वज्ञः, सप्तपदार्थीटीकाकृत भाव—विद्येश्वरः इत्यादिषु । यद्यपि मूलपाशुपतदर्शने
 न कोऽपि भ्रष्टाचारावकाशः, तथापि समयबलात् अन्यत्र इव तत्रापि कथंचिदाचार्यपदं
 गुरुपदं वा प्राप्तैः पतितैः कुगुरुभिः केचन अनाचाराः दृढं दत्तहस्तावलम्बा जाताः, अत
 एव मत्तविलासप्रहसनादिषु तत्तच्चरितानामुपहासः । पत्तनं पट्टनं वा नगरी राजधानी ॥
 'अयं लिङ्गी' ॥ ५३९ ॥ आपणिकः क्रयविक्रयकर्ता वणिक्, तस्य अर्थस्य लाभरूपेण

५३७ ग्रामोत्पत्तिमशेषां पश्यन्ती सिंह० (गो. का) । वासे (गो. का) ५३८ हेडा-
 बुकनन्दिशेन (प) नन्दिषेण (गो. कापा) । क्रियते यत्नेन (गो. का) ५३९ देव्या आभरणं (प)

पुंस्त्वाख्यापनकामो न स्त्री न पुमान्किल प्रभुस्वामी ।

अनुवध्नूपहसितस्त्वया जडे स्वार्थमनपेक्ष्य ॥ ५४१ ॥

वाजीकरणैकमतिर्नरनाथानुग्रहेण विख्यातः ।

प्रत्याख्यातः स तथा रविदेवः किङ्करत्वमाकाङ्क्षन् ॥ ५४२ ॥

किं कन्दर्पकुटुम्बे जातोऽसावुत वशीकरणयोगम् ।

जानाति कमपि सिद्धं येनाकृष्टाऽसि सर्वभावेन ॥ ५४३ ॥

प्राप्तस्य धनस्य, चतुर्थमपि भागं कररूपं राजभागं, राजा,] कुतः परिश्रमेण इत्यर्थः, [यद्वा कुतो लभेत काक्का नैव लभते इत्यर्थः । हट्टपतिः—हट्टः आपणः विक्रीयवस्तुशाला, तेषां पतिः; राज्ञा तद्व्यवहारिभिः वा नियुक्तः अध्यक्षः—पण्याध्यक्षः वणिक्श्रेष्ठः ॥ अयं 'अधिकरणवान्' ॥ ५४० ॥ प्रभुस्वामी एतन्नामा, न स्त्री न पुमान् अर्थात् नपुंसकः पण्डः, किल प्रसिद्धौ, तथापि वेश्यानुसरणेन स्वस्य पुंस्त्वप्रकाशनेच्छां स्वस्य संभोगशक्तिं प्रतिपिपादयिषुः, अनुवध्नन् प्रसादाय प्रयतमानः, त्वया उपहसितः त्वं किं करिष्यसि इत्यादि उपहासयुक्तसंभाषणेन लजां प्रापितः । जडे मूर्खं युक्तायुक्तविचारशून्ये, यतः तादृशाचरणेन स्वार्थभ्रंश एव फलित इति । अयं 'पण्डकः पुंशब्दार्थी' ॥ ५४१ ॥ वाजीकरणं वाजिवत् अश्ववत् अत्यर्थमुत्तममत्वापादकद्रव्यौषधादिः यद्वा वाजः शुक्रं तदस्यास्तीति वाजी वाजीक्रियते पुरुषः येन तत् वाजीकरणम्, तथा चोक्तं चरके—“येन नारीषु सामर्थ्यं वाजिवल्लभते नरः । येन चाभ्यधिकं बीजं वाजीकरणमेव तत्” ॥ इति । तस्मिन् तत्सेवने इति यावत्, एका मुख्या, मतिः यस्य सः, चिकित्साशास्त्रोक्तवाजीकरणप्रयोगाणां ज्ञाता अनुष्ठाता च, अत एव तरुणीकाम्यः इति सूचनं; अपि च नरनाथः नृपतिः, तस्य अनुग्रहेण कृपया, विख्यातः प्रसिद्धः, नृपवल्लभोऽयं इति सुप्रसिद्धः; अनेन तस्य धनाढ्यत्वं राजमण्डलानुकूल्यं च सूचितम् । तादृशोऽपि मद्रूपपरिलुब्धः मम किङ्करत्वं दासत्वं आकाङ्क्षन् वाञ्छन् स त्वया, तथा तत्प्रकारेण यद्वा चार्थं, प्रत्याख्यातः तिरस्कृतः । अहो ते मौढ्यं इति भावः । अयं 'राजनि सिद्धः' ॥ आभिः चतुर्दशभिः आर्याभिः 'माणिक्यपरिहारेण गैरिकपरिग्रहतुल्यः' ते वर्तनं इति उद्गुष्टम् ॥ ५४२ ॥ एवं स्वकामुकस्य ईर्ष्यासंयुक्षणद्वारा रागसंवर्धनार्थं प्रकृतकामुकार्थं अन्यानेककामुकानामनादरो मातृकृत इति दर्शयन्ती मातरं अधिक्षिप्य, प्रकृतनायकस्योपरि तदीयपक्षपाते कारणकल्पनापूर्वकं

५४० तमुप० (प) ५४१ जडः (गो. का) ५४३ योगात्—कामप्यवेति सिद्धिं (गो. का)

बाल्ये तावदयोग्या पश्चादपि वृद्धभावपरिभूता ।
 तारुण्ये रागहृता यदि गणिका भ्रमतु तद्भिक्षाम् ॥ ५४४ ॥
 उपनय भाण्डकमेतच्चर्जितं मामकेन देहेन ।
 विदधामि तीर्थयात्रामास्व सुखं प्रेयसा सार्धम् ॥ ५४५ ॥
 (अन्तःकुलकम्)

आर्यजननिन्दितानां पापैकरसप्रधाननारीणाम् ।
 एतावानेव गुणो यदभीष्टसमागमो निरावरणः ॥ ५४६ ॥

तां द्वाभ्यामुपालभते] किमिति । किं असौ [भट्टपुत्रनामा प्रकृतकामुकः] कामवन्धयः
 [कन्दर्पवंशसम्भूतः] लोकोत्तरसौन्दर्यवान्, वशीकरणाद्यभिज्ञो वा येन त्वं सर्व-
 स्वार्थपराङ्मुखी तदेकासक्ता इत्यर्थः ॥ ५४३ ॥ [बाल्यावस्थायां तावत् गणिका
 अयोग्या अपक्ववयस्कतया संभोगाय अत एव धनार्जनाय, एवं वृद्धभावपरिभूता वृद्धा
 सती अतिपक्ववयस्का तथैव; अतः एवंविधा तारुण्ये तरुणीभावे संभोगक्षमकाले इति
 यावत्, अत एव धनार्जनानुकूलसमये यदि रागहृता धनार्जनमनादत्य एकस्य कामुकस्य
 स्नेहपरवशा, तत् तदा, सा भिक्षां भ्रमतु धनलवप्राप्त्यर्थं दरिद्रस्य इव तस्याः याचक-
 वृत्तिरेव शरणम् इत्यर्थः । 'द्वितीये नार्जितं धनं चतुर्थे किं करिष्यति' इति भावः ।
 उक्तं च पूर्वं अनेनैव कविना—“सद्भावजाऽनुरक्तिर्न हि पथ्यं पण्यनारीणाम् ॥” (आ.
 २७७) इति ॥ ५४४ ॥ कलहोपसंहारे मिथ्यावाच्यमुपदिशति उपनयेति । उपनय
 आनीय मह्यं प्रयच्छ इति भावार्थः, भाण्डं एव भाण्डकं तत्, “भाण्डं पात्रे वणि-
 ङ्मूलधने भूषाश्चभूषयोः ॥” इति मेदिनी ।] द्रव्यपूर्णपात्रं, [भूषणादिकं वा, यत्
 मदीयं रूपवन्तं देहं कामुकैः उपभोजयित्वा तेभ्यः भाटकरूपेण संगृहीतम् । ततः
 पापप्रक्षालनाय तीर्थाटनं अहं विदधामि करिष्यामि, “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ”
 (पा. ३।३। १३१) इति भविष्यार्थे लट् । तीर्थं तु—“ऋषिजुष्टजले गुरौ ”
 इत्यमरः,—तेषां पुण्यतामूलं तु—“प्रभावादद्भुताद्भूमेः सलिलस्य च तेजसा । परि-
 ग्रहान्मुनीनां च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ॥ ” इति महाभारते । (अत्र मुनिपदं
 देवादीनां उपलक्षणम् ॥) त्वं तु तव प्रेयसा प्रीतिपात्रेण कामुकेन यदर्थं अपरे
 धनाद्यधिका अभि अनाहताः तेन साकं, सुखेन तिष्ठ ॥ ५४५ ॥ अन्तःकु-
 लकमिति—विकरालाख्यकुट्टन्या उपकान्तस्य कामुकावर्जनविविधप्रकारोपदेशस्य

५४६ पापैकरसप्रकाशनारीणां (प) रसप्रकाशनैकनारीणां (का)

नो धनलाभो लाभो लाभः खलु बल्लभेन संयोगः ।

अक्षिगतादर्थाग्निर्न भवति मनसः प्रसादाय ॥ ५४७ ॥

गाढानुरागभिन्नं तारुण्यपरसामृतेन संसिक्तम् ।

न भजति सहृदयहृदयं विभवार्जनसम्भवा चिन्ता ॥ ५४८ ॥

मध्ये मात्रा मिथ्यावचःकलहर्षोपदेशकुलकस्य पतितत्वात् इदं मिथ्यावचःकलहं अन्तः-
कुलकम् ॥ एवं कामुकावर्जनप्रकारोपदेशाधिकारे प्रथमं ५२० आर्यामारम्य ५२७
आर्यान्तं ईर्ष्यामानग्रहणं उपदिश्य, ततः ५४५ आर्या यावत् तदर्थमेव स्वस्याः धनहानि-
प्रकाशिका मिथ्यावचःकलहधार्ष्ट्यं प्रदर्श्य, अनन्तरं ५५५ आर्यान्तं यावत् अपरकुलकेन
तद्वैपरीत्येन धनलाभनिःस्पृहताप्रकाशनप्रयोज्यां अर्थरसगर्भां वाक्यावल्लिखन्नुपदिशति आर्य-
त्यादिना । प्रकारान्तरेण तु—अर्थग्रहणैककुशलानां वेश्यानां दानोपायासंभवात् ईर्ष्या-
मानग्रहणेन “दण्डस्त्वविनयादीनां दृष्ट्या श्रुत्याऽथ तर्जनम् ।” इति दण्डप्रयोगः उपदिष्टः;
ततः मिथ्यावचःकलहस्वरूपेण “भेदस्तु कपटालपैः सुहृदां भेदकल्पना ।” इति भेदप्र-
योगः कथितः; इदानीं शेषे “तत्र सामप्रियं वाक्यं स्वानुवृत्तिप्रकाशकम् ।”
इति लक्षिते सामप्रयोगे उपयोज्यं वाक्यप्रकारमनुवदति आर्थेत्यादिना ॥]
[वेश्यानामर्थैकमनस्कत्वेऽपि कामुकविनोदादिकमेव स्वस्या बहुमतं इति प्रत्याययितुं]
आर्यजनेत्याद्या नायकप्रतारणोक्तियुक्तयो मातरं प्रति [कामुकश्राव्यं] प्रयोक्तुं
सूचिताः । [आर्यैः अभ्यर्हितैः । पाप एव एकः मुख्यः प्रधानः रसः शृङ्गारादिवत्
स्वाद्यः यासां तासां पापकर्मसु एव निरतानां वेश्यानाम् । अभीष्टेन कामुकेन सह
समागमः संयोगः । निरावरणः केनापि प्रतिबन्धेन अविहतः, यथा स्वीयानां गुरुजनसा-
न्निध्यादिभिः, परकीयानां च पतिभयादिभिः ॥ अत्र सामान्यात्वस्य दोषत्वेऽपि तत्रैव
गुणदर्शनात् अनुशालङ्कारो व्यङ्ग्यः, तल्लक्षणं, तु—“दोषस्याभ्यर्थनाऽनुज्ञा तत्रैव गुण-
दर्शनात् ।” इति कुवलयानन्दे ॥ ५४६ ॥] धनलाभो न लाभः लाभानुरूपमुखजनकः
इत्यर्थः । अक्षिगतः द्वेषः, “द्वेष्ये त्वक्षिगतः ।” इत्यमरः । [अपि च कामुकात्
या द्रव्यप्राप्तिः सा तु न अन्वर्था लाभः, अपि तु प्रियेण एव कामुकेन समागमः ।
खलु निश्चये । नात्र अपहृतिरलङ्कारः, अनारोपेण भूतार्थकथनात् ॥ एतदेव व्यतिरेकेण
समर्थयति । यत इति शेषः, सर्वानुभूतिविषयं इदं यत् स्नेहाभाजनेन प्रदत्तं बहु अपि
द्रव्यं मनसः प्रसन्नतायै न भवति, प्रत्युत प्रीतिपात्रात् प्राप्तं अल्पमपि बहुमतं भवतीति
इति भावः । पूर्वार्धे परिसंख्यालङ्कारः, समग्रे काव्यलिङ्गं अलङ्कारः, “समर्थनीयस्यार्थस्य
काव्यलिङ्गं समर्थनम् ।” इति कुवलयानन्दीयलक्षणात् ॥] ५४७ ॥ [गाढानुरागेण

५४७ बल्लभेन संसर्गः (प) ५४८ तारुण्यसुखामृतेन (गो. का.)

लाभः स एव परमः पर्याप्तं तेन तृप्ताऽस्मि ।

विनिवेद्य यदुत्सङ्गे निक्षिपति मुखे मुखेन ताम्बूलम् ॥५४९॥

दृढस्नेहेन] भिन्नं विकसितं [व्याप्तं वा, तारुण्यं मध्यमं वयः, तस्य यः रसः विषयभोगादितृष्णारूपः, स एव सर्वेन्द्रियतर्पकत्वात् अमृतं सुधा, तेन संसिक्तं अभि-
पिबतं, यत् सहृदयस्य रसिकस्य हृदयं तत् कर्म, धनार्जनोपायसंसिद्ध्यादिचिन्तनं
न स्पृशति इत्यर्थः । स्निग्धः सहृदयः तरुणजनः धनार्जनादिचिन्तया विषयभोगेभ्यो
नापह्नियते इति भावः, अनेन स्वस्याः गाढानुरागता द्रव्यनिःस्पृहता च प्रकाशिता ।
॥५४८॥ “वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म प्रियोपच्छन्दनात्मकम् ।” (उपच्छन्दनं वशीकरणम् ।)
इति लक्षितस्य नर्मणः शृङ्गारहास्यभयरूपेण त्रिविधस्य प्रत्येकं वेपभापाचेष्टारूपेण
त्रिधा विभक्तस्य मध्ये अत्र शृङ्गारनर्मणः चेष्टाप्रकारं द्वाभ्यामाह लाभ इति । पर्याप्तं
अत्यर्थम् । उत्सङ्गे अङ्गे ।] निक्षिपति अर्पयति । [मुखे इत्यादि—स्वचर्चितं ताम्बूलं
मामङ्गे स्थापयित्वा मदुपभोगाय मम मुखे सञ्चारयति तेन अलं सन्तुष्टाऽस्मि, प्रियभु-
क्तशेषं प्रियया सप्रेम भुज्यते प्रियप्रसाद इति । तथा चोक्तं—“उत्साहसीमा हि पति-
प्रसादः । ” (विक्रमांकदेवचरिते १० । ३८) इति । प्रकारान्तरेण इदं नैषधकाव्ये
(२०।८२)—“ जागर्ति तत्र संस्कारः स्वमुखाद्भवदानने । निक्षिप्यायाचिपं यत्ता
न्यायात्ताम्बूलफालिकाः ॥ ” इति । (‘यदीयो निक्षेपः स तस्मै दातव्योऽन्यथा दण्ड्यः’
इति न्यायः । फालिकाः शकलानि ।) क्वचिद्वैपरीत्यमपि—“ तालाकारपयोधरे तनु-
भुवस्तन्त्राधिकारप्रिये ताम्बून्मध्यलते तडित्समरुचे तन्त्रीसमालापिनि । ताटङ्कान्ततर-
ङ्गिताक्षियुगले तन्त्रङ्गि ताम्राधरे तारानाथनिभानने तत्र मुखात्ताम्बूलमादीयताम् ॥ ”
इत्युक्तेः । ताम्बूलमवश्यं सेव्यं, तदुक्तं—“ धिक् ताम्बूलविहीनमाननविलं, धिक् पुण्डू-
हीनं मुखं, धिग्वेदोक्तिविवर्जितां च रसनां, धिक् पाणिमस्वर्णदम् । धिग्रामं च तर-
ङ्गिणीविरहितं, धिक् प्राशहीनां सभां, धिग्भुक्तं घृतवर्जितं, धिगबलाशून्यां च शय्याम-
पि ॥ ” रसिकेन ताम्बूलयाचनं यथा—“ त्वन्नेत्राञ्चलवत्प्रदीपितपदं, त्वन्मध्यवन्मुष्टिना
ग्राह्यं, त्वत्कुचकुम्भवन्नलमुखव्यापारलीलास्पदम् । त्वच्चेतोवदमन्दरागजननं, त्वन्मूर्ति-
वत्कामदं, स्वादिष्टं च तवौष्ठवत्, तरुणि मे ताम्बूलमानीयताम् ॥ ” ताम्बूलभक्षण-
समयमधिकृत्य उक्तं केनापि—“ प्रत्युपसि भुक्तसमये युवतीनां चैव संगमे विरमे ।
विद्वद्राजसभायां ताम्बूलं यो न खादयेत्स पशुः ॥ ” इति ॥ “ लाभः स एव परमः ”
इत्याद्युक्त्या स्वस्याः प्रेमगर्वितात्वं व्यञ्जितम्, यथा उदाहृतं शृंगारामृतलहरी—
“अन्यास्ताः सखि योषितः सहचरं लावण्यलीलाग्रहाः सेवाभिः प्रचुराभिरुन्मिष-

५४९ तेन तेन तृ० (प) । मुखे स ताम्बूलम् (गो. का) ।

सुरतश्रमवारिकणान् परिमार्ष्टि निजांशुकेन गात्रेषु ।

यदुरसि निधाय विहसंस्तस्य न मूल्यं वसुन्धरा सकला ॥ ५५० ॥

शिथिलितनिजदाररतिर्मयि सक्तमना अनन्यकर्तव्यः ।

यदसौ जितनलरूपस्तिरस्कृतं तेन गाणिक्यम् ॥ ५५१ ॥

दुःखेमाणमातन्वते । अस्माकं तु समीरणं वितनुते चेलाञ्जलैरादराद्वीटीमाननपङ्कजे विसृजति प्राणेश्वरः किं किये ॥ ” इति ॥ ५४९ ॥ अपरं चेष्टानर्म आह सुरतेति । गात्रेषु गण्डादिमुखावयवेषु, सुरतश्रमेण संभोगायासेन उद्धृतान् वारिकणान् स्वेदाम्भोलवान् । कणानित्यनेन स्वेदस्य तद्वारा च तस्याः उत्तमत्वं ध्वनितं—“स्वेदो हि त्रिविधः प्रोक्त उत्तमाधममध्यमाः ॥ श्रमे महति योऽत्यल्प उत्तमः स प्रकीर्तितः । ललाटे गण्डयोः कापि चिबुके चापि दृश्यते ॥ श्रमानुरूपः स्वेदो यो मध्यमः स प्रकीर्तितः । स ललाटशिरोग्रीवावक्षोदेशेषु जायते ॥ अल्पश्रमे महास्वेदोऽत्यधमः सर्वदेहगः ॥ ” इत्युक्तेः । तथाहि आर्यासप्तशत्याम्—“अभिनवकेलिह्वान्ता कलयति बाला क्रमेण घर्माग्मः । ज्यामर्पयितुं नमिता कुसुमास्त्रधनुर्लतेव मधु ॥ ” (६९) इति । (क्रमेण कपोलाद्यंगक्रमेण सुरतावेगक्रमेण वा । मदनधनुर्लता इधुः ।) मां सुरतान्ते स्ववक्षसि पातयित्वा स्ववस्त्रेण यत्] परिमार्ष्टि प्रोञ्छति, [किं कुर्वन्, विहसन् स्वयं तव दास्यं करोमीति मध्यमहासेन व्यञ्जयन्, तस्य आराधनवत्तस्य, सकला समग्रा, वसुन्धरा वसुद्रव्यं धरति बिभर्ति इति वसुन्धरा पृथ्वी, मूल्यं न भूलोकचक्रवर्तित्वप्राप्तेरपि तस्तेहकर्मजन्यो हर्षः अधिकः इति भावः । अनेन कामुकस्य नायिकाप्रीणने औत्सुक्यं सूचितं तेन च तस्य रागातिशयोऽपि व्यञ्जितः ॥ एवं शाकुन्तले (३।१८)—“किं शीतलैः क्लृप्तविनोदिभिरार्द्रवातान् सञ्चारयामि नलिनीदलतालवृन्तैः । अङ्गे निधाय करभोरु यथासुखं ते संवाहयामि चरणान्वुत पद्मताम्रौ ॥ ” इति दुष्यन्तोक्तिरपि चेष्टानर्मोदाहरणम् ॥ अत्र अतिशयोक्त्यलङ्कारभेदः ।] ५५० ॥ [गर्वाख्यं भावं प्रकाशयति शिथिलितेति । यत् असौ कामुकः निषधनायात् सौन्दर्येण प्रसिद्धात् नलात् अपि अधिकरूपवान् । तथा च नलः दमयन्त्याः पुरः हंसमुखेन वर्णितो नलचम्पवां—“निर्माय स्वयमेव विस्मितमनाः सौन्दर्यसारेण यं स्वव्यापारपरिश्रमस्य कलशं वेधाः समारोपयत् । कंदर्पं पुरुषाः स्त्रियोपि दधते दृष्टे च यस्मिन् सति, द्रष्टव्यावधिरूपमाप्नुहि पतिं तं दीर्घनेत्रे नलम् ॥ ” (४।७) इति । अनन्यकर्तव्यः मत्प्रसादनादि विहाय अन्यत् किमपि कार्यं यस्य नास्ति तादृशः । तिरस्कृतम्

बहुकुसुमरसास्वादं कुर्वाणा मधुकरी विधिनियोगात् ।

ईद्वप्रसवविशेषं लभते खलु येन भवति कृतकृत्या ॥ ५५२ ॥

अयि सरले तावदिमा उपदेशगिरो वसन्ति कर्णान्तः ।

यावन्नान्तर्भूतं तच्चेतसि मामकं चेतः ॥ ५५३ ॥

श्रीरस्तु दुर्गतिर्वा, वेश्मनि वासो भवत्वरण्ये वा ।

स्वर्लोके नरके वा, किं बहुना, तेन मे सार्धम् ॥ ५५४ ॥

पराजितम् ।] गणिक्यं गणिकासमूहः, [“गणिकायाश्च यज् वाच्यः” इति वार्तिकात् (४।२।४०) ॥ अनेन अहमेव वारमुख्या जाता इत्यभिप्रायः ॥ गर्वभावलक्षणं तु—“ऐश्वर्यरूपतारुण्यकुलविद्यावलैरपि । इष्टलाभादिनाऽन्येषामवशा गर्व ईरितः ॥” (२।२३) इति रसार्णवसुधाकरे । प्रकृते रूपतारुण्याभ्यां सः कामुकः सर्वातिशायी, तादृशलाभेन च स्वस्याः सौभाग्योत्कर्षः, तन्मूलकश्च गर्वः ॥ ५५१ ॥ [अप्रस्तुतप्रशंसामुखेन तुल्यावस्थमधुकरीदृष्टान्तव्याजेन स्वस्याः दैववशात् उत्कृष्टं सौभाग्यमाह बहु इति । मधुकरी मधुमक्षिका, मधुकर इति विटस्यापि वाच्यत्वात् मधुकरीशब्दसामर्थ्यात् तस्या लम्पटता सूचिता, रसग्रहणाय नानाकुसुमान् संभुञ्जाना अपि, विधेः ब्रह्मणः नियतेर्वा, नियोगात् प्रेरणात्, ईदृशं अवर्णनीयं लोकोत्तरं इति यावत्,] प्रसवविशेषः कुसुमविशेषः, [“प्रसवो गर्भमोक्षे स्याद्रक्षाणां फलपुष्पयोः । परंपराप्रसंगे च लोकोत्पादे च पुत्रयोः ॥ ” इति विश्वलोचने,] रूपणेन पुरुषविशेषश्च [तं, “येन सा कृतकृत्या कृतार्था प्राप्तप्राप्तव्या, भवति । अत्र अप्रस्तुतकुसुममधुकरवृत्तान्तेन प्रस्तुतनायिका-नायकयोः सम्बन्धविशेषः प्रतीयते ॥ ‘मधुकरीव’ इति ‘ईद्वपुरुषविशेषं’ इति च पाठे उपमा, सा च न अप्रस्तुतार्थप्रशंसावत् प्रकृताभिप्रायव्यञ्जिका ॥] ५५२ ॥ [अयि इति कोमलामन्त्रणे । सरले यतः तत्त्वमनवबुधैव प्रलपनशीला ततः तथा-सम्बुद्धिः । इमाः त्वया उद्दीर्यमाणाः, अत्र तु अनुक्ताः उपदेशगिरः “गणिकायाश्च गम्यं प्रति सज्जतैव न सङ्गः, सत्यामपि प्रीतिं न मातुर्मातृकाया वा शासनातिवृत्तिः ।” (द० कु० २) इत्यादिप्रकाराः ।] अन्तर्भूतं विलीनं, [द्रवीभूत्वा एकतां गतम् । यावत् हृदयैक्यं न जातं तावत् इत्यर्थः ॥ ५५३ ॥ बहुना उक्तेन किम् ? श्रीः धना-

५५२ मधुकरीव विधिशोगात्-ईद्वपुरुषविशेषं (का) ५५३ अपि (प) ।
कर्णान्तम् (प) ५५४ महत्तरण्ये (गो. प)

इदमास्तेऽलङ्करणं दुर्जननि गृहाण किं ममैतेन ।
 तेनैव भूषिताऽहं गुणनिधिना भट्टपुत्रेण ॥ ५५५ ॥
 उचितस्थाननियुक्तान्यपनीय विभूषणानि सावेगम् ।
 एवमभिधाय यास्यसि मातुः पुरतः समुत्सृज्य ॥ ५५६ ॥

(कुलकम्)

इति रागान्धः श्रुत्वा चेतसि कुरुते कदाचिदेवमिदम् ।
 स्नेहाधिष्ठितमनसामविधेयं नास्ति नारीणाम् ॥ ५५७ ॥
 जननीं जन्मस्थानं बान्धवलोकं वसूनि जीवं च ।
 पुरुषविशेषासक्ताः सीमन्तिन्यस्तृणाय मन्यन्ते ॥ ५५८ ॥

दिसमृद्धिः, दुर्गतिः दारिद्र्यं, वा विकल्पे । तेन मम प्रियेण, सार्धं सह, द्वयमपि समानम् । एतादृशी चित्तवृत्तिः स्नेहेद्धितं, प्रकृते तु वाङ्मात्रम् ॥ ५५४ ॥ प्रयोज्यवाक्येषु चरमं उपदिशति इदमिति । अलङ्करणं भूषणम् । दुर्जननी दुष्टा जननी, तस्या लोभ-ग्रस्तत्वात् विशिष्टोक्तिः । अन्यभूषणादिभिः मे किमपि न प्रयोजनं, स एव मम प्रियभूतो मयि च स्निग्धः भट्टपुत्रः मम भूषणसर्वस्वं इति भावः । “ स्त्रीणां प्रियप्रणय एव हि भूरि भूषा । ” इति (राट्टोदवंशकाव्ये १४।५८) । “ प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता । ” (कुमारसंभवे ५।१) (सौभाग्यं स्पृहणीयत्वं प्रियवाङ्मयं वा ।) इति चोक्तेः । “ संभोगकेलिकुशलं रमणं रसज्ञाः स्त्रीणामवृत्रिमविभूषणनामनन्ति । ” (८६) इति रत्नसिंहमुनिकृतप्राणप्रियकाव्ये एतच्छायः श्लोकः ॥ ५५५ ॥ वाक्यान्ते तदनुकूलां चेष्टां विकराला उपदिशति उचितेति । एवं अभिधाय, भूषणानि सावेगं अपनीय, मातुः पुरतः तानि समुत्सृज्य, यास्यसि इत्यन्वयः । भूषणानां सावेगं अपनयनं क्रोधानुभावः, क्रोधश्च मातुर्लोभमुद्दिश्य । यास्यसि दूरीभविष्यसि ॥ ५५६ ॥ रागान्धः अनुरागवशात् विवेकशून्यः कामुकः भट्टपुत्रः । एवं इदं वर्णयिष्यमाणप्रकारम् । चेतसि कुरुते विचार्य निश्चिनुते । अविधेयं अकरणीयम् । तथा हि उक्तं—“ युक्तयुक्तविचारणा यदि भवेत् स्नेहाय दत्तं जलम् । ” इति ॥ ५५७ ॥ तदेव विवृणोति जननीमित्यादि । बान्धवलोकं बंधुजनं मातृपितृगोत्रसंबन्धिनः । सीमन्तिन्यः सीमन्तः केशविन्यासः अस्याः अस्ति इति सिमन्तिनी वनिता ताः । तृणाय तृणवत् तुच्छम् । यथोक्तं विक्रमां-कदेवचरिते—“ मरणमपि तृणं समर्थयन्ते मनसिजपौरुषवासितास्तरुण्यः । ” (६।१३)

रणीशरसि हते वज्रे वज्रोपमयन्त्रनिर्गतप्राण्णा ।
 प्राणान्मुमोच गणिका न मन्त्रविधिना हता नाम ॥ ५५९ ॥
 कालवशेनायासीत् पञ्चत्वं दाक्षिणात्यमाणिक्यः ।
 प्रेमोपगता वेद्या तेनैव समं जगाम भस्मत्वम् ॥ ५६० ॥
 भास्करवर्मणि याते सुरवसतिं वारिताऽपि भूपतिना ।
 तद्दुःखमसहमाना प्रविवेश विलासिनी दहनम् ॥ ५६१ ॥
 ज्वालाकरालहुतभुजि नग्राचार्यः पपात नरसिंहः ।
 तस्मिन्नेव शरीरं निजमजुहोच्छोकपीडिता दासी ॥ ५६२ ॥
 प्रीतिभराक्रान्तमतिस्त्रिदशलयजीविकां क्रमोपगताम् ।
 अङ्गीचकार मुक्त्वा कदम्बका भट्टविष्णुमा मृत्योः ॥ ५६३ ॥

इति ॥ ५५८ ॥ इतः अष्टकेन जनन्यादित्यागानां कैमुतिकन्यायेन उपलक्षणार्थं प्रस्तुत-
 त्वेन च वेद्यानामेव जीवत्यागदृष्टान्तान् उदाहरति रणेत्यादि । वज्रोपमः वज्रवत्
 प्राणनाशकः, यः यन्त्रनिर्गतः यन्त्रं गोफणा गोफणिका इति वा नाम्ना प्रसिद्धं दूरात्
 प्रस्तरनिक्षेपकं यन्त्रं तस्मात् निर्गतः निश्चितः,] ग्राया उपलः । हता वशीकृता ।
 [न केनापि वशीकरणमंत्रेण वशीकृता, अतः स्नेहाधीनैव इत्यर्थः, तादृशी । नाम
 विस्मये । “ नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । संभाव्यकुत्साप्राकादयविकल्पे-
 ष्वपि दृश्यते ॥ ” इति मेदिनी ॥ ५५९ ॥ पञ्चत्वं देहकारणीभूतपृथ्व्यादिपञ्चमहाभू-
 तमयत्वं अयासीत् प्राप्तवान्, मृत इत्यर्थः । भस्मत्वं जगाम तच्चितायां सहगमन-
 विधिना दाहं प्राप्ता ॥ ५६० ॥ तद्दुःखं प्रियमृत्युरूपं, विलासिनी वेद्या ॥ ५६१ ॥
 ज्वालाभिः कराले भीषणे अतिप्रज्वलिते इत्यर्थः, हुतभुजि अग्नौ । नग्राचार्यः नग्नानां
 ‘निर्ग्रन्थ’ ‘दिगम्बर’ इति प्रसिद्धानां मिथुविशेषानां आचार्यः महत्तमः, तथा च तेषां
 वस्त्रापरिधानहेतुत्वे वचनं— “ सुखानुभवने नमो, नमो जन्मसमागमे । बाल्ये नमः,
 शिष्ये नमो, नमश्छिन्नशिखो यतिः ॥ नमत्वं सहजं लोके, विकारो वस्त्रवेष्टनम् । नम्रा
 चेयं कथं वन्द्या सौरभेयी दिनेदिने ॥ ” इति यशस्तिलकचम्बवाम् (५ आ०) ॥
 अग्नौ पपात अकस्मात् वा स्वर्णपुरुषसिद्धिप्राप्त्यै स्वशरीरवलिदानार्थं वा । दासी वेद्या
 ॥ ५६२ ॥ त्रिदशाः “ तृतीया यौवनाख्या दशा सदा येषां, त्रिशब्दस्य तृतीयार्थता

५५९ मुमोच दयिता (गो. का) । विधिना हता रामा (गो) हता नामा (प)
 ५६० जगाम पञ्चत्वम् (गो. का) ५६१ वसतिं भूभुजा निवार्यमाणापि (प) ५६३ क्रमोप-
 नताम् (प. कापा) । मुक्त्वाऽजीर्णा खलु मिश्रपुत्रमा (गो. का) भट्टपुत्रमा (कापा) ।

देशान्तरादुपेता प्रसादमात्रेण वीक्षिता वनिता ।
 तत्याज न पादयुगं समरे निहतस्य वामदेवस्य ॥ ५६४ ॥
 भट्टकदम्बकतनये याते वसतिं परेतनाथस्य ।
 चक्रे देहत्यागं रणदेवी वारयोषितां मुख्या ॥ ५६५ ॥
 अस्यामेव नगर्यां द्रविणमदात् कालसञ्चितमशेषम् ।
 प्रेम्णाऽऽकृष्टा गणिका मिश्रात्मजनीलकण्ठाय ॥ ५६६ ॥
 इयमपि मयि विहितास्था मातृवचःकलुषिता गता कापि ।
 त्यक्त्वाऽऽभरणं सर्वं प्रविजृम्भितमन्युसंवेगा ॥ ५६७ ॥
 उत्सृष्टालङ्कारणां परिशेषितमातृमुक्तपरिवाराम् ।
 संतपर्यामि सम्प्रति सर्वस्वेनापि हरिणाक्षीम् ॥ ५६८ ॥

त्रिभागवत् ।” इति अमरव्याख्यासुधायां, ते त्रिदशाः सुराः, तेषां आलयः स्वर्गः, त्रिद-
 शालयस्य जीविका इव जीविका जीवनसाधनं भोजनसुखालंकारादिसमृद्धिः, उपमितस-
 मासः, तां, क्रमोपगतां एकस्याः प्राप्तेः अनन्तरं द्वितीयस्याः प्राप्तिः इत्यादिपरिपाठ्या
 संभृतां, यद्वा मातृवंशपरंपरागतां, मुक्त्वा त्यक्त्वा, भट्टविष्णुं नातिधनिनं कंचित् ब्राह्मणम् ।
 ‘भुक्त्वा जीर्णां खलु मिश्रपुत्रमा’ इति पाठे] तारुण्यात् प्रभृति अङ्गीकृतवती, अधुना
 च जीर्णां वृद्धा समभूत् इत्यर्थः । ५६३ ॥ [प्रसादमात्रेण तस्याः हीनपान्नत्वेऽपि केवलं
 दृष्टिपातरूपः अनुग्रहः कर्तव्यः इत्येव बुद्ध्या वीक्षिता दृष्टा, दृष्टिपातमात्रेण अनुगृहीता
 इत्यर्थः । वनिता अनुरक्ता स्त्री । ५६४ ॥ परेताः मृताः तेषां नाथः भर्ता परेतनाथः
 यमः । वसतिं सदनम् । वारयोषितां गणिकानां, मुख्या प्रधाना, वारमुख्या इति संशिता,
 “अथ सा जनैः । सत्कृता वारमुख्या स्यात् ।” इत्यमरः ॥ ५६५ ॥ अस्यामेव नगर्यां
 वाराणस्याम् । द्रविणं धनं, अदात् दत्तवती इत्यर्थः ॥ ५६६ ॥ उदाहरणेभ्यः प्रस्तुतार्थं
 निगमयति इयमिति । इयं मालती ।] विहितास्था धृतादरबुद्धिः, [यद्वा गृहीतमदा-
 लंभना, “आस्था त्वालम्बनापेक्षायत्नास्थानेषु दृश्यते ।” इति विश्वलोचनः । प्रस्तुत-
 नायकपरित्यागनिर्बन्धात्मकानि मातुः वचनानि तैः] कलुषिता प्राप्तचित्तोद्वेगा [अप्र-
 सन्ना । कापि अज्ञातस्थले ।] मन्युः क्रोधः । ५६७ ॥ [एवं स्थितौ स्वकर्तव्यं प्रति-

५६४ ‘दुपेते’...विक्षिते (गो. प) । वनिते (गो) वनिते (प) । पादयुगं तत्प्यजतुर्न-
 वामदेवस्य समिति निहतस्य (गो) पादयुगं त्यजति न वाम० (प) ५६६ भट्टात्मज
 (प. कापा) ५६७ इयमपि विहितास्था मां मातृ...षिता क गता (गो. का) नु गता
 (कापा) । परिवर्धितमन्यु (गो. का) ५६८ परिसेवितमातरं विपरिवाराम् (प)

गेहेन किं प्रयोजनमन्यैरपि बन्धुदारपरिवारैः ।

संसारग्रहकारणमेका खलु मालती मम हि ॥ ५६९ ॥

अमृतकरावयवैरिव घटिता या दृढतरं परिष्वक्ता ।

चेतो नयति समत्वं ब्रह्मण आनन्दरूपस्य ॥ ५७० ॥

जानीते उत्सृष्टेति । परिशेषितः परिशेषेण वर्तमानः, मात्रा मुक्तः त्यक्तः स्वसेवाया निष्का-
सितः, परिवारः दासादिः, यस्याः तां अल्पपरिजनाः संतर्पयामि प्रसादयामि सन्तुष्टां
करोमि, सर्वस्वेनापि स्वकीयधनादिसर्वदानेनापि, हरिणाश्र्वा हरिणस्य अक्षिणी नेत्रे इव
चञ्चले अक्षिणी यस्याः सा हरिणाश्र्वा (मध्यमपदलोपीसमासः) ताम् । ५६८ ॥
स्वसर्वस्वत्यागमतिं समर्थयति गेहेनेति । गेहं गृहम् । ग्रहः ग्रहणं स्वीकारः, यद्वा ग्रहः
आग्रहः आसक्तिः इति यावत् । खलु निश्चये । हि हेतौ यतः इत्यर्थः, “हि विशेषेऽव-
धारणे । हि पादपूरणे हेतौ” इति विश्वलोचनः । ५६९ ॥ इतः त्रयोदशभिः आर्याभिः
स्वस्य संसारात्यागे उक्तं मालत्याः कारणत्वं स्मृतिपथमुपागततद्विशिष्टगुणगणस्य
सङ्कीर्तनेन द्रढयति । तत्रादौ “ आदौ रतं बाह्यमिदं प्रयोज्यं, तत्रापि चालि-
ङ्गनपूर्वमेतत् । ” (५१२६) इति रतिरहस्योक्तकामशास्त्रन्यायात् तदालिङ्गनमेव
प्रशंसति अमृतेति । अमृतं सुधा तन्मयाः कराः किरणाः यस्य स अमृतकरः सुधांशुः
चन्द्रः, तस्य अवयवैः कलाभिः, इव उत्प्रेक्षायां तस्याः सर्वेन्द्रियसंतर्पकत्वात्, घटिता
निर्मिता, यथोक्तं भट्टोद्भटेन—“किं कौमुदीः शशिकलाः सकला विचूर्ण्य, संयोज्य
चामृतरसेन पुनः प्रयत्नात् । कामस्य घोरहरहुंकृतिदग्धमूर्तः संजीवनौषधिरियं विहिता
विधात्रा ॥” इति ।] परिष्वक्ता आलिङ्गिता । [चेतः चित्तम् । समत्वं तुल्यत्वम् ।
आनन्दरूपः “विगलितवेद्यान्तरत्वमानन्दस्य रूपम् ।” इति एकाग्रल्याम् । ब्रह्मणः
आनन्दरूपत्वं च “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” (बृहदा० उप० ३।१।२८) “प्रज्ञानघन एवा-
नन्दमयः” (माण्डू० ५) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । यस्या दृढालिङ्गनं ब्रह्मानन्दतुल्यमानन्दं
प्रापयति इति भावार्थः । तथाहि पंचदश्याम्—“कुमारादिवदेवायं ब्रह्मानन्दैकतत्परः ।
स्त्रीपरिष्वक्तवद्वेद न बाह्यं नापि चान्तरम् ॥ ” (११।५४) इति । (अयं सुपुष्टः,
स्त्रीत्यादि ‘ यथा प्रियया आलिङ्गितः कामी बाह्याभ्यन्तरविषयज्ञानशून्यत्वात् सुखमूर्तिर्भ-
वति—तथा सुपुष्टौ परमात्मना ऐक्यं गतो जीवः बाह्यादिविषयज्ञानाभावादानन्दरूप
एव भवति ।) श्रुतिरपि—“तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद

आविर्भवदात्मभवक्षोभक्षतधीरता घनं रभसात् ।
 विगलितकुचयुगलावृतिरालिङ्गति मालती धन्यम् ॥ ५७१ ॥
 निर्दयतरौष्ठखण्डनसव्यथहुङ्कारमूर्छितं सुरते ।
 अहहेति वचस्तस्या अपुण्यभाजो न शृण्वन्ति ॥ ५७२ ॥
 स्मृतिजन्मजनितविकृतिव्रततिच्छन्नं करोति संसारम् ।
 आवद्धसुरतसङ्गरविमर्दसंक्षोभिता दयिता ॥ ५७३ ॥
 गाढतराश्लिष्टवपुर्भजते कान्ता प्रमोदसम्भोहम् ।
 शिथिलीकृता तु किञ्चिद्विविधविकारं समुच्छ्वसिति ॥ ५७४ ॥

नान्तरं” (बृहदा० ४।३।२१) इत्यादि ॥] ५७० ॥ [पुनरपि तदालिङ्गनं एव प्रशंसति आविरिति ।] आत्मभवक्षोभः मदनविकारः [आविर्भवन् प्रकटीभवन् यः आत्मभवात् कामात् क्षोभः व्याकुलत्वं तेन क्षता विद्धा भिन्ना वा धीरता धैर्यं यस्याः सा स्मरतुरा इत्यर्थः, घनं निबिडं, रभसात् वेगात्, कुचयुगावरकं पटं विगलितं यस्याः तादृशी, अनेन पीनपयोधरयोः साक्षात्स्पर्शमुखलाभः सूचितः, अतः धन्यं पुण्यवन्तं, मालती आलिङ्गति । अत्र आविर्भवदादेः विगलितादेश्च साभिप्रायत्वात् परिकरालङ्कारः, “अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे ।” इति लक्षणात् । ५७१ ॥ तस्याः सुरतकालिकशब्दोद्गारविशेषं प्रशंसति निर्दयेति । अपुण्यभाजः अकृतशोभनकर्माणो जनाः । अहह इति परिक्लेशद्योतकं अव्ययं, “अहह स्यादनुशये परिक्लेशप्रहर्षयोः ।” इति विश्वलोचनः । कीदृशं तत् अहह इति वचः, सुरतकाले आवेगात् कामुकेन कृतं यत् निर्दयतरं ओष्ठखण्डनं अधरदशनं तेन सव्यथः पीडासहितः यः हुङ्कारः पीडादर्शकः तत्सम्भवात्सहत्वेन वारणार्थो वा हुं इति ध्वनिः तेन] मूर्छितं प्रसृतं [व्याप्तम् ।] ॥ ५७२ ॥ [आवद्धः प्रवर्तितः यः सुरतसङ्गरः रतियुद्धं तस्मिन् यः विमर्दः अङ्गानां निपीडनं तेन संक्षोभिता व्याकुला, दयिता प्रियतमा । स्मृतिजन्मा स्मरः कामः, तेन जनिताः नानाप्रकाराः] विकृतयः क्षोभाः [तद्रूपा या व्रततयः लताः ताभिः च्छन्नं आवृतं संसारं करोति । सुरतकालसंजातसंक्षोभप्रियारामणीयकावलोकिनः कामिनः सकलोऽपि संसारः कामजनितविकारमय इव शृङ्गाररसमय इव भाति इत्यभिप्रायः ॥ ५७३ ॥ आलिङ्गनस्य गाढशिथिलभेदयोः प्रयोगे तस्या अवस्थे प्रकटयति गाढेति । निबिडतरं आलिङ्गिता, कान्ता कमनीया प्रिया, प्रमोदः इष्टार्थस्य भोगजन्य-

५७१ धीरताय धृतरभसा (का) । ५७४ तु संप्रति वि० (गो) नु किञ्चित् (प) ।
 विकारैः (प)

सन्त्यन्या अपि सत्यं पुरुषोचितकर्मपण्डिताः प्रमदाः ।

सृष्टाऽनया तु नियतं विपरीतरतक्रियागोष्ठी ॥ ५७५ ॥

तन्त्रीवाद्यविशेषान् प्रोद्दामानन्यजन्मनस्तस्याः ।

कुहरितरेचितकम्पितसम्पादननैपुणं करोति जडान् ॥ ५७६ ॥

सुखविशेषः, तेन सम्मोहः नष्टसंज्ञत्वरूपः प्रलयाख्यः सात्त्विकभावः यत्र सान्तःकर-
णानां इन्द्रियाणां वृत्तेः नाम स्वस्वविषयव्यापारस्य संस्तम्भः जायते तं, भजते प्रा-
प्नोति । “ तु पादपूरणे भेदाऽवधारणसमुच्चये । पश्चान्तरे नियोगे च प्रशंसायां विनि-
ग्रहे ॥ ” इति विश्वलोचनः । तु अत्र पश्चान्तरे, आलिङ्गनस्य किञ्चित् स्वल्पमपि
शिथिलीकरणे तु,] विकारः सञ्जायादिः, [ग्लानिक्रोधादिः ।] समुच्छ्वसिति प्रकट-
यति ॥ ५७४ ॥ [मालत्याः विपरीतरते नैपुण्यात्कर्पं प्रशंसति सन्तीति । पुरुषोचितं
कर्म पुरुषायितं विपरीतरतम् । पण्डिताः विचक्षणः । प्रमदा प्रमदो इषो यस्याः सा
प्रमदा, अर्श आद्यजन्ताष्टाप्; यद्वा प्रकृष्टो मदः तारुण्यसौन्दर्यकलावत्त्वाद्युत्कर्षजः गर्वः
यस्याः सा प्रमदा, ताः वनिताः । नियतं निश्चयेन, विपरीता स्त्रीपुंसयोः विपर्ययेण
उत्तराधरसंस्थानेन वा रतक्रिया सुरतं, तस्याः गोष्ठी तत्सम्बन्धी संलापः विपरी-
तरतस्य आद्यचर्चा इति यावत्, अनया मालत्या, तु अवधारणे एव इत्यर्थः, सृष्टा
उत्पादिता । मालती एव विपरीतरतस्य उद्भावयित्री, अनया ललनास्तु तदनु
प्राप्तज्ञानाः प्राप्तनैपुण्याश्च इति निर्विवादं इत्यर्थः ॥ विपरीतरतं पुरुषायितं—
“ नायकस्यानुमत्या वा स्वमनीषिकयाऽथवा । पुंवत् स्त्री रमते रागात् पुरुषायितमुच्यते ॥ ”
इति रतिरत्नप्रदीपिका; तत् ‘वीरायितं’ ‘उपरिक्रीडा’ इत्यपि आख्यायते । तच्च व्याख्यातं
पूर्वं ३८९ आर्यायाम् ॥ अतिशयोक्तिमूलकव्यतिरेकध्वनिः ॥ ५७५ ॥] कुहरितादयः
स्वराद्यारोहावरोहादिविशेषाः । [प्रोद्दामः उच्छृङ्खलः, अनन्यजन्मा आत्मभूः स्मरः,
यस्याः; तस्याः चण्डकामवेगायाः तीव्रकामावेशायाः वा मालत्याः; कुहरितं रतकाले को-
किलस्वरसदृशः कण्ठजः स्वरः, रेचितं तत्कालीनं निःश्वासितं, कम्पितं च स्मरावेशात्
देहे शब्दोच्चारणे वा, तेषां सम्पादने करणे, नैपुणं कौशल्यं; तन्त्रीवाद्यं—तन्त्री
वल्लकीगुणः, ‘तार’ इति भाषायां, “तन्त्री स्याद्वल्लकीगुणे । शिरायां च गुडुच्यां च ।”
इति विश्वलोचनः, तन्त्री वाद्या वादनीया यस्मिन् तत् तन्त्रीवाद्यं ततादिचतु-
र्विधवाद्येषु ततं वाद्यं, तेषां विशेषान् वीणादिकान् कुहरिताद्युत्पादकान् वीणादेः

५७५ पण्डिता वेश्याः (गो. का) । तथा (प. कापा) । रति (प) ५७६ ‘शेषादुद्दामा
(गो. का) संदाननैपुणं (प) । करोति रजं (गो. का)

ललिताङ्गहारजृम्भितवलितस्मितवेपनानि मालत्याः ।

पश्यज्जहाति कामो रतिमोहनचेष्टितेषु बहुमानम् ॥ ५७७ ॥

कुहरितादीनां कारणत्वेन कार्यकारणयोः अभेदेन तथोक्तिः । वीणादेः कुहरितादि—
कुहरितादयः गाने वर्णालंकारविशेषाः, तेषां लक्षणानि भरते (१९ । ४५-४६)—
“ रेचितः शिरसि श्रेयः, कम्पितस्तु कलात्रयम् । कण्ठे निरुद्धपवनः कुहरो नाम
जायते ॥ ” इति, इमे वीणादिवाद्ये कुहराद्याख्यहस्तव्यापारैः उन्नाविताः तत्तत्संज्ञां
लभन्ते, कुहरहस्तश्च निर्दिष्टः संगीतरत्नाकरे—“ करस्य किञ्चित्सांगुष्ठसकलांगुलिकुञ्चने ।
कनिष्ठांगुष्ठसंस्पर्शस्तंभ्याः स्यात् कुहरः करः ॥ ” (६।८७) इति । तान् जडान् अनेन
मूकान् मूर्खान् इति अर्थः सूच्यते, “ मूर्खे मूके हिमग्रस्ते जडः ” इति विश्वलोचनः, करोति ॥
अत्र उपमानभूततन्त्रीवाद्यस्वरभ्यः उपमेयभूतानां तस्याः स्वरविशेषाणां आधिक्यसूच-
नात् व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः । “ व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ” इति च तल्ल-
क्षणं कुवलयानन्दे । वीणादीनां च वस्तुतः जडत्वेऽपि श्लेषमूलकारोपः, नैपुणं जडान्
करोति इत्यत्र कुवलयानन्दानुसारेण विभावनाविशेषः (पञ्चमी विभावना), “ विरुद्धात्
कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना । ” इति लक्षणात्, विरोधाभासश्च, इति तेषां संसृष्टिः
॥ ५७६ ॥ मालत्याः ये ललिताः सुकुमाराः मुन्दरा वा, इदं विशेषणं लिङ्गविपरिणामेन
वेपनान्तप्रत्येकशब्दान्वयि; यद्वा “ सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् । ”
(३।१०५) इति साहित्यदर्पणे लक्षितं तानि; अङ्गहारः अङ्गं ह्रियते इतस्ततः चाल्यते
यत्र सः अङ्गहारः अङ्गविश्लेषः, “ अङ्गानामुचिते देशे प्रापणं सविलासकम् । ” (७।९९६)
इति सङ्गीतरत्नाकरे उक्तः सविलासं सौचित्यं शिरोहस्तपादाद्यङ्गचालनात्मकः; यद्वा
‘ गर्वा ’ इति भाषायां प्रसिद्धे स्त्रीणां वलयितवृन्दगाने लास्याङ्गविशेषः, यथा लक्षितः
संगीतरत्नाकरे—“ सतालललितोपेता क्रमात्कार्या द्वयोर्नतिः । धनुर्वदङ्गहारः स्यादिति
निःशङ्कभाषितम् ॥ ” (७।१२२३) (द्वयोः ताललययोः, क्रमात् अनुकरणक्रमेण
इत्यर्थः; निःशङ्कः शाङ्कदेवः ॥) वलितानि वलनानि विवर्तनानि; स्मितानि मन्दहा-
स्यानि, “ स्मितं चालक्ष्यदर्शनं दृक्कपोलविकासकृत् । ” (२।२३०) इति रसार्ण-
वसुधाकरे लक्षितं; वेपनानि हर्षत्रासक्रोधादिजनितानि कम्पनानि; तानि च स्वभावभूतानि
न रताङ्गभूतान्यपि वीक्ष्य, मदनः, रतिः स्वभार्या तस्याः मोहनचेष्टितानि मोहनानि
चेतोहरत्वात् इन्द्रियव्यापारनिरोधीनि, न तु सुरतानि अप्रस्तुतत्वात्, चेष्टितानि ललिता-
दिकरणानि, तेषु बहुमानं श्रद्धां गौरवञ्चि वा, जहाति त्यजति, मालतीचेष्टिताग्रे रतिचे-
ष्टितानि कामदेवस्य रमणीयानि न भान्ति इत्यर्थः । व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः ॥ ५७७ ॥

न ग्राम्यं परिहसितं, नाविभ्रमतरलिताक्षिविशेषः ।

सुरतानुद्योगविधौ दोहददानं न पुष्पवाणस्य ॥ ५७८ ॥

त्रिभिर्विशेषकेण तस्या अन्याभ्यो निषेधमुखेन व्यतिरेकमाह नेत्यादि । परिहसितं परिहासः नर्मकैलिरूपहासकीडा, ग्राम्यं हालिकाद्यविदग्धमात्रप्रयोज्यं न, नर्मवती सा इति यावत्, “अग्राम्यपरिहासोक्तिर्नर्म इत्यभिधीयते ।” इति वचनात् । अविभ्रमः विलासरहितः, चासौ तरलिताक्षिविशेषः चञ्चलनेत्रपातः न, सदैव सविलासमीक्षते इत्यर्थः; अत्र अविमृष्टविधेयांशः पददोषो भाति यतः अविभ्रमत्वं विधेयाङ्गं, तच्च समासे गुणीभावात् उद्देश्यत्वप्रतीतिकृत् इति । तस्याश्च सुरते सम्प्रयोगे अनुद्योगविधौ अप्रवृत्तिकर्मणि सुरतहीनायां तस्यां इति यावत्, पुष्पवाणस्य कामदेवस्य, दोहददानं—दोहदं वृक्षविशेषाणां पुष्पादिसमृद्धयर्थं यत् द्रव्यं दीयते तत्, “दोहलं(दं) तु नपीच्छायां...श्रद्धासंज्ञे, स्थावराणां पुष्ट्यर्थं यत् प्रदीयते ।” इति केशवः, तच्च प्रियंग्वादिदशवृक्षाणां भेदेन दशविधं, यथोक्तं—“स्त्रीणां स्पर्शादिप्रय-ज्जुर्विकसति, बकुलः सीधुगण्डूपसेकात्, पादाघातादशोक्तिस्तिलककुरवकौ वीक्षणा-ल्लिङ्गनाभ्याम् । मन्दारो नर्मवाक्यात्, पटुमृदुहसनाच्चम्पको, वक्त्रवाताच्चूतो, गीतान्न-मेरुर्विकसति च, पुरो नर्तनात्कर्णिकारः” ॥ इति; स्पर्शादिदशानां सुरतांगत्वेन, सर्वान् सुरतांगान् उपलक्ष्य मूले सुरतमेव उपात्तं इति ज्ञेयं, तस्य दानं वितरणं न भवति इति शेषः; “मूलं नास्ति कुतः शाखा” इति न्यायेन अलब्धसुरतायां तस्यां कामदेवस्य पुष्टिलाभो अभिलाष(मनोरथ)संपूर्णकरणं वा न भवति, सः असन्तुष्टः अकृतकृत्य एव वर्तते इति भावार्थः; तस्याः सुरतोद्योगे एव कामः पूर्णभिलाषो जायते इति भावः ॥ यथोक्तं भर्तृहरिणा शृंगारशतके—“आमीलितनयनानां यः सुरतरसोऽनुसंविदं भाति । मिथुनैर्मियोऽवधारितमवितथमिदमेव कामनिर्वहणम् ॥” इति । (आमीलितं ईषन्मुकुलितं, संवित् ज्ञानं, अवधारितं निश्चितं, अवितथं सत्यं, कामनिर्वहणं कामदोहदपूर्तिः कामपुरुषार्थस्य प्रतिष्ठापनं, इति ॥) “सुरतोद्योग-निरोधः” इति पाठे तस्या वामत्वं इत्यर्थः, स च कामस्य दोहददानं अभिलाषपूरकं वृत्तिदायकं वा न भवति, प्रत्युत कामवर्धकमेव भवति, अपरासां तादृशनिरोधः अनि-पुणतया कामुकानां वैरस्याधायकः इत्यर्थः ॥ अत्र हीनधर्मनिषेधद्वारा गुणाधिक्यरूपो व्यतिरेकोऽनुप्रविशति, तेन न अन्यासां एवं इति तस्या व्यतिरेको ध्वन्यते ॥ ५७८ ॥

५७८ सुरतोद्योगनिरोधः (प) सुरतानुद्योगविधौ (काश) सुरतोद्योगनिषौ (कापा)

नार्थपरो नयनरसो, न पराशयवेदने विचक्षणता ।

नासौष्ठवं प्रसङ्गे, न चान्यगुणकीर्तनेषु भारत्याः ॥ ५७९ ॥

नापरपुरुषश्लाघा, न त्यागः कालदेशवेपस्य ।

वैदग्ध्यजन्मभूमेरुजघनभरेण मन्दयातायाः ॥ ५८० ॥ (विशेषकम्)

अर्थो द्रव्यादिरूपं प्रयोजनं [तस्य परः प्रवणः तद्वत्,] नयनरसः नेत्रासक्तिः [स्निग्धदर्शनं न; सा न धनलुब्धा इत्यर्थः; परेषां अन्येषां आशयाः अभिप्रायाः कूटाः अन्यथा वा, तेषां ज्ञाने ग्रहणे, विचक्षणता कौशल्यं न, तस्याः अतिसरलत्वात्; न पराशयेत्यादिना मौग्यबोधनद्वारा धौर्त्वाभावः प्रतिपादितः ।] प्रसङ्गः प्रवृत्तिः, [प्रसङ्गे कार्यकाले असौष्ठवं अरमणीयत्वं ग्राभ्यत्वं वा न; एवं परेषां गुणकीर्तनेषु गुणश्लाघानु अपि, भारत्याः वाचः, असौष्ठवं न ॥ ५७९ ॥ अपि च मां विहाय अन्यस्य कस्यापि प्रसंशनं अपि न, अनेन तस्याः स्वस्मिन्नेव अनुरागः सूचितः; कालदेशवेपस्य कालोचितस्य देशोचितस्य च वेपस्य नेपथ्यस्य त्यागः न, अनेन तस्याः नेपथ्यप्रयोगकलाविज्ञानं सूचितं, तथा च कामसूत्रटीकायां गीतादिचतुःपद्यंगविद्याव्याख्याने जयमंगलः—“नेपथ्यप्रयोगा इति—देशकालापेक्षया वस्त्रमात्याभरणादिभिः शोभार्थं शरीरस्य मण्डनाकाराः ।” इति । इदं सर्वं कीदृश्याः तस्याः ? वैदग्ध्यजन्मभूमेः वैदग्ध्यस्य रसादियोगिचातुर्यस्य उत्पत्तिस्थानभूतायाः, अनेन तस्याः मानसगुणोत्कर्षः सूचितः; गुरोः अलघोः, जघनस्य कटिपुरोभागस्य ‘पेटु’ इति भाषायां प्रसिद्धस्य, भरेण भारेण, मन्दं शीघ्रविरुद्धं मन्थरं यातं गमनं यस्याः सा, तस्याः गजगामिन्या इति यावत्,—यथोक्तं भिक्षाटनकाव्ये—“किं चित्रमत्र जघनं परमुद्रहंत्या मंदीभवन्ति यदि ते गतयो वराणि । यद्वीक्षणेऽपि गतधैर्यगुणा युवानो गुंतुं मनागपि पुनर्न हि शक्नुवन्ति ॥ (५१९)” इति । अनेन तस्याः शारीरगुणोत्कर्षः सूचितः; जघनं च घनं प्रशस्तं, तथाहि कादंबरीवर्णने भट्टबाणः—“प्रजापतिहृदनिष्पीडितमध्यभागगलितं जघनशिलातलप्रतिघाताह्लावण्यस्रोत इव द्विधागतमूरुद्वयं दधानां ” इति । तथा मानवेदचंपूकाव्ये शकुंतलावर्णने—“पयोधरधराधराधित्यकापतह्लावण्यतरंगिणीचंडवेगोत्खातपिचण्डस्थलसंश्लेषादिव पीनपीनेन पुलिनदेशदेशीयेन.....घनतरेण जघनभरेण जगदन्तरासीनजनतान्तरंगं तरंगयन्ती” (स्त. ४.) इति ॥ (अनेन रूपकोत्प्रेक्षोपमालंकाराणां संकरेण उदरस्य क्षामत्वं जघनस्य च

५७९ लपनरसो (प) । न वान्य० (कापा) नोत्बणगुणकीर्तने कथावसरः (प) ५८० न त्यागो देशकालपात्रस्य (प) । वैदग्ध्या (प) । यानायाः (प) ।

चक्राहपरिष्वजनं हंससमाश्लेषनकुलपरिरम्भम् ।

पारावतावगूहनमाचरति सुमध्यमा यथावसरम् ॥ ५८१ ॥

घनत्वं व्यञ्जितम् ।) एवं विशेषकेण तस्या विविधेन्द्रितनिरूपणेन तस्याः स्वस्मिन्नेवा-
नुरागः इति प्रतिपादितम् ॥ ५८० ॥ अनुरागप्रवृत्तानां बाह्यरतप्रकाराणां आमुखभू-
तस्य आलिंगनस्य भेदादिषु तस्याः प्रमोदनं कौशलं स्मृत्वा प्राह चक्रेति । परिष्वजनं
समाश्लेषः परिरंभः अवगूहनं आलिंगनपर्यायाः ।] चक्राहपरिष्वजनादयः आलिंगन-
भेदाः । [चक्राहः चक्रवाकः ‘चक्रवा’ इति प्रसिद्धः पक्षी, हंसः प्रसिद्धः, नकुलः सर्व-
वैरी लघुः चतुष्पाद्, पारावतः ‘पारेवा’ ‘कवूतर’ इति वा प्रसिद्धः । तेषां आश्ले-
षप्रकाराः तत्तन्नामपूर्वकं ख्याताः प्रत्यक्षग्राह्याः कामशास्त्रेषु अनुपदिष्टाः । एवमेव
अपराणि वात्स्यायनीये अनुक्तानि पद्मचुम्बनवेणुदारितचुम्बनादीनि गौणीसुतादिकामशास्त्रेषु
उपलभ्यन्ते । एवं “तत् (आलिंगनं) सप्तधा यथा—आमोदालिंगनं, मुदितालिंगनं, प्रेमालि-
गनं, आनंदालिंगनं, रूच्यालिंगनं, मदनालिंगनं, विनोदालिंगनं, इति कामशास्त्रम् । ”
इति शब्दकल्पद्रुमः ॥ तत्र चक्रालिंगनं रथाङ्गपक्षिणोरिव शरीरसंघट्टनरूपं, हंतालिंगनं
हंसयोरिव श्लेषविश्लेषयोः पुनरावृत्तिमयं, नकुलालिंगनं नकुलवद्वाटं चिरकालं च
यत् क्रोडीकरणं तत्, यथा योगवासिष्ठे—“ गलदङ्गं घनस्नेहं मुखद्राघं स्फुरत्सृष्टम् ।
आलिलिंगं चिरं कान्तां नकुलो नकुलीमिव ॥ ” (६।१०९।१३-१४) इति । गलदङ्गं गाढं
इत्यर्थः ।) पारावतावगूहनं साम्मुख्येन मुखसंयोजनमात्रम् । सुमध्यमा शोभनो मध्य-
भागः कटिप्रदेशो नाभ्याः आरभ्य अधोगतः उदरभागः यस्याः सा, शोभनत्वं च
तस्य तनुत्वात् त्रिवलिभूषितत्वाच्च; तथाहि—“ तनुत्वरमणीयस्य मध्यस्य च भुजस्य
च । अभवन्नितरां तस्या वलयः कान्तिवृद्धये ॥ ” इति; राष्ट्रौढवंशमहाकाव्ये च—
“ वितानवेदी—हरिणाधिराज—देवाङ्गनानामपि मध्यभागः । इति त्रयीयं विजितेति यासां
मध्यो वलीभिस्तिसृभिः शशांस ॥ ” (१४।३२) इति । (“परिष्कृता यज्ञार्थं पशुबन्ध-
नाय यज्ञपात्रासादनाय चाति (च जात ?) संस्कारा भूमिर्वेदिरुच्यते, सा च डमरुका-
द्याकारा पिण्डिका । ” इति शब्दकल्पद्रुमे । अनेन अन्यत्र यत्र मध्यभागवर्णने वेदिरिति
उपमानं मुद्रिका इत्यर्थे कैश्चिद्दीकाकारैर्व्याख्यातं तदसमञ्जसं ज्ञेयम् ।) अपि च—“ प्रद्यु-
म्नेन जगज्जयाय विधृतं मध्ये दृढं मुष्टिना तन्वंग्या रसनिर्भरं वपुरिदं मुख्यं धनुः कान्त-
वम् । तेनोर्ध्वं सरसश्चाल कुचयोर्व्याजेन, मुष्टेः पुनर्मुद्राणां मिततस्तदा परिणतं तस्मिन्
वलीनां त्रयम् ॥ ” (१।६९) इति मदालसाचम्पवाम् । (प्रद्युम्नः कामः, मध्ये दृढं
धृतं अत एव मध्यं संकुचितं तन्जातं, रसनिर्भरं अत एव मुष्टिनिष्पीडनेन रसः ऊर्ध्व-

तद्वक्त्रवचनहास्यव्यवहृतिहृतमानसस्य जायन्ते ।

अनुकूलसुन्दरा अपि भरणीयाः केवलं दाराः ॥ ५८२ ॥

सूचयति पृथक्करणं भ्रातृणां, वक्ति विषमशीलत्वम् ।

विट्णोति गृहविसंस्थामभिनन्दति पितृकुलस्य गुणवत्ताम् ५८३॥

देशं प्राप्य कुचयोः व्याजेन पिण्डितोऽभूत्, मुष्ट्याः अंगुलित्रयस्य तत्र निष्पीडनस्थाने मध्ये तिस्रः मुद्रारेखाः समुद्भूताः ता एव वलित्रयम् । अत्र व्यंग्यहेतुत्प्रेक्षागर्भिता अपः ह्रुतिः अलंकारः ॥ कन्तोः कामदेवस्य इदं कान्तवम् ।) यथावसरं अवसरं कालं उचितकालं अनतिक्रम्य, सामान्येन विशेषतश्च तत्तदुचितकाले इत्यर्थः । सामान्यतः आलिंगनावसरस्तु—“ कोपप्रशमने भीतौ वियोगे पुनरागमे । संभोगे च समाश्लेषो विशेषेण सुखावहः ॥ ” इति । चक्रालिङ्गनादीनां अवसरास्तु अन्यतः ऊह्याः ॥ ५८१ ॥] तदित्यादि । [‘ व्यवहृतिहृतमानसस्य ’ इति पाठे] तस्या उद्दीपकनानाप्रकारोक्ति-हास्ययोर्व्यवहृत्या व्यवधानेन हृतं प्रतारितं मानसं यस्य तस्य, केवलं अनुकूलतयैव सुन्दराः न तु रूपादिना, केवलं पोषणीया दारा जायन्ते । तद्वचनश्रवणादौ तु आह(ट?)-त्य आसज्यते चेतसा इति भावः ॥ [वस्तुतस्तु ‘ व्यवहृतिहृत ’ इत्येव पाठः । अर्थश्च—तस्याः वक्त्रवचनानि वक्तव्यतः तैः, तथा हास्यं हसनं तैः, व्यवहृतिभिः वचनविशेषैः आचरितैः च; यद्वा हास्ययुक्ताः स्मितपूर्विकाः वचनव्यवहृतयः ताभिः, हृतमानसस्य आहृतचित्तस्य, अन्यस्य कस्यचिदपि, दाराः स्वभार्या, अनुकूलाश्च सुन्दराश्च अनुकूल-सुन्दराः—न केवलं अनुकूलाः अनुवृत्तिपरायणाः मनोहारिण्योऽपि दुर्लभगुणद्वयाश्रयाः, केवलं भरणीयाः अन्नवस्त्रादिभिः पोषणीया भार्या एव भवंति, तथा चोक्तं आत्म-पुराणे—“ भार्येति प्रोच्यते यस्मान्नरणीयाऽशनादिभिः । ” (७ । २४५) इति; न तु तस्य स्नेहसमागमादीनां भाजनानि । एवं विलक्षणा मालत्या वाग्विलासस्यैव आकर्षणशक्तिः, किमु वाच्या सा तस्याः अपरेषां विलासानां इत्यभिप्रायः ॥ ५८२ ॥ परिणीताप्रसंगेन तासां दुर्व्यापारान् वर्णयन्, तथात्वेऽपि पतीनां तद्वशंवदत्वं अनुवदन्, तद्वारं मदनप्राप्त्यर्थं प्रशंसन् युग्मेन उपसंहरति सूचयतीति । यद्यपि इत्यध्याहृतव्यम् । परिणीता स्वपतये भ्रातृणां पतिज्येष्ठकनिष्ठसोदरासोदराणां बाल्यादारभ्य परमप्रेम्णा विश्लेषासहिष्णुतया एकत्रैव स्थितानामपि भावुकानां देवराणां च, पृथक्करणं पितृदायं स्वस्वं विभज्य पृथग्देशे भिन्नभिन्नस्वेच्छाविहारव्यवहारयोग्ये स्थाने स्वातंत्र्येण अवस्थानं

५८२ वदन (गोश्लेषका) । व्यवहृति (गो) । अपि मन्ये भरणाय केवलं दाराः (प)

अन्यसुतपक्षपातं कथयति मातुस्तिरस्करोति पतिम् ।

पार्श्वनिमग्नां जायां मानयति विमुच्य कामुकं मदनः ॥५८४॥ (युग्मम्)

एवं कृतेऽपि सुन्दरी यदि तिष्ठति नायकः प्रकृत्यैव ।

इत्थं पथि परिमोषस्त्वत्सख्या नैपुणेन वक्तव्यः ॥ ५८५ ॥

उपदिशति; यथोक्तं—“तावदेव प्रधानं स्यात्तावद्गुरुजने रतः । पुरुषो योषितां यावन्न शृणोति रहो वचः ॥” इति । तेषां च विषमशीलत्वं असत्त्वभावत्वं पृथक्करणसूचन-फलकं वक्ति; गृहस्य पतिगृहस्य, विसंस्थां अव्यवस्थां, विवृणोति प्रकाशयति, सखीप्रति-वेशिन्यादीनां पुरतः, न तु तदुपायं करोति; स्वस्याः पितृकुलस्य गुणवत्तां प्रशस्तगुणतां इत्यर्थः, अभिनन्दति प्रशंसति ॥५८३॥ मातुः पतिमातुः श्वश्र्वाः, अन्यसुते ज्येष्ठे देवरे वा, पक्षपातं प्रीतिमत्त्वं, अनुवदति; पतिं च प्रसङ्गेषु अप्रसङ्गेषु च तिरस्करोति न्यक्कुरु-ते । तथापि इत्यध्याहार्यं, एवं दोषगणवत्त्वेऽपि इत्यर्थः, मदनः कामदेवः,—कामुकं धनुः, विमुच्य मुक्त्वा—तद्विनैव इत्यर्थः, जायां तादृशीं स्वपत्नीं, मानयति पूजयति, मान पूजायां इति धातोः णिजन्तस्य रूपम् ॥ यत् पतिः स्त्रीवश्यो भूत्वा तदुक्तमेव सर्वं करोति, तत् धनुर्ग्रहणं विनैव मदनेन कार्यते इत्यहो प्रभावः मदनस्य, किमु वाच्यं ‘का कथा बाणसन्धाने’ इत्यभिप्रायः । एतद्वोषैः रहिता मालती, येन केनाप्युपायेन तस्याः पुनःसंग्रहणं न दोषाय इत्यपि सूचितम् ॥ ‘विमुच्य कामुकं’ इति पाठे] मदनः, कामुकं विमुच्य तं अननुलक्षीकृत्य, जायां मानयति अनुसरति तद्गृह्य एव भवति, यतः प्राप्तसाहाय्या स्वेष्टं उक्तं आचरति इत्यर्थः । [अयं पाठः अग्राह्यः] ॥ ५८४ ॥ [इतो विंशत्या, वात्स्यायनीये कामसूत्रे वैशिकाधिकरणे (६) अर्था-गमोपायप्रकरणे यदुक्तं “तदभिगमननिमित्तो रक्षिभिश्चैरैर्वाऽलंकारपरिमोषः” इति तस्य विधां दर्शयति एवमित्यादिना । एवं कृतेऽपि भूषणादित्यागपुरःसरं प्रस्थाने कृतेऽपि (आ. ५५६) । प्रकृत्यैव स्वभावेन अविकृततया, तिष्ठति वर्तते, पूर्वप्रयोगे विफले जाते इत्यर्थः, तदा तदावर्जनाय, इत्थं वर्णयिष्यमाणवचनावलप्रकारेण, (आ. ५८६—६०४), पथि मार्गे,] परिमोषः वञ्चनं, [वस्तुतः चैरैः आभूषणादीनां लुण्ठनं, त्वत्सख्या दूतीभूतया, तल्लक्षणं तु—“स्वात्मनोऽप्यधिकं प्रेम कुर्वाणाऽन्योन्यमच्छलम् । विसंभि-गी वयोवेपादिभिस्तुल्या सखी मता ॥” इति उज्ज्वलनीलमणौ उक्तं तथा ।

५८४ पार्श्वनिमग्ना जाया मायातु वि० (गो२) । पार्श्वनिवण्णा जाया मायातु(नु?) विमुच्य कामुकं मदनः (गो. का)

‘गृहकार्यव्यग्रतया चित्तग्रहणाय वा कुलस्त्रीणाम् ।
 नायाते भवति, सखी प्रावृद्धनकलुषिते दिशां चक्रे ॥ ५८६ ॥
 प्रग्रीवकशयनगता स्फारीभवदात्मसम्भवविकारा ।
 त्वद्वर्त्मनिहितनेत्रा गीतामन्येन गीतिकामशृणोत् ॥ ५८७ ॥
 ‘यदि जीवितेन कृत्यं संभावय विरहिणि प्रियं तूणम् ।
 घनरसितस्य हि पुरतः कदलीदलकोमलः कुलिशपातः’ ॥ ५८८ ॥

नैपुणेन चातुर्येण, कथयितव्यः वक्तव्यः । ५८५ ॥ तत्रादौ प्रियाभिगमनबीजं युग्मेन निक्षिपति गृहेति । मम सखी मालती, भवति अत्यादरे भवान् इति उत्तमपुरुषप्रयोगः, तस्याः सर्वस्वभूते त्वयि इत्यर्थः; न आयाते तद्गृहं अनागते, अनेन सा ‘विप्रलब्धा’ इति सूचितं; अनागमनकारणं वितर्कयति—गृहकार्यव्यग्रतया कस्मिंश्चित् स्वकार्ये व्यापृत-
 तया, अथवा अपरासां कुलस्त्रीणां परकीयानां कुलवतीनां, चित्तग्रहणाय प्रलोभनार्थं, तादर्थ्यं चतुर्थी; इयं अस्योक्तिः परकीयारतप्राप्तये यतमानः स्वरक्तामपि सामान्यां कथं स्मरेत् इति । एवं विरहपीडां अनुभवत्याः तस्याः गण्डस्योपरि पिटकोद्भेद इव मेघदर्शनं जातं इत्यग्रे कथयति प्रावृद्धिति । दिशां चक्रे समूहे सर्वासु अष्टासु दिक्षु इत्यर्थः; प्रावृषि ये घनाः ते प्रावृद्धनाः वर्षाकालीनमेघाः, तैः] कलुषिते व्यासे [मेदुरे मलिनीकृते वा ।] ५८६ ॥ [प्रग्रीवके प्रासादे, “प्रग्रीवमस्त्री कलशे ग्रीवाप्रासादयोरपि ।” इति केशवः, प्रग्रीव एव प्रग्रीवकः, तत्र शयनगता नैराश्येन शय्यापतिता, अनेन सा ‘वासकसजा’ इति सूचितं, स्फारीत्यादि—मेघदर्शनविभा-
 वितोद्दीपितमन्मथविकारा, यथोक्तं मेघदूते (१ । ३)—“मेघालोके भवति सुखिनो-
 ऽप्यन्यथावृत्तिं चेतः, कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ।” इति; “अनेन पुनर्निर्वृतानामप्युत्कण्ठाकारिणा मेघोदयेनाप्रतीकारो भविष्यतीति तर्कयामि ।” इति विक्रमोर्वशीये (अं. ४) चित्रलेखावाक्यम्; “विरहमविरहं वा नानुब्रूयन्ति मेघाः, सुखिनमसुखिनं वा सर्वमुत्कण्ठयन्ति ।” (५ । २८) इति बालरामायणे च । अत एव त्वद्वर्त्मनि तव नियते आगमनमार्गे, निहिते स्थापिते नेत्रे नयने यया सा, त्वां व्याकुलतया प्रतीक्षमाणा इत्यर्थः ॥ उक्तं च काव्यमीमांसायां वर्षास्वभावाख्याने—
 ‘... विद्योगिनीवीक्षितनाथवर्त्मा’... या तुङ्गहर्म्याग्रविलासशय्या’... इत्यादिकम् ।
 गीतिरेव गीतिका, तल्लक्षणं—उक्तं प्राक् (आ. ३२५) ॥ अत्र ‘प्राग्रीवकशयनगता’
 इति पाठः अर्थानवबोधमूलक इति भाति ॥ ५८७ ॥ जीवितेन प्राणविरहाभावेन ।]

आकर्ण्य मामवादीद्धन्यास्ता युवतयः सखि कठोराः ।

या विषहन्ते दीर्घं प्रियतमविरहानलासारम् ॥ ५८९ ॥

मम तु दिनान्तरितेऽपि प्रेयसि लब्ध्वा सहायसामग्रीम् ।

विदधाति मकरकेतन उत्कलिकाविधुरितं हृदयम् ॥ ५९० ॥

संभावय अनुसर [यद्वा सम्मानय अभिसरणादिना इत्यर्थः । तूर्णं त्वरितं शीघ्रम् ।] हि यतः, [घनरसितस्य मेघगर्जितस्य, पुरतः अग्रे,] घनगर्जिते सति इत्यर्थः; कुलिश-पातः वज्रप्रहारोऽपि, कदलीदलवत् कोमलः। विरहपीडितो वज्रपातमपि विरहिण्यः सुसहं मन्यन्ते न तु विरहं इत्यर्थः ॥ [अत्र दण्डिमतानुसारेण हेतूपमा, कुलिशपातकदली-दलयोः कोमलत्वेन साम्यप्रतीतेः घनरसितसत्त्वहेतुत्वापितत्वात् ॥ ५८८ ॥ आकर्ण्य प्रसंगगीतां गीतिं श्रुत्वा, मां सखीम् । युवतयः मध्यमवयसि वर्तमानाः तरुण्यः, कठोराः वज्रहृदयाः । प्रियतमेन विरहः स एव अनलः वह्निः तस्य आसारं प्रसरणं, “आसा-रस्तु प्रसरणे धारावृष्टौ सुहृद्वले ।” इति विश्वलोचनः ॥ अत्र अलंकारसर्वस्वकारानु-सारेण अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः ‘कठोरा युवतयः धन्याः’ इत्यप्रस्तुतादर्थत्वात् ‘अहं अध-न्या’ इति वैधर्म्येण प्रस्तुतार्थप्रतीतेः । वस्तुतस्तत्र व्याजोक्तिरलंकारः, विरहसहिष्णूनां कठोराणां स्तुत्या तासां निन्दाभिव्यक्तिरूपवैचित्र्यविशेषसद्भावात्; “व्यक्तिव्याजस्तुति-निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः ।” इति तल्लक्षणात् ॥ अत्रार्थे अभियुक्ता आहुः—“अतसी-पुष्पसंकाशं खं वीक्ष्य जलदागमे । ये वियोगेऽपि जीवन्ति न तेषां विद्यते भयम् ॥” इति । (अयं विक्रमादित्यस्य इति केचित् । अतसीपुष्पं नीलवर्णम् । नेत्यादि ते अकुतोभयाः कठोराः इत्यर्थः ।) ॥ ५८९ ॥ ममेति । तु पूर्वोक्तभेदे । दिनान्तरिते एकदिवसमात्रं व्याप्य अन्तरिते व्यवहिते विरहितेऽपि, सहायसामग्रीं समनन्तरल्लोकयोः कथयिष्यमाणं समीरणविशेषपादुद्दीपनवस्तुजातं, लब्ध्वा प्राप्य, बलवत्तरो जातः, मकर-केतनः—यद्यपि मकरः नक्रः ‘मगर’ इति भाषायां प्रसिद्धः मीनात् अन्यः जलचर-विशेषः, तथापि कविसमयात् तयोः प्रकृते ऐक्यं, तदुक्तं काव्यमीमांसायां—“कामकेतने मकरमत्स्ययोरैक्यं यथा—“चापं पुष्पमयं गृहाण, मकरः केतुः समुच्छ्रीयताम् ।” इत्यादि (१।१६), तेन मकरः मीनः केतने ध्वजे व्यावर्तकचिह्नतया अंकितः यस्य सः; यथा मीनग्रहात् छोरणं दुःसंपाद्यं यथोक्तं—“वज्रलेपस्य मूर्खस्य नारीणां कर्कटस्य च । एको ग्रहस्तु मीनानां नीलमद्यपयोस्तथा ॥” इति । (वज्रलेपः प्रस्तरादीनां संधि-दाढ्याय देयः कल्कविशेषः, स च बृहत्संहितायां ५६ अध्याये विस्तरेण निर्दिष्टः ।

५८९ दीर्घप्रिय० (गो. का) । नलासङ्गम् (प. कापा) ५९० दिगन्तरिते (प)

उत्कण्ठयति नितान्तं समीरणो बकुलकुसुमसन्नाहः ।

प्रच्यावयन्ति धैर्यान्मधुरध्वनिभिः कलापभृतः ॥ ५९१ ॥

सतडिन्मिलद्बलाकामसिताम्बुधरावलीं समुद्यन्तीम् ।

उत्सहते सा वीक्षितुमविरलमालिङ्गितो यया कान्तः ॥ ५९२ ॥

कर्कटः जलचरविशेषः 'करचलो' इति भाषायां प्रसिद्धः । नीलस्तु 'गळी' इति प्रसिद्धं नीलवर्णं द्रव्यम् ।) तथा मम ग्राहकान्तस्यापि—इति सूचयितुं कामस्य ध्वजे मीनचित्रनिवेशः बोध्यः, तेन भकरकेतनः मीनकेतुः क्षपध्वजः वा कामः कीर्त्यते ।] उत्कलिका उत्कण्ठा [तथा विधुरितं दुःखितम् । अनया सा 'उत्कण्ठिता' इति सूचितम् ।] ५९० ॥ [तामेव सामग्रीं सार्धैकस्यामाह—उत्कण्ठयतीत्यादिकायाम् । उत्कण्ठा तु—“ सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीति मनः स्त्रियः । तत्प्राप्तीच्छां ससंकल्पा-मुत्कण्ठां कवयो विदुः ॥” इति भावप्रकाशे लक्षिता । उत्कण्ठयति सुखसाधनत्वेन अभिमतेप्सितां करोति, नितान्तं अत्यन्तं, समीरणः वायुः,] बकुलकुसुमैः संनाहः सज्जता सहायसंपत्तिः यस्य सः, [यद्वा बकुलकुसुमानि 'बोरसली' इति प्रसिद्धानि चिरस्थायिसुगंधीनि पुष्पाणि तानि, संनाहः परिकरः, यस्य सः । ततोऽप्यधिकं धैर्य-नाशं आह प्रच्यावयन्ति इति । धैर्यात् गांभीर्यात् मनःस्थैर्यात्, मधुरध्वनिभिः केकाभिः, कलापभृतः कलापं बह्वै मयूरपिच्छं बिभ्रति ते मयूराः ॥ ५९१ ॥ सर्व-तोऽपि प्रबलतमं उद्दीपकं संयोगिनां दर्शनमाह सतडिदित्यादि । असिताः कृष्णाः, अनेन तेषां यौवनश्रीः सूचिता, ये अम्बुधराः मेघाः, तेषां आवलीं पंक्तिं, दीर्घान्तोऽपि आवलीशब्दः, कीदृशीं, सतडितं विद्युद्वतीम् । अत्र मेघविद्युतोः दाम्पत्यं कवि-समयसिद्धं; तथा च “ मा भूदेवं कचिदपि च ते विद्युता विप्रयोगः । ” (१२०) इति मेघदूते, “ मुदिर इव रिरंसुर्विद्युताऽऽत्मीयपत्न्या ” (१५।२७) इति हीर सौभाग्यकाव्ये च ॥ मिलद्बलाकां च—बलाकाः विसकंठिकाः; पुल्लिङ्गो बलाकः बलाकनामकसित पक्षिभेदः न तु वक्रः, तेन “ बलाका वक्रपंक्तिः स्यात् ” इति त्रिकाण्डशेषे तच्चिन्त्यम् । कोशान्तरे तु—“ बलाका वक्रपंक्तौ स्याद्बलाका विसकण्ठिका । बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाका रवको मतः ॥ ” इति । मिलन्त्यः संयोगं प्राप्नुवन्त्यः बलाकाः यत्र तां; तथाहि बलाकानां मेघनिकटसंचरणे गर्भधारणं इति प्रसिद्धिः, उक्तं च मेघदूते—“ गर्भाधानक्षम(‘ण’)परिचयान्नूनमावद्धमालाः सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे

५९१ उत्कण्ठयति यतो मां समी० सुमगन्धाब्जः (प) सुमसंवाहः (कापा) ध्वनितैः (प) ५९२ समुद्यन्ती (प) । मविरतमा० (कापा)

स्वेच्छागमनलघुत्वं बहुलापायं निशासु पन्थानम् ।

न विचारयन्ति महिला अभीष्टजनसङ्गतावुत्काः ॥ ५९३ ॥

क्रियतां भूषणशोभा त्वरयति मे मानसं मनोजन्मा ।

रञ्जयति मनो नितरां कलधौतनिवेशितं रत्नम् ॥ ५९४ ॥

भवन्तं बलाकाः ॥ ” (१।९) इति; तट्टीकायां संजीविन्यां च—“उक्तं च कर्णोदये—
“ गर्भं बलाका दधतेऽभ्रयोगान्नाके निबद्धावलयः समन्तात् ” इति । ” हीरसौभाग्य-
काव्यटीकायां (७।३) तु “ प्रायो वर्षाकाले बकास्तु वृक्षादिपूषविषय तिष्ठन्ति
बकांगनास्तानाहारैः पोषयन्त्यत एवाभ्यरे भ्राम्यन्ति ” इति समाधानमुक्तम् ॥ अत्रापि
पूर्ववत् मेघबलाकानां नायकनाथि कामावः अवगन्तव्यः । केचन मेघाः तट्टिप्रियाभिः
सङ्गताः, केचन परकीयाभिःबलाकाभिः अभिसृताः इति बहूनां नानाविधानां संयो-
गियुग्मानां संदर्शनेन वियोगिन्या अतीवसन्तापोदयः सूचितः; तथा च मृच्छकटिके—
“ गर्जद्भिः सतडिद्वलाकशबलैर्मैत्रैः सशल्यं मनः । ” (५।१८) इति । तादृशीं मे-
घमालां तादृशं प्रकृति—सौन्दर्यं वा, सा एव, वीक्षितुं प्रकर्षेण द्रष्टुं, उत्सहते शक्नोति,
यया न केवलं प्रियः उपगतः अपि तु अविरलं दृढं आलिङ्गितः ॥ ५९२ ॥ एवं
विषमावस्थायां कान्तोपगमनमेव शरणं, यथोक्तं माघकाव्ये—“ गजकदंबकमेचकमु-
च्चकैर्नभसि वीक्ष्य नवाम्बुदमम्बरे । अभिससार न बल्लभमंगना न चकमे च कमे-
करसं रहः ॥ ” (६।२६) इति; (नभसि श्रावणमासे ।) अभिसारं अंकुरयति
स्वेच्छेति । स्वेच्छया सूचनामन्त्रणादिकं विनैव, यत् गमनं कामुकसमीपे, तेन
यत्] लघुत्वं सम्भावनापकर्षः [मानहानिः, तत्; निशासु रात्रिषु बहुलाः अपायाः
दोषाः कण्टकवेधसर्पदंशादयः, यत्र तं, पन्थानं मार्गं, न विचारयन्ति न गणयन्ति,
महिलाः स्त्रियः, कीदृश्यः—अभीष्टजनः प्रियः तेषां, संगतये संगमाय संयोगाय, उत्काः
उत्कण्ठिताः, दयिताभिमुखहृदयाः इति यावत् । अनेन सा ‘ अभिसारिका ’ इति
सूचितम् ॥ ५९३ ॥ “ स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेपः । ” (कुमारसंभवे ७।२२)
(वेपः मंडनम् ।) इति न्यायेन त्वन्मनोहरणैकवृत्त्या तया अलंकारादिधारणं कृतं इति
चौर्यं सत्यापयितुं नायिकावचनमनुवदति क्रियतामिति । भूपणैः कंकणहारादिभिः,
शोभा कान्तिः । तत्करणे शोभतां प्रार्थयते त्वरयतीति । मनोजन्मा कामः । अलं-
करणस्य हेतुं आह रञ्जयतीति । कलधौतं—कलः मलः धौतः अत्येति कलधौतं
सुवर्णं, तत्र निवेशितं संयोजितं रत्नं हीरकादि, अर्थात् बहुमूल्यं रत्नान्वितं सुवर्ण-

५९३ अभीष्टवर (प) ५९४ मनो नितान्तं (प) (मात्राधिक्येन पाठो दुष्टः)

घनजलदावृतककुभि प्रदोषसमये प्रदोषगमनाय ।
 विदधानया कुबुद्धिं रागान्धे किमिदमारब्धम् ॥ ५९५ ॥
 वचनप्रपञ्चसारं जायाश्रितमन्यदेशसम्बन्धम् ।
 पुरुषमभिगन्तुकामा नवेयमभिसारिका दृष्टा ॥ ५९६ ॥

भूषणं, नितरां अत्यन्तं, मनः कामुकस्य इति शेषः, रञ्जयति प्रीणाति, यतः स्वाभाविकमपि सौन्दर्यं उचितालंकारैः काव्यमिव कामपि रामणीयकवृद्धिं प्राप्नोति, यथा वर्णितं श्रीकालिदासेन—“ सा संभवद्भिः कुसुमैर्लतेव, ज्योतिर्भिरुद्भिरिव त्रियामा । सरिद्धिर्ह्रैरिव लीयमानैरामुच्यमानाभरणा चकाशे ॥ ” (कुमारसंभवे ७।२१) इति ॥ ५९४ ॥ यत् सा वर्षाकष्टान् अविगणय्य, निषेद्धीं मातरमपि तिरस्कृत्य त्वत्समागमैकार्थिनी निर्गता तत्कारणं त्वयि अतिभूमिं गतोऽनुराग एव इति नायकमनसि द्रढयितुं मातुः मालतीं प्रति प्रवृत्तां इव परुषां निषेधोक्तिं अनुवदति घनेत्यादिनवार्याकुलकेन । घनैः सान्द्रैः, जलदैः मेघैः, आवृताः छात्राः, ककुभः दिशः यस्मिन्; तादृशे] प्रदोषसमये सन्ध्यासमये [रात्र्याः प्रथमे यामे रजनीमुखे, भयप्रदे इति सूचनं, प्रदोषगमनाय] प्रकृष्टाः दोषाः [परिस्खलनकंटकवेधादयः] यस्मिन् तादृशगमनाय, [तादर्थ्यं चतुर्थी, कुबुद्धिं कुत्सितां दुःखावहां मतिं, विदधानया कुर्वन्त्या, त्वया, इदं अभिसरणरूपं कर्म, किमिति प्रश्ने, “ किं कुत्सायां वितर्कं च निषेधप्रश्रयो-रपि । ” इति मेदिनी, आरब्धं प्रस्तुतं कोऽयमुद्योगः कृतः, किंवा साहसं—सहसा असमीक्ष्यकरणं—क्रियते इत्यर्थः । रागान्धे कामाकुलिते इति समुचिता संबुद्धिः, यथोक्तं—“ न पश्यति मदोन्मत्तो ह्यर्थी दोषं न पश्यति । न पश्यति च जन्मान्धः कामान्धो नैव पश्यति ॥ ” इति ॥ अत्र घनजलद इति पुनरुक्तवदाभासः शब्दालंकारः, प्रदोषसमये प्रदोषगमनाय इत्यत्र यमकावल्लिख्य, तद्विवेकः पूर्वं उक्तः (आ० ३०५) ॥ इयं उपालंभोक्तिः (सनिन्दभाषणं इत्यर्थः ।) ॥ ५९५ ॥ अभिसरन्ती अपि अभिसारिकासमयमुल्लंघयन्ती त्वं काऽपि अपूर्वैव इति सोल्लुण्ठमाह वचनेति । वचनप्रपञ्चसारः मिथ्याप्रियभाषी शठः, यतः प्रतिश्रुत्य अपि न आगतः; जायाश्रितः पत्नीसङ्गतः, अतः परानपेक्षः; अन्येत्यादि दूरवर्ती इत्यर्थः; एवंस्थितः सर्वथा अभिसरणायोग्यः, तादृशम् । नवा अश्रुतदृष्टपूर्वा । अभिसारिका नायिका-विशेषः, तल्लक्षणं तु—“ उद्दाममन्मथमहाज्वरवेपमाना रोमांचकंटकितगात्रलतां वहन्ती । निःशंकिनी व्रजति या भियसंगमाय सा नायिका निगदिता त्वभिसारिकेति ॥ ” इति

जलधौततिलकरचनां गलदम्भोलुलितकेशान्ताम् ।

तिम्यत्तनुलीनाद्यतिचण्डानिलसलिलपातकण्टकिताम् ॥ ५९७ ॥

अष्टनायिकालक्षणे, “मदेन मदनेनापि प्रेरिता शिथिलत्रया । योत्सुकाऽभिसरेत्कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥ ” इति वसंतराजीये च । या तु एवंविधा कान्तमेव अभिसारयति साऽपि अभिसारिका अभिसारयित्री वा उच्यते; तथाहि विक्रमोर्वशीये (अं. ३) उर्वशीवाक्यं सखीं प्रति—“त्वमानय तं शीघ्रं, नय मां तस्य वा मुभगस्य वसतिम् ॥ ” इति । अत्रेदं बोध्यं—अष्टस्वपि नायिकाभेदेषु नायकदृष्ट्या अभिसारिकाया एव प्राधान्यं, नायिकायाः स्नेहस्य पराकाष्ठाप्रत्यये नायिकास्वयंगमनात् प्रमाणान्तराणां दौर्बल्यात् । अतः उक्तमपि केनापि—“संस्कृतात्प्राकृतं मिष्टं, ततोऽपभ्रंशभाषणम् । ततः प्रियतरा वेश्या, सर्वतश्चाभिसारिका ॥ ” इति ॥ इयं सोऽप्रासोक्तिः (सोपहासं वचनं इत्यर्थः ।) ॥ ५९६ ॥ अभिसारनिषेधाय मात्रा वर्णितां सम्भावितां मालतीदुरवस्थां अनुवदति जलेत्यादिभिः पङ्क्तिः अन्तःकुलेकन । तत्रादौ द्वाम्यां वर्षानिशाभिसारिकावर्णनम् । जलेत्यादीनां द्वितीयान्तपदानां ‘द्रक्ष्यन्ति सुकर्माणः’ इत्यत्र अग्रे संबंधः ॥ जलेन मेघधाराभिः, धौता विलुप्ता प्रनष्टा, तिलकरचना यस्याः सा, ताम् । तिलकं पत्रवह्यादि आलेख्यं चित्रकं, तस्य रचना; सा च प्रायः स्त्रीणां ललाटे कपोलयोः कुचयोश्च भुजशिखरयोः कण्ठे च शोभावर्धनार्थं क्रियते सख्या, स्नेहप्रकर्षद्योतनार्थं प्रियेणापि, यथा गीतगोविन्दे—“रचय कुचयोः पत्रं, चित्रं कुरुष्व कपोलयोः । ” (१२।९) इति । तत्रापि कुचयोः आम्नादिफलसाम्यद्योतनाय पत्रवह्यादीनां, कपोलयोः चुम्बनप्रधानपात्रत्वदर्शनाय शुकादिपतत्रिणां, कपाले च सौभाग्यप्रकाशाय ललाटिकाख्याः तोरणादीनां आकाराः चित्रीयन्ते इति भाव्यम् ॥ गलत् निःपतत्, अम्भः जलं, तेन लुलिताः मर्दिताः केशान्ताः यस्याः सा ताम् । प्रशस्ताः केशाः केशान्ताः, “अन्तशब्दोऽत्र प्रशंसावचनः, यथा—‘धूपेन संत्याजितमार्द्रभावं केशान्तमन्तःकुसुमं तदीयम् । ’ इति । ” इति हरविजयटीकायाम् (५।१७) । तिम्यन्ती ‘तीम्यन्ती’ अपि आर्द्राभवन्ती, या तनुः ‘तनूः’ अपि शरीरं, तस्यां लीना संलग्ना अत एव स्वेन अदृश्यमाना, आवृत्तिः आवरणवच्चं यस्याः सा, तथा चासौ, वर्षाकालीनशंशामरुता धारावर्षेण च] कण्टकिता सरोमाञ्चा [च, तां तादृशीम् । तथा चोक्तं—“रोमाञ्चः क्रोधरुग्भीतिहर्षशीतादिभिर्भवेत् । ” इति । अत्र शरीरदशा कथिता ।

५९७ द्रधौत (गो) । केशाग्राम् (प) । तीम्यन् (प) । लीला (प. का) । सलिलघात (प)

अविभावितसमविषमां प्रस्खलदङ्घ्रिं सहायकरलग्नान् ।
 पुरतोऽध्वनः प्रमाणं मुहुर्मुहुः साध्वसेन पृच्छन्तीम् ॥ ५९८ ॥
 अन्यस्त्रीषु च पत्यौ व्यग्रे कृच्छ्रेण कथमपि प्राप्ताम् ।
 तत्कालयोग्यपरिजननिवेदितामिति विकल्पसदृशविधौ ॥ ५९९ ॥
 किं प्रेम्णोऽयं महिमा किमुतानन्त्यं धनप्रलोभस्य ।
 किंवाऽन्यतः प्रवृत्ता प्रवेपिता वातवर्षेण ॥ ६०० ॥

जातिरलंकारः ॥ ५९७ ॥ अपि च—अंधकारे अलक्षितनिम्नोन्नतसमभूतलां, अत एव प्रस्खलन्ती अंधी चरणौ यस्याः तां पतन्तीं पतीपत्यमानां वा, अत एव च सहायस्य सख्युः परिचारकस्य वा करे लग्नां धृततत्करावलंबाम् ।] प्रमाणं अवधिः । साध्वसं भयम् । [पुरत इत्यादि 'गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा' (बा. रा.) इत्यर्थः ॥ अनया मध्येमार्गं भवित्री दशा कथिता ॥ ५९८ ॥ युग्मेन कामुकगृहप्राप्तिं वर्णयति अन्येत्यादिना । अन्यस्त्रीषु स्वीयासु, अत एव पत्यौ इति पदं, व्यग्रे व्यापृतचित्तत्वे, तद्रुहं] कृच्छ्रेण [वर्षावाधया] अतिकष्टेन, [कथमपि येन केनाप्युपायेन प्राप्ताम् । तत्कालयोग्यपरिजनेन अंतःपुराधिकृतेन रहसि अनियन्त्रितप्रवेशेन आभ्यन्तरिकेण अन्तःपुरपरिजनेन निवेदितां कृतविदितागमनां, कथं निवेदितां इत्याह] विकल्पसदृशविधौ नानाविधसंकल्पकल्पनानुरूपं, [यद्वा कल्पनोचितप्रकारे अनेककल्पनाविषये इत्यर्थः, इति कथयिष्यमाणस्वरूपे । अत्र 'विकल्पसहसचिवैः' इति पाठः सरलतरः—विकल्पसहाः विकल्पं तर्कं कुर्वाणाः ये सचिवाः भृत्याः, "सचिवो भृत्यमंत्रिणोः ।" इति विश्वलोचनः, तैः तत्कालोचितपरिजनद्वारा, निवेदितां इत्यन्वयः ॥ भृत्याः बाह्याः कर्मकराः, परिजनः आन्तरिकः इति सेवकविभागः ॥ ५९९ ॥ अज्ञातायाः तरुण्याः आगमनदर्शनेन भृत्यविकल्पान् आह किमिति । किं प्रभ्रे, किमियं प्रेमाकृष्टा धनलुब्धा वा इति पूर्वार्धस्य अर्थः । किंवा विकल्प्य प्रभ्रे, इयं, वातवर्षेण वातश्च वर्षं च वातवर्षं, समाहारद्वन्द्वः, तेन प्रवेपिता प्रभूतं कंपिता सती, अन्यतः प्रेमलोभव्यतिरिक्तात् अज्ञायमानात् कारणात्, प्रवृत्ता अत्र आगता । अस्या आर्यायाः पूर्वस्यां 'इति' इति पदेन सम्बन्धः ॥ ६०० ॥

५९८ विषमप्र (गो. का.) । ५९९ अन्यस्मिन् प्रेमपती (प) अ...प्रेतपती (कापा) । तत्कालोचितपरि० (गो) विकल्पसहसचिवैः (प) ६०० किमुतात्पन्तं (गो. का.) । प्रवेपिता (प.)

‘सन्निहितकलत्राणामनुचितमि’ति बाह्यलोकसंवदनात् ।

अन्यस्मिन्नुदवसिते विसर्जितामिष्टमालतीकेन ॥ ६०१ ॥

लोकेन हास्यमानां विभ्राणां वाससी जलक्लिन्ने ।

रूपमदमुत्सृजन्तीं वैलक्ष्याद्विहसितेन नतवदनाम् ॥ ६०२ ॥

पश्चात्तापगृहीतां कण्टकदर्भाग्रभिन्नपादतलाम् ।

अस्मद्वचः स्मरन्तीं द्रक्ष्यन्त्यभिसारिकां सुकर्माणः’ ॥ ६०३ ॥

एवं कृतेऽपि कामुकदर्शनालब्धिं अनुमितां वदति संनिहितेति । एवं नायके निवेदितामपि उत्तरलब्धेः प्राक्, बाह्यलोकसंवदनात् बाह्यलोकः प्रातिवेष्टिकाः रथ्याचारिणो वा जनाः, ये प्रायः छिद्रान्वेषणतत्पराः, तेषां संवदनात् परस्परं संवादात् आलापात्, “स्यात् संवदनमालोके संवादे च वशीकृतौ ।” इति विश्वलोचनः, कीदृशात्, सपत्नीकानां अन्यरमण्याह्वानं अयोग्यं इत्याकारकात्, इष्टमालतीकेन इष्टा नायकसमागमनाय मालती येन तादृशेन विटेन रहस्यवेदिना सेवकेन वा, अन्यस्मिन् परकीये,] उदवसितं गृहं [तस्मिन्, विसर्जितां अपनीतां, सर्वथा अप्राप्तेष्टसमागमां इति यावत् ॥ ६०१ ॥ अत एव, लोकेन प्रेक्षकैः इत्यर्थः, हास्यमानां हास्यविषयीक्रियमाणां; जलार्द्रं, वसने—एकं परिधानं अंतरीयं अधोशुकं अपरं उत्तरीयं उपरिवस्त्रं इति द्विवचनं, धारयन्तीं; रूपमदं सौंदर्यहेतुकविकारविशेषं “मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः ।” (७५) इति रसरत्नहारे; उत्सृजन्तीं परित्यजन्तीं, वैलक्ष्यात् इष्टासिद्धया लज्जातिरेकात्, वैलक्ष्यं च—“आत्मनश्चरिते यस्य ज्ञातेऽन्यैर्यत्र जायते । अपत्रपे(पा?)तिमहती तद्वैलक्ष्यमुदाहृतम् ॥” इति उक्तम् । इदं पूर्वान्वयि । विहसितेन लोकस्य इति शेषः, विहसितं च—“सशब्दं मधुरं कालागतं वदनरागवत् । आकुञ्चिताक्षिगण्डं (‘मंद्रं’) च विदुर्विहसितं बुधाः ॥” (७१४३८) इति सङ्गीतरत्नाकरे, तेन नतवदनां अधोमुखीं, संभ्रमात् ॥ ६०२ ॥ एवं अविमृश्यकारित्वात् भ्रष्टोभयार्थत्वात् वा पश्चात्तापेन अनुशयेन गृहीतां कलितां, कण्टकादिभिः विद्धपादतलां, अयमेव मातरमनादृत्य त्वीकृतस्य अभिसारस्य लाभः इति कटाक्षः, अत एव] अस्मदिति—तथैवं निषिद्धा तद्वचनानि च अनादृत्य अहं कृतगमना एवं विपत्तिमापन्ना इत्यादि शोचन्ती इत्यर्थः; [अस्माकं इति गर्वोक्तौ बहुवचनं, मातुः इत्यर्थः, वचः निषेधवाक्यं, स्मरन्तीं यथानुभवं मनसि परिवर्तयन्तीं, द्रक्ष्यन्ति अभिसारिकां त्वां, सुकर्माणः कृतपुण्याः इति सोल्लुण्ठवचनं, हास्योत्पादकसंकटपतितां

६०१ संवदनं (नां ?) (प) । ० न्दुदसिते (प) ६०२ वैलक्ष्यव्रीडितेन (प)

इति परुषमभिधानां मातरमवधीर्य युष्मदभ्याशम् ।

चौरहतका व्रजन्तीं विद्रावितरक्षिणः सखीं मुमुषुः ॥' ६०४ ॥

(महाकुलकम्)

एषा प्रपञ्चरचना यदि भवति वृथा पुरस्तस्य ।

वणिगिदमुपेत्य वक्ष्यति सहायसंचोदितो भवतीम् ॥ ६०५ ॥

' पूर्वं दत्तस्योपरि मुक्ताहारस्य केदरास्त्रिशत् ।

परिचारिकया नीता अन्यानपि मृगयते वयस्यकृते ॥ ६०६ ॥

त्वां पश्येयुः ते तादृशविलोकनेन धन्या एव इति तात्पर्यम् ॥ ६०३ ॥ इति उक्त-
प्रकारोपसंहारे, परुषं कर्कशम् । अवधीर्य अवज्ञाय ।] अभ्याशं समीपम् । [चौरह-
तकाः नीचचौराः; विद्राविताः भयजननेन पलायनं कारिताः दूरदेशं प्रापिताः, रक्षिणः
दाण्डपाशिकाः यद्वा मार्गं रक्षायै सहनीताः पुरुषाः, यैः ते; सखीं मालतीं, मुमुषुः तस्याः
आभरणादीन् अपजन्तुः ॥ ' सखीं मुमुषुः ' इत्यत्र ' आभरणानि ' इति अध्याहार्यं,
मुपधातोः द्विकर्मकत्वात्, यथाहुः—“ दुह्यान्पज्जदंडरुधिप्रच्छिचित्रूशासुजिमंथमुषाम् ।
कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥ ” इति । अत्र न्यूनपद-
दोषभिया अनध्याहारे सख्युरेव मोषः अपहरणं कृतं इत्यर्थप्राप्तौ कामसूत्रविसंवादः,
कामुकस्य च द्रव्यादिवितरणस्थानाभावे प्रकृतार्थहानिरिति ॥ यतः त्वामेव उरसि
कृत्य सा गृहे मातुरवधीरणां, पथि क्लेशं अर्थनाशं च अनुभूतवती. ततः तत्प्रति-
क्रिया त्वया तस्यै प्रभूतार्थवितरणेन कार्या इति अभिसंधिः ॥ ६०४ ॥ पुनः
वात्स्यायनीये तत्रैव सूत्रितं “ तदर्थमृणग्रहणं ” (६।३) इति तद्विशदयति एषा
इत्यादिना षट्केन । प्रपञ्चरचना कपटग्रथना । वृथा निष्फला । पुरः अग्रे । वणिक्
पण्याजीवः । सहायसंचोदितः नायिकायाः सहायेन चेडादिना प्रेरितः, कृतसंकेत इति
यावत्, तेन वणिजः ऋणकथनादिकं कूटमेव ॥ तथाहि कामसूत्रटीकायां जयमं-
गलः—“ वणिजः कृतसंकेतस्य नायकसमक्षं दर्शनं कर्तव्यं, येनायं नास्त्यस्याः किमपि
यच्छीलितमपि विक्रेतुमारब्धं इति प्रयच्छति । ” इति ॥ ६०५ ॥ पूर्वमिति । मत्स-
काशे त्वया उपनिधितया स्थापितस्य उपनिधीभूतस्य मुक्ताहारस्य मौक्तिकमालायाः
उपरि मया यत् पूर्वं प्रथमं दत्तं तस्यापि, उपरि काकाक्षिगोलकन्यायेन अत्रापि संव-

६०४ दधाना (प) । रक्षणा (णाः ?) (प) ६०५ पुरस्ततस्तस्य (प) ।
सहायपरिचो० (प) ६०६ व्ययस्य कृते (प)

यत्तु घनसारकुङ्कुमचन्दनधूपादि मुक्तकं दत्तम् ।

तत्संपुटके लिखितं शृणु पिण्डलिकां करोमि ते पुरतः ॥६०७॥

एतावन्तं कालं नावसरेऽभ्यर्थिता मया त्वमसि ।

रिक्तं भाण्डस्थानं सांप्रतमिति याचनं क्रियते ॥' ६०८ ॥

अथते, अधिकतया इत्यर्थः, त्रिंशत्] केदराः तात्कालिकरूपकविशेषाः, [रौप्यमुद्राः, तत्र परिचारिकया दास्या, नीता गृहीताः; न केवलं एतावत्, अपि तु अन्यानपि केदरान्, वयस्यस्य ते प्रियस्य, कृते अर्थे, “ अर्थे कृते च शब्दौ द्वौ तादर्थ्येऽव्यय-संज्ञितौ ।” इति कोशः, मृगयते अन्वेपयति याचते इत्यर्थः; अहं तु ऋणाधिक्यात् न दास्ये इत्यभिप्रायः ॥ ‘व्ययस्य कृते’ इति पाठः पूर्वोक्तसूत्राननुगुण इति त्याज्यः, व्ययः ‘खरच’ इति भाषायाम् ॥ ६०६ ॥ “ अलंकारभक्ष्यभोज्यपेयमाल्यवस्त्रगन्ध-द्रव्यादि व्यवहारिषु कालिकमुद्धार्यमर्थप्रतिनयनेन” (६।३) इति (‘व्यवहारिषु विक्रेतृषु व्यवस्थितं, कालिकं कालेन देयं, उद्धार्य आदातव्यं इत्यर्थः, अर्थप्रतिनयनेन मूल्यप्र-तिदानेन न तु द्रव्यस्यैव प्रतिनयनेन,’ इति जयमंगलः । कालिकं काले देयं इत्यर्थे “ देयमृणे ” (पा. ३।४।४७) इति कालात् ठञ् ।) कामसूत्रानुसारि आह यत्तु इति । घनसारः कर्पूरं, कुङ्कुमं केशरं, चन्दनं प्रसिद्धं, धूपः धूपवर्तिः, आदिना माल्यवस्त्रादि,] मुक्तकं विभागशः [पृथक्पृथक् यथा अपेक्षितं तथा, दत्तं, तत्काले मूल्यमगृहीत्वैव इति भावः, तत् मया, संपुटके आयव्ययलेख्ये ‘चोपडा’ इति भाषायां, लिखितं यतः व्यवहारीत्या आदौ लिखितं पश्चात् दत्तं, शृणु श्रवणे दत्तावधाना भव, ते पुरतः त्वत्समक्षं, पिण्डलिकां संहतिं संकलनविधिना एकीकरणं ‘सरवालो’ इति भाषायां, करोमि, तेन मुक्ताहारमूल्यस्याप्युपरि क्रियदधिकं दत्तं इति ते चक्षुरुद्घटिष्यते इति भावः ॥ अथवा] संपुटकं—लिखित्वा पिण्डलकरूपेण स्थापितं पत्रादिकं, पिण्डलिका संपुटीकृतपत्राणि ॥ ६०७ ॥ [एतावन्तं कालं तदुद्ग्रहणं (‘उधराणी’ इति भाषायां,) किं न कृतं तत्राह एतावन्तं इति ।] अवसरे आवश्यककार्यप्राप्तौ अपि । [अभ्यर्थिता याचिता न । सांप्रतं इदानीं अधुना, तु, ते संपुटके भाण्डस्थानं मूलघनस्थानं यत् त्वदीयं इति धृतं, तत् रिक्तं शून्यं, वर्तते इति अधुना याच्यते ॥ ६०८ ॥ तस्मिन्

६०७ पिण्डनिकां (प) ६०८ नावसरेऽभ्यर्थिता (गो. का.) नावश्रभ्यार्थिता मया त्वमिति (प) नावश्रेऽभ्यर्थिता (कापा) । याचना (प)

एवंवादिनि तस्मिन्किञ्चिद्लज्जानतेक्षणं दृष्ट्वा ।

प्रियपूर्वं प्रश्रितया वाचा वाच्यः सर्वैलक्ष्यम् ॥ ६०९ ॥

‘हारस्तवैव तिष्ठतु मध्यस्थस्थापितेन मूल्येन ।

शेषं ततो यदन्यत्तद्विवर्तैः पूरयिष्यामि ॥’ ६१० ॥

इयमपि कपटग्रथना पूर्वसमा चेत्तदेदमभिधेयम् ।

‘आशङ्कन्तेऽनिष्टं कातरहृदया हि योषितः प्रायः ॥ ६११ ॥

अपटुशरीरे स्वामिनि विज्ञप्ता भगवती मया गत्वा ।

भवतु निरामयदेहो जीवितनाथस्तव प्रसादेन ॥ ६१२ ॥

वणिजि । लज्जा व्रीडा वणिजा अधिकं देयं नास्तीति निषेधेन, तथा नतेक्षणं दृष्ट्वा भूमिं निरीक्ष्य, इदं लज्जानुभावः; प्रियपूर्वं प्रियं पूर्वं प्रथमं यथा भवति तथा, मधुरं इति यावत्; यद्वा प्रियेत्यादिसान्त्वनकृतसंबोधनपदपूर्व;] प्रश्रितया किञ्चिद्दीनतया नम्रया । [वाच्यः स वणिक्, सर्वैलक्ष्यं सलज्जम् ॥ ६०९ ॥ तिष्ठतु भवतु, मध्यस्थेन उभयपक्षसंमतेन अपरेण तटस्थेन, स्थापितेन निर्णीतेन । शेषं हारमूल्यात् अधिकत्वेन देयं ऋणं ।] पूरयिष्यामि दास्यामि । केषुचित् दिनेषु येन केनाप्युपायेन ऋणशेषं शोधयिष्यामि इत्यर्थः । तथा च ऋणशोधनाय आत्मानं अन्यकामुकैर्भ्यः विक्रेष्यामि इति वणिजे संसूच्य कामुकैर्भ्योत्पादनेन अधिकार्थग्रहणाय, त्वदर्थं वा मया ऋणं कृत्वा धननाशः समधिगम्यते इति कामुकप्रत्यायनार्थं वा, इदं कृतवचनम् ॥ ६१० ॥ इयमित्यादिविशेषकेण “व्रतवृक्षाराम”-इत्यादिकामसूत्रस्थव्रतपदवाच्यप्रकारं उपदिशति । कपटग्रथना मायावचना वञ्चना,] पूर्वसमा [वृथा] अकृतकार्या इत्यर्थः । [कातरहृदयाः भीरवः, योषितः स्त्रियः, प्रायः बाहुल्येन, अनिष्टं अप्रियं दुःखं संकटं वा इति यावत्, प्रियाणां इति शेषः, आशङ्कन्ते, हि निश्चये, “प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि । ” [किरात० ९।७०] इति न्यायात् । प्रियानिष्टशङ्कनं स्त्रीस्वभावसुलभं इति भावः ॥ ६११ ॥ आशङ्कास्वरूपं स्पष्टयति अपटु इति । अपटुशरीरे गदाभिभूते सति । [स्वामिनि प्रिये, भगवती अम्मा देवी । निरामयदेहः रोगमुक्तः । जीवितनाथः इत्यनेन तस्य प्राणव्यपाये स्वस्याः मृत्युः निश्चितं भविष्यतीति सूचितम् । प्रसादेन

६०९ लज्जान्विता क्षणं स्थित्वा (प) । प्रसूततया (प) । दाच्यं (प)

६१० संपादयिष्यामि (प) । ६११ षण्डसमा चेत्तदीदृगभिधेयं (प)

संपन्नवाञ्छितार्था बल्युपहारेण पूजयिष्यामि ।

सामग्रीविरहेण तु न वितीर्णं तत्र मे शङ्का । ॥ ६१३ ॥ (विशेषकम्)

अस्मिन् व्यर्थीभूते रिक्तीकृतशून्यवेश्मनो दाहम् ।

उत्पाद्य मन्दगामिनि सर्वविनाशः प्रकाशमुन्नेयः । ॥ ६१४ ॥

स्निग्धत्वमलं बुद्ध्वा सहभोजनशयनवसनलिङ्गेन ।

एभिरुपायद्वारैः कान्तो रिक्तस्त्वया कार्यः । ॥ ६१५ ॥

अनुग्रहेण ॥ ६१२ ॥ संपन्नेत्यादि सिद्धमनोरथा प्रातःप्रियारोग्या इति भावः, बलिः पूजा, “ बलिः पुंस्यसुरान्तरे । बलिश्चामरदण्डेऽपि करे पूजोपहारयोः ॥ सैन्धवेऽपि बलिः । ” इति विश्वलोचनः; तद्रूपेण उपहारेण उपायनेन । सामग्रीविरहेण द्रव्याभावेन पूजोपकरणाभावः तेन औपहारिकाभावेन, न] वितीर्णं पूजितं, [पूजा न कृता इत्यर्थः; तत्र तेन, मे शंका देवतायाः भयं किमपि पुनः अमंगलं भवेदित्येवंरूपा, “ शंका त्रासे वितर्के च ” इति विश्वलोचनः । अतः पूजननिर्वृत्त्यर्थं भूरि दातव्यं इति कूटेन सूचितम् ॥ ६१३ ॥ कामसूत्रे तत्रैव अर्थागमोपायप्रकरणे अपरं सूत्रं—“ दाहात् कुड्यच्छेदात् प्रमादाद्भवने चार्थनाशः । ” तत्र दाहोपायं उपदिशति अस्मिन्निति । अस्मिन् पूर्वोक्ते प्रपञ्चप्रकारे, व्यर्थीभूते निष्फलतां गते, कामुकस्य कृते एव देवतापूजां निमिचीकृत्य द्रव्यलाभस्य अभावे इत्यर्थः, आदौ गृहं द्रव्योपकरणादिभिः शून्यं रहितं कृत्वा, केनचित् रहस्यसचिवेन, तत्र दाहं ज्वलनं उत्पाद्य कारयित्वा, मन्दगामिनि हे गजराजवत् लीलागमनशीले, गृहदाहेन सर्वविनाशः अन्नवस्त्रधनगृहादिरूपस्य सर्वस्य निःशेषतया नाशः, प्रकाशं उन्नेयः लोकप्रसिद्धः कार्यः, येन परोक्षं अपरजनेभ्यः तत् श्रुत्वा सर्वनाशं सत्यं मत्वा अन्नादिवितरणं कुर्यात् इत्यभिप्रायः ॥ विषयभूतकामसूत्रस्य दाहांशो व्याख्यातः जयमंगलेन—“ प्रमादादुत्थितेऽग्नौ च दग्धमिति नाशः प्रकाश्यः । न तु स्वयमादीप्यः, अनेकप्राण्युपघातदोषात् । ” इति; सूत्रान्तरव्याख्यायां च “ दाहादिना नाशे प्रकाशितेऽवश्यं प्रयच्छति स्वकीयं च न मृगयते । ” इति ॥ ६१४ ॥ “ अथ दीपितरागाङ्गैः ” रित्यार्यया (५१९) आरब्धं अर्थागमोपायोपदेशप्रकरणं उपसंहरति स्निग्धत्वमित्यादिना । कामुकस्य] स्निग्धत्वं स्नेहं, [स्नेहस्तु—“ दर्शने स्पर्शने वाऽपि श्रवणे भाषणेऽपि वा । यत्र द्रव-

६१३ वाञ्छितऽहं (प) । “ हारेण तोषयिष्यामि (प) ६१४ शीर्णवेश्मनो (प) । “ विनाशप्रकाश उपनेयः (प) ६१५ लिंगेषु (प) । “ द्वारैर्नातिविरक्तस्त्वया कार्यः (गो. का)

वार्धुषिककदर्थनया भोगध्वंसात् सहायवचनैर्वा ।

अवधारितेऽपि निपुणं वरगात्रि विलुप्तसारत्वे ॥ ६१६ ॥

परुषवचोनिर्धारणमायत्यामीहितोपघातीति ।

यत्नादमी विधेया गम्यस्य विमोक्षणोपायाः ॥ ६१७ ॥ (युग्मम्)

त्यन्तरङ्गं स स्नेह इति कथ्यते ॥ ” इति लक्षणलक्षितः ।] अलं पर्याप्तं [पूर्णं, बुद्ध्या ज्ञात्वा, कथं ? सहभोजनं एकस्मिन् पात्रे समानकाले वा भोजनं, सहशयनं अपृथक्शय्यायां सल्लिङ्गनं वा सुतिः, सहवसनं सर्वदा अविनाभावेन अवस्थितिः, च, तान्येव लिंगं लीनं अर्थं गमयतीति (अनुमीयते अनेन इति) अनुमानं, “ लिंगं चिह्नानुमानयोः ” इति विश्वलोचनः, तेन, कामुकस्य स्निग्धत्वं बुद्ध्या इत्यन्वयः, तस्य स्नेहाधिक्यं निश्चित्य इत्यर्थः, एभिः उक्तैः, उपायद्वारैः अर्थप्रवेशमार्गैः, तेषु च अत्र केचित् वर्णिताः—कामुकस्पर्धिनः त्यागयोगिनः उद्दिश्य मात्रा मिथ्यावचःकलहः (आ. ५२९—५४५), कृतककलहेन मात्रे एव अलङ्कारार्पणं (आ. ५४६—५५६), पथि परिमोषवेदनं (आ. ५८५—६०४), वणिजः ऋणं (आ. ६०५—६१०), कामुकारोग्यार्थं देवताप्रसादाय बलिप्रतिश्रुतं (आ. ६११—६१३), गृहदाहश्च (आ. ६१४) इति । रिक्तः अर्थेन शून्यः अकिञ्चनः दरिद्रः, कार्यः निर्धर्तितव्यः ॥ ६१५ ॥ एवं रिक्तीकृतस्य निष्कासनोपायान् विवधुः युग्मेन तत्कथनं उपक्रमते, तत्रादौ लुप्त-सारत्वप्रतिपत्तिं वक्ति वार्धुषिकेति । वरगात्रि वराणि सुन्दराणि गात्राणि अङ्गानि यस्याः सा तत्संबुद्धौ, (अंगने प्रशस्ताङ्गवति), अनेन अर्थप्राप्तौ न काऽपि चिन्ता उद्भावनीया इति सूच्यते; कामुकस्य [विलुप्तसारत्वे तत्त्वांशविमोषे [नष्टधनत्वे रिक्तत्वे, निपुणं सम्यक्, अवधारिते निश्चिते, अपि, कथमित्युच्यते—वार्धुषिककदर्थनया] वार्धुषिकः वृद्धयाजीवः, “ कुसीदिको वार्धुषिको वृद्धयाजीवश्च वार्धुषिः । ” इत्यमरः; [तेन कृता या कामुकस्य कदर्थना दत्तोद्धारद्रव्योद्ग्रहणार्थं निर्बन्धादिपीडा तया; किंवा भोगानां स्वाद्र-जपानवच्चालङ्कारादीनां, “ पुंसि भोगः सुखेऽपि स्यादहेश्च फणकाययोः । निर्वेशे गणि-कादीनां भोजने पालने धने ॥ ” इति विश्वलोचनः, ध्वंसात् नाशात् विनाशेन तदभावेन उपभोगाभावात् इत्यर्थः; अथवा सहायानां चेटादीनां तच्चरितहेरिकाणां वचनैः कथनैः ॥ ६१६ ॥ तत्र परुषवचःप्रयोगं निषेधति परुषेति । परुषवचोनिर्धारणं क्रूरवचनावलम्बनं,] आयत्यां उत्तरकाले, “ उत्तरः काल आयतिः ” इत्यमरः, [ईहितोपघाति वाञ्छितार्थ-

६१६ नया परिभोगपरिक्षयात् सहाय० (प) । त्तिनिपुणं (प) ६१७ भीहितो-पातीनि (गो) । (+इदानीं निःसारणोपायं व्याख्यास्यामः ॥ (प)

पृथगासननिर्देशः, प्रत्युत्थानादिकेऽपि शैथिल्यम् ।

सासूयसोपहासा आलापा, मर्मवेधि परिहसितम् ॥ ६१८ ॥

सिद्धिवाधकं, तत्स्मरणं कालान्तरे प्रयोजनवशात् चिकीर्षितसन्धेः प्रतिबंधकं इति,
इतिः हेतो हेतोः इत्यर्थः; अत्र 'ईहितोपपातीनि' इति पाठः अक्षरत्रमोत्यः त्याज्यः,
तथापि तदर्थस्तु] ईहितस्य वाञ्छितार्थस्य उपपातीनि संपादकानि कार्याणि कर्तव्यानि
न तु तद्विघातीनि [इति कथञ्चित् अनुसन्धेयः । अमी वक्ष्यमाणाः पर्यवृत्तिप्रकारं
विहाय अन्ये पुरस्तादेव कथनीयाः, गम्यस्य भुजंगस्य कामुकस्य, "गम्यो विदः
पल्लविको भुजंगः" इति भागुरिः, रक्तस्यापि निर्धनस्य, "विरक्तस्य स्वयमेव
निष्कासितत्वात्," विमोक्षणस्य निष्कासनस्य, उपायाः, यत्रात् प्रयत्नेन, विधेयाः
कर्तव्याः; तदुक्तं—“साधारणस्त्री गणिका कलाप्रागल्भ्यार्थोत्थयुक् । छत्रकाममुत्थार्य-
श्चस्वतंत्राईयुषण्डकान् । रक्तेव रज्ज्वेदाड्यान्, निःस्वान् मात्रा विवासयेत् ॥”
(२ । २१—२२) इति दशरूपके । अत्रैव वैशिकं प्रतिष्ठितम् ॥ ६१७ ॥
तानेवाह पृथग्-इत्याद्यष्टकेन । तत्र च कविना सामान्यामधिकृत्य सर्वसामपि विरक्तानां
नाथिकानां इंगितानि बोधितानि इति ज्ञेयम् । तानि च—“पश्यत्यभिमुखं नैव, संयो-
गेऽतीव सीदति । असौम्यनेत्रवदना, स्पृष्टाऽङ्गानि धुनोति च ॥ १ ॥ करोत्युक्ता
कथाभङ्गं, पृष्टा वदति निधुरं । नान्यासक्ता करोतीर्थ्यां, तस्मान्मानं च नेच्छति ॥ २ ॥
अस्थाने कुरुते क्रोपं, वदनं माष्टि चुम्बिता । वराङ्गं छादयेत्स्पर्शं, स्ते ह्रेदमुपैति
न ॥ ३ ॥ शेते पराङ्मुखी पूर्वं, पश्चादुत्तिष्ठते ध्रुवं । कृतं न मन्यते किञ्चित्, दुष्कृतं च
प्रयुष्यति ॥ ४ ॥ विक्षेपवचनं ब्रूते, दोषान् वक्ति सखीपुरः । व्यसने मुदमाप्नोति,
प्रवासे तु प्रहृष्यति ॥ ५ ॥ अभिषेकस्तनुते प्रीतिं, मित्रैर्द्वेषमुपैत्यलम् । विरक्ता
लक्ष्मणैरेर्मिलक्ष्या योपिद्विचक्षणैः ॥ ६ ॥ निर्लज्जा क्रूरदृष्टिः सकपटहृदया गर्विता
नीचवृत्ता दोषज्ञा क्रोधयुक्ता, कथयति न गुणं, नादरं जातु धत्ते । निन्दां कर्तुं
प्रवीणा, सकटिनवचना, दुःखहीना विभोगे, संयोगे दुःखयुक्ता, परपुरुषरता भाषितं
नो शृणोति ॥ ७ ॥ इष्टं रक्षति, संमतिं न कुरुते, कांतस्य खेदं स्ते धत्ते, चुंबनमानने
न सहते, ब्रूते शिरोवेदनाम् । दृष्टा दुःखमुपैति, दुःखसहिते तुष्यत्यसद्भावना, स्पृष्टाऽङ्गं
विधुनोत्यभिषेकवशात् पत्युः सुहृद्बोहिणी ॥ ८ ॥ पश्चाज्जागर्ति, निद्रां प्रथयति पुरतो,
मन्यते नोपकारं, नालिङ्गत्यादरेण, प्रकटति न कलाः कामकाले कदाचित् । मिथ्या
ब्रूते समाया, स्वपिति न शयने संमुखी स्नेहहीना, पंचत्रिंशद्वृणोति प्रियतमविषये

६१८ °दिके च (प) । मर्मभेदि (प)

तत्प्रतिपक्षश्लाघा, तदधिकगुणरागकीर्तनावृत्तिः ।

वदति प्रियमाभीक्ष्ण्यं बहुप्रलापित्वदूषणाख्यानम् ॥ ६१९ ॥

वचनान्तरोपघातैस्तत्प्रस्तुतसंकथासमाक्षेपः ।

तद्व्यवहारजुगुप्सा, सव्यपदेशस्तदन्तिकत्यागः ॥ ६२० ॥

कामिनी स्याद्विरक्ता ॥ ९॥ पराङ्मुखी या शयनं करोति, तनोति पीडां सुरते व्यलीकम् । निष्कारणं कुप्यति गर्वयुक्ता, विरक्तभावा वनिता मता सा ॥ १० ॥ ” इति वृद्धनगरी-यब्राह्मणेन—अनंतेन कामसमूहे संग्रथितानि अत्राष्टके यथायथमूह्यानि ॥ ६१८ ॥ पृथगा-सननिर्देशः न पूर्ववत् एकासनासिकादानं, एतत् अपमानस्थानं, एवमग्रेऽपि बोध्यं, इदं उत्सृज्यमुपदिष्टं; प्रत्युत्थानं आगतस्य संभावनार्थं आसीनस्य उत्थानं, यथोक्तं—“ अभ्यु-त्थानमुपागते गृहपतौ, तद्भाषणे नम्रता, तत्पादार्पितदृष्टिरासनविधित्तस्योपचर्या स्वयम् ” इत्यादि तदादौ, शैथिल्यं मन्दता; आलापाः वार्ताः, सासूयाः असूयया सहिताः, “ असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ” इत्यमरः, यथा दानादिगुणेषु दाभिकत्वादिरूपदोषारोपणं; सोप-हासाश्च उपहसितसहिताः, उपहसितं तु—“ निकुञ्चितांसरीश्व जिह्मदृष्टिविलोकनः । उत्फुल्लनासिको हासो नाम्नोपहसितं मतः ॥ ” (७ । १४३९) इति सङ्गीतरत्नाकरे । अत्र निर्धनः कामुक एव उपहास्यः; मर्मवेधि दुःखकरं, च, परिहसितं वचसा कर्मणा वा स्वपरनिष्ठहास्योत्पादनम् । उत्सृज्य एतदार्याविषयः ॥ ६१८ ॥ तस्य कामुकस्य, प्रतिपक्षस्य शत्रोः प्रतिस्पर्धिनो वा, श्लाघा प्रशंसा; तस्य तत्प्रतिपक्षस्य कामुकात् अधिकगुणानां अधिकस्य च रागस्य स्वस्य उपरि स्नेहस्य कीर्तनस्य कथनस्य, आवृत्तिः पौनःपुन्येन कथनं, तस्य वैलक्ष्योत्पादाय; तस्मिन् प्रिये च, प्रियं नायिकायाः प्रीतिकरं श्रुतिसुखं वा,] आभीक्ष्ण्यं अभीक्ष्णमेव आभीक्ष्ण्यं, स्वार्थं ध्यज्, [यद्वा अभिगतः क्षणं अभीक्ष्णं, पृषोदरादित्वात् साधुः, अभीक्ष्णस्य भावः आभीक्ष्ण्यं,] अनेकशः इत्यर्थः, [वदति सति, तस्य बहुप्रलापित्वरूपं दूषणं आरोपणीयम् ॥ इदं सर्वं उत्सृज्यं श्रेयम् ॥ ६१९ ॥ अपि च तेन कामिना, प्रस्तुतायाः आरब्धायाः, संकथायाः वार्तालापस्य, वच-नान्तरेः अप्रस्तुतैः अन्यथानितैः वा, तद्रूपैः उपघातैः विघ्नैः, कथाप्रसंगविध्वंसैः इत्यर्थः,] समाक्षेपः अवधीरणा । [तस्य व्यवहारे आचारादिक्रियायां, जुगुप्सा “ दोषेक्षणादिभि-र्गर्हा, ” यद्वा अदृष्टत्वेन मनःसंकोचः ।] सव्यपदेशः सव्याजः [कार्यान्तरादिनिमित्तदर्श-नपूर्वकः इत्यर्थः, तदन्तिकत्यागः तत्सान्निध्यपरिहारः तस्मादपसर्पणं इति यावत् । अत्र पूर्वाधार्ये कामसूत्रं—“ आहत्य चास्य कथामन्याः कथाः ” (६।३) इति ॥ ६२० ॥

व्याजेन कालहरणं, स्वापावसरे विवर्तनं शयने ।

निद्राभिभवख्यापनमुद्वेगः सम्मुखीकरणे ॥ ६२१ ॥

गुह्यस्पर्शनिरोधः, स्वभावसंस्थापनाऽनुयोगेषु ।

चुम्बति वदनविकम्पनमालिङ्गति कठिनगात्रसङ्कोचः ॥ ६२२ ॥

असहिष्णुत्वं प्रहणनकरसहृदशनक्षतिप्रसङ्गेषु ।

दीर्घरतौ निर्वेदः, स्वपिहीति रताभियोजके भूयः ॥ ६२३ ॥

इतः पञ्चकेन रहसि रतमधिकृत्य सूत्रोक्ताः उत्सृष्टाश्च उपदेशाः उच्यन्ते—व्याजेनेत्यादिना । व्याजेन अपदेशेन ‘बहाना’ इति भाषायां, “व्याजो मिषं छलं छद्म निभं च कपटोऽस्त्रियाम् ।” इति वैजयंती, कालहरणं तत्समीपगमने रतसमये वा तददानाय विलम्बकरणम् । स्वापावसरे निद्रारंभकाले, विवर्तनं शय्यायां परिवृत्य पृष्ठदर्शनेन शयनम् । सम्मुखीकरणे आकृष्य स्वाभिमुखीं कुर्वाणे, निद्राभिभवः निद्रया अभिभवः आक्रान्तत्वं, यद्वा निद्रायाः अभिभवः प्राप्तायाः निद्रायाः नाशः, तस्य ख्यापनं कथनं, तेन उद्वेगः व्याकुलचित्ता वा, प्रकाश्यः इति शेषः ॥ ६२१ ॥ गुह्यस्य अनङ्गमन्दिरस्य ।] अनुयोगेषु प्रभेदः [“प्रभेदऽनुयोगः ” इति उपसर्गवर्गः, स्वस्य भावः प्रकृतिः तत्र संस्थापना पुनरानयनेन स्थिरीकरणं, ‘अस्मिन् विषये तव कः संबंधः, त्वं कः प्रष्टा’ इत्याद्युक्त्या अनादरेण वा भावशान्त्यापादनं संयमनं वा स्वभावसंस्थापना ॥ बाह्यरतमधिकृत्य तु चुम्बति चुम्बनाय प्रवृत्ते, वदनविकम्पनं मुखविधूननं यथा चुम्बनं न घटेत् । आलिङ्गति आश्लेषाय उद्युक्ते, कठिनगात्राणां कूर्परादीनां संकोचः संकोचनं, यद्वा कठिनः अभेद्यः एवंप्रकारकः गात्रसंकोचः हस्तपादाद्यवयवानां उपसंहरणम् ॥ अत्रार्थे क्रमसूत्राणि—“जघनस्य रक्षणम् । मुखस्यादानम् ।” परिष्वङ्गे भुजमस्या सूच्या व्यवधानम् । स्तब्धता गात्राणाम् ॥ (६।३) इति । (एतद्वीकायां जयमङ्गलः—“भुजौ व्यत्यस्य स्तनस्कंषयोर्निदध्यात्, ततो भुजावेकीकृत्य सूचीव सूची तया व्यवधानं परिष्वङ्गस्य ।” इति) ॥ ६२२ ॥ असहिष्णुत्वं अश्रमत्वं सव्ययत्वं इत्यर्थः । प्रहरणानि ताडनानि व्याख्यातानि (आ.३७७) । कररुहाः नखाः ॥ आन्तररतं अधिकृत्य तु—दीर्घरतौ चिरकालविसृष्टिलक्षिते मुरते, निर्वेदः ग्लानिः खिन्नचित्तता वा । भूयः पुनःपुनः, रताभियोजके बाह्यं आन्तरं वा रतं प्रति परिचयं कुर्वति, स्वपिहि स्वापं कुरु, न रतोद्यमं,

६२१ कालहरणं (गो.) । भवाख्या० (प) भवत्वा (का) ६२२ स्वभावसंस्थापनाभियोगेषु (प) । वदनविधूननं (प) विधोजन (कापा) ६२३ दीर्घरते (गो.का) स्वापेहीति वचोऽभियोगके (प)

तदशक्तावनुबन्धो, वैदग्ध्यविकासने तथा हासः ।

रात्र्यवसानस्पृहया पुनःपुनर्यामिकप्रश्नः ॥ ६२४ ॥

निःसरणं वासगृहादुपसि समुत्थाय तल्पतस्त्वरया ।

रभसमुदीरयन्त्या निशा प्रभाताप्रभातेति ॥ ६२५ ॥

‘उभयेच्छया प्रवृत्तं निरुपाधि प्रेम भवति रमणीयम् ।

अन्योन्यसमासक्तौ संस्थानमिवाभिजातमणिहेम्नोः ॥ ६२६ ॥

मह्यं च स्वापं देहीति, इतिः प्रकारे, वक्तव्यं इति शेषः । अत्र कामसूत्रं—“नखदश-
नक्षतेभ्यो जुगुप्सा ।” “निद्रापरत्वं च ॥” इति ॥ ६२३ ॥ तस्य प्रियस्य, अशक्तौ श्रान्त्या
रोगाभिभवेन चिन्तया वा रतविरक्ते हीनशक्तौ वा, अनुबन्धः आग्रहः दोषोत्पादः वा
अपहासगर्भोक्त्यादिभिः, “अनुबन्धः प्रकृत्यादेर्नश्वरेऽप्यनुयायिनि । दोषोत्पादे शिशौ च
स्यात् प्रवृत्तस्यानुवर्तने ॥” इति विश्वलोचनः । रताधिकारं समाप्य आनुषंगिकमाह
वैदग्ध्येति । रताप्रवृत्तौ विषयान्तरे वा वैदग्ध्यविकासने स्वचातुर्यप्रकाशने, हासः उपह-
सनं ‘विज्ञातं ते नैपुण्यं’ इत्याद्युक्त्या ॥ रात्र्यवसानस्पृहया तत्परित्यागाय अरुणोदया-
कांक्षया, वारंवारं,] यामिकः प्रहरपालः, [तं प्रति, प्रश्नः पृच्छा—कः प्रहरः, का का-
लकला, ‘कियदवशिष्टं रजन्याः’ इत्यादिप्रकारकः ॥ तथा च कामसूत्रं—“श्रान्तमु-
पलभ्य चोदना । अशक्तौ हासः ।” (६।३) इति । (चोदना रतार्थं प्रेरणा ।) ६२४ ॥
निःसरणं निर्गमनं, वासगृहात् वासागारात् शयनमंदिरात्, “उशंति शयनस्थानं वासा-
गारं विशारदाः ।” (२।१४०) इति हलायुधः । उपसि प्रातःकाले । तल्पतः शय्यायाः ।
सरभसं सवेगम् । प्रभाताप्रभाता इति संभ्रमे द्विरुक्तिः । प्रातरुत्थानकालातिक्रम-
व्याजेन अनादरसूचकतत्संनिधित्यागपूर्वकं परोक्षगमनस्थित्यादिकं कार्यं इति उत्सृजो-
ऽयमुपदेशः ॥ ६२५ ॥ “मर्मणां च चेष्टिकयोपक्षेपणम् ।” (६।३) इति काम-
सूत्रं पञ्चत्रिंशद्भिः महाकुलेन विशदयति उभयेच्छया इत्यादिना । तत्रादौ चेष्टी
मूढकामुकस्य उद्धोधनाय प्रशस्ततमनैसर्गिकप्रेमस्वरूपं प्रकाशयति । उभयोः नाय-
कस्य नायिकायाश्च, न तु एकस्यैव, इच्छया वाञ्छया अभिलाषेण वा, प्रवृत्तं संजातं,
निरुपाधि निष्कपटं निर्हेतुकं वा, यत् प्रेम-यूनोः परस्परं भावनिबन्धनं स्नेहः, तदेव
रमणीयं मनोहरं आह्लादकं इति यावत्, भवति जायते । उपमालंकारेण तत् रमणी-
यत्वं उदाहरति अन्योन्येति । इव यथा, अभिजातमणेः अभिजातस्य कुलीनस्य
शोभनखनिजस्य, अपि च शाणोत्कषणेन प्राप्त रूपस्य रत्नस्य, “अभिजातस्त्रिषु

यस्त्वेकाश्रयरागः परिभवदौर्बल्यदैन्यनाशानाम् ।

स निदानमसन्दिग्धं सीतां प्रति दशमुखस्येव ॥ ६२७ ॥

न्याय्ये कुलीनप्राप्तरूपयोः । ” इति विश्वलोचनः; द्वेदः काञ्चनस्य च, अन्योन्यसमा-
सक्तौ परस्परसंयोगे, यत् संस्थानं अलंकारतया परिणामित्वेन संस्थितिः, रमणीयं
तथा । उपमानेन सुवर्णरागमणिरागौ ध्वनितौ, तौ च—“ सौवर्णश्लेदनिर्घर्षतापेस्तुल्य-
रुचिः सदा । (५।२३) ” मणिनामा च निर्व्याजः सहजस्वच्छनिश्चलः । ”
(५।२५) इति समयमातृकायाम् ॥ अनया शृंगाररसः वर्णितः, यथोक्तं—“ प्रमो-
दात्मा रतिः सैव यूनोरन्योन्यसक्तयोः । प्रकृष्यमाणः शृंगारः । ” इति ॥ मूले निरु-
पाधि प्रेमेति, तदधिकृत्य भावप्रकाशे—“ आर्द्रता शिशिरत्वं यत्सर्वावस्थामु मान-
सम् । ययोः परस्परस्यास्ते तदपि स्नेह ईरितः ॥ द्विधा भवेत्स च स्नेहः कृत्रिमाकृत्रि-
मात्मकः । सोपाधिः कृत्रिमः स्नेहो निरुपाधिरकृत्रिमः ॥ उपाधौ विनिवृत्ते तु
तज्जन्योऽपि निवर्तते । स्नेहः स्वभावजो यावद्द्रव्यभावी भविष्यति ॥ ” इति ॥
तथा हि उत्तररामचरिते सुमन्त्रोक्तिः—“ भूयसा जीविधर्म एष यद्रसमयी कस्यचि-
त्कचित्प्रीतिः, यत्र लौकिकानामुपचारस्तारामैत्रकं चक्षूराग इति । तमप्रतिसंख्येयम-
निबन्धनं प्रेमाणमामनन्ति । अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया । स हि
स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्भूतानि सीव्यति ॥ ” (५।१७) इति ॥ ६२६ ॥ एतद्वैपरी-
त्येन एकनिष्ठरागं—शृंगाराभासं निरूपयति यस्त्विति । यः रागः, एकाश्रयः एकस्मि-
न्नेव व्यक्तौ पुरुषे स्त्रियां वा वर्तमानः, सः रागः, असंदिग्धं निश्चयेन, परिभवः तिर-
स्कारः, “ अत्याकारः परिभवो निकारश्च पराभवः । अनादरश्चाभिभवस्तिरस्कारश्च
कथ्यते ॥ ” इति हल्लयुधः; दौर्बल्यं दुष्टं बलं यस्य तत् दुर्बलं, तस्य भावः दौर्बल्यं
शक्तिराहित्यं; दैन्यं शोभाविरहः, आत्मनिष्कृष्टतामननं वा; नाशः लयः निधनं; तेषां;
परिभवादीनां उत्तरोत्तरं कारणत्वं वेद्यम्;] निदानं आदिकारणम् । [उदाहरणेन
समर्थयति सीतामिति । सीतां जनकतनयां रामप्रियां, प्रति, दशमुखस्य लंकाधि-
पतेः रावणस्य, इव यथा, रागः तस्य परिभवादीनां कारणं अभूत् । तदुक्तं—“ अनु-
रागोऽनुरक्तायां रसावह इति स्थितिः । अभावे त्वनुरागस्य रसाभासं जगुर्बुधाः ॥ ” इति ।
उदाहृतारागः केवलं प्रतिनायकनिष्ठ एव, न तु नायिकानिष्ठः आसीत् इति
प्रसिद्धमेव । यथा वा महाश्वेतावैशम्पायनयोः कादंबर्याम् ॥ अपरो नायि-
कानिष्ठो यथा विरक्ते भर्तृहरो तत्प्रियायाः । तथा चोक्तं रसतरंगिण्यां—“ द्वयो-
र्यूनोर्यत्र मिथो रतिस्तत्रैव रसः । एकस्यैव रतिश्चेद्रसाभास एव । एकस्या
एव रतिश्चेद्रसाभास एव । ” इति । समरागयोरेव संभोगादेः रसोत्पादकत्वात्

एकनिष्ठस्य तदादेः आभासत्वं तंतश्च विरसत्वं स्पष्टम् । तथाहि मालविकाग्निमित्रे शृंगारदीक्षागुरुः श्रीकालिदासः—“अनातुरोत्कण्ठितयोः प्रसिध्यता समागमेनापि रतिर्न, मां प्रति । परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं शरीरनाशोऽपि समानुरागयोः ॥” (३ । १५) इति; (रतिः शृंगारः, मां प्रति अस्मन्मते इत्यर्थः ।) एवं एकाश्रयरागस्तु शृंगाराभास एव । तद्युक्तं—“एकत्रैवानुरागश्च, बहुसक्तिश्च योषितः । अनौचित्यप्रवृत्तत्वाच्छृंगाराभास इष्यते ॥” इति । (एकत्र पुरुषे स्त्रियां वा, अधिकरणे सप्तमी; चः पञ्चान्तरे, एकस्याः कामिन्याः अनेकपुरुषेषु रतिः अनुरागः, स शृंगाराभासः । “एकत्रैवानुरागः” इति पदानां पर्यायेण एकत्र रागाभावः इत्यर्थः; पूर्वानुरागवस्थायाम् नायके नायिकायां एव वा आदौ रागे जातेऽपि अन्यत्र तदानीं तत्प्राग्भावेऽपि दर्शनादिकस्त्रगैः रागोत्पत्तिसंभावनया न आभासत्वं, रागाभाव इत्यत्र अभावशब्दस्य प्राग्भावं विहाय अत्यन्ताभावप्रध्वंसभावपरत्वात् । केचित्तु स्त्रिया एव रागाभावे आभासत्वं मन्यन्ते, तत्र रुचिकरं, पुरुषेऽपि रागाभावे रसस्य अनात्वादनीयत्वात् ॥ “बहुसक्तिश्च योषितः” इत्यत्र एकस्याः अनेकपुरुषगतारागत्वे शृंगाराभासत्वं, तदानीं रागस्य खंडशः खंडितत्वात् हीनांगत्वात् । इदं पुंसोऽप्युपलक्षणं, तस्य अनेकत्र रागे तादृशत्वात् ॥ आभासत्वे हेतुमाह ‘अनौचित्यप्रवृत्तत्वात्’ इति; यथोक्तं—“अनौचित्यादृते नान्यद्रसभंगस्य कारणम् ।” इति; अनौचित्यं तु प्रकृते रसविषयकं, तच्च तत्तद्रसानां सामग्रीरहितत्वे एकदेशयोगित्वं, रसप्रतिकूलत्वं वा; द्विविधमपि तत् उद्वेगकरम् । केचित्तु अनौचित्येन न रसात्महानिः, अपि तु सदोषत्वं, तेन च आभासव्यवहारः इति मन्यन्ते । अनौचित्यप्रकाराः प्रदर्शिताः साहित्यदर्पणे—“उपनायकसंस्थायां, मुनिगुरुपत्नीगतायां च । बहुनायकविषयायां रतौ, तथाऽनुभयनिष्ठायाम् ॥ प्रतिनायकनिष्ठत्वे, तद्वदधमपात्रतिर्यगादिगते । शृंगारेऽनौचित्यं; रौद्रे गुर्वादिगतकोपे ॥” (३ । २६३—२६४) इति ॥ शृंगाराभासोदाहरणं तु—“तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा, तच्चेत्स्मितं का मुधा, तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्ताश्चेद्गोरो धिङ्मधु । धिक्दं दर्पधनुर्धुवौ यदि च ते; किं वा बहु ब्रूमहे, यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गक्रमो वेधसः ॥” इति । इयं स्वानुरागविमुखी सीता उद्दिश्य रावणस्य उक्तिः । (अत्र सीतायां रावणविषयरागात्वंताभावात् आभासत्वं, रावणस्य च सीताविषयकं स्पृहणीयताशयत्वं प्रतिपाद्यते, न तु कश्चिद्रसोपनिबन्धः । इयमेव उक्तिः यदि रामस्य मुखे स्यात् तदा न रसाभासः, स्वानुरक्तां उद्दिश्य तस्याः परमौचित्यत्वं ॥) ॥ प्रसंगादत्र शृंगाररसभासविषये किञ्चित् विचार्यते ।—अत्र शृंगाररसाभासे आभासबीजं तु—अस्य रसस्य आलंबनविभावः नायकः नायिका च द्वौ समुच्चये-

नैव, न पृथक्तया, यतः नायकसमवेतायां रती नायिका विषयः, नायिकासमवेतायां च नायकः इति उभयस्य विषयभूतस्य रती असाधारणकारणत्वं, अतः रागस्य एकत्र अवस्थितौ यथा खंडितैरुपक्षस्य पक्षिणः उड्डयनं न भवति, तथा एतद्विधे शृंगारे एकपक्षखंडिततया रत्युद्बोधः न प्रजायते, न वा रतिः रसप्रयोजकं स्थायित्वं भजते, इति ॥ स्वीयादित्रिविधासु नायिकासु, अनुकूलदिचतुर्विधेषु नायकेषु, ग्राम्यादिषु अधमपात्रेषु, पश्चादिषु च तस्य व्यवस्था एवम् । धर्मशृंगारपरायाः स्वीयायाः साध्वीत्वेन शुद्ध एव शृंगाररसः ॥ कामशृंगारपरायाः परकीयायाः शृंगारः पूर्वोक्त-प्रकारेणैव न आभासतां भजते, तत्र अनुरागस्य उभयनिष्ठत्वात् प्रौढित्वात् च । अतः भाणाख्यरूपके वीथ्याख्योपरूपके च परकीया प्रायः नायिकात्वेन समाहता दृश्यते । तस्याः बहुसक्तित्वे तु आभास एव । एवं काव्येषु तत्रतत्र परकीयावर्णनं रसदृष्ट्या संगच्छते । परंतु पुरुषस्य परस्त्रीविषयतया स्त्रियाः अपि परपुरुषविषयतया श्रोतॄणां अधर्मपरिणामः स्यात् इति धर्मदृष्ट्या अनौचित्यात् तत् हेयं इति केचित् मन्यन्ते । किंच पंचसु अपि पांडवेषु द्रौपद्यनुरागस्य महाभास्तोक्तरीत्या धर्मत्वात् न स शृंगाराभासः । यत्तु रसाभासादपि चमत्कारानुभूतिं मन्वानः कर्णभूषणकारः गंगा-नन्दः—“यद्यपि परकीयायां न रसाभासः, स्वीयायामिव तद्वर्णनं निर्विगानं महाक-विभिः क्रियते, तच्चमत्कारोऽपि तादृश एव, तथापि ममैवेयमस्या एव अहं इति स्नेहाख्या रतिः सा च परकीयायामाभासरूपैव भ्रमत्वात् ।” इत्याह तत्र उत्तरांशो न रमणीयः, क्वचित् परकीयानुरागस्य कारणवशात् चिरस्थित्य-भावेऽपि रागकाले तस्य मात्रयाऽपि न्यूनत्वाभावात् आभासस्य अनुभवविरुद्ध-त्वात् ॥ अर्थशृंगारपरायाः सामान्यायाः तु अर्थहरणैकदृष्टित्वात् रागस्वीजस्य अभाव एव । तथापि नैवं सर्वत्र, सृष्टिवैचित्र्यात् । तथाहि विक्रमोर्वशीये उर्वश्याः पुरुषवसि, मृच्छकटिके वसंतसेनायाः चारुदत्ते, प्रकृतकाव्ये च हारलतायाः सुंदरसेने शुद्धः स्वीयानुरागप्रतिस्पर्धी अनुरागः प्रसिद्धः । तथाच वेद्यायाः रक्ता विरक्ता च इति भेदद्वयं, तत्र आभासः विरक्ताविषय एव, न अन्यत्र । अतः सर्वथा भावानुबंधाभावे एव नायिकात्वपराहतेः क्वचित् प्रकरणाख्यरूपकभेदे प्रहसने वीथ्याख्यरूपकभेदे च वेद्या अपि नायिकात्वेन स्वीकृता । उक्तं च “नायिका-कुलजा, कापि वेद्या, कापि द्वयं क्वचित् ।” (६।२२६) इति साहित्यदर्पणे । (तेन प्रकरणं त्रिविधं भवति; कुलजा मालतीमाधवे, वेद्या कामदत्ते, द्वे अपि मृच्छकटिके) ॥—अथ नायकभेदेषु एकनिष्ठस्य अनुकूलस्य न रसाभासः, नदनुरागस्य अपक्वित्वात् । तथापि तस्य पुत्रमरणशोकावस्थायां स्वकांतायामपि रति-

वर्णनं आभासरूपं, अनौचित्यप्रवर्तितत्वात् ॥ बहुनिरतस्य दक्षिणनायकस्यापि अनु-
 रागस्य न आभासत्वं, तस्य अनेकासु वृत्तिमात्रेण साधारण्यात्, न रागेण; नायक-
 रागस्य एकस्यामेव प्रौढत्वात्, अन्यत्र मध्यमत्वात् मन्दत्वात् वा; यथा सूचितं शृंगार-
 रहस्यविदा कालिदासेन विक्रमोर्वशीये—“ राजा—उर्वशीगतमनसोऽपि मम देव्यां स
 एव बहुमानः । ” (२ अं.) इति, तत्रैव अन्यत्र च—“ चित्रलेखा—अथि मुग्धे,
 अन्यसंक्रान्तप्रेमाणो नागरा भार्यायामधिकं दक्षिणा भवन्ति । ” (३ अं.) इति
 (दक्षिणाः चतुराः ।) । रसतरंगिणीकारस्तु इदं प्रकारान्तरेण समाहितवान्
 “ यस्य व्यवस्थिता बह्व्यो नायिका भवन्ति न तत्र रसाभासः, तथा सति कृष्णस्य
 सकलनायकोत्तमस्य बहुकामिनीविषयाया रतेराभासत्वापत्तेः । तस्मादव्यवस्थितबहुका-
 मिनीकवैशिकनायकपरमेतत् । अत एव वैशिकानां वेश्यानां च रसाभासः इति प्राची-
 नमतम् । ” इति ॥ प्रत्यक्षदोषवतः धृष्टस्य, बहुनायिकानिबद्धभावस्य गूढविप्रिय-
 कृतः शठस्य च रागाभावात् रसाभासत्वं प्रकटमेव ॥ म्लेच्छहालिकादिजडपात्ररागे
 तिर्यगादिरागे च तेषां शृंगारस्य कामविकारशान्तिप्रयोजकबुद्धित्वात् केचन आभा-
 सत्वं पश्यन्ति तच्चिन्त्यमेव । तथाहि माऽस्तु हालिकाद्येषु ग्राभ्येषु कामकलाकौशलं
 तथापि दृश्यते तत्र रतिः तत्फलं च; माऽस्तु च तेषां विभावादिज्ञानं, वर्तते तथापि
 तत्र तेषां सद्भावः । एवं सचेतनेषु पशुपक्ष्यादिषु अपि मनुष्यवत् दृश्यते चिन्तादि-
 भावः, विकारादिसत्त्वं च । अत एव सूक्ष्मदर्शिभिः कालिदासादिमहाकविभि
 पश्चादिगतः शृंगारो वर्णितः, यथा—“ मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्त
 मानः । शृंगेण च स्पर्शनिमीलितार्क्षीं मृगीमकण्ड्वयत कृष्णसारः ॥ ” (कुमारसंभवे
 ३।३६) इति, “ कण्डूकुड्मलितेक्षणां सहचरीं दंतस्य कोट्या लिखन् पर्यायव्यति-
 कीर्णकर्णपवनैराह्लादिभिर्वीजयन् । जग्भार्धैर्नवसल्लकीकिसलयैरस्याः स्थितिं कल्पय-
 ज्ञन्यो वन्यमतंगजः परिचयप्रागल्भ्यमभ्यस्यति ॥ ” (मालतीमाधवे ९।३२) इत्या-
 दिभिः । अत एव निर्णीतं एकावल्यां—“ विभावादिसंभवो हि रसं प्रति प्रयोजको, न
 विभावादिज्ञानं, ततश्च तिरश्चामप्यस्त्येव रसः । ” (३) इति ॥ एवं मालतीमधु-
 करादीनां लतावृक्षादीनां अपि रत्यादिभाववर्णनानि कविकृतानि संगच्छन्ते, स्थाव-
 रेषु अपि वर्तमानायाः चिदानन्दकलायाः प्राकृतदृष्टिभिः अनवगमे तन्निर्वर्तितभावा-
 दीनां स्फुटं अदृश्यत्वेऽपि, तद्गतजीवभावादेः अपोहितुं अशक्यत्वात्, क्रान्तदर्शिभिः
 कविभिश्च तद्दर्शनात् । प्रकाशितं हि एतत्तत्त्वं आदिकविना महर्षिणा—“ संनिकर्षाच्च
 सौहार्दं जायते स्थावरेष्विव । ” (रामायणे २।८।२८।) इत्युक्तवता । अत एव
 रसान्तरे कालिदासोऽपि—“ नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान्विजहुर्हरिण्यः ।

यानि हरन्ति मनांसि स्मितजल्पितवीक्षितानि रक्तानाम् ।
तान्येव विरक्तानां प्रतिभान्ति विवर्तितानीव ॥ ६२८ ॥

तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यन्तमासीद्वृद्धितं वनेऽपि ॥ ” (रघु० १४।६९) इति ।
न च तादृशानि चेतनारोपमात्रेण प्रवृत्तानीति वक्तुमुचितं, तथा सति तेषां अवस्तु-
त्वात् आभासापत्तेः ॥—यत्तु केचन कुमारसंभवे अष्टमसर्गे पार्वतीपरमेश्वरविलासवर्णने
गीतगोविंदादिषु राधाकृष्णविलासवर्णने च अनौचित्यं पश्यन्ति, तदरमणीयं, तेषां शृंगा-
रस्य अलौकिकत्वादगम्यत्वेऽपि “लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ।” (ब्रह्मसू० २।१।३३)
इति न्यायात् तत्तद्वर्णनस्य लौकिकदृष्ट्या लीलानुवादमात्रत्वात्, तद्द्वारा च कामिनां
भगवति चित्तावर्जनतात्पर्यवत्त्वाच्च ॥—अत्र “रसो वै सः ” (तैत्तिरीयोप० २।६।१)
“अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ” (बृ० उ० ४।३।३२) इत्यादिश्रुतिभिः
राधाकृष्णयोरेव शृंगारः शृंगाररसः, अपरेषां तु रसाभासः इति वदद्भिः कैश्चिद्बाल्यैः
स्वशिरश्छेदन्यायेन प्रपञ्चे आभासवाद एव स्वीकृतः भवति । वस्तुतस्तु लौ-
किकानन्दस्य मात्रात्वेऽपि आनन्दस्वरूपत्वाक्षतेः न रसक्षतिः ॥—अथ स्त्रीणां असाध्यमा-
नप्रकारः अनौचित्यात् रसाभास एव, एवं हास्यभूयिष्ठः शृंगारोऽपि ॥—यौवनसंस्कारा-
दिजः वेगः कामाख्यः तु रतिस्थायिनः शृंगाररसात् अन्य एव, इति अलम् ॥] ६२७॥
[तादृशशृंगारस्य अनुभावा अपि दुःखदाः इति निवेदयति यानीति ।]
हरन्ति वशयन्ति । [रक्तानां स्त्रीणां इति शेषः । ललित इति पाठे तत् भावविशेषः
पूर्वं (आ० ४७९) व्याख्यातः, यद्वा विशेषणं सुन्दरं नयनादिसुखकरं इत्यर्थः,
स्मितं अदृष्टदंतं ईषद्वसितं, विशेषेण मृदुः, जल्पितं वचनादि, विशेषेण वक्रोक्त्यादि;
वीक्षितं अवलोकनं, विशेषेण सकटाक्षादि; इमानि अनुरागैर्गितानि । तानि स्मिता-
दीनि, एव अवधारणे, विरक्तानां तादृक्स्त्रीणां,] विवर्तितानि प्रतिकूलानि, [विरुद्धानि
वर्तितानि वर्तनानि येषां ते विवर्तितानि तिरस्कृतिपरायणानि; इव—वस्तुतः स्मिता-
दीनि स्वरूपतः पूर्वैर्भ्यः अभिन्नानि अपि भावरहितत्वात् विपरीतानि दुःखकराणि
इव, कामुकानां प्रतिभान्ति कामुकैः प्रतीयन्ते, तादृशाह्लादकत्वाभावात् इत्यर्थः । तथा
चोक्तं केनापि—“अविशदचलं नेत्रप्रान्तावलोकनमस्फुटं, चकितचकिता वाचः, स्पर्शः
क्वचिज्जनसंकुले । इति तव मया प्रेमारम्भे य एव निरीक्षिताः, कठिनमनसो दृष्टा भावास्त
एव विरज्यतः ॥ ” इति ॥ तथाहि नयनविकारादि स्वाभाविकं आनुरागिकं कृत्रिमं
वा इति त्रिविधं; ततः यत् पूर्वं आनुरागिकं इति गृहीतं तत् इदानीं कृत्रिमं इति

विदधातु किमपि, कथमपि निगृह्यमाणा मुहूर्तमासिष्ये ।

इति यत्र मनः स्त्रीणां तत्रापि रमन्त एव पशुतुल्याः ॥ ६२९ ॥

यत्र न मदनविकाराः सद्भावसमर्पणं न गात्राणाम् ।

तस्मिन्मुद्रितभावे पशुकर्मणि पशव एव रज्यन्ते ॥ ६३० ॥

दृश्यमाणं दुःखायैव भवतीति भावः । ६२८ ॥ साङ्गं शृंगाराभासं विनिन्द्य तत्प्रसंगेन सामान्यतः प्रत्यक्षविरक्तानां चेष्टाविशेषकथनपुरःसरं तादृश्यामपि नायकसदृशं सक्तं अष्टाभिः विनिन्दति विदधात्वित्यादिभिः । विदधातु करोतु, किमपि यत् तन्मनसि वर्तते, सामान्ये नपुंसकत्वं, कामुकः पतिः वा इति शेषः; अहं तु तेन निगृह्यमाणा संयम्यमाना नियम्यमाणा; मुहूर्तं द्वादशक्षणं घटिकाद्वयं वा, कंचित्कालं इत्यर्थः, आसिष्ये स्थास्यामि । इति एवंप्रकारेण, यत्र स्त्रीणां कुलटानां इत्यर्थः, मनः चेतोवृत्तिः, तत्रापि तादृशीषु, पशुतुल्याः चतुष्पादोपमाः जडाः मूर्खाः इति यावत्, एवकारः अन्ययोगव्यवच्छेदार्थः, रमन्ते ताः स्वच्छन्दाः अपरित्यज्य तासु स्नेहं धारयन्ति ॥ ६२९ ॥ पुनश्च—यत्र यस्मिन् रते, मदनस्य कामस्य रतेच्छायाः इति यावत्, विकाराः ओष्ठस्फुरणादिविकृतयः रत्युदयसूचिकाः तदनुभावभूताः संयोगात्पूर्वं जायमानाः, न न आविर्भवन्ति इत्यर्थः । मदनविकारा उक्ता रतिरहस्ये (४।२६)—“ओष्ठाग्रं स्फुरतीक्षणे विचलतः कूपोदरे मत्स्यवद्धम्मिल्लः कुसुमाञ्चितो विगलितः प्राप्नोति बन्धं पुनः । प्रच्छन्नौ व्रजतः स्तनौ प्रकटतां, श्रोणीतटं दृश्यते, नीवी च स्खलति स्थिताऽपि सुदृढं, कामेज्जितं योषिताम् ॥” इति;—तथा “स्निग्धं दृष्टिपथं, विभूषितवपुः, कर्णस्य कण्डूयनं, केशानां च मुहुर्मुहुर्विवरणं, वार्ता च सख्या सह । नाभेर्दर्शनमग्रतश्च गमनं, बालस्य चालिगनं, कुर्वीरन् विवशाः स्त्रियः समदना दृष्ट्वा नरं कांक्षितम् ॥१॥ ‘वेण्याः संयमनं, विलासगमनं, कर्णादिकण्डूयनं, निश्वासोऽङ्गनिदर्शनं स्मरकथा हस्तांगुलिस्फोटनम् । स्निग्धालोकनमालिभिः सह वचो, वक्त्रे तथोज्ज्वलभणं, दृष्ट्वा बालकचुम्बनं सहसनं, गाढं च निष्ठीवनम् ॥२॥ संशब्दाहरणं, प्रणामकथनं, संतर्जनं छद्मना, सख्या सद्गुणवर्णना सह, गुणैः स्वेदादिभिर्वेपनम् । मालाकर्षणमादरेण कथनं, सद्भूषणोद्घाटनं, भावैर्विशतिभिर्गितानि कुर्वते सैतानि कामाकुला ॥ ३ ॥’ प्रियं प्रेक्ष्य महान् हर्षो मुखनेत्रप्रसन्नता । अपूर्वं सस्मितं गुप्तं संततं वा विलोकनम् ॥ ४ ॥ हस्तांग्रिहन्मुखे स्वेदः, कार्यगि गद्गदं वचः । नाभिपार्श्ववलिश्रोणीस्तनमंडलदर्शनम् ॥ ५ ॥ नीवीस्त्रसनभागगंगोष्ठदशनानि च । कण्डूयनं श्रवणयोः, रोमांचः, कचमोक्षणम् ॥ ६ ॥ सुल-

६२६ . . . रति रमन्ति पशु (प) ६३० तस्मिन्मुद्रितभावे (प)

अवधीरणयोपहतः प्रतिदिवसं हीयमानसद्भावः ।

अभिमानवान् मनुष्यो योषितमूढामपि त्यजति ॥ ६३१ ॥

साक्षिनिकोचं सख्याः पाणितलं पाणिना समाहत्य ।

यन्नरमुपहसति स्त्री ददातु तस्मै मही रन्ध्रम् ॥ ६३२ ॥

भार्थार्थिता बालचुम्बनालिङ्गनानि च । सखीकण्ठग्रहः, आसो, वासःसंयमनं मुहुः ॥ ७ ॥
दर्शनं हस्तमुद्राणां, भ्रूयिक्षेपः, प्रियं वचः । अंगुलीस्फोटनं, स्वीयपाणिना स्तन-
पीडनम् ॥ ८ ॥ नखैर्विलिखनं भूमेस्तृणच्छेदो रहःस्पृहा । भावानुरक्तां जानीयाच्चि-
ह्नैरेभिर्नितम्बिनीम् ॥ ९ ॥ रसिको रमयेन्नारीं रागान्धामनुरागिणीम् । निपुणो वर्जयत्येव
दूरतः परिवर्जिताम् ॥ १० ॥ ” इति कामसूहे ॥ संयोगे च गात्राणां चुंबनमर्द-
नादियोग्यानां कपोलकुचादीनां अंगानां, सद्भावेन प्रीतिपूर्वं सोढ्यासं, समर्पणं सभ्यक-
संपूर्णतया प्रियाय दानं न, अर्थात् अंगसंकोचः कियते, तस्मिन् तादृशे,] मुद्रिते
निरर्थप्राये इत्यर्थः [इति टिप्पणी, मुद्रितभावे मुद्रिताः अनुन्मीलिताः अवि-
कसिताः भावाः अभिलाषादिमानसविकाराः यस्मिन् तादृशे, पशुकर्मणि मैथुने,
“ग्रास्यधर्मो निधुवनं कामफेलिः पशुक्रिया । व्यवायो मैथुनं” इति हेमः, पशवः जडाः
स्वाभिमानरहिताः वा, एवकारः अन्ययोगव्यवच्छेदार्थकः, न तु अन्ये इत्यर्थः, रज्यंते
तेन संतुष्टाः हृष्टा वा भवन्ति । भावरहितं रतं पशूनां इव कामकङ्कृत्युपशममात्रफलं,
अतः तादृशसंभोगवाचि पशुकर्म इति पदं परं समुचितम् । पशवः इति उपमेयान्
जडान् पुरुषान् निर्गीर्य उक्तमिति अतिशयोक्तिः । ‘पशुकर्मणि पशव एव रज्यंते’
इति अनुरूपद्वयसंघटनात् समालंकारो व्यंग्यः ॥ प्रस्तुतार्थे क्षेमेन्द्रः परपुरुषरागि-
णीनां विमुखीनां प्रणयकामवामानाम् । पुरुषपशवो विमूढा रज्यंते योषितामधिकाः ॥”
(३।५०) इति कलाविलासे ॥ ६३० ॥ तद्विपरीतस्य साभिमानस्य करणमाह
अवेति । अवधीरणया अवश्या तिरस्क्रियया, उपहतः घातितः, अवमानित इत्यर्थः ।
हीयमानः हानिं तनुतां प्राप्यमाणः क्षीयमाणः । अभिमानवान् “मानश्चित्तसमुन्नतिः”
(इति अमरः) तद्वान् मानी । योषितं स्त्रियं,] ऊढां विवाहितां [परिणीतां,
स्वीयाम् । अपिना किमु वाच्यं सर्वसामान्यां स्वस्मिन् विरक्तां वेद्यां त्यजति इति
अर्थापत्तिर्व्यंग्या । अनया मध्यमो वैशिकः नायकः उपलक्षितः, तथाच भावप्रकाशे—
“दृष्टे दोषे विरज्येत स भवेन्मध्यमः पुमान् ।” इति ॥ ६३१ ॥ तत्र चेष्टावमानमाह
साक्षीति ।] अक्षिनिकोचः साभिप्रायः नेत्रनिमेषोन्मेषः, [नेन सहितं यथा स्यात्तथा
साक्षिनिकोचं क्रियाविशेषणम् । सख्याः इत्यादि सख्याः हस्ते उपहासप्रदर्शिकां

पुरुषान्तरगुणकीर्तनमन्योद्देशेन चात्मनो निन्दाय् ।

शृण्वन्नपि यः स्वस्थः स्वस्थोऽसौ कालपाशबद्धोऽपि ॥ ६३३ ॥

अवगम्याभिप्रायं स्वामिन्याः परिजनोऽपि यं पुरुषम् ।

अवहसति तिरस्कार्यं तस्य न मूल्यं वराटिकाः पञ्च ॥ ६३४ ॥

तत्त्वातन्वयसमुत्थव्यवहृत्योर्योऽन्तरं न जानाति ।

स्थानं भवति स पशुपतिरपसंशयमर्धचन्द्रलाभस्य ॥ ६३५ ॥

करतालिकां दत्त्वा इत्यर्थः ।] ददातु इत्यादि अतिहीनत्वात् पृथ्वीप्रवेशार्हः स इत्यर्थः । [ददातु मही रन्ध्रं इति लोकोक्तिः, भूतलनिवासायोग्यं तं पृथ्वी स्वस्या अधः वासाय अवकाशं दातुं कृपां करोतु इति तात्पर्यम् ॥ तथा च समयमातृकायां— “ हेमन्तमार्जार इवातिलीनः स चेन्न निर्याति निरस्यमानः । तदेव कार्यस्तनुमर्मभेदो प्रवर्धमानः पुरुषोपचारः ॥ ” (५।७९) इति ॥ ६३२ ॥ क्रमप्राप्तं वचनावमान- माह पुरुषेति । त्वं विहाय अन्यः पुरुषः पुरुषान्तरः । अन्यस्य स्वसदृशस्य परस्य, उद्देशेन अपदेशेन । स्वस्थः स्वस्मिन् आत्मनि तिष्ठति इति स्वस्थः निर्विकारः, असौ पुरुषः, कालः कलयति आयुः इति कालः यमः, तस्य पाशेन बंधनरज्ज्वा यया जीवाः परलोकनयनाय बद्धा आकृष्यन्ते, तेन बद्धोऽपि, यमहस्तपतितः मृत्यु- ग्रस्तोऽपि इत्यर्थः, स्वस्थः निश्चिन्तः निर्मयो वा । विरलौ तादृशौ इति भावः । तत्सादृश्येन ऐक्यारोपात् निदर्शना; अत्र स्वस्थः इति पदस्य भिन्नतात्पर्येण आवृत्त- त्वात् लाटानुप्रासः शब्दालंकारश्च, तयोः द्वयोः संसृष्टिः ॥ ६३३ ॥ ततोऽपि मर्म- भेदकं अन्यद्वारा अवमाननं आह अवेति । अवगम्य शात्वा, अभिप्रायं हृद्गतभावं आशयं कामुकनिष्कासनाय तदवमाननरूपं, स्वामिन्याः सेव्यायाः, परिजनः परिचार- कादिनिकृष्टवर्गः, तिरस्कार्यं अवधीरणीयं कामुकं, अवहसति अवहसितस्य विषयं करोति, अवहसितं तु—“ फुल्लनासापुटं यत्स्यान्निकुञ्चितशिरोंसकम् । जिह्मावलोकितनयनं तच्चा- वहसितं मतम् ॥ ” इति रसार्णवमुधाकरे;] तस्येत्यादि अतिनिन्द्यत्वात् पंचकपर्दिका- योग्योऽपि न इत्यर्थः । [वराटिका कपर्दिका ‘ कोडी ’ इति भाषायां प्रसिद्धा, या पूर्वं क्वचित् काश्यादौ अद्यापि अत्यल्पतममूल्यप्रतिनिधिनाणकत्वेन व्यवहारे स्वीकृता । तस्येत्यादि लोकोक्तिः । क्षुद्रैः परिजनैरपि अवहस्यमानो यो न जिगमिषुः स वराटिका- वदतितुच्छः इति औपम्यं गम्यम् ॥ ६३४ ॥ अबुधं जडं विनिन्दति तत्त्वेति । “ यथा चित्ते तथा वाचि, यथा वाचि तथा क्रियाः । ” इत्यनुसारेण हृदयपूर्वकं वर्तनं अत्र तत्त्वं

६३४ परिजनोऽप्रियं पुरुषं—व्यवहरति तिरस्कार्यं (कापा) । व्यवहरति तिरस्कर्तुं (५) ६३५ तत्त्वावहासमुगभव्यवहतयोर्योऽन्तरं (कापा)

क्रमगलितगौरवांशो रिक्ततया लाघवं परापतितः ।

अप्राप्तपरिच्छेदः प्लवतेऽसौ युवतिसरिति कुमनुष्यः ॥ ६३६ ॥

यत्नेन कपटघटिताब्धृङ्गारोदीपनार्थमनुभावान् ।

रतिशिल्पजीविकाभिर्मूढास्तत्त्वेन गृह्णन्ति ॥ ६३७ ॥

तद्विपरीतं कूटं अतत्त्वं, आभ्यां समुत्थिताः समुद्भूताः याः व्यवहृतयः व्यवहाराः क्रियाः वा, तासां, अन्तरं भेदं, यो न जानाति विविच्य ज्ञातुं न शक्नोति, सः मूढः, तथा चोक्तं—“उदीस्तोऽर्थः पशुनाऽपि गृह्यते, ... परैर्गितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥” इति,] ‘पशुपतिः अतिमूढत्वात् बलीवर्दतुल्यः’ [इति टिप्पणी, तदरमणीयं प्रकृतश्लेषा-निर्वाहात्; पशूनां गवादीनां पतिः पालकः पशुपतिः गोपालः,] पक्षे [पशूनां अविद्यापाशबद्धानां नराणां पतिः निग्रहानुग्रहसमर्थः] शिवः, अर्धचंद्रो गलच्चिचिका [गलहस्तः ‘गलची’ इति भाषायां, तदभिनयस्तु—“यस्यांगुल्यस्तु विनताः सहांगुष्ठेन चापवत् । सोऽर्धचन्द्र इति ख्यातः करः ।” (९।४०) इति भरतः,] पक्षे चन्द्रकला-भागः, [तस्य यः लाभः प्राप्तिः तस्य स्थानं पात्रं, भवति बहुप्रकारैः अवमानितोऽपि स्वयं न निर्यातः गलहस्तिकया सापमानं निष्कास्यते इत्यर्थः । काव्यलिङ्गेन संकीर्णः श्लिष्टरूप-कालंकारः, तन्निष्ठत्वे निष्कासनस्य अर्धचंद्रेत्यादिभंग्यन्तरेण कथनात् पर्यायोक्तं अलंका-रश्च, पशुपतेः अनुरूपो योऽर्धचंद्रयोगस्तस्य कथनात् समालंकारोऽपि, इत्येतेषां संकरः ॥ ६३५ ॥ तत्र हेतुभूतदृढित्वस्य परिणामं वर्णयति क्रमेति । क्रमेण शनैःशनैः, गलितः नष्टः, गौरवस्य गुरोः भावः गौरवं तस्य उत्कर्षस्य आदरस्य वा, पक्षे गुरुत्वस्य, अंशः लवः अपि यस्य सः, अत एव प्राप्तया] रिक्ततया निःसारतया [निर्धनतया, पक्षे अतिल-घुवया; लाघवं लघोर्भावं अनादरं, पक्षे लघुत्वं; परापतितः प्राप्तः, असौ वर्णितप्रकारः, कुमनुष्यः कुत्सितः मनुष्यः गह्वः इत्यर्थः, युवतिः अंगना एव सरित् नदी तस्यां, अप्राप्तपरिच्छेदः] ‘परिच्छेदः इयत्ता’ [इति टिप्पणी, तदचारु इष्टार्थप्रदानात्, न प्राप्तः परिच्छेदः सीमा पारः येन तादृशः सन्, प्लवते तरति; रिक्तः तत्र सक्तः अलब्धफल एव वर्तते इति भावः । यथा कुनौः पण्यद्रव्यरहिता अपगतपोतस्थैर्द्रव्या च निःसारा सरित्प्रवाहे तीरं प्राप्तुं न शक्नोति तथा इति समासोक्तिः रूपकोत्थापिता ॥ अपि च “परिच्छेदो हि पाण्डित्यं” (हितोपदेशे १।१४८) इत्युक्तेः अप्राप्तपरि-च्छेद इति तिरस्कृतोऽपि अप्रबुद्धः मूर्ख एव फलालाभेऽपि तत्र निरतो भवति इति सूचितम् ॥ ६३६ ॥ उक्तविधस्य मूढस्य आसक्त्याः हेतुं विवृणोति यत्नेन इति ।

६३६ क्रमकुशित (गो२.का) क्रमहसित (प. कापा) (अधिकमात्रः पाठः)
६३७ शृंगारख्यापनार्थमनु० (प)

या धनहार्या नार्यो निर्मर्यादाः स्वकार्यतात्पर्याः ।

सह ताभिरपीहन्ते बत मन्दाः सङ्गतमजर्यम् ॥ ६३८ ॥

रतिः कामकेलिः संभोगः सेव शिल्पं कला तत् जीविका जीवनसाधनं वृत्तिः यासां ताभिः वेद्याभिः इत्यर्थः, धनाहरणाय कामुकानां शृंगारोद्दीपनार्थं रतिस्थायिभावस्य रसस्य वर्धनाय, यत्नेन प्रयत्नेन, कपटघटितान् मायारचितान् अवास्तवान् कूटान् इत्यर्थः, अनुभावान् स्मितकटाक्षभूषिक्षेपादीन्, अनुभावः तु “ बहिः प्रकाशयन् भाव-मुद्बुद्धं स्वस्वकारणैः । लोके कार्याभिधो यः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥ ” इति (कर्णभूषणे २।१) लक्षणेन लक्षितः, (स्वैः स्वैः कारणैः आलम्बनोद्दीपनरूपैः उद्बुद्धं रत्यादिकं भावं बहिः प्रकाशयन् लोके यः (भावस्य) कार्य इत्यभिधीयते स अनुभावः इत्यर्थः) । तत्र इमे कटाक्षादयः नायिकायाः स्वात्मनि रसानुभवकरणत्वेन जाताः अनुभावाः, नायकस्य पुनः ते दृष्टिपथं गताः तन्मनो विकारयन्ति, अतः तं प्रति ते च विषयत्वेन उद्दीपनविभावाः । “ तथा च कटाक्षादीनां करणत्वेन अनुभावकता, विषय-त्वेन उद्दीपकता च, इति ध्येयम् ” इत्यपि तत्रैव । एतदनुसारेण मूले पूर्वार्थस्य भावः । एतादृशान् अनुभावान्, मूढाः कामेन मोहं आपन्नाः मूर्खाः जडबुद्धयो वा, तत्त्वेन स्वरूपेण गृह्णन्ति इमे स्मितादयः तस्याः प्रीतिं प्रकाशयन्ति इति मन्वते कृत्रिमान् अनुभावान् आनुरागिकान् मूढा मन्वते इति भावः ॥ उक्तं च शृंगारतिलके (१।६५)—“ धनार्थं कृत्रिमैर्भावैर्ग्रास्यं व्यामोहयन्ति ताः । ” इति । (ग्रास्यं मूर्खम् ।) ॥ ६३७ ॥ अपरं हेतुमाह या इति । याः नार्यः स्त्रियः, केवलं धनहार्याः धनेन द्रव्येणैव न तु रूपगुणादिभिः हार्याः हर्तुं वशीकर्तुं शक्याः, यथोक्तं—“ हारहीरकहिरण्यभूषणैस्तोषमेति गणिका धनैषिणी । प्रेमकोमलकटाक्षवीक्षितैरेव जीवति कुलाङ्गनाजनः ॥ ” इति ; तथा “ वहसि हि धनहार्यं पण्यभूतं शरीरम् । ” (१।१७) इति चारुदत्ते गणिकां प्रति विटोक्तिः । निर्मर्यादाः उल्लंघिताचारनियमाः त्यक्तलज्जाः इत्यर्थः, स्वकार्यतात्पर्याः स्वेष्टसाधनै-कदृष्टयः, विशेषणैः वेद्याः इति लाभः, ताभिः सह, मन्दाः मूर्खाः, “ मन्दः काक-मूर्खयोः । ” इति अमरः,] अजर्यं न जीर्यति इति अजरं नियतं [अनपार्यं, संगतं सख्यं, अत्र विशेष्यत्वेन उपात्तं संगतं, तद्विशेषणं अजर्यः यन्मते “ अजर्यं संगतः ” (पा. ३।१।१०५) इति निपातः तन्मते अजर्यं मैत्रीं सख्यं, क्रीडशं संगतं समयक्रमेण उचितं इत्यर्थः उन्नेयः । “ सख्यं सातपदीनं सौहार्दं सौहृदं तथा स्नेहः । मैत्री प्रीतिरजर्यं सभाजनं संगतं प्रोक्तम् ॥ ” इति हल्युधात् अत्र ‘संगतमजर्यं’ इति पुनरुक्त-

अपरोक्षधनो गम्यः श्रीमानपि नान्यथेति निर्दिष्टम् !

कन्दर्पशास्त्रकारैः, कुतः कथा लुप्तविभवस्य ॥ ६३९ ॥

व्यासमुनिनाऽपि गीतौ द्वावेव नराधमौ लोके ।

* योऽनाढ्यः कामयते कुप्यति यश्चाप्रभुत्वयुक्तोऽपि ॥ ६४० ॥

यदाभासः ।] ईहंते वाञ्छन्ति, [मत इति खेदे, तेषां दुष्करसंपादनाभिलाषमौर्ख्येण ॥ ६३८ ॥ तासां धनहार्यत्वं धनैकपुरुषार्थवत्त्वं च शास्त्रदृष्टान्तादिभिः प्रतिपादयति अपरोक्षेत्यादिभिः सप्तभिः । कं सुखं तेन तत्र वा दृष्यति इति कंदर्पः कामदेवः, तत्तद्विषयविशेषान् सांगं सकल्पं सरहस्यं शास्ति इति शास्त्रं, कंदर्पविषयकं शास्त्रं ये कुर्वन्ति ते कंदर्पशास्त्रकाराः दत्तकवात्स्यायनादयः, तैः, इति निर्दिष्टं एवंप्रकारेण कथितं, कथं तत् इत्याह अपरोक्षेत्यादि । श्रीमान् अपि धनवान् अपि, अपरोक्षधनः प्रत्यक्षीकृत-द्रव्यः तत्कालदाता न तु कृपणः इत्यर्थः, वेश्यानां इति शेषः, गम्यः संगमनीयः संभोगार्थं स्वीकर्तव्यः, “ न यस्य हस्ते त्रमूल्यमस्ति स किं समारोहति नावमग्रे ।” (समयमातृकायां ५।८५) इति न्यायेन;] ‘अन्यथा अस्वायत्तधनः इत्यर्थः’ [इति टिप्पणी, न अन्यथा—यदि श्रीमानपि न दाता तदा स न गम्यः इत्यर्थः । एवं वेश्यानां श्रीमंतोऽपि यदा अविशेषेण न गम्याः, तदा कुतः कथा किमु वाच्यं अगम्यतायां लुप्तविभवस्य नष्टसमृद्धेः अकिञ्चनस्य ॥ ६३९ ॥ अत्रार्थे सर्वविदो व्यासस्यापि संमतिं अनुवदति व्यासेति । व्यासः पाराशर्यः कृष्णद्वैपायनः श्रीमहाभारतव्यासस्मृत्यादीनां कर्ता । मुनिः—“निर्विक्तः सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः । ध्यानस्थो निष्क्रियः शान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः ॥ ” इति । गीतौ कथितौ । एवकारः अन्ययोगव्यवच्छेदार्थः, तेन कथ्यमानौ द्वौ विहाय अपरे न अधमाः इति तात्पर्यम् । नरेषु अधमौ कुत्सितौ । तौ उत्तरार्धेण निर्दिशति यः इत्यादीना । अनाढ्यः द्रव्येण हीनः, कामयते स्त्रीविषयिणीं रतिं सुरतेच्छां वा करोतिः यश्च द्वितीयस्तु, अप्रभुत्वयुक्तः शक्तिरहितः निगृहीतुं दण्डयितुं वा असमर्थः, अपि, कुप्यति अन्यस्मै कुप्यति । तथाहि प्रकृते श्रीव्यासवाक्यं—“द्वाविमौ पुरुषौ लोके सुखिनो न कदाचन । यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः” ॥ (उद्योग ० ३३।६१) इति महाभारते । (अत्र पूर्वार्धे ‘द्वाविमौ कंटकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषिणौ’ इति पाठः कचिद्दृश्यते ॥) कचित्पुस्तके “ धर्मः परो न विहितः,

* इतः ६५१ आर्याङ्गपर्यन्तः पाठः काव्यमालामुद्रितपुस्तके प्रप्रष्टः ।

६३९ लुप्तविभवेषु (५) ६४० गीतं—धमौ मनो दहतः (५) । धर्मः परो न विहितः कामकलायां मतिः स्थिरा यस्य (इत्युत्तरार्धे का.)

क्षीणद्रव्ये देहिनि दारा अपि नादरेण वर्तन्ते ।

किमुतादानैकरसाः शरीरपणवृत्तयो दास्यः ॥ ६४१ ॥

अविदितहेयादेयास्तिर्यञ्चोऽपि त्यजन्ति पीतरसम् ।

कुसुमं, किमु कार्यविदो वेश्या नरमात्तसर्वस्वम् ॥ ६४२ ॥

कामकलायां मतिः स्थिरा यस्य ।” इति प्रकृतार्यायाः उत्तरार्धे दृश्यते तस्य, येन धर्मानुष्ठानं न कृतं, येन च धर्मार्यौ बाधित्वा सर्वदा कामः सेव्यते तौ उभौ नराधमौ इत्यर्थः । अयं पाठः उदाहृतव्यासश्लोकाननुगुण्यात् निर्धनकामुकस्यैव प्रसूयमानत्वाच्च-अनादरणीयः ॥ ६४० ॥ कैमुतिकन्यायेनापि तासां निर्धनेषु अनादरं प्रबोधयति क्षीणेति । क्षीणद्रव्ये विगतविभवे, देहिनि मनुष्ये, दाराः निजाः परिणीताः भार्याः अपि, आदरेण सम्मानेन बहुमानेन, न वर्तन्ते वाक्क्रियादिषु सादरं व्यवहारं न कुर्वन्ति, यदुक्तं— “ धनहीनः स्वपत्नीभिस्त्यज्यते किं पुनः परैः ।”, “ कष्टं निर्धनिकस्य जीवितमहो दारैरपि त्यज्यते ।” “स्वजन इति पुराणशब्द एषो, धनलवमात्रनिर्बंधनो हि लोकः।” (तंत्राख्यायिकायाम् २।२६) इत्यादि । किमुत किमु वाच्यं बलवत् इत्यर्थः “ बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ।” इति अमरः, आदानं ग्रहणं धनादीनां तदेव एकः मुख्यः रसः रागः अभिनिवेशः यासां ताः, शरीरं स्वदेहः एव पणः विक्रय्यपदार्थः “ पणो विक्रय्यशाकादि(दौ?) बद्धमुष्टौ ग्रहे धने । द्यूतेऽशीतौ वराटानां कार्षिकव्यवहारयोः । मूल्ये भृतौ व्यवस्थायां विक्रयेऽपि ॥” इति केशवः, शरीरपणः एव वृत्तिः आजीवः जीवितसाधनं यासां ताः रूपाजीवाः, दास्यः वेश्याः पूर्वं (आ. ४१५) व्याख्याताः, नादरेण वर्तन्ते इति अत्र अनुपंजनीयम् । तथाहि—“दासी दासी तावद्यावत्पुरुषस्य किञ्चिदस्ति करे । क्षीणधनपुण्यराशेर्दुष्प्रापा स्वर्गनगरीव ॥” (८।११५) इति समयमातृकायाम् ॥ अत्र मूले न अर्थापत्यलंकारशंका, यथास्थितवर्णनात्, “ अर्थान्तरं लोके अविद्यमानमपि कविना स्वप्रतिभया कल्पयित्वा (संयोज्य वा) यद्यापाद्यते तदाऽलंकारत्वं” इति स्थितेश्च । ‘ निदारा ’ ‘ नादरे ’ इति वृत्त्यनुप्रासः । ॥ ६४१ ॥ उक्तं उदाहरणेन द्रढयति अविदितेति । अविदितानि अज्ञातानि हेयानि त्याज्यानि आदेयानि ग्राह्यानि च यैः ते वस्तुविवेकरहिताः इत्यर्थः; तिर्यञ्चः तिर्यक् अंचति गच्छन्ति ते, योगार्थमात्रस्य प्रकृतोपयोगित्वात् भ्रमराः इत्यर्थः; ते अपि, पीतः रसः मरंदः यस्य तं पीतरसं, कुसुमं पुष्पं, त्यजन्ति जहति; तथाहि, कार्यविदः हेयोपादेयज्ञानवत्यः, अत एव स्वकर्तव्यं सुष्ठु जानन्त्यः,

उत्पादयति सदानो रागं रागात्मको यथा नियतम् ।
निर्दानोऽपि सदा नो निःसन्देहं तथैव मनुजन्मा ॥ ६४३ ॥
यदतीतं तदतीतं, भाविनि लाभे च नास्ति बहुमानः ।
तत्कालहस्तनिपतितमनियतपुंसां मुदे वित्तम् ॥ ६४४ ॥
पीडितमधु मधुजालं तुच्छीभूतं च मन्मथग्रस्तम् ।
मुञ्चन्ति मदनशेषं क्षुद्राश्च प्रकटरामाश्च ॥ ६४५ ॥

वेद्याः, आत्तसर्वस्वं आत्मने (वेद्यायै) प्रापितसर्वस्वं चूषिताम्रवत् रिक्तीकृतं, नरं पुरुषं
त्यजंति इति किमु वक्तव्यं इत्यर्थः, “किमु संभावनायां स्वाद्रिमर्शं चापि हृदयते ।” इति
मेदिनी ॥ ६४२ ॥ अपरोक्षधनस्य प्रियत्वमाह उत्पादयति इति । रागात्मकः अनुरक्तः,
मनुजन्मा मनुः ब्रह्मणः पुत्रः प्रजापतिः तस्मात् जन्म यस्य सः मनुष्यः, जातावेक-
वचनं,] सदानः उदारः [वितरणशीलः सन्, यथा, नियतं निश्चितं, रागं प्रीतिं
उत्पादयति जनयति; तथैव निर्दानः धनाभावेन धनसत्त्वे वा कृपणतया धनस्य अदाता,
नेःसंदेहं निश्चयेन, सदा सर्वदा अव्यभिचारेण इत्यर्थः, रागं प्रीतिं, नो नहि, उत्पाद-
यति इति अनुषज्यते ॥ अत्र ‘सदानो’ ‘सदा नो’ इति व्यपेत्यमकारख्यः शब्दा-
ङ्कारः, ‘रागं रागा—’ इत्यत्र आदिभागयमकं, ‘निर्दानोऽपि सदानो’ इत्यत्र शाब्दो
वेरोधाभासः च, इति शब्दालंकाराः ॥ ६४३ ॥ तस्य न्याय्यत्वं निरूपयति यदिति
नियतपुंसां नैकभोग्यानां सामान्यानां वेद्यानां, यत्, अतीतं भूतकाले प्राप्तं, वित्तं
वनं, तत् तु अतीतं गतं भुक्तं वा, “ह्यो भुक्तं नाद्य तृप्तिकरम् ।” (समयमावृत्ता
८।११४) इति न्यायात्; भाविनि भविष्यत्कालसंबन्धिनि, च, लाभे प्राप्ते द्रव्यस्य
कामुकात्, बहुमानः संमानः श्रद्धा वा, न, “वरमद्य कपोतः श्रो मयूरात् ।” (काम-
सूत्रं १।२) इति न्यायात् । अतः तत्काले वर्तमानकाले एव यत् हस्तनिपतितं
करतलगतं भवति, तत् द्रव्यं एव, तासां मुदे हर्षाय प्रीत्युत्पादाय वा । ‘तत्क्षण-
धनदानभोग्याः’ वेद्याः भवंति इति भावः] ॥ ६४४ ॥ [तासां घनैकमतिमुक्त्वा असार-
परित्यागशालित्वं वक्ति पीडितेति । पीडितमधु निष्पीडितक्षौद्रं उद्वंसं, मधुजालं मधुच्छ-
‘मधुपुडो’ इति भाषायां; तुच्छीभूतं रिक्तीभूतं द्रव्यापगमेन निःसारं, मन्मथग्रस्तं मदना
विष्टं कामिनं; उभयमपि मदनशेषं—मदनं मधुच्छिष्टं ‘मोम’ ‘मीण’ इति वा भाषायां

६४३ यथाऽभ्यधिकम् (प. गो २) ६४४ लाभेऽपि नातिबहु० (गो) । हस्तप-
तितमनि० (गो) [न्यूनमात्रः पाठः] । चित्तम् (गो) [अनुचितार्थः पाठः] ६४५ भूतं तु
मन्मथायत्तम् (प)

एकः क्रीणात्यद्य, प्रातर्भविता तथाऽपरः क्रेता ।

अन्यवशे क्षणमेकं, न विक्रयः शाश्वतोऽस्ति वेश्यानाम् ॥६४६॥

संदर्शितपरमार्थं भ्रूक्षेपकटाक्षदृष्टहसितादि ।

शृण्वन्ति ये सकर्णास्तत्कृतमन्यत्र संक्रान्तम् ॥ ६४७ ॥

प्रसिद्धं, पक्षे मदनः कामः लक्षणया कामाभिलाषः, तत् स वा शेषः यस्य तादृशं, क्रमेण, क्षुद्राः मधुमक्षिकाः, विशेषेण तु—“पिंगला मक्षिका श्रेया महत्यल्पा च सा द्विधा । महती पुत्तिका नाम्नी स्वल्पा क्षुद्रेति कथ्यते ॥” इति । प्रकटरामाः प्रकटाः सर्वप्रसिद्धाः रामाः रमण्यः प्रकाशनार्यः वेश्याः, क्षुद्राः इति अत्रापि विशेषणत्वेन अनुपज्यते, तुच्छाः इत्यर्थः, मुंचन्ति परित्यजन्ति । “क्षुद्रा व्यंगा नटी वेश्या सरधा कंटकारिका ।” (३०) इति शाश्वतः ॥ ‘पीडितमधु मधुजालं’ इत्यत्र आद्यपादयमकं, ‘क्षुद्राश्च प्रकटरामाश्च’ इत्यत्र पुनश्चतुर्विधाभासः, ‘मदनशेषं’ इति श्रुष्टपदेन अनुप्राणितः दीपकं अलंकारः, “सङ्कटवृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् । सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥” (काव्यप्रकाशे १०।१०३) इति लक्षणात् ॥ ६४५ ॥ तासां पूर्वं उक्तं (आ. ६४१) शरीरपणवृत्तित्वं विशदीकरोति एकः इति । एकः कश्चित् कामुकः, तां अद्य अस्मिन्नेव दिवसे क्रीणाति, एकदिनोपभोगस्य मूल्यं दत्त्वा तां भुङ्क्ते; प्रातः अपरेद्युः, अपरः अन्यः, क्रेता पणं दत्त्वा भोक्ता, भविता भविष्यति; अपि च, एकं क्षणं अत्यल्पकालं भाटकप्रदानानुसारेण, अन्यवशे अन्यदीया इत्यर्थात्, भवति; एवं वेश्यानां विक्रयः अपरद्रव्याणामिव] शाश्वतः नित्यः [नास्ति । अन्यपदार्थानां सकृत् मूल्यदानेन क्रेतुः शाश्वतं बहुकालं वा स्वत्वं स्वामित्वं वा भवति, न तथा वेश्यारूपपण्यार्थस्य इति भावः । तथाहि उक्तं—“वेश्यानामनेकैः सह (अनेकैः सह वेश्यानां ?) रमणक्रीडो(क्रीडिको ?) चिता । निर्यात्येको विशयन्यः परो द्वारि प्रतीक्षते ॥” इति तन्त्राख्यायिकायाम् (५।५५) (क्रीडैव क्रीडिका, स्वार्थं कः ।) ॥] ६४६ ॥ ‘सकर्णाः सशक्तिकर्णेन्द्रियाः निपुणा इत्यर्थः, तेऽपि यदि शृण्वन्ति तत् तदा, अन्यत्र साधारणे, संक्रान्तं वृत्तिमत्, तर्ह्यपि, कृतं न विरुद्धं इति यावत् । यदि निपुणा अपि वेश्याभ्रूक्षेपादिकं तप्यतया गृह्णन्ति तदा के नाम साधारणा जनाः इत्यर्थः ।’ [इति टिप्पणी । संदर्शितेत्यादिभ्यां द्वाभ्यां बुद्धिमतो वर्णयति । तत्कृतं ताभिः वेश्याभिः कृतं निर्वर्तितं निष्पादितं, अनेन कृत्रिमत्वं व्यजते, संदर्शितपरमार्थं भ्रूयाकार्यमिव आपाततः सत्यवद्भासमानं वस्तु-

६४७ परमार्थभ्रू (गो) । शृण्वन्तु ये सुकर्णाः फूकृतं (५)

यदि नाम निराकरणे न समर्था छिन्नकार्यबन्धेऽपि ।

काचिन्महानुभावा बोद्धव्यं तदपि चेतनावद्भिः ॥ ६४८ ॥

तेनार्थेनोपकृतं तथाऽपि तस्य स्वदेहदानेन ।

तच्चातीतं सम्प्रति, निरर्थकः शुष्कगृङ्गारः ॥ ६४९ ॥

तस्तु कुट्टं, यत्, भ्रूक्षेपकटाक्षदृष्टहसितादि-भ्रूक्षेपः भ्रूमङ्गः प्रणयकोपादिप्रकाशकः, कटाक्षदृष्टं कटाक्षेन अवलोकितं रतिभावादिसूचकं, हसितं “विकासितकपोलान्तमुत्फुल्लाननलोचनम् । किञ्चिल्लक्षितदन्ताग्रं हसितं तद्विदो विदुः ॥ ” इति लक्षणलक्षितं हर्षादिव्यञ्जकं, आदिना व्याजेन कुचांशुकापनयनादि; अन्यत्र अन्यस्मिन् कामुके, संक्रान्तं पूर्वं स्वविषयीकृतं इदानीं परविषयीकृतं इत्यर्थः, ये शृण्वन्ति लक्षणया धातूनां अनेकार्थत्वात् वा बोधन्ति इत्यर्थः, यद्वा अन्येभ्यः श्रुत्वा जानन्ति, ते सकर्णाः सफलश्रवणाः सारासारविवेकचतुराः इत्यर्थः । ये तादृशपरवचनं श्रुत्वाऽपि तस्मिन्नविश्वासं कृत्वा वेद्यानां कपटानुरागं परमार्थतया गृह्णन्ति ते बुद्धिहीनाः परिणामे विनश्यन्ति इति व्यंग्यार्थः । [क्लिष्टार्थो इयमार्या] ॥ ६४७ ॥ ‘ छिन्नकार्य-बन्धेऽपि स्वापेक्षासंबन्धे छिन्ने सत्यपि इत्यर्थः । महानुभावा अत्युदाराराया । [इति टिप्पणी । कार्यं फलं देहदानार्थदानरूपं परस्परप्रयोजनं, तद्रूपः बन्धः निगलं बन्धनं संयोजकं वा, देयादेयभावरूपः सम्बन्धः; तस्मिन्, छिन्ने खण्डिते, अपि, यदि, नाम संभावनायां, निराकरणे निष्कासने, काचित् न, समर्था शक्तिमती, तत्र साभिप्रायं विशेषणं महानुभावा इति तादृशी सती; तदपि तथापि, चेतनावद्भिः बुद्धिमद्भिः, “ चेतनश्चेतनायुक्ते त्रिषु, संविदि चेतना । ” इति विश्वलोचनः, बोद्धव्यं वस्तुस्थितिः अवगन्तव्या; नायिकायाः महानुभावत्वेन प्रत्यक्षनिराकरणाभावेऽपि तस्याः विरक्तायाः स्नेहाभावः तर्दिगितादिभिः अनुलक्ष्य शीघ्रं उचिततया वर्तितव्यं इत्यर्थः । तादृशी विरक्ता स्वयमेव परित्याज्या इति भावः ॥ ६४८ ॥ छिन्नकार्यबन्धत्वं विवृणोति तेनेति । तेन कामुकेन, द्रव्येण तद्दानेन इत्यर्थः, उपकृतं उपकारः कृतः । तथा वेद्यया, तस्य कामुकस्य, स्वदेहदानेन स्वदेहरूपद्रव्यविनिमयेन उपभोगाय स्वशरीरं दत्त्वा उपकृतं इत्यर्थः । अतः “ समेन समं गतम् । ” (तन्त्राख्यायिके ४ । १७) इति न्यायेन कस्मिंश्चिदपि पक्षे ऋणशेषो नास्ति इति तात्पर्यम् । तदेवाह-एवं तत् उपकृतं अतीतं भूतकालिकं अतिक्रान्तं सत् वर्तमानकालिकापेक्षणीयार्थेन संबन्धाय अप्रयोजकं

६४८ समर्थेच्छिन्न० (प) । कश्चिन्महानुभावो (प) [अरमणीयार्थः पाठः]

६४९ एनार्थेनो० (प)

कु. - 14

अवधीरणा रसायनमपमानो भवति यस्य परितुष्ट्यै ।

योग्योऽसौ पुरुषखरः खरतरनिर्भर्त्सनोक्तिलगुडानाम् ॥ ६५० ॥

दीपज्वालाललने व्रजतः खलु निर्वृतिं तयोस्त्वियान् भेदः ।

प्रथमा स्नेहेन विना, तथाऽपरा स्नेहयोगेन ॥ ६५१ ॥

जातमिति भावः । फलितमाह—निरर्थक इति; ततः कामुकेन द्रव्यादानतः वेदयया देहा-
दानतश्च अनिष्पन्नः अत एव शुष्कः नीरसः मिथ्याभूतः सकपटो वा, यथा शुष्करुदि-
तशुष्ककलहादौ, शृंगारः संभोगेच्छादिरूपः, “पुंसः स्त्रियां स्त्रियः पुंसि संभोगं प्रति या
स्पृहा । स शृंगार इति ख्यातः क्रीडारत्यादिकारकः ॥ ” इति लक्षणलक्षितः, निरर्थकः
निष्फलः फलोत्पादनासमर्थः वध्यः इति यावत् । द्वयोरपि उपकारकारणाभावात् न
शृंगारकार्यसमुद्भवः इति भावः ॥ ६४९ ॥ एवं सति, अपमानितं अपि न
निःसरन्तं कामुकमूर्खं निन्दति अवेति । अवधीरणा अवशा ।] रसायनं सर्वेन्द्रियपुष्टिका-
र्याश्वाद्यपदार्थविशेषः, [“यज्जराव्याधिविध्वंसि वयसः स्तंभकं तथा । चक्षुष्यं नृहणं वृष्यं
मेघजं तद्रसायनम् ॥” इति लक्षितः औषधविशेषः;] यस्य कुलटानादरः तदिव मुक्तरः
सोऽसौ अतिमूढत्वात् खरतुल्यः पुरुषः इति भावः । अपमानः तिरस्कारः, परितुष्ट्यै
संतोषाय आह्लादाय वा; असौ पुरुषखरः पुरुष एव खरः रासभः, वेदयानां या खरतराः
अतिपक्षाः, निर्भर्त्सनोक्तयः संतर्जनवचनानि ता एव लगुडाः यष्टयः तेषां लक्षणया
तत्प्रहाराणां योग्यः समुचितः । ‘खरः खर’ इत्यत्र यमकं, ‘खरः खरतर’ इत्यत्र अनु-
प्रासः, अर्थालंकारेषु रूपकं स्पष्टं, खरश्च लगुडानां योग्यः इति समालंकारोऽपि ॥ ६५० ॥
[धर्मादयः चत्वारोऽपि पुरुषार्थाः वेदयानां स्वातंत्र्येण अल्पयत्नसाध्याः इति अपूर्व
वैशिकरहस्यं दीपेत्यादिभ्यां चर्चति । तत्र पुरुषार्थचतुष्टये परमानंदस्वरूपमोक्षस्य
प्राधान्यात् आदौ तमाह दीपेति । दीपज्वाला दीपशिखा, ललना ललयति ईसते
कामान् इति ललना कामिनी, इदं पदं सर्वासां स्त्रीणां उपलक्षकं न तु केवलं वेदयानां,
उभे, खलु निश्चये, निर्वृतिं, व्रजतः प्राप्नुतः, परंतु तत्र कश्चित् भेदोऽस्ति, स तु, प्रथमा
आद्या दीपज्वाला स्नेहेन तैलेन विना] निर्वृतिं निर्वाणावस्थां [अस्तमनं व्रजति,
तथा अपरा अन्या ललना, चः त्यर्थकः, स्नेहस्य प्रेम्णा, योगेन उपायेन, निर्वृतिं]
आनंदानुभवं [चतुर्थपुरुषार्थस्वरूपभूतं, “ निर्वृतिः सुस्थितासौख्यनिर्वाणास्तगा-

६५० “मवमानो यस्य (गो) । *क्तिकुलटानाम् (गो) [लकुटानाम् इति स्थाने
लेखकस्त्रलनात् अक्षराणां परिवर्तनं भाति] ६५१ दीपकलोले ललने व्रजतो निर्वृतिमयं
तयोर्भेदः (प)

धर्मः कामादभिनवगुणवान्निःस्वस्य मदनरोगवतः ।

अर्थोऽर्थवतोऽभिगमात्, कामः समरतनरोपभोगेन ॥ ६५२ ॥

माध्वमु । ” इति विश्वलोचनः, व्रजति ॥—अधिकारिणां भेदात् उदायभेदेन अन्यान्यैः कर्मयोगेन अष्टांगयोगेन भक्तियोगेन ध्यानयोगेन ज्ञानयोगेन वा परमानन्दप्राप्तिस्वरूपा निर्वृतिः प्रतिपादिता, सैव तदधिकारिणीभिः ललनाभिः स्नेहयोगाख्योपायेन प्राप्यते इति तात्पर्यम् ॥ मूले ललनासाम्याय दीपज्वालायाः ग्रहणे बीजं तु उभयोः प्रकाश-
नानत्वं, “ ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा । ” इति हर्युक्तेः परोद्दी-
प्यत्वं तथा परोद्दीपकत्वं स्नेहोपजीव्यत्वं च । तेन उभयोः गम्यं औपगम्यं, निर्वृतिस्नेह-
शब्दयोः श्लिष्टत्वात् श्लेषानुप्राणितः, उभयभेदकथनात् व्यतिरेकालंकारः, स च अत्र
उपमेयस्य उपमानात् आधिक्ये न्यूनत्वे वा अपर्यवसानात् अनुभयपर्यवसायी, स्ववैचि-
त्र्यविश्रांतिमात्रत्वात् । “ शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोद्देश्योः । तत्र यद्वेद-
कथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ ” इति काव्यादर्शे (२।१.८०) व्यतिरेकालंकार-
लक्षणम् । प्रकृते ‘ निर्वृति व्रजतः ’ इति सादृश्यं शब्दोपात्तं, भेदश्च ‘ स्नेहं विना ’
‘ स्नेहयोगेन ’ च इति विरुद्धधर्मोपादानेन स्फुटतरः इति बोध्यम् ॥ अत्र ललनापदेन
नवीयादिभेदभिन्नानां सर्वासां नायिकानां अविशेषेण योधात् श्रीमात्रस्य स्नेहयोगेन
नोक्षस्वरूपभूतानन्दप्राप्त्या तुरीयपुरुषार्थः सुलभः इति ध्वनितम् ॥ ६५१ ॥ [अन्यां
नानारमणानां वेश्यानां धर्मादिशेषपुरुषार्थप्राप्तिं उद्धाट्य तासां व्यतिरेकं ध्वनयति
धर्म इति । तथा हि मदनरोगवतः कामातुरस्य, निःस्वस्य धनविहीनस्य ददितस्य,
कामात् लक्षणया कामस्य संभोगदानेन संतर्पणात्, अभिनवगुणवान् भाटक-
दानाशक्त्या तस्मात् अर्थलाभाभावेन निष्कामकर्मत्वात् विशिष्टगुणकः, धर्मः
“ यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः ” तादृशं कर्म, कार्यकारणयोरभेदेन तज्जन्यं शुभा-
दृष्टं च भवति, “ आर्तेषु दीयते दानं, शून्यलिङ्गस्य पूजनम् । अनाथप्रेतसंस्कारम-
श्वमेधकलं लभेत् ॥ ” इति न्यायेन; एवं आद्यपुरुषार्थसिद्धिः प्रतिपादिता ॥ द्वितीयं
अर्थलाभमाह अर्थ इति । अर्थवतः धनवतः अभिगमात् संभोगात्, अर्थः धनं तत्प्रा-
प्तिः इत्यर्थः; प्रसिद्धेयं द्वितीयपुरुषार्थसिद्धिः, उक्तं च—“पुण्यप्रागल्भ्यलभ्याय वेद्या-
पण्यया मंगलम् । यत्र प्रतीपाः शास्त्रस्य कामादर्थप्रसूतयः ॥ ” (४।७) इति
मत्स्यहर्षिश्चन्द्रनाटके ॥ कामः कामाख्यः तृतीयः पुरुषार्थः, वर्णितो यः दशकुमारचरिते

६५२ धर्मः परो न विहितः कामकलायां मतिः स्थिरा यस्य । इति का. ६२८ श्रो-
कोत्तरार्धेन सहायं सार्धश्लोकः गो पुस्तके, तदनुक्तमस्मिन् ग्रन्थे सार्धश्लोकस्याभावात् । प
पुस्तके इयं पंक्तिर्नास्त्येव । कामो न वा प्रकामं गुणवन्निःस्वस्य मदनयोगवतः । (गो)

(उ०२) यथा—“कामस्तु विपयातिसक्तचेतसोः स्त्रीपुंसयोर्निरतिशयसुखस्पर्शविशेषः । परिवारस्त्वस्य यावदिह रम्यमुज्ज्वलं च । फलं पुनः परमाह्लादनं परस्परविमर्दजन्य स्मर्यमाणमधुरमुदीरिताभिमानमनुत्तमं सुखमपरोक्षं स्वसंवेद्यमेव ।” इति । (निरतिशयं श्रेष्ठं सुखं आनन्दः यत्र तादृशः स्पर्शविशेषः संभोगः, ‘ स्त्रीपुंसयोः यत् अधोव्यंजनं संबाधकादि’ तयोः त्वगिन्द्रियत्वात् तत्संयोगः स्पर्शविशेष एवेति । परिवारः परिजनः सहायकः । विमर्दः आलिंगनचुंबनादिरूपः सोऽपि स्पर्शविशेषात्मकः । स्मर्यमाणमधुरं यस्य स्मरणमपि सुखजनकं इत्यर्थः । उदीरिताभिमानं विकसितप्रणयं यद्वा उदीरितः जनितः अभिमानः सार्थक्यबुद्धिः यतः इत्यर्थः । न विद्यते उत्तमं अन्यत् यस्मात् तत् अनुत्तमम् । अपरोक्षं प्रत्यक्षम् । स्वसंवेद्यं अवागोचरम् । अनुत्तममित्यादिपदचतुष्टयेन कामस्य मोक्षसुखतुल्यत्वं सूचितम् ।) नरस्य पुरुषस्य उपभोगः संवनं, समरताख्यः यः नरोपभोगः तेन, तृतीयः पुरुषार्थोऽपि सिद्धो भवति । तदुक्तं—“ संभोगे तु समे कान्ता मरणांतं वशं ययुः । ” (शृ.दी. ३।१२) । (तादृशस्य सुरतस्य रमणीनां तृत्याधायकत्वात्, तृतिलक्षणं तु—“रोमाञ्चो वेपथुः स्वेदो लुलिते च विलोचने । मजन्त्या इव देहेषु त्वाश्लेषस्तृतिलक्षणम् ॥ ” इति ।) तच्च समरतं प्रशस्तं हरिहरेण शृंगारदीपिकायां—“ रेतःस्त्रावकसंभवा प्रतिदिनं संतोषसंवर्धिनी, मोहोत्पादनकारणाऽतिविमला हृल्लोचनानंदिनी । अन्योन्यप्रणयान्मिथो नरवधूयुष्मेष्वनष्टप्रिया, वक्ष्या सर्वसुखप्रदा समरतिः संप्रार्थिता निर्जरेः ॥ ” (३।४१) इति ॥ समरतम्—समप्रमाणसाधनवेगभावयोः स्त्रीपुंसयोः रतं समरतम् । तेषु पुरुषगताधिक्ये उच्चरतं इति, स्त्रीगताधिक्ये नीचरतं इति संज्ञा । अन्ये विजातीयसंयोगवशेन विपमरते इत्यपि उच्येते ॥ वात्स्यायनीये स्त्रीपुंसगुह्ययोः पण्णवद्वादशां (६-९-१२)—गुलायामेन क्रमात् शशः वृषः अश्व इति नायकाः, मृगी वडवा हस्तिनी इति नायिकाश्च, सामानाताः । अन्यमते तु—“ हरिणी छागी वडवा करिणी करभीति पंचधा नार्यः । मृग-बर्कर-वृष-तुरग-रासभ-संज्ञा नराः पञ्च ॥ ऋतु ६ लोकपाल ८ पंक्ति १० द्वादश १२ भुवनाङ्गुलो १४ न्मितैर्गुह्यैः । अनुपूर्वतस्तु युक्ता हरिणीहरिणादयो ज्ञेयाः ॥ ” इति सौराष्ट्रीयमाधवकृतायुर्वेदप्रकाशान्तर्गतकामशास्त्राध्याये । रुद्रकृतस्परदीपिकायां तु पञ्चङ्गुलशरीरः शशः, अष्टाङ्गुलसाधनः मृगः, दशाङ्गुलमेढ्रः वृषभः, द्वादशाङ्गुलमेढ्रः हयः इति लक्षयित्वा—“ शशकः पद्मिनीं चैव, चित्रिणीं तु मृगस्तथा । शंखिनीं वृषभश्चैव, हस्तिनीं च हयस्तथा ॥ (३०) । रमते तुल्यभावेन तथा समरतं भवेत् ॥ ” इति कथितम् । हरिहरेण तु शृंगारदीपिकायां प्रकारान्तरेण पञ्चदशद्वादशाङ्गुलायोमेन क्रमात् पद्मिनी-शंखिनी-चित्रिणी-हस्तिनी इति नायिकाः,

तथैव तदनुकमिकाः पांचालकूचिमारदत्तभद्राः नायकाः कथिताः । (अत्र आयामपदेन पौष्ट्यं उन्नतं प्रमाणं ब्राह्मं, स्त्रैणं तु निम्नं; न तु परिणाहः तस्य अनौचित्यात् योनि-संकोचकप्रयोगैः तद्वैपम्यस्य सुपरिहार्यत्वात् । तेन रतिरहस्ये (३।१) प्रयुक्तपरिणाह-पदस्य निम्नत्वं इत्यर्थः ब्राह्मः । षडङ्गुलः इति चतुरङ्गुलं आरभ्य षडङ्गुलं यावत् येन केनापि प्रमाणेन युक्तः, नवाङ्गुलः इत्यस्य षडङ्गुलाधिकः नवाङ्गुलावधिः इत्यर्थः । एवं अन्यत्र ॥) तत्र आद्यभेदेषु सदृशयोः संप्रयोगे नाम शशस्य मृग्या, वृषस्य वडवया, अश्वस्य हस्तिन्या सह रन्ध्रेन्द्रियसमातिलक्षणे त्रीणि रतानि, तानि, समयोः सदृशयोः समस्यस्वव्यञ्जनप्रमाणयोरिति यावत्, रतेन समरतानि इत्युच्यन्ते । तानि प्रशस्तानि, तत्र यंत्रसाम्यात् अनतिपीडनाशैथिल्याभ्यां उभयोः सुखातिशयात् ॥ आदौ उक्तप्रकारेण वैपम्ये तु षट् अपराणि, तदुक्तं रतिरहस्ये—“ मृगीवृषं च वडवाहयमुच्चरतं द्वयम् । नीचद्वयं च वडवाशशकं हस्तिनीवृषम् ॥ अत्युच्चमतिनीचं च मृग्यश्वं हस्तिनी-शशम् । इति प्रमाणभेदेन नवधा रतमूचिरे ॥ उत्तमानि समान्याहुर्मध्यमुच्चरतद्वयम् । नीचद्वयं तथाऽत्युच्चमतिनीचं महाधमम् ॥ ” (३।३-४-५) इति ॥ (मध्यमं अर्ध-समं इत्यपि आख्यातम् ।) अत्र रहस्यं तु यदा मदनानुकुशमुखं वरांगस्योपरि स्थितं अधोमुखकमलमुखं स्पृशति तदैव अंगनानां कामसंतुष्टिः आनन्दोदयश्च । आविष्कृतं चेदं केवलं हरिहरेण, तथाहि—“यथा पुष्पं लिङ्गं कमलवदनं मन्मथगृहे प्रसन्नाग्रं मन्दं विशति यदि रेतोविरहितम् । ततस्तस्य प्रान्ते स्थितविवरयुग्मं च शनकैः स्रवद्रेतः सान्द्रं मदनस-दनं तत्र कुरुते ॥ ” (३।२८) इति शृङ्गारदीपिकायाम् । (मन्दं विशति स्पृशति इत्यर्थः, विवरयुग्मं मदनदोलापूर्णचन्द्रेति नाड्यौ स्मरमन्दिरे वामदक्षिणपार्श्वयोः स्थिते कामस-लिलक्षरणात् विवरयुग्मं इत्यत्र उक्ते । अत्र रेतः स्त्रीकामसलिलं, “रेतो वीर्यं जले चाथा” इति केशवः । तेन नीचरते द्वयोः अग्रयोः असंबंधात् कामासंतुष्टेः, उच्चरते च तयोः पीडनेन दुःखोदयात्, न सम्यक् सुखावाप्तिः । तदुक्तं तत्रैव—“कंठूतेरप्रतीकारादंतर्लिगा-विमर्दनात् । न द्रवन्ति न तृप्यन्ति योषितो नीचमोहने ॥ उच्चेऽपि मृदुगुह्यान्तःसंपी-डासव्यथे हृदि । न द्रवन्ति न तृप्यन्ति मनस्तत्रो हि मन्मथः । ” (३।६-७) इति । (स्मरालयजकृमिबलानुसारेण जनितायाः कण्ठूतेरप्रतीकारस्तु संबाधस्य योनिमार्गाव्या-पनात् । अन्तर्लिङ्गं कमलमुखम् ।) अत्र कमलरोहणावरोहसंपादनेन विषमरतगत-तत्तद्दोषपरिहाराय कामशास्त्रेषु चतुरशीति बंधाः आसनानि वा करणापरनामानि बोधितानि । तदुक्तं शृङ्गारदीपिकायाम्—“ एतानि चतुरशीति बंधानि मदनस्मृतौ । प्रथितान्यथ कान्तानां समसंभोगसिद्धये ॥ ” (३।२७) इति । अपि च—“ बंधेन येन रमणी विनिमीलिताक्षी सस्तांगकाऽर्धगदिताननुमेयरावा । विस्मृत्य देहमभितो

नखपीडितानि दीर्घस्त्रवा भवति तेन रतेन भोग्या ॥ ” (३।३०) इति । तत्तद्विपर्ययाः सर्माकरणानि करणानि तत्रैवाख्यातानि तस्मात् बोद्धव्यानि । स्थूलतया तु—
 “विवृतोरुकमुच्चैस्तु नीचैः स्वात्संवृतोरुकम् । यथास्थितोरुकं चैव समप्रुप्तं समं रते ॥ ”
 इति । एवं समधिगतस्य समरतस्य फलानि तु रमणीनां कंठूतिप्रतीकारः, द्रावः, वृत्तिः,
 परमानन्दावाप्तिश्च ॥ एवं यथा साधनप्रमाणतः नवधा रतम्, तथा भावस्याऽपि मन्दम-
 ध्यमचण्डवेगतया तत्तदाख्यं नवधा रतम् । तथाहि रतिरहस्ये—“ मन्दमध्यमवेगाः स्युर्वे-
 गतोऽप्युभयं तथा । वेगः कामुकता ज्ञेयः, तेनापि नवधा रतम् ॥ वीर्यं बहुक्षताघात-
 सहत्वं रतिलोलता । चण्डवेगस्य चिह्नानि, मन्दवेगे विपर्ययः ॥ एतेषां मध्यवेगे तु
 मध्यमत्वं समुन्नयेत् ॥ ” (३।१२—१३—१४) इति । अत्रापि समविषमभेदाः पूर्व-
 वत् । तदीयवैषम्यपरिहारश्च पुरुषाणां वृष्योद्दीपनप्रयोगसेवनैः, रमणीनां च बल्योद्दी-
 पनोपधसेवनैर्भवति । फलं तु बाह्यरते धिमर्दनादि, आभ्यन्तरे च पुरुषस्य दृढं कामा-
 ङ्कुशान्दोलनं स्त्रियश्च सर्वसहत्वम् ॥ पुनरपि कालतः पूर्ववत् नवविधं रतम्, अचिर-
 मध्यमचिरविसृष्टिकाललक्षितम् । (पुरुषाणां वीर्यस्य स्त्रीणां च कामसलिलस्य लघुम-
 ध्यचिरकालीनक्रियाधीना विसृष्टिः मोक्षः ।) अत्र आनन्दलाभवीजं तु उभयोः वीर्यादिः
 समकालीनो मोक्षः । अन्यथा पुरुषस्य शीघ्रशुक्रपाते स्त्रियः कण्डूतेरनपगमात् संक्षो-
 भन्यूनतया अश्ररणाच्च अनुतिः दाहश्च, स्त्रियः शीघ्रद्रावे पुरुषस्योद्दीप्तत्वेऽपि स्त्रियः
 शैथिल्यात् तस्याः निर्वेदः । एतत्परिहारस्तु यथोचितं स्तंभकद्रावणादियोगप्रयोगैः ।
 तत्रापि उभयोः चिरविसृष्टिः प्रशस्ता, तथात्वे सुरतकालस्य दीर्घत्वात् दीर्घकालं सुरता-
 नंदानुभवभावात् । तत्सिद्धयै पुरुषैः स्तंभकयोगाः स्त्रीभिश्च बल्ययोगाः सेव्याः । स्त्रीणां
 प्रारंभात्प्रभृति क्षरणे तु नान्ते प्रभूतजलमोक्षः, तेन तावत्प्रमाणा न्यूनसुखप्रतीतिः इति ।
 उभयोः समकालविसृष्टौ तु—“ क्षणं रटन्ती नृत्यन्ती रुदती चातिविह्वला । निः-
 सहत्वं तदा याति मुकुलीकृतलोचना ॥ ” (रतिरहस्ये ३।१०) (रटन्ती अव्यक्ता-
 क्षरं प्रियेत्यादिकं जल्पन्ती, नृत्यन्ती अङ्गचालनं कुर्वती, रुदती निःश्वाससीत्कारादि
 मुञ्चती, विह्वला विक्रवा, निःसहत्वं शैथिल्यं, मुकुलीकृतलोचना इति सुरतसुखपारव-
 श्यानुभावः) ॥ तत्र इस्तिनीह्वयोः समरतमुद्दिश्य उक्तं केनापि—“शुक्रस्तंभी दीर्घलिंगी
 वज्रधाती तथा बली । चित्ते वसति रामाया न शूरो न च पण्डितः ॥ ” इति । (शुक्र-
 स्तंभी इत्यनेन चिरविसृष्टित्वम्, दीर्घलिंगी इत्यनेन महाप्रमाणत्वम्, वज्रधाती इत्यनेन
 चण्डवेगत्वमुक्तं, बली इत्यनेन बाह्यरतोद्दामत्वं लक्षितम्; यद्वा शक्तेरभावात् अन्यत्
 सर्वं अप्रयोजकं इति द्योतयितुं बली इति पदं निविष्टम् । बलित्वसिद्धिश्च वार्जाकर-
 ... इत्यप्रयोगैः ॥) एवं प्रमाणभावकालकृताः सुरतस्य सप्तविंशतिः भेदाः, तत्र

यस्तु न धर्मप्राप्त्यै नार्थाय न कामसाधनोपायः ।

स पुमान्सच्चरितधनैः पर्यनुयुक्तः किमाचष्टे ॥ ६५३ ॥

(संदानितकम्)

कामोद्वेगगृहीतं धूर्तरूपहस्यमानगृङ्गारम् ।

दारिद्र्यहतं यौवनमनुधानां केवलं विपदे ॥ ६५४ ॥

नवविधं समरतम् । शेषं विपमरतम् ॥ ६५२ ॥ एतद्विपर्ययेण नरस्य वेश्योपभोगात् एकस्य कस्यचिदपि पुरुषार्थस्य असिद्धेः तं निंदति यस्त्विति । तु व्यावर्तने, तेन वेश्योपभोगात् इति लभ्यते, यः पुरुषः, धर्मप्राप्त्यै न भवति इति शेषः धर्मं न प्राप्नोति इत्यर्थः, वेश्याभिगमने प्रायश्चित्तकथनात् तस्य अधर्मत्वात्, तदुक्तं—“ पशुवेश्याभिगमने...प्राजापत्यव्रतं चरेत् । ” (१०।१३) इति पराशरस्मृतौ । न अर्थाय यः धनं न प्राप्नोति, प्रत्युत तस्य हानिं, यथोक्तं—“वेश्याऽसौ मदनज्वाला रूपेन्धनसमेधिता । कामिभिर्भयं हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥” इति । न कामस्य साधनं सिद्धिः, “साधनं मेहने सैन्ये निवृत्तिगतिरिति सिद्धिः । ” इत्यादि विश्वलोचने, तस्य उपायः उपागतिः यस्य सः, अप्राप्तकामफलः इति यावत्, वेश्यायाः कूटरागादित्वात् तच्छृंगारस्य आभासत्वात् न पुरुषस्य यथातथं कामपुरुषार्थसिद्धिः, सः पुमान् एवंविधः नरः, सच्चरितं पुरुषार्थसाधकं शोभनं चरितं आचारादि तदेव धनं वित्तं येषां तैः सदाचारैः, त्वया दुर्लभपुंजन्मना वेश्यागमनेन कोऽर्थः साधितः इति] पर्यनुयुक्तः पृष्टः, [तदुत्तरे, किं प्रश्ने, आचष्टे वक्ति, न किमपि इत्यर्थः; नैकस्यापि पुरुषार्थस्य सिद्धेः प्रत्युत अर्थहानेः लज्जया मौनमाश्रित्य अधोमुख एव भविष्यति इति भावः ॥ संदानितकं युग्मं, “ तत्रैकेन च्छंदसा मुक्तकं, द्वाभ्यां युग्मं संदानितकं च, त्रिभिर्विशेषकं, चतुर्भिः कलापकं, द्वादशान्तैः कुलकम् । ” इति वाग्भट्टप्रणीतकाव्यानुशासने । (क्वचित् त्रिभिः तिलकं, चतुर्भिः चक्रलकं इत्यपि संज्ञाः ।) अत्र संदानितकोल्लेखः चिन्त्यः ॥ ६५३ ॥ पुनरपि दरिद्रं कामुकं निंदति कामेति । कामेन मदानेन, यः उद्वेगः व्याकुलचित्तता, तेन गृहीतं आक्रान्तं, धूर्तैः विटैः, उपहस्यमानः शृंगारः रतिरसः यस्य तत्, दारिद्र्यहतं निर्धनतया शोचनीयं, एतादृशं यौवनं मध्यमं वयः, अनुधानां मूर्खाणां द्रव्यरूपकारणाभावेऽपि वेश्यारतिरूपकार्यप्रेप्सूनां इति भावः, विपदे दुःखाय, एव भवति । उक्तं हि—“ मूर्खो द्विजातिः, स्थविरो गृहस्थः, कामी दरिद्रो, धनवांस्तपस्वी । वेश्या कुरूपा, नृपतिः कदयो, लोकं षडेतानि विडंबितानि ॥”

६५३ धर्मः प्राप्त्यै (प) सच्चरितनैः (गो. का)

व्यपगतकोपे रागिणि याति लयं पानमात्रलाभहृता ।

क्षुद्रा मधुकरिकाऽब्जे न तु गणिका चिन्तितस्वार्था ॥ ६५५ ॥

यासां कार्यापेक्षा सकटाक्षनिरीक्षणेऽपि वेश्यानाम् ।

दर्शनमात्रक्षुभितैर्वश्यन्ते ताः कथं पुरुषैः ॥ ६५६ ॥

इति ॥ ६५४ ॥ तद्विपर्ययेण गणिकायाः विपदस्पर्शनरूपं चातुर्यमाह व्यपगतेति ।
क्षुद्रा तुच्छा बुद्धिहीना इति यावत्, मधुकरिका मधुमक्षिका, पानमात्रलाभहृता
कमलमधुनः पानं एव लाभः, तेन हृता तदाशया आकृष्टा, अब्जे कमले, कीदृशे, व्यप-
गतकोपे व्यपगतः दूरीभूतः कोपः कुङ्कुमलं लक्षणया तद्भावः यस्य तस्मिन् विकसिते
इत्यर्थः, रागिणि रक्तादिः रागो वर्णः यस्य तस्मिन्, लयं याति मधुपानासक्ता मधुकरी
सायं कमलनिमीलनेन तत्रैव बन्दी भवति, यथोक्तं तन्त्राख्यायिके—“हुताशब्दालाभे
स्थितवति स्वावस्तशिखरे, पिपासुः किञ्चलं प्रविशति सरोजं मधुकरः । तदन्तः
सरोधं गणयति न संध्यासमयजं, जनोऽर्थी नापायं विमृशति फलैकान्तनृषितः ॥”
(१।११०) इति । तु व्यावर्तने, परंतु इत्यर्थः, तत्तुल्याऽपि गणिका, चिन्तितस्वार्था
स्वप्रयोजनसाधनैकव्यापृतचित्ता सती; लयं तदेकनिमग्नत्वं विनाशं वा, न व्रजति, अपि
तु स्वार्थं परं साधयति । गणिकाऽपि मधुकरीवत् स्वोचितस्य धनरूपमकरंदस्य यत् पानं
लक्षणया ग्रहणं तदेव लाभः तेन हृता, कुत्र, रागिणि अनुरागवति कामुके, तस्मिन्
व्यपगतकोपे नष्टधनसंग्रहे, लयं निरोधं आसक्तिं वा न याति, रिक्तीभूतं तं यथा-
कालं परित्यजति । “कोपोऽस्त्री कुङ्कुमले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः ॥” इति अमरः,
“रागोऽनुरागमात्सर्ग्यक्लेशादौ लोहितादिषु । गान्धारादौ नृपे नागे,” “क्षुद्रा वेश्या-
नटीव्यंगासरघाबृहतीष्वपि ॥” इति च विश्वलोचनः ॥ अत्र ‘क्षुद्रा मधुकरिका’ ‘क्षुद्रा
गणिका’ इत्यत्र शब्दयोः एकार्यताभासेन पुनरुक्तवदाभासः शब्दालंकारः, व्यपगते-
त्यादिलेखानुप्राणितः क्षुद्रेति चिन्तितस्वार्थेति च उक्तहेतुः व्यतिरेकालंकारश्च । न च
अत्र सल्लेखव्यतिरेकालंकारः इति व्यपदेशः, व्यपगतकोशेत्यादिसाधारणविशेषणानां
श्लिष्टत्वेऽपि भेदकविशेषणानां अश्लिष्टत्वात् ॥ ६५५ ॥ तासां अपरं चातुर्यं अप्रतार्य-
त्वरूपं आह यासामिति । यासां वेश्यानां, कटाक्षः कटौ अतिशयितौ अक्षिणी यत्र
सः, यद्वा कटं गण्डं अक्षति व्याशेति इति कटाक्षः, कटाक्षेण सहितं निरीक्षणं सकटाक्ष-
निरीक्षणं अपांगावलोकनं तस्मिन्, अपिः समुच्चये अन्यव्यापाराणां, कार्यापेक्षा प्रयो-
जनालोचनं, “कार्यं हेतौ प्रयोजने” इति विश्वलोचनः, ताः, दर्शनमात्रक्षुभितैः वेश्यानां

३५५ लाभकृते (गो. का) । चिन्तितस्वार्थे (गो. का)

क्लेशाय दुर्भगानां मानस्तुतिगात्रभङ्गविन्यासम् ।
गणिकाभिनयचतुष्टयमाकृष्ट्यै स्वापतेयपुष्टानाम् ॥ ६५७ ॥
किं धक्ष्यति भौमोऽपि ज्वलनः खलु तादृशं कुलाङ्गारम् ।
यो दह्यते न विरसं विरक्तदासीतिरस्कारैः ॥ ६५८ ॥

केवलं रूपस्य कटाक्षपातस्य वा अवलोकनेन चलितचित्तैः, पुरुषैः, कथं आक्षेपे, वंच्यते प्रतार्यन्ते, न कथमपि इत्यर्थः । तथा चोक्तं—“आचार्यं च नटे धूर्तं तर्कज्ञं च चिकित्सके । तत्र माया न कर्तव्या माया तैरेव निर्मिता ॥” इति ॥ ६५६ ॥ गणिका-
व्यापाराणां सधननिर्धनविषये फलभेदमाह क्लेशाय इति । गणिकानां, अभिनीयते प्रकाशयते भावः येन सः अभिनयः, तस्य चतुष्टयं “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः, स चतुर्विधः । आंगिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथा ॥” (६।२) इति साहित्य-
दर्पणे, तत्र शिरोहस्तोरःपार्श्वकटिपादलक्षणैः षडंगैः नेत्रभ्रूनासिकाधरकपोलचिबुक-
रूपैः षडुपाङ्गैः च निष्पन्नः आंगिकः, वाचा निष्पन्नः वाचिकः, वेपरचनादिनिष्पाद्यः
आहार्यः, स्तंभस्वेदादिरूपः सत्त्वविकारोद्भवः सात्त्विकः । तच्चतुष्टयं उपलक्षणैः आह
मानस्तुतिगात्रभंगविन्यासं इति, मानः अभाषणाद्युपलक्षितः स्त्रीगर्वः सात्त्विकः, स्तुतिः
गुणकीर्तनात्मकः वाचिकः, गात्रभंगः कटाक्षभ्रूभंगादिरूपः आंगिकः, विन्यासः योग्य-
तया भूषणादीनां स च आहार्यः, तत्, दुर्भगानां दुष्टं भगं भाग्यं येषां तेषां दस्त्रिणां
इति यावत्, क्लेशाय दुःखाय दातृत्वशक्तेरभावात्, भवतीति शेषः । तदेव स्वापतेय-
पुष्टानां] स्वपतौ [धनस्वामिनि] साधु [हितं] स्वापतेयं धनं, [तेन पुष्टानां प्रभूत-
धनवतां इत्यर्थः, आकृष्ट्यै चित्तचित्तादिहरणाय, तादर्थ्यं चतुर्थी, भवति । “ विपं
वेक्ष्या दस्त्रिणां” इति भावः, तेन तादृशैः सा शीघ्रं वर्जनीया इति सूच्यते । ६५७ ॥
तिरस्कारेऽपि तदनुयायिनं आक्रोशति किमिति । दासी वेक्ष्या । विरसं विगतः रसः
आर्द्रता रागश्च यथा स्यात् तथा, न दह्यते संतप्तान्तःकरणो भूत्वा परिशेषितस्नेहलव्णं
अपि न मुच्यात् इति भावः, तेन च तां न त्यजेत् इति ध्वनिः; तादृशं कुलाङ्गारं—अङ्गारः
साग्निकं दग्धकाष्ठखंडं, रूपकं, कुलदाहक इत्यर्थः; भौमः पार्थिवदिव्यौदर्यभेदैः
त्रिविधस्य अग्नेः आद्यो भेदः काष्ठेन्धनप्रभवः, ज्वलनः अग्निः तं मृतमपि इति शेषः,
किं धक्ष्यति दग्धुं समर्थः भविष्यति किं, काका नैव इति प्रतिपत्तिः । खलु इति

६५७ दुर्गतानां (प) । नान्यस्थिति गात्र० (प) । विन्यासः (का) ६५८ किं धक्ष्यति
भूयोऽपि (प) । ज्वलनस्तं तादृशं (प) [अपुष्टार्थः पाठः] । दह्यते विरसं (प) दह्यतेऽतिविरसं
(कापा) । विदग्धदासी (गो)

गृहमेतदीश्वराणां कान्तारं दुष्प्रवेशमन्येषाम् ।

फूत्कृतमिदं सुभुजया, न मालती कामसत्रदानपरा' ॥ ६५९ ॥

इति चोदितगृहचेटी निगदति कटुकाक्षराण्यकृतलक्ष्या ।

आकर्णयतो वाचो दैवोपहतस्य मर्मभिदः ॥ ६६० ॥

(महाकुलकम् ।)

अव्ययं जिज्ञासायां, “खलु स्याद्वाक्यभूपायां, खलु वीप्सनिपेधयोः । निश्चिते, सांत्वने, मौने, जिज्ञासादौ खलु स्मृतम् ॥” इति विश्वलोचनः । “धरात्मजः कुजो भौमो भूमिजो भूमिनंदनः । अंगारको यमश्चैव सर्वरोगापहारकः ॥” इति वराहपुराणात्, भौमांगारशब्दयोः पुनरुक्तवदाभासः शब्दालंकारः, ज्वलनः अग्निः अंगारकं परदाहकं ध्वंसयति इति विरोधाभासः, वेश्यातिरस्करिः अदग्धत्वरूपप्राकरणिकात् अर्थात् तस्य भौमाग्निनाऽपि अदाह्यत्वरूपप्राकरणिकार्थापातात् अर्थापत्तिः अलंकारः, तेन च वेश्यातिरस्कृतीनां भौमाग्नेः अधिकं दाह्यत्वं ध्वनितं इति व्यतिरेकालंकारध्वनिः, तत्तिरस्कृतैरपि अनपगच्छतः पुरुषस्य अत्यधमत्वं च सूचितम् ॥ ६५८ ॥ उपसंहरणे स्पष्टवचनेन तं तिरस्कृते गृहमिति । एतत् वेश्यावेश्म, ईश्वराणां धनाद्यैश्वर्यशालिनां, गृहं वासस्थानं; अन्येषां, दरिद्राणां, दुष्प्रवेशं गाढं, कान्तारं कस्य सुखस्य अन्तं यत्र ऋच्छति गच्छति इति कान्तारं अग्न्यम् । इदं तव अनपगमनं, सुभुजया चारुहस्तया मालत्या,] फूत्कृतं अनादृतं [तिरस्कृतं, इति त्वं अवगच्छ इति शेषः । यतः, मालती, सत्रं सदादानं, “अथो सत्रमाच्छादने वने । द्वादशाहादियज्ञेषु सदादाने ” इति केशवः, तच्च देयविशेषणेन विशिष्यते यथा अन्नसत्रं वस्त्रसत्रं इत्यादि, एवं कामसत्रं; कामसत्रदानं कामस्य सर्वेभ्यः सदादानं ननु सत्रशब्देनैव दानरूपार्थप्राप्तेः किमर्थं पुनः दानपदोपादानं इति चेत्, यत्र पर्यायशब्दोपादानं तत्र अतिशयित एवार्थो गम्यते इत्युक्तत्वात् तदतिशयद्योतकं तत् ततः उक्तिपोषः; तेन नहि मालती कामरूपदेयद्रव्यस्य नित्यदानरूपधर्मपरायणा इत्यर्थः, अपि तु कामस्य व्यापारिणी इति भावः ॥ ६५९ ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण, कटुकाक्षराणि कर्णमनस्तोदनानि अक्षराणि परुषवचनानि दोषभ्रावणानि इति भावः, चोदितगृहचेटी स्वामिन्या प्रेरिता दासी, “चेटी चिरण्टी दासी च ” इति वैजयंती, अकृतलक्ष्या साक्षात् कामुकविशेषं प्रति

६५९ फूत्कृत (प) । सुभुजया (का.) ६६० चोदित (का) । निजचेटी (गो. का) । निगदितकटु...क्ष्याः (गो) ...श्मा (का) । मर्मरुजः (गो. का)

एवमभिधीयमानो बुध्यति यदि नो पशुर्नराकारः ।
तदिदं सुन्दरि वाच्यः प्रश्रितवचसा त्वया कामी ॥ ६६१ ॥
‘प्रीयत एव तवोपरि हृदयं मे, किन्तु गुरुजनाधीना ।
मातृवचोऽतिक्रमणं न समर्था संविधातुमहम् ॥ ६६२ ॥
अहंसि तावदतस्त्वं गन्तुमितः कतिपयान्यपि दिनानि ।
पुनरपि भवतैव समं भोक्तव्यं जीवलोकसुखम्’ ॥ ६६३ ॥
निर्वासितेऽथ तस्मिन् यः कामी पूर्वमुज्झितो भुक्त्वा ।
तस्य प्राप्तविभूतेर्युक्तिरियं भिन्नसंधाने ॥ ६६४ ॥

न. अपि तु अन्यसाधारणतया इत्यर्थः, निगदति वदति, कथं, दैवोपहतस्य दैवेन भाग्येन उपहतस्य उत्पातग्रस्तस्य दुर्भागस्य इति यावत्, तादृश्यः मर्मभिदः हृदयादि-
दारणाः, वाचः शब्दावलः, आकर्णयतः शृण्वतः सतः । तथा हि उक्तं दशकुमारच-
रिते (उ० २) “ असारस्य वाक्संतक्षणैर्लोकोपकोशनैर्दुहितुनिरोधनैर्त्रीडोत्पादनै-
रन्वाभियोगैरवमानैश्चापवाहनम् । ” इति ॥ (महाकुलकं इति पंचभिः पंचदशभिर्या-
वत् संबद्धश्लोकसमूहः कुलकं, तदूर्ध्वं महाकुलकं, यद्वा यस्मिन् कुलके अंतःकुलकं
वर्तते तत्) ॥ ६६० ॥ एवमपि “ हेमन्तमार्जार इवातिलीनः स चेन्न निर्याति निर-
स्यमानः ” (समयमातृका, ५।७९) तदा “ अन्ते स्वयंमोक्षश्च ” (६।३) इति काम-
यूत्रोपदिष्टं कर्तव्यं विवरिषुः वक्ति एवमिति पशुः मृगः, नराकारः पुरुषाकृतिः, अपहृतिः
अलंकारः । तत् तदा, इदं वक्ष्यमाणम् । वाच्य उपेत्य स्वमुखेन वक्तव्यः । प्रश्रितं
विनयान्वितं अपरुषम् । कामी अतिशयेन कामयते इति कामुकः ॥ ६६१ ॥ प्रीयत
इति द्वाभ्यां कुटिलं तद्वचनप्रकारं अभिनयति । तत्रानया स्वस्याः अनुरक्तत्वकथनपूर्वं
मातुरेव दौःशील्यमाह । प्रीयत इत्यादि अहं तु अनुरक्तैव इत्यर्थः । गुरुजनाधीना विवशा
मात्रादिपूज्यजनपरंतत्रा । तया अर्थपरतया त्वं निष्कास्यसे इति भावः ॥ ६६२ ॥ पुनः
संगमाशया आश्वासयति अहंसीति । जीवलोकः प्राणिवर्गः संसारः इति यावत् ॥ ६६३ ॥
“ वर्तमानं निष्पीडितार्थमुत्सृजन्ती विशीर्णेन सह संदध्यात् । ” (विशीर्णेन पूर्वसंसृष्टेन
निष्कासितेन) (६।४।१) इति कामसूत्रानुसारेण अर्थागमाविच्छेदाय विशीर्णप्रति-
संधानोपायं उपदिदिक्षुः आह निर्वासिते इति । निर्वासिते निष्कासिते, अथ तदनन्तरं,
यः भुक्तोऽज्झितः प्रथमः कामी, स चेत् पुनराप्तश्रीकः, तदा तस्य, भिन्नसंधाने

६६१ नो बुध्यति यदि पशु (प) । कामम् (कापा) ६६४ निर्वासिते नु(प)***पि
(गो २ प) । “ मुज्झितोऽभूत्ते (गो. का)

उपवनलीलाविहरणहावोज्ज्वलमञ्जुलस्य सह तेन ।

वर्णनमिति वृत्तस्य स्मरजविकाराश्च, वीक्षिते तस्मिन् ॥ ६६५ ॥

इदमुपवनमतिधन्यं निर्भरमालिङ्गितं सुरभिलक्ष्म्या ।

मत्कण्ठाश्रितपाणिर्वभ्राम स यत्र जीविताधीशः ॥ ६६६ ॥

भिन्नस्य विच्छिष्टस्य पुनः संधाने संधौ, युक्तिः योजनं, इयं अनंतरार्यायां वक्ष्यमाणा । तथा च कथासरित्सागरे—“दोषाग्रदूतो रागो हि वेश्यापश्चिमसंध्ययोः । मिथ्यैव दर्शयेद्वेश्या तं नटीव सुशिक्षिता ॥ (१०।१।६२) । रंजयेत्तेन सा पूर्वं, दुह्याद्रक्तं ततो धनम् । दुग्धार्थं च त्यजेदन्ते, प्राप्तार्थं पुनराहरेत् ॥” (६३) इति ॥ ६६४ ॥ “तस्याश्च साभिज्ञानैः पूर्वानुरागैरेनं प्रत्याययेयुः ।” (६।४।३४) इति कामसूत्रं अनुसंधाय वक्ति उपवनेति । अत्र प्रयोगद्वयं उपदिष्टं—अनुभूतविलासानां स्मृतिकथनं सखीः प्रति कामुकश्राव्यं, कामविकाराविर्भावनं च कामुकदृश्यं, तत्र आद्यविषयिकाः ६६६—६९१ आर्याः, अपरविषयिकाश्च ६९२—६९४ आर्याः । तस्मिन् पुनः संधेये कामुके, वीक्षिते दृष्टे सति मिलिते इति यावत्, तेन सह यत् इति वृत्तं पुरानुभूतं पूर्ववृत्तान्तं तस्य, वर्णनं; कथनं कीदृशस्य इति वृत्तस्य इत्याह उपवनेत्यादि । उपवनं उपमितं वनेन इति उपवनं कृत्रिमं वनं आरामः ‘बाग’ इति भाषार्या, तत्र याः लीलाः खेलाः विलासाः यथा पुष्पावचयदोलाक्रीडादयः, विहरणानि विहारः परिभ्रमणजलकैल्यादयः, हावाः शृंगारभावजाः चेष्टाः, “भ्रूनेत्रादिविकाराद्व्यः शृंगाराकारसूचकः । स्थायिभावः स्थितो हावः” इति लक्षिताः, पूर्वं (आ. ४७७) व्याख्याताः, तैः उज्ज्वलं उद्भासितं लसमानं प्रकाशमानं अत एव मञ्जुलं मनोहरं यत् तस्य तादृशस्य । स्मरजविकाराः छत्रिन्यायेन अष्टौ स्तंभादयः सात्त्विकाः, त्रयस्त्रिंशत् निर्वेदादयः व्यभिचारिणश्च ॥ उक्तं हि—“ऋतुमाल्यालंकारैः प्रियजनगांधर्वकाव्यसेवाभिः । उपवनगमनविहारैः शृंगाररसोऽपि संभवति ॥” इति, तेन तत्स्मृतिः अपि भावानां पुनरुदयाय भविष्यति इति भावः ॥ ६६५ ॥ तत्रादौ इति वृत्तवर्णनप्रकारमाह इदमित्यादिभिः प्रदिशत्यार्याभिः “स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ।” इति स्मृत्याख्यसंचारिभावप्रकाशिकाभिः आख्यानाख्यनाट्यालंकारप्रतिरूपाभिः । प्रकारान्तरेण, आभिः विलापाख्या मदनावस्था प्रकाशिता, तदुक्तं—“इह दृष्टमिह श्रिष्टमिहागतमिह स्थितम् । इह निर्वृतमत्रैव शयितं चाप्यलंकृतम् ॥ एवमादीनि वा-

६६५ मञ्जनं च सह (प) । वर्णनमपि तत्तस्य (प) [लिपिबंधमूलः पाठः]
६६६ कण्ठार्पितं (प) सजीवि० (प)

सख्य इतो भ्रमरकुलत्रासितया प्रियतमो मया सहसा ।
वक्त्रीभवत्पयोधरमुपगूढो धीरसीत्कारम् ॥ ६६७ ॥

क्यानि विलाप इति कथ्यते ॥” इति, सोऽपि स्नेहप्रकाशकः ॥ इदं पुरो दृश्यं, उपवनं आरामः, तदपि कामिनां विहारदेशेषु एकः, तथा च भावप्रकाशे—“सरितः पुलिनं वेला क्रान्तारारामभूधराः । लताग्रहाणि चित्राणि शय्या किसलयोचिता ॥ दिवाविहारदेशाः स्युः । ” इति । मुरभिलक्ष्या वसंतश्रिया, निर्भरं अतिशयेन गाढं, आलिंगितं संश्लिष्टं, अतिधन्यं बहुपुण्यवत् “ धन्यः पुण्यवति स्मृतः ” इति विश्वप्रकाशात्, अतिप्रशंसनीयं इति यावत्; प्रियंण सह क्रीडाद्यधिकरणत्वेन परिचितत्वात् । तदा तादृशस्य तस्य उद्दीपनविभावत्वेन मन्मथमहातीर्थरूपत्वात्, नपुंसकस्याप्युपवनस्य तरुण्या वसंतलक्ष्यालिंगितत्वात् च अतिधन्यत्वं इत्यपि ध्वनितम् । क्षेमेन्द्रेण नायिकाभावविपर्ययेण वसन्ततूद्यानश्रियोः समाश्लेषः सचमत्कारमवर्णि—“ शैष्यक्षामं शिशिरसमयं वृद्धमुत्सृज्य दूरे, त्यक्त्वा शीतं तरुणमसकृद्गाढरागानुबंधम् । उद्यानश्रीर्मधुमभिमतं बालमेवालिलिंग, प्रायः स्त्रीणां वयसि नियतिर्नास्ति कार्यार्थिनीनाम् ॥ ” (समयमातृकायां ७।७) इति ॥ उत्तरार्धेण उपवनस्य धन्यत्वे हेतुं आह मदिति । यत्र यस्मिन् उपवने, सः प्रस्तुतः संधेयः, जीविताधीशः प्राणेश्वरः, मत्कंठनिषक्तबाहुः, बभ्राम विनोदार्थं परिक्रमणं वर्तनानि वा चकार ॥ उद्यानगमनस्य शृंगारपोषकत्वं प्रसिद्धम् ॥ अवसरोऽलंकारः—“ अर्थान्तरमुत्कृष्टं सरसं यदि वोपलक्षणीक्रियते । अर्थस्य तदभिधानं प्रसंगतो यत्र सोऽवसरः ॥ ” इति लक्षितः, अयमेव अन्यैः उदात्त इति ध्यवहृतः ॥ ६६६ ॥ आलिंगनप्रसंगविशेषं स्मारयति सख्य इति । सख्यः इति संबोधनम् । इतः अस्मिन् स्थले, सार्वविभक्तिकः तसिः । भ्रमराणां द्विरेफाणां, कुलेन समूहेन, त्रासितया आकस्मिकमनोविक्षोभरूपं त्रासं प्रापितया । सहसा तत्काले एव । वक्त्रीभवत्पयोधरं गाढालिंगनवशात् वक्त्रीभवंतौ निर्भुगौ पयोधरौ स्तनौ यथा स्यात् तथा, अपि च धीरः मंदः सीत्कारः वेदनाद्योतकः दृढदंतसंयोगनिमित्तो ध्वनिः स यथा स्यात् तथा, उपगूढः आलिंगितः । इदं स्तनालिंगनं, यथा लक्षितं रतिरहस्ये (६।१२)—“उरसि कमितुरुच्चैराविशंतीव रागास्तनभरमुपधत्ते यत्स्तनालिंगनं तत् । ” इति ॥ साध्वसव्याजात् सः दृढालिंगनमहोत्सवभाजनं कृतः इति भावः । स्वयंप्रहाश्लेषसुखं च प्रापितः इति ध्वनितम् ॥ तथाहि ‘कामिनीनां सभयालिंगनस्य कामुकानां श्लाघ्यत्व-प्रसिद्धिः, यथाहुः—“ कोपप्रशमने भीतौ वियोगे पुनरागमे । संभोगे च समाश्लेषो

६६७ वक्त्री० (गो) । मुक्तसीत्कारम् (प) ।

रणदिन्दिन्दिरवृन्दे कूजत्कलकण्ठरावरमणीये ।

अत्रातिमुक्तकण्ठे मरुदीरणविधुतकुसुमसंछन्ने ॥ ६६८ ॥

मयि जाताधिकरागो बलवति मदने सहायसामग्र्या ।

कान्तः पल्लवशयने नो तृप्तिमगाद्विविक्तकार्येषु ॥ ६६९ ॥

(युगलकम्)

विशेषेण सुखावहः ॥ ” इति ॥ अपि च अयाचितलब्धेः मुख्यत्वं दृष्टत्वं च इति स्वयंग्रहाल्लेषः सर्वोत्कृष्टः । तदुक्तं—“...स्वयंग्रहाल्लेषमुखेन निष्क्रियं...” इति ॥ अत्र चकितं नाम नायिकालंकारः, तदुक्तं साहित्यदर्पणे (३ । १२१)—“ कृतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसंभ्रमः । ” इति; “ रक्षरश्च मधुरेण भीषणो धावति श्रवण-चंपकं मम । इत्युदीर्य मधुपाद्रिंशंकिता सस्वजे हरिणलोचना हरिम् ॥ ” इति उच्च-लनीलमणौ तदुदाहरणं च ॥ ६६७ ॥ तत्रैव उपवनैकदेशे निवृत्तं कामोदीपन-फलं मुरतं रणदित्यादिना युग्मेन वर्णयति । तत्र रणटितिप्रथमार्यायां उद्दीपकसामग्र्यो-मयं मुरतस्थलं वर्णयति । रणतां गुञ्जतां इन्दिन्दिराणां भ्रमराणां वृन्दः समूहः यत्र तस्मिन् । कलकंटाः अव्यक्तमधुरस्वराः कोकिलाः, “ कलकंटः कोकिलः स्यान्मधुरो यस्य च ध्वनिः । ” (३५०) इति शाश्वतः ।] “ कलकण्ठाः कोमलमधुरध्वनयः कोकिलादिपक्षिणः ” [इति टिप्पणी । ‘ वारः इति पाठो वारः समूहः । अत्र अस्मिन् पुरोवर्तिनि इति सहस्तनिर्देशं उक्तिः । अतिमुक्तकण्ठे वासंतीलताकुञ्जे अतिमुक्त-कलतावलयनिष्पन्नलीलास्थले, “ अतिमुक्ते माधवी च मुवंसता पराश्रया । अतिमुक्तः कामु(र्मु)कश्च मण्डनो भ्रमरोत्सवः ॥ ” इति सोढलः, “ माधवी चंपकदल्य तिलपुष्पा महालता । स्थिरोर्ध्वगा गुच्छपुष्पा मिद्धा वृंदावनादिषु ॥ ” इति च शिव-दत्तः, ‘ माधवी ’ नामैव प्रसिद्धा, सा च “ सहकारसंगमे गतसाध्वसा सशोभा च भवति ” इति मालविकाग्निमित्रटीकायां (४।१३) नीलकंठः । मरुतः पवनस्य, ईरणेन गमनेन विधुतानि चालितानि कुसुमानि तैः संछन्ने आच्छादिते, अनेन परा-प्रकाश्यं गूढदेशत्वमुक्तम् ॥ अत्र रणदित्यादिविशेषणेन वाद्यं, कूजदित्यादिविशेषणेन गीतं, मरुदित्यादिविशेषणेन नृत्यं च सूचितं, तेन तैर्वैत्रिकसंपत्त्या कामोदीपनञ्च च व्यञ्जितम्; अपि च भ्रमराणां मुगंधलील्यात् प्रथमेन तत्स्थलस्य सौगंध्यं, द्वितीयेन संगीतवत्त्वं, तृतीयेन च भेदमुगंधिमद्भस्वं तेन मुरतश्रमापहरत्वं, पुष्पालंकृतञ्च च ध्वनितम् ॥ ६६८ ॥ सहायसामग्र्या पूर्वोक्तोदीपनविभावरूपया, मदने कामे-

६६८ कण्ठवार (गो २. का) । वितत (गो २. का)

प्रेङ्गाप्रहरणयुक्त्या विध्यन्पार्श्वद्वयं नखैर्धृतः ।

चक्रे मां मदनमयीं व्रततिप्रेङ्गामिमां समारूढाम् ॥ ६७० ॥

स्पृहणीयोऽयमशोकः स्पृष्टो यो बलुभेन हस्तेन ।

अस्मदवतंसकार्थं नूतनदलपल्लवान् विदारयता ॥ ६७१ ॥

व्रति सति, मयि जाताधिकरागः मां उद्दिश्य विवृद्धमदनः मां भोक्तुकामः सन् इत्यर्थः, “ स एष चेदुणद्रव्यदेशकालादिभिर्हृदि । रज्यते दीप्यते चित्ते स राग इति कथ्यते ॥ ” (सः स्नेहः ।) इत्युक्तं; सः कान्तः शोभनत्वेन मनोरमत्वेन वा काभ्यते इति प्रियः; पल्लवाः किसलयाः तैः निर्वर्तिते जयने शय्यायां, आरामे तत्सु-
लभत्वात्, तथाहि गीतगोविन्दे—“ किसलयजयनतले कुरु कामिनि चरणनलिननिवे-
शन् । ” (१२।१।१) इति;] विविक्तकार्येषु रटःकर्तव्येषु [बाह्याभ्यन्तर-]
सुरतेषु इत्यर्थः, [वृत्तिं नो अगात् विवृद्धवृणो भूयोभूयः आलिङ्गनस्तादिकं भेजे ॥
तदुक्तं—“ विहारं भार्यया कुर्याद्देशेऽतिशयसंवृते । रम्ये श्रव्यांगनागाने सुगन्धे सुखमा-
स्ते ॥ ” इति ॥ ६६९ ॥ लतादोलां दृष्ट्वा अपरं वृत्तं स्मरति प्रैष्येति । इमां पुरोवर्तिनीं
व्रततिप्रेङ्गां व्रततिः ‘ व्रतती ’ इत्यपि शब्दः लता तस्याः दृढस्थूलगात्राया निर्वर्तिता
प्रेङ्गा हिन्दोलः तां, दोलाक्रीडायै समारूढां अधितिष्ठन्तीं मां, मः, धूर्तः वज्रकः
व्याजेन क्रियान्तरस्य कर्ता, धूर्तत्वं आधिक्येति प्रैङ्गाप्रहरणेत्यादिना,] प्रैङ्गा
दोला, [तस्याः प्रहरणं आन्दोलनाय हस्तेन प्रचालनं तद्रूपा युक्तिः योजनं तथा
मे पार्श्वद्वयं कुक्षिभागौ, नखैः नखरैः, विध्यन् विलिखन्, दोलाचालनं स्वीकृत्य
तत्करणे नखप्रहारान् विदधत् इत्यर्थः, तत्फलं च सादृश्यात् अंगापनयनं ‘ गिल-
गिलि ’ ‘ गलीपची ’ वा इति भाषायां, मां मदनमयीं उदीप्तकामां व्याप्तकामावेगां,
चक्रे अकरोत् । नखच्छेदशब्देदस्तु ले (रे) ग्यानामकः, तदुक्तं कामसूत्रटीकायां जयम-
गलेन—“ ग्रीवात्रिकपृष्ठपार्श्वरूमूलकाङ्गुपु नातिदीर्घस्थानविशेषा ङ्गुला त्र्यङ्गुला वा । ”
इति । अत्र युक्तिः अलंकारः—“ युक्तिः परातिमंभानं क्रियया मर्मगुप्तये । ” इति
(कुवलयानन्दे) लक्षणात्, तथाहि प्रैङ्गाप्रहरणक्रियया तत्रैव भ्रान्ति
उत्पाद्य पार्श्वयोः नखच्छेदशब्दचनं कृतं इति । चेष्टानर्म इदम् ॥ ६७० ॥
अशोकं प्रत्यभिज्ञापयति स्पृहणीय इति ।] स्पृहणीयः भाग्यवान् । [अशोकः ‘ रज-

६७० प्रेङ्गोलनविहरणयुक्त्या विलिखन् पार्श्वयोर्नखैः (प) । प्रेङ्गाप्र (का.) ।
नखच्छेदाम् (गो २. का) ६७१ स्पृष्टो बलुभेन (गो. का) । नूतनदलपल्लवो (प) ।
विदारयता (गो. का)

अस्मिन्सहकारतले तस्योत्सङ्गे सलीलमासीना ।

अश्रृणवमहमिति वाचः पश्यन्ती विलसितानि तरुणानाम् ॥ ६७२ ॥

‘उत्थापय मानरसे दयितं चरणाग्रनिपतितं तूर्णम् ।

अत्याकृष्टं न्रुत्यति सुदृढमपि प्रेमबन्धनं मूढे ॥ ६७३ ॥

पल्लवः, ‘हेम (पीत) पुष्पः, ‘आम्रदलः, तन्नामैव प्रसिद्धो वृक्षविशेषः । वल्लभेन प्रियेण,] ‘दुर्लभेन’ [इति पाठे] सुभगेन, अवतंसकः कर्णभूषा, [‘वतंसः’ इत्यपि रूपं, नूतनदलानि प्रत्यग्रपत्राणि, पल्लवः किसलयं नवपत्रादियुक्तशाखाग्र-पर्व, “पर्वपत्रादिसंवाते शाखायाः पल्लवो मतः ।” इति कोशात्, तान्, विदार-यता विच्छेदयता त्रोटयता ॥ अशोकपल्लवानां कर्णाभरणत्वेन उपयोगात् अशोकस्य ‘कर्णपूरः’ इति, प्रभूतपल्लवतया ‘पल्लवकः’ इति ‘पल्लवयुः’ इति च नामा-न्तराणि ॥ तत्पल्लवस्य कर्णाभरणत्वे कालिदासः—“कुसुममेव न केवलमार्तवं नवम-शोकतरोः स्मरदीपनम् । किसलयप्रसवोऽपि विलासिनां मदयिता दयिताश्रवणा-र्पितः ॥ ” (रघुवंशे ९। ३१) इति ॥ अत्र विदारयतेतिपदेन व्यंजितपल्लवविदा-रणदुःखप्राप्तेरपि द्रुमस्य बहुमतप्रियहस्तस्पर्शलाभकथनात् अतिशयोक्तिः, तदस्पृष्टाः अन्ये द्रुमाः अधन्याः इति व्यतिरेकध्वनिश्च ॥ ६७१ ॥ सहकारः आम्रवृक्षः, “अपुष्प-फलवानाम्रः, पुष्पितश्चूत उच्यते । पुष्पैः फलैश्च संयुक्तः सहकारः स उच्यते ॥ ” इति क्वचित् आम्रादीनां भेदः । उत्संगे अंके प्रियस्य वामोरोः उपरि इति भावः, सलीलं सविलासं, आसीना उपविष्टा, तरुणानां तरुणाश्च तरुण्यश्च तरुणाः, “पुमान् स्त्रिया” (पा० १ । २ । ६७) इति एकशेषः, तेषां विलसितानि व्यापारान् विलासान्, पश्यन्ती । इति वक्ष्यमाणप्रकाराः, वाचः कर्म ॥ ६७२ ॥ ताः कर्णगोचरीभूताः वाचः द्वादशभिः कुलकेन अनुवदति उत्थापयेति । इयं गुरुमानवतीं प्रति सख्याः प्रार्थनागर्भा उक्तिः । मानरसे माने रसः रागो यस्याः तत्संशुद्धिः, मानशीले इत्यर्थः । मानस्तु “स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासंगिनि प्रिये ॥” इति, इदं उपलक्षणं कारणान्तरेणापि स्त्रीकृते प्रियस्य अनादरे स्त्रियः कोपे वा मानशब्दप्रयोगात् । “प्रणामान्तो मानः” इत्युक्तेः मानापनोदनाय ते चरणयोः रचितप्रणिपातं प्रियं उत्थापय, तेन च मानमोचनं प्रदर्शय इति भावः, तथा च उक्तं—“व्रीडायुक्ताऽपि या योषिदतिरुष्टाऽपि या भवेत् । पादे पतन्तं पुरु-षमनुवर्तेत सर्वदा ॥ ” इति । उक्तावष्टंभनाय सामान्यनीतिमाह अत्येति ।

६७२ तरुणीनाम् (कापा) ६७३ मानवशे (गो. का)

तिष्ठन्नपि यातसमः किं तेन निवारितेन सखि पशुना ।
यामीति निष्प्रकम्पा विनिःसृता यस्य साऽधरे वाणी ॥ ६७४ ॥
आयुःसारं यौवनमृतुसारः कुसुमसायकवयस्यः ।
सुन्दरि जीवितसारो रतिभोगरसामृतस्वादः ॥ ६७५ ॥

मुदढं गाढं, अपि, प्रेमरूपं बंधनं बध्यते अनेन इति बंधनं रज्जुः, अत्याकृष्टं सत्, त्रुट्यति छिन्नं भवति, न पुनः संयुज्यते इति भावः । मूढे इति संबोधनं, विचारहीने विवेकरहिते इत्यर्थः । उक्तं हि—“ भिन्नस्नेहरसा भवंति पुरुषा दुःखानुवर्त्या यतः । ” इति (अमरशतके ९१) । अत्र उत्तरार्धार्थस्य पूर्वार्धार्थेन समर्थनात् काव्यलिङ्गं अलं-कारः ॥ ६७३ ॥ तिष्ठन्नित्यादि—सखीं प्रति नायकस्य अरसिकतया कृष्टायाः उत्तमायाः नायिकायाः अधिक्षेपगर्भोक्तिः । तिष्ठन् गमनाय त्यक्तासनः, यातसमः गततुल्य एव । कथं एवं, यतः ‘ यामि’ अहं गच्छामि इति, सा अनुचिता वाणी, यस्य अधरे लक्षणया मुखात् इत्यर्थः, निष्प्रकंपा दृढा स्वरभंगादिभावरहिता सती, विनिःसृता निर्गता । अतः हे सखि, तेन पशुना पशुतुल्येन इत्यर्थे रूपकं, निवारितेन ‘ विलंब्य गम्यताम् ’ इत्यादिप्रकारेण निषिद्धेन, भावे क्तः, किं कोऽर्थः । यत् मादृश्याः रूपवत्याः कलावत्याः विलासिन्याः समागमं त्यक्त्वा अन्यत्र गमनोत्सुकः तेन तस्य पशुत्वं अभिव्यक्तमेव, ततः तन्निवारणे लाघवहेतुं वृथाप्रयासं मा कृथाः इति भावः । तथाहि दशकुमारचरिते (उ० ३)—“ अयोग्यश्च पुमानवशातुं च प्रवृत्तः, तत्किमित्यपेक्ष्यते । ” इति ॥ अत्र नायकः अरसिकः नायकाभास एव, यथा अनभिज्ञः । ‘ तेन निवारितेन ’ इति यमकं अलं-कारः ॥ ६७४ ॥ आयुःसारमित्यादिप्रलोभनगर्भवचनेन काचित् शतयौवनां मुग्धां मानिनीं वा उद्धोषयति । आयुषः बालादिभेदेन विभक्तस्य जन्मादिमरणान्तकालस्य, सारं श्रेष्ठं श्रेष्ठभाग इति यावत् स्थिरांशो वा, “ सारं स्याद्वाच्यवद्वरे । ” इति विश्वलोचने, यौवनं, इन्द्रियाणां अर्थग्रहणे शक्तिपौष्कल्येन मनसः तत्काले भोगोन्मुख-तया च तत्र वैषयिकसुखस्य समुचितत्वात् । यौवनं—“ रतिव्यायामसहनो मत्तेभ्यस्ते-व मत्तताम् । विषत्ते युवभावो यस्तद्यौवनमुदाहृतम् ॥ ” इति लक्षितम्, स्त्रीपुरुष-सामान्यम् । भवभूतिना च स्त्रीयौवनं “ यत्र मदनः प्रगल्भव्यापारश्चरति हृदि, मुग्धश्च वपुषि । ” (९।२९) इति मालतीमाधवे परिचायितम् । (मुग्धः रमणीयः ।) कालिदासेन च—“ असंभृतं मंडनमंगयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य । कामस्य पुष्प-व्यतिरिक्तमर्हं बाल्यात्परं साऽय वयः प्रपेदे ॥ ” (कुमार० १। ३०) इति वर्णितम् ।

६७४ उत्तिष्ठन्नपि यातः (का) । निष्प्रकम्प्यं (प) । यस्य माधवे (प) [लिपिभ्रमात् पाठः] । ६७५ ओगन्धुखामृता (प)

विस्तारितमिव चेदं कर्पूरमञ्जरीसट्टकस्य तृतीये जवनिकान्तरे राज्ञः विदूषकस्य च संवादे (छाया)—“ विदूषकः—किं पुनरन्यदपि मे कथय, यत्कुमारत्वे मानुषस्य अमनोशं एतस्मिन्नपि तारुण्ये चङ्गत्वं वर्धते ॥ राजा—नूनं द्वाविह प्रजापती जगति यौ देहनिर्माणयौवनदानदक्षौ । एको घटयति प्रथमं कुमारीणामङ्गमुत्कीर्य प्रकटयति पुनर्द्वितीयः ॥ १७ ॥ तेन च—... हृदयहरणमन्त्रं यौवनं कामिनीनां जयति मदनकाण्डः पष्टको बलिष्ठश्च ॥ १८ ॥ तथा च—अङ्गं लावण्यपूर्णं, श्रवणपरिसरे लोचने हारतारे, वक्षः स्थूलस्तनं, त्रिवलिवलयितं मुष्टिग्राह्यं च मध्यम् । चक्राकारो नितम्बः तरुणिमसमये, किंन्वन्त्येन कार्यं, पञ्चभिरेव बाला मदनजयमहावैजयंत्यो भवन्ति ॥ १९ ॥ ” इति । (चङ्गः सुन्दरः इत्यर्थे देशी ॥ ‘ अत्रोत्कीर्य प्रकटयतीत्यनेन निर्माणकर्तृचतुर्मुखापेक्षया कामस्याधिक्यमभिव्यज्यते । तथा च यौवने अमनोशस्यापि सौभाग्यवृद्धिर्भवतीति भावः । ” इति तट्टीकायां वासुदेवः ॥ काण्डः बाणः । हारतारे हारे हरणशीले तारे कनीनिके ययोः ते । अन्येन पुष्पादिना ।) तथा च—“श्रीपरिचयाजडा अपि भ्रून्त्यभिशा विदग्धचरितानाम् । उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ॥ ” इति । (मदः हर्षः भरः इति यावत्, उपदिशति आविष्करोति इत्यर्थः । “अनाचार्योपदिष्टं स्थाल्ललितं रतिचेष्टितम् ।” इति ललितम् ।) उक्तं च—“दृश्यं दृशां सहस्रैर्मनसामयुतैर्विभावनीयं च । सुकृतशतकोटिभोग्यं किमपि वयः सुध्रुवः सद्ने ॥ ” इति ॥ पुष्पयौवनं तु इत्थं अवर्णि कविकुलगुरुणा कालिदासेन—“अथ मधु वनितानां नेत्रनिर्वशनीयं, मनसिजतरुपुष्पं रागबन्धप्रवालम् । अकृतकविधि सर्वांगीणमाकल्पजातं, विलसितपदमाद्यं यौवनं स प्रपेदे ॥ ” (१८।५२) इति रघुवंशे । (आकल्पजातं आभरणसमूहं, विलसितपदं विलासस्थानम् । अत्र मधु इत्यनेन रसः, पुष्पं इत्यनेन गन्धः, प्रवालं इत्यनेन मार्दवप्रतीतिः स्पर्शः, आकल्पजातं इत्यनेन च रूपं अनुसंहितं, तेन ज्ञानग्राहकचतुरिन्द्रियविषयसंपत्तिः उक्ता ।) इदं स्त्रीयौवने यथायोग्यं अतिदेश्यम् । यौवनं—एतादृशगुणवत्त्वात् ‘मधुरं वयः’ ‘चतुरं वयः’ ‘नवं वयः’ ‘अरालं (कुटिलं) वयः’ ‘भोग्यं वयः’ इति च निर्दिश्यते ॥ एतद्गुणैः आयुषः यौवनमेव सारम् इति स्थितम् ॥ अपि च ऋतूनां शरदादिकानां षण्णां, सारः श्रेष्ठः उत्कर्षो वा, कुसुमसायकः पुष्पशरः कामदेवः वयस्यः मित्रं यस्य सः वसन्तः इत्यर्थः, यथोक्तं कुमारसंभवे (३।२१)—“ मधुश्च ते मन्मथ साहचर्यादसावनुक्तोऽपि सहाय एव । ” इति, तथात्वं च तस्य पुष्पसमृद्ध्या पुष्पबाणसाध्यानुकूलकरणात्, अतः भगवद्गीतासु विभूतियोगाध्याये भगवानपि—“ मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतनां कुसुमाकरः । ” (१०।३५) इति तस्य श्रेष्ठ्यं प्राह । (कुसुमाकरः वसन्तः, तस्य परमरमणीयत्वात् ।) ॥ एवं श्वासोच्छ्वासक्रियाभिलक्षितस्य जीवितस्य

रम्यं कुसुमस्तवकं कुरु मे प्रिय कैङ्किरातमवतंसम् ।

तिष्ठतु वा किमनेन प्रत्यग्रमशोककिसलयं चारु ॥ ६७६ ॥

आस्तामास्तामेतत् प्रापय मां सिन्दुवारमभिरामम् ।

नहिनहि, राजति सुतरां चूतदुममञ्जरी कर्णे ॥ ६७७ ॥

जीवनस्य, सारः स्थिरांशः; रतिः सुरतं, तस्य भोगः सेवनं, स एव रसः रस्यते स्वाद्यते इति रसः भोग्यपदार्थः, स एव अमृतं पीयूषं तद्वदाह्लादतृप्तिकरत्वात्, तस्य स्वादः आस्वादनं अनुभूतिः, द्विविधसुरतसेवनं इति तात्पर्यम् । सुन्दरि रूपलावण्ययुक्ते, यद्वा “प्राप्ते तु षोडशे वर्षे सुन्दरी सुन्दरी भवेत् ।” (८।२९२) इति साहित्यसारवचनात् त्यक्तवालाभावे प्राप्तोपभोगक्षमवयस्के वा इत्यर्थः ॥ अत्र साराभासः, उत्कर्षस्य शृङ्खलाकटकवन्निर्धारणाभावात्, यथोक्तं नमिसाधुना काव्यालंकारटीकायां (७।९६)— “सर्वत्र हि संपूर्णलक्षणाभावे आभासत्वं कविभिर्व्यवस्थापितम् । ” इति, परिसंख्यालंकारो वा ॥ ६७५ ॥ रम्यमित्यादि युग्मं स्वाधीनपतिकायाः प्रगल्भयाः प्रणयिनं प्रति मण्डनवाञ्छया सविलासं आदरगर्भं निगदितम् । कैङ्किरातं किङ्किरातस्य इदं, “किङ्किरातः किङ्किराटः पीतकः पीतमद्रकः । हेमगौरी विप्रलंबी पद्मदानंदवर्धनः ॥” इति सोढलः, ‘रामबावल’ ‘सुरंगी’ इति वा प्रसिद्धः वृक्षः । कुसुमस्तवकं पुष्पगुच्छं, अवतंसं कर्णभूषणं, कुरु । ‘स्त्रीणां मनश्चञ्चलं’ इति प्रसिद्धस्त्रीस्वभावत्वात् तस्य अनादरं कुरुते तिष्ठतु वा किमनेन इत्यादि । अपरत्र चारुत्वबुद्ध्या तं याचते प्रत्यग्रेति । प्रत्यग्रः नवजातः, अशोककिसलयः व्याख्यातः पूर्वं (६७१ आ.) तं, अवतंसं कुरु तेन कर्णं भूषय; तथाहि मालविकामित्रे (३) मालविकां प्रति बकुलावत्युक्तेः छाया—“ एषोऽशोकशाखावलंबी पल्लवगुच्छः, अवतंसय तावदेनम् ।” इति ॥ ६७६ ॥ पुनः पूर्वोक्तन्यायेन तं निषेधति आस्तां इति, बलवत्प्रतीत्यै द्विरुक्तिः । अवतंसाय अपरं प्रार्थयते प्रापयेति । सिन्दुवारः ‘सिन्धुवारः’ इत्यपि शब्दः ‘निर्गुण्डी’ ‘नगोड’ इति वा प्रसिद्धः वृक्षविशेषः, तत्पुष्पमपि सिन्दुवारः, सिन्दुवारशब्दात् “पुष्पमूलेषु बहुलम्” इति वार्तिकात् (पा. ४।३।१६६) विकारावयवप्रत्ययस्य लुपि सिन्दुवारशब्दः तत्पुष्पवाची अपि, तं इत्यर्थः । वसंततिलकायमानां आम्रमंजरीं अवलोक्य सिन्दुवारपुष्पं उपेक्षते नहिनहि इति, माऽस्तु तत् । मञ्जरी ‘मञ्जरिः’ इत्यपि शब्दः, मंजुं मनोज्ञतां राति ददाति इति मञ्जरी अभिनवनिर्गता आयता मुकुमारा अकुमुमा च मञ्जरी, (सैव चिरभूता वल्लरिः इति उच्यते ।) सुतरां अतिशयेन, राजति शोभते, अतः तामेवानीय मत्कर्णे कुरु इति सूचितम् ॥ ६७७ ॥

धित्कारुण्यमकान्तं, धिक्कान्तं यौवनेन रहितं च ।

धित्कद्वयमपि मन्मथशास्त्रविकासं विना सुरतम् ॥ ६७८ ॥

जनितोऽप्यपराधशतैर्वामे तस्मिंश्चिरप्ररूढोऽपि ।

अधिगतमधुना सख्या न वसन्तमतीत्य वर्तते मानः ॥ ६७९ ॥

धिगित्यादि काचित् सुरताय विलासिनीः प्रोत्साहयन्ती सर्वश्राव्यं आक्षेपगर्भं वचनं प्राह । यः काम्यते स कान्तः प्रियः, न विद्यते कान्तः यत्र तत् अकान्तं प्रियेण हीनं विप्रयुक्तं वा, तादृशं स्त्रियः तारुण्यं तरुणीभावः, तथा च नागरसर्वस्वे—“बालेति गीयते नारी यावत् षोडशवत्सरम् । ततः परं च तरुणी सा यावत्त्रिशतं भवेत् ॥ तदूर्ध्वमभिरूढा स्याद्यावत्पञ्चाशतं पुनः । वृद्धा ततः परं ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता ॥ ” (१६।२-३) इति । (तरुणी योग्या इति भोग्या इति च संज्ञिता । अभिरूढा ‘अधिरूढा’ ‘अतिरूढा’ प्रौढा । तत् तारुण्यं, धिक् निंदार्थं निष्फलार्थत्वे वा अव्ययम्, “धिग्भुर्त्सने च निंदायां निष्फले कुस्सितेऽपि च । ” इति विश्वः । कान्तोऽपि पुनः यदि यौवनेन रहितः बालो वृद्धो वा, तमपि धिक्, तादृशस्य सुरते ष(श)ण्ढवत् वृथात्वात् । सकान्तं युवतितारुण्यं, सतारुण्यं कान्तं च, द्वयमपि मिलितं धिक्, यदि, मन्मथशास्त्रं कामशास्त्रं तात्स्थ्येन तदुपदेशाः इत्यर्थः, तेषां विकासः प्रकाशः दीप्तिः वा तत्प्रयोगैः यत्र तादृशं, सुरतं सुष्ठु रतं रमणं यत्र तत् निधुवनं मिथुनकर्म, न तत्र भवेत् । युवतीनां तारुण्यं सकान्तत्वं द्वयमपि विशिष्टसुरतं विना व्यर्थं निंदं च इति भावः । अनेन विषयानन्दसिद्धयाः तारुण्यं सतरुणकान्तत्वं कामशास्त्रानुसारि सुरतं चेति त्रयमपि समुच्चयेन कारणं इति सूचितम् । तदुक्तं शृंगारदीपिकायां—“नारीविहीनशयनं, नवपञ्चबाणशास्त्रैर्विहीनसुरतं, रसहीनवाणी । लजागुणप्रियवियुक्तवराङ्गना चेत्येतानि षण्ढरतवत्सततं वृथा स्युः ॥ ” (१।५) इति ॥ प्रस्तुते समुचितं आद्यद्वयं समुचितं, तत्र तृतीयस्य पूरणेन जीवनं सफलत्वं व्रजतु इति वदन्त्या व्यञ्जितम् ॥ विनोक्तिः अलंकारः, तद्व्यञ्जनं च—“विनोक्तिश्चेद्विना किञ्चित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते । ” (५८) इति कुवलयानन्दे, पूर्वार्धे एकावली च ॥ यद्वा, तारुण्यं पुरुषस्य स्त्रियः वा, अकान्तं यथासंभवं कान्तया कान्तेन वा रहितं, धिक्; कान्तं प्रियरूपं प्रियारूपं वा वस्तु, अतरुणं सत् धिक् इत्यप्यर्थः ॥ ६७८ ॥ जनित इत्यादि गुरुमानवतीं प्रति सख्युः साश्चर्यमुक्तिः । तस्मिन् प्रिये, विषयसप्तमी, मानः ‘प्रेमलडितं,’ व्याख्यातश्च सः ५२० आर्या-

६७८ मन्मथसामर्थ्यविकासिनं विना सुरभिम् (प) ६७९ ‘वामैस्तस्मिं’ (प) ।
अवमतमधुना सख्यो न वसन्तमतीत्य (प)

वर्षशतस्य हि सारः काललवः प्रथममेलकस्थानम् ।

सचकितमागच्छन्ती सोत्कलिका यत्र दृश्यते रमणी ॥ ६८० ॥

याम् । अपि च “ येन प्रेमानुबन्धेन स्वातंत्र्यहृदयंगमम् । बध्नाति भावकौटिल्यं स मान इति गीयते ॥ स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासंगिनि प्रिये । पत्यौ कोपो भवेन्मानो ज्ञातकान्तान्तरस्त्रे ॥ अपराधभवः कोपो यूनोर्मान उदाहृतः । स च प्रणयमानः स्यादीर्घ्यामान इति द्विधा ॥ तत्र प्रणयमानः स्यादन्योन्याज्ञातिलंघने । रमणेन रमण्या वा कृतं तच्च द्विधा भवेत् ॥ ईर्ष्यामानः स यः कोपो ज्ञातेऽन्यासंगिनि प्रिये । अभाषणमुपालम्भो भर्त्सनं ताडनं तथा । वैमुख्यमश्रु चामर्ष इत्याद्यैः सोऽनुभाव्यते ॥ तज्ज्ञानं श्रवणादृष्टेरनुमानात्रिधा भवेत् ॥ श्रवणं दूतिकादिभ्यो, दृष्टिः साक्षाद्विलोकनम् ॥ अनुमानं स्वप्नभोगगोत्रप्रस्खलनादिभिः ॥ ” इति रसिकजनमनोह्रासिन्याम् भरतशास्त्रसारसंग्रहेत्यपरान्याम् ॥ स तु आदौ, तस्य अपराधशतैः बहुभिः अपरस्त्रीसंगमनादिरूपैः स्वलनैः, शतशब्दः संख्यावाचकोऽपि बह्वर्थवाची, जनितः उत्पन्नः, नतु त्रिचतुरापराधैः, अनेन तस्याः उत्तमनायिकात्वं ध्वनितं; ततः परं कालेन तदावृत्तिरूपकारणैः चिरप्ररूढोऽपि दीर्घकालं वृद्धिं गतः रूढमूलो वा, अपिः विरोधे, सः मानः, वसंतं तदाख्यं ऋतुं, लक्षणया तत्प्रभावं इत्यर्थः; अतीत्य अतिक्रम्य, न वर्तते; वसंतगुणबलात् गुरुमानिनीभिः अपि शीघ्रं मानः मुच्यते इति भावः, यथोक्तं—“अशियिलपरिस्पंदः कुन्दे तगैव मधुव्रतो, नयनसुहृदो वृक्षाश्चैते न कुङ्कुलशालिनः । दलति कलिका चौती नार्स्मिस्तथा, मृगचक्षुषामथ च हृदये मानग्रन्थिः स्वयं शिथिलायते ॥ ” इति । (चौती चूतस्य इयं आम्रवृक्षसंबन्धिनी, तथा यथा वसंततारुण्ये ।) तत् इदं, सख्या मया, अधुना इदानीं अस्मिन् वसंतसमये, अधिगतं ज्ञातं, तव तादृशस्य गुरुमानस्य इदानीं अदर्शनात् इति भावः । “ तव सत्त्वमतीत्य ” इति पाठे तव ते सत्त्वं आत्मबलं निश्चयं वा, अतीत्य अतिक्रम्य वर्तते; अर्थात् यः ते मानः गुरुतां गतः इति ज्ञातः स त्वया त्यक्तो वर्तते इति तु, मया सख्या सत्या अपि, अधुना अस्मिन् क्षणे, अधिगतं ज्ञातं, प्रियेण सह पूर्ववत् पल्लवितान् ते विलासान् दृष्ट्वा इति भावः ॥ अनेन गुरोरपि मानस्य अनिर्वहणकथनेन वसन्तस्य परमोद्दीपनत्वं ध्वनितम् ॥ वामा—वमति सौंदर्य इति वामा सुंदरी, यद्वा वामः कामः अस्याः अस्ति इति वामा कामिनी, यद्वा वमति प्रतिकूलमेवार्थं कथयति इति वामा, तत्संबुद्धौ वामे ॥ ६७९ ॥ वर्षेत्यादि सख्याः अन्यां प्रति प्रियप्रथमर-

६८० °स्य स सारः (प) । कलेवरः प्रं (का) [अपार्यकः पाठः] । सोत्कलिकैयंत्र (गो. का)

किं निर्मितोऽसि धात्रा नवोऽपरः किमु वसन्तगुण एषः ।

कुसुमशरपूर्णतूणः किमुताभवदन्य एव कन्दर्पः ॥ ६८१ ॥

मागमाय प्रलोभनगर्भोक्तिः । वर्षशतस्य पूर्णाद्युपः, आशीर्वचने “शतं जीव शरदो वर्धमानः” इत्यादिश्रुतेः; हि निश्चये, सारः स्थिरांशः, सः काललवः क्षणः, यत्र वस्मिन् क्षणे, रमणी ‘या वपुर्गुणोपचारेण कान्तं रमयति सा,’] सोत्कलिका सोत्कण्ठा [सती, उत्कण्ठालक्षणं च रसिकजनमनोलासिन्यां—“रागेऽप्यलभ्यविषये वेदना महती तु या । संशोपणी च गात्राणां तामुत्कंटां विदुर्बुधाः ॥ सर्वेन्द्रियमुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिधीयते । तत्प्राप्तीच्छां ससंकटपां तामुत्कंटां विदुर्बुधाः ॥ ” इति । प्रथममेलकस्थानं प्रियेण सह आद्यस्य मिलनस्य स्थलं संकेतितं, सचकितं सविस्मयं सभयं सकंपं वा, आगच्छन्ती दृश्यते, प्रियेण इति शेषः । अतः प्रियस्य जीवनसाफल्याय संकेतस्थलं शीघ्रं गच्छ इति भावः । संकेतस्थले प्रिय-मेलनाय स्त्रियः गमनं लेहाधिक्यप्रत्यायकं मतम् ॥ संकेतं अधिकृत्य उक्तं—“अद्व्या-मंधकारे वा शून्ये वाऽपि सुरालये । उद्याने वा सरित्कुंजे प्रदेशे गर्हितेऽथवा ॥ परदारेषु संकेतः कर्तव्यो रतिसिद्धये । दूतीवक्त्रेण निश्चित्य स्वयं तत्र पुरा व्रजेत् ॥ ” इति । ‘सोत्कलिकैः’ इति पाठः वचनवैषम्यात् न रसावहः । अत्रापि साराभासः ॥ ६८० ॥ किमित्यादि कस्याश्चित् सुंदरं प्रियं प्रति चाटुगर्भं वचनम् । किं ब्रह्मणा, नवः नूतनः अपूर्वः, सौन्दर्यातिशयस्य अपूर्वतया इति भावः, निर्मितोऽसि जनि-तोऽसि, किमु संदेहे; एषः पुरो दृश्यमानः प्रियः, आदरात्प्रत्यक्षवदुक्तिः, वसन्तगुणाः कुसुमाकरमदकलकोकिलाध्वन्यादयः तेभ्यः अपरः अन्यः विलक्षणः, वसन्तगुणः तद्ब्रह्म-णीयकाधायकत्वेन मनोहरः, यथोक्तं—“पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते । ” (रघु० ३।६२) इति, त्वं असि इति शेषः, “दग्धेऽन्धकद्विपा रोपात्पुराणे पंचसायके । नवं विनि-र्ममे काममृतराजं प्रजापतिः ॥ ” (समयमातृकायां ७।४) इतिवत् । किमुत यद्वा विकल्पे, “किमुतातिशये प्रश्ने विकल्पार्थेऽपि कीर्तितः । ” इति विश्वलोचनः; एषः पुंशरत्वेन प्रसिद्धात् अन्य एव अपरः द्वितीयः, कन्दर्पः कं सुखं तेन तत्र वा दृष्यति इति कामदेवः, कस्मादन्य इत्याह कुसुमेत्यादि । अगणितानि कुसुमान्येव शराः, मयूरव्यंसकादित्वात् समासः; पक्षे कुसुमानि शरा इवेति “उपमितं व्याघ्रादिभिः” (पा० २।१।५६) इति समासः, लोकव्यवहारानुसारेण पुष्पाणां हारादिरूपेण धृतत्वात् इति भावः; तैः पूर्णः] तूणः इषुधिः [‘माथा’ इति भाषायां, यस्य सः, कुसुमशरैः

नो पश्यसि यदि ककुभः प्रचुरोदलकुसुमसुरभिरमणीयाः ।
 परभृतकूजनमिश्रं न शृणोषि यदि द्विरेफन्नङ्गारम् ॥ ६८२ ॥
 गन्धं यदि च न लभसे वासितदिग्व्योम सुमनसां हृद्यम् ।
 अनुभवसि यदि स्पर्शं नो शीतलदाक्षिणात्यपवनस्य ॥ ६८३ ॥
 रसनेन्द्रियैकशेषः परसंचार्यो जनेन परिभूतः ।
 नार्हसि ततोऽपि मुक्त्वा निजाश्रमं गन्तुमन्यतो नितराम् ॥ ६८४ ॥
 (कुलकम्)

पूर्णः तूणः आश्रयः भिन्नभिन्नः शरीरावयवः तत्तद्वारणस्थानानि यस्य सः इति वा,
 अभवत् । एव अवधारणार्थः । कुसुमेत्यादिविशेषणस्य साभिप्रायत्वात् परिकरालंकारः ।
 संदेहालंकारोऽपि, “ संदेहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः । ” (१०।३५)
 इति साहित्यदर्पणे तल्लक्षणम्, शुद्धोऽयम् ॥ ६८१ ॥ नो पश्यसि—इत्यादि विशेष-
 पकेण काचित् मिष्टान्नाहारनिमित्तेन अपरया स्वगृहं अपन्थियमाणं प्रति दृष्ट्वा तं उपाल-
 भते । यथा अत्र उपवने तथा, तद्गृहे यदि ककुभः दिशः, प्रचुराणि बहूनि, उद्दलि-
 तानि विकसितानि, कुसुमानि तेषां सुरभिः सुगंधः तैः रमणीयाः, अर्थात् कुसुमित-
 वृक्षालंकृताः दिशो यदि दृष्टिगोचराः न भवेयुः, अनेन तैजसचक्षुरिन्द्रियतर्पणाभावः
 सूचितः । परैः काकैः भृताः पुष्टाः परभृताः क्रोकिलाः तेषां कूजनैः पञ्चमध्वनिभिः मिश्रं
 संकीर्णं, यदि, द्विरेफाणां द्वौ रेफौ यत्र सः भ्रमरः तेषां, झंकारं झंकार इति भ्रमरस्वरानु-
 करणं, तं गुंजनं, तत्र न शृणोषि कर्णगोचरीकरोपि, अनेन आकाशगुणकश्रोत्रेन्द्रियतर्प-
 णाभावः सूचितः ॥ ६८२ ॥ वासितदिग्व्योम सुरभीकृताशाकाशं हृद्यं मनोज्ञं सुमनसां
 पुष्पाणां, गन्धं सुवासं, यदि न लभसे न प्राप्नोषि, अनेन पार्थिवघ्राणेन्द्रियतर्पणाभावः
 सूचितः । अपि च यदि मल्याचलोद्भूतचन्दनवनसंपर्केण शीतलस्य, दाक्षिणात्यस्य
 दक्षिणदिग्भवस्य, पवनस्य स्पर्शं नो अनुभवसि, अनेन वायवीयस्पर्शेन्द्रियतर्पणाभावः
 सूचितः; ॥ ६८३ ॥ ततोऽपि एवं चतुरिन्द्रियविपयाभावे सति,] रसनेति केवलं
 जिह्वापरायणः इत्यर्थः, [जनेन अपरया इत्यर्थः, परिभूतः अभिभूतः विह्वलः, अत एव]
 परसंचार्यः पराधीनः; [निजाश्रमं प्रकृतं उपवनं, स्वरूपं विश्रामस्थानं च इति सूचितं;
 मुक्त्वा परित्यज्य, अन्यतः अन्यत्र अन्यमिति वा, उभयत्र सार्वविभक्तिकः तसिः, गन्तुं,

६८२ मिश्रान्न (प) । झंकारान् (प) ६८३ यदि नो पश्यसे (प) । सांज्ञं (प)
 ६८४ वसने स्त्रियैकशेषः खलसंचार्यो गुणेन परिभूतः (गो. २ का) । नार्हसि तदिति
 त्यक्तो (गो. का) । निजाश्रयं (प)

अस्मिन् सरसि सलीलं करयन्त्रविनिर्यदम्बुधाराभिः ।

दयितेन ताडिताऽहं, मयाऽप्यसावाहतो मृणालिक्रया ॥ ६८५ ॥

पुनरन्तर्जलमग्नो मामुपगम्याविभावितः सहसा ।

उच्चिक्षेप सहासं हासितसन्निहितपरिवारः ॥ ६८६ ॥

संसक्ताद्रावरणं जघनं ननु पश्यतस्तदा तस्य ।

प्रथमाकाङ्क्षाकृतं भेजे संभोगगृङ्गारम् ॥ ६८७ ॥

नितरां अतिशयेन, न अहंसि योग्यो नासि । चतुरिन्द्रियतर्पकं उपवनं त्यक्त्वा एकेन्द्रियमात्रतर्पकं अन्यत्स्थानं गन्तुं न युक्तं इति भावः । यद्वा काचित् मिष्टान्नभोजन—प्रियतया इन्द्रियसंतर्पकं उपवनं त्यजन्तं अचतुरं प्रियं तथाकरणे जनोपहास्यतां सूचयन्ती प्राह रसनेति । जनेन परिभूतः लोकैः अवमानितः तथाविधरामणीयकनिधिं स्थलं त्यक्तुमना इति ॥ इति समाप्तं द्वादशभिः उपवनविहारे तरुणीवचनकुलकम् ॥ ६८४ ॥ इतः त्रिभिः तत्रत्ये सरसि जलक्रीडायाः स्मरणं अभिनयति अस्मिन्नित्यादिभिः । करः एव यन्त्रं जलनिक्षेपार्थं 'पिचकारी' इति भाषायां 'शृङ्ग' इति च संज्ञितं, तस्मात् विनिर्यद्भिः निःसरद्भिः । अम्बु जलम् । दयितेन प्रियेण, सलीलं सविलासचेष्टितं, यद्वा 'लीला' नाम अपाङ्गव्यापारेण अभीष्टार्थानुकरणं तेन सहितं यथा स्यात् तथा, ताडिता वक्षःस्थले इति गम्यम् । व्यत्यस्तहस्ततलयोः मध्यं जलेन पूरयित्वा करतलनिषेधे जलं उच्चैः उच्छलति इति तरणकलावित्सु प्रसिद्धम् । मृणालिक्रया अल्पपद्मनालेन, असौ आहतः प्रतिताडितः "कृते प्रतिकृतं कुर्यात्" इति कामशास्त्रनीत्या । अनेन स्वस्याः प्रगल्भत्वं सूचितम् । अयं क्रियाविषयः परिहासः (आ. ४६२ व्याख्यातः ।) ६८५ ॥ अन्यं अनुभूतं जलक्रीडाविशेषं प्रकाशयति पुनरिति । पुनः अन्यच्च, जलमध्ये निमज्ज्य, अविभावितः अलक्षितः क्व गत इति, सहसा तत्कालं, मामुपगम्य जलान्तर्हित एव समीपं आगत्य, अविभावितः मया अलक्षितः अज्ञातः, सहासं, उच्चिक्षेप, स्वमिति शेषः, मन्त्रिकटे एव जलाद्बहिर्गतोऽभूत्; मां इति शेषे तु निर्मलं मन्त्रिकटे अतर्कितगतः मां, सहसा झटिति, हस्तयोः धृत्वा अपसारयामास इति भावः । कथं, हांसितेत्यादि ।] परिवारः सखीजनः । [नायिकावच्छनेन सखीजनस्य हासः नायिकाविषयकोपहासात्मकः । अत्र युक्तिरलंकारः, पूर्ववच्च क्रियाविषयः परिहासः । 'सहसा', 'सहासं', 'हासितसन्निहित' इति पदैः वृत्त्यनुप्रासः शब्दालंकारः ॥ ६८६ ॥ संसक्तेत्यादिना स्नानोत्थविच्छित्तिविशेषफलं वर्णयति ।

कालप्रदेशवेपव्यापारस्थितिविशेषघटनाभिः ।

चिररूढोऽपि हि यूनां नवत्वमुपनीयते रागः ॥ ६८८ ॥

संसक्तं अत्यन्तसंश्लिष्टं अंगलग्नं, तत्र हेतुः आर्द्रमिति, आर्द्रं जलकिञ्चनं आवरणं वस्त्रं यत्र, तादृशं, अतः व्यक्तं स्फुटतया परिदृश्यमानं इति फलितं, घनं जघनं तदा पश्यतः, तृचा नैरन्तर्यं अभिप्रेतं, तेन नायकस्य हर्षो व्यञ्जितः, (तदुक्तं—“स्निग्धाया दृष्टेरविच्छेदपातो हर्षकार्यम् ।” इति नागानन्दविमर्शिन्याम्;) तेन च विकसितं इति विस्तारि इति वा दृष्टिविकारो व्यञ्जितः, तौ च “विकसितं यद्विषये विशेषमवगाहते ।” इति, “येनाश्लिष्टो हि विषयस्तद्विस्तारीति कथ्यते ।” इति लक्षितौ । एवं रमणीयदर्शनास्वादजन्यं आनन्दं अनुभवतः इति भावः, तस्य, प्रथमाकांक्षाकृतं प्रथमं प्रधानं आकांक्षायाः अभिलाषस्य आकृतं आशयः, कर्तुं, संभोगशृंगारं कर्म, संभोगाख्यः यः शृंगारः रसविशेषः, संभोगश्च—“कामोपचारः संभोगः, कामः स्त्रीपुंसयोः सुखम् । सुखमानन्दजं भेदं परस्परविमर्दतः । उपचारस्तथाऽऽनन्दकारकं कर्म कथ्यते ॥ अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ । दर्शनस्पर्शनादीनि संभोगः स उदाहृतः ॥” इति रसिकजनमनोह्रासिन्यां उक्तः, तं भेजे सिषेवे । तथाहि—“पाञ्चाल्याः पद्मपत्राक्ष्याः स्नायन्त्या जघनं घनम् । याः स्त्रियो दृष्टवत्यस्ताः पुंभावं मनसा ययुः ॥” इति न्यायेन कैमुत्येन तादृशजघनदर्शनं तस्य संभोगप्रवृत्तौ परिणतं इति भावः ।] ‘आकृतं चेष्टाविशेषः’ [इति टिप्पणी । अत्र जातिः अलंकारः हेत्वलंकारश्च ॥ ६८७ ॥ कालेत्यादिना पुराणोऽपि रागः यथा नवोनवो भवति तत्प्रकारं सूचयन्ती पूर्वार्थोक्तं समर्थयति । विशेषेण विशिष्टतया असामान्यतया विलक्षणतया इति यावत्, या घटना रचना, ताभिः, ताः केषां इति परिगणयति कालेत्यादि, कालः वसन्तवर्षादिसमयः, प्रदेशः उद्यानादिविहारदेशः विविक्तभिन्नस्थलं वा, वेषः श्लक्ष्णवस्त्रकंचुलिकादिरूपतत्तद्वृत्तपरिधानादिधारणं, व्यापारः शृंगारचेष्टा, स्थितिः अवस्थानं अंगादिनिक्षेपरूपं, तेषाम् । चिररूढोऽपि वृद्धः पुराणोऽपि, रागः प्रीतिः स्नेहः, यूनां, नवत्वं अभूतपूर्वत्वं दर्शनीयत्वं, उपनीयते । अनया “क्षणक्षणं यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः ।” (शिशुपालवधे ४।११) इति माघलक्षितरमणीयतासंपादनप्रकारः प्रकाशितः, तेन च तादृशघटनाभिः आर्द्रभावस्थस्य नूतनस्य इव स्नेहस्य अनुभावकतया कामुकस्य नष्टरागप्रत्यानयनं निश्चयेन भवति इति बोधितम् ॥ ६८८ ॥

६८८ प्रदेशभोगं (गो. का)

सादरमर्पयतोऽब्जं गोत्रस्खलनापराधिनस्तस्य ।

सख्यः स्मरामि सहसा विलक्षताक्लिष्टहसितस्य ॥ ६८९ ॥

प्रत्यग्रनखव्रणितस्तनान्तरे क्षिपति लोचने स्पृहया ।

प्रेयसि तच्छादनकमकरवमहमब्जिनीपत्रम् ॥ ६९० ॥

सादरमित्यादिना तस्य प्रच्छन्नकामुकत्वस्य निरावरणप्रसंगमाह । मह्यं, सादरं मानपुरःसरं अब्जं कमलं, अर्पयतः ददतः, स्वप्रेमप्रकाशनाय इति भावः, तस्मिन् काले गोत्रस्खलनापराधिनः गोत्रे नाम्नि स्खलनं विस्खलितं मन्नाम्ना संबोधनस्थले अपरस्याः नूतनप्रेमास्पदीभूतायाः नामग्रहणं, तेन अपराधिनः दोषवतः, अत एव सहसा तत्कालं, सपत्नीनामग्रहणेन विलक्षतया लजया, क्लिष्टं क्लेशेन निर्वृत्तं, हसितं,—“विकासितकपोलान्तमुत्कुल्लामललोचनम् । किञ्चिल्लक्षितदन्ताग्रं हसितं तद्विदो विदुः ॥” इति लक्षितं, यस्य, तस्य प्रियस्य, सखीं प्रत्युक्तेः तस्येति पारोक्ष्येण उक्तिः, अत्र तस्येत्यादिकं सर्वं कर्मपष्ठयन्तं; तादृशं तं उत्कण्ठापूर्वकं स्मरामि स्मृतिपथमुपनयामि इति भावः ॥ ६८९ ॥ प्रत्यग्रेत्यादिना स्वस्याः मुग्धात्वलीलाप्रसंगं प्राह । प्रेयसि प्रियतमे, प्रत्यग्रं नूतनं प्रथमं यथा स्यात् तथा, व्रणितपदस्य क्रियाविशेषणं इदं; नखेन व्रणिते क्षते स्तनयोः अन्तरे मध्यभागे, अर्धचंद्राख्ये नखक्षते कृते इत्यर्थः, तादृशे, स्पृहया तद्रामणीयकदर्शनतृष्णया, लोचने नेत्रे, क्षिपति व्यापारयति सति, अनेन सस्पृहो नाम दृग्विकारो विवक्षितः, तल्लक्षणं तु—“भूयोभूयः स्पृहा यत्र दृष्टेस्तत्स्पृहं भवेत् ।” इति; तच्छादनकं नखक्षतालंकृतस्तनान्तरापवरकं, अहं, अब्जिनीपत्रं हस्तवर्तिलीलाकमलदलं, अकरवं, शृंगारलज्जाख्यव्यभिचारिभावोद्गमेन इति भावः । ‘हीता-इति पाठे ‘लजिता’, ‘हृताच्छादनकं’ इति पाठे कमलपत्राणां विच्छेदनं इति चार्थः; अत्र यथास्थितपाठे मात्रान्यूनत्वं, पाठान्तरेषु च यतिभंगः, अतः शुद्धः पाठो मृग्यः । ‘प्रेयसि तस्याच्छादनम’ इति पाठे कृते उभयदोषवारणं स्यात् । मुग्धात्वेन लजावशात् वर्णितप्रकारेण हर्षं जुगोप इति भावः । तेन अत्र अवहित्याख्यः संचारिभावोऽपि, तदुक्तं—“अवहित्या तु लंजादेर्हृपाद्याकारगोपनम् ॥” इति । नखक्षतकालास्तु—“माने नवीन-नुरते विरहे प्रवासे । द्रव्यक्षयेऽथ विरतौ च मदे प्रयोज्याः ।” इति, (द्रव्यक्षये

६८९ तोऽब्जं (गो २ का) । विलक्षतां (गो.) विलक्ष्यतां (का) । स्पृहसितस्य (गो. कापा) कृष्टं (कापा) ६९० हृताच्छादनमं (गो २) हीताच्छादनमं (प)

क्षिप्वाऽतर्कितमम्भो गर्भितनलिनीपलाशपुटभावात् ।

आहतया यद्विरुतं स्वस्थधिया नैव शक्यते कर्तुम् ॥ ६९१ ॥

सुश्लिष्टो हावविधिर्मदनालसगात्रजृम्भितं ललितम् ।

गूढस्थानप्रकटनमङ्गुलिर्विस्फोटनं, स्मितं सुभगम् ॥ ६९२ ॥

पुरुषवीर्यस्य स्त्रीकामसलिलस्य वा स्यन्दनकाले ।) ६९० ॥ क्षिप्वेत्यादिना चकितस्य प्रसंगं स्मरति । गर्भितात् अंभसा जलेन इति पूर्वपदात् लभ्येन, नलिन्याः कमलिन्याः पलाशानां छदनानां पत्राणां, “पलाशः किञ्चुके शब्दां पलाशो निकपात्मजे । क्लीबं पलाशं छदने, पलाशो हरिति त्रिपु ॥ ” इति विश्वलोचनः; यः पुटभावः संपुटं, यद्वा पुटः आधारपात्रं द्रोणः ‘पडोआ’ इति भाषायां, स एव भावः पदार्थः तस्मात्, प्रियेण अतर्कितं क्रियाविशेषणं सहसा इत्यर्थः, यतः पुटगर्भितत्वात् अदृष्टं, अंभः जलं, क्षिप्वा आहतया अभिहतया, यत् विरुतं भयेन चीत्कृतं, तत् स्वस्थधिया पुनः शान्त-स्थितौ इति भावः, कर्तुं नैव शक्यते ॥ ‘पटवासः’ इति पाठे] ‘पटवासश्चूर्णद्रव्य-विशेषः, “पिष्टातः पटवासकः” इत्यमरः’ [इति टिप्पणी । तत्र पञ्चम्यन्तत्वं चिन्त्यम् ॥ अत्र त्रासः संचारिभावः “निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कंपादिकारकः । ” (३।१६४) इति साहित्यदर्पणे लक्षितः । तेन चकितं नाम नायिकालंकारश्च, “त्रासेन लज्जया वाऽपि निजबलभसन्निधौ । संभ्रमातिशयो यस्तच्चकितं सूत्रकृन्मते ॥ ” इत्युक्तः । (सूत्रकृत नाट्यशास्त्रकर्ता भरतः, सूत्रशास्त्रशब्दयोः कामसूत्रादिशब्देषु अर्थपर्यायत्वदर्शनात् ।) ॥ ६९१ ॥ इतः ७३३ आर्यापर्यन्तं ४२ आर्याभिः कोशेषु अनुलिखितमपि महाकुलकम् । तत्र “सुश्लिष्टो हावविधिः” इत्यारभ्य “रतोत्सुकता” (आ. ६९३) इत्यन्तं प्रथमान्तशब्दाः, ततः “एकीभावं” (आ. ६९५) इत्यारभ्य “प्रेष्यभावेन” (आ. ७३१) इत्यन्तं संपुष्टं “इति शोकप्रस्तवर्णगिरः” (आ. ६९४) इति प्रथमान्तपदं, तानि सर्वाणि “इति नेत्रादिविकारैः” (आ. ७३२) इत्यनेन अन्वीयन्ते इति बोध्यम् ॥ हावविधिरित्यादयः रतोत्सुकतेत्यन्ताः पदार्थाः (अनुरागप्रकाशकाः) रक्तानुरागेंगितानि, तानि च पूर्वं (आ. ६३०) विस्तरेण उक्तानि, तत्प्रयोगाश्च आकर्षणवशीकरणयोः साधनानि इति विशेष्यम् ॥ सुश्लिष्टः सम्यग्युक्तः, हावविधिः हावानां प्रयुक्तिः, हावः पूर्व (आ. ४७७) विस्तरेण व्याख्यातः । ललितं सुन्दरं नयनानन्दकरं, मदनेन कामेन लक्षणया तदावेशेन

६९१ पलाशपटभावात् (गो. का) पुटसारात् (प) पटवासात् (गो २) यद्विरुतं (प) । धिया तन्न (प)

नीवीबन्धविमोक्षो, मुहुर्मुहुः केशपाशविक्षेपः ।

स्वाधरदशनग्रहणं, बालकपरिचुम्बनं, रतोत्सुकता ॥ ६९३ ॥

इत्यर्थः; अलसानां क्रियाजडानां, गात्राणां शरीरावयवानां, जृम्भणं शैथिल्यापादनो विकासः; यद्वा ललितं मृदुपदविन्यास—भुजलतान्दोलन—भ्रूभंगाद्यात्मकः भावविशेषः । गूढस्थानानां गोपनीयाङ्गानां स्तनबाहुमूलनाभिजघनादीनां, वस्त्रसमीकरणादिमिषेण प्रकटनं यथा कामुकः गोपनीयाङ्गानां दर्शनेन उद्दीप्तकामो भवेत् । तथा च कामसूत्रं—“रुच्यमात्मनोऽङ्गमपदेशेन प्रकाशयति । (३।३।२६) इति । अंगुलिविस्फोटनं अंगुलिभिः शब्दकरणम् । सुभगं मनोहरं, स्मितं । अट्टश्यदशनो मधुरो हासः, प्रसादप्रकाशनाय; तथा च कामसूत्रं—“यत्किञ्चिद्दृष्ट्वा विहसितं करोति । ” (३।३।३१) इति, (यत्किञ्चित् दृष्ट्वा तिर्यक् पश्यंती इत्यर्थः ।) । ६९२ ॥ नीवी ‘नीविः’ इत्यपि रूपं, “नीवी परिपणे ग्रन्थो स्त्रीणां जघनवाससः । ” इति विश्वः, “नीवीति बंधः नीवीबंधः, चूतवृक्षवदपौनरुक्त्यं ” इति मेघदूतटीकायां मल्लिनाथः, यद्वा बंधपदं स्फुटवार्थं, तेन न पुनरुक्तिः; नीवीबंधस्य विमोक्षः तस्य शैथिल्यमिषेण दृढबंधत्वापादनाय विक्षेपणं, येन स्वरतिप्रेम्णा सूच्येत; कामुकस्य च ‘मदनसार्वभौमगर्वसर्वस्वखनिपर्वत’स्य जघनस्य दर्शनेन रतोत्कण्ठा जायेत । केशपाशः केशकलापः “पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे । ” इति अमरवचनात्, यद्वा प्रशस्ताः केशाः “हस्तयष्टिलतादयः प्रशंसावचनाः” इति वचनात्, तेषां पौनःपुन्येन विक्षेपः वियोगः अव्यवस्थितिः इति यावत्, येन तद्व्यवस्थापनाय उच्चैःकृते हस्ते बाहुमूलादिदर्शनं भवेत् रतान्तावस्थास्मरणमपि कामुकस्य जायेत । स्वस्याः अधरोष्ठस्य, तस्यैव उचितत्वात्, दशनैः स्वस्याः दंतैः ग्रहणं, ईप्सितदशनक्षतसूचनार्थम् । बालकानां आपञ्चवर्षीयाणां शिशूनां स्वहस्तोद्धृतानां क्रीडमानानां वा चुम्बनं, स्वस्याः तदभिलाषप्रकटनार्थम् । तथा चोक्तं—“स्त्री कान्तं वीक्ष्य नाभिं प्रकटयति मुहुर्विक्षिपन्ती कटाक्षान्, दोर्मूलं दर्शयन्ती रचयति कुसुमापीडमुत्क्षिप्तपाणिम् । रोमांचस्वेदजृम्भाः श्रयति, कुचतटभ्रंशि वस्त्रं विधत्ते, सोत्कण्ठं वक्ति, नीवीं शिथिलयति, दशत्योष्ठभंगं भनक्ति ॥ ” इति । अपि च कामसूत्रं—“बालस्याङ्गगतस्यालिङ्गनं चुम्बनं च करोति ” (३।३।३२) इति, (बालस्य ‘लाडीकस्य’ ।) रतोत्सुकता सुरते औत्सुक्यं ‘अधुनैव तस्य लाभो ममास्तु इति इच्छा’, तत्प्रदर्शनं व्यंग्यवाक्कर्मदिभिः । एतेषां अन्येषां च अनुरागेज्जितानां संग्रहः पूर्वं प्रसंगात् उद्धृतः

साकाङ्क्षितं क्षिपन्त्यास्तरलायतलोचने मुहुः कान्ते ।
उद्दिश्य तद्व्यस्यकमिति शोकग्रस्तवर्णगिरः ॥६९४॥ (कुलकम्)
एकीभावं गतयोर्जलपयसोर्मित्रचेतसोश्चैव ।
व्यतिरेककृतौ शक्तिर्हंसानां दुर्जनानां च ॥ ६९५ ॥

(आ. ६३० टीकायां), न्यूनाधिक्येन कथितः च साहित्यदर्पणे (३।११४-१२६),
कर्णभूषणे (२।४३-५५), कामसूत्रे (३।३।२।२४-४१) च ॥ अत्रेदं बोध्यं
यत्-यथायोर्थं उभयप्रयोज्यानि इंगिताकारसूचनानि, तेषु कानिचित् नायिकाम-
धिकृत्य कामसूत्रे कन्यासंप्रयुक्तके (३) अधिकरणे द्वितीयप्रकरणे उक्तानि, नायक-
मधिकृत्य च तानि परिचयकारणानि तत्रैव पारदारिकाधिकरणे (५) प्रथमप्रकरणे
उक्तानि प्रायः समानानि । इंगिताकारसूचनफलं तु ग्रन्थकर्त्रा “ इति नेत्रादिविकारैर्व-
गमुपनीतं प्रलीनधैर्याद्धम् ” (आ. ७३२) इत्यग्रे स्पष्टमुक्तम् । नायिकाभेदोऽर्थः अनु-
रागेतिप्रयोगभेदः विवृतः कर्णभूषणे-“ एतेषु च प्रगल्भाया हतलजं विचेष्टितम् ।
मध्यलजं तु मध्याया, बहुलजं नवस्त्रियः । तथापि गतलजं तु वेद्यायाश्च परस्त्रियाः ॥ ”
(२।५६) इति ॥ ६९३ ॥ साकाङ्क्षितमित्यादिना तद्वियोगदोषस्य अन्यत्र तन्मित्रशिरसि
एव आरोपणं कर्तुं वक्तव्याया वचनावल्याः अवतरणिकां ददाति । साकाङ्क्षितं सामि-
लां, तरलायतलोचने चंचलदीर्घनयने, क्षिपन्त्याः व्यापारयन्त्याः, कामुकहृदयं आर्द्रा-
कर्तुं स स्वां अंगीकरोष्यति न वा इति भयान्वितया दृष्ट्या पश्यन्त्याः, (दृष्टितरलत्वं
भयसूचकं), तत्र, तद्व्यस्यं कामुकमित्रं, उद्दिश्य अधिकृत्य, तस्यैव इदं भेदकृत्यं
मद्भाग्यविपर्ययफलकं इति सूचनाय, इति वक्ष्यमाणप्रकाशः, शोकग्रस्तवर्णगिरः शोक-
संमिन्नवाचः, वाच्याः इति शेषः ॥ ६९४ ॥ तत्र तस्य दौर्जन्यमेव कारणं इति
ज्ञापयितुं आदौ दुर्जनानां मित्रभेदशक्तिं वर्णयति एकांति । जलपयसोः नीरक्षीरयोः,
मित्रचेतसोः मुहुन्मनसोः च, एकीभावं गतयोः एकरसत्वं अद्वैतं प्राप्तयोः,] व्यति-
रेकः पृथक्करणं, [तस्य कृतौ करणे, शक्तिः बलं, हंसानां तन्नाम्नैव प्रसिद्धानां पक्षिणां,
दुर्जनानां कर्णेजपानां च विद्यते एव ॥ अत्र गम्योपमानभूतानां हंसानां विषये
उक्तं—“ अंभोजिनीवननिवासविलासमेव हंसस्य हंतुं नितरां कुपितो विधाता ।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां वैदम्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥ ” (नीतिशतके
१४) इति; हंसानां इयं प्रसिद्धिः कविसमयसिद्धा, यतः लोके एकीकृतक्षीरजलयोः
पृथक्करणे न तेषां सामर्थ्यं, परन्तु ते कमलनालभंगोद्गतक्षीरमेव सरोजलं विहाय

६९४ लोचनं (का) । काम्ये (प) ६९५ चेतसोश्च तथा (प. कापा)

येन तदा मामूचे परिजनमुत्सार्य विवृतनवमन्युः ।

दर्शितहितस्वरूपः परपीडाकरणपण्डितः प्रखलः ॥ ६९६ ॥

अतिकोमलमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठः ।

परमार्थतः स हृदयं दहति पुनः कालकूटघटित इव ॥ ६९७ ॥

वैदग्ध्येन पिबन्ति ॥ अत्र दीपकं अलंकारः, प्रस्तुतदुर्जनानां अप्रस्तुतहंसानां च पृथक्करणशक्तिरूपधर्मस्य सकृदुपादानात्, “सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।” इति (काव्यप्रकाशे १०।१०३) तल्लक्षणात् । अत्र औपम्यं गम्यं, तत्रापि हीनानां दुर्जनानां उत्तमैः हंसैः सह गम्यौपम्येन व्याजस्तुतिः ध्वनिता; यथा-संख्यालंकारश्च, “यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ।” (१०।१०८) इत्यपि तत्रैव; “बहुवचनस्य अतन्त्रत्वात् द्वयोरपि यथासंख्या भवति” इति काव्यालंकारटीकायां नमिसाधुः (७।३४) ॥—अत्र प्रसंगात् केषाञ्चित् गम्यौपम्यालंकाराणां स्थूलतया विवेकः प्रदर्श्यते—तथाहि, निदर्शनायां अभवन् वस्तुसंबन्धः बद्धयते; अप्रस्तुतप्रशंसायां अप्रस्तुतस्य कथनेन प्रस्तुतं आक्षिप्यते; यदि तत्रैव अप्रस्तुतं अपरं समाक्षिप्येत तदा समासोक्तिः; प्रतिवस्तूपमायां सामान्यधर्मः शब्दान्तरैः पुनरुक्तो भवति; दृष्टान्ते सामान्यधर्मादीनां उपमाङ्गानां विवृतिविवृभावेन ख्यापनं, न कस्यापि शब्दान्तरेण; दीपके प्राकरणिकानां अप्राकरणिकानां च धर्मः एकवारं एव उपादीयते; तुल्ययोगितायां तु प्रस्तुतानामेव अप्रस्तुतानामेव वा धर्मः एकवारं इति ॥ ६९५ ॥ पूर्वोक्त प्रस्तुते घटयति येनेति । येन यतः दौर्जन्यात् इति भावः, तदा तस्मिन् काले, आवयोः प्रणयस्य स्थैर्यं जाते इति भावः, परिजनं सेवकादिकं, उत्सार्य कार्यनियोगादिव्याजेन दूरीकृत्य, निर्जने इति भावः; विवृतनवमन्युः प्रकटीकृताभूतपूर्वशोकः, तव हीयमानरागस्य प्रकटीकरणे इव इति भावः; दर्शितहितस्वरूपः प्रकाशितमुद्दग्धावः, मां दयमान इव इति भावः, दर्शित इत्यनेन तस्य कृत्रिमत्वं व्यज्यते, तदेव प्रकटयति—परपीडेत्यादि, अन्यसौख्यनाशप्रवीणः इत्यर्थः, प्रखलः प्रकर्षेण खलः पापः दुर्जनशिरोमणिः इत्यर्थः । “पण्डितः प्रथमः” इति पाठे प्रथमः प्रधानः, एतत्पाठः अर्थपर्यालोचने “पण्डितप्रथमः” इति भवितुं युक्तः, तदर्थश्च तादृशेषु प्रथमः आद्यः अग्रगण्यः इति, एवं वक्ष्यमाणं ऊचे अवदत् ॥ ६९६ ॥ तदुक्तिं पङ्क्तेन अनुवदति । तत्रादौ सः शठो-क्तीनां स्वरूपं परिचाययति अतीति । शठः कपटपटुः वञ्चकः, अतिकोमलं—शब्दार्थाभ्यां

६९६ विवृतनवमन्युः (गो. का) । पण्डितः प्रथमः (गो. का) ६९७ वहति पुनः कालकूटघटितमिव (प)

अविदितगुणान्तराणां नो दोषः प्राप्तदेशवासानाम् ।

स्वाधीनकुङ्कुमा अपि यद्विदधति बहुमतिं नीले ॥ ६९८ ॥

कोमलत्वं द्विविधं, तत्र शब्दकोमलत्वं बंधस्य अपरूपत्वं, अर्थकोमलत्वं परपेऽप्यर्थे अपरूपत्वं, तदुभययुक्तं अतिकोमलं; अतिपरिमितवर्णं प्रमिताक्षरं अलयाक्षरं; लघुतरं अतिमनोज्ञं, “लघुर्मनोज्ञनिःसारागुल्लघुषु वाच्यवत् । पृक्कायां स्त्री, लघु स्त्रीयं कृष्णा-गुरुणि सत्वेरे॥” इति, मनोज्ञत्वं मधुरत्वं द्विविधं शब्दगतं अर्थगतं च, तत्र शब्दमधुरत्वं पृथक्पदत्वं, अर्थमधुरत्वं च उक्तिवैचित्र्यं, एतद्वाग्गुणयुक्तं वचनं सज्जनोदाहृतितुल्यं इति भावः, उदाहरति वदति । पुनः इति त्वर्थे भेदे तु, सः शठः, परमार्थतः तत्त्वतः हृदयं दहति मनः संतापयति । निदर्शनालंकारः । तस्य दाहकत्वं उत्प्रेक्षते कालेति । कालकूटः महाविषं शृंगवेरकोंकणमलयदेशसंभवं अश्वत्थसंनिभो निर्यासः, यद्वा कालकूटं समुद्रमथनसंभवं विषं, कालकूटकापरनामकं विषतिदुक्तं एताभ्यां भिन्नं उपविपत्वात्, तेन कालकूटेन घटितः रचितः निर्मितः, इव उत्प्रेक्षायाः सर्वेषां विषानां शरीरदाहजनकत्वं प्रसिद्धम् । उक्तं च—“मधुरिमरुचिरं वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति । अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहलं विषं तदेव ॥” इति । अत्र हेतुप्रेक्षालंकारः । अनेन त्वत्प्रियः “विषकुम्भः पयोमुखः ।” प्रच्छन्नदुर्जनः इति सूचितम् ॥ इयं गीतिः काव्यप्रकाशे सप्तमोऽंशे पदैकदेशगतस्य अश्लीलदोषस्य उदाहरणाय उद्धृता । तत्रत्यपाठभेदास्तु—‘अतिपेलवमति० हृदयं वहति० घटितमिव ॥’ इति । “पेलवं कोमलं, लघुतरं अतिमंदं सत्यत्वप्रत्यापनाय” । तथा च कृत्रिम-तया तद्वाक्यमश्रद्धेयमिति भावः ।” इति काव्यप्रकाशबालयोधिनीटीकायाम् । अत्र ‘पेलव’ शब्दस्य लाटभाषायां वृषणरूपगुह्यांगबोधनतया तदर्थस्मरणेन तत्पदं त्री-डादायि इति अश्लीलपदत्वं दोषः इति विचारितम् । उपलब्धसर्वप्राचीनपुस्तकेषु ‘अतिकोमलं’ इति पाठस्यैवोपलब्धेः नात्र उक्तदोषावकाशः; ‘पेलवं’ इति पाठेऽपि देशविशेषभाषायां प्रसिद्धस्यार्थस्य संस्कृतभाषायां तादृशार्थबोधानुत्पत्तेः न तत्प्रयोगस्य दोषवत्त्वं इति बोध्यम् ॥ अपि च पूर्वोक्तटीकायां “भिन्नं प्रत्याप्तस्या-पदेशोक्तिरियम्” इति अस्या अवतरणं दत्तं, तदपि एतन्मूलस्थानानवबोधमूलम् ॥ ॥ ६९७ ॥ न केवलं वाचि शठः, क्रियायामपि, इति द्योतयन्, तस्य परासक्तत्वे त्वत्सपत्न्याः न कोऽपि दोषः प्रत्युत तस्यैव इति सूचयितुं वक्ति अविदितेति । अविदितगुणान्तराणां अज्ञातगुणाधिकपदार्थान्तरगुणानां इत्यर्थः, प्राप्तः अपरस्मिन्

क महीतलरम्भा त्वं न्यकृतचन्द्रप्रभा स्वदेहरुचा ।

चित्रलता क वराकी नीचैरुपसेवितारोहा ॥ ६९९ ॥

देशे वासो यैः तेषां, यद्वा प्राप्ते देशे वासो येषां तेषां, यस्मिन् देशे प्राप्ताः तत्र केवलं वसन्ति, न तु तद्देशादिगुणान् जानन्ति, तद्देशादिगुणदोषज्ञानरहितानां इत्यर्थः; दोषः अपराधः, नो न, यदि तत्रत्यगुणाधिकान् अवज्ञाय नवागतेषु लोकानां आदरो भवेत् इत्यभिप्रायः । 'को दोषः' इति पाठे काक्वा न कोऽपि दोषः इति लभ्यते । यत् यतः, स्वाधीनं सुलभतमं कुंकुमं "केशर" इति लोके प्रसिद्धं द्रव्यं, येषां ते स्वाधीनकुंकुमाः काश्मीरिकाः, "कुंकुमं घुस्रणं वर्णं प्रोक्तं लोहितचन्दनम् । काश्मीरजं च विद्वद्भिः" इति हलायुधः, उक्तं च विक्रमांकदेवचरितमहाकाव्ये—"सहोदराः कुंकुमकंसराणां भवन्ति नूनं कविताविलासाः । न शारदादेशमपास्य दृष्टस्तेषां यदन्यत्र मया प्ररोहः ॥" (११२१) इति ॥ ते अपि, नीले नीलं नीली 'गली' इति प्रसिद्धं नीलवर्णं रंजकद्रव्यं कश्मीरेषु देशांतरात् प्राप्तं तस्मिन्, बहुमतिं समादरं, विदधति कुर्वन्ति । तदुक्तं—"काश्मीरेषु निवासिनामपि नृणां नास्त्यादरः कुंकुमे, दूरस्थस्य महार्घ्यता, परिभवः संवासतो जायते ॥" (चाणक्यराजनीतिशास्त्रे (३।६९) इति, "स्वदेशजातस्य नरस्य नूनं गुणाधिकस्यापि भवेदवज्ञा । निजांगना यद्यपि रुपराशिस्तथापि लोकः परदारसक्तः ॥" इति च । यदितिपदभावात् पूर्वार्थस्य उत्तरार्धेण समर्थनात् काव्यलिंगमलंकारः ॥ अनेन तत्र सपत्नी अज्ञातवद्गुणा तव प्रियस्तु तस्यां सक्तो जातः इति तस्याः न दोषः, परंतु स तव लावण्यादिगुणान् ज्ञात्वाऽपि त्वत्तो न्यूनगुणायां तस्यां आसक्तः इति स एव दोषास्पदं इति सूच्यते ॥ ६९८ ॥ एवं उपोद्घातं कृत्वा नायिकामनसि ईर्ष्यां जनयितुं प्रस्तुतं कामुकस्य अन्यासक्तत्वं स्पृशति केति । रुचा कान्त्या । न्यकृतचन्द्रप्रभा तिरस्कृतकौमुदी । रंभा कदली अप्सरोविशेषश्च; "रंभा कदल्यप्सरसोः" इति विश्वलोचनः । वराकी दीना । नीचैः वामनैः पामरैश्च । उपसेवितः जुष्टः आरोहः उच्छ्रायः नितंबश्च; "आरोहस्तु नितंबे स्याद्दीर्घत्वे च समुच्छ्रये । अवरोहे इस्तिपके मानारोहणयोरपि ॥" इति विश्वलोचनः, "आरोहः श्रोणिकाययोः ।" इति च धरणिः । चित्रलता मञ्जिष्ठा 'मजीठ' इति भाषायां ख्याता, "मंजीष्ठा" चित्रपर्णी चित्रलता रागांगी वस्त्रभूषणा" इति धन्वंतरिनिघंटौ, सा च क्षुपविशेषः । द्वौ कौ महदन्तरं सूचयतः, तेन तव त्वत्सपत्नीभूतायाश्च अल्पमपि साम्यं न, यथा कदलीचित्रलतयोः

६९९ 'सेविता वृद्धा (५) । मित्रलता (का) [दुष्टः पाठः]

यस्यार्थे न विगणिताः प्रह्लात्मानो महाधनाः कुलजाः ।
 सोऽद्य हृदयेन तस्यां त्वयि तिष्ठति बाह्यवृत्तेन ॥ ७०० ॥
 तामेव समाचरणां सद्भावेन प्रवर्तितां निपुणाः ।
 विन्दन्तितत्र कुशलाः स्नेहविरूपे प्रभेदेन ॥ ७०१ ॥
 भवतु, विरूढप्रेम्णः सत्कर्मविवेचने मनोवृत्तिः ।
 नारोहतीति सैवं निवेदितं पारिचित्येन ॥ ७०२ ॥

इति सूच्यते । अत्र श्लेषानुप्राणितः रूपकालंकारः । न च विषमालंकारोऽपि इति शङ्क्यं,
 “ संसर्गोऽननुरूपस्य विषमं प्रोच्यते बुधैः । ” (साहित्यसारे ८।२३५) इति तद्वृ-
 क्षणात्, प्रकृते च संसर्गस्य असंभवात् ॥ ६९९ ॥ स्वोपशं कामुकहृदयं निवेदयति
 यस्येति । यस्य कामुकस्य, अर्थे कृते, यन्निमित्तं त्वया,] प्रह्लात्मानः आसक्त्या नम्राः,
 [धनवन्तः कुलीनाः च अन्ये कामुकाः, न, विगणिताः चिन्तिताः आदृताः इति यावत्,
 सः तव सर्वस्वभूतः कामुकः, अद्य इदानीं, तस्यां त्वत्सपत्नीभूतायां पूर्वस्यां आर्यायां
 सूचितायां, हृदयेन अन्तःकरणेन सत्यानुरागेण इति यावत्, तिष्ठति वर्तते; त्वयि
 तादृश्यां, तु, बाह्यवृत्तेन बाह्योपचारमात्रेण, न तु आन्तरस्नेहेन इत्यर्थः, तिष्ठति ।
 “ स एवान्यो जातः, सखि, परिचिताः कस्य पुरुषाः । ” (अमरकशतके ९४)
 इति भावः । ‘तस्यास्त्वयि’ इति पाठे तस्याः नव्यायाः, हृदयेन मत्पुनसारेण, इत्यर्थः
 ॥ ७०० ॥ ननु तस्य हृदयं त्वया कथं ज्ञातं इति शङ्कां बुद्धिनैपुण्येन इति अपनुदति
 तामेवेति । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् यां इति आक्षिप्यते । यां सद्भावेन प्रेम्णा प्रवर्तितां,
 समाचरणां आचारं विलासादीनामधुपलक्षणं, निपुणाः विदन्ति जानन्ति, तामेव तादृ-
 शीमेव इत्यर्थः, स्नेहविरूपे प्रेमविपर्यये जाते सति, प्रभेदेन पूर्वोचरणेभ्यो भिन्नतया प्रवृ-
 त्तितां समाचरणां, तत्र कुशलाः ईगितज्ञाः इत्यर्थः, विन्दन्ति । सौहार्दात् अन्यथा वा
 प्रवर्तितानां समानाकाराणां अपि आचाराणां भेदः कुशलैः शीघ्रं गृह्यते । एवं त्वां प्रति
 पूर्ववत् बाह्यसमाचारेऽपि तदीयं हृदयं मया ज्ञातं इति भावः ॥ ७०१ ॥ एतत्कथने स्वप्रवृत्तौ

७०० यस्या न खलु विगणिताः (गो. का) । तस्यास्त्वयि (प) ७०१ तासां वा
 समाचरणं सदसद्भावप्रवर्तितं निपुणैः । विन्दन्ति नात्र कुशलाः स्नेहेन विरक्षभेदेन ॥ (प)
 ७०२ “प्रेम्णा तत्कर्मविवेचनं (प) । नार्हतीति मयैवं (प) मारो” (का) । “दितं
 परिजनेन (...का) पारिचयेन (कापा)

इति दुर्जनाहिनिःसृतवाग्निपदूषितसमस्तवपुषो मे ।

ईर्ष्यारुपः प्रवृद्धाश्चिररूढप्रणयखण्डनप्रभवाः ॥ ७०३ ॥

लघुहृदयतया तस्मादुर्भाषितवज्रपातविहतानाम् ।

वक्तृविशेषवितर्को न स्पृशति प्रायशो मनः स्त्रीणाम् ॥ ७०४ ॥

हेतुं स्पष्टयति भवतु इति । भवतु मया यथैवाभ्यूहितं तथैव भवतु, यद्वा यत्किमप्यस्तु इत्यर्थः । विरूढं प्रवृद्धं प्रेम स्नेहः यस्य तस्य जनस्य,] सा [तादृशी] मनोवृत्तिः [मनोव्यापारः, सत्कर्मविवेचने हिताहितकर्मनिर्णयविषये,] न आरोहति न प्रसरति, [इतिः हेतौ, मया तव हितैषिणा, तस्मिन् विरूढस्नेहयै तुभ्यं, पारिचित्येन] पारिचित्यं परिचयः [तेन, एवं पूर्वोक्तं अप्रियमपि तथ्यं इति भावः, निवेदितं शापितम् ॥ ७०२ ॥ एतस्याः तद्वयस्योक्त्याः श्रवणेन जातं फलं सा आह इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण, दुर्जन एव अहिः सर्पः, तस्मात् निःसृतं निर्गतं वाक् एव विषं गरलं, रूपकालंकारः, तेन दूषितं दोषवत्त्वेन व्याप्तं, सकलं शरीरं यस्याः तस्याः मे, चिररूढस्य बहुकालयोगेन प्रवृद्धस्य, प्रणयस्य स्नेहस्य, खण्डनं नाशः, तस्य प्रभवाः मूलानि जन्महेतवः, तादृश्यः, ईर्ष्यारुपः ईर्ष्यायां परोत्कर्षासहिष्णुतया सपत्नीविषयक-सौभाग्यासहनशीलतया, रुपः कोपाः अवश्या चित्तज्वलनानि; बहुवचनं कोपस्य पौनः-पुन्येन शान्तिदीप्त्योः सूचनार्थः; प्रवृद्धाः क्रमेण अतिभूमिं गताः ॥ ७०३ ॥ स्वदोषं परिहरंती तत्र कारणमाह लघु इति । तस्मात् दुर्भाषितं सकपटवचनं तदेव वज्रः तस्य तातेन विहतानां घातितानां, अत एव मूढतां नीतानां इति भावः, स्त्रीणां मनः कर्म; यतः ईर्ष्यारुपः प्रवृद्धाः तस्मात्, ईर्ष्यारोषे प्रवृद्धे सति इत्यर्थः, वक्तृविशेषवितर्कः वक्तुः विशेषस्य भेदस्य, “ विशेषो भेदमात्रेऽपि विशेषस्ति लक्षणेऽपि च । ” इति विश्वलोचनः, वितर्कः विचारः “ वितर्कः संशयेऽप्युद्दे विचारे च क्वचिन्मतः । ” इति तत्रैव, कर्तृपदं, प्रायशः न स्पृशति, दुर्जनोपजापमित्रं स्त्रीणां कोमलं मनः वक्ता यथार्थं वक्ति न वा इति विवेचयितुं असमर्थं इति भावः । तत्र हेतुः लघुहृदयतया इति, लघु निःसारं क्षुद्रं अतीवकोमलं इति यावत्, हृदयं अन्तःकरणं, तस्य भावः लघुहृदयता, तथा । “ स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि ” इति स्थितेः इति भावः । दुर्जनवचनं सत्यं मत्वा तेन तव विरक्तिं संबुध्य त्वां त्यक्तवती इति अभिप्रायः ॥ ‘ वर्त्मविशेष ’ इति पाठे कर्तव्याकर्तव्यरूपमार्गविशेषस्य इत्यर्थः । अत्र आगामिश्लोकेषु दुर्जनस्यैव वर्णनेन ‘ वक्तृविशेष ’

७०३ दुर्जनाभिनिःसृतवाग्भिर्दुर् (गो. का) ७०४ वर्त्मविशेष (गो. का)
वितर्कः स्पृशति प्रायशः मनः स्त्रीणाम् (प)

प्रियमपि वदन् दुरात्मा क्षिपति विपत्सागरे दुरुत्तारे ।

आसाद्य प्राणभृतो मृतये परिलेढि जिह्वया खङ्गः ॥ ७०५ ॥

हितमधुराक्षरवाणीं व्यवहारमनुप्रविश्य तल्लीनाम् ।

सरला दुराशयानामुपघातफलेन विन्दन्ति ॥ ७०६ ॥

इति पाठः सुसंबद्धो भाति ॥ ७०४ ॥ स्वाचरणं समर्थयितुं इतः पङ्क्तिः दुर्जनानां दुश्चरितं वर्णयति प्रियमित्यादिभिः । दुरात्मा दुष्टः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सः, “कलेवरे प्रयत्ने च स्वभावे परमात्मनि । स्वान्ते भृतौ मनीषायामात्मानं कवयो विदुः॥” इति शाश्वतः । (स्वान्तं अन्तःकरणम् ।) दुरुत्तारे दुस्तरे ।] आसाद्येति । ‘ प्राणिनः आसाद्य विश्वासार्थं जिह्वया मृतिफलकखङ्गलेहनेऽपि प्रवृत्तिं दर्शयति । ’ [इति टिप्पणी । वस्तुतस्तु खङ्गः कृपाणः, प्राणभृतः प्राणिनः, आसाद्य प्राप्य, यत्, जिह्वया धारया, परिलेढि, तत् तेषां मृतये मरणाय, भवतीति शेषः, मरणमेव तत्क्रियायाः फलं इति भावः । उक्तं च—“स्पृशन्नपि गजो हन्ति, जिघ्रन्नपि भुजंगमः । हसन्नपि च वेतालो, मानयन्नपि दुर्जनः ॥ ” इति, “ को वा दुर्जनवागुरानिपतितः क्षेमेण यातः पुमान् । ” इति च ॥ दृष्टान्तालंकारः, “ दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् । ” इति (काव्यप्रकाशे १०।१०२) लक्षणात् । (एतेषां साधारणधर्मादीनाम् ।) ॥ ७०५ ॥ दुर्जनानां नीतिवित्यामिव फलानुमेयव्यापारत्वं प्रकटयति हितेति । दुराशयानां दुष्टः आशयः अभिप्रायः । येषां तेषां दुरात्मनां, हिता श्रेयोवद्वा, मधुराक्षरा कर्णप्रिया, च वाणी वाक् कथनं इति यावत् तां, पुनः क्रीदशीं, व्यवहारं लौकिकीं स्थितिं, अनुप्रविश्य विषयीकृत्य, तल्लीनां तस्मिन् व्यवहारे लीनां तद्भावापन्नां व्यवहारकौशल्यज्ञापिनीं इत्यर्थः, तादृशीं दुर्जनवाणीं, सरलाः अकुटिलहृदयाः अज्ञातवञ्चनाः, उपघातफलेन उपघातः विनाशः एव फलं परिणामः तेन विन्दन्ति जानन्ति, हितादिगुणविशिष्टानां दुर्जनवाचां परमार्थतः असाधुत्वं विनाशफलप्राप्त्या कालान्तरे बुध्यते इति तात्पर्यम् । ‘ वाणी-व्यवहारं तन्मानम् । ‘मुपघातं फलत एव’ इति पाठे] ‘ मानं प्रमाणभूतं, अनु-प्रविश्य बुद्ध्या, तत्र प्रवृत्ताः, सरलाः कञ्च्चाशयाः, ’ [फलतः फलतया उपघातमेव विन्दन्ति लभन्ते] इत्यर्थः ॥ तथा च उक्तं—“ को वेत्ति गुणविभागं, हस्तेन कथं परी-क्ष्यते जातिः । दुर्ज्ञेयं कुटिलानां चेष्टितमन्यद्वचश्चान्यत् ॥ ” (समयमातृकायां ८।३८) इति । भारविः अपि—“ प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधानसंवृताङ्गान्निशिता इवेषवः । ”

७०५ वदति दुरात्मा (गो. का) । खङ्गं (गो. २) [अस्थ श्लोकस्य कापाठः दुष्टः]

७०६ वाणीव्यवहारं तन्मानं (गो. का) । मुपघातं फलत एव विन्दन्ति (गो. का)

परसन्तापविनोदो यत्राहनि न प्रयाति निष्पत्तिम् ।
 अन्तर्मना असाधुर्न गणयति तदायुषो मध्ये ॥ ७०७ ॥
 दिवसांस्तानभिनन्दति बहु मनुते तेषु जन्मनो लाभम् ।
 ये यान्ति दुष्टबुद्धेः परोपतापाभियोगेन ॥ ७०८ ॥
 विकसितवदनः पिशुनः प्रोत्फुल्लविलोचनो यथा भ्रमति ।
 मन्ये तथा न जातः सदहितकरणश्रमो बन्ध्यः ॥ ७०९ ॥
 शठमृगयुः कुसृतिशरैरज्ञातप्रतिविधानसाधुमृगान् ।
 अभ्यस्तलक्ष्यवेधो निघ्नन् न परिश्रमं व्रजति ॥ ७१० ॥

(किरातं १।३०) इति ॥ ७०६ ॥ दुष्टस्य शोकदिनं कथयति परेति । अन्येषां पीडनं एव विनोदः हर्षजनकं कर्म सः, यस्मिन् दिने, निष्पत्तिं निर्वर्त्यो सिद्धिं, न प्रयाति, तत् दिनं, अन्तर्मनाः दुःखितमनाः खिन्नः, “दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात् ।” इति अमरः, असाधुः दुर्जनः, आयुषो मध्ये जीवनकालदिनेषु, न गणयति, तादृशं दिवसं विधिनिर्मितस्वजीवनदिनसंख्यायां मृतस्य इव निष्फलत्वात् गणनीयं न मनुते इति भावः । अहनि इति एकवचनेन तादृशस्य अधन्यदिनस्य विरलत्वं ध्वनितम् ॥ ७०७ ॥ तस्य उत्सवदिनानि आह दिवसान् इति । अभिनन्दति समृद्धिमंतो गणयति । ये दिवसाः । उपतापः सन्तापः तस्मिन् अभियोगेन अत्यन्ताभिनिवेशेन । दिवसान् इति बहुवचनेन तादृशां बाहुल्यं ध्वनितम् ॥ ७०८ ॥ दीर्जन्यसाफल्ये तस्य हर्षानुभावमाह विकसितेति । पिशुनः खलः, यथा, विकसितवदनः हर्षेण प्रफुल्लमुखः, प्रोत्फुल्लविलोचनः विकसितनेत्रः, भ्रमति लोके विचरति, तथा मन्ये तस्मात् अनुमिनोमि, यत् तस्य, सदहितकरणे सजनानां अहितसंपादने, श्रमः प्रयासः, बन्ध्यः निष्फलः न जातः इति । अनुमानालंकारः । ७०९ ॥ पिशुनानां सजनोपघातकत्वं रूपकालंकारद्वारा वर्णयति शठेति । शठः ‘निगूढहिसानिपुणः’ खलः एव मृगयुः व्याधः, कुसृतयः उपजापादिकपटानि एव शराः तैः, “सृतिः स्त्री गमने मार्गे, कुपूर्वा निष्कृतौ सृतिः ।” इति विश्वलोचनः, अज्ञातं] प्रतिविधानं निवारणं [प्रतिक्रिया यैः तान् साधून् सत्पुरुषान् एव मृगान् हरिणान्, अभ्यस्तलक्ष्यवेधः शरव्यघाते अभ्यासेन सिद्धहस्तः इति भावः, निघ्नन् घातेन प्राणान् हरन्, परिश्रमं न व्रजति खेदं न लभते,

७०९ ‘लोचनस्तथा’ (गो. का) । मन्ये यथा नराणां परहितकरणे श्रमो बन्ध्यः ।
 (गो. का) [अयथार्थः पाठः] ७१० कुसृतिशरैः (गो. का)

अनुकूलवरपुरन्ध्रिषु पुरुषाणां वद्धमूलरागाणाम् ।
 नयति मनो दुःशीलः कुसुमास्त्रो हीनपात्रेषु ॥ ७११ ॥
 सावरणं व्रजतोऽन्यां कौतुकदृष्ट्या प्रसङ्गतो दयितान् ।
 बुद्ध्वाऽपि विदग्धधियो वर्तन्ते नात्र्यधर्मेण ॥ ७१२ ॥
 सत्यं प्रेमणि वृद्धे व्यथयति हृदयं मनागपि स्वलितम् ।
 अवधृतनिजमाहात्म्यास्तदपि न धीरा विमुह्यन्ति ॥ ७१३ ॥

अनायासेनैव तान्नाशयति ॥ ७१० ॥ या पूर्वं (आ. ६९८-६९९-७००)
 कामुकस्य नीचासक्तिः तन्मित्रेण उक्ता, तत्र विश्वसने हेतुं लोकवृत्तसंवादं प्रकटयति
 अनुकूलेति । अनुकूलाः चित्तानुवर्तिन्यः, वराः सुंदराश्च पुरन्ध्रः (पुरन्ध्रिः पुरन्ध्री
 इति शब्दरूपे,) स्वजनसहितं पुरं धारयते सा पतिपुत्रादिमती स्त्री कुटुंबिनी
 इति मुख्यार्थकोऽपि शब्दः रूढ्या स्त्रीमात्रे वर्तते, तादृशीषु, वद्धमूलः दृढीभूतः
 रागः अनुरागः येषां तादृशानां, अपि, पुरुषाणां, मनः कर्म, दुःशीलः पापः,
 कुसुमास्त्रः कामदेवः, हीनपात्रेषु जातिगुणादिभिः नीचासु अपि व्यक्तित्वेषु, नयति,
 तत्र तान् आसक्तान् कुरुते इति भावः । यथोक्तं—“कामान्धो नैव पश्यति ।”
 इति ॥ ७११ ॥ तादृशे प्रसंगे कासांचित् चरितमाह सावरणमिति । प्रसंगत-
 कदाचित्, कौतुकदृष्ट्या कुतूहलेन, अन्यां स्त्रियं, सावरणं प्रच्छन्नं, व्रजतो संग,
 च्छतः, दयितान् स्वप्रियान्, बुद्ध्वाऽपि अन्येभ्यः ज्ञात्वा अपि, विदग्धधियः कुशलाः
 स्त्रियः, नात्र्यधर्मेण वर्तन्ते अहृदयपूर्वकं बाह्यवृत्तेन तिष्ठन्ति, केवलं प्रेम हसयित्वा
 उपचारादिषु पूर्ववदेव वर्तन्ते । अहं तु न तथाविधा आसम् इति अभिप्रायः
 ॥ ७१२ ॥ अतः नायकस्य तदपराधशंकायां हेतुनिदर्शनपुरःसरं क्षमां प्रार्थयते
 सत्यमिति । मनाक् अल्पम् । अतः मम वैमनस्यं जातं इति पूर्वार्थस्य भावः,
 यथोक्तं रत्नावल्यां—“प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्वलितमविषह्यं हि भवति ।” (३।१५)
 इति । तदपि तथापि । अवधृतं अवलंबितं निजं सहजं स्वभावभूतं माहात्म्यं
 उदाराशयत्वं यैः ते, धीराः अविश्विस्तचित्ताः, न विमुह्यन्ति न विचिन्ता भवन्ति ।
 स्वपराधः अव्यथमानचित्तेन सता प्रियेण क्षन्तव्यः एव इति अभिप्रायः ॥ ७१३ ॥

७१२ ऽन्यां कौतुकदृष्ट्या प्र...दयिताम् (प) । नात्र धर्मेण (गो. प. का) [लिपि-
 भ्रममूलकः एव पाठः] ७१३ इत्यापि धीरा न मुह्यन्ति (का)

स्वच्छन्दः पिवतु रसं भ्रान्त्वा नानावनानि कुसुमेषु ।

अनुभूतगुणविशेषः पुनरेष्यति मालतीं मधुपः ॥ ७१४ ॥

मालत्या गुणवार्तां नो सम्यग्वेत्ति मधुकरस्तावत् ।

अनुभवमेति न यावत् सुमनोन्तरसङ्गमास्वादः ॥ ७१५ ॥

कोमलमानकटुत्वं भजमानो भजति दीप्ततामधिकाम् ।

संचाल्यमानदारुः पावक इव सुप्रभः स्नेहः ॥ ७१६ ॥

जातेऽपि मित्रभेदे स्वस्याः पुनरनुसंधानप्रतीतिं अन्यापदेशेन प्रकटयति स्वच्छंदेत्यादिना । स्वच्छंदः स्वतंत्रः स्वरुचिः यथाकामी नवनवास्वादे सक्तः, मधुपः भृङ्गः, तस्मिन् विटस्वारोपाय मधुपशब्दः, नाना अनेकानि बहुविधानि वा वनानि भ्रान्त्वा, कुसुमेषु रसं मरंदं पिवतु नाम, यतः—“नवनवगुणरागी प्रायशो जीवलोकः ।” इति, “परिचितजनद्वेषी लोको नवं नवमीहते ।” इति च । अयं अष्टाशीतिविधरागेषु भ्रामरः रागः, स च “भ्रामरः कौतुकास्वादमात्रो नवनवोन्मुखः ।” (समयमातृकायां ५।५५) इति ॥ तथापि अनुभूतगुणविशेषः तेषां साक्षात्कृतगुणोत्कर्षापकर्षभेदवान्, पुनः ‘प्रकृतिभृगां गन्धोद्दामां’ मालतीं एष्यति गमिष्यति रसास्वादाय तत्रैव रसाधिक्यात् ॥ मनोरथो नाम नाट्यालंकारः, “मनोरथस्तु व्याजेन विवक्षितनिवेदनम् ।” इति तल्लक्षणात् । उक्तं चेदम्—“अयि किं गुणवति मालति, जीवति भवतीं विना मधुपः । यदि जीवति, जीवतु, जीवितमपि तस्य जीविताभासः ॥” इति, “कुसुमस्तबकैर्नम्राः संत्येव परितो लताः । तथापि भ्रमरभ्रान्तिं हरत्येकैव मालती ॥” इति च ॥ प्रकृते अनुस्वानशक्त्या मधुपः अधररसलोलुपः विटः इति, मालती प्रकृता नायिका इति च गम्यते, तेन मुद्रालंकारो व्यंग्यः, अप्रस्तुतप्रशंसालंकारश्च मुख्यः ॥ ७१४ ॥ कामुकस्य अन्यत्र भ्रमणं गुणतारतम्यज्ञानोत्पादकत्वेन लाभायैव इति तत्र इष्टार्पितं अन्योक्त्या प्राह मालत्या इति । मालती गंधलता वासंती स्वनाम्ना प्रसिद्धा, तस्याः गुणवार्तां गंधसौंदर्यादिसंपत्तिम् । सम्यक् यथार्थतया । अन्यानि सुमनांसि पुष्पाणि सुमनोन्तराणि, तेषां संगमस्य समागमस्य, आस्वादः रसः । तथाहि प्रकारान्तरेण कस्यचिदुक्तिः—“दूरादुज्झति चंपकं, न च भजत्यंभोजराजीरजो, नो जिघ्रत्यपि पाटलापरिमलं, चूते न धत्ते रतिम् । मन्दारेऽपि न सादरो, विचकिलामोदेऽपि सन्तप्यते, तन्मन्ये कचिदङ्ग भृङ्गतरुणेनास्वादिता मालती ॥” इति ॥ ७१५ ॥ स्वानुभूताल्पकालीनवियोगस्य सार्थक्यं स्नेहवृद्धिफलत्वेन प्रशंसति । कोमलेति ।

७१४ स्वच्छन्दं (गो) । भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा वनानि (प. कापा) ७१५ स्वादे (गो. का) ७१६ मानकदम्भां (गो. का) कदर्यौ (गो २) कदर्यौ (गोपा)

यः पुनरतिकोपानलसन्तापवशेन दूरमाकृष्टः ।

काचमणिः खलु स यथा परिणामं खण्डखण्डमुपयाति ॥७१७॥

वेतनलाभाद्बहवः सेव्यन्ते सौष्ठवेन पञ्चजनाः ।

विश्राम्यति यत्र मनः स तु दुष्प्रापः सहस्रेषु ॥ ७१८ ॥

कोमलमानः लघुमानः पूर्वं (आ. ५२०) व्याख्यातः, स एव कटुत्वं रसविशेष-
भावः ' तीर्णं ' इति लोके प्रसिद्धः, तं भजमानः, सुप्रभः शोभमानः, स्नेहः, अधिकां
दीप्ततां दीप्तिं भजति प्रवृद्धो भवतीति भावः, " फाणितेषु मरिचावचूर्णना सा स्फुटं
कटुरपि स्पृहावहा । " (नैषधीय १८।११८) इति न्यायेन, (फाणितं खण्ड-
विकाररूपं पानकम् ।) उक्तं च शृंगारतिलके—“ मन्मथो नेर्घ्रया विना । ”
(२।५३) इति । एतद् उपमया पुष्टं करोति, यथा सुप्रभः ज्वलमानः,
पावकः अग्निः, संचाल्यमानदारुः संचालितेन्धनः, अधिकां दीप्ततां भजति इति ॥
' कोमलमानकदर्या ' इति पाठे टिप्पणी—] ' कोमलः कादाचित्कः लघूपनेयः
इत्यर्थः, मानो यस्याः, तथापि कदर्या स्वयं कृपणा, तां भजमानोऽधिकां
दीप्ततां प्राप्नोति, या स्वयं कृपणाऽपि केवलं उद्दीपनाय लघुमानं त्रिभर्ति सर्वदा च
प्रियमानसानुवर्तिनी भवति तां सेवमानः प्रियः प्रीयत एव नाम । स्नेहो हि संचा-
ल्यमानं दारु यस्य एवंभूतः पावक इव सुप्रभो भवति, पावको हि यथा मध्येमध्ये
चालितकाष्ठः सुप्रभो भवति तथा स्नेहोऽपि लघुमानादिना पुष्टः प्रवर्धत इति भावः ॥
इति ॥ ७१६ ॥ एतद्विपर्ययेण दीर्घकालीनं कोपं स्नेहनाशफलवत्त्वात् निंदति
यः पुनरिति । यः स्नेहः, पुनः तु, अतिकोपः गुरुमानः पूर्वं (आ. ५२०) व्याख्यातः,
स एव अनलः अग्निः, तस्य संतापवशेन तापप्रभावात्, दूरं आकृष्टः दीर्घकालं
सेवितः, सः, काच एव चाकचक्यात् मणिः तद्वत्, खण्डखण्डं सूक्ष्मशकलरूपं परि-
णामं फलं उपयाति प्राप्नोति; खंडितो भवति इत्यर्थः । काचस्य अतितापेन त्रुटिः जायते
इति प्रसिद्धम् ॥ अत्रार्थे पूर्वमपि उक्तं—“ अत्याकृष्टं त्रुट्यति सुदृढमपि प्रेमबन्धनं
मूढे । ” (आ. ६७३) इति । रूपकसंकीर्णः उपमालंकारः ॥ ७१७ ॥ सहजप्री-
तिविश्रंभभाजनस्य जनस्य दुर्लभत्वमाह वेतनेति । वेतनं भूतिः । सौष्ठवेन सम्यक्तया ।
पञ्चजनाः पंचभिः भूतैः जन्यन्ते ते पुरुषाः ।] विश्राम्यति प्रसीदति । [द्रव्यप्राप्तये वेदयया
बहवः पुरुषाः सेव्यन्ते, यत्र तु मनः तत्सौजन्यदाक्ष्यादिना शांतिमुपलभते तादृशः

मन्वादिमुनिवरैरपि कालत्रयवेदिभिः सुदुर्ज्ञेयम् ।

तत्सुकृतं यस्य फलं रभसागतवल्लभाश्लेषः ॥ ७१९ ॥

यातेऽपि नयनमार्गं प्रेयसि यस्याः स्मृतिर्व्यलीकेषु ।

मन्ये तां प्रति नियतं कुण्ठितशरपञ्चको मदनः ॥ ७२० ॥

जीव्यत एव कथञ्चिद्विगृह्यतिमिमां महद्भिरवगीताम् ।

विजहाति यन्न गणिका तद्वाञ्छितरमणलाभलोभेन ॥ ७२१ ॥

दुर्लभ एव इत्यर्थः । अनेन त्वं तादृशः मनोविश्रान्तिस्थानं इति सूचितम् ॥ ७१८ ॥
 प्रियकृतस्वयंग्रहाश्लेषं प्रशंसति मन्वादि इति । त्रिकालज्ञैः मन्वादिमुनिश्रेष्ठैः स्मृतिकारैः,
 तत् सुकृतं पुण्यं कर्म, सुदुर्ज्ञेयं अज्ञातप्रायमेव, तैः स्मृतिषु अनुक्तत्वात्, यस्य कर्मणः
 फलं, प्रियेण सवेगं आगत्य प्रिया स्वयमेव आश्लिष्यत इति, “हर्षे वेगे च रभसः”
 इति विश्वलोचनः । अयमपि मानापनोदनोपायः । वल्लभस्य आश्लेषः इति विग्रहः,
 न तु वल्लभाया आश्लेषः इति विग्रहः प्रकृतविरोधित्वात्; प्रकृते वल्लभाप्रतियोगिकः
 वल्लभानुयोगिकः आश्लेषः इत्यर्थः; अस्याः आर्यायाः मुक्तकत्वे तथात्वेऽपि न
 विरोधः ॥ अत्र असंबन्धे संबन्धोक्तिरूपः अतिशयोक्तिः अलंकारः ॥ ७१९ ॥ प्रिय-
 दर्शनेऽपि यत् माननिर्वहणं तत् तासां कठोरद्वयत्वं प्रकटयति इति निवेदयति याते
 इति । प्रेयसि कामुके । नयनमार्गं याते दृष्टे । यस्याः मानिन्याः ।] व्यलीकेषु अप-
 राधेषु [प्रियकृतेषु, स्मृतिः स्मरणं, तद्दर्शनेन तत्कृतापराधानां स्मृतिः, तेन च या
 मानं न मुञ्चति, प्रत्युत रूढेव तिष्ठति इति भावः, तां प्रति, नियतं निश्चयेन, मदनः
 कामदेवः, कुण्ठीत्यादि मोघीभूतस्वशरसर्वस्वः, इति मन्ये तर्कयामि, तस्याः हृदय-
 काठिन्यस्य अवेधनात् इति भावः । स्वयं च न तादृशी इति सूचितम् ॥ मानात्या-
 गेन कुण्ठितशरत्वानुमानात् अनुमानालंकारः ॥ तथा च अनुरागातिशयवर्ती मुग्धां
 मध्यामपि उक्तमां मानिनीं नायिकां उद्दिश्य अमरकस्य सूक्तिः—“भ्रूमंगे रचितेऽपि,
 दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुदीक्षते; रुद्रायामपि वाचि, सस्मितमिदं दग्धाननं जायते । कार्कश्यं
 गमितेऽपि चेतसि, तनू रोमांचमालंबते; दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन्
 जने ॥ ” (२८) इति । ७२० ॥ बहुपुरुषसेव्यत्वं वेश्यावृत्तिः सा विशिष्टगुणत्वात्
 अत्याज्या इति युक्त्या प्रशंसति जीव्यत इति । यया कयाऽपि वृत्त्या जीवितुं शक्यमेव,
 अतः सज्जनैः असकृत् निदितां, यथोक्तं चाणक्यराजनीतिसारे—“ पराधीना निद्रा,
 परपुरुषचित्तानुसरणं, मुदा शून्यं हास्यं, रुदितमपि शोकेन रहितम् । पणे न्यस्तः

कण्टकिनः कटुकरसान् करीरवदरादिविटपतरुगुल्मान् ।

उपभुञ्जाना करभी दैवादाप्नोति मधुरमधुजालम् ॥ ७२२ ॥

का स्त्री नप्रणयिवशा, का विलसितयो मनोभवविहीनाः ।

को धर्मो निरुपशमः, किं सौख्यं बल्लभेन रहितानाम् ॥ ७२३ ॥

कायः, करजदशनैर्भिन्नवपुषामहो कष्टा वृत्तिर्जगति गणिकानां बहुभया ॥” (७।१६) इति । इमां अविवेकेन बहुपुरुषभोगरूपां रूपाजीवावृत्तिं धिक् । तदा सा किं न त्यज्यते इति शंकायां समाधानमाह तदिति । तत्तु भुज्यमानानां बहूनां मध्ये कोऽपि एकः अभीष्टः रमणो भाग्यवशात् प्रातो भविष्यति इति बुद्ध्या इत्यर्थः । पूर्वमपि इदमेव उक्तं “आर्यजननिदितानां ” इत्यत्र (आ. ५४६) “बहुकुसुमरसास्वादं” इत्यत्र (आ. ५५२) च ॥ हेत्वलंकारापरनामा काव्यलिंगमलंकारः, दूषितेऽपि वेश्याजीवने गुणविशेषकल्पनामुखत्वात् लेशालंकारो व्यंग्यश्च ॥ ७२१ ॥ एतमेवार्थं अप्रस्तुतप्रशंसालंक्रत्या संवदति कंटकिनः इति । कटुकः कपायः रसः आस्वादः येषां तादृशान्, करीरः ‘कैर’ इति भाषायां प्रसिद्धः पत्ररहितः वृक्षः, बदरः ‘बोर’ इति प्रसिद्धः वृक्षः, तौ आदिः येषां तादृशाः, आदिना शास्त्रमलिबबुलपीलुखदिरादयः गृह्यन्ते, विटपाः शाखादिविस्तारवन्तः वृक्षाः, तरवः वृक्षसामान्ये, गुल्माः काण्डशून्यवृक्षजातिमन्तः, तान् उपभुञ्जाना तेषां पत्रकंटकादीनां भक्षणं कुर्वन्ती इत्यर्थः, करभाणां कंटकभोजित्वं प्रसिद्धं, यथोक्तं—“अवेक्षते केलिवनं प्रविष्टः क्रमेलकः कण्टकजालमेव ।” (विक्रमांकचरितकाव्ये १।२९) इति । करभी उष्ट्री, दैवात् दिष्ट्या भाग्यवशात्, मधुरं मिष्टं स्वादु, मधुजालं क्षौद्रस्य जालं समूहं मधुच्छत्रं ‘मधपुडो’ इति प्रसिद्धं, तं प्राप्नोति ॥ तथा चोक्तं—“ करभदयिते, यत्तत्पीतं सुदुर्लभमेकदा मधु वनगतं तस्यालाम्भे विरौपि किमुत्सुका । कुरु परिचितैः पीलोः पत्रैर्धृतिं मरुगोचरैः, जगति सकले कस्यावाप्तिः सुखस्य निरन्तरम् ॥ ” इति ॥ ७२२ ॥ प्रश्नमुखेन प्रासंगिकं उपसंहरति का इति । नप्रणयिवशा भर्त्रधीनत्वरहिता स्वतंत्रा स्त्री का, तादृशी न नारीनामयोग्या इत्यर्थः । काः च विलसितयः विलासाः, पूर्वं व्याख्याताः (आ. ४७७), मनोभवेन कामेन विहीनाः रहिताः, काका न केऽपि, कामविहीनाः विलासाः विलासाभासा एव इत्यर्थः । कश्च धर्मः आचारादिः, निरुपशमः निर्गतः उपशमः तृष्णाक्षयः शांतिः वा यस्मात् सः, यस्मात् धर्मात् शांतिः न भवति न स धर्म इति नाम अर्हति इति भावः । बल्लभेन प्रियेण, रहितानां तद्विनाभूतानां, किं, सौख्यं

स्वाच्छन्द्यफलं बाल्यं, तारुण्यं रुचिरसुरतभोगफलम् ।

स्थविरत्वमुपशमफलं, परहितसंपादनं च जन्मफलम् ॥ ७२४ ॥

सुखभावः, काका न किमपि । अत्र प्रतिदलं विनोक्तिः अलंकारः, “ विनोक्ति-
श्रेद्धिना किञ्चिःप्रस्तुतं हीनमुच्यते । ” इति (कुवलयानन्दे) तल्लक्षणात्, प्रकृते च
प्रश्नानां आक्षेपत्वेन हीनत्वे पर्यवसानात् ॥ ७२३ ॥ द्वाभ्यां स्वस्थाः तत्पुनरनुसंधान-
प्रवृत्तौ हेतुमाह, तत्र स्वाच्छन्द्येत्याद्यया स्वसख्याः प्रासंगिकोक्तिमनुवदति । इयं चार्था
संसारोपनिषद्रूपा एतत्प्रबन्धललामभूता, यत्र जीवनपरिमितिभूतस्य त्रिविधस्य वयसः
जीवनस्य च सारसर्वस्वं प्रकटीकृतम् ॥ तत्र—“वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्धक्यं
तथा । ऊनषोडशवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते ॥ मध्ये षोडशसप्तत्योर्मध्यमः कथितो
बुधैः ॥ चतुर्धा मध्यमं प्राहुर्बुधा द्वात्रिंशतो मतः । चत्वारिंशत्समा यावत्तिष्ठेद्वीर्यादिपूरितः ।
ततः क्रमेण क्षीणः स्याद्यावद्भवति सप्ततिः ॥ ततस्तु सप्ततेरूर्ध्वं क्षीणधातुरसादिकः ।
...कासश्वासादिभिः क्लिष्टो वृद्धो भवति मानवः ॥” इति भावप्रकाशे । (युवा तरुणः ।)
(“बाल्यं स्थात्पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि । कैशोरमापञ्चदशाद्यौवनं स्यात्ततः
परम् ॥ ” इति ।) केचित्तु यावत्यो वृद्धिमत्योऽवस्थाः ताः सर्वाः राशीकृत्य ‘ प्रथमं
वयः,’ यावत्पञ्चवयस्यः ताः सर्वाः राशीकृत्य ‘ द्वितीयं वयः,’ इति वयोद्वयं व्यवस्था-
पयति । अन्ये तु कौमारयौवनमध्यत्ववृद्धत्वानीति चत्वारि । केचित् बाल्यमध्यत्ववृद्ध-
त्वानीति त्रीणि, तत्र यौवनं मध्यवयसः पूर्वार्धान्तःपाति इति बोध्यम् ॥ बालः बलते
प्राणिति इति बालः, तस्य भावः बाल्यं शैशवं, तच्च स्वाच्छन्द्यं स्वः छन्दः अभिलाषः
यस्य स स्वाच्छन्दः स्वमनोवृत्त्यनुवर्ती स्वतंत्रः, तस्य भावः स्वाच्छन्द्यं, तदेव फलं समृद्धिः
कार्यं वा यस्य तत्, तादृशं इत्यर्थः ॥ तारुण्यं तरुणः तरति प्लवते प्रमोदसलिले इति तरुणः,
तस्य भावः तारुण्यं यौवनं, तदपि मुग्धत्वमध्यमत्वप्रौढत्वभेदैः त्रिविधम् । तत्तु रुचिरः
मनोरमः, यः सुरतस्य तरुणेन तरुण्या वा संप्रयोगस्य, भोगः सुखं, तदेव फलं यस्य
तत् तादृशम् ॥ स्थविरत्वं वार्धक्यं; उपशमः ज्ञानबलेन बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियव्यापारोपरमः
स एव फलं यस्य तादृशं, तथा च कामसूत्रे—“ कामं च यौवने (२।१।२।३) स्थविरे
धर्मं मोक्षं च ” (४) इति ॥ जन्मनः देहधारणस्य समग्रस्य जीवनस्य वा, फलं तु,
परेषां अन्येषां यत् हितं पथ्यं लाभदं वा, तस्य निष्पादनं करणम्; तथा चोक्तं—“ येन
केनाप्युपायेन यस्य कस्यापि देहिनः । सन्तोषं जनयेद्राम तदेवेश्वरपूजनम् ॥ ” इति
श्रीयोगवासिष्ठे ॥ तथा—“ क्षणक्षयिणि कायेऽस्मिन्नलक्ष्यपरिणामिनि । परोपकारसारैव

अभिदधतीमिदमालीमवकर्ण्य गृहीतयेव भूतेन ।
 यौवनमुखेन सार्धं मयैव यूयं परिच्छिन्नाः ॥ ७२५ ॥
 अधुनाऽनुतापपावकमध्यगता पच्यमानसर्वाङ्गी ।
 निष्फलजन्मप्राप्तिर्जीवाभ्युच्छ्वासमात्रेण ॥ ७२६ ॥
 स्थानेषु येषु युष्मत्संगत्या क्रीडितं चिरं धृत्या ।
 तानि खलु वीक्षमाणा भवामि कण्ठस्थितप्राणा ॥ ७२७ ॥

जन्मयात्रा शरीरिणाम् ” (बोधि० कल्प० १०८।१७४) इति ॥ एतादृशानि
 इमानि शोभन्ते इति फलितार्थत्वात् समुच्चयालंकारो व्यंग्यः ॥ ७२४ ॥ इदं गता-
 र्यास्थं, अभिदधतीं वदन्तीं, आली ‘आलिः’ अप्यत्र तां सर्वां, श्रुत्वा, भूतेन अधोमु-
 खादिः पिशाचभेदः रुद्रानुचरः भूतः तेन, गृहीतया आक्रान्तया संचरितया इव, उत्प्रेक्षा,
 साक्षेशं इति भावः, मयैव, यूयं बहुमाने बहुवचनं, यौवनमुखेन सह,] परिच्छिन्नाः
 अवधित्वेन गृहीताः [प्राप्तसंगममुखाः इति यावत् । युष्मद्ग्रहणेन यौवनमुखं अपि
 गृहीतं अभूत् इति भावः । सहोक्तिः अलंकारः, “ सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं
 द्विवाचकम् । ” इति (काव्यप्रकाशे १०।११२) तल्लक्षणात् ॥ ७२५ ॥ इतः
 पदकेन नायकहृदयं आर्द्रीकर्तुं स्वविरहावस्थानादिकं वर्णयति । तत्र पश्चात्तापो नाम
 नाट्यालंकारः, तदुक्तं—“ अकार्यं सहसा कृत्वाऽकृत्वा कार्यमथापि वा । संतापो मनसो
 यस्तु पश्चात्तापः स कीर्तितः ॥ ” इति । तत्र तद्विरहेण जाता व्याध्याख्यां अष्टमीं विप्रलंभा-
 वस्थामादौ एव कथयति अधुनेति । अधुना वर्तमाने विरहकाले, अनुतापः पश्चात्तापः—
 “ चिरसंमोहशयनादुत्थितस्य य आत्मनः । हाहाकारोऽनुतापः स्यात्स्वकर्मस्मृतिसंभवः ॥ ”
 इति लक्षितः । स एव अंतःकरणादिदाहकत्वात् अग्निः, तस्य मध्यगता सर्वतः दह्य-
 माना इति अर्थात्, अत एव पच्यमानेत्यादि, अत एव निष्फलेत्यादि व्यर्थजीविता,
 उच्छ्वसितमात्रेण प्राणनक्रिययैव जीवामि, केवलं प्राणिभ्येव न तु किञ्चिदपि अन्यत्
 कृत्यं निर्वर्तयामि इत्यर्थः ॥ “ संतापवेदनाप्रायो दीर्घश्वाससमाकुलः । तनूकृततनु-
 व्याधिरष्टमोऽयं स्मृतो, यथा ॥ ” (२।१४) इति शृंगारतिलके ॥ ७२६ ॥ स्मरणाख्यां
 तृतीयां स्मरावस्थामाह स्थानेष्विति । तल्लक्षणं तु—“ अर्थानामनुभूतानां देशकालानु-
 वर्तिनाम् । सान्तत्येन परामर्शो मनसः स्यादनुस्मृतिः ॥ ” इति रसाण्वसुधाकरे ॥ यत्र
 धृत्या मनस्तुष्टया सौख्येन वा, “ तृप्तिधृतिष्वयः ” इति “ धृतिः सौख्येऽपि धारणे ” इति

७२५ ‘मालीमवगम्य गृहीतयौवनभूतेन (गो. का) [पाठः अशुद्धः] ७२६
 जीवस्य (का) । ‘तुच्छवसित (गो. का)

अन्यवशेन विसंज्ञा कृतभूषा यन्त्रसूत्रसञ्चारा ।

दारुमयीव प्रतिमा विदधामि विडम्बना बह्वीः ॥ ७२८ ॥

यदि नामोदरभरणप्राप्त्यै कुरुतेऽन्यपुष्पसंश्लेषम् ।

तदपि न पुष्टिर्भृङ्ग्या अपिवन्त्या अ(?आ)रविन्दमकरन्दम् ७२९॥

आस्तामपरो लोकः क्रीडापेक्षी परापदि प्रीतः ।

व्यसनार्णवे पतन्ती न वारिता परिजनेनापि ॥ ७३० ॥

च यादवः, दीर्घकालं क्रीडितं रतं, तानि स्थानानि । कण्ठस्थितप्राणा मृतप्राया, भवामि इति भूतस्य प्रत्यग्रवत् दर्शने वर्तमानप्रयोगः, अभूवं इत्यर्थः ॥ तथाहि—
“तेष्वेव देशेषु मनोहरेषु, तेष्वेव पुष्पाकरवासरेषु । एकेन केनापि विना, जनस्य सर्वं विपादास्पदतामुपैति ॥” (बोधिसत्त्वाव० ६८।९८) इति ॥ भाविकालंकारः, “भाविकं भूतभाव्यर्थसाक्षात्कारस्य वर्णनम् ॥” इति (कुवलयानंदे १६०) लक्षणात् ॥ ७२७ ॥
जडताख्यां नवमीं दशमाह अन्येति ।] विसंज्ञा निश्चेतनप्राया [कृतभूषा अन्यैः आरो-
पितवस्त्रभूषणा, यंत्रसूत्रसंचारा यंत्रेण सूत्रैः संचारः चलनवलनादिः यस्याः सा, दारुमयी काष्ठनिर्मिता प्रतिमा स्त्र्याद्याकारा, यंत्रपुत्तलिका इत्यर्थः, इव, अन्येषां परिजनादीनां वशेन तत्तंत्रतया, यतः स्वयं विसंज्ञा, यथोक्तं भागवते “यथा दारुमयी योषिन्तृत्यति (न्ती) कुहकेच्छया ।” इति, अहं, बह्वीः अनेकाः विडम्बनाः हासकारणानि भावर-
हितत्वात् तादृश्यः चेष्टाः इत्यर्थः, कार्ये कारणारोपात्; विदधामि करोमि । पूर्ववत् भाविकालंकारः ॥ अस्याः दशायाः उपात्त्यदशात्वात् तव अप्राप्तौ दशमी मरणावस्था सन्निहितैवासीत् इति ध्वन्यते ॥ ७२८ ॥ स्वस्याः वेद्यात्वेन अन्यसंभोगसंभवेऽपि न अन्यत्र तादृशी तुष्टिः यादृशी प्रकृतकामुकसंयोगेन इति दौर्भाग्यं गम्यौपम्येन प्रकाशयंती प्राह यदीति । नामेति संभावनायाम् । संश्लेषं संयोगम् । पुष्टिः पोषणं वृद्धिः वा । अर-
विन्दस्य कमलस्य मकरंदं परागं, “मकरंदो मरंदश्च मधु पुष्परसाह्वयम् । पौष्पं रजः परागः स्यान्मधूली धूलीका च सा ॥” इति राजनिघण्टौ ॥ अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः स्पष्टः, तेन च स्वस्याः प्रकृतं कामुकं विहाय अन्येभ्यः न पुष्टिः तुष्टिः वा इति सूचितम् ॥ इयं संगीतिः नाम आर्याभेदः ॥ ७२९ ॥ स्वांगीकाराय तत्करुणायाः उद्धोदनाय आह आस्तामिति । त्वां परित्यज्य, व्यसनार्णवे दुःखसागरे पतंती अहं, परिजनेन स्वबंधुभृत्यादिभिः, अपि, न वारिता न निषिद्धा, तर्हि, आस्तामपरो लोकः अविशेषेण

७२८ कृतभूषणवस्त्रपत्रसंचारा (का) ७२९ मधुरवृन्दमकरन्दम् (गो. का) ७३० क्रीडापेक्षापरो यदि प्रीतः—व्यसनान्तरे (का) । जनेनास्मि (प)

किं वा बहुभिः कथितैः, सम्प्रति हि मयाऽपि नियमिता बुद्धिः ।

स्थास्यामि सन्नियुक्ता भवद्गृहे प्रेष्यभावेन ' ॥ ७३१ ॥

इति नेत्रादिविकारैर्वशमुपनीतं प्रलीनधैर्यास्त्रम् ।

मारग्रहाभिभूतं परिमृष्टप्राङ्निराकृतिस्मरणम् ॥ ७३२ ॥

सर्वजनः, किमु वाच्यं परेपि बहिर्मुखा इत्यर्थः, यः लोकः जनः, प्रायः, क्रीडापेशी खेलाजनिऽमुखकुतूहली स्वसौख्याभिलाषी इति भावः, न केवलं एतावत् अपि तु, परेषां विपत्तौ, प्रीतः हर्षमापन्नो भवति; सामान्यलोकस्वभावोऽयम् । एवंस्थितौ त्वत्त्यागः स्वपरजनैः अनिषिद्धः ममैव परं दुःखाय जातः, अतः पुनर्ग्रहणाय अनुकं पनीया इति भावः ॥ काव्यार्थापत्तिः अलंकारः, “ कैमुत्येनार्थसिद्धिश्चेत्काव्यार्थापत्ति-रुच्यते । ” (८।२६१) इति साहित्यसारे तल्लक्षणात् ॥ ७३० ॥ पुनःसंग्रहणाय नानाप्रकारेण उदितवक्तव्या स्वाभीष्टं प्रकटयन्ती उपसंहरति किमिति । संप्रति इदानीं हिः निश्चये । बुद्धिः मतिः, नियमिता नियंत्रिता, पूर्ववत् दुर्जनवागपनेया अन्या-सक्ता च न भविष्यामि इति भावः । भवद्दर्शनं विना जीवितुमशक्ताऽहं भवद्गृहे सन्नियुक्ता विनियोजिता,] प्रेष्यभावेन दास्येन, [अपि इति शेषः, स्थास्यामि वर्तिष्ये, यदि प्रियात्वेन न स्वीकृता तथापि इति भावः; “ पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् । ” (शाकुंतले ५।२७) इति न्यायेन । अनेन अनुनयवचनस्य अवश्यकर्त-व्यता प्रकाश्यते । यतः “सापराधेऽपि महतां न मन्युमल्लिनं मनः ।” इति । अत्रापि पूर्वं उक्तं—“ विज्ञापयाम्यतस्त्वां ” (आ. ५।१८) इत्यादि ॥ ७३१ ॥ इतीत्यादियुग्मेन अनुसंहितस्य पुनर्विमोक्षणोपदेशं प्राह । इति एवंप्रकारकवचनपूर्वं, नेत्रादिविकारैः आदिना भ्रमुखहस्तादयः संगृह्यन्ते, तेषां विकारैः अनुरागसूचकैः मोहोत्पादकैः विलासैः, प्रलीनं नष्टं धैर्यरूपं अस्त्रं स्वरक्षकं आयुधं यस्य तं विह्वलीकृतं, अत एव वशं उपनीतं स्वायत्तीकृतं, यथोक्तं—“यासां नाम्नाऽपि कामः स्यात्संगमं दर्शनं विना । तासां दृक्सं-गमं प्राप्य यन्न द्रवति कौतुकम् ॥ ” इति, “ हृदयं हरन्ति नार्यो मुनेरपि कटाक्षवि-क्षेपैः । दोर्मूलनाभिदेशं निदर्शयन्त्यो महाचपलाः ॥ ” (हलायुधकृतपिंगलसूत्रवृत्तौ) इति, “ हरन्ति धैर्यं वितरन्ति मोहमेव स्वभावः स्मरविभ्रमाणाम् । ” (बोधिसत्त्वाव-दान० ६४।७) इति च । मारः कामदेवः एव ग्रहः बालग्रहः तेन अभिभूतं गृहीतं, “ग्रहः सूर्यादिनिर्वन्धोपराणेषु रणोद्यमे । ग्रहणे पूतनादौ च सैहिकेयेऽप्यनुग्रहे ॥ ”

७३१ संप्रति नियमेन नि° (प) । प्रेष्यकार्येषु (प) ७३२ प्रलीनधैर्यस्य (गो. का) [अनन्वितः पाठः]

प्रादुर्भूतरिरंसं क्षणक्षणे जघनदेशगतदृष्टिम् ।

पक्वामिव विमोक्ष्यसि पूर्ववदाचूष्य सुभ्रु निःशेषम् ॥ ७३३ ॥

(युग्मम्)

स्वशरीरामिषादिग्धं वक्रस्मितदृष्टिपातवाग्बडिशम् ।

प्रक्षिप्याकृष्य जडं स्फुरणेन विवर्जितं सुपरिपुष्टम् ॥ ७३४ ॥

इति विश्वलोचनः । अत एव परिमृष्टं प्रमार्जितं प्राङ्निराकृत्याः पूर्वकृततिरस्कारस्य स्मरणं यस्य, तादृशं कामुकम् । ग्रहाभिभूतस्य च विस्मृतिः जायते इति । प्रसिद्धमेव ॥ ७३२ ॥ पुनश्च प्रादुर्भूतरिरंसं संजातरमणेच्छं, अत एव तत्प्रदर्शनाय, क्षणक्षणे वारंवारं, अनेन लोलाख्यः दृष्टिविकारः सूचितः, तथा च “ धारावाहिकसंचारो यस्य तद्दोलमुच्यते । ” इति, जघनदेशे गता दृष्टिः नेत्रं यस्य तं, जघनस्थल्याः कामक्रीडाभूमित्वात्, जघनं पूर्वं व्याख्यातं (आ. ५८०), तच्च—“ भगस्य भालं जघनं विस्तीर्णं तुंगमांसलम् । मृदुलं मृदुरोमाढ्यं दक्षिणाधर्तमीडितम् ॥ ” इति वर्णितम्,) तादृशं कामुकं अनुसंहितं रतिभोगप्रणयिनं, पक्वामं परिणताम्रफलं इव, निःशेषं आचूष्य तस्य धनरूपरसं निष्कृष्य स्वात्मीकृत्य, हे सुभ्रु शोभनभ्रूमति, अनेन तस्य अवश्यं वशीकरणादि भावि इति सूचितं, पूर्ववत् यथा भूतकाले एकवारं कृतं तथा, विमोक्ष्यसि स्वयं परित्यक्ष्यसि, अपरेण दास्यादिना वा निष्कासयिष्यसि ॥ तदुक्तं—“ गम्यं निरूप्य सा स्फुटमनुरक्तेवाभियुज्य रञ्जयति । आकृष्टसकलसारं क्रमेण निष्कासयत्येनम् ॥ ” इति शृंगारतिलके (१२।४०) । तथाच नीती—“ वृक्षं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः, शुष्कं सरः सारसाः, निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका, भ्रष्टं नृपं सेवकाः (भ्रष्टिणः) । निर्गन्धं कुसुमं (पुष्पं पर्युषितं) त्यजन्ति मधुपा, दग्धं वनान्तं मृगाः, सर्वः स्वार्थवशाज्जोऽभिरमते, तत्कस्य को बल्लभः ॥ ” इति ॥ ७३३ ॥ उपदिष्टं नैशिकशास्त्रसिद्धान्तं दृढं आधातुं उपसंहारे पुनरपि तदेव रूपकालंकारद्वारा युग्मेन अनुवदति स्वशरीरेत्यादिना ।] ‘अशरीरः’ [इति पाठः] कामः, [स्वशरीरं एव] आमिषं भोग्यवस्तु, [“ आमिषं भोग्यवस्तुनि ” इति केशवः, वस्तुतः अत्र मांसं, “ क्लीबमामिषमुत्कोचे मांसं संभोगलोभयोः । आमिषं सुंदराकाररूपादौ विपयेऽपि च ॥ ” इति विश्वलोचने,] तेन दिग्धं योजितं, [यत् ब(‘व’)डिशं मत्स्यबंधनं ‘गल’ इति भाषायां, तत्र आरोपविषयस्तु वक्रेत्यादिकमारभ्य वागन्तः, तत्र वक्रेतिविशेषणं

७३३ दाचूष्य निः (का) ७३४ स्वशरीरा (प. गो २) । चक्रमितह...
तमस्खलितम्—प्रक्षिप्य क्षिप्रतरं (का) [हीनार्थकः पाठः] । सुपरिदृष्टम् (प)

हस्तद्वयान्तरागतमुपचारपरिव्ययेन संस्कृत्य ।

भुक्त्वा यावन्मांसं त्यक्ष्यसि चर्मास्थिशेषितं मत्स्यम् ॥ ७३२ ॥

शृणु सुश्रोणि यथाऽस्मिन् कमलेश्वरपादमूलमञ्जरी ।

पवराचार्यदुहित्रा राजसुतश्चरितश्च मुक्तश्च ॥ ७३६ ॥

स्मितादित्रयेण संबध्यते, तथा च वक्रस्मितं उपहासव्यञ्जकं स्मितं, वक्रः दृष्टिपातः कटाक्षः, वक्रा वाक् च वक्रोक्तिः, तान्येव वडिशं; तत् प्रक्षिप्य प्रयोज्य, जडं बुद्धिरहितं विवेकहीनं स्फुरणेन विवर्जितं, यथा वडिशलमो मीनः निश्चेष्टो भवति तथा वेद्यालमः कामुकोऽपि अन्यव्यापाररहितो जायते इति तात्पर्यं, सुपरिपुष्टं पीनं कामुकपक्षे प्रभूतद्रव्यं, तादृशं आकृष्य स्वलभं कृत्वा, ॥ ७३४ ॥ हस्तद्वयान्तरागतं हस्तद्वयस्य अन्तरा मध्ये आगतं प्राप्तं, कामुकपक्षे हस्तद्वयस्य अन्तरे मध्यवर्तिभागे उरसि इति यावत्, आगतं स्नेहेन पतितं, यद्वा अशक्यमोक्षं गृहीतं, तादृशं मत्स्यं कामुकं च, उपचारः अनुकूलाचरणं स एव परिव्ययः संविधानं, [वेसवारः 'मसाला' इति भाषायां, तेन संस्कृत्य तस्य संस्कारं दत्त्वा तेन स्वादुतरं कृत्वा इत्यर्थः, तं यावन्मांसं यावत् मांसं स्यात् तावत्, भुक्त्वा संभुज्य, कामुकपक्षे यावत् द्रव्यलवः स्यात् तावत् भुक्त्वा, चर्मास्थिशेषितं अभक्ष्यभागशेषं मत्स्यं कामुकपक्षे च लोकोक्त्यनुसारेण निर्द्रव्यं इत्यर्थः, त्यक्ष्यसि ॥ एकदेशविवातिरूपकं अलंकारः, अत्र वक्रस्मितादौ वडिशत्वाद्यारोपः शाब्दः, मत्स्यस्य च कामुकारोपः आर्थः इति ॥ मत्स्यरूपकमूलः प्रकारान्तरेण श्लोकः भर्तृहरेः शृंगार-शतके (५२) — "विस्तारितं मकरकेतनधीवरेण स्त्रीसंशितं वडिशमत्र भवान्मु-राशौ । येनाचिरात्तदधराभिपलोलमर्त्यमत्स्यान् विकृष्य विपचत्यनुरागवह्नौ ॥" इति ॥ तथा च समयमातृकायां अपि — "प्राप्ते कान्ते कथमपि धनादानपात्रे च वित्ते, त्वं मे सर्वं त्वमसि हृदयं जीवितं च त्वमेव । इत्युक्त्वा, तं क्षयितविभवं कथुकाभं भुजंगी त्यक्त्वा, गच्छेत्सधनमपरं, वैशिकोऽयं समासः ॥" (५८९) इति ॥ ७३५ ॥ एवं महता प्रबन्धेन विशीर्णप्रतिसंधानं, चूषिताम्रफलन्यायेन तत्क्षेपणं च उपदिश्य, दृष्टान्तविशेषेण उपदेशदाढ्याय मंजरीख्यानं आप्रबन्धान्तं मालतीं श्रावयितुं विक-राला उपक्रमते शृण्वित्यादिना । शृणु इतः परं आकर्ण्य, सुश्रोणि शोभना श्रोणिः श्रोणी वा कटिभागः नाभ्यधोगः उदरजघननितंबात्मकः मध्यभागः यस्याः सा सुश्रोणिः तत्संबुद्धौ, सावधानं आश्रोतुं संबोधनम् । यथा येन प्रकारेण, अस्मिन् वाराणसीनगरे,

७३५* सुपंचोरय येन संस्कृत्य (का) । त्यक्ष्यसि (का) ७३६ कमलेश्वर (प) ।
श्ववितश्च (प) । इदानीं मञ्जरीख्यानमाह (प)

“आसीच्छ्रीसिंहभटो नाम्ना नृपतिर्महीयसां श्रेष्ठः ।

तस्यात्मजोऽधितस्थौ(?) निवेशनं देवराजसंबद्धम् ॥ ७३७ ॥

स कदाचिद्वृषभध्वजदिदृक्षया परिमिताप्तपरिवारः ।

अनुवर्तमान आगात्तारुण्योदीर्णवेषचरितानि ॥ ७३८ ॥

प्रवराचार्येतिनाम्ना ख्यातस्य कस्यचित् दुहित्र्या पुत्र्या, मंजर्या तदाख्यया, सा विशि-
यते कमलेश्वरपादमूलेति समासान्तःपातिना पदेन, कमलेश्वरपादाः केचन मठा-
धिपाः स एव मूलं कारणं जनयिता यस्याः सा, अनेन मंजर्याः व्यभिचारोत्पन्नता
द्योतिता, तेन साऽपि व्यभिचारिणी इति सूचितम् । राजसुतः सिंहभटनाम्नः कस्य-
चित् राशः पुत्रः समरभटनामा (आ. ९६०), चर्वितः संभुक्तः, मुक्तः अनंतरं
त्यक्तश्च ॥ ७३६ ॥ इतः मंजर्याख्याने १०५६ तर्मी आर्या यावत् ॥ महीयसां मह-
त्तमानाम् ।] श्रेष्ठः अग्रगामी [प्रधानतम इत्यर्थः । देवराजसंबद्धं देवराजः कश्चित्
राजा तेन संबद्धं तदीयं इत्यर्थः,] निवेशनं शिविरं, [अधितष्ठौ अधिकारित्वेन तत्र
स्थितः इति भावः । ‘ देवराष्ट्रसंबद्धं ’ इति पाठः सरलः, देवराष्ट्रः ‘ देवगिरि ’ नाम्ना
प्रसिद्धं दाक्षिणात्यराज्यं, तेन संबद्धं तद्विषये वर्तमानं इत्यर्थः, निवेशनं नगरं, अधितष्ठौ
मुख्याधिकारित्वेन पालयामास इत्यर्थः ॥ ७३७ ॥ सः राजसुतः, तारुण्योदीर्णवेषच-
रितानि तारुण्येन तरुणावस्थया उदीर्णानि दीप्तानि वेषः मनोहरवस्त्रालंकारादि-
धारणं चरितानि तरुण्यवलोकनप्रलोभनादीनि कर्माणि च, तानि अनुवर्तमानः सेव-
मानः, कदाचित् कस्मिंश्चित् काले, वृषभध्वजस्य शिवस्य प्रकृते श्रीकाशीविश्वना-
थस्य दिदृक्षया दर्शनेच्छया, परिमिताप्तपरिवारः परिमितः अल्पसंख्याकः आप्तः
च बंधुः बंधुवर्गश्च परिकरः यस्य एवंभूतः, ७४२ आर्यापर्यन्तं वर्ण्यमानः राजसुतः
‘ गंभीरेश्वरदास्यां ’ (आ. ७४३) इत्यारभ्य ‘ पानिकां व्रजति ’ (आ. ७५४)
इत्यन्तं यत् ‘ प्रकामवाच्यं ’ तत्र ‘ प्रसक्ते’त्यादिविशिष्टं ‘ देवकुलं ’ (आ. ७५५)
आगात् आगतोऽभूत् इत्यन्वयः ॥ वृषभध्वजः—वृषभः ध्वजे यस्य सः शिवः, तथाहि
गृहाभारते तत्कथा—आदिसर्गे श्वेतवर्णाः गावः दर्पयुक्ताः चंदन्यः शिवे तपसि
आस्थिते समन्ततः स्थानभ्रंशं चक्रुः, तदपकारेण क्रुद्धेन ताः दग्धाः, तदनंतरं वृष-
भेण शिवः संप्रसादितः; ततः गावः शान्ताः वर्णभेदत्वं आगताः, परमेश्वरेण च

७३७ आसीत् सिंहभटनामा प्रसिद्धनृपतिर्महीयसा श्रेष्ठः (प) सिंहपटो (गो. का)
महीयसां प्रष्ठः (गो) । देवराष्ट्रसंबद्धं (प) । इतः पपुस्तके श्लोकानां एकत्वमारभ्य मि-
त्राङ्गपातः । ७३८ परिवारः (प) । दीर्घ (प) वेश (गो २ का)

सूर्ध्वत्रिभागसंस्थितवृहदम्बरचीरकेशसंयमनः ।

अल्पाच्छगात्ररागो घनकुङ्कुमलिकर्णकेशाग्रः ॥ ७३९ ॥

सिद्धार्थबीजदन्तुरललाटतिलकोपयुक्तताम्बूलः ।

श्रवणनिवेशितकुण्डलटिट्टिभकप्रायकन्धराभरणः ॥ ७४० ॥

केयूरस्थानगतस्वर्णावृतमन्त्रगर्भजतुगुडकः ।

मणिबन्धनविन्यस्तप्रचलाङ्कुरजातरूपमणिमालः ॥ ७४१ ॥

“श्वेतोऽयं वृषभो देवि सर्वसंस्कारसंयुतः । वाहनत्वे ध्वजत्वे च तदा प्रभृति योजितः ॥”
इति । अपिच “शुद्धस्फटिकसंकाशो धर्मरूपो वृषः स्मृतः ।” इति शैवागमात् शुद्धधर्म-
रूपः वृषः तद्रूपार्थं ध्वजे अंकितः । स्पंदाख्यशैवमतभेदे तु वृषः ज्ञानक्रियासामरस्यात्मा
धर्मः, ध्वजः लक्षणं यस्य स शिवः ॥ ७३८ ॥ तत्रादौ तस्य आपादमस्तकं तारुण्यो-
चितं कामुकत्वप्रकाशकं वेषं चतुर्भिः वर्णयति मूर्धेत्यादिभिः । मूर्ध्वत्रिभागसंस्थितं,
वृहदम्बरचीरकेशसंयमनं नाम वस्त्रखण्डनिर्मितोष्णीषं ‘केंटा’ इति भाषायां, यस्य सः;
मूर्ध्नः वामं दक्षिणं वा भागं विहाय तेन आवृतापरशेषत्रिभागः इत्यर्थः; त्रयो भागाः-
त्रिभागाः, मूर्ध्नः त्रिभागाः मूर्ध्वत्रिभागाः, तेषु सम्यक् स्थितं वर्तमानं, यत् वृहदम्बरचीरं
तत्खण्डं, तेन कृतं केशसंयमनं यस्य सः; आवृतापरैकदेशशेषशिरस्कः, एवं ह्येष तरुणार्ता
आचारः । अल्पः न तु घनः, अच्छः स्वच्छः ‘अच्छा’ इति भाषायां, च, गात्ररागः मुख-
शरीरादिवर्णशोभावर्धनार्थं उपयुक्तं सुगंधि रक्तचूर्णद्रव्यं रक्तोद्वर्तनद्रव्यं, यस्य सः; घनेन
निबिडेन कुंकुमेन केशरेण शोभावर्धनाय ललितत्ववारणाय स्थैर्याय च लिप्तानि दिग्धानि
कर्णयोः केशग्राणि कर्णसमीपवर्तिनां केशानां अग्रभागाः काकपक्षाः यस्य सः
तादृशः ॥ ७३९ ॥ तथा सिद्धार्थानां श्वेतसर्षपाणां ‘सफेत सरसव’ इति भाषा-
प्रसिद्धानां यानि बीजानि निस्तुषीकृताः श्वेतसर्षपाः इत्यर्थः, तैः दंतुरं उन्नतावनतं
ललाटतिलकं यस्य सः चासौ, उपयुक्तताम्बूलः भुक्तवीटिकः च, तादृशः । तथा श्रवणयोः
निवेशितौ कुण्डलाख्यौ आभरणौ येन स चासौ, टिट्टिभप्रायकन्धराभरणश्च । कुण्डलं
कुण्डं लक्षणया तद्वत् गोलाकारादिकं लाति गृह्णाति इति कुण्डलं, तन्नामैव प्रसिद्धः कर्णा-
भरणविशेषः । अल्पः टिट्टिभः टिट्टिभकः टिट्टिभकः वा ‘टीटोडी’ इति भाषानाम्ना
प्रसिद्धः भुद्रपक्षविशेषः, तदाकारः सुवर्णखण्डोऽपि टिट्टिभकः, ते प्रायः बाहुल्येन यत्र
निबद्धाः तादृशं कंधराभरणं ग्रैवेयकं ग्रीवालंकारः यस्य तादृशः । कं शिरः धारयति
इति कंधरा ग्रीवा ॥ ७४० ॥ अपिच-केयूरं के बाहुशिरसि भूषणतां याति इति केयूरं

७३९ पूर्वत्रिभाग (गो.का) । अल्पतररागसान्द्रो घन० (गो.का) ७४१ केयूरपदनिर्घ-

धृतवेत्रदण्डकूर्चकपरिवेष्टितसासिधेनुखड्गश्च ।

मृदुतरपटिकावरणः शब्दोल्बणचुर्चुराङ्गचरणत्रः ॥ ७४२ ॥

गम्भीरेश्वरदास्यां लग्नः किल तव वयस्यको वीरः ।

प्राप्स्यति साऽपि दुराशा वर्षत्रितयेन यन्मया प्राप्तम् ॥ ७४३ ॥

अंगदं बाहुभूषणविशेषः 'बाहुबंध' इति भाषायां प्रसिद्धं, तस्य स्थानं बाहोः ऊर्ध्वभागः, तत्र गतं निवेशितं, स्वर्णेन सुवर्णेन आवृतः परिवेष्टितः, रक्षार्थं भूर्जपत्र-
लिखितः मंत्रः गर्भे यस्य तादृशः यः जतुगुडकः लाक्षानिर्मितगुटिका, ('मादलीउं'
इति भाषायां) यस्य तादृशः । तथा मणिबंधने पाणिमूले प्रकोष्ठपाण्योः संधिस्थाने
'कलाइ' इति भाषायां प्रसिद्धं, विन्यस्ताः, प्रचलाः झलज्झलायमानाः अंकुराः
किरणाः येषां तादृशानां जातरूपे हेमि स्थितानां मणीनां हीरकादिरत्नानां मालाः
पंक्तयः यस्य सः तादृशः, (एतदाभरणं 'मणिबन्धनं' इति ख्यातं 'पहोंची'
इति भाषायां प्रसिद्धम्) ॥ ७४१ ॥ तथा धृतः हस्ते गृहीतः यः वेत्रनिर्मितः दंडः
'सोटी' इति भाषायां, तस्य कूर्चकः शीर्षं येन सः चासौ, परिवेष्टितः कटिवस्त्रेण
आवृतः बद्धः इति यावत्, असिधेनुना छुरिकया 'कटारी' इति भाषायां, सहितः
खड्गः कृपाणः तरवारिः कटिस्थः यस्य च तादृशः । मृदुतरा श्लक्ष्णा, पटिका लघुवस्त्रं
'खेस' इति भाषायां, आवरणं अंगगोपनं यस्य सः । तथा शब्देन उल्बणः प्रचुरः,
चुर्चुरः गमनकाले नवीनोपानजातशब्दानुकरणकः शब्दः, यद्वा शब्देषु ध्वन्यात्मक-
शब्देषु उल्बणः स्पष्टः यः चुर्चुर इत्ययमनुकरणशब्दः, सः अंकः चिह्नं ययोः
तादृशौ चरणत्रौ पादत्राणे 'जोडा' इति भाषायां, यस्य सः ॥ ७४२ ॥ गंभीरेश्वरे-
त्यादिना [वृषभध्वजदर्शनार्थमागतानां] विटादीनामन्योन्यसंभाषावाक्यानि । [काचित्
स्वपरिचितं विटं वदति गंभीरिति । गंभीरेश्वरदासी इति कस्याश्चित् वेश्यायाः नाम,
यद्वा गंभीरेश्वर इति कस्मिंश्चित् शिवालये लिंगे प्रतिष्ठापितस्य महादेवस्य विशिष्टं
नाम, तत्पुरः नृत्यार्थं या दासी वेश्या 'देवदासी' 'भगवद्गणिका' वेत्याख्यया प्रसिद्धा,
तस्याः लग्नः आसक्तः । वयस्यकः मित्रं, वीरः इति तन्नाम । सा गंभीरेश्वरदासी,

त्रित (प. स्तं) । गतध्रुवर्णधृतमंत्र (का) । गुटिकः (प. स्तं) । प्रचुराङ्गुर
(गो) प्रबलाङ्गुर (गो २ कापा) प्रवालवरजात (प. स्तं) ७४२ 'दण्ड ऊर्ण-
कपरिवेष्टितसासिधेनुकनितंबः (प. स्तं) । चुर्चुराङ्गचरणं (प) लुचुकार्चकं (स्तं)
बुर्बुराङ्ग (कापा) । चरणान्तः (का) ७४३ गंभीरे (का) । दास्या (प. स्तं) ।
[कापूर्वाधेस्य पाठः दुष्टः]

दर्शयति दिशः फलिता अमृतगभस्तिं करेऽवतारयति ।

सुरदेवि चन्द्रवर्मा निर्वस्तुकवाक्प्रपञ्चेन ॥ ७४४ ॥

त्वामनुयान्तं सम्प्रति पश्यामि कुरङ्गि वसुषेणम् ।

सुनिरूपिता भविष्यति विषमा गुडजिह्विका तस्य ॥ ७४५ ॥

वञ्चयति जनं योऽसौ हरिणि हरो धूर्तताभिमानेन ।

लिखति शतं दशवृद्ध्या स निमग्नस्तरलिकावर्ते ॥ ७४६ ॥

अपिना मद्रत् इति सूच्यते, दुराशा दुष्टा मर्यादातिक्रमात् आशा इष्टवस्तुविषयिणी इच्छा यस्याः सा, वर्षत्रितयेन वर्षत्रयसंबन्धेन तदन्ते इत्यर्थः, तत् प्राप्स्यति, यत् मया प्राप्तं, वर्षत्रितयेऽपि तदिष्टानि न दास्यत्ययं, यथा तत्संबन्धेन वर्षत्रये गतेऽपि मया किञ्चिदपि न प्राप्तं, अर्थात् मद्रत् अग्राहितार्थेन संभुक्तसंत्यक्ता भविष्यति, इति स्वानुभवमूलकं अनुमानम् । वञ्चकः कृपणश्च सः इति इदानीं सा अर्थलुब्धा न जानाति इति भावः ॥ ७४३ ॥ काचित् सखीबोधाय स्वदुःखज्ञापनाय वा कस्यचित् विटस्थ वावदूकतां वदति दर्शयतीति । भोः सुरदेवि, चन्द्रवर्मा तन्नामा विटः, वर्मान्तनाम्ना सः क्षत्रियः इति सूचितं भवति, निर्वस्तुकः वस्तुशून्यः निःसारः यः वाक्प्रपञ्चः वाग्विस्तारः तेन, दिशः काष्ठाः, फलिताः फलवत्यः, दर्शयति; अमृतगभस्तिं अमृतवत् सुखदाः गभस्तयः किरणाः यस्य तं चन्द्रं, करे अवतारयति हस्तस्थितमिव दर्शयति । ' करेण वारयति ' इति पाठे करेण हस्तेन, वारयति आच्छादयति । दर्शयतीत्यादिपूर्वार्धे लोकोक्तिद्वयं, बहु वदति न च किञ्चिदपि ददाति इति भावः ॥ ७४४ ॥ काचित् स्वसखीं तत्कामुकस्य शाठ्यं स्वानुभूतं निवेदयति त्वामिति । अनुयान्तं प्रीतिप्रकाशनाय त्वां सर्वदा अनुसरन्तं, वसुषेणं अहं पश्यामि । अतः अल्पेनैव कालेन तस्य विषमा विसंवादिनी मिथ्येति यावत्, गुडजिह्विका गुडः इक्षुरसघनः इव जिह्वा अस्यां भाषायां भाषणे अस्य अस्तीति, मत्वर्थे "अतश्निठनौ" (पा. ५।२।११५) इति ठक्प्रत्ययः, " ठस्येकः " (पा. ७।३।५०) इति ठस्येकादेशः, मधुरभाषित्वं इत्यर्थः, सुनिरूपिता भविष्यति त्वयाऽपि शता भविष्यति, यथा मया पूर्वं तत्परिचयेन शता ॥ ७४५ ॥ काचित् कस्यचित्

७४४ करेण वारयति (गो. प. का) । सुरतकृति चन्द्रवर्मा (का) । निर्वर्णकवा० (का) ७४५ संप्रति यामि कुरंगान्ति (गो. का) । वसुषेणम् (का) । भविष्यति (प. स्त) । सुनिरूपिता भविष्यति (गो. २) अनुरूपिका भविष्यति विषमं (का) ७४६ चर्चयति जनं

गृह्णासि यत्पटान्ते मम पश्यत एव मन्द मदिराक्षीम् ।

अत आवयोर्वक्ष्यं सा वक्ष्यति नोक्तमन्तरं भवता ॥ ७४७ ॥

योऽयं गृहीतवृषिकः कुशकर्णो विधृतदण्डकाषायः ।

लोकस्पर्शाशङ्की कृतापसारो विलोकयन् पार्श्वौ ॥ ७४८ ॥

धनधूर्तस्य अपि वेद्यावंचनीयत्वं प्रकाशयति वञ्चयतीति । हे हरिणि । असौ प्रसिद्धः
इत्यर्थः । हरः तन्नामा । धूर्तताभिमानेन कापट्यप्रावीण्याहंकारेण । कथं वंचयतीत्याह
लिखतीति, शतं दत्त्वा अधमर्णाय स्वसंपुटे दशाधिकं शतं दत्तं इति लिखति इत्यर्थः ।
तरलिका काचित् मायाविनी वेद्या, सैव आवर्तः “स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः”
इत्यमरः, चक्रं, ‘भमरा’ इति भाषायां प्रसिद्धः, यत्र पतितः जनः नष्टसत्त्वो भवति
इति प्रसिद्धं, तत्र निमग्नः आसक्तः सन् नष्टः नष्टसत्त्वः सः अस्ति इत्यर्थः
॥ ७४६ ॥ कश्चित् स्वसमयेन तस्यामेव वेद्यायां आसक्तः सुहृदं उद्रोध्यति
गृह्णासीति । मम पश्यत एव यत् त्वं अन्यर्थनाम्नी मदिराक्षी, पटान्ते गृह्णासि
विनोदाय रहसि आह्वानाय वा तद्वस्त्राञ्चलं आकर्षसि, तेन हे मन्द मूर्ख
आवयोः रहस्यसंबन्धप्रकाशनात्, भवता न उक्तं यन्न प्रकाशितं, आवयोः अन्तरं
छिद्रं एकस्यामेव आवयोः परस्परसंमत्या रतिसेवनरूपं, तत् अवश्यं अन्यत्र सा
वक्ष्यति, तेन अवश्यं तव तादृशकर्मणा रहस्यभेदः भविष्यति इति भावः ॥ मदिराक्षी—
मदयति इति मदिरे हर्षदायि, मदिरे अक्षिणी यस्याः सा; यद्वा मदिरावत् सुरावत् रक्ते
रक्तवर्णं तद्वत्संमोहके वा अक्षिणी लक्षणया नेत्रप्रान्तभागौ यस्याः सा; यद्वा मदिराख्यं
अक्षि दृष्टिः, यस्याः सा, अक्षिशब्दोऽत्र लक्षणया दृष्टिवचनः, यथा “एकस्मिन्-
शयने” इत्यमरकश्लोके “दंपत्योः शनकैरपांगवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषोः ।” इत्यत्र ।
मदिरादृष्टेः लक्षणं तु—“सौष्ठवेनापरित्यक्ता स्मेरापांगमनोहरा । वेपमानान्तरा दृष्टिर्म-
दिरा परिकीर्तिता ॥” इति संगीतकलिकायां; यद्वा मदिरे सुन्दरे अक्षिणी यस्याः सा;
यद्वा माद्यन्ति कामुकाः आभ्यां इति मदिरे अक्षिणी यस्याः सा; यद्वा मदिरे
सुरापानादिव संजातमदे अक्षिणी यस्याः सा, तल्लक्षणं यथा—“आधूर्ण-
मानमध्या या क्षामा चाञ्चिततारका । दृष्टिर्विकसितापांगा मदिरा तरुणे मदे ॥” इति
॥ ७४७ ॥ ‘योऽयं’ इत्यादिभिः त्रिभिर्विशेषकेण काचित् कस्यचित् दण्डिनः वेप-

(प) चर्वयति जलं (स्तं) । निमज्जति त० (गो. का) । हरिनिहृतो भूल्लताभि०
लिखति शुभं (का) [अर्थरहितः पाठः] ७४७ एव नर्मदागारात् (प. स्तं) । मा
वक्ष्यसि नोक्तमन्तरं भविता (प. स्तं) ७४८ गृहीतभूमिः (का) । कुमुदाकर्णो (गो. का) ।
विधृतकाषायः (गो) [विरुद्धार्थः पाठः] [अत्र का. उत्तरार्धं दुष्टम्]

कुर्वाणो मौनव्रतमुत्पादितसकलवैष्णवप्रीतिः ।

हरिशासनं प्रपन्नस्त्रिपुरान्तकदर्शनापदेशेन ॥ ७४९ ॥

स्त्रैणं पश्यति युक्त्या साकाङ्क्षं वर्जितान्यजनदृष्टिः ।

कुमुदिनि मम हृदयगतं भवितव्यं व्याजलिङ्गिनाजनेन ॥ ७५० ॥

(अन्तर्विशेषकम्)

विरुद्धानाचारान् दृष्ट्वा, तं कृष्टं अभिज्ञाय, तस्मात् स्वमनोरथसिद्धिं निर्धारयति । अयं पुरो दृश्यमानः ।] नृसीकः यतीनां आसनम् । [गृहीतनृसीकः गृहीता स्वीकृता नृसी (नृपी इति नृपी इति च रूपान्तरे) आसनं येन सः, “ शेषाद्विभाषा ” (पा. ५।४।१५४) इति कप्रत्यये “ केऽणः ” (पा. ७।४।१३) इति ईकारस्य इकारः । कुशकर्णः इति तस्य नाम । दंडः (पूर्वं व्याख्यातः आ० ४९२) । काषायः—कषायः कषायं वा रक्तवर्णः “ अस्त्री कषायो निर्यासि रसे रक्ते विलेपने । अंगरागे सुगंधे च, त्रिषु स्याल्लोहितेऽपि च ॥ ” इति विश्वलोचनः, तेन रंजितं वस्त्रं काषायम् । विधृतो दंडकाषायो स्वीयसंन्यासिल्लिगे येन सः । लोकानां जनानां स्पर्शस्य तेषां अपवित्रत्वात्, आशंकी आशंका भयं संशयो वा तद्वान् आशंकमानः, अत एव तद्वर्जनाय, पार्श्वे स्ववामदक्षिणदेशौ, विलोकयन् पश्यन्, कृतापसारः दूरं गच्छत्यादिवाक्यैः दूरीकृतजनः, अनेन तस्य शुचित्वरक्षणाभिमानः सूचितः ॥ ७४८ ॥ मौनव्रतं मुनेः इदं मौनं तस्य व्रतं नियमधारणं मौनव्रतं तपः इत्यर्थः, तत् कुर्वाणः, अतः उत्पादितेत्यादि । वैष्णवाः विष्णुभक्ताः विष्णूपासकाः । तत्र हेतुः हरीत्यादि । हरिशासनं नारदपंचरात्रवैखानसादिवैष्णवागमादिकं, प्रपन्नः मोक्षप्राप्त्यै शरणं गतः, अयं दंडी वैष्णवमतावलंबी त्रिदंडी इति श्रेयं, स तादृशः,] ‘ त्रिपुरान्तकदर्शनं वैष्णवशास्त्रं ’ [इति टिप्पणी दुष्टा, शब्दार्थानन्वयात्, वस्तुतः त्रिपुरान्तकस्य त्रिपुराख्यस्य असुरस्य नाशकस्य अर्थात् महादेवस्य, दर्शनापदेशेन दर्शनव्याजेन, अस्य उत्तरश्लोकेन संबंधः ॥ ७४९ ॥ स्त्रैणं दर्शनार्थं तत्र आगतं स्त्रीसमूहं, साकाङ्क्षं साभिलाषं यथा स्यात्तथा, युक्त्या पश्यति, स्त्रीप्रेक्षणमपि “ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टांगं प्रवदंति मनीषिणः ॥ ” इति उक्तलक्षणस्य अष्टांगमैथुनस्य अंगं इति यतेः दोषत्वेन उक्तम् । कथं पश्यतीत्याह वर्जितेत्यादि ।] वर्जिता वंचिता, [अयं स्त्रियः पश्यति इति अपरो जनो यथा न

७४९ सकलविल्लवध्रदुः (प) * वैष्णवध्रदुः (स्तं) । शासनं । प्रथयन् (कापा)

[न्यूनमात्रः पाठः] ७५० अंतःकुलकम् (स्तं) ।

पश्यत्यदृश्यमानो, निरीक्षितो वीक्षते परां ककुभम् ।

ब्रूते किञ्चित्सस्पृहमभियुक्तो भवति कीलितध्वानः ॥ ७५१ ॥

न जहाति समासन्नं, नोत्सहते पार्श्वगोचरे स्थातुम् ।

एष मनुष्यो मन्ये निष्प्रतिभः साभिलाषश्च ॥ ७५२ ॥

(अन्तर्युगलकम्)

तेऽतीताः खलु दिवसाः क्रियते नर्म त्वया समं येषु ।

अधुनाऽऽचार्यानी त्वं पाशुपताचार्यसंबन्धात् ॥ ७५३ ॥

जानीयात् तथा ताः पश्यति इति भावः । एतेन तस्य कामुकत्वं सूचितम् । ततः सखीं स्वहृदयं प्रकाशयति कुमुदिनीत्यादि । अनेन व्याजलिङ्गिना संन्यासिनां कूटवेषधारिणा धर्मध्वजिना, मम हृदयगतं भवितव्यं मम मनोरथमिद्धिः कामशांत्यादिरूपा भविष्यति इत्यर्थः । अनुमानालंकारः ॥ ७५० ॥ काचित् तत्रागतं जडं कामुकं वर्णयति पश्यतीत्यादिना युग्मेन । कोऽपि तं रमणीः पश्यन्तं यथा न पश्येत् तथा ताः पश्यति; अपि च केनापि रमणीः पश्यन् दृष्टः सन् तद्वचनाय, परां अन्यां तदनभिमुखीं, ककुभं दिशं, पश्यति; अपि च रमणीः इत्याद्याहार्यं, ब्रूते इत्यस्य द्विकर्मकत्वात्, किञ्चित् अव्यक्तं स्वाभिलाषसूचकं वा, सस्पृहं सवाञ्छं वदति; अभियुक्तः किं पश्यसि इत्यादिप्रकारेण ताभिः पृष्ठश्च, कीलितध्वानः ह्रिया भिया वा गद्गदस्वरो भवति, ॥ ७५१ ॥ समासन्नं मीलितं, न जहाति तत्परिहाराय त्यक्तुं न शक्नोति इत्यर्थः, न च तस्य पार्श्वगोचरे समीपे स्थातुं उत्सहते प्रयत्नं कुरुते शक्नोति वा, तेन एतैः लिङ्गैः, एषः पुरोवर्ती, मनुष्यः, साभिलाषः रमणीसमागमलिप्सुः, चः अप्यर्थे, निष्प्रतिभः “ प्रशां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुः । ” इति लक्षिता प्रतिभा तथा रहितः, स्वेप्सितं स्त्रीसमागमं साधयितुं या युक्तयः आवश्यिकाः तासां युक्तीनां अज्ञः इति, मन्ये तर्कयामि । अत्र पूर्वपूर्वं अभिलाषैर्गितं, उत्तरं उत्तरं प्रतिभाभावसूचकम् । अत्रापि अनुमानालंकारः ॥ ७५२ ॥ उच्चतरपदप्राप्त्याशया उज्झितः प्रथमः कामी तत्र तामेव संगम्य सासूयं सोत्प्राप्तं च वदति ते इति । खलु निश्चये । येषु दिवसेषु । नर्म “ शृंगारार्थं त्रपाकारि वाक्यं गोष्ठीषु नर्म तत् । ” इति लक्षितम्, यद्वा परिहासः । यतः, अधुना इदानीं, त्वं आचार्यानी आचार्यपत्नी असि इति शेषः, “ इन्द्रवरुणभव० ” (पा. ४।१।४९) इति ङीषानुक्तौ, “ आचार्यादणत्वं चेति वक्तव्यं ” इति वार्तिकात् ‘ आचार्यानी ’

७५२ स्पर्शगोचरे (प. स्तं) ७५३ ते नीता दिवसाः खलु (गो. का) । नर्मक्रिया समं (कापा) । आचार्याणी (गो. प. स्तं. का) । भवशुद्धाचार्यं (प) भाशुद्धा० (स्तं)

भ्रमसि यथेष्टं तावत् कुर्वाणो युवतिपल्लवग्रहणम् ।

लोलिकदास न यावन्नरदेवी पानिकां व्रजति ॥ ७५४ ॥

एवंप्रकारवाच्यप्रसक्तविटचेटिकासमाकीर्णम् ।

सेवाचतुरपुरःसरविजनीकृतवर्त्म देवकुलम् ॥ ७५५ ॥

(आदिमहाकुलकम्)

संपादितहरपूजो निष्ठुरयाष्टीकनियमिते लोके ।

त्वरितनियोगिस्थापितमासनमध्यास्त समरभटः ॥ ७५६ ॥

इति रूपं, तेन उपलब्धक्रोशेषु आचार्याणी इति पाठः लेख्यक्रोशेषः ज्ञेयः । सा कथं आचार्यानी इत्याह पाशुपतेत्यादि । पाशुपतः चासौ आचार्यश्च पाशुप-
ताचार्यः, पाशुपतं च तन्त्रमूलकः शैवमतभेदः, यत्सिद्धान्ते पशुपतिः शिवः परमदै-
वतम्, उक्तं हि हरिवंशे—“ पालयामि पशुन् यस्मात्पशुजामि च यदृच्छया । तेषां च
पतिरेवाहं तस्मात्पशुपतिः स्मृतः ॥ ” इति । (पशुः—अस्वतंत्रः जीवः कर्मात्मा आण-
वादिपाशबद्धः, पतिः ईश्वरः ।) तस्य, यद्वा तन्मतावलंबी पाशुपतः । पाशुपतानां
तन्मतावलंबिनां, आचार्यः क्रियावान् सिद्धान्तोपदेष्टा गुरुः, इत्यर्थः । केनचित् विषयलं-
पटेन तेन तव संबंधात् कामसेवनरूपात् ॥ ७५३ ॥ काचित् कंचित् शठं सेवकं
प्रति आह लोलिकेति । लोलिकदास इति अन्वर्थं नाम । यावत् नरदेवी तस्य स्वामिनी
पत्नी वा, पानिकां प्रपां, न गच्छति न समागच्छति, तावत् युवतीनां यौवनवतीनां
रमणीनां, पल्लवानां वल्ल्यांचलानां ‘पालवः’ इति भाषायां, ग्रहणं इदं आकर्षणादीनामुपल-
क्षणं, तच्च स्वस्य कामुकताप्रदर्शनार्थं, कुर्वाणः, यथेष्टं इतस्ततः स्वच्छन्दानुसारं भ्रमसि
भ्रमिष्यसि इत्यर्थः ॥ ७५४ ॥ एवंप्रकारे ७४३—७५४ आर्यामु वर्णितप्रकारे, वाच्ये
उक्तौ, प्रसक्ताभिः तादृशोक्तिपरायणाभिः इत्यर्थः, विटैः खिड्गैः, चेटिकाभिः संधाननि-
पुणाभिः दासीभिः, च समाकीर्णं व्यातं, ‘प्रकामवाच्यम्’ इत्यादिपाठे प्रकामं अत्यन्तं
यत् वाच्यं वक्रोक्तिभावः, यद्वा वाच्ये वामानां सुंदरीणां हिते हितकृत्ये तासां कामिपुरु-
षेण समागमरूपकृत्ये प्रसक्ताः उपस्थिताः इत्यर्थः । तथा सेवाचतुरैः उपचारकुशलैः,
पुरःसरैः अग्रेगन्तृभिः अर्थात् सेवकैः, विजनीकृतं उत्सारितलोकं वर्त्म मार्गः यस्य तत्,
देवकुलं देवमंदिरं ‘देवल’ इति भाषायां, आगात् इति पूर्व्येण ७३८ आर्यास्थपदेन
अन्वयः ॥ ७५५ ॥ मंदिरप्रवेशानन्तरं तत्र तस्य नायकस्य आसनपरिग्रहमाह संपा-

७५४ पाशिकां विशति (का) पाशिकां विशनी (प) पाशिकां विशति (स्तं) [का.
उत्तरार्धपाठः दुष्टः] ७५५ एवंप्रकारवाच्यै प्रसक्तं (प) एवं प्रकामवाच्यप्र० (गो. का)
७५६ उत्पादित (का) [अत्र का. उत्तरार्धं दुष्टं]

अग्रोपविष्टनर्तकवांशिकातृप्रकाशयुवतिगणः ।

श्रेष्ठिप्रमुखवणिगजनदौकितताम्बूलकुसुमपटवासः ॥ ७५७ ॥

विविधविलेपनखरटितचक्रकधरखङ्गधारिणाञ्जन्यः ।

पृष्ठत आत्तकृपाणैः शरीररक्षैश्च विश्वस्तैः ॥ ७५८ ॥

ताम्बूलकरङ्कुभृता सन्दंशगृहीतवीटिकाग्रहणे ।

ईषत्पृष्ठं कुर्वन् मन्दं खटकामुखेन बाधेन ॥ ७५९ ॥

दितेति । संपादिता निर्वर्तिता, हरस्य पापं भवभयं प्रलये कुत्सनं वा हरति इति हरः तस्य, पूजा चंदनमिल्लपत्रमंत्रोच्चारणादिभिः उपचारः, येन सः; निष्ठुराः क्रूराः दर्शनार्थं समागतानां लोकानां उत्सारेण तत्प्रहारप्रवणत्वात्, ये याष्टीकाः यष्टिः प्रहरणं येषां ते, प्रहरणमित्यर्थं “शक्तियष्टयोरीकम्” (पा. ४।४।५९) इति ईककप्रत्ययः, तैः, लोके सामाजिकसमूहे नियमिते नियंत्रिते सति, समरभटः वर्णितः सिंहभटपुत्रः राजसुतः; त्वरितः सत्वरः,] नियोगी कर्मकरः सेवकः [नियुक्तः, तेन स्थापितं आनीय भूमौ निहितं आसनं उपवेशनपीठं, अध्यास्त ॥ ७५६ ॥ चतुर्भिः कलापकेन तं वर्णयन् तस्य व्यापारमाह अग्रेत्यादिभिः । अग्रे संमुखे, उपविष्टः आसीनः, नर्तकाः नृत्ये कुशलाः ‘कथक’ इति भाषायां, चारणाः वा, ‘नर्तकः पोडगलके चारणे केलके नटे ।’ इति विश्वलोचनः, (पोडगलकः नडतृणभेदः, केलकः कदलीवृक्षः ।) तेषां, तथा वांशिका वेणुवाद्यवादकाः तेषां, गातृणां, तथा] प्रकाशयुवतयः वेश्याः, [तासां गणः समूहः यस्य तादृशः । तथा श्रेष्ठिनः महाजनाः ‘शेठिया’ इति भाषायां, प्रमुखाः आदयः येषां, तादृशैः वणिग्जनैः बहुकयविक्रयकारिभिः व्यावहारिकैः; बह्वर्थवाची जनशब्दः,] दौकितताः उपायनीकृताः [ताम्बूलानि वीटिकाः, कुसुमानि पुष्पाणि, पटवासः सुगंधीनि हरिद्रातंडुलादिचूर्णानि, च, यस्मै तथाविधः - ७५७ ॥] खरटितं चित्रितम्, [इति टिप्पणी । विविधरंजकद्रव्यैः खरटितः अनियमेन चित्रितमुखाद्यंगः चासी, चक्रकं चक्राकारः तर्जन्या भ्रामयित्वा निक्षेप्यः अस्त्रविशेषः, तं धरतीति चक्रकधरः, स चासी खङ्गधारी च तेन, तथा गृहीततरवारिभिः विश्वासपात्रैः अंगरक्षकैः च, पृष्ठतः स्वपृष्ठभागे, अञ्जन्यः अरिक्तः ॥ ७५८ ॥ ताम्बूलभक्षण-

७५७ नर्तकवांशिप्रादिप्र (गो) । कुसुमपटवासः (गो.का) ७५८ वरखङ्ग (गो) । शिरो-
भिरक्षै (प.स्तं.का) ७५९ वीटिकाग्रेण (प.स्तं.) । ईषत्पृष्ठं (तस्य ?) पृष्ठः (प. स्तं.) ईषत्पृष्ठं
(का) । कुर्वन्मन्दं विटकां मुखेन बाधेन (कुर्वन्मन्दं विटिकां मुखे नतांसेन ?) (प.स्तं)

पार्श्ववस्थितनर्मप्रियसचिवन्यस्तपूर्वतनुभागः ।

पप्रच्छ कुशलवार्तां स वणिग्जननर्तकप्रभृतीन् ॥ ७६० ॥ (चकलकम्)

अथ वैतालिक उच्चैरुपसंहृतलोककलकले धीरम् ।

अभितुष्टाव तमित्थं प्रसन्नगम्भीरया वाचा ॥ ७६१ ॥

संभारगर्भः करंकः वेत्रादिनिर्मितपेटिका 'करंडीओ' इति भाषायां प्रसिद्धः, तांबूलक-
रंकः, तं विभर्ति इति तांबूलकरंकभृत् तेन, राजपुत्राय भक्षणार्थं अर्पणाय, संदेशेन संदं-
शाख्यहस्तेन गृहीतायाः धृतायाः वीटिकायाः तांबूलस्य ग्रहणे ग्रहणकाले इत्यर्थः, संदं-
शलक्षणं तु—“तर्जन्यंगुष्ठसंयोगस्त्वरालस्य यदा भवेत् । अनुग्रहतलमध्यश्च स संदेश इति
स्मृतः ॥” इति । मंदं यथा स्यात्तथा, वामेन सुंदरेण यद्वा वामहस्तकृतेन, खटका-
मुखेन] खटकामुखः [खटिकामुखः कटकामुखः वा] इत्यविन्यासविशेषः, [तल्लक्षणं
तु—“तर्जनीमध्यमामध्ये पुंवोऽङ्गुष्ठेन पीड्यते । यस्मिन्ननामिकायोगः स हस्तः कटका-
मुखः ॥” इति अमरकशतकटीकाङ्गारदीपिकायामुद्धृतम् । (पुंलः शरस्य पत्रपाली ।)
ईषत्पृष्ठं कुर्वन् तांबूलं किञ्चित्पृष्ठं यथा स्यात्तथा गृह्णन् इत्यर्थः । अत्र पत्तनीयपुस्त-
कगतपाठस्य परिणामः—“ईषत्पृष्ठः कुर्वन्मन्दं विटिकां मुखे नतसेन ।” इति सरला-
र्थकः ॥ ७५९ ॥ पार्श्वे वामे दक्षिणे वा । नर्म परिहासः, “अग्राम्यः इष्टजनावर्जनरूपः
परिहासो नर्मः ॥” इति दशरूपकादलोके, तत् प्रियं यस्य तादृशे, सचिवे सहाये मित्रे,
न्यस्तः लीलया निश्चितः, स्वस्य पूर्वतनोः नाभेरूर्ध्वशरीरस्य, भागः येन तादृशः ।
कुशलवार्तां आरोग्यादिवृत्तान्तम् ॥ ७६० ॥ चकलकं इति कलापकस्यैव नामान्तरं
कश्मीरेष्वेव प्रसिद्धम् ॥ एवं निर्वृत्ते शिष्टाचारे, तस्य राजपुत्रत्वात् एकेन चारणेन प्रवृत्तं
तद्यशोगानं प्रकाशयन् अवतारयति अथेति । अथ अनन्तरं कुशलप्रश्नादिसमाप्तौ । वैता-
लिकः—विविधः तालः वितालः, तेन व्यवहरतीति ठक् ; यद्वा विशिष्टः तालः वितालः
स शिल्पं अस्य सः, “शिल्पं” (पा. ४।४।५५) इति ठक्, सूतः स्तुतिपाठकः;
तल्लक्षणं भावप्रकाशे—“तत्तत्प्रहरकयोग्ये रागैस्तत्कालवाचिभिः श्लोकैः । सरभसमेव
वितालं गायन् वैतालिको भवति ॥” इति । उपसंहृतलोककलकले जनसमूहविरावे
शान्ते सति; धीरं स्वस्थमनसं, राजपुत्रं, इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण; प्रसन्नगंभीरया-प्रसन्ना
मृदुला विमला वा, गंभीरा अर्थगुर्वी च, तादृश्याऽर्थगुणवत्या, यद्वा प्रसन्ना मधुरा,
गंभीरा मेघमन्द्रघोषवत् सुस्वरा च, तादृश्या स्वरगुणवत्या, वाचा भारत्या गिरा वा,

७६० नम्रप्रिय (प. स्तं) । पृच्छेथ (गो. का) [चकलकाङ्गुष्ठेन विरुद्धः पाठः] ।
वणिग् (गो. का) । नर्तन (प. स्तं) । कुलकम् । (स्तं) ७६१ धीरः (प. स्तं)

‘ जय देव परबलान्तक गुरुचरणाराधनैककृतचित्त ।

वरवनिताजनमोहन दारिद्र्यतमःप्रचण्डकरजाल ॥ ७६२ ॥

रणवीरवंशभूषण गुरुवसुधादेवपूजनप्रह्व ।

शरणागताभयप्रद हितवान्धवबन्धुजीवमध्याह्न ॥ ७६३ ॥

उच्चैः तारस्वरेण, अभितुष्टाव स्तुतिं अकरोत् । तदुक्तं—“माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमर्थं च पङ्क्ते पाठका गुणाः ॥” (३३) इति पाणिनीयशिक्षायाम् ॥ ७६१ ॥ तामेव स्तुतिं जयेत्यादिभिः नक्षत्र-संख्याकाभिः (२७) आर्याभिः प्राह । एतादृशः जयख्यापकः चाटुप्रबंधवि-शेषः जयोदाहरणं उदाहरणं वा इति आख्यायते, तथा च प्रतापरुद्रीये—“येन केनापि तालेन गद्यपद्यसमन्वितम् । जयेत्युपक्रमं मालिन्यादिप्रासविचित्रितम् । तदु-दाहरणं नाम विभक्त्यष्टांगसंयुतम् । ” इति ॥ जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व इति आशीः । देव सुरसमान, यद्वा तस्य नृपतिसुतत्वेन नृपतिसंबुद्धिवत् तथोक्तिः, तथा च भरतः—“देवेति नृपतिर्वाच्यो भृत्यैः प्रकृतिभिस्तथा । ” (१७।७९) इति । पराणां शत्रूणां, बलस्य सैन्यस्य, अंतकः नाशकत्वात् यमः एव ॥ गुरुणां पूज्यानां, ते च—“यो भावयति, या सृते, येन विद्योपदिश्यते । ज्येष्ठभ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरुवः स्मृताः ॥ ” इत्युक्ताः । (पिता, माता, आचार्यः, ज्येष्ठभ्राता, स्वामी चेति पञ्च ।) वराः श्रेष्ठाः, वनिताः वन्यन्ते प्रार्थ्यन्ते इति वनिताः रमण्यः ताः, तादृश्यश्च ता जनाश्च तेषां मोहन मोहोत्पादक । दारिद्र्यमेव तमः तस्य विनाशने प्रचंड-करजाल तीक्ष्णकिरणसमूह सूर्य इत्यर्थः ।] ‘दाम’ [इति पाठे] मंडल । [एतैः संबोधनैः तस्य वीरत्वविनयसौन्दर्यौदार्यगुणाः सूचिताः ॥ ७६२ ॥ रणवीरः तन्नामा समरभटस्य वंशकरः । गुरुवः पूज्याः ये वसुधादेवाः भूसुराः ब्राह्मणाः, देवाः द्युस्थाः इमे भूमिस्थाः इत्येतावानेव भेदः अन्यत् निग्रहानुग्रहसामर्थ्यादिगुणवत्त्वं तेषां समानं इति ब्राह्मणाः वसुधादेवाः ।] प्रह्व नम्र । [शरणागतानां प्रपन्नानां, अभयं अकुतोभयं, प्रददातीति तत्संबुद्धिः । हिताः मित्राणि, बान्धवाः सगोत्राः स्वजनाः ते एव बन्धुजीवाः बन्धुजीवः जपावृक्षसदृशः क्षुपः, तस्य पुष्पाणि, “पुष्पमूलेषु बहुलम् ” इति वार्तिकात्, “तस्य विकारः” (पा. ४।३।१२४) इति विहितस्याणो

७६२ शुभचित्त (गो २ का) । चित्तः (स्तं) । वरवनिताजघनासन (प. स्तं) । करदाम (गो. का) जालः (स्तं) ७६३ रणधीर (प. स्तं) । जीवकामार्गस्त्वं (का) [क्रिष्टार्थः पाठः] प्रह्वः—मध्याह्नः (स्तं)

तादृक् प्रतापदहनः स तावको व्याप्तगगनदिवचक्रः ।

दृष्टो जलायमानो रिपुवनितातिलकशोभासु ॥ ७६४ ॥

एष विशेषः स्पष्टो वहेश्च त्वत्प्रतापवहेश्च ।

अङ्कुरति तेन दग्धं दग्धस्यानेन नोद्भवो भूयः ॥ ७६५ ॥

श्रीफलभुक् पत्रवृत्तो विग्रहरसिको विमुक्तशस्त्ररतिः ।

राज्यस्थितिं न मुञ्चति हृतलक्ष्मीकोऽपि तव विपक्षगणः ॥ ७६६ ॥

लुक्, “ लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ” (पा. १।२।५१) इति सूत्रेण बन्धुजीवा इति पुंस्त्वं बहुवचनं च भवति । बन्धुजीवाः ‘ बपोरीया ’ ‘ लुपेरीया ’ वा इति भाषायां प्रसिद्धानि पुष्पाणि, यानि मध्याह्न एव विकसितानि भवन्ति, तेषां मध्याह्न दिवसस्य मध्यभाग, रूपकं, हितादीनां पुष्टिकर्ता त्वं इति भावः । ‘ बान्धवबन्धु ’ इत्यत्र पुनरुक्तवदाभासः ॥ ७६३ ॥ इतश्च ७८६ आयोपर्यंतं वर्णनभंग्याः विरोधव्यतिरेकाद्यलंकारद्वारा अद्भुतरसे परिणामः बोध्यः । तत्र द्वाभ्यां तस्य प्रतापं वर्णयति तादृगित्यादिभ्याम् । तादृक् तथाविधः, तावकः त्वदीयः, सः प्रसिद्धः, प्रताप एव अग्निः, प्रतापः तु “ शत्रूणां भयजननवार्ता ” इति (रघु० टीका ४।३०) बलभः । व्याप्त्यादि क्रोडीकृतसाकाशसकलदिवक्समूहः, सः, अरिनारीललाटिकाविशेषकेषु, जलायमानः भर्तृवधात् विधवानां तासां सौभाग्यदर्शकचिह्नस्य तिलकस्य प्रमार्जनात् जलवदाचरतीति जलायमानः दृष्टः । दहनः अग्निः कथं जलायमानः भवति इति विरोधालंकारः, रूपकानुगृहीतः, जलायमानः इति लुप्तोपमा च । तेन प्रतापस्य आश्चर्यजनकत्वं द्योतितम् ॥ ७६४ ॥ एषः उत्तरार्धे कथयिष्यमाणः, विशेषः भेदः, स्पष्टः अवि-वदनीयः विवादागोचरः, प्रसिद्धाग्रेः तव प्रतापाग्रेः । तेन अग्निना । अङ्कुरति पुनः प्ररोहति । अनेन प्रतापाग्निना । उद्भवः प्ररोहः, भूयः पुनः । अत्र उभयविधवहेः भेदकगुणकथनात् तद्विशिष्टो व्यतिरेकालंकारभेदः ॥ ७६५ ॥ श्लेषानुगृहीतविरोधाभासालंकारेण तस्य शत्रुवर्गं वर्णयति श्रीफलेति ।] [श्रीफलं साम्राज्यमुखोपभोगः, बित्त्वफलं च । श्रीफलः श्रीयुक्तं फलं यस्य सः बित्त्ववृक्षः । फलार्थे तु “ पुष्पमूलेषु बहुलम् ” इत्याद्युल्लम् ।] पत्राणि वाहनानि पर्णानि च । विग्रहो युद्धं शरीरं च । अधुना मुखोपभोगत्यागेन केवलं शरीरदार्यायैव प्रवृत्तिः इत्यर्थः । विमुक्ता शस्त्ररतिर्यैः,

७६४ इदं प्र (प. स्तं) दहनो भावस्को (प. स्तं) । जलावसानो गो २ का) ७६५ विशेषो दृष्टो (प. स्तं) । नोद्भवो (प. स्तं) ७६६ विमुक्तसत्त्व (प. स्तं) आद्यस्थितिं (स्तं) ।

ददतो वाञ्छितमर्थं सदाऽनुरक्तस्य तव गृहं त्यक्त्वा ।
 स्त्रीचापलेन कीर्तिर्नग्रासक्ता गता ककुभः ॥ ७६७ ॥
 भवतो भवतो धैर्यं, तेन हि भिन्नोऽन्धको रिपुः प्रणतः ।
 मुक्तास्त्वया तु बहवो रिपवोऽपि प्रेक्षकाः समरे ॥ ७६८ ॥

एकत्र सकलशत्रुनिरासेन साम्राज्यभाजनतया शान्त्याऽनुपयोगात् शस्त्रत्यागः, अपरत्र प्रसह्य भवताऽपहृतत्वात् इत्यर्थः । विपश्चः शत्रुः । [गणः समूहः । यत्तु त्वया हृत-लक्ष्मीकोऽपि शत्रुगणः राज्यस्थितिं न मुंचति इति चित्रं, तेन च तस्य असामान्यत्वं सूचितं, ततश्च व्यतिरेकध्वनिः, स्वभावोक्तिरपि । ‘आद्यस्थिति’ इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ ७६६ ॥ तस्य कीर्तिं वर्णयति ददत इति । वाञ्छितं अभिलषितं, अर्थं द्रव्यं, ददतः अर्थिभ्यः इति शेषः, अत एव सदा अनुरक्तस्य स्निग्धस्य, कीर्तिव-नितायां इति भावः, तथाहि—“ दानादिप्रभवा कीर्तिः, शौर्यादिप्रभवं यशः । ” इति हैमः । सा कीर्तिः, स्त्रीचापलेन स्त्रीजातिस्वभावभूतचांचल्यगुणेन, यद्योक्तं “ शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुतः स्थिरत्वम् । ” इति;] नग्राः बन्दिनः, अथ च अवाससः [दिगम्बराः, “ नमस्त्रिषु विवस्त्रे स्यात्, पुंसि क्षपणबन्दिनोः । ” इति विश्वलोचनः, तेषु आसक्ता जातप्रेमा, बन्दिपक्षे तदधीना इति भावः, बन्दिभिरेव कीर्तिः गानद्वारा प्रसारित्वात्; तव गृहं त्यक्त्वा, ककुभः पूर्वादिदशदिशः शोभाश्च गता, ते कीर्तिर्दिगन्तं गता इति भावः । “ ककुब् दिक्शोभयोः शास्त्रे कंबले चंपकस्रजि । ” इति विश्वलोचनः । नग्रासक्ता ककुभश्च इत्यत्र श्लेषालंकारः, स्त्रीचापलेन इति हेतुकथनात् हेतुरलंकारः, अनुरक्तस्य अर्थप्रदस्यापि त्यागकथनात् विरोधो व्यंग्यः, अपि च अनुरक्तस्यापि अतिदानपरायणस्य स्त्री तस्य विभवहानेः दारिद्र्यशंकया अन्यासक्ता नग्रा लक्षणया निर्लेजा भूत्वा प्रथमं त्यजति इति अप्रस्तुतवृत्तान्तस्यापि परिष्कृतेः समासोक्तिरलंकारश्च ॥ ७६७ ॥ तस्य धैर्या-तिशयं प्रशंसति भवत इति । सत्तामात्रस्वरूपत्वात् भवः शिवः,] भवतः शिवतोऽपि, भवतो [भवच्छब्दः प्रशस्यतमे युष्मदर्थे प्रसिद्धः इति युष्माकं इत्यर्थः,] धैर्यं [तव निर्विकारचित्तत्वं चेतःसौन्दर्यं,] अधिकं इत्यर्थः । [तद्व्याचष्टे तेनेति । हि यतः । तेन शिवेन, अन्धकः तन्नामामुरः, रिपुः स्वशत्रुः, प्रणतः प्रह्वीभूतः परमभक्तत्वात् ।

७६७ मर्थं दाने रक्तस्य (का) सदनुरक्तस्य (सुभाषितावलिमुद्रितपाठः छंदोभंगदुष्टः)
 ७६८ न्नोऽन्धको (गो. का) स्वयेति बहवो (का) स्वयापि (प. स्तं) । रिपवोप्रेक्षकाः
 (स्तं) रिपवस्तु (का) [अत्र पाठभेदेऽलंकारभेदः ।]

अटता जगतीमखिलामिदमाश्चर्यं मया पर दृष्टम् ।

धनदोऽपि नयननन्दन परिहरसि यदुग्रसंपर्कम् ॥ ७६९ ॥

इदमपरमद्भुततमं युवतिसहस्रैर्विलुप्यमानस्य ।

वृद्धिर्भवति न हानिर्यत्तत्र सौभाग्यकोपस्य ॥ ७७० ॥

अपि, भिन्नः विदारितः । अंधकासुरकथा स्कान्दे शंकरसंहितायां हरचरितचिंतामणौ पंचमप्रकाशे च विस्तरेणोक्ता । तत्र च “ गणानुपद्रुतान्वदयन्नन्धकं च महाबलम् । हसन्महेश्वरः शूलशिखायां तं न्यवेशयत् ॥ (८०) ” अथ तत्र त्रिशूलध्रे स शुष्यलं-
धकासुरः । (९०) संवत्सरसहस्रान्ते प्रोवाच प्रणमन् हरम् । ” इत्युक्तम् ॥ तथा च वर्णितं हरविजयमहाकाव्ये—“ स्मितविकसितगण्डभित्तिभागस्तमभिमुखं गुरुवेगमापत-
न्तम् । समभिनदशेषदैत्यकान्ताजनहृदयैस्त्रिशिखेन शूलपाणिः ॥ ” (५० । ८३) इति ।
त्वया, तुः पूर्वोक्तविरोधे, समरे संग्रामे, यहवः असंख्याताः रिपवः न तु अंधकवदेकः,
प्रेक्षकाः अपि—न योद्धारः, न तु तद्वत् प्रणताः अपि इति भावः, मुक्ताः न तु भिन्नाः
घातिता वा । विरोधानुगृहीतः सहतुव्यतिरेकालंकारोऽत्र, ‘ भवतोभवतो ’ इत्यत्र
च भिन्नार्थे पदावृत्तेः यमकारण्यः शब्दालंकारः ॥ ७६८ ॥ तस्य आश्चर्यनिधेः
एकं अद्भुतमाह—अटतेति । जगतीं पृथ्वीं, अटता भ्रमता । आश्चर्यं अद्भुतं अदृष्टपूर्वं
परं महत् । हे नयननन्दन नेत्राह्लादक अपूर्वरूपसंपत्त्या,] धनदः धनदाता कुवे-
रश्च । उग्रः क्रूरः शिवश्च, [यदुक्तं महिम्नःस्तवे “ भवः शर्वो रुद्रः पशुपतिरयोग्रः
सहमहांस्तथा भीमेशानाविति यदभिधानाष्टकमिदम् । ” (२८) इति । उच्च समवाये
इति धातोः उच्यति सर्वलोकांतःसमवेतो भवतीति उग्रः शिवः । शिवकुबेरयोश्च
सख्यं प्रसिद्धं, तथाहि मेघदूते—“ मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्वसन्तं ” (७९)
इति, “ कुबेरश्चर्यबकसखो यक्षराड्गुह्यकेश्वरः । मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धना-
धिपः ॥ ” इत्यादि च अमरः ॥ अत्र श्रेष्ठविरोधालंकाराभ्यामनुप्राणितरूपका-
तिशयोक्त्यलंकारेण व्यतिरेकालंकारध्वनिः ॥ ७६९ ॥ अपरमद्भुतमाह इदमिति ।
सौभाग्यं स्पृहणीयता रमणीयबलभत्वं सौंदर्यं वा, तदेव कोपः अर्थोघः, तस्य,
विलुप्यमानस्य उपभोगादिना क्षयमुपनीयमानस्य, अपरद्रव्यसंग्रहवत् क्षयो न भवति
प्रत्युत वृद्धिः इतीदं अद्भुततमं परमाश्चर्यजनकम् । कोपवृद्धिप्रतिबंधके युवतिगण-
विलुप्यमानत्वरूपे सत्यपि तत्कार्योत्पत्तिकथनात् तृतीया विभावना “ कार्योत्प-

७६९ धात्रीमखिला (गो २ का) । ‘ र्थं नवं मया (प. स्तं) । अटता पृथिवीम० मया
दृष्टम् (सुभा०) ७७० तं (प. स्तं) । ‘ स्तेन लुप्य ’ (प. स्तं) । कोशस्य (प. स्तं)

अपरं विस्मयजननं धवलत्वं नापयाति यद्भवतः ।

ललनालोचनकुवलयदलत्विषा शबलितस्यापि ॥ ७७१ ॥

हृदयेषु कामिनीनामेकोऽनेकेषु वससि येन त्वम् ।

जनकः कुसुमास्त्रभृतः पुरुषोत्तम तेन विश्वरूपोऽसि ॥ ७७२ ॥

किं वहसि वृथा गर्वं प्रियोऽहमिति योषितां नराधीश ।

काङ्क्षन्ति स्म मुरारिं षोडशगोपीसहस्राणि ॥ ७७३ ॥

चिस्तृतीया स्यात्सत्यपि प्रतिबंधके । ” इति (कुवलयानंदे) लक्षणात् । अनेन तस्य बहुरमणीरमणत्वं सूचितम् ॥ ७७० ॥ आश्चर्यान्तरमाह अपरमिति । धवलत्वं श्वेतवर्णत्वं सुंदरत्वं च, “धवलः सुंदरे श्वेते त्रिषु, पुंसि महावृषे ।” इति विश्वलोचनः । अपयाति दूरीभवति विलुप्तं भवति । ललनेत्यादि रमणीनेत्रनीलोत्पलपत्रकान्त्या शबलितस्य कर्बुरितस्य चित्रितस्य अर्थात् त्वयि तत्कटाक्षपातानां नैत्येन लिप्तस्यापि, कटाक्षानां असितत्वे च उक्तं अमरकशतकटीकारसिकसंजीवन्या—“ वर्णयति सितमसितं सितासितं च कटाक्षम् । ” (१) इति, अन्यत्र च “ यत्रयत्र वलते शनैःशनैः सुभ्रुवो नयनकोणविभ्रमः । तत्र तत्र शतपत्रधोरणी तोरणीभवति पुष्पधन्वनः ॥ ” इति ॥ अत्र मूले अतद्गुणालंकारः, तल्लक्षणं च—“ तद्रूपाननुहारस्तु हेतो सत्यप्यतद्गुणः । ” इति ॥ ७७१ ॥ तस्य सौंदर्यमाह हृदयेषु इति । १ जनकः उद्दीपकः पिता च । पुरुषोत्तमः नरश्रेष्ठः नारायणश्च । [येन यतः, त्वं एकोऽपि अनेककामिनीहृदयेषु स्वसौंदर्येण निहितपदः वससि, कामिनी च रूपादिदर्शनेन संजातकामा स्त्री, तत्र च कुसुमास्त्रभृतः कामस्य जनकः, तेन ततः, हे पुरुषोत्तम, त्वं विश्वरूपः कृष्णः असि, सोऽपि कृतानेकगोपीहृदयवसतिः, पुरुषोत्तमनामभाक्, प्रद्युम्नावतारस्य कामस्य पिता च । तथा च विष्णुनामसु त्रिकांडशेषः—“ ...कोकः पुराण-पुरुषो नल्लिनेशश्च वासुर्नारायणपुनर्वसुविश्वरूपाः । (१।२९) । ...कालनेमिय-वनारिपाण्डवाभीर्लसिधुवृषकृष्णकेशिनः । ” (१।३१) इति, अनंगनामसु च—“ मधुप्रियोऽथ प्रद्युम्नः, ... (१।३७), ... संसारगुरुर्मनोजन्मा (१।३८) । कार्णिश्च ” (कृष्णस्य अपत्यं पुमान् कार्णिः) इति ॥ श्लेषमूलकः काव्यलिङ्गा-लंकारः । अनया तस्य सौंदर्यवीरत्वं प्रकाशितम् ॥ ७७२ ॥ पुनरपि वक्रमणित्या तदाह किमिति । वृथा मुधा, गर्वं सर्वाधिकत्वधियं, योषितां रमणीनां प्रियः इत्य-

७७१ जनकं (स्तं) । नोपयाति (का) । तद्भवतः (प. स्तं) ७७२ जनकं कुसुमास्त्रभागेः (प) जनककु० (स्तं) । स्त्रभृतस्तेन त्वं विं (का)

कार्पण्येन ययाचे मखसमये यो बलिं हृषीकेशः ।

न स भवति समो भवता दानैकनिषण्णहृदयेन ॥ ७७४ ॥

भूमिभृतामुपरिस्थित उन्नतये सकलजीवलोकस्य ।

दृष्टः सन्तापहरो मेघवदासारदानदक्षस्त्वम् ॥ ७७५ ॥

बहुमार्गो भद्रयुतः कुसृतिपरो गोत्रभेदकरणपटुः ।

गङ्गाजलप्रवाहः पुण्यवशात्केवलं तव समानः ॥ ७७६ ॥

न्वयः । कांक्षन्ति स्म अभिल्लिखेपुः, मुरारिं कृष्णम् । गोपी गाः पातीति गोपः
‘तस्येदं’ इत्यण् इति गोपी । उक्तं च दशकुमारचरिते—“पद्मनाभस्य षोडशसह-
स्रान्तःपुरविहारः ।” (उ० ३) इति ॥ प्रतीपालंकारः, तद्रेदादि कुवलयानन्दे—“प्रती-
पमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् (१) । अन्योपमेयलाभेन वर्ण्यस्यानादरश्च तत् (२) ॥
वर्ण्योपमेयलाभेन तथाऽन्यस्याप्यनादरः (३) । वर्ण्येनान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिवचश्च
तत् (४) ॥ प्रतीपमुपमानस्य वैयर्थ्यमपि मन्वते (५)” इति । प्रकृते द्वितीय-
प्रतीपत्वं स्पष्टम् । त्वं बहुमणीवल्लभ इति तात्पर्यावसानात् च व्याजस्तुतिर्व्यग्या
॥ ७७३ ॥ तस्य दातृत्वं वर्णयति कार्पण्येनेति ।] कार्पण्येन दैन्येन । [ययाचे
पादत्रयमितां भूमिं, मखसमये यज्ञकाले, बलिं तन्नामकं दानवं विरोचनपुत्रं प्रह्लाद-
पौत्रं, हृषीकेशः हृषीकाणां इन्द्रियाणां तत्प्रवर्तकत्वेन ईशः पतिः अतः सर्वान्तः-
करणवृत्तिज्ञः विष्णुः, प्रकृते वामनरूपः, स दानैकनिषण्णहृदयेन सर्वदा दानशीलेन
भवता, न समः न तुल्यः, यतः सर्वदो विष्णुरपि कदाचित् याचकोऽभूत्, त्वं तु
सर्वदा दातृव । व्यतिरेकालंकारः, “व्यतिरेको गुणैः श्लाघोपमेय उपमानतः ।”
इति (साहित्यसारे ८।१७६) लक्षणात् ॥ अनया तस्य दानवीरत्वं सूचितम् ।]
॥ ७७४ ॥ भूमिभृतः राजानः पर्वताश्च । [संतापः कष्टं घर्मं च । आसारः सुहृद्वलं
धारावृष्टिश्च, “आसारः स्यात्प्रसरणे वेगाद्वर्षे सुहृद्वले ।” इति शाश्वतः । सकलजी-
वलोकान्त्युक्त्या तस्य तस्मिन् अनुरागः सूचितः, तेन च दानशीलस्य तस्य सर्वसं-
पत्प्राप्तिः ध्वन्यते, यथोक्तं—“जनानुरागप्रभवा हि संपदः ।” इति, तेन च सः भूमिभृतां
उपरि स्थितः इति समुचितम् । श्लेषानुगृहीतोपमालंकारः । अनयापि तस्य दानवीरत्वमु-
क्तम् ॥ ७७५ ॥ मार्गः व्यवहाररीतिः वर्त्म च । भद्रं [सुवर्णं] कल्याणं [च, “भद्रं तु

७७४ ब्राह्मणेन यं (प. स्तं) । भवतो (प. स्तं) । हृदयस्य (प. स्तं) ७७५ उन्नतया
(प. स्तं) । तृष्णासन्तापहरो मेघ इव कदा न दक्षस्त्वम् (प. स्तं) [न्यूनश्लेषोऽयं पाठः]
७७६ भंग (यु ?) तः (प. स्तं) । वाहः पुण्यदिशा (गो) पूज्यदिशा (गो २ का)

दुर्व्यवहारोत्पत्तिर्मौग्यप्रसरो विवेकिताप्रसहः ।

एकस्त्वं दोषज्ञः कृतीकृतो येन कलिकालः ॥ ७७७ ॥

सुगतोऽपि नाजिविमुखो, दृषध्वजोऽपि न विषादितायुक्तः ।

उद्यतशस्त्रोऽपि रिपौ कथमसि सन्नासिको जातः ॥ ७७८ ॥

करणप्रीतिमुस्तकक्षेमहेमसु ।” इति विश्वलोचनः ।] कुसुतिः कुटिलेषु शास्त्रं, पुथिव्यां प्रस-
रणं च । [गोत्रं कुलं, तस्य भेदः विशिष्टगुणवत्त्वात् अन्येभ्यः व्यावर्तनं, पक्षे गोत्रः पर्वतः
गोत्रं वनं वा तस्य भेदः वेवनम् । पुण्यवशात् स्वस्य सुकृतवलेन केवलं विष्णुपदोद्भूतः
महादेवशिरःस्थः त्रिलोकीपावनः गंगाजलप्रवाहः एव तव तुलनां आरोहति, न कोऽपि
अन्यः तादृशपुण्याभावात् इति भावः ॥ अत्र दण्डिमतानुसारेण श्लेषोपमा, तत्रापि केवलमि-
ति पदेन अन्यसाम्यव्यावृत्तेः नियमोपमापि । ‘पुण्यवशात्’ इत्यत्र ‘पूज्यदिशा’ इति पाठे
पूज्यत्वविषये इत्यर्थः, तच्च उपमायां साधर्म्यम् । अनया तस्य पुण्यवीरत्वं सूचितम् ।]
॥ ७७६ ॥ दोषज्ञः पंडितः दोषज्ञानेन तन्निवारणकर्ता च । यतः तादृशोऽपि कलिः
[कलियुगं] भवता धर्मस्थापनेन [कृतीकृतः, “अभूततद्भावे च्विः”, अकृतः अपि]
कृतयुगतां आपादितः [कीदृशः कलिः इत्याह, दुर्व्यवहाराणां दुष्टक्रियाणां उत्पत्तिः जन्मदः,
मौग्यप्रसरः मूढतामयः, अविवेकिताप्रसहः इति च्छेदः, विवेकाक्षमः अविवेकी इत्यर्थः ।
कृतयुगं तु तस्य सत्त्वगुणवत्त्वात् दुःखेन राजसानां व्यवहाराणां उत्पत्तिः जन्म यत्र तादृशः,
मौग्यं निष्कापस्थं तस्य प्रसरः यत्र तादृशः, तथा विवेकितां प्रसहते इति नित्यानित्या-
दिविवेकवान् इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण क्षेमेन्द्रेण उक्तं च—“तदा कृतयुगे लोके यदा राजा
प्रजाहितः । तदा किल कलिर्लोकं यदा राजा प्रजाहितः ॥ ” (बोधिसत्त्वा ०४२।१२)
(प्रजाहितः प्रजाभ्यः हितः, अहितश्च) । कलिकालः कृतीकृतः इति विरोधाभासः
श्लेषोत्थापितः, कलिकृतयोः भेदेऽप्यभेदोपनिबन्धनात् अतिशयोक्तिश्च, दोषज्ञः इति
विशेषणपदस्य साभिप्रायत्वाच्च परिकरालंकारः । अनया तस्य धर्मवीरत्वं ध्वनि-
तम् ।] ॥ ७७७ ॥ सुगतः शोभनमतिः बुद्धश्च । [सुगतः बुद्धः संसारविनिर्गमात्
शोभनं गतं यस्य सः, यद्वा प्रशस्तं क्लेशाद्यावरणप्रहाणं गतं यस्य सः, यद्वा
प्रशस्तं सर्वधर्मनिःस्वभावतातत्त्वं गतः अधिगतः इति, पुनर्जन्ममूलरागादिबीजस्य
अविद्यायाः प्रहाणात् शोभनां अपुनरावृत्तिं मोक्ष गतः इति वा ।] तस्य हि दयाशील-
तया युद्धपरिहरणात् आजिविमुखत्वं, भवांस्तु अतिशूरत्वात् न युद्धपराङ्मुखः ।

७७७ “मौल्यं प्रसवो विवेकितावसतेः (मुख्यः प्र ?) (प) ‘मौल्यं’ वसतिः (स्तं)
७७८ नापिविमुखो (प) शस्त्रेऽपि (प. स्तं) । कथमपि (प. स्तं. काया) । संधासिको (का)

सन्मणिरनेकभोगो गुरुभारसहः स्थिरात्मतास्थानम् ।

नरदेव चित्रमेतद्यदशेषगुणैस्त्वमाश्लिष्टः ॥ ७७९ ॥

प्रकृतिलघोर्येन कृता जघन्यवर्णस्य गौरवापत्तिः ।

जघनचपला यदार्या स पिङ्गलस्ते कथं तुल्यः ॥ ७८० ॥

वृषध्वजः धर्मप्रधानः शिवश्च । विषादिता खेदयुक्तता, [“विषादः सत्त्वसंशयः” अनुतापो वा, तद्वान् विषादी, तस्य भावः विषादिता; पक्षे विषं अत्ति भक्षयति इति विषादी, तस्य भावः,] गरलभक्षकत्वं च । [महादेवेन समुद्रमथनोत्थगरलभक्षणं कृतं तस्य कथा श्रीमद्भागवते अष्टमस्कन्धे सप्तमाध्याये हरचरितचिंतामणौ तृतीये प्रकाशे शिवपुराणे सनत्कुमारसंहितायां ५१ अध्याये च द्रष्टव्या ।] । यः शत्रौ उद्यतशस्त्रः स कथं सन्नः प्रतिरुद्धः असिः [कृपाणः] यस्य तादृशः, [सन्नासिकः सती शोभना नासिका यस्य असौ सन्नासिकः । अत्र श्लेषालंकारः, तन्मूलकश्च विरोधालंकारः, ततश्च उपमानादुपमेयस्य आधिक्यफलकत्वेन व्यतिरेकालंकारश्च व्यंग्यः ।] ॥ ७७८ ॥ सन्मणिः सतां श्रेष्ठः, फणासु सन्मणिधारी च । [अनेकभोगः बहुविधसुखभोक्ता, सहस्रफणश्च ।] गुरुभारसहः पृथिव्याः पालनं धारणं च [करोतीत्यर्थः] । स्थिरात्मता धैर्यं स्वैर्यं च [तस्याः स्थानं पात्रम् । समानत्वेऽपि भेदजं वैचित्र्यमाह अशेषेति ।] अशेषाः सर्वे, अशेषः शेषनागभिन्नश्च । [शेषस्तु श्लेषद्वारा गोवर्धनपर्वतस्य व्यंग्योपमानतया इत्थं वर्णितः यादवाभ्युदयकाव्ये (६।४०)—“ रत्नोपसंघटितशृंगफणासहस्रः स्फारोदितस्फटिकरश्मिविशुद्धकायः । नित्यं वहन्निजबलेन महीमहीनः पुण्यत्यसौ मधुरिपोरपि भोगयोगम् ॥ ” (शृंगं अग्रं, अहीनः सर्पराजः शेषः, भोगयोगं शय्यात्वेन सुखस्य संबंधम् ।) अत्र श्लेषविरोधव्यतिरेकाः अलंकाराः] ॥ ७७९ ॥ प्रकृतिलघुः स्वरूपेण ह्रस्वः, हीनजातिश्च । जघन्यः अंतिमः [निंद्यश्च,] वर्णः अक्षरं [ब्राह्मणादिश्च, तत्र जघन्यवर्णः] शूद्रः । तस्य गौरवं गुरुता, “पादान्तस्थं विकल्पेन” (श्रुतबोधे २) इति सिद्धान्तात्, पक्षे उत्कर्षः । [तथाहि कस्यचित् श्लोकः—“ ऊर्ध्वव्यपेता रहिताश्च वृद्ध्या संयोगहीना लघवोऽपि चान्तः । श्लोकस्य वर्णा इव विद्विषस्ते पादान्तमागम्य गुरुभवन्ति ॥ ” इति ।] जघनचपला नाम आर्याछंदोविशेषः, [पूर्वं ३१३ आर्याटीकायां उक्तलक्षणः, जघनेन चपला असाध्वी] व्यभिचारिणी

७७९ सहस्थिरात्मनां (प) । स्थिरात्मना (स्तं) । देव विभ्रमे तत् यदं (प. स्तं), [लिपिभ्रमात् पाठः] (का. पूर्वार्धपाठः अशुद्धः) ७८० गौरवोत्पत्तिः (स्तं) । चपलाकथायां (प) तथा यां (स्तं) यदार्याः (सुभा०) चपलापि चार्या (कापा)

कस्य न जातिर्नात्मा नार्थज्ञानं न मानसे प्रशमः ।

भवसि भवसाररत्नं तेनाद्वयवादिनाऽसदृशः ॥ ७८१ ॥

च । मात्राविशेषश्छंदोजातिः आर्या, [तल्लक्षणं तु—“ लक्ष्मैतत्सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः । षष्ठो जश्च नलघु वा प्रथमार्धे नियतमार्यायाः ॥ ” इति (५।१) छंदोमंजर्याम्,] भार्या च । पिंगलः छन्दःशास्त्रनिर्माता ऋषिः, [सोऽयं पिंगलनागः पिंगलाचार्यः पतंजलिरित्येवं अनेकधा ख्यायते, अयं नागत्वेन छुप्तनागजातीयः स्यात् इत्यनुमीयते, पाणिन्यनुजोऽयं इति सर्वानुक्रमणिकाटीकायां षड्गुरुशिष्यः । त्वया धर्मविदा शूद्राणामुत्कर्षापादनेन वर्णमर्यादाभंगो न कृतः इति भावः । कथं इत्याक्षेपेण तयोः वैषम्येण उपमानोपमेयभावः असंभवी इति सूचितं, तेन प्रतीपविशेषोऽलंकारः व्यतिरेकालंकारश्च व्यंग्यः । आचार्यदण्डिमतानुसारेण (२।३४) अत्र प्रतिषेधोपमा ।] ॥ ७८० ॥ [तस्य भगवतो बुद्धात् व्यतिरेकस्य प्रदर्शनेन तं स्तौति कस्येति । त्वं कस्य न जातिः जातिमान् सजातिः बंधुः, कस्य च त्वं आत्मा आत्मभूतः सुदृढं न, अपि च त्वं कस्य अर्थज्ञानं अर्थाय धमलाभाय ज्ञानं लक्षणया ज्ञानविषयीभूत इत्यर्थः, न; तथा त्वं प्रशमः “ अर्शआदिभ्यो-ऽच् ” (पा. ५।२।१२७) इत्यच्प्रत्ययाश्रणे शांतिमान् त्वं कस्य मानसे हृदये न, अर्थात् अविशेषेण सर्वेषां अपि त्वं बन्ध्वादिः असि । यतः एवं, तेन ततः, त्वं भवसाररत्नं भवस्य जगतः सारं उत्कृष्टतमं रत्नं मणिः, सन् । अद्वयवादी अद्वयं विशानामेदं सर्वेषां पदार्थानां वदति इति अद्वयवादी बुद्धः, तथाहि बुद्धस्य सुगतादिनामसु अमरः आह—“ षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः । ” इति, तेन बुद्धेन असदृशः असमः तेन अनुपमेयः इति यावत्, भवसि । तथा च विशानवादिबौद्धमते विशानव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वात् तस्य न जात्यादि किमपि वर्तते, तव तु तत् सर्वं वर्तते इति । तथा बुद्धपक्षे जातिः सामान्यं, आत्मा जीवात्मपरमात्मेतिभेदद्वयवत् आत्मद्रव्यं, अर्थज्ञानं पदार्थानां ज्ञात्राश्रयं ज्ञानं, मानसे प्रशमः इत्यत्र च मानसे अप्रशमः इति पदच्छेदः, तेन अप्रशमः न अर्थात् प्रशमः शांतिः अस्ति ॥ अत्र ‘ भवसाररत्नं ’ इति पदं स्वारस्येन बौद्धमते बुद्धः धर्मः संबध्यते रत्नत्रयांगीकारेण बुद्धस्य रत्नत्वात्, “ जातो जातो यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते । ” इति न्यायेन स्तूयमानस्य रत्नत्वात् उभयोः तुल्यत्वं ध्वनयति । तेन प्रकारेण तुल्यत्वेऽपि राज-

७८१ कस्य न (गो. का) यस्य न (प. स्तं) । नात्मज्ञानं (का) । प्रेम (कापा) । साररत्नं (गो) । केन द्वयं (का) भवसार न त्वं तेना० (प. स्तं)

तत्रापि वृद्धियोगस्तस्मिन्नपि पुरुषगुणगणख्यातिः ।

परिभाषा तत्रापि व्याकरणाज्ञातिरिच्यसे तेन ॥ ७८२ ॥

पुत्रस्य जात्यादिसत्त्वेन बुद्ध्या व्यतिरेकः व्यञ्जितः ॥ अत्र] ‘कस्य न जातिः
बन्धुः, अपि तु सर्वस्यैव सजातीयवत् हितकारी, पक्षे सामान्यम् । अद्वयवादिना ज्ञान-
व्यतिरिक्तसर्वनिरासात् कस्यचिदपि न जातिः । आत्मा प्रियः । अर्थज्ञानं अर्थरूपेण
ज्ञानम् । पक्षे नात्मा आत्माव्यतिरिक्तः तस्मिन् न पदार्थरूपतया ज्ञानम् । प्रशमः
शांतिकरः, पक्षे शांतिः । अद्वयवादी बुद्धः । ’ [इति टिप्पणी ॥ प. स्तं. संक्षिप्तपुस्त-
कयोः पाठस्तु “यस्य न जातिः...भवसार न त्वं तेना...सदृशः ॥ ” इति । पृ-
त्पाठे अर्थस्तु—यस्य तव न जातिः लक्षणया ब्राह्मणादिभेदपक्षपातः न, यस्य न आत्मा
कोऽपि आत्मीयो न, न च अर्थज्ञानं अपरिमितद्रव्यस्य आगमात् अतिदानात् वा,
न च मानसे मनसि प्रशमः शांतिः सर्वदैव परहितकरणचिंतासक्तत्वात्, सः त्वं, हे
भवसार जगतः सारभूत, तेन प्रसिद्धेन अद्वयवादिना बुद्धेन असदृशः न भवसि अपि
तु सदृशः तुल्यो भवसि, यतः तव जात्यादिः नास्ति, तथा बुद्धस्यापि इति ॥ उभय-
पाठयोः रत्नपदस्वारस्यात् वर्ण्यमानस्य च उत्कर्षध्वननात् मुद्रितः गो.पुस्तकस्थः
पाठः एव श्रेयान् ॥ अपि च रत्नं इति अभेदप्राधान्यं रूपकं तेन रत्नपक्षेऽपि उच्य-
मानां तेषां सर्वेषां एकरूपत्वात् तत्र न जातिः, जडत्वात् च न आत्मा, तत एव
तस्य न अर्थज्ञानमपि, मानसे हृदये अन्तरिति यावत्, रत्नस्य प्रशमः न, किन्तु
उज्ज्वलता अस्ति इत्यपि बोध्यते ॥ यद्वा यतः सर्वं आत्मवदेव पश्यसि ततः अद्वय-
वादिना केवलाद्वैतवादिना सदृशः तुल्यः भवसि इत्यर्थः; अस्मिन्नर्थे ‘न मानसे अप्रा-
शमः ’ ‘अद्वयवादिना सदृशः’ इति च पदच्छेदः कर्तव्यः ॥ यद्वा भवं सारयंति
नाशयंति ते भवसाराः उदाराः दातारः तेषु रत्नं श्रेष्ठः भवसि; यतः उदारानां अपि
न जातिः दानाय नियमिता जातिः न, न च आत्मा आत्मीयः, न च अर्थज्ञानं इय-
देव देयं नाधिकं न्यूनं वा इत्यर्थज्ञानं न, न च मानसे प्रशमः दानविषये शांतिः
नास्ति अपि च अविच्छेदेन ददाति इत्यपि स्फुरति ॥ ७८१ ॥ बृद्धेः उत्कर्षस्य वृद्धि-
संज्ञकादेर्चां च योगः । [तस्मिन् व्याकरणशास्त्रे ।] पुरुषस्य गुणानां शौर्यादीनां गणस्य
[समूहस्य, च ख्यातिः] प्रसिद्धिः; प्रथमादिपुरुषस्य, गुणस्य गुणसंज्ञकादेर्चां, गणस्य
भवादिप्रभृतिगणस्य च ख्यातिः प्रसिद्धिः । परिभाषा नियमो नियमवाक्यं
च, [परिभाषा सूत्रत्वात् अल्पाक्षरा भूयिष्ठार्था सर्वत्र प्रवृत्ता प्रामाण्यं गता च,

७८२ तस्यापि वृद्धिः (स्तं) । गणस्योक्तिः (का) । रिच्यते (का) [प्रक्रमभंगबुद्धः पाठः]

निर्व्याजस्तवनोऽपि त्यक्ताक्षेपोऽपि निरुपमानोऽपि ।

सद्रूपकजातिगुणैर्नाथ त्वं गामलङ्कारुषे ॥ ७८३ ॥

“अनियमनिवारको न्यायविशेषः, ... ‘परिभाषा च तर्ह्येकदेशे स्थिता सर्वशास्त्रमभिज्वल-
यति’ इति भाष्यकारः । ‘इको गुणवृद्धी’ इत्यादिका परिभाषा । ‘सिचि वृद्धिः,
इत्यादिः विषयः । ” इति शिशुपालवधटीकायां (१६।८०) मल्लिनाथः । तत्रापि
यथा त्वयि तथा व्याकरणेऽपि विद्यते, तेन हेतुना, त्वं, तस्मात् व्याकरण-
शास्त्रात्, नातिरिच्यसे अधिको न भवसि ॥ इडिमितानुसारेण अत्र चद्रूपमा (२।३५),
चटुः प्रियोक्तिः तत्प्रतिपादकत्वात्, सा च अत्र उत्कर्षकारणे सत्यपि नोत्कर्ष इति
विशेषोक्तिगर्भा च] ॥ ७८२ ॥ व्याजस्तवनं कपटेन प्रशंसा, व्याजस्तुतिरलंकारश्च,
[तद्रहितोऽपि; तथा त्यक्तः] आक्षेपो मिथ्यागर्हणा अलंकारान्तरं च [येन तादृशः,
निरुपमानः असदृशः, उपमानं अत्रास्ते इति उपमालंकारः, निर्गतः स यस्मात् तथा-
विधः, अपिः विरोधे । सत् शोभनं रूपं सद्रूपं, तदेव सद्रूपकं, स्वार्थे कन्, जातिगुणाः
जन्मसिद्धगुणाः च स्वभावगुणाः शौर्यप्रजापालनरक्षणादिलक्षणाः क्षत्रियजातिगुणाः
तैः; पक्षे शोभनं रूपं स्वरूपं जातिः जन्म च येषां तादृशैः गुणैः माधुर्यादिकाव्य-
गुणैः, हे नाथ प्रभो, त्वं गां] गौः पृथ्वी वाणी च [तां “ गौः स्वर्गे च बलीवर्दे
रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीदृग्वाणदिग्वाभूष्वप्सु भूम्नि च ॥ ” इति
मेदिनी । अलङ्कारुषे भूषयसि ॥ अलंकारेषु व्याजस्तुतिः तु—“स्तुत्या वा गम्यते निन्द्या
निन्दया गम्यते स्तुतिः । व्याजस्तुतिरसौ यत्र स्तुत्या वा गम्यते स्तुतिः ॥ ” इति ।
मंदारमरंदचंप्वाम् (१०) । आक्षेपालंकारः तु—“आक्षेपोऽपह्नवाद्भिन्नो निषेधो,
जनरंजनः । ” इति; स च स्वोक्तस्यैव विचारणात् निषेधे शुद्धाक्षेपः इति; विशेषप्र-
तिपत्तये सामान्यांशविभेदतः द्विविधस्य वक्ष्यमाणस्य उक्तस्य वा, निषेधाभास-
कीर्तने आभासिताक्षेपः इति; अनिष्टविधौ व्यक्ते सत्यपि निषेधे तिरोहिते संगु-
प्ताक्षेपः इति त्रिधा भिन्नः; प्रकारान्तरेण च वस्तुनः निषेधे वस्त्वाक्षेपः इति; कथनस्य
आक्षेपे कथनाक्षेपः इति; निगदितः नानाभेदप्रसिद्धः अलंकारः । “ साधर्म्यमुपमा
भेदे ” (काव्यप्रकाशे १० । १) इति; लक्षितः उपमालंकारः ॥ “ ये रसस्याङ्गिनो
धर्माः शौर्यादय इवात्मनः । उत्कर्षहेतवस्ते स्थिरचलस्थितयो गुणाः ॥ ” इति (काव्य-
प्रकाशे ८।१), “ उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् । हारादिवदलंकारास्ते-
ऽनुप्रासोपमादयः ॥ ” (८।२) इत्युक्तलक्षणाः गुणाः अलंकाराश्च । तत्र गुणाः

अन्यैव वर्णनैषा दूराल्लोकोत्तरा स्थिता काऽपि ।

वामो यथैव शत्रुषु मित्रेषु तथैव वामोऽसि ॥ ७८४ ॥

पूजयसि येन गुरुजनप्रभिनन्दसि येन साद्युचरितानि ।

प्रीणयसि येन विप्रान्नृपनन्दन तेन वृषभस्त्वम् ॥ ७८५ ॥

तु—“श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिवदारत्यभोजःकान्तिसमा-
धयः ॥ ” (काव्यादर्शे १।४१) इति दशधा भिन्नाः ॥ विरोधपरिहारे अपिः चार्थक,
तेन त्वं सर्वेषां परमार्थेन स्तोता, अनिन्दकश्च, अत एव अनन्यसमः सन् स्वीयैः शो-
भनसहजगुणैः शौर्यादिभिः पृथ्वीं अलंकुरूपे; पक्षे उपमाद्यलंकारहीना वाणी न शोभते
तथापि तादृशीमपि तव वाणीं त्वं माधुर्यादिकाव्यगुणैः अलंकुरूपे इति भावः । तथाहि
अलंकारानुसंधानात् प्रागेव गुणवैचित्र्यं सहृदयहृदयान् विनद्धि, उक्तं च—“तया
कवितया किं वा तया वनितया च किम् । पदविन्यासमात्रेण यथा नापहृतं मनः ॥”
इति । यत्र च कवितायां गुणवैचित्र्यं नास्ति तत्र सत् अपि अर्थालंकारवैचित्र्यं न
काव्यशोभां पुष्पाति, यथाह भोजराजः—“अलंकृतमपि श्रव्यं न काव्यं गुणवर्जितम् ।”
इति । एवं गुणकृतवैचित्र्यमपि गिरां अलंकरणं अस्त्येव ॥ अत्र श्लेषालंकारः, तन्मूले
विभावनालंकारश्च । तल्लक्षणं तु—“विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते । उक्ता-
नुक्तनिमित्तत्वाद्बिधा सा परिकीर्तिता ॥ ” इति (साहित्यदर्पणे १०।६६-६७) ।
अत्र ‘सद्रूपकजातिगुणैः’ इतिपदेन उक्तकारणा सा । द्वयोः संकरः । विरोधालंकारः
श्च व्यंग्यः ॥ ‘संज्ञापकजातिगुणैः’ इति पाठे संज्ञापकाः सूचकाः ये जात्याः स्वजात्या-
क्षत्रियजात्याः गुणाः शौर्यादयः तैः इत्यर्थः ॥ ७८३ ॥ एषा उत्तरार्धे कथ्यमाना, काऽपि
अवर्णनीया, अन्यैव विलक्षणा, वर्णना गुणवर्णनं स्तुतिः, दूरात् अत्यंतं, लोकोत्तरा अनन्य-
सामान्या स्थिता वर्तते । सा का इत्याह वाम इति । यथैव शत्रुषु] वामः प्रतिकूलः
[त्वं, तथैव मित्रेषु वामः] सुंदरश्च [असि ।] “ वामो वल्लुप्रतीपी ” इति अमरः ॥
[श्लेषोत्थापितः विरोधालंकारः, “विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः । ” इति
(काव्यप्रकाशे) लक्षणात्, विषयस्य वर्णनायाः अन्यत्वेन उक्तेः भेदकातिशयोक्तिः-
काव्यलिङ्गं च पूर्वार्धस्य उत्तरार्धेण समर्थनात् ॥ एकस्यैव ते शत्रुषु मित्रेषु च
अत्यंतविरुद्धेषु एक एव धर्मः वामत्वं वर्तते इति अद्भुतम् ॥ ७८४ ॥ येन यतः,
गुरुजनं, गुरवः तु—“उपाध्यायः पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः । मातुलः श्वशुरन्नाता

७८४ वर्णिकेषा भवत्सु लोकोत्तरा (प.स्तं) वर्णनैषा दूराल्लोकान्तरा(का) ७८५ विप्रान्
वृषभनन्दन (गो)

दैन्यमिदं यच्छ्लाघा क्रियते ते रक्षसाऽपि न समस्य ।

न स बलपकरोद्योषिति भवांस्तु भुङ्क्ते प्रसह्य रिपुलक्ष्मीषु ॥७८६॥

रमणीय चाटुवचनस्तवनं यल्लाभहेतुरस्माकम् ।

तत्पतति ते स्वरूपे, यामि, नमः, सन्तु सौख्यानि ॥' ७८७ ॥

मातामहपितामही । बन्धुर्ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ॥ १ ॥ . माता
मातामही चैव पितृमातृषसा (सा ?) दयः । श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः
स्त्रियः ॥ २ ॥ इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो नृपाः । अनुवर्तनमेतेषां मनोवाक्का-
यकर्मभिः ॥ ३ ॥ इति बलालचरिते (अ. १६) । तान् पूजयसि । अभिनन्दसि प्रशं-
ससे । नृपनन्दन राजपुत्र ।] वृषभः वृषः धर्मः, वृषभः श्रेष्ठश्च । [त्वं वृषभः इति श्लिष्ट-
रूपकं, तादृशत्वे च गुरुपूजनादिहेतूनां कथनात् हेत्वलंकारः] ॥ ७८५ ॥ वक्रोक्त्या तं
प्रशंसति दैन्यमिति । अपि च इदं दैन्यं कार्पण्यं मनसः निरोजस्त्वं मलिनतादिकृत् इति
भावः, यत्, रक्षसा रक्ष्यते अस्मात् इति रक्षः राक्षसः हीनयोनिः तेनापि, न समस्य न
तुल्यस्य, अर्थात् तादृशादपि न्यूनस्य, ते तव, श्लाघा स्तुतिः, क्रियते प्रवर्त्यते । असमत्वं
निर्दिशति नेति । सः राक्षसः प्रकृते रावणः, योषिति स्त्रियां प्रकृते सीताख्यायां, तां
स्ववशीकर्तुं, बलं पराक्रमं न अकरोत्, भवान् तु रिपुलक्ष्मीं शत्रूणां श्रियं, प्रसह्य हठात्
बलात्, भुङ्क्ते उपभोगं कुरुते ॥] ' रक्षः रावणः, स हि नलकृवरानुरक्तं भायां प्रसह्य
प्रवृत्तः, तेन परस्त्रीबलात्कारे प्रवृत्तः शतधा लिङ्गमूर्धा भविष्यसि इति शप्तः, इति पौरा-
णिकी कथाऽत्रानुसन्धेया । ' [इति टिप्पणी । व्याजस्तुतिः अलंकारः, निंदा च मुखे
॥ ७८६ ॥ बन्दी राजपुत्रस्तवनं उपसंहरति रमणीयेति । रमणीयेति संशोधनम् । यद्वा
रमणीयैः मनोहरैः, चाटुवचनैः श्लाघापरवाक्यैः, युक्तं स्तवनं स्तुतिः, यत्, अस्माकं
स्तावकानां स्तोतृणां, लाभहेतुः स्तुतिपाठश्रवणप्रसन्नेन राजादिना धनहस्त्यादि दीयते
इति, तत् प्रकृते न मिथ्या, अपितु ते तव स्वरूपे पतति अस्मदुक्तं न चाटुः परंतु
परमार्थः इत्येव बोध्यम् । अस्य तदनुरूपं प्रभूतं दीयतां इति अभिसन्धिः ॥
समाप्तकार्यतया स्वनिर्गमनं प्रार्थयते यामि इति । गमनसमये नमस्क्रियायाः उचि-
तत्वात् नमः इति करशिरःसंयोगादिरूपक्रियाया सह उक्तिः, नम्रीभवामि इत्यर्थः,
आशीर्वादश्च सन्तु सौख्यानि इति, सौख्यानि सर्वप्रकाराणि शरीरधनकुटुम्बादि-

७८६ क्रियते तव (स्तं) स हठमकरो (प. स्तं) ७८७ रामणिकचाटुपदस्त
(प. स्तं) । उत्पतति (गो) [का पुस्तक पाठः अतीवदूषितः]

श्रुत्वोत्तरमवदत्तं बन्दिनमभिनन्द्य साधुवादेन ।

‘आस्व किमाकुलता ते, यास्यसि तुष्टो मया प्रहितः ॥ ७८८ ॥

पुनरपि पठ तद्युगलं गीतिकयोर्यत्त्वया पुरा पठितम् ।

कक्षान्तरितेन मम स्थितस्य कुलपुत्रिकारामे’ ॥ ७८९ ॥

‘त्वयि वदति साधुवादं वागियमुन्मुद्रिता बुधसमाजे’ ।

अभिधायेति पपाठ त्रिस्थानविशुद्धनादेन ॥ ७९० ॥

संवद्धानि सुखानि, सन्तु वर्तन्ताम् । इति । आशीरलंकारः ॥ ७८७ ॥ श्रुत्वा आकर्ण्य, उत्तरं पश्चात् श्रवणानन्तरं, तं बन्दिनं चाटुकारिणं, साधुवादेन अभिनन्द्य साधुसाधु समीचीनं इत्युक्त्या प्रशंस्य, अवदत् । किमित्याह आस्वेत्यादि । आस्व स्वासने उपविश, इदानीं गमनं मा कुरु इत्यर्थः । ते तव, किं किमर्थं, आकुलता चित्तव्यग्रता यत् गमनाय उद्युक्तोऽसि इति भावः । तुष्टः मत्तः पारितोषिकादिलाभेन प्रसन्नः, मया प्रहितः गमनाय अनुज्ञातः सन्, यास्यसि गमिष्यसि, विलंबस्व तावत् इति भावः ॥ ७८८ ॥ गमननिवारणकारणभूतं स्वेप्सितं तं बन्दिनमाह पुनरिति । कुलपुत्रिकारामे कुलकन्यका कन्यकाभिजनः तदर्थं यः आरामः उद्यानं स कुलपुत्रिकारामः, तत्कारणात् तन्नामैव प्रसिद्धः राज्ञः आरामः, तत्र, स्थितस्य मम मयि स्थिते इत्यर्थः, कक्षान्तरितेन कक्षा गेहप्रकोष्ठः ‘द्यौढी’ ‘दोढी’ वा इति भाषायां प्रसिद्धा, ‘कक्ष्या’ (‘क्षा’) साम्यवरत्रयोः । कच्छाख्यगुह्यवस्त्रे च काक्ष्यां गेहप्रकोष्ठके ॥ पार्श्वार्धगंसमुद्भूतरोगभेदेऽङ्गुलावपि ।’ इति केशवः, अन्तरितेन अन्तर्गतेन आच्छादितेन वा,] ‘कक्षान्तरितं गर्भगृहान्तरं’ [इति टिप्पणी अशुद्धा, त्वया, पुरा कस्मिंश्चित् समये, यत्; गीतिः छंदो-विशेषः, तल्लक्षणं उक्तं प्राक् (आ. ३२५ टी०), सा एव गीतिका, गीतिका च गीतिका च गीतिके तयोः, युगलं युग्मं, पठितं प्रोक्तं, तत् पुनरपि पठ, तस्य रमणीयशब्दार्थवत्तया तव पाठकौशलेन च अधुना पुनः श्रोतुं इच्छा वर्तते इति भावः ॥ ७८९ ॥ बन्दी प्रत्युवाच त्वयीति । अस्यां विद्वद्भोष्यां त्वया ‘साधुसाधु’ इत्यादि वदता मे अभिनन्दनं कृतं तेन इयं मे वाणी] उन्मुद्रिता विकसिता [समुन्मीलिता जाता, प्रोत्साहितोऽहं इति भावः; इतिः प्रकारे, राजपुत्रस्य चाटुं कृत्वा, तत् स्मृतिपथमानीतं गीतियुगलं त्रिस्थानविशुद्धनादेन कंठादिस्थानत्रये विशुद्धेन अदुष्टेन स्वच्छेन नादेन

७८८ श्रुत्वानन्तरम् (प. स्तं) । अस्ति किमा० (का) ७८९ गीतिकया यत्पुरा (का) । पुत्रिकावासे (प. स्तं) ७९० त्वयि वदति (गो २)

‘एका खण्डनकुपिता, विरसाऽन्या प्रणयभङ्गवैलक्ष्यात् ।
काचिन्निःकटतरासनमप्राप्य विभर्ति निर्वेदम् ॥ ७९१ ॥

स्वरेण, तथाहि—“यदूर्ध्वं हृदयग्रन्थेः कपालफलकादधः । प्राणसंचरणस्थानं स्थान-
मित्यभिधीयते ॥ उरः कण्ठः शिरश्चेति तत्पुनस्त्रिविधं मतम् ॥ ” इति, “मन्द्रो
वक्षसि, मध्यमोऽप्यथ गले, तारः पुनर्मस्तके, दारव्यां तु विपर्ययादिह भवेत्तारो ह्य-
धोधः क्रमात् । ” इति च स्थानसंबद्धानां स्वराणां संशाः । (दारव्यां वीणायाम् ।)
नादश्च—“नादोऽनुरणनाकारः स्वरश्चित्तानुरंजकः । ” इति लक्षितः । यद्वा “उरसः
शिरसः कण्ठादुत्थितः पंचमः स्वरः । ” (१।५।६) इति नारदीयशिक्षायां उक्तेः
पंचमस्वरेण इत्यर्थः; पपाठ उच्चैः गीतवान् । अनेन गानस्य रक्तादिदशगुणेषु अलंकृतं
नाम गुणः घोतितः, तदुक्तं तत्रैव (१।३)—“अलंकृतं नाम उरसि शिरसि
कंठयुक्तमित्यलंकृतम् ” इति । अनेन स श्रावकः (गाता) त्रिस्थानशोभीत्यपि
सूचितम् । तथाच भरतः—“शिरःकण्ठेष्वभिहितं त्रिस्थानमधुरस्वरेः । त्रिस्थानशो-
भीत्येवं तु स हि तज्ज्ञैः प्रकीर्तितः ॥ ” (३३।१४—१५) इति ॥ ७९० ॥ तद्वीतियुगलं
शब्दशः अनुवदति एकेत्यादि । अत्र दक्षिणः नायकः “एषु त्वनेकमहिलासमरागो
दक्षिणः कथितः । ” इति साहित्यदर्पणे (३।३५) लक्षितः ॥ एका अंतःपुरसुंदरी
खण्डनकुपिता खंडनेन निराकरणेन कुपिता संजातक्रोधा वर्तते, खडिता नायिका इति
भावः, तल्लक्षणं तु—“अन्यसंभोगचिह्निते प्रेयसीर्ष्याकुला खण्डिता । ” इति शृंगा-
रामृतलहरी, “निद्राकषायमुकुलीकृतताम्रनेत्रो नारीनखव्रणविशेषविचित्रिताङ्गः ।
यस्याः कुतोऽपि गृहमेति पतिः प्रभाते सा खण्डितेति कथिता कविभिः पुराणैः ॥ ”
इति च; अस्याः चेष्टाः—“अस्फुटालापचिन्तासंतापनिःश्वासतूष्णीभावाश्रुपातादयः । ”
इति रसमञ्जर्याम् । अत एव सा न रतिदानपरा, अतः प्रसादनीया इति
सूच्यते । एवमन्यत्र । अन्या सुंदरी तु, प्रणयस्य याच्नायाः, “प्रणयास्त्वमी ।
विश्रंभयाञ्जाप्रेमाणः । ” इति अमरः, तस्य भंगेन अपूर्त्या, यत् वैलक्ष्यं
चित्तभेदः, तेन विरसा हर्षोत्सुक्यादिरहिता; इयं प्रणयकुपिता रूढा मानवती, तेन
च परिचयविशेषः व्यज्यते । अपरा काचित् तु निकटतरं प्रियसमीपस्थं यत् आसनं
तत् अप्राप्य, प्रियात् दूरं प्राप्तासना इत्यर्थः, इदं अवमानसूचकं, अतः निर्वेदं चित्त-
खेदं विभर्ति धारयति; इयं अवज्ञाता, अस्याः चेष्टाश्च “दैन्यचिन्ताश्रुनिःश्वास-

७९१ प्रेमभङ्ग (प. स्तं) गेयभङ्ग (का) । विभर्ति हृदयनिर्वेदम् (प. स्तं)

अन्या कलहान्तरिता, नवपरिणयलज्जयाऽपरा सहिता ।

रमणीगणमध्यगतः स्मरातुरः किं करोतु बहुजानिः ॥ ७९२ ॥

(संदानितकम्)

वैवर्ण्योच्छ्रितादयः । ” इति ॥ ७९१ ॥ अन्या कलहान्तरिता कलहेन अन्तरिता प्रियात् व्यवधानं प्राप्ता, तल्लक्षणं च—“ प्राणेश्वरं प्रणयकोमलमंजुवाग्भिर्भा चाटुकारम-
चिरादवधीर्य याति । संतप्यते मदनबह्निशिखासहस्रैर्वाग्पाकुला कुकलहान्तरिता हि सा
स्यात् ॥ ” (७) इति भरतकृताष्टनायिकालक्षणे; ‘ पतिमवमत्य पश्चात् परितप्ता ’ इत्यर्थः,
तस्याः चेष्टाश्च—“ भ्रातिसंतापसंमोहनिःश्वासज्वरप्रलापादयः । ” इति रसमंजरीम् ।
अपरा अन्या तु नवपरिणयेन नूतनपाणिग्रहणेन, या लज्जा धाष्टर्याभावः, तया सहिता,
प्रचुरव्रीडा, सा तु प्रथमं अवतीर्णनवयौवना, अत एव रत्युदयेऽपि प्रियसमागमे
भयं लज्जा च वहति तेन ‘ मुग्धा ’ इत्युच्यते, यौवनोदयात् प्रागेव सा विवाह्यते इति
सैव ‘ नवोढा ’ इत्यपि उच्यते; “ मुग्धाया आद्यावस्था नवोढा, दरविश्रब्धा मुग्धैव
विश्रब्धनवोढा इत्यन्ये । अस्याश्च रतिवामत्वकोपमृदुत्वादयश्चेष्टाः । ” इति च शृंगा-
रामृतलहरीम् । एवं नवोढा लज्जाभयपराधीनरतिः, “ अस्याश्चेष्टा क्रियाहिया मनोहरा,
कोपे मार्देवं, नवविभूषणे स्पृहा च । ” इति रसमंजरीम् । एवं रमणीगणस्य स्वीय-
सुंदरीसमूहस्य, प्रकृते पत्नीपंचकस्य, मध्यगतोऽपि तेन सन्निहितः परिवृतोऽपि, स
बहुजानिः बह्वयः जायाः पत्न्यः यस्य सः, “ जायाया निङ् ” (पा. ५।४।१३४)
इति जायान्तस्य बहुव्रीहिसमासे निङादेशात् बहुजानिः, स्मरातुरः कामावेगवान् सन्,
किं करोतु, सर्वासामपि स्वस्वकारणभेदेन रतिवैमुख्यात् कामवशः नायकः किंकर्तव्य-
तामूढः वर्तते इति भावः ॥ प्रकृते प्रथमा तावत् प्रसादनीया, द्वितीया संतोषितव्या,
तृतीया अनुनेया, चतुर्थी संधेया, पंचमी च आवर्जनीया, इति नायकस्य दक्षिणत्वात्
बहुकार्यसंपातेऽपि खण्डिताया एव गुरुकोपवत्त्वात् तस्याः प्रसादनं एव सर्वोपरि इति
रहस्यम् । अत एव तस्याः अत्र प्रथमं ग्रहणम् ॥ एतच्छायः कोऽपि श्लोकः—“ स्नाता
तिष्ठति कुंतलेश्वरसुता, वारोऽङ्गराजस्वसुः, द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया, देवी प्रसा-
द्याऽद्य च । इत्यन्तःपुरसुंदरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते, देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा
द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥ ” इति । (स्नाता ऋतुस्नाता । वारः सुरतार्थं निर्यामितः
दिवसः । द्यूते पणत्वेन सैव रात्रिः कमलया जिता जयेन आत्मसुरतार्थं प्राप्ता ।
देवी कृताभिषेका राजपत्नी । नाडिका क्षणः ।) अत्र उक्तनिमित्ते विशेषो-

७९२ परा निहता (प) । लज्जया निहता (स्त) । स्मराकुलः (गो) । करोति (प. स्त)

अभ्युपपत्त्यवबोधकमस्तकचलनं विधाय विकृतभ्रूः ।
 नृत्याचार्यमवादीदेतस्मिन्किञ्चु संगीतम् ॥ ७९३ ॥
 स उवाच ततो 'वणिजो नेतारो यत्र, यत्र पात्राणि ।
 शास्त्रायतनं दास्यस्तत्र कुतः सौष्ठवं नाट्ये ॥ ७९४ ॥

कृत्यलंकारः व्यंग्यः, कारणसत्त्वेऽपि निमित्तवशात् कंचित्कालं कार्यानिष्पत्तेः सूचनात् ॥
 सन्दानितकं इति युग्मं, तथाचोक्तं—“एकस्मिन् छंदसि वाक्यसमाप्तौ मुक्तकं,
 द्वयोः संदानितकं, त्रिषु विशेषकं, चतुर्षु का(क)लापकम् ॥” इति काव्या-
 लंकारटीकायां (१६।३६) नमिसाधुः; साहित्यदर्पणे (६।३१४) तु—“द्वाभ्यां
 तु युग्मकं, संदानितकं त्रिभिरिष्यते । कलापकं चतुर्भिश्च, पंचभिः कुलकं मतम् ॥”
 इति किञ्चिद्भेदेन प्रोक्तम् । (तन्मतान् संदानितकस्यैव विशेषकं तिलकं चेति संज्ञा ॥)
 “एकः श्लोको मुक्तकः स्यात्, द्वाभ्यां युगलकं स्मृतम् । त्रिभिर्गुणवती प्रोक्ता, चतुर्भिस्तु
 प्रभद्रकम् ॥ बाणावली पंचभिः स्यात्, षड्भिस्तु करहाटकः ॥” इत्यपि अन्यत्र संज्ञा
 उक्ताः ॥ ७९२ ॥ प्रकरणान्तरं प्रस्तौति अभ्युपपत्तीति । अभ्युपपत्तिः सान्त्वनपूर्वको-
 ऽनुग्रहः, तस्याः अवबोधकं सूचकं शापकं, मस्तकचलनं शिरश्चालनं, विधाय कृत्वा,
 इदं आकंपितं शिरः, यथोक्तं नाट्यशास्त्रे—“शनैराकंपनादूर्ध्वमधश्चाकंपितं भवेत् ।
 (८।१९) संज्ञोपदेशपृच्छासु स्वभावाभाषणे तथा । निर्देशावाहने चैव भवेदाकंपितं
 शिरः ॥” (८।२०) इति । एतस्मिन् आस्थाने तत्र वर्तमानं इति यावत्, नृत्याचार्यः
 नृत्योपाध्यायः यथा मालविकाग्निमित्रे गणदासहरदत्तौ, तं, विकृतभ्रूः उत्क्षिप्तैकभ्रुकुटिः,
 अयं भ्रुकुटिव्यापारः उत्क्षेपाख्यः, तथाच भरतः—“भ्रुवोरुद्गतिरुत्क्षेपः सममेकैक-
 शोऽपि वा ॥” (८।११४) इति, स च प्रश्नेऽपि; अवादीत् उक्तवान् । किमित्याह
 किंन्विति । किन्तु इति प्रश्ने, “किन्तु प्रश्ने वितर्कं च ।” इति विश्वलोचनः, संगीतं
 प्रेक्षणार्थनृत्यगीतवाद्यत्रयं, “गीतवाद्यनृत्यत्रयं नाट्यं तौयत्रिकं च तत् । संगीतं प्रेक्षणार्थे-
 स्मिन्, शास्त्रोक्ते नाट्यधर्मिका ॥” (२।१९३) इति हेमचंद्रः, “गीतं वाद्यं तथा
 नृत्यं त्रयं संगीतमुच्यते ।” इति च संगीतरत्नाकरे (१।२१); एवं च माल-
 विकाग्निमित्रस्थं ‘संगीतशालातः’ इति पदं तट्टीकाकारैः नाटकशालाया इति व्याख्या-
 तम्, संगीतस्य गानमात्रार्थत्वं तु उपचारात् ॥ ७९३ ॥ ततः एवं प्रश्ने कृते,
 सः नृत्याचार्यः, उवाच उत्तरं अदात्, किमित्याह वणिज इत्यादि । यत्र यस्मिन्

७९३ अभ्युपगमावबोधक (प.स्तं) । चलनं (कापा) । नृत्ताचार्य (प.स्तं) । किं सुमं-
 गीतम् (प. स्तं. गो २) ७९४ शास्त्रायतनं (गो) [अस्य का. पाठः अक्षरमात्रः]

काचिद्वलिनाऽऽक्रान्ता, काचिन्न जहाति कामिनं रुचिरम् ।

अन्या पानकगोष्ठ्यां नयति दिनं प्रीतकैः सार्धम् ॥ ७९५ ॥

नोत्सृजति सततमेका पुरुषागमनाशया गृहद्वारम् ।

शूलापालः कथयति लब्धोत्कोचो रजस्वलामपरां ॥ ७९६ ॥

नाट्ये, वणिजः क्रयविक्रयकारिणः सार्धवाहाः वा वैद्याः किराटाः अर्थैकपुरुषार्थाः वित्तशाठ्याः, नेतारः नायकाः सभाप्रधानाः, यत्र च, पात्राणि नटाः “पत्रं पर्णे च पक्ष्मणि गृह्योद्यतनयेऽपि च ।” इति विश्वलोचनः, पत्रमेव पात्रं, “प्रशादिभ्यश्च” (पा. ५।४।३८) इति स्वार्थेऽण्, दास्यः वेश्याः, कीदृश्यः, शाठ्यायतनं कापट्यनिवासस्थानं, तत्र तस्मिन् तादृशे इत्यर्थः, नाट्ये वाचिकादिचतुर्विधाभिनयरूपे नटकर्मणि नटप्रयोगे, तथाहि भावप्रकाशे—“आङ्गिकाद्यैरभिनयैर्व्यायुर्भिनयात्मकम् । रसभावसमायुक्तं तस्मात्त्वं परिचक्षते ॥” इति, सौष्ठवं चाकृता मनोहरत्वं, कुतः प्रभे अव्ययं, कस्मात् हेतोः इत्यर्थः । तादृशे नाट्ये सौष्ठवं नास्त्येव इति भावः ॥ आक्षेपद्वारा यत्र त्वादृशाः राजपुत्राः सभानायकाः, अस्मद्विनेयसदृश्यः नट्यश्च तत्रैव यथार्थं नाट्यं भवेदिति सूचितम् ॥ ७९४ ॥ त्रिभिः वेश्यानर्तकीनां पूर्वोक्तशाठ्यस्य प्रकारान् प्रपञ्चयति काचिदित्यादिभिः । काचित् वेश्या, बलिना अधिकप्रभुत्ववता पुरुषेण, आक्रान्ता अधिष्ठिता, अतः नाट्याय आहूता सेच्छाऽपि तद्वयतः आगन्तुं अशक्ता इत्यभिप्रायः । काचित् वेश्यानटी रुचिरं सुंदरं कामकलादिना वा मनोहरं, कामिनं कामुकं, न जहाति तस्मिन् आसक्ता स्वयमेव भोगवचनभीत्या नागच्छति । अन्या, पानं एव पानकं मद्यपानं तदर्थं या गोष्ठी सभा समाजो वा तत्र, पानार्थायां सभायां मद्यपानां समाजे,] प्रीतकाः प्रियाः [तैः सार्धं सह, दिनं नयति दिवसं क्षपयति, अतः मत्ता सा नाट्ये अशक्ता ॥ ७९५ ॥ एका अन्या काऽपि, कामुकप्राप्त्याशया, निरन्तरं, गृहद्वारं न त्यजति, गृहे स्वस्थित्यभावे कामुकप्रणाशभिया, पिंगलावत्, लोभग्रस्तत्वात् । अपरां तु केनाऽपि कारणेन जिगमिषाविरहितां, लब्धः कामुकात् वेश्यायाः वा] उत्कोचः उपदा [लब्धा ‘लान्च’ इति भाषायां, येन सः, शूलापालः—शूला पण्ययोषित्, तथा च “अट्टमन्नमिति प्रोक्तं शूलो विक्रय उच्यते । शिवो वेद इति प्रोक्तः केशो भग इतीर्यते ॥” तथा “अट्टशूला जनपदाः, शिवशूला द्विजातयः । प्रमदाः केशशूलिन्यो, भवंत्यत्र कलौ युगे ॥”

७९५ वलनाक्रान्ता (प. स्तं) । रुचितं (प. स्तं) । अन्या च पानगोष्ठ्या (प. स्तं) । प्रीतिकैः (प)

रङ्गगताऽपि क्षुद्रा शृणोति यदि परिचितं गृहायातम् ।

उद्दिश्य चापि कार्यं व्रजति ततः प्रकृतमुत्सृज्य ॥ ७९७ ॥

आ तारुण्योद्भेदात्कान्ते दृष्टिर्यया न्यस्ता ।

सामाजिकमध्यस्था कथमन्या समुपयाति परभागम् ॥ ७९८ ॥

चेतोऽन्तरा न सत्त्वं, सत्त्वे सति चारुता प्रयोगस्य ।

न भवति सा वेश्यानां मद्यामिषपुरुषनिहितहृदयानाम् ॥ ७९९ ॥

(हरिवंशे) इत्युक्तेः शूलति विक्रीणाति आत्मशरीरं इति शूला पण्ययोधित्; तां ता वा पालयति इति शूलापालः वेश्याधिपतिः । तां अतथाविधां अपि रजस्वलां ऋतुमतीं कथयति निवेदयति, तादृश्या नृत्यकरणं निषिद्धं इति ॥ ७९६ ॥ द्वाभ्यां तासां अनागमने निमित्तादीन्युक्त्वा रंगं आगताया अपि शाठ्यस्य प्रकारं प्रकाशयति रंगेति । क्षुद्रा वेश्या, संगीतकार्यं, रंगं नाट्यस्थानं तत्र गताऽपि, यदि परिचितं कामुकं गृहायातं स्वस्याः गृहं आगतं शृणोति, ततः तदा, तद्गतचित्ता अधिकलोभाद्वा, गृहे अवश्यकर्तव्यव्याजेन प्रकृतं नाट्यं, उत्सृज्य त्यक्त्वा, व्रजति अपगच्छति ॥ ७९७ ॥ नृत्यन्त्याः अपि तस्याः विसंभुलताजन्यं अरमणीयत्वं प्रतिपादयति आ तारुण्येति द्वाभ्याम् । यया वेश्या, तारुण्योद्भेदात् आ यौवनप्राप्तिकालं आरभ्य, कान्ते कमनीये सुरूपा पुरुषे इत्यर्थः, दृष्टिः न्यस्ता अनुरागवती जाता इत्यर्थः, यं कमपि सुरूपं दृष्ट्वा तत्र आसक्ता भवति इति भावः, तादृशी अन्या अपरा, सामाजिकानां सभ्यानां प्रेक्षकाणां मध्ये स्थिता नाट्यार्थं, कथं,] परभागं शोभातिशयं, [समुपयाति प्राप्नोति । अभ्यासात्समाजस्थितसुन्दरपुरुषदर्शनहृतदृष्टिचित्तादिना वेश्या यथावत् नृत्यं कर्तुं न पारयति इति तात्पर्यम् ॥ ७९८ ॥ प्रयोगचारुताबीजनिर्देशपूर्वकं वेश्यासु तदसंभवात् तासां नाट्ये अनौचित्यं उपसंहरति चेतः इति । चेतः चित्तं लक्षणया तदैकाग्र्यं इत्यर्थः, अंतरा विना, “अंतरा तु विनार्ये स्यान्मध्यार्थनिकटार्थयोः । ” इति विश्वलोचने,] ‘चेतोऽन्तरा असावधानता’ [इति टिप्पणी चित्या, न, सत्त्वं बलं सौष्ठवसंपादकं; तस्मिन् सति वर्तमाने च, प्रयोगस्य तत्तद्भावानां अभिनयस्य, चारुता रमणीयता भवति, इति तत्त्वम् । सा चारुता वेश्यानां नाट्ये न भवति । तत्र हेतुद्योतकं तासां विशेषणं मद्येत्यादि । मद्ये मधुपाने, आमिषे मांसे तद्भक्षणे

७९७ यत्परिचितं (का) [अनर्थकः पाठः] । वारिकार्यं (प. स्तं) ७९८ भेदाच्छान्ता दृष्टिर्बया निजाऽभ्यस्ता (प. स्तं) कान्ते याऽभ्यस्ता (गो २) । स्था सा कथमन्यामुपयाति (प. स्तं) । परिभावम् (स्तं) ७९९ चेतोवक्षिता सत्त्वं (प. गो २) । चेतोवक्षिता सत्त्वं (स्तं)

वयमपि देवनिकेतनमनङ्गहर्षे गते त्रिदिवलोकम् ।

आश्रितवन्तो गत्वा तीर्थस्थानानुरोधेन ॥ ८०० ॥

इति यावत्, रतिप्रियतया च पुरुषेषु निहितद्वयानां स्थापितचेतोवृत्तीनाम्, अतः चारुतासंपादकसत्त्वरहितानां इति भावः । मद्यामिषपुरुषाः तासां चित्तविक्षेपहेतवः । प्रसिद्धं च पुरुकारवसि गतचित्तायाः उर्वश्याः नाट्यस्वल्पं विक्रमोर्वशीयतोऽपि तृतीयाङ्गविष्कम्भके ॥ वेद्यानामल्पाऽपि पुरुषद्वयद्वयानाम्, इति का. पाठोऽपि सुगमः ॥ ७९९ ॥ एवं स्वीयनाट्योत्कर्षसूचनाय वेद्यानामर्थनिर्दां कृत्वा स्ववृत्तान्तं निवेदयति वयमिति ॥ अनङ्गहर्षः—इदानीं ‘थानेश्वर’ इति प्रसिद्धस्य श्रीकण्ठजनपदस्य अधिपः हर्षवर्धननामा निपुणः कविः रत्नावलीप्रियदर्शिकाख्ययोः नाटिकयोः नागानन्द-तापसवत्सराजाख्ययोः नाटिकयोः च कर्ता, महाकविबाणमयूरदिवाकरादिभिः सेवितः, विक्रमार्कसंवत्सर ६६८—७०४ पर्यन्तं प्रतिपालितराज्यः चक्रवर्ती राजा । स एव तदीयरत्नावलीनाटिकास्थेन (१।२२)—“अनङ्गोऽयमनङ्गत्वमद्य निन्दिष्यति ध्रुवम् । यदनेन न संप्राप्तः पाणिस्पर्शोत्सवस्तव ॥” इति श्लोकेन विद्वद्रोषीषु अनङ्गहर्षः, इति लब्धवर्णः । यथा तत्तदपूर्वकल्पनायुक्तश्लोकनिर्माणात् कालिदासः दीपशिखाकालिदास इति (रघुवंशे ६।६७) धूमकालिदासः (रघु० ७।४३) इति वा, भारविः (किरातार्जुनीये ५।३९) आतपत्रभारविः छत्रभारविः वा इति, माघः (शिशुपालवधे ४।२०) घण्टामाघ इति, वेणीसंहारनाटककर्ता नारायणः निशानारायण इति, रत्नाकरः (हरविजयमहाकाव्ये १९।५) तालरत्नाकर इति, बाणभट्टः (हर्षचरिते ३० ३।५—६) तुरंगबाण इति, त्रिविक्रमभट्टः (नलचम्पू ६।१) यमुनात्रिविक्रम इति, मुरारिः (अनर्घराघवनाटके २।८१) इन्दुमुरारिः इति, मंखः (श्रीकण्ठचरितमहाकाव्ये ६।१३) कर्णिकारमंख इति, अमरचन्द्रसूरिः (बालभारतमहाकाव्ये ११।१६) वेणीकृपाणामरः इति, अप्पयदीक्षितपितामहर्षे आचार्यदीक्षितः (वरदराजवसंतोत्सवे) वक्षःस्थलाचार्य इति, मालतीमाधवादीनां कर्ता भट्टश्रीकण्ठः भवभूतिश्रीकण्ठ इति च प्रसिद्धिमुपगताः तथा ॥ तस्मिन् अनङ्गहर्षे नाट्यशास्त्रपारंगते राशि, त्रिदिवलोके त्रयः ब्रह्मविष्णुरुद्राः दीव्यन्ति यत्र इति त्रिदिवं स्वर्गः स एव लोकः भुवनं तं, गते प्राप्ते, तस्मिन्मृते इत्यर्थः, (तत्समयश्च विक्रमार्क-संवत्सरस्य ७०४ तमो वत्सर इति ऐतिहासिकैर्निर्णीतः,) वयं अहं मच्छिष्याः नट्यश्च इति भावः, अपिः त्वर्थकः, अस्मद्विद्यायाः अनुरूपपरीक्षाभावात् निर्विण्णाः इति सूच्यते, गत्वा ब्रजित्वा, तीर्थस्थानानुरोधेन इयं वाराणसी पुण्यजनकं

८०० त्रिदशलोकम् (प. स्तं.) । मत्वा (प. स्तं.) । स्थानोपरोधेन (प. स्तं.)

इह तु कदाचित् किञ्चिद्वृत्तिनिरोधाभिज्ञाया निरुत्साहाः ।

रत्नावल्यामेता विदधति करपादविक्षेपम् ॥ ८०१ ॥

वत्सेशभूमिकाऽस्या इयमनुकुरुते नरेश्वरवयस्यम् ।

वासवदत्ताचरितप्रयोगमेषा विदम्बयति ॥ ८०२ ॥

तीर्थस्थानं इति तस्य अनुरोधेन आनुकूल्येन, ' तीर्थस्थानाद्धि प्राप्तव्यं लभ्यते ' इति प्रसिद्धेः, " तपसा स्वर्गगमनं, भोगो दानेन जायते । ज्ञानेन मोक्षो विशेषस्तीर्थस्नाना-
दघक्षयः ॥ " इत्युक्तेश्च इति भावः; इदं देवनिकेतनं देवालयं देवमन्दिरं
आश्रितवन्तः । चित्तखेदापनयनाय अत्र कृतकतिपयदिवसनिवासाः संवृत्ता इति
बाह्याः अभिप्रायः ॥ अत्र तीर्थस्थानं स्थाण्शीश्वरं इति केनचिदुक्तं तत्पूर्वापराना-
लोचनयेति श्रेयम् ॥ ८०० ॥ वर्तमानं स्वव्यापारमाह इहेति ।] ' वृत्तिः अभास
(मासादिनियतः) कालिकधनादिप्राप्तिः ' [इति टिप्पणी, वस्तुतस्तु वृत्तिः आजी-
विका, तस्याः निरोधः रोधः नाशः वा, तस्य अभिशङ्कया त्रासेन भीत्या वा, नाट्येन
धनार्जनं विना कथं शरीरपोषणं निर्वहिष्यति इति; इह मन्दिरे, तु, एताः पुरोवर्तिन्यः
शिष्याः नट्यः, रत्नावल्यां तदाख्यायां श्रीहर्षप्रणीतनाटिकायां, "सप्तम्यधिकरणे च"
(पा. २।३।३६) इति सप्तमी । रत्नावल्यादिरूपकाणि पूर्वोक्तहर्षवर्धनेन न विर-
चितानि, अपितु शककर्तुः मालवाधिपतेः श्रीहर्षविक्रमादित्यस्य आस्थानकविना घटक-
र्षरापरनाम्ना धावकेन विरच्य तत्कर्तृत्वेन स्वजीविकादातुः श्रीहर्षस्य नाम संस्थाप्य
प्रसिद्धिं नीतानि इति केषांचिन्मतम् ॥] ' करपादविक्षेपः नृतनोऽभ्यासः ' [इति
टिप्पणी, वस्तुतस्तु ताललयापेक्षः अभिनयशून्यः करपादाद्यङ्गविक्षेपः नृतनं, तस्यात्र ग्रहण
नाट्योपलक्षणार्थं विनयप्रदर्शनार्थं वा; किञ्चित् अल्पं न तु पूर्णतया, निरुत्साहाः फल-
वत्कर्मणि अपि मन्दमनोवृत्तयः सत्यः, कदाचित् विरलतया, विदधति कुर्वन्ति ॥
इदानीं अपि गुर्जरत्तादिदेशेषु ' भवैया ' इति प्रसिद्धाः भरतपुत्राः ग्रामेषु देवालयं
आश्रित्य तत्र नाट्यं प्रयुज्जते इति प्रसिद्धम्, तथैव वस्तुतः अस्य नृत्याचार्यस्य तत्र
स्थितिः ॥ ८०१ ॥ तत्र काका कांकां भूमिकां अभिनयति इति ताः विविच्य निर्दिशति
वत्सेश्वरेत्यादिभ्याम् । अस्याः इति नटीविशेषं निर्दिश्य उक्तिः, एवमग्रेऽपि । वत्सानां
प्रयागात् पश्चिमदेशस्य ' कोशं (सं) वमंडलं ' इति प्रसिद्धस्य ईशः राजा उदयननामा,
यस्य कथा विस्तरतः कथासरित्सागरे (११-३४ तरंगेषु) कथिता, यं नायकं कृत्वा
भासेन स्वप्रवासवदत्ता-प्रतिशायौगन्धरायणं इति नाटके, हर्षेण रत्नावली-प्रियद-

उद्यमसाहित्यवशाच्छोभातिशयेन मदनुबन्धेन ।

अनया प्रसिद्धिराप्ता सिंहलराजात्मजानुकृतौ ॥ ८०३ ॥

शिका इति नाटिके तापसवत्सराजं इति च नाटकं, शक्तिभद्रेण उन्मादवासवदत्ताकाव्यं च प्रणीतम्; तस्य “ भूमिका तत्तदभिनयकार्यं प्रति जनोचितवर्णवैषभाभाभिनयादिपरिग्रहः ” इति मालतीमाधवटीकायां त्रिपुरारिः । इयं अपरा च नरेश्वरस्य राज्ञः] वयस्यं [नर्मसच्चिवं वसन्तकनामानं] विदूषकं इत्यर्थः, [अनुकुरुते तस्य वेष्टावस्था-द्यनुकृतिं करोति ॥—इदानीमिव पुराऽपि कश्चित् स्त्रीभिः पुरुषभूमिकाः स्वीकृताः, यथोक्तं भरतेन—“ छन्दतः पौरुषीं कुर्याद्भूमिकां स्त्री प्रयोगतः । ” (२६।५) “ स्त्रीषु योज्यः प्रयत्नेन प्रयोगः पुरुषाश्रयः । यस्मात्स्वभावोपगतो विलासः स्त्रीषु दृश्यते ॥ ” (२६।११-१२) इति; “ धैर्वैदार्येण सत्त्वेन बुद्ध्या तद्वच्च कर्मणा । स्त्री पुमांसं त्वभिनयेद्वेष्टावस्थविचेष्टितैः ॥ ” (१२।१६७) इति च । दृश्यते च तथैव प्रियदर्शिकायां नाटिकायामपि तृतीये अंके ‘ उदयनचरित ’ नामगर्भ-नाटकस्य प्रयोगे “ ततः प्रविशति गृहीतवत्सराजनेपथ्या मनोरमा । ” इति वर्णिता च तत्रैव तस्याः वत्सेशानुकृतिः यथा—“रूपं तन्नयनोत्सवास्पदमिदं, वेपः स एवोज्ज्वलः, सा मत्तद्विरदोचिता गतिरियं, तत्सत्त्वमत्यूर्जितम् । लीला सैव, स एव सान्द्रजलदहादानु-कारी स्वरः, साक्षाद्दर्शित एष नः कुशलया वत्सेष एवानया ॥ ” (३।७) इति ॥ उक्तं च भरतेन—“व्याजेन क्रीडया वाऽपि तथा भूयश्च वञ्चनात् । स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात्स्त्रीभावं पुरुषोऽपि वा ॥ ” (१२।१६६) इति ॥ वासवदत्ता—उज्जयिनीपत्युः प्रद्योतापरनाम्नः चण्डमहासेनस्य पुत्री उदयनस्य च महिषी, तस्याः चरितस्य प्रयोगस्य अभिनयं, एषा, विद्वद्भवति अनुकुरुते ॥ ८०२ ॥ इत पङ्क्तिः मंजर्याख्यायाः नट्याः नाटिकानाथिकानुकरणकौशलं प्रशंसति उद्यमेत्यादिभिः । सिंहलानां इदानीं, ‘सीलोन’ इति प्रसिद्धस्य भारतवर्षात् दक्षिणस्यां दिशि स्थितस्य द्वीपस्य राजा सिंहलराजः, तस्य आत्मजा पुत्री रत्नावलीनाम्नी, तस्या अनुकृतौ चरितादीनां अनुकरणे, अनया मंज-ख्याया, प्रसिद्धिः लोके रख्यातिः, प्राप्ता अर्जिता । तत्र कारणानि निर्दिशति उद्यमे-स्यादि । उद्यमः प्रयोगे परिश्रमः, तस्य साहित्यं सहभावः, वशात् प्रभुत्वात्, हेतौ पंचमी; तथा शोभा—“सा शोभा रूपभोगाद्यैर्यत्स्यादङ्गविभूषणम् । ” इति उज्ज्वल-नीलमणौ, तस्याः अतिशयेन उत्कर्षेण;] ‘ मदनुबन्धेन मदाग्रहेण ’ [इति टिप्पणी, मच्छिन्नानुवर्तनेन च इत्यर्थः । तस्याः प्रसिद्धौ स्वाभाविकी रूपसंपत्तिः, सुशिक्षकात्

विविधस्थानकरचनापरिक्रमं गात्रवलनलालित्यम् ।

काकुविभक्तार्थगिरो रसपुष्टिं वासनास्थैर्यम् ॥ ८०४ ॥

प्रयोगग्रहणं, तत्र दृढाभ्यासश्च इत्येतेषां एकत्र संमेलनं कारणं इति भावः । यथोक्तं—
 “कैशोरात्प्रभृति प्रसादितमहातीर्थस्य शिक्षाबलादभ्यासाच्च जितश्रमेण विदुषा येन प्रयो-
 गश्रिया । विद्यायां निजया स्वतो गुणवता माधुर्यमाधीयते गांभीर्यं च परं स एव विदुषां
 सम्यक् प्रसूते रसान् ॥ ” इति ॥ ८०३ ॥ नाट्ये प्रशंसाविषयान् तस्याः विवि-
 धसामान्यगुणान् पृथक्तया युग्मेन कथयति विविधेत्यादिना । द्वितीयान्तपदानां
 उत्तरार्थास्थेन ‘वर्णयन्ति’ इति पदेन अन्वयः । स्थानमेव स्थानकं, विविधानां स्थान-
 कानां रचनायै निर्वृत्तये यः प्ररिक्रमः पादचारः भ्रमणं सः विविधस्थानकरचनापरि-
 क्रमः, तं; नृत्ये पादचारः चारी इति कथ्यते, तासां अंते यत् अङ्गानां आकारविशे-
 षेण स्थापनं तत् स्थानकं इति उच्यते । गात्राणां अंगोपांगानां वलने लालित्यं
 सौंदर्यं, गात्राणां चारुवलनं इत्यर्थः ॥—काकुः—‘कै शब्दे’ इति धातोः कर्तयति
 अर्थान्तरं इति काकुः; यद्वा काकुः जिह्वा, तद्व्यापारसंपाद्यः शोकभीत्यादिभिः
 ध्वनेर्विकारः; यथोक्तं “ भिन्नकण्ठध्वनिर्धारेः काकुरित्यभिधीयते । ” इति, अमरोऽपि—
 “ काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः । ” इति, तथा विभक्ताः
 भेदान् आपन्नाः, अर्थाः अभिधेयाः, यत्र तादृश्यः गिरः वाणीः; यथा नायकानयनाय
 प्रेषितां तं संभुज्य प्रत्यागतां दूतीं प्रति कस्याश्चित् विदग्धनायिकाया उक्तिः—
 “ दूति, त्वया कृतमहो निखिलं मदुक्तं, न त्वादृशी परहितप्रवणाऽस्ति लोके ।
 श्रान्ताऽसि हन्त मृदुलाङ्गि गता मदर्थं, सिध्यन्ति कुत्र सुकृतानि विना श्रमेण ॥ ”
 (पुष्पबाणविलासे १७) इति । अत्र प्रायः प्रतिपदं काका व्यंग्योऽर्थः लभ्यते,
 यथा दूति इति संबोधने काका त्वया स्वोचितं दूतीकर्म न कृतं, प्रत्युत
 नायकसंभोगेन नायिकापदं संपादितं इति; परेति पदेन स्वयं लक्षिता काका च
 परः नायकः लक्षितः । परं हितं इति च परमं सुखदायि संभोगरूपं; “ हन्त हर्ष-
 विषादयोः ” इत्युक्तेः द्वयोरप्यर्थयोः काका लाभः, इत्यादिकं ऊह्यम् ॥—रसपुष्टिं
 अभिनयादिना प्रत्यापनीयस्य शृंगारादेः तत्तद्रसस्य, पुष्टिं पोषणं वृद्धिं वा; तथा च
 श्राव्येषु काव्येषु तत्तद्रसपरिपोषः भावविभावादिवर्णनात्मकैः बहुभिः वाक्यैः क्रियते,
 दृश्येषु तु अल्पवाक्यैरपि निबद्धस्य अर्थस्य रसपरिपोषः अभिनयैरेव सिद्धिं नीयते
 इति विशेषः ॥ वासना नाम भावना, सा द्विविधा नटनिष्ठा सामाजिकनिष्ठा च; तत्र

८०४ रचनां (पृ. २८९.) । परिक्रम (ण) गात्र (स्तं.)

सात्त्विकभावोन्मीलनमभिनयमनुवर्तनाभरणम् ।

मिश्रामिश्रे नाट्ये लयच्युतिं वर्णयन्ति मञ्जर्याः ॥ ८०५ ॥

आद्या—“ विभावादीनां अनपेक्षितवाह्यसत्त्वानां शब्देनानन्देन अनादितसद्भावानां ” “ अभिधाव्यापारेण ” साधारणीकरणात्मा भावतत्त्वानां सः द्वितीयं तु—लोके अभ्यासपाटवात् सहृदयानां विभावादिव्यपदेश्यैः “ प्रतीतिः अभिप्रेतं भूतः वसनात्मकतया स्थितः रत्यादिभावसंस्कारः, यः पानकरसमन्वयेन चर्चनान्नः स्थायितां प्राप्नुवन् रसरूपतां आसादयति सः । तत्र आद्यायाः द्वितीयां प्रति करणत्वम् । उभयोः अस्तित्वे स्थैर्यं च सर्वाङ्गतया रसनिष्पत्तिः फलम् । प्रकृते मञ्जर्याः उद्दिष्टत्वात् नटनिष्ठा वासना । तादृशीनां वासनानां अभिनयेन निष्पादितानां तत्तद्रसभावानां, स्थैर्यं निश्चलत्वं, वासनास्थैर्यम् ॥ ८०४ ॥ सात्त्विकभावाः रत्यादिचित्तवृत्तिविशेषसंवेदनवृत्तयः स्तम्भादयः अष्टौ, पूर्वं (आ. ४७७) व्याख्याताः, ते च—“ स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ ” इति, तेषां उन्मीलनं विकासम् ॥ अभिनयः वस्तु अभिनीयते व्यज्यते यत्र सः, अर्थव्यञ्जिका तत्तदवस्थानुकृतिः, तन् ॥ अनुरूपवर्तनाभरणं—अनुरूपं भूमिकोचितं, वर्तनं वर्णैः उपवर्णैश्च अंगवर्तनं, यथोक्तं—“ सितो नीलश्च पीतश्च चतुर्यो रक्त एव च । एते स्वभावजा वर्णा यैः कार्यं त्वंगवर्तनम् ॥ ” इतिः अनुरूपं च आभरणं उपचारेण (लक्षणया) तद्वारणं इत्यर्थः अनुरूपं वर्तनं च आभरणं च अनुरूपवर्तनाभरणं, “ चार्थे द्वंद्वः । ” (पा. २।२।२९) इति द्वंद्वः, ततः “ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ” (पा. २।१। ५७) इति कर्मधारयः, तत् ॥ अत्रेदमवधेयं—यत्—युग्मे प्रथमाया आर्यायाः उत्तरार्धेन मञ्जर्याः वाचिकरसे, अस्यां सात्त्विकादिपदेन तस्याः स्वाभाविकरसे, अनुरूपादिपदेन च तस्याः नेपथ्यरसे कौशलं इति प्रशंसास्थानानि उक्तानि ; तथाहि—अभिज्ञानशाकुंतलटीकायां राघवभट्टेन समुद्धृतं श्रीमातृगुप्ताचार्यवचनं—“ रसास्तु त्रिविधा वाचिकनेपथ्यस्वभावजाः ॥ रसानुरूपैरालापैः श्लोकैर्वाक्यैः पदेस्तथा । नानालंकारसंयुक्तैर्वाचिको रस उच्यते ॥ कर्मरूपवयोजातिदेशकालानुवर्तिभिः । माल्यभूषणवस्त्राद्यैर्नेपथ्यरस उच्यते ॥ रूपयौवनलावण्यस्थैर्यधैर्यादिभिर्गुणैः । रसः स्वाभाविको ज्ञेयः स च नाट्ये प्रशस्यते ॥ ” इति ॥ लयच्युतिं—लयः तालमानं, यथोक्तं—“ तालान्तरालवर्ती यः कालोऽसौ लय ईरितः । ” इति, तस्या च्युतिं द्रुतत्वं, च,

८०५ मिश्रामिश्रेर्धर्मलयाच्युतं व० (प.) मिश्रा० र्ति (रं) । वर्णयेच (का)

[प्रस्तुतविरोधी पाठः]

एषाऽभिधानकीर्तनगुणितस्वशरीरकुसुमशररोषा ।

सहस्रोद्भिन्नमनोभवभावदशा सिन्धुवारविवरेण ॥ ८०६ ॥

वर्णयन्ति प्रशंसन्ति, प्रेक्षकाः सामाजिकाः वा इति शेषः, प्रसिद्धत्वादौचित्याच्च ॥ कुत्र इमानि परिक्रमादीनि इत्याह—मिश्राभिधेः नाट्ये इति । नाट्यं नटकं रूपकप्रयोगः, तदुक्तं “आहार्याङ्गिकवाचिकभेदाच्चतुर्विधाभिनयैः । वाक्यपदार्थव्यञ्जकमिह नाट्यं नाटकीयमनुकरणम् ॥” (१ । १५) इति रघुनाथविलासनाटके; तत् द्विविधं, मिश्रं गेयं इति संज्ञितं, अमिश्रं पाठ्यं इति संज्ञितं च; तत्र अमिश्रं शुद्धं गेयरहितं पाठ्यमात्रं, यथा मालतीमाधवादि; मिश्रं च गेयनृत्यादिसहितं, यथा विक्रमोर्वशीयं, रामानन्दरायेण प्रणीतं जगन्नाथवल्लभं च । तत्र अमिश्रे पाठ्ये अंगं गीतं चेत्युभयमप्रतिष्ठितम् । मिश्रे गेये (रूपके) तु गीतमंगं च द्वयमपि स्वप्रतिष्ठितम् । तच्च तोटकादिभेदैः विंशतिप्रकारकम् । तत्र क्वचित् गानप्राधान्यं क्वचित् वाद्यप्राधान्यं, क्वचित् नृत्यप्राधान्यं, क्वचिद्गीयमानरूपकाभिनयप्राधान्यं, क्वचिद्दर्शनांगप्राधान्यं च । तत्रापि अमिश्रमपि नाटकं सामाजिकरंजनार्थं सूत्रधारैः स्वच्छन्दतः गेयमिश्रणादिपरिणामेन मिश्रे परिसमाप्यते, यथा प्रकृते एव वर्णयिष्यमाणः रत्नावलीनाटिकाप्रथमाङ्कस्य प्रयोगः (आ. ८८१—९२८) । एवमेव शाकुंतले क्वचित्क्वचित् नटैः परिवर्धनं कृतं, विक्रमोर्वशीये च चतुर्थीके पौरुषवसीयः प्राकृतभागः तैरेव प्रक्षिप्तः इति केषांचित् मतम् । इदं मतं न सम्यक् भाति विक्रमोर्वशीयस्य प्राचीनकालात् तोटकत्वेन प्रसिद्धेः, तोटकस्य च गेयरूपकभेदत्वेन नृत्यात्मकत्वेन च उक्तेः ॥ ८०५ ॥ एषेत्यादिना युगलकेन मञ्जर्याः रत्नावलीभूमिकायां विशिष्टतया प्रशंसनीयं दर्शनीयं च एकं नाट्यस्थानं निवेदयति । एषा सिन्धुवारविवरेण इत्यनयोः पदयोः अग्रिमार्थायां ‘वत्सेश्वरं पश्यन्ती’ इत्यत्र संबंधः । एषा मंजरी गृहीतरत्नावलीभूमिका, नायकस्य अभिधानं नाम तस्य उदयन इत्यस्य कीर्तनेन कथनेन गुणितः वृद्धिः नीतः स्वशरीरं कुसुमशरस्य कामदेवस्य रोषः कोपः यस्याः तादृशी, तथा च रत्नावल्यां प्रथमांके “प्रीत्युत्कर्षकृतो दशामुदयनस्येन्दोरिवोद्दीक्षते ॥” (१ । २३) इत्यनेन दैतालिकपात्रेण अभिशते नायके रत्नावलीत्यपरनाम्न्याः सागरिकायाः उक्तेः छाया—“कथमयं स राजा उदयनो यस्याहं (यस्यै अहं) तातेन दत्ता ।” इति, “कथं मंदभागिन्या मया प्रेक्षितुमपि चिरं न पारितोऽयं जनः ।” इत्यादिका च ।

८०६ कीर्तननाशितशरीरकुसुमशरवेधा (प. स्तं) । भावदशा (स्तं) । सिन्धुवार (प. स्तं)

पश्यन्ती वत्सेश्वरमनुकार्यानुकरणभेदपरिमोषम् ।

साधुध्वनिमुखराननसामाजिकजनमनःसु विदधाति ॥ ८०७ ॥

(युगलकम्)

(एवमभेदोऽपि बोधसौकर्याय रत्नावलीस्थप्राकृतवाक्यानां छायेव संगृहीता इति शेषम् ।)
सहजोद्भिन्नमनोभवभावदशा सहजं तत्कालं नामश्रवणसमये एव उद्भिन्ना प्रकटिता,
मनोभवः कामः तस्य भावदशा चित्तवृत्तिविशेषः यस्याः सा, संज्ञातकामविकारा
इत्यर्थः; अयोगे कामदशाः दश, तदुक्तं—“ दशावस्थः स तत्रादावभिलाषोऽयं
चित्तनम् (४।५१) । स्मृतिगुणकथोद्वेगप्रलापोन्मादसंज्वराः । जडता मरणं चेति
दुरवस्थं यथोत्तरम् ॥ ” (४।५२) इति दशरूपके । प्रकृते च प्रथमा अभिलाषा-
वस्था पूर्वानुरागेत्यपरनाम्नी उद्दिष्टा; “ अभिलाषः सृष्ट्वा तत्र कान्ते सर्वाङ्गसुन्दरे ।
दृष्टे श्रुते वा, तत्रापि विस्मयानन्दसाध्वसाः ॥ ” इति तत्रैव (४।५२) उक्तं;
अन्यत्र च—“ यत्प्रेम संगमात्पूर्वं दर्शनश्रवणादिभिः । भवेत्पूर्वानुरागोऽयं संकल्पात्मा
प्रवर्तते ॥ सोऽयं पूर्वानुरागाख्यो विप्रलम्भ इतीरितः ॥ ” इति ॥ सिंदुवारविवरेण
सिंदुवारवृक्षस्य छिद्रेण शाखावकाशेन इत्यर्थः । सिंदुवारः च ‘ निर्गुण्डी ’ ‘ नगोड ’
‘ संभाल् ’ ‘ स्यौडी ’ इत्यादिनामभिः प्रसिद्धः वृक्षविशेषः; तत्रायं विशेषः—निर्गुण्डी नील-
पुष्पा, त्रिपत्रात्मकः पंचपत्रात्मको वा तस्याः गुच्छः; सिंदुवारः तु श्वेतपुष्पः, (तथाहि
विद्वद्भालभंजिकायां विदूषकोक्तिः—‘ कलमांकुरकुष्माण्डपाण्डुरेषु सितसिंदुवारपुष्पेषु ’ इति,)
गुच्छस्तु त्रिपत्रात्मक एव, पुष्पाणि च श्वेतनीलानि, न तु केवलनीलानि इति ॥ ८०६ ॥
पश्यन्ती प्रेक्षमाणा, वत्सेश्वरं उदयननामानं यस्मै तस्या वाग्दानं तत्पित्रा कृतम् । एत-
त्प्रसंगमधिकृत्य रत्नावल्यां प्रथमांके वासवदत्ताकृतराजपूजनसमये “ सागरिका—(गृही-
तकुसुमा ।) हा धिक् हा धिक्, कथं कुसुमलोभोत्क्षिप्तहृदयया अतिचिरमेव मया कृतम् ।
तदनेन सिंदुवारविट्येन अपवारितशरीरा भूत्वा प्रेक्षे । (विलोक्य ।) कथं प्रेक्षित एव
अपूर्वः कुसुमायुधः । अस्माकं तातस्य अन्तःपुरं चित्रगतोऽर्च्यते, इह प्रत्यक्षीकृतः । ”
इत्यादि ।] अनुकार्या रत्नावली इत्यर्थः, [तस्याः अनुकरणस्य च मञ्जरीधृतभूमिकायाः
च, भेदस्य भिन्नत्वबुद्धेः, परिमोषं चौर्यं, विदधाति कुरुते, परिगलितोभवभेदज्ञानान्
सामाजिकान् कुरुते इत्यर्थः; मंजरीयाः अनुकार्यतादात्म्यदिग्भत्वेन इयं साक्षात् रत्ना-
वली एव, न तु काचित् गृहीततद्रूपिका इति तेषां बुद्धिं जनयति इति भावः । ताद-

८०७ ‘मनुकार्यनुकर० (स्तं)’ कार्याकृतिरमन्दपरितोषम् (गो २. का) परिपोषं
(गो २. कापा)

वत्सपतिमालिखन्ती कामावस्थां क्रमेण भजमाना ।

वेपथुपुलकस्वेदैरावहति विसंप्तुलं हस्तम् ॥ ८०८ ॥

सदृशेऽप्यनुभावगणे करुणरसं विप्रलम्भतो भिन्नम् ।

दर्शयति निरभिकाङ्क्षितसौख्यं ननु गोचरापन्ना ॥' ८०९ ॥

शोक्नुष्टाभिनयभावितचेतोभिः उदीरितानां, साधुसाधु सुष्ठुसुष्ठु 'सावाश' इति भाषायां, इति शब्दानां ध्वनिभिः घोषैः मुखराणि शब्दायमानानि आननानि मुखानि येषां तेषां सामाजिकजनानां प्रेक्षकाणां, मनःसु चित्तेषु ॥ ८०७ ॥ रत्नावलीभूमिकायां तस्याः अपरमपि सौष्ठवस्थानमाह वत्सेति । क्रमेण पूर्वोक्तचित्तनादिक्रमेण (८०६ आ. टी.), कामावस्थां कामस्य अन्यान्यां प्रत्येकां दशां, भजमाना अनुभवन्ती सती, वत्सपतिं वत्स-राजं उदयनं, आलिखन्ती तस्य साक्षाददर्शने तच्चित्रालोकनेन मनोविनोदाय तत्प्रतिहतिं चित्रफलके लिखन्ती, यथोक्तं मेघदूते "मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।" (२।२४) इति, अयमपि विरहे विनोदनप्रकारः, यथोक्तं—“वियोगे चायोगे प्रियजनस-दृक्षानुगमनं, ततश्चित्रालोकं, स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्थष्टानामुपगतवतां स्पर्श-नमिति, प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कोऽपि गदितः ॥ ” इति; वेपथुपुलकस्वेदैः आलेखनकाले संजातकंपरोमाञ्चस्वेदैः कंपादिसात्त्विकभावानुभावैः, आलेखनविघ्नका-रिभिः,] ' विसंप्तुलं उन्मीलितसात्त्विकभावमन्थरं ' [इति टिप्पणी, विह्वलं अस्थिरं इत्यर्थः, हस्तं आवहति; तथाहि मालतीमाधवे माधवोक्तिः—“ वारंवारं तिरयति दृशा-शुद्धतो बाष्पपूरस्तत्संकल्पोपहितजडिम स्तंभमभ्येति गात्रम् । सद्यःस्विद्यन्नयमविरलो-त्कंपलोलांगुलीकः पाणिलेखाविधिषु नितरां वर्तते, किं करोमि ॥ ” (१।३८) इति । प्रकृते रत्नावल्यां द्वितीयाङ्के “सागरिका—... (नाट्येन फलकं गृहीत्वा, निःश्वस्य ।) यद्यपि मे अतिसाध्वसेन वेपते अयं अतिमात्रं अग्रहस्तः तथापि तस्य जनस्य अन्यो दर्शनोपायो नास्तीति यथातथा आलिख्य एनं प्रेक्ष्ये । (इति नाट्येन लिखति ।) ” इति ॥ ८०८ ॥ तस्य कौतुकवर्धनार्थं तस्याः अपरमपि लोकोत्तरं चातुर्यं कथयित्वा उपसंहरति सदृशे इति ।] गोचरापन्ना अवलोकिता, [सा, करुणरसविप्रलम्भ-करुणयोः निःश्वासाद्यनुभावानां समूहस्य समानत्वेऽपि, अतः तत्फलस्य रसभावनस्य साम्यसंभवेऽपि इति भावः, तत्तदनुभावैः भाव्यं करुणरसं शोकस्थायिभावं, तं

८०८ पुलकं (स्तं) । ८०९ भावशुणे (प) । 'कांक्षितमुद्वर्तनगो० (प. स्तं)
'तसत्त्वं (कापा)

विशिनष्टि निरभिकांश्चितसौख्यमिति, संयोगमुखाशारहितं इत्यर्थः, अनेन उभयोः भेदबीजं कविनैव प्रकाशितं इति ज्ञेयं, विप्रलंभतः विप्रलंभशृंगारस्य करुणाख्यभेदतः इति विवक्षा, भिन्नं दर्शयति अनुभावाभिनयसौख्यप्रदर्शनकौशलेन विशिष्टाभिनयैः वा उभयोः आस्वादनीययोः रसयोः पृथक्त्वं अनुभावयति, यथा विप्रलंभकरुणाभिनये सामाजिकानां करुणरसभ्रान्तिर्मां जायतां इति, इत्यर्थः। तथाहि विप्रलंभशृंगारस्य दशावस्थानां मध्ये अंतिमा दशा मरणं, तत्पूर्वं नवमीं यावत् शोकसंचारिभावस्य करुणविप्रलंभस्यापि अन्याः दशाः विषयः, तावच्च अनुभावानामपि साम्यम् । अनेन दुष्करकर्मणि तस्याः अपूर्वं कौशलं द्योतितं, तेन च अन्येभ्यः पात्रेभ्यः तस्याः व्यतिरेको ध्वनितः ॥ तत्र रसः तु—“ रसः रस्यते स्वाद्यते इति रसः, काव्यानुशीलिनाऽभ्यासवशविशदीभूतवर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यसामाजिकमनोमुकुरभाव्यमानतया निर्भरानंदसंविद्रूपः ॥ ” इति उत्तररामचरितटीकायां (३ । ४७) वीरराघवः ॥—करुणरसः—शोकस्थायिभावप्रभवः मृताद्यालंबनकः, तद्गुणाद्युद्दीपितः, रोदनाद्यनुभावितः, दैन्यादिसंचारितः, चित्तवैधुर्यलक्षणः रसः ।—विप्रलंभस्तु शृंगारभेदः शोकसंचारिभावः संभोगोन्नतिकारकः, तथाहि—“ शृंगारस्य द्वौ भेदौ संभोगो विप्रलंभश्च । तत्राद्यः परस्परवलोकनार्थलिंगनाधरपानपरिचुंबनाद्यनंतत्वात् परिच्छेद्य एक एव गण्यते । ...अपरस्तु अभिलाषविरहेर्थाप्रवासशापहेतुक इति पंचविधः । ” इति काव्यप्रकाशे (७४) ; (अत्र कैश्चित् शापस्थाने कलहः परिगण्यते ।) केषांचिन्मते तु “ विप्रलंभाभिधानोऽयं शृंगारः स्याच्चतुर्विधः । पूर्वानुरागो, मानारव्यः, प्रवासः, करुणात्मकः ॥ ” (शृंगारतिलके २।१) इति चतुर्विधः । वाग्भटप्रणीतकाव्यानुशासने—“ स चाभिलाषमानप्रवासभेदात् त्रिधा । ” (५) इति; केचित्तु—“ अप्राप्तिर्विप्रलंभः स्यादूनोर्जाताभिलाषयोः ॥ विप्रलंभस्य भेदाः स्युरयोगो विरहस्ततः । प्रवासः शापकरुणमानसाश्चेति षण्मताः ॥ संप्राप्तेः प्रागभावो यस्तमयोगं प्रचक्षते । ” इत्यादि । एषु भेदेषु केषांचित् स्वस्वमतानुसारेण तत्रतत्रान्तर्भावः स्पष्टः एव ॥ एषु पूर्वानुराग एव अभिलाषहेतुकः अन्योन्यप्राप्तीच्छारूपः न प्रवासहेतुकः । विरहस्तु एकतरस्य अननुरागात् दैवप्रतिबंधात् गुरुलज्जादिवशात् वा असंयोगः, द्वितीयतृतीयमतयोः अस्य अभिलाषेऽन्तर्भावः । ईर्ष्यान्य एव मानाख्यः । शापहेतुक एव ‘ करुणविप्रलंभः ’ इत्यपि उच्यते, (अत्र शापः बंधनादीनां उपलक्षणम् ।) स च मृताद्यालंबकात् करुणरसात् भिन्नः, यथोक्तं—“ यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये । विमनायते यदेकस्तदा भवेत्करुणविप्रलंभ इति ॥ ” विप्रलंभभेदविशेषस्य करुणस्य लक्षणं नामकरणकारणं च रसार्णवसुधाकरे (२।२१८—२१९)—“ द्वयोरेकस्य मरणे पुन-

रुज्जीवनावधौ ॥ विरहः करुणोऽन्यस्य संगमाशानिवर्तनः । करुणभ्रमकारित्वात् सोऽयं करुण उच्यते ॥ ” इति । स च यथा—कादंबरीं महाश्वेतायाः, आदौ तत्र पुंडरीकस्य नाशात् शुद्धकरुणरसविषयत्वेऽपि अशरीरिण्या वाण्या संगमप्रत्याशया रत्युद्धवेन शोकस्थायिभावस्य संचारिभावे परिणमनात् । कर्णभूषणकारस्तु (५।५५) महाश्वेतापुंडरीकवृत्तान्तं शुद्धकरुणरसं मनुते, तद्व्रतेः विप्रलंभस्थायित्वेन अनुद्धासनात्, तत्, तथा रसरत्नहारे शोकजः करुणो रसः “ अनिष्टावाप्ते रत्नावल्यां सागरिकायं धने ” उदाहृतः सोऽपि पूर्वोक्तमतानुसारेण करुणविप्रलंभ एव भवति; भरतमतानुसारेण तु न विरोधः, तथाहि भरतः—“ इष्टजनस्य विनाशात् शापाक्रोशाच्च बन्धनाद्यसनात् । एतैरर्थविशेषैः करुणाख्यरसः समुद्भवति ॥ ” इति । तन्मतानुसारिणः तु विप्रलंभभेदं करुणं नैव स्वीकुर्वन्ति, उभयालंबनस्य तस्य (करुणविप्रलंभस्य) एकत्रैव असंभवात् । तन्न । तथाहि काव्यालंकारटीकायां नमिसाधुः—“ केचिद्धि करुणरसे एव विप्रलंभभेदं करुणमन्तर्भावयन्ति, तदसत्, वैलक्षण्यात् । शुद्धे हि करुणे शृंगाररसोऽयं एव न विद्यते, करुणविप्रलंभस्तु शृंगार एव । ” इति । उक्तं च शृंगारतिलककारेणापि—“ यत्रैकस्मिन् विपक्षेऽन्यो मृतकल्पोऽपि तद्वतम् । नायकः प्रलपेत्प्रेम्णा करुणोऽसौ स्मृतो यथा ॥ ६० ॥ (करुणः करुणविप्रलंभः ।) केषांचित्करुणभ्रांतिः कारुण्यादत्र जायते । एतस्य मिथुनावस्थां विस्मृत्य रतिमूलजाम् ॥ ६२ ॥ स्त्रीपुंसयोर्मवेदेष सापेक्षः संगमे पुनः । शृंगारवचनप्रायः, करुणः स्यात्स चान्यथा ॥ ६३ ॥ (अत्र तस्य द्वैविध्यं मुक्तम् । अन्यथा निरपेक्षः इति भावः ।) तस्माच्छृंगार एवायं करुणेनानुमोदितः । सौंदर्यं नितरां धत्ते निबद्धो विरलं बुधैः ” ॥ ६४ ॥ इति (२ परि०) (अयं निरपेक्षः करुणविप्रलंभः ।) एतन्मते यत्र स्त्रीपुंसयोः एकस्य मरणात् निरवधिः विरहः तत्रापि करुणविप्रलंभ एव रसः, तत्र शृंगारबीजभूतायाः रत्याः प्राधान्येन अस्तित्वात् । यत्र च शृंगाररतिभावरहितानां प्रियाणां धनसंबंध्यादिपदार्थानां नाशात् शोकः तत्र शुद्धः करुणरसः । एतदपि स्पष्टीकृतं शृंगारतिलके, तथाहि तत्र (३।५) करुणरसलक्षणं—“ शोकात्मा करुणो ज्ञेयः प्रियभृत्यधनक्षयात् । तत्रेत्यं नायको दैवहतः स्याद्दुःखभाजनम् ॥ ” इति । (प्रियाः ये भृत्यादयः ।) उभयोः समानेऽपि शापादिविभावे चिंताद्यनुभावे च रतिसत्त्वविच्छेदाभ्यां भेदः इति अवगंतव्यम् ॥ एवं उत्तररामचरितस्य (३) छायांके शृंगारतिलक—काव्यालंकारादिमतेन करुणविप्रलंभ एव रसः, नतु करुणः रसः । भवभूतिस्तु भरतादिमतं अनुमोदयन् करुणविप्रलंभं करुणरसे एव अंतर्भावयति । तदेतदनेन समर्थितं तत्र “ एको रसः करुण एव निमित्तभेदात् । ” (३।४१) इत्याद्या तमसोक्त्या । आवर्तबुद्धदानीनां बाह्याकारभेदेऽपि यथा तेषां

अस्मिन्दर्शयतीत्यं मञ्जरिकां साभिलापमवलोक्य ।
पस्पर्श राजपुत्रः किमसाविति वेत्रदण्डेन ॥ ८१० ॥

सर्वेषां एकमेव जलं रूपं, तथा शापादिना पृथक्तया भासमानत्वेऽपि विप्रलंभशृंगारस्य सर्वं भेदाः करुणरस एव इति तस्य महाकवेः आशयः प्रतीयते । तत्र हेतुस्तु विप्रलंभे रतिबीजं गौणतया, व्यापी शोकांकुरस्तु प्रधानतया अनुभाव्यते इति । उदाहृतश्लोके 'एकः' इतिपदेन न शृंगारादीनां रसान्तराणां व्युदासः कवेः अभिप्रेतः, अपि तु विप्रलंभभेदानां एव इति भाति ॥—अनुभावास्तु “ये रसान् अनुभावयन्ति अनुभवगोचरतां नयन्ति ते अनुभावाः कटाक्षादयः करणत्वेन” इति रसतरंगिण्याम्, “वागङ्ग-सत्त्वाभिनयैर्यं (‘र’) स्मादर्थो विभाव्यते । वागङ्गो गङ्गसंयुक्तस्त्वनुभाव इति स्मृतः ॥” (७ । ५) इति च भारतीये उद्धरणम् । अपि चान्यत्र उक्तं—“रसीभवतः स्थायि-भावस्य कार्यं अनुभावः ।” “रसतां गच्छति स्थायी, यत्कार्यमुपलक्ष्यते । अनुभावः स विशेषो भावसंस्थानसूचकः ॥” इति ।—तत्र करुणरसानुभावाः—अश्रुपातविलपितपरिदेवितवैवर्ण्यस्वरभेदस्तगात्रताभूमिपाताक्रन्दितनिःश्वासादयः, तथाहि कर्णभूषणे—“करुणस्यानुभावाः स्युर्वैवर्ण्यं परिदेवनम् । भूमिपातो दैर्निन्दा निःश्वासो मुखशो-पणम् ॥ (२ । ३३) । प्रलापः क्रन्दनं मोहागमोरस्ताडनादयः ।” इति । करुणा-भिनयप्रकारस्तु—“स पुनः क्रन्दनैर्मोहैः प्रलपैः परिदेवनैः । देहायासाभिघातैश्च करुणाभिनयो भवेत् ॥” इति भरतः ॥—विप्रलंभानुभावाः च—“संताप—जागर—कार्श्य—प्रलाप—क्षामनेत्र—वचोवक्रता—दीनसंचरणानुकारलेखलेखन—वाचन—स्वभाव-निह्व—वार्ताप्रश्न—स्नेहनिवेदन—सात्त्विकानुभवन—शीतप्रयोगसेवन—मरणोद्यम—संदेशदानाद्यनुभावः वियुक्तयोः विप्रलंभः ।” इति वाग्भट्टकाव्यानुशासने (५) ॥—एवं करुणरसविप्रलंभानुभावानां समानत्वं स्पष्टं, उक्तं च काव्यप्रकाशे “अश्रुपाता-दयोऽनुभावाः शृंगारस्येव करुणाभयानकयोः” (उ. ४) इति, (शृंगारः विप्रलंभः ।) उभयोः रसयोः भेदं तु भरतमनुसृत्य संक्षेपेणाह जगद्धरः मालतीमाधवटीकायां—“आलस्यादिसमुत्थो निरपेक्षभावः करुणः, औत्सुक्यचिन्तादिसमुत्थः सापेक्षभावो विप्रलंभ इत्यनयोर्भेदः ।” इति ॥ ततः मदालसा—वासवदत्ता—सीतादीनां मृत्यु-शंकायां करुणविप्रलंभः, मृत्युनिश्चये करुणः, पुनः प्राप्त्याशोदये करुणविप्रलंभः, प्राप्ती च संभोगशृंगारः, इति विवेकः ॥ ८०९ ॥ तस्याः सौन्दर्यदर्शनेन गुणकथन-

८१० तस्मिन्निर्दिशतीत्यं (प. स्तं. गो २) । किम् मामिति (का) [संगति रहितः पाठः] ।

बुद्धाऽथ तस्य भावं प्रसारयन् युवतिसंकथाकेलिम् ।
 न्यकुर्वन् वारवधूः सचिवः प्रशंसं बन्धकीगमनम् ॥ ८११ ॥
 दाररतिः सन्ततये, व्याधिप्रशमाय चेटिकाश्लेषः ।
 तत् खलु सुरतं सुरतं कृच्छ्रप्राप्यं यदन्यनारीषु ॥ ८१२ ॥

श्रवणेन च संजातं राजपुत्रस्य भावनिबन्धनं प्रकटयति अस्मिन् इति । अस्मिन् नृत्या-
 चार्ये, इत्थं पूर्वोक्तप्रकारकचर्चनैः, दर्शयति तस्याः गुणान् प्रकाशयति सति, मंजरिकां
 तन्नाम्रीं नटीं प्रस्तुताख्यानस्य नायिकां, साभिलाषं अभिलाषः स्पृहा अभीष्टप्राप्तीच्छा
 तेन सहितं यथा स्यात् तथा, निर्वर्ण्य अवलोक्य, स राजपुत्रः, एवं गुणैर्निरूप्यमाणा
 मंजरी, किमिति प्रश्ने, असौ इति उक्त्वा, स्वीयेन वेत्रदंडेन क्रीडायष्टया 'छडी' इति
 भाषायां, पस्पर्श, वेत्रदंडस्पर्शेन तां निर्दिश्य किमसौ एव सा इति पप्रच्छ इत्यर्थः ।
 अस्यां चेष्टायां स्वाभिज्ञानाविसंवादनं बाह्योऽभिप्रायः, अनुरागप्रदर्शनं चान्तरोऽभि-
 प्रायः ॥ ८१० ॥ प्रासंगिकसंगत्या पारदारिकं विवक्षुः कविः तदवतारयति बुद्धेति ।
 अथ नटीत्यर्थान्तरं, तेन इति भावः, तस्य राजपुत्रस्य, भावं चित्तविकारं रतिं,
 बुद्ध्वा तच्चेष्टया विज्ञाय, सचिवः राजपुत्रस्य मंत्री, यथा राज्ञः सचिवः भवति तथा राज-
 पुत्रस्यापि सर्वव्यवहारनिरीक्षकः सचिवः भवति; युवतीनां नायिकानां अन्यासां इत्यर्थः,
 संबन्धसामान्ये पट्टी, या संकथा आलापः, तद्रूपा या केलिः क्रीडा, तां, प्रसारयन्
 विस्तारयन्, वारवधूः वेश्याः, न्यकुर्वन् निन्दन्, बन्धकीगमनं कुलटाभिः परदाराभिः
 संप्रयोगं; बन्धकी भग्राति मनोऽत्र इति, "पुंश्चली धर्षणी बन्धक्यसती कुलटेच्वरी ।
 स्वैरिणी पांशुला च स्यात् ।" इति अमरः, "बंधकी कुलटा मुक्ता पुनर्भूः पुंश्चली
 खला । स्पर्शाऽभिसारिका दूती स्वैरिणी संकली तथा ॥" इति धनंजयनाममाला
 च । सा च पट्टिधा—“विदग्धा मुदिता चैषाऽनुशयानाऽथ लक्षिता । गुप्ता च,
 कुलटा चेति पट्प्रकारोदिता बुधैः ॥” (२३) इति रसरत्नहारे ।] गमनं समागमः ।
 [प्रशंसं । तथाहि मुकुंदानंदनाणे—“क पणावधिकं प्रेमनटनं पण्ययोधिताम् ।
 पल्लवेषु परस्त्रीणां क च नैसर्गिको रसः ॥” (१३९) इति । (पल्लवेषु शृंगारेषु । नैसर्गिकः
 अकृत्रिमः ।) ॥ ८११ ॥ इतः ८६१ आर्या यावत् पारदारिकम् । तदादौ अन्येभ्यो
 विविच्य प्रशंसति दारेति । दाराः भार्याः स्वीयाः तैः सह, रतिः सुरतं, “रतिः
 कंदर्पभार्यायां सुरतोत्कंठयोरपि । एतेऽपि परमप्रीतौ ।” इति केशवः, संततये पुत्रपौ-

८११ भावं संशमयन् (गो. कः) शंस वक्षकागमनम् (कापा) ८१२ कण्डूप्रशमाय
 [इति लौकिकः पाठः] । कृच्छ्रप्राप्यं (स्तं)

त्रादिसंतानसंपादनाय, न तु मन्मथाप्यायनाय, तदुक्तं—“भार्या धर्मफलावाप्त्यै भार्या संतानवृद्धये” इति काशीखंडे, “अपत्यान्यंगशुश्रूषा धर्मः स्वजनगौरवम् । गृहकर्मनियो-
गश्च स्त्रीबह्व्याः फलपंचकम् ॥” इति च ॥ मनुरपि—“अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रति-
रुत्तमा । दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥” (१।२८) इति, “प्रजनार्थं महा-
भागाः पूजार्था गृहदीप्तयः । स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥” (१।२६) इति च ॥ चेटिका दासी वेद्या सामान्या, “गणिका लज्जिका वेद्या रूपाजीवा विला-
सिनी । पण्यस्त्री दारिका दासी कामुकी सर्ववल्गुभा ॥” इति धनंजयनाममालायां;
तस्याः आश्लेषः आलिंगनं, इदं सुरतोपलक्षणार्थं, व्याधेः स्तब्धलिङ्गतारूपस्य रोगस्य,
प्रशमाय शाल्यै, न तु आह्लादाय । द्वयोरपि सुरतं न सुरतशब्दार्थवादि इति भावः ॥
परिशेषात्, अन्यनारीषु परदारसु परकीयासु, अत एव कृच्छ्रेण कथेन, प्राप्यं लभ्यं,
यत्, सुरतं निधुवनं, तत्, खलु निश्चये, सुरतं शोभनं परमानन्दप्रापकत्वात् रतं
मोहनं संप्रयोगः, सुरतशब्दवाच्यः कामधर्मः भवति इत्यर्थः, तस्य कृच्छ्रलभ्यत्वेन
उभयोः भोगोत्सुकत्वात् । तथा च कामसूत्रं—“सुलभामवमन्यते दुर्लभाकांक्षत
इति प्रायोवादः” (५।१।४०) इति, “विष्णुगुप्तसंहितायां च—‘यत्र निषेधविशेषः
सुदुर्लभत्वं च यन्मृगाक्षीणाम् । तत्रैव नागराणां निर्भरमासज्यते हृदयम् ॥” इति
उज्ज्वलनीलमणौ च । तथाहि पुरुषपरीक्षायां—“समानैव हि सामग्री स्त्रीणां रति-
महोत्सवे । काचिद्विदति सौभाग्यं दुर्लभत्वेन कामिनाम् ॥ (३९।६) । (स्त्रीणां
स्वीयादित्रिविधानाम् । काचित् स्त्री, परकीया एव) । दूतीगिरो यत्र न
सन्ति वक्त्राः, पदेपदे दुर्लभता न यत्र । सिद्धिर्न यस्या निधितुल्यलाभा, सा किं
रतिर्नागरयोः सुखाय ॥ (३९।७)” इति, (नागरयोः चतुरयोः स्त्रीपुरुषयोः ।
तादृशी रतिश्च परकीयासु एव ।) ॥—मूलाभिप्रायः विधान्तरेणापि प्रतिपादितो
दृश्यते, यथा—“अर्थादौषधवत् कामः, प्रभुत्वात् केवलं श्रमः । करवत् स्वेपु दारेषु,
त्रयादन्यत्र मन्मथः ॥” इति, (अर्थात् द्रव्यात् लभ्यः, वेद्यासु; प्रभुत्वात् आश्रया
बलात्कारेण वा, विरक्तासु; करः राजग्राह्यो बलिः, स्वीयासु; अन्यत्र परकीयासु ।
‘क्रयादौष० केवलं० कारुवन्निजदारेषु योऽन्यः कामः स मन्मथः ॥” इति सुभाषिता-
वल्लिस्थपाठे ‘कारुवत्’ इत्यशुद्धम् ।) “कन्या कौतुकमात्रकेण, विधवा संमर्दमात्रा-
र्थिनी, वेद्या वित्तलवेच्छया, स्वगृहिणी गत्यन्तरासंभवात् । वाञ्छन्तीत्यमनेक-
कारणवशात् पुंभिः स्त्रियः संगमं; शुद्धस्नेहनिबन्धना परवधूः पुण्यैः परैः प्राप्यते ॥”
इति च । (कन्या मुग्धा ।) ॥ मूले परिसंख्या अलंकारः ॥ ८१२ ॥

‘स्वव्यापारैकमतेः परचिन्ता नास्ति मे कदाचिदपि ।
 पश्यन्त्यास्त्वामीदृशमद्य तु मे मानसं व्यथितम् ॥ ८१३ ॥
 यदि वेद्मि तस्य वसतिं सामर्थ्यं यदि भवेत्ततोऽभ्यधिकम् ।
 तद्रत्ना दग्धविधिं लघुदैः संचूर्णयाम्यधुना ॥ ८१४ ॥
 वपुरिदमनुपममीदृग् यदि विहितं तेन ते धात्रा ।
 अनुरूपरमणविरहात् किमिति कृतं बन्ध्यजन्मफलम् ॥ ८१५ ॥

इतो विंशतिभिः दूतीवचनमहाकुलकं, तत्र ८२९ आर्या यावत् परनारी नायिकां प्रति प्रलोभनादिवाच्यप्रकारानुवादः, ततः त्रिभिः नायकं प्रति सः । तत्रादौ दूती तच्छ्रद्धोत्पादाय स्वस्याः निःस्वार्थतापूर्वी समदुःखभागितां प्रकटयति स्वेति । स्वकृत्यपरायणायाः मे कदाचिदपि परेषां कृत्याकृत्यनिरीक्षणादिकौतुकं नास्ति, तथापि त्वां—शुष्यमाणशरीरत्वादिना पतिसौख्यवञ्चितां इति भावः, बहुशो हृष्टा, मम, ईदृशं तु मानसं—परव्यापारेषु अकुतूहलि अपि मनः, अद्य खिन्नं, अतः मया निःस्वार्थतया वक्ष्यमाणं पथ्यं अवधारय इत्यभिप्रायः । तथा च समानार्थांशा आर्या—“यद्यपि भवति न हानिः परकीयां चरति रासमे द्राक्षाम् । असमञ्जसमिति कृत्वा तथापि खलु खिद्यते चेतः ॥” इति ॥ ८१३ ॥ तद्दुःखापनयनाय स्वसाहाय्यं श्रावयति यदीति । यदि तस्य असदृशपतिसंयोगकारित्वेन त्वद्दुःखाधानहेतोः ब्रह्मणः निवासस्थानं जानीयां, यदि च मम तस्मात् ब्रह्मणः विशेषतो बलं भवेत्, तत् तर्हि, तत्र गत्वा, तव विप्रियकारिणं दुष्टं विधिं विधत्ते कुस्ते इति विधिः तं ब्रह्माणं, अस्मिन् एव क्षणे, लघुदैः दृढकाष्ठदंडैः तत्प्रहारेः इति यावत्, संचूर्णयामि खंडंखंडं करोमि । संबन्धातिशयोक्तिः अलंकारः, “यद्यादिशब्दतः संभाविता मम्मटसंमता ।” इति साहित्यसारे ॥ ८१४ ॥ तां स्वधर्मात् प्रच्याव्य विपथं नेतुं पत्यौ वैराग्योद्धावनाय विधातारं आक्षिपति वपुरिति । यदि ते तव, इदं प्रत्यक्षवर्ति, वपुः शरीरं, ईदृक् वर्णनातीतं, अनुपमं सदृशस्य अन्यस्य अभावात् उपमारहितं, विहितं निर्मितं, केनेत्याकांक्षायामाह—तेन सर्गविधौ अधिकृतेन प्रसिद्धेन, धात्रा ब्रह्मणा जगत्स्रष्टा; तर्हि, अनुरूपरमणविरहात् त्वद्रूपविलासलालसादियोग्यपतिसंयोगानापादनेन, किमिति—

८१३ परिचिन्ता (गो) । स्वव्यापारैकमतिः परवित्तायां न काचिदप्यस्ति (का) । मानसव्यथितम् (स्तं) । ८१४ ततोऽभ्यधिकम् (स्तं) । लघुदैः संचूर्णयिष्यामि (प. स्तं) ८१५ विहितं तव कुशांगि हतधात्रा (प. स्तं) ते हिते (कापा) । अधुनापि रमणविरहात् (गो. का)

शैशवमस्तु जरा वा व्याधिर्वा क्षेत्रियमणाशो वा ।

स्वाकारं तारुण्यं न तु कुपतिकदर्थनाग्रस्तम् ॥ ८१६ ॥

केलिः प्रदहति मज्जां शृङ्गारोऽस्थीनि चाटवः प्राणान् ।

न करोति मनस्तुष्टिं दानमभयस्य गृहभर्तुः ॥ ८१७ ॥

किंशब्दः प्रभे, इतिशब्दः हेतो, कस्मात् हेतोः कुतः इत्यर्थः; तत् वपुः, बन्धं निष्फलं जन्मनः शरीररचनायाः फलं प्रयोजनं यस्य तत् तथाविधं, विहितं कृतम् । तथाहि विधातृदोषं पुरुषप्रयत्नतः अनुरूपकामुकप्राप्त्या दूरीकुरु इति अभिप्रायः । इयं आर्या— “लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः, क्लेशो महान् स्वीकृतः, स्वच्छन्दस्य सुखं जनस्य वसतश्चिन्ताज्वरो निर्मितः । एषाऽपि स्वयमेव तुल्यरमणाभावाद्दराकी हता, कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्व्यास्तनुं तन्वता ॥” इति बौद्धाचार्यधर्मकीर्तिश्लोकस्य च्छायारूपः । प्रकृतार्थाच्छाया तु रतिरहस्ये—“रूपकलाविज्ञानं शीलं क्व तव, क्व चायमीदृशो भर्ता । धिदैवमुचितविमुखं तारुण्यं ते विदुः मनयति ॥” (१३।१९) इति ॥ ८१५ ॥ तत्पतिमुद्दिश्य वैमनस्यवीजं रोपयति शैशवेति । शैशवं बाल्यम् । व्याधिः विशेषेण आधिः विनाशहेतुः व्याधिः रोगः । क्षेत्रियप्रणाशः—क्षेत्रियेण केनापि राज्यक्षमादिरूपेण असाध्यरोगेण प्रणाशः मरणं; “क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ।” (पा. ५ । २।९२) इति, “परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरं, तत्र चिकित्स्यः इत्यर्थे क्षेत्रियो निपात्यते । क्षेत्रियः कुष्ठव्याधिः, असाध्य इत्यर्थः ।” इति भाषावृत्तिः; “अन्यदेहचिकित्साहै क्षेत्रियः क्षेत्रजे तृणे । असाध्यरोगे विज्ञेयः, क्षेत्रियः पारदारिके ॥” इति शाश्वतः । यद्वा पूर्वगतव्याधिशब्दार्थेन पौनरुक्त्यात् क्षेत्रियात् परदारस्तात् पारदारिकात् प्रणाशः चारित्रस्य भ्रंशः अस्तु भवतु इत्यर्थः, यद्वा इतिसूचितम् । अनेन दूत्या स्वगूढाभिप्रायः सूचितः ।] ‘स्वाकारं अनुरूपं योग्यपतिसमागमं इत्यर्थः’ [इति टिप्पणी, तदशुद्धम् । वस्तुतस्तु स्वाकारं शोभनः आकारः अंगोपांगानां निवेशो यत्र तादृशं सौन्दर्ययुक्तं इत्यर्थः, तारुण्यं तरुणीभावः, कुपतिरूपा कदर्थना पीडा तथा ग्रस्तं आक्रान्तं व्याप्तं, न माऽस्तु । तुशब्दः पूर्वोक्तभेदे ॥ यौवने कुपतिसमागमात् शैशवादिः मरणं वा वरं इति भावः ॥ केचन कुपतिप्रकारास्तु रतिरहस्ये—“ईर्ष्यालुरकृतवेदी मृदुवेगः शाठ्यवसतिरविदग्धः ।” (१३।८०) इति ॥ ८१६ ॥ तदेव अंकुरयति केलिः इति ।] अभव्यो हीनः [नीचः

८१६ क्षेत्रियः (गो. स्तं) व्याधिर्बाह्येन्द्रियप्र० (गो २. का) । कदर्थनाग्रहप्रासः (गो) । अत्र का उत्तरार्धं दुष्टम् । ८१७ ‘ति सज्जां (शय्यां ?) (प) । चाटवः कटवः (कापा) कटुकाः (प. स्तं) । दानमरुच्यस्य (स्तं) । प्रदहति लज्जां (इति पंचतंत्रे पा०) । बंधक्या परितोषो न किंचिदिष्टं भवेत्पत्योः (इति उत्तरार्धं पंचतंत्रे)

कुत आगताऽसि, कस्मिन् वेलाभिमयतीं स्थिता, किमर्थमिति ।

पृच्छन्नस्वस्थमना जनयति गेही शिरःशूलम् ॥ ८१८ ॥

यदि भवति दैवयोगाच्चक्षुर्विषयः समुज्ज्वलस्तरुणः ।

तत्रात्मानं क्षपयति जायां च रटन् गृहस्वामी ॥ ८१९ ॥

खलो वा, अभव्यस्य सतः अर्थात् यत्र मनो न सज्जते तादृशस्य, गृहभर्तुः स्वामिनः केलिः क्रीडा विलासो वा, “विहारे सह कान्तेन क्रीडनं केलिरुच्यते ।” (८०) इति रसरत्नहारे, सा च वाक्क्रियाभेदेन द्विविधा, तत्र आद्या वाक्केलिः वक्रोक्त्यादिरूपा, अपरा क्रियात्मिका चुंबनादिरूपा, द्विविधाऽपि सा तादृशस्य; मज्जा मांससारं, “मज्जा मांससारास्थिसारयोः ।” इति भागुरिः, प्रदहति । तस्य शृंगारः बाह्याभ्यन्तररूपेण द्विविधोऽपि, अस्थीनि मज्जान्तर्भूतानि अपि प्रदहति, तस्या विरक्तत्वात् । चाटवः तत्कर्तृकाणि प्रियवचनानि रतिवर्धनार्थं मानमोचनार्थं वा प्रवर्तितानि द्विविधान्यपि, प्राणान् असूय जीवं इति यावत्, प्रदहति इति लोकोक्त्यनुसारेण । किं बहुना, तादृशस्य दानं प्रेमसूचनाय तेन दीयमानं वस्त्राभरणादिकं, मनस्तुष्टिं चित्तप्रसादं हर्षं इति यावत्, न करोति न जनयति, यथा पूर्वं उक्तं—“अक्षिगतादर्थोप्तिर्न भवति मनसः प्रसादाय ।” (आ. ५.४१) इति । अन्यत्र च—“कार्यार्थिनो दीर्घमिवाध्वत्वेदं, विक्री-तदासा इव कार्यभारम् । कष्टं कटुद्रव्यमिवामयातीः, स्वभर्तुर्गेहं वनिताः सहन्ते ॥” इति ॥ पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं अलंकारः, केल्यादीनां दाहकत्वं अप्रसिद्धं इति तत्समर्थने अभव्यस्य इति पदस्य हेतुत्वात् ॥ ८१७ ॥ कुपतित्वार्गेच्छां प्रादुर्भावयितुं कुत इति द्वाभ्यां तस्य ईर्ष्यालुतां व्यनक्ति । तत्रादौ वाक्पारुष्यभेदमाह । कुतः कुत्र गत्वा ततः, आगताऽसि; कस्मिन् स्थले, इयतीं वेलां दीर्घकालं इत्यभिप्रायः, “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।” (पा. २।३।५) इति द्वितीया, स्थिता; तच्च अवस्थानं, किमर्थं कस्मै प्रयोजनाय; इतिः प्रकारे, एवं विविधप्रकारैः भार्यां पृच्छन्, गेही गेहं अस्यास्तीति गृहपतिः भर्ता, कीदृशः सः, अस्वस्थमनाः “अकं गताऽपि युवतिः परिरक्षणीया ।” “विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ।” इत्यादि नीतिवैचृत्वात् व्यभिचारकर्मशंकया विक्षिप्तचित्तः, शिरःशूलं मस्तकस्य नोदनात्मिकां पीडां जनयति । अतः तादृशः पतिरपि परित्याज्य इति आकृतम् । तथाहि दशकुमारचरिते (उ० ३)—“असह्यं हि योषितामनंगशरनिर्गङ्गीभूतचेतसामनिष्ठजनसंवासयंत्रणादुःखम् ।” इति ॥ ८१८ ॥ शंकितदोषस्य चेष्टापारुष्यभेदमाह यदीति । दैवयोगात् भाग्यवशात् ।

८१८ स्थिता वद किमर्थं (प. स्तं) । पृच्छन्नस्वच्छमना (स्तं) । जनयति रोगी (का) । ८१९ विषये (प. स्तं) । नं कशयति (का)

सविवादे परलोके जनापवादे च जगति बहुवादे ।

दैवाधीने प्रणये न विदग्धा हारयन्ति तारुण्यम् ॥ ८२० ॥

चक्षुर्विषयः दृष्टः, स्वगृहे इति शेषः; समुज्ज्वलः स्वभावशोभाप्रकाशात् दीप्तिः भ्राजमानदेहः सुंदरः इति यावत्, तारुण्यः युवा । तदा संकेतेन तदागमनं वितर्क्य, यतः “उज्ज्वलवपुर्षं पुरुषं कामयते स्त्री नरोऽपि तां दृष्ट्वा ।” (१३।१५) इति रतिरहस्योक्तेः, तत्र तस्मिन् विषये तारुणागमनरूपे, जायां स्वभार्या, रटन् आक्रोशन् आश्चर्यां कुर्वन्, गृहस्वामी इत्यनेन जडस्य गृहादेः एव स्वामी, न तु तस्याः इति सूचितं, गेही इत्यर्थः, आत्मानं,] क्षपयति पीडयति [क्षीणं करोति । ईर्ष्या प्रतिदिनं भार्यया कलहं कुर्वन् कृशो भवति इति भावः ॥ ८१९ ॥ तादृशीनां अन्यासां सहेतुकाचारप्रदर्शनेन पत्युर्व्यभिचारे प्रोत्साहयति सविवादे इति । परलोकः स्वर्गनरकौ पुण्यपापफले तस्मिन्, सविवादे अपत्यक्षत्वात् अस्तिनास्तिविचारगोचरे संदिग्धे; अस्मिन् जगति लोके च, जनापवादे लोकनिंदायां, बहुवादे कर्णोक्पर्णिकया भिन्नप्रकारैः वस्तुस्वरूपे वर्ण्यमाने, अर्थात् सत्येऽपि व्यभिचारनिंदाविषये सा निंदा असूयादिप्रवृत्ता मिथ्या इत्यादिप्रकारेण अन्यैः तस्याः अपलप्यमानतासंभवे सति इत्यपि, लोकप्रवादे असंबद्धे सति इति भावः, दैवाधीने भाग्यायत्ते च, प्रणये पत्या अन्येन वा सौहृदे; च सति, विदग्धाः चतुराः स्त्रियः, परलोकभयादेः पत्युर्व्यभिचारेण तारुण्यं यौवनं (पूर्वं व्याख्यातं आ. ६१८); न,] हारयन्ति अतिक्रामयन्ति, [हृष्टातोः णिजन्तप्रकृतिकं रूपं, स्वामीष्ठान्प्रसंगोपविरहेण निष्फलं न कुर्वन्ति ॥ अत्रायमभिप्रायः—तारुण्यसाफल्यं स्त्रीपुंसयोः परस्परस्नेहाधीनम् । कुपतित्वात् अन्यस्मिन् जननान्तरसौहृदात् वा स्त्रियः पतिविषयकः स्नेहः न उद्भवति । तेन तथा तारुण्यसाफल्याय व्यभिचरितव्यम् । तत्र द्वौ प्रतिबन्धौ धर्मशास्त्रं लोकनिंदा च । तत्र धर्मशास्त्रं—“व्यभिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निंदाताम् । सुगालयोनिं चाप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ ” (मनुस्मृतौ ९।३०) इत्यादिकम् । लोकनिंदा च ‘इयं कुलटा’ इत्यादिवचनप्रकारिका प्रसिद्धा एव । एतयोः अयं समाधिः—परलोकास्तिता विवादप्रस्ता, लोकनिंदा च परस्परविरुद्धोक्तिमया प्रकारान्तरसमाधेया वा, अतः भयानावहत्वात् ते अगणनीये । एवं स्थिते, पतिमुद्दिश्य अनुरागविरहे, पति-

८२० जनापवादेऽपि (प. स्तं.) बहुचित्ते । (प.) बहुचित्रे (हि विचित्रे ?) (स्तं.) प्रलये (स्तं. गो २) । संदिग्धे पर...बहुचित्रे । स्वाधीने पररमणे धन्यास्तारुण्यफलभाजः ॥ (इति पंचतंत्रे १।१३९ पाठः ।)

दुर्भर्तृकरास्फालनमालिनीक्रियमाणशोभमनुदिवसम् ।

तुङ्गमपि पतितकल्पं स्तनशालिनि तत्पयोधरद्वन्द्वम् ॥ ८२१ ॥

पर्यङ्कः स्वास्तरणः पतिरनुकूलो मनोहरं सदनम् ।

तुलयति न हि लक्षांशं त्वरितक्षणचौर्यसुरतस्य ॥ ८२२ ॥

व्यतिरिक्तमन्यं उद्दिश्य प्रेमोदये वा, स्वाभीष्टसंयोगं संपाद्य तारुण्यं सफलतां नेय-
मिति ॥ ८२० ॥ कुपतिक्रीडां निंदति दुर्भर्त्रिति । अनुदिवसं प्रतिदिनं, दुर्भर्ता कुपतिः,
तथात्वं च भर्तुः तस्य ईर्ष्यालुत्वादिना तस्मिन् पत्नीमनसः अलम्बत्वात् वा, तेन
हस्ताभ्यां स्तनयोः यत् आस्फालनं आहतिः, अनेन अपहस्तकं नाम ताडनं (३७७
आ. टी.) उद्दिष्टं, तेन मलिनीक्रियमाणा विच्छाद्यतां धूसरतां वा नीयमाना शोभा
रमणीयता यस्य तत्, पयोधरद्वंद्वं स्तनयुग्मं, तुंगं उन्नतं वर्धमानतारुण्यात्, अपि,
पतितकल्पं प्रसवद्वतयौवनायाः वृद्धायाः इव वा यथा पतितं वर्तते तत्तुल्यमेव । अनेन
पत्यौ तव रागाभावात् तत्कर्तृकस्तनमर्दनताडनादि पतितवत् अर्थात् धर्मभ्रष्टवत्
महापातकिवत् शोच्यम् इति सूचितम् । अतः तारुण्यसाफल्याय अपरः मनःप्रियः
सेव्यः इति आकृतम् । स्तनाभ्यां शालते शोभते सा स्तनशालिनी, तत्संबुद्धौ हे स्तन-
शालिनि प्रशस्तस्तनवति । उन्नतत्वं स्तनयोः गुणः, पतितत्वं च दोषः, तदुक्तं—“गुणो
दूषणतां याति दूषणं गुणतां क्वचित् । तथाहि नम्रता दोषः स्तनयोः स्तब्धता गुणः ॥”
इति, (स्तब्धता कठोरत्वं उन्नतत्वं वा ।) ॥ तथा—“कठिनोन्नता रतरणे
स्त्रीणामप्यन्यमर्दिताः । विकंचुका यथा शूरा न पतन्ति पयोधराः ॥” इति
॥ ८२१ ॥ एतद्दुःखभैषज्यं चौर्यसुरतं प्रशंसति पर्येकेति । पर्येकः शय्या, ‘पलङ्क’
इति प्राकृते, ‘पलंग’ इति भाषायां, स्वास्तरणः शोभनप्रच्छदपटः । पतिः भर्ता, अपि,
अनुकूलः चित्तानुवर्ती वशवर्ती स्वेष्टसंपादकः । सदनं गृहं पतिगृहं अत्र, मनो-
हरं बहुविधपदार्थसमृद्धिमत्तया रम्यम् । इदं सर्वं मिश्रितमपि, त्वरितक्षणं त्वरितः
स्वरया संपाद्यमानः क्षणः व्यापारः आलिंगनचुंबनादीनां यत्र तत्, यद्वा त्वरितः

८२१ क्रियमाणमनु (गो) । स्तनशोभिनि तव पयो० (प) स्तनशालिनि तव पयो-
धर० (स्तं) ८२२ हरं शयनं (प. स्तं) [पुनरुक्तार्थः पाठः] । तुलयन्ति न लक्षांशं
(प. स्तं) । सुखशय्या तांबूलं विस्रज्जालेपचुंबनादीनि । तुलयन्ति न लक्षांशं त्वरितक्षण-
चौर्यसुरतस्य ॥ (१३२।२२) (इति शाङ्गधरपद्धतौ पाठः ।) पर्येकेणास्तरणं पति-
मनुकूलं मनोहरं शयनम् । नृणामिव लघु मन्यन्ते कामिन्यश्चौर्यरतलुब्धाः ॥ इति पंचतंत्रे
(१।१३४) ॥

सहसा संकटवर्त्मन्यवितर्कितसंमुखागतेनापि ।

अभिलषितेनोद्घृष्टकमनल्पशुभकर्मणा लभ्यम् ॥ ८२३ ॥

प्रीतिः किल निरतिशया स्वर्गः परलोकाचिन्तकैर्गादितः ।

तस्यास्तु जन्मलाभो हृदयेप्सितपुरुषसंयोगात् ॥ ८२४ ॥

विलेबासहः क्षणः उत्सवः यस्य तत्, यद्वा त्वरितः अल्पः क्षणः अवसरः संभोगादेः यत्र तत्, “कालविशेषेऽवसरे व्यापारे पारतन्त्र्ये च । मध्ये तथोत्सवे च क्षणशब्दः कथ्यते पट्सु ॥” इत्युक्ते; तादृशं यत् चौर्येण प्रच्छन्नतया प्राप्यं मुरतं निधुवनं चौर्यरतं ‘प्रच्छन्नकं;’ तस्य लक्षांशं लक्षसंमितं अपि भागं, न तुल्यति न तत्कक्षामारोहति । चौर्यसंभोगरसमुखस्य स्वपतिगृहादिसुखात् लक्षगुणाधिकं आनन्दजनकत्वं इति भावः ॥ तथाहि उक्तं—“अपथ्यभोगेषु यथाऽऽतुराणां सृष्टा, यथाऽर्थेष्वतिदुर्गता-नाम् । परोपतापेषु यथा खलानां, स्त्रीणां तथा चौर्यरतोत्सवेषु ॥” इति । (तत्रतत्र तेषां आनन्दाधिक्यबुद्धेः ।) व्यतिरेकालंकारः ॥ ८२२ ॥ तल्लेशस्यापि सुखोत्कर्षतया तस्य पुण्यप्राप्यतामाह सहसेति ।] संकटवर्त्मनि संवाधमार्गे । [अवितर्कितं अकस्मात्, संमुखं अभिमुखं अङ्गेन, अपिः चार्थः, अभिलषितेन स्वेष्टेन कामितेन, यत्, सहसा तत्कालं,] उद्घृष्टकं संमर्दः [शरीरसंघर्षः, तत् महापुण्यकर्मणा प्राप्यं ‘नाल्पस्य तपसः फलं’ इति भावः, तस्य महानन्दजनकत्वात् । कर्मणेति हेतौ तृतीया ॥ उद्घृष्टकमिति शब्देन अन्वर्थनामकः आलिंगनभेदोऽपि प्रतीयते तेन मुद्रालंकारः, “सूच्यार्थ-सूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः ।” इति (कुवल्यानन्दे) तल्लक्षणात् ॥ उद्घृष्टकाख्यं आलिंगनं च—“उत्सवे देवयात्रायां महातिमिरसंकुले । विजने स्थानके वाऽपि गच्छतोश्च परस्परम् ॥ अङ्गाङ्गघर्षणं नातिचिरकालं (तु यद्भवेत्?) । (तद्)—उद्घृष्टकमित्याह वात्स्यायनमहामुनिः ॥ ” इति उक्तं रतिरत्नप्रदीपिकायाम् (१४। ७४-७५); तच्च असंजातरत्याः रिरंसासूचकं बोध्यम् ॥ ८२३ ॥ प्रकृतविषयकं परमार्थं द्वाभ्यां प्राह] प्रीतिरिति । निरतिशया प्रीतिः किल स्वर्गः इत्यन्वयः । [किलेति अव्ययं वार्तायाम् । निरतिशया नास्ति अतिशयः आधिक्यं यस्याः सा निरतिशया परां काष्ठामारूढा परिच्छेदातीता, प्रीतिः प्रेम,—तच्च विवृतं संवादद्वारा राजशेखरेण कर्पूर-मंजरीसट्टके (छाया—) “विदूषकः—भोः, किं पुनरेतत्प्रेमप्रेमेति भणति । राजा—अन्योन्यमिलितस्य मिथुनस्य मकरध्वजशासने प्ररूढं प्रणयग्रंथिं प्रेमेति विदग्धा भणति ।

८२३ *तेन विशा (?) (प. स्तं) । मनन्य (गो २. का) । कर्मणां (गो)

८२४ गदिता (का) [अर्थानुरूपः पाठः] । संभोगात् (प. स्तं) [ग्राम्यः पाठः]

अतटस्थस्वादुफलग्रहणव्यवसायनिश्चयो येषाम् ।

ते शोकक्लेशरुजां केवलमुपयान्ति पात्रतां मन्दाः ॥ ८२५ ॥

विदूषकः—कीदृशः सः । राजा—यस्मिन्विकल्पघटनादिकलंकमुक्तः आत्मनः सरलत्व-
मेति भावः । एकैकस्य प्रसरद्रसप्रवाहः शृंगारवर्धितमनोभवदत्तसारः ॥ (३।१०) ।
विदूषकः—कथमिव स लक्ष्यते । राजा—ययोः स्वभावप्रसरत्सलोलदृष्टिपर्यतलुंठितम-
नसोः परस्परणे । वर्धमानमन्मथवितीर्णरसप्रसारस्तयोः प्रकाशते लघुरिव चित्तभावः ॥
(३।११) । अपि च—अन्तर्निविष्टमनोविभ्रमडंबरो यः स भण्यते मदनमंडनमत्र प्रेम ।
दुर्लक्ष्यमपि प्रकटयति जनो जगति तज्जानीमः सुबहुलं मदनेन्द्रजालम् ॥” (३।१२)
इति । (यस्मिन् प्रेम्णि, भावः चित्तवृत्तिः, सारः बलम् । सलोलाः सतृष्णाः चंचला वा,
दृष्टिपर्यताः नेत्रप्रान्तभागाः कटाक्षा इति यावत्, लुंठितं चोरितं, तेन मनसोः एकर-
सता व्यज्यते, लघुः मनोः । विभ्रमः विलासः, डंबरः अवस्थाविशेषः गर्वः ।) स्वर्गः—
“ऋज्यते स्थीयते अस्मिन् इति अर्गः स्थानम् । ” “शोभनः अर्गः स्वर्गः प्रादिसर्मासः ।”
इति अमरटीकासर्वस्वे; अतिशयपुण्यफलं सुखैकमयं देवानां निवासस्थानं, लक्षणया
तादृशं सर्वं, “ मनःप्रीतिकरः स्वर्गो, नरकस्तद्विपर्ययः । ” इत्युक्तेः; कालिदासश्च
विक्रमोर्वशीये—“ राजा—वयस्य, अनिर्देश्यसुखं स्वर्गः । ” (३।१८) इति, तादृशं च
सुखं निरतिशया स्त्रीपुंसयोः प्रीतिरेव, या ‘परानुरक्तिः’ ‘अन्योन्यं हृदयभाव-
बन्धनं’ ‘एकयं हृदययोः’ इति च भण्यते । कथितः निगदितः, परलोकचिन्तकैः
कः परः श्रेष्ठः लोकः भुवनं इति विचार्य तद्विषयकं निर्णयं कुर्वद्भिः शास्त्रविद्भिः
स्वर्गतत्त्वनिर्णायकैः इत्यर्थः, चिंतायाः निर्णयफलकत्वात् । तस्याः निरतिशयप्रीत्याः
अर्थात् स्वर्गस्य, जन्मलाभः उद्भवः, हृदयेन अंतःकरणेन आप्तुं इष्टः हृदयंगमः यः
पुरुषः पुमान् तेन संयोगात् समागमात्, भवतीति शेषः ॥ ८२४ ॥ एवं अननुरक्ताभ्यः
स्त्रीभ्यः ये सुखामिलाषिणः, तेषां स्वमौख्येण प्राप्तव्यानि विपरीतफलानि अप्रस्तुतवृत्तेन
उपन्यतस्थिति अतटेति] ‘अतटस्थं अस्थिरं उदासीनं च’ [इति टिप्पणी । न तटे
नदीतीररूपभूभागे तिष्ठति वर्तते इति अतटस्थं जलप्रवाहस्य उपरि वर्तमानं अत एव
दुर्ग्राह्यं इत्यर्थः, यत् स्वादु मिष्टं, अत एव प्रेप्सितं यत् फलं, तस्य ग्रहणाय प्राप्त्यै,
व्यवसाये प्रयत्ने, निश्चयः इतिकर्तव्यताबुद्धिः येषां पुरुषाणां, ते, मन्दाः जडबुद्धयः
मूर्खाः, शोकस्य धनबंधुनाशादिजः चित्तखेदभरः शोकः तस्य, स्वेष्टफलाप्राप्तेः; तथा
क्लेशस्य कर्मानुष्ठानजनितायाः पीडायाः, मिथ्याप्रयासात्; रुजः व्याधेः पतनादिना, उपता-
पस्य वा, पात्रतां यांति भाजनं भवंति ॥ अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः । अप्रस्तुतेन अतटस्थ-

किं प्रतिकूला ग्रहगतिरुत परिणतमात्मप्रदुश्चरितम् ।

स्वानुष्ठानव्यसनं किं वा तस्यात्मयोनिहतकस्य ॥ ८२६ ॥

स्वादुफलेन प्रकृते अनभिमुखचित्तवृत्तिः स्त्री लक्ष्यते, सा भोगाय मिष्टा इष्टा चापि उक्तफलवत् विपरीतदिशि वर्तमाना विमुखी प्रेमरहिता; तादृश्याः ग्रहणाय विरक्ताचित्त-ग्रहणाय तद्भोगेन च आनन्दलाभाय ये यत्नं कुर्वन्ति ते मूर्खाः केवलं शोकादिकं प्राप्नु-वंति इति प्रस्तुतार्थः ॥ आर्याद्वयस्य अयं अभिप्रायः—कुपतित्वात् भर्तरि ते प्रीतिः नास्ति, तेन तव सुखलेशोऽपि नास्ति; तादृश्याः स्वतः तस्य शोकादिप्राप्तिरेव, दूरे उभयोः सुखवार्ता इति । त्वया तु तस्मात् सुखप्राप्त्यै तेन संयोज्यं यः त्वयि स्निह्यति इति ॥ ८२५ ॥ एवं उपोद्धातं कृत्वा त्रिभिः विशेषकेण तस्यां अनुरक्ते कस्मिंश्चित् कामुके तन्मनस आवर्जनेन संयोगोत्कंठां जनयितुं तदीयविरहावस्थां दूती संवर्णयति । तत्र आदौ इयन्तं कालं तयोः उभयोः असमागमे दृष्टकारणानुपलंभात् अदृष्टकारणानि वितर्कयति किमिति । किमिति प्रश्ने, त्वद्दर्शनापहतचेतसः तरुणस्य, ग्रहगतिः—जन्मकालिकस्वस्थानवलात् शुभाशुभफलदातृत्वेन प्रसिद्धाः सूर्यादयो नव ग्रहाः, तेषां गतिः चारः, सा, प्रतिकूला अनिष्टजननी, स्वतःसंयोगरूपाभीष्टस्य असं-पादकत्वात्; उतेति वितर्कं, यद्वा इत्यर्थः; आत्मनः स्वस्य तस्य, दुश्चरितं अनिष्टफ-लदातृ पापकर्म, इदानीं परिणतं पक्वं भोग्यं जातमित्यर्थः; किमिति प्रश्ने, वेति विकल्पे, तस्य परोक्षस्य ललाटलिपिकृत्वेन प्रसिद्धस्य वा, आत्मयोनिहतकस्य दग्धविधेः—आत्मा स्वयं योनिः कारणं यस्य सः आत्मयोनिः आत्मभूः ब्रह्मा, स चासौ हतकः विप्रियका-रित्वात् दुष्टः, यद्वा हतक इति निर्वेदानुसंधानार्थकः, स आत्मयोनिहतकः, तस्य यत् स्वानुष्ठानं स्वकार्यं अनुचितघटनात्मकक्रीडाकरणं, यथोक्तं—“शशिनि खलु कलंकः, कण्टकं पद्मजाले, युवतिकुचनिपातः, पक्वता केशजाले । जलधिजलमपेयं, पंडिते निर्धनत्वं, वयसि धनविवेको, निर्विवेको विधाता ॥” इति, (निर्विवेकः अनु-चितकारी इत्यर्थः ।), विपर्ययेण च—“समानयस्तुल्यगुणं वधूवरं चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ।” (रघु० ६ ।) इति, नागानंदे च प्रथमांके तापसोक्तिः—“चिरा-त्खलु युक्तकारी विधिः स्यात्, यदि युगलमिदमन्योन्यरूपं घटयेत् ।” इति; तत्र कर्मणि, व्यसनं आसक्तिः । अत्र आत्मयोनीतिशब्दशक्त्या कामदेवोऽपि लक्ष्यते, “आत्मयो-निर्विचिंचे स्यादात्मयोनिर्मनोभवे ।” इति विश्वलोचनात्, आत्मा मनः योनिः कारणं यस्य इति योगार्थत्वात्, तस्य संकल्पजत्वात्; तस्य स्वकार्यं तु विरहिजनतापकत्वं, यथोक्तं केनचित्—“सततमनंगोऽनंगो न वेत्ति परदेहदाहदुःखमहो । यदयमदयं दहति

८२६ गतमन्यजन्मदुः (प. स्तं) । स्वानुष्ठानाभ्यसनं (प. स्तं)

येन तपस्वी स युवा स्पृशति समीरं त्वदङ्गसंस्पृष्टम् ।

त्वत्पादाक्रान्तभुवे स्पृहयति, ककुभं त्वदाश्रितां नमति ॥८२७॥

ध्यायति च त्वद्रूपं, त्वन्नामकवर्णमालिकां जपति ।

एकात्मीकृतचेतास्त्वदङ्गतः सौख्यसिद्धिमभिकाङ्क्षन् ॥ ८२८ ॥

(अन्तर्गुलकम्)

मामनलशरो ध्रुवमसौ न कुसुमशरः ॥” इति । मूले न संदेहालंकारशंका, विपश्यभावात् हेतूनां च तद्विशेषादर्शनात् संभावनामात्रत्वात् ॥ ८२६ ॥ विशेषपाङ्गभूतेन अन्तर्गुलकेन तस्य विरहिणः गृह्यन्तरे चेष्टावर्णनद्वारा पूर्वोक्तसंभावनाहेतून् प्रकटयति येनेत्यादिना । येन यतः यस्मात्कारणात्,] तपस्वी दीनः [अनुकंपनीयः त्वया इति आकृतं, शब्दशक्त्या च वक्ष्यमाणप्रकारैः तपसः अनुष्ठाता इत्यपि लक्ष्यते; “ तापसे चानुकंप्ये च तपस्वी ” इति विश्वः, युवा तरुणः, अनेन तस्य मदनमदोद्दीपनतायोगित्वं काव्यत्वं च सूच्यते, त्वदर्थमेव च स्वयो-
धिरोधि अपि तपः अवलंबितं इति व्यज्यते; सः अमुकः, त्वदंगैः जातसंस्पर्शं पवनं स्पृशति, परंपरासंबन्धेन त्वदंगस्पर्शसुखभावनया, यद्वा अमृतमयत्वदंगसंगशीतः सः स्वस्य तापशान्त्यै भविष्यतीति, यथोक्तं मेघदूते—“ आलिंग्यंते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदंगमेभिस्तवेति । ” (१०३) इति, तथा मालतीमाधवे माधवप्रार्थना—“ उन्मीलन्मुकुलमरालकुंदकोपप्रच्योतद्धनमकरद-
गन्धबन्धो । तामीषत्प्रचलविलोचनां नतांगीमालिङ्गन् पवनमम स्पृशांगमंगम् ॥ ” (१।४१) इति । एतन्मूलं तु—“ वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश (‘शेः’) । त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः ॥ ” इति (६।५।६) श्रीरामायण-
वचनम् । अपि च, त्वत्संचरैः पूतानां भूमिप्रदेशानां उपरि सोऽपि संचरितुं तान् द्रष्टुं वा समीहते, परंपरासंबन्धेन सुखानुभवाय ।] भुवे—“ स्पृहेरीप्सितः । ” (पा. १।४।३६) इति चतुर्थी । [त्वदाश्रितां ककुभं यस्यां यस्यां दिशि त्वं कार्य-
वशात् वर्तसे तांतां नमति प्रणामं कुरुते; अद्यापि त्वदसमागमात् ते प्रसादाय क्रिय-
माणाः प्रणामाः त्वदधिष्ठितदिशां संबन्धेन त्वामेव प्राप्नुयुः इति । अभिलषिता नायिका,
विरहेण व्याकुलः नायकः, विप्रलम्भः शृंगारः । तत्स्पृष्टसमीरस्पर्शनादिचेष्टाभिः तस्य उन्मादो व्यञ्जितः ॥ तस्याः अयोगेऽपि समीरणादिद्वारा संबन्धोक्तेः संबंधातिशयो-
क्तिरलंकारः ॥ ८२७ ॥ तत्प्रसादाय तेन क्रियमाणां पूजाविधिं प्राह ध्यायतीति ।

८२७ येन वरस्त्रीषु युवा (का) । स्तौति शरीरं (गो. का.) त्वदीप्सितां (गो.

युक्तत्वात् पूर्वोक्तं नमः कृत्वा इत्यनुसंधेयमत्र, तव रूपं सुंदरं आकारं बाह्यं, “अंगा-
न्यभूषितान्येव प्रक्षेप्याद्यैर्विभूषणैः । येन भूषितवद्भान्ति तद्रूपमिह कथ्यते ॥” इति
(रसार्णवमुधाकरे १।१८०) लक्षितं, ध्यायति मनः त्वदेकाग्रं कृत्वा त्वदाकारं
वृत्तिप्रवाहं कुरुते । तव, नाम एव नामकं (स्वार्थं कन्,) अभिधानविशेषं, तस्य
वर्णाः अक्षराः तेषां मालिका श्रेणिः, अपि च वर्णमालेति मंत्रशास्त्रप्रसिद्धे अन्तर्योग-
कर्मणि उपयुक्ता वर्णात्मकमालाऽपि लक्ष्यते, तां जपति, तव नामोच्चारं सन्ततं
कुरुते इत्यर्थः । ध्यानादिप्रकारमाह एकात्मीकृत्येति, तव शरीरादिना सह एकीकृतं भिन्नं
सत् अभेदतां नीतं चेतः स्वचित्तं येन तादृशः सन्, स्वत्तादात्म्येन त्वन्यत्वेन इत्यर्थः ।
कस्मै प्रयोजनाय इदं सर्वमित्याह त्वदंगतः इत्यादि । त्वदंगतः तव गात्रेभ्यः, सुरता-
दिना इति भावः; सुखमेव सौख्यं, तच्च ‘प्रतिप्राणि स्ववासनानुगुणेष्वविषयप्राप्तेः तृप्तिः
येन प्रयुक्तः सन् इष्टविषयादानाय प्रवर्तते,’ तस्य सिद्धिं निष्पत्तिं अप्रप्तस्य प्राप्तिं परमा-
नंदरूपां इति भावः, अभिकांक्षन् प्राप्नुमिच्छन् सन् । त्वत्सुरतानन्दरूपां सिद्धिं वाञ्छन्
स त्वामेव तदभीष्टदायिनीं परदेवतां परिकल्प्य त्वज्जपध्यानात्मकं उपासनाकर्म कुरुते
इति भावः, तेन त्वं शीघ्रं प्रसन्ना भूत्वा तदभीष्टं साधय इत्याकृतम् ॥ अत्र इदं अनुसंधेयं—
निखिलजनाभिलषणीयं सुखं पुरुषार्थः । तत् द्विविधं कृत्रिमं अकृत्रिमं च । तत्र आद्यं
कामपदाभिलष्यम्, अपरं च मोक्षपदाभिलष्यम् । तत्र आद्यस्य साधनं अर्थः, द्विती-
यस्य धर्मः । (केचित् काममोक्षयोरुभयोरपि साधनत्वेन धर्मं, तत्साधनत्वेन च अर्थं
मन्यन्ते ।) धर्मार्थयोरपि साधनत्वेन अभिलष्यमाणत्वात् धर्मादयश्चत्वारोऽपि पुरुषार्थ-
शब्देन व्यवहियन्ते । ते च तत्तज्ज्ञानसाध्याः, तानि ज्ञानानि तत्फलानि च निर्विशेष-
चित्तैकसाध्यानि । तदर्थं एकात्मीकृतचेतस्त्वं उपयुक्तम् ॥ ध्यायतीत्यादिना च तस्य
भक्तिर्व्यजिता । तथाहि भक्तिः द्विविधा, गौणी परा च । तत्र गौणी ध्यानार्चनजपना-
मकीर्तनादिरूपा संभवत्समुच्चयिका च । ध्यानं भावनासिद्धिः, तथा च—‘भावना हि
भावयितुर्भाष्यमानत्वप्राप्तिहेतुः ।’ अर्चनं पूजा । परा तु तज्जन्त्या, अनुरागविशेषरूपा ।
गौणीभक्त्यां सम्यङ्निरूढस्य तदेकतानतारूपपरभक्त्युदयो भवति ॥—मूले अन्योऽपि
सुखविशेषसिद्धिं वाञ्छन् विशिष्टां देवतां तादात्म्यभावेन तन्मंत्रजपध्यानादिभिः उपास्ते
इति अप्रस्तुतसाम्यात् समासोक्तिरलंकारः । युग्मेन श्रवणावस्था उक्ता ॥ ८२८ ॥

का) [अगुष्टार्थः पाठः] ८२८ युग्मद्वयं (प. स्तं. का) [प्रक्रमं . ततः पाठः] ।
नामकमन्त्रमालिकां (गो. का) । एकाग्रीकृत (प) । स्वत्वंगतसौख्यं (प. स्तं)

आशुतोष अवस्थी

अध्यक्ष

श्री नारायणेश्वर वेद वेदाङ्ग समिति (उ.प्र.)

उत्सृज्य सकलकार्यं तिर्यग्ग्रीवं विलोकयन् भवतीम् ।

कुरुते गृहाग्रस्थां यातायातैः शतावर्ताम् ॥ ८२९ ॥

‘दृष्टोऽसि तथा सुचिरं गेहाभ्यासे परिभ्रमन् स्पृहया ।

सन्देश एष दत्तः प्राभृतमेतत्तया दत्तम् ॥ ८३० ॥

तत्प्रीत्युत्कर्षं व्यञ्जयितुं तस्य अपरमपि चरितं संवर्णयति—उत्सृज्येति । सकलकार्यं इति जातावेकवचनं, सर्वाणि लघूनि गुरुणि अपि कार्याणि त्यक्त्वा, भवतीं स्वगृहस्य देहस्थां गवाक्षे वा स्थितां; तिर्यग्ग्रीवं वलिता कंधरा यस्मिन् कर्मणि तत्तथा, विलोकयन् विशेषेण स्तिमितनेत्राभ्यां पश्यन्; अनेन वलिताख्या दृष्टिः सूचिता, “वलितं तन्निवृत्तस्य भूयश्च्यस्त्रावलोकनम् ।” इति लक्षिता, (निवृत्तस्य पश्चाद्दर्शनाय वलितकंधरस्य आलोकने दृष्टिः तिर्यग्गच्छिता भवति, “व्यलं तिर्यगुदञ्चिताम् ।” इति च कोशः) । तव गृहस्य अग्रे पुरोभागे या रथ्या रथेभ्यो हिता रथ्या नगरमध्यगत-प्रकीर्णमार्गः, सा रथ्या यस्यां ते गृहं वर्तते इति भावः, तां, (रथ्यायां बहुलोकगमनागमनसंभवात् अन्यैरज्ञाता तस्य नयनप्रीतिरुक्ता,) स्वस्य यातायातैः गमनागमनैः पर्यटनैः, नानाविधमिषजैः इति भावः, शतावर्ती—शतशब्दो बहुर्थवाची, बहवः आवर्ताः गमनागमनानां आवर्तनानि यत्र तादृशी, “आवर्तश्चितने चावर्तने वाऽप्यंभसां भ्रमे ।” इति विश्वलोचनः, कुरुते । गमने पौनःपुन्येन तस्याः दर्शनं प्रति तस्य उत्कण्ठोत्कट्यं उक्तं, तावता अपि तस्य महाहर्षजनिः सूचिता, यथोक्तं—“चक्षुःप्रीतिप्रसक्ते मनसि, परिचये चिन्त्यमानाभ्युपाये, रागे यातेऽतिभूमिं विकसति सुतरां गोचरे दूतिकायाः । आस्तां दूरे स तावत्सरभसदयितालिंगनानन्दलाभस्तद्वेहोपान्तरस्थाभ्रमणमपि परां निर्वृतिं संतनोति ॥” (अमरकशतके १००) इति ॥ अत्र मूले पृथ्वीमयी रथ्या कथं बहुलजलभ्रमवती शतावर्ता इति विरोधाभासः, तेन च स त्वत्प्रीत्या अशक्यं अद्भुतं कर्म करोतीत्यपि व्यज्यते । श्लेषोत्थापितो विरोधाभासालंकारः, संबन्धातिशयोक्तिश्च ॥ अनया चक्षुःप्रीतिः उक्ता ॥ ८२९ ॥ इतः त्रिभिः दूत्याः कामुकं प्रति वचनम् । पूर्वा आर्यामनुसंधाय उक्तिः दृष्टोऽसीति । गृहस्य अभ्यासे समीपे, परिभ्रमन् तस्याः अवलोकनाय गमनागमनानि कुर्वन्, त्वं, तथा, सुचिरं दीर्घकालं, स्पृहया सतृष्णं साभिलाषं, दृष्टः अवलोकितः असि । अनेन तस्याः चक्षुरागः तद्दर्शने उत्कण्ठातिशयश्च प्रकाशितः । अत एव तथा लजां परिहृत्य एषः सन्देशः स्वहृदयो-

८२९ उत्सृष्टसकलकार्यः (प. स्तं. कापा) । भवति (का) ८३० ‘भ्रमस्पृहया (स्तं) । ‘मेतत्तव प्रहितम् (प. स्तं) ‘मेतत्त्वया दत्तम् (कापा) ।

शुष्यति साऽलभमाना भवत्कृते वेदमनिर्गमावसरम् ।

इति चतुर शठस्त्रीभिर्विलुप्यते त्वदपदेशेन ॥ ८३१ ॥

(अन्तर्गुगलकम्)

किं वा कथितैरधिकैरस्थानाविष्टचेतसस्तस्याः ।

अनुतिष्ठ यथायुक्तं त्वत्तो नाशश्च जीवरक्षा च ॥' ८३२ ॥

(दूतीवचनं महाकुलकम्)

कुलपतनं जनगर्ही नरकगतिं प्राणितव्यसन्देहम् ।

अङ्गीकरोति तत्क्षणमवला परपुरुषमभियान्ती ॥ ८३३ ॥

द्वाटको लेखः, दत्तः प्रहितः । एतत्] प्राभृतं उपायनं [तांबूलकुमुममालादिरूपं स्वप्रणयप्रकाशकं, च दत्तं, येन तस्याः प्रेम निःसंदिग्धं शास्वसि इति भावः । अनयः मनःसंगः उक्तः ॥ ८३० ॥ तस्याः सप्रतिबन्धां तत्प्रेमातिशयजामवस्थामाह शुष्यतीति । सा त्वद्वयानपरा, भवत्कृते भवदर्थं भवता सह मेलनार्थं सगमार्थं इत्यर्थः, गृहकार्य-व्यापृतत्वात् ननान्द्राद्यवेक्षणात् वा स्वगृहात् बहिर्गमनाय अल्पकालं अपि प्राप्तुं अशक्नुवाना, यौवनोष्मणा संतप्ता, शुष्यति संतापेन कृशा भवति । अनेन तस्याः अतिवैकल्यं ध्वन्यते, संकल्पावस्था च सूचिता ॥ इति इति उक्तप्रकारोपसंहारे, भोः चतुर रतितंत्ररहस्यविश रक्तानुरागेङ्गितश्च, त्वदपदेशेन त्वन्निमित्तं, “अपदेशः स्मृतो लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि ।” इति विश्वलोचनः, शठस्त्रीभिः पत्यादिवञ्चकत्वात् धूर्ताभिः स्त्रीभिः परदाराभिः, विलुप्यते परपुरुषसमागमेच्छया चारित्रनाशात् स्वनाशः कियते परशिवत्वमपि विलुप्यते विनाश्यते ॥ ८३१ ॥ सप्रार्थनमुपसंहरति किमिति । कथितैः, कथनैः, अधिकैः बहुभिः किं, इति आक्षेपगर्भो निषेधः । अस्थाने कठिन-हृदयत्वात् अपात्रे त्वाद्देशे, कारुण्योत्तेजनाय अयं उपालम्भः,] ‘आविष्टः अनुरंजितः’ [इति टिप्पणी, आविष्टं दृढं गतं चेतः चित्तं यस्याः तस्याः, संबंधसामान्ये पट्टी, यथायुक्तं यथोचितं, अनुतिष्ठ कुरु, अपि च तामनुसर इति शब्दशक्त्या प्रतीयते । तत्र हेतुमाह त्वत्त इति । तस्याः नाशः देहवियोगः, जीवस्य रक्षा जीवनं इत्यर्थः, चः वार्थकः, “चः पादपूरणे पक्षान्तरे चापि समुच्चये ।” इति विश्वलोचनः, त्वत्तः त्वत्सकाशात्, तस्याः जीवनं मरणं वा त्वदधीनं इति भावः । अनेन अनुनय-वचनेन समागमेन तस्याः जीवरक्षणस्य अवश्यकर्तव्यता सूच्यते ॥ ८३२ ॥ इतः एका-

८३१ रस्थाननिविष्ट० (प. स्तं) ८३२ ‘युक्तं शोभा शठ जीव’ (गो. का)
८३३ कुलमलिनं (प. स्तं) । गर्ही बन्धनमपि जीवितव्य० करोति कुलटा सततं परपुरुषसं-
सक्ता । (इति पंचतंत्रे १।१३५)

स तु लिखति दासपत्रं त्यजति कुटुम्बं ददाति सर्वस्वम् ।

यावन्न भवति पुरतः परयुवतिः प्रोज्झितावरणा ॥ ८३४ ॥

दशभिः चौर्यकामुककेलिलालसमानसायाः परकीयायाः पुंश्चल्याः संभोगशृंगाररंभादिकं संवर्णयति कुलपतनेत्यादिभिः । तत्रादौ तादृश्याः साहसकर्म आह कुलेति । अबला स्त्री, अनुस्वानशक्त्या मनोनिग्रहं कर्तुं असमर्था इति सूच्यते, परपुरुषं स्वपतिभिन्नं पुरुषं अन्यं, अभियान्ती तत्समीपं मदनाशैकवशवदा सती सुरताय मैथुनाय गच्छन्ती; तत्क्षणं तदानीमेव कालाव्यवधानेन, गमनाय प्राथमिके पदन्यासे एव इति भावः; कुलस्य परपुरुषानुरागकलंकराहित्येन विशुद्धस्य पितुः पत्युश्च गोत्रस्य पतनं पतितत्वं; जनगर्ही लोकनिन्दा; नरकगतिं पतिव्यभिचाररूपपापकर्मणा मरणोर्ध्वं निरयप्राप्तिं, यथोक्तं—“पतिमुल्लंघ्य मोहात्स्त्री कंकं न नरकं व्रजेत् । कृच्छ्रान्मानुषतां प्राप्य किंकिं दुःखं न पश्यति ॥” (२।१६६) इति गोभिलस्मृतौ; प्राणितव्यसंदेहं जीवितशंकां प्रकाशमागते व्यभिचारे पत्युः अन्यसंबन्धिनो वा देहान्तदण्डप्राप्तिसंभवात्; कुलपतनाद्येकैकस्यापि व्यभिचारप्रतिबंधकशक्तिमत्त्वेऽपि इदं सर्वं, अङ्गीकरोति स्वीकुरुते । यथोक्तं—“कुलकूलद्वयाबद्धां बंधुबंधनयंत्रणाम् । न संहते तरंगिभ्यो रतिशीला हि योषितः ॥” (बोधिसत्त्वा० ८९।१३०) इति; अपि च—“शीलं नाद्रियते, कुलं न मनुते, नैवानुरुन्धे गुरुन्, नारीणां कुलदेवता किल पतिस्तं चाप्यहो मुञ्चति । किं ब्रूमः परयोषितः पुनरसावन्योऽनुरागक्रमः स्वप्राणानपि जातुचिन्न गणयत्येषा विद्यार्थं यतः ॥” (१४०) इति मुकुन्दानन्दभागे । “न शक्या हि स्त्रियो रोद्धुं प्रस्थिता दयितं प्रति ॥” (५।३१) इति च मृच्छकटिके ॥ अत्र ‘तत्क्षणं’ इति कथनेन कुलपतनादिकार्याणां परपुरुषाभिगमनरूपकारणस्य च साहित्योक्तेः अक्रमातिशयोक्तिरलंकारः ॥ ८३३ ॥ तथैव परकीयासक्तस्य साहसमाह स इति । तादृश्याः कामुकः परकीयानुरक्तः, तुः अप्यर्थकः,] ‘दासपत्रं सेवकवत् पत्रं’ [इति टिप्पणी, वस्तुतस्तु दासपत्रं सप्तविधे लौकिके लेख्ये एकं, तदुक्तं बृहस्पतिना—‘यन्त्रान्नहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यः । कर्माणि ते करिष्यामि दासपत्रं तदुच्यते ॥ ” इति, पुरुषेण दासत्वांगीकारसमये स्वामिने वेतनसेवाप्रकारादिनिर्देशकः यः सेवास्वीकारलेखः लिखित्वा दीयते सः तं, लिखति तस्याः यथेष्टविनियोगार्हः सेवकः भवति इत्यर्थः, सर्वप्रकारैः तस्याः

दृष्टं यद्रष्टव्यं व्यपयातं कौतुकं विदितमन्तः ।

इति याति मनसि कृत्वा विहितविधेयस्ततस्तूर्णम् ॥ ८३५ ॥

साऽपि च्छिन्ना च्छोटनगृहीतमुक्ता विलोकयन्त्याशाः ।

विशति गृहं संवस्ता सर्वत आशङ्किता सर्वैलक्ष्यम् ॥ ८३६ ॥

सेवां कुर्वते इति भावः । कुट्टम् पुत्रापत्यादिपौष्यवर्गं, त्यजति, स्वकुट्टवृत्तजनं विहाय च तस्यै, सर्वस्वं सर्वं निःशेषं स्वं धनं, इदं वस्तुसामान्योपलक्षणं, ददाति अर्पयति तत्सात्कुर्वते । यावत् अवधारणे कालस्य, परयुवतिः परस्य अन्यस्य युवतिः यौवनोद्धता स्त्री, प्रोज्झितावरणा अंगदानाय त्यक्तपरिधाना, विवृतजघना इति भावः, पुरतः अग्रे सम्मुखं, न भवति । यतः “यूनां तु परदारणामभिप्रेतः समागमः ।” (शिव-पुराणे धर्मसंहितायां १०।१२०) इति । एतदनुकारो क्षेमेन्द्रस्यायं श्लोकः—“तावत्प्राणरणेनापि चपलाः सकुतूहलाः । परस्त्रियं प्रार्थयन्ति न यावद्ब्रह्ममुज्झति ॥” (बोधिसत्त्वा० ८९।१३५) इति ॥ ८३४ ॥ निर्वृत्ते प्राथमिके समागमे कामुकस्य वृत्तमाह दृष्टमिति । विहितविधेयः कृतकृत्यः संप्राप्तपरकीयारतिमुखः इति भावः, सन्, ततः संकेतस्थानात्, तूर्णं शीघ्रं, याति अपगच्छति, कथं, इति मनसि कृत्वा एवं विचार्य । तत्प्रकारं निरूपयति दृष्टमित्यादि । यत्, द्रष्टव्यं दर्शनीयं “दर्शनीयं तदानन्दसान्द्रो यत्र मनोलयः ।” इति यादवः, तत् दृष्टं; द्रष्टव्यावधिदर्शनेन जनुः सफलतां नीतं इति भावः; अतः पूर्वजातं कौतुकं कुतूहलं “रम्यदृष्टौ चापलं तु कुतूहलमुदीरितम् ।” इति लक्षितं, व्यपयातं निर्वृतिं प्राप्तं शान्तं इत्यर्थः । कुतः, अन्तः हृदये, विदितं ज्ञातं अनुभूतं इत्यर्थः, तत् कुतूहलम् ॥ अत्रापि क्षेमेन्द्रस्य छायाश्लोकः—“दृष्ट्वा विवसनां वृत्तकर्तव्यः सर्वथा जनः । भुजपंजरनिर्मुक्तः शुक्रवृत्त्या पलायते ॥” (बोधिसत्त्वा० ८९।१३७) इति ॥ ८३५ ॥ तथैव नवस्वैरिण्याः चर्यामाह साऽपीति । साऽपि प्रकृता इत्यर्थः, छिन्ना पुंश्चली, “छिन्नाऽमृतायां पुंश्चल्यां, छिन्नं भिन्नेऽभिधेयवत् ।” इति विश्वलोचने, परानुरागेण पत्युः भिन्नतां गता इति छिन्ना, एतच्छब्दादेव प्राकृते ‘छिण्णालिआ’ इति भाषायां च ‘छिनाल’ इति तदर्थकाः शब्दा उद्भूताः । छोटनं छोटिका चुटकी, (१) अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां ध्वनिविशेषोत्पादनं, ‘चपटी वगाडवी’ इति गुर्जरभाषायां प्रसिद्धा, सा च प्रायः शीघ्रकर्तव्यतासूचनाय संज्ञादानाय अनुमोदनाय वा प्रयुज्यते । लक्षणया च (२) तदुत्थध्वनिः, (३) तदुपलक्ष्यः अत्यल्पः कालश्च इति अर्थ-

८३५ विदितमन्तम् (स्तं) ८३६ सापि च्छिन्ना० (प. स्तं)

नवचारित्रभ्रंशा सुरचितकुलटोदितेषु नो निपुणा ।

पृष्ठा 'क गताऽसि त्वं' 'न कचिदिति' संभ्रमाद्भूते ॥ ८३७ ॥

द्वयान्तरम् । तेन प्रकृते छोटनक्रियोपलक्षितात्यल्पकाले, आदौ गृहीता पश्चात् मुक्ता च अर्थात् संगम्य भुक्तोज्झिता इत्यर्थः, एवंविधा सा छोटनगृहीतमुक्ता । (साहित्ये प्रायः छोटिकाशब्दः प्रयुज्यते यथा—प्रियदर्शिकायां चतुर्थे अंके—“राजा—(वासव-दत्तामपवार्य, चो (‘छो’) टिकां ददत् ।) साधु वयस्य साधु ।” इति, तथा रत्नावल्यां द्वितीये अंके—“विदूषकः—(छोटिकां दत्वा ।) भो वयस्य युज्यते खलु एतत् ।” इति, तथा तत्रैव तृतीये अंके “काञ्चनमाला—भर्त्रि, इयं सा चित्रशालिका । तद्यावद्भ्रंस-कस्य संशं करोमि (इति छोटिकां ददाति ।) ” इति । तथा कर्णसुंदरीनाटिकायां—“राजा—‘निःसंबंधं कथयतु भवान् कस्तदीयोऽपराधः ॥ (१।३३) । विदूषकः—(छोटिकां दत्वा) ‘यद्येवमस्ति विवेकस्तत् कुतो न विरज्यते’ ।” इति । तथा आनंदद्वंदावनचंपूकाव्ये—“वामा वामकरांगुलीदलयुगेनातन्वती छोटिकां निर्याहीति द्वियोऽपसारणविधेः संकेतमुद्रामिव ।” (१९।५८) इति, (‘वामा वाम्यभावविशेषवती नायिका । वामकरांगुलीदलद्वयेन वामांगुष्ठमध्यमाभ्यां इत्यर्थः । छोटिकां तदुत्थयनिम् ।’ इति तट्टीका ।) एवं तांत्रिकादिविधिषु न्यासेषु अपि “छोटिकात्रयं दत्वा” इत्यत्रापि छोटिकाशब्दस्य पूर्वोक्त एवार्थः ॥ सा, आशाः दिशः, विलोकयन्ती पश्यन्ती, कोऽपि परिचितः परगृहादागच्छन्ती तां शंक्ते न वा इति; अपि च सर्वतः सर्वैः सार्वविभक्तिकः तसिः, आशंकिता अनया व्यभिचरितं इति वितर्किता, संभ्रस्ता भीतभीता च, सवैलक्ष्यं अन्यज्ञातस्वानुचित-कर्मोद्भूतलज्जापरवशं, स्वस्याः गृहं विशति । अत्र स्वैरिणीनां जातिः ॥ ८३६ ॥ गृहं प्रति निवर्तमानायाः तस्याः मार्गे प्रसंगविशेषं वर्णयति नवेति । नवः नूतनः प्रायमिकत्वात्, चारित्रस्य शीलस्य, भ्रंशः नाशः, परपुरुषसंप्रयोगात्, यस्याः सा तादृशी चौरकामिनी; तथा नवत्वादेव, सुरचितानि सुश्लिष्टं यथा भवेत् तथा प्रथितानि, यानि, अपरासां अभ्यस्तव्यभिचारकर्मणां कुलटानां पुंश्चलीनां, उदितानि उत्तरा-दिवचनप्रकाराः कपटमयाः, तत्र, नो निपुणा अकुशला सती, तथाहि—“मृषोक्तिः साहसं चैव गोपनं च प्रतारणम् । संकेतचेष्टा चातुर्यं परकीयागुणा मताः ॥” इति (मंदारमरंदचंचाम्,) (साहसं आत्मनिरपेक्षकार्यम् ।) अप्राप्तैतद्गुणा इति भावः; त्वं कुत्र गता आसीः इति मार्गे परिचितेन गृहे पत्यादिना वा पृष्ठा ‘न कचित्’

८३७ त्र्यभ्रंशात् (प. स्तं) [अरमणीयः पाठः] । कुलटोत्तरेषु (प. स्तं) ।

मितदोषे बहुरोषाः पुरुषा अपि चपलकौतुकप्रायाः ।

त्वं च ग्रहेण लग्ना कार्यविमूढाऽत्र तिष्ठामि ॥ ८३८ ॥

इति दोलायितहृदया स्थिरीकृताऽभ्यस्तकर्मणा दूत्या ।

दृष्टेति शङ्कमाना पदेपदे चलति पर्णेऽपि ॥ ८३९ ॥

कुत्रापि न इति, संभ्रमात् साध्वसेन भयेन, ब्रूते उत्तरं ददाति । अत्रापि जातिः ॥ कुलटालक्षणं तु—“अनेकपुरुषैः सार्धमत्यन्तसुरतस्य च । यस्याश्रिते सदा वाञ्छा कुलटा नायिका तु सा ॥” इति ॥ ८३७ ॥ पद्वेन परकीयासंभोगशृंगारारं-भवर्णनपूर्वं पारदारिकं प्रशंसति । तत्रादौ युग्मेन नवस्वैरिण्याः संकेतस्थलं प्रति स्वय-द्वाद्गमनं वर्णयति । तत्र मितेत्यादि दूत्याः तां प्रति उक्तिः । पुरुषाः पुंस्त्वलक्षिताः जनाः, चपलाः चञ्चलाः, कौतुकस्य कुतूहलस्य प्रायः बाहुल्यं येषां ते कुतूहलिनः, अपि, एतेन तादृशविषयेषु तेषां महोद्यमः सूचितः, मितदोषे अल्पापराधे बहुरोषाः प्रचुर-क्रोधाः भवंति इति तेषां स्वभावः, तेन तव इदानीं अनागमने स कामुकः मह्यं कुपि-ष्यति इति सूचितं; त्वं च, ग्रहेण हठेन आग्रहेण लग्ना, अगमनाय हठं करोषि इत्यर्थः, पदात्यदमपि न चलसि इति भावः, तेन, अहं स्वीकृतदौत्या मध्यस्था, अत्र, कार्यविमूढा संदिग्धार्थिकर्तव्यता, तिष्ठामि वर्ते । तव प्रतिश्रुत्यापि अगमनात्, तेन च तस्य मध्येव कोपवर्णनसंभवात्, इदानीं मयि एव दयया त्वया तत्र एकवारमपि गन्तव्यं इत्यभिप्रायः ॥ ८३८ ॥ इति एवंप्रकारेण, अभ्यस्तकर्मणा पुनरुक्तवा-क्त्रिक्रयया, करणे तृतीया, स्थिरीकृता गमननिश्चयं प्रापिता इति भावः, केन, दूत्या दूतीजनेन, दूतीलक्षणं च—“दौत्यं कृत्वा नयेत्कान्तं बल्लभां वा प्रियं प्रति । सा दूती कथिता सद्भिर्मियोऽनुनयकोविदा ॥” इति हुंगरराजालंकाररत्नाकरे; “प्रोत्साहनेषु कुशला मधुरकथा दक्षिणा च कालज्ञा । अट्टहा संवृतमंत्रा दूतीत्येतैर्गुणैर्युक्ता ॥” इति चान्यत्र । (अट्टहा चतुरा ।) तया का स्थिरीकृता इत्याह दोलायितहृदयेति, दोलावत् आचरतीति दोलायितं तद्वत् अस्थिरं इति यावत्, हृदयं यस्याः सा दोला-यितहृदया, (यथोक्तं विद्वशालभजिकायां तृतीयेऽङ्के विदूषकेन—‘तत् हिन्दोलदोलित-मिव ते चित्तं गमागमाभ्यां न विरमते’ इति,) ‘न ययौ न तस्थौ’—इति गतिमती, नवस्वै-

८३८ एते दोषा बहवः पुरुषा अपि चपलकौतुकाः प्रायः (प. स्तं) । (कुलकम्) (प. स्तं) । ८३९ दोलायितहृदया (स्तं) । ‘कर्मणो (स्तं) न्यस्तकर्मणा (गो. का) । दृष्टेनिःशङ्कमाना (प) दृष्टाभिः शङ्कमाना (गो. का) । ‘माना सुदुर्मुहश्च’ (गो) । चलितपर्णेऽपि (प. स्तं)

अनु दिक्षु विक्षिपन्ती मुहुर्मुहुश्चकिततरलिते नेत्रे ।
 प्राप्ता सङ्केतभुवं शतगुणितमनोरथाकृष्टा ॥ ८४० ॥
 भयभृङ्गारव्रीडामिश्रीभूतानुभावसन्दोहम् ।
 जनयन्ती लोलांशुकदृष्टादृष्टांसकुचनाभिः ॥ ८४१ ॥

रिणी या पूर्वं 'कामुकोऽभिगन्तव्यो न वा' इति विरुद्धपक्षयोः कामभयाभ्यां दोलेव विरुद्धदिशोः आकृष्यमाणा कस्यचिदेकस्यापि पक्षस्य स्वीकरणे अनभिगतनिश्चय आसीत् सा, पदेपदे इति वीप्सायां द्विरुक्तिः, अभिसरणसमये प्रतिपदविन्यासं इत्यर्थः, पर्णे मार्गस्थवृक्षाणां एकस्मिन् पत्रे दले, अपि, चलति कंपमाने कंपेन शब्दं कुर्वति इति भावः, एकवचनेन ध्वनेः अत्यल्पत्वं सूचितं, अपिना किमु वाच्यं मनुष्यदर्शने इति आक्षिप्यते । दृष्टेति इति—गुप्ततया संकेतस्थलं गच्छती अहं केनापि दृष्टा यः तत्कुर्मं लोके प्रकाशयिष्यति इति, शंकमाना भयं भजमाना, तदुक्तं—“स्वैर्देभिर्भवति हि शंकितो मनुष्यः ।” (४।६) इति चारुदत्ते । शंका च—किमनिष्टं मम भविष्यतीत्याकारः चित्तवृत्तिविशेषः भयाद्युत्पादनेन कंपादिकारकः ॥ इतः शंकमानेत्यादि प्रथमान्तस्त्रीलिङ्गकपदानां अग्रे (आ. ८४३) 'अन्ययोषा' इतिपदेन संबंधः ॥ ८३९ ॥ यतः शंकमाना अत एव, अनु दिक्षु यावतीषु दिक्षु, यावद्विशो व्याप्य इत्यर्थः, वीप्सायां अनुः मुहुर्मुहुः वारंवारं, चकिते भययुक्ते विस्फारिते भयकंपिततारके च इति भावः, नेत्रे विक्षिपन्ती नयने संचारयन्ती, लोकभयात् सर्वा दिशः पश्यन्ती इत्यर्थः, यथोक्तं—“शंका चौर्यापराधादेः स्वनिष्ठोत्प्रेक्षणं मतम् । तत्र चेष्टा मुहुः पार्श्वदर्शनं मुखशोषणम् ॥” (२।२६) इति रसार्णवसुधाकरे; अनेन शंकिता दृष्टिः च अभिप्रेता “किञ्चिच्चलत्स्थिरा किञ्चिन्नामिता तिर्यगायता । गूढा चकिततारा च शंकिता दृष्टिरिष्यते ॥” इत्युक्ता । तथा शतं बहुवारं, गुणितैः मनसि आवर्तितैः, मनोरथैः एवं तेन प्रियकामुकेन क्रीडिष्ये एनमेनं मानं ग्रहिष्यामि इत्यादिप्रकारकैः चिन्ताभिलषैः, आकृष्टा बलात् नीता, संकेतभुवं प्रियमेलनस्थानं, तानि च पूर्वं (आ. ६८० टी.) निर्दिष्टानि, प्राप्ता आगता ॥ ८४० ॥ तत्रागता च, सरभसागमनेन लोलं चंचलं यत् अंशुकं वस्त्रं, तेन अंशुकलौल्येन इत्यर्थः, दृष्टादृष्टाः प्रियेण किञ्चित् अंशतया दृष्टाः अदृष्टाश्च, अंसौ बाहुशिखरो, कुचौ स्तनौ, नाभिः उदरकूपिका च यस्याः सा तादृशी, अनेन तस्याः उद्दीपनविशेषः उक्तः, रमणस्य अग्रे, भयभृङ्गार-

८४० सर्वत्र विक्षिपन्ती (प. स्तं) । पदे पदे (गो. का) ८४१ 'सकुक्षिकुचं (प. स्तं) 'शुकधृतकृतिकृष्टा सकुचं (का) [अर्थविहीनः पाऽः]

नीवीश्लथनारम्भं निरुन्धती कितव यामियामीति ।

निभृतास्फुटाभिधानैः पल्लवयन्ती स्मरस्य कर्तव्यम् ॥ ८४२ ॥

व्रीडाभिः मिश्रीभूतानां तिलतंडुलवत् संकीर्णानां, अनुभावानां भ्रूभंगादिरूपभावव्यञ्जक-
चेष्टानां,] संदोहं समूहं, [जनयन्ती प्रादुर्ध्वती । भयं अनुचितकर्मप्रकाशसंदेहजं
चित्तवैकल्यं, शृंगारः संभोगमुखप्राप्तीच्छामनोविलसितं, तदुक्तं—“ पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः
पुंसि संयोगं प्रति या सृष्टा । स शृंगार इति ख्यातो रतिक्रीडादिकारणम् ॥ ” इति ।
व्रीडा लज्जा ‘ अन्तरुद्धिन्नमान्मथविकारजुगोपायिपारूपा ’ । व्रीडादिभिः तस्याः अनु-
रागातिशयः प्रकाश्यते, तेषां तत्कार्यत्वात् । तथा च कामुकदर्शनेन संजाताः ये तस्याः
अनुभावाः शृंगारजाः शरीरविक्रियाः पुलकादयः ते स्वनिष्ठभयादिभिः (तत्र भयं
लोकादिभ्यः त्रासः, शृंगारः कामुकविषया रतिः, व्रीडा नूतनसंगमेन उद्भूता
लज्जा ।) संकीर्णाः, न शुद्धाः इति भावः । अत्र पूर्वार्धेन परकीयानुभावानां अन्यना-
यिकानुभावेभ्यः वैलक्षण्यं वैशिष्ट्यं वा प्रकाशितं; तथाहि स्वीयानां स्वपतिभिः,
वेद्यानां च विष्टैः संगमने भयादित्रयं न जायते इति ॥ ८४१ ॥
ततः परं च चिरध्यातसंभोगार्थं बलभेन क्रियमाणः नीव्याः परिधानांशुकग्रंथेः श्लथनाय
शैथिल्यापादनाय यः आरंभः उपक्रमः, तं, निरुन्धती स्वकराभ्यां नीवीमानृत्य प्रियस्य
करो वा धृत्या निवारयन्ती; नीवीश्लथनेन बाह्यसंभोगानंतरं स्तारंभसमय उपलक्षितः,
यथोक्तं रतिरहस्ये—“ अलिकचिबुकगण्डं नासिकाग्रं च चुंबन् पुनरुपहितसीत्कं
ताल जिह्वां च भूयः । छुरितललितनाभीमूलवक्षोरुहोरुः श्लथयति दृढधैर्यः क्षोभयि-
त्वाऽथ नीवीम् ॥ ” (१०।३) इति । (अलिकं ललाटं, गण्डः कपोलः, छुरितं
तदाख्यं नखपदं, नाभिमूलं जघनम् ।) तथा च यत्र कामिन्याः रमरावेगाधिक्यं तत्र
नीवीन्धस्य श्लथत्वं स्वयमुपजायते, यत्र तु तत् कामुकस्य तत्र तेनैव क्रियते इति
भेदः । अपि च, कितव हे धूर्त व्याजैः समागमसाधकत्वात्, यामि अपगच्छामि
वंचितेति, यामियामि इति संभ्रमाद्विरक्तिः, संभ्रमश्च—“ शत्रुव्याघ्रादिसंभृता
शंका स्यात्सैव संभ्रमः । ” इति लक्षितः; इति एवंप्रकारकैः,] निभृतानि अल्पा-
क्षराणि, [अस्फुटानि अव्यक्तानि च अभिधानानि उक्तयः, तैः, स्मरस्य कर्तव्यं
सुरताभिलाषं मदनजनितविलासान् वा,] पल्लवयन्ती समुद्दीपयन्ती [वर्धयन्ती वा] ।
तथा चोक्तं—“ पराङ्गनानां सुरताभ्यनुशा मन्दोदिता एव निषेधवाचः । ” (मुकुंदा-

८४२ नारम्भे निरुन्धती तं न यामि (गो. का) । निहितास्फुटा० (का)
निहता० (कापा)

नयतीवान्तर्विलयं संग्रसमानेन सर्वगात्राणि ।

संश्लिष्यतेऽन्ययोषा तित्तं तस्यामृतं पुरतः ॥ ८४३ ॥

(नायिकावचनमहाकुलकम्)

नंदभागे १३०) इति । 'तं न यामि' इति पाठे नेति भिन्नपदं निषेधार्थकम् ॥ अनया कामावेगवर्धकं वामत्वं उक्तम् । तथाहि क्षेमेन्द्रः—“ कामं नियमवामस्य स्वाधीनानभिलाषिणः । प्रायेण वर्धते जन्तोर्निषेधेनाधिकादरः ॥ ” (बोधिसत्त्वा० १२।२०) इति । तस्यैव च अयं छायाश्लोकः—“ नननेति समुत्कंपिरसनांशुककर्षणे । गच्छामि मुञ्चमुञ्चेति क्कणन्ती कस्य नेप्सिता ॥ ” (बोधि० ८९।१३६) इति ॥ ८४२ ॥ कामशास्त्रकारैः सपदि सर्वांगतृप्तिकरत्वात् संभोगारंभे प्रयोज्यत्वेन प्रतिपादितं आलिंगनम् । तच्च अत्र सर्वविधसुरतोपलक्षणं परकीयायाः प्रशस्यते नयतीति । परकीयायाः आलिंगनस्य अनुरागातिशयेन अतिदृढत्वात्, कामुकं, अन्तः स्वमध्ये, विलयं एकरसत्वं नयती इव अंतर्भावयन्तीव, इव उत्प्रेक्षायां, अतः आलिंगनं 'लयः' इत्यपि अभिधीयते, यथोक्तं—“ विनाशाश्लेषयोर्लयः ” इति विश्वलोचने । तथैव सर्वगात्राणि शरीरस्य सर्वान् अवयवान्, प्रसमाना अतिदृढतया गृह्णीती इव, पट्टकेन वर्णितप्रकारा अन्ययोषा परदारः, संश्लिष्यते आलिंग्यते,] तस्य संश्लेषस्य पुरतः [अग्रे, तुलने कृते,] अमृतं [सुधा], अपि, तित्तं निम्नतुल्यस्वादं ['कडवुं' इति भाषायां, भाति इति शेषः ।] अमृतादपि मधुरतरः [परकीयायाः] संश्लेषः इत्यर्थः । [उत्प्रेक्षाव्यतिरेकालंकारयोः संसृष्टिः ॥ 'यत् श्लिष्यते न योषित्' इति पाठे यदि एतादृशी योषित् अर्थात् परकीया न आलिंग्यते तदा तादृशस्य अप्राप्ताश्लेषस्य पुरुषस्य पुरः प्राशनाय धृतं अमृतमपि तस्य तित्तं भाति, चित्तवैधुर्यात् तदपि न गृह्णीति इति भावः ॥ परकीयाचेष्टितमित्थं वर्णितं पंचायुधप्रपंचभागे—“ गच्छामीति वदन्त्य एव चरणं यच्छन्त्यलीढं (कं ?) पुरः, संस्पर्शादपि पूर्वमस्फुटमलंवादान्मुहुः कुर्वते । संकेते मलयानिलेऽपि चलिते तिष्ठति नैव क्षणं, को धन्यो विरतिं प्रपश्यति रतेरन्याङ्गनानां भुवि ॥ ” इति । (संकेते संकेतस्थले । विरतिं अन्तम् । अनेन परकीयासुरतस्य कृच्छ्रत्वं, तत्संपूर्णतायां च कामुकस्य धन्यत्वं सूचितम् ।) वसन्ततिलकभागे च—“ दिगन्तान् पश्यन्ती दिशति न मुखे चक्षुरमृतं, न विश्रब्धं किञ्चित्कथयति नवाऽऽकर्णयति च । रतारंभे भूयो जिगमिषति साशाऽपि सुरते, तथाऽप्येषा भावैस्तरलयति

८४३ दशतीवा० (प. स्तं) । प्रसमाने वार्धसर्व (का) प्रसमाना सर्वगात्राणि (गो) । यत् श्लिष्यते न योषित् (प. स्तं) [अत्र का पूर्वार्धपाठो दुष्टः] ।

‘न कृतं तव रहसि पुरो बाष्पावृतकण्ठकुण्ठया वाचा ।
गेहस्वामितिरस्कृतिनिष्पादितदुःखवेगनिर्वहणम् ॥ ८४४ ॥
उपधानीकृत्य भुजावन्योन्यं निर्विशङ्कमावाभ्याम् ।
संवलितोरु न मुप्तं शिथिलाङ्गं रतिविमर्दखिन्नाभ्याम् ॥ ८४५ ॥
आत्मगृहादानीतं प्रच्छाद्य स्वादु भोजनं विजने ।
स्वकरेण मया दत्तं निर्वृतहृदयेन नाशितं भवता ॥ ८४६ ॥

चेतः परवधुः ॥ तदेवमर्धावशेषितमदनमनोरथस्यापि सुहृर्मुहुरुत्तुंगितबहुलानुरागस्य परयुवतिसंभोगसौख्यस्य षोडशीमपि कलां सुरतान्तराणि न स्पृशन्ति ।” इति ॥ ८४३ ॥
अत्र गो. का. पुस्तकयोः ‘नायिकावचनमहाकुलकम्’ इति उद्धृष्टं तत् ८५५ आर्यायाः अनन्तरं भवितुं युक्तं इति अत्र लेखकप्रमादात्पतितमित्यवगन्तव्यम् ॥ अथ द्वादशभिः उपालंभकुलकम् । तत्र परकीयायाः कामुकं प्रति शोकगर्भाणि उपालंभ-वचनानि । तत्रादौ त्रिभिः सा पूर्णावसरालब्ध्या असिद्धमनोरथविशेषान् सविषादं व्यक्तीकरोति नेति । रहसि एकान्ते, तव मम हृदयसर्वस्वभूतस्य, पुरः अग्रे, शोकावेशात् बाष्पेन आवृतेन निरुद्धेन कण्ठेन कुण्ठया जडीभूतया वाष्पा; गेहस्वामी अनेन अस्तु स गृहस्य स्वामी न तु मम इति तस्मिन् विरागता सूचिता, तेन कृताः याः तिरस्कृतयः परपुरुषाभिगमनशंकया अन्यैर्वा कारणैः न्यक्काराः, तैः निष्पादितं जनितं यत् दुःखं तस्य वेगस्य अतिशयस्य निर्वहणं समाप्त्यंतं कथनमित्यर्थः, मया न कृतं संपादितं, तादृशनि-वृत्तिसमयाद्यलाभात् इति भावः । “स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ।” (कुमार० ४।२६) इति यत् प्रसिद्धं तन्मया संपूर्णतया नानुभूतमित्यभिप्रायः ॥ ८४४ ॥ एवमेव अनुकूलसमयस्थलादीनामभावात्, आवाभ्यां, रतिविमर्दखिन्नाभ्यां सुरतश्रम-श्रान्ताभ्यां, रतान्ते, अन्योन्यं परस्परं, भुजौ बाहु, उपधानीकृत्य-उपधानं उच्छीर्षकं ‘उशीसा’ इति भाषायां, उपधानस्थले भुजं व्यापृत्य इत्यर्थः, यथोक्तं—“स्वापहेतु-रनुपाश्रितोऽन्यथा रामबाहुरुपधानमेव ते ॥” (उत्तररामचरिते १।३७) इति । शिथिलाङ्गं सुरतग्लान्यपनयनाय मुक्तावयवं, संवलितोरु लीलया परस्परस्योपरि पाद-निःक्षेपेन मिश्रीभूतोरुभागं, तथा निर्विशंकं अकुतोभयं, (शिथिलाङ्गादीनि क्रिया-विशेषणानि,) न मुप्तं शयितम् । तथाहि मुकुन्दानन्दभाणे—“व्यामिश्रैकैकबाहु प्रवलि-तपृथुलैकैकैकरूसकाण्डं दद्यादद्याधरोष्ठं दरशिथिलतनुस्लेपमालिङ्ग्य कान्ताः । शश्वन्निः-श्वासवेगस्फुरितगुरुकुचद्वंद्वसंपृष्टवक्षाः श्रान्तः शेते रतान्ते सुखमिह सुकृती लीलया कामिलोकः ॥” (३३) इति ॥ ८४५ ॥ तथैव उपचारविशेषे आत्मनः अतृप्ति

८४४ [का पूर्वार्धं दृष्टितं] ८४५ संवरितोरु (गो. का) संछादितोरु (कापा)

न कृता चरित्ररक्षा न च भुक्तं त्वच्छरीरमपयन्त्रम् ।

दृष्टादृष्टभ्रष्टा क यामि किं वा करोमि दुर्जाता ॥ ८४७ ॥

अवगुण्ठनविनयरतिं स्वैरालापं च मन्दसञ्चारम् ।

सम्प्रति मम पापायाः करपिहितमुखा हसन्ति तत्त्वज्ञाः ॥ ८४८ ॥

प्रकटयति आत्मेति । स्वयद्वात्, प्रीत्या मयैव साधितं, स्वादु रसनादितोषजनकं, भोजनं खाद्यादिकं चतुर्विधं, प्रच्छाद्य वस्त्राञ्जलादिना आवृत्य, आनीतं, एतेन हार्दं प्रेम ध्वन्यते, विजने एकान्ते, स्वकरेण मया दत्तं, एतादृशगुणविशिष्टमपि, भवता निर्वृ-
तहृदयेन] निर्वृतं सुखितं [हृदयं यस्य तादृशेन सता,] न अशितं न भुक्तं, अपि
तु शीघ्रं अनास्वादनपूर्वकं भक्षितम् । [इदं मे अनुशगिण्याः अपरं शोकस्थानं इति
भावः ॥ इयं गुप्तचर्या ॥ ८४६ ॥ कुपयगमनेन उभयमार्गभ्रष्टतया आत्मानं शोचति
नेति । मया, चरित्ररक्षा शीलपालनं, न कृता, त्वद्भोगेन विषयानन्दसमुल्लासप्राप्त्या-
शया उभयलोकसाधनं पातिव्रत्यं त्यक्तं इति भावः । तथापि इष्टसिद्धिर्न ज्ञाता
इत्याह न चेति । त्वच्छरीरं तव सौंदर्यादिगुणवान् भोगाश्रयो देहः, अपयन्त्रं अप्रतिबन्धं
निरर्गलतया वा, न भुक्तं यथेष्टालिंगनचुम्बनादिभिः न भोगविषयीकृतं, तदर्थं पर्याप्तस्य
कालस्यानुपलब्धेरिति भावः । 'मच्छरीरं' इति पाठे कपोलकुचादिभोग्यस्थाना-
श्रयं त्वया न भुक्तं-त्वया प्रभूतचुम्बनमर्दनादिभिः न मे कामशान्तिर्जनिता, चौर्यसुर-
तस्य रभसेन निर्वर्त्यमानत्वात्, इति भावः । उभयपाठेऽपि स्वमनोरथस्य अपूर्तिः
द्योतितः । फलितमाह दृष्टेति । इत्थं, दृष्टात् दृष्टकलात् विषयानन्दात्, अदृष्टात् पुण्यात्
च, भ्रष्टा पातिव्रत्यभंगपापेन, एवं उभयतो नष्टा इत्यर्थः, अतः दुर्जाता दुष्टं अश्लाघ्यं जातं
जन्म यस्याः सा दुर्भाग्या, क यामि किं वा करोमि इति दैन्यसूचिका स्वभावोक्तिः ।
अत्र दैन्याख्यो व्यभिचारिभावः, स च "दुःखादिजनिता चित्तवृत्तिर्देन्यं स्वदोषकृत् ॥"
(साहित्यसारे ४।१४६) इति लक्षितः ॥ ८४७ ॥ इतः पंचकेन लोके प्रतिष्ठा-
भंगरूपां अनुशोच्यां दशां स्वानुभूतां 'लक्षिता परकीया' सा संवर्णयति, तेन च
परपुरुषसेवनं स्त्रीणां ऐहिकानिष्टजनकं सत्याज्यं इति परमार्थं द्योतयति । पारलौकि-
कानिष्टं शास्त्रदृष्टे प्रसिद्धमेवेति नोक्तम् । पंचके च प्रतिवृत्तं "अद्वजादिमनुपन्ना वृत्ति-
निर्वेद उच्यते ॥" (४।१३९) इति साहित्यसारे लक्षितः निर्वेदाख्यो व्यभिचारिभावः ॥
अवगुण्ठनेति । कुलवधूत्वात् तासां नीतिमवलंब्य, मम, अवगुण्ठनं संवृतमुखत्वं गुरुणां

८४७ शरीररक्षा (गो) । मच्छरीर (गो) मच्छरीरपर्यन्तम् (का) ८४८ रति
(प. स्तं) ननयविरतिं (का) । स्वैरालपनं सुमन्द० (प. स्तं) । भूमिज्ञाः (प. स्तं)

यासामासीत्सख्यं मया समं समवयःकुलस्त्रीणाम् ।

ता वारयन्ति मत्तः कुसङ्ग इति तन्नियन्तारः ॥ ८४९ ॥

धिग्वादान् परिजनतः सहमानाऽनुचरा ह्यधोवदना ।

तिष्ठामि निर्भिमाना निजनिर्मितदोषदौर्बल्यात् ॥ ८५० ॥

परपुरुषाणां वा समीपे लज्जया विनयेन वा मुख्यादर्शनाय तस्य वस्त्रांचलेन पिधाने,
यत् गुर्जरभाषायां 'लाज काढवी' इत्युच्यते, तदेव विनयः नम्रता नीतिः वा, "विन-
यस्तु नती नीती शिक्षायां विनयो द्वयोः ।" इति विश्वलोचने, तत्र रतिः प्रीतिः,
अनेन तादृशप्रसंगेषु सर्वदा मुख्यावगुण्ठनं विनयप्रदर्शनार्थं कृतं इति भावः; तथैव स्वेरा-
लापः मन्दस्वरेण संभाषणं; तथैव मन्दसंचारः अनुदृततया गमनं; एतानि सर्वाणि
शीलद्योतकानि, तानि पूर्वं मया अनुष्ठितानि, लोके प्रशंसितानि च; तान्येव अधुना
कृतानि अपि, मम पापायाः व्यभिचारेण दुश्चरितप्रकाशेन च हतायाः; तत्त्वज्ञाः परैरि-
तज्ञाः लक्षणाव्यवस्थं अनुमानपराः, आवयोः लोकशास्त्रविद्वदः अनुचितः संबंधः प्रकृतं
तत्त्वं तत् जानंति ते; करपिहितमुखाः करेण मुखमावृत्य इत्यर्थः, तच्च हास्यसंगोपनार्थं,
हसन्ति; कृतं क्रियमाणं च अवगुण्ठनादिकं लोकप्रतारणायैव इति निश्चिन्वानाः इति
भावः ।] 'अवगुण्ठनादीनां केवलं प्रतारणायैव विधानात् हासो युक्त एव ।' [इति टिप्पणी
॥ ८४८ ॥ प्रयत्नेन गोप्यमानस्यापि कुलटात्वस्य प्रसिद्धिमुक्त्वा तज्जन्त्यां शिष्टगर्हमाह
यासामिति । सख्यं मैत्री । समवयःकुलस्त्रीणां समवयस्काः याः सत्कुलोत्पन्नाः स्त्रियः
तासां । तादृशीः, तन्नियन्तारः तासां मातृपत्यादयो गुरुजनाः, उक्तं च—“अस्वतंत्राः
स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् । विषयेषु च सजंत्यः संस्थाप्याः आत्मनो वशे ॥”
(मनु० ९।२) इति; ताः पूर्वसखीः, मत्तः मत्सख्यात् इत्यर्थः, वारयन्ति निषेधयन्ति,
तत्र हेतुः—कुसंग इति, यथाहं दुराचारा तथा मम संगत्या ता अपि “संसर्गजा दोष-
गुणा भवन्ति ।” इति न्यायेन, तथाविधा भवेयुरिति भीत्या इति भावः । “असदा-
चारैरसंसर्गः ।” (धर्मविदो १।३२) इति, तथा “युष्मेभ्योऽपि प्रसंगेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या
विशेषतः । द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ” (मनु० ९।५) इति हि उप-
देशः । अत्र इतिशब्दः हेतौ । बालसखीभिरपि संप्रति त्यक्ता इत्यहो दुःखं इत्यभिप्रायः ।
'कुसंगति' इति पाठे 'ता' इति 'कुसंगति' इति च कर्मद्वित्वं चिन्त्यम् ॥ ८४९ ॥
स्वमाननाशरूपां दोषप्राप्तिमाह धिगिति । परिजनतः परितो ये जनाः संबंधिनः सेवकाश्च

८४९ कुसंगतिं तं (गो. का) । ८५० माना सुदुरथाप्यधो (गो. घ) । स्व-
निर्मितं (प. स्तं)

सद्भिर्विधीयमानं प्रसङ्गपतितं पतिव्रतास्तवनम् ।

हृदयेन दूयमाना मूढा सीदामि शृण्वन्ती ॥ ८५१ ॥

आसन्न उपविशन्तीं मां दाक्षिण्यान्नियन्तुमसमर्थाः ।

अन्योन्यमीक्षमाणा ज्ञातिजनाः सङ्कुचन्ति भुञ्जानाः ॥ ८५२ ॥

तेभ्यः, धिग्वादान् धिक् इति निन्दायां अव्ययं, धिक् इयं कुलटा इत्यादिप्रकाराः वादाः उक्तयः तान्, सहमाना, कथं, अनुत्तरा तूष्णीं शृण्वती, हि विशेषे तथाच इत्यर्थः, अधोवदना तिरस्कृतिजन्यलजया असंमुखीनदृष्टिः, निरभिमाना गर्वरहिता, तिष्ठाभि वर्तं । तत्र हेतुमाह निजेति । निजनिर्मितदोषदौर्यलथात् पतिभिन्नपुरुषसेवनात्मकः यः स्वकृतः दोषः पापं तेन यत् दौर्बल्यं मनसः अवसादः तस्मात्, हेतौ पंचमी-त्यस्याः अनौचित्यप्रवर्तनात् मनःसंकोचेन इति भावः ॥ उक्तं च—“दुराचारा, दिजा व्रीडा धाष्ट्याभावास्तमुच्येत् । साचीकृतांगावरणवैवर्ण्याधोमुखादिभिः ॥” इति । एनमर्थं क्षेमेन्द्रः उत्प्रेक्षते—“सा नष्टा निष्फलाकृष्टा लज्जाकष्टादधोमुखी । कुमार्गे हरितं यान्ती शीलरत्नमिवेक्षते ॥” (बोधि० ८९।१३९) इति ॥ ज्ञातकुल-टाजातिः ॥ ८५० ॥ एवमेव तद्वैपरीत्येन, प्रसंगपतितं वार्तालपे स्मृतिविषयीभूतं, पतिव्रतानां पतिः व्रतमिव नियतोपास्यत्वात् यासां तासां सीतादीनां अपरासां विद्यमानानां च मद्बिलक्षणानां साध्वीनां, यथोक्तं “नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥” (मनु० ५।१५५) इति स्तवनं प्रशंसनं, शृण्वन्ती, हृदयेन दूयमाना मया किमेतत् निन्दं पापं कृतं इति खिद्यमाना प्रभुब्धचित्ता, मूढा किंकर्तव्यताशून्या, सीदामि विषादं प्राप्नोमि ॥ ८५१ ॥ एवं द्वाभ्यां स्वगृहे एव अनुभूतां व्यथां अनूद्य बहिरपि प्राप्यमाणां तां कथयति आसन्न इति । ज्ञातिभोजनावसरे अतृपंक्ती, आसन्ने समीपे, उपविशन्तीं भोजनाय आसनग्रहणं कुर्वतीं, मां,] दाक्षिण्यात् औदार्यात् [परच्छंदानुवर्तनात् वा, नियन्तु-मसमर्थाः पतितायाः ज्ञातिबहिष्कारं कर्तुमपारयन्तः इति भावः, अतः अन्योन्यमी-क्षमाणाः इयं पतिताऽपि निर्लज्जतया अत्रागता इति सोलुण्टं परस्परस्य मुखबलोकनं कुर्वाणाः एतादृशः, भुञ्जाना भोजनं कुर्वाणाः, ज्ञातिजनाः—ज्ञातिः ब्राह्मणादीनां अवान्तर-भूता तत्तज्जातिः स्वजातिव्यतिरिक्तैः भोजनकन्यादानव्यवहारप्रतिबंधवती, तस्यां विशिष्ट-जात्यां जन्मना अंतर्भूताः जनाः ज्ञातिजनाः समानपंक्तिभोजनाधिकारिणः ते, संकुचंति म्लाना भवन्ति । तथा चोक्तं मनुना—“असंभोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठ्याविवाहिनः ।

८५२ महाक्षिण्याक्षिषेद्धमं (प. स्तं) । ज्ञातिज्ञानाः (स्तं)

प्रकटीकृता त्वयैव क्षणमात्रममुञ्चता गृहोपान्तम् ।

अस्मासु दृशं मग्नां प्रेमस्निग्धामनुद्धरता ॥ ८५३ ॥

परगृहविनाशपिशुनाः सुभगं मन्याभिरूप्यकृतदर्पाः ।

कुक्कुलासतुल्यरागा भवन्ति युष्मद्विधा एव ॥ ८५४ ॥

चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मवहिष्कृताः ॥” (१।२३८) इति । (सर्वेति पतिताः इत्यर्थः, दीनाः इत्यत्र स्त्रीपुंसयोः एकशेषः, दीनाः पुंसश्च दीनाः स्त्रियश्चेति ।) ॥ ८५२ ॥
पंचकेन वर्णितायाः दुर्दशायाः कारणं तस्याः लोके पुंश्चलीत्वप्रकाशः, तत्र च कामुकस्थैव अविमृश्यकारिता प्रमादो वा निमित्तं इति तमेव उपालभते प्रकटीकृतेति । मम गृहस्य उपान्तं परिसरभागं, क्षणमात्रमपि अमुञ्चता मदृशं समागमाद्याशया तत्रैव दीर्घकालं परिभ्रमता, अपि च तत्र अन्यत्र च मयि त्वदृष्टिपथं पतितायां सत्यां, अस्मासु इति स्नेहगर्विततया बहुवचनं मयि इत्यर्थः, मग्नां लग्नां खचित्तां, प्रेमस्निग्धां प्रेम्णा स्नेहेन स्निग्धां आर्द्रां सरसां, दृशं दृष्टिं, अनुद्धरता ततः अन्यत्र न पातयता, अन्यासां मध्ये मामेव अत्यासंगात् भृशं मद्विषयानुरक्तप्रभया दृशा सततं सादरं सानुरागाकृतं वीक्षमाणेन इत्यर्थः, अनेन स्निग्धा दृष्टिः (पूर्व ५०७ आ. टी. उक्तलक्षणा) लक्षिता; एवंविधाचारवता त्वयैव अहं ‘ गुता ’ प्रकटीकृता प्रकाशमानीता, पुंश्चलीत्वेन इति शेषः । तव तादृशनिर्विधाभावे मम कुक्कुलात्वं सुप्रच्छन्नमेव स्थितं स्यात् इति भावः । यतः—“ आचारः कुलमाख्याति, वपुराख्याति भोजनम् । वचनं श्रुतमाख्याति, स्नेहमाख्याति लोचनम् ॥” इति सहृदयानामनुभवः ॥ तद्गृहोपान्तपरिभ्रमणसततस्निग्धावलोकनलिङ्गाभ्यां तस्य कामुकत्वं तस्याः च तत्पात्रत्वं जनैः अनुमितं इति अनुमानालंकारः ॥ ८५३ ॥ तस्य चपलरागत्वेन स्नेहापकर्षमालक्ष्य उपालभते परेति । युष्मद्विधाः, युष्मदिति सोलुण्ठोक्तौ बहुवचनं, युष्मच्छब्देन तादृशानां बहुत्वाद्वा बहुवचनं, त्वत्प्रकारा इत्यर्थः, सुंदरदुर्जनाः इति भावः । एवेत्यनेन अन्यविधानां स्वकीयामात्ररतानां व्यवच्छेदः । परेषां अन्येषां पुरुषाणां, गृहाणां लक्षणया गृहसुखानां इत्यर्थः, यद्वा “ न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते । ” इति न्यायात् तेषां दाराणां, शीलव्यावनेन यः विनाशः सर्वस्वनाशः, तस्मिन् पिशुनाः रहसि अनुचितार्थबोधकाः भेदनशीलाः खलाः दुर्जनाः, परगृहोपप्लावकाः इति समग्रस्यार्थः, तथा सुभगं मन्याः सौन्दर्यवत्त्वात् परकीयतत्त्वमोहोत्पादनेन सुभगं-

८५३ प्रकटीकृतास्त्वयैव (गो. का) [अरमणीयार्थः पाठः] । अस्मान्सुदृशां मध्ये (का) [अपार्थक्यः पाठः] ८५४ मिरूप (प. स्तं. का) । तुल्यभागा (का)

अनभीष्टव्यवहारप्रभवरूपा पीडिताक्षरा इत्थम् ।

सोपालम्भा विजने धन्याः शृण्वन्ति बन्धकीवाचः ॥ ८५५ ॥

मन्यमानाः शोभनः भगः श्रीः कामः माहात्म्यं वीर्यं वा येषां तादृशान् आत्मनो मन्यन्ते
ये तादृशाः च ते, अभिरूप्येण अभिरूपतया, अभिरूपता च—“यदात्मीयगुणो-
त्कर्षैर्वस्त्वन्यन्निकटस्थितम् । सारूप्यं नयति प्राज्ञैराभिरूप्यं तदुच्यते ॥” (१।१८३)
इति रसार्णवमुधाकरे लक्षितः यौवनगुणविशेषः, तेन कृतदर्पाः सगर्वाः दुरभिमानिनः,
यथोक्तं क्षेमेन्द्रेण दर्पदलने—“कुलं वित्तं श्रुतं रूपं शौर्यं दानं तपस्तथा । प्राधान्येन
मनुष्याणां सत्तैते मदहेतवः ॥” (१।४) इति; कृकलासतुल्यरागाः—कृकलासः
'काचंडा' 'सरडा' वा इति भाषायां प्रसिद्धः स्ववर्णपरिवर्तनशक्तिमान् स्थूलशिराः
सपुच्छः सविषः शुद्धचतुष्पात्, तेन तुल्यः समानः, रागः वर्णः पक्षे स्नेहो येषां ते,
नवनवां आकांक्षमाणाः अस्थिरप्रेमाणाः, न तु मञ्जिष्टतुल्यरागा (३७३ आ. टी.) इति
भावः, भवन्ति । तथा च क्षेमेन्द्रेण समयमातृकायां पंचमे समये कामिनां रागत्य अशीतिः
भेदाः सल्लक्षणं उक्ताः, तेषु अष्टौ सुवर्णादिधात्वनुकारिणः, अष्टौ संध्यादिगगनसंगिनः,
अष्टौ त्वगादीन्द्रियसंज्ञकाः, अष्टौ वृषादिप्राणिभेदजाः, अष्टौ शुकादिपक्षिजातयः, अष्टौ
केशाद्यंगविभाविनः, अष्टौ छायारागादिमहारागाः, षोडश कौमुमादिप्रकीर्णकाः, तेषु
एकः प्राणिभेदजः कृकलासरागः “कृकलासाभिधानश्च स्रैणदर्शनचंचलः ।” (५।४६)
इति तत्र लक्षितः ॥ त्वद्विधाः भवादृशाः एव सौंदर्यगर्हिताः परस्त्रीचारित्रध्वंशकराः
क्षणरागिणश्च भवन्तीति भावः । अत्र रागेति श्लेषोत्थापिता कृकलासतुल्येति उपमा ॥ ८५४ ॥
कुलकमुपसंहरति अनभीष्टेति । इत्थं उक्तप्रकाराः, बन्धात्यनुरागं अनुरागेण वा इति
बन्धकी तासां] बन्धकीनां कुलटानां [वाचः संभाषणानि, ताः विशिनष्टि पीडिता-
क्षराः सोपालम्भाश्चेति । अनभीष्टः अनुचितः प्रकृतां विहाय अन्यत्र रागाधानात्
यः कामुकस्य व्यवहारः रागादिह्यारूपः सः प्रभवः जन्महेतुः यस्याः सा रुट् क्रोधः
तया पीडितानि स्तंभितानि अक्षराणि यासां तादृश्यः, क्रोधेन परुषा इति भावः;
'शुचा' इति पाठे शोकेन पीडिताः गदगदाः इति यावत्; उपालम्भाः निंदापूर्वकतिर-
स्काराः, 'परिभाषणं' इति संज्ञितं, तथाहि मंलक्रोशे—“यः सनिदमुपालंभस्तच्च स्यात्
परिभाषणम् ॥” इति, 'ठपका' 'ओलंभा' इति भाषायां, तेन सहिताश्च, तादृश्यः; विजने
एकान्ते, धन्याः महाभागाः चौर्यकामुकाः इति भावः; शृण्वन्ति, यतः “न पुण्यहीनं
पुरुषं प्रार्थयन्ते परस्त्रियः ।” (शिवपु० धर्म० १०।१२१) इति, तेन च अनीदृशाः

८५५ 'प्रभवशुचा' (प. स्तं) शुचाऽऽपीडिता (स्तं) । (युगलकं) (प. स्तं) ।

परतरुणीसद्भावस्नेहार्पितनयनभागदृष्टस्य ।

वेश्यारचितविलासाः कथिताः पुरतः पुराणतृणतुल्याः ॥ ८५६ ॥

उपनयति रतिमहोत्सवमाराधितदेवताविशेषाणाम् ।

वचनमपि प्रेमाद्रि स्वैरिण्याः श्रवणमेति पुण्यवताम् ॥ ८५७ ॥

अधन्याः इति सूचितं, पूर्वोक्तानां च तादृशेभ्यो व्यतिरेकः व्यजितः । अत्र तादृशानां वाचां अप्रशस्तत्वेऽपि तच्छ्रवणार्हाणां धन्यत्वकथनरूपविरोधद्वारा वैकल्पिकप्रति-
पादनेन परकीयारतिप्रशंसैव ध्वनिता ॥ ८५५ ॥ एवं स्वोदरस्थः परकीयारत्याः
उत्कर्षमुक्त्वा, वेश्यारत्या अपि तं त्रिभिराह परेत्यादिभिः । परतरुण्या परकीययुक्तया
सद्भावस्नेहार्पितः—शोभनः निष्कपटः अकृत्रिमः भावः मनोभावः यत्र स सद्भावः,
तादृशः स्नेहः पूर्वं (४६६ आ. टी.) उक्तलक्षणः, तेन, यद्वा सद्भावः
स्नेहात्पूर्वभूतः मनोभावः सामान्येन पक्षपातरूपः, स्नेहश्च ताभ्यां, अर्पितः निःक्षितः यः
नयनभागः नैत्रैकदेशः कटाक्षः इति यावत्, तेन दृष्टस्य स्निह्यत्कटाक्षवीक्षितस्य नरस्य
पुरतः अग्रे, वेश्यया सामान्यनायिकया, रचिताः प्रादुर्भाविताः, अनेन तद्विलासानां
प्रयत्नपूर्वकप्रयुक्तत्वं कृत्रिमत्वं च द्योतितं; विलासाः भूनेत्रादीनां ललिता व्यापाराः,
पुराणतृणतुल्याः जीर्णतृणसदृशाः निःसाराः] दुर्बला द्वीना इत्यर्थः, [कथिताः
शृंगाररसविवेकिभिः तेषां केवलं धनलोभालंघनेन कृत्रिमप्रेमप्रभवत्वात् सगुणनिर्गुण-
साधारणत्वाच्च, इति भावः । उपमा अलंकारः, तथा च वेश्याविलासानां नीरसत्वं
अनाह्लादकत्वं च सूचितं, तेन च परकीयाविलासस्य व्यतिरेका ध्वनिताः ॥ ८५६ ॥
परदाररतिः पुण्यैर्विना नोपलभ्यते इत्याह उपेति । सा इत्यध्याहार्यं परतरुणी इत्यर्थः ।
आराधितदेवताविशेषाणां मंत्रजपपूजाहोमाद्यनुष्ठानेन प्राप्तदेवताविशेषप्रसादानां पुरुषाणां,
कर्मणः शेषत्वविवश्रया षष्ठी, नीधातोः द्विकर्मकत्वात्; तादृशान् पुरुषान् इत्यर्थः ।
(प्रकृते ता देवताश्च मन्मथः काल्यादिदशमहाविद्यानां च रूपविशेषाः) रतिम-
होत्सवं—“उत्सृजे हर्षमित्येव उत्सवः परिकीर्तितः ।” इति भावप्रकाशे, महा-
उत्सवश्च महोत्सवः, रतिः सुरतं तदेव तदाख्यो वा महोत्सवः रतिमहोत्सवः तं, महा-
नन्दजनकं सुरतं इत्यर्थः, उपनयति प्रापयति । अपिः समुच्चये चार्थकः, स्वैरिण्याः कुलटा-
याः, प्रेमाद्रि स्निग्धं, वचनं उक्तिः, पुण्यवतां अर्जितधर्मकृत्यफलानां, श्रवणं एति कर्णगे-
चरं भवति ॥ परकीयाप्रीतिवचनश्रवणं पुण्यफलं, रतिफलं तु तदधिकदेवताविशेषग्राह्य-

८५६ तरुणीसंभार (गो. का) । नयनभंगि (प. स्तं) । वत्या (प) ।
तृणकल्पाः (गो. का) वचनमतिप्रेमाद्रि (प)

का गणना विषयवशे पुंसि वराके, वराङ्गना स्पृहया ।

व्याजेन वीक्षमाणा ध्यानधियां स्पृशति सज्ज्ञानम् ॥ ८५८ ॥

प्रयासजप्रसादलभ्यं इति भावेन परकीयामुरतस्य दुर्लभत्वं उक्तं, तेन च प्राप्तदुर्लभार्थस्य पुरुषस्य धन्यत्वं धनितम् ॥ स्वैरिणी—यद्यपि स्ववर्णे रताः स्वैरिण्यः, असवर्णेऽपि रताः कामिन्यः, तत्राप्यतिचंचलाः पुंश्चल्यः इति भेदः, पुराणेषु च “पतिव्रता चैकपत्नी, द्वितीये कुलटा स्मृता । तृतीये वृषली ज्ञेया, चतुर्थे पुंश्चली स्मृता ॥ वेद्या च पंचमे पष्ठे, युगी च सप्तमेऽष्टमे । तत ऊर्ध्वं महावेद्या साऽऽष्टव्या सर्वजातिषु ॥” (ब्रह्मवैवर्त-पुराणे) इति तासां भेदाः कृताः, महाभारते च स्वैरिणी चतुःपुरुषगामिनी इति, तदुक्तं तत्र आदिपर्वणि कुंतीवाक्ये—“नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदंत्युत । अतः परं स्वैरिणी स्याद्वंधकी पंचमे भवेत् ॥” (१२३।७७) इति, (अतः परं चतुर्थेन संगमात्), तथापि साहित्ये ‘स्वेन स्वतंत्रतया, ईरितुं गन्तुं शीलमस्याः’ इति स्वैरिणी व्यभिचारिणीत्यर्थे प्रयुज्यते । तथा च तद्भेदादिकं नारदस्मृतौ—“परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सत प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूषिष्विधा तासां, स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥ (१२।४५)”—स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामाद्या संश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥ मृते भर्तारि संप्राप्तान्देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत्परं कामात् सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्तिपासातुरा च या । तवाहमित्युपगता सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै अन्त्या सा स्वैरिणी स्मृता ॥... पूर्वापूर्वा जघन्याऽऽसां श्रेयसी तूत्तरोत्तरा ॥” (१२।४९-५३) इति ॥ ८५७ ॥ कैमुतिकन्यायेन वैषयिकाणां पुरुषाणां सुंदरीभिः मोहाभिभवमाह केति । यदि, वराङ्गना उत्तमस्त्री सुगात्री, व्याजेन येन केनापि मिषेण, स्पृहया समागमतृष्णया, वीक्षमाणा पश्यती, ध्यानधियां—धारितस्य वस्तुविशेषस्य विजातीयप्रत्ययानन्तरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः ध्यानं, तद्रूपा धीः बुद्धिः देवां तेषां मुनीनां इत्यर्थः, सत् श्रेष्ठं ज्ञानं ध्येयविषयकं, स्पृशति येन तत् ध्यानं विच्छिन्नं भवति; तर्हि विषयवशे भोग्यवस्तुजातप्रहृत-मनसि, अत एव वराके दीने, पुंसि मनुष्ये, का गणना तादृशस्य ज्ञानभ्रंशः स्यादिति किमु वाच्य इत्यर्थः । काव्यार्थापत्तिरलंकारः “कैमुत्येनार्थसिद्धिश्चेत्काव्यार्थापत्तिरिभ्यते ।” इति (साहित्यसारे ८।२६१) लक्षणात् ॥ ८५८ ॥

८५८ विषयवशे (प. स्तं) स्पृशति मज्जानां (स्तं) ।

शिरसा रचिताञ्जलयो दधति निदेशं त्रिविष्टपे गणिकाः ।
परदाररसाकृष्टस्तथापि भेजे शचीपतिरहल्याम् ॥ ८५९ ॥
अप्सरसः किं न वशे वैदग्ध्यवतां च किं न धौरेयः ।
येन चकारारक्तिं गोविन्दो गोपदारेषु ॥ ८६० ॥

स्वीयादित्रिविधनायिकारतेषु परकीयारतेः उक्तं श्रेष्ठत्वं सुरासुराणां दृष्टान्तेः त्रिभिः समर्थयति । तत्रादौ सुरश्रेष्ठस्य चरितमुदाहरति शिरसेति । त्रिविष्टपे तृतीयं विष्टपं भुवनं त्रिविष्टपं स्वर्गः तत्र, शिरसा रचिताञ्जलयः आज्ञाधारणार्थं अलिकाग्रभृतसंयुक्तकरद्वयपुट-कृतप्रणतयः, गणिकाः प्रकृते स्वर्गेश्याः अप्सरसः, ताश्च—“रंभोर्वशी मेनका च मञ्जुघोषा तिलोत्तमा । वृताचीति पुराणे तु षोढा वेद्याः प्रकीर्तिताः ॥” इति संख्यारत्नकोशे, निदेशं दधति सुरतदानाद्यन्ताः सर्वा आज्ञाः पालयन्ति, अनेन तस्य सामान्यनायिकासं-भोगसुखावाप्तिः सूचिता; तथापि शचीपतिः शच्याः पुलोमपुत्र्याः पतिः स्वामी इन्द्रः, अनेन तस्यैव स्वीयारतिसुखप्राप्तिः अपि सूचिता; सोऽपि परदाररसाकृष्टः परकीया-संभोगसुखास्वादलालसः, अहल्यां महर्षेर्गौतमस्य पत्नीं, भेजे संभुक्तवान् । देवाधि-देवस्य महेन्द्रस्य अनेन वृत्तेन परदारसेवने उत्कृष्टतमो रसः मतः इति उक्तम् ॥ नल-चंषां तु प्रकारान्तरेण निष्कृष्टार्थं उक्तः—“किमु कुवलयनेत्राः संति नो नाकनार्यः त्रिदिवपतिरहल्यां तापसीं यत्तिस्पेवे । हृदयतृणकुटीरे दीप्यमाने स्मरान्नाशुचित-मनुचितं वा वेत्ति कः पंडितोऽपि ॥” (५।५०) इति । इयं कथा श्रीरामायणे बालकाण्डे ४८ सर्गे स्पष्टा ॥ अपि च वेदे निशासूर्यौ (अहस्येन्द्रौ) अधिकृत्य यत् रूपकालंकारेण वर्णनं, तस्य कालान्तरेण बान्ध्यार्थमात्रमेवावलंब्य पुराणेषु तादृ-शकथोल्लेखपरिणामः इति नव्यानां मतम् । तथाहि शतपथब्राह्मणे (३।३) “ इन्द्रा-गच्छेति गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जारेति० एष एवेन्द्रो य एष तपति ” इत्यादि । (तत्र अहल्या अहर्लीयते यस्यां इति रात्रिः, गौतमः चन्द्रः, इन्द्रश्च सूर्य इति रूपकम् ।) ॥ ८५९ ॥ दिव्यनायकस्य वृत्तमुदीर्य दिव्यादिव्यस्यापि तथाविधं वृत्तमुदाहरति अप्सरस इति । गोविन्दः भगवतो नारायणस्य अष्टमोऽवतारः श्रीकृष्णः, तस्य च गोवर्धनोद्धरणेन गवां रक्षणात् गाः विंदते लभते इति गोविन्द इति नाम जातं, तथाहि यादवाभ्युदयकाव्ये (७।१००)—“ तिरोहितामंभसि विंदता गां पूर्वं त्वया पोत्रिवरेण लब्धा । निरुक्तनिष्णातकृताभ्यनुज्ञा व्यक्तिं पुनर्यानु शुभा त्वदाख्या ॥” इति ।

(गोविन्देण महावराहेण त्वया पूर्वं प्रत्यार्णवजलात् गां पृथ्वीं विदता उद्धरणक्रियया
 त्वमनेन गोविन्द इति नाम लब्धम् ।) आनन्दवृन्दावनचंष्वां अपि—“ गोविन्द-
 त्वभिराम नाम यदपि प्रागेव सिद्धं सदा गोलाभादथ गोविचारकतया शश्वद्रवां
 सत्तया । गोपेन्द्रात्मज भोस्तथापि भगवन्नद्याभिपेकोत्सवे श्रीगोवर्धनभूधरेन्द्रधर हे
 गोविन्दनामा भव ॥ ” (१५।२८१) इति । (विदुः लभे विद विचारणे विद
 सत्तया इत्येतैः साधितं गोविन्देति ।) (अध्यात्मपक्षे तु गाः इंद्रियाणि विदते अभि-
 मानिदेवतात्वेन लभते इति गोविन्दः आत्मा, यद्वा गाः इंद्रियाणि विद्यन्ते संति येनेति,
 यतः इंद्रियाणां इंद्रियत्वं तेनैव भवतीति भावः ॥) तस्य वशे अधीनाः इत्यर्थः, अप्सरसः
 संसृजलोद्भूताः उर्वशीमेनकाद्याः देवयोषितः, तथा चोक्तं—“ अप्सु निर्मथनादेव
 रसात्तस्माद्वरस्त्रियः । उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ ” इति । अप्सरा
 इत्येकवचनान्तोऽपि शब्दः, तथाहि शब्दार्णवे “ स्त्रियां बहुव्त्सपसरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा
 अपि । ” इति, किं न, अनेन तस्य वेश्यासुरतसौलभ्यं उक्तम् । अपि च रुः वैद-
 ग्ध्यवतां—वैदग्ध्यं तु—“ लौकिके वैदिके वाऽर्थे तथा सामयिकेऽपि च । सम्यक्परिचय-
 प्रदिवदग्ध्यमिति गीयते ॥ ” तद्वतां लौकिकालौकिकार्थकुशलानां इत्यर्थः, धीरेणः
 धुर्यः अग्रणीः, किं न, अनेन तस्य स्त्रीयासु रसोत्कर्षप्राप्तिः सूचिता । किमिति
 प्रश्ने । येन तदभावरूपहेतुना, सः गोविन्दः, गोपदारेषु गोपानां गोपालकानां दारेषु स्त्रीषु
 गन्धाललितादिगोषीषु, आसक्तिं चकार ताभिः विलासादिकं अकरोत् इत्यर्थः । प्रसिद्ध-
 मिदं श्रीमद्भागवतपुराणे दशमस्कन्धे । उक्तं च यशस्तिलकचंष्वां (३।२०४)—“ सुरत-
 रहस्यं पुंसां यदि भवति स्वासु देव योपासु । किमिति श्रीरतिमंदो गोविन्दो बल्लवीलो-
 लः ॥ ” इति । (रहस्यं गोप्यतत्त्वं तत्सर्वस्वभूतं, सुरतरहस्यं सुरतानन्दः इति यावत् ।)
 कौतुकसर्वस्वप्रहसनेऽपि—“ भेजे गौतमसुंदरीं सुरपतिश्चन्द्रश्च भार्या गुरोर्धर्मोऽपि
 स्वयमेव पाण्डुनृपतेः पत्नीमयासीत् पृथाम् । गोपानां वनिता नितान्तमभजदेवः
 स्वयं माधवो, मूढाः पंडितमानिनोऽभिदधिरे दोषं परस्त्रीरतौ ॥ ” इति, तथा तत्रै-
 वाग्रे—“ अंभोनिधिसंभवाकुचकुंभपरिनिर्हृतोऽपि देवस्त्रिभुवनपतिर्ग्राम्यासु गोपवनि-
 तासु रतिमभजत इति, यतः परकीयतया रामाणां रामणीयकातिशयो भवति । यदा-
 हुर्विदग्धमिश्राः—संकेतस्थलमिलिताऽबला परेषां शृंगारान्मनसि मुदं यथा विधत्ते ।
 लावण्यव्यतिकरमोहितत्रिलोकी स्वागारे किल नोर्वशी तथा करोति ॥ अन्यच्च—
 रमणीयतयाऽपि कामिनी भुजवल्लीव निजा न तुष्टये । हृदयेऽपि मुहुर्निवेशिता कुस्ते
 केवलमार्तिदीपनम् ॥ ” इति ॥ अनेन सर्वेण पूर्ववत् पारदारिकरतिरसश्रेष्ठत्वं फलि-
 तम् ॥—प्रकृते श्रीकृष्णचरिते श्रीकृष्णः मायया कृतावतारः परमात्मैव जीवभूतः

त्रैलोक्यगता वेद्याः स्वाधीना यातुधाननाथस्य ।

तदपि जहार कलत्रं दशरथतनयस्य रामस्य ॥ ८६ ? ॥

अविस्मृतस्वपरमात्मभावः, गोप्यश्च चित्तवृत्तयः इति जीवन्मुक्तस्वरूपरूपकमवलम्ब्य तल्लीलावर्णनं बोध्यं, तेन सर्वान्तर्यामितया सर्वशरीरकस्य तस्य स्वपरदेहविवेकाभावात् नित्यापहतपाप्मत्वाच्च न भगवतो दोषप्रसक्तिः इति मतम् ॥ पौराणिकासु 'पुरा किल देवयोपितो भगवत्सौंदर्यवशीकृताः तदुपभोगसिद्धिमुद्दिश्य तमेवार्चयामासुः । ततः प्रसन्नो भगवान् भूमाववतीर्थं गोपभूमिकामवलम्ब्य भवतीनामभिलषितं करिष्यामि, भवंत्योऽपि गोपकुलेऽवतरंत्विति समर्थं ददां, ता एवाप्सरस इमा गोपिष्ठाः इति' इति ऊचुः ॥ भागवतास्तु—“इयं हि क्रीडा शृंगारसाकृष्टचेतसो बहिर्मुखानपि स्वचरितश्रवणपरान्कृत्वा संसारादुत्तारयितुं भगवता लोकानुग्रहैकरसिकेन कृता, 'अनुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमाश्रितः । भजते तादृशीं क्रीडां यो श्रुत्वा तत्परो भवेत् ॥' इति (श्रीमद्) भागवतवचनात्,” (यादवाभ्युदयकाव्यटीकायां ८।६८) इति, तथाहि—“रागिणो हि संभोगपदश्रवणे स्वयमेव कुतूहलिनः प्रवर्तन्ते, तच्च श्रवणं भगवद्रूपविषयमाहात्म्यादन्तःकरणशुद्धिमाधाय रागादिकं क्षपयति” (यादवा० टीका. ४।१०१) इति चाहुः । तदेतदुक्तं यादवाभ्युदयमहाकाव्ये—“रागादिरोगप्रतिकारभूतं रसायनं सर्वदशानुभाव्यम् । आसीदनुध्येयतमं मुनीनां दिव्यस्य पुंसो दयितोपभोगः ॥” (४।१०१) इति ॥ ८६० ॥ अमुराणामपि परदारासक्तिमुदाहरति त्रैलोक्येति । त्रयो लोकाः स्वर्गमृत्युपातालारूपाः त्रैलोक्यं, चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ध्वञ्, तद्गताः, त्रैलोक्यगताः “द्वितीया श्रितः” (पा. २।१।२४) इति द्वितीया तत्पुरुषः, वेद्याः, यातुधानाः यातूनि रक्षांसि एव दधति पुणंति न त्वन्यान् लोकान् इति यातुधानाः राक्षसाः, तेषां नाथः पतिः रावणः, तस्य स्वाधीनाः त्रैलोक्यविजयित्वात् तदाज्ञावशवर्तिन्यः, (अमुराणां तामसत्वात् तेषु स्वीयासक्त्याः अभावात् पूर्ववत् नत्सूचने नात्र कृतमिति बोध्यम् ।) तदपि तथापि, दाशरथेः इदं परशुरामवलरामयोः व्युदासार्थं, रामस्य, कलत्रं भार्यां सीतानाम्नीं, “कलत्रं भूभुजां दुर्गस्थानेऽपि श्रोणिभार्ययोः ।” इति विश्वलोचने, जहार चौर्येण रामाद्वियुज्य स्वग्रहं नीतवान्, यत्प्रत्यानयनाय रामस्य लंकां प्रति अयनं गमनं अभूत्, यदधिकृत्य भगवता वाल्मीकिना श्रीरामायणाख्यं आदिकाव्यं प्रणीतम् ॥ ‘रामभद्रस्य’ इति पाठे रामभद्रपदं “भद्रश्चासौ रामश्च रामभद्रः । ‘शुभमंगलयोर्भद्रं स्याद्रम्यश्रेष्ठयोस्त्रिषु ।’ इति रत्न-

माला । बहुलभङ्गान्द्रशब्दस्य परनिपातः । यद्वा भद्र इव रामो रामभद्रः, 'उप-
मितं व्याघ्रादिभिः—' इत्यादिना समासः, 'भद्रश्चापि गजान्तरे' इति रत्नमाला ।'
इति महावीरचरितटीकायां (४।४४) वीरराघवेण समर्थितम् ॥ अस्यापि
पूर्ववत् फलम् ॥ एवं ८११ आर्यामारभ्य ८६१ आर्यापर्यन्तं पञ्चाशता पारदारिकं
प्रस्तुतम् ॥—यद्यपि पारदारिकं परस्त्रीविषयतया अधर्मपरिणामेन वैरस्याधायकं तथापि
कारणवशात् कचिद्विहितं, लोकवृत्तत्वाच्च काव्येषु वर्णितम् । तथाहि तदुपदेशः अनंग-
रंगे (८।१३)—“नारी चोन्नतयौवनाऽभिलषितं कान्तं न चेदानुयादुन्मादं मरणं च
विन्दति तदा कंदर्पसंमोहिता । संचिन्त्येति समागतं परवधूं रत्यर्थिनीं स्वेच्छया
गच्छेत्कापि, न सर्वदा सुमतिमानित्याह वात्स्यायनः ॥ ” इति; तथा नागरसर्वस्वेऽपि—
“हित्वाऽऽत्मकामं शमयेद्दशी यो नितंविनीनां मदनज्वरार्तिम् । कृपान्वितो मन्मथ-
शास्त्रवेदी समानुयात्स्वर्गसुखं स धीरः ॥ (१।४) तथा चाह महेश्वरः—‘कामं
त्यक्त्वाऽऽत्मनः कामी कामव्याधिनिपीडिताम् । चिकित्सयति यो नित्यं पदं प्राप्नोति
कामिकम् ॥ ” (१।५) इति ॥ एतादृशप्रसंगेषु न पुरुषस्य धर्मभंगः रागपरव-
शानां तत्संभोगाभावे प्राणान्धारयितुमसमर्थानां स्त्रीणां प्राणत्राणायैव तत्परिग्रहणात् ।
तथा च महाभारते आदिपर्वणि पार्थतीर्थयात्रायां अर्जुनं प्रति उद्धृष्टाः वचनं—“परित्राणं
च कर्तव्यमार्तानां पृथुलोचन । कृत्या मम परित्राणं तव धर्मो न लुप्यते ॥ यदि
चाप्यस्य धर्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्याद्व्यतिक्रमः । स च ते धर्म एव स्याद्वत्त्वा प्राणान्म-
मार्जुन ॥ ” इति, “स्मरार्तां विह्वलां दीनां यो न कामयते स्त्रियम् । ब्रह्महा स तु विशेषो
व्यासो वचनमब्रवीत् ॥ ” इत्यपि । अतः अर्जुनोऽपि तत्स्वीकृतवानिति ॥ तदुक्तं
काव्यालंकारे—“सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति सुदारुणावस्थः । आत्मानं रक्षिष्यन्
प्रवर्तते नायकोऽप्यत्र ॥ ” (१४।१४) इति ॥ अस्य काव्योपनिबन्धनमुद्दिश्य उक्तं
रसिकसंजीवनीयां (अमरकशतकटीकायां,)—“परस्त्रीगतोऽप्ययं रस उपनिबध्यमानो
न पातकाय, एवंविधसंविधानकैः स्त्रीणां चारित्र्यखण्डनं भवति तस्मात्प्रयत्नेनैताः
संरक्षणीया इत्युपदेशपर्यवसितत्वात् । अन्यथा वात्स्यायनो महर्षिस्तत्तदुपायसाधनैः
परस्त्रीसाधनं कथं प्रणीतवान् । उक्तं च—‘सदृश्य शास्त्रतो योगान्पारदारिकल-
क्षितान् । न याति च्छलनं कश्चित्स्वदारान् प्रति शास्त्रवित् ॥ ’ इति ” इति ।
“य एवंविधा विधयः परस्त्रीषु पुंसां संभवन्ति तानवबुध्य परिहरेदिति कवीनां
भावः । ” इति च काव्यानुशासनविवेके । अत्र रुद्रट्स्तु परकीयारतादेः रसाधाय-
कत्वात् तद्वर्णनमात्रं काव्येषु अनुजानाति, तथा चोक्तं तेन—“नहि कविना परदारा
पृष्टव्या नापि चोपदेष्टव्याः । कर्तव्यतयाऽन्येषां न च तदुपायोऽभिधातव्यः ॥ किन्तु

अथ मञ्जर्या जननी निजपक्षसमर्थने कृतोत्साहा ।

आक्षेप्तुमाचक्षे नृपसुतसचिवाश्रितां वाचम् ॥ ८६२ ॥

तदीयं वृत्तं काव्यांगतया स केवलं वक्ति । आराधयितुं विदुषस्तेन न दोषः कवे-
रत्र ॥” (काव्यालंकारे १४।१२-१३) इति । एवरीत्या वस्तुस्थित्या वा काव्येषु
परकीयावर्णनं निर्दोषमेवेति ॥-प्रसंगतः परकीयाभेदाः कथ्यन्ते । “ तत्र परकीया
कन्यका परोढा च । तद्भेदाः-स्वयंदूती, सैव वाग्विदग्धा क्रियाविदग्धा उभयविदग्धा
च; सुखसाध्या; कष्टसाध्या; असाध्या च । सुखसाध्या पट्टिधा-अविदग्धस्य प्रमदा,
बुद्धप्रमदा, बहुदिनरुग्णप्रमदा, ग्रामीणप्रमदा, बालकप्रमदा, अतिकामुकी चेति; अति-
कामुक्येव कुलटा । कष्टसाध्या तु-दुष्टाभिचेष्टिता, लोकाद्रीता, दूतीवर्जिता, चंचल-
चित्ता, चेति चतुर्विधा । तथा असाध्याऽपि-साध्वी, गुरुजनान्द्रीता, परिवाराभिचेष्टिता,
भृशानुरागिणी पत्न्यौ इति चतुर्विधा ॥ गुप्ताविदग्धालक्षिताकुलटानुशयानानुदिताप्रभृतीनां
परकीयायामेव अन्तर्भावः ॥” गूढपरपुरुषानुरागा परकीया, अतः सा व्यभिचारिणी ।
“ व्यभिचारिणी द्विविधा-एका स्वत एव व्यभिचरति, अपरा अन्यां व्यभिचारयति
कुट्टनीति यावत् । प्रथमा...द्विविधा-दानव्यभिचारिणी, आदानव्यभिचारिणी च; तत्र
धनादिव्ययोत्पादितपरपुरुषरतिः आद्या, परपुरुषतो धनमादाय संपादितरतिः द्वितीया...
कुट्टनी...चेष्टाः परस्त्रीपरपुरुषघटनाविदग्धवचनपरंपरा । परसन्नगामिनी...अस्याः अपि
स्फुटगामिनी सव्याजगामिन्यादिभेदाः अवगंतव्याः ॥” इति कलिकांताकौतुके ॥ एताः
अन्यसंभोगदुःखिताः वक्रोक्तिगर्विताश्च । अपराऽपि द्विविधा-सौंदर्यगर्विता प्रेमगर्विता च
इत्यन्यत्र ॥ तत्र स्वाधीनपतिकाद्यष्टनायिकाभेदेषु, केवलं व्यवस्थापरकीया, संकेतात्पूर्वं
उत्कंठिता, दूत्या सह गमने अभिसारिका, कुतोऽपि कारणात् संकेतस्थानमनागते प्रिये
त्रिप्रलब्धा चेति ॥ अस्याः मानवतीप्रकारः कैश्चित् नाद्रियते ॥ धर्मादिशृंगारत्रये स्वीयायाः
धर्मशृंगारः, सामान्यायाः अर्थशृंगारः, परकीयायाः तु कामशृंगारः, तत्र कामः हेतुः साध्यो
वा इति । इदं प्रायोवचनम् ॥ परकीया अंगिनि रसे नोपकारिणी इति तु साहित्यविदां
निर्णयः ॥ ८६१ ॥ प्रसंगेन रताभासभूतं ग्राम्यरतं ८७४ आर्यां यावत् वर्णयति
अथेत्यादिना । पूर्वोक्तिश्रवणानन्तरं, मंजर्याः (८०३-८०९ आर्याभिः वर्णितायाः)
नर्तक्याः, जननी माता, स्वस्याः पक्षस्य स्वेन समर्थनीयस्य स्वसाध्यस्य, प्रकृते वेत्या-
भिगमनोत्कर्षस्य इत्याशयः, समर्थने प्रमाणादिभिः संस्थापने, कृतोत्साहा उद्यमवती,

घटयुवतिषु प्रगल्भो नागरिकादर्शनेन हृतपुंस्त्वः ।

ग्रामोषितोऽविदग्धो निन्दति गणिकां भवद्विधोऽवश्यम् ॥ ८६३ ॥

नार्द्रयति मनः पुंसामवगाहितमीनकेतुशास्त्राणाम् ।

नखदशनक्षतिहीनं जीवत्पतिवन्धकीसुरतम् ॥ ८६४ ॥

अतः राजकुमारमंत्रिणा कृतां पारदारिकप्रशंसां, आक्षेप्तुं निषेद्धुं, वक्ष्यमाण उवाच ॥ ८६२ ॥ तत्रादौ परदारस्तप्रशंसाव्याजेन गणिकाः निन्दन्तं तमेव भर्त्सयति वेति ।] घटयुवत्यः दास्यः, [घटैः कुम्भैः जलाहरणे नियुक्ताः युवत्यः स्त्रियः, 'पनीहारी' इति लोके वाच्यमानाः, तासु प्रगल्भः धृष्टः, नीचकोटिकः, अतः, नगरे भवा नागरिका अग्राम्या अतः विदग्धा, अनेन नासां भ्रूचेष्टितादिकोविदत्वं वरवस्त्रा-भरणादिप्रकाशमानत्वं वा सूचितं, तस्याः दर्शनेन तन्मात्रेणैव दूरे आलापादिकं इति भावः, हृतपुंस्त्वः मोहापन्नत्वात् नपुंसकतुल्यः मूढः इति यावत्, ग्रामोषितः ग्राम-वासी ग्रामेयः, अतएव अविदग्धः अचतुरः, भवद्विधः त्वादृशः, गणिकां कामकला-दिसंपन्नां, निन्दति, अवश्यं निश्चयेन, ततः इदं नाश्चर्यकरं इति भावः, तादृश्या पराह-त्तत्त्वात् । वस्तुतः तस्य अग्राम्यत्वेऽपि गणिकानिन्दनात् तस्य ग्रामाधिवासावसे-यत्वात् हेतुरलंकारः ॥ ८६३ ॥ महता प्रबंधेन सचिवेन कृतं कुलटासुरतप्रशंसं दूषयति नेति । न आर्द्रयति न स्निग्धं करोति,] 'अर्द्रयति' [इति पाठे] ग्रीणयति, [मनः कर्म, अवगाहितेति अधीतकामशास्त्राणां, सम्यगधिगततच्छास्त्ररहस्यानां इति भावः । जीवत्पतिवन्धकीसुरतं कर्तुं, जीवन् विद्यमानः पतिः यस्याः तादृश्या वन्धक्या कुलट्या सह सुरतं, तत्र हेतुद्योतकं विशेषणं नखेति—कुचकपोला-दिस्थलेषु कृताः कामोद्दीपकाः नखदंतक्षताः लोकस्य पत्युर्वा नयनगोचरं गताः रहस्यभेदका भवेयुरिति तदभाववत्, अनेन भोगन्यूनतया आनन्द-न्यूनता सूचिता, तदेव च विदग्धरसिकानां अनाह्लादे बीजम् । अत्र नखेत्यादि-विशेषणस्य साभिप्रायत्वात् परिकरालंकारः । उक्ततरहस्यभेदभयवर्जनार्थं विदग्धे-उपपत्तिभिः प्रसिद्धानि नखदंतक्षतस्थानानि विहाय अन्यत्र ते क्रियन्ते इति विशेष्यम्

८६३ प्रगल्भः सागरिका (गो. का) [अपार्थकः पाठः] । दर्शनहृत (का)
८६४ नार्द्रयति (गो. का) । 'केतुना स्त्रीणां (का) [अपार्थकः पाठः] ।
क्षत (का)

स्थापय घटकं तावत्, कुरु भूमितले तृणैः समास्तरणम् ।

सुरतोपक्रम ईदृग्रामीणकतरुणमिथुनानाम् ॥ ८६५ ॥

बहलोशीरविलिप्तस्थितजृटुकलापमल्लिकामाल्यः ।

पामरनार्या दृष्टः स्मरोऽहमिति मन्यते विटो ग्राम्यः ॥ ८६६ ॥

॥ ८६४ ॥ प्रपूर्वार्थोक्तसन्निवग्राम्यत्वं उद्दिश्य हीनतया रसिकोपहास्या विविधा
ग्राम्यसंभोगशृंगारभङ्गीः वर्णयति स्थापयेत्यादिभिः, तत्रादौ ग्राम्यसंभोगारम्भस्य ऋजुत्वं
कथयति स्थापयेति । पूर्वार्थे अविदग्धस्य ग्रामतरुणस्य मार्गसंगतां जलाहारिणीं ग्राम-
तरुणीं प्रति रिरंसोक्तिः । घटः एव घटकः, तं कुम्भं, तावत्, स्थापय भूमौ निधेहि ।
तथा संभोगाय भूमितले तृणैः निकटवर्तिक्षेत्रगतैः, समास्तरणं शय्यारचनं, कुरु
निर्वर्तय । इयं ग्राम्योक्तिः अधमप्रकृतिप्रयुक्तत्वात् न दोषः, प्रत्युत गुणः, तदुक्तं—
“वक्त्राद्यौचित्यवशतो दोषोऽपि च भवेद्गुणः ।” इति काव्यदर्पणे । ईदृक् एवं-
प्रकारकः, ग्रामीणकं यत् तरुणयोः स्त्रीपुंसयोः मिथुनं युगलं, तेषां सुरतोपक्रमः स्ता-
रम्भः । एवमत्र नागरकप्रयोज्यालिंगनादिकामोद्दीपकवाह्यसुरतविशेषाभावात् तादृशस्य
उपहास्यत्वं सूचितम् ॥ स्वभावोक्तिरलंकारः, तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे—“स्वभावो-
क्तिस्तु डिभादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ।” इति ॥ ८६५ ॥ ग्राम्यविटस्य मौढ्यमाह
बहलेति । यद्वा शृंगाराभासविशेषं वर्णयित्वा तदालम्बनविभावं नायकाभासं वर्णयति
बहलेति । पूर्वं बहलानि बहूनि, उशीराणि क्षेत्रजमुगंधितृणविशेषाः ‘वीरणवाला’ इति
‘खस’ इति च भाषायां प्रसिद्धाः तैः लक्षणया तच्चूर्णैः विलितश्चासौ पश्चात्
स्थितजृटुकलापमल्लिकामाल्यश्चेति स्नातानुलिप्तवत् समासः, स्थितशब्दोऽत्र अंत-
र्भावितण्यर्थकः, तेन स्थापितः जृटुकलापे ग्राम्यत्वात् केशाप्रसाधनेन जटारूपकेश-
संघाते मल्लिकानां ‘वेला’ ‘मोगरा’ वा इति प्रसिद्धानां पुष्पाणां माल्यं माला येन सः
इत्यर्थः । उक्तं च साहित्यमीमांसायां—“कथाभिः कंबलैः स्थालैर्वस्त्रैः पुष्पैस्तथा लिदैः
(लिपैः) ॥ बालकोशीरकर्चूरहरिद्राकंदसेवनैः ॥ वेपः स्यात्, प्राकृतैस्तैस्तु वचोभिर्भाषणं
भवेत् । भवन्ति हासयोग्याश्च चेष्टा ग्राम्येषु भूयशः ॥” इति ॥ ग्राम्यः ग्रामे भवः
ग्रामीणकः, विटः कामुकः खिङ्गः, पामरनार्या ग्राम्यया अतः मूर्खया इति भावः, दृष्टः
विलोकितः सन्, ‘स्मरोऽहं’ कामदेव इव सौंदर्येण नारीणां परममोहकोऽहं इति
मन्यते, आत्मानं स्मरोपमं अभिमनुते इति भावः । अत्र अत्यन्तं तदसदृशस्यापि

८६५ ईदृक् प्रायो ग्रामीणतरुण० (प. स्तं) । ८६६ विलिप्तस्थितजृटुककुरुणमल्लिका०
(गो. का) [असंगतार्थः पाठः] । कूटकलाप...माल्याः (स्तं) । विटग्राम्यः (का)

गृहकर्मकृतायासां प्रस्विन्नां सलिलकार्यनिर्याताम् ।

उपपतिरूपैति हर्षं निशागमे पामरीं प्राप्य ॥ ८६७ ॥

कूपक्षिप्तघटाया नार्यास्तत्काष्ठनिहितचरणायाः ।

वलितग्रीवं वीक्षितमुन्नमयति मानसं यूनः ॥ ८६८ ॥

स्वस्मिन् स्मराध्यवसायं कुर्वतः मौख्येण उपहास्यता सूचिता ॥ ८६६ ॥
अपरविधं तदाह गृहेति । यद्वा तद्वितीयालम्बनविभावं नायिकाभासं वर्णयति गृहेति ।
उपपतिः उपमितः पत्या, “अवादयः कुष्टाद्यर्थे तृतीयया” (वा० १।४।७९) इति
समासः, जार इत्यर्थः, गृहकर्मभिः पाकपेयणादिभिः] कृतः संपादितः [आयासः श्रमः
यस्याः तां; अनेन श्रान्तायाः सुरतायोग्यत्वं सूचितं; प्रस्विन्नां आयासेन प्रभूतस्वेदवतीं,
अनेन तस्याः ग्लान्युत्पादकत्वं सूचितं; संध्याकाले च, सलिलकार्याय कूपादिभ्यः जला-
हरणाय निर्यातां स्वगृहात् वह्निर्गतां, प्रातःसायंसंध्ययोः कूपादिभ्यः स्त्रीभिः जलाहरणं
क्रियते इति आचारः, अत एव मार्गे मिलितां, तादृशीं पामरीं ग्राम्यनारीं, निशागमे रात्र्या-
रंभे सूर्यास्तसमये संध्यासमये इत्यर्थः, तथाहि कस्याश्चित् संकेतदात्र्या उक्तिः—“णोल्लेह
अणोल्लमणा अत्ता मं घरभरम्मि सयलम्मि । खणांमत्तं जइ संज्ञाइ होइ न व होइ
“वीसामो ॥” (नुदत्यनार्द्रमनाः श्वश्रूः मां गृहभरे सकले । क्षणमात्रं यदि संध्यायां भवति न
वा भवति विश्रामः ॥) इति; प्राप्य तया संगम्य संभोगं कृत्वा इति भावः, हर्षं उपैति
प्रमोदं प्राप्नोति । “वह्निर्ब्राह्मणपूज्यवर्गनिकटे नद्यां च देवालये दुर्गादौ च चतुष्पथे
परगृहेऽरण्ये स्मशाने दिवा । संक्रान्तौ शशिसंक्षयेऽथ शरदि ग्रीष्मे ज्वरातौ व्रते संध्यायां
च परिश्रमेषु सुरतं कुर्यान्न विद्वान् क्वचित् ॥” (आयुर्वेदप्रकाशान्तर्गतकामशास्त्राध्याये
१९४) इति निषिद्धदेशकालयोः सुरतसेवनेन तस्य उपहास्यत्वं प्रकाशितम् ॥ ८६७ ॥
पामरीणां उद्दीपनविभावाभासमाह कूपेति । जलोद्धरणाय कूपे क्षितघटायाः, तथा कूप-
मुखवर्तिकाष्ठे ‘पागटुं’ इति गुर्जरभाषायां प्रसिद्धे न्यस्तैकपादायाः, यत् वलितग्रीवं
वीक्षितं, जलोन्नयने ग्रीवावलनस्य स्वाभाव्यात् तादृशं अवलोकनं, कर्तुं, यूनः तरुणस्य,
मानसं चित्तं, उन्नमयति हर्षेण उच्चैः करोति, प्रफुल्लं करोति इति भावः, शब्दशक्त्या च
ऊर्ध्वं करोति इत्यपि प्रतीतिः । तथाहि कार्यवशात् किञ्चिद्विवृतपादां वलितग्रीवां च
दृष्ट्वा “कामी स्वतां पश्यति” (शाकुं० २।२) इतिन्यायेन स्वं साकूतं स्निग्धं

८६७ हर्षात् (गो. का) ८६८ कूपावतारिघटाया घटनार्याः काष्ठ० (प)
वतारिघटाया नार्याः काष्ठ० (स्तं) । मुन्नमति ग्रामवासिनो यूनः (गो. का)

‘लघोऽसि यत्र गात्रे कथमपि दैवेन देवयात्रायाम् ।

अद्यापि तन्न मुञ्चति पुलकोद्गमकण्टकं तस्याः ॥ ८६९ ॥

उच्चेतुं कार्पासं प्रविष्टया गहनवाटिकां शून्याम् ।

टङ्कारितेन संज्ञा कृता तथा त्वं च वेत्सि नो मूर्खः ॥ ८७० ॥

च पश्यति इति हृष्टचेतसः ग्रामविटस्य उपहास्यता स्पष्टा एव ॥ अत्र जलोन्नमनरूपात् प्रस्तुतात् कार्यान् विलक्षणस्य युवकचिन्नमनरूपस्य कार्यस्य कथनात् द्वितीयो विष-
मालंकारभेदः ॥ ८६८ ॥ इतः पञ्चकेन ग्राम्यविटान् प्रति दूतिकोक्तिप्रकाराणां अनु-
वादाः । देवयात्रायां—देवानां चलमूर्तीनां तिथिविशेषेषु यात्रा नगरभ्रमणं ग्रामसीमा-
दिपर्यन्तगमनं यदर्थं लोकैरपि उत्सवः क्रियते तस्यां, यद्वा देवार्चनोत्सवकाले मंदिरे
एव, तथा च धरणिः—“ यात्रा स्याद्यापनायां च गतौ देवार्चनोत्सवे । ” इति; दैवेन
प्रारब्धयोगात् दिष्टया, कथमपि बुद्धिपूर्वकं लोकसंघट्टनेन वा इति अतर्क्यमाणं इति
भावः, तस्याः, यत्र यस्मिन्, गात्रे शरीरावयवे, लघोऽसि कृतस्पर्शोऽसि, अनेन भाव-
प्रबोधार्थं कृतं स्पृष्टकाख्यं आलिंगनं व्यञ्जितं, तथा चोक्तम्—“ उत्सवे व्यसने देवया-
त्रायां रात्रिजागरे । क्रीडार्थगमने, सख्याः संमताया गृहान्तरे ॥ गृहे वा प्रतिवासिन्या
जलार्थगमने तथा । एवमष्टविधे स्थाने योगं गच्छति कामिनी ॥ ” (२३-२४) इति
कामप्रदीपे । तत् तद्गात्रं पुलकोद्गमकण्टकं पुलकानां रोमाञ्चानां उद्गमाः प्रादुर्भावाः
कण्टकाः इव पुलकोद्गमकण्टकाः, ‘जातावेकवचनं’ इति कण्टकं, पामरीवालानां रुद्धत्वान्
कण्टकोपमानं, अद्यापि गतेऽप्येतावद्दीर्घं काले, न मुञ्चति । अद्यापि सा त्वत्स्पर्शमात्रेण
‘रोमाञ्चकण्टकितवपुः’ विभर्ति इत्यतिशयोक्त्या तस्याः रागातिशयोक्तं विटप्रलोभना-
र्थम् ॥ ८६९ ॥ तस्य संकेतानभिज्ञत्वेन अतिमूर्ख्यमाह उच्चेतुमिति । कार्पासं कर्पासस्य
इदं, जातावेकवचनं, कार्पासफलानि इत्यर्थः, ‘कालां’ इति भाषायां, उच्चेतुं तेषां अव-
चयं कर्तुं, शून्यां निर्जनां, गहनवाटिकां कर्पासवृक्षैः निविडं क्षेत्रं इत्यर्थः, तथा च कार्पासं
क्षेत्रे वाटिकायां च उच्यते, तत्र क्षेत्रगतं ‘वनकार्पासं’ इत्युच्यते, तदत्रोद्दिष्टम् । (अपरं
‘हीरवणी’ : ‘नरमो’ वा इति गुर्जरभाषायां प्रसिद्धम् ।) प्रविष्टया, त्वयि आसक्त्या
तथा; टङ्कारितेन भाण्डाघातजशब्देन, यद्वा पशुङ्घापनाय उपयुज्यमानस्य चापस्य
व्याकर्षणेन उत्पादितटण्डितिध्वनिना, संज्ञा सूचनीयार्थसूचनपरः चेष्टाविशेषः, कृता,
“ संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना । ” इति अमरः । ‘खांखारितेन’ इति पाटे

८७० प्रविष्टया शून्यवाटिकागहनं (गो २. का) । खांखारितेन (प. स्तं) । कृता
मया त्वं तु (प. स्तं)

आलिङ्गितमुसलायास्त्वय्येव निविष्टचक्षुषस्तस्याः ।

आवृच्या भ्रमति पुरो जातः खलु शालिकण्डने विघ्नः ॥ ८७१ ॥

त्वां लोष्टमाक्षिपन्तं पार्श्वस्थैः स्तूयमानसामर्थ्यम् ।

गृहकर्तव्यं त्यक्त्वा पश्यति सा द्वाररन्ध्रेण ॥ ८७२ ॥

त्वयि मार्गेनिकटवर्तिन्यविचिन्तितखेदया तया सुभग ।

प्रत्यासन्नगृहेष्वपि कृतः प्रसह्य स्मरातुरो लोकः' ॥ ८७३ ॥

खांखारितं ध्वनिविशेषानुकरणशब्दः, यद्वा देशीशब्दः, तत्प्रयोगश्च समाहितः पूर्वम् (३२१ आ. टी.) । त्वं, चः त्वर्थकः, नो नहि, वेत्ति विदितवान्, अत्र वेत्ति इति वर्तमाननिर्देशेन अद्यापि त्वं अनधिगततदनुरागो परममूर्ख एवासि इति सूच्यते, तथा तत्र अनागमनेन हस्तच्युतसुरतोत्सवस्य अहो ते मौख्यातिशयः इति आकृतम् । अत्र नायिकायाः पामरीत्वेऽपि स्त्रीत्वात् आपेक्षिकं स्वाभाविकं पटुत्वं, नायकस्तु जड एव । तथा च निर्वर्णितं अर्जुनवर्मदेवेन अमरुकशतकटीकायां (१३) — “ग्रामीणाः प्रायो नायिकानुरागविदग्धवक्रोचितविरहवेदनानर्मभंगिध्वनभ्रंश भवन्ति ।” इति ॥ ८७० ॥ तस्याः तदासक्तिं वर्णयति आलिङ्गितेति । तस्याः पुरतः त्वयि, आवृच्या भ्रमति सति यातायातं कुर्वति, त्वयि एव अनुरागातिशयात् निविष्टचक्षुषः संलग्नदृष्ट्याः, अतः विस्मृतकर्तव्यायाः,] आलिङ्गितं साक्षेपं हस्तधृतं, [मुसलं अयोऽग्रस्थूलकाष्ठदंडः तन्नामैव प्रसिद्धः, यया तस्याः, शालिः कलमः, ‘साँटी चावलः’ इति प्रसिद्धः धान्यविशेषः, तेषां कण्डने निस्तुपीकरणे मुसलाघातक्रियायां, विघ्नः अंतरायः जातः । तव दर्शने प्रकृतशालिकण्डनव्यापारत्यागः तदनुरागस्य निदर्शनं इति भावः ॥ इयं अनुरागिणी । नायकः पूर्ववत् ॥ ८७१ ॥ अपि च लोष्टं धान्यभक्षणात् संप्राप्तपशुपक्षीणां उत्पादनार्थं मार्त्तिकशकलान् मृहोष्ठखण्डान् इत्यर्थः, जातावेक्यचनं, आक्षिपन्तं, हस्तेन ‘गोफणः’ इति भाषायां प्रसिद्धया उत्क्षेपण्या वा, ततः तेषां दूरपातात् इतलक्ष्यत्वात् वा; पार्श्वस्थैः निकटवर्तिभिः, अतः प्रत्यक्षीकृततद्वस्तलाघवैः, प्रशस्यमानबलं, त्वां, सा त्वदपहृतचित्ता आवश्यकमपि गृहकर्म परित्यज्य, द्वारगतच्छिद्रेण लज्जया अतिनिगूढं यथा नान्यः कश्चिन्पश्यन्ती आत्मानं लक्षयेन्नथा पश्यति । इयं मुग्धा ॥ ८७२ ॥ अपरं इंगितमाह त्वयीति । सुंदरीकामितत्वात् हे

८७१ निविष्टचेतसं (गो. का) [औचित्यरहितः पाठः] । शालिखण्डन (गो. प. स्तं) । ८७२ त्वां वेष्टुकां क्षिपन्तं (प. स्तं) । पार्श्वस्थे (स्तं) । वारदंघ्रेण (स्तं) ८७३ न्यविचेतितं (गो. का) । कृतोऽभ (ज !) सा सातुरो (प) कृताम्भसामातुरो (स्तं)

इति चतुरदृतिकोदित उपचितसौभाग्यगर्वपूर्णस्य ।

ऊर्मिसहस्रोल्लसितं भवति मनो ग्राम्यपिङ्गस्य ॥ ८७४ ॥

मुभग शोभनं भगं भाग्यं यस्य तादृश, त्वयि, मार्गनिकटवर्तिनि तद्गृह्णीषीसमीपं आगते, त्वद्दर्शनाय द्वारोपान्ते स्थितया तथा, अविचिन्तितस्वेदया अगणितोर्ध्वस्थिति-सूर्यातपादिक्लेशया तथा, प्रत्यासन्नग्रहेषु अपि न केवलं तां पश्यन् मार्गगामी लोकः अपि तु प्रातिवेशिकोऽपि जनः यः तां द्वारस्थितां पश्येत् सोऽपि, प्रसह्य हठात् बलात्, स्मरातुरः कामोद्दीपितः कुतः, तस्याः त्वद्दर्शनलालसं सूर्यकरपरामृष्टतया अधिकं रक्तं वदनं दृष्ट्वा तेऽपि कामबाणविद्धाः अभवन् इति भावार्थः । अनया तस्याः अनुरक्तत्वं सौंदर्यं च सूचितम् ॥ ८७३ ॥ मंजरीः जननीं प्रस्तुतं उपसंहरति इतीति । इतिः एवंप्रकारे, चतुरया वाक्क्रियाविदग्धया दूतिकया प्रियसंयोगकारिण्या मिथुनसंघाटिकया, उदिते कथिते सति, तच्छ्रवणेन उपचितः संभृतः यः सौभाग्यस्य श्रीवल्लभत्वस्वरूपस्य मुभगत्वस्य गर्वः—“रूपादिना निजोत्कर्षाद्गर्वोऽन्यस्यावहेलनम् ।” (साहित्यसारे ४।१५६) तेन पूर्णस्य भृतस्य, ग्राम्यपिङ्गस्य ग्रामीणकविदस्य, मनः, ऊर्मिणां उत्कलिकानां [उत्कण्ठानां, यत् सहस्रं लक्षणया बहुतरत्वं, तेन उल्लसितं प्रकुलं, भवति, यथा चंद्रोदये समुद्रः ऊर्मिसहस्रमाली भवति तथा ॥—अस्मिन् प्रघट्टके ग्राम्याणां एव मनोहरणाय पर्याप्तानां पामरीणां क्षुद्रचेष्टादीनां वर्णनम् । उक्तं तु श्रीयोगवासिष्ठे—“न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रञ्जयन्त्यमी । नागरं नागरीकान्तं कुग्रामललना इव ॥” इति । (कुग्रामललनाः कुत्सिताः “भ्रूविलासाद्यनभिशाः” अतः मूढाः ग्राम्ययोषिताः । ग्राम्यजनशृंगारस्य रसत्वादिकमधिकृत्य मतभेदः पूर्व (६२७ आ. टी.) उक्तः । अत्र तादृशः शृंगारः केवलं ग्राम्यजनप्रियः नागरिकाणां तु उपहास्य इति वर्णितम् । “भिन्नरुचिर्हि लोकः” (रघु० ६।३०) इति न्यायेन केषांचित् तु ग्राम्यस्त्रीणां सुगंधत्वात् तच्चेष्टाः चित्तरंजनाय भवन्ति । तदुक्तं—“न तथा नागरस्त्रीणां विलासा रमयन्ति नः । यथा स्वभावसुगंधानि वृत्तानि ग्राम्ययोषिताम् ॥” इति । (अयं भट्टिकाव्यव्याख्याने (२।१५) भरतमल्लिकेन कौमुदीनामकात् ग्रंथात् उद्धृतः ।) “तथाप्यकृतकोत्तालहासपल्लविताधरम् । सुखं ग्रामविलासिन्याः सकलं राज्यमर्हति ॥” इति च । (अयं महाकविभर्तृमेष्ठस्य इति सदुक्तिकर्णामृते ।) कालिदासोऽपि—“त्वयायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविलासानभिर्भूः प्रीति-

८७४ कोदितवचसा सौ० (प. स्तं) कोदितवर्धितसौ० (गो २) । सौभाग्यपूर्ण-गर्वस्य (स्तं) । ग्रामपिङ्गस्य (स्तं) स्निग्ध (का) ।

विनिवार्य तत्प्रवर्तितवाक्यविकासं नतोत्तमाङ्गेन ।

श्रीसिंहभटतनयं समुवाच वचोऽथ नर्तकाचार्यः ॥ ८७५ ॥

‘नायकभूमौ भरतः कुशीलवाः कोह्लादयो मुनयः ।

अप्सरसः स्त्रीनाट्ये गान्धर्वे कमलजन्मनस्तनयः ॥ ८७६ ॥

स्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः । ” (मेघ० १६) इत्यनेन इदमेव तत्त्वं सूचितवान् । (तथाहि मेघदूतटीकायां विद्युल्लतायां—“जनपदवध्वः...कृषीवलमहिलाः ।” भूविलासानभिज्ञैः...नगरसुन्दरीनयनारविन्दवत् कुत्रिमविलासविरचनास्वशिक्षितैरित्यर्थः । एतेन स्वारसिकविलासैरेव तेषां सहृदयचमत्कारकारित्वं ध्वनितम् । ” इति । प्रीतिस्निग्धैरिति ‘अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामा’ तद्विलाससंपत् इति भावः ।) ॥ ८७४ ॥ अथ नर्तकाचार्यः राजपुत्रप्रलोभनाय इष्टं प्रसंगान्तरं अवतारयति विनिवार्येति । तया मंजर्याः मात्रा प्रवर्तितं वाक्यविकासं भाषणं, नतोत्तमाङ्गेन प्रतिषेधसूचकेन अवनतशिरसा, धुताख्यशिरश्चालनेन, तल्लक्षणं च—“पर्यायेण शनैस्तिर्यग्गतमुक्तं” धुतं शिरः । ” (संगीतरत्नाकरे ७।५४) इति, विनिवार्य अलं इति सूचनेन प्रतिबंध्य । सिंहभट एव लोकोक्तौ सिंहटः, यथा मम्मभटः एव मम्मटः, केयभट एव कैटयटः, वाग्भट एव वाहटः, इत्यादिप्रकारेण; सिंहटश्चासौ भटः वीरः सिंहभटः, श्रिया लक्ष्म्या युक्तः सः श्रीसिंहभटः, तस्य तनयं राजपुत्रम् । नर्तकाचार्यः—गणिकादीनां संगीताध्यापकः; “नृत्यस्य धारणात् पात्रं नर्तकः परिकीर्तितः । ” इति, तेषां नर्तकानां नर्तकीनां च गीतवाद्यनृत्तेषु शिक्षागुरुः ॥ ८७५ ॥ तत्रादौ युग्मेन राजपुत्रस्य तौर्यत्रिकज्ञानस्य तत्परीक्षाशक्तेश्च चातुं करोति नायकेति । नायकः “नयति व्याप्नोति इतिवृत्तं फलं चेति नायकः” (काव्यानुशासने) नाटकादौ प्रधानतया वर्ण्यमानः पुरुषः नेता, तस्य भूमौ भूमिकायां वेपकल्पनार्या, भरतः नाट्यशास्त्रकर्ता, यदि दैववशात् भवेत् चेत् इति शेषः, भरतः स्वयं नायकभूमिकां गृह्णीयात् इत्यर्थः, यदि च तत्र, कुशीलवाः अन्ये अभिनेतारः नटविशेषाः, “भूमिकाभिरनेकाभिः कर्मवागङ्गचेष्टितैः । यथाप्रकृतिसंधानकुशलास्ते कुशीलवाः ॥” इति लक्षणात् । भरतानुसारेण तु कुशीलवाः बाद्यवादकाः, तथाहि—“नानातोद्यविधाने (न ?) प्रयोगयुक्तः प्रवादने कुशलः । आतोद्येऽप्यतिकुशलो यस्मात्स कुशीलवस्तस्मात् ॥ ”

८७५ वाक्यविकासं (का) । श्रीसिंहट (प) । श्रीसिंहभटस्य सुतः...चार्यम् (गो. का) [प्रस्तुतक्रमविरोधी पाठः] ८७६ भवतः (का) [अक्षरभ्रमजः अशुद्ध पाठः] । लीलारये (गो. का) । गन्धर्वाः क...याः (प. स्तं) [अनुचितार्थः पाठः] ।

सुषिरस्वरप्रयोगप्रतिपादनपण्डितो मतङ्गमुनिः ।

यदि रञ्जयन्ति हृदयं भवतो, भूमिस्पृशां कुतः शक्तिः ॥८७७॥

अभ्यधिकं धृष्टत्वं प्रायेण हि शिल्पजीविनो भवति ।

आश्रितनर्तकवृत्तेर्विशेषतो विजितरङ्गस्य ॥ ८७८ ॥

(३५।३७) इति । (तदाश्रित्य यथायोग्यं लक्षणया नट इत्यर्थः द्रष्टव्यः ।)
कोह्लादयः आदिना नंदिकेश्वरधूर्तिलजटिलादीनां संग्रहः, ते स्युः । तथा स्त्रीनाट्ये
स्त्रीपात्रेषु अनुकार्यशकुन्तलादिस्त्रीभूमिकासु, अप्सरसः ऊर्वश्यादिस्वर्गाङ्गनाः भवेयुः ।
गान्धर्वे “अत्यर्थमिष्टं देवानां तथा प्रीतिकरं पुनः । गंधर्वाणां च यदिदं तस्माद्गान्धर्व-
मुच्यते ॥ ” (नाट्यशास्त्रे २८।९) इत्युक्तेः संगीते इत्यर्थः,] कमलजन्मनः
[विष्णोर्नाभिकमलाजातस्य ब्रह्मणः] तनयः नारदो [मुनिः महर्षिः वा, तथा च
मनुस्मृतौ—“अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् । पतीन्प्रजानामसृजं
महर्षीनादितो दश ॥ मरीचिमन्त्र्यगिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । प्रचेतसं वसिष्ठं च
भृगुं नारदमेव च ॥ ” (१।३४-३५) इति; “उत्संगान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयं-
भुवः ।” इति च पुराणे; स च नारदः स्वशिष्याय दत्तिलाय रागभेदादीन् उपदिदेश
इति नारददत्तिलसंवादरूपे रागसागरे प्रसिद्धम् ॥] ८७६ ॥ वंशादिवाद्यं सुषिरम् ।
[सुषिरं छिद्रयुक्तं, लक्षणया छिद्रयुक्तं वाद्यमपि सुषिरं उच्यते तेषां, स्वराणां प्रयोगाः
विविधप्रकारैः योजनाः, तेषां प्रतिपादने ऊहापोहेन कथने, पंडितः निपुणः,
मतंगमुनिः मतंगनामा ऋषिः, अनेन तेन कश्चित् सुषिरवाद्यप्रबंधः प्रणीतः इति
प्रतीयते । इमे नाट्यप्रयोगे मिलिताः यदि नाट्यप्रयोगं प्रवर्तयुः तदा भवतो हृदयं
स्वान्तं रंजयेयुः, भूमिस्पृशां मर्त्यानां अस्मत्सदृशां इति भावः, कुतः शक्तिः सामर्थ्यम् ।
अस्मच्छिन्तमानुषनर्तक्यादिभिः भवतां हृदयरंजनं असंभाव्यमेव इति भावः । इयं
अतिशयोक्त्या दुराराध्योक्तिः तस्य चाटुः ॥ ८७७ ॥ वक्ष्यमाणां नाट्यावलोकनप्रार्थनां
प्रस्तावयति अभ्यधिकमिति । धृष्टत्वं प्रागल्भ्यं, प्रायेण प्रायशः बाहुल्येन, शिल्पं नृत्यगीत-
चित्रादिकलाकर्म, ‘हुंनर’ ‘कारीगरी’ इति वा भाषायां, तत् आश्रित्य यः जीवति
आजीविकां लभते सः शिल्पजीवी काश्चित्रकारसुवर्णकारकुशीलवादिः, तस्य, भवति,
हिशब्दः प्रसिद्धो । शिल्पजीवी वाचालः भवति इति प्रसिद्धं इत्यर्थः । तत्रापि

८७७ योगे प्रति (गो. का) । रंजयति (गो. प. का) । रंजयति भवतो भूमिं स्पृशतां
(का) स्पृशतः (कापा) ८७८ जीविनां (कापा) ।

विज्ञापयाम्यतस्त्वां नरेन्द्र नाट्यप्रजासदृशम् ।

अवलोकयाङ्कमेकं मा भवतु मम श्रमो बन्ध्यः ॥ ८७९ ॥

इति कथयन्नरभर्तुः पुत्रेण स चोदितो भ्रुवोन्नतया ।

रचिते सकलातोद्ये नियोजयामास सूत्रधृतम् ॥ ८८० ॥

आश्रितनर्तकवृत्तेः नर्तकस्य, विजितरंगस्य नृत्यभूमौ संप्राप्तकीर्तिः, विशेषतः आधिक्येन, अन्यशिल्पिभ्यः इति भावः, भवति । तथाचोक्तं—“ असंबद्धप्रलापी च सदा भ्रू-
कुटितत्परः । हासप्रहासचतुरो वाचालो नृत्यक्रोधिदः ॥” इति संगीतदामोदरे ॥ ८७८ ॥
तद्वचनमनूद्यते विज्ञापयामीति । अतः उक्तप्रकारेण स्वभावजात् धाष्ट्यात् । हे नरेन्द्र
जनाधिप इति संबोधनम् । नाट्यप्रजासदृशं नाट्यप्रिया प्रजा नाट्यप्रजा, शाकपार्थि-
वादिवत् समासः, तस्याः सदृशं योग्यं अतः प्रीतिकरं इत्यर्थः, एकं अङ्कं “रत्ना-
वल्यामेता विदधति करपादविक्षेपम् ॥” (आ. ८०१) इति पूर्वोक्तत्वात् रत्नौवली-
नाटिकायाः इति लभ्यते, एकं इति तस्य संपूर्णनाटिकाप्रयोगावलोकनोचितसम-
याभावात्, अंकं अंकः अङ्क्यते नायकतादात्म्यं नटेन अत्र इति, स च नाटकपरि-
च्छेदस्य संज्ञा, तल्लक्षणं तु—“प्रत्यक्षनेतृचरितो बीजविन्दुसमन्वितः । अङ्को नानाप्रका-
रार्थसंविधानरसाश्रयः ॥ एकाहे चैकरात्रे वा चरित्रं यत्र वर्ण्यते । प्रयुक्तैः पञ्चपैः पात्रैरन्ते
तेषां विनिर्गमः ॥” इति, तं, अवलोकय पश्य । तेन च, मम श्रमः एतासां नर्तकीनां
नाट्यशिक्षणे मत्कृतः प्रयासः, बन्ध्यः निष्फलः, मा भवतु न जायतां, भवद्रूपानुरूप-
प्रेक्षकदर्शनेन स सफलीभवतु इत्याशयः ॥ ८७९ ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण, कथयन्
विज्ञापनां कुर्वन्, नरभर्तुः राज्ञः पुत्रेण सुतेन सिंहभटतनयेन, उन्नतया भ्रुवा लीलया
एकां भ्रुवं उन्नम्य इत्यर्थः, “कोपे वितर्के हेलयां लीलादौ सहजे तथा । दर्शने श्रवणे
चैव भ्रुवमेकां समुत्क्षिपेत् ॥” (नाट्य० ८।११८) इति भरतः, चोदितः प्रेरितः,
सः नर्तकाचार्यः, सकलातोद्ये रचिते सति नाट्योपयोगिषु वीणासुरजवंशीकांस्यरूप-
चतुर्विधेषु वाद्येषु स्वरमेलनादिना सजीकृतेषु, अनेन रंगविधानं उक्तं, सूत्रधृतं
सूत्रधारं, तथा च “अनुष्ठानं प्रयोगस्य सूत्रमाहुः सर्वाजकम् ॥” इत्युक्तेः सूत्रं धारयति
इति सूत्रधृतं नाट्यशिल्पवान्, तं, नियोजयामास आज्ञापयामास, नाट्यप्रयोगारंभं कर्तुं

८७९ आज्ञापया० (गो २१) । निर्मितमाद्यं प्रजासृजा सदृशम् (प. स्तं) ८८०
विरचितसं (प. स्तं) । मास स प्रकृतम् (गो. का) ।

वांशिकदत्तस्थानकतद्भावितभिन्नपञ्चमे सम्यक् ।
प्रावेशिक्यवसाने द्विपदीग्रहणान्तरेऽविशत् सूत्री ॥ ८८१ ॥

इति भावः ॥ ८८० ॥] 'वांशिकेति । इतःप्रभृति प्रदर्शितरत्नावलीनाटिकाप्रथ-
माङ्ककथा ग्रथ्यते ।' [इति टिप्पणी । इतः चक्रवर्तिश्रीहर्षप्रणीतरत्नावलीनाटिकायाः
प्रस्तुतां प्रथमाङ्कस्य नाट्यप्रयोगविधिं विस्तरेण १२८ आर्या यावत् वर्णयति । स च
प्रयोगः न केवलं वर्तमानरत्नावलीपाठानुसारेण, किंतु पूर्वोक्त (८०५ आ. टी.) रीत्या
नाट्यसूत्रिणा गेयाद्यंशैः मिश्रितः इति प्रस्तुतवर्णनात् अनुमीयते ॥ तत्रादौ 'नान्दान्ने
सूत्रधारः' इत्यन्तं भागं प्रस्तुतप्रयोगानुसारिणं अनुवदति वांशिकेति । वांशिकः
वंशशब्दस्य वंशवादनं लक्षणावृत्तिस्वभावात् वंशवादनं शिल्पमस्येति वांशिकः,
"शिल्पम् ।" (पा. ४।४।५५) इति सूत्रेण ठक्प्रत्ययः । तेन, दत्तं गातृणां अनु-
सरणाय वंशस्वरविशेषेण प्रकाशितं, स्थानकं स्थानमेव स्थानकं, स्थानं च पूर्वं (८०४
आ. टी.) उक्तं, तेन भाविते वासिते मेलापके कृते वा, भिन्नपञ्चमे मध्यमस्वरश्रुति-
युक्तः पञ्चमस्वरः भिन्नपञ्चमः तस्मिन् ; सम्यक् वंशीस्वरगातृस्वरयोः अविस्वादे
इत्यर्थः । प्रकृते संगीतदामोदरः—“स्थानकादिनयामिश्रो गमकाद्व्यः स्फुटाक्षरः ।
शीघ्रहस्तः कलाभिज्ञो वांशिको रक्त उच्यते ॥” इति, तथा—“...गातृणां स्थानदानुत्वं
तद्दोषाच्छादनं तथा । वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः ॥ ” इति च ।
तथा च गातृस्वरस्थापनार्थं भिन्नपञ्चमस्वेरेण बाध्यमाने वंशके इत्यर्थः ॥ प्रावेशिक्यव-
साने—प्रावेशिक्याः अवसाने अंते, प्रावेशिकी च भ्रुवाविशेषः आक्षिप्तिकाविशेषो
वा, सा च पात्रप्रवेशसूचनार्थं नटैः (भावैः) जवनिकान्तरे गीयमानः गीतविशेषः,
यथा विक्रमोर्वशीये चतुर्थीकप्रवेशके सहजज्याचित्रलेखयोः प्रवेशे, अग्रे च तदंकारमे
पुरुषवसः प्रवेशे; सा च आर्या(गाहा)च्छंदसा निबध्यते । तथाहि—“आक्षिप्तिका-
लक्षणमाह भरतः—“चञ्चत्पुटादितालेन मार्गत्रयविभूषिता । आक्षिप्तिका स्वरप-
दग्रथिता कथिता बुधैः ॥ ” इति । पात्रप्रवेश एव तस्या निवेशः ।” इति विक्रमो-
र्वशीयप्रकाशिकायां रंगनाथः । तथा च सूत्रधारप्रवेशसूचनार्थं गीतायाः प्रावेशिकी-
भ्रुवायाः समाप्तौ इत्यर्थः, तदुक्तं भरतेन—“स्थापकस्य प्रवेशे तु कर्तव्याऽर्थानुगा
भ्रुवा ।” (५।१५५) इति, (स्थापकः स्थापकसूत्रधारः ।) अनेन नाटकारंभे

८८१ दत्तकथा० (गो. का) । स्थानक उद्ग्राहितभिन्नपञ्चमे (प. स्तं) । प्रावे-
शिका (प. स्तं) । न्तरे विशति सूत्रीम् (का) [दुष्टः पाठः ।]

अवश्यकर्तव्यायाः नान्द्याः पूर्वरंगाङ्गत्वं कवेः अभिप्रेतं इति ज्ञेयम् ॥ द्विपदीग्रहणा-
न्तरे—द्विपदी लयविशेषः, लयश्चाग्रिमार्थायां निरूपयिष्यते, तस्य ग्रहणं नेपथ्ये कुशी-
लवैः निर्वर्तनं न तु सूत्रधारेण इति ज्ञेयं, तस्य अन्तरे मध्ये, द्विपदीलयं गृहीत्वा नटैः
गीयमाने गीतिविशेषे इत्यर्थः; अविशत् प्रविशति स्म, सूत्री सूत्रं प्रयोगानुष्ठानं तद्वान्
सूत्री सूत्रभृत् सूत्रधारः ॥ तथा च द्विपदिकया सूत्रधारप्रवेशः, यदाह—“शोकविभ्रम-
युक्ते तु व्याधिचिन्तासमाश्रिते । श्रुतवार्तादिवैरूप्ये योज्या द्विपदिका बुधैः ॥” इति ।
(मालतीमाधवटीकायां जगद्धरेण उदाहृतोऽयं श्लोकः । नाट्यनिर्वर्तनचिन्ताग्रस्तत्वात्
सूत्रधारस्य तथाप्रवेशः । सा द्विपदी च संगीतदामोदरोक्तचत्वारिंशल्लयान्तर्गतः
लयविशेषः । नाट्यगाने द्वादश भंगाः षड् उपभंगाः द्विचत्वारिंशच्च लयभेदाः उक्ताः,
तत्र द्विपदीनामा प्रथमो लयः, तल्लक्षणादिकं च समुद्धृतं आदिभरतात् भट्टराघवेण
अभिज्ञानशाकुन्तलटीकायां—“विलम्बितलया यत्र गुरवो द्विपदी तु सा । शृंगारे करुणे
हास्ये योज्या चोत्तममध्यमैः । अवस्थान्तरमासाद्य गातव्या साऽधमैरपि ॥” इति ।
व्याख्यातं च तेनैव—“अत्र गुरुः तालरूपी ज्ञेयः, ग्रामरागेण ढ(ट?)काख्येन
चास्या बंध इति ज्ञेयम् ॥” इति । तत्र “द्विपदी करणाख्येन तालेन परिगीयते ।”
इति भरतः ॥ एवं च विक्रमोर्वशीये चतुर्थीकगताः ‘द्विपदी’ ‘जंभलि(ट्टि?)का’
‘खण्डधारा’ ‘खंडकः’ ‘खुर(रि)कः’ ‘वलंतिका’ ‘नर्तकः’ (नर्दटकः)
‘चर्चरी’ इत्येताः वस्तुतः लयविशेषा एव, ते च संगीतदामोदरे निरूपिताः, तेषां
प्रयोगाश्च पूर्ववत् भिन्नभिन्नाः ॥—सूत्री तु अत्र स्थापकनामा सूत्रधारोऽभिप्रेतः । तथाहि
सूत्रधारो द्विविधः, नांदीसूत्रधारः कथासूत्रधारश्च यः स्थापकसंज्ञितः, उपचारेण
च सूत्रधार इत्येव व्यवहियते । तत्र प्रथमः कुशीलवैः सह पूर्वरंगं कृत्वा तदंगभूतां
नांदीं तैः सह एकाकी वा पठति । तन्निष्क्रान्तौ च अपरः प्रविश्य आमुखेत्यपराभि-
धानप्रस्तावनान्तं भागं निर्वर्तयति ॥ तथा च नाटकेषु “नान्द्यन्ते सूत्रधारः” इति
पदयोः नान्दीसूत्रधारपाठ्यायाः नान्द्याः अन्ते समाप्तौ तन्निष्क्रान्तौ स्थापकसूत्रधारः
प्रविशति वदति च इति अध्याहारः । एतदेव प्राचीननाटकेषु “नान्द्यन्ते
ततः प्रविशति सूत्रधारः” इत्युल्लेखेन स्पष्टतरमुक्तम् । क्वचित् यत्र नांदी पाठ्येन न
निर्वर्त्यते तत्र अयं सूत्रधारः सामाजिकहृदयावर्जनार्थं आशीर्वादात्मकं मंगलं पठति,
यथा आश्चर्यचूडामणिनाटके भासनाटकेषु च । तत्र ‘नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्र-
धारः’ इत्युल्लेखः, तदनन्तरं च सूत्रधारः यत् आशीर्वादाद्यात्मकं पठति सा न
नान्दीसूत्रधारनिर्वृत्ता नान्दी, अपि तु कथासूत्रधारस्यैव आशीर्वादः इति विज्ञेयम् ।
साहित्यदर्पणकाराः तु प्रकारान्तरेण समर्थयन्ति, तथाहि—“अत एव प्राक्तनपुस्तकेषु

उत्साहभावयुक्तः सामाजिकहृदयरञ्जनं कुर्वन् ।

कविनैपुणवत्सेश्वरचरितस्य विधेयदाक्ष्यसामग्र्या ॥ ८८२ ॥

‘नान्द्यन्ते सूत्रधारः’ इत्यनन्तरमेव ‘वेदान्तेषु—’ इत्यादिश्लोकलिखनं दृश्यते । यच्च पश्चात् ‘नान्द्यन्ते सूत्रधारः’ इति लिखनं तस्यायमभिप्रायः—नान्द्यन्ते सूत्रधारः इदं प्रयोजितवान्, इतःप्रभृति मया नाटकसुपादीयत इति कवेरभिप्रायः सूचित इति ।” इति । अत्रोक्तं—“पूर्वरंगं विधायीदौ सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः ॥” (दशरूपके ३।२) इति । (अत्र पूर्व्वरंगमित्यनेन तस्यांगभूता नान्दी अपि संगृहीता । नटः स्थापकसूत्रधारः, यत्संबंधात् प्राचीनतरनाटकेषु प्रस्तावना ‘स्थापना’ इति व्यवहृता ।) तत्र पूर्व्वरंगस्य द्वाविंशतिसंख्याकाङ्केषु नान्द्याः अवश्यकर्तव्यतया तस्याः पंथरूपतया च सा कविभिरेव नाटकादौ निबध्यते, यथा श्रव्यकाव्यादौ मङ्गलम् । उक्तं च—“यद्यप्यंगानि भूयांसि पूर्व्वरंगस्य नाटके तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी नन्दीश्वरप्रिया” (‘विश्लेषशान्तये’) ॥ इति केचित्तु एक एव सूत्रधारः पटान्तरितः सन् नान्दीं पठित्वा रंगं प्रविशति वदति च इत्याहुः । प्रबोधचन्द्रोदयटीकाचन्द्रिकायां तु—“यदा तु सूत्रधार एव नान्दीं प्रयुज्यते तदा स्थापकनामा सूत्रधारवेपथारी कश्चन प्रविशेत् । यदा नान्दीं कुशीलवाः प्रयुज्यन्ते तदा सूत्रधारस्ये (स्यै?) व प्रवेशित (प्रवेश?) इति ।” इति समाहितम् ॥ प्रकृते नान्दीं पूर्व्वरंग एव अंतर्भाव्य स्थापकसूत्रधारस्य प्रवेश उक्तः ॥ ८८१ ॥ तस्यैव प्रस्तावनान्तं कर्म त्रिभिर्विशेषकेण आह उत्साहेत्यादिना । उत्साहाख्यः भावः चित्तवृत्तिः उत्साहभावः, उत्साहश्च—“कार्यारंभेषु संरंभः स्थेयानुत्साह इष्यते ।” इति कर्णभूषणे । तादृशः सन्, सामाजिकानां समाजे समवेतानां सभ्यानां सहृदयप्रेक्षकाणां उत्कृष्टनाटकप्रयोगदर्शनेन तदर्थरसास्वादिनां, “सभायामुपविष्टा ये सभ्याः सामाजिकाश्च ते ।” इति कोशः, तदुणाश्च—“प्रयोगज्ञाः धनिनो युवानः कृतकृत्याः ।” इति प्रपंचहृदये, हृदयरंजनं कुर्वन् चित्तानंदं जनयन्, तेषां आभिमुख्यं संपादयन् इति भावः, तदुक्तं अनर्घराघवे—“प्रीतिर्नाम सदस्यानां प्रिया रंगोपजीविनः ।” (१।३) इति, कया विधया इत्युत्तरार्धेणाह कवीति । कविनैपुणं यत् वत्सेश्वरचरितं तस्य—कवेः श्रीहर्षस्य, नैपुणं निपुणस्य भावः कर्म वा नैपुणं “हायनान्त्युवादिभ्योऽण्” (पा. ५ । १ । ३०) इति अण्, तच्च वत्सानां जनपदस्य प्रयागात्

८८२ सामाजिकचित्र० (प. स्तं) । कविनिपुणे...भ्याः (प) कविनैपुण (स्तं)

अष्टकलापरिमाणां ध्रुवां च परिकल्प्य ताललययुक्ताम् ।

आहूय नटीं कृत्वा तथा समं स्वगृहकार्यसंलापम् ॥ ८८३ ॥

पश्चिमदेशस्य, यस्य कौशांबी राजधानी आसीत्, तस्य ईश्वरस्य राज्ञः उदय-
नाख्यस्य चरितं, प्रकृते तस्य रत्नावल्याख्यस्त्रीरत्नप्राप्तिरूपं श्रीहर्षेण रत्नावल्याख्य-
नाटिकानामरूपकभेदे परिणामितं, तस्य । विधेयं प्रयोगः तस्मिन् दाक्ष्यं निपुणता
प्रयोगविषयिका, तथा च विधेयदाक्ष्यं विनियोगचातुर्यं, नायकपरिजनादीनां अनु-
कार्याणां अवस्थानुकृतौ कौशल्यं, तस्य साक्षात्कारायमाणत्वपरिपोषकत्वस्य सामग्र्या
समस्ततया संपूर्णया संपत्त्या इत्यर्थः । उत्साहभावयुक्तः इति पदं रत्नावल्यां
यूजधारवाक्ये—“अद्याहं वसंतोत्सवे सद्यद्दुमानमाहूय...राजसमूहेनोक्तः” इत्युक्तेः
अनुवादकम् । आर्यास्थः शेषश्च रत्नावलीगतस्य—“अये, आवर्जितानि च मया
सकलसामाजिकानां मनांसीति मे निश्चयः । यतः—श्रीहर्षो निपुणः कविः, परिषदप्येषा गुण-
प्राहिणी, लोके हारि च वत्सराजचरितं, नाट्ये च दक्षा वयम् ।” (११२) इत्यस्य छाया-
रूपः । अनेन प्रस्तावनायाः प्ररोचनाख्यं अंगं प्रस्तावितं, तल्लक्षणं च—“निवेदनं
प्रयोज्यस्य निर्देशो देशकालयोः । काव्यार्थसूचकैः शब्दैः सभायाश्चित्तरंजनम् ॥”
इति ॥] ‘कविषु नैपुणं यस्य असौ कविनैपुणः’ [इति टिप्पणी ॥ ८८२ ॥ आमु-
खापरनामकप्रस्तावनायाः अंगं नट्याह्वानं तत् नट्या सह आलापं च वर्णयति अष्टेति ।
तत्र नट्याः आह्वानं नेपथ्यशालावलोकनपूर्वकं अत्र प्रयोगे ध्रुवया कृतम् । तत्सामान्य-
लक्षणं भरतोक्तं—“यानि चैवं निबद्धानि च्छंदोवृत्तिविधानतः । मुखप्रतिमुखादीनि
गताङ्गान्येव सर्वशः । यदात्मकानि तानि स्युर्ध्वासंज्ञानि नाटके ॥” इति संगीत-
रत्नाकरटीकायां कल्लिनाथेन उदाहृतम् । तां विशिनष्टि अष्टेति, अष्टौ कलाः परि-
माणं मात्रा कालेन मितत्वं यस्याः तां, कला चात्र पंच निमेषाः (नाट्य० ३१३)
नाम पंचलघ्वक्षरोच्चारमितः कालः; तथा तालेति, तालः वादित्रसंभवः कालेन नर्तन-
गलवादनक्रियाणां मानं, ते च चंचत्पुटादयः; लयः लीयंते श्लिष्यंते अनेन इति यद्वा
लभ्यंति व्रजंति साम्यं गीतादयोऽत्रेति लयः, गीतवाद्यपादन्यासानां क्रियाकालयोः परस्परं
समता, ताभ्यां युक्ताम्; तथाहि लयस्थानविवर्जनं तु गायकदोषाणां एकः, तस्मात्तेन
रहिता इति भावः । ‘तानलययुक्तां’ इति पाठस्तु ध्रुवालक्षणविरोधी इति अनुपादेयः ।
तादृश्या ध्रुवया गानविशेषेण, नटीं नटगृहिणीं, आहूय, तथाहि काव्यानुशासनविवेके
इमचंद्रः—“यादृशा लयतालादिना याहर्गर्थसूचनयोग्योऽभिनयः सात्त्विकादिः प्रधानरसानु-

८८३ ध्रुवां परिकल्प्य (प. स्तं) । तानलय० (गो. का)

सूचितपात्रागमनः कियन्ति दत्त्वा पदानि ललितानि ।

निश्चक्राम गृहिण्या सार्धं निःसरणगीतेन ॥ ८८४ ॥

आश्रित्य कथोद्धातं प्रविशेश ततः सविस्मयोऽमात्यः ।

दुर्घटसंघटनेन क्षितिनाथस्योदयेन मुदितश्च ॥ ८८५ ॥

सारितया प्रयोगयोग्यः, तदुचितार्थपरिपूर्णं ध्रुवागीतेन क्रियते ।” इति । तथा समं सह, स्वगृहकार्यसंलापं स्वदुहितुः देशान्तरस्थाय वराय दत्तायाः पाणिग्रहणसंबन्धिनीं चित्तां अधिकृत्य आलापं, कृत्वा । अनेन प्रस्तावनायाः अपरं अंगं आमुखाख्यं प्रस्तावितम् । (केचन आमुखं प्रस्तावनायाः नामान्तरं मन्यन्ते ।) तल्लक्षणं च—“सूत्रधारो नटीं ब्रूते मारिषं वा विदूषकम् । स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् ॥ ” (दश-
रूपके ३७-८) इति । (मारिषः नटः ।) ॥ ८८३ ॥ प्रस्तावनामुपसंहरति सूचितेति । सूचितं बोधितं, पात्रस्य प्रकृते गृहीतवत्सराजप्रधानयौगन्धरायणभूमिकस्य, आगमनं रंगप्रवेशः येन, “आर्ये, नन्वयं मम यवीयान् भ्राता गृहीतयौगन्धरायणभूमिकः प्राप्त एव ” इत्यादिना, सः सूत्रधारः, कियन्ति त्रिचतुराणि ललितानि शोभनानि, पदानि, दत्त्वा परिक्रम्य, अनाविद्वगतेन इत्यर्थः, गृहिण्या नट्या, सार्धं सह, निःसरणगीतेन नैष्कामिक्यां ध्रुवायां नेपथ्यगतैः नटैः गीयमानायां, निश्चक्राम रंगात् जवनिकान्तः अपसरति स्म । तथा च ध्रुवायोगात् गानं पंचविधं, यदाह भरतः—“प्रवेशाक्षेप-
निष्क्रामप्रासादिकमथान्तरम् । गानं पंचविधं विद्यादुवायोगसमन्वितम् ॥ ” (३२।३१७) इति । तत्रैकं नैष्कामिकीध्रुवाख्यं, तद्विनियोगमपि स आह—“अंकान्ते निष्क्रमणे पात्राणां गीयते प्रयोगेषु । निष्क्रामोपगतगुणं विद्यान्नैष्कामिकीं तां तु ॥ ” (३२।३१९) इति । (अंकः अत्र प्रस्तावनाप्रवेशकादीनां उपलक्षणम्) ॥ ८८४ ॥ इतः अंकवस्त्वारंभः, तत्र द्वाभ्यां शुद्धविष्कम्भकवस्तु संक्षिपति आश्रित्येति । आश्रित्य अनुसृत्य । कथोद्धातं—रूपके आमुखं कथोद्धातादिभेदैः त्रिविधं, तत्र प्रकृते कथो-
द्धातरूपं तत् । कथोद्धातश्च—“स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः । गृहीत्वा प्रविशेत् पात्रं कथोद्धातो द्विधैव सः ॥ ” (३।९-१०) इति दशरूपके उक्तः । (स्वस्य प्रवेशिनः पात्रस्य । अर्थं वाक्यार्थम् । द्विधा स्वेतिवृत्तसमशब्दग्रहणेन वाक्यार्थ-
ग्रहणेन च इति ।) प्रकृते “द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

८८४ किंचिद्वत्त्वा पदानि निपुणानि (गो. का) ८८५ आश्रित्य पदोद्धातं (गो. का) [शास्त्रविद्वदः पाठः] । 'यो नृपामात्यः (प) [मात्राधिक्यमत्र] । दुर्घटसंघटनेन (गो. का) । [का. उत्तरार्धे दुष्टम्]

प्रासादमारुहन्तं कुसुमायुधपर्वचर्चरीं द्रष्टुम् ।

निर्दिश्य वत्सराजं समनन्तरकार्यसिद्धये निरगात् ॥ ८८६ ॥

आनीय झटिति घटयति विधिरभितममभिमुखीभूतः ॥ ” (१।६) इति सूत्रधारवा-
क्यमेव पठतः यौगंधरायणस्य शब्दग्रहणेन प्रवेशः । ततः सूत्रधारनट्योः
निष्क्रान्तेः अनंतरं, अमात्यः प्रविवेश प्रविशति स्म, रंगं इति शेषः ।] अमात्यः यौगं-
धरायण इत्यर्थः । [अमात्यः अमा सह राज्ञा भवः तेन “अव्ययात् त्यप्”
(पा० ४।२।१०४) इति त्यप्प्रत्ययः, स च “शान्तो विनीतः कुशलः सत्कुलीनः
शुभान्वितः । शास्त्रार्थतत्त्वज्ञो (गो ?) ऽमात्यो भवेद्भूमिभुजाभिह ॥ ” इति युक्तिकल्पतरौ
उक्तः । स कीदृशः, दुर्घटसंघटनेन असंभाव्यसंयोगनिष्पत्त्या, सविस्मयः आश्चर्यान्वितः,
विस्मयश्च—“विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु । विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय
उदाहृतः ॥ ” इति साहित्यदर्पणे लक्षितः । तथा च रत्नावल्यां—“अन्यथा क सिद्धा-
देशप्रत्ययप्रार्थितायाः सिंहलेश्वरदुहितुः समुद्रे प्रवहणभंगनिमग्नायाः फलकासादनं,
क च कौशाम्ब्रीयेन वणिजा सिंहलेश्वरः प्रत्यागच्छता तदवस्थायाः संभावनं, रत्नमा-
लचिह्नायाः प्रत्यभिज्ञानादिहानयनं च ॥ ” इति तदुक्तिः । पुनश्च क्षितिनाथस्य
राज्ञः उदयनस्य, उदयेन संघट्यमानरत्नावलीपरिणयेन भाविन्या सार्वभौमपद-
प्रातिरूपया समुन्नत्या, मुदितः हर्षं प्रातः, च । तथा च तत्रैवाग्रे तद्वचनं—
“(सहर्षम् ।) सर्वथा स्पृशति नः स्वानिमभ्युदयाः ।” इति । इदं च—“येयं
सिंहलेश्वरस्य दुहिता सा सिद्धेनादिष्टा यथा—योऽस्याः पाणिग्रहणं करिष्यति स
सार्वभौमो राजा भविष्यति ” (रत्ना० ४) इत्येतन्मनसि निधाय ॥ ८८५ ॥
सः अमात्यश्च—प्रासादं राजगृहं सप्तभूमिकं, आरुहन्तं निश्रेणिकया उपरिभूमिका
विशेषं गच्छन्तं, किमर्थमित्याह—कुसुमायुधपर्वचर्चरीं द्रष्टुमिति । कुसुमायुधः पुष्पबाणः
मदनः तस्य पर्व महः उत्सवः—‘सुवसंतकः’, ‘वसंतोत्सवः’, ‘चैत्रपर्व’, ‘चैत्रोत्सवः’
इति वा ख्यातः, स च चैत्रे शुक्लत्रयोदशीं आरभ्य कृष्णप्रतिपदं यावत् मदनस्य
व्रतपूजासंगीतादिभिः निर्वर्त्यः । तथा च स्कन्दपुराणे—“मधुमासे तु संप्राप्ते शुक्लपक्षे
चतुर्दशी । प्रोक्ता मदनभुञ्जीति सिद्धिदा तु महोत्सवे ॥ ... चैत्रे मासि चतुर्दश्यां
मदनस्य महोत्सवः ॥ जुगुप्सोक्तिभिस्तत्र गीतवाद्यादिभिर्वृणाम् । भगवांस्तुष्यते कामः
पुत्रपौत्रसमृद्धिदः ॥ ” इति । (मधुः वसंतर्तुः, वसंतश्च वसन्ति अत्र मदनोत्सवाः) इति
अन्वर्थनामाये ऋतुः, स च चैत्रवैशाखमासद्वयात्मकः इति केचित्, फाल्गुनचैत्रात्मकः

८८६ चर्चरीं द्रष्टुम् (स्तं) । वत्सनाथं (प. स्तं)

सः इत्यन्ये “वसंतः कुम्भीनयोः” इति दर्शनात् इति; अपि च “मधुमाधवो वसंतः, फाल्गुनचैत्रौ वसंतः” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चाध्याये । तस्य चर्चरी इति—“चर्चरी वाद्यविशेषः इति केचित्, गीतभेद इत्यन्ये, अनेकशब्दानां मिश्रीभवनं इत्यपरे, हर्ष-क्रीडा इतीतरे (सुभूतिः), करशब्द इति परे (रुद्रः)” (इति रत्नावली—प्रभायां,); “कापटिकानां सादरवचनं तौर्यत्रिकं चेत्यन्ये, वसंतसमयक्रीडा इत्येके इत्यभरटीकायां भरतः, हर्षक्रीडावाक् तत्पर्यायः चर्चरी इति हेमचंद्रः ।” इति शब्दकल्पद्रुमः । प्रकृते तु ‘द्रष्टुं’ इति पदसन्निध्यात् हर्षक्रीडां इति अर्थो ग्राह्यः । कुसुमायुधपर्वचर्चरीं द्रष्टुं इति ‘मदनमहमहीयांसं पुरजन प्रमोदमवलोकयितुं’ इति रत्नावलीस्थपदानामनुवादः । मूलरत्नावलीनाटिकायां यौगंधरायणोक्तौ तु—‘चर्चरीध्वनिः’, इत्यत्र अग्रे विदूषकोक्तौ च ‘चर्चरीशब्दमुखररथ्या—’ इत्यत्र गीतिविशेष एवार्थः, तत्रतत्र तस्य मृदंगादिवाद्या-नुगतत्वोक्तेः । पुनः तदग्रे तस्यैवोक्तौ “मामप्येतच्चर्चरिकं शिक्षयतम् ।” इत्यत्र, अग्रे च दास्येक्तौ—“न खलु एषा चर्चरी ।” इत्यत्र सर्वत्र तथैवार्थः । तथा च विक्रमोर्वशीयप्रका-शिकायां रंगनाथः—“चर्चरीसंज्ञो गीतिविशेषः, यदुक्तं—“द्रुतमध्यलयं समाश्रिता पठति प्रेमभरान्नटी यदि । प्रतिमंठकरासकेन वा द्रुतमध्या प्रथमा हि चर्चरी ॥” इति । तथा संगीतरत्नाकरेऽपि प्रबंधाध्याये (४)—“रागो हिंदोलकस्तालश्चर्चरी गृहोऽङ्गप्रयः । यस्यां षोडश मात्राः स्युर्द्वाद्वौ च प्राससंयुतौ । सा वसंतोत्सवे गेया चर्चरी प्राकृतैः पदैः (॥ २९२ ॥) चर्चरीच्छंदसेत्यन्ये क्रीडातालेन वेत्यपि । युत्तादिच्छंदसा वाऽस्य च्छंदो-लक्ष्मोदिता भिदाः (॥ २९३ ॥)” इति । अपि च रूपकाणां मध्ये केचित् पदार्था-भिनयात्मकाः नृत्यविशिष्टाः अवान्तरभेदाः तोटकादयः विंशतिः । तत्रैको यः नाट्य-रासकः स एव चर्चरी । तदुक्तं भावप्रकाशे नवमाधिकारे—“कामिनीभिर्भुवो भर्तुश्चे-ष्टितं यत्र नृत्यते । रागाद्वसंतमालोक्य स ज्ञेयो नाट्यरासकः ॥ चर्चरीति च तामाहुर्वर्ण-तालेन तत्र तु । प्रविशेत्कामिनीयुग्मं समरथादिशिक्षितम् ॥ वामदक्षिणसंचारैरंगैस्तत्त-त्परिष्कृतम् । ततस्तदेव वर्णान्त आलीढद्वयसंस्थितम् ॥ छोटिकादिद्रुतं तालो वादकानां प्रदर्शयेत् ।” इत्यादि । एवमेव कर्पूरमंजरीसट्टके चतुर्थजवनिकान्तरे “ततः प्रविशति चर्चरी ।” इत्यत्र चर्चरीशब्दः तथैव व्याख्येयः । विस्तरेण वर्णिता च सा बहुविधा तत्रैव विदूषकेन (४।९—१७), तत्र च “मुक्त्वा अन्या मणिवारणानि (काणि ?) यंत्रैर्धारासलिलं क्षिपति । पतन्ति ताश्च प्रियाणामंगे मनोभुवो वारुणवाणकल्याः ॥” इत्यादि । वत्सराजं उदयनं, निर्दिश्य सूचयित्वा, समनंतरकार्यसिद्धये स्वकर्तव्यशेषं राज्ञः रत्नावलीपाणिग्रहणहेतुभूतं तस्य सिद्धये तन्निष्पत्त्यै करणीयसंबद्धं विचारं कर्तुं इत्यर्थः, निरगात् क्रोलाहलरहितं स्वगृहं गतवान् । अत्र रत्नावल्यां ‘अये, मधुरमभिहन्य-

आशुतोष अवस्थी

अध्यक्ष

श्री नारायणरवर वर वंदाड तानेते (३२)

अथ विशति स्म नरेन्द्रः प्रासादगतः समं वयस्येन ।
 अवलोकयन् प्रमोदं प्रमुदितचेताः स्वसौख्यसंपत्त्या ॥ ८८७ ॥
 विस्मयभावाकृष्टः प्रोत्फुल्लविलोचने ततो विसृजन् ।
 नृत्यति पौरजनौघे प्रोवाच 'वयस्य पश्यपश्येति ॥ ८८८ ॥

मान'...' इत्याद्या 'कार्यशेषं चिन्तयामि ।' इत्यन्ता यौगंधरायणोक्तिः अनुसंधेया ।
 अत्र च अर्थोपक्षेपकस्य विष्कंभकस्य अन्तः ॥ ८८६ ॥ अथ अमात्यनिष्क्रमानन्तरं,
 विशति स्म प्राविशत्, रंगं इति शेषः, नरेन्द्रः राजा नायकः उदयनः, प्रासादगतः
 प्रासादस्य भूमिकाविशेषं आरूढः, समं वयस्येन वसंतकनाम्ना विदूषकेन सह । किं
 कुर्वन्, पौराणां प्रमोदं उत्सवपूर्वकं हर्षं, अवलोकयन् समंततः पश्यन् सन्, कथंभूतः
 सः, स्वसौख्यसंपत्त्या निजमुखसमृद्ध्या, प्रमुदितचेताः प्रहृष्टान्तःकरणः । तथा च
 रत्नावल्यां राजोक्तिः—'राज्यं निर्जितशत्रु, योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः, सम्य-
 कपालनलालिताः प्रशमिताशोपोसर्गाः प्रजाः । प्रद्योतस्य सुता, वसंतसमयस्त्वं चेति,
 नाम्ना धृतिं कामः काममुपैत्वयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥ ' (१।९) इति ।
 (अत्र विशिष्टराज्यादिभिः पङ्क्तिः स्वमुखसंपत्तिरुक्ता ।) ॥ ८८७ ॥ ततः प्रासादा-
 रोहणानन्तरं, विस्मयाख्यः यः चित्तविस्तरात्मा भावः चित्तविकारः, पूर्वं (८८५ आ.
 टी.) उक्तलक्षणः, तेन आकृष्टः बलात् हृतचित्तः विस्मितः विस्मयस्य स्थायित्वेन
 अद्भुतरसाविष्टः इति यावत्, नृत्यति मदनमहोत्सवनिमित्तेन हर्षेण नानाविधान्
 गात्रविक्षेपान् कुर्वति, तदुक्तं—'नृत्तं त्वत्र नरेन्द्राणामभिषेके महोत्सवे । यात्रायां
 देवयात्रायां विवाहे प्रियसंगमे ॥ नगराणामगाराणां प्रवेशे पुत्रजन्मनि । ब्रह्मणोक्तं
 प्रयोक्तव्यं मंगल्यं सर्वकर्मसु ॥ ' (७।१५-१६) इति संगीतरत्नाकरे । पुरे भवः
 पौरः नागरिकः, पौरश्चासौ जनश्च पौरजनः स्त्रीपुंसमयः तस्य ओघे समूहे, विषय-
 सतमी, प्रोत्फुल्लविलोचने विस्मयेन विकसिते नयने, विसृजन् व्यापारयन्, अनेन
 विस्मिता दृष्टिः उक्ता, तथा च भरतः—'भृशमुद्रुत्तारा या नष्टोभयपुटाञ्चिता । समा
 विकसिता दृष्टिर्विस्मिता, विस्मये स्मृता ॥ ' (८।६०) इति । प्रोवाच विदूषकं प्रति,
 किं, वयस्य, यथोक्तं—'वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः । ' (साहि-

८८७ विस्मयति स्म...प्रगाढं समुदित...स्वसैन्य... (का) [रत्नावल्यननुसारी
 पाठः] ८८८ पौरजनोऽय (स्तं) । वयस्य पश्येति (का)

तुल्यशिशुतरुणवृद्धं सप्तगुप्तागुप्तयुवति सविचेष्टम् ।

अगणितवाच्यावाच्यं क्रीडन्ति जनाः प्रवृद्धहर्षेण ॥ ८८९ ॥

पिष्टातकपिञ्जरितं सुचिरोच्छ्रितविविधकुसुमनिर्यूहम् ।

गात्रायाससमुत्थितबहुनिःश्वासप्रकीर्णपटवासम् ॥ ८९० ॥

त्यदर्पणे ६।१४६) इति, पश्यपश्येति द्विरुक्तिः हर्षे, तदुक्तं—“विपादे विस्मये हर्षे, खेदे दैन्येऽवधारणे । प्रसादने संभ्रमे च द्वित्रिरुक्तं न दुष्यति ॥ ” इति ॥ ८८८ ॥ तुल्येत्यादिभिः सप्तभिः राजा नयनगोचरं पौराणां संकीडितं वर्णयति । जनाः पौराः, प्रवृद्धहर्षेण प्रमोदप्रवृद्धया वृद्धिगतमनःप्रसादेन, क्रीडन्ति रमन्ते । कथमिति चतुर्भिः क्रियाविशेषणैः आह । तुल्याः शिशवः अल्पवयस्काः बालाः तरुणाः मध्यमवयसः युवानः वृद्धाः परिणतवयसः प्रौढाः यस्मिन् क्रीडनकर्मणि यथा स्युः तथा, अविगणितव्योभेदजन्यविवेकं इत्यर्थः । पुरुषाणां वृत्तमुक्त्वा स्त्रीणां अपि तदाह समेति, तथा समाः तुल्याः गुप्ताः युवतयः गृहस्थः कुलीनस्त्रियः, अगुप्ताश्च युवतयः वेश्याः गणिकाः यथा स्यात् तथा, त्यक्तलज्जस्त्रीकं इत्यर्थः । अपि च सविचेष्टं विशेषेण विविधा वा चेष्टाः विचेष्टाः हास्यजनककर्माणि ताभिः सहितं यथा स्यात् तथा, सपरिहासक्रियं इत्यर्थः, ‘परिगुप्तागुप्तयुवतिपरचेष्टं’ इति पाठे परिगुप्ताः गृहे एव स्थिताः अगुप्ताः च रथ्यासु गमनागमनं कुर्वन्त्यः वा युवतयः तासु पराः चेष्टाः पुरुषाणां अस्मिन् क्रीडनकर्मणि यथा स्युः तथा इत्यर्थः, तादृश्यः सर्वा अपि सर्वैः कृतखेला इति भावः । अगणितवाच्यावाच्यं इदं बालेभ्यः गुरुभ्यः स्त्रीभ्यः तत्सन्निधौ च वाच्यं न वा वाच्यं इति अनादृत्यैव अविशेषेण अश्लीलादिवाक्यप्रवर्तनं यथा स्यात् तथा । इत्येतत् पश्येति पूर्वस्याः आर्यायाः आकृष्यते ॥ ८८९ ॥ स्वभावतः क्रीडाप्रतिकूलमपि वृद्धजनं क्रीडन्तं दृष्ट्वा पिष्टातकेत्यादिभ्यां द्वाभ्यां तं वर्णयन् मदनमहोत्सवस्य सर्वोत्कृष्टत्वं सूचयति । ररस्वरोपरि निःश्लिष्यमाणेन पिष्टातकेन पिञ्जरितं पीतीकृतं, पिष्टातकः पटवासकः हरिद्रातंडुलकुंकुमादिभिः निर्वर्तितं चूर्णद्रव्यं उत्सवेषु उपयुज्यमानं, ‘गुलाल’ ‘बुका’ वा इति भाषायां प्रसिद्धम् । रत्नावल्यां तु भेदेन राजोक्तिः—“कीर्णैः पिष्टातकौघैः कृतदिवसमुखैः कुंकुमक्षोदगौरैः ।” (१।१०) इति, विद्रूपकोक्तिश्च—“प्रकीर्णपटवासपुंजपिंजरीकृतदिशामुखस्य मदनमहोत्सवस्य” इति ॥ तथा सुचिरं दीर्घकालं, उच्छ्रिताः

८८९ परिगुप्ता० (गो) । युवतिपरचेष्टं (प. स्तं) । क्रीडन्ति जनता प्रवृद्धहर्ष-
रसा (प. स्तं. गो २) ८९० रुचिरोच्छ्रित (का) रचितोत्खणविविध-स्थितसमधिकनिः-
श्वासकीर्णपदगीतं (प. स्तं) [मूलानुरोधी पाठः]

अथैरवव्यामिश्रितकरतालैरुद्भुजं प्रनृत्यन्तम् ।

मुहुरूपजातस्खलनं संदर्शितदाढ्यसौष्टवं स्थविरम् ॥ ८९१ ॥

अस्तु वसन्तः सततं स्वाधीनाभीष्टजनसमाश्लेषः ।

इति गायन्ती रभसादालिङ्गति मदवशात्तरुणी ॥ ८९२ ॥

उच्चैःकृताः उष्णीषेषु धृतत्वात्, विविधकुसुमानां वसन्ते प्रादुर्भूतानां अशोकबकुलतिलक-
कुरवकर्णिकारादिपुष्पाणां] निर्यूहाः स्तवकाः [येन तम्; तथा च रत्नावल्यां—“ हेमा-
लंकारभाभिर्भरनमितशिरःशेखरैः कैकिरतैः । ” (१।१८) इति । पुनश्च क्रीडासंभूतः यः
गात्रायासः शरीरश्रमः तस्मात् समुत्थितः प्रादुर्भूतः यः बहुः प्रभूतः निःश्वासः प्राणवायो-
र्बहिः निःसरणं तेन प्रकीर्णः विकीर्यमाणः इति भावः, शरीरवस्त्रादिषु लग्नः पटवासः
पूर्वोक्तः यस्य तम् ॥ ८९० ॥ पुनः, तूर्यं ‘तुरी’ इति भाषायां प्रसिद्धं सुधिरवाद्यं, तथाहि
संगीतसारोद्धारे सुधाकलशः—“ काहला श्रापचं वाद्यं, तूररीयं तु नाट्यगम् । रणवाद्यं
मधुकरी, लास्यजं सुधिरं विदुः ॥ ” (४।४६) इति; तेषां रसैः नादैः व्यामिश्रिताः संव-
लिताः, करतालाः तूर्यगानानुसारिणः करयोः तालाः हस्तद्वयास्फोटाः कराघ्राताः, ‘ताली’
इति भाषायां प्रसिद्धाः, तैः, करणे तृतीया, ‘उद्भुजं तालवादनार्थं उद्गतौ उच्चैः कृतौ
सुजौ यथा स्यात् तथा, प्रनृत्यन्तं नानाप्रकारं नृत्यं कुर्वन्तम् । तथा मुहुः शारंगारं,
वृद्धत्वेन क्रीडामदेन वा, उपजातस्खलनं भूमौ प्राप्तपतनं; तथापि संदर्शितेत्यादि-
संदर्शितं शरीराणां दाढ्यं बलवत्ता च सौष्टवं अंगप्रत्यंगानां शोभनं निवेशनं च येन,
तम् स्थविरं कर्म जातावेकवचनम्; स्थविरान् वृद्धान् इत्यर्थः, पश्य इति क्रियापद
८८८ आर्यायाः आकर्षणीयम् ॥ ८९१ ॥ इतश्चतुर्भिः रमणीनामपि क्रीडाप्रकारा-
नाह । अस्त्विति । काचित् तरुणी युवतिः, अनेन तस्याः मदोद्धतत्वं सूचितं, मद-
वशात् मदपरतन्त्राः सती, मदश्च—“ मदो विकारः सौभाग्यतारुण्याद्यवलेपजः । ”
इति (कर्णभूषणे) लक्षितः, रभसात् वेगेन, कंचित् स्वमनोभिलषितं प्रियं, आलि-
गतिः किं कुर्वती, गायन्ती; किं गायन्तीत्याह अस्तु इति । अयं वसन्तः योग्यत्वात्
प्रकृतत्वाच्च लक्षणया वसन्तोत्सव इत्यर्थः, सततं निरन्तरं, अस्तु वर्तताम्, प्रार्थनायां
लोट् । तत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह—स्वाधीनेति; स्वाधीनः स्वस्यैव आयत्तः अतः
सुलभ इति भावः, अभीष्टजनेन प्रियेण स्वपत्या अपरेण कामुकेन वा स्वपत्न्या
अपरया स्वाभिलषितया वा इत्यपि, समाश्लेषः आलिङ्गनं यत्र, तथाभूतः सन् ।

८९१ करतलालोद्भुजं (गो) । मुहुरपि (प. स्तं) ८९२ श्लेषात् (प. स्तं. का)

क्रीडन्त्या श्रमरहितं शृङ्गकसलिलेन ताडितस्तरुणः ।

सीमन्तिन्या गणयति हृष्टात्मा सुभगमात्मानम् ॥ ८९३ ॥

भग्ने लज्जासेतौ पर्वावसरेण कुलवधूवदनात् ।

अश्लीलोक्तिजलौघो निर्यातः केन वार्यते प्रसभम् ॥ ८९४ ॥

तथाहि अस्मिन् महोत्सवे सर्वैः पटवासकौमुभजलादीनां प्रक्षेपविलेपनादि निर्लज्जं अगणितपरापरभेदं च क्रियते, तेन स्वाभिलषितेन क्रीडन् पुमान् स्त्री वापरैः न दूष्यते । 'समाश्लेषात्' इति पाठे हेतौ पञ्चमी । स्वाधीनेत्यादिविशेषणस्य साभिप्रायत्वात् परिकरालंकारः ॥ ८९२ ॥ श्रमरहितं श्रमः दीर्घश्वासस्वेदादिसूच्यः आयासप्रभवः खेदः तेन रहितं शून्यं यथा स्यात् तथा क्रीडन्त्या अश्रांतं क्रीडां कुर्वन्त्या इत्यर्थः, सीमन्तिन्या सीमंतः केशेषु वर्त्म 'सैथी' इति भाषायां प्रसिद्धः सः प्रशस्तः यस्याः सा सीमंतिनी, (वृद्धायाः सीमंतस्य केशहीनत्वेन अप्रशस्तत्वात्, विधवायाश्च सीमंतरचना निषिद्धेति ताभ्यां भिन्नया,) तथा तरुण्या, शृंगकजलेन शृंगकं 'पीचकारी' इति भाषायां प्रसिद्धं जलोत्क्षेपणयंत्रं क्रीडाम्युयंत्रं तस्मात् विमुक्तेन जलेन कुंकुममिश्रेण इति भावः, ताडितः प्रहृतः, तरुणः युवा, हृष्टः आत्मा अंतःकरणं यस्य तादृशः सन्, आत्मानं स्वं, सुभगं तरुणीवल्लभत्वरूपैश्वर्यशालिनं, गणयति मनुते । तदुक्तं—“पलाशकुसुमोद्भूतशुभवारिप्रसेचनम् । विधीयते मिथो लोके वसंतप्रीतये ध्रुवम्” इति । रत्नावल्यां तु विदूषकोक्तिषु—“मधुमत्तकामिनीजनस्वयंग्राह्यहीत-शृंगकजलप्रहारनृत्यन्नागरजनजनितकौतूहलस्य” “मदनमहोत्सवस्य” इति, “एतदपि सुविदग्धजनजलभरितशृंगकजलप्रहारमुक्तसीत्कारमनोहरं वारविलासिनीजनविलसितं” इति च ॥ अत्र ताडितोऽपि हृष्टात्मा भवति इति विरोधः, ताडनेऽपि तत्कार्यरोदनाद्यनुत्पत्तौ विशेषोक्तिः, ताडनस्य दोषत्वेऽपि स्वेष्टत्वेन गुणत्वकल्पनात् लेशालंकारः, आत्मानं सुभगं गणयति इति अन्येभ्यः तस्य व्यतिरेकव्यंजनात् व्यतिरेकालंकारो अंग्यः, एतेषां च परस्परावलंबनतया संसृष्टिः ॥ अत्र नायिका परकीया प्रौढा, नायकश्च मुदितः ॥ ८९३ ॥ तरुणप्रियां नारीणां अश्लीलोक्तिं काकुविशिष्टेन आक्षेपेण उन्नाटिकं कथयति भग्ने इति । पर्व उत्सवः तस्य अवसरः प्रस्तावः तेन मदनमहोत्सवनिमित्तेन इति भावः, लज्जा ब्रीडा सा एव इच्छाप्रसरनिरोधकत्वात् सेतुः

८९३ न्याशयरहित (प. स्तं) । गायति (का) । दुष्टात्मा (प. स्तं) [अश्वर-संभ्रमोत्थः पाठः] ८९४ अगलानोक्ति (का) । जनौघे निर्यातिः...प्रसरः (गो), प्रसरन् (का)

तुल्यव्यापारगिरां ललनानां देवनप्रसक्तानाम् ।

आर्यानार्यावगमं वदनावृतिजालिका कुरुते ॥' ८९५ ॥

जलप्रवाहरोधः, तस्मिन् भग्ने, वधूजने निर्लज्जीभूते सति इत्यर्थः, कुलवधूनां सत्कुल-
जानां साध्वीनां अपि, वदनात् मुखात्, अत्र तडागाख्योपमानस्य शब्दानुपात्तत्वे
एकदेशविवर्ति रूपकं; अश्लीलोक्तिः—श्रीरस्याः अस्तीति श्रीला, “सिध्मादिभ्यश्च”
(पा. ५।२।९७) इति श्रीशब्दात् लच्, श्रीमती इत्यर्थः, न श्रीला अश्रीला इति
नञ्प्रत्ययः; “प्रप्लवङ्गादीनि यथोपदिष्टम् ।” (पा. ६।३।१०९) इति श्रीशब्दे
रेफस्य लकारः; एवं अश्लीला श्रीरहिता असम्भ्या व्रीडादिस्पादिका, उक्तिः अश्ली-
लोक्तिः, ता एव जलौघः नीरप्रवाहः सः, निर्यातः निर्गतः, केन, प्रसभं बलात्कारेण
वार्यते प्रतिवध्यते, काका न केनापि निरोद्धुं शक्य इति भावः । तथाहि
अस्मिन् महोत्सवे अश्लीलोच्चारणं न दोषः, यथोक्तं—“दूषणमपि प्रयुक्तं
प्रत्युत कुत्रापि भूषणं भवति । ननु शृणुत होलिकायामवाच्यमप्युच्यते
श्रेयः ॥ ” (११) इति होलानमहोत्सवभाणे; धर्मशास्त्रमपि—“निर्लज्जा मान-
रहिता गतेर्था गतसाध्वसाः । क्रीडयुः सकला लोका दसंतस्योत्सवं प्रति ॥ ”
इत्यादि; स्कान्दे च—“चैत्रे मासि चतुर्दश्यां मदनस्य महोत्सवः । जुगुप्सितोक्ति-
भिस्तत्र गीतवाद्यादिभिर्नृणाम् । भगवांस्तुष्यते कामः ” इति । तादृशोक्तिप्रकारादि
होलामहोत्सवभाणे द्रष्टव्यम् ॥ ८९४ ॥ देवने पाशके ‘पासाः’ इति भाषायां,
तस्मिन्, अश्वक्रीडायां इति यावत्, प्रसक्तानां निरतानां, ललनानां विलासवतीनां
स्त्रीणां, क्रीडशीनाम् ? तुल्याः व्यापाराः चेष्टाः गिरः वचनानि च यासां तासां,
आर्यानार्यावगमं इमाः आर्याः कुलवध्वः इमाश्च अनार्याः आर्यचरितरहिताः वेद्याः
तासां अवगमं योर्थं भेदज्ञानं इत्यर्थः, वदनस्य मुखस्य] आवृतिजालिका निरंगी
[तिरस्करिणी ‘बुरखा’ इति भाषायां, सा कुरुते । सर्वासां ललनानां चेष्टानां उक्तीनां
च समानतया निर्लज्जत्वेन तदार्यत्वादिगमकाभावेऽपि सुखपटभावाभावाभ्यां तद्विवेका
जायते इति भावः । यद्यपि हूतं “महतोऽपि अणाज्ञाशो धनस्य हीविमुक्तता । निस्सत्यता
निष्ठुरता क्रोधो वाक्छलखंडनम् ॥ (१५।४४) प्रतिक्षणं क्रोधहर्षौ संतापश्च प्रति-
क्षणम् । प्रतिक्षणं च संक्षेपः साक्षिप्रश्नः प्रतिक्षणम् ॥ ” (१५।४७) (कामन्दकीय-
नीतिसारे) इत्यादिभिः निदिष्टं, नलपांडवचमिमदन्तवक्त्रादीनां दृष्टान्तेषु प्रतिषिद्ध-
मपि, तथापि, दीपोत्सवाद्युत्सवविधिषु “शूतक्रीडां ततः कुर्याद्वाङ्मनप्रमुखो जनः ।”

८९५ मदना...पिका (का) [अपार्थकः पाठः]

अथ सहचरनिर्दिष्टे मदस्खलचरणविघटिताभिनयम् ।
वासवदत्ताप्रहिते नृत्यन्त्यौ प्रविशतश्चेद्वयौ ॥ ८९६ ॥
दर्शितसरोजवर्तनमात्राभिनये शिरेऽभिनेतव्ये ।
विदधाने वीरदृशावायुधमात्रं समाश्रित्य ॥ ८९७ ॥

इत्याहुक्तेः महोत्सवेषु तदप्रतिषिद्धं अनुमतं वा द्रष्टव्यम् । यद्वा पणरहितायाः केवलायाः
पाशक्रीडायाः अबाधितत्वात् तादृशी प्रकृते ग्राह्या ॥ ८९५ ॥ अथ युग्मेन वासवदत्ता-
प्रेषितचेष्ट्योः रंगप्रवेशं वर्णयति अथेत्यादिना । अथ अनन्तरं, सहचरनिर्दिष्टे सहचरः
वयस्यः विदूषकः, तेन निर्दिष्टे दर्शिते सूचिते, वासवदत्तया उदयनमहिष्या प्रहिते
प्रेषिते, चेष्ट्यौ चेष्टति परप्रेष्यत्वं करोति सा चेष्टी दासी ते मदनिकाचूतलतिकानाम्भ्यौ
नृत्यं कुर्वन्त्यौ प्रविशतः, रंगं इति शेषः । नृत्यक्रियां विशिनष्टि मदेति । मदेन मधुपान-
मदतुल्येन यौवनजेन अवलपेन स्खलन्तौ इतस्ततः पतन्तौ चरणौ तेन] विघटितः
त्रिसंश्लुलः [व्याकुलः, अभिनयः अग्रिमार्थायां वर्ण्यमानः, यथा स्यात्तथा ॥ प्रकृते
रत्नावल्यां विदूषकोक्तिः—“ भो वयस्य, प्रेक्षस्वप्रेक्षस्व । एषा खलु मदनिका मदवश-
विसंश्लुलं वसन्ताभिनयं नृत्यन्ती चूतलतिक्रिया सहित एवागच्छतीत्यवलोकयतु प्रियव-
यस्यः ।” इति ॥ ८९६ ॥ नृत्यन्त्यौ ते वर्णयति दर्शितेति । हस्ताभ्यां दर्शितः सरोजस्य
कमलस्य वर्तनस्य भ्रमणस्य अभिनयः यान्यां ते, अनेन कमलवर्तनाख्यं बाहुकरणं उक्तं,
तत्स्वरूपमाह कोहलः—“ पद्मकोशाभिधौ हस्तौ व्यावृत्तादिक्रियान्वितौ । आस्मिन् च
करो क्षेत्रे व्यावृत्तपरिवर्तितौ । मिथः पराङ्मुखौ सन्तौ सैषा कमलवर्तना ॥ ” इति ।
तथा तदनन्तरं शिरे बाणे अभिनेतव्ये सति, तथा च वसन्तौचित्येन पुष्पवाणानां अभि-
नये प्रस्तुते, आदौ पुष्पवाणस्य प्रथमं वाणं अरविदं अभिनीय कर्तव्यतया वाणस्य
अभिनये प्राप्ते सति इति भावः, स च कपित्थाख्येन हस्तेन, तदुक्तं संगीतरत्नाकरे—
“ अंगुष्ठप्रेण लम्बाया तर्जनी शिखरस्य चेत् । कपित्थः स्यात् तदा, ” । चक्रचापग-
दादेश शराकर्षादिकर्मणि । अन्योन्यकार्षविवर्था कपित्थशिखरौ क्वचित् ॥” (७।
१३४-५) इति, आयुधमात्रं आश्रित्य—न केवलं शरस्य एव अपि तु शक्तिसं-
चक्रचापगदादीनां अन्येषां यावतां आयुधानां अभिनयं प्रस्तुत्य, अर्थात् मुष्टिशिखर-
खट्वाणमुखाख्यान् विविधान् हस्तान् निर्वर्तन्त्यौ, वीरदृशौ वीररसप्रकाशके नयने

८९६ [का. पूर्वार्धं अशुद्धम्] । विविशतुश्चेष्ट्यौ (प. स्तं) ८९७ वर्तनगात्रा (का)
वर्तनसाम्याभिनयं (गो) । शिरे (प) । दर्शितसरोजवर्तनमात्रं ॥ दृशा चायुधं (स्तं)
[का. पूर्वार्धोत्तरदलं दुष्टम्] । निदधाने वीरदृशा—त्रां (का)

उद्वलितनयनवृत्तिः कौतुकहृतमानसो नराधिपतिः ।

निजगाद 'निर्भरमहो क्रीडितमनयोर्विलासिन्योः ॥ ८९८ ॥

करपीडनोपमर्दव्यतिकरसमये कदर्थ्यमानोऽपि ।

स्तनमण्डले स्थितोऽहं त्वं पुनराकृष्य कुत्रचित्क्षिप्तः ॥ ८९९ ॥

विदधाने कुर्वन्त्यौ, प्रविशतः इति पूर्वार्थास्थपदेन अन्वयः । अनेन वीरा दृष्टिः सूचिता, तल्लक्षणं च भरते (८।४९)—“कूरा रुक्षारुणोदृत्तनिष्ठब्धपुटतारका । उत्फुल्लमध्या दृष्टिस्तु वीरा वीररसाश्रया ॥ ” इति ॥ अत्र अभिनेतव्यतया उक्तो सरोजशरो तु रत्नावल्यां “इह प्रथमं मधुमासो जनस्य हृदयानि करोति मृदुलानि । पश्चाद्विष्यति कामो लब्धप्रसैः कुसुमबाणैः ॥ ” (१।१५) इति मदनिकागीते कुसुमबाणैः इति पदस्य अभिनये लब्धपदौ प्रतीयेते ॥ ८९७ ॥ ततः, उद्वलितनयनवृत्तिः वसंत-क्रीडादर्शनव्यापारात् अपनीतचक्षुः, तयोः नृत्यस्य दर्शनकुतूहलेन विस्मृतान्यविषयः, नराधिपतिः राजा उदयनः । अहो इति आश्चर्यं, अनयोः पुरोवर्तमानयोः विलासिन्योः—विलसति क्रीडति तच्छीला विलासिनी “सुप्यजातो णिनिस्ताच्छील्ये । ” (पा. ३।२।७८) इति णिनिः, विलासश्च नेत्रादिव्यापाराणां विशेषेण लसनं यत् सः, तद्वत्योः, निर्भरं अतिमात्रं, क्रीडितं क्रीडा नृत्यरूपा, भावे क्तः । तथा च रत्नावल्यां राजोक्तिः—“अहो मधुरोऽयमासां निर्भरः क्रीडारसः । ” इत्यादिका ॥ ८९८ ॥ रत्नावलीस्थतद्वर्णनश्लोके “व्यस्तः कंपानुबन्धादनवरतमुरो हन्ति हारोऽयमस्याः । ” (१।१६) इति तृतीयपादमाश्रित्य, नृत्यंत्योः उच्छलता हारेण कंचु-क्रिकायाः हननं उत्प्रेक्षते करेति युग्मेन । हारः वारवाणं (कंचुकं) वदति—स्तन-मंडले कुचाभोगे, मंडलशब्दशक्त्या च स्तन एव देशः तत्र, कामुकस्य कराभ्यां हस्ताभ्यां यत् स्तनयोः पीडनं उपमर्दः च, तयोः व्यतिकरस्य व्यतिपंगस्य समये काले, करेण राजग्राह्यभागेन च यौ प्रजानां पीडनोपमर्दौ ततः यः व्यतिकरसमयः व्यसनप्रसंगः, “भवेद्व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिपंगयोः । ” इति विश्वलोचनः, ततः कदर्थ्यमानोऽपि पीडां प्राप्नुवन् अपि, अहं हारः मुक्तावली तत्पीडां सहमानोऽपि स्थितः न तु प्राकृतजनवत् तत्संगं त्यक्तवान् अपि तु वीर इव सन्मित्रं इव वा दृढतया स्थितः, त्वं कंचुकः, पुनः तु भेदे, आकृष्य उत्तार्य, अनुस्वानशक्त्या बलात् गृहीत्वा च, कुत्रचित् यस्मिन्कस्मिंश्चित्स्थले, क्षिप्तः दूरं न्यस्तः । यथा कश्चित् सुहृत् राजकरेण

८९८ तद्वलित (प. स्तं) चलित (का) [न्यूनमात्रः पाठः] ८९९ समकदर्थ्य (का) । करमण्डले (प) [अनुचितः पाठः] । कुत्र विक्षितः (प) [अक्षरत्रमात् पाठः] ।

अधुनाऽन्तरयसि मामिति कोपादिव वारवाणमभिरामम् ।

बहुचित्रपदन्यासैर्वलगन्त्या हन्ति हार उच्छलितः ॥ ९०० ॥

चूतलता धम्मिल्लस्थानच्युतशेखरं दधौ श्लाघ्यम् ।

अधृत पतन्निर्गुहां न त्वेषा मदनिका वेणीम् ॥ ९०१ ॥

प्रीक्ष्यमाने मित्रे तं व्यसने न त्यजति, तदानीं अन्यः दुर्बलः सुहृदपि दूरीभवति तद्वत् इति अप्रस्तुतस्यापि परिष्कृतैः समासोक्तिरलंकारः ॥ ८९९ ॥ एवं सति, अधुना एतादृशे महोत्सवकाले इति व्यज्यते, मां हारं उक्तप्रकारेण विपत्तावपि संगिनं इति भावः, अंतरयसि सावकाशं करोमि, तव सत्तया स्तनमंडलात् विरह्यसि, इतिः हेतौ, इतिहेतोः इत्यर्थः, कोपात् “रोपस्तात्कालिकः कोपः ।” इत्युक्तलक्षणात्, इव उपेक्षायां, बहुचित्रपदन्यासैः नृत्यकाले करणेषु चारीषु च ये बहवः विविधाः चित्राः आश्चर्यकराः पदन्यासाः चरणक्षेपाः तैः, लक्षणे तृतीया, वलगन्त्याः नृत्यन्त्याः, उच्छलितः ऊर्ध्वं उत्पतन्, हारः मुक्तासरः, अभिरामं सुंदरं, वारवाणं—वारं वरणीयं सुंदरं वानं स्मृतिकर्म यस्य तत् कंचुकं ‘चोली’ इति भाषायां, इति तत्र आघातं करोति, तं ताडयतीति वा, धातोरनेकार्थत्वात् ‘हुंदुभिं हन्ति’ इतिवत् योग्यतया ताडयति इत्यर्थः ॥ हेतुर्लक्षालंकारः, अन्योऽपि कोपाविष्टः उच्छलन् प्रतिपक्षस्योपरि प्रहारान् करोति इति समासोक्तिः च ॥ ९०० ॥ तयोः नृत्यसारतम्यं सूक्ष्मं निरीक्ष्य वक्ति चूतलतेति । चूतलता तदाख्या चेटी, धम्मिल्लः संयतः केशपाशः, तस्मात् नृत्यावेशवशात् च्युतं भ्रष्टं, शेखरं शिरसि तिर्थकृ नद्धा लङ्, “आपीडशेखरोत्तंसावतंसाः शिरसि लजः ।” इति हलायुधः, श्लाघ्यं क्रियाविशेषणं प्रशस्तीत्या, दधौ धारयामास, पतिष्णुमपि तं कौशलेन पतितुं न अदात् इत्यर्थः । एषा पुरो दृश्यमाना, मदनिका तन्नाम्नी अपरा चेटी, तुः पूर्वोक्तवैलक्षण्ये, पतन्निर्गुहां गलस्तवकां, वेणीं बंधविशेषेण रचितं केशपाशं, न अधृत अकौशलत् मदतिरेकवशाद्वा पुष्पस्तवकपतनं न निरुद्ध इत्यर्थः ॥ अत्र मदनिकायाः अकौशलपक्षे चूतलतिकायाः उत्कर्षः, मदतिरेकपक्षे मदनिकायाः उद्दामकीडारसैकतानतया तस्याः उत्कर्षः, व्यंजितः । यद्वा चूतलतायाः नृत्ये कौशलं, मदनिकायास्तु तत्र तदैकपरत्वं निरीक्षितं इति पृथक्पृथग्धर्मेण उभे अपि प्रशंसिते इति बोध्यम् ॥ अत्र रत्नावलीस्थतत्कीडावर्णनात्मकश्लोकस्य “स्रस्तः स्रग्दामशोभां त्यजति विरचितामाकुलः केशपाशः ।” इति आद्यपादस्य अर्थो-

९०० वलगन्त्या (गो) । [का. पाठोऽशुद्धः] ९०१ अधृतपतनि (नि ?) व्युद्धा (प. स्तं) निर्युद्धं (गो) । नन्वेवा (स्तं) । वेणी (प. स्तं) वेणीः (गो) [का. पाठोऽतीवाशुद्धः]

स्तनभारावनतस्य प्रतनोर्मध्यस्य नास्ति तेऽपेक्षा ।

इत्थमिव पादलग्नौ क्रीडन्त्या नूपुरौ रसतः ॥ ९०२ ॥

ऽनुसंधेयः ॥ ९०१ ॥ तयोः नर्तनज्ञान् नूपुरस्वनान् उत्प्रेक्षते स्तनेति । क्रीडन्त्याः इति एकवचनं द्वयोरप्युपलक्षणम् । नूपुरौ पादांगदौ मञ्जीरौ 'पैजण' इति 'झांशर' इति च भाषायां ख्याते पादभूषणे, पादलग्नौ पादस्थौ सन्तौ, इत्थं इति पूर्वार्धोक्तप्रकारेण, रसतः शिक्षाते स्वरवेण कथयतः इत्यर्थः, इव उत्प्रेक्षायाम् । किं कथयत इत्याह स्तनेति । इदं नूपुरयोः मध्यं प्रति वचनम् । स्तनयोः कुचयोः, भारेण, स्तन्यते शब्दते स्तूयते पीनत्वेन परिणाहवत्त्वादिना वेति, यद्वा स्तनयति कथयति वक्षःशोभां इति स्तनशब्देन तयोः पीनत्वं परिणाहवत्त्वं वा, भारशब्देन प्रौढिः गुरुत्वं वा व्यञ्जितं, अवनतस्य निम्नीभूतस्य, अपि च प्रतनोः कृशस्य, अनेन सुतरां भारासहत्वं सूचितं, एवं सतः मध्यस्य अवलम्बस्य कटिप्रदेशस्य, ते तव, तव वृत्तेः इति भावः, अपेक्षा आकांक्षा, नास्ति, महोत्सवयुद्धादिषु निर्वलानां अवस्थानस्य अयोग्यत्वात् ॥ अत्र संततभाराक्रान्तः तत्पीडया बलितः कृशश्च भवति, ताडशं च अन्यः पादयोः पतित्वा भारत्यागं प्रार्थयते इति समासोक्तिः ॥ अत्र मुद्रितस्य रत्नावलीग्रन्थस्य 'खस्तः' इत्यादिश्लोकस्य (१।१६) "क्षीवाया नूपुरौ च द्विगुणतरमिमौ कंदतः पादलग्नौ ।" क्रीडन्त्याः पीडयेव स्तनभरविनमन्मध्यभंगानपेक्षम् ॥ " इति द्वितीयचतुर्थचरणौ अनुसंधेयौ ॥—अत्र इदं अवगंतव्यं यत् प्रकृतार्थाचतुष्टयक्रमानुरोधेन रत्नावलीप्राचीन-पुस्तकेषु "व्यस्तः कंपानुरोधात्" इत्यनेन प्रथमपादेन, "खस्तः खगदामशोभां" इत्यनेन द्वितीयपादेन, "क्षीवाया नूपुरौ च" इत्यनेन तृतीयपादेन, "क्रीडन्त्याः पीडयेव" इत्यनेन चतुर्थपादेन, तत्रापि, एतदार्थानुरोधात् "मध्यभंगात्पेक्षाम्" इति पाठेन च भवितुं युक्तमिति । एवं च मूले रत्नावल्यां उत्तरार्धस्य—'क्रीडन्त्याः क्षीवायाः इमौ पादलग्नौ नूपुरौ च पीडया इव स्तनभरविनमन्मध्यभंगानपेक्षां द्विगुणतरं कंदतः' इत्यन्वयः, क्रीडन्त्याः नृत्यन्त्याः इति अन्यपादयोः संबध्यते, क्षीवायाः मत्तायाः, इमौ पादलग्नौ नूपुरौ च, पीडया इव कृपया इव, "पीडाऽवमर्द-कृपयोः सरलद्रुशिरोध्वजे ।" इति विश्वलोचने, मध्यभंगो न भवेत् इति हेतोः, स्तनभरविनमन्मध्यस्य भंगस्य वृष्टेः नाशस्य वा अनपेक्षां अनावश्यकतां, द्विगुणतरं प्रभूततरं अतिशयेन कंदतः, इति चार्थः ॥ यथास्थितमुद्रितपाठे तु—हारः स्तनभरविन-मन्मध्यभंगानपेक्षं उरः हंति इत्येव अन्वये स्तनेत्यादिः विशेषणत्वं क्रियाविशेषणत्वे

वहति स्म यं नितम्बं कथमपि कृच्छ्रेण मन्दसंचारा ।
कलयति तं तूललघुं, जयति मनोजन्मनो महिमा ॥ ९०३ ॥
उदयनसमनुज्ञातो नर्नर्ति वसन्तकोऽपि मुदितात्मा ।
हास्यत्रपाभिरामं चर्चरिकाधेन तन्मध्ये ॥ ९०४ ॥

वाऽपि अर्थासंगतिः स्पष्टैव ॥ ९०२ ॥ मूलादधिकत्वेन नितम्बं प्रकृत्य किमपि विस्मयजनकं वर्णयति वहतीति । या मन्दसंचारा करेणुवत् मन्थरगामिनी, नितंब-भारादेव इति भावः, तथाहि शाकुंतले—“यातं यच्च नितंबयोर्गुरुतया मन्दं विलासा-दिव ।” (२।२) इति, कथमपि येन केन प्रकारेण, कृच्छ्रेण कष्टेन, नितंबं नितान्तं अत्यन्तं ताम्र्यते मर्दनताडनाद्यैः खिद्यते तदर्थं वा इष्यते कामुकैः सः नितंबः श्रोणिर्बिंबं तं, वहति स्म उवाह, स्मयोगे भूतार्थे लिट् “लट् स्मे” (पा. ३।२।११८) इति, नितंबस्य गुरुत्वं पृथुत्वं च प्रशस्तं, तदुक्तं—“नितंबविंबो नारीणामुन्नतो मांसलः पृथुः । महाभोगाय संप्रोक्तस्तदन्योऽशर्मणे मतः ॥ ” इति स्कान्दे काशीखंडे, तादृशं तं, अस्मिन् नर्तने, सा, तूललघुं तूलं कार्पासः तद्वत् लघुं तुच्छं भाररहितं, कलयति गणयति मनुते, नृत्ये तस्याः पादन्यासानां लाघवं दृष्ट्वा इयं साश्चर्या स्वभावोक्तिः । एनं विरोधं अर्थातिरन्यासालंकारेण समाधत्ते जयतीति । मनोजन्मनः संकल्पप्रभवस्य कामदेवस्य, महिमा ऐश्वर्यं, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, यः गुह्यमपि लघुं, लघुमपि गुह्यं, अधरखंडना-दिपीडाजनकं अपि आनंदकरं, चंद्रादिकं आह्लादकं अपि संतापदं अनुभावयन् वैपरी-त्यप्रतीतिकृत् वर्तते । दशावताराः सन्तीतिवत् जयतीति लट्प्रयोगेण कालत्रयेऽपि स महिमा अग्राध्यः इति सूचितम् ॥ ९०३ ॥ राजोक्त्यंते प्रवृत्तमाह उदयनेति । उदयनेन राज्ञा, समनुज्ञातः ‘एवं क्रियतां’ इत्यनुमोदितः, वसंतकः तन्नामा विदूषकः, अपि, मुदितात्मा नर्तनाय राज्ञः अनुज्ञया मुदितः हर्षितः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सः, तन्मध्ये तयोः चेष्टयोः अन्तरे स्थित्वा, चर्चरिकाधेन चर्चर्याख्यगीतविशेषस्य अर्थं खण्डं गायन् इत्यर्थः, चर्चरी च व्याख्याता पूर्वं (८८६ आ. टी.), नर्नर्ति वारंवारं नृत्यति, क्रियासमभिहारे नृत्यतेः यङ्, “यङोऽचि च ।” (पा. २।४।१४) इति तस्य लुक्, ततो लडादौ रूपम् । नर्तनक्रियां विशिनष्टि हास्येति । द्विपद्यादिगीतिविशेषाणां अज्ञानेन परनिष्ठं हास्यं, तज्जन्या च स्वनिष्ठा त्रपा लज्जा, ताम्यां अभिरामं मनोहरं यथा स्यात्तथा ॥

९०३ या नितम्बं (गो) यन्नितम्बं***रः (प) । तन्नूनमयं (गो. का) [का. पूर्वधर्मतीवाशुद्धम्] ९०४ प्रणनर्त (गो) । हास्यत्रपा (गो) हास्यत्रया (प. स्तं) । चर्चरिकाधेन (गो २. का.) चर्चरितालेन (गो. प. स्तं)

धीरोद्धतललितपदैः क्रीडित्वा ते चिराय नरनाथम् ।

प्रद्योतस्य सुतायाः संदेशकमूचतुः समुपगम्य ॥ ९०५ ॥

‘आदिशति देव देवी’त्यर्धोक्ते, ते सलज्जमन्योन्यम् ।

अवलोक्य मुखं, ‘नहि नहि-विज्ञापयति प्रणम्य विनयेन ॥ ९०६ ॥

अत्र रत्नावली—“ विदूषकः—भो वयस्य, अहमेतासां वधूपरिजनानां मध्ये नृत्यन् मदन-
महोत्सवं मानयिष्यामि । राजा—(सस्मितम् ।) वयस्य, एवं क्रियताम् ॥ विदूषकः—
यद्भवान् आज्ञापयति । (इति उत्थाय चेष्ट्योर्मध्ये नृत्यति ।) भवति मदनिके, भवति
चूतलतिके, मामप्येतच्चर्चरिकं शिक्षयतम् । ” इत्यादि ॥ एतदनुसारी ‘चर्चरिकाधेन’
इति पाठः । ‘चर्चरितालेन’ इति पाठस्तु अशुद्धः, चर्चरीशब्दस्य दीर्घान्यत्वात् ।
चर्चरीतालस्तु—“ विरामान्तद्रुतद्वंद्वान्यष्टौ लघु च चच्च(च)री । ” इति संगी-
तरत्नाकरे (५।२६५) । ‘हास्यत्रयाभिरामं’ इति पाठे अशुद्धनर्तनेन प्रेक्षकेषु
उत्तमानां स्मितं, मध्यमानां उपहसितं, नीचानां च अपहसितं इति त्रिप्रकारं हास्यं
उत्पन्नं इति तेन हास्यत्रयेण अभिरामं इत्यर्थः ॥ ९०४ ॥ ततः ते निर्दिष्टे चेष्ट्यौ,
धीरोद्धतललितपदैः यथोचितं धीरैः शास्त्रीरिति मत्यजन्द्रिः शास्त्रमर्यादानुलङ्घकैः, उद्धतैः
नृत्ताय उच्चैःकृतैः, ललितैः सार्वीशसुन्दरैः च, पदैः पदविक्षेपैः, यद्वा धीरोद्धतैः
वीररौद्रभावप्रधानैः, धीरललितैः वीरशृंगारभावप्रधानैः, गानरहितेन नृत्तमात्रेण इति
भावः, चिराय दीर्घकालं, क्रीडित्वा नर्तित्वा इत्यर्थः, समुपगम्य राज्ञः समीपं-गत्वा,
प्रद्योतस्य कौशाम्ब्यधिपतेः प्रद्योतनामकराज्ञः, सुतायाः दुहितुः, वासवदत्ताख्यायाः उद-
यनमहिष्याः, संदेशकं वाचिकं अर्थं अल्पां संदिष्टार्थी वाचं, नरनाथं प्रजाधिपं तं उद-
यनं, ऊचतुः वदतः स्म ॥ तथाहि रत्नावल्यां चूतलतिकोक्तिः—“ हंजे मदनिके, चिरं
खलु आवाभ्यां क्रीडितम् । तदेहि निवेदयावस्तावद्भर्त्र्याः संदेशं महाराजस्य । ” इति
॥ ९०५ ॥ संदेशकथनं प्रारभते आदिशति इति । आदिशति आज्ञापयति । देव
महाराज, “ देवेति नृपतिर्वाच्यो भृत्यैः प्रकृतिभिस्तथा ” । (भरतीये ११।१९)
इत्युक्तेः । देवी पट्टराज्ञी, “ देवी कृताभिपेकायां ” इति अमरः । इति एवंप्रकारे,
अर्धोक्ते वाक्यापरिसमाप्तौ एव, ते उभये, सलज्जं ‘आदिशति’ इत्यनुचितपदप्रयो-
गेण जातवैलक्ष्यात् सत्रीङं, तथाहि आदेशः (आज्ञापनं) स्वापेक्षया निकृष्टं प्रति भवति,
स च वासवदत्तायाः राजानं प्रति अयुक्त इति; अन्योन्यं मुखं अवलोक्य अनुचितं

९०५ परैः (गो२. का.) । संदेशमथोचतुः (गो२. का) ९०६ ‘त्यर्धोक्तवचः-
सलं (गो) क्ते सलं (का)

मकरध्वजस्य पूजां त्वत्पादसरोजसन्निधौ कर्तुम् ।

पृथिवीमण्डलमण्डन समीहते मे मनोवृत्तिः ॥ ९०७ ॥

प्रियरतिभोगो मदनो दयितवसन्तो जनस्य मनसि वसन् ।

भावेन भवान् पूज्यो, लोकस्थित्या नु कुसुमशरपाणिः ॥ ९०८ ॥

उक्तं इति शापयितुं परस्परं दृष्ट्वा । दुष्टं उक्तं निषेधतः नहिनहीति, दाढर्याय द्विरक्तिः, 'आदिशति' इति पदं चिरन्तनतथाभ्यासात् वदनात् निर्गतं, न तु विवक्षितं इत्यभिप्रायः । संदेशं संदधतः विज्ञापयतीति । देव, देवी—विज्ञापयति प्रार्थयते, विनयेन नम्रतया, प्रणम्य प्रकर्षेण शिरोनतिपूर्वकं हस्तसंयोजनात्मकं नमनं कृत्वा ॥ ९०६ ॥ विज्ञापनामनुवदतः मकरेति । मकरध्वजः कामदेवः, तस्य पूजा, तथा च भविष्यपुराणे—“चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां मदनं दमनात्मकम् । कृत्वा संपूज्य विधिवद्बीजयेद्यजनेन तु ॥ तत्र संयुक्षितः कामः पुत्रपौत्रविवर्धनः ॥ कामदेवस्योदश्यां पूजनीयो यथाविधि । रतिप्रीतिसमायुक्तो ह्यशोकमणिभूषितः ॥” इति । (संयुक्षितः संदीपितः ।) अपि च वसंतमधिकृत्य—“मनोऽधिकं चात्र विलासलास्ये प्रेक्षासु दोलासु च सुंदरीणाम् । गीते च गौरीचरितावतंसे, पूजाप्रपञ्चे च मनोभवस्य ॥...यो माधवीमुकुलदृष्टिषु वेणिवंधो यः कोकिलाकलस्तेः कथने च लाभः । पूजाविधिर्दमनकेन च यः स्मरस्य, तस्मिन्मधुः स भगवान्गुरंगनानाम् ॥ ” (१।१८) इति काव्यमीमांसायाम् । (दमनकः गंधोत्कटः 'डमरो' इति 'दौना' इति वा भाषायां प्रसिद्धः ।) क्वचित् कुमारीभिः अपि मदनपूजा मुरूपं पतिं प्राप्तुं क्रियते, यथोक्तं विद्वशालभंजिकायां (३) विचक्षणया—“सखि मृगांकावलि, इह वासगृहे मकरध्वजोऽवतरति । तं च दृष्ट्वा कण्ठात्कृष्टेन हारकुसुमदाम्ना त्वया-ऽर्चितव्यो, येन ते तादृशः कान्तो भवतीति ॥ ” इति । तां त्वत्पादसरोजसन्निधौ महाराजसमक्षमेव इत्यर्थः, कर्तुं संपादयितुं, हे पृथ्वीमण्डलमण्डन धराभूषण, मण्डनेतिपदौचित्येन स्वकर्तृकपूजायाः सकलवसुधालंकारभूतस्य संनिधानेन कोऽपि शोभातिशयो भविष्यतीति किमु वाच्यं इति सूचितम् । मे देव्याः वासवदत्तायाः, मनोवृत्तिः मनसः भावविशेषः, समीहते स्पृहयति ॥ तथाहि रत्नावल्यां—“उभे—(उपसृत्य ।) जयतुजयतु भर्ता । भर्तः, देवी आशापयति—(इत्यधोक्ते लज्जां नाटयन्त्यौ) नहिनहि, विज्ञापयति—...एवं देवी विज्ञापयति, अद्य खलु मया मकरंदोद्यानं गत्वा रक्ताशोकपादपतलसंस्थापितस्य भगवतः कुसुमायुधस्य पूजा निर्वर्तितव्या, तत्र आर्यपुत्रेण संनिहितेन भवितव्यम् ॥” इति ॥ ९०७ ॥ स्वप्रार्थनां स्वीकारयितुं चादुर्गमं

९०७ समीहते मम (प. स्तं) ९०८ [का.पाठः अतीवाशुद्धः]

इति दत्त्वा सन्देशं प्रकृतिवयःकालसमुचितं भ्रान्त्वा ।
ते मदमदनाविष्टे बभूवतुर्जवनिकान्तरिते ॥ ९०९ ॥

स्वव्याजं विशदयति प्रियेति ।] रतिः प्रीतिः मदनप्रिया च । [तत्र कामदेवपूजास-
मये, भावेन चित्तवृत्त्या, अत एव परमार्थेन इति भावः, भवान् देवः प्रियपतिः,
एव इत्यनेन अन्ययोगव्यवच्छेदः सूचितः, पूज्यः अर्चनीयः, भविष्यति । तर्हि कामदेव-
पूजनस्य का गतिः इत्याह लोकेति । लोकस्थित्या लौकिकाचारेण, तु इति तुना पूर्व-
वैलक्षण्यं उक्तं, कुसुमशरपाणिः कुसुमानि एव शराः ते पाणौ हस्ते यस्य सः काम-
देवः, पूज्यो भविष्यति । प्रत्यक्षे बाह्ये वा मदनपूजा, मानसे अंतः वा प्रियपूजनं,
मानसपूजा च परमार्थः इति, इति देव्याः अभिप्रायः । तादृशं पूजनं च उभयोः
परमसाग्ये सिध्यति इति तत् श्लिष्टविशेषणैः प्रकटीकरोति प्रियेत्यादिभिः । तत्र राजप-
क्षे—प्रियः रतेः सुरतादेः भोगः सेवनं यस्य सः, तथा रूपातिशयेन स्त्रियः मदयति हर्षयति
इति मदनः, दयितः प्रियः सुहृत्त्वात् वसंतः तन्नामा विदूषकः यस्य सः दयितवसंतः,
जनस्य लोकानां मनसि चित्ते वसन् दत्तपदः प्रजारक्षणरंजनवात्सल्यादिगुणगणैः लब्धव-
र्णत्वात् तैः सततं संस्मर्यमाणः इत्यर्थः । कामदेवपक्षे तु—प्रियः इष्टः रतेः तन्नाम्याः स्व-
पत्न्याः भोगः विलासादिः यस्य सः, तथा जनानां मनांसि स्वप्रभावेण मदयति इति
मदनः यथार्थनामा, तथा दयितः प्रियः सुहृत् वसंतः तदाख्यः कुसुमलाञ्छनः कालः मधु-
माधवमासात्मकः ऋतुः यस्य सः, ऋतोः तस्य कामिनां उद्दीपनाय प्रभूतसामग्रीवत्त्वात् तेन
मदनस्य परमसाहाय्यापादकत्वात् तस्य तथात्वं, तथा चोक्तं—“ क नु ते हृदयंगमः सखा
कुसुमायोजितकार्मुको मधुः । ” (कुमार० ४।२४) इति, (मधुः वसंतः ।)
जनस्य लोकानां स्त्रीपुरुषात्मकानां, जातावैकवचनं, मनसि वसन् तत्र कृतवसतिः,
अत एव ‘मनसिशयः’ इति तस्यापरं नाम, तथा च हलायुधः—“दर्पकः शूर्पकाराति-
रनंगो विषमायुधः । आत्मभूर्मनसिशयः पुष्पधन्वा मनोभवः ॥” (१।३३) इति ।
इयं रत्नावल्याः प्रथमाङ्गविष्कम्भके—“विश्रान्तविग्रहकथो रतिमाञ्जनस्य चित्ते वसन् प्रि-
यवसंतक एव साक्षात् । पर्युत्सुको निजमहोत्सवदर्शनाय वत्सेश्वरः कुसुमचाप इवाभ्युपै-
ति ॥” (१।८) इति यौगंधरायणोक्तेः छायारूपा ॥ ९०८ ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण,
देव्याः संदेशं निवेद्य, मदेन प्रकृतिजेन गर्वेण आनंदसंमोहसंभेदेन वा, मदनेन यौवन-
वसंतादिजनितेन रतिभावेन, आविष्टे आक्रान्ते, ते चेष्ट्यौ, प्रकृतिः स्वभावः नर्महास्याद्या-
त्मकः, वयः प्रकृते यौवनं, कालः वसंतर्तुः तत्रापि मदनमहोत्सवः, तेषां समुचितं यथा स्या-

अपनीततिरस्करिणी ततोऽभवन्नृपसुता समं चेट्या ।

अविदितरत्नावल्या पूजोचितवस्तुहस्तयाऽनुगता ॥ ९१० ॥

अथ दृष्ट्वा सागरिकां प्रमादितां परिजनस्य निन्दित्वा ।

काञ्चनमालामवदन्नृपमहिषी जातसंक्षोभा ॥ ९११ ॥

तथा, तदनुरूपं इत्यर्थः, 'प्रान्त्या परिक्रमणं कृत्वा सविलासमदृष्ट्यै रंगं परिक्रम्य इत्यर्थः, जवनिका यवनिका युनोति आवृणोति अनया इति तिरस्करिणी पिधानपटः नेपथ्यं, तथा अंतरिते अपवारिते आच्छादिते बभूवतुः, नेपथ्यं प्रविशितुः इत्यर्थः ॥ ९०९ ॥ उपक्षिप्तस्य कुसुमायुधपूजनस्य सिद्धयै दृष्ट्यान्तरं प्रस्तौति अपेति । ततः उक्तप्रसंगानन्तरं नृपसुता प्रद्योतदुहिता देवी वासवदत्ता, चेट्या दात्या काञ्चनमालाख्यया सह, तथा पूजोचितानि पूजासंपादनार्थं उचितानि योग्यानि यानि वस्तूनि कुसुमकुसुमचंदनधूपदीपादीनि द्रव्याणि स्थालीनिहितानि हस्ते यस्याः तादृश्या, अविदितरत्नावल्या—अविदिता अलक्षिता, देव्या इति शेषः, सा चासौ रत्नावली च तथा, अनुगता किञ्चिदन्तरेण अनुसृता, भर्तृदर्शनात् रक्षिता रत्नावली एव अनुगच्छतीति देव्या अविदितं इति भावः, सा वासवदत्ता, अपनीततिरस्करिणी दूरीकृता पात्राच्छादकजवनिका यया तादृशी अभवत्, अर्थात् उक्तपरिजनसंगता रंगं प्रविवेश ॥ ९१० ॥ अथ अनन्तरं, सागरिकां तदपरनाम्नीं रत्नावलीं, स्वसमीपे दृष्ट्वा, सागरिका—सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोः दुहिता रत्नावलीति ख्याता, सा वत्सराजेन प्रार्थिता तस्मै प्रतिपादयितुं सिंहलेश्वरेण स्वामात्यवसुभूतिना सह प्रेषिता मध्येसमुद्रं यानभंगात् निमग्ना, केनापि कौशांबीयेन वणिजा सागरादुपलब्धा रत्नावलीच्छिन्नेन तेन अभिज्ञाता योगंधरायणाय समर्पिता, तेन च वासवदत्ताहस्ते सगौरवं निःक्षिप्ता, समुद्रात् प्राप्तेति सागरिकेति व्यवहृता । तथा च रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के वासवदत्तोक्तिः—“ अमात्य, एषा खलु सागरात्प्राप्तेत्युक्त्वाऽमात्ययोगंधरायणेन मम हस्तं(स्ते) निःक्षिप्ता, अत एव सागरिकेति शब्दायते । ” इति । तद्दर्शनेन जातसंक्षोभा संजातचित्तवैकुल्या, तथाहि रत्नावल्यां—“ वासवदत्ता—(निरूप्यात्मगतम् ।) अहो प्रमादः परिजनस्य । यस्यैव दर्शनपथात् प्रयत्नेन रक्षयते तस्यैव दृष्टिगोचरं पतिता भवेत् । ” इति, नृपमहिषी पट्टराशी “ कृताभिपेका महिषी, भट्टिन्य इतराः स्मृताः । ” इति हलायुधः, परिजनस्य सेवकवर्गस्य, प्रमादितां अनवधानतां, निन्दित्वा तिरस्कृत्य, काञ्चनमालां तदाख्यां

‘प्रेषय कन्यामेनामवरोधं, त्वं गृहाण कुसुमादि ।

यावन्न भवति विषये वीक्षणयोर्भूमिनाथस्य’ ॥ ९१२ ॥

उपगम्य ततश्चेटी तामवदत्त्वं किमर्थमायाता ।

मेधाविनीं विमुच्य, व्रज, तस्मिन्मा विलम्बस्व ॥ ९१३ ॥

विहिते देव्यादेशे मनसीदं संविधाय सा तस्थौ ।

विहगी सुसङ्गताया हस्ते निहिता, मनोभवसपर्याम् ॥ ९१४ ॥

प्रधानचेटी, अवदत् ॥ ९११ ॥ तस्याः अपवार्योक्तमनुवदति प्रेषयेति । एनां अपरोक्षां, कन्यां अन्टां कुमारिकां सागरिकामित्यर्थः, अवरोधं राशः अन्तःपुरं, प्रेषय तत्र गमनाय आशय । त्वं च तद्वस्तगतं कुसुमादिपूजोपकरणं स्वहस्तधृतं कुरु, यावत्, इयं सागरिका, भूमिनाथस्य नृपस्य, वीक्षणयोः चक्षुषोः, विषये गोचरे, न भवति; आगच्छतः राशः दृष्टिगोचरा इयं न भवेत् तावत् तां शीघ्रं अंतःपुरगतां कुरु इत्यर्थः ॥ मूलनाटिकायां तु स्वमुखेनैव वासवदत्तया सागरिकायाः प्रेषणम् ॥ ९१२ ॥ ततः, चेटी कांचनमाला, उपगम्य सागरिकायाः समीपं गत्वा, तां अभ्य-वदत् । किमित्याह—त्वमित्यादि । त्वं सागरिका, मेधाविनी मेधया अतिशयिन्या बुद्धिवृत्त्या युक्ता “अस्मायामेधास्तजो विनिः” (पा. ५ । २ । १२१) इति मत्वर्थे विनिप्रत्ययः,—इति अन्वर्णनाम्नी सारिका तां; सारिका (‘ शारिका ’) च शुकवत् व्यक्तवाक् कापि चटकविशेषस्त्री, शृकांगना इति केचित्, ‘मेना’ इति भाषायाम् । तां, विमुच्य एकाकिनीं विडालादिभ्यः अरक्षितां त्यक्त्वा, किमर्थमिति “चतुर्थी” (पा. २ । १ । ३६) इत्यनेन अर्थशब्देन कस्मै इदं (पठनं) इत्यर्थं समासः, क्रियाविशेषणत्वाच्च द्वितीया, कं प्रयोजनमुद्दिश्य इत्यर्थः, आयाता इह आग-ता । तस्मात् व्रज इतो निर्गच्छ इति भावः । तस्मिन् गमने, विलम्बं मा कुरु ॥ ९१३ ॥ युग्मेन सागरिकावृत्तमाह विहितेत्यादिना । देव्याः, आदेशे आज्ञायां विहिते कृते सति, अर्थात् अंतःपुरं प्राप्तुं कतिचित्पदानि गत्वा, सा सागरिका, इदं वक्ष्यमाणं, मनसि संविधाय विचार्य इत्यर्थः, तस्थौ तत्र किञ्चिदूरे अतिष्ठत् । तस्याः विचारं शब्दैर्निरूपयति विहगीति । विहगी पक्षिणी सारिका । सुसंगतायाः तन्नाम्न्याः चेत्याः हस्ते निहिता रक्षणार्थं तस्थौ पूर्वं दत्ता एव, अतः देवीप्सितकर्मभंगभयं मे नास्ति इति भावः, अतः, मनोभवसपर्यां कामदेवपूजां, एतत्पदस्य अवलोकयामीति

९१२ ‘वरोऽन्व त्वं...दिम् (स्तं) ९१३ तामभ्यवदत्किं (गो. का) ९१४ संविधाय (प. स्तं) । हस्ते दत्ता (गो. का) । मनोभवस्येयम् (स्तं)

अवलोकयामि तावत्तिरोहिता सिन्दुवारविटपेन ।
 तातान्तःपुरिकाभिर्यथाऽर्च्यते किं तथैतदुत नेति ॥ ९१५ ॥
 पिण्डीकृतमिव रागं हृच्छयमिव लब्धविग्रहोत्कर्षम् ।
 समुपेत्य वत्सराजं जगाद सा जयतु देव इति ॥ ९१६ ॥
 परिभुक्तमपि नवत्वं शृङ्गारं मदनपर्वणा नीतम् ।
 भजमानो भजमानां स्वागतवचसाऽभिनन्द्य तामूचे ॥ ९१७ ॥

उत्तरार्यास्थितपदेन अन्वयः ॥ ९१४ ॥ तावत् अवधारणे, सिन्दुवारविटपेन तदाख्य-
 वृक्षेण, तिरोहिता अन्तर्हिता यथा देव्यादिः कोऽपि न पश्येत् तथा, अवलोकयामि
 पश्यामि । अवलोकनविषयं स्फुटयति तातेति । यथा येन प्रकारेण, तातस्य सिंहले-
 श्वरस्य, आन्तःपुरिकाभिः अंतःपुरे भवाः आंतःपुरिकाः ताभिः अवरोधस्वीजनैः,
 अर्च्यते पूज्यते, तथा साकल्येन तत्प्रकारेणैव, एतत् अत्रत्यं कामपूजनं, उतशब्दः
 वितर्कं, “उत प्रश्ने वितर्कऽर्थः” इति विश्वलोचनः, न तथा अपरप्रकारेण कैश्चिद्भेदैः
 वा, इतिशब्दः प्रकारे ॥ तथाहि रत्नावल्यां सागरिकोक्तिः—“(कतिचित्पदानि गत्वा
 आत्मगतम् ।) सारिका मया पुनः सुसंगताया हस्ते समर्पिता । इदमप्यस्ति मे
 प्रेक्षितुं कौतुहलं, किं यथा तातस्यान्तःपुरे भगवाननंगोऽर्च्यते इहापि तथैव किं
 अन्यथेति ।” इति ॥ ९१५ ॥ इदानीं देवीवृत्तमाह पिण्डीति । सा वासवदत्ता,
 वत्सराजं उदयनं, कीदृशमित्युत्प्रेक्षते, पिण्डीकृतं घनीभावं प्रापितं, रागं स्नेहं, इव
 उत्प्रेक्षायां, अपि च, हृच्छयं सर्वेषां प्राणिनां अवस्थाविशेषे हृदि अंतःकरणे शेते सुखेन
 वर्तते इति] हृच्छयः कामः, लब्धः विग्रहस्य शरीरस्य उत्कर्षः सौन्दर्यातिशयः
 [शिवेन भस्मीकरणात् पूर्वं वर्तमानात् देहात्,] येन इति च [तादृशं, इव
 उत्प्रेक्षायां, अपूर्वशरीरसौंदर्यशालिनं इति भावः, इदं श्लेषेण वत्सराजस्यापि
 विशेषणं, तत्र लब्धः विग्रहात् युद्धात् उत्कर्षः अतिशयः येन तं इत्यर्थः, युद्धेपु
 जयेन कीर्तिमन्तं इति भावः, “संग्रामे विग्रहः ख्यातः कायविस्तार-
 योरपि ।” इति शाश्वतः, तं, समुपेत्य सम्यक् समीपं गत्वा, जगाद अवदत् ।
 किमित्याह—देवः परमेश्वरः राजा, जयतु सर्वोत्कर्षेण वर्तताम्, इति ॥ ९१६ ॥
 ततः राज्ञो वचनमवतारयितुमाह परीति । परिभुक्तं सम्यगन्तर्बहिश्च अनुभूतमपि,]
 ‘मदनपर्व मदनोत्सववसंतसमयः’ [इति टिप्पणी । मदनपर्वणा मदनमहोत्सवेन

९१५ यथोच्यते किं तथेह नो वेति (प. स्तं) ९१६ जयति (का) ९१७
 शृंगारसं मं (गो २. का)

‘भर्गविलोचनपावकदाहाभ्यधिकां मनोभवो मन्ये ।

प्राप्स्यति तव करसङ्गममुखविरहसमुत्थितां पीडाम् ॥ ९१८ ॥

सा मन्मथमभ्यर्च्य (भ्यार्चत् ?) क्षितिनाथं तदनु साधिकं, तस्याम् ।

परमां मुदं वहन्त्यां विग्रहवन्मदनमनसि कन्यायाम् ॥ ९१९ ॥

चैत्रे मासि शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां तिथौ माननीयेन, “पर्व स्यादुत्सवे ग्रंथौ दर्शप्रतिपदोरपि । तत्संधौ विषुवादौ च प्रस्तावे लक्षणान्तरे ॥” इति विश्वलोचनः, नवत्वं अभुक्तपूर्वत्वं, नीतं, शृंगारं शृंगाररसं कामिवृत्तिं, भजमानः सेवमानः, “ कालप्रदेशवेपथ्यापार-स्थितिविशेषघटनाभिः । चिररुढोऽपि हि यूनां नवत्वमुपनीयते रागः ॥ ” (आ. ६८८) इति अनेनैव कविना पूर्वमुक्तेन न्यायेन अभिनवशृंगारभावुकः इत्यर्थः; भजमानां सेवमानां स्वस्मिन् परमानुरागवर्ती इति यावत्, तां वासवदत्तां, स्वागतवचसा ‘शोभनं आगतं ते’ इति वचः उक्तिः स्वागतवचः तेन, अभिनंद्य तस्याः हर्षमुत्पाद्य, ऊचे अवदत् ॥ ‘भजमानो भजमानां’ इति अर्थभेदेन शब्दा-वृत्त्या यमकं शब्दालंकारः ॥ ९१७ ॥ राज्ञः वचनं अनुवदति भर्गेति । मनोभवः कामदेवः, अनेन तस्य अनंगत्वं सूचितं; भर्गः (पापानि) भर्जति दहति इति भर्गः शिवः, भर्गः इति समुचितं पदं, तस्य विलोचनस्य विशिष्टस्य तृतीयस्य लोचनस्य नेत्रस्य, पावकः अग्निः, तेन तस्य यः दाहः प्रज्वलनं, तस्मादपि अभ्य-धिकां अधिकतरां, पीडां व्यथां तापं, कुत इत्याह करेति—पूजनकाले यः तव करेण हस्तेन कामदेवस्य संगमः संयोगः तस्मात् यत् सुखं आनंदः तस्य विरहेण पूजासमा-प्त्युत्तरकालं त्वत्करसंपर्कलाभराहित्येन, समुत्थितां उत्पन्नां, प्राप्स्यति लप्स्यते; इति मन्ये तर्कयामि तत्त्वदृष्टौ एवं स्फुरति इति वा ॥ इयं देवीं प्रति राज्ञः चादूक्तिः ॥ भर्गनेत्रजन्मनो वह्नेरप्यधिकतया तापकः तस्याः विरहाग्निः इति व्यतिरेकालंकार-ध्वन्यनुप्राणितः मन्ये इति पदेन उत्प्रेक्षालंकारः । अपि च कामदेवस्य पूजनात् हर्षप्राप्तिः उचिता, प्रकृते तु पीडारूपविरुद्धकार्योत्पत्तिकथनात् विभावनाविशेषध्वनिः, तत्सिद्धयै च करसंगमविरहोक्तेः काव्यलिंगमलंकारः ॥ रत्नावल्यां तु मदनपूजा-समये प्रकारान्तरेण राज्ञः चादूक्तिः—“अनंगोऽयननंगत्वमद्य निदिष्यति ध्रुवम् । यदनेन न संप्राप्तः पाणिस्पृशोत्सवस्तव ॥” (१।२२) इति ॥ ९१८ ॥ सेति युगमम् । सा वासवदत्ता, आदौ देवं कामं अभ्यार्चत् अपूजयत्, तदनु पश्चात्,

९१८ शर्वविलो (प) सर्वविलो (स्तं) । दाहात्यधिकां (गो २. का) । संगति (प. स्तं) ९१९ अथ मन्मथ (प. स्तं) । तदनु समधिकं (प. स्तं) । विग्रहवन्मनसि (गो. का)

शृङ्गाररससमुद्रं सोत्कलिकं निपतिते तथा नृपतौ ।

तारमधुरस्फुटार्थं नग्राचार्यः पपाठ नेपथ्ये ॥ ९२० ॥

क्षितिनाथं राजानं, साधिकं विशेषेण तस्य प्रियपतित्वात्, अभ्यार्चत् । अत्र उपलब्धकोशेषु ‘ अभ्यर्च्य ’ इति पाठे सत्यपि तस्य छिष्टान्वयतया ‘ अभ्यार्चत् ’ इति पाठः स्यादिति तथा व्याख्यातम् । यद्वा यथास्थितपाठे क्षितिनाथमिति पदमनु ‘ अभ्यार्चत् ’ इत्यध्याहर्तव्यम् । इदं सर्वं दृष्ट्वा, तस्यां पूर्वनिर्दिष्टायां प्रसिद्धायां, विग्रहवन्मदनमनसि कन्यायां—कुसुमावचयव्यापृतया सागरिकया देवीकृतं कामदेवमूर्तिपूजनं न दृष्टं, पश्चाच्च राज एव पूजनं दृष्टं, तेन सुरुपे उदयने एव तस्याः शरीरिणः कामदेवस्य बुद्धिः जाता, तदेतदुक्तं विग्रहवन्मदनमनसि; कन्यायां अनूढायां सागरिकायां, परमां सातिशयां, तथात्वे च हेतुः विग्रहेत्यादि, मुदं प्रियलामनिमित्तं हर्षं, वहन्त्यां सत्यां, मोदावस्थां अनुभवन्त्यां इत्यर्थः ।] ‘ विग्रहवन्मनसि [इति पाठे] रोषाक्रान्तचेतसि, [इति टिप्पणी अगुद्धा, विग्रहवान् शरीरी मदनः कामदेवः अयं इति मनः बुद्धिः यस्याः तस्यां, इति मध्यमपदलोपी समासः, तथाऽर्थश्च; तथाहि कामदेवस्य पूजनमदृष्ट्वा उदयनस्यैव पूजनदर्शनात्, तस्य च लोकोत्तरसौन्दर्यात्, तथा उदयनः सशरीरकामदेवत्वेन गृहीतः इति भावः । तथा च नाटिकायां सागरिकोक्तिः—“ कथं प्रेक्षित एवापूर्वः कुसुमायुधः । अस्माकं तातस्यान्तःपुरे चित्रगतोऽर्च्यते, इह प्रत्यक्षीकृतः, तदहमप्येभिः कुसुमैरिह स्थित्वैव भगवंतं कुसुमायुधं पूजयिष्ये । ” इति ॥ ९१९ ॥ तथा नृपतौ उदयने, सोत्कलिकं उत्कलिकया उत्कण्ठया सहितं यथा स्यात्तथा इति क्रियाविशेषणस्य ‘ निपतिते ’ इत्यनेनान्वयः, श्लेषे विशेषणं च, उत्कलिकाभिः कलोलैः सहितं, “ भवेदुत्कलिका हेलोत्कण्ठासलिलवीचिषु । ” इति विश्वलोचनः, शृङ्गाररस एव समुद्रः सागरः, तं, अत्यंतसंयोगे द्वितीया, तस्मिन्नित्यर्थः, नितरां पतिते सति, राज्ञि अत्यंतं उत्कण्ठिते सति इति भावः । नग्राचार्यः नग्नानां वन्दिनां आचार्यः वैतालिकः, नेपथ्ये जवनिकान्तरे वेषपरिग्रहस्थले, “ नेपथ्यं स्याज्जवनिका रंगभूमिप्रसाधनम् । ” इति अजयः, तारमधुरस्फुटार्थं—तारं उच्चैः, मधुरं श्रुतिमुखकरं, स्फुटार्थं सुव्यक्तार्थकं च यथा स्यात् तथा, पपाठ । तारेत्यादि—क्रियाविशेषणेन पाठस्य सौष्ठवं सूचितं, तदुक्तं—“ पंचस्थानसमुद्रवर्णेषु यथास्वरूपनिष्पत्तिः । अर्थवशेन च विरतिः सर्वस्वमिदं हि पाठस्य ॥ ” (काव्यमीमांसा १।७) इति ॥ ९२० ॥

‘नयनानन्दमखण्डितमण्डलमभिरामममृतरश्मिमिव ।

सायन्तन आस्थाने क्षितिपतयः सन्त्युदयनं द्रष्टुम्’ ॥ ९२१ ॥

वैतालिकपाठः नयनेति । सायंतने सायंकालीने समये सायंकाले, “सायं चिरं०” (पा. ४। ३। ३३) इत्यादिना द्युप्रत्ययः तुडागमश्च । अमृतरश्मिं अमृतवत् तृप्तिदायकाः रश्मयः किरणाः यस्य सः चंद्रः, मध्यमपदलोपी समासः लुतोपमा च, यद्वा नास्ति मृतं मरणं यस्मात्तदमृतं तदेव रश्मयो यस्य सः, तं इव, उदयनं त्वां, त्वां इति वक्तव्ये उदयनं इति बहुमानेन ताटस्थेन उक्तिः, श्लिष्टविशेषणैः औपम्यं समर्थयति नयनेत्यादिभिः । नयने आनंदयति इति नयनानंदः तं नेत्रानंदजनकं, चंद्रपक्षे सौम्य-शीतलक्ष्यशुभ्रत्वादिगुणैः, राजपक्षे प्रजापरिपालकत्वात्; अखण्डितमण्डलं अखण्डितं संपूर्णं शुक्लचतुर्दशीतिथित्वात् मंडलं बिम्बं यस्य तं; राजपक्षे—मंडलशब्देन प्रकृतिमंडलं लक्षितं, न तु द्वादशराजकादिकं, प्रकृतिमंडले तु—“पुरोधश्च प्रतिनिधिः प्रधानः सचिवस्तथा । मंत्री च प्राड्विवाकश्च पंडितश्च सुमंत्रकः । अमात्यो दूत इत्येतां राशः प्रकृतयो दश ॥” (शुक्नीतौ २। ६९—७०) इति तदात्मकं मंडलं संपूर्णं यस्य तं; कामंदकीयनीतिसारस्य उपाध्यायनिरपेक्षाख्यायां टीकायां तु—“सप्तप्रकृतिकं राज्यं मंडलमित्यभिधीयते । ताश्च सप्तापि प्रकृतयः स्वस्वगुणसंपदुपेता यदा भवन्ति तदा संपूर्णं मण्डलमुच्यते ॥” इति, ताः प्रकृतयश्च “स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परस्पररोपकारीदं सप्तांगं राज्यमुच्यते ॥” (४। १) इति कामंदकीये । अभिरामं सुंदरं, इदं उभयसाधारणं; तथा च कामंदकीयनीतिसारे—“रोचते सर्व-भूतेभ्यः शशीवाखंडमंडलः । संपूर्णमंडलस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत् ॥” (८। २) इति । द्रष्टुं तस्य दर्शनं कर्तुं अर्थात् प्रणामादिभिः सत्कर्तुं, तथा च सायंकाले पूर्ण-चंद्रोदयः सहर्षं लोकैः आनन्दो भवतीति दृश्यते इति, तथा प्रातः सायं च स्वामी भृत्यादिभिः प्रणामादिभिः सेव्य इति शिष्टाचारः प्रायः राजकुलेषु इति, क्षितिपतयः राजानः, उदयनस्य चक्रवर्तित्वात् तेऽपि; आस्थाने “आस्थानं नृपतेः सभा” इति हलायुधः, लक्षणया सभामंडपे; संति मिलिता वर्तन्ते ॥ अनया प्रगीतिकया वैतालिकेन संध्याकालः समुपस्थितः इति, दर्शनसमुत्सुकानां राज्ञां तोषाय तेन शीघ्रं अपगंतव्यं इति च सूचितम् ॥ अत्र श्लेषानुबिद्धः उपमालंकारः । अपि च अत्र चंद्रमिव उदयनं उदयनमिव च चंद्रं द्रष्टुं इति परिस्फूर्तैः उभयोः उपमेयत्वे उपमानत्वे च उपमेयोपमाध्वनिः । तथा उदयनं इति पदं चंद्रेऽपि योजयितुं शक्यं, तत्र उत् ऊर्ध्वं

उच्चारितेऽन्यनाम्नि त्रिदशपत्तौ तत्क्षणाच्युतपदायाम् ।

उत्पन्नविस्मयरतिर्निदधे नरभर्तुरात्मजा हृदये ॥ ९२२ ॥

अयमुदयनः स राजा तातः सत्कृत्य मां ददौ यस्मै ।

हन्त परप्रेषणमपि न निष्फलं साम्प्रतं जातम् ॥ ९२३ ॥

अयनं गमनं यस्य तं उदयमानं इत्यर्थः, यद्वा उत् उत्कर्षेण ऊर्ध्वं वा अयते गच्छ-
ति इति, “ नन्दि० ” (पा. ३।१।१३४) इति नञादिस्वात् कर्तरि ल्युः, नन्दयतीति
नन्दन इतिवत् ॥ रत्नावल्यां नेपथ्ये वैतालिकपाठः एवं—“ अस्तापास्तसमस्तभासि
नभसः पारं प्रयाते रवावास्थानीं समये समं नृपजनः सायंतने संपतन् । संप्रत्येष
सरोरुहद्युतिमुपः पादास्तवासेवितुं प्रीत्युत्कर्षकृतो दृशामुदयनस्येन्दोरिवोद्वीक्षते ॥ ”
(१।२३) इति ॥ ९२१ ॥ एतच्छ्रवणेन सागरिकायाः भावमाह उच्चारिते इति ।
च्युतानि निर्गतानि पदानि शब्दाः यस्यां तस्यां वैतालिकपटितायां, आर्यायां इति शेषः,
त्रिदशपतिः इन्द्रः अतिशयोक्त्या उदयनः तथात्वेन उक्तः, यद्वा त्रिदशानां देवानां
पत्तौ यज्ञदानादिकर्मभिः आहुत्यादिदानादिना पालके इति वा, तस्मिन्, मदन
इति मदननामापेक्षया अन्यनाम्नि उदयन इति तदभिधाने, उच्चारिते कथिते सति,
तत्क्षणात् उदयनेतिनामश्रवणक्षणे एव, नरभर्तुः राज्ञः सिंहलेश्वरस्य, आत्मजा तनुजा
दुहिता, उत्पन्नौ विस्मयः—यः कामदेव इति पूर्वं गृहीतः स तु परमार्थतः उदयनः
इति ज्ञानेन विस्मयः, रतिः—लेहभावः च (तत्कारणं अभिमार्यायां वक्ष्यति,) यस्याः
सा, हृदये निदधे एवं वक्ष्यमाणं विचारयामास इत्यर्थः । यद्वा ‘ च्युतपदार्थाम् ’ इति
पाठो भवेत्, तां च सा हृदये निदधे इत्यन्वयः तत्र ॥ ९२२ ॥ तस्याः विचारस्य
स्वरूपमाह अयमिति । अयं पुरोवर्ती, उदयनः वैतालिकनिर्दिष्टः, सः राजा यस्मै,
तातः स्वपिता सिंहलेश्वरः विक्रमबाहुः, सत्कृत्य सन्मानपूर्वकं, तत्प्रार्थनां स्वीकृत्य इति
भावः, ददौ उद्वाहार्थं वाग्दानं कृतवान् । इदं वैतालिकवाक्यान्तर्गतोदयननाम्ना
निश्चितम् । हंत हर्षे, “ हंत हर्षे विपादे च वाक्यारंभानुक्रमयोः । ” इति शाश्वतः,
परस्य अन्यस्य, प्रेषणं दासकर्म, अपि, साम्प्रतं अधुना, “ युक्तार्थमधुनार्थं च
साम्प्रतं संप्रयुज्यते । ” इति शाश्वतः, निष्फलं फलहीनं वृथा न जातं, इष्टलाभात्
इत्यभिप्रायः । यद्वा न निष्फलं अपि तु साम्प्रतं युक्तार्थं जातं, इत्यपि योजयितुं
शक्यम् । दास्यकर्मणः दोषवत्त्वेऽपि प्रियप्राप्तिरूपगुणकथनात् लेशालंकारः ॥

९२२ तैथ नां (प. स्तं) । तत्क्षणे व्यपेतायाम् (स्तं) । विस्मयपरा मानं दधे
(का) यमतिर्नि (प. स्तं) ९२३ यस्मिन् (गो. का) । परप्रेषण (प) (अस्याः पूर्वार्धे
प. पुस्तके द्रुटिः)

यावन्न वेत्ति कश्चित्तावदितस्त्वरितमेव निर्यामि ।

इति कथमपि नायकतो हृत्वा दृशमुत्ससर्ज रङ्गभुवम् ॥ ९२४ ॥

‘कन्दर्पमहमहोत्सवहृतहृदयैर्नावधारितोऽस्माभिः ।

संध्यातिक्रमकालः पश्य त्वं प्रियवयस्यक तथाहि ॥ ९२५ ॥

अत्र रत्नावल्यां—“ सागरिका—(श्रुत्वा सहर्षं परिवृत्य राजानं दृष्ट्वा सस्पृहम् ।) कथमयं स राजा उदयनः यस्मै अहं तातेन दत्ता । तत् परप्रेषणकृशितमपि मे शरीरं एतस्य दर्शनेन इदानीं बहुमतं संवृत्तम् । ” इति ॥ ९२३ ॥ यावदित्यादि । देवीनिदेशमुल्लंघ्य एतावतं कालं अत्रैव विटपान्तरिता स्थिता इति कोऽपि न जानीयात् तथा अंतःपुरं शीघ्रं अलक्षिता प्रवेक्ष्यामि इत्यर्थः । इतिशब्दः हेतौ, एवं विचार्य इति भावः । कथमपि यत्नेन कष्टेन, नायकतः उदयनतः, दृशं हृत्वा लग्नं चक्षुः अपकृष्य, रंगभुवं “ रंगो नृत्ये रणे रागे ” इति धरणिः, रंगाय नृत्याय या भूः सा रंगभूः तां नाट्यस्थलं, उत्ससर्ज तत्याज, नेपथ्यं प्रविष्टा इत्यर्थः ॥ ९२४ ॥ तदनंतरं विशेष-केण राज्ञः उक्तिः कन्दर्पेत्यादिना । कन्दर्पमहः मदनोत्सवइतिनामा यः महोत्सवः महान् उत्सवः “ उत्सूते हर्षमित्येव उत्सवः परिकीर्तितः । ” इति हर्षोल्लासकरः कृत्यविशेषः, तेन हृतं आकृष्टं व्यापारान्तरेभ्यः हृदयं अंतःकरणं येषां तैः, वसंतोत्सव-प्रेक्षणमदनपूजादिसक्तचेतोभिः अस्माभिः, संध्यातिक्रमकालः संध्याकालमर्यादो-ल्लंघनं, सायंसंध्याकालस्तु—अहोरात्रसंध्यात्मकः, दिनाडिकामितः, आदित्यादर्थास्तमि-तादारभ्य यावत् तारकाः नभसि न परिस्फुटाः तावत् सायंसंध्या, न अवधारितः न लक्षितः विकालः संवृत्तः इति; यत् राज्ञां सायंकृत्यं-राजसभां आस्थाय मांडलिका-मात्यादिसेवकप्रजामुख्यपुरुषादीनां प्रणामादिस्वीकरणं यत् वैतालिकोक्तौ—“ नृपजनः सायंतने संपतन् ” “ पादांस्तवासेवितुं ” (रत्नावल्यां १।२३) इत्यनेन सूचितं, ततश्च अवश्यविहितसंध्यावंदनकालः यदाक्रमणेन राज्ञः धर्मापराधभीतिः, तथा च तस्य धर्मपरायणत्वं सूचितम् । हे प्रियवयस्यक प्रियमुहूर्त्, त्वं पश्य अवलोकय । तथाहि इति अवयवसमुदायः विवरणोपक्रमे । अत्र रत्नावल्यां उदयनोक्तिः—“ कथमुत्सवा-पहृतचेतोभिरस्माभिः संध्यातिक्रमोऽपि नोपलक्षितः । देवि, पश्य । ” इति ॥ ९२५ ॥

९२४ ‘कतः कृष्टा (प. स्तं) (प. पुस्तके चरमदलपृष्ठभागो नष्टः) ९२५ (अत्रापि प. पृष्ठं भग्नं) [प. पुस्तकस्य ९२२-९२५ श्लोकमयं पत्रं अधर्मेव, तेन तत्र त्रुटिः ।]

“ उदयनगान्तरितमियं प्राची सूचयति दिङ् निशानाथम् ।

परिपाण्डुना मुखेन प्रियमिव हृदयस्थितं रमणी” ॥ ९२६ ॥

देवि त्वन्मुखपद्मं पद्मान् विदधाति पश्य विच्छायान् ।

अल्योऽपि लज्जिता इव शनैःशनैस्तदुदरेषु लीयन्ते ॥’ ९२७ ॥

संध्यासमयवर्णनाय रत्नावलीस्थामेव आर्यो (१।२४) कविः उद्गृह्णाति उदयनेति । इयं प्राची पूर्वा, दिक् दिशा, परिपाण्डुना मुखेन—तत्रैव चन्द्रोदयस्य नियतत्वात् अचिरमुदयचन्द्रज्योत्स्नया शुभ्रेण दिशः ऊर्ध्वभागेन, उदयनगान्तरितं उदयनगः उदयाचलः तेन अंतरितं आच्छादितं पिहितं, निशानाथं निशायाः रात्र्याः नाथं पतिं चंद्रं, सूचयति उदयचंद्रास्तित्वं प्रकाशयति, इव उपमायां यथा, रमणी अंगना, प्रकृते उचितत्वात् विरहिणी, परिपाण्डुना सर्वतः स्थानेन विच्छायेन ‘ पारदरससिक्तक्रांचनच्छायेन ’ (विद्वशा० २।१६), मुखेन वदनेन, हृदयस्थितं विरहात् अदृश्यं चित्तनिहितं, प्रियं बलभं, सूचयति अनुमापयति । तथाहि मुखस्य परिपाण्डुत्वं प्रियविरहद्योतकं, यथाह क्षेमेन्द्रः—“ आपाण्डुता मद-नकीर्तिसखी मुखेदौ प्रौढिं भिभर्ति विरहे हरिणायताक्ष्याः । अच्छिन्नवाप्यविसरारुण-नेत्रकोणलीनप्रतापमिव मन्मथमुद्रहंत्याः ॥ ” (चतुर्वर्गसंग्रहे ३।१५) इति । तथा विद्वशालभंजिकानाटिकायांमपि— “ दरदलितहरिद्राग्रन्थिगौरे शरीरे स्फुरति विरहजन्मा कोऽप्ययं पाण्डुभावः । ” (३।१७) इति । अत्र उपमालंकारः । अपि च यथा रमणी परिपाण्डुना मुखेन गर्भिणी इति ज्ञायते एवं प्राची दिक् अपि स्वीयपरिपाण्डुमुखेन चंद्रं गर्भस्थं सूचयति इत्यपि अत्र परिस्फुरति, यथोक्तं यादवाभ्युदयकाव्ये (२।५०)—“ निशाकरेण प्रतिपन्नसत्त्वा निःक्षिप्तदेहेव पयोधितरुपे । जगत्समीक्ष्या जहती च काश्च्यं प्राची दिशा पाण्डस्तामयासीत् ॥ ” इति । प्राचीनैस्तु उदयन् चंद्र एव पाण्डुना कामिनीगण्डेन उपमितः, तथा च—“ ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना । नेत्रानंदेन चंद्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता ॥ ” (महाभारते द्रोणपर्वणि अ. १८४।४६) इति, तथा “ ततोऽरुणपरिस्पंदमंदीकृतवपुः शशी । दग्ने कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥ ” इति ॥ ‘ उदयतटान्तरितं ’ इति पाठे उदयाख्यगिरेः तटेन वप्रेण इत्यर्थः ॥ ९२६ ॥ देव्याः चाण्डुद्वारा पुनरपि संध्याकालं वर्णयति देवीति । देवि इति महिषीसंबुद्धौ, यदाह भरतः—“ देवीति महिषी वाच्या राज्ञा परिजनेन तु । ” (१७।८६) इति । पश्य । तव

एवमभिधाय चित्रैश्चरणन्यासैः परिक्रमं कृत्वा ।

नैष्कामिकया ध्रुवया त्रिनिर्णयौ नायकोऽपि सह सर्वैः ॥ ९२८ ॥

मुखमेव पद्मं कमलं, रूपकं, एकमपि सत् अन्यान् सजातीयान्, पद्मान् कमलानि,
“ पद्मोऽस्त्री पद्मनालेऽब्जे व्यूहसंख्यानतरे निधौ । पद्मके नागभेदे ना, पद्मा भाङ्गो-
श्रियोः स्त्रियाम् ॥ ” इति विश्वलोचनः, विच्छायान् अस्तमितशोभान् कान्तिहीनान्,
“ छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः । ” इत्यमरः, विदधाति करोति । उपमा-
लंकारः, “ तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुपति...शब्दाः सादृश्यसूचकाः । ”
(काव्यादर्श २।६३-६५) इत्युक्तेः । अनेन तस्याः मुखस्य व्यतिरेकः ध्वनितः ।
अपि च संध्याकाले कमलानां ग्लानत्वं प्रकृतिजं तथापि तत्कारणत्वेन देवीमुखपद्मस्य
कल्पितत्वात् संबधातिशयोक्तिरलंकारश्च । अल्योऽपि भ्रमराश्च, शनैःशनैः वीप्सायां
(आधिक्ये) द्वित्वं, अतिमंदं इत्यर्थः, तेषां कमलानां, उदरेषु मध्यभागेषु, लीयं-
ते अदृश्या भवन्ति कमलानां मुकुलीभवनेन, तदुत्प्रेक्षते, लज्जिता इव, कस्मात् इत्याकां-
क्षायां तु रत्नावल्पनुसरणे तत्र उक्तं “ श्रुत्वा ते परिवारवारवनितागीतानि ” (१।२५)
इति पूरणीयम् । इयं रत्नावलिस्थायाः उदयनोक्तेः अनुवादः । सा च—“ देवि,
त्वन्मुखपंकजेन शशिनः शोभातिरस्कारिणा पद्मपाब्जानि विनिर्जितानि सहसा गच्छन्ति
विच्छायताम् । श्रुत्वा ते परिवारवारवनितागीतानि भृंगांगना लीयन्ते मुकुलान्तरेषु
शनकैः संजातलज्जा इव ॥ ” (१।२५) इति ॥ अन्येऽपि तिरस्कृताः पराजिता वा
विच्छाया भवन्ति, स्वमुखानि दर्शयितुं अशक्ताः क्वापि लीनाश्च भवन्ति इति
समासोक्तिः ॥ अत्रेदमवधेयं—यत् मूले भ्रमराणां लयने हेतुत्वेन लज्जा उत्प्रेक्षिता,
परंतु लज्जाकारणं नोक्तं, यथा रत्नावल्यां उक्तम् । तत्रेयं अभिसंधिः—“ किं पद्म-
मन्तर्भ्रान्तलि किं ते लोलेक्षणं मुखम् । ” (काव्यादर्श २।२६) इति संशयो-
पमोदाहरणवत् देव्याः सेक्षणं मुखं अत्र पद्मत्वेन अभिप्रेतं, तत्र पूर्वार्धेन मुखेन
केवलं पद्मानां तिरस्कारं उक्त्वा तत्रत्यलोलेक्षणैः पद्ममध्यमकरंदलोलुपानां अलीनां
पराजयः उत्तरार्धे प्रकटीकृत इति सर्वं समंजसम् ॥ ९२७ ॥ प्रकृतं रत्नावली-
नाटिकायाः प्रथमांकस्य नाट्यं उपसंहरति एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण, अभिधाय
संध्यासमयं वर्णयित्वा, चित्रैः चरणन्यासैः परिक्रम्य द्विपदिकाद्युचितचारीभिः
रंगभूमौ भ्रमणं कृत्वा, सर्वैः देवीविदूषकादिभिः पात्रैः सह, नायकोऽपि राजा
उदयनोऽपि, नैष्कामिकया ध्रुवया तस्यां नेपथ्ये गीयमानायां इत्यर्थः, तथा चोक्तं

९२८ निष्कामन्यादुक्त्या विनिर् (का) [अशुद्धः पाठः] । सह सचिवैः (प.
स्तं) [न्यूनार्थकः पाठः]

अङ्के जातसमाप्तौ गीतातोद्यध्वनौ च विश्रान्ते ।

प्रेक्षणकगुणग्रहणं नृपसूनुः प्रवृत्ते कर्तुम् ॥ ९२९ ॥

“नाट्यप्रयोगतत्त्वे भूतयो न विशन्ति मादृशां प्रायः ।

बाह्वनयानपदातिग्रामादिककार्यदत्तहृदयानाम् ॥ ९३० ॥

भरतेन—“ प्रवेशादोपनिष्कामप्रासादिकमथान्तरम् । गानं पंचविधं ज्ञेयं ध्रुवायोगस-
मन्वितम् ॥” (३२।३२१) इति, तत्र नैष्कामिकी ध्रुवा तु—“ अंकान्ते निष्कामणे
पात्राणां गीयते प्रयोगेषु । निष्कामोपगतगुणं विद्यानैष्कामिकीं तां तु ॥” (३२।३१९)
इति । “ उद्युक्तजनानां निष्कामसूचनात् नैष्कामिकी । निष्कामः प्रयोजनमस्या इति
नैष्कामिकी । ‘ प्रयोजनम् ’ (पा. ५।१।१०९) इति ठक् ।” इति प्रबोधचंद्रोदयचंद्रिका-
याम् । विनिर्ययो रंगभूमि उत्ससर्ज निष्कान्त इत्यर्थः, इदं अंकसमाप्तिं सूचयति,
तदुक्तं—“ तेषामन्तेऽस्य निर्गमः ।” (दशरूपके ३।४९) इति । (तेषां पात्राणां, अस्य
अंकस्य ।) ध्रुवा नाम गीतांगानि, ताश्च नानाविधाः, तदुक्तं भरतेन—“ या ऋचः
पाणिका गाथा सतरूपांगमेव च । सतरूपभ्रमाणं च तद्वेत्त्यभिसंज्ञितम् ॥”
(१२।२) इति, तथा “ वाक्यवर्णा ह्यलंकारा यतयः पाणयो लयाः । ध्रुवमन्योन्य-
संबद्धा यस्मात्तस्माद्भुवाः स्मृताः ॥” (१२।८) इति ॥ ९२८ ॥ नाट्यवर्णनान्ते पुनः
मंजर्युपाख्यानं अनुसंदधाति अंके इति । अंकः नाटकपरिच्छेदः, अंकलक्षणमाह—
“ अंक इति रुढिशब्दो भावैश्च रसैश्च चिह्न (‘ रोह ’) यत्यर्थान् । नानाविधानयुक्तो
यस्मात्तस्माद्भवेदंकः ॥ यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः । किंचि-
दवलग्नबिन्दुः सोऽङ्क इति सदाऽवगन्तव्यः ॥” “ एकदिवसप्रवृत्तं कार्यं त्वंकेऽथ बीज-
मधिकृत्य ।” “ रंगं तु ये प्रविष्टाः सर्वेषां भवति तत्र निष्कान्तिः ॥” (१८।१४—
१५—२२—२४) इति भरतः । तस्मिन् लक्षणया तन्नाट्ये, जातसमाप्तौ समाप्तिं गते, अतः
गीतस्य गानस्य, तत्सहकारिणां आतोद्यानां वीणामुरजादिवाद्यानां च, ध्वनौ शब्दे,
विश्रान्ते तूष्णीभावं प्राप्ते, नृपसूनुः समरभटः, प्रेक्षणकस्य नाट्यस्य, गुणानां भावितानां
भावाभिनयसंगीतादीनां गुणानां, ग्रहणं कर्तुं बुद्ध्या निर्देशं कर्तुं, प्रवृत्ते उद्युक्तोऽभूत्
॥ ९२९ ॥ इतः ९४७ आर्यां यावत् तदुक्तं अनुवदति नाट्येति । नाट्यस्य नाय-
काद्यवस्थानुकरणस्य, नाट्यं तु—“ अवस्था या तु लोकस्य सुखदुःखसमुद्भवा । तदी-
यानुकृतिः प्राज्ञैर्नाट्यमित्यभिधीयते ॥ ” इति लक्षितं तस्य प्रयोगः भूमिकाभिनया-
दिना कुशीलवैः प्रदर्शनं तस्य, तत्त्वे याथात्म्ये याथार्थ्ये वास्तविकत्वे, प्रायः बाहुल्येन,

९३० प्रयोजनक (त् ?) त्वे (प) प्रयोजकत्वे (स्तं) । बाह्वनयनपं (प. स्तं)

आस्ते लिखितो ग्रामो गृहाण तं सत्प्रदेशबहुभूमिम् ।

वासय तत्रावासं भवसि ततःपुङ्गवो दिवसैः ॥ ९३१ ॥

‘कृतजीवनसंस्थो हि त्वमपि किमर्थं करोषि विज्ञप्तिम् ।

अर्पय वा यदि चेच्छसि कुरु स्थितिं हस्तदानेन ॥ ९३२ ॥

वाहनेत्यादिविशिष्टानां मादृशां मत्सदृशानां पुरुषाणां, मतयः धियः, न प्रविशन्ति मादृशाः नाव्ययत्वं अवधारयितुं अशक्ताः इति विनयगर्भा उक्तिः । वाहनेति हेतुगर्भं विशेषणं, वाहनानि बाह्यते अनेन इति वाहनं अश्वहस्यादि तानि, यानानि याति अनेन इति यानं रथशिबिकादि तानि, पदातयः पादस्था एव योद्धारः ‘पाला’ ‘सिपाही’ इति वा भाषायां ख्याताः, पदातिः—पादाभ्यामेव अतति गच्छति इत्यर्थे, अतते—“पादे च” (उणा० ४।१३२) इति इणप्रत्यये वृद्धौ “पादस्य पदाज्यातिगोपहृतेषु” (पा. ६।३।५२) इति पादस्य पद्मावे योगरुढोऽयम् । ग्रामाः खेटकाः, ग्रामश्च—“भवेत्कोशात्मको ग्रामो रूप्यकर्षसहस्रकः ।” इति लक्षितः (शुक्रनीती १।१९३), (क्रोशमानं तु मतभेदैः भिन्नं तत्रैव द्रष्टव्यं,) तानि आदौ येषां, तादृशेषु कार्येषु दत्तं हृदयं व्यापृतं मनो येषां तादृशानाम् । तथाहि राज्ञा आवश्यकैः ग्रामादिसाधनावेक्षणादिविषयान्तरैः अस्तचित्तत्वात् संगीतादिललितकलाविज्ञानं न सम्यक् प्राप्यते, अतोऽहं अस्य नाट्यप्रयोगस्य गुणान् यथार्थतया ग्रहीतुं वक्तुं तदनु रूपं पारितोषिकं च निर्धार्य दातुं अशक्तः इति भावः ॥ ९३० ॥ राजधर्मत्वात् संतोषप्रकाशाय दानेन तं संमानयति आस्ते इति । अस्मिन् लेख्यपत्रे तुभ्यं दातव्यत्वेन, ग्रामः, लिखितः लेखेन निर्दिष्टो वर्तते । एतद्वलेन तं ग्रामं, कीदृशं, सन् शोभनः प्रदेशः देशः, बह्वी आया-मादिभिः विस्तृता च भूमिः पृथ्वी यस्य तम् । इदं दानपत्रस्य दानशासनस्य वा अर्पणम् । तत्र तस्य रुचिं उत्पादयति वासयेति । तत्र तस्मिन् ग्रामे च, तव आवासं निवासस्थानं गृहं वासय, तत्रैव स्वीयैः सह निवस इत्यर्थः । ततः दिवसैः गते कस्मिंश्चित् काले,] ठक्कुरः श्रेष्ठः, [वस्तुतः ठक्कुरः इति भूमिमतां मानपदं ‘ठाकोर’ इति ‘टागोर’ इति वा भाषायां प्रसिद्धं, भवसि भविष्यसि, “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा” (पा. ३।३।१३१) इति भविष्यति लट् ॥ ९३१ ॥ एतत्प्रसंगेन स्वस्य शीघ्रं फलदातृत्वं उद्दिश्य अन्येभ्यः सेव्येभ्यः स्वोत्कर्षं सूचयन् वाक्प्रपञ्चैकसाराणां स्वामिनां

९३१ तां सत्प्रं (प. स्तं) [का.पाठः बहुलदोषः] ९३२ [इतः ९४२ अंकश्लो-
कार्थान्तपाठस्य द्वित्रिपत्राणि प. पुस्तके १८४ पत्रांकमारभ्य वृद्धितानि] । संस्थोऽपि
त्वमपि (स्तं) । हस्तदान्ये (ध्ये ?) न (स्तं)

न च पत्तयो न सप्तिर्न च पोष्यजनस्तथाप्यसन्तुष्टः ।

लभमानेऽपि सदाऽयं चिरन्तनत्वाभिमानेन ॥ ९३३ ॥

विज्ञप्तिकोन्मुखत्वं दूरत एवावधारितं भवतः ।

तूष्णीं क्रियतामस्माच्छ्रोष्यसि कार्यं प्रतीहारान् ॥ ९३४ ॥

सेवकान् प्रति नानाप्रकाराः मिथ्यासान्त्वनादियुक्ताः उक्तीः अनुवदति कृतेत्यादिभिः सप्तभिः । हे वेतनवृद्धयभिलाषिन् सेवक, कृता जीवनस्य वृत्तेः संस्था व्यवस्था यस्य तादृशोऽपि त्वं किमर्थं विज्ञप्तिं वेतनादिवृद्धये प्रार्थनां, करोषि । मया वेतनवृद्धिर्न कार्या इति भावः । यदि नेच्छसि एवं सति यदि सेवां कर्तुं इच्छा नास्ति, तदा अर्पय भृत्यत्वं त्यज इत्यर्थः । सोत्प्राप्तं वदति कुरु इति । ततश्च मत्सेवामुखं परित्यज्य,] हस्तदानेन करार्पणेन ['मञ्जुरी' इति भाषायां प्रसिद्धेन, स्थितिं कुरु स्वजीवननिर्वाहं अवलम्बस्व ॥ ९३२ ॥ उच्चश्रेणिं कंचित्सेवकं वेतनवृद्धिं प्रार्थयन्तं उद्दिश्य निकटस्थान् अन्यानाह नेति । अस्य न पत्तयः पदातयः 'सिपाही' इति भाषायां व्यवहृताः, विद्यन्ते, न च सप्तिः अश्वः, नापि पोष्यः भरणीयः जनः स्त्रीपुत्रादिः विद्यते, इदं सर्वं सोत्प्राप्तमुक्तं; तथापि अयं सेवकः, लभमाने वस्त्रवेतनादौ मत्तः प्राप्यमाणे वस्तुनि, सदा सर्वदा, असंतुष्टः न अलंबुद्धिः, अधिकाधिकवाञ्छः लोभी सः इति भावः । तत्र कारणमाह चिरन्तनेति, चिरकालीनोऽहं भृत्यः इति अभिमानेन अहंकारेण आग्रहेण वा । अनुचितोऽस्य वेतनवृद्धयभिलाष इति भावः । 'लभमानोऽपि स दायं' इति पाठे स] दायं दानं [प्रीतिदानं इति यावत्, चिरन्तनत्वाभिमानेन मत्सकाशात् प्राप्नुवानोऽपि इत्यर्थः ॥ यद्वा 'लभमानोऽपि सहायं' इति मूलपाठः स्यात्, स च सरलार्थकः ॥ ९३३ ॥ अन्यः सेव्यः अन्यं सेवकं वदति विज्ञप्तीति । भवतः तव, विज्ञप्तिकोन्मुखत्वं वेतनवृद्धये विज्ञापयिष्या, दूरत एव त्वां आगच्छन्तं दूरे एव दृष्ट्वा, अवधारितं मया निश्चितम् । अतः तूष्णीं क्रियतां ते वक्तव्यं मया अनुमानेन ज्ञातमेव ततः तद्विषये मूको भव, अपि च यत् कार्यं मया आज्ञापनीयं त्वया च निर्वर्तनीयं कर्म तत्, अस्मात् प्रतीहारान् "द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः" इति विश्वलोचनः, ('प्रतिहारः' इत्यपि क्वचित् रूपं,) तस्मात् द्वारपालात्, त्वं श्रोष्यसि आकर्णयिष्यसि । मूकः सन् आज्ञतं कार्यं इदानीं कुरु,

९३३ 'पत्तयो न च पत्तिर्न च पोष्यजनस्तथापि संतुष्टः (स्तं) । लभमानेऽपि (का) लभमानोऽपि सदाऽयं (स्तं) ९३४ 'मस्मान् श्रोष्यसि (स्तं)

यूयं कुटुम्बमध्ये, क गम्यते, गोत्रपुत्रसामान्यम् ।

आदाय संविभागं स्वगृह इव स्थीयतां यथासौख्यम् ॥ ९३५ ॥

अभ्यन्तरव्ययार्थं न विलब्धो यो मया महोद्वङ्गः ।

तत्रापि तेऽनुबन्धो नो जाने किं करोमीति ॥ ९३६ ॥

प्रथमतरमेव कल्पितमनल्पफलजीवनं प्रदेशस्थम् ।

अद्यापि ते न जातं, नियोगिनां पश्य मन्थरताम्' ॥ ९३७ ॥

वेतनादिसंबद्धः विचारः अग्रे भविष्यति इति भावः ॥ ९३४ ॥ अन्यः अपरं वात्सल्यप्रदर्शनेन सान्त्वयति यूयमिति । यूयमिति आदरार्थं बहुवचनं, कुटुम्बमध्ये भ्रातृपुत्रादिवर्गः कुटुम्बः तस्य मध्ये, अर्थात् कुटुम्बिवत् गण्यध्वे । अतः क गम्यते मत्सेवां परित्यज्य अन्यत्र क सेवार्थं युष्माभिः गम्यते, कुटुम्बिजनवत् अत्रैव स्थातुं योग्यमिति भावः । गोत्रं कुलं वंशः पौत्रप्रभृति अपत्यं, पुत्राश्च तैः सामान्यं साधारणं, संविभागं द्रव्यांशं, आदाय ग्रहीत्वा, अत्रैव स्वगृहे इव इदं स्वीयं गृहमेव इति गणयित्वा, यथासौख्यं सुखस्य भावः सौख्यं तदनतिक्रम्य यथासौख्यं सुखेन इत्यर्थः, युष्माभिः स्थीयतां नैव गम्यताम् ।] 'गोत्रपुत्रसामान्याः' [इति पाठे] गृहस्थाः [इति टिप्पणी, यथा सगोत्राः पुत्राश्च एकस्मिन् एव गृहे वर्तन्ते तद्वत् इत्यर्थः । एवं स्वामी सान्त्वयति न तु किञ्चित् ददातीति भावः ॥ ९३५ ॥ अन्यः अन्यं अनुचितलोभव्याजेन उपालभते अभ्यन्तरेति । अभ्यन्तरव्ययार्थं गृहव्ययार्थं (अभ्यन्तरव्ययः 'खानगी खरच' इति भाषायां व्यवहृतः,) अपि, यः महोद्वङ्गः महान् चासौ उद्वङ्गश्च, उद्वङ्गस्तु नगरीविशेषः, " कर्वटादधमो द्रङ्गः पत्तनादुत्तमश्च सः । उद्वङ्गश्च निवेशश्च स एव द्रङ्ग इत्यपि ॥ " इति वाचस्पतिकोशात् उद्धरणं अभिधानचिंतामणिटीकायाम् । पत्तनं पञ्चाशद्रूपात्मकं, कर्वटं च चतुःशतग्रामपरिमितम् । लक्षणया तस्मात् आयः, न मया विलब्धः न मया उपयुज्यते अपि तु आपत्तिसंग्रहरूपेण संरक्ष्यते, तादृशे द्रव्येऽपि ते अनुबन्धः यदि अन्यस्मात् उत्पन्नात् दातुं न शक्यते तदा तस्मात् अपि अपवादतया दीयतां इति वारंवारं याचनम् । एवं स्थिते, किं करोमि कथं कस्मात् तुभ्यं दातव्यं, इतिशब्दः प्रकारे, नो जाने निर्णेतुं न पारयामि । अतः न किञ्चिदपि अधिकं दास्ये इति भावः ॥ ९३६ ॥ अपरः अकृतकिञ्चनः मिथ्यावचनः सेवकस्य फलालाभे राज्याधिकारिषु

९३५ 'सामान्याः (गो. का) भागं गृह' एव (गो. का) ९३६ [इतः ९५० अंकश्लोकपर्यन्तं क. मूलपुस्तकयोः अशुद्धिबहुलत्वात् का. पाठोऽपि तादृश एव] । न लब्धो....महोद्वङ्गः (स्तं) ९३७ वियोगिनां (गो. का) । मत्सरिताम् (स्तं)

एवम्प्रायैरनुदिनलाभोदयमोहकारिभिर्वचनैः ।

फलशून्यैरनुजीवी प्रतारितः कः कियत्कालम् ॥ ९३८ ॥

एतद्विषये नैपुणमत्र तु भूमीभुजां समाश्रित्य ।

मुखरतया कथयामो जडमिव सामाजिकोचितं किञ्चित् ॥ ९३९ ॥

दोषं आरोपयति प्रथमेति । प्रदेशस्थं भूम्यादिदेशगतं, अनल्पफलजीवनं बहुद्रव्यलभ-
वती वृत्तिः, प्रथमतः एव तव याचनात् पूर्वमेव, तव कल्पितं मया शासनलेखादिना
निर्वृत्तं, तथापि तव वचनात् इदानीं जाने यत्, अद्यापि एतत्क्षणपर्यन्तं, ते तव, न
जातं हस्तगतं स्वात्मीकृतं वा न अभूत् । तत्र कारणं स्वयमेव सूचयति नियोगिनां इति ।
नियोगिनां विनियोगिनां “ अनेनेदं तु कर्तव्यं विनियोगः प्रकीर्तितः । ” इति नियोगः
प्रेरणं, सः अस्यास्तीति नियोगी, तेषां दूतक-शासनलेखक-मुद्रापारिपंथकाद्यधिका-
रिणां, मन्थरतां मंदकार्यकरणतां कार्ये धिलंशशीलत्वं, पश्य अवलोकय । राजकीय-
व्यवहारदोष एव अत्र अपराध्यति इति भावः ॥ ९३७ ॥ प्रस्तुतान् कुसेव्यवचनप्र-
कारान् उपसंहरति एवमिति । एवंप्रायैः उक्तप्रकारप्रचुरैः, अनुदिनं दिनेदिने
अनुदिनं प्रतिदिवसं इत्यर्थः, लाभः द्रव्याधिगमः, उदयः उच्चपदाधिगमः, तयोः
विषये मोहकारिभिः विपर्ययमत्युत्पादकैः फलशून्यैः लाभादिप्राप्तिवंचितैः, वचनैः वा-
क्यैः, कः प्रभे, अनुजीवी सेवकः दासः, कियत्कालं कियंतं कालं अभिव्याप्य, प्रतारितः
वंचितः, भवेत्, काक्का एतादृशैः फलदर्शकैः अपि तच्छून्यैः वचनाभासैः सेवकानां
दीर्घकालं प्रतारणं असंभाव्यं इति भावः ॥ एतदुपन्यासेन नाट्यदर्शनात् संतुष्टेन स्वेन
तत्कालमेव ग्रामशासनं प्रदत्तं इति स्वस्य सुस्वामित्वं सूचितम् ॥ ९३८ ॥ प्रक्रान्तं
(आ. ९३०) नाट्यगुणग्रहणं पुनः अनुसंदधानः तदवतारयति एतदिति । अत्र
प्रकृते, तुः पूर्वगतविषयवर्णनभेदे, एतद्विषये नाट्यविषये, भूमिभुजां राज्ञां नैपुणं
लक्ष्यलक्षणादिपरिशीलनात् व्युत्पत्तिमत्त्वं लोकप्रसिद्धं समाश्रित्य अवलंब्य,
सामाजिकोचितं नाट्यं दृष्ट्वा सामाजिकैः तदुणदोषकीर्तनं कार्यं इति कृत्वा, यत्
सामाजिकस्य सभासदः प्रेक्षकस्य उचितं योग्यं तत् इत्यर्थः, मुखरतया वावदूकतया, न तु
तद्रहस्यवित्तया इति भावः, जडमिव मौर्ख्यविशिष्टमिव, किञ्चित् अल्पं, कथयामः

९३८ ‘दिनलोभोदय’ (स्तं) ९३९ एतद्विषयं (गो२. का) । भूमीभुजां (गो२.
का) । समाश्रित्य (स्तं) । कथ(य ?)यामस्तथापि सामा० (स्तं)

सप्ताश्रयः षडात्मा शारीरस्त्रिःप्रमाणपरिमाणः ।

सत्त्वाधिक्याज्ज्येष्ठो व्यस्तसमस्तैस्त्रिभिर्विनिष्पाद्यः ॥ ९४० ॥

स(सु?) कुमारविद्धक्रिय उपरञ्जकरञ्जितो विविधवृत्तिः ।

आदेयहेयमध्यैर्भावैः संपादितः प्रयोगोऽयम् ॥ ९४१ ॥

निरूपयामः ॥ ९३९॥ तदेव नाट्यगुणनिरूपणं सप्तेत्यादिभिः सप्तभिराह । तत्र सप्तेति युग्मेन दृष्टप्रयोगस्य सामान्यतः प्रशंसा । अयं प्रयोगः नाट्यस्य, यः अत्र दृष्टः सः, सप्ताश्रयः—षड्जादिसप्तस्वराणां तदुक्तं “श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्जर्षभगांधारमध्यमाः । पंचमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्त ते ॥ ” इति (संगीतरत्नाकरे १।२४), तेषां आश्रयः निवासस्थानं, यद्वा मार्गसंगीतयुक्तं—तदुक्तं “स्वरा ग्रामास्तथा जातिवर्धमानादिगीतकं । आलापादिक्रियाबद्धं सप्त मार्ग इति स्मृतः ॥ ” इति । तथा षडात्मा सुस्वरादिप्रधानः, तथा चोक्तं—“सुस्वरं सरसं चैव सरागं मधुराक्षरम् । सालंकारप्रधानं च षड्विधं गीतलक्षणम् ॥ ” इति । तथा शारीरः प्रयोगस्य गाननृत्यप्रधानत्वात् उभयोश्च शरीराधीनत्वात् तन्निर्वर्त्यत्वात् शारीरः, यद्वा गीतहेतुतया प्रसिद्धेन शारीरेण संपन्नः, शारीरं च—“रागाभिव्यक्तिशक्तत्वमनभ्यासेऽपि यद्वनेः । तच्छारीरमिति प्रोक्तं शरीरेण सहोद्भवात् ॥ ” इति (संगीतरत्नाकरे ३।८०) । तथा त्रिप्रमाणपरिमाणः यथोक्तं भरतेन—“लोको वेदस्तथाऽध्यात्मं प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् । लोकाध्यात्मपदार्थेषु प्रायो नाट्यं व्यवस्थितम् । ” (२५।१२३) इति । तथा सत्त्वाधिक्यात् ज्येष्ठः—वाद्यप्रयोगे च सत्त्वाधिक्यात्, सत्त्वं च “लयतालवर्णपदयतिगीत्यक्षरवादकं भवेत् सत्त्वम् । ” इत्युक्तं तस्य प्राधान्यात्, ज्येष्ठः उत्तमः । तथा त्रिभिः व्यस्तसमस्तैः त्रयाणां समा—स्रोतोवहा—गोपुच्छा—इति नामभिः ख्यातानां लयत्रयाणां आसारप्रसारविधिभिः विनिष्पाद्यः संपाद्यः ॥ ९४० ॥ अपि च, स(सु?)कुमारविद्धक्रियः सुकुमारं यथा स्यात्तथा नाम कोमलतया आविद्धाः ओतप्रोताः गानवाद्यनृत्याभिनयादिक्रियाः यत्र, अर्थात् अनुद्धतः । तथा उपरंजकरंजितः गमकालप्स्यादियोगैः संयुक्तः । तथा विविधा वृत्तयो यत्र तादृशः, तदुक्तं—“नाटके वृत्तयः प्रोक्ताश्चतस्रो नाट्यवेदिभिः । भारती कैशिकी चैव सात्वत्यारभटी तथा ॥ ” इति, तथा “भारती शब्दवृत्तिः स्याद्रसे रौद्रे च युज्यते । शृंगारे कैशिकी, वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ॥ ” इति । तथा आदेयहेयमध्यैः भावैः—आदौ आदेयाः पश्चात्

९४० शारीरञ्जितोऽप्रमाणपरिमाणः (स्तं) । सत्त्वाधिक्यो ज्येष्ठो (स्तं) ९४१ विविध-
नृत्यः (स्तं) । हेयमत्यैर्भावैः (गो. का) हेयमथै (गो २.) । संपादितप्रयोगोऽयम् (स्तं)

गम्भीरमधुरशब्दं परिवृंहितगीतविविधभङ्गयुतम् ।

दर्शयतो वैचित्र्यं न भ्रष्टो वादकस्य लयकालः ॥ ९४२ ॥

हेयाः त्याज्याः तथा मध्याः आदेयहेयकालयोः मध्ये वर्तमानाः अर्थात् व्यभिचारिणः ये भावाः भावयन्ति व्यानुवन्ति सामाजिकानां मनः इति ते धृत्यादयः त्रयस्त्रिंशत् चित्तवृत्तिविशेषाः, उक्तं च काव्यानुशासनवृत्तौ—“स्थाविरूपचित्तवृत्तिसूत्रस्यूता एवामी स्वात्मानमुदयास्तमयवैचित्र्यशतसहस्रधर्माणं प्रतिलभमानाः स्थायिनं विचित्रयन्तः प्रतिभासते ।” इति, “एते च स्थित्युदयप्रशमसंश्रियलत्वधर्माणः ।” इति च, तैः संपादितः सम्यक् निर्धर्तितः, वर्तते इति शेषः । तथा चोक्तं भरतेन—“रसा भावास्त्वभिनया धर्मी वृत्तिप्रवृत्तयः । सिद्धिः स्वरास्तथाऽऽसौर्धं गानं रंगत्व संग्रहः ॥” (६।१०) इति ।—अत्रेदं प्रतिभाति—यत् नाट्यप्रयोगः अत्र काव्यपुरुषवत् समासोक्त्या पुरुषत्वेन कल्पितः । तथाहि—तत्पक्षे पुरुषः जीवात्माऽपि सप्ताश्रयः सप्तानां रसादिधातूनां स्थूलदेहद्वारा आश्रयः, तथा च “रसो रुधिरमासे च मेदो मज्जाऽस्थिरेतसी । धातवः सप्तधैते स्युः स्थूलदेहसमाश्रयाः ॥” इति वेदांत-सिद्धांतादर्शं । तथा “कोशाः पंच समाख्याताश्छादकत्वान्निजात्मनः । अन्नं प्राणो मनो बुद्धिरानंदश्चेति तन्मयाः ॥” इति अन्नमयादिपंचकोशविशिष्टः मनःसहिता-नि इन्द्रियाणि षडूर्मयः वा आत्मानः यस्य स तथाभूतः षडात्मा । शरीरः शरीरे भवः जीवः । तथा त्रिप्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानशब्दात्मकानि परिमाणं प्रमापकं यस्य सः । तथा सत्त्वरजस्तमोगुणेषु यत्र सत्त्वगुणस्य आधिक्यं सः तत्कारणात् ज्येष्ठः उत्तमः गण्यते । तथा त्रिभिः स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैः समरतैः समष्ट्यात्मकः विराड्द्विरेण्यगर्भेशारव्यः तैरेव व्यस्तैश्च व्यष्ट्यात्मकः प्राणतैजसविश्वारव्यः, विनिष्पाद्यः वेदान्त-शास्त्रैः (९४०) । तथा सुकुमारेण भूतदयादिना इति भावः, आविद्धाः युक्ताः क्रियाः जपयागादिकाः यस्य सः । उपरंजकैः रमणीयदर्शनभोगादिभिः रंजितः प्रसन्नतां नीतः । विविधाः कामक्रोधहर्षशोकादिरूपा वृत्तयः चित्तविकाराः यस्य सः । केचित् भावाः पदार्थाः आदेयाः अनुकूलत्वात् ग्रहणीयाः, केचित् हेयाः प्रतिकूलत्वात् त्याज्याः, तथा केचन मध्याः औदासीन्येन प्रेक्ष्याः, तादृशैः भावैः संपादितः संगमितः । एतादृशः प्रयोगः प्रकरणेन योगः संसारेण यस्य तादृशः, अयं पुरुषः जीवात्मा ॥ ९४१ ॥ प्रयोगसहकारिणो वाद्यवादकं प्रशंसति गंभीरिति । वादकस्य मुरजादिवाद्यवादकस्य, वादने वैचित्र्यं विस्मयजनकं

९४२ परिरक्षित (स्तं. गो २) । विविधमंग (गो २. का) । दर्शयितुं (स्तं) । लयतालः (स्तं)

अपरित्यक्तस्थानकरसकाकुव्यञ्जितस्फुटार्थपदम् ।

अभिरामविश्रान्तं पठितं निरवद्यमखिलभाषासु ॥ ९४३ ॥

नियमितदीपनगमनं द्रुतमध्यविलम्बिताललययुक्तम् ।

रसवत्स्वरोपपन्नं कृतसार्यं साधु गातृभिर्गीतम् ॥ ९४४ ॥

दर्शयतः; तद्वैचित्र्यं विशेषणभ्यां निरूपयति गंभीरिति, गंभीरः मंद्रः, तथात्वेऽपि मधुरः कलः च शब्दः वाद्यजः यत्र तादृशं, तथा परिबृंहिताः कुशलतया वर्धिताः गीतानां विविधाः किञ्चिद्भेदभिन्नानां नानाप्रकाराः भंगाः परम्पराः तैः युतं संयुक्तम् । लयकालः न भ्रष्टः लयेषु न स्खलितम् । तेन च तालभंगो न जातः इति सूचितम् । लयकालस्तु—“तालान्तरालवर्ती यः स कालो लय उच्यते । त्रिविधः स च विशेषो द्रुतो मध्ये विलम्बितः ॥ ” इति ॥ ९४२ ॥ नाट्यप्रयोगस्य अंगभूतं पाठं अपि प्रशंसति अपरित्यक्तेति । स्थानानि उरःकंठशिरांसि अपरित्यक्तानि यत्र तत्, अर्थात् स्थानप्राप्त्या मन्द्रमध्यतारव्यवस्थां दधानं, स्वराणां क्षत्याधिक्यदोषरहितं इति यावत् । काकुव्यञ्जितानि स्फुटाः अर्थाः स्फुटानि पदानि च यत्र तत् काकुव्यञ्जितस्फुटार्थपदं, काका व्यञ्जितानि काकुव्यञ्जितानि; काकुः च व्याख्याता पूर्वं (८०४ आ. टी.), अपि च काकुः “अभिप्रायवान् पाठधर्मः ।” इति काव्यमीमांसायां, तथा “कामं विवृणुते काकुरर्थान्तरमतन्द्रिता । स्फुटीकरोति तु सतां भावाभिनयचातुरीम् ॥” इति तस्याः फलमपि तत्रोक्तम् । स्फुटाः निःसंदिग्धाः, अर्थाः वक्तव्याः, स्फुटानि स्थानप्रयत्नविशुद्धानि, पदानि सुसिङ्गतादीनि । तथा अभिरामं सुंदरं, अविश्रान्तं स्खलनरहितं च अभिरामविश्रान्तम् । निरवद्यं दोषरहितम्, अखिलभाषासु नाटके प्रयुक्तासु संस्कृतप्राकृताद्यासु, पठितं पाठः । केचित्तु एवं पंच पाठगुणान् मन्वंते—“अदर्शितविच्छेदं पठतां ओजः, विच्छिद्य पदानि पठतां प्रसादः, आरोहावरोहतरंगिणि पाठे माधुर्यं, ससौष्ठवमेव स्थानं पठतां औदार्यं, अनुबन्नीचं पठतां सार्यं” इति । पाठं अधिकृत्य उक्तं काव्यमीमांसायां—“यथा जन्मान्तराभ्यासात् कण्ठे कस्यापि रक्तता । तथैव पाठसौन्दर्यं नैकजन्मविनिर्मितम् ॥ ” इति, (रक्तता रंजकमाधुर्यम् ।) तथा “ ललितं काकुसमन्वितमुज्ज्वलमर्थवशकृतपरिच्छेदम् । श्रुतिसुखविविक्तवर्ण कवयः पाठं प्रशंसन्ति ॥ ” इति च (१।७) । काकुकलनायाः पाठप्रतिष्ठायाश्च विस्तरः तत्रैव द्रष्टव्यः ॥ ९४३ ॥ क्रमप्राप्तां गातृणां प्रशंसां करोति नियमितेति ।

९४३ खिलभाषयुतम् (का) निरवद्यभाषासु (गो २. का) ९४४ गमन (प. स्तं) । तानलय (गो. का) तालसंयुतम् (गो २) । साधु गात्रिभिः (प. स्तं)

प्रकृतिविशेषावस्थाप्रतिपादकवेषरचनसामग्र्या ।

अनुकरणमभ्यतीतं सिद्धिद्वयसंपदा धाराम् ॥ ९४५ ॥

गातृभिः गायनैः गायकैः, साधु सुष्ठुतया दोषरहितत्वेन, गीतं गानप्रयोगः कृतः, कीदृशं तत्प्रकृतं गीतं इत्याह नियमितेत्यादि । नियमितं मानेन स्थापितं, दीपनं नाम त्रिस्थानशोभित्वं वर्धमानस्वरत्वं च, यद्वा अलंकारादिभिः शोभापादनं; तथा गमनं स्वराणां आरोहावरोहादिभिः प्रवर्तनं यत्र तादृशम्; अनेन गातारः ग्रहमोक्ष-विचक्षणः इति सूचितम् । तथा द्रुतमध्यविलम्बिताख्याः ये त्रिविधाः चञ्चत्पुटादिता-लानां लयाः तैः युक्तं, लयश्च—“तालान्तरालवर्ती यः स कालो लय उच्यते ।” इत्युक्तः; अनेन गातारो न वितालाः अपि तु तालज्ञाः इति सूचितम् । तथा रसवत् आनन्दोत्पादकगुणयुक्तम्; अनेन गातारो न विरसाः इति सूचितम् । स्वरोपपन्नं तत्तद्रागेषु विहितैः स्वरैः उपपन्नं शुद्धं स्वरक्षत्यादिहीनं इति यावत्; अनेन ते न अपस्वराः इति सूचितम्; यद्वा भरतेन शृंगारादौ स्वरविशेषा उक्ताः तै उपपन्नं युक्तं, ते च यथा—“हास्यशृंगारयोः स्वरितोदात्तत्वं, वीररौद्रान्दुतेपूदात्तस्वरितं, करुण-बीभत्सभयानकेष्वनुदात्तस्वरितमुत्पादयेत् ।” इति (सा. द. टीकायां रामचरणतर्क-वागीशेनोद्धृतम् ।) यद्वा—“हास्यशृंगारयोः कार्यौ स्वरौ मध्यमपंचमौ । षड्जर्षभौ तु कर्तव्यौ वीररौद्रान्दुतेष्वथ ॥ निषादवान् सगांधारः करुणे संविधीयते । धैवतश्चापि कर्तव्यो बीभत्से सभयानके ॥” (नाट्यशास्त्रे १७।१००—१०१) इति । तथा कृत-साम्यं रागविशेषेषु लक्ष्यलक्षणयोः विरोधे स्वरान्तराणां गुंफेन संपादिताविरोधम्; अनेन गातारः चतुरा इति सूचितम् ॥ ९४४॥ क्रमात् अवस्थानुकृतिरूपं नाट्यमपि प्रशंसति प्रकृतीति । प्रकृतिविशेषाः स्वभावविशेषाः यथा राजविदूषकादीनां नायिकाप्रतिनायि-कादीनां च भिन्नाः, अवस्थाः यथा कामकृताः अभिलाषादयः दश; तासां प्रतिपादका-नि दर्शनमात्रेण गमकानि प्रत्यायकानि, यानि वेषरचनानि नेपथ्यनिर्वर्तनानि, “भूमि-का रचनायां स्याद्देशान्तरपरिग्रहे ।” इति मेदिन्युक्तेः, वेषरचनयोः उभयोः ग्रहणं पुष्पमालावत् वेषस्य उत्कर्षप्रतीत्यर्थं, यद्वा ‘वेषवचनसामग्र्या’ इति पाठः भवेत्, तेषां सामग्र्या सामस्येन नटत्वबुद्धेः आच्छादिकया सामग्र्या इति भावः, हेतौ तृतीया;

९४५ अनुकरणे अभिनीत्य(तं ?) सिद्धिद्वयसंपदा(दा ?) मनो दूरम् (प) अनु-करणे अभिनीता सिद्धिद्वयसंपदा मनो दूरम् (स्तं) अभिनयकरणे नीता सिद्धिद्वयसंपदा चारम् (गो २. का)

भरतसुतैरुपदिष्टं क्षितिपतिनहुषावरोधनारीणाम् ।

मन्ये ता अपि नाट्ये शोभासंदोहमीदृशं नापुः ॥ ९४६ ॥

तथा या सिद्धिद्वयसंपत् आंगिकादिचतुर्विधाभिनये पङ्कलकारविशिष्टे विवर्जितपाठ्यघात-
स्थाने पाठ्ये च या सिद्धिः अदोषा सगुणा सालंकारा निष्पत्तिः सा सिद्धिद्वयं तस्य
संपदा श्रिया, च इति अध्याहर्तव्यं, अनुकरणं नाट्यं, “अवस्थानुकृतिर्नाट्यं” (१।७)
इति दशरूपके, धारां स्तुतिं, “धारा पन्तौ द्रवद्रव्यसत्वेऽश्वगतिपंचके ।... भृंगारादेश्च
नालायां, धाराऽभ्यासे नुतावपि ।...” इति विश्वलोचनः, अभ्यतीतं अतिक्रम्य
वर्तते, दृष्टनाट्यगुणगणस्य प्रशंसनं कर्तुं अस्माभिः अशक्यं इत्यर्थः ॥ ‘अनुकरणे
ह्यभिनीता(तं?) सिद्धिद्वयसंपदा मनो दूरम् ।’ इति स्तं.पुस्तके उत्तरार्धस्य पाठः, तत्र
अनुकरणे अस्माकं प्रेक्षकाणां मनः चेतोवृत्तिः दूरं अत्यर्थं, अभिनीतं हृतं इत्यर्थः,
अन्यत् समानम् ॥ ९४५ ॥ नाट्यप्रशंसां उपसंहरति भरतेति । भरतसुतैः कौहला-
दिभिः (८२ आ. टी.), क्षितिपतेः पृथ्वीनाथस्य नहुषस्य तदाख्यस्य चंद्रवंशी-
यराजस्य, अवरोधनारीणां अन्तःपुरसुंदरीणां, उपदिष्टं शिक्षितं, इदं नाट्यं इति
शेषः । तथाहि—नहुषः कदाचित् पराक्रमेण पुण्येन च स्वर्गराज्यं प्राप्नोत्, तत्र च
नाट्यं अपश्यत् । तेन तत् पृथिव्यामपि स्वनगरे द्रष्टुं तस्य अभिलाषोऽभूत् । तेन
देवाः प्रार्थिताः । तैः प्रेरितः स स्वाभिलाषं पूरयितुं आचार्यं भरतं व्यजिज्ञपत् । तेन
तदंगीकृत्य स्वपुत्रादयः पृथिव्यां अवतारिताः । तैश्च तत् नाट्यं नहुषान्तःपुरनारीणां
शिक्षितम् । ततश्च भूलोके नाट्यावतारोऽभूत् इति कथा । अस्याः विस्तरः भरतीये
नाट्यशास्त्रे अंतिमे सप्तत्रिंशोऽध्याये द्रष्टव्यः । उक्तं च तत्र—“...नहुषो नाम पार्थिवः
(१) । प्रातं वा (प्रातवान् ?) देवराज्यं हि नयन्नुद्धिपराक्रमैः (२) ।...कृतांजलिः
प्रयोगार्थी प्रोक्तवान् स सुरान्नुपः । (४) । ...प्रोक्तवांस्तु ततो मां तु नृपतिः स
कृतांजलिः ॥ (७) ॥ इदमिच्छामि भगवन्नद्य मु(न्नाट्यमू.)व्यां प्रवर्तितम् ।... (८) ।
सुताश्चाहूय संप्रोक्ताः...गम्यतां सहितैर्भूमिं प्रयोक्तुं नाट्यमेव हि ।...ततश्च वसुधां
गत्वा नहुषस्य गृहे द्विजाः । स्त्रीणां प्रयोगं बहुधा बुद्धिर्वतो यथाक्रमम् ।” इत्यादि ।
ताः नहुषस्त्रियः, अपिना नाट्याचार्यभरतपुत्रशिष्या अपि इति सूच्यते, नाट्ये
अनुकार्यवेषावस्थाद्यनुकरणात्मकनटकर्मणि, ईदृशं यथाऽस्मिन्प्रयोगे मया दृष्टं, शोभायाः
कान्तेः, संदोहं समुच्चयं, नाट्यस्य नानाविधानि अंगानि (९४२—९४५ आर्यास्तु
उक्तानि) उद्दिश्य संदोहं इत्युक्तिः, न आपुः इति मन्ये । भरतपुत्रशिष्याभ्योऽप्ये-

९४६ क्षितिपतिजनुषा° (गो. का) क्षि° नहुषा (प) । वाये (प) [लेखकभ्रमात् पाठः]

सुश्लिष्टसन्धिवन्धं सत्पात्रसुवर्णयोजितं सुतराम् ।

निपुणपरीक्षकदृष्टं राजति रत्नावलीरत्नम् ॥” ९४७ ॥

एवंविधगुणकथनप्रसङ्गिनि विभावितात्मनृपतनये ।

पठति स्मार्थामन्यः स्मृतिविषयमुपागतां प्रसङ्गेन ॥ ९४८ ॥

तासां नाट्यप्रयोगे उत्कर्षः इति व्यतिरेकः अनया द्योतितः ॥ ९४६ ॥ प्रकृतप्रयोग-
भित्तिभूतायाः चक्रवर्तिश्रीहर्षप्रणीतायाः रत्नावलीनाटिकायाः प्रशंसनेन स्वोक्तिमुप-
संहरति सुश्लिष्टेति । रत्नावलीरत्नं रत्नावल्याख्या नाटिका एव रत्नं मणिः, कीदृशं
तत् इति सुश्लिष्टेत्यादिभिः त्रिभिः श्लिष्टविशेषणैः विशिनष्टि । सुश्लिष्टः सुघटितः
संधीनां सुखादिनाट्यांगविशेषाणां बंधः योजनं यत्र तत्, तथा च नाटके मुख-
प्रतिमुख-गर्भ-विमर्श(‘अवमर्श’)-निर्वहण(‘संहति’)-नामन्यः वस्तुप्रपंचिकाः
चतुःषष्ट्यंगात्मिकाः पंच संधयः वर्तन्ते, संधिसामान्यलक्षणं तु—“अन्तरैकार्थसंबंधः
सन्धौकान्वये सति ।” (१।२३) इति दशरूपके, तत्र नाटकबीजस्य मुखसंधौ
उत्पत्तिः, प्रतिमुखे दृष्टनष्टमिव तस्योद्घाटनं, गर्भे उद्भेदः, अवमर्शे गर्भनिर्भेदः,
निर्वहणे च तस्य समानयनम् । विशेषस्तु दशरूपकादौ द्रष्टव्यः । रत्नावल्यां च
प्रथमांके मुखसंधिः, द्वितीयांके प्रतिमुखसंधिः, तृतीयांके गर्भसंधिः, चतुर्थे च
विमर्शनिर्वहणसंधिद्वयं, इति ज्ञेयं, यथा च इमाः पंच सांगाः रत्नावल्यां तथा
विविच्य दर्शितं दशरूपके प्रभाख्यरत्नावलीटीकायां च इति तत्र अवलोकनीयम् ।
रत्नपक्षे सुश्लिष्टः घनः संधीनां त्रसरेणुसंयोगानां बंधः घटितत्वं यस्य तत् । तथा
शोभनानि पात्राणि अनुकार्याणि उदयनवासवदत्तारत्नावलीयौगंधरायणादीनि, सुव-
र्णानि शोभनानि अक्षराणि पदवाक्यगतानि च, तैः योजितं संपादितं; रत्नपक्षे
सत्पात्रेण उत्तमकारुकेण सुवर्णेन हेम्ना योजितं संघटितम् । तथा निपुणैः पदवाक्य-
रसादिविद्भिः इति भावः, परीक्षकैः सदसद्व्यक्तिहेतुभिः सहृदयैः, दृष्टं पठितम् ;
रत्नपक्षे निपुणैः चतुरैः परीक्षकैः रत्नानां गुणदोषनिरीक्षकैः रत्नशास्त्रविद्भिः इत्यर्थः,
दृष्टं परीक्षितं निर्दोषत्वेन अवधारितम् ; ईदृशं सत्, सुतरां अतिशयेन, राजति शोभ-
मानं वर्तते । श्लिष्टरूपकं अलंकारः । अनया रत्नावल्याः रसालंकारौचित्यादिगुणैः
गरिष्ठप्रबन्धत्वं उक्तं, उत्तमकनकभूषणघटितोत्तमरत्नवत् तस्याः अनर्घत्वं
च सूचितम् ॥ ९४७ ॥ विषयान्तरं प्रस्तौति एवमिति । एवंविधानां
पूर्वोक्तानां गुणानां कथने प्रसंगः व्यापारः तद्वति प्रसंगिनि, विभावितात्मा तत्र

९४७ आश्लिष्ट(गो. का) । सर्वत्र सुवर्ण...सुभगम् (गो २) ९४८ कथनप्रसरद्विरि
विभां (प) [मात्राधिक्यमत्र पाठे] ‘सरद्विरि भाविता’ (स्तं)

‘संग्रामादनपसृतिः प्रेक्षाभिज्ञा सुभाषिताभिरतिः ।

आच्छेदनाभियोगः कुलविद्या राजपुत्राणाम् ॥’ ९४९ ॥

एतद्वस्तुनि याते श्रुतिमार्गे नृपतिनन्दनो रसतः ।

आरब्धकथाच्छेदकमाखेटकवर्णनं चक्रे ॥ ९५० ॥

* ‘चललक्ष्यवेधकौशलमश्वप्रजवे स्थिरासनाभ्यसनम् ।

भूमिविभागज्ञानं भवन्ति मृगयाभियोगेन ॥ ९५१ ॥

प्रवर्तितचित्तः चासौ नृपतनयश्च समरभटः तस्मिन्, सति, अन्यः कोऽपि पुरुषः, प्रसंगेन स्मृतस्य उपेक्षानर्हत्वं प्रसंगः तेन, स्मृतां आर्या वक्ष्यमाणां, पठति स्म पपाठ ॥ ९४८ ॥ तामेवार्थी पठति संग्रामादिति । संग्रामात् युद्धात् अनपसृतिः अपलायनम् । प्रेक्षाभिज्ञा प्रेक्षायाः नाट्यस्य अभिज्ञा दर्शनेन ज्ञानम्, उक्तं च भरतेन—“न तच्छ्रुतं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला । नासौ योगो न तत्कर्म यन्नाट्येऽस्मिन्न दृश्यते ॥ ” इति । सुभाषितेषु साधुभाषणेषु हितवचनेषु रमणीयार्थप्रतिपादककाव्यादिषु वा अभिरतिः व्यसनम् । आच्छेदनाभियोगः] आच्छेदनं मृगया, [“आच्छेदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् । ” इति अमरः, तत्र अभियोगः अभ्यासः अभिनिवेशो वा दृष्टशौर्यबलादिवृद्धिगुणत्वात्, तथा च शुक्रनीतौ—“शौर्यं प्रवर्धते नित्यं लक्ष्यसंधानसाधनम् । अकातरत्वं शस्त्रास्त्रशीघ्रपातनकारिता ॥ मृगयायां गुणा एते ” (१।३३३—३३४) इति । अमी, राजपुत्राणां क्षत्रियजातीयानां, कुलविद्याः कुलस्य वंशपरंपरायाः गृहस्य वा विद्याः । राजपुत्राणां उक्तेषु युद्धादिचतुर्षु सहजं ज्ञानं अभिरतिश्च इति भावः ॥ ९४९ ॥ एतच्छूणफलमाह एतदिति । एतस्याः आर्यायाः वस्तुनि तात्पर्यार्थे, श्रुतिमार्गे याते श्रुते, नृपतिनन्दनः राजपुत्रः समरभटः, आरब्धायाः प्रस्तुतायाः कथायाः वार्तायाः नाट्यसंबन्धिन्याः इति भावः, च्छेदकं विरामकारकं, आखेटकस्य मृगयायाः वर्णनं, रसतः प्रीत्या, चक्रे । आर्याश्रवणानंतरं सः नाट्यकथां त्यक्त्वा मृगयावर्णने प्रवृत्तोऽभूदिति भावः ॥ ९५० ॥ इतः सप्तभिः तदेव वनविहारविशेषमृगयावर्णनं भयानकरसगर्भमाह चलेत्यादिभिः । तत्रादौ मृगयालाभान् कथयति चलेति । मृगयाभियोगेन तदभ्यासात्,

९४९ ‘भिज्ञा सुभावना’ (गो २ का) । आच्छेदना° (प. स्तं. का) ९५० रभसात् (का) । च्छेदनमा (प. स्तं) । आरभ्य कथाच्छेदकमाखेटं वा ... इत्यंतिमा पंक्तिः का.—संपादकैः प्राप्तपुस्तकयोः । * इतः गो. प. स्तं. संज्ञितानि पुस्तकानि अश्लक्ष्ण्य पाठः समाप्तिं यावत् ९५१ स्थिराभ्यसनं (गो) [न्यूनार्थः पाठः]

वहति जवेन तुरङ्गे निविडस्थितपादकटकपादाग्रः ।

तिर्यक्प्राणिहितकायो निम्नोन्नतमग्रतो भुवः पश्यन् ॥ ९५२ ॥

यावत्प्राणं धावत्याकुलिते विश्वकद्रुभिर्भित्या ।

गोचरपतिते जीवे लघुक्रियः क्षिपति मार्गणं धन्यः ॥ ९५३ ॥

(संदानितकम्)

चलं चंचलं यत् लक्ष्यं वेधनीयं पश्चादिरूपं, तस्य वेधने शरादिना भेदने, कौशलं निपुणत्वं, भवति, तच्च प्रशस्तं, यथोक्तं अभिज्ञानशाकुन्तले—“उत्कर्षः स च धन्विनां यदिधवः सिध्यति लक्ष्ये चले ।” (२।५) इति । अश्वस्य आरोहणविषय-भूतहयस्य, प्रजवे अतिद्रुतगतौ, अपि, स्थिरस्य निश्चलस्य आसनस्य उपवेशनस्य, अभ्यसनं अभ्यासः, लक्षणया तज्जा सिद्धिः, अर्थात् अतिवेगेन धावमानेऽपि अश्वे तस्मात् च्युतिर्न जायते । तथा भूमेः पृथिव्याः विभागाः क्षेत्रारण्यनदीपर्वतप्रदेशादयः तेषां ज्ञानं च भवति, मृगानुसरणे अटवीप्रदेशज्ञानस्य अपेक्षितत्वात् । मृगयागुणाः अनूदिताः कामंदकीये नीतिसारे—“ जितश्रमत्वं व्यायाम आममेदःकफक्षयः । चलस्थिरेषु लक्ष्येषु नाणसिद्धिरनुत्तमा ॥ मृगयायां गुणानेतानन्ये प्राहुः । ” (१५।२६-२७) इति ॥ ९५१ ॥ मृगयाविनोदे लघुक्रियस्यैव उत्कर्षात् षड्विः तस्य विविध-प्रकारान् वर्णयति । तत्रादौ युग्मेन स्वभावोक्त्यलंकारद्वारा मृगयाकुशलं प्रशंसति वहतीत्यादिना । जवेन वेगेन, तुरंगे तुरं त्वरितं गच्छति इति तुरंगः तस्मिन् अश्वे, वहति धावति, निविडं दृढतया स्थितौ] पादकटकयोः चरणाधारबलयोः [‘पैगडा’ इति भाषायां प्रसिद्धयोः, सप्तमी, पादयोः अग्रभागौ यस्य सः । धावमानस्य अश्वस्य उपरि उपवेशने कायस्य तिर्यक्त्वं स्वभावः । तथा वहति अश्वे प्रस्वलनरक्षार्थं, अग्रतः पुरस्तात्, भुवः निम्नोन्नतं गतादिकं निम्नं प्रस्तरादिना उच्चं प्रदेशं पश्यन् निरीक्ष-माणः मृगयारसिकः ॥ ९५२ ॥ यावत्प्राणं प्राणं मर्यादीकृत्य यावत्प्राणं पूर्णबलेन, “ प्राणा अमुष्वथ प्राणे विद्धातेऽप्यनिले बले । काव्यजीवे च बोले च, प्राणं तु त्रिषु पूरिते ॥ ” इति विश्वलोचनः, (बोलं ‘बोलं’ स्वनामख्यातवणिग्रव्यं गन्धरसार्व्यं,) धावति वेगेन प्रयाति, तथा विश्वकद्रुभिः मृगयोपयुक्तश्वभिः, “ विश्वकद्रुः खले ध्याने स्यादाखेटिककुक्कुरे । ” इति विश्वलोचनः, भीत्या भयेन, आकु-लिते परवशीकृते, एतादृशे जीवे प्राणिनि पशौ, लघ्वी क्षिप्रा क्रिया शरादिधे-रूपा यस्य सः लघुक्रियः, धन्यः श्लाघ्यः कृतार्थो वा, मार्गणं शरं “ मार्ग-

९५२ तिर्यक्परिणतकायो (प. स्तं) । भुवं (प. स्तं)

मूले स्थितस्य निभृतं मृगयुभिरुच्चाट्य ढौकितं निकटे ।
 पातयतो मृगमुत्प्लुतमव्यपदेश्यं सुखं किमपि ॥ ९५४ ॥
 गीतश्रवणोत्कर्णं निश्चलतृणकवलगर्भमुखहरिणम् ।
 उपवेशितमस्पन्दं स्पृहणीया एव गृह्णन्ति ॥ ९५५ ॥

णो याचके बाणे ” इति शाश्वतः, क्षिपति मुञ्चति, तं शरव्यतां नयति इत्यर्थः ।
 लघुक्रियस्यैव मृगयायां इष्टप्राणिवधसिद्धेः तस्य धन्यत्वम् ॥ सन्दानितकं युग्मं पूर्वं
 व्याख्यातम् (७९२ आ. टी.) ॥ ९५३ ॥ एवं अश्वाद्यारोहेण पशुं अनुसृत्य
 क्रियमाणां मृगयां वर्णयित्वा, पुरुषेण कस्मिंश्चित् एकस्मिन् स्थाने स्थित्वा
 मृगया क्रियते तां वर्णयति मूले इति । यस्य कस्यचित् उचितस्य महतः वृक्षस्य,
 मूले मूलभागे, निभृतं मृगाणां शंकानिवृत्त्यर्थं वृक्षपत्रादिभिः गूढं यथा स्यात्तथा,
 स्थितस्य पुरुषस्य, निकटे समीपे, मृगयुभिः मृगान् वधार्थं यातीति मृगयुः व्याधः
 ‘ शिकारी ’ इति भाषायां, तैः, उच्चाट्य स्थात्यादिवादनचीत्कारादिभिः भाषयित्वा,
 ढौकितं समीपे प्रापितं, उत्प्लुतं फालेन आगतं, मृगं मृग्यते तद्वधाकांक्षिभिः यद्वा
 मृगयते तृणादिकं इति मृगः पशुः तं, “ मृगः कुरंगेऽपि पशो मृगयामृगशीर्षयोः ।
 हस्तिभेदेऽपि याच्यायां ” (मृगशीर्षं नक्षत्रविशेषः ।) इति विश्वलोचनः, पातयतः
 शरवधेन भूमिपतितं कुर्वतः, किमपि इति अव्ययसमुदायः अनिर्वर्णनीयार्थकः, अव्यपदे-
 श्यं अनिर्वचनीयं सुखं आनन्दः, जायते इति शेषः । अत्र मृगपदेन सिंहव्याघ्रादयः
 उग्राः हिंसाः पशवः उद्दिष्टाः, येषां वधः प्रायः एकत्र वृक्षादौ स्थित्वा क्रियते ॥ ९५४ ॥
 अन्याम्यो विलक्षणां हरिणमृगयामाह गीतेति । गीतस्य संगीतस्य श्रवणाय कर्णयोः
 तद्वनिप्रवेशाय, उत्कर्ण उच्चैः कृतौ अवधानप्राप्त्यै कर्णौ येन स उत्कर्णः तं, निश्चलः
 स्थिरः चर्वणक्रियायाः स्तम्भितत्वात् तृणानां हरिणभक्ष्याणां कवलः ग्रासः गर्भे मध्ये
 यस्य तादृशं सुखं यस्य तं तादृशं हरिणं बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिसमासः, उपवेशितं
 गीतश्रवणाय आसीनतामुपगतं, तत्रापि अस्पन्दं श्रवणैकाग्र्येण चलनवलनादिरहितं,
 मृगाणामेतदवस्थावर्णनं नागानन्दनाटकेऽपि, तथा—“ विदूषकः—भो वयस्य, किन्तु ख-
 ल्वेते ईषद्वलितकंधरा निश्चलमुखापसरद्बलितदर्भगर्भकवलाः समुन्नमितदत्तैककर्णा
 निमीलितलोचना आकर्णयन्त इव हरिणा लक्ष्यते ॥ नायकः—एते दन्तान्तराल-
 स्थिततृणकवलच्छेदशब्दं नियम्य व्याजिह्वांगाः कुरंगाः स्फुटललितपदं गीतमाकर्ण-
 यन्ति ॥ ” (१।१३) इति । तादृशं स्पृहणीयाः दुष्करकर्मकारित्वात् धन्या एव

९५४ ‘ स्थाट्य ढौ ’ (प. स्तं) । ‘ मव्यपदेशं ’ (गो)

दावानलसन्तापान्निर्घातं गहनवीरुधोऽभिमुखम् ।

यो निरुणद्धि स धन्यः सूकरमेकप्रहारेण ॥ ९५६ ॥

घनवृक्षोदरसुप्तं समुपेत्य स्वैरमकृतपदशब्दम् ।

व्याधवर एव कुरुते निर्जीवं हेलया शशकम् ॥ ९५७ ॥

गृह्णन्ति विना शरप्रहारं जीवन्तमेव इस्तगतं कुर्वन्ति । तथाहि अपरेभ्यः प्राणिभ्यः हरिणानां लघुशरीरतया वेगातिशयेन धावतां शरव्युत्थं दुष्करं, तत्रापि तेषां जीवतामेव ग्रहणं सुदुष्करं, तच्च गीतेन साध्यं इति मृगयासक्तानां संगीतज्ञानं उत्कर्षदं, तच्च तादृशां सर्वेषां विरलं इति सूचितम् । हरिणानां गानात्यासक्तिः प्रसिद्धा, तदुक्तं—“वनेचरस्तृणाहारश्चित्रं मृगशिशुः पशुः । लुब्धो लुब्धकसंगीते गीते त्यजति जीवितम् ॥ ” (संगीतरत्नाकरे १।२९) इति । इस्तिर्षमयूरादयः केचन प्राणिनस्तु वीणामुरलीमृदंगादिवाद्यविशेषाकर्णनेन वशीभवन्ति, हरिणास्तु कण्ठजगीतश्रवणेन इति भेदः । स्वभावोक्तिः परिसंख्या च अलंकारः ॥ ९५५ ॥ चातुर्यविशेषापेक्षिणीं सूकरमृगयां आह दावेति । दावस्य वनस्य, “द्वो दावश्च पुंस्येव वनेऽपि वनपावके ।” इति विश्वलोचनः, तस्य यः अनलः अग्निः स दावाग्निः, तस्य संतापात् प्रचंडतापेन, गहनस्य काननस्य या वीरुध् लता तस्याः वीरुधः, पंचमी, जातावेकवचनं च, लतानिविडजालात् स्वनिवासभूतात् इत्यर्थः, अभिमुखं स्वस्य संमुखं, निर्घातं विनिर्गत्य उपस्थितं, सूकरः वराहः, ‘सूकरः’ इत्यपि शब्दः, ‘सुवर’ इति भाषायां प्रसिद्धः बहिर्निर्गतदंतः क्रूरपशुविशेषः तं, एकप्रहारेण कुंत- (भाला) जातीयशस्त्रस्य एकेनैव आघातेन, यः मृगयाकोविदः, निरुणद्धि स्वस्य उपरि आक्रमणे असमर्थं करोति, सः धन्यः प्रशंसनीयः ॥ ९५६ ॥ जाल्यैव अति-भीरूणां शशकानां मृगयाविशेषमाह घनेति । घनानां गाढानां निविडतया स्थितानां वृक्षाणां यत् उदरं मध्यभागः तत्र सुप्तं अत्यंतगूढभागे निलीय निर्भीकतया शयानं, शशकः शशः ‘ससलो’ इति भाषायां प्रसिद्धः अतिलघुः चतुष्पात्, तं, स्वैरं मंद-गत्या, न कृतः पदानां पदनिःक्षेपानां शब्दः यथा स्यात्तथा अश्राव्यपदरवं, यथा आगमनं लक्षितं न भवेत् तथा, समुपेत्य अतिसमीपं गत्वा, व्याधवरः व्याधः मृगयुः ‘पारधी’ इति भाषायां, तेषु वरः श्रेष्ठः कुशलः, एवेति न अन्यः साधारणः इति सूच्यते, एतत्कर्मणः दुष्करत्वात्, हेलया यत्नं विना अनायासेन, निर्जीवं गतप्राणं

९५६ ‘निर्घातं (गो) । वीरुधभि’ (गो) । स वन्द्यः (प. स्तं) ९५७ वनकक्षो’ (प) घनकक्षो (स्तं. गो २)

इति विदधति सैहभटावाखेटकशक्तिलाघवश्लाघाम् ।
 हृदयागतामगायत् प्रसङ्गतो गीतिकामपरः ॥ ९५८ ॥
 'आस्तां व्यापाररसः प्रवर्तिता संकथाऽपि मृगयायाः ।
 अन्तरयति तन्मनसामाहारादिक्रियोचितं कालम्' ॥ ९५९ ॥
 अवधार्य गीतिकार्थं दानं प्रति धननियुक्तमभिधाय ।
 उत्तस्थौ समरभटो मञ्जरिकां समवलोकयन् प्रेम्णा ॥ ९६० ॥

मृतं, तस्य अतिभयशालीनतया, करोति ॥ ९५७ ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण, सैहभटो
 सिंहभटस्य अपत्यं पुमान् सैहभटिः तस्मिन् समरभटे; आखेटकशक्तौ मृगयासामर्थ्यं,
 यत्] लाघवं क्षिप्रकारिता, [तस्य श्लाघां प्रशंसं, विदधति कुर्वाणे । हृदयागतां
 स्मृतां, प्रसंगतः निमित्तविशेषेण ॥ ९५८ ॥ तां गीतिमुदाहरति आस्तां इति ।
 मृगयायाः स्त्रीलिंगत्वात् अन्यांगनाया इव इति उपमा ध्वन्यते, तेन च लिंगौचित्यं
 परं शोभते, प्रवर्तिता प्रस्तुता, संकथा तत्संबद्धः वार्तालापः, अपिना किमु वाच्यं
 स्मृत्वात् मृगयाव्यापाररसस्य इति सूच्यते, तन्मनसां मृगयागुणादिश्रवणैकचित्तानां,
 आहारादिक्रियाणां आदिना तत्पूर्वं एव निर्वर्त्यमानि संध्यावन्दनाद्यावश्यककर्माणि
 लक्षितानि, उचितं योग्यं शास्त्रादिना नियमितं, कालं समयं, अन्तरयति विभ्रितं
 कुर्वते, मृगयाकथा मनोहरणेन तत्तत्कालोचितं आहारादिकं विस्मारयति इति भावः ।
 ततः आस्तां व्यापाररसः—दूरे वार्ता यद्वा का कथा, मृगयायाः यः व्यापारः कर्म तस्मिन्
 रसः चेतसः द्रुतिः तस्य । “कैमुत्येनार्थसिद्धिश्चेत्काव्यार्थापत्तिरिष्यते ।” इति कुव-
 ल्यानन्दकारिकमतः काव्यार्थापत्तिरलंकारः ॥ ९५९ ॥ एतच्छ्रवणेन स्मृतकर्तव्यस्य
 राजपुत्रस्य व्यापारमाह अवधार्येति । गीतिप्रतिपाद्यं वस्तु मनसा निश्चित्य, अर्थात्
 क्रियान्तराणां संपादनाय गृहं प्रति गंतव्यं इति निर्णयं कृत्वा, ततः मंदिरसेवकेभ्यः
 ददिद्रेभ्यः याचकादिभ्यश्च यथोचितं दानं दातुं, धननियुक्तं कोषाधिकारिणं, अभिधाय
 उक्त्वा आदिष्य इत्यर्थः, समरभटः राजपुत्रः, मंजरिकां नाटितरत्नावलीभूमिकां नर्तकीं,
 प्रेम्णा स्नेहेन समवलोकयन् गमनकाले पश्यन्, अंतर्गतप्रेम्णः सूचिकां लिङ्गां दृष्टिं
 तस्यां पातयन् सन् इति भावः, उत्तस्थौ स्वगृहं प्रति गमनाय आसनं त्यक्तवान् ॥ ९६० ॥

९५८ इति निगदितसिंहभटे (प. स्तं) [८७९ आर्याविरुद्धोऽयं पाठः] । श्लाघ्यं
 (प.) श्लाघं (स्तं) । हृदयं गता (प.) ९५९ पारः संप्रवर्तितानां कं (गो) । मृगयायां
 (प. स्तं) । 'रादिकरणोचि' (प. स्तं) ९६० गीतिकार्यान् (स्तं)

गत्वाऽथ स्वावसथं विनिवर्तितभोजनादिकर्तव्यः ।

मञ्जरिकाकृष्टमना अभिदध्यौ सचिवसन्निधावेवम् ॥९६१॥

भ्रूभङ्गस्मितवीक्षितमृदुवक्रवचोङ्गहारगमनेषु ।

कुसुमप्रहरण एको युगपद्विहिताश्रयः कथं तस्याः ॥९६२॥

तस्य मंजरीविषयकं उद्भिन्नानुरागं पल्लवयति गत्वत्यादिना । आवसथं गृहम् । विनिवर्तितं संपूर्णतां नीतं कृतं, भोजनादिकं, कर्तव्यं अवश्यतया कार्यं, येन सः । मंजर्यपह्ण-
तान्तःकरणः, तत्सुरूपाद्यनुभूतिपरवशः अत एव तां कामयमानः इति भावः । सचिवः
सहायः मंत्री मित्रं इति यावत्, यस्याग्रे स्वमुखदुःखानि आविष्कर्तुं शक्यम् । तस्य सन्नि-
धौ निकटे, अभिदध्यौ चिन्तयाञ्चक्रे, मनोगतं प्रकाशयामास इत्यर्थः । एवं-वक्ष्यमा-
णाभिः ९६२-९८८ आर्याभिः ॥ तथा चोक्तं-“ मदो जनयति प्रीतिं, साऽनंगं
मानभंगुरम् । स प्रियासंगमोत्कण्ठां सा सद्यो मनसः शुचम् ॥ ” (भामहलंकारे २।२७)
इति ॥ तथा-“ सुहृत्संचारितरहस्यं हि चेतः संविभक्तचित्ताभारमिव लघूभवति । ”
(विद्धशालभंजिकायाम् १) इति ॥ ९६१ ॥ अत्र विप्रलंभशृंगारस्य नायकगता ना-
यिकासौंदर्यादिगुणश्लाघारूपा गुणकीर्तनाख्या चतुर्थी अवस्था, तेन च स्वस्य तद्विषयो
महाननुरागः प्रकटीकृतः इति बोध्यम् । तत्रादौ तस्याः चेष्टाविशेषाणां उद्दीपनत्वमाह
भ्रूभंगेति । तस्याः मंजरीयाः । भ्रूभंगः भ्रुवः भ्रुवोः वा भंगः जलतरंगवत् उन्नयनादिकं
कर्म इत्यर्थः, तच्च सप्तविधं भरतेन कथितं, तद्विस्तरः तत्रैव (८।११३-१२२)
द्रष्टव्यः । स्मितं, उत्तमानां आत्मस्थो हासः, तल्लक्षणं च-“ ईषद्विकसितैर्गण्डैः
कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः । अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥ ” (६।५४)
इति भरतः । वीक्षितं विशेषेण ईक्षितं, भावे क्तः, ईक्षणं इत्यर्थः, तत् कटाक्षादि
नेत्रकर्म । मृदु स्वरे शब्दे अर्थे च श्लक्ष्णं, तथा वक्रं यथायोग्याक्षेपान्योक्तिव्याजो-
क्तिकाक्वादिगर्भं, च वचः वाणी । अंगहारः हस्तपादाद्यवयवविक्षेपः, “ लास्यांग-
नृत्यधारीणि करणानि भवंति हि । (६।२) यथैको जायते रागः स्वरग्रामादिभि-
र्धनैः । स्वस्वांगोपांगप्रत्यंगनृत्यांगे करणं तथा ॥ (६।४) । करणजनिताश्च
अंगहाराः द्वात्रिंशत् । ” इति संगीतसारोद्भारे) । गमनं यातं गतिः, च, वेषु;
कुसुमानि प्रहरणानि प्रहारसाधनानि आयुधानि यस्य सः कामदेवः, एकः एकसं-
ख्यात्वावच्छिन्नोऽपि, युगपत् एककालावच्छेदेन, कथं इति प्रश्ने अव्ययं, तेन च आश्चर्यं

९६१ 'सथं निवर्तितं (प) । मंजरीकृष्ट (प) । मनाः समभिदधौ (गो २)

सुन्दोपसुन्दनाम्नः फलमात्मसुवस्तिलोत्तमासृष्टेः ।

जनमृतये तां सृजता किं दृष्टं सुरहितं तेन ॥ ९६३ ॥

द्योत्यते, भ्रूङ्गादिषु बहुषु स्थलेषु, विहिताश्रयः कृतस्थितिः, कायव्यूहसिद्धिमन्तं योगिनं मुक्त्वा एकशरीरिणः बहुत्र अवस्थितः असंभवात् । अद्भुतः रसः व्यंग्यः । भ्रूङ्गादयः सर्वेऽपि कामोद्दीपकाः इति भावः, तेन च तस्याः सर्वातिशायिकामोद्दीपकत्वं ध्वनितम् ॥ अत्र विशेषालंकारः, तल्लक्षणं च काव्यालंकारे (९।७) —“यत्रैकमनेकस्मिन्नाधारे वस्तु विद्यमानतया । युगपदभिधीयतेऽसावत्रान्यः स्याद्विशेष इति ॥” इति । (पर्यायेणावस्थाने तु पर्यायालंकारः भिन्नः ।) ॥ ९६२ ॥ वितर्कद्वारा तस्याः श्लाघ्यं लोकोत्तरं सौन्दर्यं सूचयति सुन्देति । आत्मभुवः जगत्स्रष्टुः ब्रह्मणः, तिलोत्तमा तदाख्या अप्सरसः स्वोपादानभूतैः सर्वरत्नानां तिलैः तिलप्रमाणैः अंशैः उत्तमा इति अन्वर्थनाम्नी, तदुक्तं महाभारते—“तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता । तिलोत्तमेति यत्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥” (१।२।१२।१७) इति, तस्याः सृष्टेः निर्माणस्य, फलं प्रयोजनं लाभो वा, सुन्दस्य उपसुन्दस्य च, सुन्दोपसुन्दनाम्नोः निकुम्भपुत्रयोः असुरयोः नाशः मृत्युः, तद्वारा च ताम्नां पीडितानां सुराणां सुखप्रापकत्वं च इति शेषः । एतत्कथा महाभारते आदिपर्वणि २०९-२१२ अध्यायेषु विस्तरेण द्रष्टव्या । सा संक्षेपतस्तु कथासरित्सागरे, यथा—“सुन्दोपसुन्दनामानो भ्रातरौ द्वौ बभूवुः । असुरौ विक्रमाक्रान्तलोकात्रितयर्दुजयौ ॥ तयोर्विनाशकामश्च दत्त्वाशं विश्वकर्मणा । ब्रह्मा निर्मापयामास दिव्यनारीं तिलोत्तमाम् ॥ रूपमालोकितुं यस्याश्चतुर्दिक् चतुर्मुखः । बभूव किल शर्वोऽपि कुर्वाणायाः प्रदक्षिणम् ॥ सा पद्मयोनेरादेशात्पार्श्वं सुन्दोपसुन्दयोः । प्रलोभनाय प्रययौ कैलासोद्यानवर्तिनोः ॥ तौ चासुरौ जगद्भुक्तां दृष्ट्वान्तिकमागताम् । उभावप्युभयोर्बाह्वोः सुन्दरीं काममोहितौ ॥ परस्परविरोधेन हरतौ तां च तत्क्षणम् । प्रवृत्तसंप्रहारत्वाद्वावपि क्षयमीयतुः ॥” (१५।१३५-१४०) इति ॥ परंतु, तां मंजरीं, जनमृतये जनानां तत्सौन्दर्यावलोकनेन मोहितानां, तस्याः अयोगे मोहातिशयात् विप्रलम्भस्य अभिलाषादिनवावस्थाः अनुभूयापि मरणाख्याया दशम्याः अपि असह्यविरहपीडान्तकत्वबुद्ध्या अङ्गीकारेण, मृतये नाशाय, सृजता निर्मितवता, तेन ब्रह्मणा स्रष्टा, किमिति प्रश्ने, सुरहितं सुराणां असुरभिन्नानां देवानां हितं पथ्यं सुखकरं, दृष्टं मनसि धृतं विचारितम्; तत् तर्कितुमप्यशक्यमिति भावः । प्रश्नेन तद्द्वारा जनमारणेन न किमपि सुरहितं संभाव्यते इत्याक्षिप्यते ॥

९६३ मात्मसुव (प.) । सृष्टौ (प. स्तं) । मृत एतां (प.) [दुष्टः पाठः]

सुमनोभिः परिकरिता मृगशावकतरलचक्षुषस्तस्याः ।
कामोचितफलहेतुर्देहभृतां दीर्घिका वेणी ॥ ९६४ ॥
कमलमिव वदनकमलं पिबन्ति तस्यास्त्रिविष्टपन्नः ।
सदलिकमपेतदोषं सविभ्रमं मधुमदाताम्रम् ॥ ९६५ ॥

अत्र असंबन्धे संबंधातिशयोक्तिरलंकारः ॥ ९६३ ॥ वर्णनाय उपात्तेषु तस्याः मुख्याङ्गेषु
आदौ वेणीं वर्णयति सुमनोभिरिति । मृगशावकतरलचक्षुषः मृगशावकस्य हरिणपोतस्य
नेत्रे इव तरले चंचले विलोले चक्षुषी यस्याः तस्याः, अनेन तरलाख्यो मनोहरो दृष्टि-
विकारः तस्याः स्वाभाविक इति सूचितं, तदुक्तं—“ तरलं तदिति प्राहुर्लोलतारकनी-
निकम् ।” इति । तस्याः मंजर्याः, सुमनोभिः पुष्पैः,] परिकरिता ग्रथिता, [दीर्घिका
दीर्घा, स्वार्थे कन्, केशानां दीर्घत्वं लंबत्वं प्रशस्तं, वेणी केशबंधविशेषः,
“ वेणी सेतुप्रवाहयोः । देवताड्डे केशबन्धे ” इति हैमः । (देवताड्डः वृक्षविशेषः
‘देताड्ड’ इति प्रसिद्धः ।) वर्णिता च सा उत्प्रेक्षांगत्वेन माधकाव्ये—“ सीमं-
त्यमाना यदुभूभृतां बलैर्बभौ तरद्भिर्गवलासितद्युतिः । सिन्दूरितानेकपङ्कजकणांकिता
तरंगिणी वेणिरिवायता भुवः ॥ ” (१२।७५) इति, (गवलं माहिषविषाणं,
कंकणं शेखरः शिरसि भृता पुष्पलक्, तरंगिणी नदी, प्रकृते च सा यमुना, वेणिशब्देन
स्रोतश्च केशबंधश्च विवक्षितः । अत्र वेण्याः सीमंतवत्त्वं, कृष्णत्वं, पुष्पयुक्तत्वं दीर्घत्वं
च गुणाः उपलक्षिताः ।) देहभृतां प्राणिनां, कामोचितफलहेतुः कामस्य कामदेवस्य
यत् उचितं योग्यं फलं भोग्यं तस्य हेतुः कारणं, सा प्रबलस्मरविकारजनिका इत्यर्थः,
तेन वेण्याः उद्दीपनविभावत्वं सूचितम् ॥ ९६४ ॥ अवयवेषु तस्याः उत्तमाङ्गं
वर्णयन् तद्भोगप्राप्तेः दुर्लभत्वं उपमया वर्णयति कमलमिति । तस्याः मञ्जर्याः,
वदनकं—वदनेन (उक्त्या) अन्यः अवक्षिप्यते कुत्स्यते इति वदनकं, “ अवक्षेपणे
कन् ” (पा. ५।३।९५) इति कन्प्रत्ययः, चतुरोक्तिगर्वितं वक्त्रं इत्यर्थः, यद्वा
वदनमेव वदनकं तत् ; त्रिविष्टपन्नः त्रिविष्टपात् स्वर्गात् भ्रष्टाः च्युताः, “ क्षीणे
पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ति ” इति स्मृतेः ‘ स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणो गां गता ये ’
ते, स्वर्गभ्रष्टाः अर्थात् पुण्यबन्तः, अलं अतिशयेन, पिबन्ति धर्यति अर्थात् वदनस्था-
धरोष्ठपानं कुर्वन्ति । अनेन तादृशां भ्रमरोपमत्वं ध्वनितम् । कीदृशं वदनं इत्युप-
मयाह कमलमिव । श्लिष्टविशेषणैः साधर्म्यमाह सदेत्यादिभिः । सदलिकं—सत् शोभनं
अलिकं अत्यन्ते भूष्यते चन्द्रारव्यतिलकेन इति ललाटं यत्र तत्, यद्वा सन्तः अलिकाः

यः शैलेन्द्रनितम्बं सुरताप्त्यै सेवते तपोनिरतः ।

स्पृहयति सोऽपि नितम्बं सुरताप्त्यै समवलोक्य तन्वङ्ग्याः १६६ ॥

भ्रमरकाः ललाटालकाः यत्र तत् ; कमलपक्षे सन्तः वर्तमानाः अलयः एव कुत्सिता अलयो वा अलिकाः, स्वार्थे “ कुत्सिते ” (पा. ५।३।७४) इति वा कन्, भ्रमरा यत्र तत् । तथा अपेतदोषं अपेताः अविद्यमानाः दोषाः रोमशत्वपरुषत्वनिर्मासित्वदुर्गन्धित्ववक्रत्वविरूपतादयः यत्र तत् ; कमलपक्षे—अपेता दूरीभूता दोषा रात्रिः यस्मात् तत्, तस्य दिवसे एव विकासभावात् । तथा सविभ्रमं विभ्रमैः विलासैः शृंगारचेष्टाभिः सहितं, विभ्रमलक्षणं च—“ क्रोधः, स्मितं, च कुसुमाभरणादियाच्चा, तद्वर्जनं च, सहसैव विमण्डनं च । आक्षिप्य कान्तवचनं लपनं सखीभिर्निष्कारणस्थितगतेन, स विभ्रमः स्यात् ॥ ” इति (नागरसर्वस्वे १३।१३), (विमण्डनं विशेषेण मंडनम् ।) कमलपक्षे—विशेषेण भ्रमः भ्रान्तिः चलनं तरंगवाताद्याहृतिभिः तेन सहितं, यद्वा वीनां पक्षिणां भ्रमः संचारः तेन सहितम् । मधुमत्—मधु अधरोष्ठवर्तितरसविशेषः क्षौद्रवन्मिष्टः, मदिरावत् मादकः, दुग्धवत् पुष्टिदः इति तत्संपन्नं, यद्वा मधु मद्यं तत्पानजः यः मदः तेन आ समन्तात् रक्तं रक्तवर्णं; कमलपक्षे—मधु पुष्परसः मकरन्दः तद्वत् । आताम्रं सौकुमार्यातिशयेन ईषद्रक्तवर्णं, तेन तस्याः शुद्धरक्तपुष्टत्वं अतिहृद्यत्वं च सूचितम् ; कमलपक्षे—आ समन्तात् रक्तं, अनेन रक्तोत्पलं कोकनदं अभिप्रेतं इति ज्ञेयम् । स्वर्ग-भ्रष्टानां पुण्यशेषोपभोगः अस्याः वदनगताधरामृतपानेन एव निर्वर्त्यते इति भावः, तथाहि “ प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः । शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ” (गीता ६।४१) इति भगवदुक्ती पूर्वोपचितभोगवासनाप्रादुर्भावात् विषयभोगेच्छायाः पुण्यशेषस्य च ज्ञापनात् । एवं तस्या अत्यन्ताभिलषणीयता उक्ता । अत्र सदलिकं इत्यादिभिः श्लेषोपमा, प्रकृते अर्थश्लेषस्य सत्त्वात् ॥ प्रकृते पद्ममुखयोः उपमानोपमेयभावं अवलंब्य तत्पाने काश्चन नायकोक्तयः । तत्र अप्राप्तयोगस्य यथा—“ मदघूर्णितलोचनषट्चरणं धनरागमनंगकराभरणम् । कमलद्युति मुग्धवधूवदनं सुकृती पिबतीह सुधासदनम् ॥ ” इति, (क्षेमेंद्रस्यायम् ।) तथा नागानन्दनाटके नायकस्योक्तिः—“ दिनकरकरामृष्टं बिभ्रत् द्युतिं परिपाटलां दशनकिरणैरुत्सर्पद्भिः स्फुटीकृतकेसरम् । अयि मुखमिदं मुग्धे ! सत्यं समं कमलेन ते, मधु मधुकरः किन्त्वेतस्मिन् पिबन् न विभाव्यते ॥ ” (३।१३) इति । तथा कस्यचित् तथाविधस्यैव प्रकृतार्थवैपरीत्यवैचित्र्येण—“ स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी । अस्या रदच्छदरसो न्यक्करोतितरां सुधाम् ॥ ” इति ॥ कस्यचित् प्रातसंयोगस्य यथा—“ नलिन्या इव तन्वंग्यास्तस्याः पद्ममिवाननम् । मया मधुव्रतेनेव पायंपायमरंस्यत ॥ ” (काव्यादर्शे

त्रिकरो मध्यविभागो बाहोर्युगलं करद्वयोपेतम् ।

जनयति तदपि मृगाक्षी सहस्रकरतोऽधिकं तापम् ॥ ९६७ ॥

२।४५) इति ॥ ९६५ ॥ कामुकैरतिस्पृहणीयं नितम्बं प्रशंसति य इति । यः, तपोनिरतः तपः “ भिक्षोपवासनियमार्कमरीचिदाहैर्देहोपशोषणविधिः ” (प्रबोधचं० २।२२) तस्मिन् नितरां देहेन चित्तेन च रतः आसक्तः सन्,] सुरतायाः देवत्वस्य आस्यै लब्धै, [शैलेन्द्रस्य सिद्धसेवितहिमालयादिपर्वतस्य, नितम्बं पर्वतकटिप्रदेशं तन्मध्यभागं, अधित्यकायां अद्रेः उपरिभूम्यां शीतातपवाताद्याधिक्यात् उपत्यकायां (अद्रेः मूलासन्नभूम्यां) च जनसंसर्गहिंसादिभयवत्त्वात् च ते त्यक्त्वा इति भावः, सेवते आश्रयते, स्वर्गमुखप्राप्तये निर्विघ्नं तपोनुष्ठानाय इति भावः, सोऽपि तादृशोऽपि, तस्याः तन्वंग्याः, नितम्बं—निभृतं अत्यंतं तम्यते काङ्क्षते कामुकैः इति यद्वा नितरां ताम्यति ग्लायति सुरतसंमर्दे इति नितम्बः कटिपश्चान्द्रागः रमणः, नितम्बस्य द्वित्वप्रत्यक्षात् जात्यभिप्रायमेवैकवचनं, यद्वा एकस्यैव अर्धद्वयमयत्वात् द्वित्वेन प्रत्यक्षत्वं इति बोध्यं, तं समवलोक्य दृष्ट्वा, तस्मै एव फलाय—] सुरतास्यै सुरतस्य (संभोगस्य) प्राप्त्यै, [“ सुरतं स्यान्निधुवने, देवत्वे सुरता मता । ” इति मेदिनी, स्पृहयति वाञ्छति, “ स्पृहेरीप्सितः । ” (पा. १।४।३६) इति चतुर्थी । तपस्वी अपि तस्याः नितम्बसौन्दर्येण आकृष्टः सन् सुरताय उत्कण्ठितो भवति इति भावः । उक्तं हि शृंगारशतके—“ मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमायाः समर्यादमिदं वदंतु । सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥ ” (३६) इति, (स्मरस्मेराः मदनमदोत्कटाः । सति वैराग्ये गिरिनितम्बाः, अन्यथा विलासिनीनितम्बाः सेव्याः इति भावः ।) प्रकृते विरागिभिः अपि तन्नितम्बाय स्पृह्यते इति विशेषः उक्तः, तेनास्याः व्यतिरेकः सूचितः । ‘ नितम्बं सुरतास्यै ’ इति दलद्वये अन्यार्थानां वर्णानां श्रुतिक्रमैक्येन यमकं, शब्दश्लेषश्च, इति द्वयोः शब्दालंकारयोः संसृष्टिः ॥ ९६६ ॥ एवंविधसौन्दर्येऽपि विप्रलम्भे तस्याः संतापदत्वमाह त्रिकर इति । तस्याः मध्यविभागः कट्युदरादिप्रदेशः, त्रिकरः त्रिकं पृष्ठास्त्रोऽध ऊर्वोः संधौ त्रिसंघट्टं राति ददातीति त्रिकरः त्रिकप्रदेशघटकः, यद्वा करः राजग्राह्यनियतधनभागः बलिः, श्लेषे बवयोरभेदात् बलिः, त्रयः कराः वलयः यस्य सः] त्रिकरः बलित्रययुक्तः, [बाह्वोः भुजयोः युगलं द्वयं, तुः शब्दः अप्यर्थकः, करद्वयवत्, आस्कंधात् अंगुल्यन्तो भागः बाहुः आमणिबंधादंगुल्यन्तो भागः करः इति बाहुकरयोः भेदः, तदपि तथापि, सा मृगाक्षी हरिणनयना,] तथा च [यस्याः एवं] कथमपि पंचकरत्वनिष्पत्तिः [सा, सहस्रकरतः सहस्राणि

सा स्रग्धरा सुवदना प्रहर्षिणी सैव सैव तनुमध्या ।

न करोति कस्य विस्मयमिति रुचिरा मञ्जुभाषिणी सैवा॥९६८॥

अनुकुर्वत्या कन्यां तथातथा नायकस्तथा दृष्टः !

येन जरत्स्वप्यटनी धनुषः स्पृष्टा दशार्धबाणेन ॥ ९६९ ॥

असंख्यातानि—सहस्रपदं अनेकोपलक्षणं सहस्रपत्रं कमलमिति वत्—कराः किरणाः यस्य स सूर्यः तस्मादपि, अधिकं तापं संतापं विरहजन्यं मनोदेहयोः संतापं, जनयति उत्पादयति । पंचकरवती सहस्रकरतोऽप्यधिकं तापं जनयति इति आश्चर्यम् । करशब्दस्य श्लिष्टत्वेन श्लेषोत्थापितो विरोधालंकारः ।] वक्रमणित्या प्रशंसा ॥ ९६७ ॥ पुनः तस्याः अपरं आश्चर्यकरत्वं प्राह सेति । सा स्रग्धरा मालाधारिणी; सुवदना शोभनमुखी [प्रशस्तलक्षणमुखवती; तथाभूता सैव] प्रहर्षिणी हर्षयित्री [प्रकर्षेण हर्षस्य इष्टलाभजन्यानंदस्य दात्री; तादृशी सैव न तु अन्या;] तनुमध्या सूक्ष्ममध्यभागा [तनुः सूक्ष्मः स्थूल्यरहितः मध्यः कटिप्रदेशः यस्याः सा सुश्रोणिः; तथा] रुचिरा सुंदरी [मनोहरा], मञ्जुभाषिणी मधुरभाषणशीला, सैव । तत्रैव एषां गुणानां समुच्चयेन वर्तित्वं, न तु भिन्नासु व्यक्तिषु इति भावः । स्रग्धरादयः छन्दो-मेदाश्च । तथा च भिन्नभिन्नलक्षणानां स्रग्धरादीनां [एकत्रैव] समावेशे तस्याः विस्मापकत्वं युक्तमेव । [स्रग्धरादीनां छन्दसां लक्षणानि तु—“म्रम्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् । ” “ श्रेया सप्ताश्वपङ्क्तिर्मरभनययुता स्त्रौ गः सुवदना । ” “ व्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् । ” “ त्वौ चेत्तनुमध्या । ” जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहेः । ” “ सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी । ” इति छंदोमंजर्याम् ॥ एवं बह्वीभिः असंगतिभिः तस्याः लोकोत्तरत्वं सूचितम् । अद्भुतो रसः । अत्र स्रग्धरादीनां गुणानां यौगपद्येन अवस्थानेन समुच्चयालंकारः, श्लेषोत्थापितः द्रव्यस्य द्रव्येण विरोधात् विरोधालंकारश्च, तयोः संसृष्टिः ॥ ९६८ ॥ एवंवर्णनपरस्य तस्य स्मृतिपथमागतं तस्याः नाट्ये अनुभूतं विशिष्टं उद्दीपकत्वं प्रकाशयति अनुकुर्वत्यादिभ्यां द्वाभ्याम् ।] कन्यां [अनूढां] रत्नावलीमित्यर्थः, [अनुकुर्वत्या तद्भूमिकापरिग्रहे तां अभिनयन्त्या, तथातथा तैस्तैः प्रकारैः, बहुत्वे द्विरुक्तिः,] नायकः वत्सराज इत्यर्थः, [तया मंजर्या, दृष्टः अवलोकितः, तथाच “ अलसवलितैः प्रेमाद्राद्रैर्मुहुर्मुकुलीकृतैः... निमेषपराङ्मुखैः हृदयनिहितं भावाकृतं वमद्भिरिवेक्षणैः ”

९६८ 'रास्तु नाग'सैव तनु'ति कथं विस्मयमनिन्दिता चारुहासिनी सैव (प. स्तं)
९६९ दायक (प) । ज्व (ज ?) रत्नुषटनी (प) [अक्षरभ्रमात् पाठः] ज्वरत्स्वघटनी (स्तं)

रूपं यौवनचित्रितमनङ्गविकृतानि नाट्यदीप्तानि ।

शमिनामपि शमगर्वं संमुष्णन्त्यविकलं तस्याः ॥ ९७० ॥

विलोकितः, येन यथा,] दशार्धवाणेन [पंचवाणेन] कामेन, [धनुषः स्वचापस्य, अटनी 'अटनिः' कोटिः धनुषः प्रान्तभागः, स्पृष्टा तत्र ज्यारोपणं कृतं इति भावः, ततः तदाकर्षणं तेन शरक्षेपश्च तत्कार्याणि च संमोहनस्तंभनोन्मादनतापनशोषणानि लक्ष्यन्ते । नाट्ये प्रेक्षकेषु ये गलितकामाः वृद्धाः तेऽपि तस्याः नायके प्रेरितैः विविध-नेत्रविलासैः उज्जीवितकामाः बभूवुः इति व्यज्यते, तेन किमु वाच्यं मादृशां शृंगारस्नि-ग्धानां यूनां इत्याक्षिप्यते । प्रतीयमानस्यार्थस्य 'जरत्त्वपि अटनी स्पृष्टा' इत्यनया भंग्या कथनं इति पर्यायोक्तिः अलंकारः ॥ ९६९ ॥ अपि च तस्याः रूपं—“अंगा-न्यभूषितान्येव प्रक्षेप्याद्यैर्विभूषणैः । येन भूषितवद्भ्रान्ति तद्रूपमिदं कथ्यते ॥” इत्युक्त-लक्षणं आकारो वा, “सौंदर्याकारयो रूपं” इति मंखकोशः, यौवनेन तारुण्येन तच्च व्याख्यातं पूर्वं (आ. ६७५ टी.), चित्रितं मण्डितं, तथा च कालिदासः—“कुसुममिव लोभनीयं यौवनमंगेषु सन्नद्धम् ।” (शाकुं. १।२१) इति । तथाहि—“दोर्मूलावधिसूत्रितस्तनमुरः, स्निह्यत्कटाक्षे दृशौ, किञ्चित्पाण्डवपण्डिते स्मितमुधा-सिक्तोक्तिषु भ्रूलते । चेतः कन्दलितं स्मरव्यतिकरैर्लावण्यमंगैर्धृतं, तन्वांग्यास्तरु-णिम्नि सर्पति शनैरन्यैव काचिद्भ्रतिः ॥” इति । तथा च कर्पूरमंजरीसट्टके विदू-षकः—“इह जह वि कामिणीणं सुंदरं धरह अवअवाणं सिरी । अहिदेवदे व्व णिवसइ तहवि हु तारुणए लच्छी ॥” (२।४८) इति । (इह यद्यपि कामिनीनां सौन्दर्यं धारयति अवयवानां श्रीः । अधिदेवता इव निवसति तथापि खलु तारुण्ये लक्ष्मीः ॥) (“तथा च यौवनेऽमनोऽस्यापि सौभाग्यवृद्धिर्भवति,” किमु वाच्यं रूपवत्याः इति भावः । ‘रूपं यौवनचित्रितं’ इत्यनेन अन्योन्यालंकरणमपि अभिप्रेतं, यथोक्तं काव्यालंकारे—“रूपं यौवनलक्ष्म्या यौवनमपि रूपसंपदस्तस्याः । अन्योन्यमलंकरणं विभाति,***” (७।९२) इति । तथा अनंगविकृतानि कामावेशदर्शिकाः शृंगारचेष्टाः शृंगारानुभावाः, यद्वा भावहावहेलाख्याः त्रयः अंगजाः लीलादयो दश च स्वाभाविकाः इति मिलित्वा त्रयोदश क्रियात्मानः स्त्रीणामलंकाराः तानि, नाट्येन नटकर्मणा अभि-नयेन, दीप्तानि उज्ज्वलितानि । अत्रेदमवधेयं यत्—चाण्डालीनामपि हि रूपलावण्य-संपदो दृश्यन्ते, न तु चेष्टालंकाराः—ये देहमात्रनिष्ठाः न तु चित्तवृत्तिरूपाः, ये च बाह्ये अनुद्भिन्नाः, वार्धक्ये तिरोभूताः, यौवने तु उद्विक्ता इदृश्यन्ते, तेषामनंगविका-

९७० गर्वं मुष्णन्त्यविकल्पितं तस्याः (२. स्तं)

दग्धेऽपि वपुषि भीतिं न विमुञ्चति नीललोहितसमुत्थाय ।
तत्क्षेत्रे यसति यतः प्रमदारूपेण शम्बरध्वंसी ॥ ९७१ ॥

राणामत्र संग्रहः तस्याः केवलरूपवर्तीभ्यः व्यवच्छेदाय वैलक्षण्याय च इति । एवं तस्याः यौवनावच्छिन्नं रूपं, नाट्योद्दीप्तानि अनंगविकृतानि च संभूय, शमिनां शमवतां मुनीनामपि, शमस्य वशीकृतैर्द्रियव्यापारत्वस्य जितेन्द्रियत्वस्य, वर्णितं च तस्य स्वरूपं क्षेमेन्द्रेण यथा—“ येन प्राणमनःप्रिया वसुमती संत्यज्यते लीलया, त्रैलोक्याभिमतेऽपि यः स्मरमुखे वैमुख्यदीक्षागुरुः । संमोहे व्यसनानुरं जगदिदं येनानुकम्पास्पदं, पुण्यैः कोऽपि स जायते मतिमतां संसारवामः शमः ॥” (बोधि० कल्प० ४०।६२) इति, (अत्र प्रथमपादेन अयं वैराग्यं, द्वितीयेन कामे च तत्सूचितम्; तृतीयेन धर्मपरता सूचिता । तस्य गर्व परावज्ञारूपं अभिमानं, अविकलं निःशेषतया संपूर्णतया, मुण्णति चोरयंति अपहरन्ति, यथोक्तं काव्यालंकारे (७।६७)—“ तारुण्यामाशु मदनं, मदनः कुरुते विलासविस्तारम् । स च रमणीषु प्रभवञ्जनहृदयावर्जनं बलवत् ॥” इति । उक्तं च सूक्तिमुक्तावल्यां—“तारुण्यामृतनिर्झरप्रसृतिभिः सिक्ताऽखिलाऽङ्गस्थली, जातास्तत्र नवीनयौवनकलालीलतापंकतयः । तस्मिन्नेव विशेषशीतलतरच्छायासु सुप्तोत्थितः कंदर्पस्त्रिजगज्जयोद्यमपरो ह्यद्यापि निद्रालसः ॥” इति ॥ ९७० ॥ पुनः तां प्रकारान्तरेण वर्णयति दग्धे इति । वपुषि देहे, दग्धे भस्मीभूते, अपि देहाभावेऽपि इत्यर्थः, कामः अनंगः, नीललोहितः शिवः, तदुक्तं—“ नीलं येन ममांगं तु रसाक्तं लोहितत्व्विषम् । नीललोहित इत्येवं तेनाहं परिकीर्तितः ॥” इति, शिवपुराणे तु—“ भूत्वा लोहितमाश्वेव पुनर्नीलमभूततः । नीललोहित इत्येव तेनासावभवत्प्रभुः ॥” इति; यद्वा कंठावच्छेदेन नीलः, सर्वांगावच्छेदेन लोहितः; अथवा नीला प्रकृतिः तमःप्रधानतया, लोहितः पुरुषः रजःप्रधानतया, उभयात्मकत्वान्नीललोहितः इति, तस्मात् समुत्थां उत्पन्नां, भीतिं भयं हरनेत्रजकोपानलात् अनुभूतं, न विमुञ्चति न त्यजति । एतन्निर्णये हेतुमाह—तदिति । यतः यस्मात्, तस्याः मंजर्याः क्षेत्रे देहे, “ क्षेत्रं शरीरे दारेषु केदारे सिद्धसंश्रये ।” इति विश्वलोचनः, प्रमदारूपेण स्त्र्याकारेण मंजर्याकारं स्त्रीरूपं धृत्वा इति भावः, शम्बरध्वंसी शंबरनाम्नः दानवस्य हिरण्यकशिपुपूर्वजस्य विनाशकः कामदेवः, दंत्यादिरपि शंबरशब्दः, तदुक्तं—“ तालव्या अपि दंत्याश्च शंबरशंबरशूकराः । रशनाऽपि च जिह्वायां, शृगालः कलशोऽपि च ॥” इति । तथा च शिवपुराणे धर्मसंहितायां अष्टमाध्याये—“ रुद्रेण या पुरा दग्धा ललाटनयनाग्निना । कामस्य मूर्तिराद्या सा पुनर्जाता हरेर्गृहे ॥ ४३ ॥ त्रैलोक्य-

यदि वः परलोकमतिः शृणुत श्रेयस्तपोधना मत्तः ।

उत्सृज्य यात तूर्णं वारवधूषितं स्थानम् ॥ ९७२ ॥

जयिनी विष्णोः प्राद्युम्नी तैजसी शुभा । हरितः श्यामवर्णा च सर्वभूतमनोहरा ॥ ४४ ॥
रुक्मिण्यां जातमात्रभु शंबरेण हृतः पुरा । तामसं ज्ञानमाश्रित्य मायावत्यै समर्पितः
॥ ४५ ॥ तथा संवर्धितो भूयः पूर्वख्या पतिश्च सः । बोधितस्तु ततस्तेन शंबरो निहतो
युधि ॥ ४६ ॥ ” इति, वसति “ स्त्रियः अवध्याः ” इति कृत्वा । अनंगोऽपि कामः
हरात् भीतभीतः भन् “ स्त्रियोऽवध्याः ” इति मंजर्याः रूपं धृत्वा स्त्रीरूपेण तिष्ठति
इति उक्तं भवति । तेन सा अनंगवत् परं रत्युदीपनी इति ध्वन्यते । अनुमानालंकारः
साध्यस्य पूर्वार्धस्य हेतोः उत्तरार्धं वर्णनात् । स च अपन्दुर्यलंकारेण उत्थापितः, उत्त-
रार्धं प्रकृतायाः मंजर्याः अप्रकृतेन स्त्रीरूपधारिणा मदनेन अपलापात्, स च रूपशब्द-
निबन्धनः । द्वयोरंगांगिभावेन संकरः ॥ ९७१ ॥ अप्रत्यक्षान् श्रेयस्कामान् लक्ष्यीकृत्य
स्वानुभवमुपदिशति यदीति । हे तपोधनाः धनस्यैव परमप्रेमास्पदत्वात् तेषां तपः एव
परमप्रेमास्पदं इति, अतः तेषां अर्थकलत्रादिविषयकः अभिलाषः निरस्तः, यद्वा
तपः धनं धनवत् इष्टार्थसाधकं येषां ते तपोधनाः, वः युष्माकं, यदि इति संभावनायां,
परलोके परस्मिन् उत्कृष्टे लोके भुवने स्वर्गाख्ये इति यावत्, मतिः इच्छा, “ मतिर्बुद्धौ
स्मृतीच्छयोः ” इति विश्वलोचनः, स्वर्गकामोऽस्ति चेत्, तदा मत्तः मत्सकाशात्, श्रेयः
निःश्रेयसं मोक्षः लक्षणया तत्साधनं इत्यर्थः, शृणुत आकर्ण्यध्वं, इति अवधानदान-
शिक्षा । तत् किमित्याह वारेति । वारवधूभिः कामास्त्रभूताभिः सुरसुन्दरीभिः वेश्याभिः
वा, इदं अन्यासां वनितानामप्युपलक्षणं, भूषितं मंडितं अधिष्ठितं इति यावत्, स्थानं,
उत्सृज्य त्यक्त्वा, तूर्णं शीघ्रं, यात निर्गच्छत । यतः “ अप्रतिहताशो मदनः ” इति
विश्वाभिन्नादिवत् ताभिः स्वर्गपदवीनिरोधकः तपोभंगः सुकरः । तथा चोक्तं—
“ यदि वाञ्छसि परपदमारोढुं, मैत्रीं परिहर सह वनिताभिः । मुह्यति मुनिरपि
विषयासंगाच्चित्रा भवति हि मनसो वृत्तिः ॥ ” (छंदःसूत्रवृत्तौ हलायुधेन) इति;
अपि च “ भवधीतये हृतबृहत्तमसामवबोधवारि रजसः शमनम् । परिपीयमाणमिव
वोऽसकलैरवसादमेति नयनांजलिभिः ॥ ” (किरात० ६।४१) इति, (तमोगुणनाशे
जातेऽपि रजोगुणस्य निवर्तकं यत् ज्ञानजलं, रजः धूलिः इत्यपि, तत्, युष्माकं वार-
वधूनां असकलैः असमग्रैः अधोन्मीलितैरित्यपि सूच्यते, नयनांजलिभिः नेत्रपूरैः पीय-
मानमिव अवसादं क्षयं एति ।) तथा “ शृणु हृदय रहस्यं यत्प्रशस्तं मुनीनां न खलु न

चिरमपि विकल्प्य निश्चितिरियमेव स्थाप्यते, न गतिरन्या ।

तन्निर्माणे जाता लावण्यमयाः कणा विधेरणवः ॥ ९७३ ॥

आसाद्य समुच्छ्रायं तस्याः स्तनयुगलमविहतप्रसरम् ।

क्षपयति यज्जनमेवं कस्त्यक्षयति तद्विवेकवान् पतितम् ॥ ९७४ ॥

खलु योषित्संनिधिः संनिधेयः । हरति हि हरिणाक्षी क्षिप्रमक्षिक्षुरग्रेः पिहितशमतनुत्रं चित्तमप्युत्तमानाम् ॥ ” इति । (क्षुरप्रः घासच्छेदनास्त्रं, ‘खरपी’ इति प्रसिद्धं, तनुत्रं कवचम् ।) इदं उपदेशः, तल्लक्षणं च—“हितैषितयाऽज्ञातज्ञापनमुपदेशः । ” इति कर्ण-भूषणे ॥ ९७२ ॥ तस्याः स्फुरल्लावण्यायाः लावण्यातिशये कारणं कल्पयति चिरमिति । सुदीर्घकालमपि, विकल्प्य तुल्यबलान् विरुद्धान् पक्षान् विचार्य, इयमेव उत्तरार्धेन वक्ष्यमाणा, निश्चितिः निश्चयः संदेहरहितं ज्ञानं, स्थाप्यते दृढीक्रियते; न अन्या गतिः न अन्यः कोऽपि मार्गः पक्षः इति यावत् निश्चयकोटिं अवगाहते । तामेवाह तदिति । तस्याः निर्माणे देहघटने, विधेः स्रष्टुः प्रजापतेः, अणवः तद्देहरूपद्रव्योपादानकारणी-भूताः परमाणवः, लावण्यमयाः कणाः सूक्ष्मांशवः, जाताः अभूवन् । लावण्यमयाः—लावण्यं तु “मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा ! प्रतिभाति यदंगेषु लावण्यं तदिहोच्यते ॥ ” इति (रसार्णवसुधाकरे १।१८१) लक्षितं, तस्य प्राचुर्यं यत्र ते, अत्र “प्राचुर्यार्थं मयद् । ” सर्वेऽप्यवयवाः केवलं लावण्यमयाः इति भावः । एवं वासवदत्तायां कंदर्पकेतुमुद्दिश्य—“वेधसा जगत्रयसमवायिरूपपरमाणूनादाय विरचितो-ऽयमिति । ” इति । अत्र साध्यस्य तल्लावण्यातिशयस्य प्रतीतये अलौकिकसाधन-निर्देशात् अनुमानालंकारः, णकारस्य असकृदावृत्तेः अनुप्रासश्च ॥ ९७३ ॥ तस्याः स्तनयुगलमुद्दिश्य आह आसाद्येति । तस्याः स्तनयुगलं कुचद्वंद्वं, अविहतप्रसरं प्रति-दिनं निर्बाधं व्यायामं प्राप्नुवत्, समुच्छ्रायं उन्नतिं, आसाद्य प्राप्य, तथाहि आभोगि उन्नतं च स्तनयुगलं प्रशस्तं, तदुक्तं—“सुवृत्तमुन्नतं पीनमदूरोन्नतमायतम् । स्तनयुग्मं सदा शस्तं ” इति भविष्यपुराणे, यत् युग्मं कर्तुं, जनं लोकं निरपराधिनं, एवं अविहतप्रसरं यथाप्रसिद्धं यथाप्रत्यक्षं वा, क्षपयति क्षि क्षये इत्यस्य णिजन्तं रूपं दौर्लभ्येन क्षीणं करोति इत्यर्थः, तत् युगलं कर्म, पतितं लक्षणया समागतं इत्यर्थः, नक्षुपोः इति वा अध्याहार्यं, तेन दृष्टं इत्यर्थः, विवेकवान् सारासारयोः लाभालाभयोः वा ज्ञाता, कः पुरुषः, त्यक्षयति परिहरिष्यति, न कोऽपि, अपराधिनी ग्रहणं युक्तमेवेति

९७३ गतिरस्याः (स्तं) । लावण्यसरत्किणा (प. स्तं) ९७४ ‘मविहतप्रसरम् (गो) । यज्जनमेकं (गो) । कस्त्यक्षयति तद्विं (प. स्तं) कः स्पृक्षयति (गो) । यतितम् (स्तं)

स कथं न स्पृहणीयो विषयरतैस्तन्नितम्बविन्यासः ।

शान्तात्मनाऽपि विहितं विश्वसृजा गौरवं यस्य ॥ ९७५ ॥

स्मरणाद्यस्योत्पत्तिः सुमनस इषवोऽबलाश्रया शक्तिः ।

सोऽपि व्यङ्गः प्रहरति, धातुरहो चित्रमाचरितम् ॥ ९७६ ॥

इति भावः । तथा च कश्चित् राज्ञः पुरुषः प्राप्नोन्नतपदः अप्रतिबद्धक्रियः सन् प्रजाः पीडयन् दृष्टिगोचरतां गतः विवेकिभिः न परिह्रियते अपि तु अपराधितया संगृह्यते एव इति गम्यत्वेन समासोक्तिरलंकारः ॥ ‘कः स्पृश्यति’ इति पाठे तादृशं आदौ औद्धत्येन लोकपीडाजनकं कालातिक्रमेण पतितं भ्रष्टं कः स्पृश्यति तस्य स्पर्शं कोऽपि न करिष्यति इत्यर्थः; यतः “कासां न सौभाग्यगुणोऽङ्गनानां नष्टः परिभ्रष्टपयोधराणाम् ॥” इति, तथा—“पतितानां संसर्गं त्यजति दूरेण निर्मला गुणिनः । इति कथयञ्जरीतीनां हारः परिहरति कुचयुगलम् ॥” (४।८३) इति वाग्भटालंकारे । अतः इदानीमेव तदुद्भोग्यं इति भावः । अपि च पतितं स्वकर्महीनं पातकिनं यद्वा स्वाधिकारात् भ्रष्टं पूर्वं उन्नतं पदमवाप्य प्रजापीडकं न कोऽपि स्पृशति इति अस्मिन् पाठे समासोक्तिः ॥ उभयोः पाठयोः प्रथमस्य शृंगारगर्भत्वात् सः श्रेयान् ॥ उत्तरार्धे ‘एवं’ इत्यत्र ‘एकं’ इति पाठं स्वीकृत्य] ‘एकं असहायमेव, इदं स्तनयुगलेनान्वेति ।’ [इति टिप्पणी । “स्वकर्महीने पतितो गते भ्रष्टेऽपि च त्रिषु ।” इति मंखकोशः ॥ प्रकृ-
तार्यायाः वैपरीत्यभावेन काचित् सूक्तिः—“सुवृत्तस्यैकरूपस्य परप्रीत्यै कृतोन्नतेः । साधोः स्तनयुगस्येव पतनं कस्य तुष्टये ॥” इति ॥ ९७४ ॥ कामिनां अति-
प्रेमास्पदत्वेन वर्णितमपि (आ. ९६६) नितंबं पुनः वर्णयति स इति । अनेन तस्य कामातिशयः सूचितः । तस्याः सः नितंबस्य कटिपश्चान्द्रागस्य विन्यासः रचना, विषयरतैः-पुरुषं विसिनन्ति बध्नन्ति ते विषयाः रूपरसादयः इंद्रियार्थाः तेषु रतैः आसक्तैः, कथं न स्पृहणीयः अभिलषणीयः, यस्य नितंबस्य नतस्य, शान्तात्मना शान्तः विषयेभ्यो व्यावृत्तः विरुद्धः वा आत्मा चित्तवृत्तिः यस्य तादृशा, अपि, विश्वसृजा विधात्रा, गौरवं-गुरोः भावः गुरुत्वं महत्त्वं भारवत्त्वं, पक्षे आराध्यत्वं पूज्यत्वं, विहितं कृतम् । नितंबस्य गौरवं प्रशस्तं, तदुक्तं स्कादे काशीखंडे—“नितं-
बं विवो नारीणामुन्नतो मांसलः पृथुः । महाभोगाय संप्रोक्तः” इति । (पृथुः गुरुः ।)
तथा च तादृशगौरवान्विते नितंबे अस्मत्सदृशां कामिनां अभिलषः अनिवार्य एव इत्याशयः । श्लेषमूलिका काव्यार्थापत्तिः अलंकारः, अप्राकरणिकात् नितंबस्य विधि-
विहितगौरववृत्तान्तात् प्राकरणिकार्यस्य आपतनात् ॥ ९७५ ॥ कामस्य तद्वारा धातुः

तिष्ठन्त्वन्ये, दृष्ट्वा सारं जगतां तदङ्गनारत्नम् ।

नष्टपठनावधानो भवति ब्रह्मा सनिर्वेदः ॥ ९७७ ॥

च चित्रचरितमाह स्मरणात् इति । स्मरणात् मनोधर्मविशेषात् स्मृतेः युवत्याः, यस्य कामस्य, उत्पत्तिः जन्म, यथोक्तं—“काम जानामि ते मूलं संकल्पाज्जायसे क्लिप्तम् ।” इति, तथा “मनो हि मूलं हरदग्धमूर्तेः ।” (बृहत्संहितायां ७७।१४) इति, अतः ‘स्मरः’ ‘मनसिजः’ ‘आत्मभूः’ इति तस्य नामान्तराणि; अमूर्तात् स्मरणात् जातत्वात् सः असारः इति भावः । सुमनसः पुष्पाणि यस्य इषवः वाणाः, अतः ‘कुसुमेषुः’ इति तस्य नाम, सुकुमारप्रहरणः सः इति भावः । तथा शक्तिः बलं, न विद्यते बलं यासां तादृश्यः स्त्रियः आश्रयो अवलम्बनं यस्य, यथोक्तं रतिरहस्ये—“अनङ्गेनावलसङ्गाजिता येन जगत्त्रयी ।” (१।१) इति, दुर्बलबलः सः इति भावः । “धनुर्भृ-गश्रेणिर्जलतनुरमात्यः शशधरो, वसंतः सामंतः, कुसुममिषवः, सैन्यमबलाः । तथापि त्रैलोक्यं जयति मदनो देहरहितः, (क्रियासिद्धिः सत्त्वे वसति महतां नोपकरणे) ॥” इति । सोऽपि एवंप्रकारोपि वर्णितविधः, व्यंगः विगतानि नष्टानि अङ्गानि हस्तपादादीनि यस्य हरेण भस्मीकृतत्वात् सः, अतः ‘अनङ्गः’ इति तस्य नाम, स्थूलशरीर-रहितः सः इति भावः । एवं निःसारप्रभवदेहाश्रयप्रहरणोऽपि प्रहरति युवसु वृद्धेषु च घातं करोति, इति अत्यन्तविस्मयजनकं इति आकृतम् । अनया असङ्गत्या काम-देवस्य लोकोत्तरः अर्चित्यः प्रभावः प्रकाशितः । तत्समर्थयति धातुरिति । ‘अहो इति अद्भुतानुवेषपारवश्यद्योतकं अव्ययं, धातुः विश्वसृजः, चित्रं अद्भुतं, आचरितं कर्म । यथोक्तं—“विचित्राणि हि विधेर्विलसितानि” इति नागानन्दनाटके (५), तथा—“अहो निसर्गजिह्मस्य दुरन्ता गतयो विधेः ॥” इति । अद्भुतो रसः । “विरूपकार्यानर्थयोरुत्पत्तिर्विरूपसंघटना च विषमम् ।” इति अलङ्कारसर्वस्वलक्षणात् विषमालङ्कारः, तस्य अर्थान्तरन्यासेन संकरः ॥ ९७६ ॥ मंजरीरूपावलोकनोद्भूतां मुख्यदेवत्रयाणां अवस्थां त्रिभिः क्रमेण वर्णयति तिष्ठत्वित्यादिभिः । तिष्ठन्तु अन्ये मनुष्याः, तेषां वराकाणां का कथा इति भावः । ब्रह्मा आदिपुरुषः, जगतां चतुर्दश-भुवनानां, सारं उत्कृष्टं वस्तु, तत् मंजरीस्वरूपं, अङ्गनारत्नं “जातो जातो यदुत्कृष्टं तद्धि रत्नं प्रचक्षते ।” इत्युक्तेः सर्वाङ्गनामु उत्कृष्टा, यद्वा “सारं तु महिलारत्नं संसार इति निश्चयः ।” इत्युक्तेः, बृहत्संहितायां—“द्विपद्मवनितादीनां स्वगुणविशेषेण रत्न-शब्दोऽस्ति ।” (७९।२) इति चोक्तेः; (ते गुणाश्च तत्रैव उक्ताः—“स्त्रीणां गुणा

यदि पश्यति तां शर्वस्तदपररामासमागमाद्विमुखः ।

निन्दति मूर्धनि सोमं स्मराग्निसंधुक्षणं शरीरं च ॥ ९७८ ॥

यौवनरूपवेषदाक्षिण्यविज्ञानविलासपूर्वाः । स्त्रीरत्नसंज्ञा च गुणान्वितासु, स्त्रीव्याध-
योऽन्याश्चतुरस्य पुंसः ॥” (७७।१३) इति । (दाक्षिण्यं आनुकूल्यं, विज्ञानं
कामशास्त्रोक्तप्रकारैः कलाभिश्च पुरुषचित्तग्रहणे कौशलम् ।) अंगना एव रत्नम्;
अनेन सत्सु अपि अन्येषु हीरकमाणिक्यादिरत्नेषु अनयैव वसुंधरा रत्नवती इति
सूचितं; तथा अन्येषां पामरप्रसिद्धयैव रत्नत्वं इयं तु परमार्थतः इति अपह्नवो व्यंग्यः ।
दृष्ट्वा, नष्टं अवसितं पठने चतुर्वेदपाठे अवधानं चित्तैकाग्र्यं यस्य सः, तद्रूपोपहतः
वेदपाठे विस्मृत्या स्वलनशीलः सन् इति भावः, सनिर्वेदः “ निर्वेदः स्वावमानना ”
तद्वान् स्वनिन्दकः इत्यर्थः, भवति । ब्रह्मणो वेदस्वलनेषु तद्रूपावलोकनस्य कारणत्व-
कल्पनात् असंबन्धे संबन्धरूपा अतिशयोक्तिः अलंकारः, काव्यार्थापत्तिश्च, उभयोः संकरः
॥ ९७७ ॥ ब्रह्मणोऽनन्तरं महेश्वरस्य दशमाह यदीति । यदीति संभावनायां, तां मंजरीं,
शर्वः प्रलये सर्वं शृणाति हिनस्ति इति शर्वः महादेवः, पश्यति पश्येत् नयनयुगलाव-
लोकनविषयीकुर्यात्, तत् तदा, मंजरीं विहाय अपरस्याः अन्यास्याः कस्याश्चिदपि,
रामायाः रमयते इति रामा रमणी तस्याः, समागमात् पराङ्मुखः भूत्वा, मूर्धनि
शिरसि, स्थितं, स्मराग्नेः कामदाहस्य संधुक्षणं प्रवर्धकं, सोमं कामसुहृदं चन्द्रं, तदुक्तं—
कर्णसुंदरीनाटिकायां—“ परं मैत्रीपात्रं त्रिभुवनजिगीषोः स्मृतिमुखः । ” (२।१३)
इति; तथैव अनंगमुद्दिश्य “ परमसुहृदनंगो रोहिणीवल्लभस्य । ” (विद्वशालभंजि-
कानाटिकायां १।१) इति, यतः चन्द्रोऽपि कामस्य उद्दीपनविभावेषु एकः; निन्दति
निदिध्यति, वर्तमानसामीप्ये लट्; तथा स्मराग्निना कामानलेन संधुक्षणं संतपनं दाहः
यस्य तं कामशरलक्ष्यभूतं इति यावत्, स्वस्य शरीरं शीर्यते इति शरीरं देहं च,
निन्दति, यथोक्तं—“ तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दोर्द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्भि-
क्षेषु । ” (शाकुं० ३।२) इत्यादि । स्मराग्निसंधुक्षणं इत्यत्र अर्थश्लेषः, तथा हरेण
तृतीयनेत्राग्निना कामशरीरं दग्धं, अनेनापि हरशरीरे तदेव क्रियते इति सूचनात्
परिवृत्तिः व्यंग्या । देवदेवस्य तद्दर्शने इयं दशा, किमु वाच्या सा पामराणां जनानां
इत्यर्थापत्तिपूर्वकः आक्षेपोऽपि अत्र पूर्वस्यां आर्यायां च ध्वन्यते । अत्र काव्यप्रकाशानु-
सारेण यद्यर्थातिशयोक्तिः अलंकारः, कुवलयानन्दानुसारेण संभावनालंकारः ॥ ९७८ ॥

९७८ सवैस्त* (स्तं) । *स्तद्रूपरामा (प) । [अधिकमात्रः यतिभंगदूषितश्च पाठः ।]

संधुक्षणं (स्तं) ।

केशव इह सन्निहितः, साऽपि मनोहारिरूपसंपन्ना ।
 तद्वक्षः श्रयवनभुवं कथमुज्जति सैन्धवीशङ्काम् ॥ ९७९ ॥
 उदयति न पण्डितानां कथमात्मनि कौतुकं गजेन्द्रगतिः ।
 यन्नववयसां पुंसां विना क्रियायोगमुपसर्गाः ॥ ९८० ॥

विष्णोस्तु भ्रममाह केशव इति । अत्र अर्थक्रमेण अन्वयः बोध्यः । सा मंजरी, अपि
 अपिना लक्ष्मीवत् इति बोध्यते, मनोहारि चित्ताकर्षकं यत् रूपं अनाकलितभूषणाद्या-
 ङ्गवरं सौन्दर्यं तेन संपन्ना अतिरूपवती इत्यर्थः । तथा तद्वक्षः वक्षःस्थलं कुचाभोगः,
 श्रिया औन्नत्यकाठिन्यादिशोभासंपत्त्या अवनं प्रीणनं भवति यस्मात् तत् श्रयवन-
 भुवम् । एवं सति केशवः, केशिनं असुरं वाति हन्ति इति केशवः, यद्वा कः ब्रह्मा
 च ईशः ईश्वरश्च तौ ध्येयत्वेन अस्य स्तः इति केशवः, इह मंजरीसन्निधौ, सन्नि-
 हितः समीपे वर्तमानः, कथं, तस्याः विषये, सिन्धोः समुद्रस्य अपत्यं स्त्री सैन्धवी
 लक्ष्मीः तस्याः शंकां वितर्कं इयं लक्ष्मीरिति भ्रमं, उज्जति त्यजति, न कथमपि
 इति भावः । तथाहि केशवः तामेव लक्ष्मीं मनुते इति तात्पर्यम् । अपि च श्लेष-
 बलेन अपरोऽप्यर्थः उद्दिष्टः, यथा—केशवः केशाः प्रशस्ताः सन्ति अस्य इति केशवः,
 “केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ।” (पा. ५।२।१०९) इति वः, केशवान् केशपाशः
 इत्यर्थः, इह मंजरीशरीरे सन्निहितः, तथा सा अतिरूपवती सिन्धुवत् चित्ताकर्षिणी ।
 तस्याः वक्षः वक्षःस्थलं श्रियः लक्ष्म्याः रूपलक्ष्म्याः इति भावः, अवनं रक्षणं, “प्रीणने
 रक्षणेऽवनम् ।” इति मंखकोशः, भवति यस्मात् तत्, लक्ष्म्याः समुद्रमथनेन जातत्वात्
 तस्य पितृत्वेन लक्ष्म्याः तत्र निवासाच्च समुद्रस्य तत्पालकत्वम्, अतः केशवसांनिध्यात्
 मनोहारिरूपवत्त्वात् लक्ष्मीनिवासात् च, लोकः इति शेषः, मंजरीविषये सिन्धोः
 अन्धेः समुद्रस्य संबन्धिनीं सैन्धवीं इयं सिन्धुः इति शंकां भ्रमं, भ्रमस्य सादृश्यमूलक-
 त्वात्, तच्चात्र श्लेषेण निर्व्यूढं, कथं त्यजति । अत्र श्लेषः ससंदेहश्च अलंकारो ॥ ९७९ ॥
 पंचभिः अद्भुतफलां तस्याः विस्मापकतां वर्णयति उदयतीत्यादिभिः । गजेन्द्रगतिः
 कुचनितंभ्रमारेण अलसतया हस्तिवत् मन्दगामिनी अलसगमना वा सा, आत्मनि
 स्वविषये, पंडितानां पण्डा शास्त्रोज्ज्वला बुद्धिः सा संजाता अस्य इति पंडितः,
 तारकादित्वात् इतच्, तेषां विदुषां, कौतुकं कुतूहलं, कथं न, उदयति उन्मादयति

९७९ 'क्ष'श्रयवन (गो. प. स्तं) [केवलं लिपिसाहचर्यमोहार्थरहितः पाठः] । कथ-
 मुदयति सैन्धवी शङ्का (गो) सैन्धवीशङ्काम् (प. स्तं) ९८० 'म'ति (प) । उपसर्गाः
 (गो. स्तं)

श्रुतिकुवलयमीक्षणतां कुवलयतां वा विलोचनं यायात् ।

हरिणदृशो यदि न स्यात् कनकोज्ज्वलकेसरं मध्ये ॥ ९८१ ॥

उत्पूर्वकस्य ई गतो इ गतो इत्यस्य वा अंतर्भावित्यर्थस्य रूपम् । कथमेवमित्याह यदिति । यत् यतः, नववयसां आद्यतारुण्यावतारभूमीनां, प्रथमतारुण्यं च वर्णितं (६७५ आ. टी.), पुंसां पुरुषाणां, एतद्विषये क्रियायोगं विना, उपसर्गाः दृश्यन्ते; तथाहि—उपसर्गाः निपातवत् अंतरंगाणि विशेषणानि, क्रियाविशेषार्थाभिव्यक्तिकारिणः कर्मप्रवचनीयेभ्यः भिन्नाः, स्वभेदेन क्रियायाः अर्थभेदजनकाः, तेषां धातोः पूर्वं प्रयोगः, ते च अव्यवहिताः सन्तः अर्थकारिणः, तथा च व्यक्तिविवेके—“विशेषणं हि द्विविधमान्तरं बाह्यमेव च । तत्राव्यवहितं सद्यदर्शकारि तदान्तरम् ॥” विशेष्योऽपि द्विधा ज्ञेयो धातुनामार्थभेदतः । ...तत्रोपसर्गाणां प्रायो (प्रायस्तत्रोपसर्गः ?) धात्वर्थो विषयो मतः । ” इति । प्रादयः द्वाविंशतिः उपसर्गाः, क्रियायोगवत् एव द्योतकाः, तच्छून्यास्तु न द्योतकाः इति सिद्धान्तः, तद्वैपरीत्यमत्र क्रियायोगं विना उपसर्गास्तित्वरूपं दृश्यते इति सिद्धान्तविरोधेन पंडितानां विस्मयः । विरोधपरिहारस्तु क्रियायोगं क्रिया संयोगरूपा तथा योगं संबंधं विना, उपसर्गाः उपद्रवाः उपप्लवाः पीडाः विरहजन्या इति भावः, तरुणानां भवन्ति इति ।] ‘क्रिया समागमरूपो व्यापारः इत्यर्थः, स्वादिक्रियाशब्दाश्च । उपसर्गः पीडा प्रादिशब्दाश्च । प्रादीनां उपसर्गत्वं क्रियायोग एव शब्दशास्त्रे भवति, अत्र [युवविषये] तु तां विना तत्प्राप्त्या कौतुकजनकत्वं युक्तमेव । ’ [इति टिप्पणी । अत्र श्लेषोत्थापितः विभावनालंकारः, विरोधश्च व्यंग्यः । एतच्छायाया कस्यापि राशः चाटुः—“‘उपसर्गाः क्रियायोगे’ (पा. १।४।५९) पाणिनेरिति संमतम् । निष्क्रियोऽपि तवारातिः सोपसर्गः सदा कथम् ॥ ” इति ॥ ९८० ॥ नेत्रसौन्दर्यं वर्णयति श्रुतीति । हरिणदृशः मृगाक्ष्याः तस्याः श्रुतिकुवलयं श्रुतौ कर्णे अलंकारत्वेन धृतं कुवलयं नीलोत्पलं, ईक्षणतां यायात् नेत्रत्वेन गृहीतं भवेत्, वा इति विकल्पे, विलोचनं नेत्रं वा नीलोत्पलत्वेन गृहीतं भवेत्, उभयोरभेदादिति भावः, यदि मध्ये नीलोत्पलस्य इति भावः, कनकवत् हेमवत् उज्ज्वलं दीप्तं केसरं किंजल्कं पुष्पमध्यवर्तितन्तुमंडलं प्रायः पीतवर्णं, जातावेकवचनं, न स्यात्, कमले पीतवर्णकिञ्जल्कसद्भावेन नीलोत्पलनेत्रयोः अन्योन्याध्यासः न उद्भवति इति भावः । कमले केसराभावे सति जनैर्भ्रान्त्या तस्या नेत्रं कमलत्वेन, कमलं वा नेत्रत्वेन गृहीतं स्यादित्याशयः । अनेन तस्याः नेत्रयोः आकर्णान्तगामित्वरूपदैर्घ्यं नीलत्वं च व्यञ्जितम् ।

ललनास्तदतुल्यतया पुरुषा अपि तदुपभोगविरहेण ।

गच्छन्ति शोषमनिशं, प्रकृतिद्वयवर्जिताः स्वस्थाः ॥ ९८२ ॥

दुर्वृत्तयोर्न वृत्तं श्लाघास्पदमेति तत्पयोधरयोः ।

यौ दत्त्वाऽमलमूर्तिं मध्ये हारं जनक्षयं कुरुतः ॥ ९८३ ॥

भूमण्डलेऽत्र सकले नातःपरमपरमद्भुतं किञ्चित् ।

नो जाता यदपार्था कृशोदरी धार्तराष्ट्रयाताऽपि । ९८४ ॥

अत्र निषेधमुखसंभावनाद्वारा कल्पितभ्रांतिमान् अलंकारः ॥ ९८१ ॥ पुनश्च ललनाः रमण्यः अपराः स्त्रियः, तदतुल्यतया रूपविलासादिषु तस्याः असमानतया, तता हीनत्वात् इति भावः; तथा पुरुषाः पुलिङ्गाः, तस्याः उपभोगस्य आलिङ्गनादिसुरतान्तेष्वनस्य विरहेण अप्राप्त्या, दर्शनेऽपि स्पर्शनादेः अभावेन इति भावः, अनिशं निरन्तरं, शोषं तानवं कार्श्यं श्लेषबलेन तदाख्यं रोगं च, गच्छन्ति उपयांति । स्त्रियः ईर्ष्यामिना तन्ममानाः शरीर-तानवं, पुरुषाश्च विरहाग्निना दंदह्यमानाः शोषरोगं प्राप्नुवन्ति इति भावः । “शोष-स्तानवरोगयोः” इति मंखकोशः । ननु एवं अस्मिन् लोके न कोऽपि सुखी इति चेत् न,] प्रकृतिद्वयवर्जिताः [स्त्रीपुरुषभिन्नाः] पण्डाः [इत्यर्थात्, स्वस्थाः स्वस्मिन् आत्मनि तिष्ठन्ति ते अव्याकुलचित्ताः सुखिनः इत्यर्थः ॥ स्वस्थाः इत्यस्य साध्यत्वे प्रकृतिद्वयवर्जितत्वरूपहेतुकथनात् अनुमानालंकारः ॥ ९८२ ॥ हागलंकृतस्तनौ वर्ण-यति दुर्वृत्तयोरिति । दुष्टं वृत्तं चरित्रं ययोः तयोः] दुर्वृत्तयोः दुराचारयोः [अपि च सुदृढयोः, “वृत्तमध्ययने यद्ये चरित्रे वर्तने मृते । अल्पाशये त्रिलिंगः स्यादतीते निस्तले दृढे ॥ ” इति मंखकोशः, तस्याः पयोधरयोः कुचयोः, वृत्तं चरितं श्लाघास्पदं न एति न प्रशस्तम् ।] दुराचारमेव प्रतिपादयति यौ इति । [यौ कुचौ, अमलमूर्तिं स्वच्छं, अपि च अपापं, हारं मुक्तावलिं, मध्ये आत्मनोः अन्तरे, दत्त्वा स्थापयित्वा, संप्रापितशोभातिशयेन, अपि च श्लिष्टपदबलात् अपापं निष्कपटं कञ्चन मध्ये कृत्वा नाम मध्यस्थं कृत्वा प्रतिभूतया संस्थाप्य, जनक्षयं लोकमृत्युं, कुरुतः संपादयतः, तदेतद्वृत्तं तयोः दुर्वृत्तत्वपोषकं निंद्यं इति भावः ॥ व्याजस्तुतिः अलंकारः, अत्र दुर्वृत्तादिशब्दैः प्रतिपाद्यमानायाः निंदायाः पयोधरयोः वृत्तत्वहारवत्त्वमनोहर-त्वादित्युक्तौ पर्यवसानात् ; तल्लक्षणं च “व्यक्तिव्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनि-न्दयोः ॥ ” इति कुवलयानंदे ॥ अत्र वक्रभणित्या प्रशंसनम् ॥ ९८३ ॥ ‘अपार्था पार्थाः युधिष्ठिरादयः तद्भिन्ना इत्यर्थः, निरर्थरूपा च नो जाता । धार्तराष्ट्रेषु दुर्योध-

९८२ शोकमनिशं (प. स्तं) [हीनाथैः पाठः] ९८४ याता नो गद पार्था (प. स्तं) [अर्थरहितोऽक्षरमात्रः पाठः]

कृश एष मध्यदेशस्तन्व्या नाहार्यमण्डनं वोढुम् ।

शक्त इति कृतं विधिना रोमावलिभूषणं सहजम् ॥ ९८५ ॥

नादिषु याता अनुगता, हंसगामिनी च । ' [इति टिप्पणी । पूर्वार्धोक्तं अद्भुतं उत्तरार्धं प्रकटयति नो इति । इयं कृशोदरी कृशं अस्थूलं अनुगतं निम्नतलं, उदरं नाभ्यधोभागः 'पेट' इति भाषायां प्रसिद्धः, यस्याः सा; स्त्रीणां तादृशस्य उदरस्य प्रशस्तत्वात् तद्वती, तदुक्तं—“उदरेणातितुच्छेन विशिरेण मृदुत्वचा । योषिद्रवति भोगाढ्या नित्यं मिष्टान्नसेविनी ॥ ” (काशीखंडे) इति ॥ धार्तराष्ट्रैः धृतराष्ट्रपुत्रैः कौरवैः सह याता गता अपि, अपार्था पृथायाः कुन्त्याः पुत्राः पार्थाः पाण्डवाः न विद्यन्ते यस्याः सा तादृशी नो ऽ ता, कौरवपाण्डवानां वैरित्वात् सहावस्थानासंभवेऽपि तथा सह तद्दर्शनात् अद्भुतत्वम् । विरोधपरिहारस्तु—धार्तराष्ट्रः कृष्णवर्णचंचूचरणयुक्तः हंसभेदः 'गेडिहंस' इति वंगभाषायां प्रसिद्धः, (रक्तवर्णचंचूचरणयुक्तस्तु राजहंसः इति भेदः,) तद्वत् लीलाञ्छितसविभ्रमं यातं गमनं यस्याः सा हंसगामिनी, अपिः चार्थकः, अपार्था अपगतः निवृत्तः अविद्यमानः अर्थः प्रयोजनं अनुपः इत्यर्थोत् यस्याः सा, नो जाता न अभूत्, अतिरूपवत्त्वात् लोकनेत्रानंददायित्वात् सफलजनूः इति भावः ॥ अत्र श्लेषोत्थापितविरोधालंकारेण अद्भुतो रसो व्यंग्यः ॥ ९८४ ॥ तस्याः रोमावलिं वर्णयति कृश इति । अस्याः तन्व्याः अस्थूलशरीरायाः, अनेन तस्याः स्वाभाविकं कृशत्वं सूचितं; एषः मध्यदेशः कटिभागः, कृशः अतिकनीयान् सन्,] 'अहार्यः पर्वतः, अत्र स्तनौ तत्त्वेनोक्तौ' [इति टिप्पणी, तत्र "त्रिषु हर्तुमशक्ये स्थादहार्यं पर्वते पुमान् ।" इति मंखकोशः, त प्रकृते असंगतम् । वस्तुतस्तु आहार्यमंडनं इति च्छेदः, आहार्यमंडनं च आहर्तुं शक्यं यत् आभरणं तत्, आभरणं च चतुर्विधं, तथाहि भरतः—“चतुर्विधं च विज्ञेयं देहस्याभरणं बुधैः । आवेध्यं बंधनीयं च क्षेप्यमारोप्यकं तथा ॥ आवेध्यं कुंडलादीह यस्याच्छ्रवणभूषणम् । श्रोणिस्त्रांगदैर्मुक्ताबंधनीयावि(नि ?) निर्दिशेत् ॥ प्रक्षेप्यं नूपुरं विद्याद्वज्राभरणमेव च । आरोप्यं हेमसूत्राणि हाराश्च विविधाभ्रयाः ॥ ” (२१।११—१३) इति, प्रक्षेप्यं रसानादिकं, तत् वोढुं धारयितुं, न शक्तः कृशत्वात्, इतिशब्दः हेतो, विधिना विधत्ते करोति इति विधिः स्रष्टा तेन, रोमावलिः जघनादूर्ध्वं नाभिपर्यंतं नाभेरूर्ध्वं वा रोम्णां सूक्ष्मवालानां रेखा यौवनप्रादुर्भावसूचिका सा एव भूषणं अलंकारः, सहजं शरीरेण सहैव जातं अकृत्रिमं (स्वाभाविकं) च कृतं निर्मितं,

९८५ मण्डलं (गो ३) [असंगतार्थः पाठः] । °ण्डनं वाहुं (प) [असंगतार्थः पाठः]

साकम्पोऽधर, ईक्षणयुगलस्याधीरता, भ्रुवो भङ्गः ।

तन्वङ्ग्या बलमीदृग् जयति जगत्तदपि निःशेषम् ॥ ९८६ ॥

वहतु नितम्बः स्थूलो रशनां, हारं च कुचयुगं पीनम् ।

तद्बाहुमृणालिकयोः सापायं कटकयोजनमयुक्तम् ॥ ९८७ ॥

सहजानां अंगानां मूर्ध्नि स्थितानां वा केशानां भारः न भवति इति कृत्वा, यद्वा
 'सहजानां परस्परकृतपरिश्रमः सह एव न तथाऽन्यसंपादितः' इति न्यायेन तेन
 सहजं भूषणं कृतं इति भावः । अनया सा स्वभावेनैव तनुमध्या कोमला अकृत्रिमरू-
 पवती च इति ध्वनितम् । पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः, तनुः मध्यदेशश्च अहार्यः
 पर्वत एव मंडनं तत् वोढुं अशक्तः, मध्यदेशे पर्वताभावात् इति समासोक्तिः अपि ।
 ॥ ९८५ ॥ समुच्चयेन अधरादीन् वर्णयन् 'अबलाकुलगुरु' इव (कामदेववत्)
 अबलायाः अपि तस्याः अद्भुतबलवत्त्वमाह साकम्प इति । तस्याः अधरः ओष्ठः, साकम्पः
 ईषत् कम्पः आकम्पः तेन सहितः साकम्पः किञ्चित्स्फुरन्, अयं रत्युद्भवसूचकः अध-
 रस्य गुणः, तथापि अनेन तस्य भीरुता सूचिता । एवमन्यत्र । ईक्षणयुगलस्य नेत्रयो-
 रधीरता चाञ्चल्यं, अनेन तयोः वीरोचितधैर्यस्य अभावः लक्षितः । भ्रुवः नेत्रोर्ध्वस्थ-
 रोमराजेः, इदं अपरस्या अपि उपलक्षणं, भंगः भेदः कौटिल्यं वक्रिमा, भ्रमंगः
 चिल्लीवल्ली, अत्र भंगशब्देन भयवशात् नाशः व्यंजितः । तन्वङ्ग्याः तनुविशेषणेन
 प्रधानस्य उक्तांगविशिष्टांगिनः अपि निर्बलत्वं ध्वनितं, ईदृग् वर्णितप्रकारकं, बलं
 सामर्थ्यं अपि च शब्दशक्त्या सैन्यं, अर्थात् स्वस्याः तदंगभूतानां च बललेशाभाव एव,
 तदपि तथापि, निःशेषं सकलं, जगत् लोकं, जयति पराभवति स्वस्याः वशवर्तिं कुर्वते
 इति भावः, इयं मंजरी । इत्यहो आश्चर्यं इति भावः ॥ अनया तस्या जगज्जे-
 सौन्दर्यं लोकोत्तरं इत्युक्तम् ॥ समुच्चयविषमालंकारविशेषयोः संसृष्टिः, "विरूपकार्य-
 स्योत्पत्तिरपरं विषमं मतम् ।" इति कुवलयानंदीयलक्षणात् ॥ ९८६ ॥ तस्याः
 अन्यानलंकारान् विवेचयति वहतु इति । तस्याः नितम्बः स्थूलः बृहन् सन्, रशना-
 'रसना' इत्यपि शब्दः कांची, तां वहतु, काञ्चयाः भारवत्त्वेऽपि नितम्बस्य पुष्टत्वात्
 तद्भारं वोढुं सामर्थ्यात्; एवं कुचयुगं अपि पीनं पुष्टं प्राप्तसमुचितपरिणाहोच्छ्रयं
 सत्, हारं मुक्तादिरत्नमयं, पूर्वोक्तन्यायेन वहतु, न तत्र कापि विप्रतिपत्तिः हानिः वा
 इति भावः । परंतु तस्याः बाहू मृणालिके विसर्तन् इव, तद्वत् कोमलौ इति भावः
 तयोः सापायं अपायः अनर्थः तेन सहितं सापायं, अनर्थकरं इति भावः, कटकयोजनं

९८६ भ्रुवोर्भङ्गः (प. स्तं) [वचने प्रक्रमभङ्गदूषितः पाठः] ९८७ रसनां (स्तं)

बहलोपायाभिज्ञा गुणविषये क्षततमाहितप्रीतिः ।

बलिनः स्थापयति वशे करभोरुर्विग्रहेण मृदुनैव ॥ ९८८ ॥

कटकः बलयः ['कटुं' इति भाषायां प्रसिद्धं बाहुभूषणं, श्लेषेण] अद्रेः नितंबश्च, "कटकोऽस्त्री नितंबोऽद्रेः कृत्रिमे बलयसैन्ययोः ।" इति मंखकोशः, तस्य योजनं संगमनं, अयुक्तं अनुचितं, मृणालिकायाः कोमलत्वात् कटकस्य श्लेषमूलात् कठोरत्वात् च; यथा मृणालस्योपरि बृहत्तः प्रस्तरस्य निवेशः तथा । अत्र स्थूलादिविशेषणानां साभिप्रायत्वेन परिकरालंकारः, पूर्वार्धे अनुरूपयोः द्वयोः वर्णनात् समालंकारः, उत्तरार्धे तु श्लेषेण अनुरूपयोः संसर्गकथनात् श्लेषमूलको विषमालंकारः, अपि च अत्रैव समर्थसमर्थनभावात् काव्यलिङ्गं अलंकारः ॥ ९८७ ॥ भंगिविशेषेण तस्याः अपूर्वं नीतिकौशलं प्रकटयति बहलेति । बहलाः 'बहुलाः' इत्यपि रूपं अनेकाः इत्यर्थः, उपायाः साधनानि—जनानां वशीकरणाय विलासकलाकौशलादीनि, यद्वा प्रियप्रसादनाय उपयुक्ताः सामादयः षट्, ते च सामदानभेदोपेक्षाप्रति—प्रसंगविध्वंस—दण्डाः, सोदाहरणं शृंगारतिलकस्य द्वितीयपरिच्छेदे दर्शिताः; पक्षे शत्रुजयाय प्रयोज्याः सामादयः सप्त, ते च—“साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः ॥” (१८।३) इति कामन्दकीये नीतिसारे । तेषां अभिज्ञा ज्ञानी; तथा सततं सर्वदा, गुणविषये रूपरसादिषु तदुपभोगेषु इति यावत्, यद्वा जनमनोवशीकारपर्यायेषु शरीरप्रसाधनसंगीतविलासादिगुणेषु, आहितप्रीतिः कृतानुरागा तत्संपादने इति भावः; पक्षे राजनीतिप्रसिद्धाः पञ्चगणाः, ते च—“संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः । पञ्चगणाः ” इत्यमरः, तेषां गुणानां विषये आधारे, तादृशगुणवति पुरुषे, जातावेकवचनं पुरुषेषु इत्यर्थः । तादृशी करभोरः—करभः करिशावकः, गौणीवृत्त्या च तस्य हस्तः (शुण्डादण्डः), तद्वत् ऊरु यस्याः सा इति केचित्; अन्ये तु करभः “मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।” इत्युक्तत्वात् तदाकारौ तद्वद्वा ऊरु यस्याः सा करभोरः इति; एतेन मूले स्थूलौ तदधः उत्तरोत्तरं आजानु तनूभूतौ यद्वा यथापूर्वं पीवरौ ऊरु यस्याः इति उपमया उक्तं भवति । अनेन विशिष्टपदेन ऊरुकांडस्पर्शौत्सुक्यं व्यंजितम् । सा मृदुना कोमलेन पक्षे अनुग्रेण, एव इत्यव्ययं अवधारणे पक्षे उग्रादीनां व्यवच्छेदार्थं, विग्रहेण शरीरेण पक्षे युद्धेन, बलिनः सबलान् पुरुषान् पक्षे सैन्ययुक्तान् अर्थात् शत्रून्, वशे स्थापयति वशीकरोति पक्षे स्वाधीनान् करोति ॥ यत् सा मृदुनैव विग्रहेण बलिनोऽपि वशी-

९८८ गुणविषये (गो) । प्रीति (गो) । करभोरुर्विग्रहं (स्तं)

इति तत्स्तुतिमुखरमुखे राजसुते मकरकेतनाकुलिते ।

समुपागता प्रगल्भा मञ्जरिकाचोदिता दूती ॥ ९८९ ॥

सा सप्रणतिः पुरतः सुमनस्ताम्बूलपटलकं निदधे ।*

व्यज्ञापयच्च तदनु स्वावसरे सहचरीकार्यम् ॥ ९९० ॥

करोति तत् तस्याः चातुर्यं अद्भुतत्वं च ॥ अत्र श्लेषोत्थापितः विरोधालंकारः, तेन च व्यतिरेकः व्यंग्यः ॥ ९८८ ॥ इतिशब्दः प्रकारोपसंहारे, मकरकेतनः कामदेवः पूर्वं (५९० आ. टी.) व्याख्यातः, तेन आकुलिते विह्वलीकृते, राजसुते समरभटे, तस्याः स्तुतौ गुणपुरस्कारेण वर्णने वाचालं वदनं यस्य तादृशे सति, मंजरी एव मंजरिका तथा चोदिता प्रेषिता, प्रगल्भा प्रौढोक्तिविचक्षणा यद्वा प्रागल्भ्यगुणवती, प्रागल्भ्यं च “ निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यं प्रयोगेष्वपि सर्वतः । ” इत्युक्तरूपं, दूती कामिनोः संधाटिका, समुपागता तस्य सम्यक् उप समीपं आगताऽभूत् ॥ दूतीगुणाश्च प्रोक्ताः आदिपुराणे (५।३९-४०) कामप्रदीपे (२०-२१) च—“ सुवेपता, दुःखसहिष्णुता च, सुशीलता, कोमलभ्रमिता (‘कोमलवाक्यता’) च । सन्मंत्रिताऽऽच्छादितमंत्रता च, च्छेदानुवर्तित्वमलज्जिता च ॥ प्रोत्साहनं, गुणकथा, कथनं ब(‘क’)लानां, विश्रंभणं बहुलता घनदर्शनं च । गाथा(दा)नुरागरचनं, वचनस्य सिद्धिः, कर्मेति षोडशविधं कथयति दूत्याः ॥ ” इति; आदिपुराणे पुनः सप्तविंशतिकर्माण्यपि कथितानि (४३-४७) ततो ज्ञेयानि ॥ ९८९ ॥ दूत्याः तदनन्तरं व्यापारमाह सेति । सा दूती, सप्रणतिः प्रणामैः सह आदौ स्वनिष्कृष्टताद्योतकान् तदुत्कृष्टताद्योतकान् वा प्रणामान् अवयवसन्निवेशविशेषान् कृत्वा, तस्य राजपुत्रस्य पुरतः अग्रे, सुमनसां पुष्पाणां ताम्बूलानां च पटलकं पुष्पादिधारणपात्रं, “ छदिनेत्ररुजोः ह्लीवे, समूहे पटलं न ना । पुष्पादिभाण्डे, नाऽध्याये । ” इति मंखकोशः; निदधे स्थापयामास । इदं “ रिक्तपाणिर्न पश्येत्तु राजानं दैवतं गुरुम् । नैमित्तिकं विशेषेण सुहृदं फलकामुकः । ” इति, तथा “ इष्टभार्यी प्रियं मित्रं पुत्रं चापि कनीयसम् । रिक्तपाणिर्न पश्येत्तु तथा नैमित्तिकं प्रभुम् ॥ ” इति च न्यायेन उपायनं, प्रियाख्यानकं च; अपि च तांबूलवीटिकाविशेषप्रेषणेन तांबूलसंकेतोऽपि, तदुक्तं नागरसर्वस्वे—“ तांबूलवीटिकाः पञ्च कीर्तिता नरपुंगवैः । कौशलांकुशकंदर्प-पर्यंकचतुरस्रकाः ॥ (९।१) । कौशलः स्नेहबाहुल्ये, चाहूतावंकुशस्तथा । मदनार्तौ च

९८९ *सुते मीनकेतुनाऽऽकुलितं (गो) । समुपयाता प्रं (गो) [दुष्टयतिकः पाठः]
९९० व्यज्ञापयदथ तमनु (प. स्तं)

‘मुररिपुनाभिसरोरुहमवतंसीकर्तुमीहते मूढा ।

नक्षत्रराजमण्डलमिच्छति वियतः समादातुम् ॥ ९९१ ॥

कन्दर्पः, पर्यंकः संगमाशये ॥ (९।२) । ” इति । प्रकृते दूत्युक्त्यनुसारेण कन्दर्प-
पर्यंकौ प्रेषितौ इति बोध्यम् ॥ तदनु पश्चात् , स्वावसरे वक्तुं उचितं समयं आलक्ष्य,
सह चरति इति सहचरी सखी अनुरक्तचित्ता, तस्याः मंजर्याः कार्यं प्रयोजनं, व्यज्ञापयत्
विज्ञप्तिरूपेण प्रकाशयन्ती अभूत् ॥ ९९० ॥ इतः चत्वारिंशद्भिः मंजर्याः विप्रलंभापर-
नामकायोगशृंगारवर्णनं, स च—“तत्रायोगोऽनुरागोऽपि नवयोरैकचित्तयोः । पार-
तन्त्र्येण दैवाद्वा विप्रकर्षादसंगमः ॥ ” इत्युक्तः । “दशावस्थः स तत्रादावभिला-
षोऽथ चिन्तनम् । स्मृतिर्गुणकथोद्वेगप्रलापोन्मादसंज्वराः । जडता मरणं चेति दुर-
वस्थं यथोत्तरम् ॥ ” इति ॥ तत्र प्रथमं तस्य करुणावृत्तिमुद्दीप्य स्वाभीष्टं साधयितुं
विषाद्वृत्तिर्भोक्तिः । तत्रादौ “मनोरथानामगतिर्न विद्यते । ” (कुमार० ५।६४)
इति न्यायेन राजपुत्रसमागमार्थिनी सा शशशृंगजिघृक्षिणीव दुर्लभप्रार्थना अनुशोच्या
च इति सूचयन्ती प्राह मुररिष्विति ॥] ‘मुररिष्वित्यादिना साधनपथातीतस्य स्वाधीनी-
करणाय प्रवृत्तिः मौढ्यादिति प्रतिपाद्यते ’ [इति टिप्पणी । मूढा याथार्थ्यानवधा-
रिणी जडा, तव दुःसंभाव्यसमागमस्य अर्थितत्वात्, अत्र विशेष्याग्रहणेन अतिमूढत्वं
श्रोतितं; सा मुराख्यस्य असुरविशेषस्य रिपुः शत्रुः मुररिपुः विष्णुः, तस्य नाभिसरोरुहं
नाभेः जातं कमलं ब्रह्मणः जन्मादिस्थलं, अवतंसीकर्तुं कर्णाभरणीकर्तुं, अभूततद्भावे
चिः, ईहते वाञ्छति । वियतः आकाशात्, च, नक्षत्रेषु अश्विन्यादिषु सप्तविंशतिकेषु
दक्षप्रजापतेः कन्यात्वेन चंद्रस्य च पत्नीत्वेन कल्पितेषु राजते प्रकाशते इति राजा
ईशः नक्षत्रराजः चंद्रः, तस्य मण्डलं संधं, सनक्षत्रं चंद्रं इत्यर्थः, यद्वा मंडलं बिम्बं,
“समूहे मण्डलं बिम्बे देशे द्वादशराजके । ” इति शाश्वतः, समादातुं इच्छति
जिघृक्षति । यथा विष्णुनाभिजकमलेन कर्णं भूषयितुं समीहा, चंद्रस्य च जिघृक्षा
असंभवितार्थविषयिणी, तथा तस्याः तव प्राप्तिः इत्यभिप्रायः । एवमग्रेऽपि ॥
अत्र प्रस्तुता त्वदसंभाव्यप्राप्त्या इच्छा इति तदसंभवलक्षणे वाक्यार्थे विष्णोः
नाभिकमलस्य कर्णाभरणीकरणरूपः असंभवलक्षणः वाक्यार्थः अध्यारोप्यमाणः,
विष्णुनाभिकमलस्य तत्कर्णाभरणत्वासंभव इव तस्याः त्वत्समागमासंभवः इति
उपमानोपमेयभावत्वं परिकल्पयति इति, “अभवद्वस्तुसंबंध उपमापरिकल्पकः । ”
इत्युक्तलक्षणः निदर्शनाऽलंकारः, मतान्तरेण सः अत्र व्यंज्यः, प्रस्तुतस्य शब्दैः
श्रवणात्तत्वात् काव्यप्रकाशकारादिमतानुसारेण सा च प्रथमा । अस्या एव

आश्रयः नक्षत्र

मण्डल

नक्षत्रराजस्य दश द्वादश राशितोऽत्र

निश्चेतनाऽभिकाङ्क्षति पीयूषं त्रिदिवसन्नानामशनम् ।

अभिलषति शयनमुष्णे नवचन्दनपल्लवास्तरणम् ॥ ९९२ ॥

विदधाति पारिजातकमुमनोनिर्घूहधारणश्रद्धाम् ।

दुर्व्यवसिता जिघृक्षति नारायणवक्षसो रत्नम् ॥ ९९३ ॥

‘वाक्यार्थरूपकं’ इत्यपि संज्ञा । कुवलयानंदानुसारेण च ललितालंकारः, “प्रस्तु-
ते वर्ण्यवाक्यार्थप्रतिबिम्बस्य वर्णनम् । ललितं” इति लक्षितः; प्रकृते प्रस्तुतं बिम्बभूतं
अनुक्त्वा तत्प्रतिबिम्बभूतस्य वाक्यार्थस्य अभिधानात् ॥ एवमेवाग्रिमार्थाद्वयेऽपि
॥ ९९१ ॥ एवमेव निश्चेतना व्यपगतबुद्धिः शानशून्या, त्रिदिवं त्रिदशाः दीव्यति क्रीडति
अत्र इति त्रिदिवः स्वर्गः, सन्न गृहं येषां तेषां देवानां, अशनं भोजनं, यत् पीयूषं
अमृतं, तत् प्राप्तुं इच्छति । तथा उष्णे संतप्ते दाहके पदार्थे, अधिकरणे सप्तमी, नवाः
प्रत्यग्राः ये चंदनवृक्षस्य किसलयाः ते आस्तरणं वर्णकम्बलं प्रच्छदपटं इति यावत्,
“आस्तरणं शय्यायां वर्णकम्बले ।” इति मंखकोशः, यस्य तादृशं शयनं शय्यां,
“शयनं रतशय्ययोः ।” इति मंखकोशः, अभिलषति । तथाहि उष्णपदार्थे शीतल-
चंदनपल्लवशय्याबुद्धिवत् असंभवी तस्याः अभिलाषः इति भावः ॥ ९९२ ॥ तथा
पारिजातकस्य पारिणः अबधेः जातस्य देवतरुविशेषस्य, तथा च “पञ्चैते देवतरवो-
मन्दारः पारिजातकः । संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचंदनम् ॥” इति अमरः,
तस्य मुमनसां पुष्पाणां यः निर्घूहः स्तबकः तस्य धारणे वेणीरूपेण मस्तकस्थोपरि
स्थापने इति भावः, श्रद्धां स्पृहां आदरं वा, विदधाति कुरुते । अपि च, दुर्व्यव-
सिता दुष्टं व्यवसितं उद्योगः यस्याः सा तादृशी; नारायणः ‘नारायणः’ इत्यपि शब्दः—
नरः ब्रह्म, नरजानां अपां कार्यं नारं ब्रह्माण्डं तत् यस्य अयनं वसतिस्थानं सः
नारायणः; यद्वा “आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः । ता यदस्यायनं पूर्वं
तेन नारायणः स्मृतः ॥” (मनुस्मृतौ १।१०) इति; यद्वा नराणां
समूहः नारं, तस्य अयनं स्थानं इति नारायणः; तस्य विराट्स्वरूपत्वात्;
यद्वा नरेण अनाद्यविद्यावता जीवेन स्वकर्मद्वारा सृष्टं नारं शरीरं तदेव अयनं
प्रवेशस्थानं यस्य सः, “अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानाम् ।” इत्यादिश्रुत्या ।

९९२ शयनमिष्टे नव...णे (गो) [प्रकान्तविशिष्टार्थविरुद्धः पाठः] । शयनम्
“नव” (स्तं) ९९३ निर्घूह (प. स्तं)

स्वनियतपुरुषस्पृश्याः पापा वयमन्यथा क हीनकुलाः ।

क च यूयमिन्द्रकल्पा अनल्पमनसो गुणाभरणाः ॥ ९९४ ॥

दुष्प्रकृतेः प्रकृतिरियं तस्य तु दग्धात्मजन्मनः काऽपि ।

अगणितयुक्तायुक्तो लगयति चेतो यदस्थाने ॥ ९९५ ॥

तस्य वक्षसः, पंचमी पञ्ची वा, रत्नं समुद्रमंथनोत्थचतुर्दशरत्नेषु एकं कौस्तुभाख्यं, जिघृक्षति ग्रहीतुमिच्छति ॥ तथा च अनेन्द्रकृतमद्यकादंबरी—“यत्प्राप्यं न मनोरथैर्न ध्वंसा स्वप्नेऽपि दृश्यं न यत्तत्रापि स्मरविमलब्धमनसां लाभभिन्नानग्रहः । मोहोत्प्रेक्षितशुक्तिकारजतवत् प्रायेण यूनां भ्रमं दत्ते तैमिरिकद्विचंद्रसदृशं खे नूनमाशा-
कृपिः ॥” इति । एवं त्रिभिः तस्याः अविमृश्यकारिता प्रकाशिता ॥ ९९३ ॥ पूर्वोक्तस्य मंजरीप्सितस्य कथं असंभवित्वं इति चेत्तत् खेदगर्भया उक्त्या स्पष्टयति स्वेति । अन्यथा एवं असंभवो नो चेत् तर्हि, वयं हीनकुलाः नीचकुलजाः कुशीलवत्वात् शूद्राचारवत्वात् (नाट्यशास्त्रे ३६।३४-४१), वस्तुतस्तु वेद्यात्वादपि, अत एव पापाः पापसंपन्नाः, ततः किमित्याह स्वेत्यादि, स्वेषां ये नियताः स्वजातीयत्वेन नियमिताः तैरेव पुरुषैः स्पृश्याः अर्थात् विवाहादिसंबंधैः ग्राह्याः, तादृशाः कः क च यूयं यूयमिति एकत्वेऽपि गौरवात् बहुवचनं, इन्द्रकल्पाः देवराजसदृशाः, ईषन्न्यूने कल्पप्रत्ययः, अनल्पमनसः उदारान्तःकरणाः, गुणाभरणाः विनीतत्वकुलीनत्वादिनायकगुणैः अलंकृताः । यथोक्तं पूर्वं “अविशुद्धकुलोत्पन्ना” “काहं” “क च भवन्तः श्लाघनीयजन्मगुणाः ।” (आ. ४५८) इति तथा इति भावः । द्वौ कौ महदन्तरं सूचयतः । अत्र द्वयोः अननुरूपत्वेऽपि संसर्गाभावत्वात् न विषमालंकारः ॥ ९९४ ॥ एवं वैषम्येऽपि तस्याः दुष्प्राप्यप्रेप्सेति कामदेवस्य चेष्टां निर्णयति दुष्प्रकृतेः इति । तुः अवधारणे । तस्य, दग्धस्य धिक्कारपात्रस्य “धिक्कारे दग्धहृतादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ” इति, आत्मजन्मनः स्वयंभुवः कामदेवस्य, दुष्प्रकृतेः दुः दुष्टाः प्रकृतिः अमात्यादिः कार्यसाधिका वसंतादिरूपा यस्य, यद्वा दुष्टा क्रूरा अदया प्रकृतिः स्वभावः यस्य तस्य, इयं, काऽपि अनिर्वर्णनीया, प्रकृतिः स्वभावः अत एव नित्यः अविकार्यः गुणः स इति सूच्यते, यत्, अगणितयुक्तायुक्तः विवेकरहितः सन्, कामिनां चेतः, मतिविपर्यासेन, अस्थाने इति अयुक्तार्थे अव्ययं, दुष्प्राप्ये अतीववैषम्यवति वा इति भावः, लगयति लग्नं सक्तं रागवंतं करोति, दृढं संबद्धं करोति, ‘शरो लग्नः’ इति-वत्प्रयोगः । (अत एव मन्मथस्य ‘रागरज्जुः’ इति नामान्तरं (त्रिकांडशेषे) ।

९९४ अनियत (गो) स्वनियत (प.स्तं)

या हसति सरोजवतीं रसान्विता सहजरागरक्तेति ।

ध्यानधिय आत्मवृत्तिं निन्दत्येकत्र पुरुष आसक्ताम् ॥ ९९६ ॥

।थाद्युक्तं रतिरहस्ये—“सप्रत्यवायदुल्लभनिषेधविषयश्च यो विपर्ययः । कामः जभाववामः प्रसरति तत्रैव दुर्वारः ॥ ” (१३।१४) इति ॥ ९९५ ॥
 इतः वाक्यान्तरगर्भितेन एकादशभिः कुलकेन अन्याः प्रेमाभिमानिन्यः उपहसंती सा कामदेवेन हृदं प्रहार्यते इति वदंती पूर्वपंचके नानाविधेषु रागेषु अविवेकदोषं भंगिविशेषेण सूचयति येति । अस्मिन् कुलके ‘ या ’ इति कर्तृपदस्य (९९६) ‘ हसति ’ इत्यादि ‘ स्फुरति ’ (१००४) इत्यन्तैः क्रियापदैः संबंधः, साऽपि (१००६) यतः तेन दुरात्मना हन्तुं प्रारब्धा, (अतः) (१००५) (हे नरनाथ किं ब्रवीमि) पापकुसुमास्त्रः दुःसाध्यः...ग्रहं न उत्सृजति—इति अन्वयः ॥ या मंजरी, रसेन रागेण प्रीत्या अन्विता युता, त्वयि इति शेषः, त्वद्रूपगुणादिभिः त्वयि जातानुरागा इति भावः, इयं प्रीतिश्च ‘ विषयात्मिका ’ इति संज्ञिता “ प्रत्यक्षा लोकतः सिद्धा या प्रीतिर्विषयात्मिका । ” इति कामसूत्रे (१।२।२।६) लक्षिता अत्र अभिप्रेता, सरोजवतीं कमलिनीं, ‘ सरोजवतीं ’ इति पाठे कमलानां अल्पं वनं इत्यर्थः, हसति सहासं तिरस्कुर्वते इति भावः, तत्र हेतुमाह—सा सरोजिनी सहजरागरक्ता सहजेन जन्मतः सिद्धेन रागेण स्नेहेन पक्षे लौहित्येन रक्ता अनुरागवती पक्षे रक्तवर्णा, इतिशब्दः हेतौ । हासहेतुस्तु—स्वा इव यद्यपि सरोजिनी रसान्विता (रागयुक्ता पक्षे जलयुक्ता), तथापि तस्याः रागः सहजः न तु स्वस्याः इव विवेकजः इति । एवमग्रेऽपि ॥ तथा या, त्वदेकताना इति भावः, ध्यानधियः ध्याने धीः चेतोवृत्तिः यस्य तस्य, ध्यानलक्षणं च—“ ध्येयाकारवृत्तिप्रवाहोऽन्तरान्तराऽन्याकारप्रत्ययाव्यवहितो ध्यानम् ” इति भगवद्गीताटीकायां ब्रह्मानंदगिर्याख्यायां, (यदा स एव प्रवाहः ध्येयस्वभावावेशात् ध्येयाकारशून्यः एकरसः एव भवति तदा समाधिः इति भेदः,) ध्याने च अयं विशेषः—ध्यानस्य मार्गत्रयं शास्त्रप्रसिद्धं—तत्र एकः पतंजलिनिर्णीतः नानैश्वर्यकामस्य अणिमादिसिद्धिफलकः, अपरः वेदांतनिर्णीतः निदिध्यासनाख्यः ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारफलकः, तृतीयस्तु वासिष्ठोक्तः मनोनाशवासनाक्षयहेतुकः जीवन्मुक्तिमुखप्राप्तिफलकः; ग्रंथान्तरे च आलंबनभेदात् ध्यानयोगः चतुर्विधः—तत्र एकः कुंभकप्राणायामेन वायुं स्थिरीकृत्य तदालंबने मनः कुर्यात् इति; अपरस्तु बाह्ये सूर्यचन्द्रादौ रामकृष्णादिप्रतिमादौ वा, आभ्यंतरे च नासिकाग्रजिह्वाग्रहृदयाकाशादौ वा चित्तालंबनं कुर्यात् इति योगशास्त्रोक्तः; तृतीयस्तु षट्चक्रदेवतादिकं आलंब्य चित्तं स्थिरीकुर्यात् इति आगमोक्तः; चतुर्थस्तु जाग्रज्जिह्वयोः अन्तराले वृत्तिद्वयमध्ये वा यदस्मितामात्रं निर्गुणं

स्निग्धेति नाभिनन्दति जन्मशतेनापि सर्पिषो धाराम् ।

पञ्चाक्षयूतगतिं नानर्थकरागसङ्गतां स्तौति ॥ ९९७ ॥

न स्तौति चन्दनलतां भुजङ्गपरिवेष्टितां रसाद्रेति ।

न शृणोति कीर्त्यमानां स्वप्नेष्वपि यदनमूर्च्छितां मत्सीम् ॥ ९९८ ॥

शुद्धं रूपं भाति तन्मात्रालम्बनः च, केवलद्वैतवादिषु प्रसिद्धः ॥ आत्मवृत्ति—
आत्मा बुद्धिः अंतःकरणं वा तस्य वृत्तिं अवस्थानविशेषं प्रवृत्तिं तत्तद्विषयाकारसमु-
च्छासं वा, निन्दति । तत्र हेतुगर्भं विशेषणं आह एकत्रेत्यादि । एकत्र एकस्मिन्,
पुरुषे पुरि देहे शेते इति पुरुषः अंतर्गर्भा परिपूर्णो वा, “ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्
पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्टा सा परा गतिः ॥ ” (३।११) इति
कठोपनिषदादिषु अधिगंतव्यत्वेन निरूपितः तस्मिन् परमपुरुषे परमात्मनि, आसक्तां
संलग्न्याम् । अत्र निन्दाकारणं तु ध्यानिनः परमप्राप्यत्वधिया पुरुषे सक्तचित्तत्वं, न
तु मुरुपिण्यां स्त्रियां इति, इयं पुरुषे प्रीतिश्च स्वरूपतः कर्माभ्यासलक्षणा ‘ आभ्या-
सिकी ’ न स्वस्याः इव विवेकपूर्विका इत्यपि ॥ अत्र पंचके पूर्वार्धे काव्यलिङ्गेन
संकीर्णः उत्तरार्धे तु परिकरालंकारेण संकीर्णः श्लेषमूलकः व्यतिरेकालंकारः ॥ ९९६ ॥
तथा या स्वयं विवेकपूर्वं त्वयि स्निग्धा इति भावः, स्निग्धां अपि स्नेहमुद्दिश्य स्वस-
मानधर्मिणीमपि, सर्पिषः घृतस्य, धारां संततिं, न अभिनन्दति “ तद्गुणप्रशंसार्था हर्ष-
रूपा धीवृत्तिः अभिनन्दः ” तं न करोति । तत्र हेतुमाह—सा घृतधारा जन्मशतेन
अपि स्निग्धा चिक्कणा, अर्थात् जन्मान्तरेषु अपि घृतधारा स्निग्धत्वं न मुञ्चति इति
स्नेहः तस्याः स्वभाव एव, तेन अयुक्तेष्वपि सा स्निग्धा इत्येतत् अनभिनन्दनीयम् ।
“ स्नेहस्तैलादिकप्रेम्णोः सौहार्दे च ” इति मंखकोशः, तथा या, सार्थरागवती
(यथार्थरागा) इति भावः, पंचाक्षैः पंचसंख्याकपाशकैः यत् घृतं पाशक्रीडा,
(सा च लोके देशभेदेन एकादिपंचान्तपाशकैः निर्वर्त्यते ।) तस्य गतिं अवस्थां, न
स्तौति न प्रशंसति, तत्र हेतुगर्भं विशेषणं अनर्थेति ।] ‘ अनर्थकः अनर्थकारी द्रव्य-
विहीनश्च ’ [इति टिप्पणी, तादृशेन रागेण आसक्त्या संगतां युक्तां, तथाहि घृतस्य
अनर्थकारित्वं नलयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेषु प्रसिद्धं; अनया व्यंग्योक्त्या मंजर्याः अर्थोपाये-
नाहरणं न दुर्लभं इति सूचितम् ॥ ९९७ ॥ किंच, चंदनलतां चंदनस्य वृक्षत्वेऽपि तस्याः

९९७ स्निग्धेऽपि (प) । पंचाक्षय(क्ष ?)यू(यू ?)तव(ग ?)तिना नार्थं करणसं-
गतां (प) पञ्चाक्षयूतगतिनाऽनर्थं (स्तं) । रामसं (गो) [अक्षरभ्रमात्पाठः ‘ असंगतां ’
इति पाठश्चापेक्षिकलेषरहितः] रागसं (गो २)

विद्वेष्टि करणमध्ये रसनां ताम्बूलरागयुक्तेति ।

शंसति मतिं मुमुक्षोरविशिष्टां शशवृषाश्वपुरुषेषु ॥ ९९९ ॥

लतात्वेन उक्तिः कविसमयात्, कीदृशी, भुजंगैः सर्पैः परिवेष्टितां आवृतां श्लेषबलात् च भुजंगैः पिङ्गैः विदग्धकामुकैः आलिङ्गितां, अतः स्वयं रसार्द्राऽपि इति भावः, तां चंदनलतां, सा रसार्द्रा जलक्लिन्ना पक्षे रागस्निग्धहृदया, इतिशब्दः प्रकाशवाची, न स्तौति, तस्याः एककालावच्छिन्नेन बहुनायकत्वात् इति भावः ॥ तथैव या स्वभावेन मदनमदवती इति भावः, मदनमूर्छितां स्मरेण समोहं प्राप्तां सोच्छ्रयां सेन्द्रियमनःशक्तिनिरोधवतीं वा, श्लेषबलात् च मदनेन प्रद्युम्नेन गर्भस्थितेन मूर्छितां व्याप्तां यतः मत्स्याः उदरात् तस्य निर्गमः (भागवते १०।५५।१३), तादृशीं मत्सीं 'माछली' इति प्रसिद्धं क्षुद्रजलचरविशेषं, स्वप्नेषु अपि कीर्त्यमानां मदनमूर्छितेति गीयमानगुणां, न शृणोति, किमु वाच्यं जाग्रदवस्थायां इति भावः । स्वयं मदनमूर्छिता, मत्सी अपि तथा, एवं तुल्यत्वेऽपि तां न्यक्करोति यतः तस्याः सा अवस्था केवलं शब्देष्वेव, न पारमार्थिकी इति, इत्याशयः ॥ अलंकाराः पूर्ववत् ॥ ९९८ ॥ तथा च या स्वभावेनैव रागयुक्ता इति भावः, स्वस्याः करणानां इन्द्रियाणां मध्ये, रसनां रस्यते आस्वाद्यते अनया इति रसना जिह्वा तां, विद्वेष्टि तां प्रति "तन्निन्दार्यममर्षणरूपा धीवृत्तिः द्वेषः" तं कुस्ते, यतः साऽपि स्वा इव तांबूल-रागयुक्ता इति, समानगुणयोश्च परस्परं स्पर्धा भवति । मंजरी तांबूलस्य राग इव गाढः रागः स्नेहः तेन युक्ता, रसना तु ताम्बूलभक्षणेन ताम्बूलस्य रागेण रक्त-वर्णतया युक्ता, स च रागः कृत्रिमः अचिरस्थायी च, मंजर्याश्च तद्विपरीतः इत्यपि विद्वेष्टे कारणं इति च व्यंजितम् । एवं अन्येषां तिरस्कारकरणेऽपि, या, मुमुक्षोः मुक्तिं संसारे अपुनरावृत्तिं इच्छतः जनस्य, मतिं निश्चयात्मिकां बुद्धिं, प्रशंसति, कीदृशीं, शशाः 'ससला' इति ख्याताः क्षुद्राः चतुष्पादाः, वृषाः वृषभाः 'बलद' 'बेल' इति वा भाषायां प्रसिद्धाः, अश्वाः घोटकाः, पुरुषाः द्विपादाः प्रसिद्धाः, च, इमे अन्ये-षामपि प्राणिनां उपलक्षणं, तेषु सर्वेषु अविशिष्टां भेदरहितां समां इत्यर्थः, "विद्या-विनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥ (५।१८) । इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।" इति श्रीभगवद्गीतासु उक्तेः । एवंकरणे हेतुस्तु समानशीलत्वं, तथाहि श्लेषबलात् तस्याः अपि मतिः शशवृषाश्वसंश्लेषेषु भिन्नगुणेषु अपि पुरुषेषु कामशास्त्रप्रसिद्धेषु, अविशिष्टा समाना सर्वत्र तुल्यानुरागा एव इति भावः । अनेन तस्याः अतिकामुकीत्वं ध्वनितम् ।

नो बहु मनुते रम्भां नलकूवरमभिसृतेति कामार्ता ।

गर्हति च देवगणिकामनुरक्तामुर्वशीं पुरुरवसि ॥ १००० ॥

शशोऽसौ । वदति मधुरवर्णां नृत्यगीतानुरक्तो द्विजसुरगुरुभक्तो बंधुयुक्तो धनाढ्यः ॥ (१६) ॥ स्त्रीजितो गायनश्चैव नारीसत्त्वपरः सुखी । पङ्गुलशरीरश्च श्रीमांश्च शशको मतः ॥ (१७) ॥ (शरीरं मेढूः ।) उदरकटिकृशास्यः शीघ्रगामी नतांसः कनकरुचिरदेहः कष्टवादी वृषोऽसौ । व्यसनकृपणबुद्धिः स्त्रीवशः स्त्रीविलासो बहुगुणबहुतेजा दीर्घनेत्रोऽभिमानी ॥ (२०) ॥ उपकारपरो नित्यं स्त्रीवशः श्लेष्मलस्तथा । दशांगुलशरीरस्तु मेदस्वी वृषभो मतः ॥ (२१) ॥ उदर-कटिकृशास्यो दीर्घकंठाधरोष्ठो दशनवदननेत्रं तस्य दीर्घोऽपि नाभिः ॥ (२२) ॥ लब्धश्च कृपणश्चैव मिथ्यावादी च निर्भयः । द्वादशांगुललिंगस्तु कुशलोऽपि हयो मतः ॥ (२३) ॥” इति मीननाथकृतस्मरदीपिकायां उक्ताः ॥ ९९९ ॥ पुनः या कामार्ताऽपि इति भावः, रंभां तन्नाम्रीं अप्सरसः, नो न, बहु मनुते अभि-नन्दति । तत्र हेतुमाह नलेति । सा रंभा कामार्ता मदनपीडिता सती, नलकूवरः कुवेरपुत्रः सौन्दर्येण लब्धप्रतिष्ठः तं, अभिसृता लज्जां त्यक्त्वा स्वयमेव अभिसारं स्वीकृतवती इति, तथाहि तस्मिन् बद्धानुरागा रंभा तद्दर्शनाय गच्छन्ती मध्येमार्गं रावणेन बलादुपरुद्धा इत्यादिकथा रामायणे उत्तरकाण्डे २६ सर्गे, तत्र च रावणं प्रति रंभावाक्यं—“तमुद्दिश्य तु मे सर्वं विभूषणमिदं कृतम् । यथा तस्य हि नान्यस्य भावो मां प्रति तिष्ठति ॥” (३५) इति । तथा च, देवगणिकां स्वर्वेश्यां, उर्वशी “ऊरुद्रवा नरसखस्य (नारायणस्य) मुनेः सुरस्त्री ” (विक्रमोर्वशीये १।४) तां, गर्हति निन्दति, कीदृशीं तां, पुरुरवसि चंद्रस्य पौत्रे बुधपुत्रे राशि, अनुरक्तां संजातरागाम् । तथा च श्रुतिः—“ऊर्वशी ह अप्सराः पुरुरवसं ऐडं चकमे । ” (शत-पथब्राह्मणे ५।१) इति, तथा भागवते (९।१४।१५-१६)—“ततः पुरुरवा जज्ञे इलायां य उदाहृतः । तस्य रूपगुणौदार्यशीलद्रविणविक्रमान् ॥ श्रुत्वोर्वशीन्द्रभवने गीयमानान् सुरर्षिणा । तदन्तिकमुपेयाय देवी स्मरशरादिता ॥ ” इति, तथा मत्स्य-पुराणकथानुसारी कालिदासोऽपि विक्रमोर्वशीये तृतीयांकविष्कम्भके—“द्वितीयः (भरतशिष्यः)—लक्ष्मीभूमिकया वर्तमाना उर्वशी वारुणीभूमिकया वर्तमानया मेन-कया पृष्टा ‘समागतास्त्रैलोक्यपुरुषाः सकेशवा लोकपालाः,’ कतमस्मिंस्ते हृदयाभि-

हरति मनो नो ह्रियते, रञ्जयति न रज्यते कदाचिदपि ।

गृह्णाति चित्रचरितैरुपकृतिभिर्गृह्यते न बह्वीभिः ॥ १००१ ॥

प्रेममयीवाभाति प्रेम तु नाभ्येव केवलं वेत्ति ।

कण्टकिता भवति रते रतभोगमुखं शृणोति लोकात् ॥ १००२ ॥

निवेशः' इति । ...तस्याः पुरुषोत्तम इति भणितव्ये पुरुरवसीति निर्गता वाणी । ” इति । (इयं कथा वेदे उषासूर्ययोः रूपकत्वेन सूक्ता इति केषांचित् नव्यविदुषां तर्कः ।) एवं दिव्या उर्वशी कामार्ता भूत्वा निकृष्टं अदिव्यं नायकं कामितवती इति सा मंजर्याः निन्दापात्रं इति भावः । अनया कामुकी अपि सा न निर्लज्जा न वा हीना-नुरागिणी इति क्रमेण दलाभ्यां ध्वनितम् ॥ अत्र श्लेषरहितः पूर्ववत् अलंकारः ॥ १००० ॥ इतः त्रिभिः रतिसागरप्रविष्टायाः मंजर्याः अभिलाषशृंगारस्य उद्वेगावस्थां वर्णयति हरतीत्यादिभिः । या मनः हरति अन्येषां स्वसौंदर्येण इति भावः, अपि तु यः नो ह्रियते-विषयैः अन्यैः कामुकैः वा त्वयि लग्नमानसत्वात् इति भावः । एवं या रंजयति अन्येषां मनः स्ववाक्चातुर्यादिना इति भावः, अपि तु या कदाचिदपि कस्मिंश्चिदपि समये न रज्यते केनापि पुरुषादिना विषयेण वा रंजिता (प्रसन्ना) भवति-त्वदसमागमात् सर्वदा उद्विग्नचित्तत्वात् । तथा या चित्रचरितैः विचित्राचरणैः सहजविलक्षणविलासैः अपरेषां मनः गृह्णाति वशीकुरुते इति भावः, अपि तु या बह्वीभिः अनेकाभिः उपकृतिभिः उपकारैः अन्यकामुककृतैः तत्सेवार्थदानादिरूपैः इति भावः, न गृह्यते न स्वाधीना स्ववशा वा कर्तुं शक्यते इत्यर्थः ॥ अत्र कुवलयानंदे लक्षितलक्षणासारेण समुच्चयालंकारः, स च-“बहूनां युगपद्भावभाजां गुंफः समुच्चयः ।” इति, (‘युगपदिति क्रमव्यावृत्त्यर्थं न त्वेकक्षणप्रतिपत्त्यर्थम् । ’) अत्र ‘हरति मनो नो ह्रियते’ इत्यादिविरोधविशिष्टभंग्या स्वाभाविकरूपचातुर्यादिभिः सकललोकस्य चित्तादिहरणं यया क्रियते तस्याः एव चित्तादिहरणं केवलं त्वयैव कृतं इति व्यञ्जितम् ॥ १००१ ॥ अपि च या अन्येषां, प्रेममयी विकारार्थे मयद् तेन मूर्तिमती प्रीतिः इत्यर्थः, इवशब्दः वस्तूप्रेक्षायां, आभाति शोभते, प्रेम पूर्वं व्याख्यातं (३७९ आ. टी.), तु परंतु, प्रेम केवलं नान्यैव अभिधानमात्रेणैव वेत्ति जानाति, न तु प्रेम अद्यापि तस्याः अनुभवारूढं इति भावः । रते लक्षणया रतवार्तायां प्रेमकथायां रमणक्रीडावर्णनायां वा प्रवृत्तायां, कंटकिता रोमाञ्चिता, “कंटकः क्षुद्रशत्रौ च रोमांचेऽपि च दृश्यते ।” इति विश्वः,

१००१ नो ह्रियते (स्तं) १००२ [प. पुस्तके प्रथमपादः गलितः] । [इतः क्वचित् क्वचित् श्लोकेषु अक्षरच्युतिः प. पुस्तके ।] नरभोग (प. स्तं)

कुरुते विविक्तचाटून् शिल्पविशेषेण न तु रसावेशात् ।

अनभिज्ञा मदनरुजामाकल्पकवेदनां समावहति ॥ १००३ ॥

बालैर्जार्जवरहिता स्फुरतीश्वरमेत्य चन्द्रलेखेव ।

हृतधनपतिमाहात्म्या प्रवृत्तिरिव रक्षसां पत्युः ॥ १००४ ॥

ते संजाताः अस्याः इति कंटकिता, तारकादित्वात् इतच्, भवति जायते, प्रेमोऽय-
मनुभावः, तु परंतु, स्ताख्यः भोगः स्तभोगः सुरतसेवनं, तत्र यत् सुखं ब्रह्मानंदोप-
मितं विगलितवेद्यान्तरं यत् मनोवस्थानं, तत्, लोकात् अन्यान्यः एव शृणोति,
न तु स्वयं कदाचिदपि अनुभूतवती “अनास्वादितभोगस्य कुतो भोज्यानुभूतयः ।”
इत्युक्तेः (योगवासिष्ठे ।) इति भावः । अनया सा प्रेममूर्तिः प्रेमाकांक्षिणी,
स्तोत्सुका रमणार्थिनी, परोक्षमन्मथा इत्यादिकं व्यज्यते ॥ १००२ ॥ अपि च या,
विविक्तान् पूतान् दोषरहितान् चाटून् प्रियाणि वाक्यानि, शिल्पविशेषेण समस्यापूर्त्या-
दिवत् कलाभेदेन अर्थात् तत्र स्वस्याः प्रावीण्यस्य दर्शनाय इति भावः, कुरुते; न
तु, रसावेशात् चाटुषु रागाभिनिवेशवशात्, तस्याः प्रियाभावात् इति भावः । या च
अद्यापि मदनरुजां कामपीडानां अभिलाषादिदशस्मरदशानां कार्श्यजागरमालिन्य-
चितादीनां वा, अनभिज्ञा बालत्वात् अकृतस्नेहत्वात् वा अभिज्ञा न भवतीति अज्ञा
इत्यर्थः, आकल्पकानां वितर्काणां कल्पनानां कामावस्थासंबन्धिनीनां इति भावः,
वेदनां अनुभवं, “वेदनाऽनुभवः पीडा ” इति मंखकोशः, समावहति ।] ‘आक-
ल्पको वेषः’ [इति टिप्पणी । सोऽर्थोऽत्राप्रकृतः ॥ १००३ ॥ तथा च, बाला आर्जवरहि-
ता चंद्रलेखा इव या, बाला “बालेति गीयते नारी यावत् षोडशवत्सरम् ।” (नाग-
रसर्वस्वे १६।२) इत्युक्तेः न्यूनषोडशवर्षीया, चंद्रलेखापक्षे नूतना नवोदिता; एवश-
ब्दः अवधारणे, आर्जवरहिता ऋजुत्वरहिता विधेयत्ववियुक्ता, पक्षे ऋजोः भावः आर्जवं
तेन रहिता वक्रा इत्यर्थः, चंद्रलेखा चंद्रांशः चंद्रकला षोडशकलात्मकस्य चंद्रस्य एकः
भागः, इवशब्दः उपमायां, तद्वत् इत्यर्थः, ईश्वरं ईष्टे लोकमनांसि इति ईशः कामदेवः,
स्वरूपेण तत्तुल्योऽपि उपचारादीश्वर इत्युच्यते तं त्वां इति यावत्, अपि च धनसंपन्नं
इति सूच्यते, “ईश्वरो धनसंपन्ने शिवे व्याधिनि मन्मथे ।” इति विश्वलोचनः, पक्षे ईश्वरं
महादेवं चंद्रमौलिं, एत्य प्राप्य, स्फुरति सविलासा भवति पक्षे अधिकं प्रकाशते ।
यथोक्तं—“एका यस्य शिखंडमंडनमणिर्देवस्य शंभोः कला ।” इति, (यस्य चंद्रस्य ।)
अत्र बालेत्यनेन कैतवानभिज्ञा इति व्यज्यते, आर्जवरहिता तु कुटिला कपटकुशला इति

नरनाथ, किं ब्रवीमि, त्रिपुरान्तकनयनदाहदग्धोऽपि ।

दुःसाध्यसाधनग्रहमुत्सृजति न पापकुसुमास्त्रः ॥ १००५ ॥

त्वद्दर्शनावकाशं संप्राप्य यतो दुरात्मना तेन ।

चिरसंभृतकोपेन प्रारब्धा साऽपि हन्तुमिषुधारैः ॥ १००६ ॥

(कुलकम्)

विरोधध्वनिः ॥ तथा या, रक्षसां राक्षसानां पत्युः अधिपस्य रावणस्य इत्यर्थः, प्रवृत्तिः उद्योगः, इव, हृतं धनपतीनां लक्ष्मीवतां माहात्म्यं धनरूपं महत्त्वगुणसंबन्धं धनस्वामित्वं यया सा तादृशी, पक्षे हृतं तत्पराजयेन नीतं धनपतेः कुबेरस्य माहात्म्यं उत्कर्षभावो यया सा, यतः रावणेन कुबेरं जित्वा तदीया पुष्पकविमानादिसमृद्धिः अपहृता । रामायणे युद्धकाण्डे १२१ सर्गे इदमुक्तम् ॥ १००४ ॥ कुलकान्तःपातिना नरनाथेत्यादिना युग्मेन पर्यायोक्तेन विवक्षितं व्यञ्जयति । हे नरनाथ प्रजाधिप, किं ब्रवीमि अधिकं किं कथयामि, त्रिपुरान्तकः शिवः—त्रयाणां पुराणां समाहारः त्रिपुरं, पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः, तस्य अंतकः नाशकः, त्रीणि पुराणि तु असुररक्षार्थं मायाविना मयदानवेन कांचनरजतायसमयानि निर्मितानि । तानि च महादेवेन नाशितानि । तदुक्तं ग्रहिलेन महिम्नःस्तवे— “रथः क्षोणी यंता शतधृतिरग्रेन्द्रो धनुरथो रथांगे चंद्राकौ रथचरणपाणिः शर इति । दिग्धोस्ते कोऽयं त्रिपुरतृणमाडंबरविधिः ।” (१८) इति । एतत्कथाविस्तरः लिंगपुराणभागवतादौ द्रष्टव्यः । आध्यात्मिकपक्षे तु—स्थूल-लिंगकारणाख्यानि त्रीणि पुराणि शरीराणि, तानि भक्तानां अंतयति नाशयति इति त्रिपुरांतकः शिवः । तस्य तृतीयस्य नयनस्य दाहेन तापेन अनलेन दग्धः भस्मीकृतः अपि, अपिः विरोधे, अपिना संयमीश्वरत्र्यंशकसमाधिभंगरूप—दुःसाध्यसाधने प्रवृत्त्यैव प्राप्तदेहभंगरूपदण्डोऽपि इति व्यञ्ज्यते, तेन च वक्ष्यमाणा तस्य तादृशी अपरा प्रवृत्तिः अत्यन्तमनुचिता इति सूच्यते; पापश्चासौ कुसुमास्त्रः पुष्पेपुः कामदेवः, ‘दग्धहृतकादिवत् धिक्कारद्योतकः पापशब्दः’, ‘दुःसाध्यस्य दुःस्वेन कष्टेन साध्यस्य संपादनीयस्य साधने निर्वर्तने यः ग्रहः निर्धन्धः हटः ‘हट’ इति भाषार्या, तं, न उत्सृजति न विमुंचति । कुलादिभिः अन्तरितयोः युवयोः दुःसाध्ये संगमे, एकत्र तस्यां प्रेमोत्पादनेन, तत्सिद्धौ संप्रति प्रवृत्तः कामदेवः इत्याशयः ॥ इदं वाक्यं गर्भितत्वाख्यवाक्यदोषावहं न, प्रत्युत करुणरसवशात् मध्ये प्रविष्टं गुणायैव ॥ १००५ ॥ अनुमिते मदनव्यापारे लिंगं कथयंती प्रकृतं प्रकाशयति त्वदिति । यतः यस्मात् कार-

१००५ नयनदहनदं (प. स्तं) १००६ मिषुवारैः (प) । (‘कुलकं’ इति नास्ति स्तं पुस्तके)

अवहेलयेव भवता संस्पृष्टा येन वेत्रदण्डेन ।

जातः स एव तस्या अनन्यभवमार्गणः प्रथमः ॥ १००७ ॥

गात्, दुरात्मना पापेन दुष्टेन अबलानां विरहिणां च पीडाजनकत्वात्, तेन पापत्वात् नामाग्रहणयोग्येन मदनेन इत्यर्थः, तव दर्शनं दृग्गोचरीभवनं एव अवकाशं छिद्रं, संप्राप्य लब्ध्वा, साऽपि 'या हसति सरोजवती' इत्यादिना कुलकेन वर्णिता सा तादृशी, इषुधारैः इषूणां संमोहनादिशराणां धारैः सतताभिवर्षणे: "धारस्तु धारासंपातवर्षणे स्यादण्डेऽपि च ॥" इति विश्वलोचनः, 'इषुवारैः' इति पाठे इषूणां समूहैः इत्यर्थः, हंतुं प्रारब्धा स्वशराणां लक्ष्यीकृता । कीदृशेन मदनेन इत्याह चिरेति, चिरात् दीर्घकालात् संभृतः उपचितः अत एव तीक्ष्णः क्रोधः क्रोधः यस्य तेन; तथाहि "या हसति सरोजवती" (आ. ९९६) इत्याद्यासु "रक्षसां पत्युः" (आ. १००४) इत्यंतासु नवस्वार्थासु वर्णितानि यानि कामदेवस्य अनादरसूचकानि मंजरीचेष्टितानि तैः उत्पन्नवैरत्वात्, तादृश्याः संमोहनादिरूपं यत् दुःसाध्यं कर्म तत् साधयितुं अद्यापि अलब्धच्छिद्रत्वात् च, वृद्धिगतेन क्रोधेन इत्यभिप्रायः ॥ क्रोधश्च—"अग्निरे वस्तुनि श्रुते स्मृते दृष्टे च सति मनःक्षोभको यो द्वेषपरिपाकः सः क्रोधः ।" इत्युक्तलक्षणः ॥ "प्रतिकूलेषु तैश्च यस्य प्रबोधः क्रोध उच्यते ।" इति च ॥ अत्र युग्मे प्रथमायां उक्तस्य साध्यस्य हेतोः द्वितीयायां कथनात् अनुमानालंकारः, सा च त्वदर्शनात् प्रभृति कामार्ता इति व्यंग्यस्य भंग्यतरेण कथनात् पर्यायोक्तं अलंकारः, उभयोश्च संकरः ॥ १००६ ॥ भूतं संस्मर्य तस्मिन् मंजर्याः रागोद्भवं स्पष्टमाह अवेति । अवहेलया अनादरेण इव न तु वास्तवेन अनादरेण अपि तु ह्येन इति भावः, येन वेत्रदण्डेन सा संस्पृष्टा, यथोक्तं पूर्वं (आ. ८१०), स एव वेत्रदंडः, तस्याः प्रथमः आद्यः मुख्यश्च इत्यपि शब्दशक्त्या ध्वन्यते,] अनन्यभवस्य [स्वयंभुवः] कामस्य, [मार्गणः बाणः, जातः अभूत् । त्वं वेत्रदंडस्पर्श एव तस्याः कामोत्पादकः अभूत् इति भावः । अपि च अनुस्वानशक्त्या वेत्रदण्डस्पर्शः तस्याः प्रथमः त्वत्कामयाचकः अभूत्, तत्स्पर्शेनैव तया ज्ञातं यत् त्वं तस्याः कामाभिलाषीति इत्यपि अर्थः प्रतीयते । "मार्गणो याचके बाणे, क्लीबमन्वेषणयाञ्चयोः ।" इति विश्वलोचनः । अनेन उभयोः अन्योन्यप्राप्तीच्छारूपायाः उत्कंठायाः उदयः व्यंजितः । तस्याः कामोत्पादे प्रसिद्धान् कामशरान् विहाय वेत्रदंडस्पर्श एव तस्य निश्चित्या परिसंख्यालंकारः, स चात्र आर्यः ॥ १००७ ॥

विज्ञानार्जितदर्पो निभृतं हसितः समानशिल्पाभिः ।
 त्वयि सक्तदृशः सख्या विसंष्टुले नाट्यनिर्माणे ॥ १००८ ॥
 अवधीर्योऽऽचार्यरूपं भरतोदितदोषकरणसंभूताम् ।
 विस्तारितः प्रयोगस्त्वदवस्थितिवाञ्छया तन्व्या ॥ १००९ ॥
 भग्नेऽपि प्रेक्षणके तदनन्तरभूमिकाश्रयावस्थाः ।
 गृह एव निरवसानं वितनोति न नाट्यधर्मेण ॥ १०१० ॥

एवं प्रस्तूय तस्याः मोहं अवगमयितुं नाट्यकालीनं इतिवृत्तं विज्ञानेति द्वाभ्यां प्रकाशयति । त्वयि राजपुत्रे, सक्तदृशः लग्ननेत्रायाः, अनेन स्तिमितं नाम शृंगारदृष्टिविकारः अनुलक्षितः “ स्वगोचरान्न चाल्येत यत्तत् स्तिमितमुच्यते । ” इति लक्षितः; सख्याः मंजर्याः, तत्कारणात्,] विसंष्टुले अव्यवस्थिते असंगते, नाट्यनिर्माणे तत्तदवस्थानुकृतिकरणे, सतिसप्तमी इयं; तस्याः विज्ञानेन “ म्लेक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः । ” इति अमरोक्तभेदात् प्रकृते नाट्यकलाकौशलेन इत्यर्थः अर्जितः संप्राप्तः यः गर्वः सर्वाधिकत्वधीः, सः, समानं अभिन्नं शिल्पं कलादिकं कर्म प्रकृते नाट्यं यासां ताभिः नर्तकोभिः इत्यर्थः, निभृतं गूढं परैरलक्ष्यं यथा स्यात्तथा, हसितः हासविषयीकृतः तदीयाभिनयानां असंगत्वात् अस्थाने तस्याः गर्वः इति ॥ १००८ ॥ अपि च, भरतेन नाट्यशास्त्रस्य आद्यप्रवर्तकाचार्येण उदिताः कथिताः ये दोषाः सुचेयतासुगानत्वसुपाठ्यत्वशास्त्रकर्मसमायोगानां विपर्ययाः, तेषां करणेन निर्वृत्त्या संभूतां उत्पन्नां, आचार्यस्य तस्याः नर्तनोपाध्यायस्य रूपं कोपं, अवधीर्यं अविगणय्य, तया तन्व्या सुकुमार्या, प्रयोगः नाट्ये अभिनयः, विस्तारितः कारणविशेषात् दोषाणां अपरिहार्यत्वेन प्रयोगसमाप्तिकरणस्य उचितत्वेऽपि तन्न कृत्वा प्रत्युत पल्लवितः । तत्र बीजमाह त्वदिति, तव अवस्थितेः अवस्थानस्य वाञ्छया अभिलाषेण, प्रयोगस्य असमाप्तिं यावत् त्वदवस्थानसंभवात् तस्य दीर्घकालव्याप्यत्वे तवापि मधुरं दर्शनं चिरं भूयात् इत्याशयेन इति भावः ॥ आभ्यां विप्रलम्भस्य अभिलाषावस्था व्यंजिता ॥ १००९ ॥ नायकागोचरं स्वग्रहे जातं मंजर्याः स्मरदशाभिभवप्रकाशकं वृत्तं एकविंशतिभिः आह भग्नेत्यादिभिः । प्रेक्षणके दृश्ये नाट्ये, भग्ने जातसमाप्तौ विरते, अपि, तस्य प्रकृतस्य प्रथमांकस्य अनंतराः उत्तराः

१००८ विज्ञानार्जितदर्पो निभृतं हसितं (प. स्तं) १०१० प्रेक्षणिके (स्तं) ।
 वस्थां (प. स्तं) । निरवसानां (प. स्तं)

ध्यायत एकं पुरुषं परमात्मविदः शशंस या न पुरा ।

ताननुकुरुते सैव ध्यायन्ती त्वां महापुरुषम् ॥ १०११ ॥

गतमेवमेवमासितमालोकितामेवमेवमालपितम् ।

इति विस्मृतान्यकार्या स्मरति कृशाङ्गी त्वदीयलीलानाम् १०१२

द्वितीयांकादिभवाः या भूमिकाश्रयाः स्वगृहीतरत्नावलीवैषपरिग्रहं आश्रित्य वर्तमानाः शेषाः अवस्थाः स्मरणादिविरहदशाः ताः, गृहे एव स्वगृहे न तु कुत्रापि प्रेक्षास्थाने आस्थाने वा, निरवसानं सततं अविरतं, न तु नाट्यकालवत् परिमितसमयं, वितनोति करोति न तु अनुकुरुते । एवंकरणे नाट्याभ्यासभ्रातिर्मा जायतामिति स्पष्टमाह न नाट्यघर्मेण न नाट्यस्य इतिकर्तव्यतया इत्यर्थः । त्वदयोगपरवशा सा तास्ताः विरहदशा अनुभवतीति भावः ॥ १०१० ॥ तत्रादौ तस्याः स्मृत्याख्यां दशां वर्णयति ध्यायत इति । या मंजरी, पुरा भूतकाले, एकं पुरुषं “ तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् । ” (श्वेताश्वतरोपनिषदि ३।९) इत्यादिश्रुत्युक्तं परमात्मानं, ध्यायतः ध्यानविषयं कुर्वतः चिंतयतः, परमात्मविदः “ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ ” (१५।१७) इति भगवद्गीतासु प्रकाशितः, (अन्यः पूर्वोक्ताभ्यां क्षराक्षरपुरुषाभ्यां भिन्नः निर्गुणं अधिष्ठानभूतं ब्रह्म ।) तं विदंति अपरोक्षतया जानंति तान्, न शशंस न शस्त्राघे, यथा पूर्वमेवोक्तं—“ ध्यानधिय आत्मवृत्तिं निंदत्येकत्र पुरुष आसक्तम् । ” (आ. ९९६) इति; सा निंदाकर्त्री, एव, त्वां समरभटारखं, महापुरुषं एव पुरुषोत्तमं हरिं पुरुषश्रेष्ठं च, ध्यायन्ती ‘ वियोगे चिंतनात्सुखम् ’ इति ऐदंपर्येण अनुसंदधाना सती, तान् प्रथमं निंदितान् ध्यानधियः परमात्मविदः, अनुकुरुते तद्वदेव ध्यानं आचरति इति यावत् । यद्यपि त्वेन निंदितः वारस्य त्वेनैव अनुष्ठानं गर्हितं, तथापि त्वद्विरहेण तया तदपि कार्यते इति भावः । तव ध्यानमेव तस्याः जीवितालंबनं इति सूचितम् । अनया “ इष्टाप्राप्त्यादिजनितं ध्यानं चिन्तेति कथ्यते । ” इत्युक्तः चिंताख्यो व्यभिचारिभावः उक्तः ॥ एतत्समानभावा अन्यस्योक्तिः—“ अस्तमितविषयसंगा मुकुलितनयनोत्पला मृदु (‘बहु’)श्रसिता । ध्यायति किमप्यलक्ष्यं बाला योगामियुक्तेव ॥ ” इति ॥ विरोधाभासालंकारः ॥ १०११ ॥ तदेव विशिष्टकथनेन विशदयति गतेति । एवं एतत्प्रकारेण, तेन राजपुत्रेण इत्यर्थः, गतं गमनं कृतं, भावे कः । आसितं उपविष्टम् । आलोकितं दृष्टिव्यापारः कृतः, कटाक्षितम् । आलपितं वचनविन्यासः कृतः । इतिशब्दः प्रकाराभिनये । त्वदीयचेष्टादीनां स्मरणं विना त्यक्ताः अन्याः

नलकूबरो वराको, रतिरमणो रमण एव किं तेन ।

अनिरुद्धोऽपि न बुद्धो विदग्धविहितासु सुरतगोष्ठीसु ॥१०१३॥

न जयन्तोऽनन्तगुणो, न कुमारो मारकर्मणोऽबाह्यः ।

केन समतां नयामस्तमिति सखी वहति मानसं क्लेशम् ॥१०१४॥

क्रियाः यया तादृशी, कृशाङ्गी तन्वी, अंगस्य काश्येन विरहपीडाधिक्यं सूच्यते । त्वदी-
यलीलानां तावकीनानां गमनादिषु सविलासव्यापाराणां, स्मरति ॥ इयं अनुस्मृतिः
नामावस्था “अर्थानामनुभूतानां देशकालानुवर्तिनाम् । सातत्येन परामर्शो मानसः
स्यादनुस्मृतिः ॥ तत्रानुभावा निःश्वासः कृत्यनुत्साहचिन्तने ।” इति लक्षणादि-
लक्षिता । शृंगारतिलकानुसारेण इयं प्रलापावस्था, “बंभ्रीमिति मनो यस्मिन्
रत्यौत्सुक्यादितस्ततः । वाचः प्रियाश्रिता एव स प्रलापः स्मृतो, यथा ॥” (२।१२)
इति तत्र तल्लक्षणात् । वर्णिता चेयं सफला अनुस्मृत्याख्याऽवस्था भवभूतिना नाघ-
वोक्तिद्वारा (मालतीमाधवे अं. ५)—“मम हि संप्रति सातिशयप्राक्तनोपलंभसंभा-
वितात्मनः संस्कारस्यानवरतप्रबोधात्प्रतापमानस्तद्विसदृशैरतिरस्कृतप्रवाहः प्रियतमास्मृ-
त्तिप्रत्ययोत्पत्तिसंतानस्तन्मयमिव करोति वृत्तिसारूप्यतश्चैतन्यम् ।” इति । (तन्मय-
मिवेत्यादिकं अनुस्मृतेः फलं, तत्पूर्वगं तस्याः स्वरूपम् ।) ॥ १०१२ ॥ युग्मेन
तस्याः तद्रूपगुणादिपक्षपातजां गुणकीर्तनावस्थामाह नलेति । नलकूबरः तदाख्यः कुवेर-
पुत्रः अतिसुन्दरः यं रंभा अचीकमत, स तु वराकः दीनः, यतः नारदशापेन गोकुले
अर्जुनवृक्षः जातः इति, एतत्कथां श्रीभागवते दशमे दशमाध्याये द्रष्टव्या । अतः स न
राजपुत्रस्य समः इति भावः । एवमुत्तरत्रापि । तथा रत्याः रमणः प्रियः कामदेवः, रमण
एव रूढयैव नाम्नैव रमणः न तु योगार्थतः अनंगत्वात् इति भावः, तथा च “पटोलमूले
रमणं, रमणस्तु प्रिये स्मरे ।” इति विश्वलोचनः । अतः किं तेन, उपमानानर्हः सः इति
भावः । अनिरुद्धः कृष्णस्य पौत्रः प्रद्युम्नस्य पुत्रः बाणासुरपुत्र्याः उपायाः पतिः, अपिः
समुच्चये तथा इत्यर्थः, विदग्धैः चतुरैः विहितासु कृतासु, सुरतं संभोगः तस्य गोष्ठीषु
पुरावृत्तवर्णनरूपेषु संलापेषु, न बुद्धः न पंडितः, “दोषज्ञे सुगते बुद्धः” इति मंखकोशः,
मूढः इत्यर्थः, अतः सोऽपि उपेक्ष्यः इति भावः ॥ १०१३ ॥ अपि च जयन्तः इन्द्र-
पुत्रः, अनन्तगुणः बहुगुणवान्, न, यतः सः काकरूपं धृत्वा एकांते स्थितायाः सत्याः

१०१३ अनिरुद्धो (व ?) बुद्धो (प) १०१४ कर्मणो पां (प) मारकर्म-
णोपायः (स्तं) । येन समतां (गो.) केन समतां नयामस्त्वामिति (प. स्तं) [अ-
धिकमात्रः पाठः] । मानसक्लेशम् (स्तं.)

आगतमागच्छन्तं पुरतः पार्श्वे प्रसन्नमथ कुपितम् ।

पश्यति भवन्तमेकं सङ्कल्पनिवेशितं बालो ॥ १०१५ ॥

सीतायाः कुचे चंचूपहारं कृतवान् इति हीनः, राजपुत्रस्तु न हीनचरितः इति भावः । एवं कुमारः कार्तिकेयः सुब्रह्मण्यः, च, मारकर्मणः कामस्य कर्म मोहनादि तस्य अबाह्यः इति च्छेदः, न-अर्थात् तस्य बाह्यः बहिः, अद्यापि अनूढत्वात् तस्य स्त्रीमात्रद्वेष्टत्वाच्च । उक्तं च अत्रैव पूर्वं-“वर्ण्यः सद्भूत एकस्त्रिपुरान्तकनन्दनो महासेनः । हृदयं यस्य स्पृष्टं न मनागपि वामलोचनाप्रेम्णा ॥ ” (आ. ४८६) इति । अयं तु न तथाविधः इति भावः । अतः तं मोहकरूपादिगुणवंतं, प्रेम्णा नामाग्रहणपूर्वकसर्वनामप्रयोगेण उक्तिः, केन अपरेण केन रूपगुणादिना महतः पुत्रत्वेन च प्रसिद्धेन कुमारेण (युवराजेन), समतां नयामः उपमिनुमः, इतिशब्दः हेतौ,] सखी मंजरी इत्यर्थः, [मानसक्लेशं चित्तखेदं, वहति धारयति । तत्तद्धेतुना न कोऽपि राजपुत्रसमः इति तस्य उपमानान्वेषणे प्रयत्नस्य निष्फलत्वात् तस्याः खेदः इति भावः, “परनिन्दा परस्तुतिः ” इति न्यायेन तस्याः मनसि त्वं निरुपमः इत्यभिप्रायः ॥ गुणकीर्तनलक्षणं तु-“सौंदर्यहसितालापैर्नास्त्यन्यस्तत्समो युवा । इति वाणी भवेद्यत्र तदित्यं गुणकीर्तनम् ॥ ” (२११०) इति शृंगारतिलके ॥ असमालंकारः, “असमस्त्वन्यमात्रस्य सादृश्यस्य तिरस्किया । ” (८८४) इति साहित्यसारे लक्षणात् ॥ १०१४ ॥ पुनरपि उन्मादविमर्शिनीं स्मरणाख्यां स्मरदशां वर्णयति आगतेति । सा बाला षोडशवर्षवयस्का, स्वस्याः संकल्पे मानसव्यापारे मनसि इत्यर्थः, निवेशितं स्थापितं, भवंतं एकं, आगतं अचिरादागमिष्यन्तं, आदिकर्मणि कः कर्तरि । ततः आगच्छन्तं, एवमग्रेऽपि क्रमः बोध्यः । पुरतः अग्रे । पार्श्वे दक्षिणे वामे वा भागे । प्रसन्नं सहर्षम् । कुपितं क्रुद्धम् । अयं अनन्तरम् । सा त्वामेव परिभावयंती त्वामेव नानावस्थानु स्थितं सर्वदा पश्यति, नान्यत् किमपि, इति भावः । अनया तस्याः तन्मयत्वं उक्तम् । एवमन्यत्र नायकावस्थाऽपि वर्णिता यथा मालतीमाधवे-“पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चादन्तर्बहिः परित एव विवर्तमानाम् । ” (११४३) इति ॥ तथा-“सौधादुद्विजते, त्यजत्युपवनं, द्वेष्टि प्रभासैन्दवीं, द्वारान्नश्यति चित्रकेलिसदसो, वेषं विषं मन्यते । आस्ते केवलमङ्गिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातले संकल्पोपनतत्वदाकृतिरसायत्तेन चित्तेन सा ॥ ” इति । “एष हि भावनाप्रकर्षस्य महिमा, यच्चित्तमानं रूपं साक्षादेव भावयितुः

रुच्यः कान्तो हृद्यः सुभगः सुखदो मनोहरो रमणः ।

इष्टः स्वामी दयितः प्राणेशः केलिकरणनिपुण इति ॥१०१६॥

पुरस्तादुपस्थाप्यत इति भावः । ” इति वासवदत्ताटीकायां विमर्शिन्यां श्रीकृष्णसुरिः ॥ १०१५ ॥ पुनः भग्यन्तरेण तामेव स्मरणदशां युग्मेनाह रुच्येत्यादिना । रुच्य-
इत्यादीनि मंजर्या जप्यमानानि तत्प्रियस्य द्वादशनामानि, उक्तं च भरतमनुसृत्य
भावप्रकाशे पंचमाधिकारे—“ प्रणयी दयितः कान्तो नाथः स्वामी प्रियः तुह्यत् ।
नंदनो जीवितेशश्च सुभगो रुचिरस्तथा । इत्थं नायकसंज्ञाः स्युः स्त्रीभिः प्रीतिप्रयो-
जिताः ॥ ” इति, इमाः अन्यायामप्युपलक्षणम् । रुच्यः—सामान्यतः रुचिरः शोभ-
मानः अभिलषणीयः वा, विशेषेण तु—“ भोग्येषु यत्राभिरुचिस्तद्दानैरभिरुचयन् ।
रुच्या प्रियां रमयति रुचिरः सोऽभिधीयते ॥ ” इति भावप्रकाशे ॥ कान्तः—सामान्येन
रम्यः प्रियो वा, विशेषेण तु—“ कथाभिः कमनीयाभिः काम्यैर्भोगैश्च सर्वदा । उपचा-
रैश्च रमयेद्यः स कान्त इतीरितः ॥ ” इति भावप्रकाशे । एवमग्रेऽपि । हृद्यः—हृदयस्य
प्रियः मनोहत्वात्, अतः विशेषेण तु वशकृत् वेदमंत्रविशेषवत् ॥ यद्वा “ यो विप्रियं
न कुरुते नाना (न चा) युक्तं प्रभाषते । तथार्जवसमाचारः प्रिय इत्यभिधीयते ॥ ”
(२२।२८८) इति भरतोक्तः प्रियः ॥ सुभगः—सामान्यतः शोभनैश्वर्यः “ सर्वोन्न-
तत्वं सौभाग्यं, तद्वा न सुभग उच्यते । ” इति दिवाकरः, यद्वा स्त्रीवल्लभः सर्वजनव-
ल्लभो वा, विशेषतस्तु—“ सपत्नीनखदंतादिचिह्नं यस्य न दृश्यते । विस्मार्थमाणमा-
नेर्थः सुभगः सोऽभिधीयते ॥ ” इति भावप्रकाशः, एतेन तस्य परवेदनाभिज्ञत्वं
सूचितम् ॥ सुखदः—सुखदाता, विशेषेण कुरतादिभिः परमानंदप्रदाता ॥ मनोहरः—
सामान्यतः सुंदरः, विशेषतस्तु—रूपलावण्यादिना अंतःकरणाकर्षकः ॥ रमणः—रत्युत्पा-
दकः, विशेषेण तु कामशास्त्रोपदिष्टयुक्तिभिः क्रीडकः ॥ इष्टः—प्रियः, विशेषेण तु
वाञ्छितः, यद्वा “ कुलीनो धृतिमान्दक्षो दक्षिणो वा विशारदः । श्लाघनीयः सखी-
मध्ये नन्दनः सोऽभिधीयते ॥ ” (२२।२९४) इति भरतोक्तः नंदनः ॥ स्वामी—
सामान्यतः सर्वविषयेषु तस्याः प्रभुः, विशेषतस्तु—“ निवारयन्नकृत्येभ्यः कर्तव्येभ्यः
प्ररोचयन् । स्वभावेः (वे) स्थापयति यः स स्वामीति निगद्यते ॥ ” इति भाव-
प्रकाशः ॥ दयितः—परमवल्लभः, विशेषतस्तु—“ वासोऽङ्गरागमात्याद्यैः कृत्यैर्यः
प्रेयसी रहः । प्रसादयन् रमयति दयितः सोऽभिधीयते ॥ ” इति तत्रैव ॥ प्राणेशः—
प्राणनाथः “ जीवनायकः, ” विशेषतस्तु—“ भजते यः प्रियामिष्टैः शयनासनभोजनैः ।

मुक्तान्यसमारम्भा वरतनुरनुपप्लुतेन चित्तेन ।

जपति समीहितसिद्धयै त्वद्द्वादशनामकं महास्तोत्रम् ॥ १०१७ ॥

तामेव गच्छ यस्यामासज्य विलम्बितोऽसि गतलज्ज ।

वेलाभियतीमलमलमेतैरधुना शठानुनयैः ॥ १०१८ ॥

अभीष्टाभिश्च शोभाभिर्जीवितेश इतीरितः ॥” इति तत्रैव ॥ केलिकरणनिपुणः—केलीनां क्रीडापरीहासादीनां करणे निष्पादने निपुणः नागरः, विशेषेण तु दाक्षिण्यसहितसंभोग-सुखसिद्धिमान् ॥ इतिशब्दः समाप्तौ । अमेदो बोध्यः—यत् एक एव प्रियः तत्तद्वृण्वै-शिष्ट्यात् भिन्नबुद्धिविषयः यथा दंडिकुंडलीत्यादिः—इत्यभिप्रायेण नामावलिः ॥ १०१६ ॥ मुक्तेति । रागदिग्बह्वदया सा, मुक्तान्यसमारम्भा व्रतिनी इव त्यक्तापरोधोगा, वरतनुः शोभनाङ्गवती, अनुपप्लुतेन प्रत्ययान्तरैः अविक्षितेन, चित्तेन मनसा, समीहितसिद्धयै त्वद्रूपस्य इष्टस्य संप्राप्त्यै, त्वद्द्वादशनामकं तव द्वादशसंख्याकानि नामानि यत्र तादरां, महास्तोत्रं महास्तवं, निश्चितफलदायकत्वात् महादिति विशेषणं, जपति दीर्घ-कालं आवृत्त्या पठति । “यदि देवताया अष्टौ दश द्वादश नामानि पठ्यन्ते तदा सा प्रसन्ना भवति ।” इति मृच्छकटिकटीकायां (१।२३) पृथ्वीधरः । यथा कश्चित् फलविशेषं प्राप्तुकामः तत्फलदातुः देवताविशेषस्य उपासने तत्प्रसादनाय तन्नामस्तोत्रं एकाग्रयेण बहुवारं पठति तथा इयं पूर्वार्थागतं त्वन्नामस्तोत्रं जपति इति भावः । अनेन त्वमेव तस्याः उपास्यदेवता इति ज्ञानितम् ॥ अत्र तत्प्राप्त्यानाया जपकरणेन चिन्ता, तदेकाग्रमानसत्वेन स्मृतिः, तन्नामावलिजपेन गुणकीर्तनं, इति नानावस्थानां संकरः सूचितः ॥ १०१७ ॥ युग्मेन तस्याः संकल्पावस्थागतं एकं प्रकारं वाचिकं उन्मादं प्रकटयति तामित्यादिना । कृतागसि कान्तिं प्राप्ते कुपिता एवं वक्ष्यामि इति संकल्पः । तद्वचनप्रकारमाह तामिति । तामेव तव प्रियां प्रति गमनं कुरु, यस्यां आसक्तो भूत्वा, मत्समीपं आगमने त्वं एतावन्तं विलम्बं कृतवान् इत्यर्थः । अतः अन्यासक्तिगोपनाशक्तत्वात् गतलज्ज इति संबोधनं, निम्नप इत्यर्थः । तस्य लक्षणं भावप्रकाशे—“परस्परवमानैश्च वार्यमाणो मुहुर्मुहुः । सापराधोऽपि यो गच्छेत् स निर्लज्ज इतीरितः ॥” इति । अधुना सांप्रतं, एतैः मत्समीपं क्रियमाणैः, अनुनयैः प्रसादनाय चादुचरणपातादिभिः सान्त्वनकर्मभिः, अलं पर्याप्तं, वीप्सायां द्विरुक्तिः, विरम एतेभ्यः मिथ्याप्रत्ययकारिभ्यः प्रयत्नेभ्यः इति भावः । हे शठ परवचक कितव, शठश्च—“प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुर्वते भृशम् । शतापराध-

वक्ष्यामि सापराधं क्रोधस्फुरदधरमाश्रितभ्रूकम् ।

इति विदधाति सुमध्या हृदयेन मनोरथावृत्तिम् ॥ १०१९ ॥

(सन्दानितकम्)

उत्सहते न द्रष्टुं प्रतिबिम्बितमाननं, कुतः शशिनम् ।

का संकथा मृणाले क्षिपति भुजौ सर्वतो व्यथिता ॥ १०२० ॥

चेष्टश्च कुटिलोऽसौ शठो—यथा ॥ ” (१।२७) इति शृंगारतिलके ॥ निर्लज्जेति शठेति च संबोधने क्रोधप्रकाशके, यथोक्तं भरतेन—“ दुःशीलोऽथ दुराचारः शठो वामो विकल्थनः । निर्लज्जो निष्ठुरश्चेति प्रियं क्रोधेऽभिनिर्दिशेत् ॥ ” (२।२।२८७) इति ॥ तथाच शृंगारतिलकाख्यलघुकाव्ये—“ किंकिं वक्त्रमुपेत्य चुंबसि बलान्निलज्जलजा क (‘न’) ते, वक्षान्तं शठ मुंचमुंच, शपथैः किं धूर्तं वाग्बन्धनैः । खिन्नाऽहं तव रात्रिजागरवशात्तामेव याहि प्रिया, निर्माल्योज्झितपुष्पदामनिकरे का षट्पदानां रतिः ॥ ” (१०) इति । (अत्र पाठभेदाः काव्यानुशासने—“ धिङ्मां किं समुपेत्य ० धूर्तं निर्वाचसे । ० जागरतया तामेव याच ० ” इति ।) (वाग्बन्धनैः वाक्यरचनैः ।) एवंवादिनी नायिका मध्या धीरा, तथा च शृंगारतिलके—“ सा धीरा वक्ति वक्रोक्त्या प्रियं कोपात्कृतागसम् । ” (१।४१) इति, (सा आरूढयौवना प्रगल्भवचना मध्यासंज्ञिता ।) ॥ १०१८ ॥ एवं, सापराधं अन्यासंगेन कृतविप्रियं, तं मां अनुनयंतं, वक्ष्यामि, कथमिति क्रोधेत्यादिभ्यां द्वाभ्यां क्रियाविशेषणभ्यां आह, कोपेन स्पंदमानः ओष्ठः यथा स्यात् तथा, तथा अंचितौ भ्रुवौ यथा स्यात् तथा, प्रवेपमानाधरं निकुंचितभ्रूलतं च । इदं द्वयं कोपस्फुरणानुभावः । इतिशब्दस्य सार्धायां आर्यायां उक्तप्रकारेण इत्यर्थः । सुमध्या सुश्रोणिः, मध्याशब्देन च तस्याः मध्यानायिकाभावः सूच्यते, हृदयेन, मनोरथानां संकल्पानां, आवृत्ति अभ्यासं परिवर्तनं, विदधाति कुरुते; तथाहि कर्पूरसंजरीसट्टके विदूषकोक्तेः (३) छाया—“ भ्रष्टः ठक्कुरः, क्षुधाक्रान्तो ब्राह्मणः, अविनीतहृदया बालरण्डा, विरहितश्च मानुषो, मनोरथमोदैकरात्मानं विडंबयति ॥ ” इति । (ठक्कुरः कतिपयग्रामाधिपतिः, न तु राजा । रण्डा विषवा । विरहितः विरहयुक्तः ।) ॥ १०१९ ॥ (सन्दानितकं युग्मम् ।) द्वाभ्यां तस्याः व्याख्याख्यां अष्टमीं रमरदशां वर्णयति उत्सहते इत्यादिभ्याम् । सा, दर्पणादिषु प्रतिबिम्बितं प्रतिफलितं आननं मुखं, स्वस्य इति भावः, द्रष्टुं निरीक्षितुं, न उत्सहते न शक्नोति, तस्य चंद्रभ्रांत्या संतापकारित्वात् इति भावः, “ किं शशिनः

१०१९ मनोरथावृत्तिः (स्तं) १०२० न च द्रष्टुं (प. स्तं) [अधिकमात्रः पाठः]

दूरे कदलीदण्डा ऊर्वोरपि न सहते समाश्लेषम् ।

करसम्पर्कादिमुखी विश्राम्यति पल्लवेष्विति विरुद्धम् ॥१०२१॥

‘अयि मञ्जरि, सैव त्वं, विदग्धजनमण्डिता पुरी सैव ।

कुसुमायुधः स एव, व्यसनं कुत एतदायातम् ॥ १०२२ ॥

प्रतिबिम्बं वदनं, ते किं मुखस्य शशी । ” (काव्यालंकारे ८।६६) इत्युक्त्यनुसारेण; सा शशिनं चन्द्रं द्रष्टुं, कुतः इति प्रश्ने कथं इत्यर्थः, उत्सहेत इति शेषः, तस्य विरहिणा संतापकत्वात् इति भावः । अपि च सा व्यथिता विरहेण पीडिता, भुजौ बाहु, सर्वतः शयने सर्वेषु स्थलेषु, क्षिपति, स्वस्थतया न एकत्र स्थापयति, तस्याः, का संकथा किमु वाच्यं इत्यर्थः, मृणाले जातावेकवचनं; तत्संतापानोदाय शय्यायां स्थापितेषु मृणालेषु पद्मनालस्थतन्त्रेषु सा भुजौ क्षणमपि स्थापयिष्यति इति कुतः संभावना इति भावः । अनेन मनसो व्यग्रतातिशयः सूचितः । कैमुतिकन्यायेन अर्थसिद्धेः काव्यार्थापत्तिरलंकारः ॥ १०२० ॥ दूर इति । सा स्वस्याः ऊर्वोः, अपिः समुच्चये, समाश्लेषं संसर्गं, न सहते; एवं सति दूरे कदलीदण्डाः—कथं सा तापशाल्ये निहितानां कदलीस्तंभखंडानां स्पर्शं सहते इति भावः; कदली ‘केल’ इति भाषायां ख्यातः वृक्षविशेषः । ऊर्वोः कदलीस्तंभोपमितत्वात् तस्य च शीतवीर्यत्वात् अत्र कदलीग्रहणं इति बोध्यम् । एवं च स्वकरयोः परस्परं संपर्कात् स्पर्शनात् पराङ्मुखी, तापाधिक्येन अशक्त्या वा तदसहत्वात्, सा, पल्लवेषु कोमलकिसल्येषु आस्तरणभूतेषु, विश्राम्यति विरामं लभते, इति वचनं विरुद्धमेव । ‘पल्लवेषु इति तेषां करतुल्यत्वात् तत्र शयनमयुक्तमित्यर्थः’, [इति टिप्पणी । स्वकीयावयवस्पर्शोऽपि यस्या दुःसहः तस्याः स्वभावकोमलानि अंगानि विरहतापदूनानि अपरपदार्थस्पर्शं सोढुं कथं शक्नुयुः इति भावः । प्रवालतल्पे शफरीव स्थले सा परिस्फुरति इत्यभिप्रायः । पूर्ववत् काव्यार्थापत्तिः अलंकारः । व्याधिलक्षणं तु—“ विरहादेर्मनस्तापो व्याधिर्मुखशोषादिकृत् । ” इति काव्यानुशासने । (आदिना सस्तांगतागात्रविक्षेपादयः समुच्चिताः ।) ॥ १०२१ ॥ इतः अष्टकेन सख्याः मंजरीं प्रति तां भिन्नरहस्यां कर्तुं अनुतापोक्तिः । अयि इति कोमलामंत्रणे, मंजरी इति नामग्रहणपूर्वकसंबोधनेन क्षिप्तत्वं विस्मभोचितत्वं वक्ष्यमाणे च अवधानदानाय प्रार्थनं सूच्यते । सैवं त्वं न कोऽपि व्यक्तिभेदः न वा ते जन्मान्तरं इति भावः । चतुरनरैः भूषिता इयं नगरी अपि सैव, नापि ते स्थानान्तरं जातं इति भावः । कुसुमायुधः मदनोऽपि एव, कुसुमायुधः स एव इत्यनेन सांप्रतं अपि तस्य प्रहरणानि मृदूनि कुसुमान्येव, न तु जीवहराणि लोहप्रस्तार-

यस्याः कामः कृपणो रागाकृष्टिस्तृणोलपप्रख्या ।

साऽपि गता भूमिमिमां, जीवन्त्या नेक्ष्यते किमिह ॥ १०२३ ॥

अभियोगशिक्षितानामशिक्षितानां च मदनचेष्टानाम् ।

सुतनु विशेषग्रहणे सामर्थ्यं तद्विदामेव ॥ १०२४ ॥

दिमयानि इति व्यञ्जितम् । एतत् अपरोक्षतया दृश्यमानं विरहसंतापरूपं, व्यसनं अ-
शुभं विपत्तिः वा, कुतः कस्मात् स्थानात्, आयातं संप्राप्तम् । तर्कातीतं ते एतादृश्याः
अवस्थायाः कारणं इति भावः ॥ कार्यकारणभावस्य वैचित्र्यव्यंजनात् विभावनालंकारो
व्यंग्यः ॥ १०२२ ॥ विरहाभिभूतायां त्वयि असंभवि अपि अनुभूयते इत्याह यस्याः
इति । यस्याः कामः मदनः,] कृपणः अर्किचित्करः, [अनुरागोत्पादनरूपस्त्ववीर्यस्य
त्वयि नैष्कल्येन दीनः मनोबलरहितः इति भावः । तथा रागेण स्नेहेन अन्यत्र आकृष्टिः
मनसः गमनं, तृणानि दूर्वादीनि,] 'उलपः प्रतानिनी लता' [इति टिप्पणी । उलपाः
बल्वजाख्याः तृणविशेषाः, " उलपस्तृणभेदे स्याद्बुद्धिमन्यामुलपं मतम् । " - इति
विश्वलोचनः । ' ब्राह्मणपरिव्राजकवदुलपानां पृथङ्निर्देशः । '] तत्प्रख्या तद्वत्तच्छा
इत्यर्थः ॥ [अत्र तस्याः विषये मदनस्य अर्किचित्करत्वं पूर्वं "हरति मनो नो ह्रियते"
(१००१) इत्याद्यार्यात्रयेण आविष्कृतं, रागस्य तस्या आकर्षणे असामर्थ्यं च "या हसति
सरोजवती" (१९६) इत्याद्यार्यापंचकेन च समर्थितं इति बोध्यम् ॥ साऽपि
त्वं एतादृशी अपि, अपिः विरोधद्योतकः, इमां प्रत्यक्षां शोच्यां इति भावः,] भूमिं
अवस्थां [दशां, गता प्राप्ता, इति महादाश्चर्यं इति भावः । विचारेण स्वोक्तं निषे-
धति जीवत्येति । जीवन्त्या असमाप्तजीवितया सप्राणया, इह अस्मिन् लोके,
किं, न ईक्ष्यते नानुभूयते इत्यर्थः ॥ तथा च रावणोक्तिः (महानाटके ९।२१)
" जीवद्भिर्न हि दृश्यते किमथवा किं वा न वा श्रूयते । " इति । (जीवद्भिः चिरशरी-
रधारणावद्भिः ।) " बत देहे सति कानि दुर्दृशा । " इति भावः ॥ अत्र आक्षेपविशेषः
अलंकारः, " आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् । " इति कुवल्यानन्द-
संमतलक्षणासारेण, ' जीवन्त्या ' इत्याद्यंशे च लोकोक्तिः अलंकारः, " लोकप्रवा-
दानुकृतिर्लोकोक्तिरिह भण्यते । " इति च तत्रैव तल्लक्षणात् । उभयोश्च संकरः
॥ १०२३ ॥ ननु त्वया उपलक्षितं कामवैवश्यं मम नर्तकीत्वात् नाट्यधर्म एव,
न तु वास्तवं इति अपहृवं, मदनचेष्टाभिमानां तद्भेदज्ञानं अनिवार्यमेव इत्युक्त्या निवा-
रयति अभीति । अभियोगेन अत्यन्ताभिनिवेशेन प्रयत्नेन वा संपादितानां कृत्रिमणां

व्यथयन्नपि सच्छायः परिजनचिन्ताकरोऽपि रमणीयः ।

आधत्ते त्वयि लक्ष्मीमभिनवरागाश्रयोऽधिकां क्षोभः ॥१०२५॥

इत्यर्थः, अशिक्षितानां स्वाभाविकीनां च, मदनचेष्टानां-संयोगे कटाक्षविशेषभू-
गादीनां, वियोगे च संतापजागरकाश्चर्यादीनां,—तत्तच्छृंगारानुगुणगात्रारम्भाणां; विशेष-
ग्रहणे भेदज्ञाने, सामर्थ्यं शक्तिः, तद्विदां अनुभवेन शास्त्रेण वा मदनचेष्टाभेदाभि-
ज्ञानां, एवमशब्दः अवधारणे । अतः कपटवचनैराकृतिगोपनं न शक्यं, वयं अविप्रल-
भ्याः, अस्माकं अनुमितिः च प्रमा, इति भावः ॥ १०२४ ॥ तं विशेषं प्रकाश-
यति व्यथयन्निति । अभिनवः नूतनः प्रथमजातः रागः स्नेहः आश्रयः यस्य तादृशः,
क्षोभः चित्तगात्रादिषु आकुलीभावः, व्यथयन् मदनग्लानिं जनयन्, अपिः विरोधे,]
सच्छायः कान्तिमान्, [क्षोभना छाया कान्तिः यस्य तादृशः, अन्यपीडावत् न शरीर-
कान्तिहरः इति भावः । तथा सख्यादीनां संतापजनकः अपि मनोहरः । एवं विरोधि-
गुणवान् स्मरजः विक्षेपः, त्वयि कामावस्थानिमित्तकमनीयवर्णान्तरशालिन्यां अधिकां
लक्ष्मीं शोभां आधत्ते निवेशयति । यथोक्तं “रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति ।”
(किरात०७।५) इति, यथा चोक्तं पूर्वमनेनैव कविना—“तस्या मदनः कुर्वन्नुप-
निन्ये चारुतामवधिम् ॥” (आ. २७४) इति; तथा मालतीमाधवे मालतीविरहावस्थाव-
र्णने—“परिपाण्डुपांमुलकपोलमाननं दधती मनोहरतरत्वमागता । रमणीयजन्मनि जने
परिभ्रमंलुलितो विधिर्विजयते हि मान्मथः ॥” (२।४) इति । (विधिः विधानम् ।
“सहजसौंदर्यशालिनां मन्मथविकारोऽपि शोभातिशयं पुष्पातीत्यर्थः ।” इति तट्टीकायां
त्रिपुरारिः ।) तथा च शार्ङ्गुतले दुष्यंतोक्ती—“ प्रियायाः साबाधं तदपि रमणीयं
वपुरिदम् ॥” (३।९) इति, “ शोच्या च प्रियदर्शना च मदनक्लिष्टेयमालक्ष्यते,
पत्राणामिव शोषणेन मरुता सृष्ट्या लता माधवी ॥” (३।१०) इति च; तथैव तत्र
मध्ये प्रियंवदायाः उक्तिः (छाया)—“अनुदिवसं खलु परिहीयसेऽङ्गैः, केवलं लाव-
ण्यमयी छाया त्वां न मुञ्चति ।” इति ॥ तथा—“ प्रतीच्छत्याशोर्की किसलयपरा-
वृत्तिमधरः, कपोलः पाण्डुत्वादवतरति तालीपरिणतिम् । परिम्लानप्रायामनुवदति
दृष्टिः कमलिनीमितीयं माधुर्यं स्पृशति च तनुत्वं च भजते ॥” इति । तथा ताराश-
शांककाव्ये—“नवकिसलयतल्पे वक्रितांगं शयाना निभृतकृशशरीरा दुर्निरीक्ष्याऽतिपा-
ण्डुः । नवविकसितसंध्यारंजितांगी द्वितीयाशिशिरकरकलेव प्रेक्षणीया बभूव ॥” (१२२)

१०२५ परजनचिन्तां (स्तं) । सखरं (प) । श्रयो रागः (गो) [अस-
ररमणीयः पाठः]

एकः स एव जातो भुवनेऽस्मिन्नसमसायकस्पर्धी ।
 तेन शशिविम्बफलके सुजन्मना लेखितं निजं नाम ॥१०२६॥
 पादस्तेन सलीलं विन्यस्तः सुभगमानिनां मूर्ध्नि ।
 सौभाग्ययशःकुसुमं धनपतिसूनोः कदर्थितं तेन ॥१०२७॥
 नरवञ्चनपटुबुद्धिः संपादितकपटचाटुसंघटना ।
 त्वमपि विलासिनि गमिता गतिमियतीं येन सुभगेन ॥१०२८॥
 (अन्तर्विशेषकम्)

इति । (द्वितीयेति द्वितीयायां त्रिथौ चंद्रलेखा इव ।) ॥ अनया व्याधिः दर्शितः,
 तदुक्तं रसोदधौ—“व्याधिः स्मरवेदनया समुत्थसंतापदोषतः क्रशिमा ” इति ॥ कारण-
 कार्ययोः वैषम्योक्त्या विभावनालंकारः ॥ १०२५ ॥ विशेषकेण मंजरीमनोहरं
 युवानं श्लाघते एकेत्यादिना । अस्मिन् जगति, असमसायकः बाणानां पंचसंख्याक-
 त्वात् विषमबाणः कामदेवः तस्य स्पर्धी तत्तुल्य इत्यर्थः, उपमा, स एव एकः
 अद्वितीयः, जातः जन्म गृहीतवान्, तस्यैव सफलं जनुः इति भावः; तेन सुजन्मना
 शोभनं जन्म उत्पत्तिः यस्य सः तेन, शशिविम्बफलके चंद्रस्य मंडलं एव फलकं
 चित्रादिविन्यासपट्टिका तत्र, रूपकं, निजं नाम स्वनामाक्षराणि इत्यर्थः, लेखितं
 विन्यासेन प्रकाशितं अर्थात् तस्यैव कीर्तिः अतिदूरं गता । कृत्यविशेषैः प्रसिद्धानां
 पुरुषाणां सर्वं वक्तव्यं फलके लिख्यते इति लोकाचारः । श्वेते चंद्रे शशस्य कृष्णवर्णत्वेन
 श्वेतफलकस्योपरि मणीलिखिताक्षरवत् दृश्यमानत्वात् अत्र व्यंग्योत्प्रेक्षा ॥१०२६॥
 लोकोक्त्याऽपि तदेव प्रथमदले आह पाद इति । तेन एव नान्येन केनापि इति भावः,
 सुभगमानिनां आत्मानं सुभगं मन्यमानानां रूपादिभिः, मूर्ध्नि शिरसि, पादः चरणः,
 सलीलं अनायासेन, विन्यस्तः स्थापितः, अर्थात् अन्ये सुभगमानिनः पराजिताः, परा-
 जितस्य मस्तके जेत्रा तिरस्कारप्रदर्शनाय पादो न्यस्यते लोके । अपि च तेन धनपति-
 सूनोः कुबेरपुत्रस्य नलकूबरस्य, अस्य विशेषः पूर्वमुक्तः (१०१३ आ. टी.), सौभाग्येन
 सुरूपस्त्रीवल्लभत्वादिना यत् यशः कीर्तिः तदेव कुसुमं पुष्पं रूपकं, तत् कदर्थितं
 कदर्थोऽस्य संजात इति तारकादित्वादितच्, कुत्सितार्थवत्तया कृतं व्यर्थीकृत-
 मित्यर्थः, त्वादृश्याः मोहकत्वेन इति भावः ॥ १०२७ ॥ नरेति । येन सुभगेन
 शोभनैश्वर्यवता, नरवञ्चनपटुबुद्धिः पुरुषाणां प्रतारणे चतुरा घीः यस्याः सा,

तद्वद् तस्य स्थानं, यतामहे कार्यसाधनायालम् ।

कुर्वन्त्येव हि यत्नं भिषग्जनाः कृच्छ्रसाध्यरोगेऽपि ॥१०२९॥

तथा संपादिता कृता कपटेन मिथ्याकल्पितसत्यानुकारिणा प्रपञ्चेन चाटोः लालनवाक्यस्य प्रियवचनस्य वाक्कौशलस्य वा संघटना रचना यया सा, चाटुवचनैः नराणां वशीकारकारिणी इत्यर्थः, वेश्याकुलोत्पन्नत्वात् इति भावः, तदुक्तं—“ असत्ये- नैव जीवन्ति वेश्याः सत्यविवर्जिताः । ” (४।६) इति, “ असत्यसारा गणिकाग- णश्रीः । ” (४।६९) इति च समयमावृत्तायां, (असत्यं च मनोनिष्ठं वाङ्निष्ठं क्रियानिष्ठं चेति त्रिविधमपि बोध्यम् ।), एतादृशी कपटनाटकनर्तकी अपि त्वं, इयतीं गतिं एतावतीं दशां विरहेण दुरवस्थां इति भावः, गमिता प्रापिता, येन रूपसंपत्तिशालिना त्वं आक्षिप्तहृदयमाहात्म्या कृता इत्यर्थः । विलासिनि—“ तात्का- लिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु । ” ते अस्याः सन्ति इति विलासिनी, तत्संबुद्धिः; एतत्पदौचित्येन तस्याः मनोहारित्वं कामुकवशीकरत्वं च द्योतितम् ॥ १०२८ ॥ प्रीतिगर्भोक्तिः तदिति । तत् तस्मात्, वद स्फुटमाख्याहि । स्थानं निवासस्थलं, इदं तन्नामादेरपि उपलक्षणम् । कार्यस्य तव अभिलषितस्य तत्समाग- मरूपस्य, साधनाय संपादनाय, अलं अत्यर्थम् । कार्यसिद्धिसंशयेऽपि यत्नः कर- णीयः एव इति स्वोक्तं अर्थान्तरन्यासालंकारेण पोषयति कुर्वन्तीति । हिशब्दः हेतौ यतः इत्यर्थः, भिषग्जनाः—जनशब्दः बहुर्यवाची, वैद्याः चिकित्सकाः, कृच्छ्रसाध्यरोगे कपटेन प्रतिकार्ये गदे, तथा च रोगाः द्विविधाः साध्यः असाध्याश्च, तत्र साध्या अपि द्विविधाः सुखसाध्याः कृच्छ्रसाध्याः च, तत्र कष्टसाध्याः वैद्यैः चिकित्स्यंते “यावत्कण्ठगतप्राणस्तावत्कार्या प्रतिक्रिया । ” इत्युक्तत्वात् । तत्र कष्टसाध्याः अर्शः- संग्रहण्यादयः, तादृशेऽपि रोगे, यत्नः फलप्राप्त्यर्थं सौत्सुक्यो व्यापारः, प्रकृते चिकित्सारूपः औषधप्रदानात्मकः तं; कुर्वन्त्येव न तु रोगं उपेक्षन्ते, “ यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः । ” “ सिद्धिस्तु दैवे स्थिता । ” (अमरकशतके ९७) इत्यादिन्यायैः इति भावः । तथा च आभाणकः—‘ किमुपेक्ष्यते केलिकदलिकंदल्यां करिण्डादंढावेष्टः । ’ (विद्धशा०) इति । अलंकारेण तव विरहज्वरः प्रियसमागमसंपादनरूपभैषज्येनापनेय इति ध्वनिः, अतः ज्वरनिदानं ज्ञातं चेत् प्रतीकारारंभः क्रियेत, अतः तत्स्थानादिकं प्रकाशय इति अभिप्रायः ॥ १०२९ ॥

१०२९ तद्वज्र (प. स्तं) [नीरसः पाठः ।] । यासम् (गो) । कुर्वत एव (गो)

इति गदिते सख्या सा तदभिमुखं चक्षुषी समुन्मील्य ।

वितरति कृच्छ्रेण चिराद्भावितमक्लिष्टहंकारम् ॥ १०३० ॥

का पुरुषार्थसमीहा द्योतयतः शर्वरीं शशाङ्कस्य ।

तर्पयतां भुवमखिलां सलिलमुचां कोऽभिकाङ्क्षितो लाभः ॥ १०३१ ॥

विप्रलंभावस्थावर्णनमुपसंहरति इतीति । इति पूर्वोक्ताध्यायप्रकारेण, सहचर्या स्वमनो-
निर्विशेषया सख्या, निगदिते कथिते सति, सा मंजरी, तस्याः सख्याः अभिमुखं, चिंता-
निमीलिते लोचने समुन्मील्य उद्घाट्य, कृच्छ्रेण कष्टेन; चिरात् विलम्बेन, न तु श्रवणो-
त्तरकालमेव, इत्यर्थः, भावितं उत्पादितं, अक्लिष्टं स्पष्टं, हंकारं—“ ह्रमित्यंगीकारद्योतक-
मव्यक्तवर्णं नादमात्रं, तदनुकरणत्वेन हंकारशब्दः । ” इति नागानन्दविमर्शिन्याम्,
वितरति, उत्तरे मौनावलम्बनं कृत्वा केवलं हंकारेणैव अनुमतिं दर्शयति इति भावः ॥
इयं जडताख्या नवमी स्मरदशा, यथोक्तं—“ अकाण्डे यत्र हंकारो, दृष्टिः स्तब्धा,
गता स्मृतिः । श्वासाः समधिकाः, कार्यं, मतेयं जडता,—यथा ॥ ” (२।१५) इति
शृंगारतिलके, “ हंकारः परमेक एव वचनस्थाने स्थितः सांप्रतम् । ” इत्यपि तत्रैव
जडतोदाहरणे; “प्रतिवाक्यप्रदानादिश्रुत्यालोकविवर्जनम् । तूर्णीभावो विचेतस्त्वं जड-
तायां भवन्ति हि ॥ ” इत्यन्यत्र ॥ अनया उपान्त्यदशया सा अमंगलशंकां प्रददा-
तीति व्यज्यते ॥ अस्मिन् प्रकरणे मंजर्याः वाङ्मयतपोरूपमौनस्य (आ. १०३०),
शारीरतपोरूपशरीरसंतापस्य (आ. १०२०-१०२१), मानसतपोरूपध्यानस्य (आ.
१०११), जपस्य (आ. १०१६-१०१७) च उक्तेः विरहतापदशायां तपोरूपमारोपितं
इति चातुर्यम् । तेन यं देवं प्रसादयितुं तया ध्यानादिकं कृतं, तेन त्वया सा न अनादर्त-
व्या प्रत्युत दयनीया अनुग्रहणीया च इति व्यज्यते ॥ १०३० ॥ एवं विवक्षितस्य मंजर्य-
नुरागस्य तन्मूलकविरहावस्थायाश्च कथनेन नायकमनसि प्रीतिमिश्रामनुकंपां समु-
त्पाद्य, तां शीघ्रं अनुग्राहयितुं सजनानां सहजस्वभावं स्मारयति केति द्वाभ्याम् ।
शर्वरीं रात्रिं, द्योतयतः ज्योत्स्नाभिः शोभां संपादयतः, शशांकस्य—शशः चंद्रलाञ्छनं
“ मतः शश इति क्वापि शीतांशोरपि लाञ्छने । ” इति विश्वलोचने, सः अंकः
चिह्नं भूषणं वा यस्य सः शशांकः चन्द्रः तस्य, का पुरुषार्थसमीहा धर्मादिषु चतुर्षु
कं साधयितुं इच्छा वर्तते, तत्करणे न कोऽपि तस्य स्वार्थविशेषः केवलं परोपकारधीः
इति भावः, तदुक्तं प्रकारान्तरेण—“ किं चन्द्रमाः प्रत्युपकारलिप्सया करोति गोभिः

१०३० इति कथिते (प. स्तं) । चिरादाभा..... चक्षुः (प) चिरादाभाभि-
तच्छृङ्खलुङ्कारम् (स्तं) १०३१ काङ्क्षिते (गो) [प्रमादात् पाठः]

मण्डयितुं वियदुदयति पुरुहूतधनुर्विनैव फलवाञ्छाम् ।

अनपेक्षितात्मकार्यः परहितकरणग्रहः सतां सहजः ॥ १०३२ ॥

कुमुदावबोधनम् । स्वभाव एवोन्नतचेतसां सतां परोपकारव्यसनं हि जीवितम् ॥” इति । एवमुत्तरत्रापि आशयः । तथा निखिलां पृथ्वीं, वर्षाभिः जलदानेन, तर्पयतां सौहित्यं आपादयतां पोषयतां वा, सलिलमुच्चां मेघानां, कः, लाभः संप्राप्तिः, आकांक्षितः इष्टः; कः इति प्रश्नेन न कोऽपि इत्याक्षिप्यते । “स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ।” इति भावः । तथा चोक्तं—“कस्मादिन्द्रसौ धिनोति जगतीं पीयूषगर्भैः करैः, कस्माद्वा जलधारयैष धरणीं धाराधरः सिञ्चति । भ्रामंभ्राममयं च नन्दयति वा कस्मात्रिलोकीं रविः, साधूनां हि परोपकारकरणे नोपाध्यपेक्षं मनः ॥” (भावविलासे २६) इति । (उपाधिः निमित्तम् ।) तथा “दवदहनदग्धमूर्तेः काननलक्ष्म्याः पुनर्नवीकरणम् । उपकर्तुरखिलजगतां धननिकरस्य स्वभाव एवायम् ॥” (उन्मत्तराघवे ४०) इति ॥ १०३१ ॥ अपि च पुरुहूतधनुः महेन्द्रचापं ‘मेघधनुष’ इति भाषायां, तच्च—“सूर्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघट्टिताः कराः साभ्रे । वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः ॥” (३५।१) इति बृहत्संहितायाम् । (“वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुःखंडमाखंडलस्य ।” इति मेघदूते (१५); तत्र “वल्मीकः सातपो मेघः” इति कोशात्, “वल्मीकः सूर्य इत्यपि” इति कोशाच्च सोऽर्थः ग्राह्यः, न तु वामद्वयः ।) वियत् आकाशं, मंडयितुं भूषयितुं, उदयति प्रादुर्भवति, विनैव फलवाञ्छां लाभविशेषप्राप्तीच्छारहित एव इति भावः । सार्धया आर्यया उक्तान् त्रीन् विशेषान् सामान्येन अनुवदति अनपेक्षितेति । सतां सत्पुरुषाणां, अनपेक्षितात्मकार्यः अनभिलषितस्वार्थकृत्यः निष्कामः इति यावत्, परेति परेषां स्वस्मात् अन्येषां सर्वेषां हितानि पथ्यानि तेषां करणे संपादने ग्रहः अभिनिवेशः, सहजः शरीरेण सह जातः उत्पन्नः नैसर्गिकः स्वाभाविक इत्यर्थः । तथा चोक्तं क्षेमेन्द्रेण—“ह्लादः शशांकस्य, रवेः प्रकाशस्तापः कुशानोः, पवनस्य वेगः । परोपकारः करुणारतानां महाजनानां सहजः स्वभावः ॥” (बोधिसत्त्वा० ९६।१) इति ॥ तथा—“किमत्र चित्रं यत्संतः परानुग्रहतत्पराः । न हि स्वदेहसौत्यार्थं जायन्ते चंदनद्रुमाः ॥” इति । तथा—“परोपकारशीलत्वं परदुःखासहिष्णुता । दयापरत्वं दाक्षिण्यं सतां स्वाभाविका गुणाः ॥” (उन्मत्तराघवे ४५) इति । (दाक्षिण्यं अनुवृत्तिः ।) त्वं सजनः, अतः प्रार्थनाभंगं न कृत्वा तस्याः स्वीकारपूर्वकं तन्मदनवेदनापाकरणेन परहितं संपादय इति भावः ॥ युग्मे विशेषाणां सामान्येन समर्थनात्

प्रायेण यन्निदानं तत्सेवनमुपशमाय रोगाणाम् ।

स्मरमान्द्यं तु यदुत्थं तदेव खलु भेषजं यतस्तस्य ॥ १०३३ ॥

तेन स्पृहयति सुतनुस्त्वत्पादसरोजरेणुसङ्गतये ।

आशीर्विषयोपेते संभोगमुखोदये तु नाकाह्वा ॥ १०३४ ॥

(सन्दानितकम्)

अर्थान्तरन्यासालंकारः ॥ १०३२ ॥ नायकं सम्यक् आवर्ज्य युग्मेन प्रस्तुतं कार्यं स्पष्ट-
तया निवेदयति प्रायेणेत्यादिना । प्रायेण बाहुल्येन, “ प्रायः पुमाननशने मृत्युबाहुल्य-
योस्तथा । ” इति विश्वलोचनः, रोगाणां यत् निदानं आदिकारणं, तस्यैव सेवनं सेवा
उपचारः, तेषां रोगाणां उपशमाय शान्त्यै भवति, “विषस्य विषमौषधम् । ” “ उष्ण-
मुष्णेन शाम्यति । ” इत्यादिन्यायेभ्यः । यतः प्रसिद्धमिदं यत् इत्यर्थः; स्मरमान्द्यं कामज-
निता जडता, मन्मथव्यथालक्षणो व्याधिः, तुशब्दः पादपूरणे, यदुत्थं यस्मात् कारणात्
पुरुषविशेषात् उत्थं जातं, तदेव तत्कारणं स पुरुषविशेष एव, खलुशब्दस्य निश्चयेन
इत्यर्थः, भेषजं औषधं रोगदूरीकरणकारणं, तस्य स्मरमान्दयरोगस्य । यथोक्तं दश-
कुमारचरिते पूर्वपीठिकायां (उ० ५) “लावण्यजितमारो राजकुमार एव अगदंकारो
मन्मथज्वरापहरणे । ” इति, (अगदंकारः भिषग् ।), तथा एवमेव नायिकामुद्दिश्य अ-
भिज्ञानशाकुन्तले (३।१२) किञ्चिद्भेदेन दुष्यन्तोक्तिः—“ स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता
स एव मे जातः । दिवस इवाभ्रश्यामस्तपात्यये जीवलोकस्य ॥ ” इति । तथा “कान्ता
ददाति मदनं, मदनः संतापमसमनुपशमम् । संतापो मरणमहो, तथापि शरणं नृणां
सैव ॥ ” (७।६६) इति काव्यालंकारे । एतद्विपर्ययेणापि तत्रैव (९।४७)—“ आनन्दम-
मंदमिमं कुवलयलोचने ददासि त्वम् । विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥ ”
इति ॥ अत्र मूले पूर्वदलगतस्य सामान्यस्य उत्तरदलस्थविशेषेण समर्थनात् अर्था-
न्तरन्यासालंकारः, यदेव स्मरमान्द्यकरं तदेव तद्विरुद्धं मान्द्यनाशकं इति विरूपका-
योत्पत्तिकथनात् विषमालंकारश्च ॥ १०३३ ॥ तेनेति । तेन यतः एवं तस्मात्
इत्यर्थः, सुतनुः “ कार्यकारणयोरभेदेन तनुपदेन तन्ववयवा उच्यन्ते, तथा च शोभना
तनुः तन्ववयवाः यस्याः ” (नारायणकृतविद्धशाल० टीकायां २।४) सा सुतनुः
अंगना सा मंजरी, तव चरणकमलयोः रेणवः रजांसि तेषां संगतये समागमाय, स्पृहयति
इच्छां धारयति; सततं त्वद्दर्शनमात्रप्राप्तये तव दासकर्म अपि स्वीकर्तुं इच्छति इति

१०३३ तदसेवन (प. स्तं) १०३४ त्पादयुगाङ्करेण (गो) [अलङ्कृतिरहितः पाठः] ।

आशीर्विषयापेते (स्तं)

प्रमदमुपैति मयूरी परमं शब्देन वारिवाहस्य ।

अनिमिषविलोकितेन प्राप्नोति झषी कृतार्थतामेव ॥ १०३५ ॥

न हृथास्तुतिमुखरतया न च युष्मल्लोभनाभियोगेन ।

विदधामि तद्गुणाख्यां स्वरूपमात्रप्रसङ्गेन ॥ १०३६ ॥

भावः । एवं लब्धोषधः तस्या रोगः उपशमं गमिष्यति इति अभिप्रायः । तदेव अन्येच्छा-
निरासेन द्रढयति आशीरिति । आशीः अन्यकर्तृकं शुभाशंसनं, तस्य विषयः गोचरः, तेन
उपेते सर्वेषां आशीर्वादविषयभूते इत्यर्थः, संभोगसुखोदये संभोगेन सुरतेन यत् सुखं
आनन्दः तस्य उदये उद्गमे संभन्तैः, सुरतसुखं अनुभवितुं इत्यर्थः, न तु तस्याः आकांक्षा
स्पृहा, तुः पूर्वोक्तवैलक्षण्ये । । क्तं पूर्व—“स्थास्यामि संनियुक्ता भवद्गृहे प्रेम्भमा-
वेन ।” (आ. ७३१) इति । इयं कूटोक्तिः “सूचीप्रवेशे सुसलप्रवेशः” इति न्यायेन
भिक्षुनादप्रसरणन्यायेन वा प्रथमं स्थानमात्रं लब्ध्वा भविष्ये पादप्रसारिकां कर्तुं इति
बोध्यम् ॥ १०३४ ॥ उक्तं दृष्टान्ताभ्यां अवष्टम्भयति प्रमदेति । मयूरी—मह्यां रौति
शब्दायते इति मयूरः, तस्य स्त्री मयूरी, ‘ढेल’ इति भाषायां प्रसिद्धा; सा, वारिवाहस्य
मेघस्य, शब्देन स्तनित्रेन, परमं सातिशयं, प्रमदं हर्षं, “प्रमदा तरुणी, ना तु हर्षेऽधि-
कमदे त्रिषु” इति मंखकोशः, उपैति प्राप्नोति, यथोक्तं—“स्तनियत्नोर्मयूरीव चकितोत्क-
ण्ठिता स्थिता ।” (उत्तररामचरिते ३।८) इति । तथा झषी मत्सी, अनिमिषविलोकि-
तेन प्रियमुद्दिश्य निष्पन्ददृष्टिविशेषेण, कृतार्थतां कृतकृत्यतां परमां तृप्तिं इति यवत्,
प्राप्नोति, मत्स्यानां निर्निमेषचक्षुष्वं प्रसिद्धं, यथोक्तं पूर्वमनेनैव कविना “अनिमेषं
पश्यंती मत्स्यवधूमनुचकार सा तन्वी ।” (आ. २७१) इति । मयूरीवत् तव शब्दश्र-
वणमात्रेण मत्सीवत् च तव निर्निमेषदर्शनेनैव दूरादेव सा प्रमोदं प्राप्स्यति, न तु तद-
धिके त्वत्स्पर्शादौ तस्याः लालसा इति भावः । पूर्वार्थासंबन्धेन अत्र दृष्टान्तालंकारः,
केवलस्थितौ न कोऽपि, वस्तुस्थितिकथनात् ॥ १०३५ ॥ एवं तस्याः दुःस्थितिवर्णनेन
(आ. ९९१-१०३०) तस्य करुणावृत्तिं उत्पाद्य, तस्य च परोपकारशीलत्वसूचनेन
(आ. १०३१-१०३२) अनुग्रहवृत्तिं उत्तेजयित्वा, अभिलाषवृत्तिं वर्धयितुं तस्याः
रूपवर्णने अन्यथोक्त्या पदं निधत्ते नेति । अहं इदानीं तस्या गुणानां वक्ष्यमाणानां अनि-
तरसाधारणानां इति भावः, आख्यां कथनं, विदधामि करोमि । तत्कारणे अन्यान्य-

१०३५ प्राप्तेन (प. स्तं) । ऋषी (गो) [अत्र ‘झ’ अक्षरं भ्रमात् ‘ऋ’ इति
वाचयित्वा अर्थलापनार्थं ‘ऋषिः’ इति कल्पितः पाठः गो. पुस्तके] कृषी (स्तं) ।
१०३६ न मृषास्तुति (स्तं) । लोभतामि (प) । स्वरूपमात्रं प्रसंगतो वक्षि (स्तं) ।

प्रायेण यन्निदानं तत्सेवनमुपशमाय रोगाणाम् ।

स्मरमान्द्यं तु यदुत्थं तदेव खलु भेषजं यतस्तस्य ॥ १०३३ ॥

तेन स्पृहयति सुतनुस्त्वत्पादसरोजरेणुसङ्गतये ।

आशीर्विषयोपेते संभोगसुखोदये तु नाकाङ्क्षा ॥ १०३४ ॥

(सन्दानितकम्)

अर्थान्तरन्यासालंकारः ॥ १०३२ ॥ नायकं सम्यक् आवर्ज्य युग्मेन प्रस्तुतं कार्यं स्पष्ट-
तया निवेदयति प्रायेणेत्यादिना । प्रायेण बाहुल्येन, “ प्रायः पुमाननशने मृत्युबाहुल्य-
योस्तथा । ” इति विश्वलोचनः, रोगाणां यत् निदानं आदिकारणं, तस्यैव सेवनं सेवा
उपचारः, तेषां रोगाणां उपशमाय शान्त्यै भवति, “विषस्य विषमौषधम् । ” “ उष्ण-
मुष्णेन शाम्यति । ” इत्यादिन्यायेभ्यः । यतः प्रसिद्धमिदं यत् इत्यर्थः; स्मरमान्द्यं कामज-
निता जडता, मन्मथव्यथालक्षणो व्याधिः, तुशब्दः पादपूरणे, यदुत्थं यस्मात् कारणात्
पुरुषविशेषात् उत्थं जातं, तदेव तत्कारणं स पुरुषविशेष एव, खलुशब्दस्य निश्चयेन
इत्यर्थः, भेषजं औषधं रोगदूरीकरणकारणं, तस्य स्मरमान्द्यरूपरोगस्य । यथोक्तं दश-
कुमारचरिते पूर्वपीठिकायां (३० ५) “लावण्यजितमारो राजकुमार एव अगदंकारो
मन्मथज्वरापहरणे ।” इति, (अगदंकारः भिषग् ।), तथा एवमेव नायिकामुद्दिश्य अ-
भिज्ञानशाकुन्तले (३।१२) किञ्चिद्भेदेन दुष्यन्तोक्तिः—“ स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता
स एव मे जातः । दिवस इवाभ्रक्षयामस्तपात्यये जीवलोकस्य ॥ ” इति । तथा “कान्ता
ददाति मदनं, मदनः संतापमसममनुपशमम् । संतापो मरणमहो, तथापि शरणं नृणां
सेव ॥ ” (७।६६) इति काव्यालंकारे । एतद्विपर्ययेणापि तत्रैव (९।४७)—“ आनंदम-
मंदमिमं कुवलयलोचने ददासि त्वम् । विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥ ”
इति ॥ अत्र मूले पूर्वदलगतस्य सामान्यस्य उत्तरदलस्थविशेषेण समर्थनात् अर्था-
न्तरन्यासालंकारः, यदेव स्मरमान्द्यकरं तदेव तद्विरुद्धं मान्द्यनाशकं इति विरूपका-
र्योत्पत्तिकथनात् विषमालंकारश्च ॥ १०३३ ॥ तेनेति । तेन यतः एवं तस्मात्
इत्यर्थः, सुतनुः “ कार्यकारणयोरभेदेन तनुपदेन तन्ववयवा उच्यन्ते, तथा च शोभना
तनुः तन्ववयवाः यस्याः ” (नारायणकृतविद्वद्विशाल० टीकायां २।४) सा सुतनुः
अंगना सा मंजरी, तव चरणकमलयोः रेणवः रजांसि तेषां संगतये समागमाय, स्पृहयति
इच्छां धारयति; सततं त्वद्दर्शनमात्रप्राप्तये तव दासकर्म अपि स्वीकर्तुं इच्छति इति

१०३३ तदसेवन (प. स्तं) १०३४ त्पादयुगाङ्गरेण (गो) [अलङ्कृतिरहितः पाठः] ।
आशीर्विषयापेते (स्तं)

प्रमदमुपैति मयूरी परमं शब्देन वारिवाहस्य ।

अनिमिषविलोकितेन प्राप्नोति क्षणी कृतार्थतामेव ॥ १०३५ ॥

न वृथास्तुतिमुखरतया न च युष्मल्लोभनाभियोगेन ।

विदधामि तद्गुणाख्यां स्वरूपमात्रप्रसङ्गेन ॥ १०३६ ॥

भावः । एवं लब्धोषधः तस्या रोगः उपशमं गमिष्यति इति अभिप्रायः । तदेव अन्येच्छा-
निरासेन द्रढयति आशीरिति । आशीः अन्यकर्तृकं शुभाशंसनं, तस्य विषयः गोचरः, तेन
उपेते सर्वेषां आशीर्वादविषयभूते इत्यर्थः, संभोगसुखोदये संभोगेन मुरतेन यत् सुखं
आनन्दः तस्य उदये उद्गमे संभन्ते, मुरतसुखं अनुभवितुं इत्यर्थः, न तु तस्याः आकांक्षा
स्पृहा, तुः पूर्वोक्तवैलक्षण्ये । । क्तं पूर्व—“स्थास्यामि संनियुक्ता भवद्गृहे प्रेम्भभा-
वेन ।” (आ. ७३१) इति । इयं कृतोक्तिः “सूचीप्रवेशे सुसलप्रवेशः” इति न्यायेन
भिक्षुनादप्रसरणन्यायेन वा प्रथमं स्थानमात्रं लब्ध्वा भविष्ये पादप्रसारिकां कर्तुं इति
बोध्यम् ॥ १०३४ ॥ उक्तं दृष्टान्ताभ्यां अवष्टम्भयति प्रमदेति । मयूरी—महार्त्तौ रौति
शब्दायते इति मयूरः, तस्य स्त्री मयूरी, ‘ढेल’ इति भाषायां प्रसिद्धा; सा, वारिवाहस्य
मेघस्य, शब्देन स्तनिनेन, परमं सातिशयं, प्रमदं हर्षं, “प्रमदा तरुणी, ना तु हर्षेऽधि-
कमदे त्रिषु” इति मंखकोशः, उपैति प्राप्नोति, यथोक्तं—“स्तनियत्नोर्मयूरीव चकितोत्क-
ण्ठिता स्थिता ।” (उत्तररामचरिते ३।८) इति । तथा क्षणी मत्सी, अनिमिषविलोकि-
तेन प्रियमुद्दिश्य निष्पंददृष्टिविशेषेण, कृतार्थतां कृतकृत्यतां परमां तृप्तिं इति यवत्,
प्राप्नोति, मत्स्यानां निर्निमेषचक्षुष्वं प्रसिद्धं, यथोक्तं पूर्वमनेनैव कविना “अनिमेषं
पर्य्यती मत्स्यवधूमनुचकार सा तन्वी ।” (आ. २७१) इति । मयूरीवत् तव शब्दश्र-
वणमात्रेण मत्सीवत् च तव निर्निमेषदर्शनेनैव दूरादेव सा प्रमोदं प्राप्स्यति, न तु तद-
धिके त्वत्स्पर्शादौ तस्याः लालसा इति भावः । पूर्वार्थासंबन्धेन अत्र दृष्टान्तालंकारः,
केवलस्थितौ न कोऽपि, वस्तुस्थितिकथनात् ॥ १०३५ ॥ एवं तस्याः दुःस्थितिवर्णनेन
(आ. ९९१-१०३०) तस्य करुणावृत्तिं उत्पाद्य, तस्य च परोपकारशीलत्वसूचनेन
(आ. १०३१-१०३२) अनुग्रहवृत्तिं उत्तेजयित्वा, अभिलाषवृत्तिं वर्धयितुं तस्याः
रूपवर्णने अन्यथोक्त्या पदं निधत्ते नेति । अहं इदानीं तस्या गुणानां वक्ष्यमाणानां अनि-
तरसाधारणानां इति भावः, आख्यां कथनं, विदधामि करोमि । तत्कारणे अन्यान्य-

१०३५ प्राप्तेन (प. स्तं) । ऋषी (गो) [अत्र ‘ज्ञ’ अक्षरं भ्रमात् ‘ज’ इति
वाचयित्वा अर्थलापनार्थं ‘ऋषिः’ इति कल्पितः पाठः गो. पुस्तके] कृषी (स्तं) ।
१०३६ न मृषास्तुति (स्तं) । लोभताभिं (प) । स्वरूपमात्रं प्रसंगतो वक्ष्यि (स्तं) ।

सद्भावबद्धमूले स्मितदृष्टिभ्रूविलासपल्लविते ।

सेवन्ते हृद्यरसां रागतर्रोर्मंजरीं धन्याः ॥ १०३७ ॥

तिष्ठतु तदङ्गसङ्गो विलोकिता येन झटिति वरगात्री ।

तस्यान्यो युवतिजनः प्रतिभाति मनुष्यरूपेण ॥ १०३८ ॥

वितर्क आदावेव निषेधमुखेन निरस्यति नेति । सेवकादिवत् स्वामिनः अविद्यमान-
गुणारोपणैः मिथ्याप्रशंसायां वावदूकतया न, नापि दूतीवत् युष्मद्भागं उत्तेजयित्वा
कंचित्स्वार्थं साधयितुं च इति भावः । तत्र हेतुं प्रकाशयति स्वेति, यस्याः अहं दूती
तस्याः स्वभावादेः निरूपणं अपरिचये सति प्रथमयोगे प्रसक्तं इति कारणेनैव तद्गु-
णाख्यानं करोमि इति भावः । इयं कपटोक्तिः ॥ १०३७ ॥ सद्भावेत्यादिभिः चतुर्भिः
तद्गुणाख्यानं करोति, तच्चित्तभेदनाय । इदं च पादसंप्रसारणं तस्य अनुरागातिशयजन-
नेन स्वायत्ततासंपादनार्थं शोध्यम् । सद्भावः शोभनः चित्तविकारः रतिः इति यावत्,
तेन बद्धमूले मूलत्वेन दृढीभूते सति, स्थिरीकृते इति वा; तथा स्मितं, दृष्टिः अवलो-
कनं सस्नेहं इत्यर्थः, भ्रूविलासाः भ्रुवः समुल्लासाः ललिताः क्रियाः च, तैः, पल्लविते
किसलयिते वर्धिते वा सति; रागः 'चित्तानुरञ्जकस्नेहप्रकर्षः' "स एष चेद्गुणद्रव्य-
देशकालादिभिर्हृदि । रज्यते दीप्यते चित्ते स राग इति कथ्यते ॥" इति लक्षणल-
क्षितः, (सः एषः प्रौढस्नेहः), स एव तरुः 'पुष्पफलवान्' वृक्षः, तस्य, हृद्यरसां
हृद्यः हृदयंगमः मधुरः रसः द्रवः शृंगारादिरसश्च यस्याः तां मुखात्वादां, मंजरीं "नव-
पुष्पाढ्यशाखाग्रे वल्लरी मंजरी तथा ।" इति राजनिर्घटौ, या पृथक्पुष्पभेदप्रतिभासेऽ-
पि एकाकारेण अनुभूयते तां, अनुस्वानशक्त्या च उक्तरीत्या अनुगुणनामधारिणीं
मंजरीं तन्नाम्नीं गणिकां, धन्याः पुण्यवंतः, सेवन्ते भोगविषयं कुर्वन्ति । प्रकृतार्थविषये
किञ्चिद्भेदेन उक्तं— "इयमंकुरिता प्रेम्णा, मानात् पल्लविता भवेत् । सकोरका प्रण-
यतः, स्नेहात्कुसुमिता भवेत् । रागात्फलवती सेयमनुरागेण भुज्यते ॥" इति । (इदं
रतिलता ।) प्रकृतार्थायां फलं अनुक्त्वा मंजरीत्युक्त्या तस्याः अमुक्तं प्रथमयौवनं
ध्वन्यते ॥ सावयरूपकं अलंकारः, तेन धन्यानां कामुकानां मधुकरत्वं अवसीयते,
मंजरीपदेन नायिकानाममुद्रणात् मुद्रालंकारः, हृद्यरसां मंजरीं इत्यत्र पदोद्वेगः, धन्याः
इत्यनेन अन्येषां निरासेन परिसंख्यालंकारो व्यंग्यश्च; अत्र प्रस्तुते विशेषे तत्सदृशस्य
अप्रस्तुतस्य उक्तेः अन्योक्तिश्च, तेन रसमयी मंजरी तु स्वयमेव त्वहास्यं प्रार्थयते इति
सा अवश्यं स्वीकार्या इति सूचितम् ॥ १०३७ ॥ तद्दर्शनमात्रेण ज्ञायमानां अन्येषां अव-

१०३७ भ्रूविकार (प. स्तं. गो २) । मंजरी धन्या (स्तं) १०३८ क्षगिति
(प. स्तं. गो २)

सकृदपि यैरनुभूतस्तत्तनुपरिऋभसुखरसास्वादः ।

विद्धि नराधिप तेषां दूरीभूतं प्रजाकार्यम् ॥ १०३९ ॥

आस्था का खलु तस्या विषयग्रहदुर्वलेषु पुरुषेषु ।

यस्या विलासजालकपतितः शकुनायते कपिलः ॥ १०४० ॥

स्थां आह तिष्ठत्विति । तस्याः अंगस्पर्शस्य वार्ता दूरे, यतः, येन पुरुषेण, सा वरगात्री वराणि श्रेष्ठानि प्रशस्तानि गात्राणि शरीरावयवाः यस्याः सा, झटिति शीघ्रं प्रत्यंगा-वलोकनपर्याप्तकालाभावेन आपाततः इत्यर्थः, विलोकिता दृष्टा, तस्य, अन्यः तां विहाय शेषः सर्वोऽपि इति भावः, युवतिजनः ‘जनशब्देन जातिमात्रग्रहणं’ तेन रमणीमात्रं इति अर्थः, मनुष्यरूपेण पुरुषाकरेण, प्रतिभाति भासते; रूपतुल्यायां अन्यासु तत्तुल्य-रमणीरूपदर्शनाभावात् तत्र पुरुषबुद्धिः जायते इति भावः । अनया दर्शनं वर्णितं, यथोक्तं—“अनिमेषलसदृष्ट्या दर्शनं दर्शनं स्मृतम् ॥” (२।३३) इति शृंगार-दीपिकायाम् । संबन्धातिशयोक्त्यनुप्राणितः काव्यार्थापत्तिरलंकारः ॥ १०३८ ॥ आक्षिप्तं अंगसंगं तत्फलकथनद्वारा वर्णयति सकृदति । सकृत् एकवारं, अपि, यैः, तस्याः तनोः शरीरस्य परिरंभेण आलिंगनेन भुजबंधनपीडनेन यत् सुखं परमा निर्वृतिः तदेव रसः द्रवद्रव्यं तस्य आस्वादः रसग्रहणं, यैः पुरुषैः, अनुभूतः अपरोशानुभूतिगो-चरतां नीतः, तेषां, प्रजाकार्यं प्रजया लोकेन कार्यं प्रयोजनं, “प्रजा संतानलोकयोः ॥” इति विश्वलोचनः, दूरीभूतं विप्रकृष्टं, लोकव्यवहारः तैः त्यक्तः इति भावः, विद्धि जानीहि । तदाश्लेषसुखद्वयतत्त्वाः उन्मत्ता इव लोकव्यवहारं त्यजति इति भावः । तथा चोक्तं ब्राह्मिहिरेण—“काभिनीं प्रथमयौवनान्वितां मंदबल्युमृदुपीडितस्वनाम् । उत्तनीं समवलंब्य या रतिः सा न धातुभवनेऽस्ति मे मतिः ॥” (बृहत्संहितायां १३।१८) इति । (उत्तनीं उद्भिद्यमानकुचां, समवलंब्य आलिंग्य, रतिः सुखं, प्रजापतिगृहे ब्रह्मलोके ।) नराधिप इति संबोधनं समरभटस्य युवराजत्वात् उप-चारेण ॥ अनया स्पर्शनं वर्णितं, तदुक्तं शृंगारदीपिकायां—“आलिंगनादिसंस्कारैः स्पर्शनं परिकीर्तितम् ॥” (२।३४) इति । आर्याद्वये प्रसिद्धिनाम नाट्यालंकारः, तदुक्तं—“प्रसिद्धिलोकविख्यातैर्वार्त्तापर्यप्रसाधनम् ॥” इति रसांशवसुधाकरे ॥ १०३९ ॥ यस्या इति । यस्याः विलासः “यानस्थानासनादीनां नेत्रपद्मादिकर्मणाम् । उपयात-

१०३९ [अत्र प. पुस्तके अनर्घदः पंक्तीनां व्यत्ययः त्रुटिश्च । १०३९-१०४० श्लोकयोः व्यत्ययः स्तं. पुस्तके ।] १०४० आस्तां कार्यविचारो विषयग्रहदुर्वलेषु पुरुषेषु (स्तं) । पतगायते कपिलः (स्तं)

दग्धोऽपि पुनर्दग्धो नूनमनङ्गो हरेण, तां तन्वीम् ।

दृष्ट्वाऽपि येन तिष्ठसि निराकुलः स्वस्थवृत्तेन ॥” १०४१ ॥

विशेषो यः स विलासो मतो बुधैः ॥” इति भरतलक्षितः, ते विलासाः यानादिषु अग्राम्यललिताः क्रियाः, तेषां जालके समूहे, शब्दशक्त्या च धूर्तकृत्ये इत्यपि सूच्यते, तथा विलासा एव जालकं आनार्य पक्ष्यादिबन्धनं, तत्र पतितः,] कपिलः महामुनिः प्रसिद्धः, [कर्दमप्रजापतेः देवहूतिगर्भजातः सांख्ययोगप्रचारार्थं भगवदवतारः मुनि-विशेषः, “ सिद्धानां कपिलो मुनिः ।” (१०।२६) इति भगवद्गीतायां भगवता प्रशस्तः, (सिद्धस्तु ‘ जन्मनैव विना प्रयत्नं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तः अधिग-तपरमार्थो वा ।’) स तादृशो वीतरागोऽपि शकुनायते शकुनवत् पक्षिवत् आचर-तीति, आचारार्थं किप् । तदुक्तं गुणाकरेण— “ आत्मानमन्तःकरणे मुनीन्द्रास्ता-वत्प्रशस्ताः परिशीलयन्ति । यावन्मुखेन्दुं सविलासरंगं विलासिनीनां न विलोकयन्ति ॥” (कामप्रदीपे ५) इति । एवं सति रूपादिपञ्चविषयासक्तिरूपकारणेन असमर्थेषु रागिषु पुरुषेषु, तस्याः मंजर्याः, का, खलु इति जिज्ञासार्थकं अव्ययं, आस्था आदरः । सिद्धः कपिलोऽपि तद्विलासमुग्धः जालप्रस्तपत्रिवत् व्याकुलो भवति इति अनुभूय सा विषयास-क्तान् दुर्बलान् पुरुषान् नैव गणयति इति भावः । तदुक्तं “ तावद्विदग्धो वीरश्च नरो भा-गी शुभस्य च । यावत्पतति नैवासौ रामाविभ्रमभूमिषु ॥” इति । एतादृशीं कामयमानां सुन्दरीं संगम्य चरितार्थो भव इति सूचितम् । काव्यार्थापत्तिरलंकारः; अपि च “ कपि-लो मुनिभेदेऽग्नौ शुनि, पिङ्गे तु वाच्यवत् ।” इति विश्वलोचनात् कपिलः श्वा शकुनायते इति विरोधाभासः, तेन च तस्याः अद्भुतत्वं व्यंजितम् ॥ १०४० ॥ एवं नानाप्र-कारैः तत्प्रलोभनादौ कृतेऽपि तं निर्विकारमिव आलक्ष्य किञ्चिदधिक्षेपपूर्वकं सोपालम्भं उपसंहरति दग्ध इति । येन यतः, तां ईदृक्तया वर्णितां, तन्वीं नवयौवनां मंजरीं इत्यर्थः, यथोक्तं— “ अप्रसूता भवेच्छयामा, तन्वी च नवयौवना ।” इति । (मेघ-दूते “ तन्वी श्यामा शिखरिदशना” (७८) इत्यत्र तन्वीश्यामाशब्दयोः एवंभेदेन विशिष्टतया अर्थः ।) निराकुलः अच्युतधैर्यः । स्वस्थवृत्तेन अकलुषित-चरितेन । अनंगः कामदेवः, हरेण हरति अपनयति संहरति इति हरः, अत्र पदौ-चित्यं; एकवारं दग्धोऽपि पुनः द्वितीयवारं, दग्धः । अनंगस्य शरीररहितस्य दाहेन हरस्य अद्भुतकर्मत्वं सूचितम् । नूनं इति निश्चयः, विविच्यमानेऽपि हेत्वन्तरस्य अनु-पलब्धेः अघटितत्वात् वा । “ कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जनेजने । नमोऽ-

अथ विरतोक्तौ तस्यामुल्लासितमानसे च नृपतौ च ।
 कश्चिदगायत्रीति स्मृतिसङ्गतिमागतां प्रसङ्गेन ॥ १०४२ ॥
 'अन्योन्यगाढरागप्रबलीकृतचित्तजनमनोर्यूनोः ।
 कालात्ययो मनामपि समागमानन्दविघ्नकरः ॥' १०४३ ॥
 श्रुत्वा समरभटस्तां, प्रियाप्रियां प्रीतिमान् स्मितप्रथमम् ।
 निजगाद 'चारुभाषिणि गीतिकया समयसम्मतं कथितम्' ॥ १०४४ ॥

स्ववार्थवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥' (बालरामायणे ३।११) इति प्रसिद्धिः तेन
 भिष्याकृता इति भावः । राजपुत्रस्य निराकुलत्वलिङ्गेन कामस्य पुनर्दाहानुमितेः
 अनुमानालंकारः ॥ १०४१ ॥ समनंतरवृत्तकथनं उपक्रमते अथेति । विरतोक्तौ समाप्त-
 कथनायाम् । उल्लासितमानसे हृष्टचेतसि । चकारौ अत्र योगपद्यद्योतकौ । स्मृतीत्यादि-
 प्रस्तावविशेषेण स्मरणपथं आगताम् । अत्र समाधिरलंकारः, तल्लक्षणं च—“ समाधिः
 कार्यसौकर्यं कारणान्तरसन्निधेः । ” इति कुवलयानन्दे ॥ १०४२ ॥ तां गीतिमु-
 दाहरति अन्योन्येति । परस्परं गाढरागेण दृढस्नेहेन प्रबलीकृतः पुष्टिं नीतः चित्त-
 जन्मा स्मरः कामः ययोः तयोः । मनाक् ईषद्, अपि, कालात्ययः विलंबः येनकेनापि
 कारणेन इति भावः, समागमः मिलनं तेन यः आनन्दः दर्शोत्कर्षः, तस्य विघ्नकरः
 प्रत्यूहजनकः, अतः स्नेहस्मराकुलाम्बां नायकाम्बां कथमपि शीघ्रमेव समागमः
 संपादनीयः इत्युक्तं भवति । सुखोपनते मनोरये कालहरणं न श्रेयः इति भावः ।
 श्रव्यकाव्येषु एतादृशीभिः प्रसंगोक्तिभिः हृदयकाव्यगतचूलिकाकार्यं निर्वाह्यते इति
 बोध्यम् । गीतिः छन्दः ॥ १०४३ ॥ तदुक्त्यनुसारेण जायमानां तस्य प्रवृत्तिं प्रकाशयति
 श्रुत्वेति । तां गीतिम् । समरभटः सिंहभटपुत्रः राजपुत्र इति व्याहृतः । प्रीतिमान्
 स्निग्धः, सन्, प्रियाप्रियां स्वस्य प्रिया मनोरमा मंजरी तस्याः प्रियां स्निग्धां सखीं
 इति यावत्, निजगाद उवाच । तत्किमित्याह चार्वित्यादि । हे चारुभाषिणि
 मधुरवाणि, स्वस्य प्रियनिवेदकत्वात् तथासंबुद्धिः, अनेन तस्याः कथनं स्वेन
 अनुमोदितं इति सूचितम् । गीतिकया अनया श्रवणपतितया इति भावः, समयसंमितं
 अवसरोचितं सिद्धान्तानुकूलं कामिनां आचारैः अनुमोदितं वा, कथितम् । अनेन
 तथा मत्समागमः त्वया शीघ्रं संपादनीयः इति सूचितम् ॥ १०४४ ॥ अभीति ।
 सा दूती, प्रमदावती इति तस्याः नाम, तथेति तथाऽस्तु युवयोः समागमः

१०४२ मानसेन (च) नृपसूनौ (स्तं) । गायत गीतिं (स्तं) १०४४ श्रुत्वा
 सिंहटपुत्रः प्रिया० (स्तं) । समवसम्मितं (स्तं)

अभिनन्द्य सा तथेति प्रययौ प्रमदावती शिषं भवनम् ।

अकरोच्च विदितकार्या युक्तेऽवसरे मनोरमां गणिकाम् ॥ १०४५ ॥

अथ सा कृतसङ्कल्पा सत्वरमादाय रुचिरविच्छित्तिम् ।

आसाद्य नृपनिशान्तं विवेश संचारिकासहिता ॥ १०४६ ॥

विहितनमस्कृतिरासनमधितष्ठौ नायकेन निर्दिष्टम् ।

पृष्ठे च देहकुशले विनयान्वितमभ्यधादूती ॥ १०४७ ॥

‘श्रीमन्नद्य श्रेयःसम्पन्ना गुरुजनाशिषोऽशेषाः ।

अद्य मदनः प्रसन्नो, भाग्यचयैरद्य परिणतं फलतः ॥ १०४८ ॥’

शीघ्रं इति भावः, अभिनन्द्य आशास्य । युक्ते अवसरे योग्ये काले विजने एकान्ते इति भावः, मनोरमां हृद्यां, गणिकां तां मंजरीं इत्यर्थः, विदितकार्या प्रस्तुतकार्यशानवतीं अकरोत् अर्थात् स्वकार्येतिवृत्तं निवेदयामास ॥ १०४५ ॥ अथ अनन्तरं, सा मंजरी, कृतसंकल्पा कृतः विहितः संकल्पः ‘इदं मयाकर्तव्यमित्येव-माकारो मनसो विकारः’ यया सा निश्चितचिकीर्षिता, सत्वरं कालविलम्बं परिहृत्य, रुचिरा मनोहरा,] विच्छित्तिः स्तोका आकल्पपरचना, “स्तोकाऽप्याकल्पपरचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत् ।” इति । [(स्तोकां स्वल्पा, सा च रूपगर्वात् ; आकल्पः वेषः माल्याच्छादनभूषणविलेपनरूपः ।) तां आदाय सहजकांतिवर्धकं परिमितं भूषणवस्त्रादि निधाय इत्यर्थः, भूषणादीनां बहुत्वे सुरुपाणां अवयवानां पिधानं स्यात् इति तेषां स्तोक्तत्वं, यथोक्तं राघवानन्देन—“विदूरे केयूरे कुश, करयुगे रत्नवलयरत्नं, गुर्वी ग्रीवाभरणलतिकेयं, किमनया । नवामेकामेकावलिमयि मयि त्वं विरचयेर्न नेपथ्यं पथ्यं बहुतरमनंगोत्सवविधौ ॥” इति । नृपस्य] निशान्तं गृहं, [संचारिका संचारयति नायकयोः वार्तां इति संचारिका दूती, प्रकृते प्रमदावती-नाम्नी, तया सहिता संमेता, विवेश प्रविष्टा अभूत् ॥ १०४६ ॥ ततः गमनापगमनयोः बंदनं कर्तव्यं इति शिष्टाचारानुरोधेन विनयप्रदर्शनार्थं च आदौ तस्मै प्रणम्य, नायकेन समरभटेन, निर्दिष्टं अंगुल्या प्रदर्शितं, आसनं अधितष्ठौ तत्र उपविवेश । ततः देहस्य शरीरस्य, कुशले अनामये आरोग्ये पृष्ठे सति, नायकेन इति भावः, दूती, विनयान्वितं इति क्रियाविशेषणं सविनयं अंजलिं बद्धा इत्यर्थः, अवदत् ॥ १०४७ ॥ तदेव दूतीवचनं पंचकेन अनुवदति, तत्रादौ युग्मेन सा तत्कृतकुशल-

१०४६ विदितकार्यं (गो) । [प्रमादादंतिमकर्णस्य पातो भाति ।] विहितकार्या (प.) । प्रययौ प्रमादावती कार्या युक्तावसरे मनो... [इत्यवधि स्तः ग्रंथः]

अद्य जननी प्रसूता, सौभाग्यगुणोदयोऽद्य निष्णातः ।

त्वयि वितरति सखेहं निरामयप्रश्नभारतीं तस्याः ॥ १०४९ ॥

(सन्दानितकम्)

उत्कलिकाकुलमनसामुद्रितरिरंसयाऽभिभूतानाम् ।

औदासीन्यं भजतां समागता भवति नालिका यूनाम् ॥ १०५० ॥

पृच्छां अभिनन्दति श्रीमन्नित्यादिना । श्रीमन् लक्ष्मीधर सुभग । अद्येत्याद्याः पञ्च प्रहर्षगर्भाः उक्तयः । अद्य अस्मिन् दिने, अशेषाः निखिलाः, गुरुजनानां मातृपित्रादिकुलवृद्धानां, आशिषः शुभाशंसनवचनानि प्रसन्नदेवताविषयस्वाभिमताभ्यर्थनामयानि, श्रेयः कल्याणं तत्प्राप्तिरित्यर्थः, तेन संपन्नाः अर्थात् सफलाः जातः । अद्य भगवान् कामदेवः प्रसन्नः सन्तुष्टः प्रसादसुभगो वा जातः । भाग्यानां शुभकर्मणां चयैः संचितैः समूहैः, अद्य फलतः फलस्वरूपेण इत्यर्थः, परिणतं प्रारब्धक्रियमाणकर्मविलक्षणानां संचितसुकृतानां फलं अद्य प्राप्तं इति भावः ॥ १०४८ ॥ अद्य, जननी जनयति इति जननी माता, प्रसूता यथार्थप्रसववती जाता, प्रसवस्य पुत्र्याः अभ्युदयेन इति तात्पर्यं, इयं च लोकोक्तिः । अद्य च सौभाग्यगुणस्य नानाविधैश्वर्यवत्त्वस्य, उदयः आविर्भावः, निष्णातः संपन्नः । अद्य सुदिनं पुण्याहं उत्सवो वा इत्येषां पञ्चवाक्यानां तात्पर्यम् । कुत एतदित्याह त्वयीति । त्वयि सखेहं खेहपूर्वकं, तस्याः निरामयं आरोग्यं तस्य प्रश्नः पृच्छा तद्रूपा भारतीवाणी तां, वितरति दातरि सति, त्वया तस्याः अनामयप्रश्नेन बहुमानप्रदर्शनात् इति भावः । आशिषां श्रेयःसंपन्नत्वादिभिः तत्कार्यं आनन्दो लभ्यते, स च तस्याः विरहज्वररूपस्य तपसः इष्टप्राप्त्या साफल्यत्, तच्च तव अनामयप्रश्नेन अनुमीयते इति भावः ॥ १०४९ ॥ स्वनिर्गमं उपक्रमते उत्कलिकेति । उत्कलिका उत्कण्ठा । उद्रिक्ता स्फुटा स्पष्टा ओष्ठस्फुरणादिलिङ्गैः, या रिरंसा चुंबनालिंगनादिभिः रन्तुं इच्छा, तया अभिभूतानां व्याकुलानां विह्वलानां अतः प्रबलसुरतेच्छावतां, तथापि संनिधौ तृतीयस्य सत्त्वात् औदासीन्यं कर्तव्ये अनुद्योगं भजतां सेवमानानां, यूनां युवत्यश्च युवानश्च यूनाः इत्येकशेषः तेषां यूनां, समागता संप्राप्ता, मादृशी इति भावः, नालिका—नल एव नालः तृणविशेषः स भोक्तव्येन अस्ति अस्येति नालिकः महिषः साध्यवसानगौणीलक्षणया च मूर्खः इत्यर्थः, “नालिकः मूर्खः” इति काव्यालंकारटीकायां (१०।६) नमिसाधुः, सः स्त्री नालिका मूर्खा, भवति, यथोक्तं—“न प्रेम नव्यं सहतेऽन्तरायम्” (विद्धशाल० ३।५) इति; (अन्तरायं विघ्नम्) । अपि चोक्तं ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखंडे (६।५५)—“रहःस्थलनियुक्तश्च न दृश्यः स्त्रीयुतः पुमान् ॥ स्त्रीसंसक्तं च पुरुषं यः

आशुतोष अवस्थी

अध्यक्ष

श्री नारायणेश्वर वेद वेदाङ्ग रामेति (उ.प्र.)

धृतसुमनःशरधनुषा सहायवांस्तिष्ठ दयितया सार्धम् ।

यामो वयं, न राजति विजनस्थितमिथुनसन्निधावपरः ॥१०५१॥

एषा नृत्यश्रान्ता गदनेनायासिताऽतिसुकुमारा ।

त्वमपि रतिसमरशूरः, स्वर्गभुवः सन्तु कुशलाय ॥' १०५२ ॥

पश्यति नराधमः । करोति रसभंगं वा कालसूत्रं ब्रजेद्भुवम् ॥ ” इति । (कालसूत्रं एकविंशतिसंख्याकनरकेषु एकतमम् ।) अतोऽत्र मदवस्थानं रसभंगकारणं इति तदस्थाने इति अतः अपसरामि इत्यभिप्रायः ॥] ‘ नालिका भाग्यविहीना ’ [इति टिप्पणी चित्या ॥] १०५० ॥ शुभाशंसनपूर्वं तौ आपृच्छते धृतेति । धृतानि सुमनांसि पुष्पाणि एव शराः धनुः चापं च येन तादृशा कामदेवेन इत्यर्थः, कामस्य शराः पुष्पाणि इति प्रसिद्धं, तस्य धनुरपि मतभेदेन पुष्पमयं, यथोक्तं—“ धनुः पौष्पं, मौर्वी मधुकरमयी, चंचलदृशां दृशां कोणो बाणः... ” इत्यादिकं, अत एव ‘ पुष्पधन्वा ’ इति तस्य नामान्तरं, तेन सहायवान् दत्तहस्तावलंबः, “ सहायोऽनुचरः समाः ” इत्यमरः, सहायः नर्मसुहृत् क्रीडासचिवः इति भावः, तेन युक्तः सन्, अनेन “ सहायसंपत्प्रभवा हि संपदः । ” (तंत्राख्यायिके ३।२१) इति राजनीत्यनुसरणं अपि आशंसितं, अतः भगवान् कामदेव एव ते मतिकर्मसचिवो भवतु, नान्यः कोऽपि प्राकृतो जनः इति भावः, एतादृशः त्वं, दयितया प्रेमभाजनेन मंजर्या, सार्धं सह, तिष्ठ वर्तस्व । वयं यामः औचित्योल्लंघनभीतेः युष्मदंतिकात् आत्मानं पृथक्करोमि निर्गच्छामि इत्यर्थः, उभयोः समागमकारित्वेन आत्मनि गौरवं आरोप्य वयं इति बहुवचननिर्देशः । तत्र हेतुं व्यनक्ति विजनेति । विजने एकान्ते, स्थितं यत् मिथुनं युग्मं नायकनायिकारूपं दंपती वा, “ मेथुने रतसंबंधौ, मिथुने युग्मदंपती । ” इति मंखकोशः, तस्य संनिधौ समीपे, अपरः अन्यः तृतीयः इति यावत्, न राजति न शोभते, तथास्थितस्य मूर्खत्वात् ग्रामीणत्वात् वा । तथा चोक्तं—“ खादन्न गच्छामि, हसन्न जल्पे, गतं न शोचामि, कृतं न मन्ये । द्वाभ्यां तृतीयो न भवामि राजन्, किं कारणं येन भवामि मूर्खः ॥ ” इति, तथा “ मंते अत्थालोचे भेसजे भोगे पियागमणे । बुचद् सो नागरिओ होइ अणुत्तो वि जो दूरे ॥ ” (३।६) (मंत्रे अर्थालोचे भैषज्ये भोजने प्रियागमने । उच्यते सः नागरिकः भवति अनुक्तः अपि यः दूरे ॥) (मंत्रः गुप्तवादः, अर्थालोचः द्रव्यपरिगणनम् ।) इति रंभामंजरीनाटिकायाम् । तथा अमरकशतकेऽपि—“ निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः । ” (२७) इति ॥ १०५१ ॥ गमनसमये स्नेहसूचनविशिष्टप्रार्थनागर्भी आशिषं दत्ते एषेति । एषा

१०५१ साकम् (प) । विजनस्थिति (गो) । स्थितसन्निधा० (प) १०५२ सुरतभुवः (प)

यावद्यावदशक्तिं प्रथयति ललना हि मोहनाक्रान्ता ।
तावत्तावत्पुंसामुत्साहः पल्लवान् समुत्सृजति ॥ १०५३ ॥

पुरोवर्तिनी मंजरी, नृत्यश्रान्ता नृत्यकरणेन खेदं आपन्ना शिथिलतनुः इति भावः ।
तत्रापि मदनेन कामेन आयासिता खेदं प्रापिता त्वद्विरहपीडया इति भावः । तथा
च प्रकृत्यैव अतिमुकुमारा सौकुमार्याख्यशरीरगुणातिशयवती मृद्वंगी सुकोमलाङ्गी,
सौकुमार्यं तु—“ यत्स्पर्शासहताऽङ्गेषु कोमलस्यापि वस्तुनः । तत्सौकुमार्यं, त्रेधा स्या-
न्मुख्यमध्याधमक्रममात् ॥ अंगं पुष्पादिसंस्पर्शासहं येन तदुत्तमम् । न सहेत करस्पर्शं
येनाङ्गं मध्यमं हि तत् ॥ येनाङ्गमातपादीनामसहं तदिहाधमम् ॥ ” (रसार्णवमुधा-
करे १।१८४-१८६) इति । प्रकृते अतिना उत्तमत्वं ध्वनितम् । अत्र च आद्यद्र-
व्यविशेषणेन आंगतुलं तृतीयेन च स्थायि सहजं सौकुमार्यं उक्तम् ॥ त्वं, अपि अपिः
निश्चये, “ आक्षेपेच्छानिश्चयेषु वाक्यादिप्रतिवाक्ययोः । गद्गलसमुच्चयप्रश्रंकासंभाव-
नास्वपि ॥ ” इति मंखकोशः, रतिसमरे सुरतरुपयुद्धे, यथोक्तं—“ श्रोणीचारुर्यं, पयो-
धरहयं, भ्रूकामुकं, दृक्शरं, पीनोरुद्वयमंगरागकवचं, ताम्राधरोष्ठवज्रम् । कांचीनूपुरशं-
खदुन्दुभिरवं, हृक्काप्रणादाकुलं, कामिन्या नखदंतगच्छमतुलं प्राप्नोत युद्धं भवान् ॥ ”
इति; द्रौपदीपरिणयचंप्वां च उपमा—“ आश्लिष्टकंठमन्योन्वं निरंतरनखक्षति ।
बभौ तयोः सधर्मीभो नियुद्धं स्मरयुद्धवत् ॥ ” (१।४४) इति । (तयोः भीमवका-
सुरयोः, नियुद्धं बाहुयुद्धं ‘ कुस्ती ’ इति भाषायाम् ।) शूरः वीरः; रतिप्रियः इति
यावत् । अनेन अतिवीर्यवान् प्रगल्भो वा इति व्यञ्जितं, अतः सा सुरतकाले निर्दयं
नो मर्दनीया इति प्रार्थनं सूचितं, एतेनेदमाह सखी—मुकुमारावयवा सा, भवान्
पुनः सुरतवीरः, तेन यथा इयं नोद्विजते तथा रंस्यसे, अन्यथा विरक्ता भविष्यती-
ति ॥ अत्र वक्रभणितिर्व्यजनेन विपरीतलक्षणया निःशेषरसाकृष्टये यथेष्टं इयं मर्द्यतां
इत्यपि भावः स्फुरति ॥ एवं प्रार्थयित्वा आशिषं प्रयुक्ते स्वर्गेति । स्वर्गः भूः स्थानं
वासस्य येषां ते] स्वर्गभुवः देवताः, [वः कुशलाय कल्याणाय, सन्तु, ते युवयोः क्षेमं
कुर्वन्तु युवाभ्यां भद्रं ददतु इत्यर्थः ॥ इदं शुभाशंसनं प्रकृतकाव्योपसंहारभागान्तर्गतं
सत् “ मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते । ” इति नयानुकूलं अपि
बोध्यम् ॥ आशीराख्यः नाट्यालंकारः अत्र ॥ १०५२ ॥ सख्यपगमनान्तरं जातं
वृत्तं युग्मेनाह यावदिति । यावद्यावत् यथायथा इत्यर्थः, वीप्सया प्रकारकात्स्न्यं
अभिप्रेतं, मोहनेन सुरतेन तद्रसेन इति भावः, आक्रान्ता अभिभूता, ललना लडति
ललति कामेन विलासं करोति सा विलासवती आरिणी, “ ललना कामिनी-

इति शून्यीकृतवेश्मनि हरति शनैः सहजमंशुकं तस्मिन् ।

दर्शितसाध्वसलज्जा जगाद मे किं करोषीति ॥ १०५४ ॥

नारीभिर्दजिह्वासु योषिति । ” इति विश्वः, अशक्तिं चुंबनादिषु सुरते वा अस-
हनत्वं, प्रथयति वचनादिभिः प्रकाशयति, यथा—“ मामा मानद माऽति मामलमिति
शामाशरोल्लापिनी । ” (अमरकशतके ४०) इति, (मां इत्यतः पीडय इत्यध्वाहारः)
तावत्तावत् तथातथा इत्यर्थः, पुंसां पुरुषाणां नायकानां, उत्साहः कार्ये स्थिरः संरंभः
“ कार्यारंभेषु संरंभः स्थेयानुत्साह इध्यते । ” (४।८) इति कर्णभूषणे लक्षितः,
(कार्यारंभेषु इति यावत्कार्यफलमित्यस्य उपलक्षणम् ।) प्रकृते बाह्याभ्यंतरे
द्विविधे अपि सुरते उत्साहः इत्यर्थः,] ‘ पल्लवाः नानाप्रकाराः इत्यर्थः ’ [इति
टिप्पणी, पल्लवान् शृंगारान् तद्विलासान् इति यावत्, “ पल्लवो विस्तरे खड्गे शृंगा-
रेऽलक्तारागयोः । चलेऽप्यस्त्री तु किसले, विटपेऽपि च पल्लवः ॥ ” इति विश्वलोच-
नः, समुत्सृजति उत्पादयति, हि इति अव्ययं निश्चयार्थं ॥ सुरते रमण्या असहिष्णु-
तादर्शकैः कुट्टमितकिल्किचिताख्यभावैः चतुरनायकसंरंभः समुल्लासं प्राप्नोति तस्मात्
तदशक्तिप्रथने ग्रामीणवत् विरमः नागराणां नोचितः इति प्रसिद्धम् ॥ तथाहि—“ रत-
कलां कलयत्यसुवल्लभे किमपि कुंचिमुखी सुमुखी नवा । हहननेति ममेति वचोमि-
षान्मदनदीपनमंत्रमिवास्मरत् ॥ ” (हंमीरमहाकाव्ये ७।१११) इति । उपदिष्टं च
विकटनितंबया—“ बाला तन्वी मृदुरियमिति त्यज्यतामत्र शंका, कांचिद्दृष्ट्वा भ्रमरभरतो
मंजरीं भज्यमानाम् । तस्मादेषा रहसि भवता निर्दयं पीडनीया, मंदक्रान्ता विसृजति
रसं नेक्षुयष्टिः समग्रम् ॥ ” इति; (‘ बाला० मृदुतनुरिति० शंका, लोके मत्तभ्रमर-
पतनान्मञ्जरी किन्नु भग्ना । मंदा० वितरति०, तस्मा० मर्दनीया ॥ ’ इति अन्यत्र
पाठः ।) तथा—“ कविता वनिता गीतिः प्रायो नादौ रसप्रदाः । उद्भिरन्ति
रसोद्रेकं गाह्यमानाः पुनःपुनः ॥ ” (हंमीरमहाकाव्ये १४।३७) इति; एवंकृते
“ स्वप्नेष्वपि न दृश्यन्ते ते भावास्ते च विभ्रमाः । सुरतव्यवहारेषु ये स्युस्तत्क्षणक-
ल्पिताः ॥ ” (कामसूत्रे ८।२।१।३१) ते समुद्भवन्ति । इदमेव सुरततरोः पल्लविता
॥ १०५३ ॥ इतीति । इतिशब्दः हेतौ, शून्यीकृतवेश्मनि सखीनिर्गमनेन विजनीभूते
गृहे गृहैकदेशे रतावासे इत्यर्थः, तस्मिन् नायके समरभटे, तस्याः, सहजं सहजातं
अंशुकं वस्त्रं लज्जां व्रीडां इत्यर्थः, यथोक्तं—“ स्फुटमभिभूषयति स्त्रियस्त्रपैव । ” (भाष०
७।३८) इति, तथा अमरद्वेषण—“ सहजव्रीडाधनः स्त्रीजनः । ” (८९) इति; व्रीडा
च—“ व्रीडा आश्चर्याभावस्तुन्नयेत् । साचीकृतांगावरणवैवर्ण्याधोमुखादिभिः ॥ ”
(४।२४) इति दशरूपके; तेन उत्तररामचरिते (१।३९)—“ कालेनावरणात्ययात्

‘अयि मुग्धे तत् क्रियते पुरुषार्थचतुष्टयस्य यत् सारम् ।’

इति निगदितसंस्मरः स्मरविद्युरित आततान रतिकलहम् १०५५

परिणते यत्स्नेहसारे स्थितम् ।” इत्यत्र आवरणं लज्जा इत्येवार्थः युक्तः । तत् हरति अपनयति सति, कथमित्याह शनैरिति, तदुक्तं शृंगारतिलके (१।३७)—
“ मुग्धामावर्जयत्येष मृदूपायेन सान्त्वयन् । नातिभीतिकरैर्भावेर्निबन्धैर्बालभी-
षकैः ॥” इति, तच्च व्याजेन चुंबनालिंगनादिभिः । अत्र सहजं इत्यनेन परि-
शिष्टं बाह्यमपि अंशुकं सूचितं, तदर्थेयः अनुरागिण्या इव स्वयंविस्मसनप्राप्त्यभावात् ।
एतावता मुग्धारतारंभकं नायककृत्यं उक्तम् । दर्शितेति— दर्शिते, साध्यसं
साधु शुभं अस्वयति क्षिपति इति] ‘साध्यसं भयं’ [इति टिप्पणी, लज्जा व्रीडा अनौ-
चित्यप्रवर्तनात् मनःसंकोचः च यया सा, अनेन तस्याः मुग्धात्वं व्यंजितं, तदुक्तं—
“ उदयद्यौवना मुग्धा लज्जाविजितमन्मथा । ” इति, दर्शितं इत्यनेन लज्जासाध्यसयोः
नायकहृदयाकृष्ट्यै कृत्रिमत्वं द्योतितं; जगाद उवाच । तदेवाह मे इति, अयं ते मां
प्रति क्रीदशो व्यापारः इति भयमिश्रलज्जोक्तिः॥ ‘किं मे करोषि’ इति वचोभंग्या मौग्ध्या-
ख्यः स्वभावजः नायिकालंकारः प्रकटितः । तल्लक्षणं च साहित्यदर्पणे—“ अज्ञा-
नादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः । बलभस्य पुरः, प्रोक्तं मौग्ध्यं तत्तत्त्ववेदिभिः॥”
(३।१०७) इति । ॥ १०५४ ॥ अयीति पूर्वार्धे राजपुत्रस्य उत्तरम् । अयीति
कोमलामंत्रणे । मुग्धा—“ मुग्धः सुंदरमूढयोः ” इति यादवः, तेन मुग्धा सुंदरी
उद्यद्यौवना, यद्वा नायिकाविशेषः—तल्लक्षणं च—“ मुग्धा नववधूस्तत्र नवयौवनभू-
षिता । नवानङ्गरहस्याऽपि लज्जाप्रायरतिर्यथा ॥ ” (१।३५) इति शृंगारतिलके,
तत्संबुद्धौ मुग्धे, अत्र मूढे इत्यपराधेन मदनव्यापारवार्तानभिज्ञे अज्ञातरतिरहस्ये
रसानभिज्ञे इति परिहासोऽपि व्यंग्यः । इदं क्रियमाणं, तत् क्रियते निर्वर्त्यते
साध्यते इत्यर्थः, यत्, धर्मार्थकाममोक्षारव्यपुरुषार्थानां चतुर्णां मध्ये, सारं श्रेष्ठं
उत्कृष्टं अतिशयान्वितम् ।] ‘सारं’ तृतीयपुरुषार्थकामरूपं वस्तु इत्यर्थः ।] [इति
चरमा टिप्पणी ।—कामपुरुषार्थस्य सर्वेषु श्रेष्ठत्वं तु तस्य शरीरजन्मस्थितिहेतु-
त्वात्, धर्मार्थयोः फलभूतत्वात्, परमानन्दप्राप्तिरूपमोक्षसधर्मत्वाच्च, यथोक्तं
अनंगरंगे (१।८)—“ निःसारे जगति प्रपंचसदृशे सारं कुरंगीदृशमेकं भोगसुखं
परात्मपरमानन्देन तुल्यं विदुः ॥ ” इति, तथा “संसारे पटलान्ततोयतरले सारं यदेकं
परं, यस्यायं च समग्र एव विषयग्रामप्रपन्नो जनः । तत्सौख्यं परतत्त्ववेदनमहानंदोपमं,

१०५५” धरित (१) रतिकर्म (५) । इत आसमाप्ति ५. पुस्तके पाठो भ्रष्टः, १०५५ श्लो-
कान्ते एव तत्समाप्तेः । सं (प्र ?) धार्म (प्र) १२९० द्वादशशतानि नव १२९० (५) ।

नानासुरतविशेषैराराध्य चकार भुक्तसर्वस्वम् ।

गणिकाऽसौ राजसुतं त्वगस्थिशेषं मुमुच नातिचिरात् ॥ १०५६ ॥

(मंदधीः को वा निंदति सूक्ष्ममन्मथकलावैचित्र्यमूढो जनः ॥ ”) इति; तथा “ धर्मा-
र्थोपरि विलसन्मोक्षादभ्यर्हितः पूर्वः । सकलजगज्जनिहेतुः पुरुषार्थश्रेष्ठ आत्मभूर्जय-
ति ॥ ” इति कामदूत्रटीकायां भास्करवृत्तिहशास्त्री । अपि च अन्येषां शुभादिकर्मणां
कालान्तरे न्यूनाधिकतया च फलप्राप्तिः, एकस्यैव सुरतकर्मणस्तु फलं अनुपमपरमानन्द-
प्राप्तिः, साऽपि क्रियासमकालीनैव व्यक्तिद्वयस्य च इति धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टये
‘ कामस्यैव सर्वोत्कृष्टत्वम् ॥ उक्तं हि हंमीरमंहाकाव्ये (७।१०४)—“ रतिरसं
परमात्मरसाधिकं कथममी कथयंतु न कामिनः । यदि सुखी परमात्मविदेकको रति-
विदो सुखिनो पुनरप्युभौ ॥ ” इति । विवेचितं चेदं भुजंगकविकृते मदनसाम्राज्य-
भाणे—“ इदानीं खलु ब्रह्मवेदान्तिनां च मोक्षविषये संभोगो वाऽन्यो वा मोक्ष इति
विप्रतिपत्तौ, संभोगादन्य एव मोक्ष इति ब्रह्मवेदान्तिभिः प्रतिपाद्यमाने पूर्वपक्षे,
तत्र अनङ्गसङ्गतरङ्गोपाध्यायैः संभोगं मोक्षमतिमुखशायित्वं च पक्षसाध्यहेतुकृत्य,
यदि स मोक्षो न भवेत्तर्हीतिमुखशाययि न भवेदितितर्कसहकृतानुमानेन संभोग
एव मोक्ष इति सिद्धान्तितम् । किंच, साक्षादैहिकातिशयमुखदायित्वाल्क्ष्मीशप्रभृतिभिः
सदा सेव्यमानत्वाच्चास्यैव सर्वातिशयित्वान्मोक्षाधिक्यं च प्रत्यपादि । तदपि मन्म-
थोपासनं विना न घटते । मदनोपासनमप्यङ्गनालिङ्गनादिरूपतत्त्वज्ञानं विना न
संपनीपद्यते । तत्त्वज्ञानं च कामिनीकुचकलशरूपपदार्थबोधं विना न संगच्छत
इत्यनुवादः कृत इति । ” इति । तथा—“ अविदितसुखदुःखं निर्गुणं वस्तु किंचि-
जडमतिरिह कश्चिन्मोक्ष इत्याचक्षे । मम तु मतमनङ्गस्मेरतारुण्यपूर्णमदकलमदि-
राक्षीनीविमोक्षो हि मोक्षः ॥ ” इति ॥ इति एवंप्रकारेण यत् निगदितं स्वैनोक्तं तेन,
स्मेरः ‘ स्मेरं ईषद्वसनं ’ इति मालतीमाधवटीकायां (१०।६) जगद्धरः तेन
सहितः, स्मेरेण कामेन विधुरितः ‘ विधुरितः सर्वात्मना शून्यीभूतः ’ (इति
विद्वशालभंजिकाटीकायां (३।१५) नारायणः) व्याकुलः इति यावत्, रति-
कलहं सुरतयुद्धं मदनयुद्धं, तदुक्तं वात्स्यायनीये (६।२।६।१)—“ कलहरूपं
सुरतमाचक्षते विवादात्मकत्वाद्दामशीलत्वाच्च कामस्य ॥ ” इति, आततान सविस्तरं
चकार ॥ १०५५ ॥ भंजरीख्यानं उपसंहरन्ती विकराला भंजरीसमरभटयोः समा-

१०५६-१ [प. पुस्तके न संति] ॥

॥ इति कुट्टनीमतपाठान्तराणि ॥

गमावसानप्रकारमाह नानेति । नाना विविधाः ये सुरतविशेषाः बाह्यान्तरसुरतभेदाः कामसूत्रादिषु विस्तरेण उपदिष्टाः, तैः शिक्षासिद्धैः, असौ गणिका 'कलाप्रागल्भ्य-धौर्त्याभ्यां गणयति कलयति' सा गणिका वेश्या मंजरी, राजसुतं समरभटं, आराध्य सुप्रसन्नं कृत्वा, यथोक्तं शृंगारदीपिकायां—“शय्यावत्समसुरते, तुरगारोहेव पौरुषे भावे । वह्नीव बंधसुरते, या स्यात्सैव विटजनपूज्या ॥” (१।८) इति, (पौरुष-भ्रमः विपरीतसुरतं, बंधसुरतं चतुरशीतिकरणानि ।) मुक्तं आत्मसात्कृतं सर्वं सर्वप्रकारकं नाणकरत्नाभरणादिरूपं त्वं धनं यस्य ताडशं चकार; यथोक्तं—“कलावतः संभृतमंडलस्य यया हसंत्यैव हृताऽऽशु लक्ष्मीः । नृणामपागेन कृतश्च कामस्तस्याः करस्था ननु नालिकश्रीः ॥” (काव्यालंकारे १०।१५) इति । ततश्च नातिचिरात् अल्पेनैव कालेन, त्वगस्थिशेषं शेषितचर्मास्थिकं निःसारं इत्यर्थः, मुमोच अत्यजत्, यथोक्तं प्रस्तुताख्यानावतरणे—“प्रवराचार्यदुहित्रा राजसुतश्चर्वितश्च मुक्तश्च ॥” (आ. ७३६) इति ॥ तथाहि शिशुपालवधे संध्यावर्णने (१।१०) माघः—“अनुरागवन्तमपि लोचनशोर्धतं वपुः सुखमतापकरम् । निरकाशयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका ॥” इति । (अपरा दिक् पश्चिमा, वसु तेजः धनं च ।) तथा कामसूत्रकारेणापि उदाहृतं प्राचीनवचनं—“परीक्ष्य गम्यैः संयोगः, संयुक्त-त्यानुरंजनम् । रक्तादर्थस्य चादानमन्ते मोक्षश्च वैशिकम् ॥” (६।३) इति, (वैशिकं—‘वेशं वेश्याजनोचितमिति, स प्रयोजनमस्येति वैशिकम् ।’); तथा “गम्यं निरूप्य सा स्फुटमनुरक्तेवाभियुज्य रंजयति । आकृष्टसकलसारं क्रमेण सयत्येनम् ॥” (१२।४०) इति काव्यालंकारे; तथा शृंगारदीपिकायां—“वाग्भिः प्रीतिकरैर्विलोकनशतैः संतर्जनेः सस्मितैः क्रोधैरौषधमंत्रतंत्रमणिभिः कृत्वा वशं नायकम् । हत्वा तस्य समस्तवस्तुनिचयं, त्यक्त्वा तमन्यं शठं सेवन्ते धनिनं, वृथैव सततं वारांगनानां रतिः ॥” (१।६४) इति; तथा मुग्धोपदेशेऽपि (११)—“यद् द्यूतेन युधिष्ठिरस्य विहितं, यद्विष्णुना वा बलेर्यच्छुक्तेण धनाधिपस्य, कलिना राज्ञो नलस्यापि यत् । संभूयापि च यत्सुरासुरबलैरुन्मथ्य पाथोनिधेर्वेश्या पश्यत लील्यैव कुरुते तत्तद्गृहे कामिनाम् ॥” इति । उपदिष्टं चैतत् वैशिकं संक्षेपेण समयमातृकायां क्षेमेन्द्रेण—“तावच्च तूर्णं धनमाहरेत् यावत् स रागेण विनष्टसंज्ञः । प्रशान्तरागानलशीतलस्तु स लोहपिण्डीकठिनत्वमेति । (५।७५) ॥ याचेत सर्वं सुर-तार्तिकाले तमूरुबंधेन निरुद्धकायम् । प्रायेण तृप्ताय न रोचते हि विनम्रशाखापरिपक्व-

तद्यन्मयोपदिष्टं कामिजनार्थाप्तिकारणं तेन ।

महतीं समृद्धिमेष्यसि कामुकलोकाहृतेन वित्तेन ॥ १०५७ ॥”

इत्युपदेशश्रवणप्रबोधतुष्टा जगाम धाम स्वम् ।

मालत्यपगतमोहा विकरालापादवन्दनां कृत्वा ॥ १०५८ ॥

माम्रम् ॥ (५।७६) । निष्पीतसारं विरतोपकारं क्षुण्णेशुशल्कप्रतिमं त्यजेत्तम् । लब्धा-
धिवासक्षयकारि शुष्कं पुष्पं त्यजत्येव हि केशपाशः ॥ ” (५।७८) इति ॥ १०५६ ॥
विकराला स्वोपदेशं उपसंहरति तदिति । तत् तस्मात्, यत्, कामिजनानां कामुकानां
रतिरसाविष्टानां अर्थानां द्रव्याणां आप्तिकारणं स्वलाभहेतुभूतं, मया कुट्टन्या, उपदिष्टं
आर्याणां द्रव्यूनसहस्रेण (५९ आर्यामारम्य १०५६ आर्यां यावत्) उपदेशविषयीकृतं,
उपदेशश्च “ इदं कुरु गृहाणेदमुपदेश इति स्मृतः । ” (२२।५६) इति भरद्वाजः,
अर्थान्गमोपायः सविस्तरं प्रोक्तः इति भावः, तेन उपदेशेन अर्थात् तदनुसाराचरणैः,
त्वमपि मंजरीवत्, कामुकजनेभ्यः अपहृत्य संपादितेन, वित्तेन द्रव्येण, महतीं समृद्धिं
ब्रह्मी धनादिसंपत्तिं, एष्यसि प्राप्स्यसि ॥ तथैव वात्स्यायनीये उदाहृतः श्लोकः—
“ एवमेतेन कल्पेन स्थिता वेद्या परिग्रहे । नातिसंधीयते गम्यैः करोत्यर्थोश्च पुष्क-
लान् ॥ ” (६।३) इति । एतदेव वेद्यानां परमं साध्यं, तदुक्तं तंत्राख्यायिके—
“ वेद्यानां धनार्जनमेव हि पुरुषार्थः । ” इति; तथा च क्षेमेन्द्रः—“ प्राप्ते कान्ते
कथमपि धनादानपात्रे च वित्ते, ‘ त्वं मे सर्वं, त्वमसि हृदयं, जीवितं च त्वमेव । ’
इत्युक्त्वा तं क्षपितविभवं कंचुकाभं भुजंगी त्यक्त्वा, गच्छेत्सधनमपरं, नैष्कं
समासः ॥ ” (५।८९) इति समयमातृकायाम् ॥ तथा “ मायाप्रपंचसारश्च वेद्यानां
विभवोद्भवः । ” इत्यपि तत्रैव । (४।३७) ॥ अत्र ४४ आर्याया आरब्धायाः
विकरालोक्तेः समाप्तिः ॥ १०५७ ॥ ततः मालतीवृत्तमाह इतीति । इतिशब्दः पूर्वोक्त-
प्रकारोपसंहारे, उपदेशस्य शिक्षायाः, श्रवणेन अर्थतोऽवधारणेन यः प्रबोधः अज्ञान-
निद्रानाशः ज्ञानं तेन तुष्टा तृप्ता, अपगतः विनष्टः मोहः अविवेकः स्तब्धता अज्ञान-
कृतविपर्ययः प्रकृते लोकानां वेद्याजालपातनोपायसंबद्धः यस्याः सा, मालती, विक-
रालायाः तदाख्यायाः अनुगुणनाम्न्याः (विशेषेण शरीरगुणविशेषत्वात् दंतुरायाः
वंचकवृत्तप्रवीणत्वात् भीषणायाः वा, “ करालो दंतुरे तुंगे भीषणे चाभिधेयवत् । ”
इति मेदिनी,) उपदेष्टृयाः कुट्टन्याः, कृतज्ञतया पादयोः चरणयोः वंदनां उपसंग्रहं

काव्यमिदं यः शृणुते सम्यक् काव्यार्थपालनेनासौ ।

नो वञ्च्यते कदाचिद्विद्वेद्याधूर्तकुट्टनीभिरिति ॥ १०५९ ॥

इति श्रीकाश्मीरमहामण्डलमहीमण्डनराजजयापीडमन्त्रिप्रवर-
दामोदरगुप्तकविविरचितं कुट्टनीमतं
समाप्तम् ॥

कृत्वा, स्वं स्वकीयं, धाम गृहं, जगाम ॥ १०५८ ॥ एवं कुट्टनीमताख्यं काव्यं समाप्य,
तत्करणे स्वप्रवृत्तेः उचितविषयतां, तत्र पाठकप्रवृत्तये प्ररोचनां, काव्यप्रयोजनानुसारेण
श्रेयस्करत्वं च ध्वनयन् अस्य फलश्रुतिं प्रशस्तिं वा कविरैवाह काव्यमिति । इदं वेद्या-
धर्मप्रकाशकं, काव्यं कुट्टनीमताख्यं “लोकोत्तरवर्णनानिपुणस्य कवेः सरसशब्दसंघ-
टनात्मकं यत् कर्म तत् काव्यं” (सा.चि.), यच्च विवक्षितवाच्याद्यनंकविधं
रसमेवोपकरोतीति रसधर्मिणो व्यञ्जकं, तत्, यः सम्यक् बाढं दृढं, शृणुते
श्रवणद्वारा अर्थतोऽवधारयते सावधानं उपदेशग्रहणं कुरुते इत्यर्थः, असौ पुरुषः,
अस्य काव्यस्य अर्थस्य जातावेकवचनं प्रतिपादितानां विषयविशेषाणां इत्यर्थः,
प्रतिपालनेन मतेः अविपर्यासपूर्वकं स्वाचारगोचरीकरणेन, कदाचित् कस्मिंश्चिदपि
समये, विटाः—वेद्यानागरकयोः परस्परं संदेशं विटति कथयतीति विटः, कामिनः
समीपे विटति वदति स्तौति तस्यास्तस्याः असतः सतश्च गुणानिति वा विटः, ते—“भक्षि-
तनिजबहुविभवाः परविभवक्षपणदीक्षिताः पश्चात् । अनिशं वेद्यावेशस्तुतिमुखरमुखा
विटाश्चिन्त्याः ॥” (९।३९) इति कलाविलासे क्षेमेन्द्रेण वर्णिताः, यद्वा “संभोग-
हीनरूपद्विटस्तु धूर्तः कलैकदेशः । वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो
गोष्ठ्याम् ॥” (३।४१) इति साहित्यदर्पणे लक्षिताः । (संभोगहीना अपकृष्टा ।
वेशः वेद्यागृहम् । गोष्ठी गावः बहुविधाः वाचः तिष्ठति अत्र इति गोष्ठी सभा ।)
तथा वेद्याः—वेद्यावाटः वेशः, तत्र या स्त्री सा वेद्या, यद्वा वेशमर्हति, वेशेन दीव्यति
व्यवहरति, वेशेन पण्ययोगेन जीवतीति वा वेद्या, “ सामान्या वनिता वेद्या सा वित्तं
परमिच्छति । निर्गुणेऽपि न विद्वेषो न रागोऽस्या गुणिन्यपि ॥ (६२)” धनार्थं
कृत्रिमैर्भाविग्राम्यं व्यामोहयन्ति ताः ॥ (६५) । लिंगी प्रच्छन्नकामश्च नरमन्यश्च
षण्डकः । सुखप्राप्तघनो मूर्खः पितृवित्तेन गर्वितः ॥ (६६) । इत्यादि प्रथमं ज्ञात्वा
सम्यक्कर्षति तद्धनम् । अपूर्वा इव मुञ्चन्ति तस्मादेता विशेषमाः ॥ (६७ ।)”
इति शृंगारतिलके प्रथमपरिच्छेदे वर्णिताः, (अपूर्वाः अपरिचिताः ।) ; तथा
“ तात्रपि वेशयोषाः कुटिलतराः कूटरागद्वतलोकाः । कपटचरितेन यासां वैश्रवणः

श्रमणतामेति ॥ (४।१) । (वैश्रवणः कुबेरः । श्रमणतां बौद्धभिक्षुभावम् ।)
 “ इत्येवं बहुद्वयं बहुजिह्वा बहुकराश्च बहुमायाः । तत्त्वेन सत्यरहिताः को जानाति
 स्फुटं वेश्याः ॥ ” (४।३९), तथा “ वेश्यालता सरागं पूर्वं, तदनु प्रलीनतनुरागम् ।
 पश्चादपगतारागं, पल्लवमिव दर्शयन्ति निजचरितम् ॥ ” (८।१२६) इति समय-
 मातृकायां, तथा “ माराह्वातिकुशलां, विटमोहदात्रीं, नेत्रान्तपूरितमहागरलां लता-
 ङ्गीम् । आपीनसान्द्रलिकुचप्रतिमस्तनीं तां वाराङ्गनामसृजदब्जभवो धरित्र्याम्
 ॥ (१) । दुर्नीतिदुष्टगुणपूरितकोमलार्गी ” “ आयुर्वेलासुधनमानविनाशहेतुम् । संनद्ध-
 वंचनचट्टक्तिपटुं मनोशं ” इत्यादिभिः कस्मिंश्चिद्वेश्यास्तोत्रे वर्णिताः; एतादृश्यः
 अर्थशृंगारपराः सामान्या वनिताः याः वारस्त्रियः रूपाजीवाः भंडहासिन्यः पण्यांगनाः
 भोग्याः भोगिन्यः स्मरवीथिकाः पुरमंडनाः हृदयविलासिन्यः इत्यादिभिः प्रधानगुण-
 द्योतकैः बहुनामभिः प्रसिद्धाः ॥ तथा धूर्ताः वंचकाः विटाः वा । तथा कुट्टन्यः
 पुरुषेण सह परस्त्रीयोगस्य संपादिकाः । एभिः सर्वैः कपटपंडितैः अर्थापहरणपरायणैः,
 नो न, वंच्यते विद्वंश्यते विप्रलभ्यते वा ॥ प्रहसनेषु वेश्याकुट्टनीविटधूर्तानां वृत्तं
 त्याज्यतया व्युत्पाद्यते, अत्र तु भागेष्विव तेषामेव परस्य वंचनपरं वृत्तं श्रोतृणामव-
 चनीयत्वबोधाय वर्णितमिति बोध्यम् ॥ इतिशब्दः काव्यसमाप्तिद्योतकः ॥ —अनया
 अस्य काव्यकृतेः वंचकविशेषवर्गात् लोकस्य परिरक्षणफलकथनेन वेश्याविलासजालस्य
 अर्थशृंगारस्य च त्याज्यतया व्युत्पादनेन एतत्कर्तुः स्वस्य पुण्यं, पाठकानां च कप-
 ट्यंत्रवेश्यापरिवर्तनोत्पाद्यद्वयपुरुषार्थभ्रंशनिरोधकत्वात् श्रेयःप्राप्तिः, “ दृष्टुंस्वार्थं हि
 बाहुल्येन लोकः ” इति सर्वजनाभिलषणीयौ अर्थकामाख्यौ पुरुषार्थौ अधिकृत्य प्रकृत-
 काव्यरचनप्रवृत्तिश्च सूचिता ॥ अपि च, अनेन ग्रंथरत्नेन महामतिना कविना “ काव्यं
 यशसेऽर्थकृते, व्यवहारविदे, शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये, कान्तासंमिततयोपदे-
 शयुजे ॥ ” (१।२) इति काव्यप्रकाशोक्तानां वर्णनामेव ऐहिकफलानां सिद्धिः
 साधिता । तथाहि अन्यकाव्यविषयादिविलक्षणतया विषयत्वेन वैशिकं नाथिकात्वेन
 च सामान्या अधिकृत्य तल्लीलादिपरांलंकारादिशोभमानरसवत्काव्यरचनेन यशः,
 एतद्वचनादूर्ध्वं राजमंत्रिपदप्राप्त्या धनागमः, वेश्यादीनां अर्थाहरणोपायभूतनानाविध-
 कूटाचारादिनिरूपणेन लोकव्यवहारवेदित्वं, तासामेव समूलार्थनाशहेतुभूतानां हेयतया
 व्युत्पादनेनानर्थनिवारणं, गुणांलंकाररसौचित्यादिभिः “ काव्यपाठादिसमन्तरमेव विचि-
 त्ताः पुंसभावचमत्कारप्रादुर्भावेन अनिर्वचनीयसर्वातिशायिविलक्षणानंदजनकत्वं, एतद्-
 द्वारा च वेश्यासेवननिंदाध्वननात् पाठकानां कान्ताकान्तवचनतुलितसुधामयवचनेन
 उपदेशदानृत्वं चेति ॥ अपि च कवेः सदुपदेशदानरूपपरोपकारजनितं पुण्यं पारलौ-

किं फलम् । पाठकानां च निन्दवेद्यासेवनोपरमात् धर्मत्राणात् अपापं पारलौकिकं फलम् । अत्रेदमपि बोध्यं यत्—प्रवृत्तिधर्मेण प्राकृताः ऐहिकफलमात्रलुब्धाः, अप्राकृताः पारलौकिकफलप्रवणमतयः, विदग्धास्तु उभयफलसाधकाः । तच्च द्विविधं फलं काव्यादिद्वारा सरलतया साध्यते इति कवीनां परमोत्कर्षः इति । काव्यस्य तु साधुविगर्हितादपथान्निवर्तनं सत्पथे प्रवर्तनं च परमं फलं काव्यस्य । इत्येतत्साहित्यरहस्यविदां संमतं मुख्यं फलं, तदनया कविना सूचितं, ततः धर्मार्थरक्षे च आनुषंगिके फले इति व्यक्तमेव ॥ १०५९ ॥

इति श्रीत्यादि ग्रन्थसमाप्तौ प्रशस्तिः । इतिशब्दः अत्र एवमर्थकः पूर्वोक्तार्थपरामर्शकः । श्रीकाश्मीरमहामंडलं श्रिया लक्ष्म्या धनधान्यादिसमृद्धया युतं यत् काश्मीराख्यं महामण्डलम् । काश्मीरदेशश्च—“शारदामठमारभ्य कुंकुमाद्रितटान्तकः । तावत्काश्मीरदेशः स्यात्पंचाशद्योजनात्मकः ॥ ” (शक्तिसंगमतंत्रे,) इत्युक्तः, तन्नामैव प्रसिद्धः । मण्डलं देशः, स च समंतात् विंशतियोजनं चत्वारिंशद्योजनं वा इति केचित् । ततोऽपि महान् महामंडलः, तदेव मही पृथ्वी तां मण्डयति भूषयते अलंकुरुते इति महीमंडनः, एतत्पदं राज्ञां विरुद्धं यथा पृथिवीवल्लभादिकं, यः राजा शासकपालकः, जयापीडः इति तस्य राज्ञो नाम ॥ जयापीडः—अयं काकोटवंशे जातः वज्रादित्यापरनामकवप्पियस्य कनीयान् आत्मजः विनयादित्येत्परनामा स्वभ्रातुः संभ्रामपीडस्य अनन्तरं ख्रिस्तीयवत्सरेषु (कल्हणानुसारेण) ७५१-७८२ संख्याकवत्सरेषु (मत्तान्तरेण ख्रि० व० ७७९-८१३) काश्मीरान् परिपालयामास । महावीरोऽयं राजा दिग्विजयाय द्विः प्रस्थानमकरोत्, महापंडितश्चायं स्वयं कविः वैयाकरणश्च सन् बहून् महाकवीन् विदुषश्च पोषयामास, तैश्च स्वसभां परं मंडयामास । अनेन स्वनामजयापीडनामाङ्किताः मुद्राः (४।४१६), विनयादित्यनामाङ्किताश्चापि ताः (४।५१७) उद्दिष्टाः । अयं उत्तरकाले लोभवशंवदो भूत्वा विपर्यस्तचरित्रः प्रजाब्राह्मणपीडकोऽभूत्, दुर्दशया चावसानं गतः ॥ अस्य साहित्यव्याकरणयोः रसिकत्वे उक्तं राजतरंगिण्यां—“उत्पत्तिभूमौ देशेऽस्मिन्दूरदूरतिरोहिता । कश्यपेन वितरतेव तेन विद्याऽवतारिता ॥ देशान्तरादागमय्य व्याचक्ष्णः क्षमापतिः । प्रावर्तयत् विच्छिन्नं महाभाष्यं स्वमंडले ॥ क्षीराभिघाच्छब्दविद्योपाध्यायात्संभृतश्रुतः । बुधैः सह ययौ वृद्धिं स जयापीडपंडितः ॥ ” (४।४८६-४८८) । (अनेन तेन महाप्रयत्नेन स्वमंडले व्याकरणाध्ययनं पुनरुज्जीवितं इत्युक्तम् । क्षाराख्यः अत्र निर्दिष्टः महावैयाकरणः एकादशशतके समुद्रूतात् अमरकोशोद्घाटनधातुतरंगिण्यादिकर्तुः क्षीरस्वामिनः भिन्न एव । अयं जयापीडः पंडितेभ्योऽपि महाभाष्यं व्याचख्यौ, तद

तैः स्तुतः सः “ नितान्तं कृतकृत्यस्य गुणवृद्धिविधायिनः । श्रीजयापीडदेवस्य पाणि-
 नेश्च किमन्तरम् ॥ ” (राजत० ४।६३५) इति ॥ अथ च “ विद्वान्दीनारलक्षेण
 प्रत्यहं कृतवेतनः । भट्टोऽभूदुद्भटस्तस्य भूमिभर्तुः सभापतिः ॥ ” (राजत० ४।
 ४९४) इति तस्य अपूर्वं विद्वत्प्रियत्वं सूचयति । (उद्भटभट्टस्तु आलंकारिकः
 कुमारसंभवकाव्यस्य भामहकृतकाव्यालंकारस्य विवरणस्य काव्यालंकारसारसंग्र-
 हस्य च कर्ता, यदुपरि प्रतीहार-इंदुराजेन लघुवृत्तिः राजानकतिलकेन च उद्भटविवे-
 कनाम्नी टीका विरचिता ।) तत्सभालंकारभूतास्तु अपरे-“ मनोरथः शंसदत्तश्चटफः
 संधिमांस्तथा । बभ्रुः कवयस्तस्य वामनाद्याश्च मंत्रिणः ॥ ” (४।४९६) इत्यपि
 तत्रैवोक्तम् । एतेषु वामनः सवृत्तिककाव्यालंकारसूत्र-सवृत्तिकलिंगानुशासनयोः
 कर्ता प्रसिद्ध एव । अपरेषां विशेषोऽद्यावधि न प्रकाशमुपगतः ॥ एतादृशः
 कविपंडितमुहूर्त् राजा स्वयमपि कविरभूत् इति नाश्चर्यम् । तथाहि द्वितीयदिग्वि-
 जयसमये नेपालदेशमाक्रामन् सः विधिविलसितत्वात् तद्राज्ञा गृहीत्वा अत्युच्चवेश्मनि
 क्षितः । तदा “ अवस्थावेदकास्तत्र प्रथिता पृथिवीभुजा । आर्द्रान्तःकरणैः श्लोकाः
 स्मर्यन्तेऽद्यापि सूरिभिः ॥ ” (४।५५०) इति राजतरंगिण्युक्तं तस्य उत्तमकवि-
 भावं सूचयति । एतत्समुच्चयस्य नाद्यापि समुपलब्धिः तथापि तेषु अन्यतमः सुभा-
 षितावलौ उदाहृतः प्रतीयते । स च यथा-“ पुरो रेवापारे गिरिरतिदुरारोहशिखरः,
 सरः सव्ये, वामे दवदहनदाहव्यतिकरः । धनुष्पाणिः पश्चाच्छबरहतको धावतितरां,
 न यातुं न स्थातुं हरिणशिञ्जरेष प्रभवति ॥ ” (६६१) इति । तस्य चेदमपरं
 सूक्तं राजतरंगिण्यां (४।४४१)—“ असमाप्तजिगीषस्य ज्ञीचिता का मनस्विनः ।
 अनाक्रम्य जगत्सर्वं नो संस्थां भजते रविः ॥ ” इति । (अत्र समासोक्तिमूलकः
 अर्थान्तरन्यासालंकारः ।) उत्तरकाले तस्य चरितविपर्यये तस्य पूर्वोदाहृता नुतिः
 व्याजस्तुत्या पंडितैः एवं परिवर्तिता-“ कृतविप्रोपसर्गस्य भूतनिष्ठाविधायिनः ।
 श्रीजयापीडदेवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम् ” (राजत० ४।६३७) इति । एतस्य
 चित्रचरितस्य वीरस्य महापंडितस्य श्रीजयापीडराजस्य विस्तरतो वृत्तं कल्हणविरचि-
 तराजतरंगिण्यां चतुर्थे तरंगे ४०२-६५९ श्लोकेषु द्रष्टव्यम् ॥—अस्मिन् शारदादे-
 शापरनाम्नि काश्मीरमंडले अन्ये बहवो राजानः कवयो बभ्रुः । ते च गोपादित्यः
 (सुभाषितावलौ शार्ङ्गधरपद्धतौ चास्य श्लोकाः समुद्धृताः), (प्राकृते) रावणवधा-
 परनामकसेतुबंधाख्यकाव्यकर्ता प्रवरसेनः (ई. सं. ४३२), मुक्तापीडः (सुभा०)
 (ई. सं. ५९४), तुंजीनापरनामा रणादित्यः (सुभा०, सुबृत्ततिलके च ।),
 विग्रहराजः (सुभा०), अवन्तिवर्मा (सुभा०) (ई. सं. ८८५), कलशकः (सुभा०,

सु. ति.) (ई. सं. १०८०-१०८८), तत्सूनुः श्रीहर्षश्च (सु. ति.), उत्पलराज-
देवश्च (कविकंठाभरणे.) ॥ तस्य जयापीडस्य यः मंत्रीप्रवरः मंत्रीषु अमा-
त्येषु अर्थचिज्जनासहायेषु मुख्यः, मंत्री च—“ स्थितस्य कार्यस्य समुद्रवार्थमनर्थकार्य-
प्रतिघातनार्थम् । आगामिनोऽर्थस्य च संग्रहार्थं यो मन्त्रकृतस्यात् परमः स मंत्री ॥ ”
इति विक्रमार्कचरित्रे उक्तलक्षणः, वर्णितश्चेत्तं तत्रैव—“ स्वामिकार्यार्थमुद्यमः, पापा-
द्भयं, प्रजानां हितं, परिवाराणां संयोजनं, राजश्चित्तवृत्त्यनुसरणं, समयोचितपरिज्ञानं,
अनायकार्याद्राजनिवारणं—एवंविधगुणयुक्तः कुलक्रमागतः कामंदकचाणक्यधौम्यशुक्र-
वाचस्पत्यादिनीतिशास्त्राभिज्ञो मन्त्रिपदयोग्यो भवति । ” इति, तथा—“ अदीर्घसूत्रः
स्मृतिमान् कृतज्ञो नीतिशास्त्रवित् । धीमानायतिदर्शी च मंत्री राज्ञः सुसंनिधिः ॥ ”
(५।१६) इति चाणक्यराजनीतिशास्त्रे उक्तः ॥ तादृशः यः दामोदरगुप्तकविः
दामोदरगुप्तः इति अभिधानं यस्य सः कविः (इति मध्यमपदलोपी समासः),
यद्वा दामोदरगुप्तश्चासौ कविश्चेति कर्मधारयः । तथाहि राजतरंगिण्यां—“ स दामोदर-
गुप्ताख्यं कुट्टनीमतकारिणम् । कविं, कविं बलिरिव, धुर्यं धीसचिवं व्यधात् ॥ ”
(४।४९५) इति । (सः जयापीडः, कविं शुक्रं, धुर्यं धीसचिवं मंत्रीप्रवरम् ।) अनेन
अनुमीयते यत् कुट्टनीमतकृतिं आलोक्य श्रीजयापीडेन स मंत्रीप्रवराधिकारे नियुक्तः ।
परमोचितं चेदं यतः “ सत्याऽवृता च, परुषा प्रियवादिनी च, हिंसा दयाछुरपि, चार्य-
परा वदान्या । नित्यव्यया प्रचुरचित्रधनागमा च, वेश्याङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ”
(तन्त्राख्यायिके १।१८५) इत्युक्तेः अनया कृत्या प्रकाशितवैशिकतंत्रपारंगतत्वस्य तस्य
राजनीतिपारंगतत्वं अर्थात् सिद्धमिति ॥ तेन विरचितं कृतम् ॥—“ काव्ये यत्साध्यं
तदनुसारेणैव काव्यसंज्ञा कर्तव्या ” इति नयात् प्रबंधनामाह कुट्टनीमतमिति । कुट्टनी-
मतं कुट्टन्याः मतं सम्मतं अभिप्रायः तत् अधिकृत्य विषयीकृत्य कृतः ग्रंथः कुट्टनीमतम्,
यद्वा विविधानि तानि अत्र सन्तीति कुट्टनीमतानीत्यस्मात् अर्शआद्यच्च विभक्तिछुकि
यस्येति चेत्यकारस्य लोपे कुट्टनीमतं इति काव्यनाम, अभिधानाभिधेयलक्षणश्च सामर्थ्यात्
संबंधः, यतः कुट्टन्याः मतं इह अभिधेयं, इदं च काव्यं वचनरूपोपज्ञं अभिधानं इति ।
समाप्तं चरमवर्णध्वंसरूपां समाप्तिं प्राप्तम् ॥—अस्याः कृतेः प्रयोजनं च कवेः सत्त्वा-
नुग्रहः, पाठकस्य च तदधिगमेन तदर्थमवधार्य तथाचरणेन चरमार्योक्तफलावाप्तिः
(आ. १०५९); परंपरितं प्रयोजनं तु कवेः सद्धर्मोपदेशात् महत्पुण्यं, कुशलानुष्ठानस्य
तदेकफलत्वात्, पाठकस्य च ऐहिकपारलौकिकसुखावाप्तिः, इत्यादिकं चरमार्या-
टीकायां विस्तरेणोक्तम् । वात्स्यायनेन मुनिना कामशास्त्रे षष्ठेऽधिकरणे प्रपञ्चितं वैशिक-
मवलंब्य, “ यथोषधं स्वादु च रोगहारि च हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः । ” इति

मनसि च निधाय दामोदरगुप्तकविना इदं काव्यं व्यरचि । तत्रापि “सूक्तीनां प्रतिभानां च मंजरीणां च जृम्भितम् । नृवमेव मनोहारि नारीणामिव यौवनम् ॥ ” (बोधिसत्त्वा० ५३।११) इत्यत्र दृष्टान्तमिव ददता क्वचित्क्वचित् प्रतिभया नवंनवमुक्तं तत्तु टीकायां तत्रतत्र प्रदर्शितम् ॥—अपि च “चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि । काव्यात् ” इत्याद्यभिमुक्तोक्तेः धर्मादित्रिविधशृंगारमूलासु स्वीयादित्रिविधनायिकासु अल्पेऽपि धर्मशृंगारपरस्वीयारतादिवर्णने (आ० ४४०-४४२) तस्यैव परमोत्कर्षः कंठत उक्तः । तथा ८१२-८६१ आर्याभिः कामशृंगारपरापरकीयारतिवर्णने उपसंहारे उभयलोकेनाशः प्रदर्शितः । अपि च नीतेः धर्मेऽन्तर्भावः । आधुनिकानां मते सा चतुर्विधा—व्यक्तिनीतिः परिवारनीतिः समाजनीतिः राजनीतिश्चेति । तामामप्युपभेदाः । तत्र व्यक्तिनीतौ वेश्यादिधूर्तेभ्योऽर्थरक्षणं प्राधान्येनोपदिष्टं, विनयश्च । परिवारनीतौ हारलतोपाख्याने दापत्यप्रेम—पितृभक्ति—मित्रभक्त्यादीनामुदाहरणानि । समाजनीतौ क्वचित्कचिदौदार्यदयापरोपकारादीनामुपदेशाः । राजनीतौ च मृगयागुणाख्यानं कृतम् । तत्रतत्र च अर्थान्तरन्यासालंकारप्रयोगैः बहूनि नीतिसूत्राणि निबद्धानि । एवमत्र भूयसा धर्मस्य व्युत्पत्तिः ॥ तथा प्रबंधव्यापिना सामान्यानायिकानां अर्थाहरणोपायप्रकाराणां प्रदर्शनेन सर्वव्यवहारमूलार्थनाशहेतुभूतानां तासां हेयतासूचनेन अर्थपुरुषार्थरक्षणमुक्तम् ॥ तथा खत्रतत्र नानाप्रकारकरमणीरमणीयविलासादिवर्णनैः, तथा अनुरागंगितादयः केचन विषया वेश्या अधिकृत्य निबद्धा अपि ते स्वीयाद्यन्यायिकासाम्भारणाः, अर्थार्जनोपाया दंष्ट्रिपरदारसामान्याः, वेश्यारतिवर्णनानि च स्वीयायामपि अतिदेशयितुं शक्यानीत्येतैश्च कामपुरुषार्थस्य काश्चन पदव्यः स्फुटमाविष्कृताः ॥ तथा हारलतोपाख्याने प्रियनाशसमुत्थतीव्रवैराग्येण फलतया नायकस्य संन्यासाश्रमस्वीकारकथनेन पुरुषार्थचूडामणेर्मोक्षस्यापि दिशा प्रकटिता ॥ इत्येवमत्र कविवर्येण चत्वारोऽपि पुरुषार्थाः निबद्धा ज्ञेयाः ॥ अस्य काव्यस्य च अधिकारिणः वेश्यादिदुश्चरितरहस्य-जिज्ञासवः, विषयित्वे सति स्त्रीरतिचिक्षिप्तवः, अलौकिककाव्यानंदरसपिपासवो वा ॥ अपि चास्य प्रबन्धरत्नस्य विरक्तस्वीया—परदार—वेश्यानां दुश्चरितवर्णनैः विषयेषु प्रबलतमे स्त्रीविषयकानुरागे व्यंग्यतया वैराग्यजनकत्वेन विषयनिवृत्तौ तात्पर्यं, स्त्रीणां दुश्चरितज्ञानेन दृढवैराग्यपुरःसरं कामाख्यं प्रबलतमं हृद्रोगं रिपुं वा पराजित्य परम-पुरुषार्थभिमुखः पुरुषो भवेदिति । तथा शृंगाररसस्य परब्रह्मानन्दसब्रह्मचारित्वात् तद्रसप्रधानस्यैतस्य काव्यस्य तथात्वमिति सर्वं भद्रम् ॥

(१) अथास्य काव्यस्य वैशिकाधिकारपरत्वात् वेश्यावर्णनपराः काश्चन सूक्तयः रसिकजनमनोविनोदाय संगृह्यन्ते । तत्रादौ वेश्यायाः राजनीतिसाम्यप्रतिपादिकाः— “सत्याऽनृता च, परुषा प्रियवादिनी च, हिंसा दयालुरपि, चार्यपरा वदान्या । नित्यव्यया प्रचुरचित्रधनागमा च, वेश्याङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ” (तंत्राख्या-यिके १।१८५); “ धनप्रधानं जनजीवभूतं लोकेषु तत्रापि विशेषयोगात् । जनाभि-सारप्रतिपत्तिभाजां महीभुजां वेशमृगोदृशां च ॥ ” (समयमातृकायाम् ४।८०) इति ॥ तस्याः कृपाण्या साम्यदर्शिका— “सश्रीका विस्फुरंती सततपुलकितं दर्शयंती निजांगं, सद्रागा वीर्यभाजां मनसि सरभसं क्षोभमुत्पादयन्ती । आश्लिष्यंती किलान्यं समिति सुविपुले कंठदेशेऽतिगाढं, या वारङ्गीव सक्ता भवति विजयते साऽस्य जैत्रा कृपाणी ॥ ” इति (खड्गशतके ९१), (समिति संग्रामे सभायां वा ।); तस्या राजसभया साम्यदर्शिका— “निर्यान्त्यन्ये विशन्त्यन्ये प्रतीक्षन्ते बहिः परे । यस्याः सा शोभते वेश्या सभा भूमिपतेरिव ॥ ” (बोधिस० ५०।९१) इति; तस्याः सत्कवितया साम्यदर्शिकाः— “गुणवती ललिताऽपि न शोभते तनुतराश्रयकदर्यनया-ऽन्विता । मुकुचिसुक्तिरिवार्थवती परं व्रजति वेशवधूः स्पृहणीयताम् ॥ ” (स. मा. ४।१३२); “सालंकारतया विभक्तिरुच्चिरच्छायाविशेषाश्रया, वक्रा सादरचर्चणा रसवती मुरधाऽर्थलब्धा परम् । आश्चर्योचितवर्णना नवनवास्वादप्रमोदार्चिता, वेश्या सत्कविभारतीव हरति प्रौढा कलाशालिनी ॥ ” (स. मा. प्रशस्तौ १), (आस्वादः रसः ।), इति; वेश्यारसिकस्य कुकविना साम्यदर्शिका— “गणयन्ति नापशब्दं न वृत्तभंगं क्षयं न वाऽर्थस्य । रसिकत्वेनाकुलिता वेश्यापतयः कुक्कवयश्च ॥ ” इति; भिक्षूणां वेश्यासाम्यदर्शिका— “प्रागर्थं परिहृत्य मोक्षपदवीं ध्यायन्ति निर्मत्सरा, बालप्रौढकुलीनहीनविषये सर्वत्र साधारणाः । रागद्वेषममत्वकर्षितधियो वेश्यासमा भिक्षवस्त्वं जानन्नपि निश्चयादहह किं कामार्णवे मज्जसि ॥ ” (१।३३) इति धूर्त-समागमप्रहसने; प्रकीर्णां च— “तन्वीं रोप्यविभूषणामतिमृदुस्पर्शां मनोहारिणीं गौरांगीं पदबद्धकांस्यवल्यां हस्ते गृहीत्वा मुहुः । सोल्लासं व्यचरं मुदा प्रतिदिनं, तां कोऽपि धूर्तोऽहरद्, ब्रह्मंस्ते गणिकाऽस्ति किं, नहिनहि, प्राणप्रिया यष्टिका ॥ ” इति ॥

(२) अथ प्रसंगतः वेश्यानां का जातिरिति विचारे— “यत्पुनर्वेश्यानां जात्यन्तरासंभवेन वर्णान्तःपातित्वमनुमानादुक्तं,—वेश्याः वर्णानुलोमाद्यन्तःपातिन्यः मनुष्यजात्याश्रयत्वात् ब्राह्मणादिवदित्यनुमानात्—इति, तत्र, कुण्डगोलकादिभिरेकैकान्तिकत्वात् । अतो वेश्याख्या जातिरनादिर्वेश्यायामुत्कृष्टजातेः समानजातेर्वा पुरुषा-

दुत्पन्ना पुरुषसंभोगवृत्तिर्वेश्येति ब्राह्मण्यादिवह्नोकप्रसिद्धिबलादभ्युपगमनीया । न च निर्मूलेयं प्रसिद्धिः । स्मर्यते हि स्कन्दपुराणे—“पंचचूडा नाम काश्रनाप्सरसः तत्सं-
ततिर्वेश्याख्या पंचमी जातिः” इति । अतस्तासां नियतपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया
संभानोत्कृष्टजातिपुरुषाभिगमने नादृष्टदोषो नापि दण्डः । तासु चानवरुद्धासु गच्छतां
पुरुषाणां यद्यपि न दण्डः, तथाऽप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव, “स्वदारनियतः सदा ।” इति
नियमात्, “पशुवेश्याभिगमने प्रायश्चित्तं विधीयते ।” इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्च ।
याज्ञ० मिताक्षरायां २।२९० श्लोकव्याख्यायां वेश्योत्पत्त्यादिकं वर्णितम् । वेश्याश्च
देवाल्लेषु (नृत्यादि) कार्यविशेषार्थमावश्यक इत्यादिकं स्पष्टतयाऽऽगमग्रन्थेषूपल-
भ्यते ॥” इति महीश्वरराजधर्माधिकारिणः धर्मव्याकरणशास्त्रपारंगताः काशीशेषवै-
कटाचलशास्त्रिणः ॥

(३) सामान्यासुरततारतम्यादिकं ८१२ आर्याटीकायामुक्तं, तत्र यद्यपि पार-
दारिकेवत् वेश्यारतमपि कचित्पृतीयपुरुषार्थैकदृष्ट्या प्रशंसितं यथा “गाढालिंगनपीडि-
तस्तनतटं स्विद्यत्कपोलस्थलं संदष्टाधरमुक्तसीकृतलसद्भ्रूभ्रान्तनृत्यत्करम् । चाटुप्राय-
वचोविचित्रभणितं घातै रूतश्चाकितं, वेश्यानां धृतिधाम पुष्पधनुषः प्राप्नोति धन्यो
रतम् ॥” इति, तथापि धर्मार्थयोरतिशयेन विघातकत्वात् उपदंशादिरोगनिमित्तत्वा-
दतिनिन्द्यमेव ॥

(४) बहुमायानि वेश्याचरितानि साहित्ये दत्तकसूत्रे, वात्स्यायनीये कामसूत्रे
षष्ठे वैशिकाधिकरणे, दशकुमारचरितस्य द्वितीयोच्छ्वासे, महाकविना क्षेमेन्द्रेण इदमेव
काव्यमनुसृत्य विरचितायां अष्टसमयात्मिकायां समयमातृकायां (वि. सं. ११०६),
बृहत्कथामंजरीं च, कथासरित्सागरस्य दशमे शक्तियशोलंभके प्रथमे तरंगे कुट्टन्याः
क्रेमश्चित् धनपतिना स्वपुत्रस्य वेश्याचरितशिक्षाग्राहणे, रामभक्त (?) कृतविटवृत्ते च
निबद्धानि । तथा क्षेमेन्द्रेण कलाविलासकाव्यस्य चतुर्थे सर्गे तासां चतुःषष्टिः कला
निर्दिष्टाः ॥ अपि च रोगधनहानिमनोधःपातादिहेतुभूतास्ताः अभितगतिना (वि. सं.
१०५०) सुभाषितरत्नसंदोहे २४ विभागे, काश्मीरिकजह्णनेन (वि. सं. १२०६)
च मुग्धोपदेशे परं साक्षात्निदिताः ॥ अपि च विद्यमानेऽप्यास्मिन्प्रबन्धरत्ने ग्रंथकर्तुः
स्वामिनः पुत्रो राजा ललितापीडः (वि. सं. ८६९—८८१) एव, विधेः कुटिलविल-
म्बितत्वं समर्थयन्निव, गणिकासखः सन् वेश्याविटादिसंभुक्तसर्वस्वोऽभूत् । तथाहि राजतरं-
गिण्यां ४ तरंगे—“बभूव रागिणो राज्ये राज्यकार्याप्यपश्यतः । यस्य वारांगनाभोग्यं
राज्यं दुर्नयदूषितम् ॥ (६६१) । बंधकीबंधुभावेन प्राप्तराजगृहाश्रयाः । तं पांचालीय-
विद्यानामन्तरंगं व्यधुर्विटाः ॥ (६६२) । योयो वेश्याकथाभिन्नः योयो नर्मविचक्षणः ।

सप्त तत्प्रियतां भेजे न शूरो न च पंडितः” ॥ (६६३) । इति । (पांचालीयः पंचालदेशोद्भवः वाभ्रव्यः, तेन प्रोक्ता विद्याः कामशास्त्रविषयका उपदेशाः पांचाली-
यविद्याः ।) ॥

(५) अथास्य विधिनिषेधावगतिहेतुभूतमहाकाव्यस्य काव्यप्रबन्धस्य तद्देशेषु
श्रव्याख्यकाव्यभेदे निदर्शनाख्यविभागान्तःपातित्वं इति प्राचां निर्णयः, यथाऽऽह—
“ निश्चीयते तिरश्चामतिरश्चां वाऽपि यत्र चेष्टाभिः । कार्यमकार्यं वा तज्जिदर्शनं
पञ्चतन्त्रादि ॥ धूर्तविट्—कृद्वनीमत—मयूरमार्जारदिके लोके । कार्याकार्यनिरूपणरूप-
मिह निदर्शनं तदपि ॥” इति । (काव्यानुशासनविवेके हेमचंद्रेणोद्धृतमिदम् ।) ॥
प्रकारान्तरैस्तु—अस्य वस्तुनः कविप्रतिभयैव उत्पादनात् ‘उत्पाद्यवस्तु काव्यं’ इदम् ॥
यद्वा महाकाव्येषु प्रायः धर्मादीनां पुरुषार्थानां उपदेशः शृंगारादित्रिचतुरा रसाश्च
समस्तन्ते, लघुकाव्येषु तु एकस्यैव कस्यचित्पुरुषार्थस्य रसस्य वाऽवलम्बनम् । एतद्दृष्ट्या
महाकाव्यलक्षणानुबन्धेन यद्यप्यत्र शृंगारकरुणवीराः रत्नाः, साक्षात् भक्त्या वा धर्मा-
दीनां पुरुषार्थानां बोधः, तथाऽत्र काशी (आ. ३—१७) पाटलिपुत्र (आ. १७६—१९२)
नगरयोर्वर्णनं, अर्जुनशैलस्य वर्णनं (आ. २४०—२५३), नायकवंशप्रशंसनं (आ.
१९३—२००), वसंत (आ. ६६६—६९१) वर्षा (आ. ५८६—५९८) ख्यत्वोः
हृदयंगममलेखनं, दूतीप्रेषणं (आ. १८९ इ०), यूनां क्रीडा (आ. ६६६—६९१),
रतोत्सवः (आ. ३७५—४०३), विप्रलंभः (आ. २८८—३००, ४४६—४६४),
कथाविशेषश्च निबद्धाः, इति महाकाव्यगुणानां बाहुल्यं, तथापि तत्तद्वर्णनानामनतिविस्त-
रत्वात् सर्गच्छेदाभावाच्च, एकस्य कामपुरुषार्थस्य शृंगाररसस्य च प्राधान्येन निबन्धनात्
इदं लघुकाव्यमेव, यथोक्तं काव्यालंकारे—“ ते लघवो विज्ञेया येष्वन्यतमो
भवेच्चतुर्वर्गात् । असमग्रानेकरसा, ये च समग्रैकरसयुक्ताः ॥” (१६।६) इति ।
तत्रापि साद्यन्तमेकवृत्तनिबद्धत्वात् खंडकाव्यमिदम् ॥ यद्वा, भामहमनुसृत्य क्षेमेन्द्रेण
मुवृत्ततिलके तृतीये विन्यासे प्रबंधानां शास्त्रं, काव्यं, शास्त्रकाव्यं, काव्यशास्त्रं, इति
चतुर्विधत्वमुक्तम् । तद्दृष्ट्या इदं प्राधान्येन रसवत्तया काव्यं, तत्रापि शृंगाररसानुकू-
लार्थावृत्तैकनिबद्धत्वात् पद्यकाव्यं, तत्रापि पूर्वाक्तदिशा लघुकाव्यं निदर्शनकाव्यं वा;
गौणतया तु वेश्याकर्मोपदेशकत्वात् वैशिकं शास्त्रमपि; एवं काव्यशास्त्रोभयगुणत्वात्
इदं भट्टिभौमककाव्यादिवत् काव्यशास्त्रं, काव्यं च शास्त्रं चेति । यद्वा विविधक्रीडाव-
र्णनमयत्वात् भवतु केलिकाव्यमपि ॥ पुनश्च काव्यं द्विविधं वाच्यशरीरान्तर्गुणवाच्य-
भाजकधर्माभ्याम् । तत्रार्थं पद्यं गद्यं गद्यपद्यात्मकं चेति त्रिविधम् । अत्रान्तिभिं

चम्पाख्यं नाटकं चेति । द्वितीयं च त्रिविधं, ध्वनिप्रधानं रसस्यापि व्यंग्यत्वात् रस-
प्रधानं वा उत्तमं, गुणीभूतव्यंग्यं मध्यमं, तद्रहितत्वे सति शब्दार्थप्रधानं अधमं च ।
एतद्वृष्ट्या इदं उत्तमं पद्यकाव्यम् ॥

(६) अथ आनन्दस्वरूप एव आत्मा । सर्वव्यापि अपि तेजो यथा भित्त्या-
द्युपाधिना व्यक्तीभवति, तथा आत्मनः आनन्दस्वरूपं कविनिबद्धरसादिभावनया
भाषुकानां प्रकाशते, अतो रस एवात्मा काव्यस्य, रसप्रधानं च काव्यमुत्तमम् ।
तादृशं च मनसः एकाग्रताभ्यासापादनेन आनंदाधिर्भावकतया च तत्त्वज्ञानयोग्यतां
संपादयति ॥ काव्यं च रसात्मकं वाक्यम् । वाक्यं च विशिष्टौ शब्दार्थौ । वैशिष्ट्यं च
धर्ममुखेन व्यापारमुखेन व्यंग्यमुखेन वा इति त्रयः पक्षाः । आद्ये अलंकारतो गुणतो
वा, द्वितीये भणितिवैचित्र्येण अन्यप्रकारेण वा ॥ अपि च रसा हि काव्यस्य आत्म-
त्वेन व्यवस्थिताः । शब्दार्थौ च शरीररूपतया । तेन रसाधिष्ठितस्यैव काव्यस्य जीव-
द्रूपतया व्यपदेशः क्रियते । रसाभिव्यक्तिश्च प्रसादगुणेन सुतरां भवति । यथा च शालं-
कारा सुरुपाऽपि युवती विना गुणान् रसं न स्वदते, एवं शब्दार्थालंकारप्रधानमपि निर्गुणं
काव्यं रसोदयाय न प्रभवति । अपि च भावनिबन्धना रसाः, तत्र भावस्य विभावानां
चिरकालवर्तित्वे स्थायित्वं, अल्पकालीनत्वे तु व्यभिचारित्वम् । “ तददोषौ शब्दार्थौ
सगुणाव० ” (का.प्र. १३) इत्यादिकाव्यलक्षणे तु रसस्योत्कर्षापकर्षहेतु गुणदोषौ
भक्त्या शब्दार्थयोः उपचर्येते इति ज्ञेयम् । तत्र गुणाः ओजःप्रसादसमताश्लेषादयः
शब्दार्थोभयनिष्ठाः । (तत्र ओजः—बन्धस्य गाढत्वं, अर्थस्य प्रौढिश्च) तत्र बन्धस्य
त्रयः प्रकाराः तत्तद्रसानुगुण्येन प्रयोज्याः, प्रौढो मृदुः मध्यश्चेति । (प्रौढत्वं शब्दे समासे
च ।) ॥ स च ‘रतिप्रकर्षे कोमलः शब्दसंदर्भः, उत्साहे प्रौढः, क्रोधे कठोरः, शोके
मृदुः, विस्मये स्फुटः, ’ इत्यादिदिशा साहित्यतत्त्वविभिन्ननिर्णीतः ॥ प्रसादः शैथिल्यं
अर्थवैमल्यं च ॥ समता शब्दार्थविषयक उत्कर्षः ॥ श्लेषः मसृणत्वं घटनाश्लेषश्च ॥
प्रकृतकाव्ये मधुरत्वमपि प्रबन्धव्यापी गुणः, यो महाकविकृतिषु स्फुटमनुभूयते । तल्ल-
क्षणं च—“ बहुशो यच्छ्रुतमभिहितं वाक्यमनुद्वेजकं मनसस्तन्मधुरमिति । ” इति ॥
अलंकाराश्च—“ प्रायः स्वतोऽङ्गद्वारेण ये रसस्योपकारकाः । तेऽलंकाराः समाख्याताः
कटकाद्या इवात्मनः ॥ ” इति साहित्यचिन्तामणौ वर्णिताः अनुप्रासोपमाद्याः आरोप्या
अपि अंगभूताः शोभाकराः शब्दार्थालंकाराः । अलंकारयोजनप्रयोजनं तु—“ कवी-
नामभिधेयं प्रति त्रयः पन्थानः । एते न्यूनमुत्कर्षति, अधिकमपकर्षति, यथार्थं वस्तु-
पस्थापयन्ति । ” इति काव्यानुशासनविवेके (४) । तदुक्तं—“ विनोत्कर्षापकर्षाभ्यां
स्वदंतेऽर्था न जातुचित् । तदर्थमेव कवयोऽलंकारं पर्युपासते ॥ ” इति ॥ अपि च

सुकाव्यनिष्पत्तौ कवेः नैसर्गिकी प्रतिभा, लोकशास्त्राद्यवक्षणात् वेदगम्यं च अपेक्षितं, अन्यथा एकाभावे पंगुत्वं जायेत । प्रतिभा च—“रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः । क्षणं स्वरूपस्पर्शोत्था प्रशैव प्रतिभा मता ॥ ” इति, (का. नु. विवेके समुदाहृतम् ।) यद्वा “प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुः ॥ ” इत्युक्तस्वरूपा ॥ एवं सुकवीनां सत्काव्येषु रसस्य कलायाः तत्त्वज्ञानस्य च संनिवेशा लक्ष्यन्ते । प्रकृतकाव्ये च शृंगारादयो रसाः, शृंगारविलासकलानां वैशिकशास्त्रस्य चोपदेशाः, तत्रतत्र च अर्थान्तरन्यासालंकारद्वारा ऐहिकपारलौकिकनीत्युपदेशाश्च स्फुटं गोचरीभवन्ति । तत्र रसादिषु प्रतिभागुणो व्यक्त एव ॥ वैदग्ध्यमूलकः अनेकशास्त्रादिपरिचयः काव्यशोभावर्धकः पाठकानां च अप्रयत्नेन व्युत्पत्त्याधादक इति क्वचित्क्वचित् निबद्धः । तत्र सकलप्रबंधेन वात्स्यायनीये, मंजर्युपाख्यानं रत्नावलीनाट्यनिरूपणेन नाट्यशास्त्रे प्राधानिकः परिचयः प्रकटितः । अन्यशास्त्रीयस्तु सांख्ये (आ. ३१८, ३०) बौद्धगते (आ. ७८१), व्याकरणे (आ. ३१८, ७८२), साहित्ये (आ. ६२७, ७८३, ७९१, ७९२), योगे (आ. ९९६, १०११), आयुर्वेदे (आ. १०२९, १०३३), नीतिशास्त्रे (आ. ३१८, ३०), पुराणे (आ. ४८६, ४८७, ८५९-८६१ ३०), धनुर्वेदे (आ. ९५१-९५७), अश्वशास्त्रे (५००), वैद्यके (आ. १०२५, १०२९, १०३३), चित्रशास्त्रे (आ. ४६८-४७०), संगीते (आ. ५७६, ९४०-९४४), तर्कशास्त्रे च तत्रतत्र अनुमानालंकारप्रयोगेषु दर्शितः । अन्ये च प्रबंधव्यापिगुणाः लालित्य-युक्तियुक्तत्व-विषयवैविध्यास्त्रलितप्रवाहत्व-शब्दाद्यौचित्यादयः सुकवित्वनिर्णायकाः स्फुटा एव ॥—प्रकृतकाव्यस्य रसमीमांसायां तु संभोगविप्रलंभात्मा रसराजः शृंगारः अंगी प्रधानो रस इति व्यक्तमेव । स चात्र अन्यनायिकाविलक्षणतया सामान्यानायिकाश्रितः । “न विना विप्रलंभेन शृंगारः पुष्टिमश्नुते ।” इति न्यायेन हारलतोपाख्याने आदौ पूर्वानुरागाख्यः अन्ते च कार्यप्रवासाख्यः विप्रलंभभेदः निबद्धः, मंजर्युपाख्याने च पूर्वानुरागाभासः । तयोः संभोगशृंगारश्च । तत्र वेश्यारागस्य प्रायः कृत्रिमत्वात् तच्छृंगारः रसाभासः, तथापि मृच्छकटिके वसंतसेनाया इव प्रकृते हारलतायाः अनुरागस्य अकृत्रिमत्वात् हारलतोपाख्याने शुद्ध एव शृंगाररसः, मालती-मंजर्याश्रयश्च सः कृत्रिमत्वात् रसाभास एव । तथा “अतिनिरंतरमेकरसोपनिबन्धोऽप्युद्वेजको भवति । यथा नाटकादावभिनेयः सान्तरोपनिबन्धो रसश्चमत्कारी स्यात्तथैवं विधकाव्येषु श्रव्योऽपीति ।” (अमरकशतकटीकारसिकसंजीविन्यां ३६) इति सहृदयानुभवानुवादात् प्रकृतकाव्ये मध्येमध्ये अंगभूतरसान्तराणामपि निबन्धनम् । तथाहि—हारलतोपाख्यानान्ते (आ. ४४९-४९०) करुणः, ग्रामीणकरतिवर्णने (आ.

३९७-३९९, ८६५-८७४) वर्षाभिसारिकावर्णने (आ. ५९७-६०३) च हास्यः, मृगयावर्णने (आ. ९५२-९५७) वीरः भयानकश्च । बीभत्सरौद्रौ तु परं शृंगारविरोधिनी इति मात्रयाऽपि न संस्पृष्टौ । शान्तस्तु हारलतोपाख्यानोपसंहारे (आ. ४९४-४९७) । एवं विविधवर्णनात्मकमणिगणमुंफितेऽस्मिन् काव्यहारे हारलतोपाख्यानं नायकायते ॥ केषांचित्तु रसो द्विविधः वाग्नसो वस्तुरसश्च । द्वावपि अत्र व्यक्तौ एव ॥

अत्र नैको नायकः, नैका च नायिका, अस्य निदर्शनकाव्यत्वात् । तत्रादौ भट्टपुत्रः नायकः मालती च नायिका गौणौ, तदवलंबकरसाविकसितत्वात् । मुख्यास्तु शृंगारस्य कृत्रिमाकृत्रिमत्वात् प्रथमे मंजरीसमरभट्टौ, द्वितीये प्रत्युदाहरणत्वेन उपस्थापितौ हारलतासुंदरसेनौ च । आद्ययोः समागमोऽपि कृत्रिमः, प्रीतिरपि तथैव, फलं च रसाभासः । अपरयोस्तु समागमः प्रकृतिजः दैवकृतः, प्रीतिरपि संप्रत्ययात्मिका (सहजा), फलं च शुद्धशृंगाररसः । सर्वेऽपि नायका धीरललिताः, तत्रापि सुंदरसेनः प्रेम्णः स्थैर्यात् अनुकूलोऽपि । नायिकासु हारलता वसन्तसेना इव उत्तमा वेश्या, मंजरी मालती च अधमा वेश्या, यथा दशकुमारचरिते रागमंजरी, कथासरित्सागरे च रूपणिका ॥

(७) अथ कवयश्चतुर्विधाः, ध्वनिकविः रसकविः अलंकारकविः रीतिकविश्चेति । (तत्र संकीर्णरसोपनिबन्धस्तु निकषो रसकवीनामित्यन्यत्र ।) तत्रास्य महाकवित्वात् ध्वन्यादिषु चतुर्ष्वपि अस्मिन् काव्ये सत्सु अस्य रसकवित्वं स्फुटमेव ॥ (२) अपरमते कवयः सत्कविः विदग्धः अरोचकी सतृणाम्यवहारकः इति चतुर्विधाः; यथोक्तं साहित्यमीमांसायां—“ गुणप्रधानां यो रीतिं वैदर्भीं प्रतिपद्यते । विपंचीस्वर-सौभाग्यां सत्कविः प्रथमः स्मृतः ॥ यो वक्रोक्तिप्रधानः स्यात्स विदग्ध इतीर्यते । अर्थालंकारनिभूयो(बन्ध ?) ज्ञातयः (?) कवी रोचकी ॥ यः श्लेषचित्रयमकनिर्बंधस्तो-मभूयसीम् । गौडी च श्लाघते स स्यात् सतृणाम्यवहारकः ॥ ” (१।५-८) इति ॥ एतदनुसारेणायं सत्कविरिति स्पष्टमेव ॥ (३) केचित्तु बुद्धिशक्तिभेदेन महाकविः उत्पादककविर्वा संवर्धककविः परिवर्तककविः आच्छादककविश्चेति तेषां चतुर्विधत्वं मन्यन्ते । तत्र महाकविस्तु—“ शब्दार्थोक्तिषु यः पश्येदिह किंचन नूतनम् । उल्लिखेत किंचन प्राच्यं दृश्यतां स महाकविः ॥ ” इत्युक्तः । संवर्धकस्तु परोक्तं रमणीयतया पल्लवयति । परिवर्तकस्तु छायाकविः । आच्छादकस्तु परोक्तं किंचिन्न्यूनतया प्रकटयति । एतद्दृष्ट्याऽयं कविः क्षेमेंद्रादिभिः समयमातृकादिष्वेतत्कृतेः अनुकरणात् उत्पादककविः, वैशिकशास्त्रस्य संवर्धकत्वात् संवर्धककविर्वा ॥

(८) एवं कविकर्मकाव्यपरिशिलनपरमानन्दप्रेम्सवः स्वबुद्धिज्ञानवैभवानुसारेण रसास्वादनपराः रसिका अपि उत्तममध्यमाधमभेदैः त्रिविधाः । (रसास्वादस्तु अलौकिकचमत्कारात्मा स्मृत्यनुमानलौकिकस्वसंवेदनविलक्षणः । विभावादयश्च तद-भिर्व्यञ्जकाः ।) तत्र उत्तमास्तु यावद्विवक्षितरसादिग्राहिणो भवन्ति, सद्यश्च परमानन्द-मनुभवन्ति । मध्यमास्तु असमग्ररसादिग्राहिणः संतो विलम्बेन रसानन्दमनुभवन्ति) अधमास्तु रूपास्वादितरसाः चिरतरकालेन आनन्दलेशमुपभुञ्जन्ति, 'न हि रस्यादिनव-चित्तवृत्तिशून्यः कोऽपि प्राणी भवति' । इति ॥

(९) एवं काव्यभेदादि विचारयितुं ये प्रभवन्ति ते सद्बुद्ध्या अपि त्रिवि-धाः । गुणदोषविवेचका हंसा इव उत्तमाः, गुणैकदृष्टयः चकोरा इव मध्यमाः, दोषैकदृष्टयः काका इव अधमाश्चेति ॥

(१०) अथेदं समग्रमपि काव्यं शृंगाररसानुकूलेनैकेनैवार्यावृत्तेन गीत्या-द्युपभेदेन निबद्धम् । आर्या च प्राकृते गाथा इति व्यवहियते, आर्यागीतिश्च स्कंधक इति । इयं मात्राच्छन्दः । पिंगलाचार्येण आर्याया ८० भेदाः उक्ताः, अर्वाचीनास्तु कतिपयभेदैः संतुष्टाः । आर्यालक्षणमधिकृत्य रागविबोधविवेके (१५)—“अत्रार्या-च्छंदसि पूर्वार्धे चतुर्मात्राः सप्त गणाः अन्ते गुरुरेकः । विषमस्थाने जगणो न । षष्ठे जगणो लघुचतुष्टयं वा भवति । एवमेवोत्तरार्धं, परन्तु षष्ठे लघुरेक एव । एवं सप्त-पञ्चाशन्मात्रात्मिका आर्या ॥ अस्यां पूर्वार्धे षष्ठे लघुचतुष्टये सति द्वितीयलघ्वादिकं पदं भवति, तत्रैवार्धे सप्तमे तु लघुचतुष्टये प्रथमलघुतः पदं भवति । उत्तरार्धे तु पञ्चमे लघुचतुष्टये प्रथमलघुत एव पदम् ॥ एवं सति दलद्वयेऽपि आद्यासु द्वादशमात्रास्वेव पदपूर्तौ पथ्या भवति । विपुला तु पूर्वार्धे तु अपरार्धे वा दलद्वये वा आद्याद्वादशमात्रो-ल्लङ्घनेन पदविच्छेदे भवति ॥ तथा च “स्वरा अर्धं चार्यार्धम् ।” (पिं. सू. ४।१४) इत्यारभ्य “विपुलाऽन्या ।” इत्येतदन्तानि दश पिंगलसूत्राणि ॥” इति ॥ आर्या-गानप्रकारस्तु संगीतरत्नाकरे चतुर्थाध्याये (श्लो. २२४) द्रष्टव्यः । अधुना तु सा प्रायः देशरागादिरागैर्गीयते । हरिदासेस्तु आर्यागाने प्रथमचरणं द्विः, चतुर्थं च द्वित्रिवारं गीयते, तदन्ते च ‘राम (३) राम (३) हरे हरे राम (३)’ इति पल्लवश्च निवेश्यते । इति सर्वं श्रीसंपन्नम् ॥

स्वीयेव सेवनरता, परकीयेव स्नेहमयी साक्षात् ।

वेश्येव विलासवती, भार्या सा गुणवती जयति ॥ १ ॥

रत्नगोपालभट्टेनात्राल्पं टिप्पणकं कृतम् ।

असंतुष्टेन तद्दृष्ट्वा मया पल्लवितं बहु ॥ २ ॥

यो लोके सततं परोपकृतिमान्वेदान्तविद्यानिधिः
 यः कार्यक्षमराज्यतन्त्रनिपुणः संमानितो भूमिपैः ।
 यो ग्रन्थैः सरसैश्च गुर्जरगिरं चक्रे विभूषास्पदं
 यश्चासीद्दृढभक्तिमान् सुखकरे रामे तथा शङ्करे ॥ ३ ॥
 यस्य चाच्छतमा कीर्तिः प्रससार दिगन्तरम् ।
 स मनःसुखरामाख्य आसीद्विप्रः सुधीप्रियः ॥ ४ ॥
 तस्यात्मजस्तनुसुखो विदुषां विधेयो
 लब्ध्वा पितुस्तनुमनोधनसंपदश्च ।
 श्रीकुट्टनीमतकृते रसदीपिकाख्यां
 टीकामिमां रसिकचित्तमुदे ततान ॥ ५ ॥
 'सन्तो नयन्ति-गुणतां खलु दोषजातं'
 क्षारं जलं मधुरतामपि वारिवाहाः ।
 स्पशो मणिः कनकतां च तथाऽश्मसार-
 मेवं कृतिं तनुमिमां रसयन्तु तज्ज्ञाः ॥ ६ ॥
 रसाब्धिनिधिचंद्राब्दे (सं. १९७६) विक्रमार्कस्य भूपतेः ।
 पूर्ण्यं प्रथमा टीका कुट्टनीमतदीपिका ॥ ७ ॥
 वृत्तिं माधुकरिं श्रित्वा, रसिकानां सुखेन वै ।
 बोधायेमां प्रवृत्तिं मे शोधयन्तु दयालवः ॥ ८ ॥

इति श्रीगुर्जरदेशीयनटपदनिवासिना दृढनगरीयेण श्रीसौराष्ट्रकच्छादिभूपति-
 मतिसचिवश्रीमनःसुखरामशर्मण आत्मजेन त्रिपाठिकुलोत्पन्नेन
 तदसुखरामशर्मणा विरचिता कुट्टनीमतटीका
 रसदीपिका समाप्ता ॥

॥ धीश्रीवृद्धिरस्तु ॥

शोधपत्रम्

(मूले-)

पृष्ठम् आयाङ्कः शुद्धपाठः

- ८ २२ पू. 'मधिरुद्धा
९ ३० पू. 'प्रसक्तदृशम्
१० ३५ उ. संपद्यदुपेतः
१० ४१ उ. प्रसारकेणापि (? प्र-
सारणेनापि)
१३ ५७ पू. हेषयति
१९ ८१ पू. रामणिक्य (? रम-
णीय)

पृष्ठम् आयाङ्कः शुद्धपाठः

- १९ ८२ उ. शिङ्गटके का
१५ ३८३ पू. अविधेयम्
१४५ ५०४ उ. रागादयोऽपि तासां
१७७ ५८५ पू. सुन्दरि
२१८ ६५९ उ. पूत्कृतमिदमुद्गुजया
२४१ ७०१ उ. विन्दन्ति तत्र
३९४ ९७४ पू. समुच्छ्रयं
४१४ १००५ पू. दाहदग्धोऽपि ।

(टीकायाम्—)

आयां ७-पृष्ठं ३-टीकापंक्ति १२-विभर्ति ।-इत्यन्तरम्—स्थलकमलानि
अन्तः श्वेतानि बहिः रक्तवर्णानि भवन्ति, कानिचिच्च अन्तः रक्तानि बहिः पीतवर्णानि ।
तानि च उत्तरदेशे भाषायां 'थल' इति, पारसीकभाषायां च 'लालवेगाना' इति
प्रसिद्धानि लवपुर('लाहोर')प्रदेशे बहूनि भवन्ति ॥

आ. ९-पृ. ४-टी. पं. ६-मत्तवारणाः । इत्यनन्तरम्—मत्तवारणी इत्यपि
शब्दः । " बालापं मत्तवारणम् । सैव मत्तवारणी इति केचित् । ' गजदन्तैः कृता
शाला विज्ञेया मत्तवारणी । ' इत्यन्ये । वातायनानामग्रे उपवेशनार्थं दाक्षिण्यः पापा-
णैर्वा निर्मितं स्थलमित्यपरे । " इति विद्वदशालभंजिकाटीकायां (२) नारायणः ॥

आ. ८२-पृ. १९-टी. पं. १९ 'कल्पना ॥ इत्यनन्तरम्—[अत्र ' शिङ्ग-
टके ' इति पाठः शुद्धो भवेत् । ' विटखटके ' इति पाठस्तु कैश्चित्पंडितमन्यैरर्थोपल-
ब्धै कल्पितो भाति । तथाहि शिङ्गटकस्तु गेयकाव्येषु एकतमः मसृणोद्धतप्रयोग
उद्धतत्वप्रधानः, शिंग इति शिंगक इति शिंगट इति शिङ्गटक इति च व्यवहृतः ।
(अस्मादेव शब्दात् महाराष्ट्रभाषायां ' शिंगा ' इति होलिकोत्सवस्य नाम जातम् ।)
तल्लक्षणं तु—“ सख्याः समक्षं पत्युर्यदुद्धतं वृत्तमुच्यते । मसृणं च कचिद्धूर्तचरितं
शिंगट (' क ')स्तु सः । " इति हैमे काव्यानुशासनेऽन्यत उदाहृतम् ॥ तथा च दृश्यं
काव्यं द्विविधं पाठ्यं गेयं च । तत्र गेये व्युत्पत्त्यभिसंधानं नास्ति, पाठ्ये तु तदेव
प्रधानमिति भेदः । तत्र पाठ्यं नाटकादिभेदेन बहुविधं, गेयमपि रूपकं पदार्थाभि-

नयस्वभावं ङोम्बिकादिभेदेन अनेकविधम् । तत्रैको भेदः शिगटकः, यत्र प्रयोगे मसृणोऽपि बहुत्वेन उद्धतं प्रविशति । स च गीयमानरूपकामिनयप्रधानः ॥]

आ. १०२-पृ. २४-टी. पं. ५-शशधरः...मणिः । इत्यस्य स्थाने-शश-धरकान्तं चन्द्रवत् शीतदायित्वेन दाहशामकत्वेन वा रमणीयं अभिलषणीयं इत्यर्थः । शशधरकान्तो इति पाठो भवेत्तदा चन्द्रमणिरित्यर्थः ।

आ. १४९-पृ. ३३-टी. पं. १६ इति ॥ इत्यनन्तरम्-यद्वा कश्मीरेषु भाषायां 'डुपू' इति ख्यातं धूपनिर्मितौ उपयुक्तं प्रधानद्रव्यं, तेन निर्मिता वर्तिःधूपयः । ॥ १४९ आर्यामारभ्य १६२ आर्यापर्यन्तं प्रघट्टकमवलंब्य बौद्धपण्डितेन पद्मश्रिया स्वकीये नागरसर्वस्वाख्ये कामशास्त्रे वामाचरितप्रकाशो नाम सप्तत्रिंशः परिच्छेदो ग्रथितः, यथोक्तं तत्र तेन-"तत्कुट्टनीमतमुदीक्ष्य वरांगनानां कान्ते विधेयमबलाचरितं प्रदिष्टम् ॥" (३७ । १६) इति ॥

आ. १८०-पृ. ४१-टी. पं. ११ विशेषः, इत्यन्तरम्-[भूमेरघस्तात् सप्त भूविचराः अतलादयः, तत्र आद्यं अतलं नाम इदं, तथा च श्रीमद्भागवते-"अथा-तले मयपुत्रोऽसुरो बलो निवसति । ...यस्य च मुखतस्त्रयः स्त्रीगणा उदपद्यन्त स्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति । या वै बिलायनं प्रविष्टं पुरुषं रसेन हाटकाख्येन साधयित्वा स्वविलासावलोकनानुरागस्मितसंलापोपगूहनादिभिः स्वैरं किल रमयन्ति ॥" (५ । २४ । १६) इति ॥

"पृ. ४२-टी. पं. १ उन्नेयः । इत्यनन्तरम्-तथैव दशकुमारचरिते द्वितीयो-च्छासारंभे-"देव, त्वयि तदाऽवतीर्णे द्विजोपकारायामुरविवरं" इत्यत्र ॥

आ. २६१-पृ. ५९-टी. पं. ११-२६० ॥ इत्यनन्तरम्-आलोकयामास सहसा दृष्टवान्, "सहसा दर्शनं यत्तु तदालोकितमुच्यते ।" इति भरतवचनात् ॥

आ. ३०७-पृ. ७१-टी. पं. १९ शमनार्थं, इत्यनन्तरम्-यद्वा, मांसरसः मांसेन निर्मितः सूपः, तस्य ग्रहणं च मैथुनान्ते हितमिति, यथोक्तं-"स्नानं सशर्करं क्षीरं मैक्ष्यमैक्ष्वसंस्कृतम् । वातो मांसरसः स्वप्नो व्यवायान्ते हिता अमी ॥" इति । (ऐश्वर्यं मैक्ष्यं मिष्टमित्यर्थः, 'मिठाइ' इति भाषायां प्रसिद्धम् । व्यवायः सुरतम् ।)

आ. ३२०-पृ. ७६-टी. पं. २५ शिवरामः ॥ इत्यनन्तरम्-तथा च वासवदत्तागद्यच्छायाभूतं शब्दार्णवस्य कवीन्द्रवचनसमुच्चये समुद्धृतं प्राचीनं पद्यम्-"असावहं लोहमयी, स यस्याः क्रूरः सखि प्रस्तर [एव] कान्तः । आकर्षकद्रावक-चुम्बकेषु नैकोऽप्यसौ, आमक इत्यवेहि ॥" इति ॥

” पृ. ७७ टी.पं. ६ भावार्थः । इत्यनन्तरम्—एवमेव अतिदेशन्यायेन कवीनामपि भ्रामकादिभेदाः सन्ति । तथा च काव्यमीमांसायां (अधि० १ अ० १२)—“अमीषां चार्थानामन्वयार्थं अयस्कान्तवच्चत्वारः कवयः, पञ्चमश्चादृष्टचरार्थदर्शी । तदाहुः—‘भ्रामकश्रुंबकः किञ्च कर्षको द्रावकश्च सः । स कविलौकिकोऽन्यस्तु चिंतामणिरलौकिकः ॥ तन्वानोऽनन्यदृष्टत्वं पुराणस्यापि वस्तुनः । योऽप्रसिद्धयादिभिर्भ्राम्यत्यसौ स्याद्भ्रामकः कविः ॥ यदुच्यते परस्यार्थं वाक्येन स्वेन हारिणा । स्तोकार्पितनवच्छायं श्रुंबकः स कविर्मतः ॥ परवाक्यार्थमाकृष्य यः स्ववाचि निवेशयेत् । समुल्लेखेन केनापि स स्मृतः कर्षकः कविः ॥ अप्रत्यभिज्ञेयतया स्ववाक्ये नवतां नयेत् । यो द्रावयित्वा मूलार्थं द्रावकः स भवेत्कविः ॥” इति ॥

आ. ३२८ पृ. ७९ टी.पं. २७ इति । इत्यनन्तरम्—“तरुणी” इत्याद्यायां (आ. ३२६) अत्र च स्वयंग्रहा नायिका । उक्तं च—“सुखं कामिकुलं द्रव्यात्, सुखो वासः सहाम्बवा । सुखा युवतिरिच्छन्ती, सुखा वै भगवन् (‘मधवन्’) गृहाः ॥” इति । (गृहाः दाराः ।) तथा—“स्वेच्छाप्रवृत्तप्रणयोपनम्राः प्रौढांगना भाग्यवतां भवन्ति ॥” (बोधि० कल्प० ५९।५०) इति ॥

आ. ३३९ पृ. ८२ टी.पं. ५ मात्रागाथाः इत्यनन्तरम्—“गाथाः... इत्यर्थः” इत्यस्य स्थाने—कतिचिन्मात्राच्छंदांसि विशेषसंज्ञाभावात् शास्त्रकारैः छंदोग्रंथेषु नोक्तानि, पुनस्तानि लोके दृश्यन्ते, तानि सर्वाणि गाथाशब्देन व्यवहियन्ते । तथा च पिंगलः—“अत्रानुक्तं गाथा ।” (८।१) इति । तानि मात्रागाथाः, यथा जयदेवस्य (गीतगोविन्दकाव्ये) सर्वाण्येव गीतानि मात्राबद्धतया गाथाः मात्रागाथाः वा; यथा गीतगोविन्दे प्रथमसर्गे—“प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदम् ।” इति प्रबंधे “आद्यार्धे विंशतिर्मात्राः, दशमेऽन्ते च यतिः, अन्त्यार्धे षोडश मात्राश्च ॥” एतद्विस्तरः श्रीचंद्रमोहनघोषेण संकलिते छन्दःसारसंग्रहे षष्ठोऽध्याये द्रष्टव्यः ॥

” १ ” अन्ते—उक्तं चान्यत्र—“गाथाः पठेश्च मधुरं मदनाग्रदूतीः ।” इति मंखकोशटीकायां समुदाहृतम् ।

” ” टी. पं. १५ भाषायाम् । इत्यनन्तरम्—तथा च समयमातृकायां (१।४४)—“प्रविष्टाः कुट्टनीहीनं गृहं क्षीणकटा विटाः । गाथाः पठन्ति गायन्ति द्रविणव्ययमर्थिताः ॥” इति ॥ (कटः श्रोणिः ।)

आ. ३७८ पृ. ९४ टी. पं. १ उक्तम् । इत्यनन्तरम्—यद्वा विगलत् अध-
रामृतेन आर्द्रं, लोलं उपर्युपरि कृतं च, “धारावाहिकसंचारो यस्य तल्लोलमुच्यते ।” इत्युक्तत्वात् ।

आ. ३८७ पृ. ९७ टी. पं. २० सूचितम् । इत्यनन्तरम्—अनया क्षीरनीरा-
ख्यमालिङ्गनमपि कटाक्षितं, तल्लक्षणं च—“अंकेऽथ तल्पे पतिसंमुखस्था कान्ता
समालिङ्गति यत्र गाढम् । मिथः प्रवेशं कुर्वतो निजाङ्गैः स्यात् क्षीरनीरं परिरंभणं तत् ॥”
इति अनङ्गरङ्गे (१।९) ॥

आ. ४७३ पृ. १२३ टी. पं. १ स्वतंत्र इत्यनन्तरम्—प्रिय, जीवितस्य
आधारभूत वा, “आधारप्रिययोर्नाथः ।” इति रभसः ।

आ. ४७७ पृ. १२७ टी. पं. १७ क्रियते ॥ इत्यनन्तरम्—यद्वा इदानीं
“अशरणा गुणाः किं कुर्युरिति प्रलापः । समुदितानां तिष्ठतु, एकैकस्यापि गुणल्येदृश
आश्रयो न लभ्यते” इति (नागानन्दविमर्शिन्युक्तदिशा) भावः ।

आ. ४७९ पृ. १३१ टी. पं. २२ अस्वाभिकं इत्यनन्तरम्—अनाधारं वा ।

आ. ४८२ पृ. १३३ टी. पं. २ बहुवचनं, इत्यनन्तरम्—यद्वा वयमिति
निर्वेदात् बहुवचनं, यथा “वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर इतास्त्वं खलु कृती ॥” (शाकुं०
१।१९) इत्यत्र ।

आ. ४८९ पृ. १३७ टी. पं. १७ भविष्यत् । इत्यनन्तरम्—मामा इत्यनौ-
चित्यात् वीप्सया अत्यन्तनिषेधः ।

आ. ५६३ पृ. १६८ टी. पं. १-४ “आलयः स्वयः.....सुवत्त्वा”
इत्यस्य स्थाने—आलयः मन्दिरं, त्रिदशालयः देवतामन्दिरं, तत्र जीविकां देवदासी-
त्वेन देवतायाः पुरः गीतनृत्यादिकर्मणा प्राप्तां वृत्तिं जीवनसाधनभूतां, क्रमोपगतां
कुलपरंपरया प्राप्तां, सुक्त्वा

आ. ५७८ पृ. १७३ टी. पं. १५ शेषः; इत्यनन्तरं—यद्वा सुरताय उद्योसः
चुंबनालिङ्गनादिरूपः उपक्रमः, तस्य अभावः अकरणं वा सुरतानुद्योगविधिः, तस्मिन्
सति, कामदेवस्य, दोहददानं दोहदमत्र दिव्यदोहदं, तस्य दानं, “यद्दीयते तु देवे-
भ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं तत्तु (‘दिव्य’) दोहदं संप्रचक्षते ॥” (२१)
इति हारावल्यामुक्तेः, कामदेवाय उपयाचितकं दत्तं न भवतीत्यर्थः ॥

आ. ५८७ पृ. १७८ टी. पं. १२ सूचितं, इत्यनन्तरम्—यद्वा प्रग्रीवकं
वातायनं, तत्समीपे स्थितं शयनं शय्या प्रग्रीवकशयनं, तथा च विद्वशालभंजिकायां
(३) “सज्जिहितः अन्तःपुरद्वारप्रग्रीवे...” इति, तथा “एतत्प्रग्रीवं, तदुपविशतु
प्रियवयस्यः ।” इति प्रग्रीवशब्दप्रयोगौ, तत्र टीकायां—“प्रग्रीवं वातायनं इति क्षीर-
स्वामी (३।५।३५), उपान्तप्रदेश इत्यपि केचित् ।” इति नारायणः । “प्रग्रीवं
मुखशालेति चान्क्यटीकाकृत्, मत्तवारणाख्यं दाह इत्यरुणदत्तः, गृहादौ वीथ्याद्याक-
र्षणं प्रग्रीवमिति अन्यः ।” इति अमर-टीकासर्वस्वे ॥

आ. ६०६ पृ. १८७ टी. पं. १ अन्ते—काश्मीरप्रसिद्धाः । इमाः मुद्राः प्रथमं राजा द्वितीयप्रवरसेनेन (ई. सं. ५८०) तदनन्तरं च कैश्चित् कार्कोटवंशोद्भवैः राजभिः 'किदार' इति शब्दाङ्किता आहताः । किदार इति तु अनार्याणां कुशनवंश्यानां राज्ञां लघुशालाभेदः, ये (ई. सं. ४२५-४७५) गान्धारदेशं प्रशशासुः, ये च ईस्वीयपंचमशतकात् पश्चिमोत्तरदेशेषु विजितराज्या बभूवुः । तैश्च स्वाभिज्ञापककिदारशब्दः स्वैः आहतासु मुद्रासु प्रथमं उद्धृतः, स च प्रवरसेनादिभिः कैश्चित् काश्मीरराजैः स्वमुद्रासु तथैव प्रतिकृतितां नीतः इति पुराविदां मतम् । तासु एकतः ऊर्ध्वस्थितो राजा आसीना देवी किदार इति च वंशकृतो नाम, पृष्ठभागे च तत्तद्राशो नाम । एतासां शिल्पं तु अस्वच्छं वर्तते ॥

आ. ६४१ पृ. २०६ टी. पं. ८ त्यज्यत ॥ ” इत्यनन्तरम्—“ पुंस्ति शीणवने न बांधवजनः पूर्वं यथा वर्तते, स्थित्या केवलया स्थितः परिजनः स्वच्छन्दतां गच्छति । लोलत्वं मुहुरदश्च यान्ति बहुशः, किं वा परैर्भाषणैः, भार्याया अपि भूतले स्फुटमहो नैवादरस्तादृशः ॥ ” इति,

आ. ७२३ पृ. २४९ टी. पं. १९ न प्रणयिवशा इत्यनन्तरम्—नजर्थस्य नशब्दस्य “ तुप्सुपा ” इति समासः,

आ. ७४३ पृ. २५८ टी. पं. १७-१८ इति कस्याश्चित् “ यद्वा इत्यस्य स्थाने—राजतरंगिण्यां (४।८०) विशोकावितस्ताख्यनद्योः संगमे स्थितस्य गंभीर-स्वामिनाम्नः विष्णुदेवालयस्य कीर्तनं वर्तते । तथा च पूर्वं विष्णुमंदिराणां नामानि स्वामिशब्दान्तानि, शिवमन्दिराणां च ईश्वरशब्दान्तानि प्रथितानि । तेन

आ. ८२४ पृ. ३०४ टी. पं. १९ शेषः । इत्यनन्तरं—तथा च यशस्ति लक-चंषां पञ्चमे आश्वासे—“ द्वादशवर्षा योषा षोडशवर्षांचितस्थितिः पुंषः । प्रीतिः परा परस्परमनयोः स्वर्गः स्मृतः सद्भिः ॥ ” इति, तथा एतद्विवरणस्वरूपं तथैव पठे—“ द्वादशवर्षा स्त्री, षोडशवर्षः पुंषः, तयोरन्योन्यमनन्यसामान्यस्नेहरसोत्सेकप्रादुर्भूतिः प्रीतिः प्रत्यक्षमधिसर्गः स्वर्गो, न पुनरदृष्टः कोऽपीष्टः स्वर्गः समस्ति । ” इति ॥ ८२४ ॥

आ. ९३६ पृ. ३७२ टी. पं. १४ टीकायाम् । इत्यनन्तरम्—द्रंगास्तु काश्मीरेषु विविधमार्गेषु करोद्ग्रहणार्थं स्थापितानि स्थानानि, शुल्कस्थानानीत्यर्थः । द्रंगशब्दस्य कश्मीरभाषायां विलंब इत्यर्थः, करग्रहणस्थाने च विलंबस्य भावित्वात् एतत्स्थानानां द्रंग इति संज्ञा जाता इति केषांचिन्मतम् । तन्मंडले इमे गुल्मापरनाम-रक्षास्थानत्वेनापि उपयुक्ताः । द्रंगाधिकारी च द्रंगिक इति द्रांगिक इति द्रांगी इति च बलभीयदानपत्रेण. द्रंगेशः मार्गेशो वा इति च राजतरंगिण्यां व्यवहृतः ॥

परिशिष्टानि ।

(क)—मुद्रणाधारभूतादर्शपुस्तकानां विवेचनम् ।

(अस्मिन् संस्करणे १०५९ आर्याः, तत्र च ९५१-१०५९ आर्याः मध्ये अन्याश्च २३ संख्यकाः, एवं संहृत्य १३२ आर्याः प्रथममेव प्रकाशं प्राप्ताः ॥)

(१) गो. संज्ञं—यत् श्रीवाराणसी(काशी)निवासिभिः नानाविधप्राचीन-दुर्लभसंस्कृतपुस्तकसंग्राहकैः परोपकारमतिभिः श्रीयुत बाबु गोविन्ददासेति ख्यातैः प्रोषतं स्वीयं सुंदराक्षरैः लेखापितं शुद्धं पुस्तकम् । इदमेव एकं संपूर्णं पुस्तकं प्राप्तम् । इदं च श्रीमहामहोपाध्यायहरप्रसादशास्त्रिणा नेपालदेशात्समानीतस्य कागजो-परि नेवारीलिप्यां लिखितस्य इदानीं वंगीयएश्याटिकसोसायटिसभाभवने वर्तमानस्य पुस्तकस्य प्रतिरूपकं १४४ पृष्ठात्मकम् ॥

अस्मिन्पुस्तके १०५७ आर्याः, प्रकृतसंस्करणे तु १०५९ आर्याः । अत्र आर्याद्वयाधिक्यं तु गो. पुस्तके ४५३ आर्याया उत्तरार्धमारभ्य ४५५ आर्यापूर्वार्धं यावत् पंक्तिचतुष्टयात्मकस्य आर्याद्वयसंमितस्य प्रकरणापेक्षितस्य प. स्तं. पुस्तकयोर्विद्य-मानस्य पाठस्य भ्रष्टत्वात् ॥

गो २—इति तु पूर्वस्मिन्नेव पुस्तके पुस्तकान्तरसंवादेन तत्रतत्र पंक्तीनामुपरि लिखितानां पाठभेदानां संज्ञा कृता । एषु पाठेषु केचन का-पुस्तकसमानाः, केचन च प. पुस्तकपाठसमानाः ॥

प. संज्ञं—गुर्जरदेशे अणहिल्लपाटके पत्तने—संधवीपाडा(पुस्तक)भाण्डारे वर्तमानस्य प्राचीनतमस्य तालपत्रेषु लिखितस्य ग्रन्थस्य प्रतिरूपकम् । इदं सद्रतेन अस्म-न्मित्रवर्येण चिमनलाल डा. दलालइत्यभिधानेन कृपया दत्तम् । अत्र १०३९ आर्या-मारभ्य अन्तं यावत् अनेकासु पंक्तिव्यत्ययः शब्दानां भ्रंशः त्रुटिश्च । अस्य अंत्या-नि पंचपत्राणि त्रुटितानि, उपान्त्यं पत्रं च सपुष्पिकान्तिमार्याचतुष्टयपाठात्मकं लुप्त-मित्यनुमीयते । एतस्मात्पुस्तकाद्बहुषु स्थलेषु समीचीनतराः पाठाः अवगताः ॥

स्तं.संज्ञं—गुर्जरदेशे स्तंभतीर्थवेलाकुले श्रीशान्तिनाथमंदिर(पुस्तक)भाण्डारे विद्यमानस्य, द्वादशे त्रयोदशे वा शतके लिखितस्य तन्नाडारस्वामिना श्रेष्ठी दीपचंद्र नगीनदास इत्यनेन कृपया दत्तस्य तालपत्रपुस्तकस्य अस्मन्मित्रेण शास्त्री भद्रशंकर जय-शंकरइत्यनेन मदर्थं निर्वर्तितं प्रतिरूपकम् । अस्य ९३ पत्रात्मकस्य तालपत्रपुस्तकस्य १०४५ आर्याया ऊर्ध्वं पत्राणि नष्टानि, मध्ये च १५-१९, ४७, ५७, ५८ इत्यं-कितानि अपि पत्राणि भ्रष्टानि । मंजर्युपाख्याने एकांक्रमारभ्य आर्याकविन्यासः । अत्र ५०,३९९ च आर्ये भ्रष्टे । अस्य पाठाः प्रायः प.पुस्तकसमानाः, यत्र तु भिन्नाः ते

७३९ आर्योर्ध्वं पाठांतरविभागे तत्पूर्वगताश्च ख.परिशिष्टे निर्दिष्टाः ॥ इदमेव तत्पुस्तकं यत् ई.सं. १८८३ वर्षे डा. पीटरसनमहाशयस्य दृष्टिगोचरं प्रथमं गतं तेन आधुनिक-विद्वत्परिचयं गमितम् ॥

अस्य प्रथमपृष्ठस्य प्रतिकृतिरत्रादौ संयोजिता ॥

का. संज्ञं—काव्यमालायाः तृतीये गुच्छे अरुमन्मित्रवर्येण पण्डितदुर्गाप्रसादेन पुस्तकद्वयमवलम्ब्य ९५० आर्यान्तमपूर्णं ९३५ आर्योर्ध्वमशुद्धिबहुलं प्रकाशितं पुस्तकम् । अत्र ७८ आर्याः, ४४३ आर्योत्तरार्धमारभ्य ४५४ आर्याः यावत् एकादशसं-मिता आर्याः, ६४१ आर्योत्तरार्धमारभ्य ६५१ आर्याः यावत् एकादशार्या भ्रष्टाः, तेन तत्र अंतिमार्यायाः ९२७ अंकपातः । एवं सति १-९५० आर्यामध्ये २३ आर्याः प्रभ्रष्टाः, या अत्र प्रथममेव प्रकाशमुपनीताः । एवं ७७ आर्याया ऊर्ध्वं मुद्रितयोः पुस्तकयोः आर्याङ्गवैषम्यं वर्तते ॥

कापा,—इति संज्ञा तु काव्यमालासंस्करणे स्थितानामत्र संगृहीतानां कतिपयानां पाठभेदानां कृता ॥

कृतेऽपि प्रयत्ने कश्मीरदेशादेकमपि पुस्तकं प्राप्तुं साफल्यं न जातम् ॥

(ख)—स्तं. पुस्तकस्थाः पाठभेदाः

स्तं. तालपत्रपुस्तकप्रतिकृतेः ७३८ आर्यामुद्रणोर्ध्वं प्राप्तत्वात् तत्पूर्वगतार्या-
स्थिताः पाठभेदा अत्र निर्दिष्टाः । तावन्मुद्रिते भागे पाठान्तरविभागे ये पाठाः प.
पुस्तकगता उक्तास्ते प्रायः स्तं. पुस्तकस्यापि, तेषु यत्र वैषम्यं तेऽप्यत्र निर्दिष्टाः, ये
च मूले निवेशनोचिता भातास्तेऽत्र स्थूलाक्षरैर्मुद्रापिता इति ज्ञेयम् ॥

आर्याङ्कः	पाठभेदः	आर्याङ्कः	पाठभेदः
१	विलोकनं	७१	यथायथाऽधीरम् ।
२	दामोदरगुप्त	७२	रसावेशात् । हा कष्टसाधुवादे०
८	० रैखद्यमवधार्यते पठताम् ।	७४	० मजानज्ज्ञानन् वा
१०	यतिगुणगण । सशाला । बहल ।	७६	व्रजति
१५	रमणीवचने	८१	रामणिक्वावचन
१८	विकासितहृदय	८२	सेगटके
२०	वेषयोषि०	८३	चटुलकरचिते । नृत्तोपदेशकं
२५	द्वारदेशमध्यास्ते	८४	सताम्बूलम० (न्यूनमात्रः पाठः)
२८	शिरासन्तता०	८६	० रभिनव । लोकम् ।
२९	बालिकां	८८	तथा ब्रूमः
३७	चरणं	९२	शिक्षा०
४६	नयनकाली । तव कामिनां ।	९५	वेषविलासः
४७	मन्मथवेदनाः	९८	० मुपजाताकम्पा
४८	इदमिदमेव । परभृतध्वानम् ।	१००	किशलय
५०	(इयं नास्ति ।)	१०२	शशघरशशघरकान्तं शान्त्यै नो
५१	दशमीं स्थापयति	१०६	अबला बलिना नीता
५२	स्मरशायक	११०	विम्बार्ध०
५५	क इव	११२	विशेषे
६१	चेष्टितं वत्से । यथा च	११७	नायाता
६२	० स्थापित चूलकपञ्चा० । करपत्रिक	११८	(यथामुद्रितः)
६४	खग्मिका	१२४	पुस्तकदशा०
६५	विवेष्टित	१२९	लीलाभिरुपतापः
६६	स्थूलतरवर्तुलगुटिका	१३०	प्रणतान्
६८	कतिपयवप्रोप०		

आर्याङ्कः	पाठभेदः	आर्याङ्कः	पाठभेदः
(१३२-२०० आर्यात्मकानि पत्राणि नष्टानीति त्रुटिः ।)		३०४ करोति समागमं या०	
२०४ दुःस्थितं		३०६ कौतुकमृदये	
२२२ त्वदाश्रये मातः ।		३११ मन्मथावेशा	
२२३ प्रतिगेहद्वार		३२२ शिक्षिता पुरतोऽपि निवेशिते	
२२७ किं कुरुषे		३२३ दास्यः समुद्रिका इव मणन्ति	
२३६ नृत्तं		३३१ यन्ती पूर्वपरिचितं	
२४० स्यदच्छितोच्छ०		३३२ व्यर्थकर्तव्या	
२४७ हारीतादृत०		३३४ कुट्टनी तं व्रजं (क)ल्लोलक०	
२५२ रिक्षसहस्रो० (ऋकारस्याशुद्धो- चारणात् रि-इति जातम् ।)		३३६ समुच्छ्रिता । सौभाग्यदर्पगर्वं	
२५३ मृष्टकसमधिष्ठिता । उद्योतिरोहि- णीका ।		३४४ तदपि पुरुषाविलासा	
२५७ सरितश्च जातविस्मेरः ।		३४५ कलहंसक किंनु	
२५९ जन्तुसारस्य ।		३४६ कुंकुमवासं । विचित्तः	
२६६ चरणरचना च		३४७ तदपि तरंगवती सा	
२६९ स्मरं स्मृत्वा		३४८ हरसेनाम्	
२७२ स्तब्धतनुं साकंपां		३४९ केशरया	
२७४ वदनरश्चि		३५२ (यथामुद्रितः)	
२८३ बहुमतमतिवे०		३५५ किमिति श्रममद्य कारिता भवता ।	
२८५ मदनाशीविषविषवेगा०		३५६ निःसं(शं ?)को०	
२८९ रोमोद्गमसंहननं भित्त्वाऽन्तर्विश्र०		३६२ तलं तव सुललिते ।	
२९० यस्या नित्यशुचिर्दक्षिणो		३६६ सुरभसेनायाः । न ददाति नैकमूर्णा०	
२९१ व्रता चि०		३६८ तं देशसन्नि०	
२९२ अचिरा०		३७० संविहितसमुचितस्थिति०	
२९४ वारयति		३७१ जीवितम०	
२९६ रसना०		३७२ यौवनं भवतोः	
२९८ वाससि तत्स्वेद०		३७५ यज्ञवानुरागस्य	
३०१ अवगीतिमीति०		३७७ नं, महो दंशः ।	
		३७९ विकाश०	
		३८१ आरंभ । घगिति	
		३८२ जडीकृतमतिपूनीः । निर्नीति	

आर्याङ्कः	पाठभेदः	आर्याङ्कः	पाठभेदः
३८३	अविधेयमनाख्येयमविचार्य	४६९	दोलायमानवेणी । 'वारिपूरां
३८६	(यन्नामुद्रितः)	४७२	'देकनिष्करणः । प्राणाः ।
३८७	'दुत रमणी रमणमिति न । 'गमंस्तु प्रणाशम०	४७६	(यथामुद्रितः)
३८८	निस्पन्द	४७९	यावायामन्तकान्तिकं तस्याम् ।
३९०	निर्वृतिमय०	४८८	(यथामुद्रितः)
३९३	अपमृत्युरप०	४९०	पुरन्दरप्रभवम् ।
३९४	रतियत्ने ।	४९२	व्रतं मुक्त्वा ।
३९७	मूढमन्द०	४९५	(यथामुद्रितः)
३९९	(अस्मिन्पुस्तके ह्यमार्या प्रभ्रष्टा ।	४९६	संन्यसनबुद्धिरधुना । सुहृदम् ।
४०१	एवं बन्धकदातुर्द्वि...कुतोऽन्यायः ।	४९७	स्थितयतिनियमै०
४०५	सुचरितरा०	५००	रागस्पर्शनविधिना (शेषो यथा- मुद्रितः)
४०६	विश्रंभ०	५०२	सम्यक्सफलं
४०७	दलविटक...	५०४	रागादयोऽपि तासां वैशिक०
४१२	'मग्र्यजन्म०	५०६	निवार्यते
४१६	(यथामुद्रितः)	५१०	(आर्या आरम्य ५२२ आर्या यावत् पाठात्मकमेकं पत्रं प्रभ्रष्टम् ।)
४१८	"	५२३	प्रकटीभवदंश०
४२०	"	५२४	आच्छोड्या०न्ता किं माम०
४२१	'मचलचेतसा	५२५	(यथामुद्रितः)
४२५	इत्यवधृत०	५२९	अक्लेशोपनित०
४३१	श्रेयान्दुःसुतता	५३०	केशवस्वामी ।
४३५	नो परिहर्तुं शक्या विषयाः 'विशेषिता०	५३२	प्रभुरातो
४४५	मोहनप्रसरेः	५३४	'संघर्षप्रो०
४५५	(यथामुद्रितः)	५३८	हेडाबुक
४५६	'दं न्यस्तं न्यासस्य पालनं	५४०	'र्यस्य सुतो राज्यस्य लभते
४६३	मया याञ्चाञ्जलि०	५४१	पुंस्त्वख्या०
४६५	यातोयूनोर्वि०	५४२	किंकरत्वमभिका०
४६७	दयितिके । निवर्तितग्रीवम्	५४७	मनसः प्रमोदाय ।

आर्याङ्कः	पाठभेदः	आर्याङ्कः	पाठभेदः
५४९ (यथामुद्रितः)		६०९ प्रश्रितया वाच्यः	
५५१ तेन माणिक्यम्		६१५ एभिरुपापद्रव्यैर्वा न विरक्तस्त्वया	
५६४ पादयुगं सा त्यजति न वामदेवस्य		कार्यः ।	
समिति निहतस्य ।		६२१ (आर्यातः ६४३ आर्यान्तपाठमयं	
५६६ प्रेमाकृष्टा		पत्रद्वयं प्रभ्रष्टम् ।)	
५६८ परिशेषितमातरं विपरिवाराम् ।		६४४ हस्तपतितमनि०	
५७४ (यथामुद्रितः)		६४७ सकर्णाः पूत्कृतम०	
५७५ मृष्टा तया		६४९ येनार्थेनो०	
५७६ संपादन०		६५१ व्रजतो निवृत्तिमयं तयोर्भेदः ।	
५७९ लपनरसो (शेषो यथामुद्रितः)		६५७ नानास्थितिगात्र०	
५८० न त्यागो देशपात्रस्यावैदाग्यजन्म०		६५८ किं धक्ष्यति भूयोऽपि । दह्यते न	
५८१ चक्राह०		विरसं	
५८२ हासव्य०		६५९ पूत्कृतमिदमुद्भुजया	
५८४ (गो २. समानः)		६६४ निर्वासिते तु	
५८९ मामवादीदन्यास्ता		६६५ वर्णनमपि वृत्तस्य स्मरविकारश्च	
५९० दृगन्तरिते०		६७१ (यथामुद्रितः)	
५९१ ध्वनितैः कलाकलापभृतः ।		६७४ यातसमाः	
५९६ संबन्धम् ।		६७५ मृतुसारं	
५९७ तिलकशोभां भोर्बिन्दुलुलित-		६७६ किशलयं	
केशाग्राम् । तिग्यत्त०		६७८ रहितस्य । मन्मथसामर्थ्यवि-	
५९८ प्रमाणं पुनः पुनः		कासिनं [विना] सुरभिम् ॥	
५९९ तत्कालोचितपरि० । विकल्प्य मह-		(प्रकृतवसंतप्रकरणानुकूलोऽयं	
सचिवैः		पाठः ।)	
६०० किमुतानन्तो		६७९ अवगत० सख्यो	
६०१ अन्यस्मिन्नुवदसिते (द-व-योः		६८० काललवं	
प्रमादात् व्यत्ययः)		६८१ प्रचुरोज्ज्वल० । कूजितमिश्राज ।	
६०४ युष्मदभ्यासम् ।		सुमनसां हृद्यम् ।	
रक्षिणः		६८७ कांक्षाऽऽकृतं शृंगारः ।	
६०६ पूर्वा		६८८ वेश०	

आर्याङ्कः	पाठभेदः	आर्याङ्कः	पाठभेदः
६८९	विलक्षतां क्लिष्ट०	७१५	गुणवत्तां सम्यग्गो वेत्ति
६९०	त्रिप्रिते	७१६	मानकदर्थां
६९१	पुटमारात् ।	७१७	मणिः स खलु यथा परिणामे
६९२	र्मदजालस०	७२०	स्मृतिव्यली०
६९३	नीविविमोचनवन्धौ, । केशराशि०	७२२	मोति मधुजालम् ।
६९६	परपीडापण्डितः	७२४	स्वाच्छन्द०
६९८	प्रान्तदेशवासानाम् ।	७२६	गताऽऽपच्य०
७०१	तासां च...द्भावं...विन्दन्ति तत्र... विरूक्ष... (अत्र शेषं प. पाठ- समानम्)	७२७	वीक्ष्यमाणा
७०२	भवति विरूढ०	७२९	आरविन्द०
७०४	वितर्कः स्पृशति मनः प्रायसं	७३३	वदाभूय
७१०	लक्षवेधो	७३५	चर्मावशेषितं
७१२	व्रजतोऽन्यं (न्या ?) । शेषं प. (पाठसमानम् ।)	७३६	(यथामुद्रितः)
७१४	अच्छन्दः	७३७	सिंहटनाम्ना...यसां श्रेष्ठः । (शेषं प. पाठसमानम्)
		७३८	(यथामुद्रितः)

(ग)-कुट्टनीमतस्थानामन्यत्रोदाहृतानामार्याणां

सूचीपत्रम्

आर्याङ्कः	प्रतीकम्	स्थलम्
७६९	अटता धात्री०	सुभा० २५३१
६९७	अतिकोमल ('पेलव')	का. प्र. ७।२०२
४०३	अधरे बिन्दुः	कविकंठाभरणे ५ ।
६४	(उ.) अन्तर्निविष्ट०	मंखकोशटीका (३१८)
१०३	अपसारय	का.प्र. ८।६७; ९।८० ।
		सुभा० १०७१
७७०	इदमपरम०	सुभा० २५३२
६९५	एकीभावं	" ४२०
७६५	एष विशेषः	" २५२९
८३३	कुलपतनं	पंचतंत्रे १।१३५
१०५	कुसुमामोदी	सुभा० १३८८
८१७	केलिः प्रदहति	पंचतंत्रे
३१३	जघनचपला	मंख० टी० (६३०)
४३४	जीवन्नेव	सुभा० २२७१, शा.प. ३९६७
७६७	ददतो वाञ्छित०	" २५३०
७८६	दैन्यमिदं	" २५३४
४४१	निर्विण्णे	" १२६३
८२२	पर्यंकः स्वा०	" २३४२, पंच. १।१३४, शा. प. ३७३६
७८०	प्रकृतिलघो०	सुभा० २५३३
४१	मातः किं विदधामो	दुर्घट० (३।४।९९) (ई. सं. ११७२)
६३०	यत्र न मदनविकाराः	शा.प. ३६६६
४४२	यावद्वाञ्छित०	सुभा० १२६४
४८५	वंचकवृत्त्यो ('ता')	दुर्घट० (४।१।४५)
३९९	शृणु सखि	सुभा० २३३८ । सूक्तिमुक्तावल्यां (जह्म- ण्कतायाम्) । शा. प. ४०५८

आर्याङ्कः	प्रतीकम्	स्थलम्
९७५ स कथं न		सुभा० १५६०, शा.प. ३३५३
१ स जगति		कवीन्द्रवचनसमुच्चये ।
८२० सविवादे परलोके		पंच० १।१३९
९७ हृदयमधि०		का.प्र. १०।४५२, अलंकारसर्वस्वे च ।
४११ स्वस्ति श्रीकुसुम०		अमरकोशटीकायां क्षीरस्वामिकृतायां (३ । २४१), गणरत्नमहोदधिवृत्तौ (१६) (ई.सं. ११४१) च ।

वेणीदत्तसंहन्धपद्यवेण्यां (ई. सं. १६४४ ?) च एतद्व्रता आर्या वर्तन्ते ।

कविकंठाभरणे अयं कविः भट्टदामोदरगुप्त इति व्यवहृतः । अन्येषु कवीन्द्र-
वचनसमुच्चयादिषु सुभाषितसंग्रहेषु कथितनामो दामोदरदेवः कपिलदामोदरो वा,
कस्यचित् यमककाव्यस्य कर्ता दामोदरभट्टश्च, कुट्टनीमतकर्तुः भिन्नौ ॥

वल्लभदेवकृतसुभाषितावल्लौ सज्जनवर्णनपद्धतौ—

आरोग्यं, विद्वत्ता, सज्जनमैत्री, महाकुले जन्म ।

स्वाधीनता च पुंसां, महदैश्वर्यं विनाऽप्यर्थैः ॥ (२३४) (शा. प.

३१७), तथा हास्यपद्धतौ—

यद्धीमताऽतिवेगेन व्यासेन सहसा बहु ।

भाषितं शतशस्तेन तत्रैव च रुचिं कुरु ॥ (२३३०)

(तत्रैव चकारे इत्यर्थः । रुचिं कुरु—इत्यत्र संनिकर्षरूपसंध्युपस्थापितस्य
चिंकुशब्दस्य काश्मीरदेशे योनिमणि(योन्यंतर्गतांकुर)वाचकत्वात् ब्रीडाव्यंजकत्वेन
अधिकचकारप्रयोगरुचेः उपहास्यत्वं व्यंग्यम् ।)

चक्रिता (का ?) च मृताचार्यं चेलं चर्चां चलीनता ।

चकारचञ्चुता चेति सप्त जीवनहेतवः ॥ (२३३१)

उपयु(भु?)कखदिरबीटकजनिताधररागभंगभयात् ।

कुलटा वाटकनिकटे तृष्यन्त्यपि वारि नो पिबति ॥ (२३३६) इति

दामोदरगुप्तकृतित्वेन समुद्धृताः श्लोकाः । एतेषु चरमः श्लोकः क्षेमेन्द्रस्येति
शार्ङ्गधरपद्धतौ, उत्तरार्धपाठश्च तत्र

“ पितरि मृतेऽपि हि वेश्या रोदिति हा तात तातेति ॥ ” इति (४०५१) । एतस्मा-
दनुमीयते यत् दामोदरगुप्तेन अपरः कोऽपि ग्रन्थो विरचित इति ॥

(घ) — कुट्टनीमतार्याप्रतीकानां वर्णानुक्रमणी ।

प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्	प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्
अक्लेशोपनतधनः	५२९	१५६	अथ मञ्जर्या जननी	८६२	३२९
अगणितराजापायोऽ०	५३१	१५७	अथ यदि कथञ्चिदपरः	२२५	५२
अगणितसहचरवचसो	४२९	१११	अथवा कः खलु दोषो,	१३३	३०
अग्रोपविष्टनर्तक०	७५७	२६४	अथवा किं क्रियतेऽस्मि०	४२३	१०९
अङ्गे जातसमाप्तौ	९२९	३६९	अथ विदितचित्तवृत्तिः	२७६	६३
अङ्गीकृता विपस्या,	४७१	१२५	अथ विदितसकलशास्त्रो	२३८	५४
अङ्गीकृत्य मनोभव०	२९७	६८	अथ विरचितहस्तपुटा	३२	९
अचिराभामिव विघ्नां,	२५८	५८	अथ विरतवचोदयितं	४५७	१२०
अटता जगतीमखिला०	७६९	२६९	अथ विरतोक्तौ	१०४२	४३५
अत उज्जित्य गृहस्थिति	२१६	५०	अथ विरलोज्जतदशनां	२७	० ८
अतटस्थत्वादुफलग्रह०	८२५	३०४	अथ विशति स्म नरेन्द्रः	८८७	३४६
अतिकोमलमतिपरिमि०	६९७	२३८	अथ वैतालिक उच्चैः	७६१	२६५
अतिवृङ्गसुरनिकेतन	६	३	अथ सहचरद्वितीयः	२३४	५३
अतिशयितनाकपृष्ठं	२५५	५८	अथ सहचरनिर्दिष्टे	८९६	३५१
अत्यभ्यस्ता याऽन्या	३८४	९६	अथ सा कृतसङ्कल्पा	१०४६	४३६
अत्र तदशिलरसङ्गत०	२४२	५५	अद्य चतुर्थो दिवस०	३४४	८३
अत्र रजनीं नयामो	२२२	५१	अद्य जननी प्रसूता,	१०४९	४३७
अत्राकर्ण्य सान्द्रत०	१७५	४०	अद्यापि बालभावं	३५४	८६
अथ कृतगमनविनिश्चि०	४४९	११७	अद्याशिषः समृद्धाः,	१४३	३२
अथ गिरिवरमारूढो	२५७	५८	अधरे बिन्दुः, कण्ठे	४०३	१०३
अथ तच्छ्रवणानन्तर०	४६७	१२४	अधुनाऽनुतापपावक०	७२६	२५१
अथ तत्र काऽपि गणिका	३३१	८०	अधुनाऽन्तरयसि	९००	३५३
अथ तद्वचनश्रवण	१३८	३१	अनपेक्षितधनलाभां	४४८	११७
अथ तद्वचसि कृतादर०	३०१	६९	अनपेक्षितप्रसङ्गः	७१	१६
अथ दीपितरागाङ्गे०	५१९	१५२	अनभीष्टव्यवहार०	८५५	३२२
अथ दृष्ट्वा सागरिकां	९११	३५९	अनुकुर्वत्या कन्यां	९६९	३९०
अथ पर्यङ्कसनाथं	१४१	३२	अनुकूलवरपुरन्निषु	७११	२४५
अथ पश्चात्समुपेतं	४७३	१२६	अनु दिक्षु विक्षिपन्ती	८४०	३१४

प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्	प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्
अनुबन्धमानुकूल्यं	१५९	३६	अबला बलिना नीतां	१०६	२४
अनुभवतामपि यस्या०	४	२	अभिदधतीमिदमाली०	७२५	२५१
अनुमरणे व्यवसायं	४९२	१३८	अभिनन्द्य सा तथेति	१०४५	४३६
अनुरक्त्या वदनरुचिं,	२७४	६२	अभिमतसुगतावस्थिति०	२६६	६०
अनुरूपपञ्चघटनं	१४४	३२	अभियोगशिक्षिताना०	१०२४	४२४
अनुरूपवृत्तघटना	१५	६	अभिराम कनकभाटी	३६३	८८
अन्तःकरणविकारं	५०७	१४६	अभिरामेऽभिविवेशं	२७९	६४
अन्तःस्थितकामिग्रह०	३३४	८१	अभ्यधिकं धृष्टत्वं	८७८	३३७
अन्यवशेन विसंज्ञा	७२८	२५२	अभ्यन्तरव्ययार्थं	९३६	३७२
अन्यसुतपक्षपातं	५८४	१७७	अभ्यर्थनानुबन्धो	२१८	५०
अन्यस्त्रीषु च पत्यौ	५९९	१८४	अभ्युपपत्त्यवबोधक०	७९३	२८२
अन्या अपि कामिजनं	३९	१०	अमृतकरावयवैरिव	५७०	१६९
अन्या कलहान्तरिता,	७९२	२८१	अयमुदयनः स राजा	९२३	३६५
अन्या कामिस्पर्धा०	३३६	८१	अयमेव ते कृशोदरि	४५	११
अन्या विहाय पतिग्रह०	५०८	१४८	अयमेव दह्यमान०	४४	११
अन्यैव वर्णनैषा	७८४	२७७	अयमेव बुद्धिविभवं	३४	९
अन्योन्यगाढराग०	१०४३	४३५	अयमेव मध्यदेशः	५१	१२
अन्योन्यमुद्वेष्टित०	४६६	१२४	अयि मञ्जरि, सैव त्वं,	१०२२	४२३
अपटुशरीरे स्वामिनि	६१२	१८८	अयि मुग्धे तत् क्रियते	१०५५	४४१
अपनीततिरस्करिणी	९१०	३५९	अयि लोकपाल, सा	४८८	१३६
अपमानः पतिविहितो	५०९	१४८	अयि सरले तावदिमा	५५३	१६५
अपरं विस्मयजननं	७७१	२७०	अयि हारलते सहर	२७७	६३
अपरिव्यक्तस्थानक०	९४३	३७६	अर्जुनबाणत्रातैः	२५२	५७
अपरोक्षधनो गम्यः	६३९	२०५	अर्हसि तावदतस्त्वं	६६३	२१९
अपसारय धनसारं,	१०३	२४	अलिरूपरि तदीक्षणयो	११२	२६
अपहरति पिघातुमिव	१८३	४२	अवगम्य निरवलम्बन०	२४४	५५
अप्रागल्भ्यं व्यसनं,	३८०	९५	अवगम्याभिप्रायं	६३४	२०२
अप्सरसः किं न वशे	८६०	३२५	अवगुण्टनविनयरतिं	८४८	३१८
अबला विषहेत कथं	५१५	१५१			

प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्	प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्
अवधार्य गीतिकार्थं	९६०	३८४	अस्ति महीतलतिलकं	१७६	४०
अवधीरणयोपहतः	६३१	२०१	अस्तु वसन्तः सततं	८५२	३४८
अवधीरणा रसायन०	६५०	२१०	अस्मिन्दर्शयतीत्यं	८१०	२९५
अवधीरय धनविकलं,	२७८	६३	अस्मिन्निःसङ्गा अपि	२४८	५६
अवधीर्य दोषनिचयं,	२	१	अस्मिन् व्यर्थीभूते	६१४	१८९
अवधीर्याऽऽचार्यरूपं	१००९	४१६	अस्मिन् सरसि सलीलं	६८५	२३९
अवनितललीनशिरसा	४१०	१०५	अस्मिन्सहकारतले	६७२	२२४
अवलोकयतस्तस्य	२६२	५९	अस्यामेव नगर्यां	५६६	१६८
अवलोकयामि ताव०	९१५	३६१	अस्वायत्तः प्रेयान्	२८४	६५
अवलोकितोऽसि लम्पट	५२०	१५२	आकर्ण्य च स वभाषे,	२५६	५८
अवलोक्य सा विधाय	३१	९	आकर्ण्य मामवादी०	५८९	१७९
अवहेलयेव भवता	१००७	४१५	आकर्ण्याय तमूचे	२१३	५०
अविचेतितनखरक्षति	१६१	३७	आकर्षन्ती जघनं	४०२	१०३
अविदग्धः श्रमकठिनो	३९३	१००	आकृष्टमिवोक्ततया	३६९	८९
अविदितगुणान्तराणां	६९८	२३९	आ क्षीरवतो वृक्षादा	४५१	११८
अविदितदेशप्रकृतेः	४००	१०२	आखेटकेऽपि कौतुक	८०	१८
अविदितहेयादेया०	६४२	२०६	आगतमागच्छन्तं	१०१५	४१९
अविधेयमनाख्येयं	३८३	९५	आताम्रतामुपगत०	३६२	८७
अविनय एव विभूषण०	३७६	९२	आ तारुण्योद्भेदा०	७९८	२८४
अविभावितसमविषमां	५९८	१८४	आतोद्यवादनविधौ	१२५	२९
अविरलसञ्चरदबला	७	३	आत्मगृहादानीतं	८४६	३१७
अविशुद्धकुलोत्पन्ना	४५८	१२०	आदिशति देव देवी०	९०६	३५६
अशरीरामिषदिग्धं	७३४	२५४	आपणिकार्थस्य कुतो	५४०	१५९
अश्रेयोभिरनाश्रित०	१७८	४१	आम्नायपाठ एव	४२२	१०९
अष्टकलापरिमाणां	८८३	३४२	आयुःसारं यौवन०	६७५	२२५
असमञ्जसमश्लीलं	१६०	३७	आर्यजननिन्दितानां	५४६	१६१
असरलमरसं कठिनं	१३२	३०	आलिङ्गितमुसलाया०	८७१	३३४
असहिष्णुत्वं प्रहणन०	६२३	१९३	आविर्भवदनुरागे	२६७	६०
अस्ति खलु निखिलभूतल	३	२	आविर्भवदात्मभव०	५७१	१७०

प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्	प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्
आश्चर्यं यदुपान्ते	२४३	५५	इति निजसेवकनिगदित	८१	१९
आश्रित्य कशोद्धातं	८८५	३४३	इति नेत्रादिविकारैः	७३२	२५३
आसन्न उपविशन्ती	८५२	३२०	इति परुषमभिदधानां	६०४	१८६
आसाद्य वटस्य तलं	४५०	११७	इति बहुविधदीनवचाः	२२३	५१
आसाद्य समुच्छ्रायं	९७४	३९४	इति माजनादियाञ्चां	२२८	५२
आसीच्छ्रीसिंहमतो	७३७	२५६	इति मनसि सा निवेश्य,	२६	८
आस्तामपरस्ताव०	११५	२६	इति रागान्धः श्रुत्वा	५५७	१६६
आस्तामपरो लाभो	५३८	१५९	इति विदधति सैहभटा०	९५८	३८४
आस्तामपरो लोक	७३०	२५२	इति विलपन्तं बहुविध०	४९०	१३७
आस्तामास्तामेतत्	६७७	२२७	इति शृण्वन्नुषसि गिरो	४०४	१०४
आस्तां व्यापाररसः	९५९	३८४	इति शून्योक्तवेषमनि	१०५४	४४०
आस्ते लिखितो ग्रामो	९३१	३७०	इति सेष्योपन्यासैः	५२७	१५५
आस्था का खलु त०	१०४०	४३३	इति हुङ्कृतिसंवलितैः	४४५	११६
आस्फालयतो नूनं	१०८	२५	इत्थं दृढतरवासित	९५	२२
आहितमुक्ताहार्यः	५०२	१४४	इत्थं निगदितवन्तं	२१७	५०
इति कथयन्नरभर्तुः	८८०	३३८	इत्थमभिधीयमानः	१२८	२९
इति गदितवतीमालीं	२८२	६४	इत्थंप्राया वाचः	३६८	८९
इति गदिते सख्या सा	१०३०	४२८	इत्थमुदीरितवाचं	४४६	११६
इति गिरमुदीरयन्ती	४३	११	इत्थपसारकविरता०	८७	२१
इति चतुरदूतिकोदित	८७४	३३५	इत्थवगतलेखार्थे	४२५	११०
इति चोदितग्रहचेटी	६६०	२१८	इत्थुपदेशश्रवण०	१०५८	४४४
इति तस्तुतिमुखरमुखे	९८९	४०४	इदमपरमद्भुततमं	७७०	२६९
इति तद्वचनाश्महतो	४७५	१२६	इदमास्तेऽलङ्कारणं	५५५	१६६
इति दत्त्वाऽऽशिषमन्त०	३७४	९१	इदमुक्तो रहसि रुषा	७३	१७
इति दत्त्वा सन्देशं	९०९	३५८	इदमुपदिशति वयस्ये	३२५	७८
इति दर्शयति वयस्ये,	२५४	५८	इदमुपवनप्रतिधन्यं	६६६	२२०
इति दुर्जनाहिनिःसृत०	७०३	२४२	इदमेव तवोरुयुगं	५४	१३
इति दोलायितहृदया	८३९	३१३	इदमेव पृथुलजघनं	५३	१३
इति निगदितवति त०	२३	५३	इदमेव बाहुयुगलं	५०	१२

प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्	प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्
इदमेव मकरकेतन०	४९	१२	उत्सृष्टालङ्करणं	५६८	१६८
इदमेव हि जन्मफलं	३२७	७८	उदयति न पण्डितानां	९८०	३९८
इममाश्रित्य हिमांशो	२४५	५५	उदयनगान्तरितमियं	९२६	३६७
इयमपि कपटप्रयना	६११	१८८	उदयनसमनुज्ञातो	९०४	३५५
इयमपि मयि विहि०	५६७	१६८	उद्यमसाहित्यवशात्	८०३	२८७
इयमेव दशनपङ्कती	४७	११	उद्वलितनयनवृत्तिः	८९८	३५२
इयमेव रोमराजिः	५२	१२	उद्वेजयति तदात्वे	४२७	११०
इयमेव वदनकान्ती	४६	११	उपगम्य ततश्चेटी	९१३	३६०
इदमेव समुल्लपितं	४८	११	उपचरिताऽप्यतिमार्त्रं	९४	२२
इह तु कदाचित् कि०	८०१	२८६	उपधानीकृत्य भुजा०	८४५	३१७
ईदृक्शून्यमनस्त्वं	३५९	८७	उपनयति रतिमहोत्सव०	८५७	३२३
ईदृगयं सरलात्मा	२२७	५२	उपनय भाण्डकमेत०	५४५	१६१
ईषदयत्नप्रकटित	१४०	३२	उपयुक्तवदनवासा	१६४	३८
उचितगुणोत्थिता अपि	३२२	७७	उपवनलीलाविहरण०	६६५	२२०
उचितस्थाननियुक्ता०	५५६	१६६	उपसंहृतान्यकर्मा	३५	१०
उच्चण्डकनकगर्भित	६६	१५	उपहसति गिरिसुताया	१०९	२५
उच्चारितेऽन्यनाम्नि	९२२	३६५	उभयेच्छया प्रवृत्तं	६२६	१९४
उच्चेतुं कार्पासं	८७०	३३३	उषितामपरेण समं	३४२	८२
उच्छ्वासैरुल्लसन्	२७३	६२	उष्णोच्छ्वसितसमीपे	२९३	६७
उज्जिततृषयोगा अपि	३१५	७३	एकः क्रीणात्यद्य,	६४६	२०८
उत्कण्ठयति नितान्तं	५९१	१८०	एकः स एव जातो	१०२६	४२६
उत्कलिकाकुलमनसा०	१०५०	४३७	एकगणिकानुबन्ध०	३३७	८१
उत्तमतरुणप्रकृतिः	५०६	१४६	एका खण्डनकुपिता,	७९१	२८०
उत्थापय मानरसे	६७३	२२४	एकीभावं गतयो०	६९५	२३७
उत्पादयति सदाने	६४३	२०७	एतद्वस्तुनि याते	९५०	३८०
उत्सङ्गार्पितखड्गे	५९	१६	एतद्विषये नैपुण०	९३९	३७३
उत्सहते न द्रष्टुं	१०२०	४२२	एतावति संसारे	२८७	६५
उत्साहभावयुक्तः	८८१	३४१	एतावन्तं कालं	६०८	१८५
उत्सृज्य सकलकार्यं	८२९	३०८	एते वयं निवृत्ता	४८२	१३३

प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्	प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्
एवं कृतेऽपि सुन्दरि	५८५	१७७	कश्चित्पण्यस्त्रीणां	३४०	८२
एवं प्रकामवाच्य०	७५५	२६३	का गणना विषयवशे	८५८	३२४
एवंप्रायैरनुदिन०	९३८	३७३	काचिद्वलिनाऽऽकान्ता,	७९५	२८३
एवं, भवन्ति वेश्याः	४९८	१४१	काचिद्वज्रकदत्तं	३३२	८०
एवंवादिनि तस्मि०	६०९	१८८	का पुरुषार्थसमीहा	१०३१	४२८
एवंविधगुणकथन०	९४८	३७९	कामोद्वेगग्रहीतं	६५४	२१५
एवंवि'दृष्टान्तै०	५१२	१४९	कारणमत्र न वेद्यह०	५२६	१५५
एवमभिधाय चित्रै०	९२८	३६८	कार्पण्येन ययाचे	७७४	२७१
एवमभिधीयमानो	६६१	२१९	कालप्रदेशवेष०	६८८	२३३
एवमिति सोऽभिधाय	४९७	१४१	कालवशेनायासीत्	५६०	१६७
एवमुपश्रुत्य वचः	३२९	८०	काव्यमिदं यः शृणुते	१०५९	४४५
एष विशेषः स्पष्टो	७६५	२६७	का वा विभूतिराता	५०५	१४५
एष सुतः सानुमतः	२४०	५४	का स्त्री न प्रणयिवशा,	७२३	२४९
एषा नृत्यश्रान्ता	१०५२	४३८	किं कन्दर्पकुटुम्बे	५४३	१६०
एषा प्रपञ्चरचना	६०५	१८६	किं कुर्मो दैवहताः,	४५२	११८
एषाऽभिधानकीर्तन०	८०६	२९०	किं धश्यति भौमोऽपि	६५८	२१७
कञ्चुकमपकर्षन्त्याः	५२३	१५४	किं निर्मितोऽसि धात्रा	६८१	२३०
कण्टकिनः कटुकरसान्	७२२	२४९	किं प्रतिकूला ग्रहगति०	८२६	३०५
कतमतृकतमल्लभं	८२	१९	किं प्रेम्णोऽयं महिमा	६००	१८४
कथमीदृग्यदि न कृतः	२०५	४८	किं बहुना, यदि यूना०	१३७	३१
कदली चन्दनपङ्कः	१०२	२४	किं रमणी रमणोऽविश०	३८७	९७
कन्दर्पमहमहोत्सव०	९२५	३६६	किं वयमुत्पाद्य गृहं	२२१	५१
कमलमिव वदनकमलं	९६५	३८७	किं वहसि वृथा गर्व	७७३	२७०
कमलवनी तीव्ररुचौ,	१३१	२९	किं वा कथितैरधिकै०	८३२	३०९
करपीडनोपमर्द०	८९९	३५२	किं वा बहुभिः कथितैः,	७३१	२५३
करशाखार्पितमुद्रिक	६३	१५	किं वा वदतु वराकी,	२९०	६६
कर्पटकावृतमूर्ति०	२१९	५१	किं सौभाग्यमदोऽयं	१२९	२९
कलधौतफलकशोभां	२०४	४८	किमिदं यथास्थितत्वं	३५८	८६
कलिकालोदितभीत्सा	१८२	४२	किलकिञ्चित् गच्छ वनं,	४७८	१२९

प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्	प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्
कीदृक्त्वं न(ल१)यमार्गे	८३	२०	क वपद्रकारध्वानः	४१७	१०७
कुत आगताऽसि, क०	८१८	३००	क हरिणचर्मावरणं	४१९	१०८
कुब्जे गत्वा वक्ष्यसि	३५५	८६	काचार्यप्रतनुल्ला०	४१८	१०७
कुरुते विविक्तचादून्	१००३	४१३	केदं खलु विश्वसृजः	२६३	५९
कुर्वाणो मौनव्रत०	७४९	२६१	क्षणदृष्टनष्टवल्लभ०	४९४	१३९
कुलपतनं जनगर्ही	८३३	३०९	क्षणमुत्कण्टकिताङ्गी,	९८	२३
कुलमकलङ्कं न गणित०	४१२	१०५	क्षपयति वसनानि सदा	३६६	८८
कुवलयमालानिलयो	३५२	८५	क्षिप्त्वाऽतर्कितमम्भो	६९५	२३५
कुसुमशरजालपतिता	२७१	६१	क्षीणद्रव्ये देहिनि	६४१	२०६
कुसुमामोदी पवनः,	१०५	२४	गणिकागणपरिकरकिरितां	३०	९
कूपक्षिप्तघटाया	८६८	३३२	गतमेवमेवमासित०	१०१२	४१७
कृतजीवनसंस्थो हि	९३२	३७०	गत्वाऽथ तमुद्देशं	४८१	१३२
कृष एष मध्यदेश०	९८५	४०१	गत्वाऽथ स्वावसथं	९६१	३८५
केयूरस्थानगत०	७४१	२५७	गन्धोऽपि कुतः प्रेम्णः	५०१	१४३
केलिः प्रदहति मजां	८१७	२९९	गन्धं यदि च न लभसे	६८३	२३१
केवलमगणितलाघव	९६	२३	गम्भीरता स्वभावे	१८८	४४
केशप्रहणमनुग्रह	३७७	९२	गम्भीरमधुरशब्दं	९४२	३७५
केशव इह सन्निहितः	९७९	३९८	गम्भीरारक्तदंशं	२८	८
केसरया क्षणदत्तं	३४९	८४	गम्भीरेश्वरदास्यां	७४३	२५८
कोमलमानकटुत्वं	७१६	२४६	गाढतरान्निष्ठवपु०	५७४	१७०
कौमारकं विहन्तुं	३५०	८५	गाढानुरागमिन्नं	५४८	१६२
क्रमगलितगौरवांशो	६२६	२०३	गात्रसिरासंधिभ्यः	२७०	६१
क्रियतां भूषणशोभा	५९४	१८१	गायन्मात्रागाथा	३३९	८२
क्रीढन्त्या श्रमरहितं	८९३	३४९	गीतश्रवणोत्कर्षं	९५५	३८२
क्लेशाय दुर्भगानां	६५७	२१७	गुरुगूढशास्त्रतत्त्वं	२१५	५०
क कुशविपाटनजन्मा	४१५	१०६	गुरुपरिचर्या, जाया	४३६	११२
क त्रेतानलधूम०	४१६	१०७	गुरुसेवां बन्धुजनं	४६०	१२०
क पुरोडाशपवित्रित०	४१४	१०६	गुह्यस्पर्शनिरोधः,	६२२	१९३
क महीतलरम्भा त्वं	६९९	२४०	गृहकर्मकृतायासां	८६७	३३२

प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्	प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्
गृहकार्यव्यग्रतया	५८६	१७८	जन्मसहस्रोपचितैः	९१	२०
गृहमेतदीश्वराणां	६५९	२१८	जय देव परबलान्तक	७६२	२६६
गृहशतमधिकमटित्वा	२२९	५२	जरतामेव स्वलनं	२००	४७
गृह्णासि यत्पटान्ते	७४७	२६०	जलधिरिव तुहिनभासः	२१०	४९
गृहेन किं प्रयोजनं	५६९	१६९	जलधौततिलकरचनां	५९७	१८३
ग्रहणकर्मपर्य ताव	३६४	८८	जानन् पत्रच्छेदनं	२३६	५३
ग्रामोत्पत्तिरशेषा	५३७	१५९	जीवन्नेव मृतोऽसौ	८३४	११२
ग्रथयुवतिषु प्रगल्भो	८६३	३३०	जीवन्नेव विलासक	३४८	८४
घनजलदावृतककुम्भि	५९५	१८२	जीव्यत एव कथञ्चि	७२१	२४८
घनवृक्षोदग्रमुक्तं	१५७	३८३	ज्वालाकरालहुतमुजि	५६२	१६७
चक्राहपरिध्वजनं	५८१	१७५	क्षटिति नितम्बावर्गं	१६२	३७
चतुरतरसेवकार्पित	७०	१६	तत्कुम्भ मातरनुग्रह	४०	११
चतुरा प्रागल्भ्यवती	८९	२१	तत्त्वातत्त्वसमुत्थ	६३५	२०२
चन्द्रमसेव ज्योत्स्ना	१३५	३१	तत्पृष्ठदेशदर्शनं	२३९	५४
चन्द्रयतीमाभरणं	५३६	१५८	तत्प्रतिपक्षश्लाघा	६१०	१९२
चन्द्रविभूषितदेहा	५	२	तत्र कलहायमाना	२२६	५०
चललक्ष्यवेधकौशल	९५१	३८०	तत्रापि वृद्धियोग	७८२	२७०
चातुक्रममनुरागं	९२	२२	तदतनुसायकविकलां	३३०	८०
चित्रमिदं यत्कुशला	११४	२६	तदपि यदि ते कुतूहल	५८	२८
चित्रादिकलाकुशलः	५३५	१५८	तदशक्तावनुबन्धो	६२४	१९४
चिरमपि विकल्प्य नि	९७३	३९४	तद्वत्त्वा पृच्छामो	२५	८
चूतलता धम्मिल्ल	९०१	३५३	तद्यन्मयोपदिष्टं	१०५७	४४४
चेतोऽन्तरा न मन्वं	७९९	२८४	तद्वक्त्रचनहास्य	५८२	१७६
छन्दःप्रस्तारविधौ	१४	६	तद्वद तस्य स्थानं	१०२९	४२७
छन्दनचपला अनार्याः	३१३	७२	तन्त्रीवाद्यविशेषान्	५७६	१७१
छन्दनभरालयसयाता	११७	२७	तनुरपि नायप्रणयः	१७०	३९
छन्दनस्थलेषु गौरव	३०९	७२	तरुणीं रमणीयाकृति	३२६	७८
जन्मार्थं जन्मस्थानं	५५८	१६६	तरुमूलमाश्रिताया	२६८	६१
जनितोऽप्यपराधशते	६७९	६२८	तव हृदये हृदयमिदं	४५६	११९

प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्	प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्
तस्मादस्त्वभिगमनं	५११	१४९	तेनार्थेनोपकृतं	६४९	२०९
तस्मिन्निद्वहुताशन०	४९१	१३८	ते मधुराः परिहासाः	४६२	१२१
तस्मिन्मखशतपूतः	१९३	४५	तेऽवश्यं स्वयमेव	२८१	६४
तस्या निमीलितदृशो	३८८	९७	तेन स्पृहयति सुतनुः	१०३४	४३०
तस्याभूत् सकलकलो०	२०१	४७	त्रिकरो मध्यविभागो	९६७	३८९
तस्या रम्भावपुषो	११६	२७	त्रिभुवनपुरनिष्पादनः	१७७	४०
तस्या खगपतितनुरिव	१८	६	नुटितचरणत्रसङ्गत	४०८	१०५
तातादेशेऽलंघ्ये	४४७	११६	त्रैलोक्यगता वेश्याः	८६१	३२७
तादृक् प्रतापदहनः	७६४	२६७	त्वद्दर्शनावकाशं	१००६	४१४
ताभिरवदातजन्मा	३०४	७०	त्वयि मार्गनिकटवर्तिः	८७३	३३४
तामेव गच्छ यस्याः	१०१८	४२१	त्वयि वदति साधुवादं	७९०	२७९
तामेव समाचरणां	७०१	२४१	त्वयि विनिवेश्य कुटुम्बं	४२४	१०९
ताम्बूलकरङ्कभृता	७५९	२६४	त्वयि सक्तेन मया	३४१	८२
तारागणोऽकुलीनः,	११	४	त्वां लोष्टमाक्षिपन्तं	८७२	३३४
तां च श्रुत्वा सुहृदं	२३३	५३	त्वामनुयान्तं सम्प्रति	७४५	२५९
तिमिरपटलासिताम्बर	१८४	४३	त्वामागता न वीक्षितुः	५२२	१५३
तिष्ठतु तदङ्गसङ्गो	१०३८	४३२	दंशे सव्यथहुङ्कृति०	१५५	३४
तिष्ठतु सा पुण्यवती	१६८	३८	दग्धेऽपि वपुषि भीति	९७१	३९२
तिष्ठन्तु तावदन्याः	२०३	४८	दग्धोऽपि पुनर्दग्धो	१०४१	४३४
तिष्ठन्तु सकलशास्त्र०	१८१	४२	ददतो वाञ्छितमर्थं	७६७	२६८
तिष्ठन्त्वन्ये, दृष्ट्वा	९७७	३९६	दर्शयति दिशः फलिता	७४४	२५९
तिष्ठन्नपि यातसमः	६७४	२२५	दर्शितसरोजवर्तन०	८९७	३५१
तीव्रकरत्वं भानो०	१३	५	दाररतिः सन्ततये,	८१२	२९६
तीव्रस्मरतारुण्या०	१७१	३९	दावानलसन्तापा०	९५६	३८३
तुल्यव्यापारगिरां	८९५	३५०	दिवसांस्तानभिनन्दति	७०८	२४४
तुल्यशिशुतरुणवृद्धं	८८९	३४७	दीपज्वालाललने	६५१	२१०
तूर्परव्यामिश्रित०	८९१	३४८	दुर्मर्तृकरास्फालन०	८२१	३०२
तेऽतीताः खलु दिवसाः	७५३	२६२	दुर्दृष्टयोर्न वृत्तं	९८३	४००
तेन समं स कदाचित्	२११	४९	दुर्व्यवहारोत्पत्तिः	७७७	२७२

प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्	प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्
दुःप्रकृतेः प्रकृतिरियं	९९५	४०७	न कृता चरित्ररक्षा	८४७	३१८
दुहितर एव श्लाघ्या	१४६	३२	न गणयति या कुलीनान्	१३०	२९
दुःसञ्चारा मार्गा	४६४	१२३	न ग्राम्यं परिहसितं,	५७८	१७३
दूरादभ्युत्थानं,	१३९	३१	न च पत्नयो न सति०	९३३	३७१
दूरे कदलीदण्डा	१०२१	४२३	न च लाभ एक एव	५०४	१४५
दृढपरिचया गुणज्ञा	१४७	३३	न जयन्तोऽनन्तगुणो	१०१४	४१८
दृष्टोऽसि तया सुचिरं	८३०	३०८	न जहाति समासन्नं,	७५२	२६२
दृष्टं यद्गृष्टव्यं	८३५	३११	नतवपुरप्यतिसरला,	१९२	४५
दृष्टा त्वया विशेषक	३४३	८३	न द्रविणलवप्राप्ति०	४५३	११८
देवि त्वन्मुखपद्मं	९२७	३६७	नन्दनवनाभिरामा	१७	६
देशान्तरादुपेता	५६४	१६८	न परमदाता मातः	३६५	८८
देशान्तरेषु वेष०	२१२	५०	न परां पतति वराकी	३००	६९
दैन्यमिदं यच्छ्लाघा	७८६	२७८	नयतीवान्तर्विलयं	८४३	३१६
दैवस्मृत्याऽऽपतितं	३३३	८०	नयनानन्दमखण्डित०	९२१	३६४
धनमाहृत्य बहुभ्यो	३३८	८१	नरनाथ, किं ब्रवीमि,	१००५	४१४
धन्या चकाह्वयधूः	५१६	१५१	नरवञ्चनपटुबुद्धिः	१०२८	४२६
धर्मः कामादभिनव०	६५२	२११	नलकूबरो वराको	१०१३	४१८
धर्मात्मजस्य सत्यं,	१९४	४५	नवचारित्रभ्रंशा	८३७	३१२
धित्कारण्यमकान्तं,	६७८	२२८	न वृथास्तुतिमुखरतया	१०३६	४३१
धिग्वादान् परिजनतः	८५०	३१९	न स्तौति चन्दनलतां	९९८	४०९
धीरोद्धतललितपदैः	९०५	३५६	न स्थित इह गेहपतिः,	२२४	५२
धृतवेत्रदण्डकूर्चक०	७४२	२५८	नाकाधिपतिपुरस्त्री०	४८४	१३३
धृतमुमनःशरधनुषा	१०५१	४३८	नाट्यप्रयोगतत्त्वे	९३०	३६९
ध्यायत एकं पुरुषं	१०११	४१७	नानावर्णविवेक्षित	६५	१५
ध्यायति च त्वद्रूपं,	८२८	३०६	नानामुरतविशेषै०	१०५६	४४२
ध्वजिनीय दानवानां	२५३	५८	नापरपुरुषश्लाघा,	५८०	१७४
न कुलसमुत्पन्ना	३१४	७३	नायकभूमौ भरतः	८७६	३३६
नकुलः पयो न पायित	३६०	८७	नार्द्रयति मनः पुंसा०	८६४	३३०
न कृतं तव रहसि पुरो	८४४	३१७	नार्थपरो नयनरसो,	५७९	३७४

प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्	प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्
नासादयति स एकः	४३८	११३	परगृहविनाशपिशुनाः	८५४	३२१
निजवरभवनं सुरगृह०	२३२	५३	परतरुणीसद्भाव०	८२६	३२३
निजवंशदीपभूतः	४३०	१११	परभूतलावकहंसक	१५७	३६
नियमितदीपनगमनं	९४४	३७६	परमार्थकटोरा अपि	३२०	७६
निर्जितदाडिमरागं	५६	१३	परवशमशनं, वसुधा	२३०	५२
निर्दयतरोष्ठखण्डन०	५७२	१७०	परसन्तापविनोदो	७०७	२४४
निर्दयमविरतवाञ्छं	३७३	९१	परिगलदालोलांशुक	१०६	२०
निर्यन्त्रकेलिविशदं	३७२	९०	परिचितपार्श्वगताऽहं.	३०२	९९
निर्वोसितेऽथ तस्मिन्	६६४	२१९	परिभुक्तमपि नयत्य	०१०	३६१
निर्विण्णे निर्विण्णा,	४४१	११४	परिहासेन गृहीता	५२४	१५४
निर्व्याजसमुत्पन्न	१७४	४०	परुषवन्नोनिर्धारण०	६१७	१९०
निर्व्याजस्तवनोऽपि	७८३	२७६	परुषं यदभिहिताऽमि	४५५	११९
निर्व्याजार्पितवपुषो०	३९०	९०	पर्यङ्कः स्वास्तरणः	८२२	३०२
निश्चेतनाऽभिकाङ्क्षति	९९२	४०६	पर्यस्तमितानङ्गो	३९८	१०१
निःसरणं वासगृहा०	६२५	१९४	पल्यङ्काङ्कनिलीनः	३९७	१०१
निःसारोऽभिविवेशः	३५६	८६	पशुपतिनयनहुताशन०	२०२	४८
नीवीबन्धविमोक्षो,	६९३	२३६	पश्चात्तापगृहीतां	६०३	१८५
नीवीश्रुथनारम्भं	८४२	३१५	पश्यत्यदृश्यमानो,	७५१	२६२
नेच्छाविरतिः क्षणमपि,	३९४	१००	पश्यन्ती वत्सेश्वर०	८०७	२९१
नो गृह्णन्ति यथार्था	१०७	२५	पश्यन् विदग्धगोष्ठी०	२३५	५३
नोत्सृजति सततमेका	७९६	२८३	पश्येदं धवलगृहं	५३९	१५९
नो धनलाभो लाभो	५४७	१६२	पातयसि कुवलयनिभं	१६९	३९
नोपनिहन्तुं विषयाः	४३५	११२	पातालतलं भोगिमि०	१७९	४१
नो पश्यसि यदि ककुभः	६८२	२३१	पादस्तेन सलीलं	१०२७	४२६
नो बहु मनुते रम्भां	१०००	४११	पार्श्वगतेऽपि प्रेयसि	२७५	६२
नो वारयसि तथा मां	२९४	६७	पार्श्वविस्थितनर्म०	७६०	२६५
न्यकृतवृष इति शर्वे,	१९५	४६	पिकस्तमलयसमीरण०	२९९	६९
पतति मुहुः पर्यङ्के,	१००	२३	पिण्डीकृतमिव रागं	९१६	३६१
पत्रच्छेदमजान०	७४	१७	पितुरेक एव पुत्र०	५३२	१५७

प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्	प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्
पितृतर्पणप्रसङ्गे	१९८	४७	प्रविभक्तैर्भावरसै	८६	२१
पिष्टातकपिङ्गितं	८९०	३४७	प्रविलम्बिकुसुमदाम	६४	१५
पीडितमधु मधुजालं	६४५	२०७	प्रशियिलभुजलतिकाया	२९५	६७
पुत्राभावः श्रेयाः	४३१	१११	प्राक्तनकर्मविपाकः	४४०	११४
पुनरन्तर्जलमग्नौ	६८६	२३२	प्रादुर्भूतरिरंसं	७३३	२०४
पुनरपि पट तशृगलं	७८९	२७९	प्रायेण भट्टतनयो	८८	२१
पुरुषाक्रान्ताः सततं	३२१	७७	प्रायेण यन्निदानं	१०३३	१३०
पुरुषान्तरगुणकीर्तनः	६३३	२०२	प्रारब्धे सुरतधिधौ	१५३	३४
पुरुषान्तरसंघर्षाः	५३८	१५८	प्रारम्भ एव तावः	३८१	९५
पुस्तवाख्यापनकामा	५४१	१६०	प्रासादमारुहन्तं	८८६	३४४
पूजयसि येन गुरुजनः	७८५	२७७	प्रियदर्शनं किं बहुभिः	३७१	९०
पूर्वं दत्तस्योपरि	६०६	१८६	प्रियमपि वदनं दुरात्मा	८०५	२४३
पृथगासननिर्देशः	६१८	१९१	प्रियरतिभोगो मदनो	९०८	३५७
पेशलयचक्षां वसतिः	२१	७	प्रियसखि लोकसमक्षं	४०१	१०२
प्रकटितदशननखक्षतिः	३३५	८१	प्रीतिभराक्रान्तमतिः	५६३	१६७
प्रकटितविग्रहसंस्थितिः	२६५	६०	प्रीतिः किल निरतिशया	८२४	३०३
प्रकटीकृता त्वयैव	८५३	३२१	प्रीयत एव तवोपरि	६६२	२१९
प्रकृतिलघोर्येन कृता	७८०	२७३	प्रेङ्क्षाप्रहरणयुक्त्या	६७०	२२३
प्रकृतिविशेषावस्थाः	९४९	३७७	प्रेममयीवाभाति	१००२	४१२
प्रग्रीवकशयनगता	५८७	१७८	प्रेमय कन्यामेनाः	९१२	३६०
प्रतिपुरुषं सन्निहिताः	३१८	७४	बभ्रन्ति येऽनुरागं	३२४	७८
प्रत्यग्रनखत्रणितः	६९०	२३४	बहलोपायाभिशा	९८८	४०३
प्रत्यासन्नग्रामे	६०	१४	बहलोशीरविलितः	८६६	३३१
प्रत्यासन्नीभूतं	४०९	१०५	बहिरुपपादितशोभा	३२३	७७
प्रथमतरमेव कल्पितः	९३७	३७२	बहुकुसुमरसास्वादं	५५२	१६५
प्रद्युम्नः प्रद्युम्नो	३०५	७०	बहुमार्गो भद्रयुतः	७७६	२७१
प्रपलायनैकहृदये	७९	१८	बहुभिन्नकरविदारणः	३१७	७४
प्रमदमुपैति मथूरी	१०३५	४३१	ब्रह्मोक्तनाट्यशास्त्रे	७५	१७
प्रवयसि यौवनशालिनि	९३	२२	नाल्ये तावदयोग्या	५४४	१६१

आप्तोक्तो अतस्ती

अध्ययः

श्री नारायणाय नमः वरदाय नमो (उग्र)

प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्	प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्
बाला मृदुगात्रलता	३८६	९६	मधवशादभियोक्तारि	३९५	१००
बालैवाज्वरहिता	१००४	४१३	मन्येऽमीष्टवियोगं	४८७	१३६
बिभ्राणेऽरुणिमानं	११३	२६	मन्वादिमुनिवरैरपि	७१९	२४८
बुद्धाऽथ तस्य भावं	८११	२९६	मम तु दिनान्तरितेऽपि	५९०	१७९
बुध्यन् वञ्चकभङ्गी०	२३७	५४	मयि जाताधिकरागो	६६९	२२२
भगवन्हुतवह, मामा	४८९	१३७	महिलाभिरसुरविवरं	१८०	४१
भगिनि न मुञ्चति वेश्म	३६७	८९	महिषीव पङ्कदिग्धा	१०१	२४
भग्नेऽपि प्रेक्षणके	१०१०	४१६	मातर्भगिनि दयां कुरु,	२२०	५१
भग्ने लजासेतौ	८९४	३४९	मातरि निर्यातायां,	१५१	३४
भट्टकदम्बकतनये	५६५	१६८	माऽत्र करिष्यसि खेदं	१३४	३०
भट्टसुत नूनमिष्टा	१६५	३८	मात्रा ते गुरुजघने	१४२	३२
भयशृङ्गारत्रीडा०	८४१	३१४	मातः, किं विदधामो,	४१	१०
भरतविशाखिलदन्तिल	१२४	२८	मामा तावघात	४७२	१२६
भरतसुतैरुपदिष्टं	९४६	३७८	मामा मामतिपीडय,	१५८	३६
भर्गविलोचनपावक०	९१८	३६२	मार्गानुगतौ लब्धो	१९६	४६
भवतु कृतार्थस्तात०	४७६	१२७	मालत्या गुणवार्ता	७१५	२४६
भवतु, विरुदप्रेम्णः	७०२	२४१	मालत्या सह किञ्चि०	५२१	१५३
भवतो भवतो धैर्यं,	७६८	२६८	मांसरसाम्यवहारः	३०७	७१
भास्करवर्मणि याते	५६१	१६७	मितदोषे बहुरोषाः	८३८	३१३
भुजगाः पररन्ध्रदृशः,	१९१	४५	मुक्तान्यसमारम्भा	१०१७	४२१
भुजवलनगात्रसंस्थिति	८५	२०	मुररिपुनाभिसरोरुह०	९९१	४०५
भूमण्डलेऽत्र सकले	९८४	४००	मुषिताशेषत्रिभूते०	३५३	८६
भूमिभृतामुपरिस्थित	७७५	२७१	मुहुरविभावितहास्या,	९९	२३
भ्रमसि यथेष्टं तावत्	७५४	२६३	मूर्तिरिव शिशिररश्मे०	२५०	५७
भ्रमङ्गस्मितवीक्षित०	९६२	३८५	मूर्धन्निभागसंस्थित	७३९	२५७
मकरध्वजस्य पूजां	९०७	३५७	मूले स्थितस्य निभृतं	९५४	३८२
मण्डयितुं वियदुदयति	१०३२	४२९	मृदुधौतधूपिताम्बर	१४९	३३
मत्वा मदनाशीविष०	२८५	६५	मेरुमहीधरभुव इव	३१६	७४
मदलीला हलिनेव,	१३६	३१	मोहनविमर्दखिला	३९१	९९

प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्	प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्
यः पुनरतिकोपानल०	७१७	२४७	यल्लीलार्पितचरणौ	३७	१०
यः प्रार्थितोऽपि यत्नात्	७८	१८	यस्तु न धर्मप्राप्त्यै	६५३	२१५
यः शैलेन्द्रनितगन्धं	९६६	३८८	यस्त्वेकाश्रयरागः	६२७	१९५
यतिगणगुणसमुपेता	१०	४	यस्मिन्नेव मुहूर्ते	२८८	६६
यत्त्वं विषयविलोकन०	४५९	१२०	यस्य न जातिर्नात्मा	७८१	२७४
यत्तु घनसारकुंकुम०	६०७	१८७	यस्याः कामः कृपणो	१०२३	४२४
यत्नेन कपटघटिता०	६३७	२०३	यस्यान्वये महीयसि	१९७	४७
यत्र च कुलमहिलाना०	१८६	४३	यस्यामुपवनवीथ्यां	१६	६
यत्र च रमणीभूषणं	८	३	यस्यार्थे न विगणिताः	७००	२४१
यत्र न मदनविकाराः	६३०	२००	या अप्यचलितवृत्ता	५१०	१४८
यत्र नितम्भवतीनां	१८५	४३	यातु भवान् कुसुमपुरं,	४९५	१४०
यदतीतं तदतीतं,	६४४	२०७	यातेऽपि नयनमार्गं	७२०	२४८
यदनङ्गैरिव विहितं,	३७९	९४	या धनहार्यां नायों	६३८	२०४
यदमन्दमन्मथोचित०	३७५	९१	यानि हरन्ति मनांसि	६२८	१९९
यदि कथमपि मधुमथनः	११८	२७	या बालेऽपि सरागा,	३११	७२
यदि जीवितेन कृत्यं	५८८	१७८	यावत्प्राणं धाव०	९५३	३८१
यदि नाम निराकरणे	६४८	२०९	यावद्यावदशक्तिं	१०५३	४३९
यदि नाम पञ्च दिवसां०	३४७	८४	यावद्वाञ्छितसुरत०	४४२	११४
यदि नाम रुणद्धि गिरं	२८६	६५	यावन्न वेत्ति कश्चि०	९२४	३६६
यदि नामोदरभरण०	७२९	२५२	यासामासीत्सख्यं	८४९	३१९
यदि पतति सा कथञ्चि०	११९	२७	यासां कार्यापेक्षा	६५६	२१६
यदि पश्यति तां शर्व०	९७८	३९७	यासां जघनावरणं	३०६	७१
यदि भवति दैवयोगा०	८१९	३००	या हसति सरोजवतीं	९९६	४०८
यदि वः परलोकमतिः	९७२	३९३	यूंयं कुटुम्बमध्ये,	९३५	३७२
यदि वेद्मि तस्य वसतिं	८१४	२९८	येन तदा मामूचे	६९६	२३८
यदुपनतो नयदत्तः	३६	१०	येन तपस्वी स युवा	८२७	३०६
यद्यद्वाञ्छति हन्तुं	१५४	३४	येन स्नेहः क्रोधः	१७३	३९
यद्यपि मारप्रसरो	३०२	७०	येऽपि घनक्षयदोषं	५०३	१४४
यन्निःशेषितविभवो	३८	१०	येषां श्लाघ्यं यौवन०	२८०	६४

प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्	प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्
यो जग्राह हिमांशोः	२०६	४८	ललितवपुर्निर्दोषा	२६४	५०
यो मदनः प्रमदानां,	२०८	४०	ललिताङ्गहारजृम्भितः	२७७	१७२
योऽयं गृहीतवृषिकः	७४८	२६०	लाघवतो यन्महतः	४६३	१२३
योऽयं प्रेमलवांशः	१७२	३९	लाभः स एव परमः	५४९	१६३
यो विनयस्य निवासो,	२०७	४९	लोकेन हास्यमानां	६२२	१८५
यौवनकल्पतरोस्ते	५७	१३	लोलायमानवर्णाः	६६०	१२५
यौवनचापलमेतः	४६१	१२१	वंशेऽकुटिलगतीनां	४१३	१०६
यौवनसौन्दर्यमदं	२३	८	वक्ष्यामि सापराधं	१०११	४२०
रङ्गगताऽपि भुद्रा	७९७	२८४	वचनप्रपञ्चसारं	५९६	१८२
रणदिन्दिर्दिश्वन्दे	६६८	२२२	वचनान्तरोपघातैः	६२०	१०२
रणवीरवंशभूषण	७६३	२६६	वचसि गते गदगताः	२९१	६६
रणशिरसि हते वज्रे	५५९	१६७	वञ्चकवृत्ता वेश्या	४८५	१३४
रतिरसरभसास्कालन	१२७	२०	वञ्चयति जनं योऽसौ	७४६	२५०
रतिसङ्गरनिहितमताः	१५२	३४	वटशाखालम्बिभुजां	४६८	१२५
रमणहृदयानुवर्तनं	४९०	१४२	वत्सपतिमालिखन्ती	८०८	२९०
रमणीय चाटुवचनं	७८७	२७८	वत्सेशभूमिकाऽस्या	८०२	२८६
रम्यं कुसुमस्तम्बकं	६७६	२२७	वपुरिदमनुपममीदृग्	८१५	२०८
रशनागुणेन विगलितं	२९६	६८	वयमपि देवनिर्केतनः	८००	२८५
रसनेन्द्रियैकशेषः	६८४	२३१	वर्णविशेषापेक्षा	३१०	७२
रागोऽधरे न चेतसि,	३०८	७२	वर्ण्यः सद्रत एकः	४८६	१३५
रुच्यः कान्तो हृद्यः	१०१६	४२०	वर्षशतस्य हि सारः	६८०	२२०
रुन्धानामिव हृदयं	४७०	१२५	वलितद्रुतचित्रगतिः	५००	१४३
रूपं यौवनचित्रितः	९७०	३०१	वसुनन्दचित्रदण्डक	७६	१८
रोमोद्गमसन्नहनं	२८९	६६	वहति जवेन तुरङ्गं	०५२	३८१
लग्नोऽसि यत्र गात्रे	८६९	३३३	वहति स्म यं नितम्बं	००३	३०५
लघुहृदयतया तस्माः	७०४	२४२	वहतु नितम्बः स्थूलो	०८७	४०२
लब्ध्वा वचसोऽवसरं	४२८	११०	वाजीकरणैकमतिः	५४२	१६०
ललनास्तदतुल्यतया	९८२	४००	वात्स्यायनमदनोदय	१२३	२८
ललितमनाथीभूतं,	४७९	१३१	वात्स्यायनमयमबुधं	७७	१८

प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्	प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्
वारस्त्रीणां विभ्रमः	३०३	७०	विस्मयभावाकृष्टः	८८८	३४६
वार्धुपिककदर्शनया	६१६	१९०	विस्मयलोलितमौलिः	७२	१७
वाससितं स्वेदजलं	२९८	६८	विस्मयभक्त्याः कुर्वन्	४०६	१०४
वांशिकदत्तस्थानकः	८८१	३३९	विदितनमस्कृतिरासः	१०४७	४३६
विकसितकुसुमसमृद्धिः	२६०	५९	विदितस्वापयिबोधः	५१३	१४९
विकसितवदनः पिशुनः	७०९	२४४	विहिते देव्यादेशे	९१४	३६०
विकसितसुरभिमनोहरः	५१७	१५१	वीणावादनस्त्रिजा	३५७	८६
विगलल्लोलं चुम्बनः	३७८	९३	वृत्ते रताभियोगे,	१६३	३८
विघटितविनिमुद्रदृशा	५१४	१५०	वृश्चिकरञ्जितकरः	६७	१६
विचरन्नुपवनमण्डपः	२६१	५९	वतनलामाद्रह्यः	७१८	२४७
विज्ञप्तिकोन्मुखत्वं	९३४	३७१	व्यथयन्नपि सञ्जायः	१०२५	४२५
विज्ञानार्जितदर्पो	१००८	४१६	व्यपगतक्रोपे रागिणि	६५५	२१६
विज्ञानेन ख्यातां	५२५	१५४	व्यसनोपहतविवेको	५३०	१५६
विज्ञापयाम्यतस्त्वां	८७९	३३८	व्याजेन कालहरणं,	६२१	१९३
विज्ञापयाम्यतस्त्वां	५१८	१५२	व्यासमुनिनाऽपि गीतौ	६४०	२०५
विदधाति पारिजातकः	९९३	४०६	गठभृगयुः कुसुतिशरेः	७१०	२४४
विदधासि हरिमकौ	३३	९	शशधरविभ्वार्धगतां	११०	२५
विदधातु किमपि,	६२९	२००	शिथिलयतु कुसुमचापं,	१२२	२८
विद्वेष्टि करणमध्यं	९९९	४१०	शिथिलितनिजदाररति	५५१	१६४
विन्ध्यधराधरभूरिव	९	३	शिरसा रचिताञ्जलयो	८५९	३२५
विन्यस्य शिरसि चरणं	१४५	३२	शिशिरकरकान्तमौलिः	२४१	५४
विनिमील्य दृशौ कस्माः	८८३	१३३	शुभकर्मकरता अपि	२४९	५६
विनिवार्य तत्प्रवर्तितः	८७५	३३६	शुश्रूषणमेव गुरोः	६२१	१०८
विनिवृत्त्य यामि	८८०	१३२	शुष्यति साऽलभमाना	८३१	३०९
विफलं शास्त्रज्ञानं,	६३३	११२	शूलभृतो ध्यानस्थाः	१२	५
विभ्रमं कियतस्तपसः	३५१	८५	शृङ्गाररससमुद्रं	९२०	३६३
विविधविलेपनखरटितः	७५८	२६४	शृणु तस्य चारुहासिनि	६१	१४
विविधस्थानकरचनाः	८०८	२८८	शृणु सखि कौतुकमेकं	३९९	१०१
विषयतिमिरावृताक्ष्णाः	४२६	११०	शृणु सुश्रोणि यथाऽस्मिन्	७३६	२५५

प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्	प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्
शैशवमस्तु जरा वा	८१६	२९९	सजनगोष्ठीनिरतः,	२०९	४९
भ्रमजलबिन्दूपाचता	३८९	९८	सतडिन्मिलद्वलाका०	५७२	१८०
श्रीफलभुक् पत्रवृत्तो	७६६	२६७	स तु लिखति दासपत्रं	८३४	३१०
श्रीबलसुतपरिपालित	३६१	८७	सत्यं प्रेमणि वृद्धे	७१३	२४५
श्रीमन्नद्य श्रेयः०	१०४८	४३६	सहशोऽप्यनुभावगणे	८०९	२९२
श्रीरस्तु दुर्गतिर्वा,	५५४	१६५	सद्भावप्रेमरसं	४४३	११५
श्रुतिकुवलयमीक्षणतां	९८१	३९९	सद्भावबद्धमूले	१०३७	४३२
श्रुतिभेदेषु विवादो,	१९९	४७	सद्भावरागदीपित०	३८५	९६
श्रुतिविषयेऽन्तरित०	५२८	१५५	सद्भिर्विधीयमानं	८५१	३२०
श्रुत्वाऽथ विपुलजघना	२४	८	सन्दर्शितपरमार्थ	६४७	२०८
श्रुत्वा समरभटस्तां,	१०४४	४३५	सन्त्यन्या अपि सत्यं	५७५	१७१
श्रुत्वा सुन्दरसेनः	४९३	१३९	सन्निहितकलत्राणा०	६०१	१८५
श्रुत्वोत्तरमवदत्तं	७८८	२७९	सन्मणिरनेकभोगो	७७९	२७३
श्रेष्ठिवणिग्विदकितव	६८	१६	सप्ताश्रयः षडात्मा	९४०	३७४
संयमनमिन्द्रियाणा०	१९०	४४	सफलं तस्या जन्म,	१६६	३८
संव्यवहारत एव	४३२	१११	स भवति विनयाधारो,	४३९	११३
संसक्तभोगिनेत्रा	१९	७	समिधामेव च्छेदन०	४२०	१०८
संसक्तार्द्रावरणं	६८७	२३२	समुवास वाररामा	२०	७
स उपेत्य तयाऽवसरे	९०	२१	संपन्नवाञ्छितार्था	६१३	१८९
स उवाच ततो 'वणिजो	७९४	२८२	संपादितहरपूजो	७५६	२६३
स उवाच 'वटतरोरध	४७४	१२६	सरसिजमस्थिरशोभं,	१११	२६
स कथं न स्पृहणीयो	९७५	३९५	सविवादे परलोके	८२०	३०१
स कदाचिद्रूपमभ्वज०	७३८	२५६	सलेहं सत्रीडं	१५०	३३
सकृदपि यैरनुभूत०	१०३९	४३३	सहजप्रेमोपनता	१४८	३३
सखि कुरु तावद्यत्नं	२८३	६५	सहजरसेन जडीकृत०	३८२	५९
सख्य इतो भ्रमरकुल०	६६७	२२१	सहजविलासनिवासं	१२१	२८
संकल्पैरुपनीतं	१०४	२४	सहसा संकटवर्त्म०	८२३	३०३
संग्रामादनपसृतिः	९४९	३८०	साकम्पोऽधर, ईक्षण०	९८६	४०२
स जयति संकल्पभवो	१	१	साकाङ्क्षितं क्षिपन्त्या०	६९४	२३७

प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्	प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्
साक्षिनिकोचं सख्याः	६३२	२०१	सूचितपात्रागमनः	८८४	३४३
सात्त्विकभावोन्मीलनः	८०५	२८९	सेक्तुमिवाशाकरिणो	२४६	५६
सादरमर्पयतोऽब्जं	६८९	२३४	सैवैका गुणवसतिः	१६७	३८
सादरमाकृष्य चिरं	३१९	७६	सैवोपवनसमृद्धिः	२६९	६१
साधूनामाचरितं	२१४	५०	सोत्कण्ठेव समदना,	२५१	५७
सापि च्छिन्ना च्छोटनः	८३६	३११	सोऽवददभिजातजनो	४९६	१४१
सा मन्मथमः	९१९	३६२	सौन्दर्यं तत्तादृश	१२०	२७
सावरणं व्रजतोऽन्यां	७१२	२४५	स्खलिताकुलिते गमने	२९२	६७
सा शुश्राव कदाचिः	२२	८	स्तनजघनचिकुरभारे	१८७	४४
सा सप्रणतिः पुरतः	९९०	४०४	स्तनभारावनतस्य	९०२	३५४
सः स्वधरा सुवदना	९६८	३९०	स्तब्धतनुं सोत्कम्पां	२७२	६१
सितधौतवसनयुगलां	२९	९	स्त्रैणं पश्यति युक्त्या	७५०	२६१
सिद्धार्थबीजदन्तुरः	७४०	२५७	स्थानेषु येषु युष्मः	७२७	२५१
सुकुमारसंप्रयोगः	३९६	१००	स्थापय घटकं तावत्	८६५	३३१
स (सु?) कुमाराविद्धः	९४१	३७४	स्थूलघनतन्तुसन्ततिः	४०७	१०४
सुगतोऽपि नाजिविमुखो,	७७८	२७२	स्थूलस्थापितचूडः	६२	१४
सुन्दोपसुन्दनाशः	९६३	३८६	स्निग्धत्वमलं बुद्धा	६१५	१८९
सुमनः कुङ्कुमवासः	३४६	८४	स्निग्धेति नाभिनन्दति	९९७	४०९
सुमनोभिः परिकरिता	९६४	३८७	स्नेहपरा मयि केली,	३४५	८३
सुमनोमार्गणदहनः	३२८	७९	सृहणीयोऽयमशोकः	६७१	२२३
सुमनोमालां कण्ठात्	८४	२०	स्मरणाद्यस्योत्पत्तिः	९७६	३९५
सुरचितरागोपचितेः	४०५	१०४	स्मृतिजन्मजनितः	५७३	१७०
सुरतश्रमवारिकणान्	५५०	१६४	स्वकरेण परित्यक्ता	५३३	१५७
सुलभा तस्य विभूतिः	४३७	११३	स्वच्छन्दः पिबतु रसं	७१४	२४६
सुविहितसमुचितसं०	३७०	९०	स्वनियतपुरुषस्युदयाः	९९४	४०७
सुश्लिष्टसन्धिवन्धं	९४७	३७९	स्वव्यापारिकमतेः	८१३	२९८
सुश्लिष्टो हावविधिः	६९२	२३५	स्वस्ति श्रीकुसुमपुरात्	४११	१०५
सुधिरस्वरप्रयोगः	८७७	३३७	स्वच्छन्दस्यफलं बाल्यं,	७२४	२५०
सूचयति पृथक्करणं	५८३	१७६	स्वीकुरु तावत्प्रथमं	५९	१४

प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्	प्रतीकम्	श्लो.	पृष्ठम्
स्वेच्छागमनलघुत्वं	१०३	१८१	हाहा हाव हतोऽसि,	४७७	१२७
स्वेदाम्बुक्रणोपचिता	३१२	७२	हितमधुराश्रयवाणी	७८६	२४३
हरति मनो नो हियते,	१००१	४१२	हीनान्वयजन्मानो	४०	१०
हरिणायतेक्षणानां	१८०	१४४	हृदयद्वय एकत्वं	४६५	१२३
हस्तद्वयान्तरागतः	७३५	२५५	हृदयमधिष्ठितमादौ	९७	२३
हस्तोच्चयं विधातुः,	२५०	५०	हृदयेषु कामिनीनां	७७२	२७०
हारस्तवैव तिष्ठतु	६१०	१८८	हेतुस्तव प्रवृत्तेः	४५४	११८
हारीताहितशोभो	२४७	५६	हृत्वायासश्वासान	१५६	३५
हाहा किमुद्धतत्वं,	४४४	११५	ह्येपयति वारणेन्द्रं	५७	१३

निम्नलिखितटिप्पण्यंशः शोधपत्रे (पृ. ४९९-४६३)

तत्तदार्याटिप्पणीस्थाने पठनीयः ।

आ १६०-पृ. ३९-टी. पं. ५- 'संदानितकं...कश्मीरेषु' इत्यस्य स्थाने
'संदानितकं युग्मम्' ।

आ १९५-पृ. ४६-टी. पं. १८- 'प्रतिपादित' इत्यनन्तरं 'वस्तुतस्तु'
'सिद्धानां कपिलोमुनिः' (भ. गी. १० २६) इति भगवद्गीतोक्तेः
कपिलः=श्रीकृष्णः, स च पीडितो वसुधासुतः=भौमासुरो येन तादृशः ।

(इ)—कुट्टनीमते तथा तट्टीकायां गतानां प्रधानशब्दान्,

वर्णानुक्रमणी ।

(तत्र एवं अनुचिद्धान्तर्गताः शब्दाष्टीकायां द्रष्टव्याः ।)

	श्री.	पृष्ठम्		श्री.	पृष्ठम्
अकृत्नीनः	११	४	अञ्जितमुक्तम्	१०१९	१२२
अक्रिष्टः	१०३०	४०८	अञ्जलिः	१०३३	१२२
॥ अक्षरविशेषयोरभेदः)	१८	७	..	११८	१५२
अभाः	११	५	अटनी	१६९	३९०
अक्षिगतः	५४७	१६२	अणुः	२२९	५२
अक्षिनिर्कोचः	६३२	२०१	अतटस्थम्	८०५	३०६
अक्षिपक्षम्	८५०	११७	(अतट्टणालं०)	७७१	२७०
अक्षिविशेषः	५७८	१७३	अतनुः	१०८	२५
अभिषात्	४९०	१३७	अतर्कितम्	६९१	२३५
अग्रजन्मा	४१२	१०५	अतिकोपः	७१७	२४७
अग्रान्यम्	१४९	३३	(५२०)		
अङ्गः	१००	२३	अतिकोमलम् (वचनम्)	६९७	२३८
..	८७९	३३८	..		२३९
अङ्कतः	१३७	३१	अतिमुक्तकः	६६८	२०२
अङ्कुरः	७४१	२५७	(अतिरूढा)	६१८	२२८
अङ्गम्	५१९	१५२	(अतिशयोक्तिरलं०)	७७७	२७२
अङ्गसङ्कोचः	१५०	३४	अतिसाम्प्रतम्	२४	८
अङ्गसङ्गः	१०३८	४३२	अद्रव्यवादी	७८१	२७४
अङ्गहारः	५७७	१७२	अधरः	११३	२६
..	९६२	३८५	अधरीकृ.	८०	११
अङ्गुलिस्फोटनम्	३९०	०३६	अधीरतः	१८६	१००
अचिरकान्तिः	८७	११	अध्वगः	२२५	५२
अचिराभा	२५८	५८	अनङ्गः	१००	२३
अजर्यम्	६३८	००४	..	२७९	१६
अङ्गलः	१३९	३१	अनङ्गच्छाया	३८८	९७

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
अनङ्गदेवी	५३९	१५९	अनुयोगः	६२२	१९३
अनङ्गद्वर्षः	८००	२८५	अनुरक्तिः	२७७	६३
अनन्यभवः	१००७	४१५	अनुरागः	९२	२२
अनिमेष	२७१	६१	"	५१५	१५१
अनिरुद्धः	१०१३	४१८	(अनुरागेङ्गितानि)	६९३	२३७
अनुकरणम्	८०७	२९१	अनुवृत्तिः	५००	१४३
"	९४५	३७७	अनुषङ्गः	४६०	१२०
अनुकार्य	८०७	२९१	(अनुस्मृतिः) (विप्रलम्भा-		
अनुकूला	७११	२४५	वस्था)	(७२७)	२५१
अनुग्राहकः	२४५	५५	(अन्तःकुलकम्)	५४६	१६१
अनुजीविन्	६९	१६	अन्तर्भिन्नः	२९७	६८
"	९३८	३७३	अन्तःकरणम्	५०७	१४६
(अनुशालङ्कारः)	१४६	३३	अन्तरम्	६९०	२३४
"	५४६	१६२	अन्तर्मनाः	७०७	२४४
अनुतापः	७२६	२५१	अन्तरा	७३५	२५५
अनुनयः	१०१८	४२१	अन्तरायः	३७२	९०
अनुपप्लुतम्	१०१७	४२१	अन्त्याश्रमः	४९५	१४०
अनुप्रविश्य	७०६	२४३	अन्धासुरः	१९	७
अनुबन्धः	१५९	३६	अन्यतः	६८४	२३१
"	४५४	११८	अन्वयः	१६७	३८
"	६२४	१९४	अन्ववायः	४३८	११३
"	८०३	२८७	अपमानः	५०९	१४८
"	९३६	३७२	अपयन्त्रम्	८४७	३१८
अनुभावः	६३७	२०३	"	१२६	२९
"	८०९	२९२	अपराधः	६१९	२२९
अनुमरणम्	४९२	१३८	अपशङ्कम्	१५३	३४
अनुमानम्	३८८	९७	अपसारकः	८७	२१
(अनुमानालं०)	३८८	९८	अपाङ्गः	५०७	१४६
"	५३८	३२१	अपार्था	९८४	४००
"	१०४१	४३५	अपेक्षा	६५६	२१६

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
अप्रतीकारः	४५४	११८	अन्यन्तरव्ययः	९३५	३७२
(अग्रस्तुतप्रशंसालं०)	५१६	१५१	अभ्यर्थना	१७०	३९
"	८२५	३०४	"	२१८	५०
अबल	१२	५	अभ्यवहारः	३०७	७१
अबला	१०६	२४	अभ्याशम्	६०४	१८६
" "	५१५	१५१	अभ्युत्थानम्	१३९	३१
अभव्यः	८१८	३००	अभ्युपपत्तिः	७९३	२८२
अभिगमः	६५२	२११	अभिश्रम्	८०५	२८९
अभिगमनम्	५११	१४९	अमृतम्	८४३	३१६
अभिजातः	४९६	१४१	अमृतकरः	५७०	१६९
अभिधेयता	४३५	११२	अमृतगभस्तिः	७४४	२५९
अभिनन्दति	१०८	२४४	अम्भोधिः	१७९	४१
अभिनन्दन	१४७	३३	अर्जुनः	२५२	५७
अभिनयः	६५७	२१७	अर्थः	६५२	२११
"	८०५	२८९	अर्थज्ञानं	७८१	२७४
अभिनिवेशः	३५६	८६	(अर्थगमोपायः)	५८५	१७७
अभिभूतिः	१७८	४१	(अर्थान्तरन्यासः)	१०६	२५
अभियुज्जानः	१५१	३४	"	११२	२६
अभियोक्ता	३९५	१००	"	११४	२६
अभियोगः	९२	२२	"	१३०	१९
"	७०८	२४४	"	२६९	६१
"	१०२४	४२४	"	२७७	६३
अभिरूपतादर्पः	१२९	२९	"	४२८	१११
अभिसारिका	१८४	४३	"	६०३३	४३०
"	५९६	१८२	अर्थिजनः	१०७	२५
(अभिसारिकालक्ष.)	५९६	१८२	अर्थे (अव्ययम्)	७००	२४१
अभिसंबन्धः	१७५	४०	अर्थचन्द्रः	६३५	२०२
अभिहितम्	१३४	३०	अर्जुनः	२३८	५४
अमीष्टवियोगः	४८७	११६	अलकावलिः	११०	२५
अभ्यक्तः	४०८	१०५	अलककः	११३	२६

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
अलङ्करणम्	५५५	१६६	अविभावितम्	९९	२३
अलसः	६९२	२३६	अविभावितः	६८६	२३२
अलिः	११२	१६	अविरलम्	६	३
अलिकम्	११०	२५	अविवेकः	१३	५
अलिपटलम्	११०	२५	अव्यपदेश्यम्	९५४	३८२
(अल्लाहाबाद)	२९८	६८	अशरीरशरः	९५	२७
अवगीतम्	११०	१०५	अशरीरः	७३४	२२४
अवगीतिः	३०५	६९	अशेषः	७७९	२७३
अवगुण्ठनम्	८४८	३१८	अशोकः	६७१	२२३
अवगूहनम्	५८५	१७५	अशोककिसलयः	६७१	
अवटः	४२६	११०	"	६१६	२२१
अवतारणम्	१४२	३२	अश्रेयः	१७८	४१
अवतंसः	६१६	२२१	अश्लिलम्	१६०	३७
अवतंसकः	६७१	२२३	[अश्लीलपटुत्वम्] (दोषः)	६११	२३९
अवदातम्	४२३	१०९	अश्लिलोक्तिः	८०४	३४९
अवद्यम्	८	३	असमवायः	११८	२७
अवधीरणा	६३१	२०१	असमशरः	२७२	६१
अवरोधः	९१०	३६०	असमसायकः	१०२६	४२६
अवसरः	१०४१	४३६	(असमालं०)	१०१४	४१९
अवस्था	९४५	३७७	असमेयः	५०१	१४३
अवस्थितिः	१०००	८१६	असिधेनुः	७४२	२५८
(अवहसितलक्ष०)	६३४	२०२	असुरविवरम्	१८०	४१
(अवदित्था) (भावः) (६९०)		२३४	असूया	६१८	१९१
अवहेला	१००७	८१५	अक्षम्	७३२	२५३
अविचेतितम्	१६१	३७	अस्थिरशोभम्	१११	२६
अविदग्धः	३९३	१००	अहत्या	८५९	३२५
अविद्याप्राणम्	४०५	१४०	अहह	५७२	१७०
(अविद्याल०)	४०५	१४०	आकम्पः	९८६	८०२
अग्निनयः	१६०	१३७	(आकल्पम्)	६७५	२२६
"	३७६	९२	आकल्पकः	१००३	४१३

श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
आकृतम्	४६ ११	आपत्	१०६ २४	
"	४४३ ११५	आभिरूप्यम्	८५४ ३२१	
"	६८७ २३३	आभीक्ष्यम्	६१९ १९२	
(आक्षितिकालक्ष.)	८८१ ३३९	आभोगि	४९ १२	
(आक्षेपः)	११४ २६	आमिषम्	७३४ २५४	
"	१३४ ३०	(आमुखलक्ष०)	८८३ ३४३	
आक्षेपः	७८३ २७६	आम्नायपाठः	४२२ १०९	
(आक्षेपालं.)	१२२ २८	आयतिः	६१७ १९०	
आखेटकः	८० १८	आयुः	६१५ २२५	
"	९५० ३८०	"	७०७ २४४	
आख्यातिः	४५३ ११८	आरोहः	६९९ २४०	
आख्यातम्	१७५ ४०	आर्जवम्	१४ ६	
आग्रहः	४९४ १३९	"	१७३ ३९	
(आचार्यल.)	३८५ ९६	(आर्थीश्लेषोपमा)	२४१ ५५	
आचार्याणी	७५३ २६२	आर्या	२११ ४९	
आचूष्य	७३३ २५४	"	७८० २७३	
आतोद्यम्	८८० ३३८	(आलिङ्गनावसरः)	५८१ १७६	
आतोद्यवादनम्	१२५ २९	आली (लिः)	१२५ २५१	
आत्मभूः	९६३ ३८६	आलेख्यम्	२३६ ५३	
आत्मयोनिः	८२६ ३०५	"	३०७ ७१	
आत्मवृत्तिः	९९६ ४०८	आवर्जितम्	५१२ १४९	
(आत्मा)	७०५ २४३	आवसथः	२१ ७	
आत्मासनप्रदानम्	१३९ ३१	"	९६१ ३८५	
आत्मसंभवः	५८७ १७८	आवासः	९३१ ३७०	
आदेशः	५१ १२	आविद्धक्रियः	९४१ ३७४	
आनन्त्यम्	६०० १८४	आवृत्तिजालिका	८९५ ३५०	
आनन्दः	५७० १६९	आवृत्तिः	८७१ ३३४	
आनुकूल्यम्	१५९ ३६	आशयः	१८६ ४३	
आपणिकः	५४० १५९	आशीः	१४३ ३२	
		"	१०३४ ४३०	

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
(आशीरलं०)	३७२	९०	उच्चण्डम्	६६	१५
"	१०५२	४३९	उच्चाटय	९५४	३८२
आशीविषः	२८५	६५	उच्छलितकण्ठ	८७	२१
आश्लेषः	५८१	१७५	उच्छूनम्	३६२	८७
आसज्य	१०१८	४२१	उच्छ्वासः	७२६	२५१
आसन्दी	३०	९	"	२७३	६२
आसारः	२८२	६४	उत्कता	३६९	८९
"	५८९	१७९	उत्कण्टकिताङ्गी	९८	२३
आस्फालनम्	१२७	२९	(उत्कण्टा)	६८०	२३०
"	८२१	३०२	(उत्कण्ठितालक्ष.)	२५१	५७
आस्था	४६०	१२०	उत्कम्पः	९८	२३
"	१०४०	४३३	उत्कर्णः	९५५	३८२
आस्थानम्	९२१	३६३	उत्कलिका	५९०	१७९
आस्तादः	७१५	२४६	"	६८०	२३०
आस्वादितम्	५१७	१५१	"	९२०	३६३
आहार्यम्	९७५	४०१	"	१०५०	४३७
आहार्यः	५०२	१४४	उत्का	५९३	१८१
इति	६९४	२३७	उत्कोचः	७९६	२८३
" (हेतौ)	७०२	२४२	(उत्तमनायकलक्ष.)	२०९	४९
" (पूर्वोक्तप्रकारे)	७०३	२४२	उत्सङ्गः	५४९	१६३
इतिवृत्तम्	६६५	२२०	उत्साहः	८८२	३४१
इदिन्दिरः	६६८	२२२	उत्सुकता	६९३	२३६
इन्द्रकल्पः	९९४	४०७	उदयनगः	९२६	३६७
इष्टः	१०१६	४२०	उदर	१४०	३२
इष्टका	२३०	५२	उदवसितम्	६०१	१८५
इष्टदेवता	१४३	३२	(उदात्तालं.)	१८०	४२
ईश्वरः	१८	७	उदासीनः	१२८	२९
ईर्ष्या	७०३	२४२	उद्गारः	४१४	१०६
उक्षा	२१२	५०	उद्धृष्टम्	८२३	३०३
उग्रः	७६९	२६९	उद्दलम्	६८२	२३१

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
उद्धतः	९०५	३५६	उपयनम्	१६	६
उद्धतत्वम्	४४४	११५	उपवेशितः	९५५	३८२
उद्धृतिः	१०६	२४	उपशमः	७२३	२४९
उद्भुजः	८९१	३४८	"	७२४	२५०
उद्भेदः	७९८	२८४	उपसर्गः	१७८	४१
उद्यमः	८०३	२८७	"	९८०	३९८
उद्भङ्गः	९३६	३७२	उपसुन्दः	९६३	३८६
उद्रिक्ता	१०५०	४३७	उपहासा	६१८	१९१
उद्बलितम्	८९८	३५२	उपायनम्	६०	९
उद्देगः	६२१	१९३	उरः	११८	२७
(उद्देगावस्था)	९९	२३	उरणः	३६६	८८
(उन्मीलितम्)	११२	२६	उष्णीठिका	६८	१६
(उन्मीलितालं०)	११२	२६	उर्वशी	१०००	४११
उन्मीलनम्	८०५	२८६	उर्वी	४७४	१२६
उन्मुद्रिता	७९०	२७९	उत्त्वणः	२७	८
उपघातः	३८०	९५	उत्त्वणम्	१५५	५४
"	६२०	१९२	उत्त्वणा	९८	२३
"	७०६	२४३	उल्लपितम्	१२३	२८
उपचारः	५१९	१५२	उशीरम्	८६६	३३१
"	१३५	२५५	उषिता	३४२	८२
"	७०८	२४४	ऊरुः	५३	१३
उपधा	२१०	४९०	"	१०२१	४२३
उपधानम्	८४५	३१७	"	११६	२७
उपधानकम्	२३०	५२	ऊर्णा	३६६	८८
उपन्यासः	५२६	१५५	ऊर्णापुः	३६१	८७
उपपत्तिः	५१२	१४९	ऊर्मिः	८७४	३३५
"	८६७	३३२	ऊक्षः	२५२	५७
उपभोगः	४	२	एकाश्रयस्रगः	६२७	१९५
उपमानम्	७८३	२७६	एव	६८१	२३१
उपरञ्जकः	९४१	३७४	भौचित्यम्	५१०	१४८

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
अंशुकपल्लवः	५२४	१५४	कपिलः	१९५	४६
अंसः	५२३	१५४	"	१०४०	४३३
ककुप्	५१४	१५०	कपिलमुनिः	११५	२६
कक्षः	५२३	१५४	कमलदेवी	५२२	१५३
कक्षा	१४०	३२	कमलवनी	१३१	२९
"	७८९	२७९	कमलेश्वरपादाः	७३६	२५६
कचः	२०१	४७	कम्पितम्	५७६	१७१
कञ्चुकम्	५२३	१५४	करः	१२	५
कटकम्	६०	१४	करङ्कः	७५९	२६४
कटकः	९८७	४०२	करणग्रामः	३८२	९५
कटित्रम्	४०७	१०४	करतालः	८९१	३४८
कटुकः	७२२	२४९	करपत्रकः	६३	१४
कटुत्वम्	७१६	२४७	करपादविक्षेपः	८९१	२८६
कण्टकिता	५९७	१८३	करभी	१२२	२४९
"	१००२	४१२	करयन्त्रं	६८५	२३२
कण्ठरसितम्	१५५	३४	करशाखा	६३	१५
कण्ठसूत्रिका	६३		करीरः	७२२	२४९
कण्ठस्थितप्राणा	७२७	२५२	करुणरसः	८०९	२९२
कथानकम्	२०९	४९	करेणुः	३२१	७७
कथोद्धातः	८८५	३४३	कर्णपाली	२८	८
कदर्यना	६१६	१९०	कर्णाश्वरुहम्	११२	२६
कदर्थिता	३९४	१००	कर्पटः	३९	१०
कदम्बका	५६२	१६७	कर्पटकः	२१९	५१
कदली	१०१	२४	कर्मविपाकः	४४०	११४
कदलीदण्डः	१०२१	४२३	कलंकलः	७६१	२५५
कन्दर्पः	३१४	७३	कलधौतम्	५३	१३
"	६८१	२३०	"	५९४	१८१
कन्दर्पशास्त्रम्	६३९	२०५	कलमः	२२९	५२
कन्दुकक्रीडा	३६२	८७	कलहान्तरिता	७९१	२८०
(कपित्थइस्तलक्ष०)	८९७	३५१	कला	८८३	३४२

श्लो.	पृष्ठम्	श्लो.	पृष्ठम्
कलापभृत्	५९१ १८०	कार्पासम्	३६६ ८८
कलिकालः	१८१ ४२	"	८७० ३३३
कलितः	२५ ८	कार्मुकम्	५८४ १७७
कल्पवृक्षः	२०९ ४९	कालकूटम्	६९७ २३९
कल्याणालङ्कारः	१४३ ३२	काललवः	६८० २३०
(कवीनामुपाधयः)	८०० २८५	कालात्ययः	१०४३ ४३५
कशिपु	५०३ १४४	काव्यम्	२०९ ४९
काकतालीयम्	१२० २७	"	१०५९ ४४५
काकुः	८०४ २८८	(काव्यलिङ्गालं०)	१२५ २९
काचमणिः	७१७ २४७	"	१३१ ३०
काचवर्तकः	६६ १६	"	३८६ ९७
काञ्चनमाला	९११ ३५९	"	५४७ १६२
(काण्डः)	६७५ २२६	(काव्यार्थापत्तिरलंकारः)	१३० २५३
कातरम्	६११ १८८	"	८५८ ३२४
कान्तः	६१८ २८८	"	५५९ ३८४
"	१०१६ ४२०	"	१०२० ४२३
कान्तिवितानम्	१८४ ४३	"	१०३८ ४३३
कामः	६५२ २११	(काश्मीरदेशः)	४४७
कामचेष्टितम्	१८९ ४४	काषायः	७४८ २६०
कामतः	४ २	किङ्किरातः	६७६ २२७
(कामदशाः—दश)	५१ १२	कितवः	६८ १६
(कामदशालक्ष०)	३०० ६९	किमु	६८१ २३०
कामशास्त्रम्	३८२ ९५	किमुत	६८१ २३०
कामसत्रम्	६५९ २१८	किलकिञ्चितम्	४७८ १२९
(कामस्य पञ्चबाणाः)	४८४ १३४	किसलयः	१०० २३
कामावस्था	८०८ २९२	क्रीडापेक्षिन्	७३० २५३
कामुकः	१०५७ ४४४	कुङ्कुमम्	६०७ १८७
कामुकभावः	१५९ ३६	"	६९८ २४०
कामुकभेदाः)	५२९ १५६	कुचः	५२३ १५४

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
कुचयुगलम्	१४०	३२	कुलीनः	१३०	२९
कुटुम्बम्	४२४	१०९	कुवलयम्	९८१	३९९
कुट्टनी	२	१	कुशकर्णः	७४८	२६०
"	३३४	८१	कुशीलवः	८७६	३३६
"	३६८	८९	कुसङ्गः	८४९	३१९
"	१०५९	४४५	कुसुतता	४३१	१११
कुट्टमितम्	४७८	१२९	कुसुमचापः	९७	२३
"	१५२	३४	"	१२२	२८
कुण्ठा	८४४	३१७	कुसुमपुरम्	२३४	५३
कुण्ठितम्	७२०	३४८	"	४११	१०५
कुतुपः	४०७	१०४	"	४९५	१४०
कुतूहलम्	५८		कुसुमप्रहरणः	९६२	३८५
कुन्दमाला	५२३	१५४	कुसुमबाणः	१४४	३२
कुबुद्धिः	५९५	१८२	कुसुमलता	५२५	१५४
कुबेरः	१७९	४१	कुसुमशरः	१३५	३१
कुमारः	१०१४	४१८	"	६८१	२३०
कुलकलङ्कः	५०८	१४७	कुसुमसायकवयस्यः	६१५	२२६
कुलजा	४४५	११६	कुसुमाकरः	१३५	३१
कुलटा	२१४	५०	(कुसुमाकरः)	६७५	२२६
(कुलटालक्ष०)	८३७	३१३	कुसुमामोदिन्	१०५	२४
कुलथः	२२९	५२	कुसुमायुधपर्व	८८६	३४४
कुलदेवता	१८७	४४	कुसुतिः	७१०	२४४
कुलपतनम्	८३३	३०९	"	७७६	२७१
कुलपुत्रिका	७८९	१७९	कुहरितम्	५७६	१७१
कुलमहिला	१८६	४३	कूजितम्	१०५	२४
कुलललना	२०३	४८	कूर्चकः	७४२	२५८
कुलविद्या	९४९	३८०	ककलासः	८५४	३२१
कुलाङ्गारः	६५८	२१७	कृच्छ्रम्	५९९	१८४
कुलिशम्	५०५	१४५	कृतभूषा	७२८	२५२
कुलिशपातः	५८८	१७८	कृतार्थता	१०३५	४३१

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
कृतिः	२७	८	कृत्यूपः	१८०	४१
कृत्यम्	३१८	७५	[क्रियापरिहासः]	४६२	४२१
कृपणः	१०२३	४२४	"	(६८५)	२३२
कृशता	९१४	२६	"	(६८६)	२३२
कृशाङ्गी	१०१२	४१७	क्रियायोगः	९८०	३९८
कृष्णः	३१५	७३	क्रोधः	१७३	३९
केदरः	६०६	१८६	कुम्भः	५१३	१४९
केयूरम्	७४१	२५७	क्लिन्नम्	६०१	१८५
केली	३४५	८३	कणितम्	१५५	३४
केशग्रहणम्	३७७	९२	क्लिष्टहसितम्	६८९	२३४
केशपाशः	६९३	२३६	क्षणदा	३९०	९९
केशवस्वामी	५३०	१५६	क्षपाक्षयः	३९८	१००
केशसंयमनम्	७३९	२५७	क्षामोदरी	५२७	१५५
केसरम्	२८१	३९९	क्षीरजलयोःपृथक्करणेहंस०	६९५	२३७
(कैशोरम्)	१२४	२५०	क्षीरवान्	४५१	११८
कोपना	४८२	१३३	क्षीरवृक्षभेदाः	४५१	११८
कोमलमानः	७१६	२४७	क्षुद्रा	३१९	७६
"	(५२०)	१५३	"	४४०	११४
कोषः	६५५	२१६	"	६४५	२०७
कोहलः	८२	१९	क्षेत्रियः	८१६	२९९
"	८७६	३३६	क्षेमार्थी	४६२	१२१
कौतुकदृष्टिः	११२	२४५	खगपतिः	१८	७
कौतुकम्	८०	१८	खटकामुखः	७५९	२६४
"	१६९	३९	खङ्ग	७६	१८
"	२३५	५३	खङ्गग्रहणम्	१९८	४७
कौमारकं	३५०	८५	खण्डनकुपिता	७९१	२८०
कौशल	८९	२१	खदिरः	१३२	३०
कौशिकः	११	५	खरटितम्	७५८	२६४
कौसुमम्	१०८	२५	खलीकरोति	८१	१९
कंसासुरः	१३५	३१	खुम्भिका	६४	१५

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
खेदालसा	१६२	३७	गाधा	७१	१७
गणः	१०	४	(गाम्भीर्यम्)	२०६	४९
"	७८२	२७५	गिरिसुता	१०९	२५
गणिका	९३	२२	गीतम्	१२५	२९
"	१७२	३९	(गीतिलक्ष०)	२३१	५३
"	३१८	७५	"	९४०	३७४
गणिकाजनः	१४५	३२	गीतिः	२३१	५३
(गणिकानिन्दा)	४८५	१३४	गीतिका	५८७	१७८
(गणिकावृत्तिः)	(७२१)	२४८	गुडजिह्विका	७४५	२५९
गतागतम्	२९२	६७	गुणः	७८२	२७५
गद्गदता	२९१	६६	गुणशा	१४७	३३
गद्गदास्फुटम्	१५८	३६	गुणपालितः	२१०	४९
गन्धर्वः	१०	४	गुरुकलत्रम्	२९६	६८
गम्भीरता	१८८	४४	गुरुजनः	७८५	२७७
गम्भीरा (दृक्)	२८	८	गुरुसेवा	४६०	१२०
गम्भीरेश्वरः	७४३	२५८	गुल्मः	७२२	२४९
गम्यः	६१७	१९०	गुहः	२४१	५४
[गम्भौपम्यालंकारविवेकः] (६९५)	२३८		गुह्यम्	६२२	१९३
(गर्वलक्षणम्)	५५१	१६५	गृहकपोतः	५०१	१४३
गलसूत्रम्	२९	९	गृहकर्म	८६७	३३२
(गलहस्तः)	६३४	२०३	गृहस्वामी	८१९	३००
गाढरागः	१०४३	४३५	गेहपतिः	२२४	५२
गाणिक्यम्	५५१	१६४	गेही	८१८	३००
गाता	९४४	३७६	गोः	७८३	२७६
"	७५७	२६४	गोत्रभेदः	७७६	२७१
गात्रः	६९२	२३६	गोत्रस्खलनम्	६८९	२३४
गात्ररागः	७३९	२५७	गोष्ठी	२०९	४९
गात्रलता	२६८	६१	गौरी	१६६	३८
गात्रवलनम्	८०४	२८८	ग्रहः	७३२	२५३
सात्रसंस्थितिः	८५	२०	"	१०३२	२४९

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
ग्रहगतिः	८२६	३०५	चन्द्रः	५	३
ग्रहणकम्	३६४	८८	चन्द्रमाः	१३५	३१
ग्रामीणकः	३९९	१००	चन्द्रलेखा	१००४	४१३
”	८६५	३३१	चन्द्रघती	५३६	१५८
ग्रामोषितः	३९८	१००	चरणः	५३	१३
(ग्राम्यत्वम्)	३६८	८९	चरणत्रः	६४	१५
ग्रावा	५५९	१६७	”	४०८	१०५
ग्लानिः	५१३	१४९	”	७४२	२५८
घटयुवतिः	८३३	३३०	चर्चुरिका	९०४	३५५
घटितः	६९७	२३९	चर्चुरी	८८६	३४४
घनता	१८७	४४	(चर्चुरीलक्ष०)	८८६	३४५
घनरसितम्	५८८	१७८	(चर्चुरीताललक्ष०)	९०५	३५६
घनसारः	१०२	२४	चर्वितः	७३६	२५६
”	६०७	१८७	चललक्ष्यवेधः	९५१	३८०
घूर्णितम्	३५१	८५	चाटुः	९२	२२
घृणा	१७१	३९	”	८१७	२९९
(चकितम्)	(६९१)	२३५	चाटुगुणः	४५३	११८
(चकलकम्)	१६९	३९	चाटुपदानि	५१२	१४९
(चकलकलक्ष०)	७६१	२६५	चाटुवचनम्	७८७	२७८
चक्रकधरः	७५८	२६४	चातुरल्यम्	८५	२०
चक्रावहः	५८१	१७५	(चाप) गुणः	५२	१२
चक्रावहवधूः	५१६	१५१	चामीकरम्	६३	१५
(चङ्गः)	६७५	२२६	चारित्रम्	८३७	३१२
चणः	२२९	५२	(चारी)	८६	२१
चण्डानिलः	५९७	१८३	चिकुरः	२८	९
चण्डी	३३६	८१	चिकुरभरः	४४	११
(चतुःषष्टिकर्मल०)	४९५	१४२	चितम्	४५०	११७
चतुःषष्टिकर्माणि	४९९	१४२	चिता	४९०	१३७
चन्दनपङ्कः	१०२	२४	चित्तजन्मा	३८७	७९
चन्दनम्	६०७	१८७	चित्तयोनिः	१५३	३४

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
चित्तरञ्जनम्	५०२	१४४	छादनकम्	६९०	२३४
चित्तानुवृत्तिः	४४२	११४	छाया	११०	२५
चिन्तामणिः	६०	१४	च्छेदः	१२	५
चित्रम्	१२४	२८	छोटनम्	८३६	३१०
”	५००	१४३	(छोटिका)	८३७	३१२
चित्रः	७६	१८	जघनम्	५३	१३०
(चित्रकलाङ्गानि)	२३६	५३	”	११७	२७
चित्रलता	६९९	२४०	”	(६९३)	२३६
चित्रादिकला	५३५	१५८	”	५८०	
चित्रितम्	९७०	३९१	”	७३३	२५४
चिररूढः	६८८	२२३	जघनचपला	७८०	२७३
”	७०३	२४२	(जघनचपलार्यालक्ष०)	३१३	७२
चीनाम्बरम्	३४४	८३	जघनभरः	५८०	१७४
चुम्बकः	३२०	७६	जघन्यः	७८०	२७३
(चुम्बनस्थानानि)	३७८	९४	जङ्घा	५३	१३
चुर्चुरः	७४२	२५८	जङ्घः	७३४	२५५
चूचुकः	२७	८	जडा	५४१	१६०
चूतलत	९०१	३५३	जलुगुडकः	७४१	२५७
चेटिका	७५५	२६३	जनक्षयः	९८३	४००
”	८१२	२९६	जनगर्हा	५०८	१४८
चेटी	६६०	२१८	”	८३३	३०९
चेतः	७९९	२८४	जन्ता	३	२
चेतिता	३५९	८७	जनापवादः	८२०	३०१
चेतोभवः	१८८	४४	जन्म	९१	२२
चेष्टा	३८५	९६	”	७२४	२५०
चेष्टितम्	८८	२१	जन्मस्थानम्	५५८	१६६
चोदनम्	५००	१४३	जयः	८०	१८
चौरहतकः	६०४	१८६	जयन्तः	१०१४	४१८
चौर्यसुरतम्	८२२	३०२	(जयोदाहरणम्)	७६२	२६६
छन्दःप्रस्तारविधिः	१४	६	जवनिका	९०९	३५८

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
जातरूपम्	६४	१५	डोकिनी	३१७	७५
"	७४१	२५७	डौकः	३४१	८२
जातिः	७८१	२७४	डौकरीयम्	१५४	३४
"	७८३	२७६	डौकितम्	७५७	२६४
जामाता	१४६	३२	"	९५४	३८२
जालमार्गः	५२०	१५२	तत्त्वचर्चा	४९९	१४२
जिह्वा	७०५	२४३	तनुता	११४	२६
जीवनोपायः	१७२	३९	तनुमध्या	९६८	३९०
जीवन्ती	१०२३	४२४	तन्त्री	२३६	५३
जीवमोक्षः	४८५	१३४	तन्त्रीवाद्यम्	५७६	१७१
जीवलोकः	६६३	२१९	तपनीयम्	२९	९
जीवसमा	४४६	११६	तपस्विनी	५०५	१४५
जीविका	५६३	१६७	तपोधनः	४९७	१४१
जीवितम्	६१५	२२६	तमालपत्रम्	१६	६
जीवितव्यम्	३७५	९१	तमिस्रम्	१९०	४४
जुगुप्सा	६२०	१९२	तरः	३४३	८३
जुष्टम्	४९७	१४१	तरलः	१९०	४४
जूटकलापः	८६६	३३१	तरलिका	७४६	२५९
जूम्भणम्	६९२	२३६	तरुः	७२२	२४९
जूम्भिका	५१३	१४९	तरुणी	१३४	३०
जूम्भितम्	५७७	१७२	(तरुणी)	६७८	२२८
जूम्भितः	४११	१०५	तल्पम्	१००	२३
ज्योत्स्ना	१३५	३१	"	६२५	१९४
ज्वलनः	६५८	२१७	(ताडनभेदाः)	३७७	९३
ज्ञातिजनाः	८५२	३२०	ताडी	३५९	८७
झङ्कारः	६८२	२३१	ताम्बूलम्	८४	२०
झषी	१०३५	४३१	"	९०	२१
टङ्कारितम्	८७०	३३३	"	५२२	१५३
टिट्ठिभक्तः	७४०	२५७	(ताम्बूलम्)	५४९	१६३
ठकुरः	९३१	३७०	ताम्बूलकरङ्कवाही	६७	

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
(ताम्बूलवीटिकाभेदाः)	९९०	४०४	त्यागगुणः	७८	१८
तारुण्यम्	६७८	२३८	त्रपाकरम्	७९	१८
”	७२४	२५०	(त्रासः) (भावः)	६९१	२३५
तालः	८८३	३४१	त्रिकरः	९६७	३८९
तालकः	८३	२०	त्रिदशपतिः	९२२	३६५
तिक्तम्	८४३	३१६	त्रिदशालयः	५६३	१६७०
तिम्यत्	५९७	१८३	त्रिदिवम्	८००	२८५
तिरस्कुरिणी	९१०	३५९	त्रिपुरान्तकः	७४९	२६१
तिर्यञ्चः	६४२	२०६	”	१००५	४१५
तिलकः	५९७	१८३	त्रिप्रमाणम्	९४०	३७४
तिलोत्तमा	९६३	३८६	त्रिभुवनम्	११९	२७
तीर्थम्	३६७	८९	त्रिस्थानम्	७९०	२८९
तीर्थयात्रा	४४५	१६१	(त्रिस्थानलक्ष०)	७९०	२८०
तीर्थस्थानम्	८००	२८५	त्रुटनं	१९७	४७
तीव्ररुचिः	१३१	२९	त्रेतानलः	४१६	१०७
तुम्बिकम्	४०७	१०४	दण्डः	१३	५
तुरगः	१५७	३६	दण्डकः	७६	१८
”	५००	१४३	दण्डग्रहणम्	४९२	१३८
तुरुष्कसेना	१०	४	दत्तकः	९२३	२८
तुला	३२२	७७	दत्तकाचार्यः	७७	१८
तृणः	६८१	२३०	दन्तपङ्क्तिः	६२	१५
तूर्णम्	१४०	३२	‘दन्तिलः’	७८	१८
”	५८८	१७८	दन्तिलः	१२४	२८
”	६७३	२२४	दन्तुरम्	१५६	३५
तूर्यम्	८९१	३४८	दयितः	१०१६	४२०
तूलः	९०३	३५५	दयितिक	३४६	८४
तुलाम्बरम्	४०७	१०४	दलवृन्तकम्	४०७	१०४
तृणोलपः	१०२३	४२४	दलवीटकम्	६५	१५
तोणितम्	४०७	१०४	दशनक्षतिः	६२३	१९३
तौषिकम्	६४	१५	दशमुखः	६२७	१९५

श्लो.	पृष्ठम्	श्लो.	पृष्ठम्
दशार्धवाणः	९६९ ३९०	दुर्मापितम्	७०४ ३०२
दाक्षिणात्यः	४०२ १०३	दुर्विदग्धः	४०० १०१
दाक्षिण्यम्	१७३ ३९	दुर्वृत्तः	९८३ ४००
”	८५२ ३२०	दुष्पुत्रः	४३० १११
दाक्ष्यम्	८८२ ३४१	दुष्प्रकृतिः	९९५ ४०७
दानम्	१२ ५	दुहिता	१४६ ३२
दानच्छेदः	१२ ५	दूती	८९ २१
दामः	४७ ११	”	८३९ ३१३
दाराः	४४१ ११४	(दूतीकर्माणि)	९८९ ४०४
दारुमयी	१२८ २५२	(दूतीगुणाः)	८९ २१
दावानलः	९५६ ३८३	(दूतीलक्षणम्)	८३८ ३१३
दासपत्रम्	८३४ ३१०	‘ दूरविभावित ’	९९ २३
दासी	६५८ २१७	दूषितम्	७०३ २४२
दिग्धम्	७३४ २५४	दृक्पथः	११५ २६
दिनान्तरितः	५९० १७९	(दृष्टान्तः)	१३४ ३०
दीपकम्	९० २१	”	५१२ १४९
(दीपकालं)	३२१ ७७	(दृष्टान्तालं)	१०३५ ४३१
[दीपकालंकारलक्षणम्]	६९५ २३८	[दृष्टान्तालंकारलक्षणम्]	७०५ २४३
दीप्तिताम्	७१६ २४७	दृष्टिः	७३३ २५४
दीप्तिमत्त्वम्	३७९ ९४	(दृष्टिलक्षणानि)	१५० ३३
दीर्घिका	९६४ ३८७	देवकुलम्	२२४ ५२
दुःशीलः	७११ २४५	”	७५५ २६३
(दुराचारः)	७०५ २४३	(देवतरवः)	९९३ ४०६
दुरात्मन्	७०५ २४३	देवनम्	८९५ ३५०
दुराशयः	७०६ २४३	देवनिकेतनम्	८०० २८५
दुर्ग्रहा	३१८ ७५	देवयात्रा	८६९ ३३३
दुर्जननी	५५५ १६६	‘ देवराष्ट्रम् ’	७३१ २५६
दुर्जाता	८४७ ३१८	देहार्थम्	१०९ २५
दुर्भागः	६५७ २१७	दैवाकृष्टः	४४८ ११७
दुर्मर्ता	८२१ ३०२	दैवात्	७२२ २४९

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
दोलायितम्	८३९	३१३	घात्री	५२०	१५२
दोषः	६९८	२४०	घारा	९४१	३७७
दोषा	११	५	घार्तराष्ट्रः	९८४	४००
दोहदः	५७८	१७३	धिक्	६१८	२२८
दोःस्थ्यम्	५०९	१४८	धिष्ण्यम्	९	४
दंशः	१५५	३४	धीरः	७१३	२४५
(दंशस्थानल०)	१५५	३५	,,	९०५	३५६
द्रवता	१०९	२५	धीरभावः	९९	२३
द्रविणपतिः	३३	९	धीरता	९६	२३
द्रविणवान्	१३०	२९	धूपः	६०७	१७८
(द्रव्यक्षयः)	,,	२३४	धूपवर्तिः	१४९	३३
द्रुतः	९४४	३७६	धूपितम्	१४९	३३
द्विपदिका	३३९	८२	(धूमवर्तिः)	१४९	३३
द्विपदी	८८१	३३९	धूमवर्तिका	४४	११
[द्विरुक्ति-प्रयोगः]	६११	२२१	धूर्तः	६५४	२१५
द्विरेफः	६८२	३२१	धृतिः	७२७	२५१
धगिति	३८१	९५	धृष्टता	१०७	२५
धनदः	७६९	२६९	धेनुः	१६	१८
धननियुक्तः	९६०	३८४	धेनुकः	८३	२०
धनपतिः	१००४	४१३	धौरेयः	८६०	३२५
धनपतिस्तनुः	१०२७	४२६	ध्यानधीः	९९६	४०८
धनप्रलोभः	६००	१८४	ध्रुवा	८८३	३४२
धनहार्या	६३८	२०४	(ध्रुवालक्ष०)	८८३	३४२
धम्मिल्लः	९०१	३५३	ध्वाङ्गः	१३३	३०
धर्मः	६५२	२११	नकुलः	३६०	८७
,,	७२३	२४९	,,	५८१	१७५
धर्मात्मजः	१९४	४५	नक्षत्रराजः	९९१	४०५
धवलालयम्	२२	८	[नक्षत्रतकालः]	(६९०)	२२४
धाता	१२०	२७	नखरक्षतम्	१६१	३७
धातुवादित्वम्	१२	५	नखविल्लिखनम्	१५५	३४

श्लो.	पृष्ठम्	श्लो.	पृष्ठम्
नग्नः	७६७ २६८	नाकाधिपतिः	१२१ २८
नशाचार्यः	५६२ १६७	"	४८३ १३३
"	९२० ३६३	नागरिका	८६३ ३३०
नटी	९२ २२	नाट्यम्	७९४ २८२
"	८८३ ३४२	"	८०५ २८९
नन्दः	१६ १८	नाट्यधर्मः	७१२ २४५
नन्दनम्	१७ ६	नाना	७१४ २४६
नयनभागः	८५६ ३२३	नाम	१२९ २५२
नयनरसः	५७९ १७४	नायकः	५८५ १७७
नयनान्तविलोकनम्	१ १	(नायकविशेषाः)	३२० ७६
नयमार्गः	८३ २०	नायककार्यम्	१६१ ३७
नरकः	५५४ १६५	(नायकभासः)	६७४ २२५
नरकवैरी	१६८ ३८	(नायकालङ्काराः)	४७७ १२७
नरेश्वरः	८०२ २८६	नारदः	७५ १७
नर्तकः	७५७ २६४	नारायणः	९९३ ४०६
नर्तकवृत्तिः	८७८ ३३७	नालिकः	३२६ ७८
नर्तकाचार्यः	८७५ ३३६	नालिका	१०५० ४३७
नर्तकी	८२ १९	निकषभूमिः	१८१ ४२
"	८४ २०	निकषोपलः	२०८ ४९
(नर्तकीलक्षणम्)	८२ १९	निकेतनम्	२०७ ४९
नर्तकीलोकः	८६ २१	निघ्नम्	७१० २४४
नर्म	२१४ ५०	निजम्	७१३ २४५
नर्मदा	५४० १५९	नितम्बः	(५३ १३)
"	१९२ ४५	"	११५ २६
नयत्वम्	६८८ २३३	"	१८८ ४४
नलः	५५१ १६४	"	९०३ ३५५
नलकूबरः	१००० ४११	"	९६६ ३८७
नहुषः	९४६ ३७८	नितम्बवती	१८५ ४३
नाकवाहिनी	१७ ६	"	३२७ ७८
		नितम्बावरणम्	१६२ ३७

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
निदानम्	१०३३	४३०	निर्वेदः	९७७	३९६
निदेशः	८५९	३२५	"	७९१	२८०
निनादः	१२७	२९	निर्विण्णः	४४१	११४
निपीडनम्	३७७	९२	निर्व्याजम्	१७४	४०
निभृतम्	५२०	१५२	निवेदितम्	७०२	२४२
नियतम्	३३	९	निवेशनम्	७३७	२५६
नियमः	४९७	१४१	निशान्तम्	१०४६	४३६
नियमेन	६०	१४	निशापगमः	५१३	१४९
नियोगी	७५६	२६३	निष्णातः	१०४९	४३७
"	९३७	३७२	निष्पत्तिः	५०२	१४४
निरर्गलः	५२९	१५६	"	७०७	२४४
निरवद्यम्	९४३	३७६	निष्पेयः	३७८	९३
निराकुलः	१०४१	४३४	निष्प्रकंपा (वाणी)	६७४	२२५
निराकृतिः	७३२	२५४	निष्प्रतिभः	७५२	२६२
निरामयम्	६१२	१८८	निस्खलितम्	३७९	९४
निरावरणः	५४६	१६१	निस्पन्दा	३८८	९७
निस्तसाहा	८०१	२८६	निःसरणगीतम्	८८४	३४३
निरुपाधि	६२६	१९४	नीचः	६९९	२४०
निरुणता	११२	२६	नीतिः	३१६	७४
निर्देशः	४३४	११२	नीलम्	६९८	२४०
निर्वन्धः	२२४	५२	नीलकण्ठः	५६६	१६८
निर्भर्त्सितः	३८	१०	नीललोहितः	९७१	३९२
निर्झरः	२४६	५६	नीवी ' नीविः '	६९३	२३६
निर्यन्त्रः	३७२	९०	नीवीबन्धः	६९३	२३६
निर्यूहः	८९०	३४७	नूपुरः	९०२	३५४
निर्वहणम्	५११	१४९	वृत्तम्	१२५	२९
"	८४४	३१७	वृत्यम्	२३६	५३
निर्वाच्य	२६४	५९	(नृत्यलक्षण०)	१९१	४५
निर्वृतिः	६५१	२१०	नृत्याचार्यः	७९३	२८२

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
नेता	७९४	२८२	पंतिः	९३३	३७१
नेत्रम्	१९	७	पत्रकर्तरी	७४	१७
नैपुणम्	९३९	३७३	पत्रच्छेदः	७४	१७
नैष्कामिकी	९२८	३६८	पत्रच्छेदनम्	२३६	५३
न्यङ्कुर्वन्	८११	२९६	पत्रच्छेदविधानम्	१२४	२८
न्याय्यः	४३३	११२	पत्रवृत्तः	७६६	२६७
न्यासपालनम्	४५६	११९	पथ्या	४६५	१२३
पक्षपातः	५८४	१७७	(पथ्यार्थाल०)	४६५	१२३
पङ्कजभूः	१९४	४५	पदन्यासः	९००	१५३
पञ्चजनाः	७१९	२४७	पदवेदिन्	१२	५
पञ्चतपः	२९९	६९	पदातिः	९३०	३६५
पञ्चभावः	४८१	१३२	पद्मः	९२७	३६७
(पञ्चविधगानम्)	८८४	३४३	पयोधरः	८२१	३०२
पञ्चषः	६९	१६	(परकीयागुणाः)	८३७	३१२
पञ्चाक्षद्युतम्	९९७	४०९	परभागः	७९८	२८४
पटच्चरम्	३४	९	परभृतः	१५७	३६
पटलकम्	९९०	४०४	"	४८	१२
पटवासः	७५७	२६४	"	५०१	१४३
"	८९०	३४७	"	६८२	२३१
पटिका	७४२	२५८	परभृतिः	३१३	७२
पणवृत्तिः	६४१	२०६	परमात्मविद्	१०११	४१७
पण्यम्	४१	१०	परमार्थः	६४६	२०८
पण्यनारी	२७७	६३	परलोकः	८२०	३०१
पण्यप्रसारणम्	४१	१०	परलोकचिन्तकः	८२४	३०३
पण्यवधूः	९४	२२	परसंचार्यः	६८४	२३१
"	४९९	१४२	परापतितः	६३६	२०३
पतङ्गः	२४३	५५	परिकरः	५०९	१४८
पतिव्रता	८५१	३२०	परिचर्या	४३६	११२
(पतिव्रतादिस्त्रीभेदाः)	८५७	३२४	परिच्छिन्नः	७२५	२५१

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
(परिकरालं०)	५७१	१७०	परिरम्भणम्	२९९	६९
"	७७७	२७२	"	३७८	९३
"	८९२	३४९	परिवर्तिन्	४९४	१३९
परिकरिता	३०	९	परि(री)वादः	१४	६
"	९६४	३८७	परिवेष्टितः	७४२	२५८
परिक्रमः	८०४	२८८	परिष्वयः	७३५	२५५-
"	८६	२१	परिशेषितः	५६८	१६८
परिचारकः	५१८	१५२	परिष्वजनम्	५८१	१७५
परिचितः	७९७	२८४	परिष्वङ्गः	१६५	३८
परिच्छेदः	४६६	१२४	परिसंख्यालंकारः	११	४
"	६३६	२०३	"	४६६	१२४
परिजनः	२६	८	"	५४७	१६२
"	५९९	१८४	"	६७५	२२७
"	६९६	२३८	"	८१२	२९७
"	७३०	२५२	"	१००७	४१५
परितुष्टिः	८१	१९	परिस्खलनम्	४३८	११३
परिधानम्	९४	२२	परिहसितम्	५७८	१७३
परिपाटी	३८४	९६	परिहासः	१५०	३३
परिवृंहितः	९४२	३७५	"	५२४	१५४
परिभवः	६२७	१९५	परेतनाथः	५६५	१६८
परिभाषा	७८२	२७५	पर्यङ्कः	१००	२३
परिभूतः	६८४	२३२	"	१४१	३२
परिमर्दः	३८३	९५	पर्यनुयुक्तः	६५३	२१५
परिमृष्टम्	६३	१५	(पर्यायोक्त्यलं०)	४५६	११९
"	७३२	२५४	"	९६९	३९१
परिमोषः	५८५	१७७	पर्यस्तमितः	३९८	१००
"	८०७	२९१	पर्व	८९४	३४९
परिरम्भः	५८१	१७५	पलाशः	६९१	२३५
"	१०३९	४३३	पलाशिनी	२५०	५७

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
पल्लवः	७५४	२६२	पिकः	१०५	२४
"	१०५३	४३९	पिङ्गलः	७८०	२७३
पवनः	१०५	२४	पिङ्गरितम्	६३	१५
पशुपतिः	५	३	पिण्डलिका	६०७	१८७
"	६३५	२०२	पिण्डीकृतः	९१६	३६१
पश्चात्तापः	६०३	१८५	पिष्टातकः	८९०	३४७
(पश्चात्तापः-नाट्यालं०)	७२६	२५१	पीयूषम्	९९२	४०६
पाटलीपुत्रम्	१७६	४०	पीलुः	२५१	५७
(पाठकगुणाः)	४२२	१०९	पुटभावः	६९१	२३५
"	७६१	२६६	पुण्यचयः	९१	२२
पाणिग्रहणम्	१६७	३८	पुनः	६९७	२३९
पारिण्डित्यम्	३८२	९५	पुरन्दरः	१९३	४५
पातालतलम्	१७९	४१	पुरन्ध्री	७११	२४५
पात्रम्	८७	२१	पुराणवृणम्	८५६	३२३
"	७९४	२८२	पुरुषः	७८२	२७५
पात्रघटनम्	१४४	३२	(पुरुषाधितल०)	३८९	९८
पादकटकम्	९५२	३८१	पुरुहूतधनुः	१०३२	४२९
पादपीठत्वम्	३५	१०	पुरूरवाः	१०००	४११
पादवन्दना	१०५८	४४४	पुरोडाशः	४१४	१०६
पानकगोष्ठी	७९५	२८३	पुलकः	५०६	१४६
पानिका	७५४	२६३	"	८०८	२९२
पामरी	८६७	३३२	"	८६९	३३३
पारावतः	१५७	३६	पुष्टिः	७२९	२५२
"	५८१	१७५	पुष्पबाणः	५७८	१७३
पारिचित्यम्	७०२	२४२	पुस्तम्	१२४	२८
पारिजातकः	९९३	४०६	पुस्तकर्म	२३६	५३
पार्श्वम्	५२३	१५४	(पुस्तलक्ष०)	१२४	२८
पार्श्ववर्तितम्	८५	२०	पृथकरणम्	५८३	१७६
पाशुपताचार्यः	५३९	१५९	पृष्ठम्	७०	१६
"	७५३	२६२	'पेलवम्'	६९७	२३९

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
पेशलः	२१	७	(प्रतीपालं०)	१२२	२८
"	१५०	३३	"	७७३	२७१
(पौगण्डम्)	७२४	२५०	प्रतीहारः	९३४	३७१
पौरन्दरिः	२८५	६५	प्रत्यारव्यातः	५४२	१६०
"	२३३	५३	प्रत्युत्थानम्	६१८	१९१
प्रकटरामा	६४५	२०७	प्रद्योतः	९०५	३५६
प्रकाशयुवतिः	७५७	२६४	प्रथमम्	६८७	२३३
प्रकृतिः	३१८	७५	प्रथममेलकस्थानम्	६८०	२३०
"	५०६	१४६	प्रथमवयः	६७	"
"	९४५	३७७	प्रदोषः	५९५	१८२
"	९९५	४०७	प्रद्युम्नः	३०५	७०
(प्रकृतिशब्दार्थाः)	३१८	७५	प्रपञ्चरचना	६०५	१८६
प्रखलः	६९६	२३८	प्रपलायनम्	७९	१८
प्रख्या	१०२३	४२४	प्रभवः	७०३	२४२
प्रगृह्यः	१३	५	प्रभाता	५१४	१५०
प्रग्रीवकः	५८७	१७८	प्रभुरातः	५३२	१५७
प्रजवः	९५१	३८०	प्रभुस्वामी	५४१	१६०
प्रजाकार्यम्	१०३९	४३३	प्रभेदः	७०१	२४१
प्रणमनम्	१३९	३१	प्रमदः	१०३५	४३१
प्रणयः	९२	२२	प्रमदा	३२८	७९
"	५२७	१५५	"	५१०	१४८
"	८२०	३०१	प्रमदावती	१०४५	४३६
प्रणयभङ्गः	२७५	६२	प्रमाणम्	५९८	१८४
"	७९१	२८०	प्रमादिता	९११	३५९
प्रतनुः	९०२	३५४	प्रयागः	२९८	६८
प्रतिपक्षः	६१९	१९२	प्रयोगः	५०२	१४४
प्रतिपत्तिः	३९८	१००	"	७९९	२८४
प्रतिबिम्बितम्	१०२०	४२२	(प्ररोचनालक्ष०)	८८२	३४२
प्रतिविधानम्	७१०	२४४	प्रवयस्	९३	२२
प्रतिश्रयः	२१९	५१	प्रवर्तनम्	५०४	१४५

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
प्रविरलम्	१५०	३३	प्रावेशिकी	८८१	३३९
प्रव्रज्या	४७८	१२९	प्रासादः	८८६	३४४
प्रशमः	७८१	२७४	प्रियसुरभिः	६१	१४
प्रश्रयः	३२	९	प्रियाप्रिया	१०४४	४३५
प्रश्रितम्	६६१	२१९	प्रीतः	७३०	२५३
प्रश्रिता	६०९	१८८	प्रीतकः	७९५	२८३
प्रसङ्गः	४९१	१३८	प्रेक्षणकम्	९२९	३६९
"	५७९	१७४	प्रेक्षाभिज्ञा	९४९	३८०
प्रसङ्गतः	७१२	२४५	प्रेक्षणकम्	८३	२०
प्रसंगपतिता	२२	८	प्रेक्षा	६७०	२२३
प्रसन्ना	१४	६	प्रेमग्रन्थिः	४५२	११८
प्रसाधनम्	३१०	७२	प्रेमप्रवहः	५२९	१५६
प्रस्तावः	५४४	५८	प्रेममयी	१००२	४१०
"	३२५	७८	(प्रेमरागादीनां भेदः)	३०३	७०
प्रस्थानम्	८२	१९	प्रेमलवांशः	१७२	३९
प्रसह्य	७८६	२७८	प्रेम्यभावः	१३९	२५३
प्रस्फोटनम्	१३९	३१	प्रोज्झितावरणा	८३४	३१०
प्रस्विन्ना	८६७	३३२	प्रोद्दामः	५७६	१७१
प्रहणनम्	६२३	१९३	प्रोत्फुल्लविलोचनः	७०९	२४४
(प्रहर्षणालं०)	३८६	९७	प्रोत्सादिता	५३४	१५८
प्रहर्षिणी	९६८	३९०	प्लुतम्	५००	१४३
प्रहीणः	३९८	१००	फलम्	७०६	२४३
प्रह्लात्मा	७००	२४१	"	७२४	२५०
प्रागल्भ्यम्	८९	२१	फलकम्	१०२६	४२६
प्राणितव्यम्	८३३	३०९	(फाणितम्)	७१६	२४७
प्राणेशः	१०१६	४२०	फूत्कृतम्	६५९	२१८
प्राभृतम्	८३०	३०८	बकुलम्	५८१	१८०
प्रालेयं	२४०	५४	(बडिशम्)	७३४	२५४
प्रावीण्यम्	७५	१७	बदरः	७२२	२४९
प्रावृद्धनः	५८६	१७८	बद्धमूलः	७११	२४५

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
बन्धः	७६	१८	ब्रह्मा (नाटयशास्त्रकर्ता)	७५	११
बन्धकी	८११	२९६	भग्नमूल्यः	३३३	८०
बन्धुजनः	४६०	१२०	भङ्गः	९४२	३७५
बन्धुजीवम्	११३	२६	भङ्गी	८६	२१
बलाका	५९२	१८०	भट्टकदम्बः	५६५	१६८
बलाघानम्	५१५	१५१	भट्टतनयः	८८	२१
बलिशोभा	१८७	४४	भट्टदायादः	१३८	३१
बल्युपहारः	६१३	१८९	भट्टपुत्रः	७९	१८
बहुजानिः	७९१	२८०	"	५५५	१६६
बहुप्रलापित्वम्	६१९	१९२	भट्टाधिपः	५३८	१५९
बहुमतिः	६९८	२४०	भट्टानन्दः	५२९	१५६
बहुल	९	४	भण्डः	४००	१०२
[बहुवचनप्रयोगः]	७२५	२५१	भद्रम्	७७६	२७१
बाणः	२५२	५७	भरणीया	५८२	१७६
बाणधिः	१२२	२८	भस्तः	८२	१९
बान्धवलोकः	५५८	१६६	"	१२४	२८
(बालः)	७२४	२५०	"	८७६	३३६
बालकः	६९३	२३६	"	१००९	४१६
बाला	१०२	२४	भस्तसुतः	९४६	३७८
"	१०१५	४१९	भरद्वाजः	२४७	५६
बालिका	२९	९	भर्गः	९१८	३६२
बाल्यम्	७२४	२५०	भल्ली	२६०	५९
बाहुमूलम्	१४०	३२	भवतु	७०२	२४२
बाह्यवृत्तम्	७००	२४१	भवसारस्वतम्	७८१	२७४
बिन्दुः	४०३	१०३	भाग्यचयः	१०४८	४३६
बिम्बम्	११०	२५	भाटी	३३६	८१
बुद्धिः	७३१	२५३	"	३६३	८८
बृसी	७४८	२६०	भाण्डकम्	५४५	१६१
ब्रह्मचर्यम्	११७	२७	भाण्डस्थानम्	६०८	१८७
ब्रह्मन्	५७०	१६९	भारती	४५७	१२०

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
भावः	८६	२१	भूमिविभागज्ञानम्	९५१	३८०
”	५०२	१४४	भूमिस्पृश	८७७	३३७
भावदशा	८०६	२९०	भृङ्गी	५१७	१५१
भावशुद्धः	५३९	१५९	भोगः	६१५	२२५
(भाविकालंकारल०)	७२७	२५२	”	७२४	२५०
भावितः	८८१	३३९	भोगवती	४९	१२
भावितचेतस्	७१	१७	भोगिन्	१९	७
भावितात्मा	८७	२१	”	१७९	४१
भास्करवर्मा	५६१	१६७	भोगिनामीशः	१२५	२९
भिन्नपञ्चमः	८८१	३३९	भोगीन्द्रविभूषणः	१०९	२५
भिषग्जनः	१०२९	४२७	भौमः	६५८	२१७
भुजंगः	५	३	भ्रमकर्म	१२४	२८
”	४८	१२	(भ्रामरो) (रागः)	७१४	२४६
”	१०१	२४	भ्रूक्षेपः	६४७	२०८
”	१९१	४५	भ्रूभङ्गः	५०७	१४६
”	३१४	७३	(भ्रूमङ्गलश०)	५०७	१४७
”	४१३	१०६	मकरकेतनः	४९	१२
”	९९८	४०९	”	५९०	१७९
(भुजङ्गवल्लिकल०)	३७७	९२	मकरकेतुः	१०६	२४
‘ भुजपतनम् ’	८५	२०	मकरध्वज	९०	२१
भुजलता	३०८	७२	”	११६	२७
भुजवलनम्	८५	२०	”	९०७	३५७
भुजापीडः	१०४	२४	मकरन्दः	७२९	२५२
भुजिष्या	३३३	८०	मजा	८१७	२९९
भूतः	७२५	२५१	मज्जरी	६११	२२७
भूतिः	५	३	मज्जरिका	८१०	२९५
भूमिः	१०२३	४२४	मञ्जुभाषिणी	९६८	३९०
भूमिका	८०२	२८६	मणिकण्ठः	५६०	१६७
”	१०१०	४१६	मणितम्	१२७	२९
भूमिदेवः	१९९	४७	”	४३७	१०७

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
मणिबन्धनम्	७४१	२५७	मनसिजः	४२	११
मणिमाला	४०३	१०३	मनाक्	७१३	२४५
मण्डनक्रीडा	११३	२६	मनोजन्मा	५९४	१८१
मण्डलम्	१११	२६	मनोदयः	१२३	२८
मतङ्गः	८७७	३३७	मनोभवः	२७०	६१
मतम्	२	२	(मनोरथः—नाट्यालं०)	७१४	२४६
मतिगोचरः	३३	९	मनोवृत्तिः	१०४	२४
मत्तवारणः	९	४	मनोहरः	१०१६	४२०
मत्सी	९९८	४०९	मन्थरता	९३७	३७२
(मदः)	६७५	२२६	मन्मथः	३११	७२
मदः	८९२	३४८	मन्मथतन्त्रम्	७७	१७
(मदनविकाराः)	६२९	२००	मन्युः	६९६	२३८
मदनविकारः	६३०	२००	मन्ये	७२०	२४८
मदनहुतभुक्	१०२	२४	मयूरी	१०१	२४
मदलीला	१३६	३१	"	१०३५	४३१
मदिरा	३५१	८५	मरुः	२४०	५४
मधुकरी	५५२	१६५	मर्मघट्टनम्	४७१	१२५
मधुजालम्	६४५	२०७	मसूरः	२२९	५२
"	७२२	२४९	मस्तकचलनम्	७९३	२८२
मधुपः	७१४	२४६	(महाकुलकलक्ष०)	६६०	२१९
मधुमयनः	११८	२७	महानुभावः	६४८	२००
(मधुरम्) (वचनम्)	६९७	२३९	महापुरुषः	१०११	४१७
मधुराक्षरा	७०६	२४३	महामुनिः	२०३	४८
मधुलेहः	२९४	६७	महासत्त्वः	४३०	१११
मध्यः	११४	२६	महासेनः	४८६	१३५
"	९०२	३५४	महास्तोत्रम्	१०१७	४२१
"	९४४	३७६	महिषी	१०१	२४
मध्यभागः	१८७	४४	महीयान्	७३७	२५६
(मध्यमः)	"	२५०	महोत्सवः	८५७	३२३
मध्यस्थः	६१०	१८८			

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
मातः	४१	१०	मीनकेतुः	८६४	३३०
”	४२	”	(मुकुला दृष्टिः)	१६२	३८
मात्रा	८७	२१	मुक्तः	३	२
मात्रागाथा	३३९	८२	मुक्तकम्	६०७	१८७
माधवसेना	५२६	१५५	(मुक्तकादिल०)	७९२	२८२
• माधुर्यम्	१५	६	मुक्तहस्तता	२९५	६७
मानः	”	५२०	मुक्तयुधम्	१६	१८
”	६७९	२२८	मुक्ताहारः	६०६	१८६
मानदा	१४७	३३	मुखभङ्गः	४३४	११२
मानरसा	६७३	२२४	मुखरता	९३९	३७३
मानसवसतिः	२०	७	(मुग्धालक्ष०)	४४५	११६
मारः	७३२	२५३	(मुद्रालंका०)	४६५	१२३
मारकर्म	१०१४	४१८	मुरजः	२३६	५३
मार्गः	७७६	२७१	मुसलम्	८७१	३३४
मार्गणः	३२८	७९	मुहूर्तः	२८८	६६
”	९५३	३८१	मूलम्	७३६	२५६
मार्गतत्त्वः	२०८	४९	मृगदेवी	५२५	१५४
मालतिका	१२९	२९	मृगया	९५१	३८०
मालती	९७	२३	मृगयुः	७१०	२४४
”	१२२	२८	”	९५४	३८२
”	५६९	१६९	मृणालम्	५०	१२
”	७१५	२४६	”	१०१	२४
”	१०५८	४४४	मृणालिका	१३३	३०
(मालोपमालं०)	२५८	५९	”	६८५	२३२
माल्यम्	८६६	३३१	मृतिः	७०५	२४३
माहात्म्यम्	७१३	२४५	मृद्नन्	३७	१०
मित्रः	३१७	७५	मेखलिका	१९८	४७
मिश्रम्	८०५	२८९	मेधाविनी	९१३	३६०
मिश्रात्मजः	५६६	१६८	मेरुः	३१६	७४
मिष्टकः	२५३	५८			

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
मोहायितम्	४७८	१२९	(रक्तानुरागैंगितानि)	६३०	२०१
मोहनम्	१६२	३७	"	६९३	"
"	३९१	९९	"	६९३	"
मौनम्	९९	२३	"	२३५	"
मौनव्रतम्	७४९	२६१	"	२३६	३३७
(यथासंख्यालंकारल०)	६९५	२३८	रक्षः	७८६	२७८
यत्	६९८	२४०	रक्षसांपतिः	१००४	४१३
यतिः	१०	४	रङ्गः	६८	१६
"	५३	१३	"	७९७	२८४
यन्त्रम्	३२३	७७	रजस्	१०८	२५
"	५५९	१६७	रजस्वला	७९६	२८३
यन्त्रसूत्रसंचारा	७२८	२५२	रटन्	८१९	३००
(यमकावलिलक्ष०)	३०५	७१	रणदेवी	५६५	१६८
यातसमः	६१४	२२५	रणितम्	१६	६
यातुधानः	८६१	३२७	(रतमेदाः)	६५२	२१२
यात्रा	४४९	११७	रताभिसंमर्दः	१९८	४७
यादसांपतिः	२०६	४८	रतावेगः	१६०	३७
यानिकः	६२४	१९४	रतिः	१२६	२९
याष्टीकः	७५६	२६३	"	६७५	२२७
युगलम्	७८९	२७९	रतिकलहः	१०५५	४५१
(युवा)	"	२५०	रतिकान्तः	४६	११
योगिन्	९३	२२	रतिचक्रम्	३८५	९६
यौवनम्	९३	२२	रतिरमणः	१०१३	४१८
"	६७५	२२५	(रतिलाभल०)	३८८	९८
" (स्त्रियः)	"	"	रतिसङ्गरः	१५२	३४
" (पुरुषस्य)	"	२२६	रत्नम्	५९४	१८१
"	"	(२५०)	रत्नावली	८०१	२८६
(यौवनलक्ष०)	३७२	९०	रथ्या	८२९	३०८
यौवनलीला	१२९	२९	रभसः	७१३	२४८
			"	८९२	३४८

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
रमणः	१४९	३३	(रागलक्ष०)	३७३	९१
"	१०१६	४२०	"	५०८	१४८
रमणी	६८०	२३०	रागवृद्धिः	१५६	३५
(रमणीयता)	(६८८)	२३३	राजापायः	५३१	१५७
रमणीवल्लभः	९७	२३	राधासुतः	७८	१८
रम्भा	८६	२१	रामणिक्य	८१	१९
"	११६	२७	रामसेनः	५४०	१५९
"	६९९	२४०	रिक्तम्	३६	१०
"	१०००	४११	"	६०८	१८७
रम्मास्तम्भः	५४	१३	रिक्तः	६१५	१८९
रविदेवः	५४२	१६०	रिक्तीकृतम्	६१४	१८९
रशना	९८७	४०२	रिक्त्यम्	१९९	४७
रसः	८६	२१	रिपुलक्ष्मीः	७८६	२७८
"	६७५	२२७	रिरंसा	१०५०	४३७
"	७२२	२४९	रचिरा	९६८	३९०
रसपुष्टिः	८०४	२८८	रच्यः	१०१६	४२०
(रसविचारः)	८०९	२९२	रद्व	९२	२२
रसायनम्	६५०	२१०	रुष्	१०३	२४२
रसावेगः	७२	१७	(रूपकम्)	१५	६
रसितम्	१०५	२४	"	१३४	३०
रागाकृष्टिः	१०२३	४२४	"	७८३	२७६
रागान्धः	५५७	१६६	(रूपकालं०)	४२६	११०
राजपुत्रः	७७	१८	"	४२९	१११
"	१२३	२८	"	४५२	११८
रागः	४०	१०	रूपमदः	६०२	१८५
"	५१०	१४८	रूपाजीवा	३२०	७६
"	६८८	२३३	रूषितम्	४८२	१३३
"	७११	२४५	रैचितम्	५७६	१७१
(रागप्रेमादीनां भेदः)	३७९	९४	रेणुः	४८२	१३३
			रोहिणी	२५३	५८

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
लक्षितम्	२७	८	लाघवम्	९६	२३
लक्ष्मीः	११८	२७	"	४६३	१२२
लक्ष्यम्	८०	१८	(लाडीकः)	(६९३)	२३६
लगुडः	६५०	२१०	लालित्यम्	३८२	९५
लग्नम्	८२	१९	लालित्योद्बहनम्	८५	२०
लघुकोपः	५२७	१५५	लावकः	१५७	३६
लघुक्रियः	९५३	३८१	लावण्यम्	१०९	२५
लघुतरम् (वचनम्)	६९१	२३८	(लावण्यलक्ष०)	१०९	२५
लघुहृदयता	७०४	२४२	"	१८३	४२
लडहः	३२७	७८	लिङ्गम्	३८८	९७
(लडहपदविचारः)	३२७	७९	"	६१५	१८९
लम्पटः	५२०	१५२	लीना	७०६	२४३
लम्पटा	२९९	६९	लीला	४७७	१२७
लयः	४	२	(लीला)	६८५	२३२
"	८८३	३४२	लुण्डीकृतम्	३३२	८०
"	९४४	३७६	लुलितः	५९७	१८३
लयच्युतिः	८०५	२८९	लेखः	४१०	१०५
' लयमार्गः '	८३	२०	लेखवाहकः	४०८	१०५
(लयलक्ष०)	९४४	३७७	लेखितम्	१०२६	४२६
(लयविशेषाः)	८८१	३४०	(लेशाल०)	९२३	३६५
ललना	१	१	लोकः	७३०	२५२
"	६५१	२१०	लोकपालः	४८८	१३६
ललामम्	४८८	१३६	(लोकोक्तिरल०)	३६६	८९
ललितम्	५७	१४	"	१०२३	४२४
"	४७९	१३१	लोभनम्	१०३६	४३१
"	६९२	२३५	(लोलः-दृष्टिविकारः)	(७३३)	२५४
"	"	२३६	लोलिकदासः	७५४	२६३
(ललितम्)	६७५	२२६	लोहकः	३२०	७६
ललितः	५७७	१७२	वक्रकथितम्	२१	७
			"	२१४	५०

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
वक्रगिरः	४६२	१२१	वर्णना	७८४	२७७
वक्रदृष्टिपातः	७३४	२५५	वर्षशतम्	६८०	२३०
वक्रवचनम्	५८२	१७६	वलयकलापी	३४३	८३
वक्रवाक्	७३४	२५५	वलयावलिः	४४३	११५
वक्रस्मितम्	७३४	२५५	वलिः	११४	२६
वक्रोक्तिः	८९	२१	वलितम्	५००	१४३
वचनप्रपञ्चः	५९६	१८२	(वलितादृष्टिल०)	४६७	१२५
वज्रकणिका	४४८	११७	"	८२९	३०८
[वज्रलेपः]	५९०	१७९	वल्गाती	९००	३५३
वज्रोपलः	३१२	७२	(वल्गितम्)	५००	१४३
वञ्चकः	३३२	८०	(वल्मीकपदार्थः)	१०३२	४२९
वञ्चकभङ्गिः	२३७	५४	वल्लभः	७२३	२४९
वञ्चकवृत्ता	४८५	१३४	(वल्लरिः)	"	२२७
वत्सेशः	८०२	२८६	वशीकरणयोगः	५४३	१६०
वनगुल्मम्	४७२	१२६	वषट्कारः	४१७	१०७
वनमाला	१३५	३१	वसन्तः	८९२	३४८
वयः (त्रिविधम्)	७२४	२५०	वसन्तकः	९०४	३५५
वयस्यः	८८८	३४६	वसुः	७६	१८
वरगात्री	१०३८	४३२	वसुदेवः	५३३	१५७
वरा	७११	२४५	वसुवर्षः	७८	१८
वराकी	१४८	३३	वसुपेणः	७४५	२५९
"	४८०	१३२	वस्तु	३९४	१००
वराङ्गना	८५८	३२४	वाक्यम्	५१२	१४९
वराटिका	६३४	२०२	वागुरा	८८	२१
वरारोहा	१६८	३८	(वाग्नेयकारः)	८३	२०
वर्तनम्	८०५	२८९	वाच्यम्	७५५	२६३
वर्णकम्	१७७	४०	वाच्यपदवी	१३२	३०
वर्णमाला	८२६	३०५	वाजीकरणम्	५४१	१६०
वर्तनम्	८९७	३५१	वातवर्षः	६००	१८४

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
(वातिकः)	१८०	४१	वाससितम्	२९८	६८
वात्स्यायनः	७७	१८	वासितम्	९१	२२
”	१२३	२८	वांशिकः	८८१	३३९
वादः	७२	१७	विकरणम्	३१८	५५
वादकः	९४२	३७५	विकराला	१०५८	४४४
वामः	७८४	२७७	विकृत्यः	५९९	१८४
* वामा	६७९	२२९	(विकलपालं०)	२०५	४८
वामताभियोगः	४१	१०	(विकसितम्—दृष्टिवि०)	”	२३३
वामतासमयः	४६१	१२१	विकसितवदनः	१०९	२४४
वामत्वम्	१५९	३६	विकारः	५०७	१४६
वामदेवः	५६४	१६८	विकासः	६१८	२२८
वामलोचना	४८६	१३५	विकृतभूः	७९३	२८२
वामाचरणम्	१५१	३४	विक्रमः	७९	१८
वामेतरत्	११९	२७	विगणितः	७००	२४१
वारयोषा	३२१	७७	विगल्लोलम्	३७८	९३
वारयोषित्	३०२	७०	विगुणः	४०१	१०२
वाररमणी	९२	२२	विग्रहः	२६५	६०
वारवधूः	४१४	१०६	”	७६६	२६७
वारवाणम्	९००	३५३	”	९१६	३६१
वारस्त्री	५	३	”	९८८	४०३
”	३०३	७०	विघ्नितः	४५०	११७
वाराङ्गना	२७९	६४	विचक्षणता	५७९	१७४
वारितः	७३०	२५२	विच्युतम्	५१७	१५१
वार्ता	५३४	१५८	विच्छित्तिः	१८९	४४
वार्धुषिकः	६१६	१९०	”	४७७	१२७
वासकसजा	२५१	५७	”	१०४६	४३६
वासकस्थानम्	१५१	३४	विजने	८४६	३१७
वासकागारम्	१४१	३२	विजितरङ्गः	८७८	३३७
वासनास्वैर्यम्	८०४	२८८	विज्ञानम्	५२४	१५४
वासवदत्ता	८०२	२८६	”	१००८	४१६

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
विटः	६८	१६	विभावः	५०६	१४६
"	३६८	८९	(विभावनालंकारः)	५१	१२
"	१०५९	४४५	"	५७६	१७२
विटखटकः	८२	१९	"	७७०	२६९
विटपः	१२२	२४९	"	७८३	२७७
विटपुत्रः	१२३	२८	"	१०२५	४२६
विटम्बना	४००	१०२	"	१०२२	४२४
"	७२८	२५२	विभावितात्मा	९४८	३७९
वितर्कः	७०४	२४२	* विभ्रमः	४५	११*
वितानकम्	१४१	३२	"	५५	१३
विदग्धधीः	७१२	२४५	"	३०३	७०
विट्टाधरः	२४१	५४	"	४७७	१२७
विधिः	६९२	२३५	विमोक्षणम्	६१७	१९०
विधुरितम्	५९०	१७९	विरक्तः	६२८	१९५
विधेयम्	८८२	३४१	(विरक्तनायिकेङ्गितानि)	६१८	१९१
विधेयसंमूढः	४२५	११०	विरसा	७९१	२८०
विनयाधारः	४३९	११३	विरहः	९२	२२
विनिश्चितिः	४४९	११७	विरहानलः	५८९	१७९
विनिमुद्रदृक्	५१४	१५०	विरिञ्चः	१७७	४०
(विनोक्तिरलं०)	४८४	१३४	विस्तम्	२९१	६६
(विनोक्त्यलंकारलं०)	"	२५०	"	६९१	२३५
"	६७८	२२८	विरूपकः	३०५	७०
विनोदः	७०७	२४४	विरोधः	५२१	१५३
विपरीतरतम्	५७५	१७१	(विरोधाभासः)	५७६	१७२
विपरीता	३८९	९८	(विरोधाभासालं०)	१०११	४१७
(विपरीतबंधलं०)	२८९	९८	(विरोधालं०)	३८६	९७
विप्रलम्भः	८०९	२९२	"	९८८	४०४
(विप्रलम्भशृङ्गारः)	१०३	२४	विलक्षता	६८९	२३४
विफलम्	१२१	२८	विलम्बितः	९४४	३७६
विबुधः	१७	६	विलसितम्	३९	१०

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
(विलसितपदम्)	६७५	२२६	(विषमालं०)	१३१	३०
विलसिति:	७२३	२४९	"	९८६	४०२
विलासः	५६	१३	"	१०३३	४३०
विलासजालकम्	१०४०	४३३	[विषमालंकारलक्षणम्]	६९९	२४१
विलासः	४७७	१२७	[विषयानन्दसिद्धिका०]	६७८	२२८
(विलासलक्ष०)	४७०	१२५	विषाणम्	२१२	५०
विलासिन्	१८	७	विषादिता	७७८	२७२
विलासिनी	५०३	१४४	विष्णुभट्टः	५६३	१६७
"	५६१	१६७	विसंज्ञा	७२८	२५२
विवर्तनम्	६२१	१९३	विसंवदितम्	४२४	१०९
विवर्तितम्	६२८	१९५	विसंशुलः	८०८	२९२
विविक्तः	३७४	९१	विसंशुलम्	१००८	४५६
विविक्तम्	६६९	२२२	"	४६४	१२३
विवृत्तम्	२७१	६१	विसंस्था	५८३	१७६
विशाखिलः	१२४	२८	(विस्तारि-दृष्टिविकारः)	"	२३३
विशेषः	११२	२६	विस्फारितः	५२५	१५४
"	१०४	२४२	विस्मयः	३७३	९१
विशेषकः	३४३	८३	(विहसितलक्ष०)	२७६	६३
विशेषणम्	१७५	४०	विहितः	१८४	४३
(विशेषालं०)	९६२	३८६	विहृतम्	४७९	१३१
"	९८६	४०२	वीक्षणम्	९१२	३६०
(विशेषोक्तिः	१०४	२४	वीटिका	७५९	२६४
"	२७५	६३	वीथी	१६	६
"	५१	१२	वीरहक्	८९७	३५१
विश्रामः	२२१	५१	(वीरहदृष्टिलक्ष०)	८९७	३५२
विश्वकद्रुः	९५३	३८१	वीरध्व	९५६	३८३
विश्वकर्मा	१७७	४०	(वृक्षदोहदानि)	५७८	१७३
विश्वरूपः	७७२	२७०	वृक्षायुर्वेदः	१२४	२८
विश्वसृज्	१०८	२५	वृत्तम्	११०	५
"	९७५	३९५	"	१५०	६

	श्लो.	प्रप्रम्		श्लो.	पृष्ठम्
वृत्तिः	९४१	३७४	वैलक्ष्यम्	१०४	२४
वृत्तिनिरोधः	८०१	२८६	"	१३३	३०
(वृत्त्यनुप्रासः)	१०३	२४	"	१६२	३७
(वृद्धः)	"	२५०	"	३८९	३८
(वृद्धरतवर्णनम्)	३९४	१००	"	७९१	२८०
वृद्धियोगः	७८२	२७५	वैशिकशास्त्रम्	५०४	१४५
वृश्चिकः	६७	१६	वैष्णवः	७४९	२६१
वृषः	१८२	४२	व्यग्रः	५९९	१८३
"	३१५	७३	व्यग्रता	५८६	१७८
वृषप्रकृतिः	५३५	१५८	व्यङ्गः	९७६	३९५
वृषभः	७८५	२७७	(व्यङ्ग्योत्प्रेक्षालं०)	१०२६	४२६
वृषभध्वजः	७३८	२५६	व्यतिकरः	८९९	३५२
(वृषलक्ष०)	३१५	७३	(व्यतिरेकः)	१११	२६
वेणी	९६४	३८७	व्यतिरेकः	६९५	२३७
वेतनम्	७१८	२४७	(व्यतिरेकालं०)	१११	२६
वेत्रदण्डः	७४२	२५८	"	५७६	१७२
वेदिका	४०६	१०४	"	५७७	१७२
वेपथुः	३१२	७२	"	७७४	२७१
"	८०८	२९२	"	८२२	३०३
वेपनम्	५७७	१७२	"	९८८	४०४
वेशः	३६८	८९	"	९९६	४०९
वेशयोषित्	२०	७	व्ययकः	२०५	४८
वेशविलासवती	९५	२२	व्यपदेशः	६२०	१९२
वेश्म	१४३	३२	व्यलीकम्	७२०	२४८
वेश्या	१०५९	४४५	व्यवसायः	४९२	१३८
वेषः	८८	२१	व्यवहारः	७०६	२४३
वैकुण्ठम्	४९३	१३९	व्यवहृतिः	५८२	३७६
वैजयन्ती	१४५	३२	व्यसनम्	७३८	२५२
वैतालिकः	७६१	२६५	"	१०२२	४२३
वैदग्ध्यम्	२०७	४९	व्याकरणम्	७८२	२७५

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
व्याकर्षणम्	३१७	७५	शमी	९७०	३९१
व्याजलिङ्गी	७५०	२६१	शरजन्मन्	११७	२७
व्याजस्तवनम्	७८३	२७६	शरासनम्	१४४	३२
(व्याजस्तुतिरलं०)	९८३	४००	शर्म	४३८	११३
(व्याजोक्तिरलं०)	४७६	१२७	शर्वः	९७८	३९७
"	५८९	१७९	शर्वरी	१०३१	४२८ -
व्याधः	९५७	३८३	शलाका	४२६	११०
(व्याधिः—विप्रलंभावस्था)			शशकः	९५७	३८३
(७२६)	२५१		शशधरः	११०	२२
व्यायामः	४४२	११४	"	१८३	४२
' व्यालः '	१२	५	शशधरकान्तः	१०२	२५
व्यासः	२४७	५६	शशद्रुतकम्	४०३	१४३
व्यासमुनिः	६४०	२०५	शशाङ्कः	१०३१	४२८
व्रततिः	५७३	१७०	(शशादिपुरुषलक्ष०)	९९९	४११
व्रीडा	१७३	३९	शशिन्	१११	२६
"	८४१	३१४	शशिप्रभा	२८५	६५
शङ्कमाना	८३९	३१३	"	३४३	८३
शङ्करसेना	५२०	१५२	शशिलेखा	१३१	२९
शङ्का	५२१	१५३	शाठ्यम्	१७३	३९
(शङ्कितादृष्टिः)	८४०	३१४	शाठ्यायतनम्	७९४	२८२
शचीपतिः	८५९	३२५	' शाल '	१०	४
शठः	६९७	२३८	शालिकण्डनम्	८७१	३३४
"	५७१०	२४४	शवः	३३०	८०
शठवृत्तिः	३६५	८८	शास्त्रवेदिन्	१३०	२९
शतम्	६७९	२२९	शास्त्रार्थः	२३५	५३
शतावर्तः	८२९	३०८	शिक्षा	९२	२२
शब्दोल्बणः	७४२	२५८	शितशरः	१८५	४३
शबलितः	७७१	२७०	शिथिला	२७	८
शम्बरध्वंसी	९७१	३९२	शिरःशूलम्	८१८	३००
' शंभली '	२	२	शिलोच्चयः	२३८	५४
शम्भुः	१३१	२९			

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
शिल्पम्	१७७	४०	श्रवणपूरः	४१७	१०७
शिल्पजीविका	६३७	२०३	श्रीफलः	७६६	२६७
शिल्पजीविन्	८७८	३३७	(श्रीहर्षवृषतिः)	७९९	२८५
शिवदेवी	५३८	१५९	श्रेष्ठी	६८	१६
शीलश्चरितः	५०९	१४८	श्रुतिपथः	१२७	२९
शुक्	४४९	११७	श्रयवनभू	९७९	३९८
शुकः	२४७	५६	श्रथनन्	८४२	३१५
शुचिदक्षिणाः	२९०	६६	श्लेषः	५०३	१४४
शुभजन्मन्	१०६	२४	(श्लेषालं०)	७७८	२७३
शुभमध्या	१२८	२९	"	७८३	२७७
शुभावसरः	३७०	९०	(श्लेषोपमा)	५३	९४
शुष्कशृङ्गारः	६४९	२०९	"	२४७	५८
शूलः	१९	७	षट्कर्म	४१७	१०७
शूलभृत्	१२	५	षट्कर्माणि	२४९	५६
शूला ('ल') पालः	६८	१६	(षट्कर्माणि)	४१७	१०७
शूलापालः	७९६	२८३	षडात्मा	९४०	३७४
शृङ्गकम्	८९३	३४९	षिङ्गः	८७४	३३५
'शृङ्गटकः'	८२	१९	सक्तिः	४३६	११२
शृङ्गारः	३७९	९४	सचकितम्	६८०	२३०
"	५०६	१४६	सच्छायः	१०२५	४२५
"	८१७	२९९	सत्रागारः	३४	९
"	८४१	३१४	'सत्त्वम्'	६१९	२२९
(शृङ्गारलक्ष०)	५०६	१४६	"	७९९	२८४
(शृङ्गाररसभेदाः)	८०९	२९२	सद्भावः	६३०	२००
(शृङ्गारसमासः)	६२७	१९६	"	७०१	२४१
शेखरः	९०१	३५३	(सत्त्वजालङ्काराः)	४७७	१२७
शैलेन्द्रः	९६६	३८७	सनाथम्	२९	९
(शौण्डिकाध्यक्षः)	५३१	१५७	सपर्या	९१४	३६०
शौर्यम्	७९	१८	सप्तपत्रः	२५०	५७
शौलिककाव्यक्षः	५३१	१५७	सप्त मुनयः	२४२	५५

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
सप्तार्चिर्दानम्	४८०	१३२	सङ्कल्पजन्मा	२५९	५९
सप्ताश्रयः	९४०	३७४	सङ्कल्पभवः	१	१
सतिः	९३३	३७१	सङ्केतभूः	८४०	३१४
संमरभटः	७५६	२६३	[सङ्केतस्थानानि]	६८०	२३०
(समहस्तकल०)	३७७	९२	सङ्गमः	११५	२४६
समाचरणा	७०१	२४१	संगीतम्	७९३	२८२
समाचारः	२३८	५४	(संगीतलक्ष०)	७९३	२८२
समाधानम्	११५	२६	संघर्षः	५३४	१५८
(समाधिरल०)	१०४२	४३५	संचारिका	१०४६	४३६
(समानोपमा)	९	४	सन्ततिः	८१२	२९६
समारम्भः	१०१७	४२१	(संदानितकलक्ष०)	१६९	३९
समाश्लेषः	१०२१	४२३	(संदानितकम्)	७९२	२८१०
समासक्तिः	६२६	१९४	संदेशकः	९०५	३५६
(समासोक्तिरल०)	४५६	११९	(संदेहाल०)	३८७	९७
"	८२८	३०७	[सन्देहालंकार लक्षणम्]	६८१	२३१
समास्तरणम्	८६६	३३१	संदोहः	९४६	३७८
समिधः	४२०	१०८	संदंशः	७५९	२६४
समीरणः	५९१	१८०	संधानम्	६६४	२१९
समीहितम्	१०१८	४२१	सन्धिः	२६५	६०
(समुच्चयालंकारः)	१०५	२४	सन्धिच्छेदः	१३	५
"	१३१	३०	संधिवन्धः	९४७	३७९
"	४६४	१२३	संधुक्षणम्	९७८	३९७
"	९८६	४०२	सन्नहनम्	२८९	६६
"	१००१	४१२	सन्नासिकः	७७८	२७२
समुच्छ्रायः	९७४	३९४	सन्नाहः	५९१	१८०
समुद्रिका	३२३	७७	संनिवेशः	३६८	८९
समुद्रपितम्	४८	११	संन्यसनम्	४९६	१४१
संकथा	६२०	१९२	संपुटकम्	६०७	१८७
सङ्कल्पः	१०४	२४	संप्रयोगः	३९६	१००
सङ्कल्पजः	५२	१२	(संबन्धातिशयोक्तिरल०)	८१४	२९८

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
[संशोधनम्]	७३६	२५५	(सहजप्रेमलक्ष०)	३७२	९०
(संभावना)	१२५	२९	सहभोजनम्	६१५	१८९
(संभावनालं०)	११९	२७	सहसा	६८६	२३२
सम्भोगः	६८१	२३३	,,	६८९	२३४
(संभोगलक्ष०)	६८७	२३३	सहस्रकरः	९६७	३८९
संभ्रमः	८३७	३१२	सहायः	५९८	१८४
संमर्दकारिता	३५५	८६	सहृदयहृदयः	५४८	१६२
संमूर्च्छितः	४५७	१२०	[सहोक्त्यलंकार लक्षणम्]		२५१
संयतिः	५३	१३	(सहोक्तिरलं०)	४७६	१२७
संवदनम्	६०१	१८५	साकूतम्	४०९	१०५
संव्यवहारः	४३२	१११	सागरिका	९१०	३५९
संश्लेषः	१२९	२५२	(सात्त्विकभावाः)	२६८	६१
संसारग्रहः	५६९	१६९	सात्त्विकभावाः	८०५	२८९
संस्थानम्	५१७	१५१	सादी	५००	१४३
सरलः	१०६	२४३	सादरम्	६८९	२३४
सरलात्मा	२२७	५२	साधारणयोषित्	३९	१०
सरसिजम्	१११	२६	साधुः	२४	८
सरोजम्	८९७	३५१	साधुध्वनिः	८०७	२९१
सर्वः	५३५	१५८	साधुवादः	८४	२०
सलिलपातः	५९७	१८३	,,	७८८	२७९
सलिलमुच्	१०३१	४२८	साध्वसम्	५९८	१८४
ललीलम्	६८५	२३२	साध्वी	११२	२६
सविवादः	८२०	३०१	गामग्री	१०५	२४
सस्नेहम्	१५०	३३	सामाजिकः	५०२	१४४
(सस्पृहम्-द्विग्विकारः)	६९०	२३४	,,	७९८	२८४
सस्मेरः	१०५५	४४१	सायकः	३३०	८०
सहकारः	६७२	२२४	सारम्	६७५	२२२
सहचरः	४२९	१११	गारः	६१५	२२६
,,	४८१	१३२	,,	६८०	२३०
सहजप्रेम	१४८	३३	सार्यः	१०५	२४

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
सालः	१०	४	सुभगः	१३४	३०
सावरणम्	७१२	२४५	"	१०१६०	४२०
सिक्थकम्	६४	१५	सुभगम्	६९२	२३६
सिक्थम्	२३६	५३	सुभगङ्करणम्	१६६	३८
सिद्धार्थबीजम्	७४०	२५७	सुभगमन्यः	८५४	३२१
सिद्धिद्वयम्	९४५	३७७	सुभगा	१४५	३२
सिन्दुवारः	६७७	२२७	सुभ्रूः	७३३	२५४
"	८०६	२९०	सुमनस	९०	२१
सिरा	२७०	६१	सुमनोभाला	८४	२०
सिंहः	७९	१८	सुरतकलहः	१६	६
सिंहराजः	५३७	१५९	सुरतम्	६७८	२२८
सीता	६२७	१९५	(सुरतचिन्हानि)	४०२	१०३
सीत्कृतिः	१५५	३४	सुरतविधिः	१५३	३४
सीमन्तिनी	५५८	१६६	सुरनिकेतनम्	२३०	५२
"	८९३	३४९	सुरभिः	६८२	२३१
सीसपत्रकम्	६५	१५	सुरवसतिः	५६१	१६७
सुकृतम्	७१९	२४८	सुरसदनम्	१७९	४१
सुखदः	१०१६	४२०	सुवदना	९६८	३९०
सुगतः	२६६	६०	सुभोणिः	७३६	२५५
"	७७८	२७२	सुश्लिष्टः	६९२	२३५
सुगात्री	१०८	२५	"	९४७	३७९
सुतनुः	५०	१२	सुसङ्गत	९१४	३६०
सुतराम्	६७७	२२७	सूकरः	९५६	३८३
"	७२४	२५०	सूची	१९१	४५
सुन्दः	९६३	३८६	सूत्रधृत्	८८०	३३८
सुन्दरसेनः	२०१	४७	सूत्रम्	१२४	२८
सुन्दरी	६७५	२२७	(सूत्रम्)	६९१	२३५
सुप्रभः	७१६	२४७	सूत्री	८८१	३३९
सुभगः	४५	११	सुदशास्त्रम्	१२४	२८
			(सतिः)	७१०	३४४

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
सैन्धवी	९७९	३९८	स्मरमान्द्यम्	१०३३	४३०
सैहभट्टिः-	९५८	३८४	स्मरशास्त्रम्	५३५	१५८
सैहिकेयः	११०	२५	स्मितम्	५७७	१७२
(सौकुमार्यलक्ष०)	१०५२	४३९	"	६९२	२३६
सौगन्ध्यम्	११२	२६	स्मृतिभूः	३२६	७८
सौन्दर्यम्	१२०	२७	स्रग्धरा	९६८	३९०
सौभाग्यम्	१४५	३२	स्वच्छन्दः	७१४	२४६
सौभाग्यमदः	१२९	२९	स्वभावसंस्थापना	६२२	१९३
सौष्ठवम्	७१८	२४७	(स्वभावोक्तिरलं०)	३९१	९९
"	७९४	२८२	"	८६५	३३१
स्रीघर्मः	४९२	१३८	स्वरूपम्	१०३६	४३१
(स्रीमेदाः)	३२६	७८	स्वर्गभूः	१०५२	४३८
स्थलकमलम्	७	३	स्वलोकः	५५४	१६५
स्थलकमलिनी	५६	१३	स्वस्थवृत्तः	१०४१	४३४
स्थविरत्वम्	७२४	२५०	स्वाच्छन्द्यम्	७२४	२५०
स्थानकम्	८०४	२८८	स्वादः	६१५	२२७
स्थानकशुद्धिः	८५	२०	स्वाधीनम्	६९८	२४०
(स्थायिभावाः)	५०२	१४४	(स्वान्तम्)	७०५	२४३
स्थिरमतिः	४९७	१४१	स्वापतेयम्	६५७	२१७
(स्थैर्यम्)	२०६	४९	स्वामी	१०१६	४२०
स्निग्धः	४३६	११२	स्वेदः	९८	२३
स्निग्धदृक्	५२१	१५३	"	८०८	२९२
स्निग्धत्वम्	६१५	१८९	(स्वेदमेदाः)	५५०	१६४
स्नेहः	१७३	३९	स्वैरालापः	८४८	३१८
"	६५१	२१०	स्वैरिणी	८५७	३२३
(स्नेहलक्ष०)	३१४	७३	हृष्टपतिः	५४०	१५९
स्नेहविरूपः	७०१	२४१	हतः	४१	१०
स्पृहा	९४	२२	हरः	११९	२७
"	६९०	२३४	हरिः	३३	९
(स्मरणम् विप्रलंभावस्था)	७२१	२५१	हरिणः	७९	१८

	श्लो.	पृष्ठम्		श्लो.	पृष्ठम्
हरिणचर्म	४१९	१०८	हि	७३१	२५३
हरिणाक्षी	५६८	१६८	हितम्	७२४	२५०
हरिनगरम्	१८०	४१	हिता	७०६	२४३
हरिशासनम्	७४९	२६१	हिमाचलः	१८०	४१
[हर्षः]	(६८७)	२३३	हिरण्यकशिपुः	३१५	७३
हली	१३६	३१	हीनपात्रम्	७११	२४५०
हविर्भुक्	१९९	४७	हीनान्वयजन्मन्	४०	१०
हसितम्	६८९	२३४	हुङ्कारः	१०३०	४२८
हस्तदानम्	९३२	३७०	हुङ्कृतिः	१५५	३४
हस्तद्वयान्तरम्	७३५	२५५	”	४४५	११६
हंसः	५८१	१७५	हुतवहः	४८९	१३७
हंसकः	१५७	३६	हृच्छयः	९१६	३६१
हंसी	१०१	२४	हृद्यः	१०१६	४२०
हारः	१०२	२४	हृषीकेशः	७७४	२७१
”	९८३	४००	(हेत्वलंकारः)	७२१	२४९
(हारतारम्)	६७५	२२६	(हेतुरलं०)	७६७	२६८
हारलता	२८२	६४	(हेतुप्रेक्षालं०)	४८७	१३६
हारीतः	२४७	५६	(हेतुपमालं०)	५८८	१७९
”	५०१	१४३	हेमकटकम्	२९५	६७
हावः	४७७	१२७	हेला	०५७	३८३
”	६६५	२२०	हेवाकः	२१४	५०
”	४७७	१२७	हीता	५३६	१५८
”	६९२	२३५	हेपणम्	१०८	९५
हास्यम्	९९	२३			

(च)—कुट्टनीमतटीकायामुल्लिखितानां ग्रन्थानां तथा ग्रन्थका-
राणां च नाम्नां वर्णानुक्रमणी ।

ग्रन्थनामानि ।

अजयः (कोशः)
अनङ्गरङ्गः
अभिधानचिन्तामणिटीका
अमरः (कोशः)
अमरटीका (सर्वानन्दकृतः)
अमरव्याख्या सुधा
अमरकशतकम्
अप्रकृतकटीकारसिकसंजीविनी
अलङ्कारसर्वस्वम्
अष्टाध्यायीसूत्रपाठः
आत्मपुराणम्
आत्रेयसंहिता
आदिपुराणम्
आनन्दवृन्दावनचम्पूः
आयोसप्तशती
उज्ज्वलनीलमणिः
उत्तररामचरितम्
उन्मत्तराघवम्
उष्मविवेकः (कोशः)
एकावली
कटोपनिषत्
कथासरित्सागरः
कर्णभूषणम् (गङ्गानन्दकृतम्)
कर्णसुन्दरीनाटिका
कर्पूरमञ्जरीसट्टकम्
कलाविलासः

कविकल्पद्रुमः (धातुकोशः)
कादम्बरी
कामन्दकीयनीतिसारः
कामप्रदीपः
कामशास्त्रम्
कामसमूहः
कामसूत्रम्
कालिकापुराणम्
काव्यदर्पणः
काव्यप्रकाशः
काव्यप्रकाशटीकासुधासागरः
काव्यप्रकाशबालबोधिनीटीका
काव्यमीमांसा
काव्यादर्शः
काव्यानुशासनम्
काव्यानुशासनवृत्तिः
काव्यालङ्कारटीका
काव्यालङ्कारसूत्रम्
काशीखण्डम्
किरातटीका
किरातार्जुनीयम्
कुमारसंभवम्
कुवलयानन्दः
केशवः (कोशः)
कौतुकसर्वस्वप्रहसनम्
कौमुदीमित्रानन्दनाटकम्

कौशीतकी उपनिषत्
 क्षेमेन्द्रः
 गायासप्तशती
 गीतगोविन्दम्
 गीता
 गुरुगीता
 गोभिलस्मृतिः
 चतुर्वर्गसंग्रहः
 चम्पूरामायणम्
 चर्पटपञ्जरिकास्तोत्रम्
 चाणक्यराजनीतिशास्त्रम्
 चाणक्यराजनीतिसारः
 छन्दोमञ्जरी
 जानकीपरिणयकाव्यम्
 डुङ्गराजालङ्काररत्नाकरः
 तन्त्राख्यायिका
 ताराशशाङ्ककाव्यम्
 तैत्तिरीयोपनिषद्
 त्रिकाण्डशेषः (कोशः)
 दर्पदलनम्
 दशकुमारचरितम्
 दशरूपकम्
 दशरूपकावलोकः
 दानकेलिकौमुदीभाषिका
 दुर्घटवृत्तिः
 देवीशतकम् (भानन्दवर्धनकृतम्)
 द्रौपदीपरिणयचम्पूः
 धनञ्जयनाममाला (कोशः)
 धन्वन्तरीयनिघण्टुः
 धरणिः (कोशः)

नरनारायणानन्दकाव्यम्
 नलचम्पूः
 नागरसर्वस्वम्
 नागानन्दम्
 नागानन्दविमर्शिनी
 नारदस्मृतिः
 नारदीयशिक्षा
 नीतिशतकम्
 नैषधकाव्यम्
 नैष्कर्म्यसिद्धिः
 पञ्चदशी
 पञ्चायुधप्रपञ्चभाणः
 परमहंसोपनिषद्दीपिका (नारायणकृता)
 पश्यशान्दिकम्
 पाणिनीयशिक्षा
 पालकाप्यीयहस्यायुर्वेदः
 पिङ्गलसूत्रवृत्ति (हलायुधकृता)
 पुरुषपरीक्षा
 प्रतापरुद्रीयम्
 बल्लालचरितम्
 बालभारतम्
 बालरामायणम्
 बिल्हणकाव्यम्
 बिल्हणपञ्चाशिका
 बुद्धचरितकाव्यम्
 बृहत्संहिता
 बृहदारण्यकोपनिषद्
 बोधिसत्त्वावदानकल्पलता
 ब्रह्मवैवर्तपुराणम्
 ब्रह्मसूत्रम्

भाट्टकाव्यव्याख्यानम्
 भरतकारिका
 भरतनाट्यशास्त्रम्
 भरतशास्त्रसारसंग्रहः
 भागवतम्
 भामहलङ्कारः
 भामिनीविलासः
 भावप्रकाशः (वैद्यकम्)
 मङ्गलकोशः (कोशः)
 मदालसाचम्पूः
 मनुस्मृतिः
 मन्दारमरन्दचम्पूः
 महानारायणोपनिषद्
 महाभारतम्
 महाभाष्यम्
 महिम्नः स्तवः
 मानवेदचम्पूकाव्यम्
 मालतीमाधवम्
 मालतीमाधवटीका (त्रिपुरारिकृता)
 मालविकाग्निमित्रम्
 मुकुन्दानन्दभाणः
 मुग्धोपदेशः (जल्हणकृतः)
 मुद्राराक्षसम्
 मृच्छकटिकम्
 मेघदूतम्
 मेदिनी (कोशः)
 यशस्तिलकचम्पूः
 यादवः (कोशः)
 यादवाभ्युदयकाव्यम्
 युक्तिकल्पतरुः

योगवासिष्ठः
 रघुवंशः
 रतिरत्नप्रदीपिका
 रतिरहस्यम्
 रत्नावली
 रभसः
 रम्भामञ्जरीनाटिका
 रसतरङ्गिणी
 रसमञ्जरी
 रसरत्नहारः
 रससदनभाणः
 रसार्णवसुधाकरः
 रसिकजनमनोलासिनी
 रसोदधिः
 राधाविनोदटीका
 रामायणम्
 रावणवधकाव्यम्
 राष्ट्रौढवंशकाव्यम्
 लोकोक्तिमुक्तावली
 वरदराजवसन्तोत्सवः
 वराहपुराणम्
 वसन्ततिलकभाणः
 वसन्तराजीयम्
 वस्तुपालकारितार्जुदाचलस्थधर्मस्थान-
 प्रशस्तिः
 वाग्भटकाव्यानुशासनम्
 वाग्भटालङ्कारः
 वाचस्पतिकोशः (कोशः)
 वायुपुराणम्
 वार्तिकम्

वासवदत्ता

वासवदत्ताटीका { श्रीकृष्णसूरिकृता
शिवरामकृता

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

विक्रमोर्वशीयम्

विद्धशालभञ्जिका

विद्युलता (मेघदूतटीका)

विश्वप्रकाशः (कोशः)

विश्वलोचनः (कोशः)

वेदान्तसिद्धान्तादर्शः

वैजयन्ती (कोशः)

वैराग्यशतकम् (भर्तृहरिकृतम्)

व्यक्तिविवेकः

शतपथब्राह्मणम्

शाकुन्तलम्

शाकुन्तलटीका राघवभट्टकृता

शाश्वतः (कोशः)

शिवपुराणम्

शिशुपालवधम्

शिशुपालवधटीका (मल्लिनाथः)

शुकनीतिः

शृङ्गारतिलकभाण

शृङ्गारतिलकम्

शृङ्गारदीपिका (हरिहरकृता)

शृङ्गारभूषणभाणः

शृङ्गारशतकम् (भर्तृहरिकृतम्)

शृङ्गारशतकम् (जनार्दनभट्टकृतम्)

शृङ्गारामृतलहरी

श्रीकण्ठचरितम्

श्रीपार्श्वनाथचरित्रकाव्यम्

(वादि राजसूरिविरचितम्)

संख्यारत्नकोशः

सङ्गीतकलिका

सङ्गीतदामोदरः

सङ्गीतरत्नाकरः

सङ्गीतसारोद्धारः

सत्यहरिश्चन्द्रनाटकम्

सदुक्तिकर्णामृतम्

समयमातृका

सरस्वतीकण्ठाभरणम्

सहृदयलीला

सांख्यतत्त्वविवेचनम्

साहित्यदर्पणः

साहित्यमीमांसा

साहित्यसारः

सुभाषितावली

सुवृत्ततिलकम्

सौन्दरानन्दकाव्यम्

सौराष्ट्रीयमाधवकृतायुर्वेदप्रकाशान्तर्गत-

कामशास्त्राध्यायः

स्कन्दपुराणम्

स्मरदीपिका

स्वप्रवासवदत्तम्

हम्मीरमहाकाव्यम्

हयलीलावती

हरचरितचिन्तामणिः

हरविजयम्

हरविजयमहाकाव्यटीका

हरिवंशः

हर्षचरितम्
हर्षचरितसङ्केतः
हलायुधः (कोशः)
हारावली (कोशः)
हीरसौभाग्यम्
हेमः (कोशः)
होलामहोत्सवभाणः

ग्रन्थकारनामानि

अमरकः
कालिदासः
कोहलः
यहिलः
चरकः
जयमङ्गलः (कामसूत्रटीकाकारः)
दण्डी
दिवाकरः
देवराजमहाराजः
धनञ्जयः
धर्मकीर्तिः
ध्वनिकारः (आनन्दवर्धनाचार्यः)
नमिसाधुः
वाणः
भट्टोद्भटः
भरतः

भरतमल्लिकः
भवभूतिः
भोजः
भोजराजः
मम्मटः
मल्लिनाथः
महीपः
माघः
मीननाथः
याज्ञवल्क्यः
रविगुप्तः
राघवानन्दः
रुद्रटः
वराहमिहिरः
वामनः
वात्स्यायनः (कामसूत्रप्रणेता)
वीरराधवः
शङ्कराचार्याः
शंखलिखितौ
शाङ्गदेवः
सुधाकलशः
सुश्रुतः
सोमेश्वरदेवः
हेमचन्द्रः

36

